

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_196212

UNIVERSAL
LIBRARY

Osmania University

Call No. M029.3

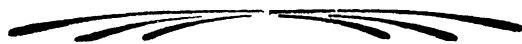
Accession No. M 4111

Author T 57I

Title

This book should be returned on or before the date
last marked below.

लो. टिळकांचे केसरीतील लेख

भाग ४ था

संकीर्ण लेख-संग्रह

(सामाजिक, धार्मिक, वाङ्मय-विषयक)

प्रकाशक:—केसरी-मराठा संस्था, पुणे

सन १९३०

किंमत रु. ३

प्रकाशकः—न. चिं. केळकर, पुणे

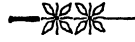
— • —

मुद्रकः—गणेश काशिनाथ गोखले

सेक्रेटरी, श्रीगणेश प्रिंटिंग वर्क्स

४९५-४९६ शनवार पेठ, पुणे नं. २

प्रस्तावना.

लो. टिळकांचे केसरींतील लेख पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम आम्हीं सुमारे नऊ वर्षांपूर्वी सुरू केला. त्याप्रमाणें प्रथम राजकीय विषयक लेखांचे तीन खंड पुढीलप्रमाणें प्रसिद्ध झाले. खंड १-पृष्ठसंख्या. ६९५ खंड दुसरा-६३४ खंड तिसरा ४९२

त्यानंतर हल्लीं, टिळकांचे केसरींत प्रसिद्ध झालेलेच पण संकीर्ण विषयांवरील लेख हल्लींच्या या चवथ्या खंडांत संग्रहित करून प्रसिद्ध करण्यांत येत आहेत. यांतील विषय धर्म, समाज, वाङ्मय, शिक्षण, शास्त्र, इतिहास इत्यादि आहेत. केसरीपत्र लो. टिळकांनीं बहुतांशीं राजकारणाला वाहिलेलें असल्यामुळें त्यांत अवांतर विषयांवर लेख लिहिण्याचा प्रसंग सहसा येत नसे; व तो आला तरी कोणताहि विषय आपल्या विशेष आवडीचा किंवा विशेष वादग्रस्त होऊन राहिलेला असल्याशिवाय त्यावर मोठे किंवा स्वतंत्र लेख लिहून टिळकांनीं अशा विषयांचा फारसा परामर्ष कधीं घेतला नाहीं. यामुळें अशा अवांतर विषयांवरील त्यांचे सर्व लेख एकाच खंडांत संग्रहित करितां आले. परंतु तेवढ्यावरून अशा विषयासंबंधींहि लो. टिळकांची विचारसरणी व भाषाशैली कशी होती हें कोणाहि वाचकास उत्तम प्रकारें कळून येण्यासारखें आहे. सूक्ष्म विवेकाबरोबर निश्चित सिद्धान्ताची मांडणी, आणि होतां होईल तों कोणत्याहि विषयाला मूलभूत असलेल्या शास्त्राचा व मर्म ताडण्याचा थोडक्यांत प्रयत्न हा गुण या खंडांतील लेखांमधून ठळकपणें दिसून येतो.

चालू राजकारण हा बोलून चालून डोके तापून किंबहुना तापवूनहि घेण्याचा विषय असें टिळक मानीत. यामुळें अशा विषयावरील लेखांत समतोलपणा राखण्याचा त्यांनीं कधीं विशेषसा प्रयत्न केला नाहीं. स्वमत प्रतिपादनाची ज्याला खरी हौस असेल किंवा अशा विषयांत ज्याची भावना तीव्र असेल त्याला समतोलपणा राखतां येणार नाहीं, किंबहुना तो मुद्दाम राखणें हा अशा लेखांचा गुण न होतां दोषच होतो असें टिळकांना वाटत असे. परंतु शास्त्रीय विषय म्हटला म्हणजे तेथें डोकें शांत कसें ठेवावें, शास्त्रशुद्ध कसें लिहावें, कोणत्याहि मुद्द्याच्या दोन्ही बाजू कशा पाहाव्या, वावगा शब्द कसा टाळावा, केवळ बुद्धि व तर्क यांच्या द्वारानेंच वाचकांच्या अंतरंगांत प्रवेश कसा करावा याची जाणीव टिळकांना, कोणाची त्यांच्याविषयीं एरवीं कल्पना होईल त्याहून अधिक होती हें ओगटून, आर्कटिक होम इन दि वेदाज हे त्यांचे इंग्रजी ग्रंथ व गीतारहस्य हा त्यांचा मराठी ग्रंथ वाचणारास सहज दिसून येईल. हा त्यांचा गुण प्रस्तुत खंडांतील वाङ्मयात्मक लेखांमध्ये स्पष्टच दिसतो. धर्म व समाजसुधारणा यांच्या बाबतींत सर्व जन्मभर ते एका विशिष्ट पक्षाचे प्रतिपक्षी म्हणून लिहिणें व बोलणें हें

त्यांना प्राप्त झालें होतें तरी अशा विषयांतहि तात्त्विक चर्चा म्हणून जेथें जेथें उद्भवलां तेथें तेथेंहि टिळकांचे उपरिनिर्दिष्ट गुण प्रस्तुत खंडांतील लेखांतून प्रगट झाले आहेत. पूर्वीच्या तीनहि खंडांतील लेखांहून प्रस्तुतच्या खंडांतील लेखांचे वैशिष्ट्य व अपूर्वत्व कोणासहि दिसून येईल. आणि टिळक व राजकारण यांचा अखंड संबंध मराठी वाचकांनीं मनांत जोडून ठेविलेला असल्यामुळे, त्यांनीं पूर्वी विशेष लक्षपूर्वक न वाचलेले किंवा टिळकांच्या राजकीय चळवळीच्या संपाद्यांत विसरून गेलेले हे लेख मराठी वाचकांना आतां मोठे कौतुकास्पद वाटतील यांत शंका नाहीं. ते वाचणारांना सामाजिक, धार्मिक विषयांच्या चर्चेत टिळकांची समाजरचनाविषयक तत्वे व धोरणे काय होती हेंहि कळून येण्यासारखें आहे.

प्रस्तुत खंडांतील लेख केसरीच्या फाईलांतून शोधून निवडून काढणें, छाप-
खान्याकरितां त्याची प्रत तयार करविणें वगैरे बाबतींत चि. काशिनाथ नरसिंह
केळकर, वाङ्मयविशारद, टिळक विद्यापीठ व चि. महादेव भोंडो विद्वांस एम्. ए.
एल एल. बी. वकील पुणें यांची सर्वांशीं मदत झाली; व हें काम त्यांनीं निरपेक्ष
बुद्धीनें, केसरी-मराठा संस्थेच्या अभिमानानें केलें, याबद्दल आम्ही त्यांचे
आभारी आहों.

न. चिं. केळकर.

धों. वा. विद्वांस

ट्रस्टी केसरी व मराठा.

लो. टिळकांचे कसरींतील संकीर्ण लेख

खंड ४ था

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना	पृष्ठें
सन १८८१ पृष्ठ १ ते ३१	
१ कोंकणस्थ, देशस्थ व कऱ्हाडे	१
२ बहिष्कार	६
३ दत्तकाची आवश्यकता	१०
सन १८८६ पृष्ठ ३२ ते ४०	
४ आधीं कोण ? राजकीय कीं सामाजिक ?	३२
५ माधवबागेतील सभेवरील आक्षेप	३८
सन १८८७ पृष्ठ ४१ ते ८२	
६ खभावाईचा खटला	४१
७ रावबहादुर रानडे यांचें अपूर्व युक्तिचापत्य	४३
८ " " " "	५८
९ विवाहाचें संस्थापन	६७
१० फीमेल हायस्कुलांतील शिक्षणक्रम नं. १	६९
११ " " " " २	७२
१२ " " " " ३	७५
१३ " " " " ४	७९
सन १८८८ पृष्ठ ८३ ते ८५	
१४ स्त्रीशिक्षणाची दिशा	८३
सन १८९० पृष्ठ ८६ ते ११०	
१५ मलबारी शेटजींचा उद्योग	८६
१६ जुलूमाची सुधारणा	८९
१७ कायदा मागण्याचा अर्ज	९३
१८ तुळशीबागेतील सभा	९७
१९ " " स्फूट	१००

२० सामाजिक सुधारणा—अवलोकन लेखमाला नं. १	१०४
२१ सामाजिक सुधारणा कशनॅ होईल—नं. २ ...	१०७

सन १८९२ पृष्ठ १११ ते १४८

२२ नागपूर येथील सामाजिक परिषद ...	१११
२३ अवलोकन लेखमाला नं. ३ ...	११४
२४ " " नं. ४ ...	११८
२५ पत्रकत्याच्या स्फुट सूचना ...	१२१
२६ आपला धर्म ...	१२४
२७ स्फुट—ग्रामण्य ...	१२७
२८ पुनर्विवाह ...	१३१
२९ " नं. २ ...	१३६
३० " नं. ३ ...	१४२

सन १८९४ पृष्ठ १४९ ते १७७

३१ नेटिव्ह व्हाईस चान्सेलरांचे पहिले भाषण ...	१४९
३२ देशी भाषांस उत्तेजन देण्यास युनिव्हर्सिटीने काय केलें पाहिजे	१५५
३३ शंकर पांडुरंग पंडित ...	१६०
३४ आमचे आधुनिक विद्वान अकार्ली कां मरतात ?	१६१
३५ डॉ. भांडारकर आणि ऑ. रा. ब. रानडे ...	१७०
३६ स्फुट सूचना ...	१७६

सन १८९५ पृष्ठ १७८ ते १८२

३७ झांशीची राणी ...	१७८
---------------------	-----

सन १८९६ पृष्ठ १८३ ते २५६

३८ सामाजिक सुधारणेचे मार्ग ...	१८३
३९ " " ...	१८७
४० खरें विद्यापीठ कोणतें ? ...	१९०
४१ श्रीशिवदिग्विजय ...	१९४
४२ " " ...	१९७
४३ आमच्या बुद्धीस खरोखर उतरती कळा लागली आहे काय ?	१९८
४४ आर्य वैद्यकाचें पुनरुज्जीवन ...	२०१
४५ ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या ...	२०५
४६ " " नं. २ ...	२१०
४७ " " नं. ३ ...	२१५
४८ " " नं. ४ ...	२१९

४९	”	”	नं. ५	२२३
५०	”	”	नं. ६	२२८
५१	”	”	नं. ७	२३४
५२	अज्ञेयवाद	२३८
५३	न्यायमूर्ती रानडे यांची ब्रह्ममीमांसा	२४१
५४	”	”	नं. २	२४५
५५	”	”	नं. ३	२४७
५६	भारत वर्ष	२५१
५७	स्फूट	२५५

सन १९०० पृष्ठ २५७ ते २८०

५८	श्रीशिवाजी महाराजांची जन्मतिथि	२५७
५९	पंचागशोधन	२६८
६०	पेशवाईतील कारभार, रीतरिवाज आणि नीतिमत्ता	२७२
६१	पंचागशोधन	२७७

सन १९०१ पृष्ठ २८१ ते ३२२

६२	कै. न्या. महादेव गोविंद रानडे	२८१
६३	कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या वेळची स्थिति	२८८
६४	कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर	२९४
६५	ज्ञेयाज्ञेय मीमांसा	३०४
६६	,, ,, उत्तरार्ध	३०८
६७	श्री. गायकवाड सरकार यांचा वेदांत	३१२
६८	मराठे आणि वेदोक्त कर्म	३१६
६९	,, ,, नं २	३१९

सन १९०२ पृष्ठ ३२३ ते ३३४

७०	रा. टिळक यांचे नागपूर येथील व्याख्यान	३२३
७१	श्रीस्वामी विवेकानंद हे समाधिस्थ झाले	३२७
७२	युनिव्हर्सिट्या ऊर्फ सरकारी हमालखाने	३३१

सन १९०३ पृष्ठ ३३५ ते ३६७

७३	बडोदे राज्यांतील बालविवाहाचा कायदा...	३३५
७४	कै. श्रीधर गणेश जिनसीवाले	३४०
७५	प्रो. रानडे यांचा नवा इंग्रजी व मराठी कोश	३४७
७६	हिंदुधर्मावरील अलिकडचीं कांहीं पुस्तके	३५३
७७	हर्बर्ट स्पेन्सर	३५७

सन १९०४ पृष्ठ ३६८ ते ४१८

७८ सामाजिक परिषद	३६८
७९ हिंदुत्व आणि सुधारणा	३७१
८० पंडिताबाईंचे पांडित्य	३७५
८१ इंग्रजी शिकलेल्यांचा एकांगीपणा	३७८
८२ थिऑसफी आणि हिंदुधर्म	३८३
८३ विवेकभ्रष्टांना भवति विनिपातःशतमुखः !	३८९
८४ मराठी भाषेची लेखनपद्धति नं. १	३९४
८५ ,, ,, नं. २	३९८
८६ ,, ,, नं. ३	४०१
८७ ,, ,, नं. ४	४०६
८८ आमच्या वर्णमालेचा खून	४११
८९ मराठी भाषेचा उत्कर्ष	४१५

सन १९०५ पृष्ठ ४१९ ते ४८२

९० पंचागशोधन	४१९
९१ ,, ,, नं. २	४२५
९२ महाभारत	४३१
९३ ,, नं. २	४३६
९४ ,, नं. ३	४४२
९५ ,, नं. ४	४४८
९६ ,, नं. ५	४५३
९७ ,, नं. ६	४५९
९८ ,, नं. ७	४६४
९९ ,, नं. ८	४६८
१०० बाणभट्ट आणि श्रीहर्ष	४७३
१०१ देह आणि आत्मा	४८०

सन १९०६ पृष्ठ ४८३ ते ५०८

१०२ वेदान्ताची आणि उद्योगाची दिशा	४८३
१०३ महाराष्ट्र भाषेची वाढ	४८८
१०४ ,, ,, नं. २	४९३
१०५ ,, ,, नं. ३	४९७
१०६ रामायण हा इतिहास का गप्पा ?	५०२

सन १९०७ पृष्ठ ५०९ ते ५१४

१०७ पैसाफंड	५०९
१०८ स्फुटसूचना	५१३

सन १९१४ पृष्ठ ५१५ ते ५२६

१०९ श्रीभगवद्गीतारहस्य	५१५
------------------------	-----	-----	-----

सन १९१५ पृष्ठ ५२७ ते ५३०

११० कै. गोपाळराव गोखले	५२७
------------------------	-----	-----	-----

सन १९१६ पृष्ठ ५३१ ते ५४०

१११ आगरकरांची श्राद्धतिथि	५३१
११२ सर फेरोजशाहा मेथा यांचा मृत्यु	५३६

सन १९१७ पृष्ठ ५४१ ते ५४९

११३ स्वराज्य, ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर	५४१
११४ ज्योतिषसंमेलन	५४६

सन १९१८ पृष्ठ ५५० ते ५५५

११५ वैदिकधर्म व बौद्धधर्म	५५०
११६ हिंदू-हिंदूचे संकराविवाह	५५१

सन १९२० पृष्ठ ५५७ ते-५६४

११७ दुमजली इमारतीचा पुंडावा	५५७
-----------------------------	-----	-----	-----

परिशिष्ट.

सन १८९५ पृष्ठ ५६५ ते ५७०

११८ डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीतील पांचवा मृत्यु.	५६५
--	-----	-----	-----

सन १८९६ पृष्ठ ५७० ते ५७३

११९ माधवराव बळाळ नामजोशी यांचा मृत्यु.	५७०
--	-----	-----	-----

सन १९०० पृष्ठ ५७३ ते ५८१

१२० प्रो० मॅक्सम्यूलर यांचा मृत्यु	५७३
सूचि.	५८३

लो. टिळकांचे केसरींतील लेख

* कोंकणस्थ, देशस्थ व कऱ्हाडे

कित्येक गोष्टी अशा आहेत की, त्या सर्वांस माहीत असतां व त्यांची आवश्यकता प्रत्येक दिवशीं सर्वांच्या अनुभवास येत असतां, त्याबद्दल कोणी कोणाशीं बोलत नाही. याचें कारण असें आहे की, त्या गोष्टी पुरातन जनरूढीविरुद्ध आहेत. सर्व भयांमध्ये लोकापवादाचें भय मोठें प्रबल. यापुढें सुधारणेचा झेंडा लावणाऱ्या महावीरांच्या कंबरा बसतात. असें जरी आहे, तरी ज्या गोष्टींपासून सतत नुकसान होत आहे असें वाटतें, अशा, कोणीतरी (भीत भीत कां होईना) लोकांच्या विचारापुढें आणिल्याच पाहिजेत. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हे चार वर्ण फार पुरातन आहेत याबद्दल कोणासही संशय येणार नाही. या चार वर्णांचा परस्परांशीं अन्नोदकव्यवहार होत असे; इतकेंच नाही, तर ब्राह्मणांनीं क्षत्रिय कुलांतील मुली करणें सशास्त्र असल्याबद्दल ग्रंथांतरीं अनेक आधार सांपडतील. तथापि प्रकृत प्रसंगीं या प्रश्नाशीं आम्हांस कांहीं एक करावयाचें नाही. याचा येथें स्फुट उल्लेख केला, याचें कारण इतकेंच की, ज्या वर्णांचा अलीकडे अन्न-व्यवहार देखील बंद झाला, त्या वर्णांमध्ये पूर्वीं परस्पर विवाहसुद्धां होत असत. पण कालगत्या अनेक कारणांनीं या चार वर्णांचा हरेक प्रकारचा संबंध अलीकडे तुटला, व तो न होण्याविषयीं निषेधपर वाक्यें धर्मशास्त्रांत किंवा इतर ठिकाणीं सांपडतील. असो; झालें तें झालें. याबद्दल आमचें कांहीं म्हणणें नाही. पण देशस्थ, कोंकणस्थ आणि कऱ्हाडे यांच्यामध्ये अन्नव्यवहारादि सर्व गोष्टी चालू असतां विवाहनिषेध कसा झाला हा प्रश्न मोठा विचारार्ह आहे. या निषेधास कोठें शास्त्रांतरीं आधार सांपडेल असें आम्हांस वाटत नाही. कोणाच्या कोठें कांहीं पाहाण्यांत आला असल्यास त्यांनीं कृपा करून आम्हांस कळवावा. कसेंही असो, हा निषेध दिवसेंदिवस फारच अहितकारक होत आहे ही गोष्ट कोणाही निःपक्षपाती विचारी मनुष्याच्या लक्षांत आल्याखेरीज राहणार नाही. देशस्थ, कोंकणस्थ आणि कऱ्हाडे यांच्यामध्ये परस्पर विवाहाची चाल पडल्यास अनेक प्रकारें हित होणार आहे. देशस्थ आणि कऱ्हाडे यांच्यांत कोठें कोठें लग्न होतात, व त्यांबद्दल कोणी कोणास दोष देत नाही; असें असतां देशस्थ, कोंक-

णस्थ आणि कऱ्हाडे यांचेच या बाबदीत कां पट्टं नये? हे मिथ्या बंड मोडून जाऊन या तिन्ही वर्गांचा परस्परांशीं लग्नसंस्कार होण्यास खुला रस्ता पडावा असें पुष्कळांच्या मनांत आहे. पण पाहोंवे तों धीर धरून लोकांपुढें असें स्पष्ट म्हणून दाखविण्यास कोणीच हिथ्या करीत नाही, ही मोठी दुःखाची गोष्ट होय !

‘ ज्याला मुलगी झाली, तो पापी ’ असा कित्येक लोकांत समज आहे, तो अगदींच भ्रांतिमूलक आहे असें आमच्यानें म्हणवत नाहीं. कारण, बालविवाहाची चाल अजून सर्वत्र अमलांत असल्यामुळे वधूवरांची गांठ बांधणें सर्वथैव उभयतांच्या मातापित्रांवर अवलंबून असतें. असें असल्यामुळे ज्या मनुष्यास ईश्वरकृपेनें आपल्या पदरी पडलेल्या मनुष्यांचें कल्याण करणें आपलें कर्तव्यकर्म आहे असें वाटतें, अशाला मुलगी होणें म्हणजे पाप नव्हे तर काय ? पाप पाप तें करतें काय ? पापी मनुष्याला तें सुख होऊं देत नाहीं. अमुक एका व्यक्तीचें बरेवाईट झाल्याबद्दल माझ्यावर जबाबदारी आहे, असें मानणाऱ्यास मुलगी चांगल्या ठिकाणीं पडून नांदूं लागेपर्यंत केवढी टोंचणी असते, हे येथें विशेष व्यक्त करण्याची गरज नाही. कऱ्हाड्यांची जात थोडी; यामुळे परस्परांना योग्य अशीं स्थळे मिळण्याची त्यांच्यांत फारच मारमार पडते. देशपरत्वे कालमानानें कोंकणस्थ, देशस्थ व कऱ्हाडे यांना कित्येक गुण एकमेकांपासून शिकण्यासारखे व कित्येक अवगुण एकमेकांकडे पाहून टाकण्यासारखे आले आहेत. ही गोष्ट तडीस जाण्यास या तीन वर्गांचा परस्पर लग्नसंबंधच सुरू झाला पाहिजे. परोपकार, दातृत्व, औदार्य या गुणांत कोंकणस्थांना देशस्थांचें अनुकरण करणें थोडेंसें अवश्य आहे असें म्हटल्यास फारसा बाध येईल असें वाटत नाही. देशस्थांनाही कोंकणस्थांपासून स्वच्छपणा, उद्योगीपणा, धाडसपणा, मितव्यय वगैरे गुण घेण्यास वाईट वाटूं नये. कऱ्हाडे साधारणें दोघांच्यामध्ये पडतील असें वाटतें. तथापि दोघांनाही कऱ्हाड्यांची टापटीप शिकणें जरूर आहे. तीन वर्गांचा लग्नसंबंध होत नसल्यामुळे कित्येक वेळीं केवळ अडचणीमुळे विवाहासंबंधानें बद्ध अशीं स्त्रीपुरुषांचीं अगदीं विसंगत जोडपीं दृष्टीस पडतात. थोरामोठ्यांच्या रूपसंपन्न कुलीन कन्या निर्द्रव्य, कुरूप, अक्षरशत्रु अशा पुरुषांच्या पदरीं पडाव्या हे किती खेदकारक आहे बरे ? पण अशीं उदाहरणें थोडीं आहेत काय ? विद्यासंपन्न, रूपसंपन्न, द्रव्यसंपन्न, अशा कुलीन गृहस्थांस आईबापांनीं करून दिलेल्या वेड्यावांकड्या बायकांशीं आपलीं आयुष्यें कंठावीं लागत नाहीत काय ? त्याप्रमाणेंच रूपवती आणि कुलीन मुली, मूर्ख, रोगग्रस्त आणि निर्धन पुरुषांच्या पदरीं पडल्यामुळे कपाळास बोट लावून प्रारब्धास दोष लावितांना आपण पाहात नाहीं काय ?

अशी स्थिति आपल्या डोळ्यांपुढें असून विचार न करितां स्वस्थ बसणें हे आपणांस मोठें दूषणास्पद होय. वधूस अनुरूप वर मिळण्यास ज्यांतून वर पसंत करावयाचा त्यांची संख्या मोठी पाहिजे. अनुरूपत्व फक्त वयाच्या किंवा पैशाच्याच संबंधानें पाहावयाचें नाही. गुण, रूप, कुल, विद्या, स्वभाव इत्यादि संब-

धानें सुद्धां अनुरूपत्वाचा विचार करणें फार जरूर आहे. यासाठीं कोंकणस्थ, देशस्थ, आणि कऱ्हाडे यांचीं परस्परांशीं जर लग्ने होऊं लागलीं तर केवढी मजा होईल!! एका मुलीचें लग्न करावयाचें असलें तर या तीन वर्गांतील मुलांतून वराची योजना करण्यास सांपडेल; पांचपंचवीस मुलांत मनास येण्याजोगा मुलगा सांपडण्याचा जो संभव आहे त्यापेक्षां शेंदोनशेंत तो अधिक आहे. असें झाल्यानें उभयतां स्त्रीपुरुषें सुखी होतील इतकेंच नाहीं, तर उभयपक्षां मातापितरें निष्काळजी होतील व मुलाबाळांचें संगोपन चांगल्या रीतीनें होऊन पुढील पिढी सुखी होण्याचा संभव आहे. जसें मूळ तशी नकल. उभयतां मातापितरेंच विद्याशील, सद्गुणी आणि रूपसंपन्न असल्यावर दुर्गुणी व कुरूप संतति होण्याचा संभवच नाही. पण अशा प्रकारें स्वतः सुखानें राहून आईबापांस आनंद देणारी व देशास भूषणास्पद अशी स्त्रीपुरुषांचीं द्वंद्वें कोंकणस्थ, देशस्थ आणि कऱ्हाडे हे त्रिवर्ग एकत्र केल्याशिवाय फार कोटून सांपडणार ?

बरेच दिवसांपासून देशस्थांची व कोंकणस्थांची असावी तशी मैत्री जमत नाही. इतिहासावरून कधीं कधीं दोघांमध्ये अधिकाराच्या संबंधानें तंटा झाल्याचें आढळून येतें. हें द्वैत मोडून टाकण्याविषयीं श्रीमंत पेशवे यांनीं स्वतः कऱ्हाड्यांच्या आणि देशस्थांच्या मुली करून घेऊन खटपट केली होती. त्या वेळचे महाविख्यात पंडित वे. शा. संपन्न रामशास्त्रीबोवा यांचेही मत तसेंच होतें. दुर्दैवानें पेशव्यांचें राज्य फार दिवस राहिलें नाही व त्यामुळें हें इष्ट कार्य सिद्धीस गेलें नाही, हें फार शोचनीय होय. पण सर्वजण मनावर घेतील तर ही गोष्ट तडीस जाणें अगदीं दुरापास्त आहे, असें आम्हांस वाटत नाही.

(२)

मागील निबंधांत या तीन शाखांच्या ब्राह्मणांमध्ये लग्नव्यवहार सुरू झाल्यापासून होणाऱ्या फायद्यांचें आम्हीं थोडेंसे दिग्दर्शन करून शेवटीं असें सुचविलें आहे कीं, या गोष्टीपासून शरीर दृढ होण्याचाही फार संभव आहे. तो कसा, हें आतां सांगितलें पाहिजे. सर्वांच्या पाहाण्यांत आहेच कीं, मुलांची प्रकृति, शक्ति, स्वभाव, शरीर व मानसिक रचना हीं बहुधा आईबापांच्या प्रमाणेंच असतात. ह्यांपैकीं कांहीं गोष्टी बापाकडून व कांहीं आईकडून प्राप्त होतात. ही गोष्ट फार प्राचीन काळापासून सर्वमान्य असल्यामुळें व 'प्रजामनुप्रजायसे' इत्यादि श्रुतिवाक्यांवरून व 'एतत् प्राटकौशिकं शरीरं त्रीणि मातृतस्त्रीणि पितृतः। अस्थिस्नायु-मज्जानः पितृतः। त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतः' इत्यादि गर्भोपनिषदांतील वाक्यांवरून निर्विवाद झाली आहे. ह्यावरून उघड आहे कीं, मातापितरांस जर कांहीं शारीरिक किंवा मानसिक विकार असतील तर ते विकार मुलांमध्ये देखील प्रकट होतील. आणखी असा एक नियम आहे कीं, आईबापांपैकीं एकास एखादा विकार असेल तर तो कदाचित् मुलास प्राप्त होईल किंवा न होईल, परंतु जर तोच विकार दोघां-

मथ्येही असेल तर मुलांस हटकून प्राप्त झाला असें समजावें. यावरून नवरावाय-कोची एकच प्रकृति नसणें किती आवश्यक आहे हें उघडच आहे; कारण दोघांचीही जर कदाचित् कफप्रकृतिच असेल तर मुलांना जन्मापासून अंतकालपर्यंत खोकला, दमा इत्यादि कफविकार जडून राहतील; दोघांचीही वातुल प्रकृति असल्यास ती मुलांमध्ये फार वृद्धिंगत होईल, व उभयतांत पित्ताधिक्य असल्यास मुलांमध्ये पित्तप्रकोप अतोनात होईल. आईबापांपैकीं एकालाच जरी मूळव्याध, उन्माद किंवा कुष्ठविकार असला तरी मुलांपैकीं एकाला तरी तो बहुधा प्राप्त झाल्यावांचून राहात नाहीच, मग ते विकार जर उभयतांना असतील तर काय दशा होईल तें सांगावयासच नको. एकाच घराण्यांतील मनुष्यांची प्रकृति बहुधा एकाच तऱ्हेची असते. कारण, ती एकाच मूळपुरुषाची संतति असल्यामुळे व त्यांचे आहार-विहार बहुधा सारखे असल्यामुळे, मूळपुरुषाच्याच प्रकृतीची प्रतिमा कमीजास्त प्रमाणानें सर्वांत उतरली असते. मूळ प्रकृति, मूळ स्वभाव व मूळ रचना यांचा वंश-परंपरेनें थोड्याबहुत प्रमाणानें चालू राहण्याचा जो धर्म तो इतका स्थिर आहे कीं, हजारों पिढ्यांनंतर देखील तो आपलें अस्तित्व थोडेंसें तरी प्रकट केल्यावांचून राहात नाही. ही गोष्ट आमच्या विचारी पूर्वजांच्या मनांत पूर्णपणें बिंबली असल्यामुळे मनुयाज्ञवल्क्यादि स्मृतिकारांनीं लग्नाच्या बाबतींत पहिला नियम असा कठीण घालून ठेविला आहे कीं, ज्या स्त्रीशीं आपल्यास विवाह करावयाचा असेल ती आपल्याशीं संपिंड नसावी. एवढेंच नव्हे, तर ती आपल्या गोत्रांतील देखील नसावी. लग्नसंबंधीं इतर नियम कदाचित् टाकतां येतील, व कारणपरत्वे लोक त्यांचा अतिक्रम करितात, परंतु हा नियम अगदींच अलंघनीय आहे. पाहा, कांहीं कांहीं प्रसंगीं आपल्या पूर्वजांचे विचार किती सूक्ष्म असत ! जामदग्न्य गोत्राचे जितके लोक आज आढळतात, तितके सारे जमदग्निऋषींच्या वंशांतले. हें द्वापार-युगांतील नातें जें आजपर्यंत आम्ही पाळीत आलों आहों, तें या मन्वादिकांच्या कठीण वाक्यामुळे; व हा कठीण नियम वर सांगितलेल्या शारीरसंबंधी माहितीनें त्यांनीं स्थापिला आहे. असो, यावरून एवढेंच लक्षांत आणिलें पाहिजे कीं, एकाच प्रकृतीच्या वधूवरांची गांठ जेणेंकरून पडणार नाही, असा एक उपाय आपल्या समजुतीप्रमाणें पुरातन ऋषींनीं शोधून काढिला. ज्याप्रमाणें एकाच घराण्यांतील मनुष्यांची प्रकृति बहुधा सारखी असते, त्याचप्रमाणें एकाच देशांतील लोकांच्या प्रकृतींमध्ये हवा, पाणी, आहार, विहार यांच्या समानतेमुळे एक-प्रकारचें साम्य असतें. उदाहरणार्थ, उत्तर हिंदुस्थानांतील भय्ये लोकांची तापट पित्तप्रकृति, कोंकणांतील लोकांची सौम्य व कफप्रकृति, मावळे लोकांची तीव्र व वातप्रकृति इ०. तसेंच रत्नागिरीकडच्या कोंकणस्थांच्या बायकांचे घारे, पिचके व अधू डोळे, कारवार प्रांतांतील फिकट चेहेरे, इत्यादि उदाहरणांवरून तद्देशीय लोकांचे प्रकृतिवैलक्षण्य सिद्ध होतें. हें जर खरें आहे, तर एकाच कुलांतील लोकांचा परस्पर विवाह झाल्यानें एकाच प्रकृतीचा मेळ मिळून ती प्रकृति संतती-

मध्ये विकोपास जाण्याचा जसा संभव असतो, तसेच एकाच प्रांतांतील किंवा हवें-
तील लोकांचे विवाहसंबंध शेंकडों वर्षे तेथल्यातेथेच घडून लागतील तर तद्देशीय
लोकांचे वर सांगितलेले दोष किंवा विकार कधीही निर्मूळ व्हावयाचे नाहीत.
एवढेच नव्हे, तर ते उत्तरोत्तर वंशपरंपरेनें फार जोराने वृद्धिंगत होत जातील;
परंतु जर तेच विवाहसंबंध दुसऱ्या हवेंतील लोकांशीं होऊं लागले तर त्या त्या
लोकांचे विचार व दोष वंशपरंपरेनें चालू न होतां कालांतराने त्यांचा समूळ नाश
होण्याचा संभव आहे. वर सांगितलेले दोष तद्देशीय लोकांचींच वतनें कां होऊन
राहिलीं आहेत, याचें कारण विचारांतीं सहज लक्षात येण्याजोगें आहे. कल्पना करा
कीं, कांहीं शतकांपूर्वी ब्राह्मणांची एक टोळी कोंकणांत जाऊन राहिली, व दुसऱ्या
एका टोळीनें देशांत वसाहत केली. त्या वेळेस दळणवळण कमी असल्यामुळे
कोंकणांतील लोकांस देशांत किंवा देशावरील लोकांस कोंकणांत आपल्या मुली
देणें फार कठीण पडे, व त्यामुळे त्यांना आपापल्यांतच विवाहसंबंध करावे लागले.
आतां जे लोक कोंकणांत जाऊन राहिले, त्यांचे प्रकृतीवर कांहीं पिढ्या लोटल्या-
वर तेथील हवा, पाणी, आहारविहार इत्यादिकांचा संस्कार घडून आला.

डोळ्यांचा अधूपाणा हा ह्या परिणामांपैकींच. विवाहसंबंध तेथल्यातेथेच
होत असल्यामुळे, उभयस्त्रीपुरुषांमध्ये एकाच दोषाचा योग जमून येऊन तो दोष
वंशपरंपरेनें वाढत जाऊन कांहीं पिढ्यांनंतर सर्वत्र कायम होऊन राहिला. असो;
याप्रमाणें निरनिराळ्या प्रांतांतील लोकांच्या प्रकृतींमध्ये कांहींतरी एक विशेष प्रकार
कायमचाच होऊन राहतो. दुसरी एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी ही कीं, जरी
एका प्रदेशांतील लोक पुढे कांहीं दिवसांनीं दुसऱ्या प्रदेशांत गेले तरी पुष्कळ
वर्षांपर्यंत त्यांच्या मूळ प्रकृतींत फरक पडत नाही. कोंकणस्थ, देशस्थ व कऱ्हाडे
असे जे तीन भेद आहेत, ते मूळारंभीं देशपरत्वे झाले आहेत, हें त्यांच्या नांवा-
वरून उघड आहे. आरंभीं हे लोक ज्या ज्या प्रदेशांत होते, त्या त्या प्रदेशाच्या
स्थितीप्रमाणें त्यांच्या प्रकृतींमध्ये फरक उत्पन्न झाले आहेत, व जरी सांप्रत ह्या
तिन्ही शाखा एकाच प्रदेशांत पसरल्या आहेत, तरी बारकाईनें पाहूं गेल्यास मूळा-
रंभीं देशपरत्वे उत्पन्न झालेला भेद त्यांजमध्ये अद्यापि आढळतो; व ह्या दृश्य
भेदावरून त्यांच्या प्रकृतींमध्येही मूळारंभीं हवापाणी इत्यादि कारणांनीं उत्पन्न
झालेला भेद अजून कायम असावा असें अनुमान करण्यास जागा आहे. हें जर
खरें आहे, तर ह्या तिन्ही शाखांमध्ये परस्परविवाहसंबंध सुरू केल्यानें शरीर सुदृढ
होण्याचा किती संभव आहे बरें ? ही गोष्ट वाचकांच्या मनावर चांगली ठसण्या-
करितां आम्ही येथे दोन प्रकारचीं उदाहरणें देतो. युरोपियन व हिंदु यांच्या
शरीरसंबंधांपासून जी युरेशियन नांवाची प्रजा झाली आहे, ती मूळच्या दोन्ही
जातीपेक्षां फार सुदृढ आहे असें पुष्कळांचें म्हणणें आहे. ह्या उदाहरणावरून
भिन्नजातीय म्हणजे भिन्नप्रकृतीच्या लोकांच्या संसर्गापासून जी संतति होते, ती
सुदृढ असते, हें सिद्ध होतें. आतां याच्या उलट ज्या लोकांमध्ये जवळच्या आता-

प्रमाणे शरीरसंबंध करण्याची चाल आहे, त्या लोकांमध्ये अशा संबंधापासून जी संतति होते, ती फार क्षीण व अनेक घोर व्याधींनीं ग्रस्त असते, असें मुंबईतील पारशी लोकांमध्ये व मुसलमानांमध्ये पाहण्यांत आले आहे. मुंबईतील काहीं श्रीमान् पारशी घराण्यांमध्ये भाचाला किंवा पुतण्याला देखील मुलगी देण्याचा परिपाठ आहे; व अशा ठिकाणीं जी संतति झाली आहे, तिजमध्ये मज्जातंतूंचे किंवा मेंदूचे विकार फार विलक्षण तऱ्हेचे नेहमीं आढळण्यांत येतात, असें आमच्या एका स्नेही डॉक्टराचें म्हणणें आहे. तसेंज शहरांतल्या शहरांतच जे शरीरसंबंध घडतात, त्यांपासूनही क्षीणसंतति होते असें पाहण्यांत आहे. याचें कारण असें कीं, शहरांतील हवा, पाणी, आहारविहार काहीं निराळ्याच तऱ्हेचे असतात, म्हणून तेथील लोकांची प्रकृति खेळ्यांतील लोकांच्या प्रकृतीपासून भिन्न तऱ्हेची असते (म्हणजे शहरांतील लोकांच्या प्रकृतींमध्ये काहीं तऱ्हेचे दोष उत्पन्न झाले असतात). हे दोष नेहमीं तेथल्यातेथेंच विवाहसंबंध केल्यानें संततीमध्ये वृद्धि पावतात. ह्या दोन्ही प्रकारच्या उदाहरणांवरून वरील नियम सिद्ध होतो, तो हा कीं, दोन्ही वधूवरांमध्ये एकच विकार बीजदशेमध्ये किंवा परिपक्वदशेमध्ये असल्यास तो वंशपरंपरेनें चालण्याचा फारच संभव आहे, व तोच विकार एकांत असून दुसरा त्याजपासून मुक्त असून सुट्ट असल्यास त्यांची संतति बहुधा निर्दोष असते. ह्या नियमाचा उपयोग करून घेणें असल्यास कोंकणस्थ, देशस्थ व कऱ्हाडे यांच्यामध्ये परस्परविवाहसंबंध सुरू करण्याविषयीं सर्वांनीं झटावें असें आमच्या देशबांधवांस आम्ही नम्रतेनें सुचवितों.

* बहिष्कार

या शब्दाचा सामान्य अर्थ सर्वास माहीत आहेच. सर्व लोकांच्या रिवाजा-विरुद्ध कोणी वर्तन केल्यास त्याला लोकांतून काढून टाकण्याची रीत फार पुरातन काळापासून सुरू आहे. एखादा कुजका पदार्थ जसा आपण टाकून देतो, तद्वतच लोकांनीं आपल्या मंडळींतून दुर्वर्तन करणाऱ्यास घालविलें पाहिजे. “समान-शीलव्यसनेषु सख्यं” या न्यायानें दोन विरुद्ध वस्तूंचा कधीही समागम व्हावयाचा नाही. त्या दोन निरनिराळ्याच ठेविल्या पाहिजेत. नाहीतर एकही सुरळीत चालणार नाही. व हाच विचार मनांत आणून आपल्या शास्त्रकर्त्यांनीं कित्येक पातकांस सदर शिक्षा सांगितली आहे. इंग्लिश ग्रंथकारांनीं शिक्षेचे दैविक, लौकिक व राजकीय असे जे त्रिविध भेद सांगितले आहेत, त्यांतील मधल्यांत याचा अंतर्भाव होतो. यांस जें धर्माचें रूप आलें आहे तें केवळ आनुषंगिक

होय. आपल्यांत धर्म व कायदा यांचे धर्मग्रंथांतून एकाच ठिकाणी विवेचन झाल्याकारणाने आपली अशी समजूत झाली आहे. धर्मशास्त्राचे कोणतेही पुस्तक घ्या, त्यांत मौजीबंधनादि संस्कारही यावयाचे, व त्यांचेबरोबर राजाने प्रजेस कसे वागवावे हेही पण सांगितले असते. एकादशीचा उपास मोडल्यास प्रायश्चित्त, व चोरी केल्यास दंड हे एकाच ठिकाणी गोंवले असतात. हल्लीं जसे लोकांच्या व राजाच्या हक्कांचे फारखत होऊन प्रत्येकाच्या हक्कांचे नियमन झाले आहे, तसा प्रकार पूर्वी नसून राजा म्हणजे देवाचा अंश, व प्रजा म्हणजे त्याची लेंकरें असे समजत असत. “ स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ” हाच प्रकार पूर्वीचे ग्रंथांतून आढळतो व अद्यापिही सरकार आपले मायबाप होय अशा तऱ्हेचे उद्गार ऐकू येतात ! अशा स्थितीत शिक्षेचे त्रिविधत्व कोणाच्याही मनांत येणार नाही. खरेच आहे; रामचंद्र राजासारखा राज्यकर्ता असल्यावर ‘ मागाचार्ट ’ किंवा ‘ हेब्स कार्पस ’ कशास पाहिजे. पण अशी स्थिति सदोदित कोठून असणार ? खुद्द रामचंद्रासही “ ते हि नो दिवसाः गताः ” असा अनुभव मिळाला, मग आपली काय कथा ?

असो; तर ज्याप्रमाणे राज्यकर्त्यांत अंतर पडले आहे, त्याचप्रमाणे पूर्वीचे राजनीतीतही फेरफार झाला पाहिजेच. “ राजा कालस्य कारणम् ”. मांडून घेतल्याखेरीज आतां कांहींएक मिळणार नाही. अशा वेळेस लौकिक व राजकीय कामाचा व शिक्षेचा निरनिराळा भेद होणे अवश्य होय व तसे हल्लीं होतही चालले आहे. आतां परधर्मी लोक या देशावर राज्य करू लागल्यापासून आमचे धर्मसंबंधीं तंटे त्यांजकडे जाण्याचा संभवच राहिला नाही, व अशाने जरी पेशवाईतील रामशास्त्रीबुवांप्रमाणेच आतां कलेक्टर व जज यांचा अधिकार आहे, तथापि आपण अजून लग्न नोंदवीत नाही किंवा घटस्फोटांचे याज्ञिकत्व करण्यास जज्जसाहेबांस निमंत्रणही करीत नाही ! सरकारास या कार्यांत मुळीच बोलतां येत नसल्याकारणाने, त्यास ते आमच्याकडे ठेवणे भाग पडले आहे, व त्या संबंधाने जे जे तंटे उपस्थित होतील त्यांचा निकालही आपणच केला पाहिजे. व निकाल झाल्यावर तो अमलांत आणण्यास शिक्षाही आपणच केली पाहिजे. यावरून एवढे ध्यानांत येईल कीं पूर्वीचे राजे सधर्मी असल्याकारणाने धर्म व व्यवहार यासंबंधाने जो त्यांजकडे अधिकार होता, तो परधर्मी राजे झाल्याबरोबर निराळा करावा लागला. व धर्मसंबंधी अधिकार व निर्णय लोकांकडे व इतर व्यवहारनिर्णय राजाकडे असा सहजच विभाग झाला. शिक्षेचाही प्रकार त्याचप्रमाणे होय. संस्कृत ग्रंथांत बहिष्कार शब्दाचा प्रयोग राजाने अपराध्यास नगराबाहेर घालविणे या अर्थीही केलेला आढळतो; पण आतां जेव्हां वर लिहिलेला अधिकारविभाग झाला, तेव्हां राजाने व्यावहारिक अपराधांबाबद केलेल्या बहिष्कारास “ काळेपाणी ” असे नूतन नांव मिळाले, व बहिष्कार शब्दाचा उपयोग धर्मप्रकरणीं होऊं लागला. वस्तुतः पाहतां बहिष्कार व काळेपाणी यांत कांहीं

एक भेद नाही. एक लोककृत व दुसरा राजकृत, एवढा यांत विशेष आहे. राजा ज्याप्रमाणे एखाद्यास हद्दपार करितो, त्याचप्रमाणे आपण धर्मविरुद्ध वर्तन करणारास बहिष्कृत करितो. तिकडे ज्याप्रमाणे दंड होतो, त्याचप्रमाणे इकडे प्रायश्चित्त घ्यावे लागते. सारांश, एका देहांतशासनाखेरीज आपणांस राजाप्रमाणेच शिक्षा करण्याचा सर्व अधिकार आहे. भेद इतकाच की एक व्यवहारपरीक्षक व दुसरा धर्मपरीक्षक.

येथपर्यंत या शब्दाचे अर्थसंकोचाची व तदनुसार लोक व राजा यांच्या अधिकारविभागाची हकीकत झाली; आतां यांच्या बलाबलाविषयी थोडासा विचार करावयाचा. एका आंग्लभौम महापंडिताने असे लिहिले आहे की, राजकीय शिक्षेपेक्षां लौकिक शिक्षेचे आपणांस भय जास्त असते, व राजकीय शिक्षा लौकिक शिक्षेस अनुसरून नसल्यास तीपासून कधीही फायदा होणार नाही. फार काय, पण राजकीय शिक्षा लोकमतावरच अवलंबून असते. आपण जर उद्यां तुरुंगांत जाणे ही शिक्षा असे मानिले नाही, तर राजकीय शिक्षेचा उपयोग काय होणार? लोक आनंदानेच तुरुंगांत जातील. याचा प्रत्यय घेण्यास फार लांब जावयास नको. गेल्या दुष्काळांत तुरुंगांत जाणे ही शिक्षा असे कित्येकांस वाटले? आज सरकारने पुनर्विवाह सशास्त्र आहे व त्यापासून झालेली संततिही विभागार्ह आहे असा कायदा केला आहे, तरी आजपर्यंत किती पुनर्विवाह झाले आहेत? राजाज्ञेचा प्रभाव लोकमतावर कधीच पडत नाही, व जोंपर्यंत कायदा व धर्म यांचे एकमत आहे, तोंपर्यंतच दोहोंत जीव आहे. हे परस्परविरुद्ध असले तर प्राबल्य धर्माचे म्हणजे आपलेकडे लौकिक शिक्षेचेच असते.

वर बहिष्कार म्हणजे काय, व त्यास हल्लींचा अर्थ कशाने प्राप्त झाला, यांचे विवेचन केले आहे; व तसेच परकी लोकांचे राज्य या देशांत झाल्यापासून पूर्वी जसा सर्व अपराधांचा अंतर्भाव धर्मांत होत असे, तसा न होतां धर्म व राजकीय प्रकरणे हीं निरनिराळीं होऊन धर्मसंबंधी अपराधांबद्दल प्रायश्चित्त किंवा बहिष्काररूपी लौकिक शिक्षेचा, आणि राजकीय अपराधांबद्दल दंड, कैद, काळेपाणी, फांशी वगैरे राजकीय शिक्षेचा कसा उपयोग होऊ लागला, व राजकीय शिक्षेपेक्षां लौकिक शिक्षेची किती मातबरी आहे हेही पण सांगितले आहे. आतां हा जो लोकांचे हातांत येवढी जबर शिक्षा देण्याचा अधिकार आहे, त्याचा कोणत्या तऱ्हेने उपयोग करितां येईल याविषयी विवेचन करावयाचे.

जुन्या लोकांचे इतिहासावरून एक असा स्पष्ट सिद्धांत करितां येतो की, हल्लीं जे शिक्षेचे त्रिविधत्व आढळते हे पूर्वापर नव्हे, तर कालेकरून जसजशी सुधारणा होत चालली तसतसेच शिक्षेचे प्रकार होत गेले. फार प्राचीन काळीं जेव्हां राजास सर्व अधिकार असत, तेव्हां असली कांहीं मानगड नव्हती. आपल्याकडेही त्याप्रमाणेच असे. शूद्राने वेदपठन केले असतां शिक्षा राजानेच द्यावी. चोरासही त्यानेच दंड करावा. असो; पण उत्तरोत्तर धर्माची सर्वव्यापकता जसजशी कमी होत गेली, तसतसा धर्माध्यक्षांचा अधिकारही काढून घ्यावा लागला,

व तो राजाकडे न जातां लोकांकडे आला. अशा तऱ्हेने राजा, धर्माध्यक्ष व लोक असे तीन निरनिराळे विभाग होऊन त्याप्रमाणेच शिक्षेचेही झाले. इंग्लंडांत पूर्वी पाद्री लोकांचा हात ज्यांत त्यांत असे; म्हणजे जातकादि संस्कारांपासून तो अगदी वारसाची निवडानिवड होईपर्यंत. पण पुढे विद्येचा प्रसार अधिकाधिक होऊन त्यांतील बहुतेक अधिकार दिवाणी कोडतास प्राप्त झाले. कांहीं देशांत तर पाद्रीसाहेबांकडे आतां कांहींएक उरलें नाहीं. म्हणजे लग्नेसुद्धां जमिनीच्या देवधेवीप्रमाणे रजिस्टर करितात; व हाच प्रकार उत्तरोत्तर इकडेही घडून येण्याची चिन्हें दृष्टीस पडूं लागली आहेत. पूर्वीचा प्रकार म्हटला म्हणजे वर सांगितल्याप्रमाणे “निषेकाद्याः स्मशानांतास्तेषां वै मंत्रतः क्रियाः” हा होय. पण या षोडश संस्कारांपैकीं इल्लीं आपण कितीसे पाळतो ? लग्न, मुंजखेरीजकरून बाकी बहुतेक नाहींसे झाले म्हटल्यास चालेल, व जे राहिले आहेत त्यांची सुद्धां कालेंकरून तीच व्यवस्था होण्याचा रंग दिसत आहे. आणि इतिहासावरून पाहतां या धर्मसंस्कारांच्या न्हासाची प्रवृत्ति बंद करणे प्रायः दुरापास्तच होय. एकदां लोकांचे मनाचा कल कळल्यावर त्याचा प्रतिरोध करणाराने “क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत्” या कालिदासोक्तीचें मनन करून मग आपल्या कार्यास लागणे उचित होय !

येवढ्यावरून इतकें लक्षांत येण्याजोगें आहे कीं, इतर राष्ट्रांप्रमाणेच आपल्या राष्ट्राची या कलियुगांत धर्मविमुखता दृष्टीस पडूं लागली आहे, व हिचा प्रतिरोध करणेंही कठीण आहे. तर अशा वेळेस राजकीय व धार्मिक शिक्षांचें फारखत होतांना ज्याप्रमाणे बहिष्काराचें काळेंपाणी हें राजकीय रूपांतर झालें, त्याप्रमाणेच आतां व्यावहारिक रूपांतर होण्याचे वेळीं आपले हातांत जो शिक्षा देण्याचा अधिकार आहे तो घालवूं न देण्याविषयीं आपण जपलें पाहिजे व अशीच गोष्ट इतर राष्ट्रांतही घडून आली आहे. या बहिष्काराचें व्यावहारिक रूपांतर इल्लीं जो ऐलंडांत दंगा चालला आहे त्यांत दृष्टीस पडतें. लंडलीग म्हणून जी सभा आहे त्या सभेनें पुष्कळ जमीनदार लोकांस बहिष्कृत केलें आहे. तर अशाच तऱ्हेनें जर या वेळेस आपल्याकडे बहिष्काराचें रूपांतर होईल तर त्यापासून पुष्कळ फायदा होईल. दारू पिणारास बहिष्कृत करावें आणि भांग, गांजा, अफू यथास्थित सुरू राखावी काय ? अशा लोकांसही कां बहिष्कृत करूं नये ? धर्माची सबब इतर सर्व बाबतींत जर इतकी जारीनें सुरू नाहीं तर येथें मात्र तिचा एवढा प्रभाव कां ? एकदां बहिष्कारास व्यावहारिक शिक्षेचें पुरें रूप मिळाल्यास त्यापासून आपणांस किती उपयोग करून घेतां येईल ? आज ज्या हजारां गोष्टी धर्माविरुद्ध नसतांही आपल्या नुकसानीस कारण होतात त्यांचा चांगला बंदोबस्त करितां येईल, व असें करणे म्हणजे फारसें कठीण आहेसें नाहीं. बहिष्कारास राजकीय रूप तर प्राप्त झालेंच; मग त्यास व्यावहारिक कां देऊं नये हें आम्हांस समजत नाहीं.

दत्तकाची आवश्यकता

मागे 'म्हाणवली'वर लिहितांना आम्हीं असें लिहिलें होतें, कीं आमच्यांत धर्माच्या नांवावर पुष्कळ निरर्थक व अहितकारक चाली आल्या आहेत. मुसलमानी राज्यांत धर्मशास्त्राचा बराच लोप होऊन, त्यानंतर स्वभावतःच ब्राह्मणी राज्यांत त्यास फाजील महत्त्व प्राप्त झाल्यामुळे, मूळ धर्मग्रंथांत ज्या संस्कारांचें किंवा चालींचें विशेष प्राबल्य नव्हतें, ज्या तत्कालीन लोक धर्मदृष्ट्या आवश्यक, अनित्य किंवा वैकल्पिक मानीत असत, ते संस्कार किंवा त्या चाली आमच्या अज्ञानानें व फाजील भक्तीनें प्रचारांत येऊन “शास्त्रात् रूढिर्बलीयसी” या न्यायानें आज आमच्या हाडांस खिळून राहिल्या आहेत. अशा रीतीभातीसंबंधानें शांतपणानें विचार करण्यास किती लोक आज तयार आहेत, याचा प्रत्यय आमच्या वाचकांस मागेच येऊन चुकला आहे. तथापि अशा गोष्टींबद्दल चर्चा कोणी तरी प्रथमतः सुरू केली पाहिजे, हें मनांत आणून आज शिरोलेखांत नमूद केलेल्या संस्काराविषयीं दोन शब्द लिहिण्याचें आम्हीं योजिलें आहे. गर्भाधान-संस्कार शास्त्रदृष्ट्या अनवश्यक आहे, याबद्दल आतां मेघस्वभावांच्या किंवा दुराग्रही कांहीं लोकांचाचून कोणास संशय राहिला असेल, असें वाटत नाही. तथापि व्यवहारदृष्ट्या सदर संस्कारावर निरर्थकता व ग्राम्यता, या दोन दोषांखेरीज (हे दोष लहान आहेत असें नाही) दुसरा कोणताही आरोप ठेवितां येत नाही. पण दत्तकसंस्काराचा प्रकार याहून फारच निराळा आहे. धर्मदृष्ट्या पुत्राचे अभावीं त्याचें काम करण्यास अनेक उपाय असतां, त्यापैकी हा ‘आर्किटग’ पुत्राचाच उपाय प्रचारांत आल्यामुळे, कित्येक लोकांच्या कष्टाजित द्रव्याचा अपव्यय होऊन, आज आपल्या देशाचें कोट्यवधि रुपयांचें नुकसान होत आहे. यावरून असें कोणी समजू नये, कीं ज्या वेळेस हा प्रघात सर्वत्र सुरू झाला, त्या वेळेस व्यवहारदृष्ट्या त्याची कांहींच जरूरी नव्हती. कोणत्याही राष्ट्राचा इतिहास ज्यानें अगदीं वरवर वाचिला असेल, त्यास सुद्धां असें कळून येईल कीं, धर्मांत न सांगितलेला, म्हणजे शुद्ध व्यावहारिक किंवा अर्धवट धर्माक्त प्रघात, एकाद्या काळीं प्रचारांत येण्यास त्या त्या वेळची स्थिति बरीच कारणीभूत असते. पण एकदां कांहीं कारणांनीं एखादी गोष्ट प्रचारांत आली, म्हणजे कालांतरानें तीं कारणे नाहीशीं झालीं तरीही तो प्रचार सोडवत नाही. मनुष्याच्या मनाची प्रवृत्ति स्वभावतःच होतील तितके कमी श्रम करण्याकडे असल्यामुळे, एखादा चालू प्रघात आपल्यास किती हितकारक आहे, व त्याचे जागीं दुसरा एखादा प्रघात सुरू केल्यास त्यापासून आपणास काय काय फायदे किंवा तोटे होतील, याचा पूर्ण विचार करण्यास जे मानसिक श्रम लागतात, ते करण्यास फारच थोडे लोक तयार असतात व या थोड्यापैकीही, विचारांतीं एखादा नवा प्रघात पूर्वीच्यापेक्षां हितकारक ठरल्यावरही,—

‘पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्’

असे म्हणून तो नवीन प्रघात अमलांत आणणारा एखादा सांपडल्यास विरळा ! सुधारणेस जेवढे म्हणून अडथळे आले आहेत तेवढे याच कारणामुळे होत. तथापि मनुष्याच्या मनाच्या या स्वाभाविक प्रवृत्तीपासून कांहीच फायदा होत नाही असे म्हणतां येत नाही. अशी प्रवृत्ति नसती तर प्रतिदिवशी हजारों नवे फेरफार होऊन समाजाचें तारूं कोणीकडे भडकलें असतें तें सांगवत नाही. शिवाय, विचार केल्या-वांचून जुनी म्हणूनच एखाद्या रीतीभातीस चिकटून राहण्याची जरी मनुष्याची प्रवृत्ति असली, तथापि त्याच्यांत विचारशक्तीचें प्राबल्य असल्यामुळे इळूइळू कांहीं जुन्या रीति वाईट अशी त्याची खात्री करण्यास कठिण पडत नाही. असें नसतें तर आज ज्या शेंकडा नवीन रीति प्रचारांत येत आहेत त्या कधीही आल्या नसत्या. असो; एवढी प्रस्तावना करण्याचें कारण इतकेंच कीं, शिरोलेखांत सांगितलेल्या विषयाच्या संबंधानें चर्चा करतेवेळीं तरी (अमलांत आणण्याची गोष्ट निराळी) हा प्रघात आज बरेच दिवस सुरू आहे, यापेक्षां जास्त कांहीं आहे कीं काय, याचा विचार प्रत्येकानें शांतपणें करावा. आमच्या मतें तर हा संस्कार धर्माप्रमाणें आवश्यक नसून, तो ज्या वेळीं प्रचारांत आला, त्या वेळीं त्यापासून जे फायदे होत होते, त्यांपैकीं हल्लीं एकही फायदा होत नसून, उलट त्याच्या शतपट नुकसान होत आहे. ह्यापैकीं पहिला भाग धर्मशास्त्राचा, व दुसरा केवळ अर्थशास्त्राचाच आहे, असें म्हटलें असतां चालेल. दत्तकसंस्कार धर्मदृष्ट्या अनवश्यक ठरल्यावर, मग त्यापासून व्यवहारांत काय काय तोटे होतात, हें सांगण्यास व समजण्यास ठीक पडेल. करितां प्रथमतः धर्मशास्त्रदृष्ट्या, याचा विचार करून, नंतर त्याच्या व्यावहारिक स्वरूपाकडे वळण्याचा आमचा इरादा आहे. शिवाय असें केल्यानें धर्मसंस्काराचा व्यवहारदृष्ट्या एकदम विचार झाल्यास वृथाधर्माभिमान्यांची जी फुकट काव काव होते, तीही बंद पडेल. धर्मसंबंधानें केवळ युक्तीनें विचार करण्याचा प्रघात कोणत्याही देशांत अजून पूर्णपणें पडला नाही, तथापि “स्वधर्मे निधनं श्रेयः” या गीतावाक्यास मान डोलविणाऱ्या व कणाद, सांख्य व वेदान्त या मतांचा एकाच जातीखालीं समावेश करणाऱ्या लोकांमध्ये तो जितका असावा तितका नाही याचें आश्चर्य वाटतें. आम्हांस आज जी उपोद्धातांत एवढी जागा आडवावी लागली त्याचें तरी बीज हेंच. असो, लिहितां लिहितां हा लेख बराच लांबल्यामुळे आज दत्तकसंस्काराच्या ज्या भागाविषयीं आम्हीं लिहिण्याचें योजिलें होतें, तो तसाच राहिला; करितां पुढील खेपेस या संस्काराच्या आवश्यकतेसंबंधानें धर्मशास्त्रकारांचें काय म्हणणें आहे तें, व एकंदर धर्मदृष्ट्या या संस्कारास किती महत्त्व येतें तें सांगून, नंतर त्यांत अर्थशास्त्राचे संबंधानें जे दोन चार मोठ्या महत्त्वाचे विचारार्ह मुद्दे आहेत त्यांकडे वळूं. या विषयावरील सर्व विचार एका निबंधांत नाहीत हें वरील प्रस्तावावरून वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल.

(२)

मागील अंकीं असल्या विषयाचे संबंधानें लोकांच्या साधारण समजुती

कशा प्रकारच्या आहेत, व त्या सोडण्यास ते कितपत तयार असतात, वगैरे गोष्टींचें निरूपण केले. आतां मागें सांगितल्याप्रमाणें या विषयाच्या पहिल्या भागाकडे, म्हणजे धर्मदृष्ट्या या संस्काराची कितपत जरूर आहे, या मुद्द्याकडे वळूं.

धर्मशास्त्रावरील जुने ग्रंथ पाहिले तर असें दिसून येईल, कीं फार प्राचीन काळीं दत्तकाचा प्रघात हल्लीं आहे तितक्या जरीनें सुरू नव्हता; किंबहुना त्यास मुळींच महत्त्व नव्हतें, असें म्हटलें असतां चालेल. दत्तकावर-हल्लीं जेवढे म्हणून उपलब्ध ग्रंथ आहेत तेवढ्या सगळ्यांतून दत्तकसंस्काराचें मूळ म्हणून, जीं वचनें दिलीं आहेत, तीं सर्व स्मृतिग्रंथांतून घेतलीं आहेत. आता येवढ्यावरून स्मृति-कारांपूर्वी दत्तकसंस्कार नव्हता, असें अनुमान करतां येत नाहीं हें खरें, तथापि स्मृतिकारांपूर्वी या संस्कारास विशेष महत्त्व नव्हतें असें म्हणण्यास कांहीं हरकत दिसत नाही. वेदांतून “नापुत्रस्य लोकोऽस्ति” “पुत्रेण लोकान् जयति” “एष वा अनृणो यः पुत्री” वगैरे ‘पुत्रानें स्वर्गप्राप्ति होते,’ ‘पुत्रानें पितरांचें ऋण फिटतें,’ इत्यादि अर्थाचीं वाक्यें सांपडतात. परंतु मनु, याज्ञवल्क्य वगैरे स्मृतींतून ‘अमक्यानें दत्तक घ्यावा,’ ‘अमक्यानें घेऊं नये,’ ‘एकच मुलगा असल्यास दत्तक देऊं नये,’ वगैरे जे नियम आढळतात ते वेदांत दिले नाहीत. शिवाय स्मृतिकारांनीं नापसंत केले असते, असे दत्तक झाल्याचीं उदाहरणेंही वेदांत सांपडतात. विश्वामित्रानें आपले शंभर पुत्र हयात असतांही शुनःशेषास आपला पुत्र केल्याची कथा ऋग्वेदांत आहे, व यजुर्वेदांत अत्रि ऋषीनें आपले सर्व मुलगे और्वऋषीस दिल्याचें सांगितलें आहे. * सदरहू दोनही उदाहरणें मन्वादि शास्त्रकारांच्या मतें अशास्त्र आहेत. मग आमच्या बादशाहिणीच्या नाम-दार कोर्टांत खटला येता, तर त्याचा वेस्ट्राप ऋषींनीं काय निकाल केला असता, हें सांगावयास नकोच ! कलियुगांत औरस पुत्राची जागा भरण्यास दत्तकाखेरीज जसा दुसरा उपाय नाही, तशी पूर्वी स्थिति नव्हती. धर्मग्रंथांतून औरस पुत्रासुद्धां एकंदर बारा+ प्रकारचे पुत्र सांगितले आहेत, व कलियुगापूर्वी ते सर्व प्रचारांत असत; त्यामुळे हल्लीं इतकी पूर्वी दत्तकावरच झोड पडत नसे, हें स्वाभाविकच आहे. वेदांत तरी दत्तकाचें विशेष प्राबल्य नसण्याचें मुख्य कारण हेंच असावें,

*रावसा. मंडलिककृत इंग्रजी हिंदुधर्मशास्त्र पाहा. या ग्रंथांत या प्रकरणाचा चांगला विचार केला आहे. रावसाहेबांच्या मतें हा संस्कार खरोखर अनवश्यक असून त्यास हल्लीं उगीच आवश्यक मानतात. या निबंधांतील बराच भाग सदरील ग्रंथांतून घेतला आहे.

+ ते बारा पुत्र हे: —

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः

असें आम्हांस वाटतें. वेदांत स्वर्गप्राप्तीचे पुत्रोत्पत्तीखेरीज दुसरे जे पुष्कळ उपाय आहेत त्यांजवर, व संततिच पाहिजे असें वाटल्यास वर सांगितलेल्या बारा पुत्रांपैकीं एखाद्यावर, तत्कालीन लोक निर्वाह करीत असत. पुढें दिरापासून पुत्रोत्पत्ति करून घेण्याची लाज वाटण्यानें म्हणा, अगर सदर प्रघात कलियुगांत चालू राहिल्यास घोर पातकें होतील या भीतीनें म्हणा, क्षेत्रजादि पुत्रांचा प्रचार जेव्हां बंद झाला तेव्हां आमच्या दत्तोबाचें प्रस्थ सहजच माजत चाललें, व दत्तक देण्याघेण्याच्या कायद्याचीं कलमें पास होऊं लागलीं. हीं कलमें स्मृतिग्रंथांतूनच पहिल्यांदा आढळतात; यावरून हा फेरफार स्मृतिकालींच थोडा थोडा अमलांत येत चालला असावा असें अनुमान होतें. तथापि स्मृतिकारांस पूर्वींच्या द्वादश पुत्रांचा विसर पडला नव्हता, हें खालीं लिहिलेल्या वचनावरूनच ध्यानांत येईल. परंतु कालांतरानें तैही जाऊन अलीकडे तर दत्तकाखेरीज स्वर्गाचे दरवाजे खुलेच होत नाहींत असा लोकांचा समज होऊन बसला आहे ! वरील हकीकतीवरून हा समज किती यथार्थ आहे याची थोडीबहुत कल्पना वाचकांस आलीच असेल. परंतु याची विशेष फोड होणें इष्ट होय, करितां त्याच्या खुलासेवार विचारास लागूं.

वेदांत यासंबंधानें उदाहरणें आहेत, पण नियम नाहींत, हें मागें सांगितलेंच आहे. यावरून वेदकालीं दत्तकाचें माहात्म्य नव्हतें असें होतें. मनुस्मृतींत दत्तक कां घ्यावा, यास दोन कारणें सांगितलीं आहेत, तीं अशीं:—

अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक्तादृक्प्रयत्नतः

पिंडोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय च ॥

अर्थः—पिंडोदक देण्यासाठीं, व नांव घेण्याकरितां, निपुत्रिकानें कसेंही करून मुलगा (दत्तक वगैरे) करावा—यांत मनूनें दत्तक घेण्यास दोन कारणें दिलीं आहेत. एक श्राद्ध, क्रिया वगैरे करणें, व दुसरें नांव चालविणें; पैकीं पहिलें कारण धर्मविषयक असून, दुसरें निव्वळ व्यावहारिक आहे हें कोणाच्याही लक्षांत येईल. इंग्रजी कोर्टाप्रमाणें धर्म व व्यवहार यांची स्मृतिकारकांनीं निखालस फारकत करून दिली नव्हती, हें आम्हीं मागें अनेक वेळां सांगितलेंच आहे. कोणतीही स्मृति घेतली तरी तींत भाऊबंदांचे तंटे, चोरी व मारामारी यांस शिक्षा, राजधर्म, श्राद्ध, मुंज, लग्न, वगैरे धर्म व व्यवहारासंबंधीं सर्व गोष्टी यांचा समावेश केलेला असतो;

अक्षातायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवस्तथा
दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत्
क्रीतस्तु ताम्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः
दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोदजः
उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोपविद्धो भवेत्सुतः

यांपैकीं दत्तक व औरसखेरीज कलियुगांत इतर वर्ज केले आहेत. आपल्या दृष्टीनें आतां ते अगदीं रानटी व ग्राम्य दिसतात.

व तदनुरूपच वरील श्लोकांतही मनूनं दोनही हेतु एकाच ठिकाणी दिले आहेत. या दोनही कारणांचा आजच्याच अंकांत विचार व्हावयाचा नाही; करितां व्यावहारिक हेतु—म्हणजे नांव चालविणें याचा विचार पुढील खेपेवर टाकून पहिल्याच कारणाचा आज विचार करूं. दत्तक घेतल्यानें आपलें श्राद्ध, क्रिया वगैरे करण्यास आपण एक अधिकारी करून ठेवितों, व पुत्रप्राप्तीपासून जें स्वर्गसुख तेंही आपणांस प्राप्त होतें, हें जरी सर्वथैव खरें आहे, असें मानिलें, तरी तेवढ्यावरूनच स्वर्गप्राप्तीस व पिंडोदक देण्यास दत्तकाखेरीज उपायच नाही, असा सिद्धान्त करितां येत नाही. दत्तकानें अमुक एक कार्य होतें असें जरी मानिलें, तरी तेवढ्यानेंच तें कार्य दत्तकावांचून होत नाही, असा अर्थ निघत नाही. जेथें जेथें धूर असतो तेथें तेथें अग्नि असतो, हें वाक्य जरी खरें आहे, तरी त्याच्या उलट म्हणजे जेथें अग्नि तेथें धूर हें वाक्य खरें नाही. पण इतकेंही दूर जावयास नको. पुत्राचें (मग तो दत्तक असो वा औरस असो) तोंड पाहिल्याखेरीज जर स्वर्ग मिळत नाही, तर जगद्गुरु शंकराचार्यांची वाट काय ? तुकारामबुवा कुठें आहेत ? व वामनपंडितांच्या ‘ अजित नाम घडो भलत्या मिषें, ’ या सूत्राचें काय करावयाचें ? या गोष्टी मनांत आणल्या म्हणजे पुत्रोत्पादन हा स्वर्गप्राप्तीच्या अनेक मार्गांपैकी एक आहे येवढेंच मात्र म्हणावें लागेल; व वास्तविक प्रकारच असा आहे. आमच्या शास्त्रकारांनीं स्वर्गाची वाट अगदीं सुलभ करून ठेविली आहे. दान, तीर्थयात्रा पुराणश्रवण, ब्रह्मचर्य, योगाभ्यास, संन्यास, वेद म्हणणें व शिकवणें, एखादी पाणपोय, धर्मशाळा, मठ, किंवा देवालये बांधणें, भगवन्नामकीर्तन व श्रवण वगैरे पुष्कळ गोष्टी पुत्रोत्पादनाप्रमाणेंच स्वर्गप्राप्तिकारक आहेत, असें श्रुतिस्मृतिपुराण-ग्रंथांचें साधारण मत आहे. सगळ्या अठरा पुराणांचें सार “परोपकारः पुण्यायः”-या वाक्यांत कोंदलें आहे. असें असतां दत्तकांत विशेष काय ? कोणी असें म्हणतील, कीं वर सांगितलेले उपाय संकटसमयीं आहेत. त्यास उत्तर हेंच कीं, दत्त-

* धर्मग्रंथांतून या अर्थाचीं पुष्कळ वचनें आहेत, पैकीं काहीं येथें देतोः—ऋग्वेद १०, १४, ८ यांत ‘ संगच्छस्व पितृभिः संयमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन् ’ म्हणजे धर्मशाळा वगैरे बांधल्यानें स्वर्गप्राप्ति होते असें दिलें आहे. याज्ञवल्क्य-स्मृतींत ‘ तेनाग्निहोत्रिणो यांति स्वर्गकामा दिवं प्रति । ये च दानपराः सम्यगष्टाभिश्च गुणैर्युताः । तेपि तेनैव मार्गेण सत्यव्रतपरायणाः ’ अशीं अनेक वचनें आहेत. दुसरे ‘ न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञानानिष्ठोतिथिप्रियः श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोपि च मुच्यते ’ । स्कंदपुराणांत—‘ कृत्वा मठं प्रयत्नेन शयनासनसंयुतं । पुण्यकाले द्विजेभ्यो वा यतिभ्यो वा निवेदयेत् । सर्वान् कामानवाप्नोति निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् । ’ असें स्पष्ट आहे. यावरून वाचकांच्या दुसरे असेही लक्षांत येईल, कीं वरील वचनांत दत्तकाच्या अभावीं हे उपाय आहेत असें कोठेंही सांगितलें नाही. वस्तुतः दत्तकाहूनही स्वर्गप्राप्तीचे हे अधिक श्रेयस्कर मार्ग आहेत.

विधानही आपत्कालीच सांगितलें आहे.+ एतावता निष्पन्न काय होतें कीं, औरस पुत्र नसल्यास स्वर्गप्राप्तीसाठीं दत्तकपुत्र घेण्याची जरूर नाही. तें काम पुष्कळ इतर उपायांनीं होण्याजोगें आहे. मग आपल्यास आपल्या(दत्तक)पुत्राकडूनच स्वर्गप्राप्ति झाली पाहिजे, या आग्रहास दुराग्रहापेक्षां दुसरे कांहीं म्हणतां येणार नाही. दत्तकावरील ग्रंथकारांचेही मत त्याचप्रमाणें आहे. दत्तकमंजरीकारांनीं तर ‘पुत्रप्रतिनिधिः काम्य एव’ म्हणजे दत्तक वस्तुतः अनवश्यक आहे, असा स्पष्ट शास्त्रार्थ दिला आहे. अमुक एक मनुष्याचे हातूनच मला स्वर्गप्राप्ति झाली पाहिजे, याखेरीज यांत कांहीं मतलब नाही, असेंही आणखी त्यांनीं सांगितलें आहे. सारांश, शास्त्रदृष्ट्या स्वर्गप्राप्तीस दत्तकाची मुळींच जरूर नाही, मग दुराग्रह व रुढि काय म्हणतील तें म्हणोत.

धर्मसंबंधीं दुसरा मुद्दा पिंडोदकदानाचा. याही संबंधें आमचें मत वरील-प्रमाणेंच आहे. आर्षी स्वर्गप्राप्ति झाल्यावर श्राद्धादिकांची जरूरच नाही, तथापि मुलगा नसल्यास, भाऊ, पुतणे, बायको इतर आप्त वगैरे पुष्कळ श्राद्धाधिकारी सांगितले आहेत, व दत्तक न घेतल्यानें म्हणजे कांहीं अडतें असा मुळींच प्रकार नाही. “मलमेतन्मनुष्याणां द्रविणं परिकीर्तितं । ऋषिभिस्तस्य निर्दिष्टा निष्कृतिः पावनी परा । आदेहपतनान्तस्य कुर्यात्सर्वौर्ध्वदेहिकं” असें जो जो मृताचें धन घेईल त्याच्या पाठीमागे शास्त्रकारांनीं लंचांड लावून दिलें आहे. बरे इतकेंही असून आपल्यापाठीमागे कोणी आपलें श्राद्ध करील कीं नाही याचा आपल्यास संशय असल्यास आपल्या हयातींतच आपली क्रिया व श्राद्ध आगाऊ करून घेण्याचा अधिकार स्मृतिकारांनीं आपणांस दिला आहे; तो इतका कीं पुत्रादि वारस असतांही सदर कार्यभाग आपणांस आर्षीच उरकून घेतां येतो ! अशा श्राद्धास जीवच्छ्राद्ध म्हणतात, व हें आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांच्या ऐकण्यांत असेलच. धर्मशास्त्राची एवढी सोय असतां, मरतां मरतां दत्तक घेण्याची एवढी ओढ कां बरे असावी ? बरे, तो तरी मन मोकळें करून घेतात काय ? नाही; तर, परलोकाचें प्रस्थान ठेवणाऱ्याची पत्नी हयात असेपर्यंत असा करार कीं, दत्तकानें इस्टेटीची कांहीं गडबड करूं नये ! ‘गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः’ दुसरे काय ?

वर दत्तकपुत्र घेण्यास मनुस्मृतीतील जीं दोन कारणें सांगितलीं त्यांपैकीं पहिल्याचा विचार केला. त्याच श्लोकांत सांगितलेलें जें दुसरे कारण म्हणजे—‘नामसंकीर्तन’ तें तरी कितपत यथार्थ आहे तें पाहूं. परंतु तत्पूर्वी वाचकांस एवढें कळविणें इष्ट आहे, कीं गेल्या खेपेस ज्याप्रमाणें एका हेतूचें आम्हीं अयथार्थत्व दाखविलें, त्याप्रमाणें या दुसऱ्या हेतूचाही धर्माशीं कांहीं एक संबंध नसून तो फक्त व्यावहारिक आहे; हा लोक सोडून गेल्यानंतर, परलोकांत प्रत्येक

मनुष्याची संस्था नीट व्हावी, हें प्रत्येक धर्माचें बीज होय. मग आवडीच्या किंवा मताच्या वैचित्र्यामुळे त्यांत पाहिजे तेवढे प्रकार होवोत. धर्मग्रंथाचा मूल हेतु हा असल्यामुळे, त्यांतून मध्ये मध्ये इहलोकच्या सुखप्राप्तीबद्दल जे नियम दिले असतात, ते धर्माच्या प्रधान अंगांत गणितां येत नाहींत. व एकदां कोण-तीही गोष्ट व्यावहारिक ठरली म्हणजे तिला धर्माच्या पांघरुणानें जी मातब्बरी प्राप्त होते, तीस ती सुकते, मग ती गोष्ट कितीही महत्त्वाची असो. परलोकांत आपल्यास 'रिश्तर्व' जागा मिळावी म्हणून इहलोकीं कांहीं लोक आपल्या शरिराचे काय काय हाल करून घेतात, हें ज्यानें प्रत्यक्ष पाहिलें असेल, त्यास वरील वाक्यांचें यथार्थत्व बरोबर कळून येईल. धर्म व व्यवहार यांमध्ये इतका भेद स्वभावतःच असतो, व त्या दृष्टीनें पाहिलें, तर दत्तक घेण्याचा पहिला हेतु धर्मरीत्या अनवश्यक ठरल्यावर नांव चालविण्याच्या दुसऱ्या हेतूस महत्त्व देणें किंवा न देणें, हें प्रत्येकाच्या मजीवर आहे. धर्माज्ञेच्या बाहेर पडल्यावर, पिनल कोडाच्या हद्दींत येईपर्यंत, प्रत्येक मनुष्य अगदीं स्वतंत्र आहे व हल्लींच्या काळांत समाजनियमांचें बंधन शिथिल झाल्यामुळे तर, ही स्वतंत्रता अलीकडे विशेष प्रबल, व कांहीं गोष्टींत तर अगदीं उच्छृंखल झालेली नजरेस येते. पण आज त्या गोष्टींचा आपणांस विचार कर्तव्य नाहीं. सारांश, एखादी गोष्ट निव्वळ व्याव-हारिक ठरली म्हणजे तिची आवश्यकता कमी होण्यास तेवढेंच कारण बसत होतें, व हाच नियम वरील दत्तकाच्या हेतूसही लागू आहे. “ नामसंकीर्तन ” (नांव चालविणें) ही एक धर्मांतील बाब नसल्यामुळेच तिचें आवश्यकत्व प्रथ-मतः कमी झालें; व त्यांत कांहीं हशील आहे, असें ज्यास वाटत असेल, त्या-खेरीज दुसरा कोणताही मनुष्य तेवढ्याच कारणानें दत्तक घेण्यास राजी होणार नाहीं. करितां मनुनें सांगितलेल्या वरील व्यावहारिक हेतूस कांहीं हशील आहे कीं काय, याचा विचार करूं.

आतां पाहिल्यानें येवढी गोष्ट कबूल केली पाहिजे कीं, आपलें नांव आपल्या पाठीमागे चिरकाल रहावें अशी प्रत्येक मनुष्यास अगदीं स्वभावतःच इच्छा असते. एका इंग्रजी ग्रंथकारानें तर वरील इच्छेची व अमरत्वाची सांगड घालून दिली आहे, व याज्ञवल्क्यस्मृतींत वरील मनुस्मृतींतल्या श्लोकांच्या अर्थाचा जो श्लोक आहे, त्यांतीलही आशय त्याचप्रमाणें आहे. “ लोकानंत्य दिवः प्राप्तिः पुत्र-पौत्रप्रपौत्रकैः ” म्हणजे मुलगा, नातु व पणतू यांनां इहलोकीं आनंत्य (निरंतर नांव राहाणें) व स्वर्गप्राप्ति होते असें त्या स्मृतींत वाक्य आहे. सर्व मनुष्ये जर अमर असतीं, तर पुत्राची जरूर कोणास कदाचित वाटली नसती. पण मृत्यु हा सर्वांस साधारण असून, आपणांस हें जग कधींना कधीं तरी सोडून गेलें पाहिजे, तेव्हां शरीर, रूप, बांधा व बुद्धि यांत अगदीं आपणासारखा (बहुतेक मुलगे वरील गोष्टींत आपल्या वडिलांप्रमाणेंच असतात.) असा एक पुरुरूप आपला प्रतिनिधि जगांत ठेवून त्याच्या द्वारे आपलें स्मरण जगांत चिर-

काल ठेवावे, ही इच्छा मनुष्यांत सहज उद्भवली. “ आत्मानं सततं रक्षेद्द्वारैरपि धनैरपि ” या नीतिवाक्याचें जें मूळ आहे, त्यानेच मेल्यावरही आपलेपणाचें रक्षण करण्याकरितां, पुत्राची आवश्यकता सिद्ध होते. तशांत ज्या वेळीं मनुष्य-जातीची स्थिति अगदीं बाल्यावस्थेत होती, त्या वेळीं तर पुत्रोत्पादनाची इच्छा विशेष बळकट होण्याचा जास्त संभव होता. मनुष्यजातीची पहिली सुधारलेली अवस्था म्हणजे कुटुंबावस्था होय. कंदमूलादिकांवर निर्वाह करून वनचर श्वापदांप्रमाणें हवें तिकडे भटकवें ही आपली अगदीं पहिली स्थिति होय. अद्यापिही आफ्रिकेच्या व अमेरिकेच्या रानांतून असलीं कांहीं मनुष्ये आढळतात. यानंतरची स्थिति म्हटली म्हणजे, उदरनिर्वाहाकरितां कंदमूलादिकांवर अवलंबून न राहतां, गाई, म्हशी वगैरे दुभर्ती जनावरे बाळगून त्यास चारा मिळेल तिकडे सहकुटुंब त्यांच्या पाठोपाठ हिंडत जाणें ही होय. या कार्ली शेतकीची युक्ति निघून गांव वसलें नव्हतें. कुटुंबांतील मुख्य पुरुष इतर माणसांवर त्या कार्ली अगदीं राजाप्रमाणें अंमल चालवीत असे, व कुटुंबाचें सर्व ओझे त्या एकट्याच्या माथी पडत असे. आतां आपण असा विचार करूं, कीं अशा काळीं एकाद्या कुटुंबांतील मुख्य पुरुष जर एकाएकीं निपुत्रिक मरण पावला, तर त्याच्या कुटुंबाची स्थिति काय होईल? बिचाऱ्यास कोणीही त्राता न राहून रानावनांत हिंडावें लागेल ! आपल्या पाठीमागें आपलें नांव चालविण्याची इच्छा राहूं द्या ! पण आपल्या कुटुंबाचें पोषण करण्यास तरी आपल्या पाठीमागें कोणी पाहिजे, अशी स्वाभाविकच इच्छा नाही कां होणार ? मग त्यांत नांव चालविण्याच्या इच्छेची भर पडल्यावर काय विचारायाचें ? आपल्या वैदिकऋषींची सामाजिक स्थिति बहुधा वर लिहिल्याप्रमाणेंच होती. हें मनांत आलें म्हणजे “ कुचबी करना और लडका बनाना, ” अशी जी त्यांची उत्कट इच्छा असे तिचें बीज आपणांस कळून येईल ! जसजशीं मनुष्य-जातीची स्थिति सुधारत चालली, अनेक कुटुंबे एका ठिकाणीं राहूं लागून गांव वसलें, व एका कुटुंबांतील माणसांनी दुसऱ्या कुटुंबांतील माणसांस त्रास दिल्यास, त्याचा निर्णय पंचांच्यामार्फत होऊं लागला, तसतसा कुटुंबांत मुख्य नसला तरी, त्यांची व्यवस्था साधारणें बरी राहिल असा भरंवसा प्रत्येकास वाटूं लागला. तथापि आपलें नांव चिरकाल राहाण्याचे पुत्रोत्पादनावेरीज दुसरे उपाय नव्हते. सर्वांनीं मिळून जमिनीची लागवड करून त्यावर एकोप्यानें राहून निर्वाह करावा यापेक्षां या स्थितींत मनुष्याचा दुसरा कांहीं हेतु नव्हता. धाडस, पराक्रम, विद्या, कवित्व, औदार्य वगैरे ज्या गुणांनीं, पराशराम, राम, कृष्ण, कर्ण, व्यास, कालिदास वगैरे प्राचीन मंडळी, व तुकाराम, मोरोपंत, बाजीराव, नानाफडणवीस सर जमशेटजी जिजीभाई वगैरे अर्वाचीन मंडळी अजरामर झाली, ते गुण त्या काळीं मनुष्यांत आले नव्हते म्हणा, किंवा आले असूनही त्यांचा विकास होण्यास त्या वेळची सामाजिक स्थिति अनुकूल नव्हती म्हणा; कसेंही असो. मनुष्यजातीच्या पूर्वावस्थेंत नांव चालविण्यास ज्याप्रमाणें पुत्राची जरूर असे,

तशी आतां राहिली नाही, हें अगदीं उघड आहे. शिवाजीचें स्मरण आपणांस राहाण्यास संभाजी कारण झाले काय ? किंवा नानाफडणविसांच्या कुटुंबानें त्यांच्या-मार्गे दत्तक घेतल्यामुळेच त्यांचें नांव इतिहासांत आलें काय ? बंडांतील नानाखेरीज-करून किती दत्तकांनीं तरवार गाजविली आहे ? लहानपणापासून एखाद्या मुलास आपल्या देखरेखीखाली ठेवून त्यांच्यांत आपल्या कुलाचा अभिमान, शौर्य वगैरे गुण दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागल्यावर, मग त्यास दत्तक घेतला असतां, तो दत्तक आपल्या घराण्याचें नांव कांहीं तरी चालवील. पण असा दत्तक आपल्यापैकी किती लोक घेतात ? आधीं मरेपर्यंत पुत्र होण्याची आशा सुटत नाही; बरें तित-केंही करून एखाद्यानें दत्तक घेण्याचें ठरविलें, तर आपल्या पाठीमागे दत्तक मुलगा आपल्या बायकोस कसें वागवील, याची भीति मनांत उभी राहते ! दत्तक घेणारा जिवंत असतांच दत्तक मुलानें इस्टेटीचा वांटा मागितल्याचीं उदा-हरणें आपणांस बरींच आढळतात. मग सर्पिंडी होण्यापूर्वीच आईचें व दत्तक मुलाचें जामदारखान्याच्या किल्ल्यासंबंधानें भांडण झाल्यास काय नवल ? बोलून-चालून बिछान्यावर मरणोन्मुख पडलें असतां, एखादा उपरी पोर धरून आणून स्वर्गाचे दरवाजे मोकळे करून घेतल्याचें सुख मानून ध्यावयाचें ! मग अशा पोरानें आपलें नांव राखण्यापेक्षां बुडविल्यास आश्चर्य तें कोणतें ? नांव राखण्याचे दुसरे कांहीं मार्गच नव्हते, त्या वेळची गोष्ट निराळी होती. पण हल्लीं आपलें नांव कायम ठेवण्यास वर सांगितलेले पुष्कळ मार्ग असतां, असल्या वेडगळ मार्गानें जाण्यांत अर्थ कोणता ? आपलें व आपल्या कुलाचें नांव व इस्टेट एखाद्या उपरी पोरान्या हवालीं करून, तो आपलें नांव राखील या आशेवर बसण्यापेक्षां, एखादें धर्मकृत्य करून तद्द्वारा आपलें नांव लोकांत ठेवून, स्वार्थ व परमार्थ एकानच कामीं साधत असतांही, केवळ गतानुगतिकन्यायानें आपण आपल्या नांवास व इस्टेटीस मुक्त आहों, हें अगदीं स्वल्प विचारांतीं देखील साधारण बुद्धीच्या मनुष्यास समजण्याजोगें आहे. तथापि पूर्वापार चालत आलेल्या चालीचा आपल्या मनावर एवढा बळकट ग्रह असतो, कीं आपणांस अगदीं सामान्य गोष्टीदेखील दिसत नाहीत ! असे; लेख बराच लांबला, करितां दत्तकाचा प्रचार सोडून त्या ऐवजीं वर सांगितलेले मार्ग प्रचारांत आल्यास देशाचें काय हित होईल याचा विचार पुढील खेपेस करूं. फार प्राचीन काळाप्रमाणें हल्लीं नांव चालवि-ण्यास दत्तकाची जरूर नाही, इतकें वरील विवेचनावरून सध्यां वाचकांच्या नजरेस आलें असतां पुरें आहे.

(३)

कोणी असें म्हणतील कीं, तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणें स्वर्गप्राप्तीकरितां जरी दत्तकाची जरूर नाही असें मानिलें, आपली क्रिया आपण आटपून घेतली, व वंशाचें नांव चालविण्याकरितां इस्टेट धर्मादायास लावून दिली, तथापि पुत्रत्व म्हणून जें कांहीं आहे त्याची तृप्ति कशानें करावी ? प्रत्येक मनुष्याचें आपल्या

बायकोवर किंवा पुत्रावर जें प्रेम असतें, तें त्यांच्या केवळ उपयोगावरच नसतें; मग वरील प्रेमास विषयभूत असा एखादा प्रतिनिधि त्यानें पाहिल्यास त्यास आपण काय म्हणून दोष ठेवावा ? भूक, तहान, वगैरे शरीरविकारांचे ज्याप्रमाणें अन्न, जल वगैरे विषय आहेत, त्याचप्रमाणें मानसिक विकारांचेही विषय असतात; व पुत्रप्रेम हा त्यांमधील एक असल्यामुळे, औरस पुत्र नसल्यास त्याची जागा अन्योपायांनीं भरून काढणें जरूर आहे.

वरील शंका प्रथमदर्शनीं अगदीं अनिवार्यशी दिसते; पण जरा नीट नजर दिली म्हणजे त्यांतील छिद्रे आपणांस दिसू लागतात. शरीर ज्या द्रव्यांनीं घडलें आहे, तीं शरीरांतून पुनः आपल्या पूर्व स्थितींत रोज जात असतात. एखादा मनुष्य एक मैलभर चालला तर त्याच्या स्नायूंचा थोडाबहुत व्यय हा व्हावयाचा व हाच प्रकार बोलणें, हसणें, ऐकणें वगैरे हरएक क्रियेविषयीं समजावयाचा. दर मिनिटास किंवा पळासही आपल्या शरीरांतील कांहीं द्रव्यांचा व्यय होतच असतो. शरीर कायम ठेवणें असल्यास, तो आपल्यास भरून काढला पाहिजे. शरीरास असा व्यय नसता, तर कोणासही भूक व तहान लागतीना, व सर्व मनुष्ये अमर राहिलीं असतीं. सारांश, भूक व तहान जीं आपण अगदीं साहजिक समजतो, तीं वरील घडामोडींवर अवलंबून असतात. त्यांचा व इतर मनोविकारांचा उगाच संबंध जोडण्यांत हशील नाहीं. आपल्या पुत्रावर आपण जें प्रेम करितों, त्यास व्यक्त म्हणजे ज्यांचा उपयोग ढळढळीत नजरेस येतो अशा कारणांखेरीज दुसरीं अनेक कारणे असतात हें आम्हांस अगदीं मान्य आहे. सहवास आपलेपणाचा अभिमान, किंवा दोषांचीं शरीरें एकाच हाडामासाचीं असल्यामुळे, समान द्रव्यांमध्ये असणारे साहजिक आकर्षण वगैरे कांहीं म्हटलें, तरी त्या प्रेमाचें पूर्ण कारण कळेलसें वाटत नाहीं. तथापि तेवढ्यानें वरील आक्षेप कसा सिद्ध होतो, हें आम्हांस कळत नाहीं. पितापुत्रांस जोडणारा संबंध वाचेस जरी अदृश्य असला, तथापि या संबंधाचें अस्तित्व किंवा अभाव, दोहोंपैकीं एकाच ठिकाणीं कसा कल्पावयाचा ? लोहचुंबक लोहाकर्षण करितो हें खरें; तथापि हा गुण लोखंडाचा, का लोहचुंबकाचा व तो अन्यनिरपेक्ष असू शकेल, कीं नाहीं, वगैरे प्रश्न ज्याप्रमाणें वायफळ आहेत, त्याचप्रमाणें पुत्रप्रेमासंबंधीं वरील प्रश्न होय. बापाचें पोटच्या मुलावर प्रेम असतें, तथापि तें मुलाखेरीज व्यक्त करावयाचें नाहीं. तत्पूर्वीं तें प्रेम असतें, याचा अर्थच आम्हांस समजत नाहीं. तात्पर्य, मनुष्यास मुलगा झाला म्हणजे त्याच्यावर त्याची प्रीति जडते, परंतु ही प्रीति पुत्रेच्छेस कारण होत नाहीं. शिवाय औरस पुत्रापासून जें समाधान व सुख होतें, तितकें दत्तकापासून कधींही होत नाहीं, व होणार नाहीं. अगदीं तान्हे मूल घेऊन जरी आपण वाढविलें व पुढें दत्तकही घेतलें तथापि तें लोकांचें आहे, ही कल्पना मनांतून निघत नाहीं व सुख पुष्कळ अंशीं कल्पनेवरच असतें; तेव्हां या नजरेनें पाहिले तरी दत्तक गौणच पडतो. उघडच आहे पोटच्या गोळ्यावरील प्रेम कोठें व उगीच लावालावीचें कोठें ?

सारांश, प्रेमाकरितां कोणीही प्रथमतः दत्तक घेत नाहीत. आतां ज्याप्रमाणें औरस पुत्र असतां, तुम्ही ' नांव चालविण्याचे ' मागील अंकीं सांगितलेले उपाय करा असें कोणी म्हणत नाहीं, त्याचप्रमाणें एखाद्या मनुष्यास तसा पुत्र नसता, जर त्याचें प्रेम एखाद्या मुलावर जडून तो त्याच्या हाताखालीं लहानपणापासून वाढला असला, त्या दोघांचें अगदीं ऐक्य बनून गेलें असलें, तर अशास दत्तक घेऊं नये हें म्हणणेंही रास्त होणार नाहीं. त्याची सोय त्या मनुष्यानें केलीच पाहिजे. परंतु मरेपर्यंत मुलगा होण्याची वाट पाहून, मरणसमयीं गतानुगतिक-न्यायानें त्यानें किंवा पुढें त्याच्या पत्नीनें आपलें घरदार एखाद्या पोराच्या स्वाधीन करणें, यास मूर्खपणाखेरीज काय म्हणावें, हें आम्हांस समजत नाहीं. त्या पोराचा तरी त्या इस्टेटीवर काय हक्क ? मालकाची इच्छा म्हणून कोणी म्हणेल. तर त्यास समाजाचा असा प्रश्न आहे कीं, मालकानें तरी ती आपली म्हणून हवीतशी उघळावी काय ? प्रत्येक मनुष्याचे मालमत्तेवर आमचा कांहींच हक्क नसावा काय ? असो; या प्रश्नाचीं उत्तरे आज देत बसल्यास आणखी दोन चार कौलम लागतील, करितां तूर्त येथेंच मुकाम करितों.

(४)

दत्तक घेण्यास व्यवहाररीत्या कोणत्याही तऱ्हेची आवश्यकता नाहीं, असें जरी मानलें, तथापि त्यावर आणखी एक असा आक्षेप निघणार आहे कीं, ज्या-अर्थी प्रत्येक मनुष्यास आपण संपादिलेल्या धनाचा वाटेल तसा उपभोग घेण्याचा पूर्ण अधिकार आहे, व तो तें वाटेल त्यास देऊं शकेल, त्याअर्थी त्या मनुष्यानें दत्तक घेतला, असें मानण्यापेक्षां त्यानें आपली इस्टेट आपणांस वाटेल त्यास दिली, असें मानावें, म्हणजे दत्तकाची आवश्यकता आहे कीं नाहीं, हा प्रश्न मुळींच निष्पन्न होत नाहीं. दत्तक धर्मदृष्ट्या आवश्यक असो किंवा नसो, आम्ही आपल्या माल-मिळकतीचा मालक त्यास करणार, व ज्यापेक्षां आमच्या द्रव्यावर आमचें पूर्ण स्वत्व आहे, त्यापेक्षां असें करण्यास आम्हांस दुसऱ्या कोणत्याही कारणाची अपेक्षा नाहीं.

वरील आक्षेपास उत्तर देण्यापूर्वी त्यांतील प्रधान सिद्धान्ताची, म्हणजे आपण संपादिलेल्या द्रव्याची हवी तशी विल्हेवाट करण्याचा प्रत्येक मनुष्यास अधिकार आहे, या वाक्याची थोडी विशेष फोड करणें जरूर आहे. ' अधिकार ' किंवा ' हक्क ' हे शब्द जरा संदिग्ध असल्यामुळे, त्याचा दुहेरी उपयोग होऊन वाक्यांत उत्पन्न झालेली संदिग्धता एकदम लक्षांत येत नाहीं. एखादी गोष्ट करण्याचा आपणास ' अधिकार ' आहे असें म्हटलें, म्हणजे प्रथमतः अशी कल्पना मनांत येते, कीं आपण ती गोष्ट करूं लागल्यास कायदेशीर रीतीनें आपणांस कोणाच्यानेंही अटकाव करवणार नाहीं व ही कल्पना मनांत आली म्हणजे सहजच त्याबरोबर दुसरीही अशी कल्पना मनांत येते, कीं जर ही गोष्ट करण्यास कायदेशीर हरकत नाहीं, तर मग दुसरी कोणतीही हरकत राहिली नसून, ती गोष्ट करणें आपल्या खुशीवर आहे, व त्या संबंधानें आपणास कोणीं कांहीं बोलूं

नये. पण थोडा विचार केला असतां वरील दोन कल्पनांची जी सांगड घालून दिली आहे, तांत कितपत तथ्यांश आहे हे तेव्हांच लक्षांत येण्याजोगे आहे. वरील प्रमेयांत मुख्य चूक म्हटली, म्हणजे मनुष्याच्या व्यवहारास कायद्याखेरीज दुसरे कांहीं बंधन नाही, असे मानणे ही होय. वस्तुतः पाहतां कायद्याचे बंधन अगदी अपुरते आहे, व त्यास जर इतर बंधनांचे साहाय्य नसते तर आपले सामाजिक व्यवहार हल्ली चालले आहेत, तसे सुरळीत चालले नसते. असे पहा की कोणीही मनुष्याने आपला पैसा रंडीबाजीत किंवा दारूबाजीत उडवू नये, असा कोठेही कायदा असल्याचे ऐकिवांत नाही, व कायदेशीर रीतीने पाहतां प्रत्येक मनुष्यास आपला पैसा या दुर्व्यसनांत घालण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. तथापि तेवढ्यावरून ती गोष्ट निघ नाही, असे कोणीही मनुष्य म्हणणार नाही, व एखाद्याने सभेत किंवा वर्तमानपत्रांत या विषयाची चर्चा केल्यास तीही अप्रयोजक म्हणतां येणार नाही. कायद्याचा उद्देश एवढाच असतो, की कोणाही मनुष्याने दुसऱ्याचे हक्कास प्रतिबंधक अशी गोष्ट करू नये. यापेक्षा जास्त नियम कायद्यांत घालतां येत नाहीत. तथापि इतर व्यवहारांत मुळीच नियम नाहीत असे समजू नये. महाभारतांत एके ठिकाणी म्हटले आहे:—

यमदंडभयात्केचित्पापाः पापं न कुर्वते राजदंडभयात्केचित्परस्परभयादिप ॥

म्हणजे कांहीं गोष्टी धर्माच्या भीतीने, कांहीं कायद्याच्या भीतीने व कांहीं लोकभीतीस्तव आपण करीत नाही. सकाळी स्नान करावे, चांगले अन्न खावे, दुर्व्यसनांत पैशाचा अपव्यय करू नये, वगैरे गोष्टीत नियामक लोकलजाच होय. लोकांत एखादी गोष्ट वाईट मानली गेली, म्हणजे कायद्याने जरी ती गोष्ट करण्यास परवानगी असली, तरी ती करण्यास कोणीही घजावत नाही. इतके 'परस्परभय' (लोकलजा किंवा अब्रू) याचे बंधन असते. म्हणून कोणतीही चाल प्रचारांत आणण्यापूर्वी, किंवा त्यासंबंधाने कायदा करण्यापूर्वी, लोकमत फिरविण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे. कायदा हा लोकमताचा पूरक असल्याकारणाने, जर त्यास लोकमताचे पाठबळ नसेल, तर त्याचा कांहीं एक उपयोग होत नाही, व हाच सर्वसाधारण सिद्धान्त दत्तकासही लागू आहे. जोंपर्यंत दत्तक घेतल्याने मनुष्य आपल्या द्रव्याचा दुरुपयोग करतो, असा लोकांचा समज झाला नाही, तोंपर्यंत हा चाल कधीही बंद पडणार नाही. कायदेशीर रीतीने मनुष्यास आपले द्रव्य कोणासही देण्याचा अधिकार असो, तथापि जर तो मनुष्य आपल्या द्रव्याचा दुरुपयोग करील तर 'परस्परभया'ने असा प्रकार बंद करण्याचा लोकांस पूर्ण अधिकार आहे व तो अधिकार 'दारूबाजी', 'रंडीबाजी' वगैरे गोष्टीत आपण प्रत्यही बजावीत आहो. कायद्याच्या दृष्टीने पाहिले, तर कोणाही मनुष्यास आपले द्रव्य समुद्रांत टाकण्यास कांहीं प्रत्यबाय नाही, मग तसे लोक कां करीत नाहीत ? उघडच आहे की, ह्यास लोक पैशाचा दुरुपयोग समजतात व एखादे राजेश्री जर घरांतील सर्व इस्टेट

समुद्रांत टाकण्यास निघाले, तर त्याचे आतवर्ग त्यांस इस्पितळाचा मार्ग दाखव-
तील ! आरंभी सांगितलेल्या दत्तकावरील आक्षेपाचा विचारही आम्ही वरील दृष्टी-
नेच करणार आहो; म्हणजे जरी प्रत्येक मनुष्यास आपली इस्टेट हवी त्यास
देण्याचा अधिकार असला, तरी मरतेसमयी दत्तक घेऊन त्यास आपली इस्टेट
दिल्याने त्याच्या पैशाचा दुरुपयोग होतो की नाही ? होत असल्यास जरी कायदे-
शीर अधिकार असला, तरी इतर पुष्कळ दुर्व्यसनांप्रमाणेच ही चाल टाकाऊ
मानली पाहिजे. सारांश धर्मदृष्ट्या व व्यवहारदृष्ट्या, किंवा स्वर्गप्राप्तीसाठी, व
नांव चालविण्यासाठी दत्तकाची जरूर नाही, असे ठरल्यावर त्या-या ग्राह्याग्राह्य-
तेचा विचार त्यास इस्टेट दिल्याने काय उपयोग होतो, यावर अवलंबून राहणार.
करितां तो उपयोग कितपत होतो ते पाहू.

अर्थशास्त्राची किंवा इतिहासाची ज्यास अगदीं साधारण ओळख आहे,
त्यास ही गोष्ट माहीत असेल, कीं अगदीं रानटी स्थितींत द्रव्याचा संचय कोणीच
करीत नसत. संचय केला असतां, तो आपल्याजवळ राहून आपणांस हवा तेव्हां
उपयोगी पडेल अशी त्या वेळेस कोणाचीही खात्री नव्हती. पुढे जसजशी लोक-
स्थिति सुधारून गांव, शहरे, देश वगैरे व्यवस्था होऊ लागली, तसतसा
प्रत्येक मनुष्याचा स्वकष्टार्जित द्रव्यावरील हक्क लोकांनीं कबूल केला, व तेव्हांपासून
संचय करण्याची इच्छा बळावत चालली. द्रव्यसंचयाचा वरील गोष्टीशीं इतका
निकट संबंध आहे, कीं ज्या देशांत मालमिळकतीचें संरक्षण करण्याचे कायदे
जरी अमलांत आहेत, तेथे ही इच्छा अगदीं कळसास गेली आहे. आपल्या जन्मा-
पासून आपणास दुसऱ्या सामाजिक स्थितीचा अनुभव नसल्यामुळे, सामाजिक
नियमांमुळे आपणांस द्रव्यसंचय करतां येतो ही गोष्ट आपल्या सहज लक्षांत येत
नाहीं. तथापि विचारांतीं ती खरी आहे असें लक्षांत आल्याखेरीज राहणार नाहीं.
चोरी, लबाडी, वगैरे अपराध जर लोकमतानें शिक्षेस पात्र नसते, तर हल्लीप्रमाणें
द्रव्यसंचय करण्याची कोणी खटपट केली असती काय ? नाहीं; मग समाजाच्या मदती-
खेरीज जर आपणास द्रव्यसंचय करतां आला नसता, तर समाजाचा त्या द्रव्या-
वर कांहींच हक्क असू नये काय ? द्रव्यसंचय हें सुखप्राप्तीचें एक
साधन आहे. एन्हीं त्यास स्वतः कांहीं किंमत नाहीं. हें मनांत आणिले असतां
विनाकारण द्रव्यसंचयाचा दुरुपयोग ' परस्परभयानें ' बंद करण्याचा हक्क समाजास
नाहीं, असें कसें म्हणतां येणार ? द्रव्यसंचय करण्यास ज्याअर्थी समाजनियम
कारण आहेत, त्याअर्थी कोणीही द्रव्यसंचय केला, तरी त्याचा व्यय चांगल्या
कामाकडे करणें, हें त्याचें कर्तव्य आहे. ज्यास आपण जन्म दिला, व ज्यास
लहानपणापासून एका विशेष गृहस्थितींत राहण्याची संवय लावून दिली, त्यास
मरतेवेळीं आपली इस्टेट देऊन, त्या स्थितींत त्यास राहतां येण्याची सोय
करून देणें, हें आपलें कर्तव्य आहे. तथापि आपणांस पुत्र नसतां व आपण
कोणाचें कांहीं लागत नसतां, अगदीं मरतेवेळीं आपली सर्व इस्टेट, धर्माची व

व्यवहाराची कांहीं एक नड नसतां, ज्या मनुष्यास ती मिळण्याची आशा नाही, अशा मनुष्यास देण्यानें, ज्या समाजाचे योगानें आपणांस द्रव्यसंचय करतां आला, त्याचें आपण कांहींच नुकसान करित नाहीं काय ? स्वकष्टार्जित द्रव्याचा जन्मभर यथास्थित उपयोग करून घेतल्यावर, मरणसमयीं विनाकारण समाजापैकीं एकाच मनुष्यास तें देण्याचा आपणांस कोटून अधिकार आला ? आपल्या पाठीमागे आपल्या द्रव्यावर कोणाचाच विशेष हक्क नसल्यास, द्रव्यानें साध्य जी सुखप्राप्ति, ती जितकी जास्त होईल, तितकी आपणास केली पाहिजे. आपणाजवळ पुष्कळ द्रव्य असल्यास तितकें सगळें पुत्रास द्यावें कीं नाही, याचाही विचारच आहे. तथापि तें तूर्त बाजूस ठेविलें, तरी दत्तक घेऊन त्यास आपली इस्टेट देण्यास उपयुक्ततेच्या, धर्माच्या किंवा व्यवहाराच्या दृष्टीनें कांहींच प्रमाण सांपडत नाहीं. ज्या लोकांत दत्तकाचा प्रघात नाही, त्यांत अशी काय व्यवस्था करितात, वगैरे गोष्टी आज सांगावयाच्या होत्या, परंतु लेख लांबल्यामुळें त्या पुढील खेपेवर सोंपवितां.

(५)

अर्थशास्त्रदृष्ट्या प्रत्येक मनुष्याचा आपल्या स्वकष्टार्जित द्रव्यावरही, आम्ही सामान्यतः मानतो त्यापेक्षां फारच कमी हक्क आहे. द्रव्यसंचय हा सुखप्राप्तीसाठीं असल्यामुळें, तो एका व्यक्तीनें केला असो, किंवा समाजानें केला असो त्याचा योग्य कार्मी व्यय व्हावा, यांतच व्यक्तीचें व समाजाचें हित आहे. “ वसुधैव कुटुंबकम् ” या उदार दृष्टीनें पाहिलें असतां, समाजाची अति उत्कर्षावस्था म्हटली म्हणजे व्यक्तिमात्रास सारखें काम व सारखें सुख असावें, ही होय. व असें होण्यास सुखप्राप्तीचें साधन जें द्रव्य तें समाजांत एक तर सारखें वाटून गेलें पाहिजे, किंवा एकत्र असल्यास समाजाच्या सामायिक ताब्यांत असावें. एव्हचीं सर्वांस सारखें सुख कधींच प्राप्त होणार नाही. वरील विचार मनांत येऊनच कांहीं इंग्रजी व फ्रेंच अर्थशास्त्रवेत्त्यांनीं समाजांत द्रव्यसंचयाची अविभक्तावस्था पसंत करून, त्याप्रमाणें समाजरचनेंत फेरफार करण्याबद्दल शिफारस केली आहे. त्यांच्या मतें समाजांतील सर्व मनुष्यांनीं एका अविभक्त कुटुंबाप्रमाणें राहून, आपल्या योग्यतेप्रमाणें सारखें काम करावें, व त्यापासून होणारा जो द्रव्यसंचय तो सर्वांनीं सामायिक प्राप्ति समजून सर्वत्रांस सारखें सुख प्राप्त होईल अशी तजवीज ठेवावी. एकीकडे समाजांतील हजारों लोकांस सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत काबाडकष्ट करून पोटाभर भाकर देखील मिळत नाही, व दुसरीकडे आज्ञापणजांनीं तरवार गाजवून हजारों लोकांस यमलोक दाखविला, म्हणून कांहीं लोकांस कवडीचांही श्रम न करितां, सगळ्या आयुष्यभर चैन भोगण्यास सांपडते, हें मनांत आलें म्हणजे वरील अर्थशास्त्रज्ञ ऋषींच्या वचनास मान डोलावल्याखेरीज राहवत नाही. तथापि समाजाचा पूर्वीचा इतिहास, व मनुष्याच्या मनाची स्वाभाविक प्रवृत्ति, हीं मनांत आलीं म्हणजे ही सत्ययुगांतील स्थिति आपणांस कधीं तरी लाभेल किंवा नाही, याचाच विचार पडतो. कुटुंबांतील किंवा

समाजांतील अविभक्तावस्था, हा प्रकृत विषय नसल्यामुळे, त्यावरील सर्व आक्षेप येथे देतां येत नाहीत. तरी प्रस्तुत प्रकरणीं येवढे सांगणें जरूर आहे, कीं कुटुंबाची व समाजाची अविभक्तावस्था ज्या देशांत मोडली आहे, त्यांतच इतर देशापेक्षां द्रव्यसंचय अधिक झाला आहे. आपण मिळविलेल्या द्रव्यानें समाजाचें हित होऊन, त्यांत आपलेंही हित होणार, अशा विचारानें द्रव्यसंचय करण्याकडे मनुष्याची प्रवृत्ति स्वभावतःच होत नाही. 'मी' व 'माझे' या शब्दांचा जितका परिणाम मनुष्याच्या मनावर होतो, तितका 'सामाजिक' किंवा 'सार्वजनिक' शब्दांचा होत नाही. "कोण कोणाचे? आपण मेलों म्हणजे जग बुडालें" असेंच म्हणणार बहुतेक लोक असतात. व हें समजूनच प्रत्येक मनुष्यानें मिळविलेल्या द्रव्यावर त्याचें पूर्ण स्वत्व शास्त्रकारांनीं कबूल केलें आहे. आतां प्रत्येक मनुष्यास असा अधिकार मिळाल्यानें, एकाजवळ लाखों रुपयांची इस्टेट, व दुसरा अगदीं कफलक, अशी स्थिति होते; पण सामाजिक हित जोंपर्यंत प्रत्येकास पूर्णपणें कळत नाही, तोंपर्यंत अर्थशास्त्रसाधूंच्या मताप्रमाणें समाजरचना करून काय उपयोग? अशी रचना केल्यानें उर्गीच दुसऱ्याकरितां आपण काय म्हणून काम करावें असें मनांत येऊन कोणींच कांहीं करूं नये, यापेक्षां ज्या समाजरचनेनें आपण मिळविलेल्या द्रव्यावर आपला पूर्ण हक्क असतो, ती बरी नव्हे काय? मुळींच द्रव्यसंचय नसण्यापेक्षां दोनचार असामींनींच का तो केला असेना, तो त्या सर्व एकंदर समाजासही फायदेशीरच आहे. संचय करण्यास मितव्यय कारण असल्यामुळे, जो द्रव्यसंचय करतो, त्याच्या हातून सहसा त्याचा गैर उपयोग होत नाही, व असें झालें म्हणजे जरी त्या द्रव्यसंचयावर एकाचेंच स्वत्व असलें, तरी त्यापासून समाजाचें परंपरेनें हित होतेंच. एकदां मितव्ययाची संवय जडली, म्हणजे इतर संवयीप्रमाणें ती जन्मभर सुटत नाही. मग "निःस्वोप्येकशतं शती दशशतं सोऽपीह लक्षं शतं" असें रहाटगाडगें सुरू होऊन पैशाचे दोन पैसे करण्याची जी मालकाची इच्छा, तिनें पुष्कळ कारखाने निघून, हजारों लोक त्यावर आपला उदरनिर्वाह करितात! तथापि, अशा समाजरचनेंत एक दोन मोठे दोष असतात. पैकीं पहिला हा, कीं प्रत्येक मनुष्यास स्वार्जित द्रव्यावर हक्क दिल्यानें, त्याच्या हातून त्याचा गैर उपयोग होण्याचा संभव असतो. कारण मागील अंकीं सांगितल्याप्रमाणें कायद्यानें या कामांत कांहीं हात घालतां येत नाही. बाकी राहिलें भय म्हटलें म्हणजे धर्माचें व लोकमताचें. पण त्यास लोक जाणते पाहिजेत. नाहीं तर ब्राह्मणभोजन, लग्न, दत्तक, दारूबाजी यांत हजारों रुपयांचा चुराडा होऊन जातो. उघडच आहे, कीं पांचपन्नास रुपये दरमहा शब्द लागले, कीं घाल ब्राह्मणभोजन, कर दागिने, ठेव एखादें पाखरूं, किंवा आण तांबडें पाणी, असा जेथें लोकांचा समज, तेथें तो समज फिरल्याखेरीज द्रव्याचा अपव्यय कसा बंद करणार? तात्पर्य, मनुष्यमात्रास स्वार्जितावर जो हक्क आहे, तो स्वयंभू नाही, तर गेल्या अंकीं सांगितल्याप्रमाणें समाजानें तो त्यास दिलेला असून,

त्यांत बहुधा समाजाचें हित होतें म्हणूनच तो दिला आहे, व त्याकरितां स्वार्जिताचा उपयोग समाजाच्या हिताकडे करणें, हें प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे, ही गोष्ट कित्येक लोक विसरतात, व अज्ञानानें समाजांतील इतर लोक तिची उपेक्षा करतात. दुसरा दोष मागें सांगितलाच आहे, कीं असा अधिकार दिल्यानें कांहीं लोक श्रीमंत व पुष्कळ दरिद्री राहतात. आळशी लोक दरिद्री असल्यास, त्याबद्दल कोणास वाईट वाटणार नाही. पण दिवसभर उद्योग करणाऱ्या लोकांस पोटभर अन्न न मिळणें समाजास श्रेयस्कर नाही. हे दोनही दोष जर निघतील तर स्वार्जितावर आपलें ज्यांत पूर्ण स्वत्व आहे, ती समाजरचना हितकारक आहे. आतां हे दोनही दोष निघाल्यास एकेंदर लोकांच्या आचारांत व विचारांत बरेच फेरफार झाले पाहिजेत. विचारांतील फरक म्हटला म्हणजे हा कीं, विनाकरण धर्माची किंवा दुसऱ्या कशाची सबब सांगून जर कोणी पैशाचा दुरुपयोग करूं लागेल, तर तो प्रकार लोकांत निघ मानला जावा, व तसेंच खऱ्या खोट्या कारणांचा विचार होऊन व निर्णय करून, त्यांचा लोकांत प्रसार व्हावा. आचारांतील फरक असा कीं, मनुष्यास द्रव्यसंचय करण्यास उत्तेजन येईल इतकें त्याच्या स्वार्जितावर त्याचें स्वत्व ठेवून, मग ज्या चालीच्या योगानें द्रव्यसंचय समाजांत वाटतां येईल त्या चाली प्रचारांत याव्या, व तद्विरुद्ध प्रचारांतून काढून टाकाव्या. परोपकार करण्याची इच्छा वाढणें, विमा उतरणाऱ्या मंडळ्या निघणें, वगैरे पाहिल्या प्रकारचीं व दत्तक घेणें, वडील मुलासच सर्व इस्टेट मिळणें, वगैरे दुसऱ्या प्रकारची उदाहरणें होत. या सर्वांचा विचार करण्यास सबड नाही, करितां दत्तकाचा यांशीं संबंध कसा पोंचतो हें दाखवून आजचा लेख पुरा करितों.

आपण असें समजूं कीं एका मनुष्यानें आपल्या कष्टानें बरेंच द्रव्यसंपादन केलें आहे. आतां ज्या अर्थी समाजाच्या संमतीवांचून हें द्रव्य त्यास संपादन करितां आलें नसतें, व ज्या अर्थी सार्वजनिक हितासाठींच समाजानें प्रत्येक मनुष्यास स्वार्जितावर पूर्ण हक्क दिला आहे, त्या अर्थी तहाहयात त्या द्रव्याचा आपल्या व समाजाच्या हितासाठीं व्यय करण्याचा त्या मनुष्यास पूर्ण अधिकार आहे. तसेंच त्याच्या पाठीमागें औरस पुत्र असल्यास त्यासही तें द्रव्य देण्याचा त्यास अधिकार पोंचतो. कारण पुत्रादिकांस जन्म देऊन, त्यांस त्या मनुष्यानें एका विशेष गृहस्थितींत राहण्याची संवय लावून दिली आहे. तथापि जर तो मनुष्य आपल्या हयातींत द्रव्याचा गैरउपयोग करूं शकेल, किंवा आपल्या पाठीमागें पुत्रादिकांस ज्याप्रमाणें हक्क आहे तसा नसतांही, दुसरे कोणास तो जर आपली इस्टेट देऊं लागेल, तर तो प्रकार, शिष्टसांप्रदायाविरुद्ध समजून 'लोकभयानें' समाजानें बंद केला पाहिजे. द्रव्य संपादन करणाऱ्या मनुष्यास मितव्ययाची संवय असल्यामुळे, त्याच्या हातून द्रव्याचा भलतेच ठिकाणीं व्यय होत नाही, व त्याच्या कुटुंबांतील मनुष्यांसही बहुधा ही संवय लागण्याचा संभव

असतो. पण ज्यास एकदम इतकें द्रव्य मिळण्याचा मुळीच संभव नसतो व ज्याचा त्यावर कांहीं एक हक्क पोंचत नाही, आणि ज्यास द्रव्य-संपादनांत काय दुःख आहे, हें मुळीच समजत नसतें, त्याचे हातीं एकदम इस्टेट पडल्यावर त्यानें ती न उधळल्यास आश्चर्यच मानावयाचें. समाजानें मनुष्यास स्वार्जितावर जो हक्क दिला आहे तो वरील कारणाकरितां नाही. मिळविणारानें किंवा त्याच्या औरस संततीनें त्याचा उपभोग घ्यावा, पण या दोहोंच्या अभावीं दुसऱ्या कोणत्याही व्यक्तीचा व समाजाचा त्यावर सारखाच हक्क आहे, इतकेंच नव्हे तर एकाच मनुष्याच्या हातीं ती इस्टेट पडल्यास तिचा वाईट व्यय होण्याचा जास्त संभव आहे. यासाठीं औरस संततीच्या अभावीं एखाद्याची इस्टेट समाजास गेल्यासच त्यांत लोकांचें हित आहे. प्राचीनकाळीं जेव्हां समाजास अशी इस्टेट देतां येत नव्हती, त्याकाळीं दत्तकाचा प्रचार पडला; पण आतां त्याची कांहीं जरूर राहिली नाही. उलट त्यापासून द्रव्यसंचय थोड्याशा लोकांतच राहिलाजाऊन एकंदर समाजाचें नुकसान होत आहे.

इतर सर्व गोष्टींप्रमाणेंच सर्वथैव निर्दोष अशी कोणतीच समाजरचना सांपडावयाची नाही. तथापि लोकस्थिति मनांत आणतां, अमुक एक समाजास अमुक समाजरचना विशेष फायदेशीर होईल, इतकें सांगणें कांहीं कठीण नाही. विभक्तावस्था व आवभक्तावस्था या दोन्हीही प्रत्येकीं समाजास एका विशेष स्थितींत श्रेयस्कर होतात. पैकीं जोंपर्यंत द्रव्याचा खरा उपयोग लोकांस समजून लागला नाही व जोंपर्यंत समाजाच्या कल्याणाकरितां द्रव्यसंचय करण्याची बुद्धि बहुतेकांस होत नाही, तोंपर्यंत मार्गे सांगितल्याप्रमाणेंच समाजाची अविभक्तावस्था म्हणजे जीत प्रत्येक मनुष्याचा आपल्या स्वार्जितावर पूर्ण हक्क असतो, तीच एकंदर समाजास हितावह आहे. असा हक्क दिल्यानें कमजास्त प्रयत्न, मितव्यय, बुद्धि वगैरे कारणांनीं समाजांत द्रव्याचा विषम विभाग हा होणारच, व जोंपर्यंत स्वार्जितावर प्रत्येक मनुष्याचा पूर्ण हक्क आपण कबूल करितो, तोंपर्यंत समाजांतील एक अतिशय श्रीमान् व एक अतिशय दरिद्री हा भेद आपणांस अजीबात कधीही काढून टाकतां येणार नाही. तरी स्वार्जितावर हा अधिकार दिल्यानें समाजांत हा जो दोष दृष्टोत्पत्तीस येतो, तो काढून टाकण्याचा जेव्हां जेव्हां योग्य प्रसंग येईल, तेव्हां तेव्हां तो फुकट दवडितां कामा नये. दत्तक घेण्याची वेळ म्हणजे अशाच तऱ्हेचा एक प्रसंग होय. यद्यपि द्रव्यसंचय करण्यास प्रत्येक मनुष्यास प्रेरणा व्हावी म्हणून स्वार्जितावर त्यास कायद्यानें पूर्ण हक्क दिला आहे, तथापि एखाद्यास श्रमावांचून पुष्कळ द्रव्य सांपडल्यास त्यावर त्याचा पूर्ण हक्क आहे असा त्याचा अर्थ होत नाही. उद्यां एखाद्यास सहज जमिनींत मोहोरांचा हंडा सांपडल्यावर सरकार म्हणजे समाजाचा प्रतिनिधी त्यावर त्या मनुष्याचा पूर्ण हक्क कबूल करील काय ? नाही. तर त्या मनुष्यानें ही गोष्ट प्रसिद्ध केली, या त्याच्या प्रामाणिकपणाबद्दल त्यास कांहीं भाग देऊन बाकी सरकार आपल्या तिजोरींत नेईल, म्हणजे तो पैसा सरकारमार्फत (येथें सरकार लोकांचे

कल्याणाकरितां आहे असें समजावयाचें व त्याचें खरोखर कामही हेंच आहे.) लोकोपयोगाकडे लागेल. जमिनींत सांपडलेल्या द्रव्याची जर ही गोष्ट तर दत्तक होऊन एखाद्याची इस्टेट घेणारासच निराळा नियम कां असावा ? कोणी असे म्हणतील कीं या दोन गोष्टी अगदीं भिन्न आहेत, कारण दत्तकास जी इस्टेट मिळते ती पूर्वीच्या मालकांच्या अनुमतीनेच मिळते व त्याबद्दल त्यास मृताचें श्राद्धादिक करावें लागतें. परंतु तसा प्रकार जमिनींत सांपडलेल्या द्रव्याचा नाही. गोष्ट खरी आहे, पण त्यांत प्रश्न म्हणून येवढाच कीं मालकास, अशा रीतीने, वाटेल त्यास विनाकारण आपली इस्टेट देण्याचा अधिकार कोठून आला ? एखाद्या वस्तूवर आपला हक्क कांहीं नैसर्गिक नाही, म्हणजे एखादी वस्तु आपणास प्रयत्नानें मिळाली तेवढ्यानेच त्या वस्तूवर आपला हक्क येत नाही. श्रम, बुद्धि मितव्यय हीं जरी द्रव्यसंचयाचीं कारणें आहेत तरी त्यापासून हक्काची उत्पात्ति होत नाही. केवळ मी मिळविलें म्हणूनच माझा त्यावर हक्क नाही, तर लोकांनीं तो हक्क कबूल केल्यामुळे तो मला प्राप्त झाला आहे, ही गोष्ट नेहमीं लक्षांत ठेविली पाहिजे. अर्जन व अधिकार यांचा कार्यकारणभाव स्वभावसिद्ध नसून, तो लोकांनीं कबूल केल्याखेरीज होणें अशक्य आहे. ही लोकांची कबुली किंवा अनुमोदन दोन प्रकारें व्यक्त होत असतें. एक कायद्यानें व दुसरें लोकमतानें. कारण सर्वच गोष्टींचें कायद्यानें नियमन करतां येत नाही. जेथें जेथें कायदा अपुरा पडतो, तेथें तेथें लोकभय भर घालतें. स्वकष्टार्जित द्रव्याचा हवातसा व्यय करण्यास जरी कायद्यानें प्रत्येक मनुष्यास अधिकार दिला आहे, तरी मागें लिहिल्याप्रमाणें आपलें द्रव्य दुर्व्यसनांत उडविण्यास लोक कां भितात ? लोकभयानें. मग हेंच लोकभय दत्तक घेण्यास कां उपयोगी पडूं नये ? समाजरचनेच्या नियमांच्या आमच्या अज्ञानाखेरीज आम्हांस तर दुसरें कांहीं कारण दिसत नाही. स्वार्जितावर पूर्ण हक्क दिल्यानें जसा दुर्व्यसनांत व समुद्रांत पैसे उडविण्याचा व टाकण्याचा कोणास हक्क येत नाही, तशीच मरतेवेळीं एखाद्या उपटसुळास विनाकारण आपली दौलतही त्यास देतां येणार नाही. दोनही प्रकार सारखेच निंद्य आहेत. भेद इतकाच कीं, एक आपण मानीत आलों, व दुसरा तसा मानण्यास अजून शिकलों नाही. औरस पुत्रादिकांस आपली इस्टेट कां द्यावी, हें मागें सांगितलेंच आहे; ती दत्तकास देण्यास तशा तऱ्हेचें कांहीं कारण नसतें. त्यानें श्राद्धादिक करावें, याकरितां देतो म्हणून कोणी म्हणतील, तर एकतर हें पोकळ कारण आहे, हें मागें सिद्ध केलेंच आहे; व दुसरें तेवढ्याकरितां कांहीं सगळी इस्टेट दत्तकास द्यावयास नको. स्वार्जितावर पूर्ण अधिकार दिल्यानें आधींच समाजांत द्रव्याचा विषम विभाग होत आहे. पण जरी कसा तरी द्रव्यसंचय व्हावा, येवढ्याकरितां समाजानें तो कबूल केला आहे, तरी द्रव्याची वांटणी समाजांत सारखी होऊन सर्वत्रांस सारखें सुख व्हावें, हा आपला इष्ट हेतु असल्यामुळे जेव्हां जेव्हां स्वार्जितावर जितका हक्क दिल्याखेरीज द्रव्यसंचय कोणी

करणार नाही, तितका हक्क कायम राखून द्रव्याची लोकांत सारखी वांटणी करता येईल किंवा एकाचा द्रव्यसंचय सर्वत्रांच्या उपयोगास लावतां येईल, तेव्हां तेव्हां आपणांस त्या प्रसंगाचा पूर्ण उपयोग करून घेतला पाहिजे. दत्तक घेण्याचा काळ हा अशाच प्रसंगांतील मुख्य प्रसंग म्हटला तरी चालेल. दत्तक होणाराचा त्या द्रव्यावर कांहीं हक्क नसतो, व दत्तक घेणारास वास्तविक रीतीने पाहिलें म्हणजे दत्तकास तें द्रव्य देण्याचा अधिकार असूं नये. लोकांस ही गोष्ट कळूं लागून लोकमतांत थोडासा फेर झाला, म्हणजे स्वार्जितावर अधिकार दिल्यानें समाजांत जे दोष उत्पन्न होतात, ते थोडेबहुत तरी निवारण्याचा आपणांस एक चांगला मार्ग सांपडेल. दत्तकाचा प्रघात पडल्यानें आज लाखों रुपये लोकोपयोगाकडे न लागतां, श्रम केल्यावांचून कांहीं लोक त्यांचा यथेच्छ उपभोग घेत आहेत. यांत समाजाचें किती नुकसान होतें, याची वाचकांनींच कल्पना करावी. सारांश, अर्थशास्त्रदृष्ट्या पाहिलें तर दत्तकाचा प्रघात आमच्यांत चालूं असल्यामुळे, व्यवहारांत आमच्या लोकांचें पुष्कळ नुकसान होऊन, स्वार्जितावर अधिकार दिल्यापासून समाजांत जो भेद होतो, तो मोडून टाकण्याची अमोलिक संधि ही आज आपण गमावीत आहों. मग यापुढें आमचे डोळे कधी उघडतील ते उघडेत !

शेवटीं वरील सिद्धांतास एक दोन ठळक अपवाद आहेत, ते सांगून आजचा लेख संपवितों. अर्थशास्त्रीत्या दत्तकाची चाल अग्राह्य कां आहे, हें वर सांगितलेंच आहे. तेव्हां वरील नियमांस अपवाद म्हटले म्हणजे, जेथें तें कारण लागू पडत नाही ते होत. पैकीं पहिला व मुख्य अपवाद ज्या इस्टेटीस कांहीं कामगिरी जोडली असते, त्यांसंबंधी होय. यांत पाटिलकीपासून राज्यापर्यंत सर्वांचा समावेश होतो. तशा इस्टेटीचा मालक औरस संततीवांचून मयत झाला असतां, त्याच्या पाठीमागे त्याची कामगिरी बजावण्यास कोणीतरी मनुष्य पाहिजेच. वस्तुतः पाहतां, सदर इस्टेटीस स्वार्जित न म्हणतां, कांहीं विशेष कामाबद्दल वेतन म्हटलें असतां चालेल. ह्या वेतनावर कोणाचाही स्वार्जिताप्रमाणें हक्क पोंचत नाही. जो काम करित असतो, त्यासच तें मिळेल. व काम बंद पडणें इष्ट नसल्यास, तें वेतन तसेंच सुरू ठेविलें पाहिजे. कोणताही राजा निपुत्रिक मेला असतां, त्याची गादी चालविण्यास कोणी नसल्यास, त्यांत लोकांचें नुकसानच आहे. करितां अशा ठिकाणीं दत्तक घेण्यास कांहीं हरकत नाही; तथापि औरस संततीच्या अभावीं कोणास दत्तक घ्यावा, किंवा निदानपक्षीं वार्डट मनुष्य तरी दत्तक घेऊं नये, हें पहाणें लोकांकडे असावें.

दुसरा अपवाद मिळ साहेबांनीं प्रस्तुत विषयासारखाच एक विषय प्रतिपादन करित असतां, आपल्या अर्थशास्त्रावरील पुस्तकांत दिला आहे. तो असा कीं, जर मयत मनुष्याचा एखादा मोठा कारखाना असला, तर तो मोडून टाकून त्याचे पैसे करून लोकोपयोगाकडे लावण्यापेक्षां, तो एकास देण्यांतच लोकांचा विशेष फायदा आहे; करितां अशा वेळीं एकासच इस्टेट दिल्यानें, लोकांचें कांहीं नुक-

सान होत नाही. अशा प्रसंगी दत्तक घेणे अगदी जरूर आहे. एखादा कारखाना एकाकडेसच असल्याने जितका सुरळीत चालण्याचा संभव असतो, तितका बार-भाई झाल्याने असत नाही. कारखाना मोडला तर हजारों लोकांचे (इंग्लंडांत एकेका गिरणीतून हजारांवर लोक असतात) नुकसान होतें. म्हणून दत्तकाखेरीज दुसरा चांगला मार्गच नाही. तथापि तेथेही त्या कारखान्यांतील सर्व उत्पन्न दत्तकास देण्याची आम्हांस जरूर दिसत नाही. कारखाना चालविण्यास त्यास उमेद येईल व त्याच्या श्रमाचा त्यास योग्य मोबदला मिळेल, इतकें उत्पन्न त्यास देऊन, बाकी भाग लोकोपयोगाकडे लावण्यास कांहीं हरकत दिसत नाही. वरील दोनही अपवादासंबंधाने यापेक्षां कांहीं जास्त लिहिण्याची गरज आहे, असे वाटत नाही. कारण दत्तक घेण्यास जीं कारणे आम्हीं आजपर्यंत दर्शविली आहेत, व त्यापैकी विशेषतः अर्थशास्त्रदृष्ट्या जीं कारणे सांगितली आहेत, त्यांपैकी एकही ह्या दोनही गोष्टींस लागू पडत नाही.

दत्तक अनवश्यक म्हणण्यास दुसरे सबळ प्रमाण असे की, ही चाल पुरातन असून चांगल्या सुधारलेल्या राष्ट्रांतून आतां अगदी नष्ट होत चालली आहे, व कित्येकांत झालीही आहे. या प्रमाणास इतकें महत्त्व देण्याचें कारण असे की, देशादेशांच्या इतिहासांत, किती जरी अंतर असलें, तथापि एकंदर सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या इतिहासाकडे दृष्टि दिली, तर असे नजरेस येईल की, सुधारणा होण्यास म्हणून जीं साधने आहेत, तीं येथून तेथून सारखींच. आतां सर्वच राष्ट्रे सारखीं सुधारलीं नव्हतीं, व नाहींतही; तरी जीं कांहीं हल्लीं सुधारलेल्या राष्ट्रांत अग्रगण्य म्हणून मोडतात, त्यांच्या सव्यांच्या स्थितीवरून एकंदर सुधारणेचा झोंक कोणी-कडे आहे हें तेव्हांच दिसून येतें. परंपरागत चालत आलेल्या चाली होतां होईपर्यंत सोडून नयेत, असा मानवी स्वभाव असल्यामुळे, जेव्हां सुधारणेच्या मार्गास लागलेले एखादे राष्ट्र आपली क्रमागत चाल सोडून देतें, किंवा तीत फेरफार करतें, तेव्हां साधारणतः असेंच समजलें पाहिजे की, ती चाल देशोन्नतीस कांहीं तरी प्रतिबंधक होती, एवढी ती लोकांनीं कधीं सोडली नसती. 'सुधारणेच्या मार्गास लागलेले' असे म्हणण्याचें कारण असे की, ज्या राष्ट्रांची सुधारणा खुंटली आहे, त्यांत किंवा जीं सुधारलेल्या स्थितींतून रानटी स्थितीत जात आहेत, त्यांत जर वरील प्रकार घडला तर त्यापासून कांहीं अनुमान काढतां येणार नाही. उलट कदाचित् तो फेरफार आपण सुधारणास प्रतिकूल असें मानूं. ज्याप्रमाणें नदी वाहात असली, म्हणजे तिचें पाणी स्वच्छ व आरोग्यकारक असतें, व तीच वाहाण्याची बंद होऊन तीत डबकीं झाली, म्हणजे जशी पाण्यास दुर्गंधी येऊं लागतें, त्याचप्रमाणें देशांतील सुधारणेचा प्रकार होय. एकदां सुधारणेचें पाऊल खुंटलें, म्हणजे पूर्वीचे चांगले चांगले प्रघात देखील वाईट रूपास येतात; व तेंच सुधारणेचें पाणी वहात असलें म्हणजे बारीक सारीक वाईट आचारही निर्मल होऊन निघतात. वरील नियमास कांहीं अपवाद आहेत, नाहींत असें नाही. तथापि येवढी गोष्ट

खरी की, ज्या देशांत सुधारणा जागृत असते, तेथल्या रीतीभातींतही पण कांहीं जोम असतो; करितां एखाद्या देशाचाराचें सुधारणेस अनुकूल व शुद्ध असें स्वरूप पाहणें असल्यास, त्या बाबतींत ज्या देशांत सुधारणा चालूं आहे तेथें कसा काय प्रघात आहे तो अवश्य पाहिला पाहिजे. प्रस्तुत ज्या देशांत सुधारणा जागृत आहे असे देश म्हटले म्हणजे, युरोपांतील इंग्लंडादि व अमेरिकेंतील युनायटेडस्टेट्स आदिकरून होत. व या सर्व देशांच्या सुधारणेचा मूळ पाया रोमन व ग्रीक लोकांची सुधारणा होय. युरोपांतील हल्लीचीं बहुतेक राष्ट्रे रोमन व ग्रीक लोकांच्या मोडक्या इमारतीच्या पायावरच उभारलीं आहेत. म्हणून जर त्या राष्ट्रांत एखाद्या बाबतींत कसा काय रिवाज आहे, हें पाहावयाचें असेल, तर त्यापूर्वी रोमन व ग्रीक लोकांत त्या संबंधें कशी काय वहिवाट होती हें पाहिलें पाहिजे म्हणजे त्याची उपपत्ति चांगली कळून येईल; याकरितां दत्तकाच्या संबंधानें तिथीपासून सुरवात करूं.

प्राचीन सुधारलेल्या राष्ट्रांपैकी मुख्य मुख्य राष्ट्रे म्हटलीं म्हणजे एशिया खंडांतील हिंदुस्थान, चीन वगैरे देश, व युरोपांतील रोम व ग्रीस देश हीं होत. व त्यांतही पहिली सुधारणा म्हणजे एशियाखंडांतलीच. तथापि या दोनही खंडांतल्या सुधारणेंत एक मोठें अंतर आहे तें हें कीं, आम्ही व आमचे सर्वभक्षक बंधू चिनी लोक, यांनीं परंपरागत आलेली सुधारणा पुढें चालविण्याचा प्रयत्न केला नाहीं, आणि रोमन व ग्रीक सुधारणेची तशी व्यवस्था न होता, स्वदेशांत नाहीं, तर परदेशांत तरी तिला पुरस्कर्तें मिळून तिची वाढ कायम राहिली आहे. एवढ्याच कारणानें जरी या दोनही सुधारणांचे पूर्वरूप बहुधा सारखें आहे, तरी शेवटीं शेवटीं दोहोंत पुष्कळच फरक नजरेस येतो. उदाहरणार्थ, दत्तकच ध्या. या संबंधानें एशियाखंडांतील व युरोपखंडांतील सुधारलेल्या प्राचीन राष्ट्रांतला रिवाज अगदीं सारखा होता, असें म्हटल्यास कांहीं हरकत नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर कित्येकांस हा प्रघात पूर्वेकडून पश्चिमेकडे गेला कीं काय, अशीही शंका आहे. पण शेवटील प्रकार पाहावा तो अगदींच निराळा. आम्ही अजून जशाचे तसेंच “माता पिता वा दद्यातां” घाटीत बसलों आहों, व आमचे पाश्चिमात्य बंधू झपाट्याने पुढें चालले आहेत. दत्तकाच्या संबंधानें आज जी माहिती उपलब्ध आहे, तीवरून असें दिसून येतें कीं, पूर्वी हा प्रघात सार्वत्रिक होता. आमच्याप्रमाणें रोमन, ग्रीक व चिनी लोकांत पितरांच्या ऋणाचें महत्त्व मानिलें आहे व आमच्यामध्ये जसें कुलाचारांचें प्राधान्य आहे, तसेंच इतर राष्ट्रांतही एकदां होतें. ग्रीस देशचे इतिहासकार मि. ग्रोट यांनीं असें लिहिलें आहे कीं, त्या देशांत पूर्वी प्रत्येक घराण्याचा कुलाचार निरनिराळा असे, व त्या कुलांतील होमहवन किंवा श्राद्धादिक करण्यास कुलांतल्या पुरुषांखेरीज कोणासही अधिकार नव्हता. चिनी लोकांत अजून हाच प्रकार आहे असें म्हणतात. रोमन लोकांत आमच्याप्रमाणेंच पूर्वी दत्तक देणाराचा एकटाच मुलगा असल्यास घेत नसत;

कारण त्यास घेतल्याने त्याच्या कुलांतील भ्रात्रादिक करण्यास कोणी अधिकारी राहात नसे. यहुदी लोकांतही हाच प्रकार थोडाबहुत होता असें आढळते. सारांश, जुन्या काळाचा इतिहास पाहिला असतां, त्यांत भ्रात्रांचें, पितरांचें, कुलाचारांचें व त्याबरोबर पुत्रोत्पादनाचें फारच प्राधान्य होतें व असें असणें ही अगदीं स्वाभाविकच होतें. कारण हल्लीं प्रमाणें लोकांचें दळणवळण त्या वेळेस वाढले नसल्यामुळे, आपलें कूल व आपण या पलीकडे प्रत्येक मनुष्यास कांहीं दिसत नसे; व कूल नष्ट झालें म्हणजे अर्थातच या जगांत आपलें नांव ठेवण्यास, त्या वेळेस दुसरा मार्ग नव्हता. हल्लीं आपणांस कुलक्षयाची जी एवढी भीति वाटते, तिची तरी उपपत्ति वरील स्थितीवरून करावयाची. नाहीपेशां, दत्तकापेशां कुलाचें नांव राखण्यास हल्लीं शतपट चांगले उपाय आहेत. असो, पण ज्या वेळेस हल्लींचे उपाय मुळींच टाऊक नव्हते, व ज्या काळीं कूल व कुळाचार यांचेंच समाजांत प्राबल्य होतें, त्या वेळेस कसें तरी करून कुळाचें नांव चालविणें, हें प्रत्येक मनुष्य आपलें कर्तव्य समजत असे. औरस संतति नसली तर त्या काळीं आपल्या इस्टेटीची हवी तशी व्यवस्था करण्याचा दुसऱ्या कोणास अधिकार नव्हता. औरसपुत्र नसल्यास कोणास तरी दत्तक घेण्याची वहिवाट फार पुरातन काळापासून रोमन व ग्रीक लोकांत होती, व यहुदी लोकांत तर आपल्याप्रमाणेंच मयताच्या विधवेस दिरापासून पुत्रोत्पत्ति करून घेण्याची परवानगी होती. या जुन्या ग्रंथांतून दुसरी एक विशेष गोष्ट अशी आढळते कीं, प्रथमतः कोणास आपली इस्टेट मरतेसमयीं मृत्युपत्रानें दुसऱ्यास देतां येत नसे. निपुत्रिक मनुष्यास, मृत्युपत्र करून आपली इस्टेट लोकांस देण्याचा अधिकार, ग्रीक लोकांत सोलननें, व रोमन लोकांत ट्वेल्व्हटेबलच्या (द्वादशाज्ञा) कर्त्यांनीं प्रथमतः प्रचारांत आणिला; व हाच प्रकार वाढतां वाढतां पुढें दत्तकाच्या मुळावर आला, असें बहुतेक विद्वानांचें मत आहे. मागें सांगितल्याप्रमाणें आपणांत, व ग्रीक आणि रोमन लोकांत, जो फरक दृष्टीस पडतो, तो येथेंच. पिंडदानादिक धर्मकृत्यांशीं व इस्टेटीशीं जो संबंध शास्त्रकारांनीं प्रथमतः जोडून दिला होता, तो ग्रीक व रोमन लोकांत लवकरच तुटला; व त्याबरोबरच धर्मशास्त्राचा इस्टेटीवरील पगडा सुटून, व्यावहारिक कायद्याप्रमाणें तिची व्यवस्था होऊं लागली. या व्यवस्थेपासून एकंदर राष्ट्राच्या रचनेंत काय काय फेरफार झाले, व मृत्युपत्रानें दत्तकास कसकसें मागें टाकिलें, याची हकीकत पुढील खेपेस देऊं. पण आजच्या लेखावरून ध्यानांत येईल कीं, दत्तकाचा प्रचार प्राचीन सर्व राष्ट्रांत सुरू होता, व त्याचीं कारणेंही सारखीच होती. म्हणजे पितरांचें ऋण देण्याकरितां दत्तक घ्यावयाचा, अशी बहुतेक प्राचीन लोकांची सर्वत्र समजूत होती. परंतु कांहीं राष्ट्रांत या समजूतींत लवकरच फरक होऊन, इस्टेटीचा व पिंडोदकदानाचा कांहीं संबंध नाहीं, असें ठरल्यामुळे पुढें दत्तकाची चाल प्रचारांतून नाहींशी होत चालली व आमच्यासारख्या कांहीं राष्ट्रांची पहिल्या पायरीच्या पुढें मजलच गेली नाहीं.

आधी कोण ? राजकीय की सामाजिक ?*

गेल्या सोमवारी मुंबई येथील ' स्टूडंट्स लिटररी अँड सायन्टिफिक सोसायटी ' पुढे ऑनरेबल का. त्रि. तेलंग यांनी " राजकीय सुधारणा आधी की सामाजिक सुधारणा आधी " या विषयावर व्याख्यान दिले. हा विषय आमच्या कानांत दुमदुमू लागल्यास बरेच दिवस झाले. ज्या इंग्रज लोकांस आमची राजकीय धडपड रुचत नाही, त्यांचा आम्हांस नेहमी उपदेश चाललेला असतो की, " आर्यलोकाग्रणीनो, राजकीय प्रकरणांत इतक्यांत तुम्ही पडू नका, अगोदर आपली गृहस्थिति सुधारा, आमच्यापार्शी राजकीय हक्कांसाठी मागणे घालण्यापूर्वी आपल्या बायकांस, आपल्या मुलींस, आपल्या बहिणींस गृहदास्यांतून सोडवा, ब्राह्मणक्षत्रियादि जातिभेद लयास न्या, स्त्रीशिक्षणाचा परिपाठ घाला, गतभर्तृकांच्या पुनर्विवाहास यथेच्छ संमति द्या, एकवीस बावीस वर्षेपर्यंत मुली अविवाहित ठेवून त्यांच्याकडून पितृगृही असतां विद्याभ्यास करावा, इ० इ० हे जोंपर्यंत तुमच्याने झाले नाही तोंपर्यंत राजकीय स्वातंत्र्य भोगण्यास तुम्ही पात्र झालां असे होणार नाही. दाराच्या आंत तुम्हांला बादशाही अम्मल गाजवायला पाहिजे व दाराच्या बाहेर जिकडे तिकडे ढोकसत्ता झळकली पाहिजे. ही असंभवनीय गोष्ट कधीही होणार नाही. तर तुमच्या हिंमतीचा ओष प्रथम गृहसुधारणेकडे लागू द्या. " क्षुद्रदृष्टि इंग्रजांनी आम्हांस असा उपदेश करावा हे त्यांना योग्यच आहे. आम्ही मात्र तो कितपत अनुसरावा हे विचारणीय आहे. मि. मलबारी यांनी शिशुपरिणय व असंमतवैधव्य या दोन विषयांवर आपल्या टांकाने आणि ओंठाने हुल्लड करून देण्यास आरंभ केल्यापासून या विषयाकडे बऱ्याच लोकांचे चित्त वेधले आहे. वर दिलेला मायावी उपदेश आमचे नानाफडणीस सर आक्लंड कालविहन् यांनी मि. मलबारी यांच्या टिप्पणांस उत्तर देतांना केला. कालविहन्साहेब जाड बुडाचे ढेल पडल्यामुळे त्यांच्या लेखावर नेटिव्ह प्रेसांकडून बरीच टीका झाली. पण या पंधरवड्यांत या वादाने पुनः उचल खाण्यास मि. वर्ड्सवर्थ यांनी मि. मलबारीस धाडिलेले पत्र कारणीभूत झाले ! त्यांनी त्या पत्रांत आम्हांस वरील प्रकारचा उपदेश करणाऱ्या इंग्रजांची खाशी खरड काढून टाकिली आहे, व विशेषतः पाद्री लोकांवर चांगलाच चावूक ओढिला आहे ! त्यांच्या पत्रांतील मुख्य आशय असा आहे की, सामाजिक सुधारणेसाठी अगदी जीव सोडण्याची गरज नाही; राजकीय सुधारणा होत चालली म्हणजे तिच्या कधी बरोबर, कधी किंचित् पाठीमागून, सामाजिक सुधारणा होत जाते. हाच सिद्धान्त काशिनाथपंतांनी आपल्या व्याख्यानांत विशेष खुलाशाने सिद्ध करून दाखविला आहे. काशिनाथपंतांची वाक्शैली, विचारसरणी, कोटिक्रम, वाचनव्याप्ति व विनय-यांविषयी

येथे पुनरुक्ति केली पाहिजे असे नाही. त्यांच्या आंगचे हे गुण सर्वत्र प्रसिद्ध झाले आहेत. यांचे भाषण जिमेला जसे द्राक्ष तसे कानाला लागते ! ते ऐकतांना मंजुळ शब्द करीत वाहणाऱ्या स्वच्छ जलप्रवाहाची आठवण होते ! त्यांच्या प्रतिपक्ष्यांना सुद्धा त्यांचे बोलणे लक्ष देऊन ऐकावेसे वाटते. सोमवारच्या व्याख्यानांत हे गुण विशेष प्रतिबिंबित झाले होते असे ज्यांनी ते खुद्द ऐकिले आहे त्यांचे मत आहे. हे समग्र व्याख्यान टाईम्सपत्रांत प्रसिद्ध झाले आहे. त्याने त्यांतील अगदी बारीक खिळ्यांचे तीन कॉलम भरून गेले आहेत. त्यांतील रस मराठी वाचकांस उतरून घावयाचा म्हटले तर साऱ्यांचे यथास्थित भाषांतर केले पाहिजे. ते करीत बसलो तर दोनचार आठवडे दुसऱ्या मजकुरास निरोप द्यावा लागणार ! बरे इतके करूनही त्यांच्या श्रोत्यांस जे समाधान व जो आनंद ते ऐकल्यापासून वाटला असेल त्याच्या निम्मा भाषांतर वाचण्याने आमच्या वाचकांस होईल किंवा नाही याचा संशय आहे. शिवाय त्या व्याख्यानांत इंग्लंडच्या इतिहासांतील कित्येक महत्त्वाच्या गोष्टींचा व कायद्यांचा जो उल्लेख केला आहे तो आमच्या इंग्रजी न जाणणाऱ्या वाचकांस सुबोध होण्याची पंचाईत आहे. सबब त्या व्याख्यानाचे नीरस तात्पर्य देण्याशिवाय दुसरा इलाज नाही. आज येवढे करून पुढल्या खेपेस आम्हांस जे त्याच्यासंबंधाने म्हणावयाचे आहे ते म्हणू. मि. तेलंग म्हणाले : —

ज्यांची गृहस्थिति सुधारली नाही त्यांची राजकीय स्थिति सुधारावयाची नाही असे ज्यांचे म्हणणे आहे त्यांचा असा भाव आहे काय की अमुक प्रकारची देशांतील लोकांची गृहस्थिति असली म्हणजे अमुक प्रकारची संतोष मानण्यासारखी राजकीय सुधारणा व्हावयाचीच नाही, किंवा अमुक प्रकारच्या गृहस्थितीत लोकांचे पाऊल राजकीय कामांत पुढे पडायचेच नाही असा जर त्यांचा भाव असेल तर तो मोठ्या चुकीचा आहे. कारण एक तर गृहसुधारणा आणि राजकीय सुधारणा यांचे फारकत कोठे होतं हे दाखविणे अत्यंत दुरापास्त आहे. कोळ्याच्या जाळ्या प्रमाणे यांच्या पदरांची एकांतएक इतकी गुंतागुंत होऊन गेलेली आहे की, दिसण्यांत जरी ते दोन प्रकारचे धागे दिसतात तरी उलगडायलाच बसले तर त्यांच्यातील भेद दाखविण्याची मुक्तील पडेल. लोकशिक्षण, समुद्रपर्यटन, शिशुपरिणय, यांपैकी कोणत्याही विषयाला शुद्ध सामाजिक किंवा शुद्ध राजकीय म्हणता येणार नाही. तथापि वादासाठी सामाजिक आणि राजकीय हा समजस भेद आहे असे मानिले तरी तेवढ्याने सामाजिक अथवा गृहसंबंधी सुधारणा झाल्याखेरीज राजकीय सुधारणा व्हावयाची नाही, व ती करण्याचा प्रयत्न करू नये असे कशावरून सिद्ध होतं ? बरे, हाही सिद्धान्त खरा आहे असे घेऊन चालले तरी हिंदुलोकांची कुटुंबे गुलामवाडे आहेत असे सिद्ध करण्यास काय आधार आहे ? जुलूम करणारे जाणूनबुजून जुलूम करीत असले, व ज्यांच्यावर तो होत असला, व ज्यांच्यावर तो होत असेल त्यांना तो आपणांवर होत आहे असे वाटत असले, तर एकाला जुलमी

व दुसऱ्याला गुलाम अशा संज्ञा देणें न्याय्य आहे. पण आमच्या घरीं अगदीं उलट स्थिति आहे. साहेबलोक ज्यांना गुलाम म्हणतात त्या स्वामिनी आहेत व ज्यांना ते स्वामी म्हणतात ते त्यांचे बंदे गुलाम आहेत ! बायकांच्या पायांत आम्हीं बिडी घातली आहे असें नाही, तर त्या आम्हांस सव्वामणाच्या जड बिडीसारख्या होऊन गेल्यामुळे आमचे पाय हालेनातसे झाले आहेत. अथवा आम्ही बायकांचे किंवा बायका आमच्या गुलाम हाच वाद बरोबर नाही. आम्ही—आमच्या बायका—आमच्या बहिणी, मुली—मुलें—आम्ही सारे केस पिकलेल्या अनादिसिद्ध पुगण लोक-रूढीरूप जगदंबेचे अतिलीन गुलाम आहों ! तिचें उग्र स्वरूप डोळे उघडून न्याहाळण्याचें धैर्य आम्हांस होत नाही ! ही महिपासुरमथनी भारलेल्या जंतूप्रमाणें आम्हांस वागवीत आहे व आम्ही वागत आहों ! तेव्हां आम्ही आपल्या बायकांस गुलामांप्रमाणें वागवितों, हा साहेबलोकांकडून आम्हांवर होत असलेला आरोप माझ्यामते अगदीं निराधार आहे ! आतां दुसरा प्रश्न असा आहे कीं, अमुक प्रकारची गृहस्थिति असली तरच अमुक प्रकारची राजकीय स्थिति प्राप्त होईल, नाहीतर ब्हावयाची नाही—हें जें कित्येकांचें म्हणणें आहे तें इतिहासावरून सिद्ध होत नाही. शिवाजीनें मराठ्यांच्या राज्याची स्थापना केली; पेशव्यांनीं गंगेत व सिंधूत दक्षणी तटें नाहवून अटकेस भगवा झेंडा फडकविला, तो काय हायस्कुलांत जाऊन चवथी इयत्ता शिकणाऱ्या मुलींच्या जोरावर ? शिवाजी, महादाजी शिंदे, थोरला बाजीराव—हे काय पंचविसावे वर्षी लग्न केलेल्या मुलींच्या पोटी झाले होते ? त्यावेळेस शूद्रब्राह्मणांचीं ताटें काय एके ठिकाणीं होती ? का त्या वेळेस सती हा शब्द कोणास ऐकूनसुद्धां ठाऊक नव्हता ? कांहीं नाही. आतांपेक्षां त्यावेळची गृहस्थिति विशेष चांगली होती असें मानण्यास कांहीं आधार नाही. शिवाजीच्या पूर्वीचा काळ घेतला तरी तेंच दिसून येईल. सातव्या शतकांतील हर्षवर्धन आणि पुलकेशी राजांच्या कारकीर्दीविषयी जी माहिती उपलब्ध आहे तीवरून त्या वेळेस ह्या देशाची राजकीय स्थिति जरी समाधान मानण्यासारखी होती तरी त्या वेळच्या लोकांची गृहस्थिति आतांपेक्षां विशेष बरी होती, असें मानण्यास कांहीं आधार नाही. आतां कोणी असें म्हणतील, कीं हें हिंदुस्थानचें उदाहरण कांहीं कामाचें नाही. येथला खरा इतिहास सांपडण्याचें साधन नाही; सबब ज्या देशाचा खरा इतिहास उपलब्ध आहे त्याचें उदाहरण घेतलें पाहिजे. कबूल आहे. अशा प्रकारचा इतिहास इंग्लंडच्या इतिहासाहून दुसरा कोणता आहे ? पण त्या इतिहासावरून सुद्धां देशांतील लोकांची अमुक प्रकारची गृहस्थिति असेल तरच अमुक प्रकारची राजकीय स्थिति असू शकते, हें जें कित्येकांचें म्हणणें आहे तें सिद्ध होत नाही. सतराव्या शतकांत राजकीयसंबंधानें इंग्लिश लोकांचें पाऊल पुष्कळच पुढें पडलें. ट्यूडर घराण्यांतील राजेराण्यांचा जारी अंमल संपल्याबरोबर हक्क मागण्याची जी टीका लोकांनीं एकदां हातीं धरली ती शंभर वर्षेपर्यंत खाली ठेविली नाही. राजांचें वर्चस्व कमी करून लोकांचे हक्क निश्चित करण्यासाठीं एका राजाला

कंठस्नान घालवें लागलें, व एकाला पदच्युत करून त्याच्या जागीं परदेशचा इसम आणून बसवावा लागला ! राजकीयसंबंधानें इंग्लिश लोकांनीं सतराव्या शतकांत इतका झपाटा मारिला तरी त्याला साजणारी त्यावेळेस किंवा आतां त्यांची गृहस्थिति नाहीं हें ज्यांनीं मेकॉले, मिल्ल वगैरेंचे ग्रंथ पाहिले आहेत, इंग्लंडची सफर केली आहे, किंवा दुसऱ्या कोणत्याही रीतीनें इंग्लिश समाजाचें ज्ञान करून घेतलें आहे त्यांना दिसून येईल. आतां आमच्या बायका जशा अक्षरशः आहेत तशा इंग्लंडच्या सतराव्या शतकांत होत्या. आतां आम्हांत जशीं कांहीं सामाजिक लफडी आहेत, तशीं इंग्लंडांतही आहेत इंग्लंडची गृहस्थिति आमच्याहून फार चांगली आहे हें अगदीं मान्य आहे, पण ती असावी तशी नाहीं हें निर्विवाद आहे. सारांश काय कीं, गृहस्थितांचा राजकीय स्थितीशीं सार्वत्रिक व सार्वकालिक समवायसंबंध लावणें नीट नाहीं. येथें व्याख्यानाचा पूर्वार्ध झाला.

उत्तरार्ध

मागल्या निबंधांत शिरोलेखांत नमूद केलेल्या विषयाच्या संबंधानें आ. काशिनाथपंत तेलंग यांच्या व्याख्यानाच्या पूर्वार्धाचा सारांश दिला. यांत उत्तरार्धाचा देऊन अवकाश राहिल्यास विषयासंबंधानें आमचा अभिप्राय द्यावयाचा.

अमुक देशांत अमुक प्रकारची सामाजिक स्थिति असली म्हणजे त्या देशांत अमुक प्रकारची राजकीय स्थिति असलीच पाहिजे असें जें कित्येकांचें म्हणणें आहे तें चुकीचें आहे हें दाखविण्यासाठीं आतांपर्यंत कांहीं ठळक ठळक अशीं सम प्रमाणें दाखविलीं. आतां वरील माझें मत व्यस्त प्रमाणांनीं सिद्ध करून दाखवितों. तारतम्यदृष्टीनें पाहिलें असतां ज्या मार्गानें कार्यशकटाच्या चक्रांस कर्मांत कमी घर्षण होईल अशांनें तो नेण्यांत मनुष्याचा फायदा आहे, हें कोणीही कबूल करील. ज्या रस्त्यावर खाचखळगे नाहींत, ज्यावरील मुरूम दाबून बसविलेला आहे, ज्यानें प्रवास केला असतां भामट्यांची भीति नाहीं व जो नेहमींच्या रहदारीचा आहे, अशांनें जाणें अत्यंत श्रेयस्कर आहे. हिंदुस्थानासारख्या महाद्वीपतुल्य देशांत सामाजिक सुधारणा लवकर घडून आणणें अत्यंत दुरापास्त आहे; व पूर्वीची स्थिति आज असती तर राजकीय सुधारणाही सामाजिक सुधारणेपेक्षा अधिक सुलभ झाली नसती. देशाच्या निरनिराळ्या भागांवर जर स्वतंत्र राजे राज्य करीत असते तर सर्वांचे राजकीय विचार एकसारखे होऊन सर्वांनीं एकमेकांशीं सलोख्यानें वागण्यास आरंभ होऊं लागण्यापूर्वी पुष्कळ वर्षें लोटलीं असतीं. परंतु ईश्वर-च्छेनें या विस्तीर्ण भरतभूमीवर इंग्रजांसारख्या अत्यंत सुधारलेल्या व उद्योगी लोकांचें दृढ साम्राज्य झालें असल्यामुळे राष्ट्राष्ट्रांतील चुरस नाहींशी झाल्यासारखी होऊन सगळे प्रांत एका दावणींत गोवले गेले आहेत, यामुळे राजकीय प्रकरणांत तरी त्यांचा एकमेकांशीं फारसा बेबनाव होण्याचा संभव राहिला नाहीं. राजकीय दृष्ट्या सर्वांच्या कपाळीं सारखें दास्य आलें आहे; व त्यांतून पार पडण्याची सगळ्यांची

सारखी इच्छा आहे; या संबंधानें फारसा मतभेद नाही. यासंबंधानें एकी होण्याचा बराच संभव आहे, हें थोड्या दिवसांपूर्वी येथें भरलेल्या राष्ट्रीय संभेवरून स्पष्ट दिसून आलें. राजकीय विषयाच्या संबंधानें आमचा एकोपा होऊन आमचें पाऊल लवकर पुढें पडेल असें मानण्यास जीं अनेक कारणे आहेत त्यांपैकी मुख्य कारण असें आहे कीं या कामीं आम्हांस जिंकणाऱ्या आमच्या राज्यकर्त्यांकडूनच पुष्कळ साहाय्य होण्याची आशा आहे. इंग्लंड देश स्वातंत्र्याचें माहेरघर होऊन बसलें असल्यामुळें इंग्लिश लोकाना आपल्या प्रजेस स्वातंत्र्यदानाची जशी इच्छा आहे तशी युरोपांतील दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्रास नाही, हें निर्विवाद आहे ! आमच्या देशांतील सुधारकांस दोन अवघड किल्ले सर करावयाचे आहेत; एक राजकीय स्वातंत्र्याचा व दुसरा सामाजिक स्वातंत्र्याचा. दिसण्यांत सध्यां दोनही अभेद्य दिसत आहेत. पण सुधारकचमूच्या कुशल अग्रणींनीं सूक्ष्म विचाराच्या दूरदर्शक यंत्रानें जीं टेहेळणी केली आहे, तीवरून त्यांना असें दिसून आलें आहे कीं पहिला हल्ला राजकीय स्वातंत्र्यगडावर केल असतां तो विशेष फायदेशीर होणार आहे. कारण या दुर्गाच्या तटावर रक्षणासाठीं ठेविलेल्या शिपायांत सुधारकांना अनुकूल अशी कांहीं मित्रमंडळी आहे. या घरभेद्या मंडळीच्या साहय्यानें आमचें थोडक्या वर्षांत बरेंच हित होण्याची आशा आहे ! आम्ही निकराची चाल केली असतां त्यांच्याकडून योग्य प्रसंगीं तटाचे दरवाजे उघडले जाऊन ते आम्हांस आंत घेतील असें मानण्यास बराच आधार आहे. या राजकीय दुर्गाच्या उलट असलेल्या दुर्गाच्या संबंधानें अशा प्रकारची आतून मदत होण्याची मुळींच आशा नाही. या दुर्गाच्या कोटांत आम्हांस अनुकूल असा एकही इसम नाही; त्यामुळें तो सर करण्यास आम्हांस बरींच वर्षे खटपट केली पाहिजे. पांच पन्नास वर्षे त्याला वेढा घालून जेव्हां बसोंवें, व आंत अन्नपाणी जाण्याच्या साऱ्या वाटा मजबूद रीतीनें अडवाव्या, व आंतील वीरांस भुकेनें व तान्हेनें जेरीस आणावें, तेव्हां कोठें त्यांच्याकडून तहाचें निशाण लागलें तर लागेल. तसें होईपर्यंत आमची सर्व धामधूम फुकट जाणार आहे. पहिला किल्ला घेणें सुसाध्य आहे; दुसरा घेणें असाध्य तर नाहीच पण कष्टसाध्य किंवा दुःसाध्य आहे. पहिला सर करण्यांत केलेले श्रम फारसे व्यर्थ जाण्याचा संभव नाही; दुसरा घेण्यासाठीं केलेल्या श्रमाचें फळ लवकर येण्याची आशा नाही. पहिल्यावर स्वारी करण्याविषयी साऱ्यांना सारखी उत्सुकता आहे; दुसऱ्याच्या तटावर गोळ्या सोडण्यास साऱ्यांचा हात सारखा वहात नाही. शिवाय-जर सुदैवानें सुधारकसेनेस पहिला घेतां आला तर त्याच्या उंच तटावर उभें राहून दुसरा सर करण्यास तिला बिलकुल श्रम पडणार नाहीत. कारण कोणत्याही कारणासाठीं मनुष्यांना एकदां एकदिलानें वागण्याची, श्रम सोसण्याची, दुसऱ्यासाठीं स्वहिताचा त्याग करण्याची, व स्वातंत्र्य आणि मोठेपणा संपादण्याची चटक लागली म्हणजे ती चटक त्यांना प्रथम जीं कामें अशक्यशीं वाटलेलीं

असतात तीसुद्धा सहज करून टाकण्यास समर्थ करते. थोरला बाजीराव व थोरला माधवराव यांच्या कारकीर्दीत मराठ्यांच्या तरवारीचा पराक्रम बराच दूरपर्यंत जाऊन थडकल्यावर गृहस्थिती सुधारण्याकडे त्यांचे लक्ष सहजपणे लागले, व ती होण्यास आरंभही झाला होता. प्रसिद्ध ब्राह्मणवीर परशुरामभाऊ गटवर्धन यांची कन्या तरुणपणी गतभर्तृका झाली होती. तिचा पुनर्विवाह करून तिला पुनः सनाथ करावे असा त्यांचा बेत होता व त्या कामास अनुकूल अशी त्यांनी बऱ्याच शास्त्रीलोकांचीं मते गोळा केली होती हे सर्वांस ऐकून तरी ठाऊक असेलच. परशुरामभाऊंच्या विचारास जे प्रतिकूल होते त्यांनी मोठ्या नम्रतेने त्यांचे मन वळवून त्यांच्याकडून तो विवाह होऊ दिल्या नाही ही गोष्ट निराळी. पण भाऊंच्या मनांत तो करण्याचा एकदा संकल्प झाला, व त्यांच्या म्हणण्यास पुष्कळ शास्त्र्यांचा रुकारही पडला. यावरून राजकीय स्थिति सुधारली असता गृहस्थितीहि सुधारण्यास कसा आरंभ होतो, हे सर्वांच्या लक्षांत येणार आहे. तसेच, जिवबादादाशी पेशवे ज्या रीतीने वर्तन करीत ती रीत, सर्वांस माधवरावांचा विवाह झाला तेव्हा मराठ्यांना आणि मुसलमानांना एके ठिकाणी झालेली भेजवानी, बाळाजी बाजीरावाने देशस्थ कन्येशी केलेला विवाह, या व असल्या दुसऱ्या अनेक गोष्टींवरून माझा फार दिवसांपूर्वी झालेला जो समज—की पेशव्यांचे राज्य आणखी कांहीं वर्षे चालते तर ज्या सामाजिक सुधारणांसाठी प्रस्तुत आम्हांस व आमच्या राज्यकर्त्यांस इतका त्रास पडत आहे त्या राज्यांत तेव्हांच घडून येत्या—तो अलीकडे दृढ झाला आहे. दुसरी आणखी एक लक्षांत ठेवण्याजोगी गोष्ट अशी आहे की राजकीय प्रकरणां वादांत तर्काचे बरेच प्राबल्य चालते; सामाजिक किंवा धार्मिक वादांत तो अगदी कुंठित होतो पहिल्या वादांत बुद्धीवर प्रहार होत असतात; दुसऱ्या वादांत मनोविकार दुखविले जातात. बुद्धि अथवा विचारशक्ति मनोविकारांहून अधिक शांत व कमी दुराग्रही असल्यामुळे तिला तत्त्वाचा बोध लवकर होतो व तो एकदा झाला म्हणजे तदनुसार वर्तन करण्यास मनुष्यमात्र फारसा कचरत नाही. मनोविकारांची तशी गोष्ट नाही. वादाने ते अधिकच चेकळतात व अगदी अंध होऊन जातात. यासाठी होतां होईल तों त्यांना कोणीही डिवचू नये. त्यांना जागच्या जागी थंडे होऊ द्यावे. त्यांच्यांतली गर्मी नाहीशी झाली की ते निःशक्त होऊन अखेरीस कापराप्रमाणे उडून जातात. त्यांचा नाश लवकर करावयाचा असेल तर त्यांना सुशिक्षणाचा किडा लावावा. म्हणजे थोड्या वर्षांत त्यांचे पीठ होऊन त्यांचा इमला ढासळतो. वर्तमानपत्रे लोकशिक्षणाची बलवत्तर साधने आहेत हे भी प्रांजलपणे कबूल करतो. राजकीय वादास त्यांच्याप्रमाणे दुसऱ्या कोणाकडूनही साहाय्य होत नाही. तथापि त्यांनी होतां होईल तों सामाजिक विषयांच्या वाटाघाटीत किंवा धर्मवादांत पडू नये, असे माझे मत आहे. वर्तमानपत्रांत असल्या विषयांची चर्चा होऊ लागल्याने लोकांचे दुराग्रह अधिकाधिक बळकट

होत जातात, व त्या मानाने सामाजिक सुधारणेचे काम दुष्कर होत जाते. राजकीय विषयांची तशी गोष्ट नाही. त्यांत फारसा मतभेद नाही; निदान इंग्रजांच्या अमलाखाली सर्वांस एकच स्थिति प्राप्त झालेल्या आम्हां हिंदुस्थानांतील लोकांत तो होण्याचा संभव नसल्यामुळे पारशी, मुसलमान, मराठे, गुजराथी, सिंधी, बंगाली, मद्राशी वगैरेची राजकीय मते सारखी पडतात. कित्येकदां अशा संबंधाने आम्हांत जे मतसाम्य दिसते त्याविषयी आमच्या राज्यकर्त्यांस मोठा अचंबा वाटून ते त्याबद्दल नानातऱ्हेचे कुतर्क करतात. पण ते त्याविषयी नीट विचार करतील तर तसे साम्य दिसणे हेच स्वाभाविक आहे, असे त्यांच्यापैकी जे विचारी असतील अशांच्या तरी लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाही. सामाजिक सुधारणेकडे मुळीच लक्ष देऊ नये असे माझे म्हणणे नाही. कांहींनीं तिकडेही लक्ष दिले पाहिजे, व ते त्यांच्याकडून दिले जात आहे हे स्त्रीशिक्षणास, पुनर्विवाहास, बालविवाहनिषेधास, जातिभेदाभेदास व यांसारख्या इतर गोष्टींस उत्तेजन येण्यासाठी जे प्रयत्न चालले आहेत, व त्यांना जे थोडे थोडे फळ येऊ लागले आहे त्यावरून दिसून येईल. तथापि सर्वांनीच या मार्गाकडे वळण्याची गरज नाही. आ० रा० ब० म० गो० रानडे यांच्यासारखी बुद्धिमत्ता फारच थोड्यांच्या आंगी असते, यामुळे सर्व कामे सारख्या रीतीने उठविणारा त्यांच्यासारखा पुरुष फारच विरळा असतो. बहुतेक लोकांचे बुद्धिसामर्थ्य फार माफक असते, यामुळे त्याचा व्यय फार जपून केला पाहिजे. सध्यांच्या आमच्या देशस्थितींत विद्वान् लोकांच्या बुद्धिसामर्थ्याचा बराच भाग राजकीय सुधारणेकडे व कांहीं मात्र सामाजिक सुधारणेकडे लागला पाहिजे, असा माझा एकंदरीत ग्रह झाला आहे.

✽माधववागेंतील सभेवरील आक्षेप.

मातंगा किमुः वह्निगैः किमफलैराडंबरैर्जम्बुकाः ।

सारंगा महिषा मद् व्रजत किं शून्येषु शूरा न के ॥

कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटिरभारेः पुरः ।

सिंधुध्वानिनि हुंकृते स्फुरति यत्तद्गर्जितं गर्जितम् ॥

हिंदु समाजाने माधववागेंत जे आपले रौद्रस्वरूप प्रगट केले, त्याची आमच्या अत्युत्कट साहसी सुधारकांस, अथवा दुर्धोरकांस, पूर्वी कदाचित् कल्पनाही नसेल. समाजाची दृष्टि आपणांकडे वळली नाही, हे जोपर्यंत पूर्णपणे माहीत होते तोपर्यंत त्यांनी त्यावर अपशब्दांचा वर्षाव करून घेतला; आपले ज्ञानभांडार वर्तमानपत्रांच्या द्वारे निःशेष बाहेर काढिले; आपली विचारशैली व आपले वाक्पा-

डित्य निरर्गलपणें सभांतून व समाजांतून प्रगट केलें; आपली थोरवी वर्णितांना व आपल्या अप्रतिम धैर्याची, श्रेष्ठतेची, सद्यतेची, परोपकारित्वाची बडिजाव मिरवितांना, ते वस्तुस्थिति अगदींच विसरून गेले; व मनोराज्याच्या परमभरांत, शहाणपणांत, दूरदर्शित्वांत, शक्तिमत्त्वांत आपण ईश्वरतुल्यच आहों, असेंही पण त्यास बहुतेक वाटूं लागलें. “कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुम्” असें आपल्या अंगी सामर्थ्य असतां हिंदु समाजास आपण शेडी धरून कां वाकवू नये अशी त्यांच्या मनांस साहजिकच वीरश्री उत्पन्न झाली, व त्यांच्या वलगना प्रत्यही अधिकाधिक बीभत्स स्वरूप धारण करूं लागल्या; त्यांची प्रकृति व प्रवृत्ति दिवसानुदिवस अधिकाधिक जाज्वल्यता प्रगट करूं लागली, व प्रत्येक वीर आत्मबहुमानानें आपल्या नांवाचा डंका वर्तमानपत्रांतून मिरवून सुधारकांचा अग्रणी होण्याची अत्याशा बाळगूं लागला. याप्रकारें सर्वत निस्सीम कलकलाट उडून गेल्यावर, स्थिर व गंभीर असा आमचा हिंदु समाजही फार वेळ तटस्थवृत्ति धारण करील, हें शक्य नव्हतें. त्यानें अखेरीस आपलें अक्राळविक्राळ स्वरूप प्रगट करण्याचा निश्चय केला. त्याची वार्ता पसरते न पसरते तोंच आमच्या साहसी सुधारकांच्या तोंडचें पाणी पळालें; त्यांच्या शक्ति विगलित झाल्या! त्यांची हृदयें निराशेनें पूर्णपणें ग्रासून टाकिलीं; व विराटपुत्र उत्तर याहूनही ज्यांचा वीर्यातिरेक विशेष, असे सुधारकांचे मोहारे, कोणी बृहन्नडा आपणांस या प्राणांतिक संकटांतून वाचवील काय या विचारांत पडले !

माधवबागेंतील टोलेजंग सभेमध्ये जो ठराव होणार होता, त्यांतील शब्द-मात्रासही सभेंत विरोध करण्याची ज्यांची प्राज्ञा नव्हती, अशी ही भेकड मंडळी आतां काय युक्ति लढवितात, हें आम्हांस पाहाण्याची फार उत्कंठा होती; व त्यांनीं सर्वानुमते जी अजब युक्ति काढिली ती आतां जगत्प्रसिद्ध झालीच आहे, तेव्हां त्यांच्या अकलेचीं व धूर्ततेचीं वाचकांस कल्पना आलीच असेल. सरकारनें हिंदुधर्मातील लग्नकार्यादि विषयांत हात घालूं नये, अशा अर्थाचा अर्ज करायाचा हें कर्तव्य जाणून हजारों लोक एकत्र होतील, माधवबागेंतील विस्तीर्ण जागेंतही मावायचा नाही, असा अफाट लोकसमुदाय जमेल, व आ. रा. सा. मंडलिक यांनीं अध्यक्षस्थान स्वीकारलें असतां त्यांच्या प्रसिद्ध लोककल्याणकारित्वामुळे मुंबईतील लहान मोठे सर्व व्यापारी, कामदार, व वजनदार लोक—यांच्या पक्षास बळकटी देण्याकरीतां एकजूट होतील, व आजपर्यंत अपशब्द, मिथ्या-रोप, व अमंगल वलगना असह्य होईपर्यंत सहन केल्यानें, प्रतिपक्ष बळावले कीं काय या भीतीनें, सर्व विचारी व समजस लोक आपले विचार एकवेळ प्रगट करण्याचीही संधि घेतील,—ह्या सर्व गोष्टी जाणून, व आपली अल्पसंख्या लक्षांत आणून आमच्या उत्कट सुधारकांनीं अर्जाचे अक्षरास हात न लावतां त्यांत आपलें कार्य होईल, अशा तऱ्हेचें एक वाक्य घालण्याचा निश्चय केला व त्या-बद्दल सच्चना करण्याकरितां मि. तेलंग यांची उठावणी केली. या सूचनेचा पूर्ण-

पणें मोड झाला हें वाचकांस अवगत आहेच; परंतु ती करण्यांत मतलब काय होता हें कदाचित् सामान्य वाचकांस कळलें नसेल. आपला हीन पक्ष आहे हें जाणून, व तो पक्ष सबळ होण्याची आशा नाहीं असें समजून, मंडळींनीं विचार केला कीं हिंदुधर्मातील रीतीभार्तींनीं आमचा पुष्कळ तोटा होत आहे, हें अर्जांत हलकेंच घुसडून द्यावें, व आपल्या पुढील खटपटीस तितकीच बळकटी करून घ्यावी, अशा युक्तीनें लोकांच्या डोळ्यांत धूळ पाडतां येईल. ही शकल ज्यास सुचली त्यांस प्रथम आपल्या अकलेची केवढी वाहवा वाटली असेल, व मागून मुंबईतील लोकांची धूर्तता पाहून, त्याचा किती निरुत्साह झाला असेल ? क्षूद्र-प्राणीही मरतां मरतां हात पाय झाडल्यावांचून रहात नाहीं. आपलें सर्व वागजाल फुकट जाणार, आपला भ्रमाचा मोपळा फुटून आपली सर्वत्र उपहास्यता होणार, व अविचार, दुराग्रह व मंदमति—या त्रिदोषानें आपली कीर्ति पंचत्व पावणार, हें पाहून, या तीव्र सुधाकरांनीं सभेच्या कामावर व तेथें जमलेल्या मंडळीवर, व त्यांच्या साहजिक व अनिवार्य कृत्यांवर मिथ्याक्षेप करणास आरंभ केला. कोणी व्याघ्रचर्मानें आपलें शरीर व कर्णयुगुल झांकीत झांकीत, सभेमध्ये केवढा घोटाळा, केवढी लाथाळी, व कलकलाट होता, अशा तऱ्हेची तक्रार अध्यक्ष-कडे करूं लागला; पण त्या सर्वांत आपला व आपल्या सजातीयाचा कितीतरी भाग होता, हें साहजिकच विसरून गेला. कोणी आमचा पक्ष फारच मोठा होता, परंतु त्यास आपलें अस्तित्व दाखविण्यास संधि सांपडली नाहीं व त्यामुळें तो कोणाचे दृष्टीस पडला नाहीं, अशी तक्रार करूं लागला. कोणी काय त्या सभेंत भाटे, वाणी वगैरे जाती होत्या, ब्राह्मण व मराठे कोठें होते, ते तर आमच्या पक्षास आहेत, अशी फुशारकी मिरवूं लागला; व कोणी ही सभा मूर्ख व अज्ञान लोकांची होती, आमच्यासारखे त्यांत शहाणे किती सांपडतील, असा स्वाभिमानपूर्वक प्रश्न करून आपलें समाधान करून घेऊन तटस्थ झाला. अशा तऱ्हेचे आक्षेप काढणारे केवळ शेंदाडशिपाई नव्हेत काय ? आपल्या पक्षाचे सबळतेची ज्यास खात्री आहे, आपल्या पक्षाकडे शहाणपणाचा मक्ता आहे, असें ज्याची मनोदेवता सांगते, व हजारों सुविचारी लोक आपणांस हांक मारतांच आपणांस पाठबळ देण्यास येऊन सभेची व्यवस्था व शांतपणा यांचा बिलकुल मोड करणार नाहींत, असा ज्याच्या अंतर्दयांमिं भरवंसा असेल, तो असल्या कुरापती काढून रडत बसेल काय ? प्रति-पक्षानें दुसरेच दिवशीं तशीच सभा कां नाहीं भरविली ? त्यांच्या निश्चयाचीं बंधनें वरच्यासारख्या सभेनें कां शिथिल व्हावीं ? सुधारणेची सूत्रें स्वतःच्या उत्साहानें एकवार हातीं घेतलीं असतां कोणत्याही धैर्यवान व बुद्धिमान पुरुषाचे हातांतून तीं याप्रमाणें गळून पडतील असें आम्हास वाटत नाहीं.

असो; परंतु या साहसी सुधारकांचा जो शेवटचा आशातंतु होता तोही आतां तुटला. सरकारनेंच परपक्षाची बळकटी जाणून आपण या कामांत सुधारकांस मदत करणार नाहीं असें आतां स्पष्ट सांगितलें. सुधारकांनीं आपल्या शहा-

णपणाचा किंवा कर्तव्याचा कोणताही भाग लोकांची चित्ते पुनः आपणांकडे वळविण्याकरितां शिल्लक ठेविला आहे असें नाहीं. तेव्हां आतां पुनरपि त्यांनीं आपली अधिकच बेअब्रू करून घेण्याचें नाहीं न लागतां स्वस्थ रहावें हें बरें. हा आमचा उपदेश त्यांनीं मान्य न केल्यास त्यांत हिंदुसमाजाचें काय नुकसान होणार ?

उत्पतितोपिहि चणकः ।

शक्तः किं भ्राष्ट्रकं भक्तुम् ॥

रखमाबाईचा खटला *

महर्षि पिन्हेप्रणीत धर्मशास्त्रास गुंडाळून ठेवून हायकोर्टानें नुक्ताच या खटल्याचा जो निकाल केला तो ऐकून आमच्या स्त्रीसमाजसुधारणावाल्यांची बरीच गडबड उडून गेली आहे, व अज्ञान आणि परामबावेश यांच्या भरांत त्यांनीं हवें तें बरळण्यास सुरवात केली आहे. एक म्हणतोः—“ काय हो ! हायकोर्ट म्हणजे इंग्रजी न्यायाचें आदिपीठ ! मग तेथें स्त्रियांच्या हक्कांची अशा पायमल्ली व्हावीना ! हिंदु लोकांला म्हणून काय झालें ? हायकोर्टानें कांहीं सुमार पाहावा कीं नाहीं ? आमच्या जुन्या कायद्याप्रमाणेंच आमची व्यवस्था लावाव्याची असल्यास आम्हांस हें हायकोर्ट कशास पाहिजे ? एकट्या रखमाबाईस असल्या बेवकूब भ्रताराचे हातून सोडविल्यानें हिंदुधर्मशास्त्रास कांहीं बाध आला नसता. पण तेवढ्यानें रिफॉर्मचें काम किती पुढें सरलें असतें ? ” दुसरे एक दिवाण हिंदु विधवांचे कनवाळू मलबारीशेट यांस असें लिहितात कींः—“ या कलियुगाचा महिमाच असा कीं, न्यायाधिकांनीं असे न्याय द्यावे. रखमाबाईसारख्या साध्वीस तिच्या संमतीविरुद्ध या पुच्छविषाणहीनाच्या गळ्यांत कोर्टानें बांधावीना ! हरहर केवढा अनर्थ हा ! पूर्वी येशूख्रिस्तास विनाकारण सुळावर चढवून आल्या कपाळीं दुर्भाग्य ओढून आणल्याची यहूदी लोकांची एक गोष्ट आहे. पण त्यापेक्षाही भयंकर प्रकार हा ! अहो ! हें आमचें पाप रखमाबाईस भोंवतें आहे ! आम्ही आमचे ऋषिप्रणीत धर्म सोडले त्याचें हें फळ बरें ! धन्य रखमाबाई तुशी ! धन्य कीं लोकांच्या पापवादास न भितां तूं आपल्या पूर्वजांस तारलेंस व आपल्या देशभगिनींस किंता घालून दिलास ! ” तिसरे एक उंटावरील असें विचारातात कीं, “ रखमाबाईचा विवाहसंस्कार झाला असला म्हणून काय झालें ? गर्भाधानसंस्कार कोठें झाला होता ? गर्भाधानसंस्काराखेरीज विवाहविधि पूर्ण होत नाहीं, निदान कां व्हावा हें समजत नाहीं. इंग्रजसरकारचे हातून या गोष्टीचा जर

बंदोबस्त होत नसेल तर त्यांनीं खुशाल आपल्या कामाचा राजीनामा देऊन चालतें व्हावें. इ. इ. ”

वरील सर्व आक्षेपांस उत्तर देण्यास आम्हांस सवड नाही व आमची इच्छाही नाही. ज्या लोकांस—मग ते स्वधर्मी असोत अथवा परधर्मी असोत—हिंदुलोकांच्या रीतरिवाजांची बिलकुल ओळख नाही, किंवा असूनही जे विसरल्याचें सोंग आणतात, ज्यांस कलियुगांतील न्यायाधिकांच्या धर्माचें वाक्य सुचतें पण त्याबरोबरच स्त्रीधर्माचें स्मरत नाही, ज्यांची प्रतिभा ऋषिवर्गाच्या नक्षत्र-प्रभेस लाजवून त्यांच्या दृष्टीस अगोचरही विषय आत्मदृष्टि गोचर करूं शकते, ज्यांस विवाहसंस्कार व गर्भाधानसंस्कारांमधील भेद कळत नाही व ज्यांचे वेद-व्यास म्हणजे मोक्षमूलर, मोनियर बुइलियम पिन्हाचार्यादि महर्षि, अशांच्या विचारांचें निदर्शन हेंच त्यांचें खंडन होय. आमच्या स्त्रियांची उन्नति होणें अत्यंत आवश्यक आहे हें आम्ही कबूल करतो. पण या वृथा सुधारकांस आमचें इतकेंच सांगणें आहे कीं, ती सुधारणा अर्ध्या हळकुंडानें पिंवळी होणाऱ्या रखमाबाई-सारख्या अजाणत्या स्त्रीच्या हातून कधीही व्हावयाची नाही. आज हजारों पुरुष आपल्या अजाणत्या बायकांबरोबर सुखानें नांदत आहेत. असें असतां एका शान-लवदुर्विदग्ध स्त्रीनें आपला भ्रतार आपणांस योग्य नाही म्हणून आपणास काडी मोडून या अशी कोर्टांत फिर्याद आणावी ही आश्चर्याची गोष्ट नव्हे काय ? व त्याहूनही आमच्या सुधारणावाल्यांनीं तिची टिमकी हातीं घेऊन त्यांतून हवा तेवढा असंबद्ध प्रलाप व घोष बाहेर काढावा हें अधिक आश्चर्यकारक नाही काय ? इंग्रज लोकांतही एकदां विवाह झाल्यावर, मग गर्भाधानविधि झाला असो वा नसो, माझा नवरा मला आवडत नाही एवढ्याच कारणावरून नवऱ्यापासून विभक्त राहण्याचा किंवा काडी मोडून घेण्याचा हक्क स्त्रीस प्राप्त होत नाही; व इंग्लंडांत जर असा खटला उपस्थित झाला असता तर त्या स्त्रीची तिकडे छीथूच झाली असती. रखमाबाईस काय ती सवड एवढीच कीं, तिचा विवाह इकडच्या रीतीप्रमाणें लहानपणींच झाला असल्यामुळें तिची त्या विवाहास संमति घेतली नव्हती. पण आमच्या मते यांत कांहीं अर्थ नाही. वधूवरांच्या संमतीनें विवाह व्हावा ही गोष्ट कांहीं वाईट नाही, तथापि एकंदर परिणामाकडे लक्ष दिलें असतां जेथें एकमेकांच्या संमतीनें विवाह होतात तेथेही नवराबायकोचे किती तंटे होतात हें मनांत आणिलें म्हणजे आमच्या देशांत जी आज पूर्वापार चाल चालत आलेली आहे ती बदलण्यापासून आपणास कितपत फायदा होईल याची आम्हांस शंकाच आहे. तशांत समाजाकडे लक्ष दिलें असतां त्याची आवश्यकता आज बिलकुल दिसून येत नाही. मग त्यावद्दल एवढी गडबड कां ? बरें क्षणभर हेंही कबूल केले तरी पूर्वापार चाल सुधारावी कीं नाही, ह्याचा विचार करण्याचें हायकोर्टाचें काम नव्हे. लोकांमध्ये जी चाल असेल किंवा जो कायदा असेल त्याची अंमलबजावणी करणें हें हायकोर्टाचें कर्तव्य आहे. व लोकांत सप्तपदीक्रमणानंतर विवाह

पूर्ण झाला अशी जोंपर्यंत समजूत आहे तोंपर्यंत असा विवाह झाल्यावर नावडता नवरा टाकण्याचा हक्क स्त्रीस प्राप्त होत नाही असें जें हायकोर्टानें ठरविलें तेंच योग्य आहे. संमतीखेरीज आमचे विवाह पूर्ण नाहीत असा ठराव झाला तर आमच्यापैकी आपल्या वडिलांचे किती औरस पुत्र निघतील याचा विचार संमती-मताभिमान्यांनीं केला आहे काय ? बरें, असा ठराव झाला तर तो मानील तरी कोण ? हायकोर्टाचा ठराव लावून कांहीं आमचीं लग्नें होत नसतात. सारांश, कोणत्याही दृष्टीनें पाहिलें तरी हायकोर्टानें हल्लीं केलेला ठराव हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें असून अगदीं योग्य आहे असें कबूल करावें लागतें. मग इउत्तर आमच्या सुधारकांच्या दीर्घप्रयत्नांनीं आमची विवाहाची रीत बदलून इंग्रजी पद्धतीवर जाईल तेव्हां त्याचा विचार निराळा ! आतां कित्येक असें म्हणतात कीं, हिंदुधर्मशास्त्रा-प्रमाणें रखमाबाईंचा हक्क शाबीत होत नाही हें खरें; तथापि ती नवऱ्याकडे न गेल्यास तिला तुरुंगांत पाठविणें योग्य होणार नाही. कारण तुरुंगाची शिक्षा हिंदु-धर्मांत सांगितली नाही. कोटी ठीक आहे; तथापि हायकोर्टास आपला ठराव अमलांत आणण्याचें जर कांहीं साधन नाही तर त्यांस निवाडा करण्यास तरी सांगण्यांत काय हंशील ? पूर्वी अशा तंट्याचा निकाल जातीतील पंच करीत असत; व त्यांचा अधिकार असा असे कीं, ते हात धरून बायकोस नवऱ्याचे स्वाधीन करीत. मग त्यांपैकीं जर एक अधिकार हायकोर्टाकडे गेला तर दुसरा गेलाच पाहिजे. रखमाबाईंस आतां सरळ मार्ग म्हटला म्हणजे आपल्या नवऱ्यास सुधा-रून त्याबरोबर सुखानें नांदावें. यांतच तिचें खरें शौर्य व भूषण आहे, व या-प्रमाणेंच तिचे मित्र तिला सल्ला देऊन हें खूळ मिटवितील अशी आमची आशा आहे.

रावबहादुर रानडे यांचें अपूर्व युक्तिचापल्य*

सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समंजसम् ।

—मनुः

भारती युद्धांत ज्याप्रमाणें शिखंडीस पुढें उभा करून वृद्ध पितामहास जिंकण्याचा पांडवांनीं प्रयत्न केला होता, त्याप्रमाणेंच कांहीं अशीं पुरातन आर्य-धर्माची खच्ची करण्याच्या इराद्यानें हिंदुशास्त्राकारांची स्त्रियांवर सदय दृष्टि आहे असें मनांत आणून रखमाबाईंस पुढें करून तिच्या आडून आमच्या पुरातन धर्मावर गोळ्या घालण्याचें साहस सुधारकांनीं मांडलें होतें, व त्यांस अशी बळ-कट आशा होती कीं, या स्त्रीछत्राखालीं बृहन्नट्याप्रमाणें आपण सहज विजयी होऊं. पण त्यांच्या दुर्दैवानें हा जो त्यांनीं अखेरीचा उपाय योजिला होता त्याची व त्याबरोबरच त्यांच्या वृथामनोरथाची एकदम वाताहत झाली. भीष्माचार्यांच्या

तीव्रशस्त्रवर्षावानें ज्याप्रमाणें एकदां अर्जुनास 'त्राहि त्राहि' करून सोडिलें होतें त्याप्रमाणेंच वर्तमानत्रांतून सुधारकांच्या वर्तनाविरुद्ध जी चर्चा झाली तिच्या तापानें त्यांस इतकें बेहोष करून सोडिलें आहे कीं, 'शेषं कोपेन पूरयेत्' या न्यायानें त्यांनीं आतां हवें तसें बरळण्यास सुरुवात केली आहे, व आत्मसंरक्षणार्थ ज्या स्त्रीयंत्राचा यांनीं आश्रय केला होता त्याचा डों. कीर्तिकर यांनीं भंग केल्या-मुळें ते परपक्षापासून आपलें रक्षण होण्यासाठीं आपल्या जुन्या मोडक्या शस्त्रांस आतां साफसूफ करीत आहेत. आपला आश्रा गेला, आपलीं मते खोटीं ठरलीं व आपला चोर्हीकडे उपहास झाला, हें पाहून रा. रा. वामनरावजी मोडक यांनीं आपल्या 'क्षमेस व शांतीस' क्षणभर रजा दिली व रा. ब. रानडे शांत व धिमे-पणानेंच देशकाल प्रसंगाकडे दृष्टि देऊन आपल्या गौडबंगाली वक्तृत्वानें सकल विद्रोहसमूहास मोहून टाकण्याचें एकवार साहस करण्यास प्रवृत्त झाले ! या त्यांच्या हताश-समाधानांत अनाहूत पडण्याची आम्हांस कांहीं जरूर नव्हती; पण सुधारकांच्या अग्रणींस व्यक्तिशः सदेव ठरविण्याकरितां वामनरावजींच्या व केसरीत दिलेलीं वचनें सप्रमाण आहेत असें दाखविण्याकरितां रा. ब. रानडे यांच्या अनुक्रमे स्पष्ट व गर्भित आह्वानानें केसरीस जाग्रत केलें आहे. वामनरावजींच्या साधारण मुद्द्यांस गेल्या अंकांत उत्तर दिलेंच आहे. हा आजचा लेख त्यांनीं वाचला म्हणजे त्यांचें अग्रणी स्वपक्षपुष्ट्यर्थ सत्यापलाप कसकसा करितात हें त्यांचे नीट ध्यानांत येईल.

विषयोपन्यास

रा. ब. नीं वक्तृत्वसमारंभांत जें भाषण केलें तें बहुतेक केसरीकारांस उद्देशूनच केलें होतें. रखमाबाईपक्षीयांनीं प्रथमतः असा एक बूट काढिला होता कीं, नवऱ्याकडे जाण्यास बायको नाखूप असल्यास तीस जी हल्लीं कोटींतून शिक्षा होते ती आमच्या जुन्या हिंदुधर्मशास्त्राविरुद्ध असून अशा रीतीनें आमचें धर्मशास्त्र कायद्यानें फिरविण्याचा सरकारनें प्रयत्न करूं नये. आपला पक्ष अशा तऱ्हेनें समर्थन करण्यांत त्यांचा उद्देश काय असावा हें अगदीं उघड आहे. 'आमच्या पूर्वापार चालत आलेल्या रीतीभर्तीत सरकारनें हात घालूं नये' असें जें आज लोकमत आहे तेंच आम्हांस ग्राह्य आहे व त्याच्याच आश्रयानें आम्ही ही सुधारणा सरकारापाशीं मागत आहों, असें दाखवून सुधारक लोकमत आपल्या बाजूस आणण्याचा प्रयत्न करीत होते. दुसरे, सरकारापाशीं अशा तऱ्हेनें मागणें केलें असतां त्यांच्याकडूनही त्यास रुकार मिळण्याचा जास्त संभव होता. रा. ब. परवां म्हणाले कीं-“शास्त्राबद्दल माझा विशेष आग्रह नाही; वक्तृत्वांत मीं जें भाषण केलें तें समाज पाहून केलें होतें.” रा. ब. च्या या वाक्याची जरा विशेष फोड केली असतां सुधारकांनीं शास्त्राची बाजू कां उचलली आहे याचा तेव्हांच उलगडा होतो. “आम्ही कांहीं नवीन व्यवस्था करीत नाही

तुमच्या पूर्वीच्या शास्त्रोक्त चाली ज्या सरकारानें बंद केल्या आहेत त्या पुनः स्थापित करण्याचा आमचा उद्योग आहे ” असें आपल्या उद्योगास रूप देण्याचा सुधारकांचा प्रयत्न होता. अथवा वाग्नरांवाजींनीं आपल्या पत्रांत आम्हांस ज्यासाठीं वृथादूषण दिलें आहे कीं, “ आम्हीं राष्ट्रीय व धर्माभिमानाची खोटी प्रशंसा करून लोकांचीं मनं आपल्यास अनुकूल करून घेतों ” तेंच हे सुधारक करूं पाहात होते. आम्हांस हा लपंडाव पसंत नव्हता. ह्यामुळे मि. तेलंग यांच्या मतासारखेंच—लम्प लहानपणी होवो अगर मोठेपणीं होवो, गर्भाधान झालें असो वा नसो, कसेही असलें तरी देशकालानुरूप स्त्रियांस ह्या अपराधाकरितां हल्लीं कैदेत टाकणें बहुतेक निष्फळ व अयोग्य आहे—असें जरी आम्हीं मत दिलें होतें, तरी सुधारकांच्या ह्या अनर्थकारक कोटिक्रमानें लोकांनीं फसून भलतेंच मत देऊं नये एवढ्यासाठीं त्यांतील सत्यांश आम्हांस बाहेर काढावा लागला. परंतु आतां आम्हीं किंवा मि. तेलंग हे जितकी या बाबतींत सुधारणा करण्यास तयार आहेत तितकी सुधारकांस पुरी नसल्यामुळे हिंदुधर्मशास्त्रांतून पुनः आणखी कांहीं निघाल्यास पाहावें या बुद्धीनें रा. ब. रानडे यांनीं यदांच्या येथील वक्तृत्वसमारांभांत या विषयावर भाषण करून आपल्या बुद्धिकौशल्यानें लोकांस असें भासविण्याचा प्रयत्न केला कीं, आमचे स्मृतिकार स्त्रियांवर इतके फिदा असत कीं, व्यभिचाराबद्दल देखील त्यांस ते मोठेंसें शासन करीत नसत, मग नवऱ्यास नुसतें सोडून दिल्याची काय कथा ? रा. ब. च्या मतें वरील प्रकार आपल्या राष्ट्रास भूषणास्पदच असल्यामुळे त्यांनीं केलेल्या अर्थवादाचें किंवा लटपटीचें त्यांस कांहीं वाईट वाटत नसेल हें आम्ही जाणतो. तथापि बहुजनसमाजानें जोपर्यंत रा. ब. चें हें मत ग्रहण केलें नाहीं तोपर्यंत तें सिद्ध करण्याकरितां रा. ब. नीं ज्या डावपेंचांची योजना केली आहे ते सर्व उजेडांत आणणें आमचें कर्तव्य आहे.

रा. ब. चें म्हणणें असें आहे कीं, स्मृतिग्रंथांचा जो आजपर्यंत विचार झाला तो पायाशुद्ध झाला नाहीं. हे ग्रंथ लावण्याची एक पद्धत किंवा सरणी आहे. त्याप्रमाणें जर या ग्रंथांचा विचार केला तर, धर्मशास्त्रांत व्यभिचार अधिवेदन वगैरे यांस जें शासन सांगितलें आहे त्यावरून व इतर वचनांवरून दोन गोष्टी सिद्ध होतात. (१) साधारण रीतीनें व्यवहारांत आजमितीस स्त्रियांस जितकें स्वातंत्र्य आहे असें आपण समजतो त्यापेक्षां पूर्वीं फारच जास्त असे. (२) नवऱ्याजवळ राहण्यास बायको नाकबूल असल्यास तीस जुन्या ग्रंथांत कैदेची तर राहूं द्याच, पण दुसरीही कांहीं शिक्षा सांगितली नाहीं. रा. ब. चे हे दोन्ही सिद्धान्त कितेंपत खरे आहेत ह्याचा आज विचार कर्तव्य आहे, परंतु तो करण्यास लागण्यापूर्वीं वाचकांस येथें इतकेंच सुचविणें अवश्य आहे कीं, खालीं जें विवेचन केलें आहे तें फक्त एकाच दृष्टीनें केलें आहे. म्हणजे हिंदुधर्मशास्त्र रा. ब. म्हणतात त्याचप्रमाणें आहे कीं नाहीं येवढाच काय तो आज आपणांपुढें

प्रश्न आहे. यासंबंधानें बाकीच्या गोष्टींचा विचार मागें वेळोवेळीं आम्हीं केलाच आहे, व पुढेंही जरूर पडल्यास केला जाईल.

प्रमाणग्रंथ व त्यांची सरणी

रा. ब. नीं धर्मशास्त्रावरील प्रमाणग्रंथ आपणांस कोणते मान्य आहेत हें सांगितलेंच आहे. मनु, याज्ञवल्क्य (स्मृतिकार), कुल्लूक, विशानेश्वर (टीकाकार) आणि नीलकंठादि (निबंधकार) हे त्यांस प्रमाण आहेत. तेव्हां त्याबद्दल मुळींच वाद नाही. वेद सर्व धर्मग्रंथांचें मूल, परंतु प्रस्तुत प्रकरणाचें त्यांत विवेचन नसल्यामुळे तें येथें सोडून देण्यास कांहीं हरकत नाही. बाकी शिल्लक राहिला देशाचार म्हणजे देशरिवाज. हाही स्मृतिग्रंथांतून प्रमाण धरिला आहे. पण रा. ब. च्या पक्षास ही गोष्ट अनुकूल नाही म्हणून ते असें प्रतिपादन करितात कीं—

यस्मिन् देशे य आचारो व्यवहारकुलस्थितिः

तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशमुपागतः ।

असें जें राजांनें आचार पाळावा म्हणून वचन आहे तें जिकलेल्या राष्ट्राबद्दल आहे स्वराष्ट्रांत आचार जर शास्त्रविरुद्ध नसेल तरच प्रमाण मानावा. उदाहरणार्थ, प्रस्तुत प्रकरणीं नेटिव्ह संस्थानांतून जो आचार आहे तो शास्त्रविरुद्ध नसल्यास प्रमाण समजावा, पण हा रा. ब. चा कोटिक्रम व्यर्थ आहे. कारण जरी वरील वचन जिकलेल्या राष्ट्रांबद्दल आहे तरी स्वराष्ट्रांतील आचार (मग तो शास्त्रशुद्ध असो वा विरुद्ध असो) ह्याचप्रमाणें मान्य करावा अशाबद्दल स्मृतिग्रंथांतून दुसरीं पुष्कळ वचनें आहेत.

वेदः स्मृतिः सदाचारो स्वस्य न प्रियमात्मनः ।

अशीं जीं चार धर्मांचीं मूळे मनुंत सांगितलीं आहेत त्यांत 'सदाचार' आहे. सदाचाराची व्याख्या चतुर्विंशति मताप्रमाणे—

यस्मिन् देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः

वर्णानां किल सर्वेषां स सदाचार उच्यते ।

अशी आहे. म्हणजे ज्या देशांत जो आचार पूर्वापार चालत आला आहे तो सदाचार म्हणावा. हा शास्त्रविरुद्ध असला तरी प्रमाण आहे.

यद्यदाचर्यते येन धर्म्यं वाऽधर्म्यमेव वा

देशस्याचरणं नित्यं चरित्रं तद्विकीर्तितम् ।

अतएव देशाचार धर्म्य असो वा अधर्म्य असो, तो अवश्य पाळला पाहिजे. वस्तुतः प्रथम आचार व मागून ग्रंथ. “आचारसंभवो धर्मः” असें वचन आहे. म्हणून स्मृतीचा व आचाराचा विरोध आल्यास आचारच प्रधान मानावा.

देशजातिकुलांना च ये धर्माः प्राक्प्रवर्तिताः

तथैव ते पालनीयाः प्रजा प्रक्षुभ्यतेऽन्यथा ।

असें बृहस्पतिवचन आहे व हा पक्ष सर्व शास्त्रकारांस संमत आहे.

ह्यावरून वेद, स्मृति व (शास्त्राविरुद्ध असला तरी) देशाचार इतक्यांचा धर्माचा निर्णय करतेवेळीं विचार केला पाहिजे असें स्पष्ट होतें. रा. ब. सच तें कसें दिसलें नाहीं कोण जाणे ? असो. आतां यांच्या सरणीचा विचार करूं. वेद, स्मृति व आचार इतकीं जर प्रमाण धरलीं तरी निरनिराळ्या वेद व स्मृतिग्रंथांतून निरनिराळीं इतकीं विरुद्ध वचनें सांपडतात कीं त्यांची सरणी किंवा व्यवस्था एकदां ठरवून ठेविल्याखेरीज त्यांचा अर्थ कधींही नीट लागणार नाहीं. विरुद्ध वचनांची व्यवस्था लावणें याचेंच नांव सरणी. सर्वच स्मृतिकार जर आपणांस प्रमाण तर त्यांचीं जितकीं निरनिराळीं वचनें, तितके निरनिराळे धर्म न मानतां त्यांतून एक अर्थ निष्पन्न केला पाहिजे. रा. ब. ची व्यवस्था कोणती हें आम्हांस माहीत नाहीं. तथापि स्मृतिकार व टीकाकार हे जी व्यवस्था लावतात तीच त्यांचे ग्रंथ आम्हांस प्रमाण असल्यास आम्ही मान्य केली पाहिजे. वेद व स्मृति यांत युक्तिवाद उपयोगी नाहीं. मनुनें म्हटलें आहे :—

योवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्विजः

स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिंदकः ।

म्हणजे जो त्या मूलग्रंथाशीं (श्रुतिस्मृतींशीं) युक्तिवाद करून त्यांची अवहेलना करतो तो नास्तिक समजून त्यास बहिष्कृत करावा. महाभारतांतही :—

पुराणं मानवो धर्मः सांगो वेदश्चक्रित्सितं

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हंतव्यानिहेतुभिः ।

असा युक्तिवादाचा निषेध केला आहे. करितां ' जुक्ति ' सोडून धर्मग्रंथाची व्यवस्था लाविली पाहिजे. ती स्मृतिकार व टीकाकार अशी लावतात कीं, जर दोन श्रुति विरुद्ध आल्या तर दोन धर्म आहेत असें मानावे. मनुंत सांगितलें आहे :—

श्रुतिद्वैध्यं तु यत् स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।

आतां मनुस्मृतीबद्दल म्हटलें म्हणजे सर्व स्मृतींमध्ये स्मृति मुख्य; बृहस्पतीनें म्हटलें आहे—

वेदार्थत्वोपनिबधृत्वात् प्रामाण्यं हि मनोः स्मृतं

मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ।

म्हणजे मनुस्मृतीच्याविरुद्ध जर दुसरे स्मृतींत वचन असेल तर तें फुकट. तेव्हां मनुस्मृति मुख्य धरून ती जेथें अस्पष्ट किंवा अपुरती असेल तेथें दुसऱ्या स्मृतींच्या वचनांनीं तिची स्पष्टार्थता किंवा पूर्णता करावयाची. ही जी सर्व स्मृतींची एकवाक्यता करण्याची सरणी तीच कुल्लूक, विश्वानेश्वर, नीलकंठ वगैरे

रा. ब. स मान्य असलेल्या ग्रंथकारांनी घेतली आहे व तिचाच आम्ही पुढील विवेचनांत आश्रय करणार. म्हणजे प्रथमतः प्रत्येक प्रकरणीं मनुस्मृतींत काय आहे तें सांगून, नंतर इतर स्मृतींचा व त्याचा मेळ घालून काय निष्पन्न होतें तें पाहूं. कुल्लूकभट्टांनीं आपल्या टीकेंत एके ठिकाणीं म्हटलें आहे:—

प्रायशो मनुवाक्येषु मुनिव्याख्यामहं लिखन्

नापराध्योऽस्मि विदुषां काहं सर्वविदः कुधीः ।

माझ्याकडे अपराध येऊं नये म्हणून मनुस्मृतीवर इतर स्मृतींचा आशय मनांत आणूनच मी टीका केली आहे. तात्पर्य, स्मृतींचा अर्थ करण्याची सरणी म्हटली म्हणजे अर्थ वाक्य दाखून अर्थ वाक्य बाहेर काढणें किंवा युक्तिवाद करणें नव्हे; तर मनुस्मृति मुख्य धरून सर्व स्मृतींची होईल तेवढी एकवाक्यता करणें ही होय. अशी एकवाक्यता झाल्यावर मग देशाचार पाहावयाचा. तो स्मृतिप्रमेयास अनुकूल असल्यास ठीकच आहे. नसल्यास तोच प्रमाण.

स्त्रियांची स्वतंत्रता

आतां या प्रमाणग्रंथांवरून या सरणीनें रावबहादुरांनीं दाखविलेले सिद्धांत कितपत खरे ठरतात तें पाहूं. रा. ब.चा सामान्य सिद्धांत असा आहे कीं स्त्रियांस पूर्वकालीं पुष्कळ स्वतंत्रता असे, व 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' असें जे मनुवचन आहे त्याचा अर्थ फार संकुचित केला पाहिजे. सदर वचन मनुस्मृतींत ९ व्या अध्यायांत आहे. व त्या मागील श्लोक व चरण खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहेत:—

अस्वतंत्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशं

विषयेषु च सज्जंत्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे ।

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने

रक्षन्ति स्थाविरे पुत्राः न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ।

याचा अर्थ कल्लूकादि टीकाकार असा करितात कीं, स्त्रियांचें मन जात्याच बाहेरील विषयांकडे जातें म्हणून पुरुषांनीं त्यांस नेहमीं आपल्या ताब्यांत ठेवावें. लहानपणीं पित्यानें, तरुणपणीं पतीनें व वृद्धापकाळीं पुत्रांनीं तिचें रक्षण करावें. स्त्रीस केव्हांही स्वातंत्र्य नाही. रा. ब. म्हणतात 'रक्षण करावें' याचा अर्थ टीकाकारांस इतकाच संमत आहे. कीं स्त्रीनें स्वतंत्र रीतीनें उदरपोषण करूं नये; ती जबाबदारी पिता, पति व पुत्र यांजवर येते. पण ही रा. ब.ची कल्पना शुद्ध स्वकपोलकल्पित आहे रा. ब. म्हणतात तसा अर्थ कोणत्या टीकाकारांनीं दिला आहे हें तें सांगतील काय ? मनुच्या मेधातिथि कल्लूकप्रभृति सहा टीकाकारां पैकीं एकांही असा अर्थ केला नाही असें आम्हीं त्यांस खात्रीनें सांगतो. लहानपणीं पुत्राचें पालन करण्याचा ज्याप्रमाणें पित्याचा अधिकार आहे तसाच हा अधिकार आहे. "न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति" हा पहिल्या तीन चरणांचा सामान्यवाद आहे व स्त्रियांस कोणत्याही स्थितींत स्वतंत्रतेनें व्यवहार करतां येत नाही

असाच त्याचा अर्थ आहे व असाच टीकाकारांनीही केला आहे. ‘रक्षति’ याचा अर्थ कुल्लूकांनी दिला नाही, पण मेधातिथींनी त्याचा अर्थ “अनर्थ, अनाचार वगैरेपासून रक्षण करावे” असा सांगितला आहे. याज्ञवल्क्यस्मृतीत अशाच अर्थाचा:—

रक्षेत्कन्यां पिता वित्रां पतिः पुत्रास्तु वार्धके
अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातंत्र्यं क्वचित्स्त्रियः।

असा श्लोक आहे. त्यावर टीका करितांना विज्ञानेश्वरांनी “रक्षेत्—अकार्यकरणा-द्रक्षेत्” म्हणजे ‘रक्षण करावे’ याचा हवे तें करूं देऊं नये असा अर्थ दिला आहे. पण ह्या अर्थाच्या आधारासाठी इतकें खोल जाण्यास नको. मनुचेंच वरील श्लोकांतील अर्थ दुसऱ्या शब्दांनी ५ व्या अध्यायांत सांगितला आहे तो असा:—

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता
न स्वातंत्र्येण कर्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि।
बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने
पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत् स्त्री स्वतंत्रता।

यावरून “स्त्रीस लहानपणीं, तरुणपणीं किंवा वृद्धापकाळीं घरांतील देखील कोणचीच गोष्ट अनुक्रमें पिता, पति आणि पुत्र यांच्या आज्ञेवांचून करितां येत नाही.” असा “न स्वातंत्र्यमर्हति” याचा व ‘रक्षेत्’ याचा ‘वशे स्थापयेत्’ असा अर्थ मनुस अभिप्रेत आहे हें उघड होतें. याज्ञवल्क्यस्मृतीत असेंच सांगितलें आहे. नारदस्मृति आहे:—

मृते भर्तर्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियः
विनियोगात्मरक्षासु भरणेषु च ईश्वरः।
परीक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये
तत्सपिंडेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियः।
पक्षद्वयावसानेषु राजा भर्ता स्मृतः स्त्रियः
स तस्याभरणं कुर्यान्निगृह्णीयात्पथश्चयुतां।

यावरूनही सासरचीं माणसें नसल्यास माहेरचीं, तींही नसल्यास राजा; एकूण कोणी ना कोणी तरी स्त्रीस आपल्या ताब्यांत ठेवावे असें स्पष्ट होतें. इतक्या स्मृतींची व टीकाकारांची या बाबतींत एकवाक्यता असतां रा. ब. सच त्यांच्या मनाजोगा अर्थ सांगणारा ‘दुराग्रहा’ वांचून दुसरा कोण टीकाकार सांपडला असेल याची वाचकांनीच कल्पना करावी. रा. ब. चा पुढील अर्थवाद तर याहूनही फारच मनोरम आहे. ते म्हणतात कीं, ‘न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति’ या

वचनाचा संकोच करण्यास महाभारतांतही आधार आहे. तो कोणता तर आदिपर्वातील पंडुकुंतीच्या संवादातील श्वेतकेतूची कथा हा होय. महाभारतांत जागोजाग ज्या अनेक कथा आहेत, त्यांपैकीच ही एक आहे. यांत पंडु कुंतीस असे सांगतो की, मनुष्यजातींत विवाहसंस्काराचा नियम प्रथमतः नव्हता व त्या वेळेस हवी ती स्त्री हव्या त्या पुरुषाशी जनावराप्रमाणे यथेच्छ व्यवहार करीत असे—

अनावृताः किल पुरा स्त्रियः आसन् वरानने

कामचारविहारिण्यः स्वतंत्राश्चासिनी ।

म्हणजे पशूप्रमाणे पूर्वी स्त्रिया अनावर व स्वैर असत, हा त्यांचा पशुवत् स्वैरपणा श्वेतकेतु नामक ऋषीनेः—

व्युच्चरन्त्याः पतिं नार्य अद्यप्रभृतिपातकं

भ्रूणहत्यासमं घोरं भविष्यत्यसुखावहं ।

जी स्त्री इतउत्तर पतीस सोडून व्यभिचार करील तिला भ्रूणहत्येचें घोर पाप लागेल अशी मर्यादा करून बंद केला. आता रा. ब. काय म्हणतात ते ऐका. “अशा तऱ्हेची (श्वेतकेतूने बंद केलेली) स्वतंत्रता (उर्फ स्वैरपणा) मनुष्य जातींत विवाहसंबंध झाल्यापासून नष्ट झाला इतकाच “न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति” याचा अर्थ करणे यथार्थ दिसतें !” धन्य रावबहादुरांची व त्यांच्या अगाध संस्कृत ज्ञानाची ! टीकाकार तर राहण्याच पण प्रत्यक्ष मनूसही ही कल्पना सुचली नसून त्याने पांचव्या अध्यायांत “न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति” याचा स्त्रीने नेहमी कोणाच्या तरी आज्ञेत रहावे, स्वतंत्र वागू नये एवढाच अर्थ केला ! आम्ही रा. ब. स इतकेंच विचारितों कीं हा जो त्यांनीं अपूर्व बादरायणसंबंध जोडिला आहे तत्पूर्वी आम्ही वर दिलेली वचने त्यांनीं पाहिलीं होतीं का ? असल्यास त्यांनीं “पिता रक्षति कौमारे” वगैरे पूर्वचरणांचा शेवटच्याशीं काय संबंध पाहिला ? भारतांत संबंध कोणता आहे आणि मनूत कोणता ? अथवा सर्वच जेथें ‘अनावर’ तेथें पूर्वापारसंबंध तरी कशास पाहिजे ? मनूत स्त्रीयेच्या संबंधानें ‘स्वतंत्र’ शब्दाचा प्रयोग आहे; महाभारतांही आहे. कोशांत ही ‘स्वतंत्र’ शब्द सांपडतो. खिस्ती धर्माशास्त्रांत आदामनेही आपल्या मुलीशीं म्हणजे ईव्हाशीं शरीरसंबंध केला. अतएव रावबहादूर म्हणतात कीं, “न स्त्री-स्वातंत्र्यमर्हति” याचा अर्थ अत्यंत संकोचाचा घ्यावा लागतो. अहो ‘जुक्तिः’ अहो अकांडपांडित्यप्रकर्षः ! कोठें महाभारत, कोठें मनू व कोठे आमचे रावबहादूर !

अस्माकं बदरीचक्रं युष्माको बदरीतरुः

बादरायणसंबंधः यूयं यूयं वयं वयं ॥ *

(टीप पुढील पृष्ठावर पहा)

रा. ब. चें दुसरें असें म्हणणें आहे कीं, ज्या विश्वजित् यज्ञांत यजमानानें आपलें सर्वस्व दान करावें असें सांगितलें आहे तेथेंही “ देयं दारमुतादते ” स्त्री व पुत्र यांखेरीज करून ” असा पत्नी व पुत्र यांबद्दल अपवाद सांगितला आहे. यावरून स्त्रीवर स्वामित्व सर्वांशीं पुरुषास प्राप्त होत नाही असें सिद्ध होतें. ठीक आहे; पण ही कोटी कांहीं नवी नव्हे. ज्या ग्रंथकारांस ही कोटी मान्य आहे असे ग्रंथकार देखील “ न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ” याचा आम्ही वर लिहिल्याप्रमाणेंच अर्थ करितात हैं त्या त्या प्रकरणीं मिताक्षरा व मयूख पाहिले असतां कोणाच्याही लक्षांत येईल. मास्तरांच्या ताब्यांत मुलें दिलीं म्हणजे मुलांस विकण्याचा किंवा गाहाण ठेवण्याचा हक्क मास्तरांस ज्याप्रमाणें येत नाही त्याप्रमाणेंच हा प्रकार आहे. यांत आमच्याविरुद्ध कांहींएक नाही हैं रा. ब. च्या लक्षांत यावयास पाहिजे होतें. धनग्रहणाचा व वारसाचा हक्क व प्रकारही असाच असो; अखेरीस रा० ब० सच आम्ही इतकें सुचवितों कीं, स्त्रीस व पुत्रास विकण्यास पित्यास अधिकार नाहीं हैं मत आमच्या सर्वच ग्रंथकारांस मान्य आहे असें मात्र त्यांनीं समजू नये. हरिश्चंद्रानें आपल्या धर्मपत्नीचा व पुत्राचा विक्रय केला होता व धर्मराजाजें द्रौपदीस पणास लाविलें होतें या पौराणिक गोष्टी रा० ब० च्या लहानपणीं तरी कानावरून गेल्या असतील. ह्या दोनही प्रकारांस शास्त्र अनुकूल आहे असा मिताक्षरादि ग्रंथकारांचा आशय आहे.

इतका कोटिक्रम झाला तरी रा० ब० स आपण लावलेल्याच “ न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ” या वाक्याच्या अर्थाची शाश्वती कोठें वाटते आहे? पशुवत् स्त्रियांची स्वतंत्रता नाहींशी झाली इतकाच याचा अर्थ आहे असें हे एकदां म्हणतात. फिरून वरील मताप्रमाणें कन्येचें दान करण्याचा हक्क पित्यास नसल्यामुळें कन्यादान झालें तरी पित्याचें कन्येवरील स्वत्व सर्वांशीं जात नाहीं; “ अशा स्थितींत अल्पवयांत लग्न झाल्याकारणानें पति आपल्यास संमत नाहीं म्हणून पत्नी (आम्ही रखमाबाईंच म्हणणार होतो ?) पतीकडे न जातां पित्याकडेच राहिल तर त्यांत राजाजें दंड करण्यासारखा अपराध होतो असें कदापिही म्हणतां येणार नाहीं. या संबंधानें ‘ न स्त्रीस्वातंत्र्यमर्हति ’ अशीं वचनें स्मृतिग्रंथांत आढळतात ” असें रा. ब. नीं लिहिलें आहे ! काय ही धूर्तता व काय हें धाडस ! रा. ब. स असली कावेबाज वकिली करण्यास वक्तृत्वसमारंभाखेरीज दुसरें स्थळच नव्हतें काय ? वाचकहो ! मागील वाक्यांतील अवतरण चिन्हांतर्गत मजकूर पुनः लक्ष देऊन वाचा म्हणजे रा. ब. च्या धूर्त विद्वत्तेबद्दल तुमची खात्री होईल ! आमचा रा.

* आमच्या गाडीस बोरीचें चाक आहे व तुमच्या घरीं बोरीचें झाड आहे. तेव्हां तुमचा आमचा बादरायणसंबंध झाला ! आतां (भोजनोत्तर) तुमचे तुम्ही व आमचे आम्ही ! बादरायणसंबंध सांगून भोजन उकळणाऱ्या एका विप्राची ही गोष्ट आहे.

ब.सं असा प्रश्न आहे की त्यांनी ' न स्त्री. ' इत्यादि वाक्याच्या अर्थाची अशी लटपट कां आरंभिली आहे बरें ! कोणता तरी एक अर्थ त्यांस कायम करितां येत नाही काय ? परंतु असें नव्हे; एकदां सरळमार्ग सुटल्यावर आडरानांत एकच मार्ग कसा निश्चित होणार ? कसेही असो; हा जो दुसरा अर्थ रा. ब. नीं काढिला आहे तो पहिल्याइतकाच किंबहुना त्याहून जास्त भ्रांतिमूलक आहे. प्रथमतः पित्याचें कन्येवर स्वत्वच जर नाही तर कन्यादानानें नाहीसैं तें काय होणार ? वृक्षशाखेवर बसून मूलछेद करणाऱ्या मुखाचा प्रकार याहून भिन्न तो कसा असतो ? बरें क्षणभर पित्याकडे हा अधिकार येतो असेही मानलें तरी फार झालें तर "पिता रक्षति कौमारे " याचा अर्थ लागेल पण " पुत्रास्तु वार्धके " याची वाट काय ? आम्ही आपल्या वाचकांस असें निश्चून कळवितों कीं, " अल्पवयांत लग्न झाल्या-कारणानें इ. " जो कार्यकारण संबंध रा. ब. नीं वर ध्वनित केला आहे ती केवळ त्यांच्या खिशांतील गप्प आहे ! यास कोणत्याही स्मृतीचा किंवा टीकाकाराचा आधार नाही. असल्यास तो रा. ब. नीं अवश्य दाखवावा अशी आमची त्यांस सूचना आहे. " लहानपणीं लग्न झाल्याकारणानें पति आपल्यास संमत नाही म्हणून पत्नी पतीकडे न जातां पित्याकडेच राहिल्यास त्यांत राजानें दंड करण्याजोगा अपराध होत नाही " यासंबंधानें " न स्त्री इ. " वचन स्मृतिग्रंथांत आहे काय ? काढा पाहूं कोणत्या स्मृतींत हा संबंध दिला आहे तो. नाही तर मिथ्याहेतुवादाचा दोष तुमच्या शिरावर येऊं पाहात आहे.

एतावता असें सिद्ध झालें कीं " न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति " या वचनाचा मागील पुढील संबंध, खुद्द मनुस्मृतीतील व याज्ञवल्क्यादि द्तर स्मृतींतील समानार्थक वाक्यें, आणि कुल्लुक, मेधातिथि, विज्ञानेश्वरादि टीकाकारांच्या व्याख्या, ह्या पाहिल्या असतां ह्या वचनाचा अर्थ, स्त्रियांस कोणताही व्यवहार पुरुषांच्या अनुमताखेरीज केव्हांच करितां येत नाही, असाच करावा लागतो. आमच्याच शास्त्राचेंचसें काय पण बहुतेक सुधारलेल्या प्राचीन राष्ट्रांच्या धर्मशास्त्रांचें हेंच प्रमेय आहे, हें आमच्या इतिहासज्ञ रा. ब. स आम्ही सांगावयास पाहिजे असें नाही. वेदवाक्यांतून आगगाडी किंवा तारायंत्र काढण्याचा प्रयत्न जितका असमंजस आहे तितकाच स्मृतिग्रंथांतून स्त्रीस्वातंत्र्यपर वचनें काढण्याचा होय ! प्राचीनकाळां स्त्री, पुत्र व दास, यांवर घरधन्याचें पूर्ण स्वामित्व होतें व तें होतां होतां कांहीं राष्ट्रांत मात्र बहुतेक कमी झालें आहे.

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधना स्मृताः

यत्ते समाधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनं ।

तसेंच—

या भर्ता सा स्मृतांगना ।

अशी मनुस्मृति आहे. रोमन व इंग्रज लोकांचे प्राचीन कायदेही असेच होते. तेव्हां आमच्या धर्मशास्त्रावरील ग्रंथकारांची सरणी सोडून देऊन अर्वाचीन ऐतिहासिक सरणी जरी घेतली तरीही “न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति” याचा अर्थ आम्ही वर दिल्याप्रमाणे करावा लागतो. त्यास गत्यन्तर नाही.

व्यभिचार.

रा. व.चा दुसरा मुद्दा असा आहे की, व्यभिचारास शास्त्रांत अगदीं अल्प-शासन सांगितलें आहे त्यावरून स्त्रियांस पूर्वी पुष्कळ स्वातंत्र्य होतें असें अनुमान होतें. पण हा पक्षाभास आहे; म्हणजे रा. व.नीं व्यभिचारास शासन कमी आहे असें जें म्हटलें आहे तोच प्रमाद आहे. मनुंत जर:—

अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः

एष धर्म समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ।

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ

यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्तावितरेतरम् ।

याप्रमाणें स्त्रीपुरुषांनीं नित्य एकमतानें राहिलें पाहिजे; आणि तसेंच जी स्त्री—

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता

सा भर्तृलोकानाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ।

काया-वाचा-मनैकरून व्यभिचार करणार नाही तीच साध्वी असें सांगून मानस-व्यभिचाराचा देखील निषेध केला आहे, तर तोच मनु व्यभिचारास कमी दंड कसा सांगेल बरे ! दंडाचे तीन प्रकार आहेत—धर्मदंड किंवा प्रायश्चित्त, लोक-दंड, आणि राजदंड. व्यभिचारास हे तिन्ही दंड मनुनें तीन ठिकाणीं सांगितले आहेत. व्यभिचारिणीस भ्रूणहत्येचें पाप लागतें अशी श्वेतकेतूची मर्यादा मागें दिलीच आहे. आतां मनु काय म्हणतो तें पाहा:—

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निंद्यतां

शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ।

हा लोकदंड झाला, दुसरा धर्मदंड प्रायश्चित्तप्रकरणांत मनुनें दिला आहे:—

विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुंध्यादेकवेशमनि

यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतं ।

याची कुल्लूक भट्टांनीं अशी व्याख्या केली आहे की, “व्यभिचारिणी स्त्रीस घरांतच एका कोठडींत कोंडून ठेवावी व पुरुषास आपल्या जार्तांत व्यभिचार केल्यास जें प्रायश्चित्त आहे तेंच स्त्रीस द्यावें. पुरुषाच्या निम्मे स्त्रियांस असें जें वसिष्ठादिकांनीं सांगितलें आहे तें स्त्रीची इच्छा नसतां व्यभिचार घडल्यास सम-

जावें. स्वैच्छ व्यभिचारास वरील मनुवचनाप्रमाणें पूर्ण प्रायाश्चित्त आहे. ” व्यभिचारप्रकरणीं अनुलोम व प्रतिलोम म्हणजे उत्तम जातीच्या वर्णांनीं खालच्या-जातीशीं आणि खालच्या जातींनीं वरच्याशीं व्यभिचार केल्यास निरनिराळा दंड सांगितला आहे हें वाचकांस येथें सांगितलें पाहिजे. कल्यायन स्मृतींत पुरुषांच्या निम्मे स्त्रियांस दंड असें जे सांगितलें आहे त्याची व्यवस्था मनुवचनांशीं एक-वाक्यता करण्याकरितां नेहमींच्या सरणीप्रमाणें कुल्लूक काय करितात हेंही वर निर्दिष्ट केलेंच आहे. आतां मनूनें व्यभिचारास राजदंड काय सांगितला आहे तो पहा. सध्या सजातीय व्यभिचाराचाच विचार करूं—

शतानि पंच दंड्यः स्यात् इच्छन्त्या सह संगमे ।

असा व्यवहारप्रकरणीं मनूनें स्त्रीच्या इच्छेनें व्यभिचार करणाऱ्या पुरुषास दंड सांगितला आहे. साधारणपणें “ यत्पुंसःपरदारेषु ” इ० वचनांवरून स्त्रीसही हाच दंड आहे. पण जर द्रव्य, रूप, इत्यादिकांच्या जोरावर नवऱ्यास तुच्छ मानून एखादी स्त्री व्यभिचार करील तर मनूत तीसः—

भर्तारं लघयेद्यात् स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता

तां श्रमिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ।

राजनें कुत्र्यांकडून खाववावें अशी कडक शिक्षा सांगितली आहे. रा० ब. म्हण तात कीं, हें वचन मूळ यमस्मृतींतील असून ब्राह्मणस्त्री शूद्राशीं व्यभिचार करील तर तीस ही शिक्षा आहे. रा० ब० यमस्मृति पूर्वींची समजतात कीं काय कोण जाणे ? यमस्मृतींतील वचन असें आहेः—

वृषलं सेवते या तु ब्राह्मणी यदमोहिता

तां श्रमिः खादयेद्राजा संस्थाने वध्यघातिनां ।

पण या वचनानें मनुस्मृतींतील वचनाचा कसा बोध होतो हें आम्हांस समजत नाहीं. ग्रंथ लावण्याची जी सरणी आम्ही पूर्वी दिली आहे त्यावरून मनुस्मृति स्पष्टार्थ असतां तिचा यमस्मृतीनें बोध होत नाहीं. करितां मनुस्मृतींतील व यमस्मृतींतील शिक्षा निरनिराळ्याच मानिल्या पाहिजेत. मनूवरील सर्व टीकाकारांस हाच पक्ष संमत आहे. म्हणजे ते मनुस्मृतींतील वचन सामान्यतः स्त्री गर्वांनं शिरजोर होऊन व्यभिचार करील तर तीस लागतें असें म्हणतात. यमस्मृतींतील वचन विशिष्ट आहे, व शिवाय त्यांत ज्ञाति-धन-दर्पाचा उल्लेख नाहीं. हा दोहों-तील भेद आहे. रा. ब. जो अर्थवाद करूं पाहातात त्यांतही कांहीं हंशील नाहीं; कारण तसा अर्थवाद एकतर कोणत्याही टीकाकारानें केला नाहीं आणि दुसरें रा. ब. असा अर्थवाद करण्यास जीं कारणें देतात तीं सर्व भ्रांतिमूलक आहेत असें वर दाखविलेंच आहे. सारांश, मनूनें व्यभिचारास धर्मदंड, लोकदंड व राजदंड

असे तिन्ही दंड सांगितले आहेत. लोकदंड व धर्मदंड हे आचार व प्रायश्चित्त-प्रकरणांत आहेत आणि राजदंड व्यवहारांत स्त्रीसंग्रह प्रकरणांत आहे. यापेक्षां आणखी व्यवस्था ती कोणती असावयाची ? खेरीज ज्याप्रमाणें हल्लीं दिवाणी केली तरी फौजदारी टळत नाही त्याप्रमाणेंच एक दंड भोगिला तरी दुसरा दंड टळत नाही असें शास्त्रग्रंथांतून सांगितलें आहे.

आतां इतर स्मृती काय म्हणतात तें पाहूं.

याज्ञवल्क्य स्मृतीतः—

स्त्रीभिः भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परःस्त्रियः
आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः ।

असें सांगून पुढें—

हृताधिकारां मलिनां पिंडमात्रोपजीविनीं
परिभूतां अधः शय्यां वासयेद्यभिचारिणीं ।

व्यभिचारिणी स्त्रियेस पोटापुरती जाडीभरडी भाकर देऊन घरांत ठेवावी असें सांगितलें आहे तसेंच अन्य स्मृतीत—

व्यभिचारे स्त्रियोः मौढ्यमधः शयनमेव वा ।

म्हणजे घरीं ठेविली तरी मुंडनाची कडक शिक्षा दिली आहे. आतां येथेंच काय तें रा. ब. चें गौडबंगाल सुरू झालें आहे. हिंदुधर्मशास्त्रात स्त्रीपुरुषांचा विवाह-संबंध जन्माचा असल्यामुळे बायकोस जर तो तोडतां येत नाही तर तीस नवऱ्याकडून अन्नवस्त्र (भिकार कां होईना) नेहमी देवविलें पाहिजे हें आमच्या धर्माचें तत्त्व नीट न समजतां रा. ब. म्हणतात कीं, ‘ घरीं ठेवावी व पोटास द्यावें ’ असें सांगितलें यावरून त्या वेळेस व्यभिचारिणी स्त्री संग्रहाई समजत ! पण विज्ञानेश्वर काय म्हणतात पाहा—

स्ववेश्मन्येन वासयेत् । वैराग्यजननार्थं न पुनः शुद्धर्थं । यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्भ्रतमिति पृथक्प्रायश्चित्तोपदेशात् ।

म्हणजे घरीं ठेवावी पण ती कशाकरितां ? विरक्ति उत्पन्न होण्यासाठीं, शुद्धीकरितां नव्हे; कारण शुद्धीकरितां मनूनें “ यत्पुंसः ” इत्यादि निराळें प्रायश्चित्त सांगितलें आहे. परंतु आमच्या रा. ब. स वरील सर्व अर्थ अनुकूल नसल्यामुळे त्यांनीं “ स्ववेश्मन्येन वासयेत् ” एवढाच टीकेपैकी भाग उचलला आहे. बाकीची टीका त्यांस दिसते कशाला ? वाचकहो ! जरा दम खा; पुढें याहूनही विशेष बहार आहे. येथपर्यंत याज्ञवल्क्यस्मृतीची मनुस्मृतीशीं एकवाक्यता झाली. याज्ञवल्क्य स्मृतीतील पुढील वचन असें आहेः—

व्यभिचारादृतौ शुद्धिः गर्भे त्यागो विधीयते
गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातके ।

आमचे विशानेश्वर बिचारे पडले भोळे ! त्यांस याज्ञवल्क्यस्मृतीची पूर्वोक्त मनु-
स्मृतीशीं त्यांच्या ग्रंथ लावण्याच्या पद्धतिप्रमाणें एकवाक्यता करणें जरूर होतें.
शिवाय याज्ञवल्क्य स्मृतीतही व्यभिचारास—

स्त्रीनिषेधे शतं दंड्या द्विशतं तु दमं पुमान्
प्रतिषेधे तयोर्दंडः यथा संग्रहणे तथा ।
सजातौ उत्तमो दंडः आनुलोम्ये तु मध्यमः
प्रातिलोम्ये वधः पुंसः नार्याः कर्णादिकर्तनं ।

असा राजदंड सांगितला आहे. उत्तम म्हणजे हजार व मध्यम म्हणजे पांचशे; हा
दंड दोघांसही सारखाच. तेव्हां मनुस्मृति जरी क्षणभर एका बाजूस ठेविली तरी
ज्या याज्ञवल्क्यांनीं व्यभिचारास एषढा राजदंड सांगितला ते ऋतु पालटला म्हणजे
व्यभिचारिणीचा संग्रह करावा असें कसें म्हणतील ? दुसरे, मनूनं व्यभिचारिणी
स्त्रीस घरांत ठेवून प्रायश्चित्त द्यावें असें “ यत्पुंसः ” इ. वचनांत सांगितलें आहे.
याज्ञवल्क्य सांगतात कीं “ गर्भे त्यागो विधीयते ” गर्भ धारण झाला असतां
तिचा त्याग करावा. तेव्हां आतां याविरुद्ध वचनांची व्यवस्था कशी लावावी ?
विज्ञानेश्वरांनीं मनुस्मृतीतील व खुद्द याज्ञवल्क्यस्मृतीतील वचनांशीं या वचनांचा
विरोध न यावा म्हणून “ व्यभिचारात् ” याची “ अप्रकाशितान्मनो व्यभि-
चारात् पुरुषांतरसंभोगसंकल्पात् यदपुण्यं तस्य ऋतौ रजोदर्शने शुद्धिः ” म्हणजे
व्यभिचार मानसिक असला तरच ऋतु पालटल्यावर त्याची शुद्धि होती अशी
व्याख्या केली आहे. मानसव्यभिचारही करूं नये असें “ मनोवाग्देहसंयता ”
इत्यादि पूर्वोक्त मनुवाक्यांत सांगितलेंच आहे. शिवाय मनूनेंच ५ व्या अध्यायांतः—

मृत्तौयैः शुद्धते शोध्यं नदी वेगेन शुध्यति

रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः ।

भाडें वगैरे यांची माती लावून घांसल्यानं, नदीची वेगानं, मनोदुष्ट स्त्रीची म्हणजे
कुल्लूकादि टीकाकारांच्या मतें मानसव्यभिचारापासून स्त्रीची ऋतु पालटल्यानं
व ब्राह्मणाची संन्यासानं शुद्धि होते असें सांगितलें आहे. असें समानार्थक वाक्य
मनून असतां ‘ व्यभिचारादुत्तौ शुद्धिः ’ या वाक्याच्या विज्ञानेश्वरकृत अर्थाबद्दल
आतां काहीं शंका आहे काय ? मानसव्यभिचारही कां निषिद्ध मानिला याचें
कारण वीरमित्रोदयकारांनीं शंखलिखित स्मृतींतून खालीं लिहिण्याप्रमाणें दिलें
आहेः—

अतएव आहतुः शंखलितौ यस्मिन् भावोऽर्पितः स्त्रीणामार्तवे तच्छीलं पुत्रं
जनयतीति । मानसव्यभिचारादपि स्त्रियं रक्षयेदिति शेषः । तथा च मनुना ‘ तस्मा-
त्प्रजाविशुद्धयर्थं स्त्रियो रक्ष्येत्प्रयत्नतः ’ इत्यादिनायमेवार्थो दर्शितः ।

म्हणजे जर एखाद्या स्त्रीचा एखाद्या पुरुषावर भाव बसला असेल तर ऋतु पालटण्यापूर्वी तिचा संग्रह केला असतां प्रजा इच्छित पुरुषाप्रमाणें होते म्हणून ऋतु पालटपर्यंत तिचा संग्रह करूं नये. तेव्हां “व्यभिचारादृतौ शुद्धिः” हें वाक्य मानसव्यभिचारविषयक आहे असें जें विज्ञानेश्वरांनीं ठराविलें आहे तेंच योग्य आहे. तसेंच “गर्भेत्यागो विधीयते” यांत “त्याग” शब्दाचा अर्थ “निरुंध्यादेकवेश्मनि” या पूर्वोक्त मनुवाक्याशीं एकवाक्यता करण्याकरितां “त्यागश्चोपभोगधर्मकार्ययोः न तु निष्कासनं गृहात्” त्याग म्हणजे धर्मकार्य व उपभोगाकरितां, घरांतून घालवून देणें नव्हे असा केला आहे. एवंच विज्ञानेश्वरांनीं याश्वल्क्यस्मृतीतल्या वचनांचा परस्परांशीं व मनुवचनांशीं विरोध न आणितां शास्त्रीय सरणीनें दोघांचा सुरेख मेळ घालून दिला आहे.

आतां रा. ब.नीं येथे कसें गौडबंगाल केलें आहे तें दाखवून आमचा लेख आटपतों. व्यभिचारी पुरुषांचा स्त्रियांनीं नेहमीं जर संग्रह करावा तर व्यभिचारी स्त्रियांचा पुरुषांनीं कां करूं नये. असा त्यांचा सुधारलेला समज असल्यामुळे “व्यभिचारादृतौ शुद्धिः” हें वाक्य पाहिल्याबरोबर आनंदाच्या भरांत त्यांस टीकेचें विस्मरण झालें असावें, व त्या वाक्याचा त्यांनीं आपल्या बुद्धीनें “व्यभिचारिणी स्त्रिचा ऋतु पालटल्यावर संग्रह करावा” असा सरळ अर्थ लावून सोडिला. पण पुढेचें वाक्य पाहतात तों “गर्भेत्यागो विधीयते” रावबहादुरांच्या मते तर व्यभिचारिणी स्त्रीचा संग्रह झाला पाहिजे, तेव्हां ते एकदम म्हणाले असतील, काय, “त्याग ?” हा बेटा एक अपशकुनच झाला ! लवकर टीका पहा. तो त्यांच्या दृष्टीस “त्यागश्चोपभोगधर्मकार्ययोः न तु निष्कासनं गृहात्” एवढीच विज्ञानेश्वरांची व्याख्या पडली असावी; एवढी त्यांची न्यायी दृष्टि अशी व्यभिचरित झाली नसती ! एका श्लोकपादाची टीका दिसते व दुसऱ्याची दिसत नाहीं यास दुसरे काय बरें कारण असावें ? अथवा रा. ब. चे संस्कृतज्ञान बेतावाताचेंच असल्यामुळे त्यांस शास्त्रीबुवांनीं कदाचित् मागची टीका दाखविलीच नसेल ? पण मग रा. ब. नीं या अव्यापारेषु व्यापारांत पडवें तरी कां ? वाचकहो ! आमची मति येथे अगदीं गुंग झाली आहे. करितां रा. ब. च्या हातचलाखीचा व धाष्ट्यांच्या हा जो नवीन मासला तुमच्यापुढें मांडिला आहे त्याचें मनन करण्याकरितां तुम्हांस सात दिवसांची फुरसत देतो. इतक्या मुदतीत जर तुम्हांस हें कोडें उलगडलें तर बरेंच काम झालें.

* रावबहादुर रानडे यांचें अपूर्व युक्तिचापल्य

(मागील अंकावरून पुढें चालू.)

सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समंजसं ।

—मनुः

मागील अंकीं आम्हीं या विषयाच्या संबंधानें जें विवेचन केलें आहे त्या-
वरून महाभारतांत तत्कालीन नव्हे तर पार पुरातन रानटी स्थितीचें जें वर्णन
केलें आहे त्यात व मनुस्मृतिकालीं विवाहादि संस्कारांनीं नियमित झालेल्या गृह-
स्थितींत किती अंतर आहे तें मनांत न आणितां व मागील पुढील वचनांचा विचार न
करितां केवळ स्वपक्षसमर्थनार्थ आपल्या पूर्व मनोदयानुरूप रा. ब. नीं स्मृति-
वचनांशीं कसें साहस केलें आहे हें वाचकांचे लक्षांत आलेंच असेल. रा. ब.
नीं स्मृतिवचनांचे खरोखर अर्थ प्रथमतः देऊन जर मग ते आपणांस
पसंत नाहींत असें म्हटलें असतें तर गोष्ट निराळी होती. कारण मग आमच्या
धर्मशास्त्रावर रा. ब. प्रमाण किंवा विज्ञानेश्वरादि ग्रंथकार प्रमाण याचा लोकांनीं
विचार केला असता. परंतु तसें न करितां आपणास अनुकूल तेवढी टीका उचला-
वयाची व बाकीच्याचे मुकाट्यानें मनःपूत अर्थ लावावयाचे आणि अखेरीस
“ सर्व वचनांचा विचार करण्याचा माझा अधिकार नाहीं...कचित् स्थळीं माझ्या-
विरुद्ध एखादें वचन सांपडेल, परंतु स्मृतिग्रंथांचा विचार करितांना एखाद्या
दुसऱ्या वचनावरच कटाक्ष ठेवून निर्वाह होत नाहीं, एकंदर शास्त्रसरणीचा
विचार करावा लागतो. ” असें आत्मसौजन्याचें व स्वपक्षाभिमानाचें एकसमया-
वच्छेदकरून कथन करावयाचें या प्रकारास काय म्हणावें याचा वाचकांनींच
विचार करावा स्मृतिग्रंथाशीं युक्तिवाद करण्याची हवी त्यास मोकळीक आहे,
पण ती धर्मशास्त्र या नात्यानें नाहीं हें रा. ब. नीं लक्षांत ठेवावयास पाहिजे
होतें. धर्मशास्त्र पाहणें असल्यास तें त्याच्या सरणीनेंच पाहिलें पाहिजे. अस्तु; या-
विषयावर जेवढी चर्चा होईल तेवढी रा. ब. इष्टच आहे. करितां आपण पुढील
विवेचनास लागूं.

अधिवेदन

रा. ब. चा, तिसरा व मुख्य मुद्दा अधिवेदनाचा होय. पतीचा त्याग
करूं इच्छिणाऱ्या “ स्त्रीची गणना साहसादि कर्म करणाऱ्या स्त्रियांत न होतां
अधिवेदन ज्या स्त्रीच्या संबंधानें सांगितले आहे अशांत होईल ” व ज्या अर्थी
अधिवेदनाबद्दल नवऱ्यास दंड सांगितला नाहीं, तेव्हां स्त्रियांस दंड सांगतील हा
संभव नाहीं; ” अतएव पति न आवडल्यास त्याचा त्याग करणाऱ्या स्त्रीस

शास्त्रांत शिक्षा नाही असा रा. ब. चा अभिप्राय आहे. यावर प्रथमतः रा. ब. स आमचा असा प्रश्न आहे कीं, “अधिवेदन” या शब्दाचा अर्थ त्यांनीं टीकेंत किंवा कोशांत काढून पाहिला होता काय ? तो पाहिला असतां तर रा. ब. स आपली चूक तेव्हांच कळून आली असती. पण पूर्वाग्रहामुळे आपण अज्ञात भूमीवर संचार करित आहों हें रा. ब. च्या लक्षांत आलें नाहीं; व त्यामुळेच त्यांनीं ही अंधारांत उडी घेतली असावी ! एव्हर्वा संस्कृताचें यत्किंचित्ही ज्यास ज्ञान आहे किंवा निदान आपणांस फारसें संस्कृत येत नाहीं असें तरी ज्यास पूर्ण ठाऊक आहे त्याच्या हातून असला प्रमाद कधींही झाला नसता ! अधिवेदन शब्दाचा वास्तविक अर्थ “ एक बायको जिवंत असतां दुसरा विवाह करणें ” असा आहे. वेदन हा शब्द (विद्) लग्न करणें या धातूपासून आला असून अधि (अधिक) वेदन म्हणजे एक स्त्री असतां दुसरें लग्न करणें होय. विज्ञानेश्वरांनीं “ अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः ” अशी स्पष्ट व्याख्या केली आहे. अधिवेदनाचा हा अधिकार पुरुषांसच आहे, स्त्रियांस नाहीं; व पुरुषांसही काहीं नियमित कारणांकरितांच तो अधिकार दिला आहे मनुनें म्हटलें आहे:—

मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत्
व्याधिता वाधिवेत्तव्या हिस्त्राऽर्थध्नी च सर्वदा ।
बंध्याष्टमेधिवेद्यान्दे दशमे तु मृतप्रजा
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ।
या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः
सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ।

म्हणजे जर पहिली बायको दारुबाज, वाईट चालीची, द्राड, रोगी किंवा उघळी असेल तर पुरुषानें दुसरा विवाह करावा. वांझ असल्यास आठ वर्षांनीं, मुलें वांचत नसल्यास दहा वर्षांनीं, मुलीच होत असल्यास अकरा वर्षांनीं व अप्रिय बोलणारी असल्यास लागलीच पुरुषानें दुसरा विवाह करावा रोगी असून अनुकूल व सुशील असल्यास तिच्या परवानगीने विवाह करावा व तिचा कधीं अवमान करूं नये. याज्ञवल्क्यांनींही असेंच सांगितलें आहे:—

सुरापी व्याधिता धूर्ता बंध्यार्थधन्यप्रियंवदा
स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ।

यावरून उघड होतें कीं ज्याअर्थी पुत्रोत्पादन व धर्मार्थकामाची वृद्धि हा लग्न करण्याचा मुख्य हेतु शास्त्रांत मानिला आहे त्याअर्थी पहिल्या बायकोस पुत्र होण्याचा किंवा तिच्यापासून संसारांत नवऱ्यास सुख होण्याचा जेव्हां संभव नसतो तेव्हां शास्त्रानें त्यास दुसरें लग्न करण्याची मोकळीक दिली आहे. तथापि पहिल्या बायकोस (ती अनुकूल असल्यास मनुप्रमाणें चांगलें, नसल्यास निदान पोटापुरतें तरी) अन्नवस्त्र त्यास दिलेंच पाहिजे.

अधिविज्ञा तु भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ।

कारण—

यत्रानुकूल्यं दंपत्योः त्रिवर्गस्तत्र वर्धते ।

असें याज्ञवल्क्यस्मृतीत सांगितलें आहे. ‘भर्तव्या’ याची “नावमान्या” या मनुवचनास अनुसरून “दानमानसत्कारैर्भर्तव्या” अशी विज्ञानेश्वरांनीं व्याख्या केली आहे. त्रिवर्ग म्हणजे धर्मार्थकाम, पूर्वोक्त कारणावांचून जर नवरा बायको सोडून देईल तर नारदानें:—

अनुकूलामवाग्दुष्टां दक्षां साध्वीं पतिव्रतां

त्यजन् भार्या अवस्थाप्यो राजा दंडेन वै पतिः ।

त्यास राजानें दंड करून ताळ्यावर आणावें अशी शिक्षा सांगितली आहे. याज्ञवल्क्यानेही:—

आज्ञा संपादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम्

त्यजन् दाप्यस्त्रितीयांशोऽद्रव्यो भरणं स्त्रियः ।

जर तो ऐकत नसेल तर बायकोस त्याच्या मिळकतीचा तिसरा हिस्सा किंवा तो दरिद्री असल्यास निदान अन्नवस्त्र तरी द्यावें अशी व्यवस्था सांगितली आहे. आतां रा. ब.च्या अपूर्व युक्तिक्रमाचें आविष्करण करण्यापूर्वी वाचकांस एवढें पुनः सांगितलें पाहिजे कीं, हा जो अधिवेदनाचा अधिकार शास्त्रांत सांगितला आहे तो फक्त पुरुषांसच आहे. नवरा दारुबाज वगैरे असल्यास स्त्रियेनें त्यास टाकावें किंवा दुसरा विवाह करावा असें कोणीही सांगितलें नाहीं. असल्यास रा. ब.नीं तें अवश्य दाखवावें. उलट:—

अतिक्रामेत् प्रमत्तं या मत्तं रोगार्तमेव वा

सा त्रीन् मासान् परित्याज्याऽविभूषणपरिच्छदा ।

अशी जुगारी, दारुबाज, किंवा रोगी नवऱ्यास टाकणाऱ्या स्त्रीस मनूनें शिक्षा सांगितली आहे. स्त्रीनें दुसरा विवाह केव्हां करावा यास “नष्टे मृते प्रव्रजिते” इ. एकच वचन आहे. पण येथें त्याचा संबंध नसल्यामुळें आम्ही आज त्याच्या अर्थाच्या भानगडीत पडत नाहीं. आपणांपुढें प्रश्न एवढाच आहे कीं, ज्याप्रमाणें “सुरापी” इ कारणांकरितां पुरुषास पहिली बायको असतां दुसरा विवाह करतां येतो, (पहिली बायको त्यास सोडतां येत नाहीं हो!) त्याप्रमाणें विवाहाचा राहूं द्या, पण नवरा “दारुबाज” वगैरे असल्यास सोडण्याचा तरी हक्क स्त्रीस येतो कीं नाहीं? आम्ही रा. ब. स असें स्पष्ट कळवितों कीं, असा हक्क स्त्रीस कोणत्याही ग्रंथांत दिला नाहीं. मग आमच्या शास्त्रकारांस हवें तें म्हणा! फक्त नवरा जर पतित, नपुंसक, कुष्टादिपापयोगांनीं पीडित किंवा धोंडे मारण्यासारखा वेढा असेल तर मात्र स्त्रीनें त्याचा त्याग केल्यास कांहीं दोष नाहीं; असें:—

उन्मत्तं पतितं क्लीबमबीजं पापरोगिणं
न त्यागोऽस्ति द्विषत्याश्च न च दायापवर्तनं ।

मनूनें सांगितलें आहे. पापरोग म्हणजे कुष्टादि महारोग असा कुल्लूकांनीं अर्थ केला आहे. या चार कारणांखेरीज जर स्त्री पुरुषाचा त्याग करील तर तें साहस समजून राजानें तीस दंड करावा असें सर्व स्मृतींत सांगितलें आहे.

आतां रा. ब. ची “ जुक्ती ” पहा कशी आहे ती. रा. ब. म्हणतात कीं जर स्त्री पुरुष द्वेषिणी असेल म्हणजे तिचें नवऱ्याशीं बनत नसेल व म्हणून “ त्याचे घरीं न नांदतां ती पित्याच्या घरी निदोष राहील ” तर तिच्यासंबंधानें पुरुषास दुसरा विवाह करण्याची मोकळीक आहे; व जर असा अधिवेदनावद्दल पुरुषास दंड नाही तर स्त्रीस तो कसा संभवतो ! वा ! खाशी तोड ! व खासे अनुमान ! “ पुरुषद्वेषिणी स्त्री पित्याकडे राहिली तर ” असे जे शब्द रा. ब. नीं वापरले आहेत ते त्यांस कोठें सांपडले ? आपल्या पदरचेच शब्द ढकलून देऊन त्यावर अनुमान बांधण्याची रा. ब. ची ही खूप अपूर्व हातोटी आहे ! मागें जीं वचनें दिलीं आहेत त्यांवरून वाचकांचे लक्षांत आलेच असेल कीं, पुरुषानें जरी दुसरें लग्न केलें तरी त्यास कारणावांचून पहिली बायको सोडतां येत नाही. सोडल्यास दंड आहे. आणि तसेंच पुरुषाने पूर्वाक्त कारणांकरितां जरी दुसरें लग्न केलें तरी पहिल्या बायकोनें त्याचे जवळच राहिलें पाहिजे. त्यास सोडून रा. ब. नीं सांगितल्याप्रमाणें पित्याच्या घरी तीस जातां येत नाही. मनुंत सांगितलें आहे : —

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात्
सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ।

म्हणजे नवऱ्यानें सकारण दुसरा विवाह केला असतां जी स्त्री रागावून घराबाहेर जाईल तिला एकदम पकडून आणावी; किंवा तिचा बांधवांसमोर त्याग करावा. सारांश, अधिवेदन म्हणजे पहिली स्त्री असतां कांहीं कारणांकरितां दुसरा विवाह करणें. हा अधिकार पुरुषांसच आहे. पुरुषांस हा अधिकार आहे म्हणून नवऱ्यास सोडून स्त्रीस पित्याच्या घरी राहतां येत नाही. नवऱ्यानें पूर्वाक्त कारणांकरितां दुसरें लग्न केलें तरी स्त्रीनें त्याचे जवळच राहिलें पाहिजे व त्यासही तिला अन्न-वस्त्र दिलें पाहिजे. नाहीतर दोघांसही दंड आहे. अधिवेदनाचा आणि नवऱ्यानें बायकोचा किंवा बायकोनें नवऱ्याचा केव्हां त्याग करावा याचा कांहीं एक संबंध नाही. आणि पतीचा अशा रीतीनें त्याग करणाऱ्या बायकोस रा० ब० नीं सांगितल्याप्रमाणें ‘ अधिविन्ना ’ कदापि म्हणतां येणार नाही. त्यागाचा भाग स्वतंत्र आहे, त्याचा अधिवेदनांत अंतर्भाव होऊं शकत नाही. स्त्री दारुबाज किंवा पुरुष-द्वेषिणी असली तर नवऱ्यास दुसरा विवाह करतां येतो, पण नवरा दारुबाज वगैरे असून त्याचें व स्त्रीचें पटत नसल्यास स्त्रीस त्यास सोडतां येत नाही, असें मनुंत स्पष्ट सांगितलें आहे; त्यांत युक्तिवादास जागा नाही. फक्त नवरा जर नपुंसक,

पतित, वेडा किंवा महारोगी असेल तर मात्र या चार कारणांकरितां स्त्रीने त्याचा त्याग केल्यास ती दोषार्ह होत नाही. बाकी त्यास दमा आहे, तो गरीब आहे, त्याचा माझा द्वेष आहे वगैरे कारणांकरितां जर स्त्री पुरुषाचा त्याग करील तर तें साहस समजून त्यास स्मृतिग्रंथांतून राजदंड सांगितला आहे. हा दंड काय आहे त्याचा आपण आतां विचार करूं.

स्त्रीपुंव्यवहार

पतीचा त्याग करणाऱ्या स्त्रीस जर राजदंड आहे तर नवराबायकोचा खटला राजाकडे अवश्य गेला पाहिजे. नवराबायकोची एकमेकांवर फिर्याद होत नाही म्हणून जें रा. ब. म्हणतात तें अगदी सामान्य वाक्य आहे. म्हणजे होईल तेवढें करून राजानें असल्या फिर्यादी आपापसांत मिटविण्यास सांगाव्या एवढाच त्याचा अर्थ आहे. रा. ब. नीं हीही गोष्ट जुलमानें कबूल केल्यासारखी आहे; पण आम्ही त्यांस असें सांगतों कीं, येथें असल्या ओढाताणीची कांहीं गरज नाही. आमच्या शास्त्रकारांनीं या गोष्टीचा निकाल केला आहे. विज्ञानेश्वरांनीं या विषयावर खालीं दिल्याप्रमाणें आपला सिद्धांत दिला आहे:—

यत्तुस्मरणं --“ गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दंपत्योः स्वामिभृत्ययोः । विरोधेऽपि मिथस्तेषां व्यवहारो न सिध्यति ॥ ” इति तदपि गुरुशिष्यादिनामात्यंतिक व्यवहार प्रतिषेधपरं न भवति । तेषामपि कथंचिद्व्यवहारस्येष्टत्वात् तथाहि शिष्यादिशिष्टि-रवधे नाशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन धनन् राज्ञा शास्य इति गौतम-स्मरणात् यदि गुरुः कोपावेशवशात् उत्तमांगे ताडयति यदा स्मृतिव्यपेतेन मार्गेणा-धर्षितः शिष्यो राज्ञे निवेदयति तदा भवत्येव व्यवहारपदं ।.....तथा दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हतीति स्मरणात् दुर्भिक्षादि व्यतिरेकेण यदि स्त्रीधनं भर्ता व्ययीकृत्य विद्यमान धनोऽपि याच्यमानो न ददाति तदा दंपत्योरपि इष्यते एवविवादः ।...तस्मात् दृष्टादृष्टयोः श्रेयस्करो न भवति गुर्वादिभिरव्यवहार इति प्रथमं शिष्यादयो निवारणीयाः राज्ञा ससभ्येनेति “ गुरोः शिष्य ” इत्यादेः श्लोकस्य तात्पर्यार्थः । अत्यंतनिर्वन्धे तु शिष्यादिनामपि उक्तरीत्या प्रवर्तनो यो व्यवहारः ।

म्हणजे इंग्लंडांत हल्लीं ज्याप्रमाणें नवराबायको मिळून कायद्यांत एक व्यक्ति मानतात तरी नवऱ्यानें बायकोस मारित्यास तिची त्यावर फिर्याद चालते; तशीच जरी “ या भर्ता सा स्मृतांगना ” अशी स्मृति आहे तरी तिचा अर्थ इतकाच ध्यावयाचा कीं साधारणरीत्या राजानें हे खटले आपल्यापुढें येऊं देऊं नयेत. बाकी नवरा बायकोस मारील किंवा तिचें स्त्रीधन घेईल तर व्यवहार म्हणजे फिर्याद होण्यास कांहीं हरकत नाही. असें जर नसेल तर:—

स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणां

शिष्याविदलरज्ज्वाद्यैः विदध्यान्तृपतिर्दम ।

“स्त्रीस बारीक काठीनें किंवा दोरीनें राजानें शासन करावें.” असें जें मनूनें सांगितलें आहे त्याचा अर्थ काय ? शिवाय पितापुत्र, गुरुशिष्य, धनी-चाकर, पतिपत्नी, हे आपले धर्म पाळणार नाहीत तरही त्यांस राजदंड आहे तो कसा घडणार ? तेव्हां पतिपत्नीचा व्यवहार होतो हें अगदीं उघड आहे; व हाच पक्ष मयूखवीरमित्रोदयकारादि ग्रंथकारांस मान्य आहे.

पतित्यागास राजदंड आहे.

एवढ्यावरून स्त्रीपुरुषांची परस्परांवर फिर्याद चालते असें सिद्ध झालें. आतां मागें सांगितलेल्या चार कारणांखेरीज जर स्त्री पुरुषाचा त्याग करील तर त्यास स्मृतिकार काय दंड सांगतात तो पहा. प्रत्येक स्मृतीचे आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त असे तीन विभाग असतात. आचारांत विवाहादि संस्कारांचा अंतर्भाव होतो. व्यवहार म्हणजे दिवाणी व फौजदारी काम चालविण्याची रीति. यांतच गुन्हें व त्यांचीं शासनें दिलीं असतात. हल्लीं ज्याप्रमाणें दिवाणी व फौजदारी कोर्टें निरनिराळीं आहेत व दोन्हींचें काम चालविण्याचे कायदेही निरनिराळे आहेत, तशी पूर्वी व्यवस्था नव्हती. एका व्यवहाराध्यायांतच मुदतीच्या, पुरा-व्याच्या व कंट्राक्टच्या कायद्याचा, पिनलकोडचा आणि दिवाणी व फौजदारी काम चालविण्याच्या कायद्यांचा समावेश होत असे. कोणत्याही स्मृतींतील व्यवहारा-ध्याय वाचला असतां असें दिसून येईल कीं प्रथमतः कोर्टाची रचना, मुदत व पुरावा यांचा विचार झाल्यावर मग व्यवहार किती प्रकारचा होतो हें सांगून त्या प्रत्येक प्रकरणाचा विचार स्मृतिकारांनीं केला आहे. फिर्याद अठरा प्रकारची संभवते असें मनूनें व इतर स्मृतिकारांनीं सांगितलें आहे. या अठरा प्रकारांतच-दायभाग, ऋणादान वगैरे दिवाणी व चोरी, साहस वगैरे फौजदारी प्रकरणें येतात. यांतील साहस, पारुष्य, वगैरे प्रकरणें प्रस्तुत आपल्या विषयास लागू असल्या-कारणानें त्यांचाच येथें विचार करूं. इतका विस्तार करण्याचें कारण इतकेंच कीं आमच्या स्मृतिग्रंथांतील व्यवस्थेची वाचकांस थोडी माहिती व्हावी व आम्ही कोठलीं तरी कोनाकोपण्यांतील वचनें काढतों असा जो आमच्यावर आक्षेप आहे त्याचें खरें स्वरूप वाचकांचे नजरेस यावें. व्यवहाराध्यायांत फिर्यादीचें म्हणजे आतांच्या कायद्याप्रमाणें गुन्ह्यांचें जर असें नीट वर्गीकरण केलें आहे व त्यांपैकीं एका वर्गांत म्हणजे साहसांत जर स्मृतिकारांनीं पतीचा त्याग करणाऱ्या स्त्रीस शिक्षा सांगितली आहे, तर अशा गुन्ह्यास जुन्या शास्त्रांत राजदंड नाही असें म्हणणें म्हणजे साहस नव्हे काय ? रा. ब. स आम्ही असें विचारतों कीं पिनल-कोडाच्या अमक्या चाप्टरच्या अमक्या कलमाखालीं अमुक एक अपराध स्पष्ट येतो असें जर त्यांस कोणी दाखविलें तर ते त्याचा अर्थवाद करून आडरानांत शिरतील काय ? नाही; तर मग व्यवहाराध्यायांतील अठरा प्रकारच्या व्यवहारां-पैकीं साहसाच्या सदराखालीं जर पतीचा त्याग करणाऱ्या स्त्रीस स्पष्ट शिक्षा सांगि-

तली आहे तर त्यांनीं जो अर्थवाद माजविला आहे तो कशाकरितां ? घे महाभारतां-
तील वाक्य आणि जोड मनुस्मृतीस; व्यभिचार व्यभिचार तो काय ? ऋतु-ज्ञानानें धुऊन
टाकला म्हणजे झालें; कर असें प्रतिपादन; दे सगळी शास्त्रसरणी झुगारून; अशी
जी त्यांनीं अनन्वित धुमश्रक्ती आरंभिली आहे ती काय म्हणून ? स्वपक्षाभिमानानें
अंध झालेल्या रा. ब. खेरीज कोणाही विद्वानास वक्तृत्वसमारंभसमयीं अशा
तऱ्हेनें बोलण्याचें साहस झालें असतें काय ? अस्तु; आपण आपल्या प्रकृत
विषयाकडे वळूं.

साहस व स्त्रीसंग्रहणप्रकरणीं स्त्रीनें पतीचा, शिष्यानें गुरुचा, पुत्रानें
पित्याचा वगैरे त्याग केल्यास त्यास मन्तः—

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

नादंङ्घ्या नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मेन तिष्ठति ।

असा सामान्य दंड सांगून नंतरः—

ऋत्विजं यस्य जेत्याज्यो याज्यं च त्विग्यजेद्यदि

शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दंडः शतंशतं ।

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति

त्यजन्नपतितानेतान् राजा दंङ्घ्यः शतानिषट् ।

असा पुढें विशेष दंड सांगितला आहे. याज्ञवल्क्यस्मृतींतही साहसप्रकरणींः—

पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदंपत्याचार्यशिष्यकाः

एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदंडभाक् ।

अशी मनुप्रमाणेंच शिक्षा सांगितली आहे. नारदस्मृतींतही साहसप्रकरणीं अक्षरशः
हेंच वचन आहे. इतक्या स्मृतींतून व्यवहाराध्यायांत एकाच प्रकरणांत इतकीं
सारखीं वचनें सांपडत असतां “ पतीचा त्याग करणाऱ्या स्त्रीकडे साहसपारुष्यादि
दोष न येतां तिचा अधिविन्न स्त्रियांत समावेश होतो. ” असें जें रा. ब. नीं
प्रतिपादन केलें आहे तें कितपत समजस आहे याचा वाचकांनींच विचार करावा.
रा. ब. दुसरे असें म्हणतात कीं, या सर्व वचनांचा अर्थवादच केला पाहिजे; “ कारण
पतिपत्नीच्या संबंधाशिवाय इतर संबंधांत असा दंड पूर्वी होत नव्हता व आतांही
होत नाही. तेव्हां अशा तऱ्हेनें एकमेकांचा त्याग करणें स्मृतिकारांस इष्ट नाही
एवढाच बोध यापासून घ्यावयाचा ! ” केपडा सत्यापलाप हा ! रा. ब. हल्लीं
चालू असलेलेही कायदे विसरले वाटतें. कोणत्याही देशाचा अर्वाचीन कायदा
पाहा. त्यांत धनीचाकर (Master and servant), पितापुत्र (Guardian and
ward) पतिपत्नी (Husband and wife) गुरुशिष्य (Apprentice) हें कायदे
आहेत. पण ते आमच्या रा. ब. स कोठून दिसणार ? ही अर्वाचीन काळची
व्यवस्था झाली. प्राचीनकाळीं वर विज्ञानेश्वरांचा पितापुत्रादिकांचा व्यवहार होतो
म्हणून जो सिद्धांत दिला आहे त्यांतच ह्या सर्व संबंधांस राजांनै दंड करावा असें

स्पष्ट सांगितलें आहे. पण तेही बिचारें रा. ब.च्या समोर येऊन उभें राहिलें नाहीं. निजलेल्यास कोणी जागें करील पण जाग्यास जागें कोण करणार ? तेव्हां रा.ब. स सोडून वाचकांच्या समाधानाकरितां मनूंत वाक्यपारुष्यप्रकरणीं अशाच तऱ्हेनें पितापुत्र, गुरुशिष्य, पतिपत्नी यांचे संबंधांत दंड सांगितला आहे तो येथें देतोः—

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुहं

आक्षारयन्नातं दाप्यः पंथानं चाददद्गुरोः ।

‘आक्षारयन्’ याचा कुल्लूकांनीं “दुर्भाषण—शिविगाळ करणारा” असा अर्थ केला आहे. याही वचनाचा व अर्वाचीन सुधारलेल्या राष्ट्रांतील धनीचाकर, पति-पत्नी वगैरे संबंधांच्या कायद्यांचा मिळून सर्वांचा एकदमच अर्थवाद करावा असें जर रा. ब. म्हणत असतील तर त्यांच्या विद्वत्तेस धन्य मानिलें पाहिजे. दुसरे काय ?

आतां राहतां राहतां एक मुद्दा राहिला. तो असा कीं पतीचा त्याग करणाऱ्या स्त्रीस दंड आहे, पण कैदेची शिक्षा कोठें आहे ? आहे; जरा दम धरा. आधीं हल्लींच्या कायद्यांत कैदेची शिक्षा केव्हां आहे ती पाहूं. हल्लीं असा कायदा आहे कीं नवराबायकोची फिर्याद कोर्टांपुढें आली म्हणजे प्रथम योग्य कारणावांचून पतीचा त्याग केला असल्यास स्त्रीस पतीकडे जाण्यास कोर्टांनें सांगावें. हा कोर्टाचा हुकूम स्त्री अमान्य करील तर तीस कैदेत टाकावी. कैदेची शिक्षा प्रथम नाहीं. हिंदुधर्मशास्त्रांतही असेंच सांगितलें आहे. राजांनें वादीप्रतिवादी आपणापुढें आले म्हणजे प्रथमतः कोर्टाचा हुकूम ते मान्य करतील याबद्दल त्यांजकडून जामीन घ्यावाः—

उभयोः प्रतिभूर्गाह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ।

असें याज्ञवल्क्यांनीं सांगितलें आहे. असा जामीन त्यांनीं न दिल्यास विज्ञानेश्वर म्हणतातः—

“तस्यासंभवेऽर्थिप्रत्यर्थिनो रक्षणे पुरुषाः नियोक्तव्याः तेभ्यश्च ताभ्यां प्रतिदिनं वेतनं देयं तथाह कात्यायनः । अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्तु वादिनः संरक्षितो दिनस्यांते दद्यात् भृत्याय वेतनमिति ।

म्हणजे त्यांस तेव्हांपासूनच कैदेत टाकावें. तात्पर्य; हल्लींपेक्षांही जुने धर्मशास्त्र कडक होतें. हल्लीं ही फिर्याद दिवाणी आहे; पूर्वीं फौजदारी होती. कोर्टाचा हुकूम अमान्य केल्यास हल्लीं कैद आहे; पूर्वीं प्रथमच जामीन घेत असत. व तो न दिल्यास तेव्हांपासूनच कैदेत टाकीत. उघडच आहे. राजाकडे जायाचें तर तो सांगेल तें न ऐकल्यास दंड पाहिजेच. एव्हवीं कोर्टाचा किंवा राजाचा हुकूम मानतो कोण ? मनुनें म्हटलें आहेः—

वाग्दंडं प्रथमं कुर्याद्विद्वदंडं तदनंतरं

तृतीयं धनदंडं तु वधदंडमतःपरं ।

वधेनाऽपि यदात्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात्
तदैषु सर्वमप्येतत् प्रयुंजीत चतुष्टयं ।

म्हणजे प्रथम राजानें सामोपचारानें सांगून पाहावें, न ऐकेल तर निर्भत्सना करावी, त्यानेंही ताळ्यावर येत नाही तर धनदंड करावा, तितक्या उपरही शुद्धी-वर येत नाही तर वधदंड म्हणजे नाककान कापणें, कैद वगैरे (शरीरदंड सम-जावा असें कुल्लूक म्हणतात, कारण वध म्हणजे फांशी असा अर्थ घेतल्यास “ वधेनाऽपि ” हा दुसरा श्लोक लागत नाही) शिक्षा द्यावी, इतकेंही करून कांहीं चालत नाही तर सर्वोची एकदम योजना करावी ! तात्पर्य, राजाज्ञा न मानल्यास वादीप्रतिवादीस ती आज्ञा मानण्यास तयार होईपर्यंत पूर्वीं तुरुंगांत ठेवीत असत.

हा राजदंड झाला; पण याखेरीज साहसी स्त्रीस:—

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः

प्राप्तापराधास्ताड्याः स्युः रज्ज्वा वेणुदलेन वा

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमांगे कथंचन ।

असा गृहदंड करण्यास मनुनें पतीस अधिकार दिला आहे. तसेंच प्रायश्चित्त-प्रकरणांत गुरुमातृपितृत्यागाची उपपातकांत गणना करून त्यांस प्रायश्चित्तही सांगितलें आहे. एतावता स्त्रीनें पतीचा पूर्वोक्त कारणचतुष्टयाखेरीज त्याग केल्यास त्यास तिन्ही दंड मनुनें सांगितलें आहेत; राजदंडाबद्दल स्मृतिग्रंथाच्या प्रमेयाप्रमाणेंच नेटिव्ह संस्थानांतील आचारही आहे. तस्मात् आमच्या धर्म-शास्त्राप्रमाणें व आचाराप्रमाणें स्त्री पतीकडे न जाईल तर तीस राजदंड आहे; व ती राजाज्ञा मान्य न करील तर तिला कैदेतही टाकीत असत असें सिद्ध होतें.

उपसंहार

अस्तु, लिहितां लिहितां विषय बराच लांबला याबद्दल वाचकांची व रा. ब. ची. माफी मागून हा लेख संपवितों. हिंदुधर्मशास्त्राचें इतक्या विस्तारानें प्रतिपादन करण्याची आमची इच्छा नव्हती. पण रावबहादुर माधवरावजीसारख्या शोधक, व लोकमान्य विद्वानानें वक्तृत्वसमारंभांत आम्हांस उद्देशूनच भाषण केल्यावर त्यांनीं केलेलें विवेचन अन्यथा आहे असें दाखविणें आम्हांस भाग पडलें. रा. ब. ची ग्राहकता, बुद्धिमत्ता व लोकहिताकरितां श्रम करण्याची हौस हीं इतरांप्रमाणें किंबहुना जास्तच आम्हांस मान्य आहेत. पण या प्रकरणीं त्यांचा आमचा थोडासा अर्थिप्रत्यर्थी संबंध आल्यामुळें तेवढ्यापुरतें त्या संबंधास अनुरूप असें वर्तन आम्हांस ठेवणें जरूर पडलें. वस्तुतः रावबहादुरांस धर्मशास्त्राच्या भानगडींत पडण्याची मुळींच जरूरी नव्हती. आजकाल कोणतीही सुधारणा करणें असल्यास, डॉ. कीर्तिकर म्हणतात त्याप्रमाणें, ती सयुक्तिक, आवश्यक व

सुकर आहे की नाही एवढाच खरोखर विचाराचा भाग असतो. असा विचार करण्यास आमचेकडून कोणतीही हरकत नाही. पण जेव्हां रावबहादुरांसारखे अनुभवीक व विद्वान् लोक स्वपक्षसमर्थनार्थ आपल्या ज्ञानाच्या व चातुर्याच्या जोरावर लोकांस मोहून टाकण्यास प्रवृत्त होतात तेव्हां आम्हांसही आमच्या व आमच्या वाचकांच्या डोळ्यांत अंजन घालावे लागते. “वादे वादे जायते तत्त्व-बोधः” असें सुभाषित आहे. तेव्हां. प्रतिपक्षाचें म्हणणें कसेंही असलें तरी तें रावबहादुरांस प्रियच होईल यांत संशय नाही.

विवाहधर्माचें संस्थापन.*

या विषयावरील हिंदुस्थानसरकारच्या नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या सरकार्युलराचें भाषांतर किंवा सारांश गेल्या अंकीं आम्ही दिला आहे; त्यावरून हिंदुस्थानसरकारचें या विषयावर अमुकच मत आहे असें जरी स्पष्ट होत नाही, तरी साधारणपणें सरकारचा कल कसा आहे एवढें तरी त्यानें व्यक्त होतें असें म्हणण्यास कांहीं हरकत दिसत नाही. सदर सरकार्युलराचे दोन विभाग केले असतां चालतील. त्यांतील पहिला नवऱ्याबरोबर नांदण्यास बायको नाखूष असल्यास तिला कैदेची शिक्षा नसावी अशी कायद्यांत सुधारणा करण्याकरितां मुंबईसरकारनें जी सूचना केली आहे तीबद्दल आहे. या सूचनेसंबंधें येथें कांहीं विशेष विचार कर. ण्याची जरूर नाही. प्रसिद्ध रखमाबाईच्या खटल्याचा आज बरेच दिवस खल झाल्यानें रघुनाथरावादि सुधारकवीरांच्या म्हणण्याचें यथार्थ स्वरूप लोकांच्या नजरेस येऊन त्याविषयावरील लोकमत बहुतेक कायम झाल्यासारखें आहे. धडधडीत उद्धटपणाचीं व अन्यायाचीं उदाहरणें सोडून देऊन साधारणरीत्या नवऱ्याजवळ राहण्यास नाकबूल असणाऱ्या स्त्रियांस कैदेची शिक्षा नसावी हें योग्यच आहे; व मुंबईसरकारची सूचनाही इतकीच असावी असें वाटतें. कारण हिंदुलोकांच्या वैवाहिक रीतिभातींत आम्ही हात घालणार नाहीं असें आमच्या शास्त्रीमंडळीस गुदस्तां ज्या गव्हर्नरसाहेबांनीं अभिवचन दिलें त्यांच्याचकडून एकवर्षाच्या आंत हिंदुस्त्रियांस आपल्या नवऱ्यांस हवी तेव्हां काडी मोडून देतां यावी असा कायदा करण्याची सूचना करण्यांत येईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. मुंबईसरकारचें वरिष्ठ सरकारास गेलेलें पत्र अद्याप प्रसिद्ध झालें नाही; करितां यासंबंधानें तूर्त खातरीनें कांहींच सांगतां येत नाहीं. तथापि मुंबईसरकारच्यां एकंदर वर्तनावरून पाहतां त्यांनीं केलेल्या सूचनेंत व मि० तेलंग यांच्या सिद्धांतांत विशेष फरक असूं नये. मग कोणी एकादा सुधारक मध्ये पडला असल्यास न कळे.

कसेही असो, हिंदुस्थानसरकारच्या पत्रांतील दुसरा भाग अगदीं अविचाराचा आहे यांत संशय नाही. कोणी म्हणतील की हिंदुस्थानसरकारनें जोंपर्यंत आपला कांही एक अभिप्राय न देतां फक्त या बाबतींत लोकांचेच अभिप्राय मागितले आहेत तोंपर्यंत त्यांस कांहीं दोष देतां येत नाही. परंतु आमचा त्यांस एवढाच प्रश्न आहे कीं अशा तऱ्हेनें नसते प्रश्न लोकांपुढें आणून त्यांचीं मनं फुकट अस्वस्थ करण्यांत तरी सरकारचा काय फायदा होणार, व असें शहाणपण तें कोणतें ? हिंदुलोकांच्या सामाजिक व धर्मसंबंधी कृत्यांत सरकारनें हात घालूं नये ही गोष्ट हिंदुस्थानांतील इंग्रजी राज्यपद्धतीचा जणुं काय पायाच आहे असें म्हटलें तरी चालेल; व त्याप्रमाणें शेंकडों वेळां सरकाराकडून लोकांस आश्वासनेंही मिळालीं आहेत. मलबारी शेतांच्या टिपणावर गेल्या वर्षी हिंदुस्थानसरकारनें जो ठराव प्रसिद्ध केला त्यांतीलही मतलब हाच होता. शिवाय सदर टिपणावर त्यावेळीं लोकांचे जे अभिप्राय आले त्यांवरून ह्या प्रकरणीं लोकांचें मत काय आहे हेंही सरकारच्या लक्षांत आलेंच आहे. असें असतां नवऱ्याजवळ राहण्यास जाण्याचा कोटाचा हुकूम जर एखाद्या बायकोस अमान्य असेल तर तेवढ्याच कारणावरून पाहिजे तर विवाहसंबंध तोडून देण्याकरितां कोटांत फिर्याद आणण्याचा तिला अधिकार असावा, या विषयावर लोकांचे अभिप्राय जे हिंदुस्थानसरकारनें मागितले आहेत ते काय समजून मागितले असावे बरें ? नवऱ्याजवळ राहण्यास नाकबूल असणाऱ्या बायकोस शिक्षा देणें न देणें जज्याच्या मजीवर ठेवणें हा भाग निराळा व अशा स्त्रीस पाहिजे तर काडी मोडून देण्याची मोकळीक देणें निराळें. पहिल्यापासून आमच्या रीतीभातींत फारसा फरक होत नाही; पण दुसरी गोष्ट हिंदुधर्मशास्त्राच्या व रिवाजाच्या अत्यंत विरुद्ध आहे. आमच्यांतील विवाहसंबंध असा आहे कीं, तो एकदा जडला म्हणजे कायमचा जडला. ही ब्रह्मगांठ मग कोणाच्यानें तोडवणार नाही. हिंदुस्थासरकार म्हणतें त्याप्रमाणें खालच्या खालच्या कांहीं जातींतून काडी मोडून देण्याची वहिवाट आहे. पण ही वहिवाट वरील जातींत मुळींच चालू नाही, इतकेंच नव्हे, तर ती उलट निंद्य मानतात. ज्या जातींतून हा प्रचार चालू आहे त्यांतही पाटाची बायको व काडी मोडून देणें हे दोनही प्रकार गौणच समजतात. हिंदुस्थानसरकारास या गोष्टी माहीत नाहीत असें नाही, कारण सक्थुलरांत त्यांनीं एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, ही वहिवाट हिंदुधर्मग्रंथकारांस मान्य नाही. मग जाणूनबुजून मुसलमान लोकांत व हिंदुलोकांच्या कांहीं जातींत काडी मोडून देण्याची जी वहिवाट आहे तीच सर्वत्र लागू करावी कीं नाही यावर हिंदुस्थानसरकारनें जे लोकांचे व स्थानिक सरकारांचे अभिप्राय मागितले आहेत ते काय म्हणून ? शिखेच्या कामीं इंग्लंडांतील कायद्यांचें अनुकरण करावें अशी मुंबईसरकारची सूचना असून तिला जें व्यापकत्व हिंदुस्थानसरकारनें आणिलें आहे तें कशासाठी ? अशा तऱ्हेनें आपणच प्रथमतः अविचार करावा व लोकांनीं गवगवा केला असतां मग एकदा कसें तरी तें प्रकरण मिटवून टाकावें याखेरीज हिंदुस्थानसर-

कारास दुसरे काम नाही काय ? आमच्यामते हिंदुस्थानसरकारने या बाबतीत आज पडण्याची कांहीं जरूर नव्हती व आमच्या सुधारकांसही आमची अशीच सूचना आहे. हिंदुस्थानसरकारने लोकांचीं मते विचारली आहेत यावर त्यांनीं न जातां सरक्युलरांतील पहिल्या भागावर योग्य मत देऊन दुसरा भाग आपणास अमान्य आहे, असें सरकारास स्पष्ट कळविण्यांतच त्यांचें शहाणपण आहे. रघुनाथगवां-प्रमाणें आकाशांत उड्या मारण्यांत कांहीं हंशील नाही. इंग्लंडांतही नवऱ्याजवळ राहण्यास बायको नाखुष असल्यास तेवढ्या कारणावरून तिला काडी मोडून देतां येत नाही, असें सरक्युलरांतच स्पष्ट आहे. बायकोची नाखुषी असून आणखी नवरा व्यभिचारी असेल तरच स्त्रीस काडी मोडून देण्याचा अधिकार येतो. तेव्हां इंग्लंडांतही जी गोष्ट मान्य होणार नाही तिचा येथें आग्रह धरण्यांत कांहीं हंशील नाही. सरकारानें कांहीं केलें तरी काडी मोडून देण्याची वहिवाट वरिष्ठ जातींत पडावयाची नाही, व ज्या जातींत हल्ली ती वहिवाट आहे त्या जातींतही नवऱ्या-जवळ राहण्यास बायको नाखुष आहे एवढ्याच कारणाकरितां विवाहसंबंध तोडण्यास लोक कबूल होतीलसें आम्हांस वाटत नाही. तात्पर्य, हिंदुस्थानसरकाची सूचना कोणासही पसंत पडेलसें दिसत नाही व आमचे सुधारक जर या कामीं आग्रह धरतील तर ते आपलें फुकट हसें मात्र करून घेतील. सरते शेवटीं सदर सरक्युलर अभिप्रायाकरितां ज्या लोकांकडे येईल त्यांनीं या गोष्टीचा नीट विचार करून आपला अभिप्राय द्यावा अशी त्यांस सूचना करून हा लेख पुरा करितों.

फीमेल हायस्कुलांतील शिक्षणक्रम *

नंबर १

येथील फीमेल हायस्कूल स्थापन होऊन आज तीन वर्षे झालीं. इतक्या मुदतीत या शाळेच्या वक्षिप्त समारंभासमयीं व अन्यतऱ्हेनें जी माहिती लोकांपुढें आली तीवरून या शाळेच्या संबधानें येथील वर्तमानपत्रांतून बरेवाईट बरेच चरचरीत लेख आले. पण जो जो आपली लेखणी स्त्रीशिक्षणावर चालवील तो असंस्कृत, अज्ञ व दुराग्रही अशीच प्रायः या शाळेच्या उत्पादकांची समजूत असल्यामुळेच कीं काय कोण जाणे, त्यांनीं या सर्व लेखांचा फारसा विचार केला नाही. पुढें हा त्यांचा भ्रम दूर झाल्यानें म्हणा, अगर विरुद्ध पक्षाच्या जास्त चळवळीनें म्हणा, शाळेच्या उत्पादकांचें मौनव्रत जरासें शिथिल झालें व 'तर्णीशिक्षणनाटिका' कर्त्यांच्या एका मित्रानें केलेल्या कडक टीकेस उत्तराच्या रूपानें येथील आमच्या एका वृद्धबंधूच्या मुखानें या हायस्कुलांतील शिक्षणक्रम नुक्ताच बाहेर निघाला आहे. शाळेतील हाच शिक्षणक्रम जर लोकमतास

अनुसरून पहिल्यानेच कायम केला असता, तर आजमितीस या हायस्कुलाच्या हितचिंतकांची संख्या बऱ्याचपटीने वाढली असती. पण आमच्या देशांत कित्येक जातींत ज्याप्रमाणें स्त्रियांस गोपा आहे, त्याप्रमाणें स्त्रियांच्या संबंधाचीं सर्व कृत्येही गोपांतच झाली पाहिजेत अशा समजुतीनेच कीं काय हें हायस्कूल त्याच्या उत्पादकांनीं जवर गोपांत घालून ठेविलें आहे, व या शाळेसंबंधानें जे गैरसमज लोकांत झाले आहेत त्यांपैकीं कांहींस वरील गोपाच कारण झाला आहे. लोकांस काय पाहिजे आहे हें नेहमीं लक्षांत ठेवून जर शाळेचे उत्पादक आपलें वर्तन ठेवतील, लोकांस विचारतील, त्यांची संमति घेतील, त्यांस ज्या गोष्टी आज नको आहेत त्या काढून टाकतील, तर स्त्रीशिक्षणाचे कामांत त्यांस लवकर यश येईल. पण गोपांत राहून समाजाच्यापुढें एक शतक धावणाऱ्यांच्या हातून कांहींएक व्हावयाचें नाहीं. अस्तु. शाळेच्या उत्पादकांनीं प्रथमतःच शाळेच्या डोक्यावरील पांघरूण काढण्याचा जो हा अर्धवट प्रयत्न केला आहे त्याबद्दल त्यांचे आभार मानून त्यांना सांगितलेला शिक्षणक्रम आमच्या मते असल्या शाळेस कितपत योग्य आहे याचा विचार करूं.

सूक्ष्मरीतीनें विषयावलोकनाचें ज्यांस शिक्षण मिळालें नाहीं, व ज्यांचें वर्तन कोणत्या तरी एखाद्या मुख्य ग्रहावर सदोदित अवलंबून असणार अशा कांहीं अजागळ उपग्रहांकरितां,—आणि वर लिहिल्याप्रमाणें आपल्या मताविरुद्ध जे लिहितात व बोलतात ते सर्व असंस्कृत व आविचारी अशा दुरभिमानानें ज्यांचीं अंतःकरणें भरून जाऊन ज्यांच्या दृष्टीवर तज्जन्य तिमिरता आली आहे अशांकरितां,—प्रथमतः येथें ही एक गोष्ट सांगितली पाहिजे कीं, या हायस्कुलाची संस्थापना झाल्या दिवसापासून व तत्पूर्वीही स्त्रीशिक्षणाच्या आवश्यकतेबद्दल आम्ही अनेक वेळां लिहिलें आहे. स्त्रीशिक्षण ज्यांस खरोखरच अवश्य वाटते आहे असे आज पुष्कळ लोक आहेत. परंतु ते शिक्षण आपल्या समाजाची सद्यःस्थिति मनांत आणितां कोणत्या तऱ्हेचें असावें याविषयी मात्र बराच मतभेद आहे; व तो मतभेद बहुत महत्त्वाचा असल्यामुळें या हायस्कुलासंबंधानेंच आज दोन पक्ष झाल्यासारखे आहेत. फीमेल हायस्कुलाच्या उत्पादकांमध्ये व बाहेरील टीकाकार वर्गामध्ये जो भेद आहे तो वरील प्रकारचाच होय. स्त्रीशिक्षण दोघांसही हवें आहे पण त्यांचे मार्ग भिन्न भिन्न असल्यामुळें दोघांत भेद आला आहे. आतां कित्येक लोकांचें असे म्हणणें आहे कीं, मुख्य उद्देशाबद्दल ऐक्य असतां मार्गवैचित्र्यामुळें अशा तऱ्हेनें एकच उद्देश असणाऱ्या लोकांमध्ये फूट पडूं नये; व प्रथमतः हें म्हणणें मोठें सयुक्तिक आहेसे वाटतें. पण जगामधील सामाजिक, राजकीय किंवा धर्मसंबंधी जे आजपर्यंत अनेक पक्ष होऊन गेले किंवा झाले आहेत त्यांचा, वरील तत्त्व मनांत आणून जर विचार केला तर “ऋजुकुटिल-नानापथ्यजुषां नृणां एको गम्यः त्वमसि पयसामर्णव इव” अशीच स्थिती आपल्या नजरेस येईल. शिवाय कित्येक गोष्टी अशा असतात कीं, सामान्य तऱ्हेनें त्यांची

व्याख्या देतां येत नसून त्या एका विशिष्ट तऱ्हेनें होतील तरच त्या मान्य होतात. स्त्रीशिक्षणाचा प्रकार आमच्या मते ह्यांतीलच आहे. ज्याप्रमाणें समाजाची एकंदर व्यवस्था लागणें हेंच राज्यव्यवस्थेचें कर्तव्य असतां राजसत्ताक, प्रजासत्ताक वगैरे एकच उद्देश साधण्याचे अनेक भिन्न मार्ग आहेत, ज्याप्रमाणें एकच ईश्वर प्रतिपाद्य असतां कित्येकांच्या मताप्रमाणें कानीन प्रभूवर विश्वास ठेविल्याखेरीज तो प्राप्तच होत नाही, तद्वत्च काहीं अंशी सामाजिक सुधारणांची स्थिति आहे. देशकालानुरोधानें कोठें कोणती सुधारणा कितपत हितकारक होईल ह्याबद्दल नेहमी मतभेद रहावयाचाच; व जोंपर्यंत प्रत्येक व्यक्ती किंवा व्यक्तिसमूह आपापल्या मताचा अभिमान बाळगून दुसऱ्यांचीं मते तिरस्कार्य समजतात तोंपर्यंत दोन्ही पक्षांमधील अंतर कधीही कमी व्हावयाचें नाही. लोकमत व त्यावर अवलंबून राहणारी नीति, अनीति इत्यादिक सामाजिक बंधनें हीं कालांतरीं व देशांतरीं भिन्न भिन्न असतात ही गोष्ट मान्य आहे. तथापि काल्पनिक स्वमताभिमानानें ऊर्ध्वदृष्टि न होतां लोकाग्रणींनीं आत्मकालीन देशस्थितीस व लोकमतास अनुसरून सुधारणेचा मार्ग क्रमिला पाहिजे. उदाहरणार्थ, आमच्या स्त्रियांस शिक्षण द्यावें असें जरी पुष्कळांस वाटत असलें तरी आपल्या समाजाची स्थिति मनांत आणून तें शिक्षण आपल्याकडे कोणत्या तऱ्हेचें दिलें असतां लोकमान्य होईल याचा विचार त्या कामांत पडणाऱ्या लोकांनीं प्रथमतः केला पाहिजे. लोकमत मार्गें पडलें असल्यास तें सुधारून घेण्याचा उद्योग करा, पण त्यास सोडून जाऊं नका. मनुष्यजातीचें अर्धांग शिक्षित व अर्धांग अशिक्षित राहिल्यास त्या दोघांचा मिलाफ कधीही व्हावयाचा नाही, ही गोष्ट सर्वांस कबूल आहे; पण तेवढ्यामुळें दुसऱ्या अंगास आज पहिल्याला द्यावयाचें तेंच शिक्षण देऊं म्हटल्यास कोणी ऐकणार नाही. स्त्री व पुरुष ह्यांचीं कर्तव्ये या जगांत भिन्न भिन्न आहेत. व यामुळें कधीही एकाचें शिक्षण दुसऱ्याशीं जुळणार नाही. पण हा परिणामाचा भेद झाला. पण तत्पूर्वीही देशकालानुरोधानें या दोन्ही शिक्षणांत भेद अवश्य केला पाहिजे; व तो जितका आमच्या देशांत अवश्य आहे तितका फीमेल हायस्कुलाच्या उत्पादकांच्या हातून केला गेला नाही असें आमचें पहिल्यापासून म्हणणें होतें. सारांश, त्या हायस्कुलाच्या चालकांमध्ये व आमच्यामध्ये जो भेद आहे तो उद्देशवैचित्र्यानें नव्हे, तर मार्गवैचित्र्यामुळेंच पडला आहे; व नुक्ताच आमच्या बंधूनें जो त्या शाळेंतील शिक्षणक्रम प्रसिद्ध केला आहे त्यावरून तर हा भेद दृढतर होण्यास जास्त कारण झालें आहे. स्त्रियांच्या हायस्कुलांत हल्लीं जें शिक्षण मिळतें त्यांत व पुरुषांस जें त्यांच्या शाळांतून मिळतें यांत फारसा भेद नाही; व जर स्त्री व पुरुष यांचीं आमच्या समाजांतील कर्तव्ये मनांत आणिलीं तर असल्या शिक्षणापासून स्त्रियांस (म्हणजे, मुख्यत्वे सुशिक्षित पुरुषवर्ग ज्या स्थितींतील अर्थात् मध्यम वर्गांतल्या स्त्रियांस) विशेष फायदा न होतां, त्यांस तसें शिक्षण जुलमानें दिल्यास, समाजाचें आहेत मात्र होणार आहे.

फीमेल-हायस्कुलांतील शिक्षणक्रम.

(नंबर २)

मुख्य उद्देश एक असून साधनांसंबंधानें मनुष्यामनुष्यांत मतभेद पडणें अगदीं स्वाभाविक असतांही आमच्या इकडील 'सुधारकांस' त्याचा प्रतिक्षणीं इतका विसर पडावा, हें अगदीं चमत्कारिक आहे. आजपर्यंत अशी स्थिति असे कीं, एकांनै सुधारणा हवी म्हणावें व दुसऱ्यानै नको म्हणावें. पहिल्या वर्गांत तत्कालील बहुतेक आंग्लविद्याविभूषित लोक असत व दुसऱ्यांत बाकीचांचा अंतर्भाव होत होता. अशा वेळीं एक पक्ष दुसऱ्यास असंस्कृत ठरवून आपलाच पक्ष सप्रमाण आहे, अशी आपल्या मनाची समजूत करून घेत असे. पुढें इंग्रजी शिकलेल्या लोकांची संख्या दिवसेंदिवस जशी वाढत चालली, व त्या विद्येच्या मदाची पहिली गुंगी निघून गेली, तेव्हां वर सांगितलेल्या साधनवैचित्र्यामुळे होणारा मतभेद स्वभावतःच दृष्टीस पडूं लागला व सुधारणेचीं सूत्रें ज्या मताच्या लोकांनीं ताब्यांत घेतलीं होती, त्यांच्या हातून सुधारणेचें काम कसकसे होत आहे, याची चर्चा सुरू झाली. ही चर्चा आमच्या प्राथमिक सुधारकांस अर्थात्च रुचली नाहीं. आपल्या विरुद्धपक्षीय लोकांस असंस्कृत म्हणून नालायक ठरविण्याची त्यांची कोटी सद्गजच लंगडी पडली. बरें, आपल्या कामाची भरभराटी दाखवून विरुद्धपक्षाचें तोंड बंद करावें, तर तिकडूनही पंचाईत. अशा तऱ्हेनें दोहोंकडून पेंचांत सांपडल्यावर त्यांच्यापैकीं एकांनै अशी युक्ति काढिली कीं, हल्लीं आपल्या कार्यास जे प्रतिबंध करितात त्यांस असंस्कृत जरी म्हणतां येत नाहीं तरी " त्यांस संस्कार असून नसून सारखाच, कारण त्या संस्काराचा ते गैरउपयोग करितात, " अशी कोटी करून आज आपला बचाव करावा. ही कोटी आमच्या प्राथमिक सुधारकांपैकीं बऱ्याच इसमांस पसंत पडली; व त्या अस्त्राचा ते विरुद्धपक्षावर उपयोग करूं लागले. पण पूर्वींचा विरोध व हल्लींचा विरोध यांतील अंतर मनांत न आणिल्यामुळे, या कोटीचा असा परिणाम झाला कीं, आमच्या सुधारकांसच त्यामुळे द्वितीय नामसंस्कार प्राप्त झाला. आमच्या सुधारकांस हें नांव कितपत आवडत असेल तें असो; परंतु इतकें खचित कीं, तें त्यांस त्यांच्या गुणांवरूनच प्राप्त झालें आहे, व जोंपर्यंत आपल्या मताहून भिन्न मताचे लोक असंस्कृत आहेत अशी त्यांची समजूत राहिल, किंवा ती तशी आहे असे ते दाखवितील, तोंपर्यंत त्यांचें वरील नांवही कायम राहिल. सुधारणेच्या कामीं अशी द्वैधी श्रुति व्हावी ही गोष्ट एकांशी चांगली नाहीं हें आम्हांस मान्य आहे. तथापि एकी होणें असल्यास कोणत्या पक्षानें कोणाकडे जावें, हा एक मोठाच प्रश्न असल्यामुळे या प्रश्नाची तडजोड कशी होईल, याची आम्हांस शंकाच

आहे. तात्पर्य, अशा बाबतीत मतभेद असणे हे जितकें स्वाभाविक आहे, तितकेंच तो राहणेंही आहे असें वाटतें. दोनही पक्षांचे हेतु चांगले असतील व दोहोंसही एकच विषय उद्देश्य असेल; तरीही पण त्या दोनही पक्षांत साधनभेदामुळे मतभेद हा राहावयाचाच, व या दोनही पक्षांच्या तडजोडीने जी सुधारणा होईल तीच कायमची असें आम्ही समजतो.

मतभेदासंबंधें हा सामान्य प्रकार झाला. आतां स्त्रीशिक्षणाच्यासंबंधानें हा मतभेद कां पडतो याचा थोडासा विचार करूं. स्त्रियांस शिक्षण दिलें असतां त्या आपलीं कर्तव्ये करण्यास अधिक योग्य होतील, हें दोनही पक्षांस कबूल आहे. परंतु आपल्या समाजांत तीं कर्तव्ये कोणतीं व आपल्या समाजाचीं बंधनें मनांत आणतां तीं कर्तव्ये करण्यास कोणत्या प्रकारच्या शिक्षणाची आवश्यकता आहे व तें कोणत्या प्रकारें देतां येईल या बाबतीत दोनही पक्षांच्या मतांत बरेच अंतर आहे.

स्त्रीशिक्षणाची कल्पना आमच्या देशांत जरी नवीन नाही, तरी तिचा उद्भव तरी इंग्रजी शिक्षणानें झाला आहे, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. पूर्वी कांहीं स्त्रिया पुरुषांप्रमाणें विद्यासंपन्न झाल्याचीं उदाहरणे आमच्या पुराणांतून आढळतात. तथापि पुरुषांप्रमाणें स्त्रियांस शाळांत पाठवून तेथें त्यांस 'उदार' शिक्षण देण्याची कल्पना आम्ही इंग्रजांपासूनच घेतली आहे; व इतर ज्या कल्पना आम्हीं इंग्रजांपासून घेतल्या त्यांच्या प्रथमावस्थेत ज्याप्रमाणें आम्ही चकलों होतो, त्याप्रमाणें येथेही स्थिति झाली आहे. इंग्रजी राज्य व विद्या जर आमच्या येथें आणखी शेंदोनशें वर्षे राहिल तर आमच्यापैकीं निदान इंग्रजी विद्या शिकलेल्यांची गृहस्थिति इंग्रजी मनुष्यावर कांहीं अंशीं जाईल याबद्दल आम्हांस फारशी शंका किंवा भीति वाटत नाही. मनुष्याची कोणतीही अवस्था स्थिर नसून तीत देश, काल व राजा यांच्या अनुरोधानें फेरफार झालाच पाहिजे. परंतु समाजस्थितीचा विचार न करतां एकदम दहापांच नव्या गोष्टी प्रचारांत आणण्याचा प्रयत्न केला असतां तो कधीही सफल व्हावयाचा नाही. इंग्रज लोकांची गृहस्थिति निराळी व आमची निराळी, व त्या मानाने आम्हांस शिक्षणही निरनिराळें पाहिजे. ज्या देशांत मुलींचे विवाह लहानपणीं न होतां त्यांस तरुणपणाचीं निदान कांहीं वर्षे तरी पितृगृहीं घालवावीं लागतात, त्या देशांत मुलींस कांहीं धंदा किंवा विद्या येत असल्यास त्यांचें ओझें आईबापांवर पडत नाही, व विवाह उशिरानें झाल्यामुळे एखादा धंदा किंवा विद्या शिकण्यासही त्यांस पुष्कळ वेळ असतो. आपल्या देशांत ज्याप्रमाणें आपला मुलगा मोठा झाल्यावर तो आपल्या संसाराचें ओझें आपणावर पडूं देणार नाही अशी आपण अपेक्षा करितों, त्याचप्रमाणें अमेरिका किंवा इंग्लंडसारख्या सुधारलेल्या देशांत एखाद्यास चारपाच अविवाहित मुली असल्यास त्या लग्न होईपर्यंत कांहीं तरी धंदा करून कुटुंबास मदत करितात व

जर तें कुटुंब गरीब असेल, तर तसें करणें त्यांस किंबहुना जरूरही पडतें. अशा समाजस्थितींत स्त्रियांस ज्या शिक्षणाची आवश्यकता आहे, तिचा आमच्याकडे काय उपयोग होणार ? आमच्या मुलींचीं लग्ने निदान ऋतु प्राप्त होण्यापूर्वी तरी झालींच पाहिजेत व लग्न झाल्याबरोबर त्यांस पतिगृही जावेच लागणार. सारांश, अमेरिकेंतील मुलींप्रमाणें पितृगृही काम नाही व पतिगृह प्राप्त झालें नाही, अशी त्यांची कधींच स्थिति नसते. तेव्हां आमच्या स्त्रियांस जें शिक्षण द्यावयाचें तें स्वतंत्र धंदा करितां यावा म्हणून नव्हे; तर संसारांत जीं त्यांचीं कर्तव्ये आहेत तींच त्यांस चांगलीं करितां यावीं, यासाठीं द्यावयाचें. ज्या शालेंत हें शिक्षण मिळत नाही तिचा आम्हांस कांहीं उपयोग नाही व तिची भरभराट कधीं व्हावयाची नाही. कित्येक लोकांचें असें मत आहे कीं, ज्याप्रमाणें इंग्रजी विद्येच्या संस्कारानें आपण आपल्या जुन्या रीतीभातींवर पाणी सोडण्यास तयार झालों आहों, त्याप्रमाणेंच जर स्त्रियांस शिक्षण दिलें तर मग साहेब आणि मडम दोघेही बूटस्टॉकिंग चढवून बंडगार्डनची हवा खाण्यास जाण्यास तयार होतील ! पण हा समज अगदीं चुकीचा आहे. हल्लीं इंग्रजी विद्येनें पुरुषांच्या मनावर जे परिणाम होत आहेत व अनावर वर्तन करण्याची जी इच्छा कित्येकांत उत्कट झाली आहे, तीच कितपत स्पृहणीय आहे याचा वाद आहे. तर, जें शिक्षण पुरुषांसही सर्वोर्शां हितकारक आहे कीं नाही याचा संशय आहे, तेंच स्त्रियांस दिलें असतां त्याचा परिणाम दुष्पट अहितकारक होईल यांत शंका कोणती ? ज्या इंग्लंडदेशाचें आपण अनुकरण करण्यास इच्छितों, तेथेही स्त्रियांस वरिष्ठ प्रतीचें शिक्षण गेल्या पांचपंचवीस वर्षांतच देऊं लागले आहेत. मग त्याची आमच्याकडेच एवढी घाई कां ? आपले विवाह प्रौढपर्णी होऊं लागले, आपली अविभक्त कुटुंबावस्था मोडून गेली, आपलीं धर्म व नीति यांचीं जुनीं बंधनें शिथिल झालीं, व आपल्याकडील मध्यमस्थितीतील गृहस्थ-लोक दोन पैसे संग्रहीं राखून राहूं लागले म्हणजे तुमच्या इंग्रजी शिकलेल्या, पियानोवर सुस्वर गाणाऱ्या, व किंडरगार्टन डान्स नाचणाऱ्या व सीता, अहिल्या-बाई यांच्या ऐवजीं ग्रेस डार्लिंग व इलिझाबेथ यांच्या गोष्टी सांगणाऱ्या स्त्रियां स्कुलांतून निघालेल्या मुलींस किंमत येईल. ज्यांस आपल्या धर्माचा व गृह-कृत्यांचा कंटाळा आला नाही अशाच, पण थोडेसें लिहितां वाचतां येणाऱ्या, स्त्रिया आजमितीस पाहिजे आहेत व ज्या स्कुलाच्या शिक्षणानें एतद्विरुद्ध परिणाम होतात त्याची आम्हांस जरूर नाही. सासरीं किंवा माहेरीं रोजचें थोडें-बहुत घरचें काम करून मधल्या वेळांत दोन तीन तास स्त्रीधर्मास व हिंदुधर्मास उचित असें स्त्रियांस शिक्षण देण्याचें जर कोणी मनांत आणिलें तर ती गोष्ट साध्य आहे. पण जेथें सर्व धर्मांच्या मुली एकत्र करून त्यांस पुरुषांप्रमाणें ११ ते ५ वाजेपर्यंत इंग्रजी बाई आंग्लभौम शिक्षण देणार, ती शाळा एक अतिश्रीमंतांच्या किंवा अनाथ झाल्यामुळे कांहीं तरी धंदा करण्याची ज्यांस जरूर आली

आहे, अशा स्त्रियांच्या मात्र उपयोगी पडणार. मध्यम स्थितीच्या गृहस्थास त्या शाळेपासून कांहींएक उपयोग होणार नाही; इतकेंच नव्हे, तर उलट उपद्रवमात्र होईल. आतां कित्येकांचें असें म्हणणें पडेल कीं, प्रौढविवाहादि चाली आपल्यास जर प्रचारांत आणावयाच्या आहेत, तर स्त्रियांस आंग्लभौम शिक्षण दिल्यानें त्या कामास मदत होईल. परंतु हा समज अगदीं अविचाराचा आहे. जेव्हां कोणत्या एखाद्या कामांत सुधारणा कर्तव्य आहे, तेव्हां पूर्वीच्या स्थितीस सोडून फारसें पुढें गेलें तर काय परिणाम होतो, याची साक्ष प्रार्थनासमाज देतच आहे, व स्त्री-हायस्कूलचीही थोडीबहुत तीच स्थिति आहे. आजच्या स्थितीस लोकांस रुचेल त्याप्रकारचें स्त्रीशिक्षण प्रथमतः सुरू करा, हलुहलू त्यांत समाजाच्या कलाप्रमाणें सुधारणा केल्या म्हणजे इष्टहेतु सिद्धीस जाईल. नाहीतर वर सांगितलेल्या एकदेन वर्गाखेरीज तुमच्या हायस्कूलकडे कोणी दुकूनही पाहणार नाही व समाजसुधारणा एकीकडेच राहून तुम्ही मात्र आपणांस समाजापासून तोडून घ्याल.

फीमेल हायस्कूलांतील शिक्षणक्रम*

(नंबर ३)

कोणतीही गोष्ट करण्यापूर्वी ती करण्याचा उद्देश काय व तो सिद्ध होण्यास कोणत्या उपायांची योजना करावी यांचा पुरता विचार होऊन मग त्या गोष्टीस सुरुवात होत असते. फीमेल हायस्कूलाच्या उत्पादकांनींही याचा नीट विचार करूनच या हायस्कूलाची उभारणी केली असावी. पण त्या हायस्कूलापासून लोकांस होणाऱ्या उपयोगाबद्दल ज्याअर्थी आज बराच मतभेद पडला आहे, त्या अर्थी सदर उद्देशांचा व साधनांचा पुनः एकवार विचार करणें जरूर आहे. तशांत हें हायस्कूल जेव्हां स्थापन झालें तेव्हां स्त्रियांस शिक्षणच नको असें म्हणणारे बरेच लोक असल्यामुळें स्त्रीशिक्षणाच्या आवश्यकतेबद्दलचाच वाद झाला. त्याच्या साधनवैचित्र्यामुळें उत्पन्न होणाऱ्या मतभेदाची त्या वेळेस फारशी चर्चा झाली नव्हती. पण एकदां हायस्कूल स्थापन झाल्यावर जो मतभेद पहिल्यानें महत्त्वाचा नव्हता त्यास आपोआपच महत्त्व आलें, व एवढ्या प्रयत्नानें स्थापन केलेल्या प्रतिवर्षी खासगी व सरकारी मिळून इतके पुष्कळ रुपये ज्यासाठीं खर्च होतात त्या शाळेचा खरोखर लोकांस कितपत उपयोग होतो असा प्रश्न स्वभावतःच उत्पन्न झाला. नवीन म्हणून कांहीं दिवस कोणी बोललें नाही; माहितीच्या दुर्मिळतेमुळें कांहीं स्वस्थ बसले. पण हीं दोनही कारणें चिरकालिक नसल्यामुळें, वळूवळू या विषयाची चर्चा जास्तच होत चालली, व त्या मानानें आपल्या बचावा-

करितां कां होईना या शाळेच्या व्यवस्थापकांकडून थोडथोडी माहितीही पण जास्त मिळू लागली. अखेरीस परवां प्रसिद्ध करण्याजोगा बहुतेक भाग त्यांनीं आमच्या ग्रामस्थ वृद्धवंधूंच्या मुखानें वदविला. हा शिक्षणक्रम साधारण मध्यम स्थितीतील लोकांस कितपत फायदेशीर आहे याचा थोडासा विचार गेल्या अंकीं आम्हीं केलाच आहे. तथापि स्कुलाच्या उद्देशांची व त्याची सांगड घालण्याकरितां पूर्वी अर्धवट चर्चा झालेल्या या स्कुलाच्या उद्देशांबद्दल आज येथें थोडासा विचार करूं.

आमच्याकडे मुलांप्रमाणें मुलींच्याही शाळा स्थापन होऊन आज बरीच वर्षे झालीं आहेत, व त्या बहुतेक आतां सुरळीत चालू लागल्या आहेत. मुलांच्या मानानें पाहतां मुलींच्या शाळेंतून सुधारणा होण्यास अजून बरीच जागा आहे. तथापि त्याकरितां नवीन स्कुलाच्या स्थापनेची कांहीं जरूर नव्हती. त्याचप्रमाणें मुलींच्या शाळेवर असणारे अधिकारीही स्त्रिया असल्यास बरें असें वाटून फीमेल हायस्कुलापूर्वी फीमेल ट्रेनिंग कॉलेजाचीही आमच्याकडे स्थापना झाली होतीच. तेव्हां वरील दोनही प्रकारच्या शाळा विद्यमान असतां फीमेल हायस्कूलची आमच्या प्रमुख मंडळींनीं जी उभारणी केली तिचा उद्देश वरील दोनही उद्देशांहून निराळाच असला पाहिजे. फीमेलहायस्कूल आमच्या लहान मुलींकरितांही नव्हे, व मास्तरिणी होऊं पाहणाऱ्या स्त्रियांकरितांही नव्हे. आतां हायस्कूल ही तरी एक शाळाच असल्यामुळें व दुसऱ्या कांहीं कारणांमुळें हायस्कूलाच्या व्यवस्थापकांनीं त्या शाळेंत वरील दोनही वर्गांची सोय केली आहे. परंतु या शाळेचा 'नवीन हायस्कूल' या नात्यानें जेव्हां आपणास विचार कर्तव्य आहे तेव्हां या हायस्कूलांत सामील केलेली मुलींची शाळा, प्रिपरेटरी क्लास, पहिली व दुसरी यत्ता, व मास्तरिणीचा धंदा शिकण्याकरितां आलेल्या गरीब किंवा अनाथ स्त्रिया या सर्वांस एकीकडे काढून ठेविलें पाहिजे. यांच्याकरितां या हायस्कूलावर इतके पैसे खर्च करण्याची जरूर नाही; व खर्च होत असलेल्या पैशाचा लोकांस योग्य मोबदला मिळतो कीं नाहीं याचा विचार करितांना त्यांत यांची गणना येत नाही. हायस्कूल ही प्रायमरी मुलींच्या शाळांच्या पुढची पायरी आहे, व प्रायमरी मुलींच्या शाळातून न मिळणारे शिक्षण देण्याकरितां हें फीमेल हायस्कूल आहे. येथपर्यंत ठीक आहे, पण या पुढचा मार्ग इतका सुगम नाही. आपल्याकडे मुलींचीं लग्ने ऋतु प्राप्त होण्यापूर्वीच करण्याची वहिवाट व शास्त्र असल्यामुळें, व एकदां मुलीचें लग्न झालें म्हणजे सासरी तिची इकूहळू तिची गृहकृत्यांकडे योजना होत असल्यामुळे मुलींच्या शाळांतून विवाहित स्त्रियांची संख्या फारशी, किंबहुना मुलींच नसते असें म्हटलें असतां चालेल; व विवाह झाल्यानंतर शाळेचें दर्शन झाल्यामुळे तत्पूर्वी मुलीस जें कांहीं थोडेंबहुत ट-फ येत असतें तेंही ती विसरून जाते. सारांश, मुलींच्या शाळेपासून बायका शिक्षित असल्यापासून समाजास जो फायदा व्हावयाचा तो होत नाही हें अगदीं उघड आहे. हीच

उणीव दूर करण्याचा फीमेल हायस्कुलाच्या उत्पादकांचा मुख्य उद्देश असावा असें आम्हांस वाटतें; व हाच जर त्यांचा उद्देश असेल तर तो योजिलेल्या उपायांनीं कितपत सिद्धीस गेला हें पाहणें असल्यास या हायस्कुलांत अशा तऱ्हेच्या हिंदुविवाहित स्त्रिया किती आहेत हेंच आपणांस पाहिलें पाहिजे. अशा तऱ्हेची माहिती व्यवस्थापकांनीं दिली नाही, पण एकंदर विवाहित स्त्रियांची संख्या २०; पैकीं जर इतर धर्मांच्या म्हणजे यहुदी वगैरे स्त्रिया वजा केल्या तर आपणांस या स्कुलापासून किती उपयोग होतो याची वाचकांस कल्पना येईल. हें असें कां व्हावें, याचा विचार करितां आम्हांस असें वाटतें कीं, या हायस्कुलाच्या व्यवस्थापकांनीं सध्यांच्या समाजस्थितीचा नीट विचार न करितां दहापांच 'काल्पनिक सुधारणा' एकदम करण्याच्या आतुरतेनें या स्कुलाची अशी स्थिति करून सोडली आहे. हें म्हणणें कित्येक भाविक जनांस धाष्ट्याचें वाटेल खरें; पण प्रसंगीं असें स्पष्ट व्हावेंच लागतें. हायस्कुलांतील शिक्षण प्रायमरी शिक्षणाचा जरी उत्तरभाग आहे, तरी या उत्तरशिक्षणाचा प्रायमरी शिक्षणाप्रमाणें स्त्रियांस सार्वत्रिक उपयोग होत नाही, ही गोष्ट या स्कुलाच्या व्यवस्थापकांनीं ध्यानांत ठेवण्यास पाहिजे होती ती त्यांनीं ठेविली नाही असें आमच्या दृष्टीला दिसतें. इंग्लंडासारख्या देशांत कांहीं स्त्रिया पुरुषांप्रमाणें स्वतंत्र धंदे करण्याकरितां या उत्तर शिक्षणाची अपेक्षा करितात व पुढें पुरुषांप्रमाणें वकिलीचा, वैद्याचा, एडिटराचा, किंवा कारकुनीचा म्हणा त्या धंदा करूं लागतात. स्त्रियांनीं अशा तऱ्हेनें पुरुषांप्रमाणें स्वतंत्र धंदे करून त्यांनीं पुरुषांच्या दास्यांतून मुक्त होऊं नये असें आम्ही बिलकुल म्हणत नाही. तथापि हा वर्षशतकाचा किंवा सहस्रांचा प्रश्न आहे. जेथें प्रौढविवाह जरीनें चालतात, आणि विवाहसंबंध बहुतेक कराररूपी झाला आहे, अशा पाश्चात्य राष्ट्रांतही स्त्रियांनीं स्वतंत्र धंदे करण्याचा प्रचार नुक्ताच सुरू झाला असून तेथें देखील फीमेल कॉलेजाची स्थापना किंवा पुरुष कॉलेजांत त्यांचा प्रवेश गेल्या पांचपंचवीस वर्षांतच झाला आहे. आमच्या सुधारकांस ही गोष्ट ठाऊक नसेलशी नाही. परंतु त्यांना तिकडील सुधारणेचें ताजें लोणी एकदम चाटण्याची अत्युत्कट इच्छा उत्पन्न झाली असावी. एन्हवीं फीमेल हायस्कुलांतील शिक्षणक्रम ठरवितांना त्यांनीं या दोनही उद्देशांचा असा घोंटाळा केला नसता. स्त्रियांस पुरुषांप्रमाणें कारकुनीचा किंवा ग्रंथकारांचा वगैरे धंदा जर कर्तव्य असेल तर हल्लीं प्रसिद्ध झालेला शिक्षणक्रम योग्य आहे. पण स्त्रीजातीचा ज्यास यत्किंचित् अभिमान आहे तो आमच्याप्रमाणेंच परकीय प्रभूंच्या लाथा खाण्यास आमच्या स्त्रियांनीं तयार व्हावें असें कदापि म्हणणार नाही. शिवाय आमच्याकडची समाजस्थिति मनांत आणितां गृहकृत्यें सोडून स्त्रिया स्वतंत्र धंदा करूं लागण्यास अजून कित्येक शतकांचा अवधि आहे. गृहकृत्यांचें ओझें जिच्यावर पडत नाही. अशी एखादी श्रीमंत स्त्री आजही पुरुषांप्रमाणें शिकून ग्रंथकार होण्याची इच्छा धरील; पण श्रीमंती व उद्योग यांचा

आमच्याकडे तरी अन्योन्यप्रतियोगीसंबंध असल्यामुळे अशी उदाहरणे फारच विरळा. त्याचप्रमाणे युरोपियन आहारविहारांचे व ललितकलांचे ज्यांस संसारांत सुख घेतां येईल अशांचीही संख्या कमीच. तेव्हां ज्या फीमेल हायस्कुलांतील शिक्षण पुरुषांप्रमाणे असून युरोपियन तऱ्हेवर आहे त्या शाळेचा दहापांच श्रीमंत लोकांखेरीज कोणासही उपयोग नाही. आमच्या बायकांस लिहितां वाचतां येऊन त्यांस गृहकृत्ये चांगल्या तऱ्हेने करण्याचे शिक्षण मिळावे, राहिल्या वेळांत पुराणादि वाचून त्यांनीं आपली आत्मोन्नति करावी व आपणांस संसारांत मदत करावी ही प्रत्येक मध्यम स्थितीतल्या सुशिक्षित पुरुषाची इच्छा आहे. कारागिरांस ज्याप्रमाणे धंदा मुख्य व शिक्षण हे उपांग असते, त्याचप्रमाणे बायकांसही साधारणतः गृहकृत्य मुख्य व शिक्षण आनुषंगिक आहे. करितां कारागिरांस ज्याप्रमाणे धंदा शिकून किंवा शिकत असतां उपयुक्त शिक्षण देण्याची सोय करितात त्या सारखीच सोय स्त्रियांसही अवश्य आहे. परंतु सर्व गृहकृत्ये सोडून दररोज ११ पासून ५ वाजेपर्यंत ख्रिश्चियन मास्तरिणीबरोबर पाश्चात्य विद्येची घोळपट्टी करण्यांत मुलीच्या वयाचीं पहिलीं १५।१६ वर्षे घालविण्यास कोणीही तयार होणार नाहीत; व फीमेल हायस्कुलांत मध्यम स्थितीतील लोकांच्या विवाहित मुली फारशा नाहीत याचे कारण तरी हेंच. एका इंग्रजाचे असे म्हणणे आहे की, धंदेशिक्षणांत कारागिरांचा भाग प्रथम शिकविला पाहिजे. कारण मुले मोठी झालीं म्हणजे मग त्यांचा कामावर हात चांगला बसत नाही. आमच्या स्त्रियांचीही गोष्ट कांहीं अशी याप्रमाणेच आहे. १५।१६ वर्षांपूर्वीच तिला गृहकृत्यांची चांगली माहिती पाहिजे, व ती घरांत जितकी मिळेल तितकी शाळेत कधीही मिळणार नाही. स्त्रीशिक्षणाचे सासर हें एक वर्कशॉप आहे. त्या वर्कशॉपमधून न काढितां त्यांस उपयुक्त व स्वधर्मानुकूल उदार शिक्षण देण्याची जर कांहीं सोय असेल तर ती आम्हांस पाहिजे आहे. ही सोय होऊन जर ज्या कोणास हवे असेल त्यास पाश्चात्य शिक्षण देण्याची सोय करितां येईल तर चांगलेंच. परंतु दुसरीकरितां पहिलीचा त्याग करून उपयोग नाही. पहिली सोय प्रधान आहे व तीच आज आम्हांस मुख्यत्वे हवी आहे. या फीमेल हायस्कुलापासून असा कांहीं उपयोग होईलसे वाटत होतें, पण तें स्कूल मध्यम प्रतीच्या लोकांस असूननसून सारखेंच झाल्याप्रमाणे आहे.

तात्पर्य. प्राथमरी शिक्षण व मास्तरिणीचा धंदा शिकविणे या कार्मी फीमेल हायस्कुलाचा उपयोग द्विरुक्त असल्यामुळे तें अनवश्यक आहे; पुरुषाप्रमाणे स्वतंत्र धंदे करण्याचे शिक्षण देण्याचा विचार असेल तर तो कित्येक शतकेपर्यंत अशक्य असल्यामुळे व फारच झाले तर त्यापासून दहापांच श्रीमंत स्त्रियांस आज कदाचित् उपयोग होण्याचा संभव असल्यामुळे त्या कार्मी खर्च होणाऱ्या पैशाचा अपव्यय होत आहे; व इल्लींचा शिक्षणक्रम आमच्या मध्यम स्थितीतील लोकांस हवा त्याप्रमाणे चालीस, रीतीस व धर्मास अनुकूल नसल्यामुळे त्यांस तो निरुप-

योगी आहे. एवंच या शिक्षणक्रमांत जर काहीं फरक न होईल तर इतके पैसे प्रतिवर्षी पाण्यांत टाकल्याप्रमाणे होणार आहेत.

फीमेल हायस्कुलांतील शिक्षणक्रम.*

(नंबर ४)

आजपर्यंत आम्ही यासंबंधाने जे लेख लिहिले त्यांवरून स्त्रीशिक्षणाच्या संबंधाने आमचा व स्त्रीहायस्कुलाच्या उत्पादकांचा कोठे मतभेद आहे हे वाचकांच्या लक्षांत आलेच असेल. तथापि या स्त्रीहायस्कुलाच्या काहीं भक्तमंडळींनी आमचे प्रतिपादन दांभिक आहे असा आमच्यावर आरोप आणण्याचा प्रयत्न चालविला आहे; करितां त्यासंबंधाने आज येथे थोडासा विचार करूं.

फीमेल हायस्कुलांतील सद्यःशिक्षणक्रमाचे भक्त हो ! तुम्हांस जर असें भासत असेल कीं पाश्चात्य विद्येच्या परिशीलनाने सुधारणेच्या अत्युच्च कल्पना तुमच्याच मात्र भेदूत कोंदल्या गेल्या आहेत व युग्मद्वयतिरिक्तजनांनी तुमच्यापुढे आपल्या विचारांची रिपरिप न लावितां मुकाट्याने तुम्ही मृगतां त्यासच मान डोलवावी, नाहीतर आपल्या विद्येचा राजीनामा द्यावा,—तर तुम्हांस आमचे इतकेच सांगणे आहे कीं तुम्ही ज्या कालामध्ये पाश्चात् विद्येचे अध्ययन केले तो काल व आजचा काल अगदीं भिन्न आहेत. पाश्चात् विद्येच्या जास्त प्रसाराने म्हणा किंवा तुम्हीं जीं कामे गेल्या पांचपंचवीस वर्षांत हातीं घेतलीं व त्यांत तुम्हांस जे यश प्राप्त झाले व तुमचा जो दृढनिश्चय लोकांच्या नजरेस आला त्यामुळे म्हणा, सुधारणेचे अत्युज्ज्वल स्वरूप जरी तुम्हांआम्हांस एकच दिसत आहे, तरी प्रस्तुत कार्त्तिकी आमचे कर्तव्य काय यासंबंधाने तुमचा आमचा बहुधा अपरिहार्य मतभेद आहे. संसाररूप शकटाची गति स्त्री व पुरुष या दोन चक्रांच्या आधीन आहे व त्यांतील एक चक्र मागे पडले तर तो शकट खड्ड्यांत पडेल; स्त्री ही पुरुषाची सहधर्मचारिणी आहे; करितां तिच्या साहाय्यावांचून पुरुष एकटाच जर पुढे जाऊं म्हणेल तर ते कधीही शक्य होणार नाही; शिक्षणाने ज्याप्रमाणे पुरुष विघडले नाहीत त्याचप्रमाणे स्त्रियाही विघडण्याचा संभव नाही; इ. इ. तुमच्यामते तुमचीं अनन्योपभोग्य सुधारणेचीं उच्चातिउच्च जीं तत्त्वे आहेत त्यांचा प्रत्येक वेळीं जप करून काहीं उपयोग नाही. या तत्त्वांनीं तुमचीं डोकीं इतकीं फिरून गेलीं आहेत कीं प्रस्तुत आपणांस काय कर्तव्य आहे याची कल्पनाही तुमच्या डोक्यांत शिरत नाही. एकाने सुधारणेच्या तत्त्वांचे ढोलके पिटावे व त्याच्या भक्त मंडळीने त्याच्या भोवतीं वेड्याविद्या उडत्या मारून “अहोरूपमहोध्वनिः” असा एकच कव्होळ करावा, याच्यापलीकडे अद्याप तुमची गति झाली नाही व सुधारणा

* (ता. २५ आक्टोबर, १८८७).

महातत्त्वांच्या अमलाच्या गुंगीत तुमच्या म्हणण्यांत व वस्तुस्थितीत किती फरक आहे तो तुम्हांस दिसत नाही. आजपासून हजार दोन हजार वर्षांनी मनुष्यमात्राची काय स्थिति झाली पाहिजे किंवा व्हावी हा विचार सुधारणेच्या कामी जरी महत्त्वाचा आहे तरी खरे सुधारक जे आहेत ते तो विचार आजच अमलांत आणण्याचा कधीही प्रयत्न करीत नाहीत व हाच न्याय प्रस्तुत प्रकरणी लागू पडतो. दोनचार किंवा दहापांच शतकांनीं स्त्रिया पुरुषांप्रमाणेच स्वतंत्र होऊन रोजगारधंदे करू लागतील, विवाहदास्य जाऊन त्या ठिकाणीं समयस्वतंत्रता येईल, व राष्ट्रांचीं दोनही अंगें सुशिक्षित व उद्योगी झाल्यानें राष्ट्र सुसंपन्न होऊन उन्नतीस येईल वगैरे गोष्टीबद्दल आमची बिलकुल तक्रार नाही. आमचा सध्यां इतकाच प्रश्न आहे कीं, हल्लीं आमच्याकडे स्त्रियांची जी स्थिति आहे ती सुधारण्यास व विशेषतः त्यांस शिक्षण देण्यास कोणता उपाय करावा ? हा प्रश्न सद्यःस्थितीनें इतका आकुंचित झाला आहे कीं तुमच्या सुधारणेच्या महातत्त्वांच्या पिसांची येथें कांहीं जरूर नाही.

परंतु आमच्या बऱ्याच सुधारक भक्तांस वरील भेद अजून नीट कळत नाहीं हे आमचें किंवा त्यांचें एक मोठें दुर्भाग्यच समजावयाचें. मुलींच्या शाळांतून जें प्रायमरी शिक्षण मिळतें त्यापेक्षां आमच्या स्त्रिया सुशिक्षित होण्यास जास्त शिक्षणाची आवश्यकता असून तें त्यांस ज्या ठिकाणीं त्यांच्या इतर कृत्यांत आड न येतां मिळेल असें एक इन्स्टिट्यूशन आम्हांस अवश्य पाहिजे, या गोष्टीचा आम्ही वारंवार स्पष्ट उल्लेख केला आहे. परंतु तो मनांत न आणितां किंवा त्याकडे दुर्लक्ष करून फीमेल हायस्कुलाची दिशा अत्यंत चुकीची आहे असें म्हणण्यांत आमचा गुप्त हेतु स्त्रीशिक्षणाविरुद्ध आहे असें सांगणारे साहसी सुधारक आपल्या मेंदूचा कमजोरपणा व आपल्या अंतःकरणाची दूषितता मात्र जगास व्यक्त करीत आहेत. आमच्या राष्ट्रांत मुलींचे विवाह ऋतुकालापूर्वी करण्याची जी रीति आहे ती चांगली असो वा वाईट असो, ती बदलण्यास बराच काल गेला पाहिजे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. एकदां विवाह झाला म्हणजे अर्थातच त्या स्त्रीचें आयुष्य गार्हस्थ्यधर्मांत जाणार हेंही ठरलेंच. कै. डॉ. आनंदीबाईप्रमाणें एखादी स्त्री विवाहोत्तरही पतिसंमतीनें व अन्य कारणांनीं विद्याध्ययन करून पुरुषांप्रमाणें एखादा धंदा करू शकेल; पण आमच्याकडील विवाहपद्धति जेंपर्यंत बदलली नाही तोंपर्यंत अशी उदाहरणें कचित्च दृष्टीस पडणार. तथापि त्यांचें महत्त्व लक्षांत आणितां अशा स्त्रियांस योग्य मदत मिळून त्यांचा मार्ग सुलभ केला पाहिजे ही गोष्ट आम्हांस पूर्णपणें मान्य आहे. परंतु स्त्रिया सुशिक्षित झाल्यास त्यापासून आपलें पाऊल पुढें पडण्यास बरीच मदत होईल यांत जर कांहीं अर्थ असेल तर तो अर्थ वरच्या सारख्या त्रिल व्यक्तींच्या हातून साध्य होणार नाही. स्त्रियांची सुधारणा होण्यास हल्लींच्या स्त्रिया विवाहबद्ध होऊन संसारांत पडल्या आहेत, त्यांसच संसारांतून न काढितां सुशिक्षित केळें पाहिजे व त्या सुशिक्षित

शाल्या म्हणजेच आपली सुधारणा होण्यास आपणांस त्यांपासून साहाय्य होणार. “स्त्री सुधारणा” व “स्त्रीशिक्षण” यांच्या महातत्त्वांचा उच्चैर्घोष करणारांनी ही गोष्ट अवश्य ध्यानांत ठेविली पाहिजे, कीं, जेंपर्यंत विवाहित स्त्रियांच्या समुदायास सुशिक्षित करण्याचा प्रयत्न चालू नाही तोंपर्यंत खऱ्या स्त्रीशिक्षणास आमच्याकडे सुरवात झाली असें कधीही म्हणतां येणार नाही. प्रायमरी शिक्षणाच्या पुढील शिक्षण हायस्कुलांतील होय. पण तें कोणाकरितां तर मुलांकरितां. संसारांत पडणाऱ्या स्त्रियांस त्यापेक्षां निराळ्याच तऱ्हेचें शिक्षण पाहिजे व तें ज्या स्कुलांत मिळत नाही त्याचा स्त्रीशिक्षणाचे कामीं कधीही उपयोग होणार नाही. फीमेल हायस्कुलाच्या उत्पादकांस या गोष्टी न कळण्याजोग्या आहेत असें नाही. तथापि कशानेही म्हणा, त्यांची दृष्टि इकडे मुळीच जात नाही. फीमेल हायस्कुलांतील शिक्षणक्रम विवाहित स्त्रियांवर सोईवार नव्हता याची प्रतीति म्यानेजरांस लवकरच आली. पण मौज अशी कीं, त्याचीं खरीं कारणें शोधून काढण्याचा प्रयत्न न करितां हायस्कुलांतील मुलींची संख्या प्रायमरी स्कूल हायस्कुलांत सामील करून त्यांनीं ताबडतोब भरून काढिली. इतकेंच नव्हे तर, ज्या दिशेनें ते जात होते ती दिशा चुकली आहे अशी हायस्कुलांतील विवाहित मुलींची संख्याच साक्ष देत असतां त्या स्कुलाचे व्यवस्थापक अधिकाधिकच त्या दिशेकडे जाऊं लागले. आमच्या येथील मुलांच्या शाळांतूनही अजून बोर्डिंगाची नीट व्यवस्था नाही, पण त्या कामीं अगदीं तयारी आहे. ज्या कोणास आपल्या मुली किंवा सुना फीमेल हायस्कुलांत ठेवणें आहेत, पण त्यांची पुण्यांत सोय नाही, त्यांनीं खुशाल त्यांस या बोर्डिंगांत धाडावे. तेथे त्यांची नीट व्यवस्था राहून त्यांच्या हातून इंग्रजी अभ्यास करविला जाईल. फीमेल हायस्कुलाचे उत्पादक हो, आपल्या चातुर्याची या कामीं तारीफ करावी तेवढी थोडीच. मुलांच्या शाळांसही आपण खाली पाहावयास लाविलेंत यांत अगदीं शंका नाही. परंतु प्रश्न इतकाच कीं, या आपल्या बोर्डिंगांत कोणत्या प्रतीच्या स्त्रिया आहेत किंवा येतील याचा तुम्ही नीट विचार केला आहे काय ? परगांवच्या १४।१५ वर्षांच्या संभावित गृहस्थांच्या मुली आपल्या बोर्डिंगांत किती आहेत याची माहिती आपण द्याल काय ? मुलांप्रमाणें मुलींसही हायस्कूल झालें; बोर्डिंग राहिलें होतें तेवढेंही झालें, इतकेंच जर आपलें कर्तव्य तुम्ही समजत असाल तर त्यास आमचें कांहीं म्हणणें नाही. बाकी विवाहित मुलींस मुलांप्रमाणें स्वतंत्र अभ्यास करण्यासाठीं लोक आपल्या मुली या बोर्डिंगांत पाठवितील ही गोष्ट आम्हांस तर आज संभवनीय दिसत नाही. मास्तरांनीचा धंदा करून उदरनिर्वाह करूं इच्छिणाऱ्या कांहीं गरीब व अनाथ स्त्रियां-खेरीज या बोर्डिंगांत कोण येणार ? ज्याप्रमाणें फीमेल हायस्कूल हें फक्त कांहीं श्रीमंत व अनाथ स्त्रियांच्याच उपयोगी, त्याप्रमाणें ह्या बोर्डिंगाचाही अनाथ स्त्री-गृहापेक्षां जास्त कांहीं उपयोग होणार आहेसें आम्हांस वाटत नाही. बोर्डिंगांतील

अंतर्व्ययस्था काय आहे ती अद्याप बाहेर आली नाही; तथापि ती कशीही असली तरी बोर्डिंगाची कल्पना ज्यांच्या डोक्यांत आली त्यांस एक तर सुधारणामहा-तत्त्वांनी गुंगवून सद्यःस्थितीस अंध करून सोडिलें असावें, किंवा पंडिता रमाबाई ज्याप्रमाणें येथें येऊन एक विधवागृह स्थापन करणार आहेत त्याप्रमाणेंच या बोर्डिंगाचा कांहीं अंशीं उपयोग झाल्यास करावा असा त्यांचा हेतु असावा. एरव्हीं आपल्या समाजाची ज्यास याकिंचित् ओळख आहे त्याच्या हातून समजून उमजून परगांवचे लोक आपल्या विवाहित १४।१५ वर्षांच्या मुली या बोर्डिंगांत विद्याभ्यासाकरितां पाठवितील असें मानण्याचें धाष्टर्य झालें नसतें. असो; पण सर्वत्र प्रकार जेथें याच मासल्याचे आहेत, तेथें एका बोर्डिंगाकरितांच आम्ही विशेष-वादविवाद करित नाही. आमचें म्हणणें इतकेंच आहे कीं सध्यांच्या समाज-स्थितीचा विचार करितां पुण्यांतील फीमेल हायस्कूल किंवा त्याचे बोर्डिंगापासून आम्हांस कांहीं फायदा नाही. ज्याप्रमाणें प्रार्थनासमाजानें धर्मसुधारणा झाली नाही, त्याचप्रमाणें या हायस्कुलानेंही स्त्रीशिक्षणाच्या कामीं कांहीं व्हावयाचें नाही. धर्म सुधारण्याकरितां ज्याप्रमाणें लोकांत मिसळून त्यांस उपदेश करून आपल्या-बरोबर ओढिलें पाहिजे, त्याप्रमाणेंच स्त्रीशिक्षणाची गोष्ट होय. फीमेल हायस्कुलां-तून जरी एखादी स्त्री एम्. डी. किंवा एम्. ए. झाली तरी त्यामुळें आमच्या सामजांतील एकंदर स्त्रीसमूहाची सुधारणा व्हावयाची नाही. करितां एकंदर स्त्रीसमूहास संसारोपयोगी शिक्षण देण्याची व्यवस्था जर फीमेल हायस्कुलाकडून होणार नाही तर तें असून नसून सारखेंच. फीमेल हायस्कुलावर प्रतिवर्षी हजारों रुपये जे खर्च होतात ते केवळ दहापांच लोकांसाठींच आहेत असा आमचा समज नाही व सरकारचाही असेल असें आम्हांस वाटत नाही. येवढ्यावरून आम्ही ज्या थोड्या लोकांस या स्कुलाचा फायदा मिळतो त्यांचा हेवा करितो असें कोणी समजू नये. साधारण लोकांची प्रथमतः सोय होऊन जर श्रीमंत लोकांची सोय होत असेल तर ती सरकारनें खुशाल करावी; पण दोहोंस जर पैसे नसतील तर आधीं बहुसमाजसुधारणेकडे पैसे खर्च केले पाहिजेत. आमच्या सुधारकभक्तां-प्रमाणें आम्ही आमचे विचार चुकले नसतील असें म्हणत नाही. तथापि आम-च्या म्हणण्याची चूक न दाखवितां जर दुराग्रहानें, अभिमानानें व शहाणपणाच्या घमेंडीनें आमच्यावर दांभिकत्वाचा आरोप कोणी आणूं पाहील, तर लोकांच्यापुढें त्यांच्या मेंदूचें वजन आम्हांस अवश्य करावें लागेल.

स्त्रीशिक्षणाची दिशा*

दोन तीन महिन्यांमार्गे या विषयावर आम्हीं पांच सात लेख लिहिले होते त्यावरून या विषयासंबंधानें आमचीं मते वाचकांस कळलीच असतील. प्रस्तुतच्या स्त्रीशिक्षणक्रमाच्या पुरस्कर्त्याइतकेंच किंबहुना ज्यास्तही स्त्रीशिक्षणाचे आम्ही कैवारी आहों व स्त्रीशिक्षणाकडे आमच्या मनाची जात्याच प्रवृत्ति आहे. तथापि हल्लींचा शिक्षणक्रम आम्हांस बिलकूल पसंत नसल्यामुळे आमच्यावर प्रतिपक्षीयांनीं बरीच उच्चल करून आम्हांस विनाकारण युद्धास प्रवृत्त केलें. आमचा मुद्दा इतकाच होता कीं, ज्याअर्थी पुरुषांप्रमाणें स्त्रियांसही संसारांत ईश्वरानें कांहीं कर्तव्ये अवश्य लावून दिलीं आहेत, त्याअर्थी पुरुष व स्त्रिया यांचा शिक्षणक्रम भिन्नभिन्नच असला पाहिजे. पुरुषांचा धंदा करूं इच्छिणाऱ्या स्त्रियांची संख्या नेहमींच अत्यंत अल्प असणार. तेव्हां स्त्रीशिक्षणाचा पाया घालणाऱ्या लोकांनीं केवळ या अत्यंत अल्प वर्गाच्या सोयीकडेच लक्ष देऊन उपयोगी नाही. कोणतेंही राष्ट्र घेतलें तरी स्त्रियांचा आयुष्यक्रम पुरुषांच्या आयुष्यक्रमाहून भिन्न आहे व हा भेद आमच्या देशांत तर विशेषच नजरेस येतो. इतउत्तर शिक्षणानें किंवा एकंदर सुधारणेच्या योगानें हा भेद अगदीं कमी केव्हां होईल तो होवो; पण हल्लींच्या स्थितीचा विचार करितां, सामान्यतः मध्यम प्रतीच्या हिंदु स्त्रियांस जगांत ज्या स्थितीत रहावें लागतें त्या स्थितीस अनुकूल असेंच शिक्षण त्यांस दिलें पाहिजे. ह्या दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे विवाहितावस्था व गृहकृत्ये हीं स्त्रियांचीं दोन प्रधान कर्तव्ये असल्यामुळे स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या शिक्षणाची दिशा लवकर भिन्नभिन्न करावी लागणार. साधारण लेखन व वाचन दोघांसही एकच इयत्तें दिल्यास हरकत नाही. पण पुरुषांप्रमाणें स्त्रियांस १५।१६ वर्षेपर्यंत धोकंपट्टी करण्यास लावणें अत्यंत अहितकारक व स्वभावविरुद्ध आहे. येथील स्त्रियायस्कुलाच्या शिक्षणक्रमाचें परीक्षण करतेवेळींही आमचा मुख्य मुद्दा हाच होता. आमचा सिद्धांत चुकीचा असेल; पण जोंपर्यंत त्यांतील चूक कोणीही दाखविली नाही तोंपर्यंत त्या सिद्धांतास हा शिक्षणक्रम कितपत जुळतो इतकेंच आमचें पाहणें आहे. अस्तु. या वादाचा आज येथें उपन्यास करण्याचें कारण इतकेंच कीं, आमचा हा सिद्धांत कोत्या दृष्टीचा व आमच्या इंग्रजी विद्वत्तेस न शोभणारा आहे असा जो एक आक्षेप त्यावेळीं आमच्या प्रतिपक्षीयांनीं आमच्यावर केला त्याच्या निरसनार्थ आज येथें दुसऱ्या एका प्रसिद्ध इंग्रजी मासिक पुस्तकांतील उतारा वाचकांस सादर करावयाचा आहे. दुसरा म्हणायचें कारण एक मार्गेच वादप्रसंगी पुढें केला होता. वस्तुतः पाहतां आमच्या विचारसरणींत कांहीं दोष न दाखवितां फक्त 'हें करणें तुमच्या इंग्रजी विद्येश शोभत नाही' असा साधारण आक्षेप करण्यांत कांहीं हांशील नाही, व त्यास उत्तर देण्याचीही विशेष आवश्यकता नाही. तथापि

“न हि सिंहे गजास्कंदी भयाद्रिगुहाशयः” या न्यायाने परपक्षसमाधानार्थ ही इंग्रजी तटवेदी मधून मधून आम्हांस करावी लागते. स्त्रीजातीच्या कर्तव्याबद्दल आमच्या मतांत व एडिनबर्ग रिझ्यूनामक प्रसिद्ध त्रैमासिक पुस्तकांत नुकत्याच आलेल्या निबंधांतील मतांत किती सादृश्य आहे हे मागे दाखविलेच आहे. आज नाइट्थ सेचरीनामक पुस्तकाच्या फेब्रुअरी महिन्याच्या अंकांत याच विषयावर एक निबंध आला आहे त्यांतील कांहीं भागाचा आशय खाली देतो.

सदर निबंध मिस सिव्हेले नामक एका बार्डनैच लिहिला आहे व त्यांतील प्रतिवाद्य विषय इंग्लंडांतील मुलींच्या शाळांतून हल्लीं सुरू असलेली धोकंपट्टी होय. ह्या निबंधांतील बराच भाग मुलांच्या शिक्षणक्रमास लागू पडण्यासारखा आहे. पण त्याचा येथे विचार न करितां फक्त स्त्रियांच्या शाळांबद्दल व शिक्षणक्रमाबद्दल बार्डनैच काय म्हणणें आहे तें पाहूं. आम्ही लिहिल्याप्रमाणेंच या बार्डनैच प्रथमतः असें प्रतिपादन केलें आहे कीं स्त्रियांस व पुरुषांस संसारांत निरनिराळीं कामें असतात; करितां दोहोंचा शिक्षणक्रमही स्वभावतः भिन्न असला पाहिजे. तिच्या म्हणण्याप्रमाणेंच इंग्लंडांतील शाळांतून जितका पाळला जावा तितका जात नाही; व १८ वर्षेपर्यंत मुलींस व मुलांस एक प्रकारचें शिक्षण मिळतें. इंग्लंडांतील विद्वान पुरुषांच्या मनांत हा भेद न उतरल्यामुळे किंवा त्यांचीं मते निराळीं असल्यामुळे ही स्वभावविरुद्ध स्थिति हल्लीं प्रचारांत आहे. पण निबंधकर्त्रीचें असें मत आहे कीं, हा भेद लक्षांत आणतां ठरलेले स्त्रीशिक्षणक्रम सर्व फुकट आहेत व तें कधीही चिरस्थायी व्हावयाचे नाहीत. स्त्रीपुरुषांच्या आयुष्यक्रमामधील भेद या निबंधांत खाली लिहिल्याप्रमाणें दर्शविला आहे.

“अगदीं लहानपणीं मुलामुलांत कांहीं भेद नजरेस येत नाही. पण तीं जरा मोठीं झालीं कीं, लगेच त्यामधील अंतर दृष्टीस पडतें. मुलगा दांड, धीट, व गडबड्या होतो व त्यास घराबाहेर पडण्याची मोठी हौस असते. मुलगी स्वभावतःच गरीब असते, व तिचें मत हळुहळूं भातकुल्या वगैरे घरांतल्या खेळांकडे जाऊं लागतें. पुढें जसजशीं जास्त वर्षे होतात त्यामानानें हाच भेद बळावत जातो, व अखेरीस दोहोंच्या दिशा अगदीं भिन्न होतात, व दिशा भिन्न झाल्या म्हणजे अर्थातच कार्याचाही भेद झालाच म्हणावयाचा. मुलगा मोठा झाल्याबरोबर तो आपला रोजगारधंदा करण्यास कोठें तरी बाहेर जातो, व मुलगी मोठी झाली—मग ती विवाहित असो वा अविवाहित असो—तिच्या गळ्यांत घरचा संसार पडतो. पुरुष ज्याप्रमाणें चाकरी किंवा धंदा करतो त्याचप्रमाणें स्त्रियांसही गृहकृत्यें, मुलांचे शिक्षण, संरक्षण वगैरे केलेंच पाहिजे. येवढ्यावरून स्त्रियांनीं पुरुषांच्या ताब्यांत रहावें असें होत नाही. तथापि ज्याअर्थी पुरुषांची व स्त्रियांचीं कर्तव्ये या जगांत भिन्न भिन्न आहेत त्याअर्थी प्रत्येकानें दुसऱ्याच्या कामांत पडण्यांत कांहीं हशील नाही. पुरुषांस या लोकीं कोणता अर्थ साध्य आहे, त्यांच्या मनाची प्रकृति कशी असते व ते कशाकरितां झटत असतात वगैरे गोष्टींची माहिती स्त्रियांस असल्याखेरीज

त्यांच्या हातून पुरुषांस व्हावें तसें साहाय्य होणार नाही. अशी माहिती त्यांस असणें जरूर आहे; पण पुरुषांच्या धंद्यांत पडणें त्यास इष्ट नाही. रोजगार, धंदा, व्यवसाय वगैरे पुरुषांचे भाग आहेत, आणि संगोपन, आस्था, दया, आनकूल्य वगैरे स्त्रियांचे होत. प्रत्येकांने आपापला कार्यभाग चांगला करण्यास झटवें यांतच त्यास भूषण आहे, व हेंच त्यांचें कर्तव्य आहे. यासाठीं दोहोंस जें शिक्षण द्यावयाचें तें त्या त्या वर्गाच्या कर्तव्याकडे लक्ष देऊनच दिलें पाहिजे. वैद्यकीचा किंवा वकिलाचा धंदा करूं इच्छिणाऱ्या स्त्रियांची संख्या फारच कमी आहे, व ती अशीच राहिल.

बाकी बहुतेक स्त्रिया २०।२१ वे वर्षी विवाहित होतात व तेव्हांपासून त्यांस गृहकृत्यांकडे स्वभावतःच नजर पोंचवावी लागते. या मोठ्या वर्गास आपलें कर्तव्य ज्या तऱ्हेचें चांगलें बजावतां येईल असाच शिक्षणक्रम स्त्रियांच्या शाळांत ठेविला पाहिजे. हें एक प्रकारचें धंदेशिक्षणच आहे. ज्याप्रमाणें मुलास, तो नावाड्याचा, शिपायाचा वगैरे धंदा करण्यास योग्य होईल, असें शिक्षण मुलांच्या शाळांत मिळतें, त्याचप्रमाणें स्त्रियांच्याही शाळांची गोष्ट आहे. हा भेद मनांत आणतां जो शिक्षणक्रम अमलांत येईल तो कधीही शाश्वत होणार नाही.

सदर निबंधांत दुसऱ्याही आणखी काहीं गोष्टी आहेत. पण त्यांचा संबंध इंग्लंडच्या प्रस्तुत स्थितीशींच असल्यामुळें त्या येथें देत नाहीं. स्त्रीशिक्षणाचा मुख्य उद्देश काय याबद्दल जरी मतैक्य असलें, तरी ज्या देशांत स्त्रियांचे विवाह प्रौढपर्णी होतात तेथील स्त्रीशिक्षणक्रमांत व आमच्याकडील स्त्रीशिक्षणक्रमांत थोडा-बहुत फेर पडलाच पाहिजे. यासाठीं इंग्लंडांतील शिक्षणक्रम प्रथम स्त्रीशिक्षणाच्या वरील उद्देशास अनुकूल असला तरीही तो आपणांस जशाचा तसाच घेतां येणार नाही हें उघड आहे. तथापि स्त्रीशिक्षणाच्या उद्देशासंबंधानें मतभेद असण्याचें काहीं कारण नाही स्त्रियांची योजना स्वभावतःच घरांतील कृत्ये करण्याकडे झालेली आहे व तीस अनुकूल असेंच शिक्षण त्यांस मिळाले पाहिजे हेंच काय तें मुख्य तत्त्व आहे. आपल्याकडील स्त्रियांचा विवाहकाल वाढून प्रौढविवाह कधी प्रचारांत येतील ते येवोत. तोंपर्यंत आमची सांप्रतची स्थिति लक्षांत आणूनच आम्हांस वर्तन केलें पाहिजे. मुलींच्या आहेत त्या शाळा सुधारून व्यवस्था नीट केल्यास १०।११ वर्षांपर्यंत म्हणजे साधारणरीत्या विवाहापूर्वी मुलीस लेखनवाचन साधारण नीट शिकवितां येईल. आतां पुढील शिक्षणाची तजवीज करावयाची ती मुलगी सासरी गेल्यावर घरचें थोडेंबहुत काम संभाळून राहिल्या वेळांत तिला उपयुक्त विषयांची माहिती मिळेल अशा रीतीनें केली पाहिजे. मुलाप्रमाणें सात किंवा आठ यात्रा करून अकरा वाजल्यापासून पांच वाजेपर्यंत त्यांच्याकडून घोक्पट्टी करवून शिवाय राहिल्या वेळांत त्यांनीं शाळेतील धडे करावे हें त्यांच्या पुढील कर्तव्यास अगदीं विरुद्ध आहे. नाईटीन्थ सेंचुरीमधील वर सांगितलेल्या निबंधांत लिहिल्याप्रमाणें काहीं थोड्या स्त्रियांस हा अभ्यासक्रम इष्ट असेल. पण

एकंदर स्त्रीजातीचा विचार करतां ही पद्धत अगदीं अपायकारक आहे व स्त्री-शिक्षणाचा प्रसार करण्याचें काम ज्यांनीं आपणाकडे घेतलें आहे त्यांनीं य. गोष्टीचा विचार करावा अशी आमची त्यांस सविनय विनंति आहे.

मलबारी शेटजींचा उद्योग.*

जेथून आपल्याला खालीं लोटून दिलें असेल तेथपर्यंत पुनः उडून येण्याचा गुण चेंडूंत आढळतो व तो आपल्या अंगांत कसा येईल हें जाणण्याविषयीं मनुष्याच्या मनाची खटपट चालू असते. जगामध्यें कितीही अडचणीचे प्रसंग आले, आपल्या उद्देशसिद्ध्यर्थ चाललेल्या प्रयत्नांत आपल्याला कितीही ठोकरा खाव्या लागल्या, तरी मनांत दृढनिश्चय ठाम करून हातीं धरलेल्या कामाची चिकाटी सोडावयाची नाही अशा प्रकारचीं माणसें या जगांत फार कमी आढळतात आणि आपल्या लोकांत त्यांचा बहुतेक अभावच आहे. अशी स्थिति असल्यामुळेच आमचें कोणतेंही काम नीट रीतीनें व सारख्या जोरानें चालत नाही. 'आरंभ-शूराः खलु दाक्षिणात्याः' अशी म्हण आहे, पण 'दाक्षिणात्याः' या शब्दाच्या ठिकाणीं साऱ्या हिंदुस्थानवासी प्रजेचा वाचक शब्द घातल्यास चूक होणार नाही. असा जो हा दुर्मीळ गुण तो जेथें आढळेल तेथें त्याचें अभिनंदनपर स्वागत गाडलें पाहिजे. मुंबईतील इंडियन स्पेक्टेटर पत्राचे कर्ते मि. बेहेरामजी मर-वानजी मलबारी याचें नांव आमच्या वाचकांस श्रुत आहेच. यांच्या आंगां आम्ही ज्या गुणाविषयीं वरतीं लिहिलें आहे तो गुण ओतप्रोत भरलेला आहे. यांनीं हिंदुसमाजसुधारणेचें कंकण हातीं बांधल्याला आज पांचसहा वर्षे झाली. इतक्या काळांत त्यांच्या श्रमानें व खटपटीनें आणि त्या दोहोंपासून उत्पन्न झालेल्या चळवळीनें सुधारणेच्या कार्यास बरीच मदत झाली यांत कांहीं शंका नाही. त्यांनीं सुचविलेल्या गोष्टी पुष्कळांना मान्य झाल्या नाहीत व होतील असें वाटत नाही. त्यांच्या लेखांच्या व त्यांपासून माजलेल्या वादविवादाच्या योगानें सुधारक-मंडळांत तीन तट झालेः—एकास कायद्याची मदत घेणें अवश्य वाटतें. दुसऱ्याचें असें मत आहे कीं, अगोदर उपदेशद्वारा लोकमताचा प्रवाह तुमच्या मताला आणून जोडा, निदान बहुमत तरी तुमच्यासारखें आहे असें दाखवा, आणि बहुमत जसें तसा कायदा मागा. तिसराही एक पक्ष असा आहे कीं, जर कायदाच पाहिजे असेल तर प्रथम आपल्यापुरता कायदा मागून घ्या. आपल्या स्वतःला अशा रीतीनें बांधून घेऊन कोणतीही सुधारणा अमलांत आणून दाखवा. तिचीं सुफलें दिसूं लागलीं कीं इतर भित्रे लोक आपोआप त्या मार्गाला वळतील. अशा प्रकारें जरी तीन वर्ग सुधारकांतल्या सुधारकांत दिसूं लागले आहेत, आणि त्यामुळे

त्यांचे परस्पर वादविवाद चालले असतां असा जरी भास होतो कीं, हे एकमेकांचे कट्टे दुष्मन आहेत, यांच्यांत कोणत्याही गोष्टीविषयीं मतैक्य नाही, तथापि तिन्ही वर्ग सुधारणाप्रिय आहेत, नवद्रेषी नाहीत. त्यांच्यातील भिन्नभाव कायतो इष्ट-कार्य साधण्याच्या मार्गाबद्दलचा आहे. कांहीं वर्षांपूर्वीचीं व हल्लींचीं वर्तमानपत्रे चाळून पाहिलीं तर ही गोष्ट आमच्या मते स्पष्ट होईल कीं, सुधारणेला प्रतिकूल, निदान उघडपणें तरी तसे, असे लेखक हल्लीं फार कमी आढळतात. सुधारणेला प्रतिकूल असाही लेख लिहिणें असला तरी आरंभीं 'सुधारणा आम्हांस पाहिजे आहे' असें म्हणण्याचा परिपाठ पडत चालला आहे. यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, सुधारकांच्या टकळीचा परिणाम लोकमतावर घडला यांत कांहीं शंका नाही. दगडाला देखील टाकीचे घाव सोसायला लावले तर त्याच्या आंगां देवकळा आणितां येते; तेव्हां समंजस माणसांच्या कानीकपाळीं तेच तेच विचार सारखे ओरडत राहिले तर त्याचा कांहींच परिणाम कसा होऊं नये ? आतां पूर्वीप्रमाणें सुधारणा, सुधारक हे शब्द ऐकल्याबरोबर जुन्या माणसांचें पित्त खवळत नाही, किंवा पायाची आग मस्तकांत जाऊन भिडत नाही. कदाचित् जुन्यांच्या अंगां हा फरक दिसत आहे हा केवळ त्यांच्या विचारांत फरक झाल्यामुळेच असेल असें खात्रीनें सांगवत नाही. कांहींना असेंही वाटूं लागलें असेल कीं हें कलिमाहात्म्य, हे असे प्रकार व्हावयाचेच, तेव्हां तुकोबाच्या सांगीप्रमाणें 'उगें रहावें, आणि जें जें होईल तें तें पहावें' असें असलें तरी हल्लीं सुधारणेविषयीं जिंकडे तिकडे उत्सुकता-निदान बोलण्यांत तरी-जारीनें दिसूं लागली आहे, आणि आमच्या-मते ही जागृतावस्था येण्यास पुष्कळ अंशीं मलबारी शेटर्जींचे पहिले लेख-ते अतिशयोक्तीनें भरले होते तरी-व त्यानंतर त्यांनीं 'सारा देशभर बोंब करून सोरला' आणि कायद्याभाठीं जे प्रचंड वावटळ उभारलें-हीं कारणे झाली. कांहींनीं पारशी आपल्या संसारांत ढवळाढवळ करूं पाहतो म्हणून रागावून, कांहींनीं आपण कांहींच करित नाही आणि त्रयस्थलोक इतकी कळकळ दाखवितात हें लक्षांत येतांच लाजून, कांहींनीं आपल्यास हा एक नवीन जोर मिळाला म्हणून उमेदीनें पुढें सरसावून, -तात्पर्य, कोणी या कोणी त्या कारणासाठीं या सुधारणेच्या प्रश्नाचा विचार करण्याचें मनावर घेतलें आणि त्या प्रयत्नाचा परिणामही लोकमतावर झाला; आणि याबद्दलचें श्रेय मलबारी शेटर्जींना आपण दिलें पाहिजे.

आमचे हे विचार आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांना रुचणार नाहीत. त्यांस आमचें असें सांगणें आहे कीं, या गोष्टीचा त्यांनीं आपल्या मनाशीं शांतपणें विचार करावा. मलबारी शेट पारशी खरे, त्यांनीं असल्या कामांत पडावयाचें नव्हतें, निदान पहिला लेख लिहिण्यापूर्वीं माहिती मिळवावयाची होती; पण झाली ती गोष्ट होऊन गेली, आतां काय त्याचें ? त्यांनीं कोणत्याही वाईट हेतूनें हें केलें नाही आणि शेवटीं परिणाम कांहीं वाईट झाला नाही; थोडी कडक शब्दांची लढाई झाली; पण अशा लढाईत कोणी जाया होत नाही. सामाजिक

सुधारणेकडे लोकांचें लक्ष अधिक जाऊं लागलें हाही एक फायदा झाला आहे. तेव्हां मलबारी शेटजींच्या अशांत श्रमाबद्दल, त्यांनीं सोसलेल्या निंदे बद्दल त्यांनीं घालून दिलेल्या उदाहरणाबद्दल आम्ही त्यांची स्तुति करावी हें वाजवी आहे. असो; येथपर्यंत आपल्या कर्तव्यानुसार मलबारी शेटजींचें ऋण फेडल्यानंतर त्यांच्याचसंबंधानें एका गोष्टीविषयी खेद दर्शविणें जरूर दिसतें. खेद अशाबद्दल कीं, परकी गृहस्थानें आमच्या हिंदुसमाजाच्या सुधारणेबद्दल जितकें करावयाचें तितकें त्यांनीं केलें. आमच्या समाजांत त्यांच्या दृष्टीनें दिसणारे दोष त्यांनीं दाखविले. आम्हीं त्यांच्याकडे लक्ष नेऊन आपापल्यापरी सुधारण्याचा प्रयत्न करूं लागलों. आतां यापुढचें काम वास्तविक आमचें राहिलें. लोकमताचा ओघ वळविणें व नंतर सरकारापाशीं जाऊन हा वळलेला ओघ ठाम करून टाकण्या-करितां कायदा मागून घेणें हें आमचें काम. समाजाची स्थिति कायदा मागण्या-पर्यंत आली आहे किंवा नाही हें आमचें आम्हीं पाहिलें पाहिजे; आणि या प्रश्नाचें उत्तर आमच्यांतील पुढाऱ्यांस जसें देतां येईल तसें इतरांस देतां येणार नाही. अशी वास्तविक स्थिति असतां मलबारी शेटजींनीं अजून देखील आपला क्रम चालू ठेवावा, इतकेंच नाही तर खुद्द विलायतेची सफर करून हिंदुस्थान-सरकार कायदा करण्यास तयार नाही असें पाहून त्यांच्यावर विलायतच्या लोकांचा (विशेषतः बड्याबड्या दरबारी मंडळींचा) दपटशहा आणावा या हेतूनें तेथे खटपट चालवावी हें आम्हांस गैर दिसतें. हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांत जोपर्यंत त्यांचा प्रयत्न चालू होता तोपर्यंत त्यांच्या हातून गैरसमजामुळे गैरवाका मजकूर समजाविला गेला असतां तो आम्हांस समजण्याचा पुष्कळ संभव होता. विलाय-तेंत चाललेल्या खटपटीची इत्थंभूत हकीकत कळणें महामुष्कील आणि त्यांतून मलबारी शेटजींनीं आपली खटपट तेथे फारच गुप्तपणें चालविली आहे. कलारोजी हातीं आलेल्या इंडिया पत्राच्या अंकांत यासंबंधानें जी हकीकत आली आहे तिजवरून असें कळतें कीं, मलबारींनीं आपल्या मताला पुष्कळ माजी इंडियन कामदार आणि कांहीं बडे इंग्रज गृहस्थ वळविले आहेत. एका लोक-हितार्थ झटणाऱ्या बाईच्या घरीं नुकतीच मलबारी शेटजींच्या बरोबर विचार करण्या-करितां एक सभा भरली होती. त्या सभेंत कोणास आमंत्रण करावयाचें यासंबंधानें पुष्कळ तऱ्हेवाईक प्रकार दिसला. तेथे असें ठरलें कीं, कायद्यांत कांहीं मोठासा फेरफार करण्याविषयी कांहीं खटपट करावयाची नाही; मात्र पुढील मुद्दे सरकारच्या नजरेस आणण्याच्या कार्मी वजन खर्च करावयाचें:—

(१) जबरी संभोगाच्या बाबतींत कायद्यांत नवराबायकोच्या व्यवहारा-विषयी जो अपवाद दिला आहे तो रद्द करावयाचा, म्हणजे बारा वर्षांच्या आंत कोणतीही स्त्री कोणत्याही कृत्यास अनुमोदन देण्यास लायख नाही असें ठरवावयाचें.

(२) वैवाहिक हक्काप्रमाणे वर्तणूक करायला लावण्याचा अधिकार कायद्याने दिवाणी कोर्टास दिला आहे तो काढून घ्यावयाचा.

(३) लहानपणीं लग्न झाले असल्यास पुढे वयांत आल्यावरतें लग्न कायम करण्याचा अगर रद्द करण्याचा अधिकार वधूवरांस ठेवणें म्हणजे नवऱ्याशी संबंध होण्यापूर्वी त्याच्या बायकोच्या मर्जीस आल्यास तिला लग्नसमारंभ झालेला रद्द करतां यावा, मग त्यावेळीं नवरा जीवंत असो वा मृत असो.

(४) आईबापांना आपल्या मुलांचीं लग्ने लांबणीवर टाकतां यावीं म्हणून त्यांना कायद्याची मदत मिळावी. जर त्यांचे जातभाई अगर शेजारीपाजारी याबद्दल उघडपणें त्यांच्या विरुद्ध कांहीं खटपट करतील तर तो कायद्याप्रमाणे अपराध गणला जाऊन त्यास शिक्षा सांगितलेली असावी.

(५) १८५६ चा विधवापुनर्विवाहाचा कायदा १८८६ मध्ये सरकारानें मनांत विचार आणला होता त्याप्रमाणे बदलावा, निदान विधवा स्त्रियांस नवऱ्याच्या मृत्यूपत्रांत लिहिलेले हक्क उपभोगतां यावे.

(६) पुनर्विवाहाचा विधि सोपा करावा, व यासाठीं रजिष्ट्रारपुढें प्रतिज्ञेवर दोनतीन जाब झाले म्हणजे पुरे असें ठरवावें.

(७) देवाला मुली वहावयाच्यासंबंधानें कायद्यांत कलमें आहेत त्याची अंमलबजावणी सक्तीनें व्हावी.

(८) सुधारणेकरितां ज्या मंडळ्या स्थापन झाल्या आहेत किंवा होतील त्यांना सरकारचें साहाय्य व उत्तेजन असावें.

(९) दहावर्षांनंतर देखील मुलींनीं शाळेंत राहावें, त्याचप्रमाणे विधवांनीं वैद्यकी आणि मास्तरणीचें काम शिकावें, यांसाठीं सवलती व उत्तेजन देणें.

अशा प्रकारची मलबारी शेटजींची खटपट आहे. तिजबद्दल आज जास्त लिहिण्यास सवड नाही. पुढें एखादवेळ पाहूं.

* जुलूमाची सुधारणा.

आम्हां हिंदुलोकांच्या अभ्युदयाकरितां ज्या अनेक विभूति निर्माण झाल्या आहेत त्यांतीलच एक मलबारी शेटजी आहेत याविषयी आतां कोणासही शंका उरली नाही. शरीरप्रकृति बिघडली म्हणून विश्रांति घेण्याकरितां त्यांनीं विलायतचा मार्ग सुधारला आहे हेही सर्वास अवगत आहेच. तेथील अनिवार सुखांत दंग होऊन केवळ विश्रांति सुखाचा अनुभव घेण्याकरितां ते गेले हैं खरें, पण ' मूळस्वभाव जाईना ' या म्हणीप्रमाणे हिंदुसमाजामध्ये ज्या घोर व अपायकारक

* (ता. २ सप्टेंबर १८९०).

चाली आहेत, त्यांच्या संहारार्थ ज्यांचा अवतार झाला आहे, त्यांस विलायतेंत सुद्धां स्वस्थ कसें बसवणार ? त्यांनीं तेथें व्याख्यानें देऊन, मोठमोठ्या मनुष्यांच्या गांठी घेऊन, तेथील स्त्रियांमध्ये संक्षोभन करून शेवटीं एक प्रचंड कमिटी (व्यवस्थापकमंडळी) उत्पन्न केली आहे; आणि हिंदुस्थानसरकार आपल्या मतास हवें तितकें पाठबळ देत नाहीं तर विलायती मताचा शह हिंदुस्थानसरकारास देऊन त्यांच्याकडून स्त्रियांच्या संरक्षणार्थ कायदा करून घ्यावा अशी मशारानिल्हे शेटजी-साहेबांची खटपट सुरू आहे. बारा बारा वर्षांच्या पोरीना दोन दोन तीन तीन मुलें होत आहेत; १० वर्षांच्या आंत असणाऱ्या बालविधवांच्या हातून हजारों बालहत्या प्रतिदिनीं घडत आहेत, आणि या अनर्थमूलक पापाचरणानें लबाड ब्राह्मण लोक आपली तुंबडी यथेच्छ भरून घेत आहेत, असा अनाचार पाहून या साहेबांचें १५ वर्षांमागे जें पित्त खवळलें व त्यांस जो पुण्यप्रकोप प्राप्त झाला, त्याच्या योगानें सत्यासत्य विचारांचा यांच्या मस्तकाच्या ठायीं लोप होऊन कोणत्याही हिकमतीनें कां होईना, पण हिंदुलोकांस कायद्यानें निगडित करण्याच्या विचारास लागलें पाहिजे असा मनाचा संकल्प झाल्यावर त्यांच्या पुष्टिकरणार्थ पुरावा मिळविण्याकरितां जेव्हां त्यांची स्वारी सुंबई इलाख्यांतून मद्रपुरांत, तिकडून बंगदेशांत वावरूं लागली, तेव्हां त्यांस धर्मशाळांत, नदीच्या काठांवर, देवालयांमध्ये, चार लोक आणि विशेषतः स्त्रिया यांच्या तोंडून बालहत्या, प्रसूतिवेदनांनीं प्राप्त झालेला मृत्यु यांशिवाय त्यांच्या कर्णपथावर दुसरा कोणताही उपदेश झालाच नाहीं. मराठे, तेलंग, बंगाली, रजपूत, गुजराथी इत्यादि लोकांच्या तोंडांत वाक्यें काय ? ‘आज बाई अमक्यातमक्या बाईनें बालहत्या केली, खरें काग ?’ ‘होय बाई’ दुसरी म्हणते. ‘पण करायचें काय ? आज तिची पाळी आहे, उद्यां आपल्यावर येईल. चल, दुःख करून काय उपयोग ? आपण सर्व एक दावणीला गुंतलेल्या आहोंत.’ असला सर्वगामी प्रकार पाहून शेटजींच्या आधींच संतप्त झालेल्या अंतःकरणाचा फोपाटा लागून तें करपून गेलें आणि त्यांनीं दोन प्रचंड पत्रकें काढून हिंदुलोकांस त्यांचीं हीं गृहछिद्रें पूर्णपणें दाखविण्याचा प्रयत्न केला; पण हिंदुलोक कसले निगरगट्ट ! १२ वर्षांच्या पोरीस आया करण्याचे कामीं आणि पहिला दशक उलटला नाहीं तो त्यांस वैधव्य स्थितींत नेऊन ढकलण्याच्या कामीं पारां दिवसांपासून संवकलेल्या लबाड ब्राह्मणांच्या निर्दय अंतःकरणावर खानसाहेबांच्या आक्रोशानें यत्किंचित्सुद्धां परिणाम झालासें दिसेना. कांहीं थोडी दयाळू मनुष्ये त्यांनीं आपल्या गोटांत ओढलीं इतकेंच. एकंदरीत या कागदी लढाईत दारुगोळा पुष्कळच खर्च होऊन लभ्यांश विशेषसा झाला नाही. हें पाहून शेटजी भिऊन जाऊन आपल्या अंगावर घेतलेलें विकत श्राद्ध टाकून देतील असें पुष्कळांस वाटलें. पण आमचे दयाळू पारसिक बंधु असल्या अडचणींना जुमानणारे नव्हते. त्यांनीं लागलीच आपला मोर्चा क्रलकत्याकडे फिरविला. तेथेही आपल्या पाताळयंत्री स्वभावानें हिंदुस्थानसरकारची मनधरणी करण्याचा प्रयत्न केला. पण

सरकार म्हणजे मुळुखांतलीं आळशी माणसें ! सर्व, अथवा बहुतेक सर्व हिंदु समाजास मलबारी साहेबांचें म्हणणें पसंत नाहीं, असें पाहून त्यांनीं आपल्या कानांवर हात ठेविले आणि ' रामाय स्वति, कृष्णाय स्वस्ति ' ह्या मंत्राचा जप करण्यास आरंभ केला; म्हणजे शेटजींच्या कर्तबगारीबद्दल त्यांची पाट थोपाटली, व ' आपण फार स्तुत्य कृत्य करीत आहांत, आम्हांस तुमचा खटाटोप पाहून भारी आनंद होतो, पण आपण म्हणतां तसें आम्हांस करितां येत नाहीं, ' असा त्यांच्या म्हणण्यावर तेथें शेर मिळाला. सुधारलेल्या राज्यकर्त्यांकडून जेव्हां असा जबाब मिळाला तेव्हां आतांया अबलाकनवाळूच्या प्रयत्नाचे हातपाय गळाठतील असा स्वार्थसाधु ब्राह्मणांचा ग्रह झाला व शेटजींवर आलेल्या दुसऱ्या एका निराशरूपी गदेनें त्यांचें तांडव संपेल असें परपुष्ट मटजीमहाराज समजू लागले. हा त्यांच्या कमी समजुतीचाच अर्थात् परिणाम होय. आपल्या कार्यसिद्धीच्या कामीं हजारों विघ्नें आलीं तरी त्यांस न जुमानतां आरंभलेलें कार्य शेवटास नेणाऱ्या ' उत्तम जनां ' पैकीं शेटजी आहेत हें या अंध हिंदुसमाजास कसें समजणार ? खरोखरच त्यांचे हे प्रयत्न भगीरथ आहेत. इकडे वाटाण्याच्या अक्षता मिळाल्यावर त्यांनीं असा निश्चय केला कीं, आतां या भेकड हिंदुस्थानसरकारचीं आर्जेवें न करितां, जेथें सन्मताचीच उत्पत्ति, अशा इंग्लंडदेशांत जाऊन तेथें आपलें गाऱ्हाणें सांगावें आणि चक्रवर्तीनी व्हिक्टोरिया आईसाहेब यांच्या हुजूर त्यांच्या जातीच्या वतीनें फियाद करावी. असा इरादा धरून मलबारीसाहेबांची स्वारी स्वखर्चीनें विलायतेस गेली आहे, व तेथें त्यांनीं वजनदार गृहस्थांची एक सभा स्थापून विलायतेंत या प्रश्नाची तड लावण्याकरितां भयंकर चळवळ करण्याचा संकल्प केला आहे हें वर नुकतेंच सांगितलें आहे.

येणेंप्रमाणें कायद्याच्या प्रश्नांची हकीकत आहे. आमच्याबद्दल अनुकंपा प्राप्त होऊन मलबारी शेटजींनीं ह्या दीर्घोद्योगास आरंभ करून हरतऱ्हेनें तो शेवटास नेण्याविषयीं त्यांची शिकस्त चालली आहे व ह्या कार्यसिद्धीस्तव त्यांनीं आपलें तन, मन, व धन इकडे अर्पण केलें आहे हें पाहून खऱ्याखोऱ्या सुवर्णालंकारामध्ये दंग होणाऱ्या आम्हां आलस्यप्रिय हिंदुलोकांस शरम वाटली पाहिजे व परहिताच्या कामीं आपला देह शिजविण्याचें व्रत ज्यांनीं अंगीकृत केलें आहे, त्या शेटजींचे आभार मानून व आर्यभूमीवरही असली संतमंडळी कधीं कधीं निर्माण होते हें पाहून आपण आपल्यास धन्य मानून घेतलें पाहिजे. पण या धन्यतेच्या भरांत, संतोषाच्या गर्दीत, व शरमेच्या घोंटाळ्यांत आपण इतर गोष्टी विसरतां कामा नये. कोणतीही दुष्ट चाल दृष्टीस पडली कीं, तिच्या नाशार्थ उद्योग करूं लागणें हें आपल्या कनवाळुत्वाचें दर्शक आहे; पण तितकेंच तें शहाणपणाचें आहे किंवा नाहीं याचा संशय नेहमीं राहणारच. बालविवाह, वैधव्य इत्यादि चाली वाईट आहेत, त्यांपासून पुष्कळ अनर्थ होतात वगैरे गोष्टी कोणाही समंजस पुरुषास नाकबूल आहेत असें नाहीं. असें विधान या पत्रांत अनेक वेळीं केलें आहे हें वाचक विसरले नसतीलच. कायदा कां नको ह्याविषयीही अनेक वेळां या स्थलीं

प्रतिपादन झालेलंही आहे. असें असतांही मलबारी शेटजींनीं तिकडे लॉर्ड रिपन किंवा लॉर्ड डफरिन यांची भेट घेऊन कमिटी नेमिली, अशी एखादी तार इकडे येऊन पोहोचली कीं कायदेवाल्या मंडळींत महानंद होऊन जिकडे तिकडे टिण्या बडविण्याचा मात्र ध्वनि ऐकूं येतो; पण कायदा नको असें म्हणणाऱ्या लेखकांची व वाचकांची समजूत घालण्याचा प्रकार कोठें दिसून येत नाही याचें कारण काय असेल तें हरि जाणे ! सुधारणेच्या आंचीनें ज्यांचें अंग तापून गेलें आहे त्यांनीं एकदां लोकांभुडें येऊन जर एकदोन प्रश्नांचा उलगडा केला तर वर्तमानपत्रांमध्ये जो व्यर्थ हमरीतुमरीचा प्रकार चालतो तो बंद होणार नाही काय ? 'शेष कोपेन पूरयेत्' असेंच जर त्यांचें व्रत असेल तर त्यांस आमचें कांहीं म्हणणें नाही; पण गरम सुधारकांस जर आपली सुधारणाचमु वाढली जावी अशी इच्छा असेल, तर त्यांनीं प्रथमतः अपशब्दांचा व अपसिद्धांतांचा त्याग केला पाहिजे व युक्तीच्या वादानें लढाई केली पाहिजे, उगीच शिवऱ्या असमंजस पत्रांचें अनुकरण करून आपला कंठशोष करावयाचा व त्यानें जय मिळावावयाचा. असाच जर त्यांचा इरादा असला तर त्यांनीं अक्षरजननींस खुशाल शिणवावें. पण असें करितांना त्यांनीं एक गोष्ट लक्षांत ठेवावी कीं, ज्यांची वकिली पत्करून हा अट्टाहास आरंभिला आहे, त्यांचे यत्किंचित्ही कल्याण न होतां उलट त्यांची स्थिति दुर्धर मात्र होणार आहे.

पहिला प्रश्न असा आहे कीं कायद्यानें १०।१२ वर्षेपर्यंत मुलीचें लग्न करूं नये असें ठरविलें तर अपक्व युवायुवतींचा जो आतां संगम घडतो तो बंद होईल काय ? हा प्रश्न आजचा आणि म्हणून नवीन आहे असें नाही. १८८४ सालींच या प्रश्नाचा उद्भव झाला आहे व या प्रश्नास समाधानकारक असें उत्तर कायदेभक्तांकडून मिळालें आहे, असें आम्हांस वाटत नाही. मुलीच्या अठराव्या अगर निदान सोळाव्या वर्षी तिला अवयवपूर्णत्व प्राप्त होतें व ह्या सुमारास सशक्त गर्भधारण करण्याची अवस्था नैसर्गिक नियमाअन्वये प्राप्त होते, तर ह्या वयाच्या सुमारासच—कधीही आधीं नाहीं—नवरानवरीची गांठ पडेल; आई, सासू, नणंदा, भावजया, जावा इत्यादिकांची वेडी माया नाहींशी होईल आणि रतियोग्य झाल्यानंतर त्या मुखाचा अनुभव दंपत्ये घेत राहातील असे परिणाम उत्पन्न करणारा कायदा कोणत्या मायेचा पूत निर्माण करण्यास तयार आहे हें कायदावश मंडळीनें आम्हांस सांगावें. पूर्वोक्त कायद्याच्या आटोक्यांत न येणाऱ्या गोष्टी विद्येनेंच मात्र प्राप्त होणार, इतर मार्गानें नाहीं अशी आमची बालंबाल खातरी झालेली आहे ह्या असल्या मनोनिग्रहाची विद्या शिकविण्याचें कार्यही कायद्याकडेच जाणार आहे काय ? आणि मुलास आपल्या सतराव्या वर्षी व मुलीस तिच्या तेराव्या वर्षी आपआपले मनोविकार दमन करण्याचें सामर्थ्य कायद्यानें येणार आहे काय ? जोंपर्यंत आमचा शिमगा भर ज्वानींत आहे, जोंपर्यंत तमाशे, छकडी, गालिच्छ प्रहसन, रेनाडच्या कादंबऱ्या इत्यादि मदनज्वराचीं उपकरणें आप-

आपल्या शक्तिसामर्थ्यात आहेत, चार पुरुष एके जागी बसले असतां अश्लील शब्द नाहीतसे होत नाहीत, १२ वर्षांच्या आचरट पोरापासून तों ६० वर्षांच्या वातरट जरठापर्यंत जोंवर प्रत्येक पुरुष व्यक्तीस ताबुताच्या दिवशीं डोल्याकडे न पाहतां खिडक्यांतील डोळ्याकडे पाहण्याची संवय गेली नाही, तोंपर्यंत कायदे नाही कायद्याचे प्रपितामह आले तरी शक्तिहिंसक मदनबाणाचा प्रभाव एक अणुरेणूहत्कासुद्धां कमी होणार नाही. सुधारणाचमूतील प्रत्येक सेनाग्रणीनें हें लक्षांत ठेवावें कीं, कायदे करितात ते अल्पलोकांच्या लहरीचें समाधान करण्याकरितां नव्हे. बहुजनसमाजास जर त्यापासून सुख होण्याची आशा असेल तरच विशेष प्रकारच्या कायद्यास लोकसत्ताक राज्यांतील लोक मत देतात. एकसत्ताक राज्य असल्यास अप्रिय कायद्याच्या योगानें असंतोषजन्य बंड उत्पन्न होण्याचा संभव असतो, निदान आमच्यासारखे लोक असल्यास तसल्या कायद्यांचा उपयोग होत नाही.

*कायदा मागण्याचा अर्ज.

हिंदुलोकांच्या सामाजिक रीतिभाती कायद्यानें बदण्याच्या भानगडींत आपण पडत नाही असें हिंदुस्थानसरकारानें मागें मलबारी शेटजींस उत्तर दिलेलें आमच्या वाचकांस आठवत असेलच. तेव्हांपासून कांहीं वेळ गम खाऊन व अनाथ हिंदु-भगिर्नींबद्दल आपली कांव पुनरपि कोणत्या तऱ्हेनें सरकारापुढें व इंग्रज लोकांपुढें आणावी याचा विचार करून आतां शेट मलबारी प्रभृति मंडळी कंबरा बांधून हिंदुसमाजरचनेचा बळकट व जुनाट किल्ला सर करण्यास उद्युक्त झाली आहे. या-वेळची यांची तयारी मागच्यापेक्षां भिन्न आहे हें सांगावयास नकोच. पत्रांवर पत्रें व मतांवर मते गोळा करून निभाव लागत नाही हें पूर्वींच्या अपयशावरून या मंडळीच्या मनांत पूर्णपणें वागत आहे. तेव्हां यापेक्षां आतां कांहींतरी नवी युक्ति काढिली पाहिजे असें वाटून किंवा दुसऱ्या अशाच कांहीं कारणामुळे या सुधारणासैन्याचे म्होरके प्रकृतीस थोरपालट करण्याकरितां इंग्रज लोकांच्या जन्मभूमीस गेले होते तेवढ्या मुदतींत त्यांनीं खुद्द विलायतेंतील कुलीन गृहस्थ व स्त्रिया यांच्यापुढें आर्यभगिनींच्या तर्फेनें रड गाऊन मिशनरी लोक ज्याप्रमाणें आमच्या धर्मोन्नत्यर्थ तिकडून पैसा आणितात, त्याचप्रमाणें आमच्या समाजरचनेच्या किल्ल्याच्या बळकट भिती पाडण्याकरितां कायद्याच्या सुरंगाची थोडीबहुत दारू शेटसाहेबांनीं तिकडे संपादन केली आहे, आणि आपल्या हिंदुस्थानांतील सच्छिष्यांस असें आज्ञापत्र धाडिलें आहे कीं, “ बाबांनो ! पहा, मी तुमच्याकरितां व तुमच्या अनाथ स्त्रियां-

करितां जिवापाड श्रम करून खुद्द राघोबादादा पेशवे यांसही जी मदत संपादण्यास महाप्रयास पडले, ती आपोआप तुमच्या घरीं आणिली आहे. आतां सर्व भिस्त तुमच्यावर आहे. तर उठा व उद्योग करा म्हणजे माझ्या हातास बळकटी येईल.” शेटजींचें असें आज्ञापत्र आल्यावर इकडे त्यांच्या शिष्यांची काय अवस्था झाली असेल याची वाचकांनींच कल्पना करावी. सुंबई, पुणें येथें तर दहा दहा पांच पांच सुधारक एकत्र मिळून भराभर प्रायःव्हेट (खासगी) सभा व खलबतें चालू आहेत, व सर्वानुमते ‘ मलबारी शेटजींचे हात आतां पुरे बळकट केले पाहिजेत ’ असें ठरत आहे ! आणि त्याचप्रमाणे कांहीं नाहीं तरी निदान हल्लीं पिनलकोडां-तील ३७५ कलमांत स्वस्तीशीं दहा वर्षांच्या आंत समागम केल्यास जी शिक्षा आहे तिची कालमर्यादा वाढवून दहांच्या ठिकाणीं बारा वर्षे करण्याबद्दल सरकारास लोकांकडून अर्ज पाठविण्याची तजवीज करावी असें ठरून गांवोगांव सद्या घेण्याकरितां अर्जांचे मसुदेही पाठविण्यांत आले आहेत असें ऐकतों. तेव्हां आज या मसुद्याबद्दल आम्हीं येथें थोडासा विचार करणार आहों; लहानपणीं लग्न झाले असतां बायको वयांत आल्यावर तिला तें मोडतां यावें वगैरे मलबारी शेटजींनीं जीं सुधारणेचीं नवीं तत्त्वे काढलीं आहेत त्यांबद्दल व तत्संबंधानें इकडील सुधारकांच्या चळवळीबद्दल मागाहून लिहूं.

या मसुद्याकडे पाहिलें असतां पाहिला असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं दहांच्या ठिकाणीं बारा वर्षे करण्याकरितां आज अर्ज करण्याची काय जरूर आहे ? मलबारी शेटजींच्या एका स्नेह्यानें या विषयावर मागें एक निबंध लिहून तो शेटजींनीं आपल्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें सर्वांकडे मत घेण्याकरितां पाठविला होता. या निबंधकाराचें असें म्हणणें होतें कीं इंग्लंडांत सोळा वर्षांच्या आंत कोणत्याही स्त्रीशीं समागम निषिद्ध आहे व त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांतही असणें अवश्य आहे; परंतु या विषयावर त्या वेळीं जो वादविवाद झाला त्यावरून असें दिसून आलें कीं, एखाद्यास कावीळ झाली म्हणजे त्यास जसें सर्व जग पिवळेंच दिसूं लागतें, त्याप्रमाणेंच शेटजींच्या मित्राची अवस्था झाली होती. या कामीं कायद्यांत दिलेली वयाची यत्ता वाढली पाहिजे असा मनाचा ग्रह झाल्यामुळे या निबंधकारास इंग्रजी कायदाही तसाच भासूं लागला व त्यासरशी कागद व पेन घेऊन जी त्यानें आपल्या कल्पनेनें तसबीर काढिली तीही तशीच वठली. वस्तुतः पाहतां अशा तऱ्हेची हिंदुस्थानच्या कायद्यांत सुधारणा करण्यास इंग्रजी कायद्याचा कोणताही आधार नाहीं, व ही गोष्ट प्रमाणसिद्ध असल्यामुळे सुधारकांसही ती पुढें ग्राह्य करावी लागली. हल्लींच्या मसुद्यांत इंग्रजी कायद्यावर फारसा जोर दिलेला नाहीं, तथापि सरतेशेवटीं “ पिनलकोडांतही सुधारणा केली असतां आमचा कायदा इंग्रजी कायद्याशींच नव्हे तर एकंदर लोकरीतसही जुळून राहील ” असें म्हटलें आहे. कोणतीही गोष्ट एकदां मनांत शिरली म्हणजे मग ती खोटी असली तरी निघण्याची किती मारामार पडते याची थोडीशी कल्पना यावरून करितां येईल.

आतां मसुद्यांतील इतर मुद्यांकडे वळूं. वर आम्हीं दर्शविलेंच आहे कीं, अशा तऱ्हेची कायद्यांत सुधारणा करण्याची आज कांहींएक जरूर नाही. यावर कोणी असें विचारतील कीं, नुकतीच कलकत्त्यांत घडलेली फुलमनी बाईची हकीकत वाचून तरी आमच्या मतांत कांहीं फेरफार झाला आहे कीं नाही ? अर्जाचा जो मसुदा गांवोगांव पाठविण्यांत आला आहे त्यांत असें लिहिलें आहे कीं ‘ हिंदुस्थानच्या दोन इलाख्यांत लहान मुलीवर बलात्कार केल्याचे १०० वर्षांत ४० खटले कोर्टापुढे आले आहेत व त्यांत कित्येक मुली बळीही पडल्या आहेत. तेव्हां हा राक्षसी प्रकार वंद करण्यास कायद्याचा कांहीं तरी प्रतिबंध नको काय ?’ सकृद्दर्शनी या प्रश्नांत कांहीं महत्व असावें असें एखाद्यास वाटण्याचा संभव आहे; परंतु जरा विचार केला असतां त्यांतील पोकळपणा तेव्हांच नजरेस येईल. प्रथमतः शंभर वर्षांत दोन इलाख्यांत अशा मासल्याचे ४० खटले होणें म्हणजे कांहीं फार भयंकर स्थिति नाही. खुनाची संख्या याहीपेक्षां जास्त असते, पण तेवढ्यावरून सर्व हिंदु लोक खुनी आहेत असें ज्याप्रमाणें सिद्ध होत नाही त्याचप्रमाणें वरील उदाहरणांवरून लहान मुलींवर बलात्कार करण्याची लोकांस संवयच आहे असेंही मानतां येणार नाही. बरें हें जे ४० गुन्हे झाले म्हणून म्हणतात त्यांतील सर्व आरोपींस कायद्याप्रमाणें शिक्षा झाली आहेना ? मग आतां नवीन कायदा कशाळा ? हल्लींच्या कायद्यानें जी शिक्षा ठेविली आहे ती व लोकलज्जा यांचें आज ज्यास भय वाटत नाही, तो नुसता दोहोंच्या ठिकाणीं पांच वर्षे शिक्षा कायद्यांत वाढविल्यानें कांहीं जास्त विचारी होईल काय ? होईल असें आम्हांस वाटत नाही. तर मग कायद्यांत फेरफार कशास पाहिजे ? फुलमनीच्या खटल्यांत नामदार बुइलसन साहेब यांनीं नवऱ्यास शिक्षा देतांना जो ठराव सांगितला त्यांत स्पष्ट असें सांगितलें कीं, “ हल्लींच्या पिनलकोडाप्रमाणें दहा वर्षांच्या आंतील स्वस्तीवर नवऱ्यानें बलात्कार केल्यास जबर शिक्षा आहे, इतकेंच नव्हे तर पुढेही समागमापासून जर बायकोस इजा होईल तर त्यासही कायद्यांत शिक्षा सांगितली आहे. ” अशा तऱ्हेनें हल्लींच्या पिनलकोडाचा अंमल चालत असतां कोणत्या तरी मिषानें सरकारानें एकदां या प्रकरणांत हात घालावाच असा जो आमच्या सुधारकांचा उद्योग सुरू आहे त्यांतील हेतु काय असावा याची आम्हांस तरी कल्पना करतां येत नाही. इंग्रज लोकांतील घटस्फोटाचे वाईट वाईट खटले कोर्टापुढे येतात त्यांवरून त्यांच्यामधील विवाहपद्धति बरीच दोषाई असावी असें भर समाजांत बोलल्याबद्दल प्रोफेसर जिनसीवाले यांच्यावर ज्या लोकांनीं गहजब करून सोडिला, त्यांनींच आमच्यांत पोरीवर बलात्कार केल्याचीं कांहीं उदाहरणें सांपडतात येवढ्यावरून आमच्या राष्ट्रास दोषी ठरवावें व कायद्यांत फेरफार करण्याकरितां आम्हांस सरकारांत अर्ज करण्यास सांगावें, यापेक्षां आमच्या हतवीर्यतेचा दुसरा पुरावा तो कोणता ? इंग्रज लोकांसंबंधानेंच जर असें कोणी अनुमान काढिलें असतें तर त्याची त्या लोकांनीं काय दशा केली असती बरें ?

अर्जातील आणखी मुद्दा असा आहे की, यम, पराशर वगैरे संस्कृत धर्मग्रंथांत व सुश्रुतादि वैद्यग्रंथांत जो आचार आहे तोही कायद्याची सुधारणा करण्यास अनुकूल असाच आहे, तेव्हां सरकारानें कायद्यांत फरक केला असतां कोणत्याही रीतीनें धर्मांत हात घातल्याचा सरकारावर आरोप येणार नाही. या मुद्द्यावर आमचें इतकेंच म्हणणें आहे की, यम व पराशर हे शोधून पाहतां त्यांत आम्हांस तर मसुद्यांत लिहिल्याप्रमाणें एकही वचन आढळलें नाहीं. फक्त सुश्रुतांत एके ठिकाणीं “पंधरा वर्षांच्या आंतील स्त्रियेस मूल झालें असतां तें जगत नाहीं किंवा दुर्बल होतें.” असें लिहिलें आहे. पण येवढ्यावरून अर्जातील मजकुराचें पुष्टीकरण कसें होतें तें आम्हांस समजत नाहीं. लहान मुलामुलींचा शरीरसंबंध लवकर न होऊं देणें हा भाग गृहव्यवस्थेतील आहे. त्याचा व घोडनवऱ्यांनीं आपल्या अल्पवयस्क बायकोवर बलात्कार करूं नये याचा संबंध काय ? वर जे चाळीस खटले सांगितले त्यांत दहा वर्षांची मुलगी व १४ किंवा १५ वर्षांचा मुलगा अशी उदाहरणें किती सांपडतील ? मुळींच नाहीं म्हटलें तरी चालेल. परंतु एवढा मोठा भेद मसुदा गांवोगांव पाठविणाऱ्या मंडळीच्या लक्षांत येतो कशाला ? सुधारक म्हणवून घेण्यांत सुधारकांच्या कंपूत मोडण्यांत ज्यांस भूषण वाटतें किंवा परभारेंच्या परभारें सुधारणा होत असतां ती घडवून आणण्यांत ज्यांचा पाय सदैव पुढें असतो असे सुधारकाप्रणीही जर एक बायको मेल्यानंतर तिचे दिवस होण्यापूर्वीच वयाच्या अंतराकडे न पाहतां आपली नात शोभेल अशा दहा वर्षांच्या पोरीशीं लग्न लावण्यास तयार असतात, व असा घोडविवाह करूनही फिरून समाजांत हिंडण्यास, फिरण्यास किंवा सुधारणेच्या अधळपधळ गोष्टी बोलण्यास त्यांस दिकत वाटत नाहीं, तर ते या गोष्टीकडे कशास लक्ष देतील ? परंतु लोकांनीं तरी निदान या गोष्टीचा अवश्य विचार केला पाहिजे. चोरास शिक्षा व्हावी हें रास्त आहे, परंतु तत्पूर्वी चोर कोण याचा जसा निर्णय होणें अवश्य आहे, तद्वत्च या प्रकरणीही जे गुन्हें घडतात असें मसुदाकारांचें म्हणणें आहे त्यांत गुन्हेगार कोण व त्यांचा प्रतिकार करण्यास हल्लींच्या कायद्यांत फेरफार पाहिजेच असल्यास तो कोणता याचा प्रथमतः नीट विचार झाला पाहिजे. हल्लीं जो मसुदा आमच्यापुढें आहे यांत अशा तऱ्हेचा बिलकूल प्रकार नसून उलट “अशा तऱ्हेचे गुन्हें घडतात;—कारण बालविवाह;—अतएव ‘अज्ञापुत्रं बलिं दद्यात्’ या न्यायानें पिनलकोडांत अवश्य सुधारणा केली पाहिजे.” अशाच मासल्याचा कोटीक्रम आढळतो. तेव्हां लोकांस आमची इतकीच विनंति आहे कीं वरील अर्जावर सव्वा करण्यापूर्वी खरे “चोर” कोण याचा नीट विचार करून मग त्यांनीं जें करणें असेल तें करावें.

तुळशीबागेंतील सभा*

आमंत्रणपत्रिका

येत्या रविवारी म्हणजे तारीख २६ माहे आक्टोबर सन १८९० रोजीं मि. मलबारीशेट वगैरे लोक यांच्या म्हणण्यावरून सरकारानें कायदा करून किंवा अन्य तऱ्हेनें आमच्या पूर्वापार चालत आलेल्या सामाजिक रीतिभार्तीत हात घालूं नये, असा सरकारास अर्ज करण्याकरितां पुणें येथील लोकांची तुळशी-बागेंत संध्याकाळीं ४ वाजतां सभा भरविणार आहोंत; तर त्या वेळीं सर्वांनीं येण्याची अवश्य मेहरबानी करावी. मिती आश्विन शुद्ध १० शके १८१२

रंगराव विनायक पुरंधरे.

राम दीक्षित आपटे.

खंडेराव विश्वनाथ रास्ते.

बळवंतराव रामचंद्र (ऊर्फ बाळासाहेब नाटू).

कृष्णशास्त्री राजवाडे.

महादेव वासुदेव बर्वे.

भाऊ मनसाराम नाईक.

काशिनाथ निळकंठ खाजगीवाले.

नारायण भिकाजी जोगळेकर. नरहर बाळकृष्ण परांजपे.

वामनशास्त्री मराटे.

प्रतिसूचना.

वे. शा. महामहोपाध्याय रामशास्त्री आपटे व तुळशीबागेंत ता. २६ अक्टोबर सन १८९० रोजीं सभा भरविणारी मंडळी यांस:—

विनंति विशेष. आम्हीं खालीं सद्या करणारे लोक पुढें लिहिल्याप्रमाणें विनंति करीत आहों, इकडे आपलें लक्ष जावें.

१. मि. मलबारी यांच्या सूचनेप्रमाणें सामाजिक गोष्टींत सरकारानें हात घालूं नये अशी विनंति सरकारास करण्याचा जो ठराव सभेंत होणार आहे, त्या-विषयीं आमचें कांहीं म्हणणें नाहीं.

२. आमच्यांतील सामाजिक गोष्टींत हल्लींच्या काळास अनुरूप अशा सुधारणा केल्या पाहिजेत, असें महामहोपाध्याय रामशास्त्री आपटे यांनीं सांगली येथें सांगितल्याचें केसरीपत्रांत प्रसिद्ध झालें आहे, त्याप्रमाणें तुळशीबागें-तल्या आजच्या सभेंत ठराव पसार करणें जरूरीचें आहे.

३. पुण्यांतील आर्यधर्मप्रकाशक सभेच्या वतीनें महामहोपाध्याय राम-शास्त्री यांनीं मेहेरबान वेडरबर्नसाहेब यांस संस्कृत भाषेंत लिहिलेलें जें मानपत्र दिलें, त्यांत कन्याविक्रय, बालावृद्धविवाह व बाल्यविवाह या तीन बाबतींत निर्बंध करण्याविषयीं मजकूर होता, त्याप्रमाणें हिंदुसमाजाजानें निर्बंध करणें;

त्याचप्रमाणें रा. ब. नारायण भिकाजी जोगळेकर यांनीं हिंदुस्थानसरकाराकडे पाठविलेल्या अभिप्रायांत म्हटल्याप्रमाणें विधवांचें वपन बंद करणें; आणि विधवांच्या पुनर्विवाहास परवानगी देणें इत्यादि सुधारणा घडवून आणण्याविषयीं तुळशीबागेंत जमणाऱ्या हिंदुसमाजानें ठराव करावा हें योग्य आहे.

४. वरील सुचनांचा विचार हिंदुसमाजानें आपण होऊन न करितां कायदा करूं नये येवढाच मात्र सरकारास अर्ज करणें म्हणजे वे. शा. महामहोपाध्याय रामशास्त्री आपटे यांनीं म्हटल्याप्रमाणें काळावर नजर न देतां वागल्याप्रमाणें होईल.

५, आजच्या सभेपुढें ज्या सूचना येणार आहेत, त्यांत वर लिहिलेल्या गोष्टींचा विचार केला असेल तर उत्तमच आहे; परंतु त्या सूचनांत वरील गोष्टींचा उल्लेख नसेल तर आम्ही पुढील प्रतिसूचना आजच्या सभेपुढें आणणार आहों. “ आमच्या समाजांतील बाल्यविवाह, कन्याविक्रय, बालवृद्धविवाह, विधवाकेशवपन, इत्यादि गोष्टींपैकीं प्रत्येक बाबतींत समाजाकडून आपण होऊन सुधारणा करण्याचे संबंधानें आजपासून सहा महिन्यांचे आंत सभा भरवून राजा पुतान्यांतील लोकांनीं जसे नियम केले आहेत तसे नियम आपले लोकस्थितीचे मानानें करण्याची व केलेले नियम अमलांत आणण्याची झटून तजवीज करूं. ”

पुणें, ता. २६ आक्टोबर सन १८९० इ.

लक्ष्मण कृष्ण नूलकर, गोविंद वासुदेव कानिटकर,

बी. ए., एल्. एल्. बी.

बी. ए. एल्. एल्. बी.

रामचंद्र भिकाजी जोशी.

सिताराराम गणेश देवधर.

अनंत दामोदर टेंभे.

हरी नारायण आपटे.

नारायण सखाराम पानसे.

नारायण बळवंत सरंजामे, बी. ए.

वैजनाथ काशिनाथ राजवाडे.

एकनाथ महादेव पुराणिक.

एम. ए.

अण्णाजी गणेश वांगीकर.

रामचंद्र मोरेश्वर साने.

गंगाधर वामन लेले, बी. ए.

महादेव दिनकर जोशी.

वामन विष्णु केले, वकील.

प्रभाकर गोविंद नरवणे.

वासुदेव गणेश जोशी.

काशिनाथ बळवंत रानडे.

उपप्रतिसूचना.

रा. रा. तुळशीबागेंतील सभासद यांस,

आपण आज सामाजिक सुधारणेच्या कामीं सरकारनें कायदा करूं नये अशाबद्दल सरकारास अर्ज करण्याकरितां सभा भरविणार आहां, व त्यांत वरील मजकुराचा अर्ज सरकाराकडे पाठविण्याकरितां लोकांपुढें आणणार आहां. सदरहू-संबंधानें आमची इतकीच विनंति आहे कीं, ज्यांस कायदा नको असेल त्यांचें

म्हणणें आपण सरकारास रीतीप्रमाणें कळवालच. परंतु जर कोणाचा कांहींएक सुधारणा करण्याचा निश्चय असून त्याप्रमाणें करणारे त्यांस बरेच लोक मिळाले तर त्यांपैकीं जे वचन दिल्याप्रमाणें वर्तन करणार नाहीत, तर त्यांस सरकारांतून कडक शिक्षा मिळावी, एवढ्याचबद्दल आमच्यातर्फें सभेपुढें ठराव आणून त्यांस एका ज्ञातीचे निदान दीडशें दोनशें लोक मिळाल्यास त्यांच्या सहा घेऊन तो अर्ज सरकाराकडे पाठवून देण्याची तजवीज करावी. आजमितीस ज्या सुधारणा होणें इष्ट आहेत त्या—

- १ मुलीचें लग्न १६ वर्षांचे आंत करूं नये.
- १ वीस वर्षांचे आंत मुलाचें लग्न करूं नये.
- १ पुरुषाचें लग्न ४० वर्षांपुढें होऊं नये.
- १ चाळीस वर्षांपुढें लग्न करणें झाल्यास विधवेशीं विवाह करावा.
- १ दारू पिणें बंद असावें.
- १ हुंडा घेण्याची चाल अजीबात बंद करावी.
- १ प्राप्तीचा दहावा भाग सार्वजनिक कामाकडे द्यावा.

[या मंडळीच्या कामीं]

१ विधवेचें वपन करूं नये.

या सर्व गोष्टी ज्यांस कबूल आहेत त्यांच्या सहा घेऊन वर लिहिल्याप्रमाणें करण्याची मेहेरबानी व्हावी.

कळावें, ता. २६ आक्टोबर १८९० इ०

बाळ गंगाधर टिळक.

गोपाळ रघुनाथ नंदरगीकर.

गोपाळ विनायक जोशी.

विष्णु अनंत पटवर्धन.

वासुदेव गणेश जोशी

विनायक त्रिंबक चिपळूणकर.

सिताराम गणेश देवधर.

रामचंद्र भिकाजी जोशी.

विनंति.

आजच्या सभेंत समाजाची सुधारणा कायद्याच्या मदतीनेच करावी असें म्हणणाऱ्या मंडळीकडून अशी सूचना यावयाची आहे कीं समाजसुधारणेच्या कामीं कायदा नको असें ठरवितांना अमुक मुदतीच्या आंत आम्ही अमुक अमुक सुधारणा करूं अशा प्रकारचें सभेनें बंधन करून घ्यावें. तशा प्रकारचें बंधन करून घेतल्यास ही मंडळी तितकी मुदतपर्यंत वाट पाहण्यास तयार आहे. मात्र बंधनाप्रमाणें समाजाकडून कृति न घडल्यास ते पुनः त्या मुदतीनंतर कायदा मागण्याची खटपट करतील. यावर माझी प्रतिसूचना अशी आहे कीं कायद्याची मदत घेऊन सान्या समाजावर एकदम सुधारणा लादण्यापासून फायदा न होतां गैरफायदाच होण्याचा संभव आहे. तेव्हां ज्यांना सुधारणेची खरी कळ कळ आहे त्यांनीं पुढील सुधारणा अंमलांत आणण्याबद्दल आपल्या स्वतःसच

बांधून घ्यावे. या बांधनाप्रमाणे वर्तन न घडल्यास तो अपराध समजून त्याबद्दल कडक शिक्षा ठेवण्याविषयी सरकारास विनंति करावी. ही शिक्षा जे हा मार्ग स्वीकारतील तेवढ्यापुरतीच लागू होईल. अशा प्रकारे जो आपल्यास बांधून घेण्यास तयार असेल त्याने सभेत आपले नांव कळवावे. माझ्या मतें ज्या सुधारणा अवश्य आहेत त्या खाली नमूद केल्या आहेत.

१. मुलींचे लग्न १६ वर्षांचे आत करूं नये.
२. वीस वर्षांचे आत मुलांचे लग्न करूं नये.
३. पुरुषांचे लग्न ४० वर्षांपुढे होऊं नये.
४. चाळीस वर्षांपुढे लग्न करणें झाल्यास विधवेशीं विवाह करावा.
५. दारू पिणें बंद असावे.
६. हुंडा घेण्याची चाल अर्जाबात बंद करावी.
७. प्राप्तीचा दहावा भाग सार्वजनिक कामाकडे द्यावा.

[या मंडळीच्या कामीं.]

८. विधवेचें वपन करूं नये.

सदर सुधारणा अंमलांत आणल्या असतां जातिबाहेर टाकण्याची भीति बाळगण्याचें बिलकुल कारण नाहीं. २०० लोकांच्या सद्यां मिळाल्या म्हणजे तेवढ्यापुरताच सरकारापाशीं कायदा मागण्याची तजवीज करतां येईल. सद्या कुटुंबवत्सल व ब्राह्मण जातीच्या लोकांच्याच मुख्यतः पाहिजेत.

समाजाच्या सुधारणेस कायदाच पाहिजे असें प्रतिपादणाऱ्या लोकांपैकीं अशा रीतीने आपल्या स्वतःस कायद्यानें बांधून घेणारे किती आहेत हें कळण्यास हा मार्ग उत्तम आहे.

ता. २६ माहे आक्टोबर सन १८९०.

बाळ गंगाधर टिळक.

स्फूर्त *

तुळशीबागेंतील जंगी सभेच्या विषयास उद्देशून जो पत्रव्यवहार, प्रति-सूचना व उपप्रतिसूचना या रूपानें पुढें आला त्याचा आतां स्वतंत्र तऱ्हेनें विचार करण्यासाठीं गेल्या शनिवारी सायंकाळीं जोशी हॉलमध्ये सभा भरली होती. तिचा निर्दिष्ट उद्देश मुख्यतः रा० टिळक यांच्या उपप्रतिसूचनेसंबंधें वादविवाद करण्याचा होता, व कांहीं सुधारकाग्रणी तुळशीबागेंत हजर असून ज्यांस आपलीं मतें दर्शित करतां आलीं नाहींत त्यांस मोकळेपणें व निर्धास्तपणें आपले विचार कळवितां यावे हेंही इष्ट साधावयाचें होतें, कीं तेणेंकरून उभयपक्षांच्या म्हणण्याचा

पूर्ण विचार होऊन कांहीं तडजोड पडावी. सभेचें अध्यक्षस्थान ऑनरेबल राव-
बहादुर नूलकर यांनीं पतकरलें होतें.

अध्यक्षांच्या परवानगीनें रा० टिळक यांनीं आपल्या आठ सूचनांसंबंधीं उपक्रम केला त्याचा मतलब येणें प्रमाणें:— आपल्या समाजाची सुधारणा करण्या साठीं वाक्पांडित्य फार झालेंलें आहे. तथापि सुधारणा करावयाची ती कोणाची अशा प्रश्नाचा विचार करतांना आपणाला जनसमूहाची सुधारणा करावयाची हें बीज आहे. याकरितां सुधारणेसाठीं जनसमूहाची व आपली ताडातोड करण्याचा प्रयत्न केल्यास सुधारणा होणें इष्ट नाहीं. ह्यास उदाहरणें हींच कीं, पुनर्विवाहा-
सारख्या निर्विवाद सुधारणा इष्ट असून बहुतेक सुधारकांस त्या आपल्या कुटुंबांत अमलांत आणणें अशक्य वाटत आहे. याकरितां सुधारणा ही ज्याची त्यानें सुरू करून आपल्या उदाहरणानें दुसऱ्याचें मन वळविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. नाहीपेक्षां रिकामें शब्दपांडित्य करण्याचा कांहींएक उपयोग नाहीं. तर सुधारक लोकांकडून सर्व लोकांस सुधारण्याचा उद्देश धरून काय सुधारणा शक्य आहेत व त्या कोणत्या साधनांनीं अमलांत आणाव्या याचा विचार करावा. माझींही मतें सुधारणेस अनुकूल आहेत परंतु तीं ह्याच तत्त्वास अनुसरून आहेत व म्हणूनच तीं आपणांस अमलांत आणण्यासारखीं आहेत, असा माझा समज आहे. त्या तत्त्वाचें स्वरूप अशा तऱ्हेचें आहे कीं, समाजांत सहज करण्यासारखें काय आहे, कांहीं अडचणी सोसून अथवा टाळून करण्यासारखें काय आहे व मुळींच करतां येणार नाहीं असें काय आहे ? म्हणजे आपल्या धर्मशास्त्रास अनुसरून कार्याकार्य गोष्टींस विधि, विकल्प व निषेध अशां तीन बंधनें घालतां येतील. यांत ज्या गोष्टी निषिद्ध मानलेल्या आहेत त्या मुळींच करावयाच्या नाहींत. परंतु ज्यांविषयीं विधान आहे अथवा प्रायश्चित्त आहे त्या करण्यास जातिभ्रंशाचा प्रत्यवाय येऊं शकणार नाहीं; व तें धर्मसमजुतीच्या उलट जाणेंही होणार नाहीं. असा विचार करून धर्मशास्त्राचें उलंघन न करितां ज्या गोष्टी आपणांस करितां येतील त्या आपण पुढें मांडाव्या व त्यांचा आपण विचार करून त्यासंबंधें कांहीं निकाल होत असल्यास पहावा असा आजच्या सभेचा उद्देश आहे. आतां ह्यांतील दर-
एक सूचनेस निरनिराळा विचार करणें जरूर आहे. मुलीचें लग्न सोळावे वर्षीं केलें म्हणजे ज्या कायद्यासंबंधानें वादविवाद चालू आहे त्याची आपणांस जरूरच राहाणार नाहीं. आपल्या शास्त्रामध्ये जें वय घालून ठेविलें आहे त्याचा मुख्य उद्देश हा आहे कीं, अमुक एक वयाच्या इयत्तेपुढें सामान्यतः मुलींच्या शरीरावर यौवनलक्षणे दिसूं लागतात. तीं लक्षणे दिसूं लागण्याच्या सुमारास विवाहकाल योग्य म्हणून शास्त्र समजतें. या वयापुढें ऋतुप्राप्तीपर्यंत कोणत्याही काळीं लग्न करण्यास हरकत नाहीं. ऋतु प्राप्त झाल्यास विवाहकालीं शांति केल्यानें धर्मसंबंधीं अडचणीचें निरसन होतें. हा प्राचीन शास्त्रसंबंधीं विचार व अर्वाचीन समाज-
स्थितीसंबंधीं विचार एकत्र केले म्हणजे ज्यांस प्रवर्तक व्हावयाचें आहे त्यांनीं

१६ वर्षांची यत्ता करण्यास कांहीं बाध येत नाही. सर्वास आवडेल तर १५ अगर १४ ची जरी इयत्ता झाली तरी माझी हरकत नाही. इतकेंच की, एकदां इयत्ता ठरल्यावर ती ठरविणाऱ्या मंडळीनें स्वतः ती अमलांत आणण्याची सुरवात केली पाहिजे. दुसऱ्या सूचनेसंबंधी फारसा वादविवाद करणें जरूर नाही; कारण त्या विषयावर म्हणण्यासारखा मतभेद नाही. हवें असल्यास दोन वर्षें कमी केली तरी माझा त्याबद्दल आग्रह नाही. मुख्य शरीरसंरक्षणाचें तत्त्व लक्षांत ठेविलें म्हणजे दुसऱ्या सूचनेवर जबर आक्षेप येण्याचा संभव नाही. आतां तिसऱ्या व चवथ्या सूचनेविषयीही माझा विशेष ऊहापोह करण्याचा विचार नाही. इतकेंच की ४० अगर सर्वास पसंत वाटल्यास ४५ वर्षांपुढें लहान मुलीशीं लग्न करणें हें योग्य नाही. दारू पिण्यासंबंधी मला असें वाटतें कीं हें व्यसन इंग्रजी शिक्षणापासून आम्हांमध्ये शिरलें आहे. त्याबद्दल आपण आपली सुधारणा करणें अत्यंत जरूर आहे. Temperance Associations 'बेतानें पान करणाऱ्या मंडळ्या' करण्यांत हांशील नाही. अजिबात दारू पिणें बंद झालें पाहिजे. बालविवाह करूं नका असें म्हणणारे जे लोक आहेत त्यांतच मुख्यतः मद्यपी सांपडतात, तेव्हां त्यांस माझें असें म्हणणें आहे कीं रूढिबलानें दृढ झालेला बालविवाहरूपी दुराग्रह मनांतून काढून टाकण्याबद्दल इतरांस उपदेश करण्यापेक्षां आधीं आपल्या स्वतःवर आलेले व्यसनपाश काढून टाकण्याचा निश्चय करा म्हणजे तुमच्या उपदेशासही बळकटी येईल. माझें मुख्य मत हेंच कीं कोणतीही सुधारणा करणें ती तत्त्ववर्तकांनीं आधीं केली पाहिजे. दारू पिण्याचे दुष्ट परिणाम आपणांस चोहोंकडून ऐकूं येतात. त्या व्यसनापासून आपल्या सुधारकांनीं पूर्णपणें अलिप्त असलें पाहिजे. तसेंच या तत्त्वांचा लोकांमध्ये प्रसार करण्याकरितां मिशनरी लोकांच्या संस्थेप्रमाणें एक संस्था करण्यासाठीं आपल्या प्राप्तीचा कांहीं एक अंश—आंकडा ठरविणें मंडळीकडेच आहे—देत जाणें जरूर आहे. त्याचे योगानें देशांत ठिकठिकाणीं सदरहू सुधारणेस लोकमत अनुकूल करण्याचा प्रयत्न करावयाचा, व स्वतःच्या उदाहरणानें, अशा प्रयत्नानें व त्यापासून होत चाललेल्या फायद्यांच्या निदर्शनानें, सुधारणेचें पाऊल पुढें पाडावयाचें. अशा रीतीनें विचार करून शेंदोनशें जी काय मंडळी तयार असतील त्यांनीं आपल्या सहा देऊन आपणास सदरहू सुधारणा अमलांत आणण्याविषयी बांधून घ्यावें व आपण केलेले नियम आपल्या मंडळीवर निर्बाध बजाविले जाण्याबद्दल सरकाराकडून आपले नियम नोंदवून घ्यावे. अशा तऱ्हेनें लोकवर्तनाचें काम आज हजारों वर्षें ब्राह्मण करीत आले आहेत, व इंग्रजी शिक्षणानें तेंच काम विशेष चांगल्या तऱ्हेनें आपण करूं लागल्याशिवाय इंग्रजी शिक्षणानें आपलीं भेनें प्रकाशित झालीं असें मी समजणार नाही. असें भाषण झाल्यावर ऑनरेबल रावबहादूर रानडे यांनीं सुमारे पाऊण तासपर्यंत फार मनोवधक व सप्रेम भाषण केलें. त्यांतील मतलब असा कीं— हा वाद उपस्थित झाला आहे

तो आजकालचा नव्हे. रा० टिळकांनी ज्याप्रमाणे ४१५ वर्षे या गोष्टीचा विचार केला आहे तसाच आज सहासात वर्षांपूर्वी या गोष्टीचा मद्रासेकडे, गुजराथेमध्यें विचार झालेला आहे, व रा० टिळकांनी ज्या सूचना आणल्या आहेत त्याप्रमाणे कांहीं अमलांत आणण्यासाठीं मंडळी स्थापन होऊन सुधारणेस सुरुवात करून पुढें अनिश्चय उत्पन्न होऊन ती मंडळी विस्कळीत झाली. या प्रत्येक सूचने-संबंधी विचार करणें हें नवीन नाही. आम्ही कांहीं मंडळींच्या साहाय्याने अशाच सद्या गोळा करण्याचा प्रयत्न आज एकसारखा दीड वर्ष चालविला आहे. त्यांत जे आंकडे मिळाले आहेत त्यांवरून टिळकांच्या सूचना पसंत पडणारे लोक फारच थोडे सांपडतील असें आमचें अनुमान आहे. नंतर बरेच आंकडे सांगून राव-बहादुरांनीं आपलें म्हणणें प्रतिपादित केलें, व रा० टिळकांनीं जी सुधारणेची पायरी धरली आहे ही आम्हांविरुद्ध नाही इतकेंच नव्हे तर ते आमच्याच पक्षा-कडले आहेत असें आतां आम्हांस स्पष्ट समजलें. आतां टिळकांचें मत गेल्या वर्षी सामाजिक परिषदेत सांगितलेल्या मनाहून निराळें झालें ही गोष्ट फार आनंदाची आहे; कां की पूर्वी कायदा नको असें त्यांचें म्हणणें असून हल्लीं तें मत बदललें आहे. आतां सुधारणेसंबंधी लोकस्थितीचा विचार केला म्हणजे चार पायऱ्या दृष्टीस पडतात. एक धर्मगुरूंचें साहाय्य इच्छिणारे, दुसरी जातीच्या मंडळीवर अवलंबून बसून सुधारणेचा प्रयत्न करणारे, तिसरी अंशद्वारे सर्वांची सुधारणा करण्यासाठीं कंपनीचा कायदा आपणांस लावून घेणारे व चवथी सर्वस्वी कायदा मागणारे. हे सर्व मार्ग वस्तुतः पहातां एकच आहेत. आतां कोणी आमच्या मार्गांत फार मागसलेले आहेत, कोणी त्याहून पुढें आलेले आहेत. तिसऱ्या पायरीस पोहोचलेला त्यास तर मी आपला सखाच समजतो, व चवथ्या पायरीस पोहोचलेला मनुष्य व मी एक-अभिन्नच-आहों. नंतर टिळकांच्या सूचनांतील आंकड्यांचा विचार करून त्यांवर कांहीं समविषय मतें देऊन एकंदर सूचनांचें त्यांनीं मनापासून अभिनंदन केलें. नंतर रा. सा. नामजोशी यांनीं थोडें परंतु फार सुरस व कांहींसें सामान्य-लोकच्छेदानुवर्तनप्रतिपादक भाषण केलें. नंतर रा० साने यांनीं एक आक्षेप काढून त्याविषयी उल्लेख केल्यावर अध्यक्षानीं सभेचें काम लांबलें म्हणून बोलणारांची संख्या पाहिली. डॉक्टर भांडारकरांनीं एक प्रश्न असा घातला कीं, रा. ब. रानडे व रा. टिळक यांचें ऐकमत्य आहे असा माझा समज झाला आहे, तर यांत मतभेद आहे असें मानल्यास तो कोणता आहे व त्यावर उभयतांकडन कांहींतरी चर्चा होऊन त्यांची एकवाक्यता होण्याचा संभव आहे कीं नाही? नंतर रा. टिळक यांनीं रा. ब. रानडे यांच्या व आपल्या मतांत भेद सांगितला कीं, रा. ब. चें म्हणणें केवळ रूढ होत असलेल्या आचारांस बंधन घालण्यापुरतेंच आहे व त्यानें जरी थोडाबहुत कार्यभाग झाला तथापि रूढीचें पाऊल पुढें पडण्यास त्यांत कांहीं तजवीज केलेली नाही व माझ्या सूचनेत केलेली आहे. रा. ब. नीं मत बदलण्याचा आरोप आपणांवर आणिला होता तोही

चुकीचा असून सामाजिक परिषदेचा रिपोर्ट खोटा आहे असे टिळकांनी सांगितले. नंतर अध्यक्षीय सुमारे तासभर भाषण झाले की कोणताही विचार नवा नाही, जुन्या काळांत त्याविषयी काहीतरी चर्चा झालेली असतेच. सव्वीस वर्षांपासून ह्याच प्रकारच्या सूचना आल्या होत्या, परंतु आजच्या सभेचा एकंदर वेत काय आहे हे आधी आपण ठरविले पाहिजे. मला आजचा वेत समजला नाही, सबब व्याख्यात्याच्या नात्याने या विषयास धरून मी आपले मुख्य आक्षेपरूप विचार कळवितो. त्यांत त्यांनी मुख्य मुद्दा असा दाखविला की ह्या वयाच्या इयत्तेसंबंधी कायदा मागण्याची जी खटपट सुरू आहे ती मुळांच चुकीची नाही असे मी सिद्ध करू शकतो. ब्रह्मो-मध्ये अथवा नेटिव क्रिश्चियनमध्ये १४ किंवा १३ वर्षांची जी इयत्ता ही धर्म-संबंधाची नव्हे, तर केवळ शारीरिक विचाराची आहे, व त्यांतच विचारास अनु-सरून सरकारने संभोगसंमतीची इयत्ता १० पासून १२ पर्यंत वाढविली असतां तुमच्या धर्माच्या भानगडीमध्ये सरकार पडत नाही हे उघड आहे. आतां माझे मत आपल्या समाजव्यवस्थेच्या भानगडीत सरकाराचा हात पडावा असे मुळांच नाही; तथापि सरकारच्या कायद्यांत जर एखादी चूक असली तर ती दुरुस्त करण्याबद्दल खटपट करावी असा जर ह्या सूचनेसंबंधाने आक्षेप घेतला तर ते असंबद्ध दिसणार नाही. यावर त्यांनी फार विचारांचे व पोक्तपणाचे भाषण केले. त्यांतील मुद्दे फार लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत, परंतु ते रा. टिळकांच्या सूचनांबद्दल केले नसल्यामुळे आम्ही आज येथे नमूद करीत नाही.

सामाजिक सुधारणा. *

अवलोकन लेखमाला.

फुकट घ्या, वाचा आणि मनन करा !

आजच्या केसरीबरोबर सुमारे सवाशे दीडशे पानांचे बारीक टैपांत छाप-लेले जे पुस्तक जास्त टपालहंशील भरून फुकट वांटले आहे त्याचे श्रेय सर्वांशी आमचे मित्र रावसाहेब चिंतामणराव वैद्य एम्. ए. एल, एल, बी., शिंदे सरकारच्या राज्यांतील उज्जनी येथील डिस्ट्रिक्ट जज यांकडे आहे हे प्रथमतः आम्ही मोठ्या संतोषाने व उत्साहाने वाचकांस कळवितो. रा. वैद्य यांचा विद्या-भ्यास मुंबई येथील एल्फिन्स्टन कालेजांत झाला असून तेथे त्यांनी बरेच दिवस पेलोशिपचेही काम केले होते, व तेव्हांपासून यांच्या सहाध्यायी मंडळींत व कॉले-जांत ह्यांनी कोणताही विषय हाती घेतला असता तो ते मोठ्या काळजांने व शांतपणाने विचार करून तयार करितात अशी ह्यांची ख्याति आहे. त्याचप्रमाणे

रा. वैद्य हे आजपर्यंत सुधारणेच्या कोणत्याही पंथांत पडले नसल्यामुळे त्यांच्या बुद्धीत कोणत्याही प्रकारचा अभिनिवेश शिरला नाही. अशा त्रयस्थ व विचारी गृहस्थाने सुधारणेकरितां आजपर्यंत झालेल्या खटपटीबद्दल आपले काय म्हणणे आहे हे आपला अमूल्य वेळ विशेषतः पैसा खर्च करून आम्हांस कळविले याबद्दल आम्हीं त्यांचे अत्यंत आभार मानिले पाहिजेत. रा० वैद्य यांचा व आमचा कांहीं बाबतीत मतभेद असेल, परंतु त्यामुळे सुधारणेचा आजपर्यंतचा इतिहास व ती सिद्धीस नेण्याचे योग्य उपाय यांचे इतके सुरेख विवेचन करून ते आपल्या खर्चाने लोकांपुढे मांडणाऱ्या गृहस्थाबद्दल आमचा यत्किंचित्ही गैर-समज होणार नाही इतकेच नव्हे, तर त्यांचे आम्ही नेहमीं अभिनंदनच करूं. आमच्यामते तर सुधारणेच्या खटपटीस जे कांहीं

नवीन वळण

लागावयास पाहिजे होतें त्याचा रा० वैद्य यांनी पायाच घालून दिला असे म्हटल्यास चालेल. रा. वैद्य यांस या विषयावर जे लेख लिहावयाचे आहेत त्यांपैकीं हा पहिला लेख आहे हे त्या पुस्तकाच्या मुखपृष्ठानरूनच वाचकांचे लक्षांत येईल. रा. वैद्य यांचे असे मत आहे: सुधारणा होण्यास मुख्यत्वेकरून मध्यम व कनिष्ठ स्थितीच्या लोकांचीं मते प्रथमतः पालटलीं पाहिजेत व आपल्या शक्त्यनुसार बालविवाह, असंमतवैधव्य वगैरे विषयांवर आजच्या सारखीं दहाबारा पुस्तके फुकट वांटून या विषयाचे खरे स्वरूप लोकांपुढे मांडावे असा त्यांचा इरादा आहे; परंतु अशा तऱ्हेने प्रत्येक विषयावर स्वतंत्र लेख लिहिण्यापूर्वी साधारण सर्व विषयांचा प्रथमतः ऊहापोह करणे जरूर होतें व त्याचप्रमाणे आजपर्यंत सुधारणेच्या कामीं जे प्रयत्न झाले त्यांचा वृत्तांत व ते सफळ होण्याचीं कारणेही थोडक्यांत दाखविणे अवश्य होतें. तेव्हां या दोनच गोष्टींचा आजच्या पुस्तकांत विचार केला आहे. वर्तमानपत्रांतून व व्याख्यानद्वारा या विषयांची आज पंचवीस तीस वर्षे चर्चा चालली आहे खरी; पण

सिंहावलोकन

भ्यायाने सुधारणेची इच्छा आमच्या अंतःकरणांत जाग्रत होण्यास काय कारण झाले, बंगाल्यांत व मुंबईत तिचीं पहिलीं फले कोणत्या रूपाने प्रकट झालीं, ईश्वरचंद्र बिद्यासागर व विष्णुशास्त्री पंडित यांनीं या कामीं काय खटपट केली, खुद्द श्रीमच्छंकराचार्यांच्या समोर पुणे येथे जी मोठी अपूर्व शास्त्रीपरिषद् जमली होती तिचा अखेर काय परिणाम झाला, व सरतेशेवटीं “पुराणांतील वांगी पुराणांत” याप्रमाणे किंवा “एखादे औषध किंवा वनस्पति नवीन असली म्हणजे तिचा प्रयोग एकदम मनुष्यावर केल्यास कदाचित् घात होईल म्हणून डॉक्टर लोक

त्याचा प्रयोग प्रथमतः जनावरावर करूं पाहतात, ” त्याप्रमाणें सुधारणेच्या कार्मी दंड थोपटून जे पहिल्यानें एका प्रसिद्ध जोडण्याचा पुनर्विवाह लावण्यास तयार झाले होते, तेच स्वतःवरच तो प्रसंग आला असतां ‘ अमक्यातमक्याची ’ किंवा ‘ अमकीतमकीची ’ सबब सांगून एकामागून एक कसे मोकळे झाले व त्या कारणानें सुधारणा कित्येक दिवस कशी मागें पडली, याची थोडक्यांत पण विचारानें लिहिलेली हकीकत रा. वैद्य यांच्या लेखाशिवाय दुसरे कोठेंही वाचकांस सांपडणार नाही. बहिष्कागाचें भय हल्लीं कमी झालें आहे किंवा बहुधा नाहीच म्हटलं तरी चालेल; पण तीस वर्षांपूर्वीची स्थिति याहुन अत्यंत भिन्न होती. पेशवाईचा अम्मल नुकताच संपला होता व ज्याप्रमाणें हल्लीं बहुतेक बुद्धिवान लोक इंग्रजी विद्यासंपन्न असतात तसा तेव्हां प्रकार नसून जुन्या मतांतली विद्वान् व वजनदार अशी पुष्कळ मंडळी होती; अशा वेळीं दहा पांच नव्या मताचे लोक एके ठिकाणीं झाल्याखेरीज त्यांचे हातून कोणतीही गोष्ट घडवून आणण्याचें तर राहूंचाच, पण बोलवत देखील नसे, ही स्थिति सुधारण्यास मोठा हिऱ्या करून पांच दहा मंडळी तयार झाली, पण जेव्हां त्यांवरच ‘ बोले तैसा चालें ’ याप्रमाणें वागण्याचा प्रसंग आला तेव्हां एकमेकांस हरप्रसंगीं जिव्हास जीव देऊन मदत करूं अशा शपथाआणा झालेली मंडळीही इसापनीतीतील दोन प्रवाशांप्रमाणें कोणी झाडावर तर कोणी विहिरांत अशी दडून राहिली ! मग अर्थात्च या मंडळीचा परस्परांवरील भरंवसा उडाला व कांहींचें तर वांकडेंही आलें ! इकडे जुन्या पक्षाचा बोज राहावयाचा, पण या नवीन मंडळीस सरकार थोडेंबहुत अनुकूल असल्यामुळें श्रीशंकराचार्यांचेही वजन राहात नाहीसं झालें. तात्पर्य, हल्लीं सामाजिक बंधनें शिथिल झालीं म्हणून जी ओरड चालली आहे तिचें बीजही रा. वैद्य यांनीं दिलेल्या सुधारणेच्या खटपटीच्या इतिहासांतच सांपडेल. यानंतर मि. मलबारी शेटजींनीं सुधारणेचें जें पुनरुज्जीवन केलें व दिवाणबहादुर रघुनाथराव यांनीं तें काम पुढें चालू ठेविलें आहे, त्याचीही थोडीबहुत हकीकत रा. वैद्य यांनीं दिली आहे, परंतु या सर्वांपेक्षां महत्त्वाचा भाग म्हटला म्हणजे हल्लीं आपण जे नाना तऱ्हेचे

सुधारणेचे मार्ग

काढले आहेत त्यांचा शांतपणें या ग्रंथांत केलेला विचार होय. मि. मलबारी शेटजींची तुतारी सुरू झाल्यापासून कायद्याखेरीज सुधारणा शक्य नाही असें कित्येकांचें ठाम मत झालें आहे. कित्येक जण सुधारणेच्छुलोकांनीं निराळा समाज काढावा असें प्रतिपादन करीत आहेत. कोणास धर्माध्यक्ष पाहिजेत, कोणास उपदेश पाहिजे, कोणास आचरण पाहिजे आणि कोणास ल्यूथरसारखे स्वार्थत्यागी सुधारणाग्रणी पाहिजेत. अशा वेळीं या प्रत्येक विषयावर खिस्ती,

मुसलमानी व बौद्धधर्माचा प्रसार करणारांचीं भरपूर उदाहरणें घेऊन वर निर्दिष्ट केलेल्या उपायांपैकीं किती साध्य आहेत व तेही कोठवर साध्य आहेत याचा शांतपणें व तिन्हाईतपणें कोणी तरी विचार करावयास पाहिजे होता, तो रा० वैद्य यांनीं केला आहे. पुस्तकाच्या आरंभी जी अनुक्रमणिका दिली आहे ती वरवर वाचिली असतांही आमच्या म्हणण्याची सत्यता वाचकांस कळून येईल. सुधारणे-वर अशा तऱ्हेचें पुस्तक मराठींत तरी आजपर्यंत प्रसिद्ध झालें नव्हतें, व रा० वैद्य यांनीं मनांत आणल्याप्रमाणें याच तऱ्हेचीं विचारानें लिहिलेलीं जर दहाभाग पुस्तकें एकापाठीमागून एक प्रसिद्ध होतील तर त्यांच्या हेतूप्रमाणें खरोखरच निदान मध्यम प्रतीच्या लोकांत तरी कांहीं चळवळ झाल्यावांचून राहणार नाहीं. वर्तमानपत्रांतील लेख कांहीं विशेष प्रसंगास अनुलक्षून असल्यामुळें त्यांतील 'निवडक निबंधांत' ही हल्लींच्या पुस्तकाप्रमाणें परिपूर्णता येत नाहीं. करितां हें पुस्तक एकदां तरी सर्वांनीं—मग तो इंग्रजी शिकलेला असो वा नसो—समग्र वाचावें अशी त्यांस आमची शिफारस आहे. तसेंच देशाची सुधारणा होणें जर इष्ट आहे तर प्रत्येकानें यथाशक्ति हस्तेंपरहस्तें त्या कामास मदतही केली पाहिजे हें उघड आहे. रा० वैद्य यांनीं आपल्या पहिल्या पत्नीस हा ग्रंथ अर्पण केला आहे व तिचे स्मरणार्थ या कामीं पदरचे हजार दोन हजार रु. खर्च करण्याचा विचारही आहे; पण तेवढ्यानेंच १०।१२ पुस्तकांच्या पांच पांच हजार प्रति छापून वांटण्याचा खर्च भागेल असें नाहीं. करितां सर्व खऱ्या सुधारणेच्छूनीं या सुधारणा-धर्मकृत्यास यथाशक्ति

द्रव्यद्वारा मदत करावी

व सुधारणेचीं तत्त्वे सर्व लोकांत प्रसिद्ध करण्याचें अंशतः तरी श्रेय घ्यावें, अशी आमची त्यांस प्रार्थना आहे. त्याचप्रमाणें आमच्या बंधूंनींही ह्या पुस्तकावर आपला अभिप्राय देऊन लोकांच्या नजरेस त्याची उपयुक्तता आणून द्यावी अशी त्यांसही विनंति करून आज हा लेख संपवितों.

*सामाजिक सुधारणा कशानें होईल ?

रा० रा० चिंतामणराव वैद्य यांचें पुस्तक वांटल्यास आज पंधरा दिवस झाले. इतक्या मुदतींत तें बूक बऱ्याच महाराष्ट्र वाचकांच्या हातून गेलें असेल. तेव्हां त्यामधील विचार व मते यांबद्दल विस्तारेंकरून आज विवेचन करण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं.

रा० वैद्य यांचें पुस्तक वाचणाऱ्या गृहस्थांच्या लक्षांत ही गोष्ट आलीच असेल कीं, सुधारणा इष्ट आहे कीं नाहीं याचा त्यांनीं कोठेंच ऊहापोह केलेला

नाहीं. कोणतेही भिन्न भिन्न असे दोन समाज एकत्र आले असतां एकाचे आचार-विचारांचा दुसऱ्यावर साहजिक जो परिणाम घडतो तसा इंग्रजी विद्येचा व रीती-भातींचा आमच्यांपैकीं शिकलेल्या लोकांच्या मनावर परिणाम घडत आहे. हा आपणांवर घडत असलेला परिणाम बंद पडावा अशी ज्यांची इच्छा असेल, त्यांनीं एक तर इंग्रज लोकांस येथून हांकून देण्याची तजवीज केली पाहिजे अगर आपण मेलों व जग बुडालें, या न्यायानें स्वतःचें चंबूगवाळें आटपून हिमालयाच्या अत्युच्च प्रदेशां कीं जेथें इंग्रजांच्या विमानांचें वारेंदेखील लागणार नाहीं, अशा प्रदेशां जाऊन राहिलें पाहिजे. ही किंवा अशाच प्रकारची दुसरी कांहीं तरी विन-तोड युक्ति काढल्याखेरीज पाश्चात्यविद्येनें आपणांवर जे संस्कार घडत आहेत, ते नाहींसे करण्याची आशा राहिली नाहीं. सुदैवानें म्हणा अगर दुदैवानें म्हणा, हिंदुस्थान देश सर्व जगाच्या भोंवऱ्यांत सांपडून इतर देशांबरोबर त्यास आज-मिस्तीस फिरावें लागत आहे, व राष्ट्रांच्या शर्यतींत आपलें पाऊल मार्गे न पडण्याची आपण उमेद बाळगिली व हिमतीनें व धैर्यानें ती गोष्ट सिद्धीस नेण्याचा प्रयत्न केला तरच आपण आपलें कर्तव्य बजाविलेंसें होईल. इंग्रजी सरकारांनीं किंवा मलबारी शेटर्जीसारख्या परजातीयांनीं त्या कामीं पडून कांहीं उपयोग होणार नाहीं, हें म्हणणें निराळें आणि आम्हांला सुळीच कांहीं हलावयास नको, आमची आहे तीच स्थिति चांगली आहे, हा पक्ष निराळा. आजचा आमचा लेख किंवा रा० वैद्य यांचें पुस्तक दुसऱ्या पक्षास उद्देशून लिहिलें नाहीं, हें उघड आहे. तथापि गैरसमज दूर होण्याकरितां या गोष्टीचा येथें उल्लेख करणें जरूर होतें. ज्यांस आमच्या समाजांत कांहींही सुधारणा व्हावयास नकोत असें वाटत असेल, त्यांच्या तर्फेनें कोणताही महत्त्वाचा मुद्दा पुढें आणतां येणार नाहीं, असें आम्ही म्हणत नाहीं; परंतु सध्या तो पक्ष बाजूस ठेवून ज्यांस सुधारणा होणें इष्ट वाटत आहे त्यांच्या संबंधानेंच येथें विचार केला आहे.

हिंदुसमाजांत सुधारणा झाली पाहिजे असें प्रतिपादन करणारे लोकांचे सजातीय व विजातीय असे प्रथमतः दोन भेद करितां येतील. पैकीं परक्या जातीच्या मनुष्यानें कितीही शुद्ध अंतःकरणानें आपणांस उपदेश केला तरी तो आपणांस कदापिही चांगलासा रुचणार नाहीं, असें म्हणण्यांत कांहीं मोठेंसें साहस नाहीं. परजातीयांस एक तर आमच्या व्यवहारांतलें खरें मर्म समजण्याची मोठी मुष्किल असते; व यदाकदाचित् तें मर्म कळलें असलें तरी बोलल्याप्रमाणें चालण्याची किती पंचा-ईत असते याचा त्यांस अनुभव नसल्यामुळें त्यांच्या सूचना बऱ्याच अंशीं फाजील-पणाच्या होतात. याचें उत्कृष्ट उदाहरण मलबारी शेटर्जीचेंच होय. यांनीं या विषयावर जितका विचार केला आहे व जितकें लिहिलें आहे, तितकें किंबहुना त्याहून जास्तही आमच्या लोकांनीं लिहिलें आढळेल; परंतु मलबारी शेट हिंदु नसल्यामुळें बोलल्याप्रमाणें कृति करून दाखविण्याची वेळ आली असतां आमच्या सुधारकांची जशी गाळण होते व स्वतः मोठ्या इषेंनें व उत्साहानें प्रतिपादन

केलेलें मतही गुंडाळून ठेवून रुढीस शरण जाण्याचा प्रसंग येतो. तशी वेळ शेटर्जी-वर कधींच गुदरत नाही, ह्यावरून त्यांचें धैर्य अधिक असतें असें मात्र कोणी समजू नये. ते परजातीय असल्यामुळे हा त्यांस फायदा मिळतो परंतु त्या फायद्या-बरोबरच बोलल्याप्रमाणें आचरण करणाराचे विचार जितके लोकांस ग्राह्य होतील तितके परजातीयाचे विचार लोकांस ग्राह्य होत नाहीत. कित्येकांस तर त्यांची चीड येते व कित्येक त्यांचा उपहास करितात. तात्पर्य, कोणत्याही जातीची सुधारणा करणें झाल्यास त्या जातीखेरीज बाहेरच्या लोकांनीं त्यांत पडून फारसा उपयोग होत नाही. डॉक्टर हंटर यांनीं हिंदू विवाहपद्धतीवर विलायतच्या टाइम्स-पत्रांत जे तीन मार्मिक लेख प्रसिद्ध केले आहेत, त्यांतील सिद्धांतही अखेरीस आम्हीं वर लिहिल्याप्रमाणेंच आला आहे. मलबारी शेटर्जींनीं प्रौढवयांत लगे बंद करण्याच्या वगैरे ज्या कांहीं अनुचित सूचना केल्या होत्या त्यांजवर हंटरसाहेबांनीं खरपूस टीका केली आहे, परंतु सामाजिक सुधारणा कोणत्या रीतीनें करावी हें सांगण्याची जेव्हां वेळ आली तेव्हां शिक्षणाच्या प्रसाराखेरीज हंटरसाहेबांस दुसरी चांगली युक्ति सुचवितां आली नाही. यावरून परकीयांच्या हातून या विषयाची तड लागणें किती कठीण आहे हें वाचकांच्या लक्षांत येईलच. त्यांच्यापैकीं साहसी असतात ते ज्या सूचना करितात त्या अविचारीपणाच्या असतात, व जे विचारी असतात त्यांस परजातीयांच्या आचारविचारांत ढवळाढवळ करण्याचें साहस होत नाही. मध्यमप्रतीच्या लोकांचीं मनें आपआपल्या धर्माच्या व रीतीभातींच्या अभिमानानें ग्रस्त झाल्यामुळे त्यांचाही या कार्मी फारसा उपयोग होत नाही व झाला तरी तो केवळ परोपकारबुद्दीनेच होत असेल, व त्यांत कांहीं परधर्माचा संबंध नसेल अशी लोकांची पुरी खात्री होत नाही. तेव्हां ही दिशा आपणांस अजीबात सोडून द्यावी लागते.

सारांश आपल्या व्यवहाराची व सामाजिक रीतीभातींची सुधारणा, करणें असल्यास ती आपली आपणांसच केली पाहिजे ही गोष्ट निर्विवाद आहे, व तसें करण्यासही मुख्य साधन म्हटलें म्हणजे राजश्री वैद्य म्हणतात त्याप्रमाणें स्त्रिया व मध्यमप्रतीचे लोक यांच्यांत या गोष्टीची विशेष चळवळ सुरू केली पाहिजे, हें होय. परकीय सरकार केवळ दहापांच लोकांच्या म्हणण्यावरूनच हिंदूलोकांच्या रीतीभातींत कोणताही महत्वाचा फरक कायद्यानें करण्यास धजणार नाही हें अगदीं उघड आहे तेव्हां कायदा कायदा म्हणून ज्यांनीं ओरड मांडली आहे त्यांनींही लोकमत आपल्या बाजूचें करण्याची खटपट केली पाहिजे. बहुमत आपल्या बाजूचें झाल्याखेरीज हल्लींच्या काळांत कोणास कोणत्याही प्रकरणीं यश येण्याची आशा राहिली नाही. त्यांतूनही सामाजिक प्रश्नासंबंधीं आणखीं असा विशेष प्रश्न आहे कीं, अमुक अमुक गोष्ट करा असें लोकांस सांगणाऱ्या मंडळीच्या उपदेशांत व आचरणांत कांहीं तरी मेळ असावा लागतो, नाहीपेक्षां इसाबनीतींतील बेडूक-वैद्याचा ज्याप्रमाणें उपहास झाला त्याच उपहासास हे उपदेशक पात्र होतात. ह्या

दोन्ही अडचणी लक्षांत आणून सुधारणेचा उद्योग चालविला पाहिजे. तसा उद्योग आजपर्यंत झाला नाही हें रा. वैद्य यांनी सुधारणेच्या खटपटीचा जो इतिहास दिला आहे त्यावरून स्पष्ट होतें. सुधारलेल्या राष्ट्रांतून अशी रीत आहे कीं जेव्हां एखादी गोष्ट अमलांत आणणें इष्ट आहे असें कांहीं लोकांस वाटतें तेव्हां लागलीच ते लोक एखादी लहानशी मंडळी स्थापन करितात व जिवापाड श्रम करून स्वार्थाकडे नजर न देतां एकसारखी लोकमत आपल्या बाजूनें करण्याची खटपट सुरू करितात. आमच्या देशापेक्षां विलायतेंत वर्तमानपत्रांचा फैलाव जास्त असून त्यांचें वजनही अतिशय आहे. तथापि या उद्योगी मंडळीस फक्त वर्तमानपत्रांचेंच साहाय्य पुरेसें वाटत नाही. कोणी आपला सर्व धंदा सोडून लोकांस व्याख्यानें देत हिंडतात, कोणी स्वतंत्र पुस्तकें अगर पत्रकें काढून त्यांच्या लाखों प्रती लोकांस फुकट वाटतात, कोणी जागोजाग आपल्या मताच्या प्रसारार्थ मंडळ्या व उप-मंडळ्या स्थापन करितात आणि कोणी आपल्या मतांच्या मंडनार्थ नाटकें लिहून त्यांचा प्रयोग करितात. हे सर्व उपाय अमलांत आणण्यास द्रव्याची किती जरूर आहे हें सांगावयास नकोच. आमच्यांत अशी म्हण आहे कीं, सर्व सोंगे येतात पण पैशाचें सोंग येत नाही, परंतु पाश्चिमात्य देशांतील लोकांची कार्य करण्याची हातोटी कांहीं विलक्षण आहे. एकदां एखादी गोष्ट करावयाची असें त्यांनीं मनांत आणलें म्हणजे मग त्या मताचे लोक आपलें सर्वस्व त्या कार्मीं खर्चण्यास तयार असतात. त्यांतील असें कोणी म्हणत नाही कीं, “ पुनर्विवाह करावा असें आमचें पूर्ण मत आहे व कोणी असा विवाह केल्यास आमचा त्याच्या घरीं जेवावयास किंवा पानसुपारीस जाण्याचा सक्त निश्चय आहे, बाकी आम्हांस पुनर्विवाह करावयास किंवा पुनर्विवाहापासून झालेल्या संततीशीं शरीरसंबंध करावयास सांगाल तर तेवढी गोष्ट मात्र आमच्या वृद्ध मातोश्रींच्या भिडेखातर आम्हांस करितां येत नाही. ” पंडिता रमाबाईस हिंदू विधवांची स्थिति सुधारण्याकरितां जी मदत मिळाली आहे ती देखील याच लोकांकडून ! तात्पर्य, हातीं घेतलेलें काम कसें तडीस न्यावें याचा किताही पाश्चात्य लोकांकडूनच आपण उचलला पाहिजे, व तो जोंपर्यंत आपण उचलला नाही तोपर्यंत सुधारणेची आमची बडबड व्यर्थ आहे; आम्हांस पैशाचा इतका लोभ आहे कीं लाखो रुपये जवळ झाले तरी तृप्ति होत नाही, कृति पाहावी तर (चोरून मारून केलेल्या गोष्टी सोडून द्या) घरांत विचारल्याखेरीज एकही पाऊल पुढें पडत नाही, आणि हिमतीच्या व धैर्याच्या नांवानें आंढळ्या येवढें पूज्य ! एक मात्र गुण पूर्णपणें आमच्यांत दृष्टीस येतो. आमचे विचार खुद्द मिळ व स्पेन्सर यांच्याही पुढें धांव घेत असतात, आणि “ वाचि वीर्यं द्विजानाम् ” या न्यायानें आमची ओरड मात्र खूप चालली असते. अशा तऱ्हेच्या सुधारकांस रा. वैद्य यांचीं मते अर्थातच रुचणार नाहीत हे आम्ही जाणतो, परंतु ज्या अर्थी रा. वैद्यांप्रमाणें

आम्हांस या कार्मी दुसरा कांहीं इलाज दिसत नाही त्या अर्थी कोणाच्या खुषी-नाखुषीकडे न पाहतां खरा प्रकार लोकांपुढें मांडला पाहिजे. रा. वैद्य यांनीं स्त्रिया व मध्यम प्रतचे लोक सुधारणेस अनुकूल करून घेतले पाहिजेत असें म्हटलें आहे तें अगदीं यथार्थ आहे. पण ती गोष्ट सिद्धीस नेण्यास फक्त चांगळीं पुस्तकें वांटूनच पुरे होणार नाही. रा. वैद्य यांनीं आपला वेळ, बुद्धि व पैसा खर्च करून आपल्या हातून होणारी गोष्ट करण्याचें पत्करलें आहे, हें ठीकच आहे; परंतु ज्यांस त्यांच्याप्रमाणें सुधारणा होणें इष्ट वाटत आहे त्यांनीं एखादी मंडळी स्थापन करून मिशनरी लोकांप्रमाणें या कार्मी लेखन, वाचन व उदाहरण या तिन्ही रीतींनीं यथाशक्ती कां मदत करूं नये. हें आम्हांस समजत नाही. पुस्तका-पेक्षांही कीर्तन किंवा व्याख्यानांपासून जास्त उपयोग होतो ही गोष्ट सर्वांस ठाऊ-कच आहे. त्याचप्रमाणें जागोजाग एकाच कामाकरितां मंडळीया स्थापन करण्या-पासूनही किती उपयोग होतो हें काँग्रेसच्या उदाहरणावरून लोकांच्या लक्षांत आलेच आहे. मग सामाजिक सुधारणेच्या कार्मी या साधनांचा आपण कां उपयोग करूं नये हें आम्हांस समजत नाही. लोकमत राजकीय विषयांत व इतर बाबतींत आमच्या तर्फेंच असणें जरूर आहे. मग सामाजिक बाबतींतच आम्ही त्यांस सोडून कोठें जाणार ? करितां २५।३० वर्षांत कोणत्या गोष्टी घडून येणें शक्य आहेत याचा नीट विचार करून त्याप्रमाणें लेखन-वाचन-उदाहरण-द्वारा लोकमत आपल्या बाजूचें करण्यास प्रथमतः उद्योगास लागावें अशी सर्व सुधार-णेच्छू जनांस आमची प्रार्थना आहे.

नागपूर येथील सामाजिक परिषद*

या परिषदेची साग्र हकीकत दुसरीकडे दिलीच आहे, यास्तव येथील कांहीं पत्रांतून जो मजकूर प्रसिद्ध झाला आहे त्यांतील खोडसाळपणा वाचकांच्या लक्षांत येईलच. सामाजिक सभेचें काम यंदा चांगल्या रीतीनें पार पडलें याबद्दल आमच्या कित्येक बंधूंनीं आपला आनंद प्रदर्शित केला आहे. त्या त्यांच्या आनंदांत आम्ही किमयीही अंतर पाडूं इच्छित नाही. प्रत्येक व्यक्तिमात्रास अर्थात् जनसमूहास आपलीं मते व्यक्त करण्यास किंवा त्याप्रमाणें आचरण ठेवण्यास पूर्ण अधिकार आहे, परंतु हा अधिकार चालवीत असतां जेव्हां लोकांच्या अधिकारावर अति-क्रम होतो तेव्हां वादास सुरुवात होते. सामाजिक सभेनें राष्ट्रीयरूप धारण कर-ण्याचा प्रयत्न न करितां राव. व. रानडे यांनीं कबूल केल्याप्रमाणें सुधारणाभक्त-मंडळीचेंच रूप आजपर्यंत धारण केलें असतें तर यंदा नागपुरास जो बखेडा झाला तोही झाला नसता.

* (केसरी ता. १२ जानेवारी १८९२.)

सामाजिक सभा राष्ट्रीय नाही;

तिच्या ठरावाने कोणीही—मग तो सभेचा अध्यक्ष किंवा सेक्रेटरी कां असेना बांधला जात नाही, अगर सभेत पास झालेले ठराव अमलांत आलेच पाहिजेत अशी कोणावरही जबाबदारी नाही; पाहिजे त्याने मत द्यावे, पाहिजे तर देऊ नये; सभेच्या अपूर्वतेमुळे येतील ते तिचे समासद, मंडपांत राहतील ते तिचे मत देणारे आणि ‘अमुक गोष्ट चांगली आहे’ ‘अमुक गोष्ट झाल्यास बरे’ ‘अमूक गोष्ट करण्याची परवानगी असावी’ इत्यादि विध्यर्थक वाक्यांनीं होतील ते तिचे ठराव; असें जर वेळींच जाहीर झाले असतें तर नागपूरचा संभारंभ याहीपेक्षां मोठ्या याटाने उरकला असता. रावब. रानडे यांनीं सज्जेकट कमिटीतें व परिषदेत जीं उत्तरे दिलीं तींच जरा अगोदर द्यावयास पाहिजे होतीं. तथापि ‘अकरणान्मंदकरणः श्रेयान्’ या न्यायाने रावब. रानडे यांनीं शेवटीं तरी सभेची वस्तुस्थिति कबूल करून लोकांचा होत असलेला गैरसमज दूर केला याबद्दल त्यांचे आभार मानणे जरूर आहे ! सामाजिक परिषदेचे

अध्यक्ष

निवडण्याच्या कामीही रावब. रानडे यांनीं आपले चातुर्य प्रदर्शित केले; मि. खापर्डे हे वयाने व दर्जाने लहान असतांही केवळ धैर्याने त्यांनीं संमति कायद्या-विरुद्ध खटपट करण्याच्या कामी पुढाकार घेतला या करतां त्यांची रावबहादुरांनीं अध्यक्षत्वाच्या जागी निवडणूक केली हे रावबहादुरांच्या गुणग्राहकत्वाचे मोठेच दर्शक आहे. संमतिवयाचा कायदा जुलमी असून अन्यायाचा आहे अशा अर्थाचा ठराव परिषदेत पास झाला असतां तरी त्याची योग्यताही रावब. रानडेयांनीं स्व-संतोषाने मि. खापर्डे यांस सामाजिक परिषदेचे अध्यक्षस्थान दिले याच्याशीं ताडून पाहतां आम्ही कमी मानली असती. सामाजिक परिषदेसंबंधाने वर्तमान-पत्रांतून वगैरे कांहीं दिवस जी टीका येत होती तीवरून बारा कोणत्या दिशेने वाहात आहे हे रावबहादुरांच्या लक्षांत येऊन चुकले होते, व प्रसंग आल्याबरोबर एकदम वाण्यास पाठ देऊन त्यांनीं त्यांची गति कुठित केली ! परिषदेस

नवीन वळण

लाविले पाहिजे असे त्यांच्या मनाने घेतले व तें स्पष्टपणे बोलून दाखविण्याचा त्यांचा धीर झाला. प्रतिवर्षी निरनिराळ्या प्रांतातील सुधारक सभा या नांवाने रिपोर्टीत मोडणाऱ्या सभांची वार्षिक हकीकत परिषदेपुढे मांडून मंजूर करण्यांत येत असे; परंतु यंदा तो विधि तहकूब ठेवण्यांत आला. आतां पुढे चोहोंकडून लागून निरनिराळ्या सभांचे सामाजिक परिषदेसाठीं जे मुखत्यार येतील तेवढ्यांनींच जमून काय करावयाचे असतील ते ठराव करावे व अमलांत आणावे, असे घडून आल्यास सभेस पुष्कळ लोकांची खरी मदत व साहाय्य मिळेल. सर्व मोठ्या गोष्टींची सुरवात स्वल्प असते. रोम शहर एका दिवसांत बांधले गेले नाही अशा

अर्थाची इंग्रजीत एक म्हण आहे व आमच्याकडेही शतमुखानीं सागरास मिळणाऱ्या गंगेचें मूळ हिमालयाच्या दरीतून कष्टानें दृग्गोचर होतें अशी यथार्थ समजूत आहे. या न्यायानें आज जरी सामाजिक सभेस ५-२५ सांपेक्षां जास्त मुखत्यार न आले तरी कांहीं हरकत नाही. एकट्या बुद्धीनें नवीन धर्म प्रचारांत आणला व एकट्या शंकराचार्यांनींच वैदिक धर्माची पुनः स्थापना केली ! एकेकट्या गृहस्थाच्या हातून जर एवढी कामें होतात तर ५-२५ सुधारणाभक्त काय न करूं शकतील ? निश्चयानें सर्व गोष्टी सिद्ध होतात; करतां निश्चयी पुरुषांपुरतींच सामाजिक परिषदेची व्याप्ति ठरवून व त्या मंडळाचें अग्रेसरत्व पत्करून रावबहादूर यंदा सुरूं केलेल्या क्रमाप्रमाणें कोणाचेंही मन न दुःखवितां जर सुधारणेचा झेंडा उभारतील तर त्या जरीपटक्याभोंवतीं त्यांचे अनुयायी बरेच गोळा होतील. बाजारबुण्यांची तर सध्याच भरती आहे. तिकडे रिकूट मिळवावयास नकोत ! तुम्ही विलायतेस जावयाचें म्हणा, ही मंडळी दोन्हीकडूनही हात वर करण्यास तयार आहे ! कोणत्याही पक्षाचा पराजय होवो अगर सरशी होवो; ज्यास फक्त लुटीचीच अपेक्षा त्यांस त्याचें काय होय ? असली मंडळी सैनिकांच्या पटावरून काढून टाकून त्यांचीं नांवें त्यास योग्य अशा स्थळां म्हणजे पेंढ्यांत घातली म्हणजे यंदा ज्याप्रमाणें सभेचें सुकाणू आपल्या हातून निसटतें कीं काय अशी अध्यक्षांस एकदोनदां भीति पडली. तसा प्रकार पुनः घडून येणार नाही. करितां आमच्या सूचनेचा सभेचे चालक योग्य विचार करतील अशी आमची उमेद आहे. खेरीज हल्लींच्या स्थितीत दोन पक्षांच्या विरोधांत ज्या प्रतिसूचना सभेंत येऊन पास होतात अगर बखेडा करतात तसा प्रकार मग मुळींच होणार नाही.

सामाजिक बाबतीत कायदा नको.

हें तत्त्व परिषदेस कबूल आहे ? आतां चुकूनमाकून एखाद्या ठरावाच्या मसुद्यांत अमुक गोष्ट कायद्यानें बंद करावी असें येतें तें प्रायः पूर्व संचित्ताचें फळ असावें. ही खोड जाण्यास कांहीं अवधी लागेल, परंतु ती जाण्याच्या पंथांत आहे एवढी समाधानकारक गोष्ट नागपूरच्या परिषदेपासून आम्हीं घेण्याजोगी आहे. सभेची हल्लींची व्यवस्था कायम राहिल्यास अध्यक्षास मुलाचें बारावें वर्षी लग्न करण्यास अगर हवा तितका हुंडा घेण्यास अगर पुनर्विवाहांत कन्यादान करून पंक्तिप्रसादाची चुकवाचुकवी करण्यास फारशी अडचण येत नाही ही गोष्ट खरी आहे; तथापि परिषदेचे हेतू तडीस जाण्यास योडासा प्रत्यवाय येतो तो काढून टाकला आणि खरोखरच निस्सीम सुधारणाभक्तांचीच परिषद केली तर हें सुधारणेचें काम कोणाचीही अप्रीति संपादिल्याखेरीज अगर बखेडा माजविल्याखेरीज गुण्यागोविंदानें पार पडणार आहे. नागपूरच्या परिषदेत झालेल्या वादविवादाचा जर असा परिणाम झाला तर त्यांत सर्वांचेच इष्ट हेतु सिद्धीस गेले असें म्हटलें पाहिजे.

अबलोनति लेखमाला. *

लेख तिसरा.

रा. ब. चिंतामणराव वैद्य यांनी अबलोनति लेखमाला सुरू करून त्यांतील तीन लेखांचा परिमल आपल्या स्वर्चाने लोकांत प्रसृत केला याबद्दल त्यांचे आभार मानून त्यांच्या उद्योगाची तारीफ करणे हें आजचें पहिलें काम आहे. गुदस्तां या लेखमालेस जेव्हां पहिल्यानें सुरुवात झाली तेव्हां या मालेचे उद्देश व त्यापासून होणारे फायदे यांचें आम्हीं दिग्दर्शन केलेंच आहे. अशा रीतीनें शांतपणानें व मुद्देसूद लिहिलेले लेख महाराष्ट्रांत क्वचितच सांपडतात. त्यांतून सामाजिक विषया-संबंधानें तर अलीकडे शांतपणाचा सर्वांनीं निरोपच घेतल्यासारखा आहे ! अशा स्थितींत अबलोनति लेखमालेतील तिसरें पुष्प चिंतामणरावांनीं आम्हांस सादर केलें याबद्दल त्यांचे आभार मानून या पुष्पाच्या सौंदर्यांत व परिमलांत सत्या-सत्यतेचा कितपत भाग आहे याचें परीक्षण करूं. मागील लेखाप्रमाणें हाही लेख, विचारानें, पोक्तपणानें व दोन्ही पक्षातील साधकबाधक प्रमाणें लक्षांत आणून लिहिला आहे हें पुनः पुनः सांगण्याची जरूर नाही. कवितां लेखांतील इतर माहितीकडे वळूं.

बालविवाहापासून होणारे दुष्परिणाम राव. ब. वैद्य यांनीं सुरेख वर्णन केलें आहे. वाढ परिपूर्ण होण्यापूर्वीं वधुवरांस मातापितृत्व प्राप्त व्हावें व त्यांचे परिणाम पिढीनपिढी सुरू रहावेत ही गोष्ट कोणत्याही राष्ट्रास हितकारक व्हाव-याची नाही. त्यांतून हल्लींच्या आमच्या पराधीनावस्थेत बालविवाहापासून होणारे परिणाम अधिकच बळावत जात आहेत आणि ज्याप्रमाणें एखादा मोठा वृक्ष नाश पावून त्याच्या जागी लहान लहान रोपे स्वतंत्र रीतीनें रुजावीं त्याप्रमाणें मोठ-मोठी कुटुंबे मोडून जाऊन हल्लींच्या कालांत त्यांच्या जागीं नवराचायकोचीं छोटे-खानी विठोबारखमाईचीं कुटुंबे वाढत चाललीं आहेत असें दिसून येतें. निदान वरिष्ठ प्रतीच्या लोकांत तरी हा प्रकार जारीनें सुरू आहे असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. इंग्रजी शिक्षणानें मुलें चावट झालीं अगर स्वतंत्रता जास्त प्रिय वाटूं लागली अथवा अन्नाकरितां दाही दिशा भटकाव्या लागल्या यांतून कोणतेंही जरी कारण स्वीकारलें तरी त्यानें वस्तुस्थिति पालटत नाही. पूर्वींच्या कुटुंबव्यव-स्थेतील नियम शिथिल होऊं लागले आणि नवीन बंधनें अद्याप अमलांत आलीं नाहीत, अशा काळीं कोणच्याही व्यवस्थेतील गुणांपेक्षां दुर्गुणांचेंच जास्त प्राबल्य दिसावयाचें व त्याप्रमाणें तें दिसतही आहे. निराशा, नाउमेद, निर्बलता आणि निरुत्साह यांनीं आपणास तूर्त प्रासून टाकिलें हें निःसंशय आहे. ही स्थिति बाल-विवाहाचा परिणाम आहे असें चिंतामणरावांनीं दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

किंबहुना प्रस्तुत लेखाचा बराचसा भाग या मुद्द्याच्या विचारासच वाहिला आहे असें म्हटलें तरी चालेल. आमच्यामते हा अतिशयोक्तीचा भाग आहे, करतां येथे आज त्याचा थोडा जास्त विचार करावयाचें योजलें आहे. बालविवाहापासून दुष्परिणाम होत नाहीत असें आमचें म्हणणें नाही. तथापि सर्व राष्ट्रीय व्हासाचें बीज बालविवाहांतच आहे हें म्हणणें बऱ्याच धाडसाचें होईल असें आम्हांस वाटतें.

हिंदुस्थानचा इतिहास

ज्यानें लक्षपूर्वक पाहिला असेल त्यास सकृत्दर्शनींच राव. ब. वैद्य यांचे सिद्धांत चमत्कारिक भासतील. बालविवाह हा हिंदुराष्ट्राच्या व्हासाचें बीज आहे अशी पद्धत्यानें मनाची खात्री करूनच त्यांनीं हिंदुस्थानच्या इतिहासाचें प्रकृत निबंध लिहितांना पर्यायलोचन केलें असावें असें दिसतें. हिंदुस्थानाच्या व्हासाचा काळ म्हटला म्हणजे मुसलमानी अमलास जेव्हांपासून सुरुवात झाली तेव्हांपासूनचा होय. बालविवाह हा व्हासाचें कारण असल्यास तो अर्थातच त्या कालापूर्वीं दोन-तीनशें वर्षे अमलांत असला पाहिजे. म्हणजे सुमारे सातव्या शतकांत बालविवाह सुरू झाला असावा असें वरील कोटिक्रम स्वीकारणारास वाटेल. सातव्या आठव्या शतकांतील मोठी उलाढाल म्हटली म्हणजे बुद्ध धर्माचा व्हास व ब्राह्मणधर्माची संस्थापना ही होय. अर्थात् शंकराचार्यांनीं बालविवाह अमलांत आणला असावा या विचारसरणीनें निष्पन्न होतें. हुएनसांग नांवाचा चिनी प्रवासी सातव्या शतकांत इकडे येऊन गेला; त्यानें हिंदुलोकांत आलेला असंमतवैधव्याचा प्रकार आपल्या ग्रंथांत सांगितला आहे. परंतु बालविवाह सांगितला नाही. हुएनसांगचा हा लेख आणि पूर्वोक्त विचारसरणीनें निघालेलें अनुमान या दोहोंची सांगड घालून त्यावर चिंतामणराव वैद्य यांनीं आपली बहुतेक इमारत रचली आहे; परंतु ही सांगड कितपत यथार्थ आहे याचा पद्धत्यानें विचार केला पाहिजे. हुएनसांगनें अमूक एक गोष्ट सांगितली नाही म्हणून ती त्या वेळेस प्रचारांत नव्हती हें म्हणणें बरोबर नाही. हुएनसांगच्यापूर्वीं होऊन गेलेले आमच्यामधील पुष्कळ ग्रंथकार आहेत. मुख्य मुख्य स्मृति आणि सूत्रे हुएनसांगच्या वेळीं प्रचारांत असून पृथ्य मानीत असत. या ग्रंथांतून मुलीच्या लग्नाचा काल आठवर्षांपासून ऋतुप्राप्तीपर्यंत सांगितला आहे. स्मृति व सूत्रकार यांनीं प्रचारांत असलेल्या चालींचाच उल्लेख केलेला असावा व तो उल्लेख खरा मानला म्हणजे अर्थातच बालविवाहाची पद्धत फार जुनी आहे असें म्हणावें लागतें. हेमंतोत्सव व्याख्यानाच्या वेळीं ज्या स्मृति-ग्रंथांतील प्रमाणें चिंतामणराव वैद्य यांनीं वाचून दाखविलीं त्यावरून आम्ही म्हणतो हें सिद्ध होईल. 'नम्रिकातु प्रशस्य ते गौरीं ददन्नाक पृष्ठम्' इत्यादि वचनें हुएनसांगच्या अबोल्याविरुद्ध साक्ष देतात. कुमारपाल राजाच्या दरबारांत जो वाद झाला तो दोन जैनपंथांमध्ये झाला. त्याचा स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीशीं कांहीं संबंध होता असें दिसत नाही. सारांश गोभिलसूत्र, मनुस्मृति, पराशर,

संवर्त, महाभारत इत्यादि ग्रंथांतून जी वचने आढळतात त्यावरून ऋतुकालापूर्वी दोन तीन वर्षे तरी स्त्रियांचा विवाह करण्याची पद्धत निदान अडीचहजार वर्षांपासून तरी या देशात चालत आहे असें होतें. भवभूति व कालिदास यांनी आपल्या नायिका मोठ्या कल्पित्या म्हणून त्या वेळचा प्रघात तसा होता हें म्हणणें प्रशस्त नाहीं.

ग० ब० वैद्य यांचा मुख्य मुद्दा

अशा रीतीनें वादग्रस्त किंबहुना असंभवनीय असल्यामुळे त्याच्या पायावर रचलेली इमारतही मनोराज्यांतील इमारतीप्रमाणें मनोरम पण अशाश्वत आहे. बालविवाह आम्ही म्हणतो त्याप्रमाणें दोन अडीच हजार वर्षांचे जुने ठरल्यास शिकंदरच्या वेळेचे शूर शिपाई व पुलकेशी राजाचा भरभराट या दोन्हीही गोष्टी बालविवाह सुरू झाल्यानंतरच्याच आहेत असें मानावें लागतें. चिंतामणराव म्हणतात त्याप्रमाणें जर्मन अगर रोमन लोकांपेक्षा हिंदू लोक शरीरसामर्थ्यानें सामान्यतः कमी भरतील, परंतु हिंदू लोकांतील लढाऊ जातीही इतर देशांतील लढाऊ जातीपेक्षा अधिक भिऱ्या अगर पिळपिळीत आहेत असें मानण्यास आम्हांस कांहीं आधार दिसत नाहीं. जातिभेदांमुळे आणि वर्णभेदांमुळे प्रत्येक जातीकडे निरनिराळें काम सोपविलेले असे व त्या त्या कामाप्रमाणें ते ते आपली सामाजिक स्थिति राखीत. कुरुक्षेत्राच्या विस्तीर्ण मैदानावर कौरवपांडवाचे युद्ध चालू असतां शेजारच्या खेड्यापाड्यांतील शेतकरी मुकाट्यानें खांद्यावर आसूड टाकून आपल्या शेतांतून काम करीत नसत असें म्हणण्यास कांहीं प्रमाण नाहीं. राज्य करण्याचा अधिकार रजपुतांचा. तो जर त्यांनीं शेवटपर्यंत मनःपूर्वक चालविला असता तर हिंदुस्थानास मुसलमान लोकांच्या ताब्यांत जावें लागलें नसतें. दिल्ली व कनोज या दोन घराण्यांनीं आपसांत कलह करून मुसलमानास आयताच दरवाजा उघडून दिला हें इतिहासांतील मर्म कोणाच्याही सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. या रजपूत लोकांत अगदीं शेवटपर्यंतही बालविवाहाचे प्रचार नव्हते व टाडसाहेबांनीं यांच्या शौर्याची इतकी तारीफ केली आहे कीं, त्यांच्यामते यांस हिंदुस्थानांतील स्पार्टन लोक असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. असल्या शूर लोकांसही इंग्रज सरकारनें निःशस्त्र करून हतवीर्य केल्याबद्दल टाडसाहेबांनीं आमच्या दयाळू सरकारास दोष दिला आहे. टाडसाहेबांचे हे उद्गार त्यांच्या देशबंधूस रुचणार नाहींत तथापि देशांतील लोकांची स्थिति, शौर्य आणि उत्साह, परकीय प्रभूच्या सत्तेखालीं कशीं लयास पावतात याचें हें उत्कृष्ट उदाहरण आहे. आतां रावब. चिंतामणराव वैद्य असें म्हणतील कीं, परकीयांच्या सत्तेखालीं जाण्यासच बालविवाह कारण झाला आहे. परंतु ही कोटी इतिहासदृष्ट्या टिकेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. ऐरिश लोक आज सातशें वर्षे इंग्रज लोकांच्या अमलाखालीं आहेत, ते बालविवाहामुळेच का? ग्रीक व रोमन लोकांचीं राज्ये बुडण्यास स्त्रियांची अनीति

कारण झाली असेल पण त्यांत बालविवाहाचा तरी समावेश होत नव्हता. नेपोलियनने इटली पादाक्रांत केली. तेव्हां त्या देशांतील लोक शूर होते. परंतु त्यांत एकी नव्हती असें खुद्द नेपोलियन यानेच लिहिलें आहे. सारांश, जेथे जेथे एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्राची पायमल्ली केली आहे, तेथे तेथे त्यास बालविवाह कारण झाला होता असें इतिहासावरून दिसून येत नाहीं. मग असा विलक्षण नियम हिंदुस्थानासच कां लागू करावा हें आम्हास समजत नाहीं. आमच्या दयाळू सरकारच्या सैन्यांतही गुरखे, रोहिले, पुरभये, शीख वगैरे लोकांच्या पलटणी शौर्याने व हिमतीने दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्रांतील शिपायांची बरोबरी करूं शकतील परंतु स्वतंत्र राष्ट्रांमध्ये सेनानायक उत्पन्न होण्याची जीं साधनें असतात तीं सर्व आमच्या राज्यकर्त्यांनीं आपल्या हातीं घेतल्यामुळे गोऱ्या शिपायास भात व काळ्या शिपायास पेज देऊन त्यांतच आम्ही मोठें भूषण मानू लागलों आहों. रा. ब. चिंतामणराव वैद्य यांस ही गोष्ट अवगत नाहीं असें नाहीं. आपल्या पुस्तकाच्या १२ व १३ कलमांत त्यांनीं या गोष्टीचा थोडासा विचार केला आहे. परंतु त्यांचा प्रकृत विषय बालविवाह असल्यामुळे सदर देवतेचें स्तोत्र त्यांनीं विशेष गाडलें आहे ! लोकांमध्ये जी हताशा उत्पन्न झाली आहे ती काढण्यास बालविवाह बंद केल्याने फारशी मदत होईल असें नाहीं. खाण्यापिण्याची सुबत्ता, शस्त्रे वापरण्याचा अभ्यास असल्यामुळे व्यायाम करण्याची हौस, स्वतंत्रता व जबाबदारीची कामे प्रसंग येत असल्यामुळे त्यापासून साहजिक उत्पन्न होणारा उत्साह, अभिमान व धैर्य हीं सर्व राष्ट्रांमध्ये येण्यास प्रौढविवाहाखेरीज दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टी झाल्या पाहिजेत.

तेजसान्न हि वयः समीक्षते

अशी संस्कृतांत म्हण आहे. अग्नीच्या एका ठिणगींत जितकें तेज असतें तितकें हत्तीवेवढ्या शीलेतही असत नाहीं, हें आपणांस नेहमीं लक्षांत बाळगावयास पाहिजे. आम्ही ज्या ज्या कांहीं सुधारणा करित आहों त्या सर्व ऐरिशलोकांत जारीनें गुरू आहेत, परंतु तेजाची ज्योती मालवल्यावर नुसत्या मरतमढ्यानें काय होणार ? बालविवाह बंद होतील तर चांगलें, ते बंद होण्याकरितां प्रयत्न केले पाहिजेत व कालेकरून ते बंदही होतील, या गोष्टी आम्हास मान्य आहेत परंतु केवळ या एकाच गोष्टीकडे लक्ष न देतां दुसऱ्या अधिक महत्त्वाच्या गोष्टी घडवून आणण्यांत या बरोबरच आपणांस प्रयत्न केला पाहिजे. रावब. वैद्य यांनीं ह्या दुसऱ्या मुद्याकडे प्रकृत निबंधात फारसें लक्ष दिलें नाहीं त्यामुळे हल्लींचा लेख जरा एकतर्फी झाला आहे. तथापि एकंदरीत पूर्वीच्या लेखाप्रमाणेच हाही विचारपूर्वक माहिती मिळवून लिहिला असल्याकारणाने तो सर्वत्रांस उपयुक्त होईल यांत शंका नाहीं.

अवलोन्नति लेखमाला-लेख ४ था *

आज केसरीबरोबर अवलोन्नति लेखमालेचा जो लेख वाटण्यांत येत आहे हाच रावब. चिंतामणराव वैद्य यांनीं हेमंतोत्सव व्याख्यानमालेंत वाचून दाखविला होता. रावब. वैद्य यांनीं अवलोन्नति लेख मालेचे आजपर्यंत जे अंक प्रसिद्ध केले आहेत त्यावरून त्यांचे लेख आस्थापूर्वक व मननपूर्वक लिहिलेले असतात हें वाचकांस ठाऊक झालेंच असेल. 'पिंडे पिंडे मतिभिन्ना' या न्यायानें रावब. वैद्य यांचा व इतरांचा मतभेद कोठें कोठें असू शकेल. तथापि मतवैचित्र्य क्षणभर वाजूस ठेवून जर कोणी सदर लेखमालेचें अवलोकन करील तर रावब. वैद्य यांच्या व्यापक बुद्धिचें, दीर्घपरिश्रमाचें व अवलोकनाचें त्यास आश्चर्य वाटल्यावाचून रहाणार नाही. प्रस्तुतचा अंक इतर अंकांच्याच धर्तीवर लिहिला असून दिवाणबहादुरादि सुधारणाप्रिय लेखकांनीं ज्या प्रमाणें शास्त्राची वाताहत करून सोडली आहे तसा साहसी प्रकार रावब. वैद्य यांनीं केला नाही असें वाचकांस आढळून येईल. प्रोफे. जिनसीवाले यांनीं रावब. वैद्य यांचें व्याख्यान वाचून झाल्यानंतर जी खरमरीत टीका केली होती ती अद्यापि बरीच दिवाणबहादुरादि लोकांस अनुलक्षून होती, तथापि त्यांतील बराच भाग रावब. वैद्यांच्या लेखास उत्तरा दाखल असावा अशी गैरसमजूत झाली असल्याचें दिसतें; करतां त्या संबंधानें आमचें मत येथें स्पष्ट दाखल करतों. प्रो. जिनसीवाले यांनीं दिवाणबहादुरादिकांच्या ग्रंथांतून ज्या चुका झाल्याचे सांगितलें तसा प्रकार हल्लींच्या निबंधांत केल्याचें आम्हास आढळून येत नाही. एक दोन ठिकाणीं मतभेदास जागा आहे. तथापि नुसता मतभेद आहे म्हणून रावब. वैद्य यांजवर वचनांचा खोटा अर्थ केल्याचा आरोप ठेवतां येणार नाही. मुद्दाम आड-रानांत शिरून वचनांची ओढाताण, अर्थविपर्यास अगर किंवाहुना अनर्थ करणें हा एक पक्ष आहे, व त्या पक्षांत कांहीं जाणती माणसेंही शिरली आहेत हें सामाजिक सुधारणेंसंबंधानें शास्त्रीय लेख ज्यांनीं वाचले असतील त्यांस निराळें सागावयास नकोच. रा. व. वैद्य हे त्या पक्षांतील नसून पूर्वीच्या रीतीस अनुसरूनच त्यांनीं निरनिराळ्या वचनांचे अर्थ लावले आहेत. सर्व वचनें एकत्र गोळा करून व त्यांचें यथार्थ विवेचन करून त्यांची एकवाक्यता करणें ही आमची जुनी शास्त्रार्थाची पद्धत आहे, व तीच रावब. वैद्य यांनीं आपल्या लेखांत उचलली आहे. निरनिराळ्या ऋषींचीं वचनें व ग्रंथकारांचे अभिप्राय हल्लींच्या लेखांत अशा रीतीनें केल्यामुळे शास्त्रोक्त विवाहकालावर हा स्वतंत्रच ग्रंथ आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही.

बालविवाह जर आपणांस संमत नाही तर असल्या शास्त्रार्थांत पडून विना-कारण काथ्याकूट तरी करण्याची काय जरूर आहे अशा आशयाचे कांहीं प्रश्न

आमच्याकडे आले आहेत. एकास तर मनूच्या वेळीं बालविवाह अमलांत होता असें जें आम्ही लिहिलें होतें त्याचा बराच राग येऊन त्यानें आमच्याकडे दहा पांच प्रश्नांची यादी पाठविली आहे. या पृच्छकांचा गैरसमज दूर होण्यासाठीं आम्हीं प्रथमतःच असें कळवितों कीं, बालविवाह यद्यपि सिद्ध असला तरी ज्या धर्माचे व शास्त्रांचे आपणांस बंधन आहे त्यांत काय आचार आहेत हें समदृष्टीनें आपणांस पाहिलें पाहिजे. कांदे खाणें वागभटानें हितकारक आहे म्हणून जरी सांगितलें तरी तेवढ्यावरून मनूमध्ये कांदे खाण्याचा जो निषेध आहे, त्याचा भलताच अर्थ करण्याचा अधिकार आपणांस पोचत नाही. मनूनें निषिद्ध मानलेल्या पुष्कळ गोष्टी आज आपण करित आहों व त्यास सम्मत असलेल्या गोष्टी आपण सोडून दिल्या आहेत. रूढीनें व देशाचारानें प्रायः हा भेद झाला आहे ! परंतु ह्यावरून शास्त्रार्थाची किंमत जशी कमी होत नाही त्याचप्रमाणें बालविवाह व्यवहार दृष्ट्या सिद्ध झाले तरी ते शास्त्रसिद्ध आहेत कीं नाहीत या प्रश्नाचे महत्त्व कमी होत नाही. ज्यावेळेस सर्व शास्त्र झुगारून देऊन आपण मनःपूत आचरण करण्यास तयार होऊं त्यावेळेस उपयुक्ततावादाची अगर व्यवहाराची एकच कसोटी आपणांस पुरी होईल; परंतु हल्लींचा प्रकार तशांतला नसल्यामुळें धर्मशास्त्र, व्यवहारशास्त्र व आचार या तिघांच्याही मदतीनें प्रत्येक प्रश्नाचा विचार करून नंतर त्यांतून जो मथितार्थ निघेल तोच आपणास ग्रहण केला पाहिजे. कधीं वैद्यकादि व्यवहारशास्त्रांची धाव पुढें जाईल व कधीं कधीं आचार या दोहोंसही मार्गें टाकील. तेव्हां या तिन्ही गोष्टींचा स्वतंत्रपणें विचार करून नंतर त्यांच्या एकवाक्यतेनें जो शिष्टाचार निघेल तोच स्थाईक सुधारणेस कारणीभूत होईल. रा. ब. वैद्य यांनीं बालविवाहाचा अशाच रितीनें विचार केला आहे हें पाहून आम्हास आनंद वाटतो. अबलौन्नतिलेखमालेच्या तिसऱ्या लेखांत बालविवाहापासून होणारे दुष्परिणाम चिंतामणरावांनीं दाखविले आहेत. आजच्या लेखांत शास्त्रास धरून या कामीं आपलें पाऊल किती पुढें पडण्याचा संभव आहे याचा नीट विचार केला आहे. त्या दोन्हीही लेखांतील गोष्टींचा विचार करून जो मार्ग निघेल तोच खरा.

आतां या लेखांतील शास्त्रार्थाकडे वळूं. या लेखांत ' बालविवाह शास्त्रसंमत नाही ' हें प्रतिपाद्य आहे. तथापि एकंदर लेख पाहतां ७-८ वर्षांच्या कन्येचा विवाह गौण आहे व विवाहाचा प्रशस्त काळ दहावर्षांपासून ऋतुप्राप्तीपर्यंतचा असून ऋतुप्राप्तीनंतर तीन वर्षेपर्यंत पुनः गौणकाल आहे इतकेंच रावब. वैद्य यांनीं प्रतिपादन केलें आहे असें दिसतें. मुलीस सामान्यतः १३-१४ व्या वर्षीं ऋतुप्राप्ति होते असें मानलें तर मुलीचें ७ वर्षांपर्यंत मुळींच लग्न करूं नये; ७ वर्षांनंतर १० वर्षांपर्यंत लग्न करण्याचा काल गौण आहे, दहापासून तेरा चौदापर्यंत प्रशस्त आहे व तेरा चौदापासून सोळा सतरापर्यंत पुनः गौण आहे; असें या लेखांत दाखविलें आहे. यांत व प्रस्तुत आचारांत फरक इतकाच कीं, यांपैकीं पहिला काल

लोकप्रशस्त समजतात, दुसरा गौण समजतात व तिसरा निषिद्ध मानतात. तथापि हल्लीं दुसरा काल प्रशस्त मानण्याकडे लोकांची उत्तरोत्तर जास्त जास्त प्रवृत्ति होत चालली आहे त्यामुळे मुख्य मुद्दा व मतभेद काय तो तिसऱ्या कालासंबंधाने म्हणजे ऋतुकालानंतर विवाह करावा किंवा नाही, यासंबंधानेच आहे असे म्हटलें असतां चालेल. या प्रकरणीं “ त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्युतुमतीसति । उर्ध्वं तु कालाद्देतस्माद्विदेत सदृशं पतिं ॥ ” इत्यादि जी वचनें रावबहादूर वैद्य यांनीं दाखविलीं आहेत त्यांचा विचार करण्याजोगा आहे गुणवान् वर न मिळाल्यास ऋतुप्राप्तीनंतर तीन वर्षेपर्यंत पित्यानें वाट पहावी असें यावरून स्पष्ट होतें. मात्र ऋतुदर्शन निमित्त प्रायश्चित्त केलें पाहिजे. रा. ब. वैद्य यांनीं इतर वचनांची व या वचनांची केलेली एकवाक्यताही विचार करण्यासारखी आहे, व त्यावरून ऋतुप्राप्तीनंतर कांहीं कालपर्यंत कन्यादानाचा अधिकार पित्यास आहे असें निर्विवाद सिद्ध होतें. कन्येस पितृगृहीं ऋतु प्राप्त झाला असतां दोष सांगितला आहे खरा; पण रावबहादूर वैद्य म्हणतात त्याप्रमाणें त्यांत जातिभ्रंश उत्पन्न होत नसून शांत्यादि कर्मांनीं ज्याप्रमाणें अशुभाचें निवारण करावयाचें तद्वतच येथेंही प्रायश्चित्ताने ऋतु-निमित्त दोषाचें निरसन करावें असें सांगितलें आहे.

“ विवाहोष्टमवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते । ”

“ सप्तमाद्वत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्ववर्णिकः ”

इत्यादि वचनांची एकवाक्यता करतांना मन्वादिसंस्मृतिकार्यांनीं अद्यपि आठ वर्षांच्या मुलीचा विवाह सांगितला आहे तथापि. “ त्र्यष्टवर्षोष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः ” या मनुवचनांतील ‘सत्वर’ पदावरून तो प्रशस्त मानण्यापेक्षां गौण मानणें बरें असें रा. ब. वैद्य यांचें मत आहे, व त्याप्रमाणें त्यांनीं ‘विवाहोष्टमवर्षायाः’ इत्यादि वचनांत दोन वाक्यें कल्पून ‘विवाहोष्टमवर्षायाः । म्हणजे आठ वर्षांच्या मुलीचा विवाह होतो; परंतु ‘कन्यायास्तु प्रशस्यते’ म्हणजे कन्येचा (अर्थात् १० वर्षांच्या मुलीचा) विवाह प्रशस्त आहे असा अर्थ केला आहे हा अर्थ एकवाक्यता करण्यास उपयोगी आहे व तो लावण्यांत रा. ब. वैद्य यांनीं बरेच चातुर्य दाखविलें आहे, तथापि त्यांत श्लोकाची थोडीबहुत ओढाताण करावी लागते. ‘अष्टम वर्षायाः कन्यायाः’ हा प्रयोग असंबद्ध आहे असें रा. ब. वैद्य यांचें म्हणणें आहे. पण कन्या शब्द पारिभाषिक घेतला तरच ही अडचण उपस्थित होते. या श्लोकापूर्वीच्या श्लोकांत “ तस्माद्विवाहमेत् कन्यां यावर्तु-र्तुमती भवत् ” येथें कन्या शब्द पारिभाषिकच आहे असें म्हणण्याचें कांहीं कारण दिसत नाहीं; व पुढील श्लोकांतही तोच न्याय लागू केला असतां रा. ब. वैद्य यांनीं दाखविलेली असंबद्धता उत्पन्न होत नाहीं. यद्यपि रा. ब. वैद्य यांचा या श्लोकांचा अर्थ आपण मान्य केला नाहीं तरी त्यांत विशेषशी हानि होते असें नाहीं. आमच्यामते ऋतुप्राप्तिनंतर तीन वर्षे विवाहकाल शास्त्रसंमत आहे हा मुद्दा विशेष महत्त्वाचा आहे. आठ वर्षांचा काल प्रशस्त असेल वा नसेल

निदान गौण तरी आहेच व या गौणतेस आचाराची भर घातल्याने कदाचित त्यास अप्रशस्तता येऊ शकेल. पण हा विचार अगदी भिन्न आहे; व त्याचे विवेचन शास्त्राचाराची एक वाक्यता करतांना केले पाहिजे. आज आपणास नुसता शास्त्राचा विचार कर्तव्य आहे, तेव्हां जरी विवाहोष्टमवर्षायाः इत्यादि वचनांचा रावब. वैद्य यांनी केलेला अर्थ कोणास संमत नसला तरी एकंदरीने आठ वर्षांचा काल प्रशस्त आहे, १० वर्षांचा प्रशस्ततर आहे, १० पासून ऋतू प्राप्तीपर्यंत विहित आहे व ऋतुप्राप्तीपासून पुढे तीन वर्षे गौण आहे, इतके कोणासही कबूल करावे लागेल. इतके झाले तरी बस आहे. आतां कित्येक तीव्र सुधारक कीं ज्यास पंचवीस पंचवीस तीस तीस वर्षांच्या मुली अविवाहीत राहणे इष्ट वाटत असेल, त्यास हा शास्त्रार्थाचा खटाटोप पसंत पडणार नाही; व त्यास हा प्रयत्न कदाचित अनुपयोगीही वाटेल. त्यास अशा लोकांसाठी हा लेख लिहिला नाही हेंच उत्तर आहे. सरते शेवटीं रावब. चिंतामणराव वैद्य यांनी जो उद्योग आरंभिला आहे. व त्यासाठी आपल्या वेळेचा व पैशाचा जो ते व्यय करित आहेत, त्याबद्दल त्यांचे आभार मानून व कांहीं बाबतींत आमचा त्यांचा मतभेद असल्यास तो स्पष्टपणे कळविल्याबद्दल त्यांची माफी मागून हा लेख पुरा करतो. हे चार लेख रावब. वैद्य यांनी पदरच्या खर्चानेच प्रसिद्ध केले आहेत. या पुढचे ओझे तरी लोकांनी आपल्या अंगावर घेऊन त्यांस मदत करणे जरूर आहे व त्याप्रमाणे कांहीं तरी तजवीज होईल अशी आमची आशा आहे.

पत्रकर्त्यांच्या स्फुट सूचना*

रा. रा. मुधोळकर यांची पत्नी नुकतीच निवर्तल्यामुळे मुधोळकरांस उपदेश करण्याची कांहीं पत्रकारांस ही एक अमोत्य संधीच सांपडली आहे. आपणांवर जेव्हां जेव्हां प्रसंग येतील तेव्हां तेव्हां ज्याने त्याने आपल्या बोळण्याप्रमाणे चालावे हें योग्य व सर्वोत्तम हितकारक आहे, तथापि सरकार सेवा करू देईना म्हणून स्वदेश सेवा करण्यास तयार झालेल्या पत्रकारांनी ऐन दुःखाच्या प्रसंगां आपल्या पुढाऱ्यांस अशा तऱ्हेने टोंचावे हें पाहून कोणासही क्षणभर आश्चर्य वाटल्यावांचून राहाणार नाही. आमच्या मते प्रत्येक सुधारणानुवादकाने वैधव्यपंकांत पडलेल्या गाई उद्धरण्याचा मक्ताच घेतला आहे हें म्हणणे बऱ्याच अंशी अतिशयोक्तीचें आहे. सर्व जग ब्रह्ममय असून आत्मपरभेद मोहाचे व मायेचे फल आहे असे प्रतिपादन करणाऱ्या स्वामीवर जेव्हां गजराजाची मर्जी सुप्रसन्न होऊन स्वामीमहाराज पैचांत सांपडले व यःपलायन करण्याच्या वेतांत

* [केसरी तारीख ९ फेब्रुवारी १८९२]

आले तेव्हां 'स्वामिन्, गजो मिथ्या' अशी आठवण देणाऱ्याचें समाधान स्वामींनीं ज्याप्रमाणें 'मम पलायनमपि मिथ्या' असें उत्तर देऊन केलें. त्याच-प्रमाणें प्रस्तुतचा प्रकार आहे. आजपर्यंत ह्या गोष्टीची वाटाघाट झाली आहे. त्यावरून बोलणें आणि करणें हे सुधारणेचे दोन स्वतंत्र मार्ग असून एका मार्गा-तील कुशल वाटाडेही दुसऱ्या मार्गात कवडीमोल ठरतात, हें अगदीं निर्विवाद सिद्ध झालें आहे. याउपपरी एखाद्या बोलक्या सुधारकास वैधव्यपंकांत पड-लेल्या गाईची करुणा न येतां जर तो अष्टवर्ष देशीय अगर दशवर्ष देशीय बचडीचाच स्वीकार करील तर यांत कांहीं आश्चर्य करण्यासारखें नाहीं. अशा वेळीं असल्या गृहस्थास बोलल्याप्रमाणें न चालल्याचा दोष न देतां "बाबारे," आपल्या स्वतःच्या उदाहरणांवरून लोकांस कशा व काय अडचणी असतात याचा नीट विचार कर व सुधारणेनें संचारित होऊन स्वतःच्या मनाची समता इतउत्तर बिघडूं देऊं नकोस आणि विनाकारण आपल्या ज्ञातिबांधवांचीं मनें दुखवूं नकोस" असा उपदेश करणें आम्हांस प्रशस्त वाटतें. आई, बाप, भाऊ, आतेमामी व इतर गणगोत हीं सर्वासच आहेत. या सर्वांच्या अनुमतानें व त्यांस बरोबर घेऊन जें आमचें पुढें पाऊल पडेल तेंच कायमचें व टिकाऊ होईल. यांच्यासाठीं आमच्या मनांतील विचार कांहीं वेळ दाबून ठेवावे लागतील, कांहीं वेळां माघार घ्यावी लागेल, व कांहीं वेळां बोलावयास पुढें व करावयास मागें हाही प्रकार घडून येईल. या सबबी अगर कारणें नवीं असून तीं कोणा-सही नाकबूल होणार नाहींत; परंतु "मला आईबापांची भीड मोडतां येत नाहीं म्हणून मी असें करतो; तुम्ही मात्र आपल्या आईबापांची पर्वा ठेवूं नका;" असें प्रतिपादन करण्याचा जेव्हां शौक दिसून येतो तेव्हां मात्र वरच्यासारखीं उदाहरणें लोकांच्या उपहास्यतेस व तिरस्कारास पात्र होतात; व त्यांजकडून "तुम्हांसच आईबाप आहेत; आम्हांस नाहींत काय?" असा जबाब मिळतो. आमच्या बेगडी सुधारकांच्या प्रथम व्याख्यानाचा भपका पाहून आमचे लोक दिपले होते व अनेक विद्यामूलतत्वांतील ताऱ्यावरून खालीं आलेल्या मनुष्या-प्रमाणें त्यांची कांहीं वेळ स्थिति झाली होती; परंतु आतां उत्तरोत्तर सुधारक यांसही आईबाप असून सदर आईबापांस संतुष्ट ठेवण्याची हे राजश्री तजवीज ठेवितात असें लोकांच्या लक्षांत येऊं लागलें आहे. आतां क्वचित् स्थलीं पाहिल्या बाण्याचा एखादा सुधारक अद्यापीही असूं शकेल; तथापि सामान्य स्थिति पाहिली म्हणजे आम्हीं वर सांगितल्याप्रमाणेंच झाली आहे. अशा वेळीं विना-कारण कोणाचें मन दुखविणें आम्हांस योग्य दिसत नाहीं. शहाणा सरदार शिपा-यांची कुवत लक्षांत आणूनच लढाईची सिद्धता करीत असतो; त्याप्रमाणें आमचे सुधारकांप्रणीही हीं उदाहरणें लक्षांत आणून आपल्या व्यवस्थेंत कांहीं फेरफार करतील तर हा तंटा लवकरच मिटेल आणि—अल्प कां होईना पण ती तरी कायमची सुधारणा होईल.

रावब० चिंतामणराव वैद्य यांचे पत्र गेल्या अंकांत छापून प्रसिद्ध केलेंच आहे. त्यावरून त्यांचा व आमचा अवलोकितलेखमालेच्या तिसऱ्या अंकासंबंधानें किती व कोठें मतभेद आहे हें वाचकांच्या लक्षांत येईलच. बालविवाहापासून राष्ट्राचें व लोकांचें नुकसान होत नाहीं असें आम्हीं कोठेही प्रतिपादन केलें नाहीं. बालविवाह हा अवनतीस थोडाबहुत तरी कारण आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे; परंतु त्याचप्रमाणें फक्त बालविवाह बंद केल्यानेच राष्ट्राची उन्नति होऊं शकणार नाहीं अशी ऐरिश लोक प्रत्यक्ष साक्ष देत आहेत. एवढाच काय तो आमच्या लिहिण्याचा आशय होता. राव ब. चिंतामणराव वैद्य यांच्या मताप्रमाणेंच पुष्कळ अंशी आमची मते आहेत ही गोष्ट आम्हीं प्रथमतःच वाचकांस कळविली होती. तथापि इल्लींच्या लेखांत एकदोन गोष्टी विलक्षण दिसल्यामुळे त्यांचा आम्हीं प्रांजलपणें उल्लेख केला होता. 'व्रतानाम् उत्तमं व्रतम्' हा शेर ज्याप्रमाणें सर्व व्रतांत आढळतो तसाच कांहीं अंशी या लेखाचा प्रकार झाला आहे. त्याबद्दल विशेष विवरण करण्याची जरूरी नाहीं. हुएनसांगनें बालविवाहाचा उल्लेख केला नाहीं या गोष्टीस किती महत्त्व द्यावें याविषयीं मतभेद कायम राहील असें आम्हांस वाटतें. मनु, पराशर, महाभारत हे ग्रंथ निःसंशय पूर्वींचे आहेत व त्यांत बालविवाह आढळतो तर या ग्रंथांचा ऐतिहासिकरीत्या उपयोग करणें उचित नाहीं एवढ्याच कोटिक्रमानें आमचें समाधान होत नाहीं. अर्वाचीन पद्धतीवर लिहिलेले ग्रंथ अगर प्रवास वर्णनें हींच जर इतिहासाचे आधार असतील तर आमच्या म्हणण्यास ऐतिहासिक कांहीं आधार नाहीं हें आम्ही कबूल करतो; पण सूत्रस्मृतिग्रंथ जर ऐतिहासिक प्रमाणांत ग्राह्य मानले तर आमच्या म्हणण्यास पुष्कळ आधार आहेत. सिलीसाहेबांनीं इंग्लंडच्या राज्य प्रसारावर जो एक ग्रंथ लिहिला आहे त्यांत हिंदू लोकांच्या अशक्तेपेक्षां त्यांमधील फूटच त्यांस त्यांच्या पारतंत्र्यास जास्त कारणीभूत झाली असें स्पष्ट दाखविलें आहे. इताली देशास पारतंत्र्य येण्यासही हेंच कारण झालें असा खुद्द बोनापार्ट याचा लेख आहे. तात्पर्य, आमच्या पारतंत्र्याचा दोष बालविवाहावर टाकणें योग्य होणार नाहीं. बालविवाह घातुक असून ते बंद झाले पाहिजेत ही गोष्ट आम्हांस संमत आहे व त्याकरितां रावब. वैद्य जी खटपट करीत आहेत त्यांचें आम्ही मनोभावे करून अभिनंदन करतो. आमचें म्हणणें इतकेंच कीं, इष्ट हेतु साध्य होण्यास दुसरीं महत्त्वाचीं अनेक अंगें व उपांगें लागतात. तीं सिद्ध करून जागृत ठेवणें हें प्रत्येक देशहितचिंतकाचें पहिलें काम आहे. बालविवाह बंद करणें ही त्यापैकीच एक गोष्ट आहे, परंतु इतर अंगांबरोबर तिचा विचार झाला असतां ती इल्लीं पेक्षांही विशेष सुलभ रीतीनें अमलांत येईल.

आपला धर्म*

हल्लीचा कालच असा विचित्र आला आहे की, सुबंधूने म्हटल्याप्रमाणे आपल्या डोळ्यांचें महत्त्व लक्षांत येण्यास आर्शाची जरूर लागते. आमचें राज्य गेलें, आमची संपत्ति गेली, आमचें स्वातंत्र्य गेलें यामुळे आतां आम्हांस असे वाटूं लागले आहे की, आम्हीचसे काय पण आमचे पूर्वजही मूर्ख व अज्ञानी होते. राज्यव्यवस्था कशी ठेवावी, लष्करी खातें कसे वाढवावें प्रजेस गोड अभिवचनें देऊन त्यांच्या जीवित्वाची सर्व किल्ली आपण आपल्या हातांत कशी राखावी इत्यादि गोष्टी आमच्या पूर्वजांस ठाऊक नव्हत्याच; पण त्याचबरोबर धर्माची व ईश्वराचीही त्यांस पुरी ओळख झाली नव्हती. परराज्याच्या चक्रामुळे ज्यांच्या आशा हत झाल्या आहेत त्यांच्या मुखांतून असे उद्गार निघणें साहजिकच आहे. “ कालो वा कारणं प्राज्ञः । राजा वा काल कारणम् । इति ते संशयो माभूत् । राजा कालस्य कारणम् ॥ ” असा एक जुना श्लोक आहे तो पुष्कळ अंशी यथार्थ आहे. ज्यांच्या हातांत सत्ता असते, जे जगामध्ये मान्यतेस व अधिकारास चढलेले असतात त्यांचेच आचारविचार लोकांस ग्राह्य वाटतात व तसे आपले आचारविचार झाल्याखेरीज आपणांस त्यांची पदवी प्राप्त होणार नाही असा स्वभावतःच समज होतो. धर्मासंबंधानें स्थितिही अशाच प्रकारची आहे. पाश्चिमात्य विद्येची ज्या वेळेस आमच्याकडे पहिल्यानें सुरवात झाली त्या वेळेस पाश्चिमात्यांचें शास्त्रीय ज्ञान व पद्धति पाहून कांहीं मंडळी इतकी दिपून गेली होती की, घटपटादिकांची व्यर्थ खटपट अगर द्वैताद्वैतादि काध्याकूट त्यांस नीरस वाटून त्यांनीं एकदम पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाकडे धांव घेतली. आमचा खरा धर्म कोणता आहे, जीवेश्वराचा काय संबंध आहे, ह्या विषयावर आपणांमध्ये कोणते ग्रंथ आहेत, त्यांत कसा काय विचार केला आहे, या विचाराचा व बाह्य आचाराचा कितपत संबंध अगर कार्यकारण भाव आहे इत्यादि गोष्टींचा विचार न करितां निरीश्वर देवाच्या आधुनिक प्रार्थनेस मुलून या मंडळींनीं नानापंथ काढले व त्यांचा यथाशक्ति प्रसार करण्याचाही प्रयत्न केला; परंतु ही प्रवृत्ति लवकरच कुंठित झाली. ज्ञान, कर्म व भक्ति यांचा आमच्या ग्रंथकारांनीं केलेला ऊहापोह जरी या मंडळीस पसंत नव्हता तरी सदर ग्रंथांचें अध्ययन केलेल्या युरोपियन लोकांचे लेख आमच्या मंडळींच्या डोळ्यांत अंजन घालण्यास कारणीभूत झाले. म्याक्समुलरादिकरून संस्कृतज्ञ इंग्रजांचे लेख व थिआसॉफिकल सोसायटी-सारख्या संस्था यांनीं हिंदुधर्माच्या उज्ज्वल तत्त्वांस पुनरपि तेजी आणली. आपल्या ऋषींचे आत्मानात्म विचार व योग्यांचीं प्राणायामादि साधनें हीं अगदीं शुष्क व वायफळ आहेत असा जो समज होता तो पालटूं लागला. तत्त्वविचाराचे कांहीं सिद्धांत दृश्य शास्त्राच्या आटोक्याबाहेरचे आहेत असें कळून आलें आणि

* (केसरी-तारीख २३ फेब्रुवारी १८९२).

एकंदर सर्व धर्मग्रंथांची तुलना करतां तत्त्वविचाराच्या संबंधानें हिंदुस्थानचाच नंबर वर येईल अशी हळुहळू खातरी होत चालली. सारांश, आमच्या घरांत काय आहे त्याचें दिग्दर्शन जेव्हां परकीयांनीं केलें तेव्हांच आम्हांस त्याची योग्यता कळू लागली ! व आम्ही गेल्या पांचपंचवीस वर्षांत जो फुकट उपव्याप केला त्याची निरर्थकता आम्हांस भासू लागली. आमच्या धर्मविचारास हल्लीं जे हें वळण लागत आहे तेंच चालू राहून कायम झाल्यास त्यापासून एकंदर राष्ट्राचें पुष्कळ हित होणार आहे.

वरील विचार आज सुचण्याचें कारण असें कीं, इंग्लंडांतील प्रसिद्ध संस्कृतज्ञ प्रोफे. म्याक्समुलर यांनीं धर्मावर इंग्लंडांत व्याख्यानें देण्यास सुरवात केली आहे व त्या व्याख्यानामुळे तिकडे बरीच चळवळ उपस्थित होऊन ती पुस्तकरूपानें लवकरच छापून प्रसिद्ध होतील असा संभव आहे. हिंदुलोकांच्या तत्त्वविचार ग्रंथांकडे पाश्चिमात्य लोकांचें जितकें लक्ष जावयास पाहिजे होतें तितकें अद्याप गेलें नाहीं व दुसऱ्याचा जीव कसा घ्यावा याचा अभ्यास न केल्यामुळे हिंदुलोक आज परचक्रांत सांपडले आहेत ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे असें माक्समुलर साहेबांनीं एका व्याख्यानांत बोलून दाखविलें. अशा रीतीनें हिंदुस्थानाबद्दल खऱ्या कळवळ्याचे उद्गार काढणारे थोडेच युरोपियन सांपडतील. हिंदुस्थानावर आज हचारां वर्षे जो परकीय राजांचा अम्मल गाजत आहे त्यास म्याक्समुलर म्हणतात तेवढेंच कारण आहे किंवा दुसरीं कांहीं कारणे झालीं आहेत याचा आज आपणांस विचार कर्तव्य नाहीं. आमची आजची दुर्बलावस्था कशाही रीतीनें आलेली असो. किंबहुना आमचे तत्त्वविचारक ग्रंथही त्यास थोडेबहुत कारणीभूत झाले असतील असें मानलें तरी त्यामुळे सदर ग्रंथाची योग्यता कमी होत नाहीं. ज्या वेळेस जगांतील बहुतेक देश अज्ञानांत बुडाले होते व धर्म म्हणजे काम याची ही त्यास पुढी ओळख झाली नव्हती. त्यावेळीं या देशांत धर्माचें खरें स्वरूप लोकांस अवगत झालें होतें इतकेंच नव्हे, तर जीं तत्वे अलीकडे लोकांस समजलीं आहेत असें आपणांस वाटतें त्या तत्त्वांचा पूर्ण ऊहापोह करून आमच्या ऋषींनीं मार्गेच निर्णय केला आहे. जीवाचे धर्म ईश्वरांत कोणते आहेत अगर असणें शक्य आहे, सच्चिदानंद स्वरूपी ईश्वरांत ब्रह्मज्ञानाचा आचाराशीं कितपत संबंध आहे, धर्माचें खरें स्वरूप बाह्याचार होय का तत्त्वज्ञान होय इत्यादि प्रश्नांचा उलगडा आमच्या वेदांतग्रंथांतून फार चांगल्या रीतीनें केलेला आहे. आम्ही कितीही मूर्खूपासक असलो, जातीच्या संबंधानें भेदाभेद आमच्या आचारांत कितीही दिसून येत असला, नीतीचें व धर्माचें ऐक्य आहे असें जरी आम्ही पदोपशीं प्रतिपादन केलें, कर्म मार्गावर किती जरी आमची श्रद्धा असली अगर भक्तिमार्गानेंच परमेश्वर सामान्य जनांस, किंबहुना सर्वत्रांस श्रेय आहे

असें जरी आम्ही अनेकवार सांगितलें तरी वेदांतविचार हें सर्व धर्मांचें मूल आहे अशी प्रत्येकाची समजूत आहे. आमच्यामध्ये कितीही बरेवाईट पंथ असले तरी सर्व नद्या सागरांत ज्याप्रमाणें एकवट होतात त्याप्रमाणें हे सर्व पंथ ईश्वराकडेच नेणारे आहेत अशी आमची समजूत आहे. जगांतील दुसऱ्या कोणत्याही धर्मांत इतकी उदारता अगर समंजसपणा दृष्टीस पडावयाचा नाही. कोणी ईश्वराचा जगांमध्ये एकच अवतार झाला आहे असें मानतात; व कोणी मूर्तिपूजा सोडून देऊन निर्गुण परमेश्वराचें ध्यान करण्याचा आव घालतात परंतु आपल्या आचरणानें मूर्त्युपासक जितके आग्रही असतात तितकेंच निर्गुणोपासक असतांही आपण आहों असें लोकांस दाखवितात. कोणताही धर्म ध्या. त्यांतील धर्म ग्रंथांत नीति तत्त्वांची सरमिसळ असावयाचीच, मग ती कोठें जास्ती असेल, कोठें कमी असेल. तात्पर्य या निव्वळ धर्म तत्त्वांचें इतर असारभूत गोष्टीपासून पृथक्करण करून सदर तत्त्वांचा केवळ सत्य दृष्टीनें ज्यांत विचार केला आहे असा आर्य-धर्माखेरीज इतर धर्म क्वचित्च सांपडेल. हीं तत्त्वे कोणतीं, त्याचा आपल्या जुन्या ग्रंथांतून कसा विचार केला आहे, ऐतिहासिक रीत्या त्यांची उत्पत्ति व अभिवृद्धि कशी झाली इत्यादिक गोष्टींचा विचार वास्तविक पाहतां आमचा आम्हीच करावयास पाहिजे होता; परंतु वर लिहिण्याप्रमाणें आमचे सर्व विचार आदिभौतिक विद्यांकडे वळल्यामुळे अध्यात्मविद्येचा हल्लीं आम्हास कंटाळा आला आहे. प्रोफे. म्याक्लमुलर यांनीं या विषयाचा आज कित्येक वर्षे व्यासंग केला असून त्यांचे विचार अर्थात्च परिणत झाले आहेत तेव्हां त्यांच्या व्याख्यानांतून आमच्या अध्यात्मक ग्रंथासंबंधानें जे उद्गार निघतील ते अर्थात्च प्रगल्भ असून विशेषतः आमच्या आधुनिक मंडळीस मान्य होतील अशी आशा आहे. आमच्यामध्ये अशा रीतीनें उद्योग करणारे लोक निघूं नयेत हें आमचें मोठें दुर्दैव आहे. तथापि दुःखांत सुख एवढेंच कीं, सदर तत्त्वविचारांचा अजिबांत लोप न होतां त्यांस पाश्चिमात्यांच्या हातून कां होईना, पण उत्तेजन मिळून त्यांचा एका रीतीनें जीणांद्धार होत आहे. अशा रीतीनें तरी आमच्या जुन्या अध्यात्म ग्रंथांचें महत्त्व आमच्या लक्षांत येवो म्हणजे झालें.

स्फुटें*

ग्रामण्य.

ग्रामण्यासंबंधाने मागील अंकी आमचा लेख लिहून गेल्यानंतर येथील चतुःशाखीय ब्रह्मवृंदांची दोन खटपटी गृहस्थांनीं सभा बोलाविली होती. सुमारे १००० लोकांस निमंत्रण केलें असून सभेस दोनप्रहरीं दोन वाजतां सुरवात होणार होती; परंतु दोहोंचे तीन झाले, तिहींचे चार झाले तरी सभासद मंडळी कोठेंच दिसेना ! अखेरीस अगदीं सायंकाळीं चार शाखांच्या ऐवजीं एकाच शाखेचा पाला गोळा झाला आणि पोळिसाच्या पाहान्याखालीं सभेच्या कामास सुरवात झाली ! सभेंत जमलेल्या लोकांची एकंदर लोकसंख्या एक शतकापासून सार्ध-शतकापर्यंत कमजास्त होत होती ! निमंत्रण पत्रिकेंत हल्लींच्या ग्रामण्यप्रकरणांतील श्रीच्या अधिकाऱ्यांपुढें ग्रामण्यांत झालेला पुरावा वाचून दाखविण्याकरितां वगैरे कामासाठीं सभा बोलाविली होती; परंतु पुरावा ग्राह्य कोणता ठरला हें ठाऊक नसल्यामुळें म्हणा अगर दुसऱ्या कोठें तरी मक्षिकापात झाल्यानं म्हणा, सभेपुढें पुरावा वाचण्याचें काम निघालें नाहीं. कोणत्याही कारणानें का होईना; पण झाली ही गोष्ट शहाणपणाची झाली; व अशाच रीतीनें दुसरींही कामें पार पडलीं असतीं तर या चतुःशाखीय ब्रह्मवृंदसभेबद्दल आम्हांस कांहीं कमी जास्त लिहिण्याचें कारण घडलें नसलें. पण श्रीच्या अधिकाऱ्यांसमोर वादीप्रतिवादीच्या अभियोगांत झालेला पुरावा कोणत्या तरी सभेपुढें यथेच्छ वाचीत बसण्याचें साहस ज्याप्रमाणें सभासदांनीं करण्याचें नाकारलें त्याचप्रमाणें इतर गोष्टींतही त्यांनीं आपल्या मनाची समदृष्टता न ठेवल्यामुळें त्यांच्या पुढील वर्तनाबद्दल दोन शब्द लिहिणें जरूर आहे; व त्याबद्दल ब्रह्मवृंदाची माफी मागून आमचें म्हणणें सादर करतो.

श्रीजगद्गुरु शंकराचार्य हे सर्व शाखांचे प्रमुख धर्माधिकारी आहेत. या-बद्दल निदान धर्माभिमानी म्हणविणाऱ्या लोकांत तरी शंका अगर अन्यथा ग्रह असूं नये. श्रीपुढें अगर त्यांच्या अधिकाऱ्यापुढें जर एखादा खटला चालत असला तर त्याचा निकाल होईपर्यंत अर्थातच धर्मगुरूचा अधिकार श्रीकडे ज्यांनीं सोंपविला आहे त्यांनीं स्वस्थ बसलें पाहिजे. श्रीच्यापुढें चाललेल्या खटल्यांतील पुराव्याचा त्रयस्थ सभासदांनीं (त्रयस्थ म्हणजे तिठ्यावरील लोक असा अर्थ करण्याची पाळी येणार आहे) स्वतंत्र रीतीनें विचार करणें व अमुक पुरावा ग्राह्य आहे अमुक पुराव्यावरून अमुक गोष्ट सिद्ध झालीच पाहिजे असें श्रीस कळविणें म्हणजे श्रीच्या गादीचा उपमर्द करण्यासारखेंच होय. चहा पिणाऱ्या लोकांकडून अशा तऱ्हेचें वर्तन घडलें असतें तर त्यांस कांहीं तरी सबब सांगतां आली असती;

परंतु धर्माभिमानानी लोकांनींच जेव्हां अशा तऱ्हेचें वर्तन करण्यास आरंभ केला तेव्हां धर्मापेक्षां आग्रहानें व दुरभिमानानेंच या लोकांस जास्त ग्रासलें आहे असें उघड दिसून आलें. असे. पुरावा सभेंत वाचून दाखवावयाचा नाही असें ठरल्यावर याच शै—दीडशें लोकांनीं श्रीच्या अधिकाऱ्यापुढें चाललेल्या खटल्याची भवति न भवति करण्यास सुरवात केली. पुरावा कांहींही असला तरी योग्य निकाल झाला पाहिजे असे कित्येकांचे प्रलाप निघाले; कित्येक स्वामी काय हवा तो निकाल करोत आमची जातगंगा ज्यास पुनीत करील तेच शुद्ध होतील असें आडमुठ्यासारखे बरळूं लागले; आणि कित्येकांनीं तर कांहींही होवो, आम्हीं आपल्या बाप आज्ञांचा धर्म सोडणार नाहीं असें निश्चून सांगितलें. अखेरीस सर्वोत्तमते असा ठराव झाला कीं, आपली सर्व हकीकत डेप्युटेशन—(हा प्रकार स्मृतीतून किंवा आमच्या बापआज्ञांच्या तोंडांतून निघालेला आढळत नाही !) मार्फत श्रींस कळवावी व आपल्या मताप्रमाणें श्रींस निकाल करण्यास सल्ला द्यावी. नंतर सभा बरखास्त झाली व श्रीचे अधिकारी सुधारकांस फितले आहेत अशा रीतीची मूर्ख बडबड करीत प्रायः एकशाखेचाच पाला घरोघर उड्डून गेला.

नंतर दोन दिवसांनीं रंगशास्त्रादि पुरस्सर १०-१२ मंडळी सभेचे हेतु श्रीच्या अधिकाऱ्यांस कळविण्यास त्यांजकडे गेली. त्यावेळीं तेथें प्रतिपक्षाची एकदोन मंडळी हजर होती. त्यांनीं सभेची हकीकत श्रीच्या अधिकाऱ्यांस कळवून अशी विनंति केली कीं, वादीप्रतिवादीचा खटला श्रीपुढें यथाशास्त्र चालूं असून त्याचा निकाल करण्यास श्रीस पूर्ण अधिकार आहे व श्रीचा निकाल सर्वांनीं शिरसामान्य केला पाहिजे ! असे असतां हे त्रयस्थ म्हणून अव्यापारेषु व्यापार करणारे गृहस्थ मध्येच आमचे कांहीं ऐकून घ्या असें जर म्हणत असतील तर निदान त्यांस काय सांगावयाचें असेल तें त्यांनीं वादीप्रतिवादीसमक्ष तरी सांगितलें पाहिजे. न्यायाधिकाऱ्याकडे जाऊन वादीप्रतिवादीतर्फें एखादी गोष्ट गुप्त रीतीनें त्याच्या कानांत सांगणें सर्वथैव निग्रह आहे. डेप्युटेशनच्या गृहस्थांस ग्रामण्य प्रकरणांतील वादीचा पक्ष अपुरा पडला असें वाटत असेल तर त्यांनीं तो पक्ष पुरा करण्यास पाहिजे तर वादीस मदत करावी; परंतु दोघांचा न्याय चालत असतां अनाहुत मध्येच तोंड घालून त्रयस्थाचें कातडें पांघरून कांहीं घोंटाळा करणें अगदीं रास्त नाही. प्रतिपक्षाची अशी तक्रार झाल्यामुळे डेप्युटेशन पुनः केव्हां तरी येऊन एकांतीं गांठू असें म्हणून निरुत्तर होताते निघून गेलें.

येणेंप्रमाणें चतुःशाखीय ब्रह्मवृंदसभेचा चतुरहिक इतिहास आटपला. आतां गेल्या खेपेस ग्रामण्यासंबंधानें आम्हीं ज्या गोष्टी लिहिल्या होत्या त्यांवर कित्येकांनीं दोन तीन आक्षेप काढले आहेत त्यांचा विचार करूं. प्रथमतः प्रतिवादीसंबंधानें जो विनाकारण गैरसमज करण्याचा प्रयत्न केला आहे तो दूर केला

पाहिजे. चहा घेतला नाही, तो आमच्या हातचा नव्हता असें प्रतिवादींचें म्हणणें नाही. प्रतिवादींपैकीं कांहीं जणांनीं चहा घेतला ही गोष्ट पहिल्यापासूनच सर्वत्रांस माहीत आहे, व गोपाळराव जोशी यांनीं आपल्या पत्रांतही त्याचा उल्लेख केला आहे. बाकी राहिलेल्या प्रतिवादीस जाणूनबुजून ब्राह्मणेतर जातीच्या हातचा चहा घेतल्याचें नाकबूल नाही. त्यांची तक्रार इतकीच आहे कीं, अशा रीतीनें चहा घेण्यास शास्त्रांत जे प्रायश्चित्त निघेल तें श्रींनीं द्यावें व तें घेण्यास आपण तयार आहों, यांत कोणत्याही तऱ्हेची छपवाछपवी नसून प्रतिवादींनीं आपल्या-कडून सरळपणानें एकंदर प्रकार श्रींचे अधिकारी यांजपुढें ठेविला आहे. वादींनींही अशाच तऱ्हेचें सरळ वर्तन केलें असतें तर या प्रकरणाचा एकदोन घटकेंत निकाल लागला असता; परंतु डोळझापणें लावून मुद्दाम आडरानांत शिरण्यास जेव्हां मंडळी तयार झाली तेव्हां तेथें अर्थातच कोणाचा नाइलाज चालेना. अद्यापही या मंडळीचें वर्तन अशाच तऱ्हेचें असून त्यांस स्वतः जी गोष्ट करतां आली नाही ती घडवून आणण्यास चतुःशाखीय ब्रह्मवृंदसभेकडून श्रींच्या अधिकाऱ्यांस धमकी देण्याच्या प्रयत्नांत ही मंडळी गुंतली आहे.

ब्रह्मवृंदसभेंत कोणताही वाद व्हावयाचा न्हटला म्हणजे तो शास्त्रास धरून युक्तिपूर्वक व्हावयास पाहिजे. “प्रतिवादीच्या बापआजांचें वैश्वदेवाच्या वेळीं कच्छविसर्जन होत असे, परंतु सदर प्रतिवादी त्याप्रमाणें हल्लीं वागत नाहीं, करतां त्यास जातिबहिष्कृत करावा. यास प्रमाणः येनास्य पितरो याताः येन याताः पितामहाः ॥ येन यायात् सतां मार्गः । तेन गच्छन्न दुष्यति ॥ ” असें जर कोणी धर्माभिमानांनीं म्हणविणारा ब्राह्मण आडमुख्याप्रमाणें सभेंत प्रतिपादन करूं लागला तर त्याची संभावना कोणत्याही शहाण्याच्या सभेंत उपहासानेंच होईल हें आम्हीं सांगावयास नकोच. आमचे बापआजे वेऱ्यागमन करीत होते किंवा पैसे खात होते म्हणून आम्हीं तसें करण्यास कांहीं हरकत नाही; परंतु ते चहा पीत नव्हते म्हणून आम्ही चहा प्यालों तर मात्र जातिबाह्य होऊं हें एखाद्या निरक्षर शूद्रानें न्हटलें असतां शोभेल. प्रस्तुत प्रकरणांतील वादीच्या पक्षास असला कोटीक्रम सर्वथैव अश्लाघ्य आहे. ब्राह्मणेतर लोकांच्या हातचा चहा घेतला असतां अगर अन्नग्रहण केलें असतां शास्त्रांत काय प्रायश्चित्त आहे हें पाहून जो न्याय होईल तोच खरा व त्यापासूनच खरें धर्मसंरक्षण होईल. वादीस धर्मशास्त्र माहीत नसलें तर त्यांनीं या प्रकरणाचा निकाल श्रींचे अधिकारी शास्त्रीद्वय यांजवर सोंपवावयाचा होता, परंतु अशा रीतीनें सरळपणाचा व्यवहारच त्यांस कर्तव्य नाही. ब्राह्मणेतरांच्या हातचें उदक किंवा अन्नग्रहण केलें असतां शास्त्राप्रमाणें किती दोष येतो हें यांस माहीत नाहीं अगर घेण्याची नाही; व श्रींच्या अधिकाऱ्यांवरही यांचा विश्वास बसत नाही; व

तेव्हां आतां कांहीं तरी पुंडाई माजवावी याखेरीज त्यांस दुसरा मार्गच राहिला नाही. 'आमचे काय म्हणणें आहे तें त्यांत आहे' श्रींनीं काशीरामेश्वरापर्यंत जाऊन अगर शास्त्रार्थ आणवून निकाल करावा असें यांनीं रडगाणें चालविलें आहे; जणां काय श्रींचे अधिकारीही यांच्याप्रमाणेंच शास्त्रमूढ आहेत. श्रींचे अधिकारी यांनीं काशीरामेश्वराहून शास्त्रार्थ आणून जर निकाल करावयाचा तर येथें त्यांस बोलावले तरी कशास ?

दुसरा मुद्दा पुराव्याचा. या संबंधानेंही असेच कांहीं शुष्क वाद काढले आहेत. वार्दींनीं पुराव्यास दिलेले वर्तमानपत्रांतील लेख पुराव्यास अग्राह्य आहेत असें आम्हीं लिहिलें होतें, त्यावर कोणीही सयुक्तिक उत्तर दिलें नाहीं; तेव्हां त्या संबंधानें विशेष विचार करण्यास नको. तथापि जो तो वर्तमानपत्रकार आपापल्या पक्षाच्याच गोष्टी नमूद करित असतो. व त्याही त्यांनीं प्रत्यक्ष पाहिल्या नसतां या गोष्टीचें येथें आमच्या प्रतिपक्षास स्मरण दिलें पाहिजे. केसरी पत्रांतील लेख राजद्रोही असतात म्हणून त्यांवर वंगवासीप्रमाणें फिर्दाद केली पाहिजे असें जर उद्यां कोणी म्हणूं लागला तर त्यास उत्तर देणें जितकें आवश्यक आहे तितकेंच गांवांत कोणीही मनुष्य चहा पिणारे लोक जात मोडण्याकरतां गेले होते असें म्हणेल तर त्यास उत्तर देणें अनवश्यक ठरेल. जाणून बुजून चहा घेतला ही गोष्ट कबूल आहे. जात मोडण्याकरितां चहा घेतला असें जर वार्दींचें म्हणणें असेल तर तें त्यास शास्त्रीत केलें पाहिजे; आणि ही शास्त्रीती म्हणजे अर्थात् प्रतिवार्दींचे लेख, भाषण अगर क्रिया होत; परंतु यांपैकीं एकही पुरावा वार्दींस पुढें आणतां आला नाही. त्यांची भिस्त काय ती रिव्हिंगटण साहेबावर व या साहेबाचा हवाला गोपाळराव जोशावर. गोळराव जोशी साक्षीस येण्यास एका पायावर तयार असतां वार्दी आपण होऊन त्यास साक्षी करित नाहींत; कारण जात मोडण्याचा उद्देश सिद्ध न होतां उलट यांच्याच पक्षाची 'अंडी पिल्ली' गोपाळराव जोशी बाहेर काढणार. अशा रीतीनें वार्दींचा चोहोंकडून कोंडमारा झाला आहे. प्रतिवार्दींस जातच मोडावयाची होती तर स्वार्मांचा अधिकारच त्यांनीं कबूल केला नसता. ज्यास जात मोडावयाची तो प्रायश्चित्त घ्या म्हणून तरी कशास म्हणेल ? परंतु हा विरोध आग्रहानें आंधळ्या झालेल्या वार्दींस कोठून दिसणार ! तेव्हां गरोदर स्त्रीवरच यांनीं गर्भपात केल्याचा आरोप केला आहे. प्रत्येक निषिद्धाचरण ज्ञानतः केल्यानें जर जात मोडते तर बर्फ खाणारे, सोडा-पिणारे, कांदे भक्षण करणारे आणि व्याजबड्याचा व्यापार करणारे सर्वत्र ब्राह्मण लोक जातिबाह्य नाहींत काय ? कित्येक लोकांनीं अशी कोटी काढली आहे कीं, चहा हा पदार्थच पूर्वीं नव्हता, तेव्हां त्यास शास्त्रांत प्रायश्चित्तच नाहीं व म्हणून चहा पिणारे सर्व लोक जातिबाह्य आहेत; परंतु या कोटिबाजांस असें कळत नाहीं

कीं, शास्त्रांत प्रायश्चित नसलें तर दोष कसचा ? अथवा दोष मानला तर बटाटे खाणारांस तरी तो कां लागूं नये ? हिंदुशास्त्रकारांस माहीत नसलेलीं जनावरें व पक्षी खाल्ले असतां चलेल काय ? सारांश, शास्त्रकारांच्या वेळीं जे पदार्थ अज्ञात असतील त्यांचा विचार सादृश्यानें करावा लागतो. तसा विचार केला म्हणजे ब्राह्मणेतर लोकांच्या हातचा चहा घेण्यांत व अन्नग्रहण करण्यांत कांदे खाण्यापेक्षां किती तरी कमी दोष सांगितला आहे असें कोणासही स्पष्ट दिसून येईल. वादीस या अपराधाचा जो बाऊ वाटत आहे तो त्यांच्या अज्ञानाचें, आग्रहाचें, दुर-भिमानाचें व असद्बुद्धीचें फळ आहे या बागुलबुवास पोरें फसतील. माहीतगार मंडळी फसणार नाहीत.

पुनर्विवाह.

गेला महिना दीड महिना गांवांत मोठ्या धामधुमीचा गेला. कोठें दुष्काळाची विवंचना, कोठें ग्रामण्याची वाटाघाट व कोठें इलेक्शनाची खटपट—मिळून एकंदर लोक कांहीं तरी गडबडींत नेहमीं दिसून येतच होते; परंतु ह्या सार्वजनिक बाबीपेक्षांही घरोघर लग्नमुंजीची एकच गर्दी उसळून गेल्यामुळे ताशे-चौघड्याचें कलकलाट, भिक्षुकांची धांवपळ, बायकांच्या मिरवणुकी व लाडवांची चंगळ ह्यांनीं जी सर्वत्रांची जिकडे तिकडे विलक्षण धांदल उडाली होती ती पुढें राष्ट्रहित, लोकहित, सुधारणा वगैरे शिल्लोण्याच्या वेळच्या चटसाच्या विषयांना थोडा वेळ रजा मिळाली यांत नवल नाही. पुण्यांत म्हणजे कांहींना कांहीं चळवळ चालूं नाही असें कधीं व्हावयाचें नाही; पण हल्लीं सर्व हालचालीला मंदी आल्यासारखी दिसते. लोकांचा अति आवडता विषय जो ग्रामण्य त्या संबंधानेंही फारशी आस्था दिसून येत नाही. किंबहुना साक्षात् जगदुरुकडून प्रतिनिधि शास्त्री आले असतां व वादीप्रतिवादीकडून अतोनात कंठशोष होत असतांही ग्रामण्य-कमिश्नास जाण्याविषयीं पोरांसोराखेरीज कोणी फारशा उत्सुकताही दाखविली नाही. दुष्काळाच्या वर्षी लग्नादिकांसारखे फाजील खर्चाचे समारंभ कमी होतात असा जगाचा साधारण नियम आहे; पण आम्हीं सर्वच साधारण नियमांना अपवाद आहोंत; तेव्हां यंदा येथें लग्नकार्याचें कमी तर नाहीच, पण उलट दरवर्षापेक्षां थोडेबहुत जास्तीच प्रमाण आहे ह्यांत आश्चर्य नाही. खेड्यांपाड्यांतून हजारों गरीब लोक धन्याच्या टंचाईमुळे एव्हांपासून निवडुंगावर उपजीविका करूं लागले आहेत. पोटाकरितां घरदार सोडून बाहेर जाणाराची संख्या उत्तरोत्तर वाढत आहे. व ह्याहून अधिक वाढत जाण्याचा संभव दिसत आहे. यंदाचें साल सुखरूप कसें पार पडतें व पुढील वर्षी काय स्थिति होते ह्याची सर्वास मोठी काळजी लागली आहे असें असून ही मोतीचूर जिल्ह्यांची प्रयोजनावर प्रयो-

जने शोडण्यांत मंडळी गर्क झाली आहे व रिकाम्या डामडौलाकरितां शेकडों रुपयांचा फत्ता पाडीत आहेत. जणू काय पुढील साल कसे जाईल कोण जाणे. चालती घडी साधून घ्यावी, अशीच सर्वांची समजूत दिसते. ह्यापेक्षां आमच्या परदुःख शीतलतेचें, अदूरदर्शित्वाचे व बेअकलेचें आणखी दुसरें निदर्शक कोणतें पाहिजे! आणि खरेच पंचपक्वानांनीं ढेंकर देत पोटावर हात फिरवितांना, ज्यांच्या कष्टावर आपणाला फुकट खायला मिळतें त्या बिचान्या शेतकऱ्यांची व मजुरदारांची कशी अन्नान्नदशा झाली आहे किंवा लवकरच होण्याची भीति आली आहे, त्यांची आठवण आम्हांस कशांने येणार! असो. ह्या विषयाच्या संबंधानें आज आम्हांला कांहीं लिहावयाचें नाहीं.

आपल्या पैशाचा हवा तसा दुरुपयोग करण्याचा प्रत्येकाला हक्क आहे. निदान कायदेशीर रीतीनें तरी त्याला कोणी प्रतिबंध करूं शकणार नाहीं. शिवाय एकंदर देशाचें दारिद्र्य वाढण्याचा क्रम असाच आणखी कांहीं वर्षे चालू राहिल्यास लवकरच थोडाबहुत पैसा येथें आहे तोही सरकारच्या व परकीयांच्या तिजोरींत जाऊन हल्लीं श्रीमंत व सुखवस्तु म्हणविणारांसाठीं दारिद्र्याच्या पंक्तीस बसावें लागेल आणि मग अर्थात् वरच्यासारखे अनेक वर्षे आमच्या हाडी खिळून गेलेले डोहाळे आपोआपच सुटतील. अशी स्थिति इष्ट आहे कीं नाहीं हा विचार येथें नको; कारण जोंपर्यं मागील ऐश्वर्याचा वृथा डौल विसरून हल्लींची आपली खरी स्थिति डोळे उघडून पाहण्यापुरती अकल व धैर्य आमच्यांत आली नाहींत, तोंपर्यंत वरील परिणाम टाळणें आमच्या हातांतली गोष्ट नाहीं.

आज आम्हांला एका निराळ्याच विषयाचा प्रस्ताव करावयाचा आहे. संमतिविलाशीं विरोध केल्यापासून सर्व सुधारणांचा अनन्योपभोग घेणारांनीं केसरीला आपल्या कंपूतून हद्दपार केलें व अलीकडे ग्रामण्यामुळे कांहीं धर्माभिमानी म्हणविणाऱ्या सद्गृहस्थांचीही आमच्यावर खप्पा मर्जी झाली आहे. वस्तुतः असत्य, लबाडी व दोंग मग तीं कोठेंही आढळोत. त्यांचा वेळच्या वेळीं परिस्फोट करणें हें केसरीचें ब्रीद व त्याकरितांच मुख्यत्वेकरून त्याचा अवतार झाला आहे. परस्पर सुधारकांच्या पोकळ बडबडीचें खरें स्वरूप लोकांपुढें येणें जितकें इष्ट आहे तितकेंच केवळ लब्धप्रतिष्ठितपणा मिळविण्याकरितां कामापुरतें धर्माभिमानीचें कातडें पांघरून एरवीं यथेच्छ वागणारांचीं काळीबेरीं बाहेर काढणें श्रेयस्कर आहे. सर्वदा एकाच पक्षाचें मंडण करावयाचें असा ज्यांचा बाणा असेल त्यांनीं आपल्या बाजूवर बेतली म्हणजे हवा तसा लपंडाव करूं लागावें हें स्वाभाविकच आहे पण केसरीला कोणत्याही नव्याजुन्या पक्षांतील बळ्या मंडळीला खुष करणाऱ्याची जरूर वाटत नसल्यामुळे व आचारविचार विसंवादित्व सर्व पक्षांत सारखेच असल्यामुळे प्रसंगीं सर्वांचा रोष पत्करण्याची पाळी येते. व त्याबद्दल त्याला मुळीच वाईट वाटत नाहीं. ही गोष्ट येथें सांगण्याचें प्रयोजन हें कीं, ज्या विषयावर आज लिहिण्याचा आम्हीं संकल्प केला आहे तो अशाच प्रकारचा आहे.

आमच्या लिहिण्यानें नव्याजुन्या दोन्ही पक्षांतील पुष्कळ लोकांना वाईट वाटण्याचा संभव आहे, किंबहुना ज्या पुनर्विवाहाच्या प्रचाराविषयीं आम्ही आज लिहिणार तो इतका सार्वत्रिक आणि रूढ होऊन गेलेला आहे कीं, त्याशीं कोणत्यातरी रीतीनें संबंध येऊन पोचत नाहीं असा पुरुष फारच विरळा सांपडेल तेव्हां एवढ्या मोठ्या जनसमूहानें स्वीकृत केलेल्या प्रघाताला वाईट म्हणणार त्यापासून खरोखरच आमचे अतिशय अनहित होत आहे म्हणून हें निराळें सांगावयास नको.

फार सहवासानें एखादी दुष्ट चालही मनुष्याला बरीशी वाढूं लागते, व ती बंद केल्यानें थोड्याबहुत व्यक्तींना तात्कालिक अडचण सोसावी लागत असल्यास मग तर त्या चालीचे मंडण करणारेही हवे तितके निघतात. आमच्या आंगवळणी पडून गेलेल्या पुनर्विवाहाची तरी अशीच गोष्ट आहे. पुनर्विवाह अर्थात् सुधारक वर्गाचा अति आवडता विषय होऊन गेलेला व कृतीनें नाहीं तरी लेक्चरार्ति-कलादिकांच्या द्वारानें तरी लोकांना परिचित झालेला बायकांचा नव्हे हें चाणाक्ष वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल. स्त्रीपुनर्विवाहाचें मंडण आजपर्यंत पुष्कळ झालें, व आणखी जरूर वाटल्यास लेखण्या पेने सज्ज आहेत; तेव्हां सर्व सुधारकांचा मक्ता घेणारानीं आपलासा करून टाकलेल्या स्त्रीपुनर्विवाहासारख्या भानगडीच्या विषयांत मध्येच तोंड घालण्याची आम्हांला आज जरूर नाहीं, आणि इच्छाही पण नाही; परंतु पुरातन हिंदुधर्माचें पृथक्करण करून त्यांतील एकूण एक नासके कुसके भाग आपल्या तर्कशास्त्ररूपीं सूक्ष्मदर्शक यंत्रानें शोधून काढण्याचें जबरदस्त काम पत्करणाऱ्या कुशाग्रबुद्धि सुधारकाग्रणींच्या, व तसेंच पुनर्विवाहाचें नांव काढल्याबरोबर माथें फिरून जाणाऱ्या व अंधपरंपरेनें प्राचीन स्मृत्यादि ग्रंथांचें गोडवे गाणाऱ्या धर्माभिमान्यांच्या लक्षांतून शास्त्रनिषिद्ध असून अलीकडे बोकळलेला हा पुरुषपुनर्विवाह कसा अजिबात गळला ह्याचें आम्हांस मोठें आश्चर्य वाटतें. अमुक वयापुढें लग्न करूं नये किंवा एक बायको असतांना दुसरी बायको करूं नये वगैरे नियम करावे असे कचित् निर्बंध ऐकू येतात खरे; पण ह्या विषयाचें खरें महत्त्व अजून कोणाच्या मनांत फारसे बिंबलेलें दिसत नाही व त्याचा विचारही आजपर्यंत व्हावा तसा झाला नाही, म्हणूनच ह्या गोष्टीचा उपक्रम करण्याचें आम्हीं आज मनांत आणलें.

चालू असलेल्या हंगामांत तेथें कित्येक लग्नें अशीं झालीं कीं, त्यांतील वधूवरांना, सोयऱ्याधायऱ्यांना व प्रेक्षकगणालाही खरोखर अतिशय लाज वाटावयाला पाहिजे होती. मे आणि डिसेंबर किंवा हेमन्त वसन्ताच्या संगमाची बरोबरी करणारी जोडणीं इंग्लंडासारख्या सुधारलेल्या देशांतही आढळतात हें आम्ही नाकबूल करीत नाहीं. पैसा, पदवी, धूर्तता इत्यादिकांचे मनुष्यांच्या विकारांवर जोंपर्यंत प्राबल्य चालेल तोंपर्यंत 'अंगंगलितं पलितं मुण्डम्' अशा स्थितीस पोहोचलेल्या आजोबांच्या गळ्यांत माळ घालणाऱ्या मुग्धकुमारिका पुष्कळ आढळतील, व एखाद्या सुदामदेवाच्या गळ्यांत पडलेली रंभाही आढळेल आणि

बालविवाहानें ग्रासून टाकलेल्या हिंदुस्थानांतच नव्हे तर स्वयंवराचा पूर्ण अनुभव घेणाऱ्या पाश्चात्य देशांतूनही अंतःकरणांत कळवळा आणि तिरस्कार उपन्न करणारी उदाहरणे सांपडतात. परंतु आमच्या देशांत त्याला जें एक प्रकारचें व्यवस्थित स्वरूप आलें आहे व लोकांमध्येही त्याविषयी जी निर्विकार बुद्धि दिसून येते ती मात्र दुसऱ्या कांठें आढळावयाची नाही. पुरुषाबंधानें तरी एक प्रकारचा बाजार अशीच लोकांची समजूत झालेली दिसते. गाय, म्हैस, घोडा, कुत्रा, बौरेपैकीं एखादें मेळें किंवा निकामी झालें म्हणजे जसें दुसरें ध्यावयाचें त्याचप्रमाणें एक बायको मेली कीं दुसरी ब्रावयाची अशीच बहुतेकांची कल्पना. लग्नमध्ये धर्मचार्य च कोमेच असें शपथपुरस्सर जिवें पाणीग्रहण केलें, आपल्या संसाराचा जिनें अर्धा बोजा शिरावर घेतला, पतीचा सुखदुःखांत वांटेकरी होणें जी आपलें कर्तव्य समजत होती, व जिच्या समागमांत आनंदांनं अनेक वर्षे गेलीं ती काळाच्या फेऱ्यांत सांपडून किंवा अनेक वेळां नवऱ्याचाच जाचामुळें अकार्ली परलोकवासी झाली तर दहा दिवसांच्या आंतच तिला सवत शोधूं लागणें व महिना दोन महिने झालें नाही तोंच किंबहुना तेराव्याच दिवशीं पुनः संसारी बनणें ह्यासारखें आपली कृतघ्नता, निर्दयपणा व नीचत्व प्रगट करणारें दुसरें कोणतेंही कृत्य नसेल. प्रेमातिरेकानें स्त्रीविरह दुःसह होऊन सदा विरक्त होण्याची गोष्ट तर लांबच; पण निदान मनलज्जा व लोकलज्जा बाळगून काहीं काळ तरी विधुरावस्था पाळण्याचें कोणाच्या मनांत येत नाही; इतकेंच नाही तर एखाद्यानें तसा निश्चय केलाच तर त्याचें अभिनंदन होण्याचें एकीकडे राहून उलट सर्व आतवर्गाकडून मूर्खपणा मात्र पदरीं ध्यावा लागतो. प्रथम स्त्रीच्या वर्षश्राद्धानंतर वर्षे दोन वर्षे तरी पुनः लग्न करूं नये असा आमच्या शास्त्रकारांनीं निर्बंध केला; कारण येणें करून तरी लोकांच्या उच्छृंखल कामविकारांचें काहीं काळ बंधन व्हावें व इंद्रियनिग्रहाची लोकांना संवय लागावी. पण आमचे लोक कसले वस्ताद ! शास्त्रकारांचा मूळ उद्देश एकीकडेच राहून निर्बंधांतून पळून जाण्याकरितां वर्षाचे आंतच पुनर्लग्न करण्याचा त्यांनीं प्रघात सुरू केला ! आमच्यामते वरील निर्बंध आणखी कडक केला असता तर पहिली बायको मरण्यापूर्वीच आमच्या विषयलंपट बहादुरांनीं दुसरीची तर्तूद करून ठेवण्यास मागेंपुढें पाहिलें नसतें.

वरील प्रकार एखाद-दुसरा वेळ घडेल तर क्षम्य होईल; पण अनेक वेळा पुनरावृत्ति करूनही पुनः व्यवहारांत उजळ माथ्यानें हिंडणारे संभावीत लोक आमच्यांत थोडेथोडेके नाहीत; व तेही अज्ञान धर्मवेड्या, जुन्या मतांच्या लोकांतच आढळतात असें नाही, तर हरएक सुधारणेच्या कामीं पुढाकार घेणाऱ्या व भूतदयेनें विरघळून जाणाऱ्या शहाण्या सुधारक चमूंतही पुष्कळ आहेत हें अत्यंत लज्जास्पद नाही काय ? आजन्म राहोच, पण दोनचार वर्षे तरी विधुरावस्थेंत घालविण्यापुरताही इंद्रियनिग्रह ज्यांना करवत नाही त्यांच्या हातून समाजसुधारणा

देशोन्नती वगैरे कामें कशीं पार पडणार हें दिसतेंच आहे. बायको म्हणजे एक कामशांतीचें ईश्वरनिर्मित साधन व घरांत काबाडकष्ट करणारी एक मोल-करीण असें मानणारे व एकीची विल्हेवाट केली कीं लागलेच तिला पार विसरून जाऊन दुसरीबरोबर सर्व सोहाळे भोगण्यास तयार होणारे घोडनवरे ज्यांच्यामध्ये संभावीतपणानें मिरवितात त्यांनीं आपल्या मुलीबाळांचा क्रयविक्रय करणाऱ्या व नवरा मेल्यास स्वर्गांत त्याच्या उपभोगाकरितां म्हणून त्याच्या शेंदोनशें बायकांस ठार मारणाऱ्या रानटी लोकांस कां हसावें हें आम्हांस समजत नाही. पहिलाच प्रसंग असेल तर पुनः लग्न केलेलें एकवेळ चालेल. पण केंस पिकले, चारपांच पोरे झालीं, लेंकीसुना घरांत चांगल्या नांदत्या झाल्या अशांनींही पुनः आठदहा वर्षांच्या सुकुमार मुलीला लेंक किंवा नात म्हणून नव्हे तर सहधर्मचारिणी म्हणून मांडीवर घेणें व तिच्याशीं एखाद्या अल्पवयस्क नवरदेवाप्रमाणें सर्व विलास करणें म्हणजे त्या पवित्र विवाह-विधीची, त्या सहधर्मचारिणीची, आपल्या पौरुषाची व वृद्धपणाच्या अकलेची निवळ थट्टा करणें नव्हे काय ? आमचे हे शब्द पुष्कळांस कडू लागतील; पण आपल्या भावी स्थितीविषयी त्यांनीं थोडा तरी विचार केल्यास त्यांचें मूर्खपण त्यांनाच कळून आल्याशिवाय राहणार नाही. बहुतेकांना त्यांचें लवकरच प्रायश्चित्त भोगावें लागतें. व अतिशय पश्चात्ताप होऊं लागतो असा नित्यानुभव आहे; पण लोकांच्या चुकांवरून शाहणे न होतां मेंढरांप्रमाणें डोळे झांकून त्याच खड्ड्यांत उडी घालणारे शतशः लोक आढळतात त्यांना काय म्हणावें ? साधारण स्नेहालाही शील व्यवसायदिकांचें पुष्कळ सामर्थ्य लागतें. मग जेथें विचार, आचार, अनुभव, मनोविकार इत्यादि कोणत्याही बाबतींत ऐक्य नाही अशा बाला वृद्ध दंपतीमध्ये वैवाहिक संबंधासारख्या संबंधानें अत्यंत प्रेम उत्पन्न होण्याची आशा करणें वेडेपणा नाही तर काय ? आणि खरें प्रेम नसेल तर त्या करदी-पिकास्थानीं झालेल्या भायेंपासून त्याला, तिला व कुटुंबांतील इतर मनुष्यांना कधीही सुख व्हावयाचें नाही हें अनुभवविद्ध आहे. केवळ आपल्या सोयीखातर एका निरपराधी अज्ञान पोरीचा सर्व जन्म फुकट घालावयाचा तो जातोच, पण त्यामुळें आपल्याला काडीइतकेंही सुख न होतां मुद्दाम आपल्याला जबरदस्त हृद्रोग उत्पन्न करून घेऊन कण्वानें म्हटल्याप्रमाणें घरांत मोठी धोरली कुलव्याधि आपण होऊन आणण्यासारखें होतें. असल्या विजोड संबंधामुळें नांवाजलेल्या कुटुंबास कलंक लागल्याची, पूर्वी सुखासमाधानानें नांदत आलेल्या घरांत कजे व द्वेष वाढून वाताहत झाल्याची, नवराबायको, मायलेक, भाऊभाऊ वगैरेमध्ये वैमनस्यें वाढून सर्वांचीच दुर्दशा झाल्याची शतशः उदाहरणें आपल्या नजरेखालून जात असतां केवळ क्षणिक सोयीकरितां भावी परिणामाविषयीं डोळ्यांवर कातडें ओढून विवाहरूपी दुर्लभ्य पाशांत लोक पुनःपुनः पाय अडकवून घेतात त्या त्यांच्या मूर्खपणाला काय म्हणावें ? लहानपणीं आपल्या अनुमती वांचून आईबापांनीं आपल्या गळ्यांत स्त्रीरूपी सात मणांची बेडी अडकवून दिली म्हणत त्यांना नांवें

ठेवणारी व बालविवाहाविरुद्ध व्याख्यानें झोडणारी मंडळी अलीकडे पुष्कळ निपजुं लागली आहे; पण तीच कर्मधर्मसंयोगानें एकदा या पाशांतून मुक्त झाल्यास स्वहस्तानेंच आपल्या गळ्याभोंवतीं दुसरी बेडी बिनहिकत अडकवून घेते किंवा फार दिवस गाडीला जुंपलेला बैल आपणच जूं खांद्यावर घेऊं लागतो, किंवा पुष्कळ वर्षे तुरुंगवास भोगलेल्या कैद्याला मोकळ्या हवेंत चैन पडत होत नाहीसैं होतें तशी तर ह्यांची स्थिति होत नसेल ना ? कसेंही असो, संसाराच्या असारत्वाविषयी लांबलचक व्याख्यानें देतांना सांगणारा एखादा धर्माभिमानी काय व आमच्या विवाहपद्धतींत व्यंगें काढणारा सुधारक काय, दोघेही ह्या कामीं सारखीच अतुरता दाखवितात; तेव्हां त्याबद्दल अमक्याच पक्षाला दोष न देतां आमच्यांतील एकंदर प्राचीन उदात्त गुणांचा लोप, राष्ट्रीय अवनतीबरोबर आलेले शारीरिक व मानसिक दौर्बल्य आणि पूर्वी थोडी बहुत असलेली समाज बंधनें अजीवात तुटून गेल्यामुळें अतोनात वाढलेला उच्छृंखलपणा व बेपर्वाई हींच असल्या दुष्ट चालींना अलीकडे विशेष उत्तेजन मिळण्यास कारणें झालीं असें म्हटलें पाहिजे.

असो. ह्या विषयाचा एका बाजूनें विचार झाला मुख्य सिद्धांताकडे पुढच्या खेपेस वळूं.

*[नंबर २]

पुरुषांना हवीं तितकीं लग्नें करण्याची मोकळीक दिल्यानें, निदान लोकांची समजूत तशी झाली असल्यानें तिचा कसा दुरुपयोग होऊं लागला आहे व तेणें-करून केवळ स्त्रीवर्गाचेंच नव्हे, तर खुद्द पुरुषांचें व त्यांच्या एकंदर कुटुंबांचें किती नुकसान होत आहे ह्याचें एका तऱ्हेनें मागील अंकीं दिग्दर्शन केलें. पण व्यक्तीपेक्षांही समाजाचें त्यापासून फारच अहित होत आहे, व म्हणून तद्विषयक निर्बंध केल्यानें व्यक्तिविशेषाला जरी कितीही अडचणी सोसाव्या लागल्या तरी सार्वजनिक हिताकरितां तसला निर्बंध करणें अत्यंत अवश्य आहे, हा आमचा मुख्य मुद्दा आहे. पुनर्विवाह म्हटला कीं विधवा डोळ्यांपुढें दिसूं लागतात आणि मग प्रत्येकाच्या मताप्रमाणें निरनिराळे विकार त्याच्या मनांत उद्भवतात. वैधव्य-पंकांत रुतलेल्या गायींना उद्धरण्याकरितां ‘मनसा वाचा हस्ताभ्यां’ प्रयत्न करण्याचा एखाद्या तरतरीत सुधारणेच्छुला आवेश येतो; व बाबावाक्याला प्रमाण मानणाऱ्या व शास्त्ररुढीरूप प्राकारामागें दडून परपक्षावर शब्दवर्षाव करणाऱ्या धार्मिकमन्याकडून ‘अब्रह्मण्यं’ ‘अब्रह्मण्यं’ असा ध्वनि निघूं लागतो. पण विधवाविवाहापेक्षां शतपटीनें महत्त्वाच्या दुसऱ्या प्रकारच्या पुनर्विवाहाकडे लोकांचें लक्ष जात नाही. वस्तुतः ह्यांत फारसें आश्चर्य नाही; कारण हल्लीं सुधारणावादी काय आणि धर्माभिमानी काय, दोघांचेही आचरण स्वार्थदृष्टीचें आहे; तेव्हां

केवळ सार्वजनिक हिताकरितां एखादी गोष्ट अमलांत आणून स्वतः अडचण सोसण्यास तयार होण्यापुरतें नैतिक धैर्य कोणाच्याच अंगीं आढळू नये हें स्वाभाविक आहे. स्त्रीपुरुषांची योग्यता सारखी करावयाची हा सुधारांचा हेतु स्तुत्य आहे, पण तत्प्रीत्यर्थ पुरुषांप्रमाणें स्त्रियांसही उच्छृंखल करण्यापेक्षां पुरुषांच्या स्वैर वर्तनालाच थोडाबहुत आळा घालणें अधिक श्रेयस्कर झालें असतें. विवाहबंधनें सैल करून आधीच बेताल झालेल्या विषयवासनेला उत्तेजन देण्यानें एखाद दुसऱ्या व्यक्तीचें दुःख निवारण झालें तरी ती खरी सुधारणा नव्हे हें आमच्या संसारैकपरायण सुधारकांच्या लक्षांत आलें नाहीं तें ठीकच आहे. तसेंच स्त्री-पुनर्विवाह शास्त्रनिषिद्ध एवढ्यावरून त्याजविरुद्ध ओरड करणाऱ्यांनीं आपण तितकेच किंवा त्याहूनही वाईट शास्त्रनिषिद्ध प्रकार हरघडीं आचरीत आहों हें मनांत आणूं नये हेंही त्यांच्या अप्पलपोटेपणाला अनुरूपच आहे. विधवांना शास्त्रकारांनीं संन्यासव्रत सांगितलें म्हणून त्यांची थोरवी गाऊन, त्याच शास्त्रकारांनीं विधुराविषयीं तितकेच कडक निर्बंध केले आहेत ते विसरून जाणें, व आपल्या सुनालेकींना पातिव्रत्य धर्माचा लांबलचक उपदेश करून स्वतः एकामागून किंबहुना एक जिवंत असतांनाही दुसऱ्या हव्या तितक्या बायका करणें, व इतकेंही करून धर्मरक्षणाचा आपल्याकडेच मक्ता घेऊं पाहणें त्याला अप्पलपोटेपणा म्हणूं नये तर काय म्हणावें हें आम्हांस समजत नाहीं. त्याचप्रमाणें समाजोन्नति, सुधारणा वगैरेवर लांब व्याख्यानें झोडून, इंद्रियनिग्रहाचें उदाहरण घालून देण्याचा स्वतःवर प्रसंग आला कीं, भागूबाईपणा पत्करणें व आपण होऊन बालपत्नीचे लोढणें गळ्यांत अडकवून पुनः घाण्याच्या बैलाप्रमाणें कुटुंबभरणांत आपल्या अमोलिक आयुष्याचा दुर्व्यय करणें हेंही तितपतच निंद्य आहे. येणेप्रमाणें दोन्ही पक्ष या कार्मी सारखेच दोषी असल्यामुळें कोणी कोणास हसावयास नको हें खरें; व म्हणूनच ह्या विषयासंबंधानें बहुधा हल्लीं स्तब्ध वृत्ति दिसून येत असावी. पण देशाची खरी सुधारणा आणि उन्नति व्हावी अशी सर्वांची इच्छा असेल तर हल्लींचा प्रकार जितका लवकर बंद होईल तितका होणें इष्ट आहे, व म्हणूनच ह्या विषयास आम्हीं हात घातला. लग्न करणें हें जन्मांतील मोठें कर्तव्य अशी हल्लीं सर्वांची समजूत आहे ती कमी झाल्याखेरीज ह्या बाबतींत कोणतीही सुधारणा व्हावयाची नाहीं; व चतुर्भुज बनवण्याकरितां चोरी करणें किंवा परकन्येचा प्रतिग्रह करणें ह्यापेक्षां विष्णुस्वरूपाप्रत पावण्याचे दुसरे उत्तम मार्ग आहेत. हें तत्त्व लहानापासून थोरापर्यंत सर्वांच्या मनांत बिंबल्याशिवाय त्यांच्या हातून कोणताही पुरुषार्थ व्हावयाचा नाहीं. तेव्हां लग्नाचें हल्लीं जें इतकें बंड माजलें आहे तें कमी करणें हाच खऱ्या सुधारणेचा उपाय आहे व त्यांतच खरें धर्मरक्षण आहे असें आम्ही दाखविणार आहों. येथें आम्हाला वर सांगितलेल्या दोनही प्रकारच्या लोकांची समजूत घालावयाची आहे. नवीन मताच्या पक्षाला

युक्तिवाद विशेष पसंत पडतो, तर धर्माभिमानी ह्यणविणारी मंडळी जुने शास्त्रकार सांगतील तेवढेंच ग्राह्य असा आग्रह धरून बसणार. वस्तुतः दोन्ही पक्षांचा आग्रह केवळ बोलण्यापुरताच असतो; आचरण दोघांचेही एकसारखेंच; म्हणजे 'मनः पूतं समाचरेत्' ह्या तत्त्वानुरोधानेंच असतें. प्रसंग पडला म्हणजे युक्तिवाद गुंडाळून ठेवणारी सुधारक मंडळी दृष्टीस पडते, तसे घडोघडी विहितभंग व निषिद्धाचरण करणारे धर्माभिमानीही शेंकडों आहेत; परंतु वादपद्धति दोघांची भिन्नभिन्न असल्यामुळे आम्हांलाही प्रस्तुत विषयाचें शास्त्रदृष्ट्या व युक्तिदृष्ट्या अशा दोन्ही मार्गांनीं विवेचन केलें पाहिजे. शिवाय प्राचीन ऋषिमत सुधारणाला आड येतें असा जो विनाकारण गैरसमज आहे तो ह्या विषयासंबंधानें तरी खोटा आहे असेंही दाखविण्यास ही चांगली संधि आहे. तेव्हां आजच्या खेपेस प्राचीनकाळीं शास्त्रसंमत आचार कोणता होता हें पाहूं; म्हणजे हल्लीं लोकांचें वर्तन युक्तिदृष्ट्या अत्यंत हानिकारक आहे इतकेंच नाही, तर प्राचीन शास्त्रकारांनाही नापसंत व म्हणून अधर्मकारक आहे असें स्पष्ट दिसून येईल.

धर्मशास्त्रग्रंथांतून द्विजमात्राला सारख्याच योग्यतेचे सोळा संस्कार विहित असून केवळ विवाहालाच अलीकडे इतकें प्राधान्य कां आलें व इतरांचा बहुतेक लोप कां झाला? ह्यांतील इंगित आमच्या मते हिंदु लोकांची न्हासकाळीं अति वाढलेली विषयलंपटता हेंच असावें. लग्नाखेरीज उपनयन मात्र कांहीं कांहीं जातींत आढळतें, पण तेंही बारा वर्षांचें एका दिवसांत आटपून टाकण्यापुरतें संपुष्टांत आलें आहे, व गुजराथ वगैरे प्रांतांत तर त्याला मुळींच पांटा मिळाला आहे. स्त्रियांचें मौजीबंधनपूर्वीं होत असे असें म्हणतात, पण तेंही लुप्त झालें. सारांश, लोकांनीं संसारपाशांत लवकर पडून नये एवढ्याकरितां अडथळे म्हणून हें जे विवाहाचे पूर्वीं १५ संस्कार लावून दिले होते, त्या सर्वांचा लोप करून वस्तुतः कनिष्ठ अशा विवाहाचेंच लोकांनीं स्तोम माजविलें ह्याला कारण त्यांची मानसिक अवनती व धर्मबुद्धिचा न्हास हेंच असलें पाहिजे. देवर्षिपितृऋणापैकीं पुत्रोत्पादन करून पित्रांपासून ऋणमुक्त होण्याकरितां आयुष्य वेचणारे लोकच यज्ञानें व अध्ययनानें फिटणारीं, देवांचें व ऋषींचें अशीं दुसरीं दोन ऋणें अजीवात विसरून गेले. मन्वादिकांनीं गृहस्थाश्रमाची प्रौढी वर्णन केली ती याजनाध्यापनाकरितां हें विसरून शंकराचार्यांनीं मंडणमिश्रांस म्हटल्याप्रमाणें मातृ-स्वसृस्थांनीं झालेल्या स्त्रियांशीं रममाण होण्यांतच लोक कृतार्थता मानूं लागले. सारांश, प्राचीन ऋषींच्या नियमांतील मुख्य भाग टाकून आपल्या प्रखर झालेल्या विषयवासनेची यथेच्छ तृप्ति करण्यास अनुकूल तेवढाच भाग लोकांनीं उचलला; व आमची सर्व प्रकारें हल्लीं जी अवनति झाली आहे ती त्याचा परिणाम असें असून, रागतः स्वीकार केलेल्या हल्लींच्या प्रत्येक रूढीला त्या पुराणपुरुषांची संमति दाखवूं पहाणें म्हणजे त्यांची थडा करणें नव्हे काय? वस्तुतः स्त्रियांप्रमाणें पुरुषांचें लग्न अवश्य झालेंच पाहिजे अशी प्राचीन

शास्त्रकारांची समजूत नाही. प्रत्येकाला चारी आश्रम विहित असल्यामुळे एक विवाह फार तर केला तर चालेल; पण अनेक विवाहांचा व विशेषेकरून कांहीं विवक्षित बयानंतरच्या पुनर्विवाहाचा तर त्यांनी स्पष्ट निषेधच केला आहे; त्यावरून प्राचीन काळीं विवाहाला व तन्मूलक गृहस्थाश्रमाला फारसे महत्त्व देत नव्हते हें उघडच आहे.

अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् ॥

(मनु. ५-१५९)

ह्या मनुवचनांत तर विवाहाखेरीजही पुरुषार्थ किंवा स्वर्गप्राप्ति साधतां येते असे स्पष्ट सुचविलें आहे.

‘ ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा

प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा ॥

(जावा. ४)

ह्या जावालश्रुतीनेही गृहस्थाश्रमाची म्हणजे विवाहाची मुळीच जरूर नाही, तर पाहिजे तेव्हां संन्यास घेतां येतो असें म्हटलें आहे. इतकेंच नाही तर शेवटीं ‘ यदहरेव विरजेत तदहरेव प्रव्रजेत् ’ अशीही अनुज्ञा दिली आहे. ‘ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ’ व ‘ विधिर्वा धारणयत् ’ (ब्रह्मसूत्र ३-४-१९-२०) ह्या सूत्रांत बादरायणाचार्यांनीं हाच सिद्धांत स्थापन केला आहे. तात्पर्य, गृहस्थाश्रम किंवा विवाह परमपुरुषार्थ साधनांपैकीं नसल्यामुळे पुरुषांना आवश्यक नसून केवळ रागतः प्राप्त अतएव गौण आहेत. तेव्हां तीं नाहीं केलीं तरी चालतील इतकेंच नाही, तर त्यांच्यायोगानें दुसऱ्या महत्त्वाच्या कार्याला प्रतिबंध होत असला तर मुळींच करूं नये. ‘ यदहरेव विरजेत् ’ ह्या वाक्यांनीं हेंच सूचित केलें आहे व म्हणून प्राचीन ऋषिवर्यांना संमत असा उत्तम पक्ष म्हटला म्हणजे आमरण ब्रह्मचर्य किंवा संन्यास होय. विवाहाला फारसें महत्त्व दिलेलें नाही. अगदींच नाही असें आमचें म्हणणें नाही,

गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान् बिभर्ति हि

(मनु. ६-८९)

वगैरे ठिकाणीं त्यांनीं त्याची थोरवीही गाईली आहे. पण त्याचें कारण अर्थात् तेव्हांची विशेष प्रकारची लोकस्थिति होय हें सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. देशाच्या मानानें लोकसंख्या थोडी असल्यामुळे प्रजोत्पादनाला उत्तेजन देणें त्या वेळेस अवश्य होतें. पण आतां तशी स्थिति नाही. लोकांत दारिद्र्य वाढत चाललें असूनही गेल्या वर्षीत साडेतीन कोटि प्रजा वाढली ! तेव्हां प्रजोत्पादनाला उत्तेजन देण्यापेक्षां तें कमी करणेंच हल्लीं आवश्यक झालें आहे व तें करण्यास विवाहच कमी झाले पाहिजेत.

परंतु आमरण ब्रह्मचर्याचें पालन करणें साधारण मनुष्याच्या हातून व्हावयाचें नाहीं. तसेंच खरें वैराग्य झालें नसेल तर तें पाळण्याच्या भरीस पडूं नये हेंच एकार्थी चांगलें, असें समजूनच कीं काय, आमच्या शास्त्रकारांनीं दुसऱ्या एका गौणपक्षाची योजना करून ठेविली आहे. तो हा कीं समावर्तनानंतर ग्राह्यस्थ स्विकारून संसारसुखाचा पाहिजे तर अनुभव घ्यावा; परंतु खऱ्या पुरुषांची जोड करावयाची असेल तर काहीं काळानें तरी त्यापासून निवृत्त झालें पाहिजे.

“ गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वली पलितमात्मनः ।

अपत्य स्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥

(मनु. ६-२)

म्हणजे तोंडावर सुरकुत्या पडल्या, केंस पांढरें झाले, मुलेंवाळें झालीं म्हणजे गृहस्थानें सर्वसंगपरित्याग करून वनांत जावें असें मनु म्हणतो. पण हल्लीं प्रकार कसा आहे बरें ? नदीवर गोवऱ्या गेल्या तरी एखाद्या अल्पवयस्क मुलीचें पाणिग्रहण करून आपल्याबरोबर चिताग्रीत नाहीं तरी वैधव्यरूप दावानलांत तिला लोटूं पाहणारे नराधम सभ्य म्हणून खुशाल लोकांमध्ये मिरवितात !

“ द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ”

(मनु. ५-१६९)

म्हणजे अर्धें आयुष्य होईपर्यंत म्हणजे अर्थात् शिकस्त पन्नास वर्षेपर्यंत गृहस्थाश्रम ठेवून पुढें संसारत्याग करावा असें मनुचें म्हणणें आहे. ही गोष्ट अर्थात् शंभर वर्षांची आयुर्मर्यादा होती तेव्हांची झाली; पण हल्लीं ५० किंवा ६० हेंच आयुष्याचें मान झालें आहे. तेव्हां वरील मनुवचन पाळावयाचें म्हटलें म्हणजे तिसाव्या वर्षाच्या आंतच गृहस्थाश्रम पूर्ण करणें प्रत्येकाचें कर्तव्य होत नाहीं काय ? गौतमाचेंही असेंच दुसरें एक वचन आहे तें अधिक स्पष्ट आहे.

“ पंचाशद्वर्षादुर्ध्वं च न ग्राह्यं पाणिपीडनम् ।

कलेयुगस्य दुष्टत्वाच्याज्य माहुर्मनीषिणः ॥

युवानं प्रेक्षयेन्नारी स्वयं जीर्णापि सर्वदा ।

व्याभिकारात्कुलं नश्येत् कुलनाशात्कुलंगनाः ।

भ्रंश्यति संकराभूत्वा संकरो नरकाय वै ।

नरकान्नानुवर्तते तस्माद्वर्हन्ति ॥

म्हणजे एक वेळ वृद्ध स्त्रीनें तरुणाशीं लग्न केलेले पत्करेल; पण पन्नास वर्षांनंतर म्हत्वाऱ्यानें कधीही लग्न करूं नये; कारण अशा लग्नाची स्त्री व्यभिचारिणी निषावयाची व मग सर्व कुलक्षय होतो. भगवद्गीतेच्या प्रथमाध्यायांत अर्जुनाचें असेंच म्हणणें आहे. तेव्हां वरील वचनांचा केवळ शब्दार्थ घेतला तरी पन्नास वर्षांनंतर विवाह करणें म्हणजे अतिशय मोठे अधर्माचरण करणें असें होतें. पण तें करणारावर हल्लीं कोणी ग्रामण्य करीत नाहीं. ह्या धर्मश्रद्धेस काय म्हणावें ? वस्तुतः वरील वचनांचा शब्दार्थ घेण्यापेक्षां शास्त्रकारांचें तात्पर्य घेणेंच अधिक इष्ट

आहे, व तें घेतलें म्हणजे विवाहाची उत्तरमर्थां पन्नासाच्याही अलीकडे येईल हें वरती दाखविलेंच आहे. दुसऱ्या एका दृष्टीनें हीही मर्यादा अलीकडे येते.

“ त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां तद्वा द्वादश वार्षिकी ” इत्यादि मनुवचनाप्रमाणें पुरुषाचा प्रथम विवाह तिसाव्या वर्षी झाला पाहिजे. “ च्यष्टवर्षाऽष्ट वर्षायां ” हा कनिष्ठ पक्ष घेतला तरी तो काल २४ ठरतो आणि हल्लीं लग्नें तर बहुत करून १६-२० च्या दरम्यान होतात. मनुनें तिसांपासून पन्नासांपर्यंत म्हणजे २० वर्षे गृहस्थाश्रम अनुभवण्यास परवानगी दिली आहे; तेव्हां मनुस्मृत्यनुसार ३६ पासून ४० च्या आंतच संसारत्याग करणें प्रत्येकाला हल्लीं भाग आहे. अर्थात् ४०-साव्या वर्षानंतर पुनः लग्न करणारा धर्माविरुद्ध आचरण करीत असून आश्रम-भंगास सांगितलेल्या प्रायश्चित्तास म्हणजे जातिभ्रंशास पात्र आहे. गृहस्थाश्रमाला उचित अग्निहोत्रादि कर्में करणारांची ही गोष्ट; मग संध्या देखील विसरून ‘ न हिंदुर्न यवनः ’ बनलेल्या अर्वाचीन मंडळीस आमच्या शास्त्रकारांनीं मुळींच लग्न करण्याची तरी परवानगी दिली असती कीं नाहीं हा संशयच आहे.

येणेंप्रमाणें तीसचाळिसांचें दरम्यान संसारत्याग करून परमार्थ साधनाकडे लक्ष लाविलें पाहिजे. असें आमचें धर्मशास्त्र सांगतें, आणि जोंपर्यंत आमची धर्मबुद्धि जागृत होती, जोंपर्यंत विषयोपभोग हें आयुष्यांतील इतिकर्तव्य नसून होईल तितकें लवकर संसारपाशांतून मुक्त होऊन इतर अत्यंत महत्त्वाच्या कार्यास लागवें असें पुष्कळ लोकांस वाटत होतें. तोंपर्यंत वरील नियमाप्रमाणें वागून आपली निग्रहशक्ति, निरपेक्षता व धैर्य दाखविणारीं माणसें आमच्यांत निपजत होती असें इतिहास साक्ष देतो.

ह्याप्रमाणें गृहस्थाश्रम संपवून वानप्रस्थाश्रम किंवा संन्यास स्वीकारावा असें शास्त्रकारांचें म्हणणें आहे. पण तसें वागणें सोपें नाहीं, म्हणून लोकांनीं अर्थात्च तिकडे दुर्लक्ष केलें; परंतु आम्हांला जर पुन्हां आपली पूर्वीची उन्नतावस्था प्राप्त करून घ्यावयाची असेल तर त्याप्रमाणें वर्तन करूं लागल्यावांचून गत्यंतर नाहीं हें उघड आहे. संन्यास शब्दानें लौकिक भगवा संन्यास मात्र घ्यावयाचा नसून खरा संन्यास म्हणजे सर्व काम्यवस्तूंचा व कर्मोचा परित्याग असाच अर्थ घेतला पाहिजे; व हें आम्हीच म्हणत नसून त्याला प्राचीन आधार आहे.

“ काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफल त्यागं त्यागं प्राहुर्विच क्षणाः

(भ. गीता १८-२)

ह्या गीतेंतील भगवद्वचनाप्रमाणें खरा संन्यास म्हणजे सर्व कामकाज सोडून गुलाबी छाट्या फडकावीत यजमानाच्या पुढ्यावर पुष्ट होणें नव्हे, तर सर्व कर्में यथोक्त रीतीनें करीत असतोही त्यांच्या फलाची अपेक्षा न ठेवणें हा होय. मनांतील वासनारूप कषाय गेला नाहीं तोंपर्यंत नुसती बाहेर कषायवस्त्रें परिधान करणें,

किंवा आशेचें मंडण होण्यापूर्वीच शिखेचें मुंडण करणें व्यर्थ होय. व्याजो नारायण, मुद्दल नारायण, करणारे भिक्षू, गांवोगांव आहेत; पण,

“ एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ।

(भ. गीता. १८-६)

ह्याप्रमाणें जगांत राहूनही निष्काम बुद्धीनें सर्व व्यवहार करणारा महात्मा कचित्च आढळतो घरांत राहून व लोकांमध्ये सर्व व्यवहार करून हा संन्यास साधतां येतो असें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास केलेल्या उपदेशावरून व अनेक ऐतिहासिक पुरुषांच्या उदाहरणांवरून स्पष्ट होतें. तीस वर्षें भरलीं कीं इंग्रज सरकार-ही आपल्या नोकरांस पेन्शन ध्यावयास लावतें; पण आमच्या संसारयात्रेपासून यमाजीभास्कराचें बोलावणें येईपर्यंत देखील आम्ही रजा घेत नाही. ह्या आशाळ-भूतपणाला काय म्हणावें ? ४० व्या वर्षीं सर्वसंगपरित्याग करून भीक मागत हिंडावें अगर चाकरी वगैरे सर्व सोडून हरि-हरि म्हणत स्वस्थ बसावें असें आम्ही म्हणत नाहीं.

“ नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥

(भग. १८-७)

ह्या भगवद्वचनाप्रमाणें नियमित कर्तव्याचा त्याग करणें कधींच इष्ट होणार नाहीं. मात्र तीं करतांना स्वार्थबुद्धि असूं नये, परमार्थाकडे दृष्टि द्यावी, व उरलेलें आयुष्य निरपेक्ष बुद्धीनें लोकहितार्थ झटण्यांत घालवावें इतकेंच वरील विवेचनाचें तात्पर्य आहे.

[नंबर ३]*

विवाहासंबंधानें आमच्या ऋषिवर्यांचें काय मत आहे तें मागील खेपेस सांगितलें. आमरण ब्रह्मचर्याचें पालन करणें हा उत्तम पक्ष, किंचित् काल गृहस्था-श्रम अनुभवून नंतर त्यापासून परावृत्त होणें हा मध्यम पक्ष, व यावज्जीव संसार-पंकांत निमग्न राहून जसा जन्म झाला तसेंच यमराजाचा हुकूम येईल तेव्हां जगांतून प्रयाण करणें हा अधम पक्ष होय, असा सर्व शास्त्रांचा मथितार्थ आहे. हिंदुधर्मांत वैराग्यप्रवृत्तीला फाजील महत्त्व देऊन ऐहिक वस्तूंविषयीं तिरस्कार दाखविला आहे म्हणून कित्येक विधर्मी व त्यांचाच सूर ओढणारे आमच्यापैकीं कित्येक लोक त्यास नांवें ठेवतात; पण त्यांतील खरें इंगित दोघांनाही समजत नसतें. संसारत्याग करून विरक्त होणें म्हणजे घरादाराला आग लावून देऊन वनचरवृत्ति धारण करणें असेंच केवळ नव्हे हें त्यांच्या ध्यानांत येत नाहीं.

नुसता अरण्यवास केल्याने विषयवासना लय पावते असा नियम नाही. विषय-वासना जागृत आहे तोंपर्यंत परमार्थाकडे कधीही दृष्टि लागत नाही हें जसे खरें आहे, तसेच ऐहिक सुखाची हांव नाहीशी झाली असेल तर जगाशी संबंध ठेवून व घरांत राहूनही परमार्थसाधन करतां येतें, अशाविषयी प्राचीन व अर्वाचीन-कार्त्तिकी अनेक माहात्म्यांनी उदाहरणें घालून दिली आहेत. सार्वभौम राजाचें पौरोहित्य करीत असतांही अंतःकरण निर्विकार ठेवून परमार्थचिंतित खल पद्धत देणाऱ्या वसिष्ठापासून तों अविधाची चाकरी करणारा दामाजीपंत किंवा शिवगुरु रामदास ह्यांच्या काळापर्यंत पाशमुक्त बुद्धीनें ऐहिक व पारमार्थिक कर्तव्ये चोख बजावून आपणांस, आपल्या कुळांस व एकंदर देशास कृतार्थ करून घेणारे हजारां माहात्मे होऊन गेले अशी इतिहास साक्ष देतो. राज्यशासनासारखें अगदीं व्यावहारिक स्वार्थपर काम करणाऱ्या क्षत्रियांनाही

गुणवत्सुरोपित श्रियः

परिणामेहि दिलीपवंशजाः ।

पदवीं तरुवल्कवाससां

प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥

असाच कुलधर्म सांगितला आहे. मनुनेंही वीस वर्षे गृहस्थाश्रम अनुभवून नंतर त्याची अपेक्षा सोडावी असा नियम घालून दिला आहे. पण ज्या हिंदुधर्माचा हा आदिम सिद्धांत त्याचाच अभिमान बाळगणारे आम्ही क्षणोक्षणी त्याची उपेक्षा करतो; इतकेंच नाही तर आपल्या कृतीनें व पुष्कळदां वाचनेंही लोकांस त्याच्या विरुद्ध उपदेश करतो ! मुलेंबाळें जाणतीं झाल्याबरोबर संसाराचा बोजा त्यांजवर टाकून मोकळे होणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे, ही कल्पनाच अलीकडे लोकांच्या मनांतून नाहीशी झालेली दिसते. मुलगा झाला कीं सून केव्हां पाहीन, सून आली कीं नातवंड केव्हां खेळवीन व नातू झाला कीं बाळ्याचें लग्न केव्हा करीन ह्या विवंचनेखाली आम्हांला ह्या जगांत येऊन दुसरीं पुष्कळ कर्तव्ये करावयाचीं आहेत हें आमच्या स्वप्नीमुद्धां येत नाही. यावज्जीव कडकडीत ब्रह्मचर्य पाळून आपल्या ब्रह्मतेजानें सार्वभौमांसही नमविणारे प्राचीन ऋषि कोणीकडे, व आपली व बायकांपोरांची टीचभर खळी भरण्याकरितां वर्षानुवर्षे विधर्मी लोकांच्या सेवेत बुटांच्या लाथा खाणारे त्यांचे गोत्रज कोणीकडे ! परशुरामानें दान दिलेल्या पृथ्वीचाही अन्हेर करणारा कश्यप किंवा अगदीं अलीकडे शिवाजीचें राज्य शिवाजीस परत देणारा रामदास ज्या भूमीवर अवतीर्ण झाला तेथेंच यत्किंचित् अर्थ-लाभाकरितां हवीं तीं नैद्य कमें करणारे अधम निपजूं लागावेत ह्याहून आमच्या धर्माची व नीतिमत्तेची आणखी विटंबना ती कोणती ! आमची हल्लीं अवनति झाली आहे ती हिंदुधर्मांमुळे नव्हे, तर धर्म अजीबात सुटल्यामुळे झाली आहे ही मोष्ट धर्माभिमानी व सुधारक ह्या दोघांनींही ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. विशेषेकरून तारुण्यांतील आपल्या सौंदर्याची प्रतिष्ठा सांगणाऱ्या अर्धजरतीप्रमाणें आम्हीं

पूर्वी फार सुधारलेले होतों म्हणून डौल मारणारांनी आपल्या प्राचीन वैभवाच्या आठवणीनेच संतोष मानून न घेतां, ते गेलें कसें व पुनः कशानें आणतां येईल ह्याविषयी विचार करणें अधिक श्रेयस्कर होईल. जन्मदरिद्रापेक्षां वडिलार्जित संपत्ति उधळून कफळक बनलेला गर्भश्रीमंत अधिक निंदाई आहे हें जसें सर्वांना कबूल आहे, तसेंच आपला पूर्वीचा मोठेपणा व हल्लींची निकृष्टावस्था पाहून आपणांस अत्यंत लज्जा व उद्वेग उत्पन्न झाला पाहिजे.

असो. आपल्या पूर्वजांचें वैभव प्राप्त करून घ्यावयाचें असेल तर त्यांचेंच अनुकरण केलें पाहिजे, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. ज्या गुणांच्या योगानें हा हिंदुस्थानदेश प्राचीनकाळीं अखिल जगतावर ललामभूत होऊन बसला होता, ज्याच्या योगानें ग्रीस, रोम वगैरे प्राचीन राष्ट्रांची आध्यात्मिक व आधिभौतिक उन्नति झाली होती, व ज्यांच्या योगानें अर्वाचीनकाळीं युरोप व अमेरिका-खंडातील देश सुधारणेच्या व स्वतंत्रतेच्या अत्युच्च शिखरावर जाऊन बसलेले आढळतात, त्या गुणांचें संपादन करण्याखेरीज आपल्या देशाचें पुनरुज्जीवन करण्यास दुसरा मार्ग नाही. अस्वार्थपरता, परमार्थदृष्टि, मानसिक औदार्य, आत्म-संयमन वगैरे गुण इंग्रज लोकांत जागृत आहेत म्हणूनच त्यांना एवढें वैभव प्राप्त झालें आहे; तेव्हां त्यांचा किता गिरवावयाचा म्हणजे जाकीट, पाटलोन तेवढी न घेतां वरील गुण शिकले पाहिजेत, व ते करण्याला आम्हीं वर सांगितलेला एकच उपाय आहे. देशाची उन्नति करणें असेल तर अगोदर आत्मसंयमन करण्यास शिकून स्वतःची मानसिक उन्नति केली पाहिजे; आणि राष्ट्रीय स्वातंत्र्य परत मिळवावयाचें असेल तर आधीं कुटुंबदास्यांतून पुष्कळ लोकांनीं आपणांस मुक्त करून घेतलें पाहिजे.

कोणीच लग्न करूं नये असें आम्ही म्हणत नाहीं. तसें म्हणणें वेडेपणाचें होईल व तसें घडणेंही अशक्य आहे; परंतु विवाहारावरील हल्लींची आसक्ति कमी झाली पाहिजे. आजन्म ब्रह्मचर्य पाळवलें नाही तरी निदान विजवरांचे पुनर्विवाह बंद केले पाहिजेत; आणि येणेंकरून तरी संसारपाशांतून मोकळे असे हजारों पुरुष देशकार्यासाठीं तनमनधन अर्पण करण्यास तयार झाले पाहिजेत. हल्लीं कोणतेंही देशहिताचें काम हातीं घ्यावयाला दोन मोठ्या अडचणी येतात; एक द्रव्याची व दुसरी माणसाची. राष्ट्रीय सभा सर्वांना हवी, पण फंड देण्याला लोक तयार नाहीत; आणि भूमसाहेबाप्रमाणें तत्प्रीत्यर्थ येथें रात्रंदिवस झटणारे किंवा विलायतेस, आपली दाद लावण्याकरितां, जाण्याचें धैर्य करणारे पुरुष नाहीत अशी कुरकुर ऐकूं येते. व्यापार, कारखाने, उद्योग वाढले पाहिजेत खरें, पण त्याला भांडवल नाही व श्रम करणारे लोकही नाहीत. सामाजिक व धार्मिक सुधारणांचीही तीच रडकथा; तेव्हां द्रव्यबल आणि मनुष्यबळ ह्यांची जी आम्हांस एवढी वाण पडतें त्याचें कारण काय ? आमच्याजवळ मुळींच द्रव्य नाही. दारूखालीं, चैनीबाजीखालीं, व रिकाम्या खर्चाखालीं लाखों रुपयांचा फला

दरवर्षी उडतो हें आपण प्रत्यक्ष पाहतो. तसेंच एवढा विद्याप्रसार झाला असतां देशोन्नतीवर व्याख्यानें देणारे पासरीभर निपजत असतां माणसांची न्यून्यता खरो-
खर असूं नये. पण स्वार्थपरायणतारूप राहून आमच्या सर्व उदासवृत्तींस ग्रासून टाकिलें आहे त्यामुळे आम्हांला असें हताश व्हावें लागतें. पैसे आहेत ते कुटुंब-
पोषण व चैनीबाजी ह्यांत उडून जातात; आणि पुरुष आहेत तेवढ्यांना बायका-
पोरें संभाळतांच पुरेवाट होते; तेव्हां त्यांच्या हातून देशहिताचा उद्योग तो काय
होणार ? हिंदुस्थानांत दरसाल प्रजावृद्धि होते तेव्हां तेथें संपत्तिही वाढत असली पाहिजे,
असें इंग्रज लोक म्हणतात. पण त्या वेष्ट्यांना हें कुठें माहीत आहे कीं, ह्या प्रजा-
वृद्धीच्या पायींच आमच्या सर्व संपत्तीचें, उमेदीचें, बुद्धीचें, नीतीचें आणि
धर्माचें मातेरें होत आहे ! मोक्षमुल्लर भट्टांच्या विद्वत्तेची वाखाणणी करणारे
येथें पुष्कळ आहेत; पण मोक्षमुल्लरास अविवाहित राहिल्यानेंच एवढी विद्वत्ता व एवढें
ग्रंथलेखन शक्य झालें हें एकाच्याही लक्षांत येत नाही. मिल्ल-स्पेन्सरचीं बुकें
वाचून पोपटपंची करणें सोपें आहे; पण त्यांच्यासारखे दीर्घकाल किंवा यावर्जीव
ब्रह्मचर्य पाळून अहोरात्र शास्त्रव्यासंग करण्याला मात्र कोणाचेंही धैर्य होत नाही !
कोणत्याही सुधारलेल्या देशाचा इतिहास पाहा, मोठ्या उमेदीचीं व धाडसाचीं
कामें केलीं तीं अशा पाशमुक्त पुरुषांनींच केलीं व म्हणूनच त्या त्या देशाची
भरभराट झाली. संसारशकटाचीं स्त्री, पुरुष हीं दोन्ही चाकें खरीं, व चांगल्या
स्त्रियेपासून पुष्कळ वेळां मदत होते हेंही खरें; पण एक तर चांगल्या स्त्रिया
दुर्मिळ व दुसरें कांहीं प्रसंगीं दुचाकी खटाऱ्यापेक्षां चल्द धावणारी एकचाकी
गाडी जशी बरी, तसेंच कित्येक कामें मनुष्य एकटा असेल तरच होऊं शकतात.
आणि देशाची, समाजाची व मानव जातीची उन्नति अशाच कामावर अव-
लंबून असते. घरीं बायको रडत आहे असें आठवतांच समरांगणीं मोठमोठ्यांचें-
देखील धैर्य गळेल. पोरांचें लोटणें मागें असतें तर गुरूत्वाकर्षणाचे, प्रकाशाचे व
गणिताचे अनेक शोध न्यूटनच्या हातून झाले नसते संसारपाश गळ्यांत असतां
तर बुद्ध-खिस्त-प्रेषितांनीं धर्मप्रसारार्थ पृथ्वीपर्यटन केलें नसतें. इंग्रज लोकांना
व्यापाराचेद्वारे आपलें समुद्रवलयांकित राज्य स्थापितां आपलें नसतें; तें मातृ-
भूमीच्या उध्दारासाठीं हजारों देशजननीभक्तांनीं प्राण दिले ते दिले नसते.

ह्यावचनावरून प्रस्तुत विषयाला आम्हीं इतकें कां महत्त्व दिलें हें वाच-
कांच्या बहुतेक लक्षांत आलेच असेल. तथापि बालब्रह्मचारी किंवा विधुरब्रह्मचारी
असें पुष्कळ लोक आमच्यांत निपजू लागल्यास किती फायदे होणार आहेत ह्याचें
थोडें दिवदर्शन करणें जरूर आहे.

हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें विवाहाची मुळींच जरूर नाही हें मागें सांगितलें;
तसेंच प्राचीन व अर्वाचीन वैद्यशास्त्राच्या दृष्टीनेंही त्याची आवश्यकता नाही. हें
अनेक विद्वानांनीं सप्रमाण सिद्ध केलें आहे. कोणास संशय असेल तर त्यानें डॉ.

मोरेश्वर गोपाळ देशमुख ह्यांचे हेमंतव्याख्यान वाचावे. अविवाहित राहिल्याने शारीरिक व मानसिक न्हास होत नाही इतकेंच नाही, तर उलट फार फायदा होतो असें उपपत्तीने व अनेक पुरुषांच्या उदाहरणांनी सिद्ध झाले आहे. प्रजोत्पादन किंवा कुटुंबपोषण ह्याकडे जो शक्तिव्यय व्हावयाचा तो इतर महत्त्वाच्या कामाकडे वळल्यास फायदाच होईल हें कोणासही समजण्यासारखे आहे. मात्र नुसतें लग्न न केल्याने ब्रह्मचर्य पाळल्यासारखे होतें असें नाही; खरो-खरच तसें वर्तन केलें पाहिजे. अविवाहित राहण्याच्या मिषानें दररोज शुक्रवारांत शेंण खाऊन आरोग्याचा, वित्ताचा व अब्रूचा सत्यानाश करण्यापेक्षां घरीं चार बायका व दहा पोरे असलेली एक वेळ पत्करतील. लग्नाची आम्हाला इतकी जरूर पडूं लागली ह्याचें कारण तें आवश्यक आहे अशी आमची समजूतच, दुसरे कांहीं नाही. तेव्हां ती समजूत काढून टाकल्याने आपोआप ती जरूरीही नाहीशी होणार आहे.

येणेंप्रमाणें केलेला शक्तिसंशय अर्थातच दुसऱ्या कामीं लावण्यास सोपा पडेल. हल्लींच्या सुशिक्षित मंडळीला विद्येची अभिरुचि किंवा विद्याव्यासंग चालविण्यापुरती उमेद नसते असें म्हणतात. कशी असेल ? दिवसभर दगदग केल्यानंतर शतावधि संसारचिंतांनीं उद्विग्न झालेल्या त्यांच्या मनास क्षणभरही विश्रांति नको काय ? ती घेऊन विनाच्यानं व्यासंग तो केव्हां करावयाचा ? आणि म्हणून कॉलेजांतून पार झाल्याबरोबर बुकें वाण्याकडे गेलीं तर नवल तें कोणतें ? तोच मनुष्य एकटा असता तर आपलें पोट त्याला सहज कोठेही चालवितां येऊन बाकी वेळ विद्या, व्यापार, सुधारणा वगैरे कृत्यांकडे देतां आला असता. शिवाय मागें कुटुंब असलें म्हणजे धनसंचय करण्याची बुद्धि होते व तेणेंकरून द्रव्याशा वाढते. पण एकट्याला त्याची कांहीं जरूर नाही. पाठीमागें कोणाचा पाश नसल्यामुळें उत्साह, साहस, स्वार्थनिरपेक्षता वगैरे गुणही अशा मनुष्यांत जास्ती वास करितात. आमचे कारखानें व व्यापार वाढावयास दूरदेशांत प्रवास करणें जरूर आहे. राजकीय हक्क संपादनासाठीं पुष्कळ माणसांनीं विलायतेस गेले पाहिजे. निरनिराळ्या कलाकौशल्याची माहिती संपादन करण्यास अमेरिकेंत जाऊन चारपांच वर्षे राहणारे लोक पाहिजेत. पण कुटुंबी मंडळीच्या हातून हीं कामें कशीं होणार ? तसेंच नव्या सामाजिक सुधारणा अमलांत आणण्यास नीति, धैर्य व थोडीबहुत बेपर्वाई पाहिजे. एकटा पुरुष तसा होऊं शकेल, कारण तो समाजावर इतका अवलंबून नसतो; पण संसारी माणसाला तें दुर्घट आहे. राष्ट्रहितासाठीं अहोरात्र झटणारे पुरुष आम्हांला पाहिजे आहेत. असे पुरुष मिळण्यास त्यांच्या पाठीमागें दुसरे कोणतेंही व्यवधान असतां कामा नये. धर्माध्यक्षांनीं लग्न करूं नये असा रोमन कॅथलिक पंथांत निर्वेध आहे. बौद्धांचे श्रमण व हिंदूंचे संन्यासी ह्यांनाही संसारत्याग अवश्य सांगितला आहे त्याचें बीज हेंच. तेराव्या शतकांत युरोपांत फ्रांसिस्कन लोकांच्या व पुढें जेसुइट्यांच्या श्रमानें केवढीं महत्कायें

झालीं हें इतिहासशांस माहीत आहेच; तीं त्यांच्यांत आमरण दारिद्र्य व ब्रह्मचर्य ह्याविषयी कडक निर्वंध होते म्हणूनच झालीं ह्यांत कांहीं संशय नाही. आमच्या इकडेही असे पराक्रम केल्याची थोडीथोडकी उदाहरणे आहेत असें नाही. श्रीमत् शंकराचार्यांनीं ३२ व्या वर्षाच्या आंत सकल विद्या संपादन करून व अनेक ग्रंथ लिहून धर्म संस्थापना केली; बौद्धप्रेषितांनीं अर्ध्या अधिक आशिया खंडावर आपला धर्म फैलावला; फार कशाला, अगदीं अलीकडे दयानंदजींनीं आपल्या आर्यसमाजाचा प्रसार केला; हीं सर्व कशाचीं फळें ? आर्य समाजा-प्रमाणें प्रार्थना किंवा ब्रह्मोपंथाचाही प्रसार कां होत नाही ? बंगाल्यांतील ब्रह्मो-धर्माचा विचका होण्याचें मूळ कारण बाबू केशवचंद्रांनीं कुचबिहारच्या संपत्तीस भुलून आपल्या मुलीचा बालविवाह केला हें होय. बाबू केशवांनीं मुलीचें लग्न केलें नसतें तर तो परिणाम टळला असता कीं नाही ? तसेंच राजकीय बाबतींत सरकाराविरुद्ध ब्र काढण्याची पुष्कळांची छाती होत नाही ती तुरुंगाची किंवा स्वार्थ-हानीची भीति वाटते म्हणूनच नव्हे काय ? तेव्हां अशा कामाला पाशरहित पुरुषांची आम्हांला किती जरूर आहे बरें ? डोक्यावर कुटुंबपोषणाचा बोजा असलेल्या मनुष्यास 'बावारे सरकारी रुपेरी बेडी कशाला पत्करतोस ? कसे तरी पोटा भरून बाजारच्या भाकरी भाज.' असा उपदेश करणें म्हणजे आपली परदुःखशीलता व्यक्त करणें होय. अशा कामाला सडेफटिंग लोकच पाहिजेत. ह्या सर्व गोष्टींचा विचार केल्यास आमच्या म्हणण्याची सत्यता सर्वांच्या लक्षांत येईल.

पण देशाचे अनेक फायदे होतील एवढ्याकरितां अविवाहित राहावयाचें असें नाही. तर तसें करणें थोड्याबहुत अंशानें प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे. मनुष्याचीं ऐहिक कर्तव्यकमें तीन प्रकारचीं असतात; स्वतःसंबंधाचीं, कुटुंबा-संबंधाचीं व आपण ज्या समाजांत राहातो त्या समाजासंबंधाचीं. त्यांपैकी पहिल्या दोहोंसंबंधानें कांहीं लिहिण्याची जरूर नाही; कारण तीं करण्याकडे मनुष्य-मात्राची स्वाभाविकच प्रवृत्ति होत असते; परंतु तिसऱ्या संबंधानें मात्र वरचेवर त्याला जागें करावें लागतें. लोकांच्या हिताकरितां जे झटावयाचें ते परोपकार म्हणून नव्हे किंवा लोकांनीं तसेंच आपल्या उपयोगी पडावें अशाच स्वार्थ-बुद्धीनेंही नाही; तर समाजांत राहिल्यापासून प्रतिक्षणें साक्षात् किंवा परंपरेनें आपणास जे असंख्य फायदे होतात त्यांच्या प्रत्युपकारार्थ समाजाच्या हिताकरितां झटणें आपलें प्रत्येकाचें कर्तव्यच आहे. मला लोकांची जरूर नाही असें म्हण-णाराचें कधींही चालावयाचें नाही. समजून उमजून किंवा न समजतां, आपले शत्रु, मित्र किंवा हुना एकंदर लोकसामज, आपल्या सुखदुःखवृद्धीला कारण होत असतो. उदाहरणार्थ, रुपयाभरांत शंभर मैल चैनीनें प्रवास करतां येणें, दोन पैशांत दूरची बातमी समजणें वगैरे एकट्याला अशक्य असणाऱ्या गोष्टी संघशक्ती-

नेच सुलभ झाल्या आहेत. ह्या सर्वांचा फायदा जर आपण घेतो तर ज्या समाजांत राहिल्याने त्या आपल्याला मिळतात त्याचे आपण ऋणी नाही काय ? शेजाऱ्याच्या घरी गाणे असले तर घरी बसल्या फुकट ऐकावयास सांपडते हा परंपरेने त्या शेजाऱ्याचा आपणावर उपकारच नव्हे काय ? सारांश, समाजांत राहिल्याने आपणांस किती फायदे होतात ह्याची, एखाद्या ओसाड अरण्यांत जाऊन पडल्यास आपली काय दशा होईल हे मनांत आणल्याने, थोडीशी कल्पना होईल तीमुद्धां अपूरतीच. कारण जगदुत्पत्तीपासून समाजाच्या संवत् प्रयत्नांने जी सुधारणा झाली व जिचा अनुवंशिक सिद्धांताप्रमाणे जन्मतःच आपल्या मनावर सुसंस्कार घडलेला असतो तो कधीही जावयाचा नाही. तेव्हा या सर्व गोष्टींवरून त्या समाजाच्या हिताकरितां झटणे आपले कर्तव्य नाही काय ? मागील पिढ्यांनीं जशी आपली सोय लावून दिली तशीच पुढील पिढ्यांचीही तर्तूद लावण्याची प्रत्येक मनुष्यावर जबाबदारी आहे; व अकोडाचे झाड लावणाऱ्या म्हाताऱ्या मनुष्याने इराणाच्या बादशहास उत्तर दिले त्याचे तात्पर्य हेच. असो; तर हे समाजाचे ऋण फेडण्यास आपण काय प्रयत्न करतो ह्याचा प्रत्येकाने विचार करावा. चाकरी करून बायकापोरांचे पोट भरल्याने हे कर्तव्य बजावलेसे होत नाही. इंग्लंडसारख्या देशांत सार्वजनिक कामासाठीं अहोरात्र मोठमोठे लोक खपतात ते ह्याकरिताच; व आम्ही जेपर्यंत त्यांचे अनुकरण करूं लागलों नाही तोपर्यंत आमच्या डोक्यावर कृतघ्नेचा दोष कोणी लादला तरी वावगे होणार न ही. मात्र आपल्या प्राचीन ग्रंथांतून ऋणतयाची कल्पना आढळते तीतही हाच मुद्दा आहे. कालदेशभेदाने अक्षरार्थ न घेतां तिचे तात्पर्य घेतले आहे. सारांश, आपल्या आयुष्यांतील थोडाबहुत भाग सार्वजनिक उपयोगाकडे लावणे प्रत्येकाला अगत्याचे आहे, व तोही आम्ही फार मागतो असे नाही. हल्लीं सरासरी हिंदुस्थानांतील लोकांचे आयुष्य पन्नास वर्षे; त्यांपैकी पहिली वीस वर्षे अध्ययनांत म्हणजे पुढील आयुष्य क्रमाच्या तयारीत किंवा आपले संबंधी कर्तव्य करण्यांत गेलीं. समजा पुढील वीस वर्षे, म्हणजे ४० वर्षे वयापर्यंतचा काळ संसार करण्यांत म्हणजे दुसरे कुटुंबासंबंधी कर्तव्य करण्यांत घालविला. इतकी सूट दिल्यावर उरलेली दहावर्षे म्हणजे सारे एकपंचमांश आयुष्य देखील लोकहिताकडे देण्यांत लोकांनीं कांकू करावीना ? विवाहित स्थितीत समाजाहित साधणे दुर्घट आहे; तेव्हा हे लोकऋण फेडण्याला प्रसंग दोनच. एक विवाहापूर्वी किंवा कर्मधर्मसंयोगाने विधुरावस्था आली. तर ह्यांपैकीं विवाहच लांबणीवर टाकण्याचा पहिला मार्ग निःसंशय उत्तम कारण आयुष्याचा नियम नाही. पण बालविवाहाचे दास बनून गेलेल्या आम्हांस तो दुष्कर वाटत असेल तर निदान दुसरा मार्ग तरी पत्करणे लोकांना जरूर नाही काय ? एकदां बायको मेल्यावर पुनः चूलबोळकी जमवून शिळी भातुकली खेळू लागण्यापेक्षां, नशिबाने मिळाले तेवढे संसारसुख पुरे झाले असा विवेक करून शेष आयुष्य लोककार्यासाठीं खर्च करणे हा अधिक शाहणपणाचा

व थोरपणाचा मार्ग असें आम्हांस वाटतें. पण इतका विवेक असता तर आमची इतकी निकृष्टदशा कां झाली असती ? असो. तो जेव्हां येईल तो दिवस सुदिनच समजला पाहिजे.

नेटिव्ह व्हाइस चान्सलरांचें पहिलें भाषण.

गेल्या मंगळवारीं मुंबईस युनिव्हर्सिटीच्या दिवाणखान्यांत जो ग्राज्युएट लोकांस पदवी देण्याचा समारंभ झाला तो एकप्रकारें अपूर्व असून आमच्या युनिव्हर्सिटीच्या इतिहासांत विशेष रीतीनें नमूद करून ठेवण्यासारखा होता. आमच्याकडे युनिव्हर्सिटीची स्थापना होऊन आज जवळ जवळ चाळीस वर्षे झालीं, तरी व्हाइस चान्सलराची जागा गेल्या एकदोन वर्षांच्या पूर्वी कोणाही नेटिव्हस देण्यांत आली नव्हती. कै. डॉ. भाऊदाजी, रावसाहेब मंडलिक वगैरे गृहस्थ ह्या मानास योग्य नव्हते असें नाहीं; पण विश्वविद्यालयाच्या व्यवस्थेचें कामही इतर राज्यव्यवस्थेप्रमाणें केवळ सरकारच्या अनुरोधानें चालत असल्यामुळें त्यांत लोकांचा व्हावा तसा प्रवेश झाला नव्हता. वास्तविक पाहतां म्युनिसिपालिच्या, लोकलबोर्डें आणि कायदेकौन्सिलें यांच्या पूर्वीच युनिव्हर्सिटींत लोकनियुक्त सभासद आणि कामगार जावयास पाहिजे होते. पण आमच्या दुर्दैवानें युनिव्हर्सिटीचा नंबर सर्वांच्या शेवटीं लागला आहे असें दिसतें. असो; लॉर्ड हारिस यांच्या कारकीर्दीत ज्या कांहीं चांगल्या गोष्टी घडून येण्याचा योग आला त्यांपैकींच पहिल्या नेटिव्ह व्हाइसचान्सलराची नेमणूक ही एक होय. हा मान पहिल्यानें कै. नामदार तेलंग ह्यास मिळाला, व गुदस्ता त्यांची प्रकृति चांगली असती तर पहिल्या नेटिव्ह व्हाइसचान्सलराचें पहिलें भाषणही त्यांचेंच झालें असतें; परंतु ईश्वरीसत्तेनें तसा योग घडून आला नाहीं, आणि आमच्यापैकीं एका मोठ्या विद्वान् आणि उच्च पदास चढलेल्या गृहस्थास मृत्यूनें एकेचाळिसाव्या वर्षीच ओढून नेलें ! यांच्या मागून पुनः व्हाइसचान्सलरची जागा नेटिव्हसच देण्यांत आली, व डॉ. भांडारकरांसारख्या विद्वान् व अनुभवशीर गृहस्थांची त्या जागीं नेमणूक झाली ही त्यांतल्यात्यांत एक समाधानाची गोष्ट मानली पाहिजे. अशा रीतीनें एकामागून एक दोन नेटिव्ह व्हाइसचान्सलर लागोपाठ नेमले जावें हें कांहीं अंशीं आश्चर्यकारक खरेंच, व त्याबद्दल लॉर्ड हारिस यांचें आम्ही मनापासून आभार मानितों. ह्या नेमणुका ज्यांच्या हातून झाल्या त्यांनींच नेटिव्ह व्हाइसचान्सलरांस आपण अध्यक्ष असतांही बोलण्याची परवानगी द्यावी ही गोष्ट ओघानेंच प्राप्त झाली होती; व त्याप्रमाणें ना. गव्हर्नरसाहेबांनीं वर्तन केलें ही युनिव्हर्सिटीच्या इतिहासांत आम्हीं वर सांगितल्याप्रमाणें अपूर्वच गोष्ट घडली

आहे. असला अपूर्व समारंभ आपल्या कारकीर्दीत झाला याबद्दल आपणांस फार आनंद होतो असे गव्हर्नरसाहेबांनी डॉ. भांडारकर यांच्या भाषणानंतर जे थोडेंसे भाषण केलें त्यांत स्पष्टपणें बोलून दाखविलें आहे.

ह्या असल्या अपूर्व समारंभाच्या वेळीं नेटिव्ह व्हाइसचान्सलरांचें कसें काय भाषण होतें इकडे सर्वांचें लक्ष लागलें होतें; व डॉ. भांडारकर यांचें ज्यांनीं ज्यांनीं भाषण वाचलें असेल त्यांम तें या अपूर्व समारंभास पूर्णपणें शोभण्यासारखें होतें, असें वाटल्यावांचून राहणार नाही. डॉ. साहेबांची सर्व मते आम्हांस ग्राह्य वाटत नाहीत हें आम्हां येथे नव्याने सांगावयास पाहिजे असें नाही. त्यांच्या भाषणावर आज जी टीका करणार आहो त्याच्यावरून आमचा व त्यांचा मतभेद स्पष्ट कळून येईल. परंतु हा कितीही मोठा असला तरी डॉ. भांडारकर यांचें भाषण प्रसंगास अनुरूप, प्रौढ विचारांनीं परितुत, आणि मोठें विस्तृत व व्यापक होतें, असें म्हणण्यास आम्हांस कोणतीही हरकत वाटत नाही. इतकेंच नव्हे तर डॉ. भांडारकर यांनीं निरनिराळ्या सामाजिक आणि राजकीय प्रश्नांसंबंधी आपले विचार निर्भीडपणें लोकांस कळविलें हें पाहून आम्हांस फार आनंद होतो, व पुढेही दुसऱ्या नेटिव्ह व्हाइसचान्सलरांचीं भाषणें ऐकण्याचा योग असाच पुनः पुनः येवो अशी आम्ही इच्छा करितों.

युनिव्हर्सिटीची स्थिति कशी असावी व ती हल्लीं कोणत्या प्रकारची आहे याबद्दल डॉ. भांडारकर यांनीं जे विचार प्रदर्शित केले आहेत ते प्रत्येक वरिष्ठ शिक्षणाच्या अभिमान्याने काळजीपूर्वक लक्षांत ठेवण्यासारखें आहेत. निष्काम बुद्धीनें जर कोठेही लोक विद्याभ्यास करीत आले असले तर ते या देशांतच होत असें आमच्या पूर्व इतिहासावरून उघड दिसून येतें. युरोपांतील राष्ट्रे सुधारण्यापूर्वी आमचे इकडे आधिभौतिक व आध्यात्मिक शास्त्रे, कला, आणि विद्या ही चांगली उदयास येऊन जागोजाग अध्ययनाध्यापनाकरितां लहानमोठ्या संस्था सर्व देशभर स्थापन झाल्या होत्या. इंग्रजी राज्यांत लोकशिक्षणाचें काम जितकें जारीनें सुरू आहे तशा प्रकारे सर्व प्रजेस एकसारखें शिक्षण देण्याचें आमच्या पूर्वीचे राजांच्या अगर विद्वानांच्या मनांत आलें नव्हतें ही गोष्ट खरी आहे; पण हा सामान्य शिक्षणाचा प्रश्न सोडून दिला आणि वरिष्ठ शिक्षणाकडे पाहिलें तर पूर्वीच्या काळीं ज्या विद्या व जीं शास्त्रे परिपक्व दशेस आलीं होती त्यांत जन्माच्या जन्म घालविणारे बेंकडों विद्वान् लोक आमच्या देशांत असत, व मुसलमान राजांच्या भर आमदानींतही वरिष्ठ प्रतीच्या विद्यांसंबंधी आमच्या मनांत असणारी आस्था फारशी कमी झाली नाही. यावरून निष्कामबुद्धीनें विद्यार्जन करण्याची संवय नेटिव्हांस युरोपियन लोकांनीं शिकविली पाहिजे असें नाही; असें कोणासही दिसून येईल. परंतु हल्लींची स्थिति लक्षांत आणतां ही आमची संवय नाहीशी होत आली अथवा ती कायम राहाण्यास जी अनुकूल साधनांची अपेक्षा आहे ती साधनें हल्लीं उत्तरो-

त्तर कमी होत चाललीं असें आढळून येतें. तेव्हां युनिव्हर्सिटीसारख्या संस्थानच्या व्यवस्थापकांनीं इकोडे अवश्य लक्ष दिलें पाहिजे. युनिव्हर्सिटी ही वरिष्ठ शिक्षणाची संस्था होय. कोणत्याही शास्त्राचें साद्यंत अध्ययन केलेले पंडित या संस्थेतच आढळून यावयाचे व येथेंच निरनिराळ्या शास्त्रांत व कलांत नवे शोध करण्याची सर्व सामुग्री मिळावयाची. सारांश, युनिव्हर्सिटी म्हणजे विद्येचें व विद्वानांचें मुख्य स्थान होय; व या सरस्वतीमंदिरांत शिरल्याबरोबर निरनिराळ्या विषयांत पारंगत असलेले विद्वान जर दृष्टीस पडणार नाहीत, तर लोकांनीं, सरकारनें आणि युनिव्हर्सिटीनें आपलें कर्तव्य बजावलें नाहीं असेंच म्हटलें पाहिजे. प्राच्य विद्येपेक्षां इंग्रजी अथवा युरोपियन विद्या या देशांतील लोकांस शिकविणें विशेष महत्त्वाचें व जरूरीचें आहे असा लार्ड मेकॉले साहेबांनीं जेव्हां आग्रह धरला, तेव्हां निष्काम बुद्धीनें पूर्वीची विद्याभ्यास करण्याची आमची सवय जाऊन, आम्ही युनिव्हर्सिटीची परिक्षा पास झाल्याबरोबर आपणांस कृतकृत्य मानण्यास लागावें, व पाश्चात्य विद्येचा खरा अंकुर या देशांत उद्भवण्यास जीं साधनें अवश्य आहेत त्यांपैकीं कोणतीं साधनें आम्हांस उपलब्ध होऊं नयेत असें त्यांच्या मनांत होतें असें आम्हांस वाटत नाहीं. न्याय, व्याकरणशास्त्राच्या ऐवजीं इतिहास, अर्थशास्त्र, पदार्थविज्ञान, आणि रसायनशास्त्र आदिकरून नवी शास्त्रें हल्लीं आम्हास शिकार्वी लागतात; पण त्यामुळें कोणत्याही शास्त्रांत प्रवीणता संपादन करण्यास ज्या गुणांची व साधनांची आवश्यकता आहे ते गुण व तीं साधनें आता बदललीं आहेत असें नाहीं. यासाठीं विश्वविद्यालयासारख्या संस्थेंत शास्त्राध्ययनाचीं पूर्ण साधनें आहेत कीं नाहींत हें पाहणें जरूर आहे. गेल्या वर्षीं खुद्द नामदार गव्हर्नर-साहेबांनींच या गोष्टीचा आपल्या भाषणांत उल्लेख केला होता. परंतु डॉ० भांडारकर यांनीं या विषयाबद्दल आपल्या भाषणांत जितकी फोड केली आहे तितकी नामदार साहेबांनीं केली नव्हती. आमची युनिव्हर्सिटी खरोखरच विद्वत् परिषद अगर विविध विद्योगपचयस्थान होण्यास आमच्या कॉलेजांतील प्रोफेसर चांगले पाहिजेत. इतकेंच नव्हे तर खुद्द विश्वविद्यालयांतही विचैक व्यासंग असणारे कांहीं लोक मुद्दाम तेवढ्याच करितां पगार देऊन ठेविले पाहिजेत. असे पगारी प्रोफेसर ऑक्सफर्ड, केंब्रिज, आणि जर्मनी येथील युनिव्हर्सिटींमधून नेहमीं ठेवण्यांत येतात व त्यामुळेंच जर्मनी आज नवीन शोधांचें आगमस्थान होऊन बसली आहे. परंतु आमच्याकडे अशा प्रकारच्या प्रोफेसराची एकही जागा नाहीं इतकेंच नाहीं, तर कॉलेजांतील प्रोफेसरांच्या जागा ही तिसऱ्या अगर चवथ्या प्रतीच्या युरोपियन लोकांस देण्यांत येतात ! आज कॉलेजें स्थापन होऊन जवळ जवळ पन्नास वर्षे झालीं; पण इतक्या मुदतींत जर्मन पंडितांखेरीज येथें आलेल्या कोणत्याही प्रोफेसरांनीं एकादा शास्त्रीय नवा ग्रंथ लिहिल्याचें आढळून येत नाहीं. असें जें डॉक्टर भांडारकर यांनीं सांगितलें तें अक्षरशः खरें आहे. असले प्रोफेसर असल्यावर मग आमची नवीन विद्वान्

मंडळी परिक्षा संपल्याबरोबरच पुस्तकास रजा देऊं लागल्यास त्यांत नवल तें कोणतें ? ही स्थिति सुधारून आमच्या युनिव्हर्सिटीस विद्वानांच्या मेळ्याचे जेणें करून स्वरूप येईल तशी तजवीज डॉक्टर भांडारकरासारख्या नेटिव्ह व्हाइस-चान्सलरांच्या कारकीर्दीतच होणें शक्य व इष्ट आहे, असें आमच्या मतें आहे. करितां डॉ. भांडारकर यांनीं आपल्या भाषणांत या विषयाचा जसा विचार केला आहे तसाच तो पुढें चालू ठेवून आमच्या युनिव्हर्सिटीस जर्मनीतील युनिव्हर्सिटीची योग्यता आणण्याचा होईल तेवढी तजवीज करावी अशा त्यांस आमची विनंती आहे.

आमचे विद्वान् लोक अल्पायुषी कां होतात. हा डॉ. भांडारकर यांच्या भाषणांतील दुसरा मुद्दा होय. डॉक्टर साहेबांनीं सन १८६२-८० पर्यंत अठरा वर्षांत जे लोक एम्. ए. आणि बी. ए. ची परीक्षा पास झाले त्यांची जी माहिती मिळविली आहे त्यावरून असें दिसून येतें कीं, एम्. ए. पैकीं पंच-वीस महाराष्ट्रांतील लोक असून त्यांतले अकरा म्हणजे शेंकडा चव्वेचाळीस लोक मरण पावले आणि तितक्याच मुदतींत पास झालेल्या अठरा पार्शी गृहस्थांपैकीं तीन म्हणजे शेंकडा १६ मृत्यु पावले. याच मुदतींत एकंदर बी. ए. पास झालेल्या १९३ दक्षिणी लोकांपैकीं चाळीस, चाळीस गुजराथ्यांपैकीं नऊ, आणि त्रेसष्ट पार्श्यांपैकीं सहा पार्शी मेले. म्हणजे दक्षिणी शेंकडा वीस, गुजराथी शेंकडा बावीस आणि पार्शी सुमारे शेंकडा नऊ मरण पावतात, असें दिसून येतें. हें आंकडे सांगून मग ग्रॅज्युएट इतके कमी कां मरतात याचें कारण डॉक्टरसाहेबांनीं सांगितले. ते म्हणाले कीं, पार्शी लोक अधिक चांगले अन्न खातात, व्यायाम करतात आणि उशीरा लग्न करतात यामुळे त्यांची प्रकृति सुदृढ राहते व ते दीर्घायुषी होतात. डॉक्टरसाहेबांचे आंकडे व त्याचें अनुमान हीं कितपत बिनचूक आहे याची आम्हांस बरीच शंका आहे. पार्शीलोक आमच्यापेक्षा अधिक दिवस जगतात असें म्हणवें तर ग्लॅडस्टनसाहेबाप्रमाणें ऐशी, पंचायशी अगर नव्वद नव्वद वर्षांचे पार्शी मुत्सद्दी अगर व्यापारी ह्यात असून एकसारखे काम करीत असल्याचें आमच्या कोठें आढळांत नाहीं. हिंदू लोकांत तर:—

आकर्ण पलितः श्यामो वयसाशीति पंचकः ।

रणे पर्यरचद् द्रोणो वृद्धः षोडशवर्षवत् ॥

अशा तऱ्हेचे थोडे अगर मुत्सद्दी भारती युद्धानंतर फारसे झाल्याचे इतिहासांत दिसत नाहीं. द्रोणाचार्यांचें हें वर्णन हल्लीं ग्लॅडस्टनसाहेबांस मात्र अगदीं अक्षरशः लागू पडते ! असो, मराठ्यांचा इतिहास घेतला तर साठ्याच्यावर ज्याची मजल गेलेली आहे असा एकही वीर अगर मुत्सद्दी सांपडणें कठीण आहे. शिवाजी आपल्या वयाच्या त्रिपन्नाच्याच वर्षी मरण पावला, आणि बाजीराव, राघोबादादा आणि नाना फडणवीस हे साठीच्या आंतच आटपले. शानेदेव आणि एकनाथ हे अगदीं अल्पायुषीच होते. तुकाराम एकेचाळिसाव्या वर्षी मरण

पावले. रामजोशी आणि मोरोपंत यांचे वय मरणसमयी अनुक्रमे ५० व ६५ वर्षांचेच होतें. रामदास, मुक्तेश्वर आणि श्रीधर वगैरे कांहीं कवींनीं सत्तराच्या पुढें मजल मारिली होती; पण एकंदर मराठ्यांच्या इतिहासाचें अवलोकन केलें असतां काम करणारे आणि मेहनती गृहस्थ साठ वर्षांहून जास्त जगल्याचें क्वचित्च आढळून येईल. सारांश, विलायतच्या थंड हवेंत ज्याप्रमाणें आयुष्याची मर्यादा ऐशी-नव्वदपर्यंत जाते तशी आमच्याकडे असल्याचें सामान्यतः आढळण्यांत येत नाहीं, व विशेषतः कामाचे, उद्योगी आणि सतत परिश्रम करणारे गृहस्थ फार दिवस वांचल्याचीं तर बहुधा गेल्या शेंदीडशें वर्षांत फारशीं उदाहरणें सांपडतील, असें आम्हांस वाटत नाहीं. आमच्याकडे कोणत्याही मनुष्याच्या कर्तबगारीचा काळ म्हटला म्हणजे पंचवीसपासून पंचेचाळीस वर्षांपर्यंतचा होय, व अलीकडे कित्येक विद्वान् गृहस्थ ४५ साचे पूर्वीच दुर्दैवानें मेल्याची जरी कित्येक उदाहरणें घडून आलीं आहेत, तरी एकंदरीन आमचे दक्षिणी लोक मराठे-शाहीपेक्षां आतां विशेष अल्पायुषी झाले आहेत असें आम्हांस वाटत नाहीं. सकस व पुष्टिदायक अन्न सेवन करावें, व्यायाम घ्यावा आणि स्त्री-पुरुषांनीं जास्त दिवस व्रतस्थ राहावें, असा जो भांडारकर यांनीं उपदेश केला आहे तो गैरवाजवी आहे असें आम्ही म्हणत नाहीं. उलट होईल तितकें करून प्रत्येकांनें त्याप्रमाणें वर्तन करण्यास झटावें अशी आमचीही तरुण मंडळीस सूचना आहे. आमचे एवढेंच म्हणणें आहे कीं, डॉ० भांडारकर यांनीं अलीकडे कित्येक विद्वान् लोक लवकर मरतात याचा युनिव्हर्सिटीच्या अभ्यासक्रमाशीं कांहीं एक संबंध न जोडतां त्याचा सर्व दोष फक्त कदन, व्यायामाभाव आणि बालविवाह यांजवरच लादण्याचा जो प्रयत्न केला आहे तो अगदीं चुकीचा आहे. युनिव्हर्सिटींतून चांगले विद्वान् निपजावेत, व त्यांनीं युरोपांतील युनिव्हर्सिटीच्या प्रोफेसरांवरोंवर टक्कर मारावी अशी ही आमची मनापासून इच्छा आहे. हिंदु लोक युरोपियन लोकांपेक्षां बुद्धीनें कमी आहेत असें आम्हांस वाटत नाहीं, व इंग्रजी राज्यांत निष्काम विद्यार्जनास अनुकूल अशीं जर साधनें आम्हांस मिळतील तर आमच्यांपैकीं कांहीं लोक निदान युरोपियन विद्वानांच्या तोडीचे निपजतील अशी आमची पूर्ण खात्री आहे; पण हे विद्वान् निपजण्यासाठीं प्रत्येक बी. ए. होणाऱ्या मनुष्यास बारा बारा चौदा चौदा वर्षे अभ्यास करावयास लावून त्यास अगदीं पिळून काढावा हें अगदीं निर्दयपणाचें आणि वेडेपणाचें काम आहे. आम्हांस परकीय भाषेंतून अभ्यास करावा लागतो हें लक्षांत आणून सामान्य बी. ए.ची यत्ता विलायती बी. ए.च्या यत्तेपेक्षां किंचित् कमीच असली पाहिजे. ही यत्ता वाढवून विद्वान् निपजतील अशी जर कोणाची समजूत असेल तर ती अगदीं चुकीची आहे. एका हाताचीं सर्व बोटें जर कोणी ओढून सारखीं करूं म्हटलें तर ज्याप्रमाणें तो आपणास उपहासास्पद करून घेईल त्याचप्रमाणें वरील सूचना करणाराची होय. आमच्या समा-

जाची स्थिति लक्षांत आणतां सामान्य लोकांस झेपेल इतकेंच ओझें त्याजवर टाकावें. जे बळकट व हुषार असतील त्यांनींच पुढील अभ्यासक्रम पत्करावा हेंच आम्हांस श्रेयस्कर आहे व आमच्या युनिव्हर्सिटींतील अभ्यासक्रम याहून अगदीं भिन्न आहे हें आम्हीं निराळें सांगावयास नकोच.

डॉ. भांडारकर यांच्या भाषणांतील तिसरा मुद्दा व्यक्तीस्वातंत्र्य, विचार-स्वातंत्र्य, लेखनस्वातंत्र्य आणि देशस्वातंत्र्य इत्यादिकांसंबंधानें होता. डॉक्टर-साहेबांचे या बाबतींतले विचार बरेच एकतर्फी आणि कोते अतएव अग्राह्य असल्याचें मागें आम्ही लिहिलेंच आहे. करितां त्याची आज पुनरावृत्ति न करितां इतकेंच सांगतों कीं, युनिव्हर्सिटी मधल्या भाषणांत डॉ. साहेबांनीं हे विचार घातले नसते तर त्यावाचून कांही अडलें होतें असें नाहीं. समाजसुधारणा होऊन हिंदुस्थानांतील सर्व जाती एकत्र झाल्याखेरीज राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची गोष्टही बोलूं नये असल्या आशयाचा उपदेश आतां कोणासही रुचणार नाहीं इतकेंच नव्हे, तर इतिहास दृष्ट्या तो कितपत यथार्थ आहे याचीही आम्हांस बळकट शंका आहे. राष्ट्रीयसभेसारख्या संस्थापासून हिंदुस्थान देशास एक-राष्ट्रीयत्व येण्यास किती मदत होत आहे हें ज्यानें प्रत्यक्ष पाहिलें आहे त्यास आमच्या म्हणण्यांतील प्रतीति येईल. या बाबतींत मि. ह्यूम, मि. बानर्जी, मि. मेथा, मि. दादाभाई वैगरे गृहस्थांच्या उपदेशास जितका मान मिळेल तितका डॉ. भांडारकर यांच्या उपदेशास मिळणार नाहीं. हें आम्हीं आज उघडपणें सांगावयास पाहिजे असे नाहीं. डॉ. साहेब विद्वान आहेत विचारी आहेत आणि पोक्त आहेत ही गोष्ट आम्हांस पूर्णपणें मान्य आहे. परंतु त्यांच्या प्रमाणेंच राजकीय चळवळींत पुढें असणारे गृहस्थही आम्हांस पूज्य आहेत, व लोकांच्या अडचणी कोणत्या त्या निवारण्यास योग्य उपाय केले असतांही बड्याबड्या सरकारी कामगाराकडून अगर आंग्लोइंडियन लोकांकडून अशा अडचणी येतात इत्यादि गोष्टींचा डॉ. साहेबांच्या पेशां आमच्या राजकीय पुढाऱ्यास पुष्कळ चांगला प्रत्यक्ष अनुभव आहे. तेव्हां डॉ. साहेबांच्या मतापेक्षां राजकीय बाबतींत या पुढाऱ्याचेंच मत सर्व लोकांनीं घेतलें पाहिजे व घेतील अशी आमची खात्री आहे. सरकारी नोकरींत ज्यांनीं आपलें आयुष्य घालविलें आहे, ज्यांस सामान्य लोकांत मिळून त्यांच्याशीं बरोबरीच्या नात्यानें वागण्याचा प्रसंग आलेला नाहीं, अलीकडे अलीकडे जें लोकमत जागृत झालें आहे तत्पूर्वींच ज्यांचे विचार परिपक्व होऊन ठाम झाले आहेत, व एकंदरींत कांहीं वेळ तरी स्वतःचा अधिकार, पदवी आणि विद्या विसरून स्वतंत्र रीतीनें सामान्य लोकांत वागून त्यांच्या बरोबर काम करण्याची ज्यांस संवय नाहीं अशा लोकांस, अलीकडे व्यक्ति स्वातंत्र्याच्या आणि विचारस्वातंत्र्याच्या ज्या कल्पना वाढत चालल्या आहेत त्या अगदीं गैरवाजवी आणि टारगेपणाच्या वाटाऱ्या ह्यांत कांहीं आश्चर्य मानण्यासारखी गोष्ट नाहीं. इंग्लंडांत व युरोपांतही नुकत्याच निवर्तलेल्या

देशी भाषांस उत्तेजन देण्यास युनिव्हर्सिटीने काय केले पाहिजे १५५

प्रो. टिंडालप्रमाणे पुष्कळ विद्वान् गृहस्थ आहेत. व डॉ. भांडारकर यांची गणना अशाच प्रकारच्या लोकांत केली पाहिजे. आमच्या राजकीय संस्था व चळवळी यांस डॉ. साहेबांच्या उद्गारांपासून विशेष जास्त धक्का पोहोचेल अशी आम्हास काडीमात्र देखील शंका वाटत नाही, व म्हणूनच व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या वगैरेसंबंधाने त्यांनीं जे आपल्या व्हाइसचान्सलराच्या भाषणांत उद्गार काढले ते न काढिले असते तरी फार चांगले झाले असतें, असें जरी आमचे मत आहे तरी तिकडे विशेष लक्ष न देतां वरिष्ठ शिक्षणाच्या अभिमान्यांनी युनिव्हर्सिटीच्या खऱ्या स्वरूपाबद्दल डॉ. साहेबांनीं जे भाषण केलें तिकडे चांगलें लक्ष पुरवावे अशी त्यांस आम्ही सूचना करितों. डॉ. साहेबांच्या मनाचा राजकीय बाबतींत असा कां ग्रह झाला आहे याची कारणे शोधीत बसण्यांत, अगर त्याबद्दल विशेष चर्चा करीत बसण्यांत आतां कांहीं हसील नाही; कारण डॉ. साहेबांचें विचार त्यांच्या दृष्टीनें किती जरी सयुक्तिक असले तरी एकंदर समाजांत असले बऱ्हे रुजण्याचा आतां फारसा संभव आहे असें दिसत नाही.

देशी भाषांस उत्तेजन देण्यास युनिव्हर्सिटीने * काय केले पाहिजे ?

गेल्या अंकी लिहिल्याप्रमाणें युनिव्हर्सिटीच्या सीनेटपुढें मराठी भाषेच्या संबंधानें जी सूचना आलेली आहे त्याच्यावर बराच वादविवाद होईल असा संभव आहे; करितां त्या विषयाचा आज आम्ही थोडासा जास्त विचार करणार आहों.

युनिव्हर्सिटींत देशी भाषांचा प्रवेश होऊन इंग्रजी, संस्कृत वगैरे प्रगल्भ भाषांच्या बरोबरीने त्यांस स्थान मिळाल्याने त्यांचा उत्कर्ष होऊन एका प्रकारें भाषोत्कर्षाबरोबरच देशोन्नतिही होणार आहे असा पुष्कळांचा समज आहे व तो बऱ्याच अंशीं विचाराईही आहे. तथापि ही सुधारणा कोणत्या उगयानें घडवून आणावी व ती किती शक्य आहे याचा जितका विचार व्हावा तितका अद्याप झालेला दिसत नाही. देशी भाषांचा उत्कर्ष होऊन इंग्रजी, संस्कृत, फ्रेंच वगैरे परिणत भाषांचा प्रौढपणा त्यांच्यांत यावा हें सर्वत्रांस इष्ट आहे. इतकेंच नव्हे, तर देशाभिमानाचें हें एक अपविहार्य अंगच आहे असें कोणीही कबूल करील. परंतु ही स्थिति साध्य होण्यास ज्या साधनांची अपेक्षा आहे तीं सर्व आपल्यापाशी आहेत कां नाहीत याचा विचार करूं लागलें म्हणजे मन थोडेंसे उदासीन होतें. सगळ्या हिंदुस्थानचा विचार सोडून देऊन उदाहरणार्थ आपल्या महाराष्ट्र भाषेचाच आपण विचार केला तर आजपर्यंत स्वराज्य असतें तर तिची काय स्थिति

झाली असती याची आपणांस सहज कल्पना करतां येईल; येथील लोकांस प्राच्य विद्या शिकवाव्या किंवा पाश्चिमात्य विद्या शिकवाव्या याबद्दल सन १८३३ सालीं जो मोठा वाद झाला व ज्या वादांत मेकॉलेसाहेबांनीं एक सणसणीत व जोरदार मिनिट लिहून सर्व हिंदुस्थानच्या रहिवाशांस पाश्चिमात्य विद्यांचे इंग्रजीतूनच शिक्षण यांचे असे प्रतिपादन केलें, त्या वादाचा निकाल केवळ इंग्रजी भाषेच्या-तर्फेच स्वराज्य कायम असतें तर आम्हीं केला असता असें आम्हांस वाटत नाहीं. मेकॉलेसाहेबांनीं आपल्या मिनिटांत ज्या मुद्द्यांवर विशेष जोर दिला आहे त्यांचा इंग्रजी भाषेशीं म्हणजे विशेष संबंध आहे असें तें मिनिट अगदीं वरवर वाचणाऱ्यासही वाटणार नाहीं. सन १८३३ सालापेक्षां हिंदुस्थानांतील जुन्या विद्यांचे व शास्त्रांचे महत्त्व हल्लीं लोकांस जास्त कळूं लागलें असून कांहीं बाबतींत तरी आम्हांस पाश्चिमात्य लोकांपासून कांहीं विशेष फायदा होण्याचा संभव नाहीं असें हल्लीं युरोपियन लोकांचेही मत झालें आहे. परंतु हा प्रकार तूर्त लक्षांत न घेतां व पाश्चिमात्य ज्ञान इकडील ज्ञानांपक्षां सर्वांशीं श्रेष्ठ आहे असें जरी कबूल केलें तरी तें ज्ञान देशी भाषांच्याद्वारे आम्हांस देण्यास कोणची हरकत होती ? 'कोर्टीत', 'हपिसांत' 'रिपोर्टीत', 'कॉलेजांत' आणि 'रेल्वेंत' मराठीनें किंवा दुसऱ्या कोणच्याही देशभाषेनें निर्वाह करतां आला नसता असें नाहीं परंतु आमचे राज्यकर्ते परकीय पडल्यामुळें त्यांच्या राज्यव्यवस्थेच्या सौकर्याकरितां हिमालयापासून तों केप-कुमारीपर्यंत सर्वत्र राज्यकारभार इंग्रजीत चालू केला व आम्ही ताबेदार पडल्यामुळें आम्हांस ही गोष्ट अमलांत आलेली हळूहळू बरी वाटूं लागली. सर्व हिंदुस्थान देशांतील निरनिराळ्या प्रांतांतल्या लोकांचे दळणवळण वाढण्यास व राष्ट्रीय सभेसारख्या संस्था उत्पन्न होण्यास आणि चालविण्यास मेकॉलेसाहेबांच्या मिनिटानें प्रचारांत आलेल्या इंग्रजी भाषेनें पुष्कळ साहाय्य झालें व होत आहे ही गोष्ट उघड आहे. पण एकाचा लाभ तर दुसऱ्याचा तोटा या न्यायानें आम्हांस जो हा फायदा मिळाला त्याचा वचपा देशी भाषांवर निघून त्या हळूहळू मागे पडत चालल्या आहेत. व सर्वत्र व्यवहार इंग्रजीत चालू लागल्यामुळें देशी भाषेत कोणी उत्तम ग्रंथ लिहीत नाहींत, व्याख्यानें देत नाहींत व भाषणेंही करीत नाहींत. ही स्थिति सुधारून युरोपांतील भाषांप्रमाणें देशी भाषांची सुधारणा होण्यास कोणते उपाय करावे इकडे कित्येक लोकांचे लक्ष लागलें आहे ही मोठ्या सुदैवाची गोष्ट आहे. पण वर सांगितल्याप्रमाणें या विषयाचा विचार करितांना आमच्यावर परकीय लोकांचे राज्य आहे ही गोष्ट जितक्या रीतीनें लक्षांत ठेवावयास पाहिजे तितकी ठेविली जात नाहीं असें कित्येक प्रसंगां दिसून येतें; ही गोष्ट आज विशेष रीतीनें सांगण्याचे कारण इतकेंच की, देशी भाषांस सरकारकडून अगर युनिव्हर्सिटी-कडून किती मदत मिळणें शक्य आहे हें पुरतेंपणीं वाचकांच्या लक्षांत यावें. युनिव्हर्सिटीची व्यवस्था बहुतेक युरोपियन लोकांच्याच हातांत आहे असें म्हटलें तरी चालेल. करितां राज्यकारभाराचें धोरण एका बाजूस ठेवून " सौवर्णपत्रां

सुरसासि गोडी न त्याहुनी पर्णपुटी न थोडी ” असें म्हणून मराठी भाषेचा गौरव करणारे सेनेटर आमच्या युनिव्हर्सिटींत फारसे सांपडावयाचे नाहीत. हें आम्ही नेहमी लक्षांत ठेविलें पाहिजे. कोणतीही भाषा प्रगल्भदशेस येण्यास तिचा बाजारांत, न्यायभाषेत, दरबारांत वगैरे सर्व ठिकाणीं अप्रतिहत संचार सुरू असला पाहिजे. आमच्या देशी भाषांस तशी सवलत हल्लींच्या राजकीय स्थितींत मिळणें शक्य दिसत नाही. पंजाबच्या युनिव्हर्सिटींत सर्व विषय देशी भाषांत शिकवून, व आमचेकडे ज्याप्रमाणें परीक्षेस संस्कृत ठेविलें आहे तशा रीतीनें इंग्रजीचा अभ्यास करून विद्यार्थ्यांस बी. ए. ची पदवी देणारी एक शाखा आहे. पण सर्व विषय इंग्रजींत शिकून बी. ए. च्या परिक्षेत पास झालेल्या विद्यार्थ्यांपेक्षां असल्या प्राच्य बी. ए. चें महत्त्व कमी मानीत असल्यामुळे या शाखेंत जितके विद्यार्थी परीक्षा देतात त्यापेक्षां इंग्रजी शाखेंत परीक्षा देणारांची संख्या पुष्कळपटीनें अधिक असते. सारांश, देशी भाषांच्या उत्कर्षाकरितां खाजगी रीतीनें आम्हीं किती जरी प्रयत्न केले तरी हल्लींच्या राज्यपद्धतीमुळे देशी भाषेच्या उत्कर्षास जो थोडाबहुत अडथळा आला आहे व येत आहे तो दूर करणें अशक्य आहे, हें लक्षांत ठेवून देशी भाषेच्या उत्कर्षाबद्दल ज्या कांहीं सूचना करावयाच्या त्या केल्या पाहिजेत.

इंग्रजीचें ज्ञान ज्या कारणामुळे आवश्यक अगर अपरिहार्य आहे त्या कारणानें नाही तरी अन्य कारणानें संस्कृतादि जुन्या भाषांचें ज्ञानही देशी भाषांच्या उत्कर्षास अवश्यक आहे असें थोड्या विचारांनीं कळून येईल. गेल्या पांच-पंचवीस वर्षांत देशी भाषांतून जे चांगले ग्रंथ झाले आहेत ते वाचले असतां संस्कृतादि जुन्या भाषांतील शब्दांचा त्यांत किती भरणा असतो, व नवे नवे विचार देशी भाषेत व्यक्त करण्यास या जुन्या भाषांची किती मदत होते हें कोणासही उघड दिसून येईल. कोणत्याही भाषेत चांगली ग्रंथरचना होण्यास (१) शब्द सामुग्री, (२) विचारसंग्रह आणि (३) ग्रंथाची जरूरी या तिन्ही साहित्यांची अपेक्षा असते. पैकीं पहिलें साधन बहुतेक अंशीं आमच्या देशांतील जुन्या भाषांच्या अभ्यासानेंच प्राप्त होणार आहे. विचारांचा सांठा बऱ्याच अंशीं पाश्चिमात्य ग्रंथकारांकडून आपणांस उसना घेतला पाहिजे. पण हे उसने विचार इकडील लोकांस ग्राह्य होण्यास त्यांची व जुन्या विचारांची सांगड घालून दोघांसही इकडील पोषाख दिला पाहिजे. ही गोष्ट आमच्याकडील संस्कृतादि जुन्या भाषांचा ज्यांस चांगला परिचय नाही त्यांच्या हातून चांगलीशी वठेल असें आजपर्यंत घडलेल्या हकीकतीवरून आम्हांस वाटत नाही. लॅटिन आणि ग्रीक या भाषांचें अध्ययन विलायतेंतल्या युनिव्हर्सिटींतून आतां चालू ठेवण्याची कांहीं जरूर नाही अशी विलायतेंत हल्लीं चळवळ सुरू आहे; पण तो न्याय आपणांस इकडे लागूकरितां येत नाही. लॅटिन व ग्रीक भाषांची इंग्रजीस जी मदत झाली आहे तितकी संस्कृतादि प्राच्य भाषांची आमच्या देशभाषांस झाल्यावर या प्रश्नाचा आम्हांस

विचार करितां येईल. हल्लींच्या स्थितीत देशी भाषांची आणि त्यांच्या मातृश्रीची फारकत करून देणे आम्हांस सर्वांशीं अहितकारक आहे.

राज्यपद्धतीमुळे इंग्रजीचें आणि देशी भाषा प्रौढ दशेस आल्या नसल्यामुळे संस्कृतादि प्राच्यभाषांचें ज्ञान संपादन करणें आम्हांस अशक्य आहे हें वरच्या विवेचनावरून वाचकांच्या लक्षांत येईल. आतां संस्कृत आणि इंग्रजी यांचें ज्ञान संपादन करून महाराष्ट्रादि देशभाषांचें ज्ञान संपादन करणें किती शक्य आहे अशा दृष्टीनें जरी या प्रश्नाचा विचार केला तरी युनिव्हर्सिटीच्या हल्लींच्या अभ्यासक्रमांत पुष्कळच सुधारणा करितां येण्यासारखी आहे असे आढळून येतें. मॅट्रिक्युलेशन परिक्षेस लागणार विषय देशी भाषांतून विद्यार्थ्यांस समजून देऊन पुढे दोन तीन वर्षे त्याजकडून इंग्रजी भाषेचा अभ्यास करविला तर विद्यार्थ्यांवरील परीक्षेचें ओझें बरेंच हलकें होईल असें पुष्कळ अनुभविक लोकांचें मत आहे; परंतु अशा प्रकारची व्यवस्था नसल्याचा दोष प्रत्यक्ष युनिव्हर्सिटीकडे येत नाही. मॅट्रिक्युलेशनपर्यंत अभ्यासक्रम कसा चालवावयाचा याची व्यवस्था व नियम विद्याखात्याकडून होत असतात, सबब तो भाग सोडून देऊन वरच्या परीक्षेसंबंधानेंच आपण येथें विचार करूं. महाराष्ट्रादि देशभाषांतून ज्या प्रकारचे ग्रंथ होणें आवश्यक आहे तशा प्रकारचे ग्रंथ केवळ देशी भाषांतील जुन्या ग्रंथांच्या अध्ययनानें निर्माण होतील असें आम्हांस वाटत नाही. उदाहरणार्थ, आपण मराठी भाषा घेतली तरी केवळ मोरोपंत, वामन वगैरे कवींच्या ग्रंथांचाचून शिल्पशास्त्र, अर्थशास्त्र, रसायनशास्त्र इत्यादि उपयुक्त विषयांवर मराठीत ग्रंथ पाहिजे आहेत असें नेटिव्ह प्रेसचे रिपोर्टर रावसाहेब साठे यांचें म्हणणें आहे. असें ग्रंथ होण्यास फारशी मदत होईल असें दिसत नाही. मराठी कवींचे ग्रंथ इंग्रजी अगर संस्कृत कवींच्या ग्रंथांप्रमाणें परिक्षेस नेमण्याच्या योग्यतेचे नाहीत असें आम्ही म्हणत नाही, परंतु ज्या हेतूसाठी मराठी भाषेचा युनिव्हर्सिटीत प्रवेश व्हावा असे लोकांचें म्हणणें आहे, तो हेतु सिद्धीस जाण्यास देशी भाषांतील जुन्या कवींचे ग्रंथ विद्यार्थ्यांकडून घोक्विण्यापेक्षां निरनिराळ्या शास्त्रीय विषयांचा अभ्यास व मनन देशी भाषांतून त्यांचेकडून करविण्यास जास्त उपयोग होईल हे उघड आहे. उपयुक्त विषयांवर देशी भाषांतून आधुनिक विद्वानांकडून व्हावे तितकें ग्रंथ होत नाहीत, व युनिव्हर्सिटीकडून अशा प्रकारच्या ग्रंथरचनेस जितकें उत्तेजन मिळावें तितकें मिळत नाही असा रावसाहेब साठे यांचा आक्षेप आहे. हा आक्षेप पुष्कळ अंशीं खरा आहे हें आम्हीं वर लिहिलेंच आहे परंतु हा दोष काढून टाकण्यास अगर ही स्थिति सुधारण्यास युनिव्हर्सिटीखेरीज इतर संस्थांनी व लोकांनीही प्रयत्न केला पाहिजे हें आम्हांस विसरतां कामा नये. आधुनिक विद्वानांनीं उपयुक्त विषयांवर ग्रंथ लिहिण्याचें मनांत आणलें तर त्या सर्वांच्या छपाईचा खर्च ग्रंथांची विक्री होऊन निघेल कीं नाही याची आम्हांस थोडीशी शंकाच वाटते. कोणत्याही भाषेत ग्रंथसंग्रह होण्यास ग्रंथाची जरूरी अथवा खप हें एक अंग आहे

असें वर सांगितलेंच आहे. जो माल खपतो तो पिकतो असा जो सर्वसामान्य नियम आहे तोच ग्रंथरचनेसही लागू पडतो. परंतु असें जरी आहे तरी युनिव्हर्सिटीत निदान कांहीं विषयांचें अध्ययन देशी भाषांतून झाल्यानें त्या भाषांस थोडेंबहुत तरी खास उत्तेजन मिळेल अशी आमची समजूत आहे. अमुक एक विषय कॉलेजांतून देशी भाषांच्या द्वारे शिकवितात असें झाल्यावर देशी भाषांत त्या विषयावर लिहिलेलीं पुस्तकें खपण्यास हें एक मुख्य साधनच होतें, आणि विद्यार्थ्यांस सदर विषयांचीं उत्तरे देशी भाषांत लिहिणें जरूर असल्यामुळें त्यांचीही तो विषय आपल्या भाषेकडे तयार करण्यास प्रवृत्ति होते. इंग्रजा भाषा आजमितीस जी इतकी सुधारली आहे त्याचें कारण शेक्सपियर व मिल्टन होत असें जर कोणी म्हणेल तर तें अगदी चुकीचें आहे. इतिहास, शास्त्रें, कला, इत्यादिकांचा अभ्यास आणि सर्व जगभर पसरलेला इंग्रजांचा व्यापार आणि राज्य, त्यांचे सर्व व्यवहार इंग्रजी भाषेतच होत असल्यामुळें त्या भाषेच्या अंगी सहजच प्रौढपणा व व्यापकता हे दोन गुण आले आहेत, व ते गुण तितक्या अंशानें देशी भाषेत येण्यास तसे व्यवहार देशी भाषेतून होऊं लागले पाहिजेत हें उघड आहे. इतके व्यवहार देशी भाषांतून होऊं लागणे आज शक्य नाहीं हें वर सांगितलेंच आहे, तथापि युनिव्हर्सिटीनें ती गोष्ट मनांत आणून कांहीं उपयोग नाहीं. हल्लींच्या राज्यपद्धतीमुळें इंग्रजीचें जितकें ज्ञान संपादन करण्यास विद्यार्थ्यांस आवश्यक आहे तितकें विद्यार्थ्यांस मिळतें कीं नाहीं हें पाहून नंतर बाकीच्या कांहीं विषयांची परीक्षा देशी भाषांतून घेण्यास युनिव्हर्सिटीस कांहीं हरकत आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं. निरनिराळ्या विषयांवर व्हावे तसे अद्याप ग्रंथ झाले नाहींत हें खरें आहे. पण पाच-पन्नास वर्षांपूर्वी विलायतेतही अशाच प्रकारची स्थिति होती, व अद्यापही पुष्कळ विषयांचें अध्ययन जर्मन व फ्रेंच ग्रंथांवरून करून त्यांचीं उत्तरे विलायतेतील विद्यार्थ्यांस इंग्रजी भाषेत लिहावीं लागतात. मग आमच्याकडेच असा प्रकार कां होऊं देऊं नये हें आम्हांस कळत नाहीं. निदान हिंदुस्थानचा इतिहास, संस्कृत वगैरे विषयांचीं उत्तरे देशी भाषेत लिहूं देण्यास तर कोणताच प्रत्यबाध दिसत नाहीं. आतां युनिव्हर्सिटीची रचना पाहतां ही गोष्ट आजच साध्य होईल असें दिसत नाहीं, तथापि जर वर सांगितल्याप्रमाणें सुधारणा होणें इष्ट असेल तर त्या दिशेनें जाण्याचा एव्हांपासून थोडथोडा प्रयत्न केला पाहिजे. पंजाबांत ज्याप्रमाणें देशी भाषांतून शिकून तयार झालेले बी. ए. व इंग्रजींतून शिकून तयार झालेले बी. ए. असा भेद आहे, व त्या भेदामुळें त्यांची योग्यता कमी जास्ती समजतात तशा प्रकारचा भेद आमच्याकडे न होईल तर बरें. म्हणजे अर्थात्च सर्व विषय देशी भाषांतून शिकवावे अगर विद्यार्थ्यांस त्यांचीं उत्तरे देशी भाषांतून देण्यास सांगावी असा नियम करण्यास युनिव्हर्सिटीस आम्हांस सांगतां येणार नाहीं, पण त्यामुळें एक दोन अथवा दोन तीन विषयांचीं उत्तरे

विद्यार्थ्यांस देशी भाषेत लिहिण्यास सांगण्यास कांहीं अडचण येते असें आम्हांस दिसत नाही. करितां इंग्रजी व संस्कृत या भाषांच्या ज्ञानाची यत्ता कमी न करितां एक दोन विषय देशी भाषेतून शिकविण्याची जर कॉलेजांतून सोय करितां आली तर सदर भाषांस उत्तेजन देण्याचे कामी युनिव्हर्सिटीनें आपलें कर्तव्य केलें असें होईल अशी आमची समजूत आहे. म्हणून युनिव्हर्सिटींत देशी भाषांचा प्रवेश करण्याबद्दल जी हल्लीं खटपट सुरू आहे तीस होईल तितकें करून अशा प्रकारचें वळण द्यावें अशी आमची सूचना आहे.

शंकर पांडुरंग पंडित *

रावबहादुर शंकर पांडुरंग पंडित यांस गेल्या रविवारी मुंबईस देवाज्ञा झाल्याचें दुःखकारक वर्तमान आलें आहे. हे आज पांच सहा महिने आजारी असून गेल्या आठ पंधरा दिवसांत ह्यांची तब्येत जरी सुधारत होती अशी बातमी आली होती, तरी एकंदरीत त्यांस झालेला रोग दुःसाध्य आहे असें डॉक्टर लोकांचें मत होतें. आमच्या ग्रॅज्युएट मंडळींत हुषार म्हणून जे गृहस्थ मानले जातात त्यांत शंकरराव यांची गणना होते. यांची एम्. ए.ची परीक्षा सन १८६७ सालीं उतरली, व कॉलेजांत असतांच भाषाज्ञानाबद्दल यांचा लौकिक झाला होता. रघुवंश, मालविकाग्निमित्र आणि वेदार्थयत्न ह्या ग्रंथांवरून यांची विद्वत्ता व परिश्रम लोकांस कळून येतील. सरकारी नोकरीतही शंकररावांचा चांगला प्रवेश झाला असून कांहीं दिवस त्यांनीं ओरिएण्टल ट्रॉन्सलेटरचें काम केलें होतें, व हल्लीं पोर्बंदर संस्थानचे ते दिवाण होते. यांचा स्वभाव तापट असल्यामुळें कित्येक प्रसंगीं यांजवर सरकारची नाराजी होत असे, पण तिकडे यांनीं कधीही विशेष लक्ष दिलें नाहीं. मुलकी खात्यांतील नोकरी संभाळून यांच्याप्रमाणें विशेष व्यासंग कायम ठेवणारे फारच थोडे गृहस्थ सांपडतील. याचें वय सुमारे ५३ वर्षांचें होतें. अखेरीस अखेरीस त्यांना हवा पालटण्याकरितां म्हणून मुंबईस रावबहादुर रानडे यांचे घरीं नेलें होतें; पण मृत्यूपुढें सर्व मानवी प्रयत्न व्यर्थ आहेत. यांच्या मृत्यूनें आमच्यांमधील एक अनुभवीक, उद्योगी आणि विद्वान् गृहस्थ आज नाहींसे झाले. यांची जागा पुढें भरेल तेव्हां खरी.

आमचे आधुनिक विद्वान् अकालीं

कां मरतात ? *

गेल्या रविवारी न्यायमूर्ति रा. ब. रानडे यांचे मुंबईस जे व्याख्यान झाले ते फार महत्त्वाचे होते. डॉ. भांडारकर यांचे व्हाईसचान्सलर या नात्याने युनिव्हर्सिटीत भाषण झाल्या दिवसापासून या विषयांकडे लोकांचे विशेष लक्ष लागले आहे. कित्येकांच्या मते डॉक्टरसाहेबांनी काढलेली अनुमाने सर्वांशी ग्राह्य नव्हतीं, पण ज्या रीतीने डॉक्टरसाहेबांनी या प्रश्नाचा उद्‌घापोह केला होता, तशाच रीतीने परंतु त्याहून विशेष सूक्ष्म दृष्ट्या व शोधक बुद्धीने या विषयाचे पुनः विवेचन करून काय सिद्धांत निघतात हे कोणी तरी एका चांगल्या विद्वानाने पुनः पाहावयास पाहिजे होतें. न्यायमूर्ति रा. ब. महादेव गोविंद रानडे यांनी हे काम करण्याचे मनावर घेऊन बहुतेक प्रसिद्ध विद्वानांस या संघाने आपले अभिप्राय कळविण्यास आज बरेच दिवसांपूर्वी पत्रे लिहिलीं होती; व विशेषतः करून त्यांस असे त्रिचारले होते कीं, (१) ग्रॅज्युएट लोकांपैकीं अकालीं मेलेले आपणांस किती गृहस्थ माहीत आहेत, व त्यांच्या मृत्यूचीं कारणे काय ? आणि (२) ग्रॅज्युएट मंडळींतील किती लोकांनीं इंग्रजीत अगर देशी भाषेत ग्रंथ प्रसिद्ध केले आहेत ? रा. ब. रानडे यांनीं एकंदर सुमारे चारशे पत्रे लिहिलीं होती, पैकीं निरनिराळ्या ठिकाणच्या दक्षिणी, पार्शी, गुजराथी वगैरे लोकांकडून सुमारे १३६ उत्तरे आलीं व हीं उत्तरे पाठविणारांपैकीं कित्येकांनीं बडोदे, सोलापूर, रत्नागिरी, भावनगर, अहमदाबाद, इंदूर, पुणे, मुंबई, कोल्हापूर, कराची, धुळे, हुसंगाबाद, शिकारपूर वगैरे ठिकाणीं ग्रॅज्युएट लोकांच्या सभा भरवून त्या सभांचे मत रावबहादुरास कळविले आहे. तेव्हां या उत्तरांत दिलेल्या माहितीपासून जीं अनुमाने निघतील तीं एकतर्फी अगर एकपक्षीय आहेत अशी तक्रार करण्यास आतां कोणतेही कारण राहिले नाही. युनिव्हर्सिटींतून पास झालेले बरेच लोक अकालीं मरावे आणि जिवंत राहिलेल्या लोकांत ग्रंथकर्तृत्वादि विद्याव्यासंग करण्याची मुळीच अभिरुचि किंवा शक्ति नसावी हे दोन आक्षेप खरे असल्यास ते आधुनिक विद्वानांस भूषणास्पद नसून ते दूर करण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला पाहिजे. असें जे रा. ब. रानडे यांनीं बोलून दाखविले ते आम्हांस पूर्णपणे मान्य आहे. प्रतिवर्षी विद्येनें संस्कृत झालेल्या लोकांपैकीं बरेच लोक मृत्युच्या मुखी पडावेत हे कांहीं राष्ट्रांचे सामान्य दुर्दैव नव्हे, व केवळ गृहादिकांच्या गतिस्थितिमुळे मनुष्यास

* केसरी ता. १७ एप्रिल १८९४.

मृत्यु येतो अशी ज्यांची समजूत नसेल त्यांनी या प्रश्नाचा व्यावहारिक दृष्ट्या विचार करण्यास लागावे हे त्यांचे कर्तव्य होय. डॉ. भांडारकर व न्यायमूर्ति रानडे या दोघां विद्वानांच्या हातून या प्रश्नाचे अशा रितीने परीक्षण झाले आहे ही मोठ्या सुदैवाची गोष्ट होय. व दोघांही विद्वानांच्या चर्चेने जे सिध्दांत अखेर कायम ते ग्राह्य मानण्यास कांहीं हरकत नाही.

वर जे दोन प्रश्न सांगितले त्यांपैकी ग्रॅज्युएट लोक अकालीं मरतात की नाही याचे डॉ. भांडारकर यांनी जे विवेचन केले होते त्यांत सन १८६२।८० पर्यंत पास झालेल्या एम्. ए. गृहस्थांपैकी दक्षिणी शेंकडा ४४ आणि पार्शी शेंकडा १६ मरतात; आणि बी. ए. पैकी दक्षिणी शेंकडा २०, गुजराथी शेंकडा २२, आणि पार्शी शेंकडा ९ मरतात असे त्यांनी आंकड्यांनी सिद्ध करून दाखविले होते. हे आंकडे रावब. रानडे यांनी पुनः तपासून घेऊन सन १८९३ अखेर-पर्यंत (सन १८९३ साली पास होऊन १८९४ च्या फेब्रुवारीत ज्यांनी डिग्री घेतली ते लोक सोडून देऊन) युनिव्हर्सिटीतून बाहेर पडलेल्या सर्व ग्रॅज्युएटांची हकीकत आणविली कित्येकांच्या मते ग्रॅज्युएट अकालीं मरतात किंवा नाही हे पाहणे असल्यास दहा वर्षांपूर्वीचे ग्रॅज्युएट घेतले पाहिजेत; परंतु ही समज चुकीची आहे. जे लोक अकालीं मरतात ते प्रायः ग्रॅज्युएट झाल्यापासून दहा पंधरा वर्षांतच मरतात; करितां आजपर्यंत पास झालेले सर्व ग्रॅज्युएट घेऊन व त्यांची हकीकत पाहून जे अनुमान निघेल तेच अधिक विश्वसनीय मानले पाहिजे. खेरीज युनिव्हर्सिटी स्थापन झाल्याबरोबर पहिली कांहीं वर्षे पार्शी व गुजराथी लोक यांचा कॉलेजांतून फारसा भरणा नसे. सबब डॉ. भांडारकर यांनी याप्रमाणे सन १८६२ पासून सन १८८० पर्यंत म्हणजे पहिल्या अठरा वर्षांचीच संख्या घेऊन अनुमाने काढिली आहेत, तसें केले असतां निरनिराळ्या शक्तीतील परस्परप्रमाणही बरोबर कळण्याचा संभव नाही. ह्यामुळे रा. ब. रानडे यांनी सन १८९३ अखेर सर्व ग्रॅज्युएट लोकांची संख्या घेऊन जे अनुमान केले आहे तेच अधिक प्रशस्त आहे असे मानले पाहिजे.

सन १८९३ अखेर एकंदर ग्रॅज्युएटांची संख्या २१९८ असून, पैकीं १०५ एम्. ए.; १३२८ बी. ए., ३२ बी. एससी. ५ एम्. डी. ४२४ एल. एम्. एस्, १ एम्. सी. ई. व ३०३ एल. सी. ई. आहेत; आणि बी. ए. व एम्. ए. मिळून एकंदर १४३३ सांपैकी ३५६ एल्.एल्. बी. झाले आहेत. या सर्वांचे जातवार प्रमाण पाहूं गेले असतां असे आढळून येते कीं, यांपैकी शेंकडा ४७ दक्षिणी, शेंकडा २५ पार्शी, १७ गुजराथी, ६ ख्रिश्चन, २ सिंधी, आणि मुसलमान शेंकडा २ पेक्षाही कमी आहेत. पैकीं ख्रिस्ती, ज्यू, मुसलमान आणि सिंधी ह्यांची संख्या फारच कमी असल्यामुळे त्यांच्याबद्दल

कोणतेच निश्चयात्मक अनुमान बसवितां येत नाहीं. बाकी दक्षिणी, गुजराथी, आणि पार्शी राहिले; यांची संख्या १९७२ आहे. पैकीं एम्. ए., बी. ए. वगैरे कोणकोणत्या शर्तीत किती किती आहेत, व त्यांपैकीं अकालीं मेलेले किती हे दुसरीकडे दिलेल्या दोन कोष्टकांवरून दिसून येईल. पार्शी लोक दक्षिणी किंवा गुजराथ्यांपेक्षां एम्. ए.च्या किंवा एल्. एम्. एस्.च्या परीक्षेस जास्त जातात असें यावरून आढळून येतें; व ते मुंबईचेच स्थायिक राहणारे असतात यामुळे असें होणें अगदीं साहजिक आहे. आतां अकालीं मयत झालेल्या लोकांची संख्या व प्रमाण पाहतां असें आढळून येईल. कीं, एल्. सी. ई. सर्वांत कमी मरतात त्यापेक्षां बी. ए. झालेल्या लोकांत मरण्याचें प्रमाण (शेंकडा ७) जास्त आहे. नंतर वाढत्या प्रमाणानें एल्. एम्. एस्. एल्एल्. बी., आणि एम्. ए. ही पदवीवाले येतात; व सर्वांत एम्. ए. एल्एल्, बी. जास्त म्हणजे २४ पैकीं ९ अथवा शेंकडा ३३ या मानानें मेले आहेत असें आढळून येतें. हा सामान्य विचार झाला. जातीसंबंधानें पाहतां असें आढळून येतें कीं, मृत्यूचें प्रमाण पार्शीमध्ये शेंकडा ४१ गुजराथ्यामध्ये शेंकडा ५ व दक्षिणीमध्ये शेंकडा १० असें आहे. म्हणजे दक्षिणी लोकांमध्ये मृत्यूचें प्रमाण सर्वांहून जास्त आहे. व पार्शी आणि गुजराथी या दोहोंमध्ये या-संबंधानें फारसें अंतर नाहीं असें आकड्यांवरून सिद्ध होतें. दक्षिणी लोकां-पैकीं, डॉक्टरांत मृत्यूचें मान शेंकडा १९, एम्. ए. झालेल्यांत शेंकडा २४, नुसत्या बी. ए. झालेल्या लोकांत शेंकडा ९, आणि एल्एल्. बी. झालेल्यांत शेंकडा ८॥ आहे असें दुसरीकडे दिलेल्या कोष्टकांवरून दिसून येईल, भगवान-दास—पुरुषोत्तमदास—स्कालरशिप म्हणून संस्कृतांत एम्. ए.च्या परीक्षेत जो पहिला येईल. त्यास बक्षीस देण्यांत येत असतें. हे बक्षीस ज्यांनीं आजपर्यंत मिळविलें आहे. अशा १५ गृहस्थांपैकीं १० मयत आहेत, व यांतच कै० वा० आपटे, वैद्य, गोखले, भिडे, आठल्ये यांचा समावेश होतो. आकड्यांवरून व कोष्टकांवरून जे ठळक ठळक सिद्धान्त निघतात ते वर लिहिल्याप्रमाणें आहेत. आतां याचीं कारणें काय असावीत याचा विचार करूं.

डॉ० भांडारकर यांनीं असें म्हटलें होतें कीं, दक्षिणी लोकांत मृत्यूचें जें अधिक प्रमाण आढळून येतें त्याचीं मुख्य कारणें कदन्न, बालविवाह, आणि व्यायाम-विद्वेष हीं होत. पार्शी लोक अधिक चांगले अन्न खातात, अधिक व्यायाम घेतात व उशीरां लग्न करतात, तेव्हां ते अर्थातच दक्षिणी लोकांपेक्षां अधिक जगतात असें डॉक्टरसाहेबांचें म्हणणें होतें. हे म्हणणें आपणांस कबूल नसल्याबद्दल आम्हीं त्याच वेळीं लिहिलें होतें; व हल्लीं रा. ब. रानडे यांनीं या विषयाचें जें शोधक-बुद्धीनें परीक्षण केलें आहे यावरूनही आमचेंच म्हणणें खरें ठरतें, डॉक्टरसाहेबांचे

अनुमान जर बरोबर धरिलें तर पार्श्वपेक्षां गुजराथी लोकांतही मृत्यूचें प्रमाण अधिक असावयास पाहिजे कारण गुजराथी लोकांचे आहारविहार हे आमच्या-प्रमाणेच पार्श्वपेक्षां भिन्न आहेत, परंतु ज्याअर्थी पार्श्व आणि गुजराथी या दोन्ही जातींत मृत्यूचें प्रमाण जवळ जवळ सारखेंच आहे असें आकड्यांनीं सिद्ध होतें, त्याअर्थी डॉक्टरसाहेबांची कल्पना सोडून देऊन आहारविहार-विवाहादि स्थितींतील वैषम्यापेक्षां दुसरे कांहीं तरी कारण शोधून काढणें जरूर आहे. दक्षिणी, पार्श्व आणि गुजराथी यांच्या सामान्य म्हणजे एकंदर समाजांत [मग ते शिकलेले असोत वा नसोत] जें मृत्यूचें मान आढळून येतें त्यावरूनही डॉक्टरसाहेबांची कल्पना निराधार ठरते. रा. व. रानडे यांनीं असें दाखविलें आहे कीं, मुंबई शहरांत गेल्या पंधरा वर्षांत ब्राह्मण हजारी २२ व पार्श्व हजारी २० मयत झाले; व सन १८९३ सालीं तर दोघांचेही प्रमाण हजारी २३ च होतें, पार्श्वच्या आहारादिकामुळे जर ते अधिक दीर्घायु झाले असते तर वर दिलेलीं सामान्यप्रमाणें सारखीं राहिली नसतीं, यावरून व गुजराथी व पार्श्व पदवीधरांत जे मृत्यूचें सारखेंच प्रमाण आढळून येतें त्यावरून डॉक्टरसाहेबांची कल्पना आकड्यांशीं जुळत नाहीं असें म्हणणें भाग पडतें खेरीज पार्श्व लोकांमध्ये व्यायामशाला वगैरे व्यायाम घेण्याच्या सोयी गेल्या दहा पंधरावर्षांतच निघालेल्या आहेत, तेव्हां त्यामुळे आयुष्यमर्यादेंत कांहीं फेर झाला असल्यास तो ह्याच्यापुढें नजरेस यावयाचा गेल्या तीस वर्षांतील ग्रॅज्युएटच्या मृत्यूचें मान त्यामुळे कमीजास्त होण्याचा संभव नाही.

परंतु डॉक्टरसाहेबांची कल्पना अग्राह्य धरिली तरी दक्षिणी ग्रॅज्युएट गुजराथी अगर पार्श्व ग्रॅज्युएटपेक्षां अकाली अधिक मरतात ही गोष्ट जर आकड्यांनीं सिद्ध आहे तर तिचें कारण काय ह्याचें कांहीं तरी आपणास सयुक्तिक उत्तर दिले पाहिजे. पार्श्व लोक अधिक चांगले अन्न खातात हें खरें कारण नाही असें वर दिलेल्या हकीकतीवरून उघड दिसून येतें; व विशेषतः गुजराथी व पार्श्व ग्रॅज्युएट यांच्यामध्ये ज्याअर्थी मृत्यूचें मान समसमानच आहे त्याअर्थी डॉक्टरसाहेबांचा सिद्धान्त चुकीचा आहे असें निर्विवाद सिद्ध होतें. परंतु अमुक एक कल्पना चुकीची ठरली म्हणून तेवढ्यानेच आपलें समाधान करून घेऊन उपयोगी नाही. मराठे लोक गुजराथी लोकांपेक्षां शरीरानें आणि मनानें अधिक कंटक व सशक्त आहेत. युनिव्हर्सिटीच्या पदव्या मिळविण्यांत, शेंकडा ५० म्हणजे त्यांचा पहिला नंबर आहे; व ग्रंथकर्तृत्वाच्या मानानेंही त्यांनीं जितकें काम केलें आहे तितकें दुसऱ्या कोणीच केलें नाही. अशा स्थितींत आमच्या गुर्जर राष्ट्रीय बंधूपेक्षां आमच्याकडील विद्वान लोक अकाली का मरावेत हा मोठा महत्वाचा प्रश्न आहे. या प्रश्नाचें रा. व. रानडे यांनीं आपल्या व्याख्यानांत जें उत्तर दिलें आहे तेंच डॉक्टरसाहेबांच्या कल्पनेपेक्षां एकंदरीत अधिक

सयुक्तिक व यथार्थ आहे असें आम्हांस वाटतें. ग्रॅज्युएट लोकांच्या वयाचें मान सरासरीं २० पासून ४० सापर्यंत धरितां येईल. या वयाच्या मुदतींत एकंदर समाजांत मृत्यूचें मान हजारी ३० आहे असें सन १८९२ सालच्या खानेसुमारीच्या रिपोर्टावरून आढळून येतें. या मानानें पाहतां पार्शी व गुजराथी ग्रॅज्युएटांच्या मृत्यूचें मान सामान्य मानापेक्षां दुप्पट, आणि दक्षिणी ग्रॅज्युएट लोकांच्या तिपटीहून अधिक आहे असें दिसून येतें. सामान्य लोकांप्रमाणें खाण्यापिण्याची विशेष भ्रांत नसतां एकंदर ग्रॅज्युएट लोकांतच मृत्यूचें जर अधिक मान आहे तर हा परिणाम शिक्षणाच्या फार्जाल ओझ्यानें आणि दहशतीनें होतो असें म्हणावें लागतें. मृत्यूच्या सामान्य मानासंबंधानें हा विचार झाला. आतां मराठी किंवा दक्षिणी लोकांत सामान्य ग्रॅज्युएट लोकांपेक्षांही जें अधिक मृत्यूचें मान आढळतें त्याचें कारण काय आहे तें पाहूं. एकंदर लोकांपेक्षां ग्रॅज्युएट अधिक मरतात व ग्रॅज्युएटांतही दक्षिणी अधिक लवकर मरतात हें आकड्यांनींच सिद्ध झालें आहे.

दक्षिणी ग्रॅज्युएट मंडळींत विशेष भरणा ब्राह्मण लोकांचाच आहे, आणि ब्राह्मण म्हणजे दरिद्री हें सर्वश्रुतच आहे. करितां दरिद्रावस्थेंत विद्याभ्यास करणाऱ्या लोकांस युनिव्हर्सिटीचा अभ्यासक्रम अकालमृत्युप्रद होतो असें सकृदृशनीं दिसून येतें, व थोड्या विचारांतीं दक्षिणी ग्रॅज्युएटांत मृत्यूचें मान अधिक असण्याचें हेंच मुख्य कारण आहे अशी बहुतेकांची खात्री होईल. ब्राह्मणांतही सुखवस्तु गृहस्थाच्या मुलापेक्षां गरीबांचीं मुलें अधिक हुषार व मेहनती असतात ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. कोंकणांतील किती गरीब मुलें वारानें किंवा कोणी तरी आत अगर स्नेही यांच्या मदतीनें उदरनिर्वाह करून बी, ए, एम, ए, पर्यंत मजल मारतात हें येथें नवीन सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. डॉ. भांडारकर यांसही ही स्थिति अवगत आहे; परंतु तिकडे थोडेंसें दुर्लक्ष करून “लग्रांत पैसे खर्च करावयास सांपडतात तर विद्याभ्यासासाठीं कां खर्च करूं नये” अशा रीतीनें सदर वर्गातील लोकांचा त्यांनीं थोडासा उपहास केला होता, रा. व. रानडे यांच्या मतें हा उपहास अगदीं गैरवाजवी आहे. असल्या गरीब विद्यार्थ्यांस मुली देणारे गृहस्थच लग्नाचा सर्व खर्च सोसून शिवाय त्यांच्या विद्याभ्यासाकरितांही कांहीं मदत करतात हें कदाचित् डॉक्टरसाहेबांच्या लक्षांत राहिलें नसेल. असो, अकाली मेलेल्या कै० वा. आगाशे, आपटे, गोखले, वैद्य, बाळ, दुल्लु, जोशी, क्षीरसागर, मिरजकर, वगैरे सुमारे पन्नास लोकांच्या गृहस्थितीची चौकशी करितां असें आढळून येतें की, यांपैकीं बहुतेक लोक अगदीं गरीब स्थितीतून वाढले असून त्यांचा विद्याभ्यास वारांनीं, स्नेहांच्या मदतीनें किंवा स्कॉलरशिपनें झालेला आहे. इतकी दगदग व त्रास सोसून युनिव्हर्सिटीच्या सर्व परीक्षा जे पास होतात त्यांच्या

आयुष्याची दोरी बरीच ढिली व्हावी; व कोणत्याही कारणाने विषमज्वरासारखे दुखणे आल्यास त्यांतच त्यांचा अंत व्हावा यांत कांहीं नवल नाही. आमच्यामते भगवानदास-पुरुषोत्तमदास-स्कॉलरशिप मिळविलेल्या १५ एम्. ए. गृहस्थांपैकीं आजपर्यंत दहा गृहस्थ मेले ह्यांचेही हेच कारण होय. संस्कृतची स्कॉलरशिप बहुतेकरून दक्षिणी लोकांनींच मिळविली आहे; व त्यांपैकीं बहुतेकांस जगन्नाथ-शंकरशेटची स्कॉलरशिप मिळालेली होती. या स्कॉलरशिपा मिळविण्याकरितां गरीब विद्यार्थी जितकी मेहनत करतात तितकी सुखवस्तु गृहस्थांची मुले करित नाहीत. तेव्हां संस्कृताची स्कॉलरशिप पहिल्यापासून मिळवून जे गरीब विद्यार्थी एम्. ए. पर्यंत गेले व ज्यांनीं भगवानदास-पुरुषोत्तमदास स्कॉलरशिप मिळविली त्यांस अकालीं मृत्यु यावा ह्यांत कांहीं विशेष आश्चर्य नाही. आतां दरिद्री लोकांनीं अशा रीतीनें वरिष्ठ शिक्षणाची हाव कां धरावी असा कोणी प्रश्न करताल, तर त्यास उत्तर इतकेंच आहे कीं, दक्षिणेंतील ब्राह्मणांस शिक्षणाखेरीज इतर धंदे फारसे अद्याप प्रिय वाटूं लागले नाहीत व एका अर्थी इतर धंद्यास अवश्य लागणारे गुणही यांच्यामध्ये अद्याप कमी आहेत. दारिद्र्य आणि विद्याव्यासंग यांचे ब्राह्मणांशीं आज हजारों वर्षांचे साहचर्य आहे, आणि हुशारी व मेहनत गरीब विद्यार्थ्यांच्या अंगीं जितकी दिसून येते तितकी सुखवस्तु विद्यार्थ्यांत दिसून येत नाही. असा अनुभव आहे करितां या वर्गातील विद्यार्थ्यांस विशिष्ट शिक्षणापासून पराड्मुख न करितां त्यांच्या मार्गांत असलेल्या अडचणी काढून टाकून त्यांस परंपरागत आलेला धंदा करण्यासच उत्तेजन द्यावे ह्यांत एकंदर राष्ट्राचे हित आहे. विद्याव्यासंग कायम ठेवून नवीन शोध अगर ग्रंथ करण्याचे कामही याच वर्गातील विद्यार्थ्यांकडून आज शेंकडों वर्षे होत आले आहे व पुढे होण्याचा संभव आहे. यासाठीं यांच्या अकालीं घडणाऱ्या मृत्यूंचीं जीं कारणे असतील तीं जेणेकरून कमी होतील असे उपाय केले पाहिजेत. यांपैकीं (१) पहिला उपाय सरकारच्या हातांत आहे. म्हणजे त्यांनीं गरीब ब्राह्मण विद्यार्थ्यांस पगारी व नादारी विद्यार्थ्यांच्या जागा होईल तितक्या कमी देण्या- जो ठराव केला आहे तो बदलला पाहिजे (२) दुसरा उपाय युनिव्हर्सिटीचा शिक्षणक्रम हल्लींच्या पेशां अधिक सोपा करणे हा होय. सर्व विषय परीक्षा पास होते वेळींच विद्यार्थ्यांस अवगत असले पाहिजेत अशा समजुतीनें एकंदर परीक्षा कठिण करण्यांत कांहीं हशील नाही. परीक्षेस १० विषय असले; व त्यांपैकीं विद्यार्थ्यांस ५ चांगले, ४ मध्यम आणि एक सुमाराचाच येत असला, तर त्या एका विषयाकरितां त्यास वारकरी बनविणे अगदीं अप्रशस्त आहे. बी. ए.ची परीक्षाही कांहीं विद्वत्तेची सीमा नव्हे. साधारण रीत्या सुशिक्षित मनुष्यास जे ज्ञान असणे अवश्य आहे तितकें ज्यास मिळाले आहे त्यास बी. ए. होता यावे. कोणत्याही एका विशिष्ट विषयाचा व्यासंग करून

त्यांत लौकिक मिळविणें हें पुढील काम आहे. त्याचा सामान्य परीक्षेशीं कांहीं संबंध असूं नये; परंतु शिक्षणक्रम जरी अशा रीतीनें सुधारला तरी विद्यार्थ्यांच्या हातांतच अकालमृत्युहरणाचे जे उपाय आहेत ते त्यांनीं अवश्य केले पाहिजेत. यापैकी मुख्य उपाय म्हटला म्हणजे (३) ब्रह्मचर्य होय. विद्या पुरी होईपर्यंत तरी हें व्रत विद्यार्थ्यांनीं अवश्य चालविलें पाहिजे. इंग्रजी राज्य होण्यापूर्वी आमच्या देशांत जे विद्वान् शास्त्री व पंडित झाले त्यांचा यासंबंधानें मोठा कटाक्ष असे; व एकंदरीत हल्लींच्या गरीब स्थितींत तर अशा प्रकारच्या व्रताची फार जरूर आहे. रा० ब० रानडे यांनीं यापेक्षां कांहीं जास्त सांगितलें नाहीं; तथापि आम्ही असें म्हणतो कीं, आजन्म किंवा दीर्घकाल ब्रह्मचर्य पाळणारे जर आमच्या-मध्ये कांहीं विद्वान् लोक निघतील तर त्यांपासून त्यांचे व राष्ट्राचें पुष्कळच हित होईल.

असे; याप्रमाणें महाराष्ट्र-पदवीधर-विद्वानांच्या अकालिक मृत्यूच्या कारणांचा विचार झाल्यावर आधुनिक विद्वान् विद्याव्यासंगाचें काम परिक्षा संपल्यावर पुढें कोणत्या रीतीनें चालवितात याची थोडीशी हकीकत सांगितली ती हकीकत त्यांस आलेल्या जबाबावरून व विशेषतः नेटिव्ह प्रेसचे रिपोर्टर यांनीं केलेल्या रजिस्टर झालेल्या पुस्तकांच्या यादीवरून घेतली आहे. त्यामुळे या संबंधीं सर्व अनुमान ग्रॅज्युएट लोकांनीं लिहिलेल्या पुस्तकांवरूनच केलें आहे हें उघड आहे. ही रीत कित्येकांच्या मतें बरोबर नाहीं; कारण त्यांच्या मतें पुष्कळ ग्रॅज्युएट विद्याव्यासंगांत निमग्न असतील, परंतु ग्रंथ लिहिण्याची त्यांस इच्छा अगर सवड नसेल. हें म्हणणें कांहीं अंशीं बरोबर आहे. प्रो. जिन्सीवाले यांचें नांव ग्रंथकारांच्या यादींत नसलें तरी त्यांनीं आपला विद्याव्यासंग कायम राखिला नाहीं असें कोणीही म्हणणार नाहीं. परंतु आम्हास जें अनुमान काढा-आहे तें व्यक्ति संबंधानें नसून सामान्य वर्गाबद्दलच आहे, ही गोष्ट जर वरील आक्षेपकार नीट लक्षांत आणतील तर ग्रंथप्रकाशना खेरीज सामान्य ग्रॅज्युएट वर्गाच्या परीक्षोत्तर विद्याव्यासंगाचें दुसरें कोणतेंही चांगलें द्योतक चिन्ह नाहीं असें यांस आढळून येईल. गेल्या पंचवीस वर्षांतील देशी भाषांतील ग्रंथांचें सरकारी वार्षिक रिपोर्ट रा. ब. रानडे यांनीं तपासले आहेत. त्या रिपोर्टांवरून असें अनुमान निघतें कीं ग्रंथकर्तृत्वाच्या कामीं दक्षिणी ग्रॅज्युएट लोकांनीं जितकें काम केलें आहे त्यापेक्षां गुजराथी ग्रॅज्युएट मंडळींचें काम पुष्कळच कमी आहे व पार्शाचा नंबर तर दोहोंच्याही खालीं लागतो. मराठी ग्रॅज्युएट मंडळींत डॉ. भांडारकर, कुंटेद्वय, पंडित, तेलंग, चिपळूणकर, आपटे, वैद्य वगैरे पुष्कळ गृहस्थ आहेत. गुजराथी लोकांत त्रिवेदी, कोठारे, देसाई, द्विवेदी, शहा, गुजर, त्रिपाठी वगैरे बरींच नांवें आहेत; परंतु दक्षिणी लोकांपेक्षां त्यांची संख्या

कमी आहे. पार्शी लोकांत संजाना, वाडिया, बजोरजी, दस्तुर, नायगमवाला, वगैरे गृहस्थानीं कांहीं ग्रंथ लिहिले आहेत. परंतु ते सर्वांत कमी आहेत. या ग्रंथ-समूहापैकी बरेच ग्रंथ भाषांतररूपी आहेत हें खरें. पण इंग्रजी व युरोपीय विद्यांचा जर देशी भाषांत संग्रह करणे असेल तर तो भाषांतर रूपानेंच केला पाहिजे हें लक्षांत आणलें असतां वरील दोषांचें महत्त्व कमी होतें. डॉ. भांडारकर, कुंटे, तेलंग, पांडित, आपटे, वैद्य, यांचे ग्रंथ केवळ भाषांतररूपी नाहींत हेंही लक्षांत आणले पाहिजे. सारांश दक्षिणी ऍज्युएटांपैकी पुष्कळ लोक जर अकालीं मरतात तर त्या मानानें कामही ते जास्त करितात हें विसरतां कामा नये. रा. रा. महादेवराव आपटे यांनीं स्थापिलेला आश्रमही या कार्मी आमच्या ग्रॅज्युएट मंडळींत वास करीत असलेल्या निरपेक्ष बुद्धीचीच साक्ष आहे. विलायतेंत शेंकडा ५ विद्वानच कायते विद्याव्यासंग पुढें कायम ठेवतात. या मानानें पाहिलें तर आमच्याकडे शेंकडा १० ग्रॅज्युएट आपलें वाचन कायम ठेवतात. हें कांहीं कमी नाहीं. दरिद्री ग्रॅज्युएट यापेक्षां आणखी जास्त काय करणार ? धंदेवाल्या ग्रॅज्युएटांत ग्रंथरचनेच्या कार्मी डॉक्टरांचा पहिला, कायदेपंडितांचा दुसरा, व इंजिनियरांचा तिसरा नंबर आहे.

याप्रमाणें भाषण झाल्यावर सरतेशेवटीं रा. व. रानडे यांनीं युनिव्हर्सिटीचा अभ्यासक्रम सुधारवा, ब्रह्मचर्यव्रत जास्त राखण्याची तजवीज करावी. बाहेरगांवच्या लोकांस अभ्यास पुढें चालविण्यास जेणेंकरून साधन मिळेल अशा संस्था स्थापाव्या अशा अर्थाच्या कांहीं सूचना केल्या, व नंतर त्यांचे आभार मानून सभा बरखास्त झाली.

सन १८९३ अखेरपर्यंतच्या ग्रॅज्युएटांची हकीकत.

कोष्टक १—ग्रॅज्युएटांची संख्या.

	दक्षिणी	गुजराथी	पार्शी	एकूण.
एम. ए.	४६	१३	४०	९९
बी. ए.	७१८	२४९	२६४	१२३१
बी. एससी.	१०	९	९	२८
एम. डी.	३	०	२	५
एल्. एम्. एस्.	८६	५०	१९४	३३०
एम. सी. ई.	१	०	०	१
एल्. सी. इ.	१८०	५१	४७	२७८
एल्. एल्. बी	१९०	७१	६९	३३०

कोष्ठक २—ग्रॅज्युएटांमधील मृत्यूचें मान.

दक्षिणी		गुजराथी		पार्शी		एकूण सर्व	
परीक्षा.	एकंदर संख्या.	पैकी मयत	शेकडा प्रमाण.	एकंदर संख्या	पैकी मयत.	शेकडा प्रमाण.	एकंदर संख्या.
बी. ए.	७१८	६७	९३	२४९	१३	५३	१२३१
एम्. ए.	४६	११	२४	१३	०	०	९९
एल्. एम्. एस्.	८६	१६	१९	५०	४	८	३३०
एम्. डी.	३	१	...	०	०	०	५
एल्. सी. ई.	१८०	७	४	५१	१	२	२७८
बी. एस्. सी.	१०			९			२८
एम्. सी. ई.	१						१
एकूण	१०४४	१०२	१०	३७२	१८	५	१९७२
एल्. एल्. बी.	१९०	१७	१८	७१	४	७	३३०

ग्रॅज्युएटांमधील मृत्यूचें मान.

२६९

* डॉ. भांडारकर आणि ऑनरे. रावबहादुर रानडे.

डॉ. भांडारकर यांनी युनिव्हर्सिटीचे व्हाइस चॅन्सलर या नात्याने केलेले भाषण आणि रावबहादुर रानडे यांचे त्यांतील दोन मुद्द्याच्या गोष्टीसंबंधाने विचार हे केसरीतून प्रसिद्ध झालेच आहेत. रावबहादुर रानडे यांनी डॉक्टरसाहेबांच्या मतांचे जे खंडण केले त्यावर डॉ. भांडारकर यांचे कांही तरी प्रत्युत्तर येईल असे आम्हांस वाटत होतेच व ते काय येते ते पाहण्याकडे पुष्कळांचे डोळे लागले होते. सदर उत्तर गेल्या आठवड्यांत इंग्रजी पत्रांतून प्रसिद्ध झाले आहे. व ज्या अर्थी या वादांतील दोन्ही लेखांचा आम्हीं पूर्वी सारांश देऊन परीक्षण केले आहे, त्याअर्थी डॉ. भांडारकर यांच्या प्रत्युत्तराचाही आज येथे थोडासा विचार आम्हांस केला पाहिजे.

डॉ. भांडारकर यांच्या प्रत्युत्तराचे दोन भाग करता येतील. एक प्रस्तुत व दुसरा अप्रस्तुत. 'ग्रॅज्युएट लोक अकार्ली कां मरतात' हा मुख्य प्रश्न आहे व सार्वजनिकदृष्ट्या याचा खल होईल तितका चांगलाच. 'वादे वादे जायते तत्त्वबोधः' असे एक जुने वचन आहे, त्याप्रमाणे पाहिले म्हणजे या महत्त्वाच्या प्रश्नाचा जर कांही निकाल लावणे असेल तर वादानेच लागेल. डॉ. भांडारकरांच्या उत्तरांतील दुसरा विषय म्हटला म्हणजे त्यांच्यावर रा. व. रानडे यांनी केलेला आत्मनिंदेचा व नैराश्यवादित्वाचा आक्षेप हा होय. हा मुद्दा जरासा व्यक्ति-विषयक असून अप्रस्तुत आहे सबब पहिल्याने मुख्य मुद्याचा विचार करून नंतर या दुसऱ्या मुद्द्याकडे वळू.

डॉ. भांडारकर व रा. व. रानडे यांची प्रकृत विषयासंबंधाने काय मत आहे हे आम्हीं पूर्वी सांगितलेच आहे. तथापि आज प्रसंगानुसार त्याची थोडीशी पुनरावृत्ति केली पाहिजे. डॉ. भांडारकर यांनी इ. स. १८६२ पासून सन १८८० पर्यंत युनिव्हर्सिटीची पदवी घेतलेल्या लोकांची माहिती मिळवून असे अनुमान काढले होते की, बी. ए. झालेल्या लोकांत पार्शी शेंकडा १६, गुजराथी शेंकडा २० आणि दक्षिणी शेंकडा २२ मरतात; व दक्षिणी व गुजराथी लोकांमधील मृत्यूचे प्रमाण पार्शी लोकांपेक्षा अधिक असण्यास आहारविहार आणि विवाह या तीन गोष्टींमध्ये पार्शी लोकांच्या चालीरीतीत असलेले महदंतर हे कारण होय. पार्शी लोक पौष्टिक अन्न खातात, व्यायाम करतात आणि उशिरां लग्न लावतात. यामुळे ते जास्त जगतात असे डॉक्टरसाहेबांचे म्हणणे होते; व सामाजिक सुधारणा केल्याखेरीज तुमचा निभाव लागणार नाही असाही त्यांनी हिंदूस उपदेश केला होता. रा. व. रानडे हेही सामाजिक सुधारकच आहेत, परंतु त्यास डॉक्टरसाहेबांचा वरील सिद्धान्त यथार्थ वाटला नाही. डॉक्टरसाहेबांनी पार्शी लोकांत विवाह व व्यायाम यासंबंधाने ज्या चालीरीती आहेत म्हणून सांगितले त्या गेल्या पंधरा

वीस वर्षांतल्या आहेत, हे रा. ब. रानडे यांस माहित होते. तेव्हां त्यांचा सन १८८० सालच्या पूर्वीच्या ग्रॅज्युएटांशी संबंध जोडण्यास डॉक्टरसाहेबांची कांहीं तरी चूक झालेली असावी असे त्यांच्या मनांत आले. परंतु केवळ असल्या माहितीवर व मतावर अवलंबून न राहतां त्यांनीं चारशे पत्रे लिहून ठिकठिकाणाहून माहिती आणविली, व सन १८६२ पासून १८९३ पर्यंत आर्ट्स, लॉ, मेडिसिन, आणि इंजिनियरिंग या चारी शाखांत झालेल्या ग्रॅज्युएटांपैकीं अकालीं किती लोक मेले, कां मेले याची हकीगत गोळा केली, या हकीकतीवरून असे दिसून येते कीं, अकालीं मरण पावलेल्या ग्रॅज्युएटांचे डॉक्टरसाहेबांनीं दिलेले प्रमाण चुकीचे असून सर्व शाखांतील ग्रॅज्युएट घेतले तर पार्शीपैकीं शेंकडा चार, गुजराथ्यांपैकीं शेंकडा ५ व दक्षिणीपैकीं शेंकडा १० मरण पावतात, म्हणजे गुजराथी लोकांत व पार्शी लोकांत मरणाचे प्रमाण सरासरीनें सारखेंच पडते, व दक्षिणी लोकांत मात्र ते पार्शीगुजराथ्यांपेक्षां जवळ जवळ दुपटीनें जास्त आहे. रा. ब. रानडे यांचे हे आकडे खरे घरले तर डॉ. भांडारकर यांचा सिद्धान्त व त्यावर रचलेली समाजसुधारणेची इमारत आणि उपदेश हीं दोन्ही ढांसळून जातात; व दक्षिणी लोकांमध्ये मृत्यूचे प्रमाण अधिक कां असावे यास दुसरे कांहीं तरी कारण लावावे लागते. हे कारण दारिद्र्य होय असे रा. ब. रानडे यांनीं प्रतिपादन केले होते व त्यांनीं अकालीं मेलेल्या सुमारे पन्नास साठ ग्रॅज्युएटांची जी माहिती मिळवली आहे त्यावरून हेच अनुमान कायम होते. पार्शी आणि ब्राह्मण या दोन्ही जातींतील सामान्य लोकांच्या मृत्यूचे जे मान खानसुमारीच्या रिपोर्टर दिले आहे तेही समसमान असल्यामुळे रा. ब. रानडे यांच्या सिद्धान्तास विशेष पुष्टीकरण येते. सारांश, डॉ. भांडारकर हे पार्शी एकीकडे व हिंदु एकीकडे असे दोन वर्ग करून एका वर्गातील लोक आहार-विहार-विवाहादि भेदामुळे अकालीं जास्त मरतात असे म्हणत होते; व रा. ब. रानडे यांचे असे मत होते कीं, हा भेद निर्मूल असून पार्शी आणि गुजराथी यांच्यामध्ये ज्याअर्थी मृत्यूचे मान एकसारखेंच आहे त्याअर्थी दक्षिणी लोकांतील अकालीं होणाऱ्या जास्त मृत्यूचे दुसरे कांहीं तरी कारण असले पाहिजे, व ते दारिद्र्याखेरीज दुसरे कोणतेही दिसत नाही. आतां यावर डॉ. भांडारकर यांनीं जे प्रत्युत्तर दिले आहे त्याचा विचार करू.

पार्शी लोकांत व्यायाम आणि विवाह या संबंधाच्या चालीरीती गेल्या दहापंधरा वर्षांतील आहेत या रा. ब. रानडे यांच्या आक्षेपास डॉ. भांडारकर यांनीं कांहीं उत्तर दिलेले नाही. डॉ. भांडारकर यांनीं सन १८६२ पासून सन १८८० पर्यंत अठरा वर्षांतील ग्रॅज्युएटांची आणि तीही फक्त बी. ए. चीच — संख्या घेतली होती, व त्यामुळे त्यांनीं काढलेले मृत्यूचे प्रमाण १९।२० आणि २२ असे निघाले होते. रा. ब. रानडे यांनीं १८६२ पासून १८९३ पर्यंत बी. ए., एम. ए., एल. सी. ई. एल्. एम्. एस. एल्. एल्. बी आदिकरून सर्व ग्रॅज्युएट घेऊन त्यांच्यातील अकाल मृत्यूचे प्रमाण पार्शी ४, गुजराथी ५, आणि दक्षिणी १०

असें काढले आहे. आतां डॉ० भांडारकर असें म्हणतात कीं, रा० ब० रानडे यांनीं १८९३ पर्यंत ग्रॅज्युएट घेऊन सरासरीनें त्यांच्यातील अकाल मृत्यूचे प्रमाण काढण्यांत जितका दोष आहे त्यापेक्षां डॉ० भांडारकर यांच्या पद्धतींत अधिक दोष आहेत असें कोणासही दिसून येईल. (१) पहिल्यानें ग्रॅज्युएट झाल्याबरोबरच कोणी मरत नाही असें म्हणणें चुकीचें आहे. टिळू, पटवर्धन, जोशी, दिवेकर, मराठे, वैद्य, तिघे, गोखले, आगाशे, मिरजकर, बि. सि. भांडारकर, अत्रे, डॉ० आठल्ये वगैरे बरेच लोक डिग्री घेतल्याबरोबर किंवा पुढें एक दोन वर्षांतच परलोकवासी झालेले आहेत. तेव्हां सामान्यतः आजपर्यंत झालेल्या ग्रॅज्युएटांची संख्या घेऊन अकालमृत्यूचें जें प्रमाण निघेल तेंच डॉ० भांडारकर यांनीं काढलेल्या अनुमानापेक्षां अधिक ग्राह्य मानलें पाहिजे. डॉ० भांडारकर यांच्या पद्धतीवर (२) दुसरा असा आक्षेप आहे कीं, पहिल्या अठरा वर्षांत म्हणजे युनिव्हर्सिटी स्थापन झाली तेव्हां पहिल्यापहिल्यानें दक्षिणी लोकांचाच कॉलेजांतून फार भरणा असे. यामुळें पार्शी, गुजराथी, आणि दक्षिणी या तिन्ही जातींतील अकालमृत्यूचें बिनचूक प्रमाण काढण्यासही अठराच वर्षे घेऊन चांगलासा उपयोग व्हावयाचा नाही. (३) डॉ० भांडारकर यांच्या रितींत तिसरा दोष असा आहे कीं, जे ग्रॅज्युएट चाळिशी उलटून जाऊन पुढें मरण पावले त्यांची अकालमृत्यूमध्ये निरर्थक गणना करण्यांत येतें. शिवाय स्वल्प संख्या घेऊन सरासरीचें प्रमाण बसविण्यापेक्षां मोठी संख्या घेऊन असलीं प्रमाणें काढल्यानें तीं अधिक यथार्थ व बिनचूक निघण्याचा संभव असतो. या सर्व गोष्टींचा विचार केला म्हणजे वर सांगितलेल्या त्रिदोषांनीं ग्रस्त झालेल्या डॉ० भांडारकर यांच्या पद्धतीपेक्षां एक दोषाची रावबहादूर रानडे यांची पद्धत अधिक ग्राह्य आहे असें मानणें भाग पडतें. रा० ब० रानडे यांची रीत स्वीकारली म्हणजे अकाल मृत्यूचीं प्रमाणें ४, ५, १० हीं च ध्यावीं लागतात, व हीं प्रमाणें घेतलीं म्हणजे डॉ० भांडारकर यांचे सिद्धान्त ज्या पायावर रचले आहेत तो पायाच अजीबात अशुद्ध व चुकीचा आहे असें सिद्ध होतें.

वीस वर्षांपासून चाळीस वर्षांपर्यंतचें पार्शी आणि ब्राह्मण यांच्यामधील सामान्य मृत्यूचें मान जवळ जवळ सारखेंच आहे ही गोष्ट डॉ० भांडारकर हें नाकबूल करीत नाहीत; पण त्यांचें असें म्हणणें आहे कीं, हें अगर दुसरें सामान्य मृत्यूचें मान ग्रॅज्युएट लोकांस लावण्यांत रा. ब. रानडे यांनीं चूक केली आहे. कारण हीं सामान्य प्रमाणें वीस वर्षांचे जे लोक एकाकालीं हयात असतात त्यांपैकींच चाळीस वर्षांपर्यंत किती जगतात हें पाहून काढलीं आहेत. आतां ज्या-अर्थी सर्वत्र ग्रॅज्युएट एकसमयावच्छेदेंकरून वीस वर्षांचे असू शकत नाहीत त्या अर्थी त्यांच्यामधील मृत्यूच्या मानाची वरील सामान्य लोकांच्या प्रमाणाशीं तुलना करितां येणार नाही. डॉक्टरसाहेबांचा हा आक्षेप आम्हांस नीट कळत नाही हे आम्ही मोठ्या प्रांजलपणें कबूल करतो. प्रत्येक ग्रॅज्युएट केव्हांना केव्हां तरी

वीस वर्षांचा असतोच व त्या प्रत्येकाचा चाळीस वर्षेपर्यंत जगण्याचा संभव सामान्य मृत्यूच्या प्रमाणांवरून काढावा लागतो. व प्रत्येक ग्रॅज्युएटस हे प्रमाण लावून सदर प्रमाणांची जर बेरीज घेतली तर सरासरीच्या हिशोबांत कांहीं चूक यावयाची नाही. करितां ग्रॅज्युएट लोकांमधील मृत्यूचें मान आणि वीसपासून चाळीस वर्षांपर्यंतच्या सामान्य लोकांमधील मृत्यूचें मान याची तुलना करण्यांत रा. ब. रानडे यांची चूक झाली आहे असें आम्हांस वाटत नाही. सरासरीचे हिशोब असेंच करावे लागतात.

युनिव्हर्सिटीतील परीक्षेच्या अभ्यासक्रमामुळे विद्यार्थ्यांवर फाजील ओझें पडतें ही गोष्ट डॉक्टर साहेबांस कबूल आहे; परंतु डॉक्टर साहेबांनीं असा शेर दिला आहे कीं, रा. ब. रानडे यांनीं ती सिद्ध केली नाही दोघासही कबूल असलेली गोष्ट सिद्ध करावयास कशास पाहिजे हेंच आधीं आम्हांस समजत नाही व त्यांतूनही सामान्य मृत्यूच्या प्रमाणापेक्षां ज्या अर्थी ग्रॅज्युएट लोकांमधील मृत्यूचें प्रमाण अधिक आहे व तेंही वरच्या वरच्या परीक्षा झालेल्या लोकांत जास्त जास्तच वाढत जात आहे असें रा. ब. रानडे यांनीं आपल्या व्याख्यानांत दाखविलें आहे त्या अर्थी ही गोष्ट सिद्ध केली नाही असा जो डाक्टरसाहेबांचा रा. ब. रानडे यांजवर आक्षेप आहे तो कांहीं तरी दोष काढण्याकरतांच घेतलेला असावा असें अनुमान होतें. परीक्षेचा अभ्यासक्रम फाजील अवघड आहे असें म्हणावें तर अकाली मेलेले लोक परीक्षेत फारसे नापास झालेले नव्हते, असेंही डॉ. भांडारकर यांनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे; पण ह्याचा अर्थ काय हें डॉक्टरसाहेबांनीं लक्षांत घेतलें नसावें. जे ग्रॅज्युएट अकालीं मेले ते जर परीक्षेत एकेक दोनदोनदां हुकलेले नसले तर (१) परीक्षा तरी सोप्या होत्या, अथवा (२) परीक्षा कठीण असून त्या उतरण्याकरितां फाजील अभ्यास करून हे लोक मेले, या दोहोपैकी कोणतें तरी अनुमान खरें असलें पाहिजे. परीक्षेचे ओझें फाजील आहे ही गोष्ट डॉक्टरसाहेबांनींच कबूल केली आहे तेव्हां दुसरे अनुमान खरें मानावें लागतें, आणि तेंच जर रा. ब. रानडे यांनीं दिलें आहे तर त्यांच्या लेखांवर ही टीका डॉक्टरसाहेबांनीं कां केली याचें कारण आम्हांस समजत नाही.

असो, एकंदरीत पाहतां डॉक्टरसाहेबांनीं जे रा. ब. रानडे यांस प्रत्युत्तर दिलें आहे तें इतकें निर्बल आहे कीं, रा. ब. रानडे यांची मुख्य विषयासंबंधाचीं अनुमानें जास्त सयुक्तिक दिसतात असें म्हणावें लागतें. डॉ. भांडारकर यांच्या विद्वत्तेकडे लक्ष दिलें असतां रा. ब. रानडे यांच्या सिद्धांतावर जितके आक्षेप काढणे शक्य असतील तितके सर्व त्यांच्या लेखांत येतील असें मानणें अगदीं स्वाभाविक आहे; व वर सांगितलेल्यापेक्षां ज्याअर्थी कांहीं जास्त बलवत्तर आक्षेप त्यांनीं आपल्या प्रत्युत्तरांत दाखल केलें नाहीत, त्याअर्थी रा. ब. रानडे यांच्या अनुमानांवर यापेक्षां विशेष महत्त्वाच्या शंका निघावयाच्या राहिल्या असतील असें आम्हांस वाटत नाही.

आतां सरतेशेवटीं आरंभीं सांगितलेल्या अप्रस्तुत प्रश्नासंबंधानें दोन शब्द लिहून हा लेख आटोपतो. डॉ. भांडारकर व रा. व. रानडे दोघेही विद्वान् आहेत, तेव्हां त्यापैकीं एकांनै दुसऱ्यास नैराश्यवादी अथवा आत्मनिंदक म्हणावें याचा अर्थ काय असा आमचे कित्येक वाचक प्रश्न करतील, करितां हा स्वभाव-दोष आहं, इतकें पहिल्यानें सांगितलें पाहिजे. युरोपांतून परत आल्या दिवसापासून डॉ. भांडारकर यांच्या मनाची स्थिति बरीच पालटली आहे असें त्यांच्या भाषणावरून दिसून येते. आम्ही इतकीं आहों, कुचकामाचे आहो, आमच्या हातून कांहीं पराक्रम व्हावयाचा नाही, आमचे खाणें, पिणें, हिंडणें, फिरणें लग्न करणें आदिकरून सर्व कांहीं गोष्टी इतक्या कांहीं बिघडल्या आहेत कीं या सर्व बाबतींत सुधारणा झाल्याखेरीज आम्हांस स्वतंत्रता मिळण्याची आशा नाही, इतकेंच नव्हे, तर प्रजेचे सामान्य हक्क मिळण्याबद्दल खटपट अगर श्रम करणें हेंही डॉक्टरसाहेबांच्या दृष्टीनें एक मोठें पातकच आहे. ' वडिलांची कीर्ति गाई तो एक मूर्ख ' या तत्त्वाचा डॉक्टरसाहेबांनीं अलीकडे पूर्ण अंगीकार केला आहे. आमच्या समाजांतील खरीखोटी चित्रें लवकरच डोक्यांत भरतात व ती वारंवार समाजापुढें मांडून लोकांस सामाजिक सुधारणा करावयास लावणें हें आपलें आदिकर्तव्य आहे अशी डॉक्टरसाहेबांची पूर्ण समजूत झाली आहे. आमच्या समाजांत जे दोष आहेत त्याच्याच तोडीचे इंग्रज लोकांत दोष आहेत, सर्वांशीं निदोष अशी कोणतीही समाजस्थिति नाही व त्यामुळे आपलें लंगडेपांगळे लोक घेऊनच जो काय आपणांस उद्योग करावयाचा तो केला पाहिजे, असें जर कोणी प्रतिपादन करूं लागला तर ते डॉक्टरसाहेबास बिलकूल खपत नाही. व असला मनुष्य मूर्ख किंवा लुच्चा यापैकीं कोणी तरी एक असावा असा त्यांच्या बुद्धीचा ग्रह झाला आहे डॉ० भांडारकर हे ज्या अर्थी वर दिलेल्या गोष्टी सत्य मानतात त्या अर्थी सत्यवक्तेपणाबद्दल आपणांस लोक आत्मनिंदक म्हणतात असें त्यांचें मत होणें अगदीं स्वाभाविक आहे; आणि त्याजबरोबर आमच्या लोकांची स्तुति करणारे गृहस्थ लबाड आहेत असाही त्यांचे बोलण्याचा गर्भितार्थ आहे. डॉ. भांडारकर यांचें हें मत आणि त्यांतील गर्भित अर्थ ही दोन्हीही चुकीची होत असा रा. व. रानडे व मि. सयानी यांचा आशय आहे. आमच्यापेक्षां सामाजिक सुधारणेंत एक पाऊल मागें असणारीं राष्ट्रें स्वतंत्र आहेत व इंग्रजांच्या बरोबरीनें समाजसुधारणा ज्यांच्यांत आहे असें ऐरिश लोक परतंत्र आहेत. ही गोष्ट डॉक्टरसाहेबांच्या सिद्धांतास प्रतिकूल आहे. डॉक्टरसाहेब आपणांस सत्यवक्त्याच्या पंक्तीत घालून आपल्यावरचा दोषैकदृक्पणाचा आरोप ओढवूं पाहतात. पण या असल्या सामाजिक आणि राजकीय विषयांत सत्य म्हणजे काय आणि ते एकट्या डॉक्टरसाहेबांच्या हातांतच कसें सांपडलें हें दोन महत्त्वाचे प्रश्न आहेत. व त्याचा निकाल झाल्याखेरीज सत्य कोणत्या पक्षास आहे हें सांगतां येणार नाही. जो तो आपल्या समाजाप्रमाणें खरें

आहे तें बोलतो अशी जर कल्पना केली तर डॉक्टरसाहेबाप्रमाणेंच त्यांस दोष देणारे लोकही सत्यवक्तेच मानले पाहिजेत. समाजाची उन्नति होण्यास एकाच बाजूनें सुधारणा होऊन उपयोगाचें नाहीं, कोणत्याही समाजरचनेंत थोडें तरी दोष असतातच; परंतु या दोषाकडे दुर्लक्ष करून लोकांमध्ये एकप्रकारचा हुरूप, अभिमान, कर्तृत्वशक्ति, उन्नतीची आशा उत्पन्न करणें यांतच राष्ट्राचें हित आहे, व याकरितां सर्व प्रकारच्या चळवळींची आवश्यकता आहे इत्यादि तत्त्वांचा उपदेश करणारे लोक लबाड कां व आमच्या डोळ्यांपुढें आमचे दोष नेहमीं मांडणारे व आमचे जें काहीं आहे तें वाईटच आहे असें प्रतिपादन करणारे डॉक्टरसाहेब सत्यवादी कां हे आम्हांस समजत नाहीं. डॉक्टरसाहेब यांस आम्ही लबाड म्हणत नाहीं, पण त्यांचा उपदेश ज्याअर्थी आधींच निरुत्साह झालेल्या लोकांस अधिक नाउमेद करण्यासारखा आहे त्याअर्थी तो टाकाऊ आहे व रा. ब. रानडे यांनीं डॉक्टरसाहेबांवर आणलेलें दाषैकटक्त्वाचें आणि आत्मनिंदेचे आक्षेप अगदीं बरोबर आहेत असें म्हणणें, अगदीं ओघानेंच प्राप्त होतें. डॉक्टरसाहेबांच्या या मनोवृत्तीचा व मनाचा आम्ही मागेच उल्लेख केला आहे. रा. ब. रानडे यांनीं कारलाईल व रस्किन या प्रसिद्ध इंग्लिश ग्रंथकारांवर एके प्रसंगीं हेच आक्षेप आणले होते तेव्हां त्यांच्या पंक्तीस बसण्यास आपणास काहीं कमीपणा वाटत नाहीं असें डॉक्टरसाहेबांनीं आपल्या उत्तरांत म्हटलें आहे. या कोटीनें डॉक्टरसाहेबांचें समाधान झालें असेल, पण दुसऱ्या कोणाचें होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. 'कालोह्यं निरवधिर्विपुलं च पृथ्वी' ही भवभूतीची उक्ती सर्वांस ठाऊकच आहे. तेव्हां डॉक्टरसाहेबांच्या विचाराचा पुरुष पूर्वीं कधीं निपजला नाहीं व पुढें कधीं होणार नाहीं असें कोण म्हणेल? एवढ्यानेंच जर डॉक्टरसाहेबांचें समाधान होत असेल तर त्यांत आम्हीही कोणतेंही प्रकारें विघ्न आणूं इच्छित नाहीं. बाकी समाजाची घटना व उन्नति यासंबंधानें एकंदरीत रा. ब. रानडे यांचीं मतें, अधिक सयुक्तिक, हितावह व यथार्थ आहेत असें सामान्यतः म्हणण्यास प्रत्यवाय दिसत नाहीं. या दोषाही विद्वानांच्या मतांपैकीं आम्हांस जीं ग्राह्य वाटत नाहींत त्यांचा आम्ही वेळोवेळीं उल्लेख केलेलाच आहे; पण आमच्यासंबंधानें प्रश्न नसल्यामुळे त्यांचें विशेष विवरण करण्याची येथें जरूर नाहीं. रा. ब. रानडे व डॉक्टर भांडारकर या दोषा विद्वद्वयींच्या मतांचें तारतम्य पाहून ग्राह्याग्राह्यतेचा निर्णय करणें एवढेंच आमचें आजचें काम आहे.

स्फुटसूचना

रा. ब. रानडे व डॉ. भांडारकर यांच्या लेखांचा व उत्तराचा सारांश आणि त्यावरील आमचे विचार हे गेल्या खेपेस आम्ही दिलेच आहेत. या वादांत याहून आतां कांहीं जास्त लिहिण्यासारखें राहिलें नाहीं, तथापि रा. ब. रानडे यांनीं डॉ. भांडारकर यांच्या उत्तरास जें प्रत्युत्तर दिलें आहे तें त्या वेळीं प्रसिद्ध झालें नसल्यामुळे आज त्याचें येथें थोडेंसे विवेचन करणें जरूर आहे. रा. ब. रानडे यांनीं आपल्या उत्तरांत प्रथमतः डॉ. भांडारकर यांच्या विद्वत्तेबद्दल जी पूज्य बुद्धि प्रगट केली आहे त्यामुळे त्यांनीं डॉ. भांडारकर यांचीं उत्तरे कबूल केलीं असा कित्येकांचा समज होण्याचा संभव आहे; परंतु रा. ब. रानडे यांचें प्रत्युत्तर जरा लक्षपूर्वक वाचलें असतां हा समज चुकीचा आहे असें कोणासही कळून येईल. रा. ब. रानडे व डॉ. भांडारकर हे दोघेही विद्वान असून ते एकमेकांस मोठा मान देतात हे खरें आहे, पण त्यामुळे प्रस्तुत विषयासंबंधानें त्यांचा ज्या बाबतींत मतभेद व मतैक्य आहे त्या बाबी आतां नाहींशा झाल्या असें म्हणतां येणार नाहीं. रा. ब. रानडे हे आपल्या प्रत्युत्तरांत असें स्पष्ट म्हणतात कीं, “आम्हीं दिलेलें आंकडे व त्यावरून निघणारीं अनुमानें हीं खोडून टाकण्याचा अद्याप कोणी प्रयत्न केला नाहीं,” म्हणजे अर्थातच डॉ. भांडारकर यांनीं ती खोडलीं नाहींत असें रा. ब. रानडे यांचें म्हणणें आहे व तें अगदीं बरोबर आहे. दारिद्र्य, अवघड अभ्यासक्रम, आणि वाईट सामाजिक चालीरीती या तीन कारणांपैकीं अकालमृत्यु होण्यास कोणतें कारण अधिक बलवत्तर आहे हाच वादाचा मुख्य मुद्दा आहे. डॉ. भांडारकर तिसरें कारण प्रमुख मानतात आणि रा. ब. रानडे पहिल्या दोहोंस विशेष महत्त्व देतात, एवढाच काय तो या दोन्ही विद्वानांच्या मतांतील भेद आहे. व हा भेद एकाच विषयाचे दोन निरनिराळ्या दृष्टींनीं परीक्षण केल्यानें उत्पन्न होतो असें रा. ब. रानडे यांनीं आपल्या प्रत्युत्तरांत लिहिलें आहे. हिंदुलोकांच्या रीतीभार्तीत सुधारणा केली पाहिजे हें मत रा. ब. रानडे यांस ग्राह्य नाहींसें नाहीं. तेही डॉ. भांडारकर याजप्रमाणेंच सुधारणेच्छु आहेत; पण ग्रॅज्युएट अकालीं कां मरतात याचा विचार करतेवेळीं ‘तुम्ही चांगलें अन्न खात जा’-असें विद्यार्थ्यांना सांगण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं असें रा० ब० रानडे यांचें म्हणणें आहे; व गुजराथी आणि दक्षिणी यांचा व्यायाम व आहार सारखाच असतां दक्षिणीच अधिक कां मरावे हा प्रश्न रा० ब० विशेष महत्त्वाचा मानतात. रा० ब० रानडे यांनीं डॉ० भांडारकर यांस ‘निंदक’ व डॉ० भांडारकर यांनीं रा० ब० रानडे यांस ‘स्तुतिपाठक’ अशीं विशेषणें दिलीं आहेत. व तीं वाचून विश्वगुणादर्शातील गंधर्वद्वयांची आमच्या संस्कृतज्ञ वाचकांस आठवण झाल्याखेरीज राहणार नाहीं. सदर ग्रंथांत

महाराष्ट्र लोक हे धर्मलंड अतएव त्याज्य असें एका गंधर्वानें, आणि यवनांशीं लढाया करून हिंदुधर्माचें रक्षण करणारे असें दुसऱ्या गंधर्वानें म्हटलेले आमच्या कित्येक वाचकांस माहित असेलच. डॉ० भांडारकर व रा० ब० रानडे यांच्या वादाचा प्रकारही कांहीं अंशीं या गंधर्वद्वयांच्या वर्णनाप्रमाणेंच आहे. आपण नेहमीं सत्य बोलतो व लोकांचे दोष बाहेर काढतो एवढ्याचसाठीं आपणांस कोणी नैराश्यवादी म्हणत असल्यास खुशाल म्हणोत, असें डॉ० भांडारकर यांनीं जें खोंचून लिहिलें होतें त्यास रा० ब० रानडे यांनीं असें उत्तर दिलें आहे कीं, “सत्यवादीपणाचा कोणीही इतका डौल मिरविण्याचे कारण नाही. समुद्राच्या बाहेरही पुष्कळ मासे सांपडतात व सत्यवाद्यांचा प्रकारही त्यांतलाच होय. सत्यवादीपणा पत्करला म्हणजे निंदकाचें व्रत घेतलेंच पाहिजे असें नाही. सत्य आणि प्रिय असें भाषण करतां येत नाही असें नाही इतकेंच नव्हे, तर असलें भाषण करणारे गृहस्थ लोकांच्या अधिक उपयोगी पडतात.” रा० ब० रानडे यांचें हें उत्तर अगदीं सयुक्तिक व यथार्थ आहे. युनिव्हर्सिटीच्या अभ्यासक्रमांत काय काय सुधारणा केल्या पाहिजेत हें रा० ब० रानडे यांनीं स्पष्ट सुचविलें नाही असा त्यांजवर डॉ० भांडारकर यांचा एक आक्षेप होता. करितां पुढील सहा-माहीत युनिव्हर्सिटीच्या व्यवस्थापकांनीं कोणत्या गोष्टीकडे विशेष लक्ष द्यावें हें रा० ब० यांनीं आपल्या पत्रांत सरतेशेवटीं सांगितलें आहे. युनिव्हर्सिटीच्या अभ्यासक्रम सुधारणेंत एकदोन विषयांत नापास झालेल्या विद्यार्थ्यांस तेवढ्याच विषयांत परीक्षेस बसण्याची सवलत ठेवणें, शरीरशिक्षणाची परीक्षा घेण्याची कांहीं तरी तजवीज करणें आणि स्कॉलरशिप वगैरे अविवाहित विद्यार्थ्यांस देण्याचा ठराव करून ब्रह्मचर्य पाळण्यास उत्तेजन देणें या रा० ब० रानडे यांच्या मुख्य सूचना होत. ह्या व इतर सूचनांचा युनिव्हर्सिटीनें आतां काहीं तरी विचार करण्यास लागावें असें आम्हांस वाटतें. वादविवाद बरा झाला आहे व आमच्या-कडील पहिल्या प्रतीच्या दोन विद्वान् गृहस्थांनीं या एकंदर प्रकरणाचें परीक्षण केलें असल्यामुळें आतां त्यावर विशेष लिहिण्यासारखें कांहीं राहिलें नाही. हा प्रश्न ज्या दोघा विद्वान् गृहस्थांनीं लोकांपुढें मांडला त्यांचे लोकांच्या वतीनें आम्ही आभार मानतो व अशी सूचना करितो कीं, आतां हा वाद संपून त्यापासून जीं कांहीं निर्विवाद अनुमानें निघत आहेत तेवढीं तरी अमलांत आणण्याची युनिव्हर्सिटीनें कांहीं तरी व्यवस्था करावी.

*झांशीची राणी

तेजस्विनि क्षमासारे नाति कर्कश्यमाचरेत् ।

अतिनिर्मथनादग्निश्चन्दनादपि जायते ॥

सत्तावन सालची धामधूम होऊन अडतीस वर्षे झाली, तथापि त्या प्रसंगाची आठवण झाल्याबरोबर मन चरकत नाही असा हिंदुस्थानांत माणूस विरळा. बळ्या गर्दीचें साल हिंदुस्थानच्या इतिहासांत ठळक अक्षरांनीं नमूद केलेलें राहिल. त्याचें नांव काढल्याबरोबर आवेश, भय, उद्वेग इत्यादि अनेक विकारांनीं प्रत्येक हिंदुस्थानवासी पुरुषाचें मन ग्रस्त होऊन जातें, अंतःकरणवृत्ति उच्चबळू लागते व आपल्या भूत भविष्यन् स्थितिविषयीं नानातऱ्हेचे कल्पना-तरंग सूचून चित्तास अस्वस्थता उत्पन्न होते. त्यावेळचे प्रसंग डोळ्यांनीं पाहिलेलीं माणसें हळुहळू नाहीशीं होत चाललीं आहेत व जीं थोडीं क्वचित् आढळतात त्यांना त्या गोष्टीविषयीं स्मरण किंवा भाषणही नकोसे झालेलें दिसतें. मागून आलेल्या स्वस्थतेच्या व आबादानीच्या काळांत जन्मलेल्या पिढीचेंच हल्लीं चोहोंकडे प्राधान्य असल्यामुळे अर्थात्च त्या धामधुमीचीं नुसतीं वर्णनें वाचूनही अंगावर शहारे येतात; त्यांतून तीं वर्णनें विकारवश इंग्रज ग्रंथकारांनीं लिहिलेलीं एकतर्फी व अतिशयोक्तीनें पूर्ण भरलेलीं असल्याकारणानें तीं वाचणारांचीं त्या वेळीं घडलेल्या गोष्टीविषयीं व पुढें आलेल्या माणसांविषयीं अत्यंत कलुषित झालेलीं असावयाचीं. एकंदर धामधुमीला बंड अशी संज्ञा प्राप्त झाली व नाना-साहेब, तात्यासाहेब टोपे, झांशीची राणी इत्यादि प्रमुख व्यक्तींस बंडखोर, लुटारू, मोरेकरी अशा थोर पदव्या मिळाल्या. ज्यांच्या बायकापोरांची धर्माभिमानानें वेडावलेल्या शिपायांच्या क्रोधाग्नींत आहुती पडली, ज्यांचीं स्वतःचीं जीवितें मोठ्या शक्तीनें बचावलीं व ज्यांचें समुद्रवलयांकित राज्य क्षणाधांत नष्ट-प्राय होण्याच्या बेतांत आलें होतें, त्या इंग्रजांनीं वरील प्रकारची पुष्पवृष्टि करून कोपशांति करून घेतली तर नवल नाही, व त्याबद्दल त्यांना फारसा दोषही देतां येणार नाही. पण आमच्यांतीलच शहाणपणाचा व निःपक्षपातित्वाचा टेंभा मिरविणाऱ्या ग्रंथकारांनीं इंग्रज ग्रंथकारांवर सर्वस्वी भिस्त ठेवून स्वज्ञातीयांसच चोर, दरवडे-खोरांपेक्षांही दुष्ट ठरविण्याचा प्रयत्न करावा याप्रती गर्हणीय व हानिकारक गोष्ट ती कोणती ? बंड व्हावयाचें ते होऊन गेलें, त्या भयंकर नाटकांत रंगभूमीवर आलेलीं पात्रें आपली इहलोकींची थोडीशी इतिकर्तव्यता संपवून नेपथ्यांतर्गत झाली, व सार्वभौम त्रिटिशसत्ता हालवून खुंटा बळकट केल्याप्रमाणें अधिकच चिरस्थायी झाली. असें असतां तत्कालिन पुरुषांची अवास्तव निंदा करून त्यांच्या वंशजांच्या दुःखावर डाग देण्यांत व त्यांच्या देशबांधवांस खालीं पहावयास लाव-

ण्यांत कित्येकांना पुरुषार्थ वाटत असेल, पण आमच्यामते त्यापासून अतिशय नुकसान झाले आहे. इसापनीतीतील सिहाचे चित्र काढणाऱ्या चिंताऱ्याप्रमाणे इंग्रजांनी आमचे इतिहास लिहावे व आगही ते श्रुतिप्रमाण मानून त्यांचे पठण-पाठण करण्यांतच संतोष मानावा ही आमच्या परावलंबनाची सीमा नव्हे काय ? तीस पसतीस वर्षांपूर्वी झालेल्या आमच्यातील लोकाविषयी परकीयांनी केलेले असत्प्रलाप जर आमच्याने खोडून टाकवत नाहीत तर हजार दोन हजार वर्षांपूर्वी आमचे पूर्वज कसे होते हे आम्हांस कसे समजणार, व आमच्या विद्याकलादिकांचे पुनरुज्जीवन तरी कसे होणार ? कितीएक इंग्रजांनी सत्तावनच्या बंडाचे बरेवाईट इतिहास लिहून ठेविले आहेत; तथापि इंग्लिश लोकांना त्या धामधुमीचे खरे स्वरूप व महत्त्व कळत असल्यामुळे त्यांची जिज्ञासा अजून तृप्त होत नाही व नवीन ग्रंथ बाहेर पडला की त्याजवर वाचकांच्या उडत्या पडत आहेत. पण आम्ही कसले खप्पी ! अगदी डोळ्यांदेखत घडलेल्या गोष्टींचा विपर्यास होत असतांही आम्ही बेफिकीर ! पेशव्यांच्या अन्नावर वाढलेली व पेशव्यांमुळे नांवारूपास आलेली शेंकडों घराणीं जेथे हयात आहेत तेथे पेशव्यांचा शेवटचा वंश बंडखोर ठरतो, तात्या टोपे लुटारूचा नाईक होतो, व झांशीच्या राणीस कुलटेची पदवी मिळते तरी आम्हांस बिलकुल पर्वा नाही; उलट आम्ही ते ग्रंथ मोठ्या आवडीने व आदराने वाचतो. आमच्या देशाविषयी प्राचीन माहिती मिळत नसल्याबद्दल हयगय दाखविण्यांत येते, व आमच्या पूर्वजामध्ये गिबन, हालन, मेकॉले अवतीर्ण झाले नाहीत म्हणून त्यांचा उपहासही करण्यांत येतो; पण तीसचाळीस वर्षांपूर्वीची खरी हकीकत आम्हांस मिळू नये व ती मिळविण्याविषयी उत्कंठाही वाटू नये हे आश्चर्य नव्हे काय ? किंवा आश्चर्य तरी कसले ? बंडखोर ठरलेल्या लोकांची यदाकदाचित् तरफदारी केली आणि खाबिंदसरकारची मर्जी खप्पा झाली तर उगीच पंचाईत; तेव्हां ही भानगड कोण करतो. आमची राजनिष्ठा इतकी जाज्वल्य आहे की यत्किंचित् संशयाचा डागही तिला खपत नाही ! पण वस्तुतः सत्तावनच्या बंडाची खरी हकीकत जितकी बाहेर येईल तितके इंग्रज राज्यकर्त्यांना व लोकांना दोषांनाही फायदेशीरच आहे हे आमच्या लोकांच्या अजून लक्षांत येत नाही. डलहौसीसाहेबांनी जे अनन्वित प्रकार केले त्यामुळे पुढील अनर्थ गुदरला ही गोष्ट आतां सर्वांस महशूर आहे. के, इव्हान्स-बेलप्रभृति इंग्रज ग्रंथकारांनीही ती प्रांजलपणे कबूल केली आहे. तेव्हां घडलेल्या चुका व त्यांचे परिणाम याविषयी विश्वसनीय व सविस्तर माहिती आपणांस नको काय ? हवेंत चोहोंकडे सामसूम असतां एकदम वावटळ किंवा धरणीकंप होतो तशी १८५७ एप्रिलअखेर एकाएकी कलकत्त्यापासून दिल्लीपर्यंत धूमाकूळ उडून गेल्यामुळे इंग्रज लोकांना हिंदुस्थानांत केव्हां काय होईल कोण जाणे अशी दहशत बसून गेली आहे. पण वस्तुतः ते बंड कित्येक वर्षे आत धुमसत असून अधिकाऱ्यांच्या मूर्खपणामुळेच लवकर उमगले नाही हे आतां निर्विवाद सिद्ध

झाले आहे. तेव्हां तसला मूर्खपणा पुनः होऊं न देण्याविषयी आपणास जपले पाहिजे. तसेंच सत्तावनाची धामधूम व तिचे अखेर पर्यवसान यांपासून आणखीही पुष्कळ गोष्टी लोकांनी शिकण्यासारख्या आहेत. त्या काळाचा खरा इतिहास जेव्हां लिहिला जाईल तेव्हांच त्या नीटपणे उमगतील.

सध्यां तरी हे अवघड काम आमच्यापैकी कोणी हाती घेईल असे दिसत नाही. तथापि त्याची आवश्यकता भासू लागली आहे; व त्यापैकी एक पूर्ण करण्याचे श्रेय आमच्या एका सन्मित्राने नुकतेच घेतले आहे याबद्दल त्याचे अभिनंदन करणे जरूर आहे. रा. रा. पारसनीस यांनी लिहिलेले झाशीकर लक्ष्मीबाईंचे चरित्र तीन चार महिन्यांपूर्वी प्रसिद्ध झाले, व आजपर्यंत आमच्या वाचकांपैकी बरेच लोकांच्या पाहण्यांतही ते आले असेल. ज्यांनी ते वाचले असेल त्यांना त्यांतील गुण निराळे दाखविण्याची जरूर नाही, व ज्यांनी पुस्तक पाहिले नाही त्यांना सांगून त्याची गोडी कधीही कळावयाची नाही. तेव्हां निरर्थक प्रशंसा करण्यांत कालक्षेप न करता, आम्ही इतकेच सांगतो की वर ज्याप्रकारचा इतिहास पाहिजे म्हणून सूचित केले त्या धर्तीवर हे पुस्तक लिहिले असल्यामुळे इतिहासाभिज्ञांस ते फारच मोलवान होईल.

सदहू पुस्तकांत बंडाच्या एका अंगाचीच हकीकत दिली आहे. तथापि, ती विस्तृत, साधार व मोठ्या मार्मिक रीतीने वाचकांपुढे मांडली असल्यामुळे ती-वरून एकंदर धामधुमीविषयी सहज अनुमान करता येते. बंडांतील नायकासंबंधाने इंग्रज कलमबहादुरांनी कशा खोट्या गोष्टी लिहून ठेविल्या आहेत हे ज्याला पाहावयाचे असेल त्याने पारसनीसांचे पुस्तक अवश्य वाचावे. महाराणी लक्ष्मीबाईंवर आणलेल्या अनेक आरोपांचे चरित्रकारांनी ठिकठिकाणी टीपा देऊन मुद्देसूद खंडन केले आहे. झाशीची राणी कोणी महत्वाकांक्षी बंडखोर-कृत्या नसून कपटपटु डलहौसीच्या अपहारबुद्धीने सर्वस्वी नाडलेली व अतिशय जुलमा-मुळे बेफाम होऊन गेलेली गरीब गाय होती असे त्यांनी मोठ्या खुबीने दाखविले आहे निकट पाठलाग केला असतां निरुपद्रवी हरीणही पारध्यावर उलटतात किंवा वरील अवतरणांतर्गत सुभाषितांत म्हटल्याप्रमाणे अति वर्षणाने चंदनांतूनही ठिणग्या निघतात, तेव्हां लक्ष्मीबाईंसारखी मानी स्त्री आपले नैसर्गिक भीरुत्व क्षणभर विसरून जाऊन बंडखोरांस मिळाली यांत नवल ते कोणते ? लॉर्ड डलहौसीचा अनावर लोभ कितीकांस जाचला हे पाहण्याचे हे स्थल नव्हते; पण लक्ष्मीबाईंसारख्या अनाथ विधवेवर हा त्यांचा अम्मल चालू व्हावा यावरून त्या वेळचे मुख्य अधिकारी किती स्वार्थपरायण झाले होते व त्यांना पुनः ताळ्यावर आणण्यास बंडासारख्या कडक मात्तेची किती जरूर होती हे सहज लक्षांत येईल. नाना किंवा तात्या किंवा इतर बंडवाले यांचे दुसरे काही हेतु असतील; पण झाशीची राणी तरी इंग्रजांच्या जुलमाला त्रासून व स्वेच्छेविरुद्ध त्या भोवण्यांत सांपडली व स्त्रीजाति पडल्यामुळे लवकर निसटणे तिला दुरापास्त झाले, हे प्रस्तुत

चरित्रकारांनीं चांगलें दाखविलें आहे. ज्या दत्तकाचे हक्काबद्दल लक्ष्मीबाई दोन वर्षे इंग्रजसरकाराशीं भांडत होती व जो काढून घेण्याकरितां डलहौसीसाहेब इतके घडपडत होते, तो हक्क अठ्ठावनच्या जाहीरनाम्यानें बिनबोभाट आणि बिनतक्रार हिंदुस्थानांतील सर्व राजेरजवाड्यांस आणि संस्थानिकांस देण्यांत आला, तेव्हां लक्ष्मीबाईनें अखेरीस दिलेली मात्रा लागू पडली नाहीं असें कोण म्हणेल? फ्रान्सांतील जोन ऑफआर्कप्रमाणें ह्या ज्ञांशीच्या प्रतापशालिनी राणीनें धारातीर्थां स्वदेहाचा बळी देऊन पुढील पिढीची संतति व संपत्ति सुरक्षित केली असें म्हणण्यास मुळींच प्रत्यवाय दिसत नाहीं.

प्रस्तुत चरित्र लिहिण्यास आपणांस कशी स्फूर्ति झाली याची ग्रंथकारांनीं प्रस्थावनेंत मोठी मनोवेधक हकीकत दिली आहे. पांच वर्षांपूर्वी पंडित वसंतराव यांनीं हिरावागेत एक व्याख्यान दिलें. त्याचें सार प्रसिद्ध करण्याची आम्हांस त्या वेळीं बुद्धि झाली, व तेणेंकरून ज्ञांशीच्या राणीचे दत्तक-पुत्र श्रीमंत दामोदरराव ज्ञांशीवाले याचें अस्तित्व रा. पारसनिशांस कळून प्रस्तुत चरित्र लिहिणें सुकर झालें. येणेंप्रमाणें प्रस्तुत पुस्तक लिहिलें जाण्यास काकतालीय न्यायानें आम्ही कारण झालें याबद्दल आम्हांस अभिमान तर वाटतोच, पण त्याचें मुख्य श्रेय रा० पारसनीस व त्यांना खरी माहिती पुरविणारे श्रीमंत दामोदरराव यांसच दिलें पाहिजे हें उघड आहे. प्रस्तुत चरित्राची आम्ही मागें एकदां ओळख करून दिलीच आहे, तथापि येथेही त्यासंबंधानें दोन शब्द लिहिणें जरूर आहे. पुस्तकाची छपाई वगैरे बाह्यांग फार सुबक वठलें असून भाषा तर इतकी चटकदार साधली आहे कीं तें एकदां हातीं घेतल्यावर संपविल्याशिवाय खालीं ठेवत नाहीं. मधूनमधून कादंबरीच्या धर्तीवर रसभरित वर्णनें घालण्याचा ग्रंथकारानें प्रयत्न केलेला दिसतो, व तीं कितपत साधार आहेत हें कळत नसल्यामुळें केवळ ऐतिहासिक चरित्र या न्यायानें पुस्तकाची किंमत कमी वाटण्याचा संभव आहे; पण एकतर अशीं स्थळें थोडीं असून सहज उमगण्यासारखी आहेत, व दुसरे त्याच्या योगानें पुस्तकास निःसंशय मनोवेधकता आली आहे. लक्ष्मीबाईची देवदर्शनास स्वारी, किल्ल्यावरील लढाई, नंतर गांवात झालेली कत्तल वगैरे प्रसंगांचीं वर्णनें आमच्या म्हणण्याची साक्ष देतील. त्याचप्रमाणें कांहीं कांहीं मुद्द्यांच्या गोष्टींसंबंधानें हवी तितकी माहिती दिलेली नाहा. ता. ४ जूनच्या कत्तलींत राणीचें विलकुल अंग नव्हतें हें चरित्रकारांनीं सप्रमाण सिद्ध केलें आहे. पण पुढें बंडखोरांच्या मेळांत ती कशी सामील झाली हें आमच्यामते जितक्या विस्तृत रीतीनें सांगावयाला पाहिजे होतें तितकें सांगितलेलें नाहीं. तसेंच राणीनें इंग्रज सरकारास पाठविलेली पत्रें भोंवतालच्या लबाड लोकांनीं गहाळ केलीं असें चरित्रकारांचें म्हणणें आहे त्यालाही बळकटसा पुरावा नाहीं. राणी पूर्वींपासून इंग्रजांना अनुकूल होती तर सर ह्यू रोज आल्याबरोबर त्यास समक्ष भेटून सर्व संशयाचा निरास करण्यास तिनें मागेंपुढें

पाहिलें नसतें; व तसें केलें असतें तर ह्युरोजसारख्या माणसानें तिचें कल्याण केलें असतें असें आम्हांस वाटतें. पण राणीनें इंग्रज आल्याबरोबर एकदम किल्ल्यांत तटबंदी करून लढाईस सुरुवात केली. कदाचित् भोंवतालच्या लोकांनीं तिला तसें करणें भाग पाडलें असेल; पण स्त्रीस्वभावाच्या साहजिक कोतेपणानें ती कोणाच्या तरी नादीं लागून पुढें बंडवाल्यांत अग्रगण्य झाली हें आपणांस कबूल केलें पाहिजे. चरित्रनायिकेवर शत्रूंनीं आणलेल्या आरोपांचें खंडण करून तिची कीर्ति उज्ज्वल करण्याचा ग्रंथकारांनीं प्रयत्न केला आहे तो स्तुत्य आहे. तथापि तसें करतांना दुसऱ्या टोंकाला जाऊन फाजील तरफदारी केल्याचा जो ह्या पुस्तकांत क्वचित् भास होतो तसेंही करण्याची जरूर नव्हती. लक्ष्मीबाई किती झाली तरी माणूस, त्यांतून स्त्रीजाति, व त्यांत मानी स्वभावाची असून डलहौसीसारख्या आधाशी गव्हर्नराच्या जुलमानें गांजलेली, तेव्हां तिच्या हातून एखादी राजकारणी चूक झाली असली तरी त्याबद्दल कोणी सुज्ञ मनुष्य तिला फारसा दोष देणार नाही. 'एको हि दोषो गुणसन्निपाते' या न्यायानें तिच्या विमल कीर्तीस तेंणेंकरून बिलकूल डाग लागत नाही; व इंग्रज ग्रंथकार कांहीं भकले तरी महाराष्ट्र-लोकांस असलें अद्वितीय स्त्रीरत्न आपल्यांत निर्माण झाल्याबद्दल जो अभिमान वाटतो तो यत्किंचितही कमी होणार नाही.

लक्ष्मीबाई रावसाहेब पेशव्याला जाऊन मिळल्यानंतरची हकीकत जशी द्यावयाला पाहिजे होती तशी दिलेली नाही. बहुशः ग्रंथकारांस तेव्हांची माहिती मिळाली नसावी. ग्वाल्हेरवर चाल करून जाण्याची मसलत लक्ष्मीबाईची, ती रावसाहेबांनीं ताबडतोब उचलली. पण पुढें तिचा सल्ला घेण्यांत येईनासा झाला. किंबहुना यापुढें तिची स्वतंत्र कर्तृत्वशक्ति बहुतेक नाहीशी होऊन ती केवळ हुकुमाची चाकर होऊन राहिल्यासारखी दिसते, हें मोठें गूढ आहे, व त्याचा उलगडा प्रस्तुत ग्रंथकारांनीं नीट रीतीनें केला नाही असें म्हणावें लागतें. काल्पीच्या पराभवानंतर बंडवाल्यांच्या कटांत अधिकाधिक फाटाफूट आणि अव्यवस्था होऊं लागलेली दिसते. एरव्हीं ग्वाल्हेर घेतल्यानंतर जो पाजीपणा झाला तो संभवत नाही. वस्तुतः हा भाग फार महत्त्वाचा असून चरित्रकारांनीं अगदीं त्रोटक माहिती दिली आहे; त्यामुळे एकप्रकारची निराशा होते. शेवटीं पुरवणीदाखल श्रीमंत दामोदररावांचा पुढील वृत्तांत व झांशीच्या तहाचीं कलमें, वंशवृक्ष, व मधून मधून कांहीं चित्रेही घातलीं आहेत. पुस्तकांत नमूद केलेल्या स्थलांचा नकाशा जोडला असता तर निरनिराळ्या प्रसंगांचें वर्णन समजण्यास फार मदत झाली असती. असो; सदरहू उणिवा पुढील आवृत्तींत भरून येतील अशी आम्हांस उमेद आहे. वर जीं थोडींबहुत व्यंगें दाखविलीं त्यांनीं पुस्तकाची उत्कृष्टता चांगली व्यक्त होते, कारण प्रस्तुत चरित्रवाचनानें वाचकांची जिज्ञासा कशी दुणावते याचें द्योतक तीं आहेत. गोडगोड पक्कानें पाहिल्याबरोबर भूक वाढते असाच कांहीं अंशीं ह्या पुस्तकाचा प्रकार झाला आहे.

असो; आमच्या चरित्रकार मित्राची रजा घेण्यापूर्वी आम्हांला पुनः मूलपदावर आलें पाहिजे. सत्तावनच्या धामधुर्मांत नाणावलेल्या माणसांपैकीं एकाचें हुबेहूब चित्र रा० पारसनीस यांनीं आपणांपुढें मांडिलें आहे. इतरांसंबंधानेंही अशीच कोणी कामगिरी बजाविल काय ? प्रधाननायक नानासाहेब ह्यांचें चरित्र फारच मनोरंजक होईल असें वाटतें व तत्संबंधीं माहिती देणारे लोकही अजून कोठें कोठें सांपडतील. येणेंप्रमाणें एकेका अंगाचें सविस्तर निरूपण झाल्यावर समग्र इतिहास लिहिण्यास सुकर जाईल व आम्ही आरंभी जी मोठी उणीव दाखविली आहे ती सहज भरून येईल. यासंबंधानें आणखी काहीं मजकूर लिहावयाचा आहे तो सवडीप्रमाणें पुढें एखादे खेपेस लिहूं.

* सामाजिक सुधारणेचे मार्ग.

महाराष्ट्रांत गेले पांच सहा महिने जो तंटा चालू होता; व ज्यामुळें अखेरीस सामाजिक परिषदेस राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांतून बाहेर पडावें लागलें त्यासंबंधानें अखेरचे दोन शब्द लिहिण्याचें आमच्या मनांत आलें होतें; पण आतां-पर्यंत कांहीं कारणांमुळें तसें करितां आलें नाहीं. डॉ. भांडारकर व न्या. रानडे यांचीं सामाजिक परिषदेसंबंधाचीं जीं भाषणें झालीं त्यांतही या प्रश्नाचा बराच विचार केलेला आहे; व आमच्या सुधारकवर्गाचें असें म्हणणें आहे कीं, महाराष्ट्रांतील वादानें सामाजिक परिषदेस एक प्रकारचें व्यवस्थित स्वरूप मिळून तिचा फायदाच झाला आहे. खरोखरच अशी गोष्ट झाली असल्यास लाख रुपयाची गोष्ट झाली असें आम्ही म्हणतो. आम्हांस तरी सुधारणा कोठें नको आहे ? पण ती ज्या ज्या ठिकाणीं ' इसमे मेरा चांदभाई ' या न्यायानें मात्र नको. रा. ब. रानडे म्हणतात त्याप्रमाणें हा प्रश्न व्यक्तिविषयक नाहीं. सुधारणा दोघासही हवी असली तरी तिचें स्वरूप आणि मार्गही दोघांच्या मते निरनिराळे आहेत. केसरीकारांस रावबहादुरांचा मत्सर झाला आहे इत्यादि कांहीं कुत्सित कल्पना रा. ब. च्या कल्याणशिष्यांनीं काढिल्या आहेत. जणो काय केसरीकारांस न्या. रानडे यांची हायकोर्ट जज्याची जागाच पटकावयाची आहे. ह्या सर्व मूर्ख कल्पना रा. ब. रानडे ह्यांनीं झुगारून देऊन वादाचें खरें स्वरूप बऱ्याच अंशानें लोकांपुढें मांडिलें याबद्दल आम्ही त्यांचे आभार मानितों. आमची अशी समजूत झालेली आहे कीं, इंग्रजी विद्येच्या अव्वल कैफांत आमच्या कांहीं विद्वानांनीं सुधारणेच्या ज्या दिशा अथवा मार्ग शोधून काढिले त्यापैकीं बहुतेक पंचवीस तीस वर्षांच्या अनुभवानें आणि सदरील मुदतींत झालेल्या ज्ञानप्रसारानें निरूपयोगी अथवा अप्रयोजक ठरले आहेत अथवा ठरत चालले आहेत. खुद्द रा. ब. रानडे

यांचेंच जर आपण उदाहरण घेतले तर तेवढ्यावरूनही ही गोष्ट शाबीत होईल. प्रार्थनासमाजाच्या एका अध्वर्यूने ज्ञानेश्वराचें चरित्र अथवा भक्तिविजयांतील संत चरित्रें मोठ्या प्रेमळ अंतःकरणानें गाऊं लागवीत, अथवा दुसऱ्या एका गृहस्थानें अद्वैतमतांचा महिमा गावा हा कांहीं कालाचा लहानसहान प्रवाह नव्हे. हिंदुधर्म कसा आहे, त्यांत किती गोष्टी इतर धर्मापेक्षां चांगल्या आहेत, हिंदू लोकांच्या रितीभातीपैकीं सकारण अतएव ग्राह्य व निष्कारण अतएव त्याज्य कोणत्या इत्यादि गोष्टींचा खुलासा होण्यास आज जीं साधनें उपलब्ध आहेत तीं पंचवीस तीस वर्षांपूर्वीं नव्हती. त्यावेळीं असें वाटत होते कीं, आम्ही आमच्या राज्यकर्त्यांच्या मानानें पाहिलें तर किती वेडगळ आणि किती अडाणी ! काय त्या आमच्यांतील जाती आणि काय आमचें अज्ञान; आमच्या बायका तरी कायहो अडाण्यांतल्या अडाणी. अशा रीतीनें अर्धागवायू झालेला हा देश आपलें डोकें वर कसें काढणार ? करितां आतां कांहीं विलंब करून उपयोगी नाही. स्त्रियांच्या शाळा काढा, विधवांचीं लग्ने लावा, जातिभेद मोडून टाकून सबगोलंकार करा आणि एका निराकार परमेश्वराची दर रविबारीं गुडघे टेकून डोळे मिटून प्रार्थना करीत जा म्हणजे तो सच्चिदानंद परमात्मा तुमची मनकामना एका क्षणांत पूर्ण करील ! पंचविसाच्या ठिकाणीं तीस वर्षे झालीं; आमचे वेडे लोक या उपदेशास ताबडतोब भुलून जाऊन देशोन्नतीचा नवा पाया घालतील अशी या पूर्व सुधारकांची समजूत झाली होती ती हळूहळू नाहीशी होत चालली आणि निराकार परमेश्वराच्या पंथाचा प्रसार करण्यास मक्त मिळावयाचें तेही निराकारच मिळाल्यामुळे त्या पंथास अजूनपर्यंतही कांहीं आकार आला नाही. विधवा विवाहाची ज्या लोकांनीं प्रवृत्ति पाडण्याचा उद्योग केला तेच स्वतः त्यापासून पराङ्मुख झाले आणि इंग्रजी शिक्षणाचा परिणाम मनुष्याच्या मनावर विपरीत होतो असें इंग्रजी शिकलेल्या विद्वान् लोकांच्या स्वैच्छ आचारविचार आहारविहारादि वर्तवरून लोकांस पक्कें कळून आलें. रा. ब. रानडे यांनीं आपल्या दुसऱ्या व्याख्यानांत अशी प्रौढी गायिली आहे कीं, आम्हां सुधारकांस बहुजन समाजाचें पाठबळ नाही ही गोष्ट खरी आहे, पण हें पाठबळ नसलें म्हणून काय झालें ? आमचा आधार याहून विशेष मजबूत आहे. तो कोणता म्हणाल तर सत्व व एकनिष्ठा हा होय. सत्य जोंपर्यंत आमचे बाजूस आहे व जोंपर्यंत आपण सत्याकरितां व न्यायाकरितां भांडत आहोंत तोंपर्यंत आपलाच विजय होईल याबद्दल शंका नाही. रा. ब. रानड्यांचे हे शब्द खरोखरच सर्वांनीं लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत. सत्य व एकनिष्ठा नको आहे तरी कोणास ? दोन्ही पक्ष सत्याचकरितां भांडत असतात, पण एका प्रसिद्ध कवीनें म्हटल्याप्रमाणें सत्यमात्र दोघांचा अव्हेर करीत असतें. रा. ब. रानडे यांनीं मोठ्या मार्मिक रीतीनें आपल्या सुधारक मंडळीस ख्रिस्ती संतांची उपमा दिल्यासारखी केलेंलें आहे; व डॉ. भांडारकर यांनींही सर्वश्रु बुद्ध्याच्या वचनानें आपल्या भाषणाचा उपसंहार केला

आहे. कोठे बुद्ध, कोठे लूथर आणि कोठे आमचे सुधारक. ज्या राजविड्या पुरुषाने आपल्या प्रिय पत्नीच्या व राज्याचा त्याग करून लोकांस सन्मार्गाचा उपदेश करण्यांत आपले आयुष्य घालविले त्याची योग्यता कोणीकडे आणि आमच्या सरकारी नोकरी मार्गे धावणाऱ्या आणि जिव्हालौल्याकरितां आपल्या तर्कांत न झालेल्या गोष्टी करूं इच्छिणाऱ्या सुधारकांची योग्यता कोणीकडे ? आमचे बंधू अमृतवद्धार पत्रिकाकार म्हणतात त्याप्रमाणे सामाजिक सुधारणा म्हणजे सरकारी नोकरीतील कांहीं इसमास पुढे येण्याचा हा एक मार्ग झालेला आहे. बाकी रामदास तुकारामाच्या गोष्टी त्यांनीं सांगाय्या आणि आम्हीं ऐकाव्या इतकेंच. या भावी धर्मसंस्थापकांपैकीं एकांनेही पदरास झीज लावून घेतली नाही अथवा रामदास तुकारामाप्रमाणे संसार त्याग केला नाही. असल्या लोकांनीं आरंभिलेल्या कृत्यांस यश न येतां त्यांची व त्यांच्या कृत्यांची उपहास्यता होऊं लागली तर त्यांत अपराध तरी कोणाचा ? सामाजिक सुधारणा करण्याचे हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या प्रदेशांतून निरनिराळे मार्ग आहेत ही गोष्ट जर रा. ब. रानडे यांस मान्य आहे तर मग सदर सुधारणेबद्दल महाराष्ट्रांतच त्यांच्या पक्षाने एवढा बखेडा माजविण्याचे कांहीं कारण नव्हते. आमच्यांतील वेदांती लोकांनीं निरनिराळ्या धर्मपंथांची ज्याप्रमाणे निरभिमानबुद्धीनें एकवाक्यता करून घेतली आहे त्याचप्रमाणे सामाजिक सुधारकांनीं करून घ्यावयास नको आहे काय ? जुने सोडून सुधारणा व्हावयाची नाही. जातिभेद मोडावयाचा असल्यास तो हलुहळू मोडला पाहिजे. सोन्याची सुरी म्हणून उरांत भोंसकून घेण्यांत कांहीं अर्थ नाही इत्यादि विचार डॉ. भांडारकर यांच्या भाषणांत मधून मधून आलेले आहेत. पण त्याचबरोबर आमच्या जातिबंधवांस जर आपण आपले हक्क देण्यास तयार नाही, तर इंग्रजसरकारनें तरी आम्हांस राजकीय हक्क कां द्यावे ? असे अव्वल इंग्रजींतील कांहीं अपरिपक्व विचार प्रदर्शित केलेले आहेत. विचारसरणीमधील या भेदावरून डॉ. भांडारकर यांच्या विचारपद्धतींत हल्लीं जो थोडाबहुत फरक पडला आहे तो कांहीं तरी बाह्यकारणामुळे पडला असावा असे अनुमान होतें. आम्हीं आपल्या बायकांस शिक्षण दिलें नाही तर इंग्रजसरकार आपणांस राजकीय हक्क देणार नाही इत्यादि विधानें आतां सर्वास अगदीं पोरकट वाटूं लागली आहेत. आमचे सुधारक ज्या कांहीं सुधारणा हल्लीं करूं इच्छित आहेत त्या सर्व आयर्लेंडांत झालेल्या आहेत. विधवाविवाह आहे, प्रौढविवाह आहे, जातिभेद नाही, मांसमद्यसेवन यथेच्छ सुरू आहे, पण बिचारे आयर्लेंड सातआठशें वर्षे घडपडत असतांही अद्याप परवशतेच्या निरयस्थित्तींतून बाहेर पडत नाही, यामुळे सामाजिक सुधारणा नको असे आम्हीं म्हणतो असे कोणीही समजू नये. आमचे एवढेच म्हणणे आहे कीं, डॉ. भांडारकर यांनीं सामाजिक सुधारणेचा व राजकीय हक्कांचा जो हा संबंध जोडला आहे तो

अगदी भ्रातिमूलक व निराधार आहे. मुंबईच्या एका इंग्रजी वर्तमानपत्राने डॉ. साहेबांच्या या वाक्यांचे अवतरण घेऊन स्पष्टोक्तिबद्दल त्यांचे मोठे अभिनंदन केलेले आहे; पण हे अभिनंदन इसापतितीतील झाडावर मांसाचा तुकडा चोंचीत घेऊन बसलेल्या कावळ्याचे कोल्ह्याने जे अभिनंदन केले त्यासारखे आहे. जातिभेद सर्वांशी मोडल्याखेरीज एकराष्ट्रीयता व्हावयाची नाही व वरच्या जातींनी खालच्या जातींस आणि पुरुषांनी स्त्रियांस आपआपल्याप्रमाणेच सर्व हक्क दिल्याशिवाय ते राजकीय हक्कास पात्र होत नाहीत हे डॉ. साहेबांचे बोल ग्याझेट, टाइम्स-कर्त्यास कां प्रिय होऊं नयेत ? पण ह्या पत्रकारास आमचे एवढेच विचारणे आहे की, तुमच्या देशाजवळच आयर्लंड देशांत या सर्व सुधारणा कधीच झालेल्या असतां व इंग्रजांचा व ऐरिश लोकांचा शरीरसंबंधही होत असतां त्यांस हें हक्क अजून कां मिळत नाहीत ? सारांश, राजकीय हक्क मिळण्याचे अगर मिळविण्याचे मार्ग दुसरे आहेत. हिंदुस्थानातील दोन चार विधवांचीं लग्ने या सालांत जास्त लागली, किंवा दहा पांच विधवांनीं केशवपन केले नाही तर त्याने या राजकीय प्रश्नाचा उलगडा होण्यास यत्किंचितही मदत होण्याचा संभव नाही. हें तल निराळे आहे व त्याकरितां उद्योगही निराळ्याच प्रकारचे व्हावयास पाहिजेत. महाराष्ट्रांत ज्या वेळेस स्वतंत्रता वास करित होती, व ज्या वेळेस तेथील पुरुषांचे अंगांत कर्तव्यगारी आणि शौर्य हीं खेळत होती त्या वेळेस त्यांनीं त्यांस योग्य वाटल्या त्या सामाजिक सुधारणा विनदिकृत अमलांत आणल्या आहेत. त्या इतक्या कीं, बंगाल, मद्रास अगर हिंदुस्थानांतील दुसरे प्रांत यांपेक्षाही महाराष्ट्रांतील स्त्रियांस पुष्कळ अधिक स्वतंत्रता व मान आहे असे त्या त्या प्रांतांतील लोकही कबूल करितात. अशा स्थितीत आम्हीं पुन्हा इंग्रजी ग्रंथकारांचे, अधिकाऱ्यांचे, किंवा वर्तमानपत्रकारांचे म्हणणे झेलून त्याप्रमाणे आपणही बोलण्यास लागावे हें मोठे लांछनास्पद आहे. आधीं सामाजिक सुधारणा करून आणि मग देशोन्नतीस लागलेले किती दाखले डॉ. भांडारकर यांच्यापाशी आहेत हें आम्हांस माहीत नाही. आमच्या दृष्टीस जी एक दोन उदाहरणे पडतात ती त्यांच्या उलट आहेत. त्यावरून डॉ. भांडारकर यांचा सिद्धान्त समर्थन होत नाही इतकेंच नव्हे, तर त्यांचे अगदीं विरुद्ध अनुमान निष्पन्न होतें. राजकीय हक्क संपादनाचे हें तत्त्व डॉ. भांडारकर यांनीं पूर्णपणे लक्षांत घ्यावयास पाहिजे होतें पण तसें न करितां त्यांनीं आपल्या भाषणांत जातां जातां राजकीय चळवळीस दूषणे देण्याचा जो प्रयत्न केला आहे तो अगदीं असमंजसपणाचा आहे. स्थलसंकोचास्तव या विषयांवर जे अधिक लिहिणे आहे ते पुढील खेपेस लिहूं.

*सामाजिक सुधारणेचे मार्ग.

सुधारणेचे निरनिराळे मार्ग असल्यामुळे मतभेद कसा होतो याबद्दल रा० ब० रानडे यांनी सामाजिक परिषदेच्या वेळीं जें भाषण केलें होतें, त्यावर आणि डॉ० भांडारकर यांनी अध्यक्ष या नात्यानें जें भाषण केलें होतें त्याबद्दल आमचे जे कांहीं विचार होते त्यांपैकीं कांहीं विचार गेल्या अंकीं दिले आहेत. आमचे सुधारक म्हणतात त्याप्रमाणें सामाजिक सुधारणा झाल्याखेरीज राजकीय हक्कास आम्ही पात्र होत नाहीं वगैरे डॉ० भांडारकर यांच्या भाषणांत जीं कांहीं वाक्ये आहेत ती समजसपणाचीं आहेत असें आम्हीं लिहिलेंच आहे. यावरून एवढें-मात्र सिद्ध होतें कीं, ही सुधारक मंडळी प्रसंग पडल्यास आपल्या हट्टाकरितां राजकीय चळवळींत व्यत्यय आणण्यास मार्गेंपुढें पाहणार नाहीत. हिंदुस्थानचें राज्य आमच्या हवाली करा, असें इंग्रजसरकारास सांगण्याचा कोणत्याही राजकीय चळवळीच्या पुरस्कर्त्यांचा हेतु नाही. आम्हांस प्रस्तुतच्या राज्यपद्धतींत जे फेरफार पाहिजे आहेत, ते अशा प्रकारचे आहेत कीं, त्यांच्याशीं जातिभेदाचा किंवा दुसऱ्या कोणत्याही सामाजिक प्रश्नाचा म्हणण्यासारखा संबंध पोंचत नाही. असें असतां अमुक एक सामाजिक सुधारणा आम्ही करूं तरच आम्ही राजकीय हक्क मिळण्यास पात्र होऊं, अशा रीतीनें आपलें मत प्रदर्शित करणें म्हणजे आधींच नाखुष असलेल्या सरकारास लोकांच्या मागण्या नाकबूल करण्यास उत्तेजन देण्यासारखें नव्हे काय ? आणि तें कशाकरितां तर आपली समाजसुधारणेचीं मते लोकांनीं कबूल करावीं म्हणून. म्हणजे समाज सुधारणेकरितां राजकीय सुधारणा अडकून राहिली तरी बेहेत्तर आहे, असेंच म्हणण्यासारखे आहे. आम्हांस हें म्हणणें अगदीं नापसंत आहे; व रा० ब० रानडे अथवा डॉ० भांडारकर यांसारखे विद्वान् गृहस्थ जरी त्या मताचे असले तरी जोंपर्यंत तें मत आम्हांस सयुक्तिक अथवा हितकारक वाटत नाही तोंपर्यंत आमची प्रत्यक्ष किंवा परोक्ष त्या मतास संमती देणें म्हणजे आम्हीं आपल्या कर्तव्यास विसरण्यासारखेंच आहे. न्या० रानडे अथवा डॉ० भांडारकर यांच्या विद्वत्तेबद्दल आम्हांसही त्यांच्या अनुयायांप्रमाणेंच अभिमान वाटत आहे. पण यांच्यासारख्या विद्वानांनीं २५।३० वर्षांपूर्वीं ज्या गोष्टींचा उपक्रम केला, त्यांचा पाया चांगल्या तत्वावर रचला गेला आहे, अशी आमची समजूत नसल्यामुळे आम्हांस त्यांच्या कृतीचें वास्तविक स्वरूप लोकांपुढें मांडावें लागतें त्यास आमचा नाइलाज आहे. इंग्रजी राज्याच्या आरंभीं पाश्चात्य शिक्षणामुळे एकदम जे मनोविकार जागृत झाले त्यापैकीं कांहींकांचा जोर गेल्या २५।३० वर्षांत बराच कमी झालेला आहे. आमचा धर्म अगदीं टाकाऊ आहे, आमची समाजरचना अगदीं चुकीची आहे, वर्णव्यवस्था सर्वांशीं गैरकायद्याची व द्वैधीभाव वाढविणारी आहे, आणि

ती मोडल्याखेरीज देशाच्या भावी उत्कर्षाचा आरंभही व्हावयाचा नाही इत्यादि अपरिपक्व विचार आतां सर्वोर्शां फारच थोड्या लोकांस ग्राह्य वाटतात अशी स्थिति आली आहे. ही स्थिति येण्यास इंग्रजी विद्येचा अति-परिचय हें एक तर कारण खरेंच, पण त्याखेरीज आमच्या देशाच्या प्राचीन विद्येचें युरोपियन लोकांनीं केलेलें पुनरुज्जीवनही बऱ्याच अंशीं हा परिणाम घडवून आणण्यास कारणीभूत झालेलें आहे. एक प्रसिद्ध इंग्रजी इतिहासज्ञ कायदे-पंडिताचें असें मत आहे कीं, युरोपांतील राष्ट्रांची सुधारणा होण्यास त्यांतील वर्ण-व्यवस्था मोडून समाजाची रचना परस्परांच्या सोई व करार यांवर उभारली गेली हें मुख्य कारण होय. वर्णव्यवस्थेंत प्रत्येक मनुष्याचा धंदा अथवा उद्योग त्याच्या इच्छेतून भिन्नकारणांनीं नियंत्रित झालेला असतो. परंतु युरोपांतील स्वतंत्र देशांत हवा तो धंदा हवा त्यास करण्यास मोकळीक असते, त्यामुळे परस्परांची चढाओढ लागून चांगले तेवढेच लोक पुढें येतात व बाकीच्यांस अन्नाचीही भ्रांत पडते असें आतां पूर्णपणें आढळण्यांत आलें आहे. सारांश, कोणतीही समाजरचना ध्या, ती सर्वोर्शां निर्दोष म्हणून कधीही असावयाची नाही, हें तत्त्व आतां बऱ्याच लोकांच्या लक्षांत येऊन चुकलें आहे. “चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म विभागशः” हा हिंदुसमाजाचा पाया आहे; व इच्छेस येईल तसें करण्यास प्रत्येकास, तो करारानें बांधला नसल्यास मोकळीक आहे, हें पाश्चात्य राष्ट्रांतील समाजरचनेचें तत्त्व आहे. आतां रा. ब. रानडे वगैरे कांहीं गृहस्थांचें असें म्हणणें आहे कीं, आमच्या समाजाची इमारत या पूर्वीच्या पायावरून ओढून या दुसऱ्या पायावर ठेविली पाहिजे. नाहीपेक्षां एकोणिसाव्या शतकाच्या राष्ट्रीय झगड्यांत आपला निभाव लागणार नाही! आमच्या मतें हें सयुक्तिक नाही. युरोपांतील राष्ट्रांच्या समाजाची घटना जरी निगळ्या तत्त्वावर झाली असली तरी त्या राष्ट्रांतील समाज पद्धतीपासून वाईट परिणाम होत नाहीत असें नाही. ‘गांव आहे तेथें म्हारवडा आहेच’ या म्हणीप्रमाणें युरोपांतील राष्ट्रांतही समाज सुधारणा होण्यास अद्याप पुष्कळ जागा आहे. चढाओढीच्या तत्त्वावर रचलेल्या समाजांत संपत्तीची सारखी वाटणी न होतां कांहीं आतिशय श्रीमंत व कांहीं आतिशय दरिद्री अशी स्थिति प्राप्त होते; आणि विवाह संस्कारासही कराराचें स्वरूप आल्यामुळे विधवांच्या ऐवजीं कुमारिकांची संख्या वाढून गृहस्थाश्रमाच्या सुखास पुष्कळ स्त्रिया अंतरतात. या दोन उदाहरणांवरून अमुकच तत्त्वावर समाजाची रचना झाली असल्यास तें राष्ट्र सुखी होतें, हें म्हणणें किती अविचाराचें आहे हें लक्षांत येईल. स्वतंत्रतेचा किंवा राष्ट्रीयत्वाचा अभिमान म्हणून जो कांहीं जोम आहे, तो जोपर्यंत जागृत असतो तोपर्यंत समाजरचना कशीही असली तरी त्यांतील दोष राष्ट्राच्या उन्नतीस अथवा भ्र-भराटीस आड येत नाहीत. पण एकदां कां तो जोम नाहीसा झाला म्हणजे तेच दोष रावणाच्या धनुष्याप्रमाणें छातीवर बसून जगांत त्या लोकांची उपहास्यता

होण्यास कारण होतात ! सारांश, समाजरचनेपेक्षां लोकांमध्ये एक प्रकारचा आपल्या संस्थाबद्दल व देशाबद्दल अभिमान जागृत ठेवण्याची प्रत्येक देशकल्याणाकरितां झटणाऱ्या माणसानें आधी तजवीज ठेविली पाहिजे. जुन्यास सोडून जातां कामा नये. असे नुसते शब्द वापरल्यानें हा कार्यभाग होत नाही. तो होण्यास जुन्या संस्थांबद्दल खरोखरच योग्य अभिमान वाटावयास पाहिजे. 'योग्य' असें म्हणण्याचें कारण एवढेंच कीं, हल्लींच्या काळांत सर्वांशीं अगर सर्वतोपरी जुन्या संस्था चालणें दुर्घट आहे, हें आम्हांसही मान्य आहे. पाश्चात्य राष्ट्रांची व आमची कर्मधर्मसंयोगामुळे जी सांगड पडली आहे तिचा सांखळीच्या दोन्ही दुव्यांवर परिणाम झाल्याखेरीज रहावयाचा नाही. तथापि तेवढ्यामुळेच आमच्या समाजरचनेचा पाया खणून काढून पुनः नवा पाया घातल्याखेरीज चालावयाचें नाही, असें मात्र आम्हांस वाटत नाही. १० ब० रानडे व डॉ० भांडारकर यांची दिशा याहून भिन्न आहे. जातिभेद मोडून स्त्रियांस करारशास्त्रातील सिद्धांताप्रमाणें मोकळीक मिळाल्याखेरीज देशाचें पुढें पाऊल पडावयाचें नाही, असें त्यांच्या मुखांतून अनेक वेळां उद्गार निघालेले आहेत; व या उद्गारांस अनुरूप अशीच गेल्या २५।३० वर्षांतली त्यांची वर्तणूक आहे. अलीकडे अलीकडे या विद्वानांचे कांहीं उद्गार निराळ्या तऱ्हेचे येऊं लागले आहेत, पण हा फेरफार अद्याप बराच वरकरणी आहे 'असें आम्हांस वाटतें. मिसिस ॲनि बिझांट यांची ज्याप्रमाणें युरोपांतील समाजरचनेचीं तत्त्वे चुकीचीं आहेत अशी खात्री झालेली आहे व तशी खाली झाल्यामुळे हिंदुसमाजाच्या समाजरचनेचीच मूलतत्त्वे इह व परलोकीं प्रत्येकास अधिक हितावह आहेत असें त्या सांगत फिरत आहेत, त्याप्रमाणें आमच्या सुधारकवर्गाची अद्याप पुरी समजूत झालेली नाही; व त्यामुळेच बूथसाहेब अगर पंडिता रमाबाई यांच्या सारख्यांच्या ते सहज नादीं लागतात. हिंदुसमाजाच्या स्वरूपांत अगर रचनेंत फेरफार व्हावयास नको अगर तो व्हावयाचा नाही, असें आम्ही म्हणत नाही. प्राच्य व पाश्चात्य, अध्यात्मिक व आधिभौतिक अथवा वर्णव्यवस्थांकित व यदृच्छाचारप्रवर्तक अशा नव्या जुन्या सुधारणांचा संयोग झाल्यानें जुन्या समाजरचनेच्या तत्त्वांत कांहीं तरी फेरफार झाला पाहिजे व होईल, हें म्हणणें कोणासही मान्य करावें लागेल त्याबद्दल वाद नाही. वाद काय तो एवढाच कीं, वर ज्या दोन तऱ्हेच्या सुधारणा सांगितल्या त्यांपैकीं एकीचा लोप करून दुसरी स्थापन करावयाची अथवा जुन्या संस्थेंतच योग्य असे कांहीं फेरफार करून तिचें पुनरुज्जीन करावयाचें. रा. ब. रानडे म्हणतात तो मतभेद हाच होय. व याचकरितां प्रसंग विशेषीं मोठालीं रणें माजतात. हिंदुस्थान देशांत अनेक जातींचे, पंथांचे व धर्मांचे लोक आहेत. या सर्वांची एकवाक्यता करण्यास एक भाषा, एक धर्म, सर्वांचे एकमेकांशीं अप्रतिबंध शेटीबेटीव्यवहार यांखेरीज दुसरा मार्ग आहे कीं नाही व असल्यास तो कोणता हा एक अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न आहे. आमच्या

देशांत जातही एक नाही व धर्मही एक नाही, तर सर्वांची तोंडमिळवणी कशी होणार, असे विचार मनांत येणे अगदी साहजिक आहे; व अव्वल इंग्रजीत या प्रश्नास ते उत्तर मिळाले त्याचेंही आम्हांस फारसें नवल वाटत नाही. पण या २५।३० वर्षांत हे विचार पालटण्यास बरीच कारणे झाली आहेत. वेदांतासारख्या व्यापक धर्मांत सर्व धर्मांचा अंतर्भाव करून 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः' या किंवा 'येऽन्य देवता भक्ता यजन्ते श्रद्धया-न्विताः। तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्य विधिपूर्वकम्' आणि 'मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः। स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्'। या भगवद्गोवर्धनांत सांगिल्याप्रमाणे सर्व धर्मांच्या व पंथांच्या लोकांचे ऐक्य होणे वर्णसंकर करून एकधर्म करण्यापेक्षा अधिक सुखकर व शक्य आहे असे पुष्कळांचे अलीकडे मत होऊं लागलें आहे; व बंगाल्यांतील सामाजिक सुधारणेच्या इतिहासावरून या मतास जास्त बळकटी येऊं पहात आहे. हिंदुस्थान देशास हल्ली जी स्थिति प्राप्त झाली आहे, तशी स्थिति पूर्वी कोणत्याही राष्ट्रास प्राप्त झाली नव्हती, तेव्हां कोणत्याही राष्ट्राचा दाखला आमच्या सर्वांशी उपयोगी पडावयाचा नाही. युरोपांतील समाजरचनेचें तत्त्व आम्हीं सर्वांशी येऊं म्हटलें तर आमच्या प्रयत्नास यश येण्याची फारशी आशा बाळगावयास नको. वर्णव्यवस्थेमुळेच हजारों वर्षे आम्हीं आपला आपलेपणा कायम राखून एकसारखें स्वतंत्र नाही तरी जिवंत तरी राहिलों आहों. हा आपलेपणा एकदां सोडून त्या म्हणजे आमचेजवळ आहे ते आम्हीं गमावून बसूं; इतकेंच नाही, तर 'इदंच नास्ति' आणि 'परंच न लभ्यते' अशी आमची स्थिति होऊन इसापनीतींतील भाकरीचा तुकडा तोंडांत धरून जाणाऱ्या कुत्र्याप्रमाणे आम्हीं अन्नासही मोताद होऊन जाऊं. सुधारणा कोणास नको आहे असें नाही, पण तिचे मार्ग अगदी भिन्न आहेत, हे वरील विवेचनावरून वाचकांच्या ध्यानांत येईल. आतां याचा हल्लींच्या वादाशी कसा संबंध पोचतो हे पुढे एखादे वेळेस सांगूं.

* खरे विद्यापीठ कोणतें ?

हिंदुस्थान देश प्राचीनकाळीं जेव्हां विद्या व कला यांविषयी प्रसिद्ध होता तेव्हां या देशांत विद्वानांचे मोठमोठे मठ असून तेथे रात्रंदिवस अनेक शास्त्रांचा व विद्यांचा अभ्यास नेहमीं सुरू असे. बहुतेक क्षेत्रांच्या ठिकाणीं विद्वानांचा मोठा समुदाय असून त्यांचा सर्व काळ अभ्यासन, अध्यापन व ग्रंथरचना यांत जाई. या गृहस्थांच्या तालमीत दुसरे पुष्कळ विद्वान् तयार होऊन देशभर

जात, आणि इतर ठिकाणीं कोणीं कोणत्याही शास्त्राचा अभ्यास केला असल्यास त्याच आपल्या विद्वत्तेची व गुणाची परीक्षा घेण्यास या नामांकित क्षेत्रांतून जावे लागत असे. तात्पर्य, अनेक शास्त्रांचा व विद्यांचा रात्रंदिवस जेथे खल चाललेला आहे असे आश्रम जुन्या काळीं या देशांत पुष्कळ ठिकाणीं आढळून येत असत. बुद्ध लोकांचा काळ हिंदुस्थानच्या इतिहासांत अर्वाचीन समजला होता, पण त्या काळींही नालंदप्रमाणे मोठमोठी विद्यामंदिरे बांधली होती; व तेथे शेंकडों विद्यार्थी आपला विद्याभ्यास पुरा करून देशभर जात असत. शास्त्रांचा अभ्यास सतत व मनन करणारे पुष्कळ विद्वान् ज्या ठिकाणीं राहतात व त्यांची किर्ति ऐकून दूरदूरचे शेंकडों विद्यार्थी विद्यार्जनाकरितां जेव्हां त्यांजपाशीं येतात तेव्हां एखाद्या स्थलास विद्यापीठ, विद्यामंदिर, अथवा विद्याश्रम ही संज्ञा प्राप्त होते. इलीं सुधारलेल्या राष्ट्रांतूनही हाच प्रकार आढळून येतो. जर्मनी, इंग्लंड, फ्रान्स, अथवा अमेरिका या देशांत ज्या युनिव्हर्सिट्या आहेत त्या वर सांगितल्याप्रमाणेच विद्येची माहेर घरे आहेत असे म्हटलें तरी चालेल. लोकांनीं तयार केलेल्या विद्यार्थ्यांची परीक्षा घेऊन आपलें काम भागले असें सुधारलेल्या राष्ट्रांतील युनिव्हर्सिट्यास वाटत नाही. शास्त्रांचा अभ्यास उत्तरोत्तर वाढत जावा, व प्रत्येक शास्त्रांत कांहींना तरी नवीन शोध व्हावा या हेतूने त्या स्थापन झाल्या असतात; व तो हेतू तडीस नेण्याकरितां चांगल्या रीतीनें निर्वाह चालेल, असें वेतन देऊन बॅरेंच विद्वान् गृहस्थ या युनिव्हर्सिट्यांतून त्यांची योग्यता पाहून केवळ विद्यावृद्धि करण्याच्या इराद्यानें ठेविलेले असतात. अशा प्रकारचीं विश्वविद्यालये असलीं म्हणजे शास्त्रांस उत्तेजन येऊन विद्येची अभिवृद्धि कायमची होत असते. अलीकडे पदार्थविज्ञान शास्त्राचा अभ्यास मानसिकशास्त्रापेक्षां विशेष जरीनें सुरू आहे, करितां मोठमोठ्या विद्यालयांतून या शास्त्राभ्यासास लागणारी यंत्रसामुग्रीही या विद्यालयांतून भरपूर ठेवावी लागते. अशा प्रकारचीं विश्वविद्यालये अमेरिका, जर्मनी, फ्रान्स, वगैरे देशांत आहेत हे वर सांगितलेंच आहे; व त्यांचेंच अनुकरण करून आमच्या देशांत आमच्या दयाळू सरकारनें युनिव्हर्सिट्या स्थापन केल्या आहेत, अशाकरितां कीं, पाश्चात्य विद्यांची व कलांची आम्हांस अभिरुचि लागून आमच्यापैकीं बुद्धिमान् लोकांनीं ज्ञानसंपन्न होऊन इतरांस देशी भाषेच्या द्वारे आपल्या ज्ञानाचा फायदा करून द्यावा. हिंदु लोकांस प्राच्याविद्या शिकवाव्या कीं, पाश्चात्य विद्या शिकवाव्या याच्याबद्दल मेकॅलेसाहेबांच्या वेळीं मोठा कडाक्याचा वाद होऊन अखेरीस युरोपियन लोकांच्या शास्त्रांचें आम्हांस अवश्य ज्ञान करून दिलें पाहिजे, असा निर्णय ठरविण्यांत आला; व त्या ठरावाप्रमाणे प्रत्येक इलाख्यांत विश्वविद्यालयाची स्थापना होऊन त्यांत अनेक विषयांत विद्यार्थ्यांच्या परीक्षा घेण्याचें काम सुरू होऊन परीक्षेत पास झालेल्या गृहस्थास विशिष्ट पदव्या मिळू लागल्या. येथपर्यंत सर्व ठीक झाले; परंतु गेल्या पन्नास वर्षांच्या अनुभवावरून आतां असें दिसून येत आहे कीं, दुधाने ज्याप्रमाणे ताकाचें अनुकरण करावयाचें त्याप्रमाणे युरोपियन

विद्यापीठांचें आमच्या देशांतील युनिव्हर्सिटीया हें अनुकरण होय. आमची पूर्वीचीं विद्यामंदिरें किंवा गुरूंचे आश्रम यांचा हळू हळू ऱ्हास होऊन ते आतां नामशेष झाले आहेत; व त्यांचेऐवजीं ज्या संस्था अस्तित्वांत आल्या आहेत त्या जशा असाव्या तशा नसल्यामुळें कोणत्याही शास्त्राचा अथवा विद्येचा शोधक बुद्धीनें आस्थापूर्वक अभ्यास करणारे गृहस्थ आमच्या देशांत अलीकडे पैदा होत नाहींत. नवीन शोध करण्याइतकी बुद्धि अथवा योग्यता आमच्या अंगांत नाहीं असें नाहीं. ज्या देशांत पाणिनी, कणाद, शंकराचार्य, भास्कराचार्य वगैरे विद्वान् पूर्वकाळीं होऊन गेले त्यांत सध्याचें काळीं पाश्चूर, एडिसन, स्पेन्सर, मिल्स वगैरे गृहस्थाप्रमाणें विद्वान् कां निपजूं नयेत याचें खरें कारण शोधून काढून त्याचा प्रतिकार करणें हें प्रत्येक विद्यावृद्धि इच्छिणाराचें कर्तव्य आहे. ब्राह्मण व त्यांची विद्या या पुस्तकाच्या कर्त्यानें या विषयाचा किंचित् विचार केलेला आहे. पण सदर कर्त्याच्या एककल्ली विचारांचा त्यांत ठिकठिकाणीं बराच प्रादुर्भाव झाला असल्यामुळें या पुस्तकाचें पर्यवसान भलत्याच रीतीचें झालेंलें आहे. ज्या ब्राह्मणांच्या संस्था बुद्धन जाऊन त्या ऐवजीं युनिव्हर्सिटीया स्थापन झाल्या त्यांची योग्यता युनिव्हर्सिटीयांस न आल्यास त्यांचा दोष ब्राह्मणांपेक्षां युनिव्हर्सिटी स्थापन करणाऱ्या किंवा चालविणाऱ्या गृहस्थांकडे विशेष रीतीनें येऊं पाहतो व वास्तविक रीतीनें म्हटलें म्हणजे या प्रश्नाचा खल सदर नूतन विद्यामंदिराच्या अधिपतींनीं अथवा त्यांच्या दुय्यमांनीं केला पाहिजे. डॉ. भांडारकर यांच्या व्हाईस-चान्सेलरच्या कारकीर्दीत त्यांनीं जें भाषण केलें त्यांत या विषयाचा उल्लेख केलेला होता; परंतु डॉ. साहेबांच्या कांहीं आवडत्या कल्पना लोकांपुढें मांडणें त्यास जरूर वाटल्यावरून सदर कल्पनांनींच त्यांच्या भाषणाचा बराच भाग अडविला होता. यंदाचे सालीं डॉ. भांडारकर यांचे जागीं हायकोर्टाचे जज मि. जार्डिन यांची नेमणूक झालेली आहे; व विद्वत्संबंधानें त्यांचा जो लौकिक आहे त्यावरून त्यांचें भाषण व्यापक, मुद्देसूद आणि कळकळीचें होईल असें सर्वास वाटत होतें. परंतु त्यांचें गेल्या आठवड्यांत पदवीदानसमारंभाचे वेळीं जें भाषण झालें तें या कसोटीस लावून पहातां बरेंच कमी पडतें. कदाचित् ह्या नव्या व्हाईस चान्सेलरास आपलें भाषण तयार करण्यास पाहिजे तेवढा वेळ मिळाला नसेल. वास्तविक म्हटलें म्हणजे लॉर्ड सॅडहर्स्ट हेच या समारंभाचे वेळीं अध्यक्ष व्हावयाचे; कारण हें त्यांचें पहिलेंच वर्ष होतें. पण तसा योग न येतां जार्डिनसाहेबांसच तो समारंभ साजरा करावा लागला. कसेही असो, या नव्या व्हाईस-चान्सेलरांनीं आपल्या भाषणांत ज्या दोन चार गोष्टी सांगितल्या आहेत त्या सर्वांनीं विचार करण्यासारख्या आहेत. यांचें असें म्हणणें आहे कीं, हिंदु लोकांस विद्येची अभिरुचि किंवा शोधक बुद्धीनें शास्त्राभ्यास करण्याची योग्यता नाहीं असें नाहीं. पण हल्लीं विश्वविद्यालयांत जी व्यवस्था आहे व ज्या पद्धतीनें त्यांचें काम चालत आहे, त्यामुळें पाश्चूरसारखे विद्वान् येथें निघत नाहींत. कोणत्याही सुधारलेल्या देशांत

युनिव्हर्सिटीच्यांची व्यवस्था शाळा व कॉलेजें यांतील गुरुपगुरूकडे असते; ती व तशी असणे अगदी स्वाभाविक आहे. आपलें आयुष्य, अध्ययन व अध्यापन यांत घालवितात त्यांसच विद्यार्थ्यांचे खरे गुणदोष अथवा अडचणी समजून येणे शक्य असतें. युरोपांतील प्रसिद्ध युनिव्हर्सिटींतून तेथील व्यवस्थेचें काम अशा प्रकारच्या विद्वानांकडेच असतें. परंतु आमच्याकडील प्रकार त्याहून अगदी भिन्न आहे. आमच्या युनिव्हर्सिटींत विद्याभ्यासाकरितां एकही जागा ठेवलेली नाही. त्यामुळे युनिव्हर्सिटी ही एक परीक्षेचा शिक्षाच देण्याचें यंत्र बनून गेलें आहे. बरें, युनिव्हर्सिटींत उत्तम विद्वानांची सोय नाही तर नाही पण कॉलेजांतून तरी ती पाहिजे कीं नाही ? परंतु तेथें तिचा अभावच नजरेस पडतो. नेटिव्हास प्रोफेसरची जागा मिळणें अशक्यच, व विलायतेहून इकडे जे प्रोफेसर येतात ते तिकडील तिसऱ्या चवथ्या प्रतीचे ग्रॅज्युएट कोणाच्या तरी वशिल्यानं येत असल्यामुळे आमचीं विद्यापीठें म्हणजे विद्येचे पिठे झाले आहेत. संस्थांतून उदरनिर्वाहाची काळजी न बाळगतां रात्रंदिवस विद्याभ्यासांत निमग्न झालेली मंडळी आढळून यावयाची त्यांत विलायतेतून इकडे पैसे मिळविण्याकरितां आलेले गुरु आणि परीक्षेकरितां बुकें घोकणारे त्यांचे छात्रवर्ग यांचा गलबला मात्र ऐकूं येतो. असल्या विद्यालयापासून विद्येची, छात्रवर्गाची अथवा देशाची उन्नति कशी होणार; गुरुपगुरूच्या विद्याभ्यासाचा आणि सद्गर्तनाचा परिणाम शिष्याच्या मनावर होण्यास गुरुजी खरोखर विद्याव्यसनी असून छात्रवासी वर्गाशी प्रेमभावानें वागणारे असले पाहिजेत. दोहोंच्याही नांवानें आमच्याकडे पूज्यच. तेव्हां परीक्षेत पहिला नंबर येऊन पुढें आपल्या बुद्धिमत्तेचा कायदे शिकून द्रव्यार्जन करण्यांत उपयोग करणारे विद्यार्थी आमच्यांत निघाल्यास त्यांत नवल कोणतें ? मुंबई युनिव्हर्सिटी १८५७ सालांत स्थापन झाली, पण तेव्हांपासून आतांपर्यंत सुमारे चाळीस वर्षांत या संस्थेतून एकही जगप्रसिद्ध विद्वान् निघूं नये हें आश्चर्य नव्हे काय ? तेलंग, रानडे, भांडारकर वगैरे कांहीं विद्वान् यापूर्वी युनिव्हर्सिटींतून निघालेले आहेत, पण त्यांपैकीं इतर धंद्यांत शिरल्यामुळे त्यांच्या बुद्धिमत्तेचा व विद्वत्तेचा शास्त्राभ्यासाच्या कामी जसा उपयोग व्हावा तसा झालेला नाही. आतां यामुळे इकडे शास्त्राभ्यासांत जी हानी झाली ती दुसरीकडे म्हणजे कायद्याचे अभ्यासांत भरून आली असें जार्डिनचें म्हणणें आहे व तें एक अंशी खरें आहे. पण त्याचा उपयोग काय ? ज्यानें समरांगणी अश्वारूढ होऊन दोन हात करावयाचे त्यानें आपलें कौशल्य घरांत बायकोच्या नथेंतून तीर मारण्यांत जर खर्च केले तर त्यास ज्याप्रमाणें आपण नांवें ठेवूं त्याचप्रमाणेंच प्रस्तुतचा प्रकार आहे. आमच्या युनिव्हर्सिटींत आधीं खरे विद्याव्यासंगी गुरु व उपगुरु नाहीत; त्यांतूनही सदर युनिव्हर्सिटीची व्यवस्था अगदी तिऱ्हाइताच्या म्हणजे कॉलेजांतील गुरुपगुरू-

खेरीज इतर धंद्याच्या ग्रहस्थितीचे हातांत आहे. युनिव्हर्सिटीत परीक्षा घेऊन बी. ए. एम्. ए. चे शिके ठोकण्यापलीकडे दुसरें कांहीं काम चालत नाही. चान्सेलरपासून सिंडकेटपर्यंत जो तो आपल्या धंद्यांत गुंतलेला. असल्या युनिव्हर्सिटीस विद्यामंदिर म्हणण्यापेक्षा परीक्षा घेण्याकरिता रजिस्टर झालेली कंपनी म्हटलें तरी चालेल. गव्हर्नरसाहेब हे कंपनीचे मुख्य डायरेक्टर होत आणि मुंबईतील बॅरिस्टर किंवा इतर धंद्यांचे लोक हे सदर कंपनीचे व्यवस्थापक आहेत. अशा कंपनीचें सर्टिफिकेट मिळवून बाहेर पडलेलीं माणसें विद्यार्जनांत न गुंतता आपल्या 'व्यवसायात्मक' बुद्धीचा इतर धंद्यांत उपयोग करूं लागल्यास त्यांत कांहींएक नवल नाही. मि. जस्टिस जार्डिन यांनीं या गोष्टीचा आपल्या भाषणांत बराच खुलासा केला आहे व शेवटीं आमच्याकडील लक्ष्मीपुत्रांस अशी विनंति केली आहे कीं, स्त्री आणि सरस्वती यांचा योग बहुधा घडत नाही, करितां देशांतील श्रीमंत लोकांनीं मोठमोठीं विद्यालये स्थापून त्यांत सदोदित शास्त्राची चर्चा सुरू राहून त्यांचा पुढें उत्कर्ष होईल अशी व्यवस्था ठेविली पाहिजे. असें झालें तरच हिंदुस्थान देशांत पूर्वीप्रमाणें विद्यापीठ स्थापन होऊन व पाश्चात्य विद्येचें बीं येथें रुजून त्याचा लौकरच नामी वृक्ष तयार होईल. हल्लींच्या युनिव्हर्सिटीच्या म्हणजे परीक्षा घेण्याच्या कंपनीचा आहेत; विद्यापीठें नव्हेत हें वर सांगितलेंच आहे; व जार्डिनसाहेबांचीही अभिप्राय तसाच आहे. हें पाहून एक अंशीं समाधान होतें व उमेद येते. व्हाईस चान्सेलरांचें काम त्यांचें हातांत आहे तोपर्यंत जर त्यांनीं कांहीं उद्योग केला तर वर सांगितल्यापैकीं आमच्या युनिव्हर्सिटीतील कांहीं तरी दोष निघून जातील. लक्ष्मीपुत्रांस त्यांनीं जो उपदेश केला आहे तोच सरकारासही करावयास पाहिजे. कारण, खऱ्या युनिव्हर्सिटीसारख्या संस्था स्थापण्याचें काम सरकाराखेरीज इतर गृहस्थाकडून होण्याचे दिवस अद्याप आमच्या देशास आलेले नाहीत. ऑक्सफर्ड, केंब्रिज वगैरे संस्थास ज्याप्रमाणें उत्पन्न तोडून दिलेली आहेत तशीच इकडच्या विश्वविद्यालयासही मिळाली पाहिजेत; व तीं मिळतील तेव्हांच त्यांचा खरा भाग्योदय होऊन सुधारलेल्या राष्ट्रांतील विद्यापिठांची त्यास योग्यता येईल.

*श्रीशिवदिग्विजय-स्फुट.

आमचे ग्रहच असे कांहीं विचित्र आहेत कीं, ज्याबद्दल एखादा चांगला शब्द वापरावा तोच आम्हांस शिव्या देण्यास तयार होतो. गेल्या खेपेस श्री-शिवदिग्विजयनामक बडोद्यास छापलेली श्रीशिवाजीमहाराजांची बखर तिचे प्रकाशक म्हणतात त्याप्रमाणें शके १६४० सालीं लिहिलेली नसून पुढें शंभर

वर्षांनीं म्हणजे शके १७४० सालीं ती लिहिली असावी असें मत आमचे पत्रांत प्रसिद्ध झालें होतें; व तें प्रसिद्ध करतांना सदर बखरीच्या प्रकाशकास अगर मालकास कोणत्याही प्रकारें लावून न लिहिण्याबद्दल खबरदारी घेतली होती. पण एका 'इतिहासप्रिय' वाचकास आमचें हें करणें न आवडून त्यानें आपल्या ज्ञानाचा प्रकाश रामनवमीच्या सुहूर्तावर पाडिला आहे. या प्रकाशानें एखाद्याचे डोळेच दिपून जावयाचे; पण केसरीकारास असल्या खोठ्या प्रकाशाची ओळख ही पहिल्यानेंच होत नसल्यामुळें त्यास त्याचें कांहीं एक महत्त्व वाटत नाहीं. त्यांतून नुसतें 'इतिहासप्रिय' वाचक म्हटले म्हणजे प्रायः सारासार विचारशून्य असावयाचे असा बराच अनुभव असल्यामुळेंही असल्या लेखकाच्या तर्कशास्त्राचाही आम्हांस कांहीं बाऊ वाटत नाहीं. असो; आमचें काय म्हणणें आहे तें जरा जास्त स्पष्ट करून सांगणें आतां जरूर आहे. श्रीशिवदिग्विजय हा ग्रंथ लक्षपूर्वक वाचणारास त्यांतील श्लोक, भाषा वगैरे गोष्टींवरून तो जुना नसावा अशी शंका येते. परंतु या नुसत्या शंकेवरच आम्ही राहिलों नाहीं. ग्रंथाच्या आरंभीच "शालिवाहनांक १६४० बहुधान्य नाम संवत्सरे तथा विक्रमांक संवत् १७७५ विरोधीनामाद्वे (द्वे ?) नर्मदा दक्षिण तटे लिख्यते" असा ग्रंथलेखनाचा काल दिला आहे. पुढें चौथ्या पानावर एकंदर युधिष्ठिरापासून कलियुगांतील सर्व राजांची हकीकत देण्याचेपूर्वी "शके १७४० पर्यंत एकंदर गतकली ४९१९" असें लिहिलें आहे; म्हणजे बखरीतच दोन शक सांपडतात. एक १६४० व दुसरा १७४० यांपैकी खरा कोणता याचा निर्णय करणें जरूर आहे. प्रकाशक म्हणतात कीं, १६४० खरा, व १७४० फक्त 'भावीकल्पने' करितां घेतला; परंतु हें प्रकाशकांचें म्हणणें बरोबर नाहीं. दोहोंपैकी एक शक चुकीचा असला पाहिजे; व दोन्ही खरे होऊं शकत नाहींत. ही गोष्ट प्रकाशकांचे लक्षांत आली होती, व म्हणूनच त्यांनीं भावी कल्पनेची युक्ति लढवून आपल्या समजुतीप्रमाणें हा विरोध काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण जी युक्ति सकारण आहे असें दाखवितां येत नाहीं ती टिकणार कशी ! १६४० शक खरा, कीं १७४० खरा याचा निर्णय पुस्तकांत दिलेल्या संवत्सराच्या नांवावरून सहज होतो. शके १६४० म्हणजे संवत् १७७५ होतात; पण १६४० सालीं बहुधान्य संवत्सर येत नाहीं इतकेंच नव्हे तर, विक्रम संवत् १७७५ या सालीं विरोधी संवत्सरही येत नाहीं ! हे संवत्सर अनुक्रम शके १७४० व संवत् १८७५ या सालीं येतात. आतां मोडी लिहिण्यांत जर चुकी होण्याचा संभव असला तर १७४० च्या ठिकाणीं १६४० किंवा १८७५ च्या ठिकाणीं १७७५ असें आकड्यांत चुकीनें पडण्याचा जसा संभव आहे तसा 'बहुधान्य' किंवा 'विरोधी' हीं नांवें अक्षरीं लिहितांना नाहीं. एक वेळ आकड्यांत चूक होऊं शकेल, एखादे अक्षर चुकेल, पण विक्रम आणि शालिवाहन या दोन्हीही सालांच्या संवत्सरांचीं नांवें चुकीनें भलतींच पडूं शकणार नाहींत. शिवाय बखरीतच जर पुढें १७४० हें साल सांगितलें आहे तर बखरीत

दिलेल्या दोन सालांपैकी एक साल खरें ठरविण्यास बखरीतील इतर प्रमाणांचा उपयोग करणें अगदी स्वाभाविक आहे. पुष्कळ बनावट लेख अशाच रीतीने उघडकीस येतात. प्रकृत स्थली हा दोष ज्याने ग्रंथ लिहिला त्याचा नाही. कारण तसें असतें तर ग्रंथांतच पुढें त्याने १७४० शक घातला नसता. ग्रंथारंभीही त्याने १७४० च घातले असवे; पण मागाहून जांवंई शोध करणारे निघाले त्यांनी १७४० तील ७ चे ६ व १८१५ तील ८ चे ७ केले; व पुढें संवत्सरांचीं नांवें जशींच्या तशींच राहूं दिलीं ! आमचे ' इतिहासप्रिय ' वाचक अशा प्रकारचे जांवंई शोध करणारांपैकींच आहेत. कारण त्यांनी आपल्या पत्रांत ग्रंथांतील जो उतारा घेतला आहे त्यांत ' विक्रमार्क संवत् १७७५.....लिख्यते ' असा मधले दोन चार शब्द सोडून उतारा घेतला आहे; व हे राजेश्री आम्हांस असा प्रश्न करीत आहेत की, " शके १६४० म्हणजे संवत् १७७५ होतात की, नाहीत ? मग चूक कोठें आहे ? बहुधान्य संवत्सर चुकला असेल, म्हणून काय झालें. १६४० व १७७५ असे दोन आंकडे चुकले म्हणण्यापेक्षां एक शब्द चुकला म्हणणें सोपें नाहीं काय ? " हा कोटिक्रम पाहून आम्हांस खरोखरच हसू येतें; परंतु तें आवरून आम्ही ' इतिहासप्रिय ' वाचकांस असें सुचवितों की, १६४० व १७७५ हे दोन्ही आंकडे खरे मानल्यास बहुधान्यच चुकतो असें नाहीं तर विरोधीही चुकतो; व पुढें सांगितलेले १७४० आणि त्याबरोबरच दिलेला गतकली भावी कल्पनेकरितां सांगितला आहे असें मानून समाधान करून घ्यावें लागतें. इतका खटाटोप करून स्वतःचें समाधान करून घेण्याइतकें ज्याचें तर्कशास्त्र मंद असेल त्यानें तें खुशाल करून घ्यावें. श्रीशिवछत्रपतीबद्दल आम्हांस कितीही अभिमान असला तरी नवा लेख जुना आहेसं भासविण्याचा आम्हीं प्रयत्न करूं इच्छित नाहीं. खरोखरच कोणाजवळ जुने लेख असल्यास ते मोठ्या आनंदानें जुने आहेत असें कबूल करूं; पण श्रीशिवछत्रपतीच्या नांवावर जुने आणि नवें एकाच मापानें लेखण्याची किंवा जुन्याचें नवें, अथवा नव्यानें जुने करण्याची आमची इच्छा नाहीं. जुन्या बखरी उपलब्ध असल्यास त्यापेक्षां नव्या बखरीची योग्यता पुराव्याच्या कामी सामान्यतः कमी समजली पाहिजे हें कोणी पोरही कबूल करील. इतक्या उत्पन्न ज्या गृहस्थाजवळ ही खबर सांपडली त्याजपाशीं तिचें जुनेपणाबद्दल जास्त कांहीं पुरावा असल्यास तो प्रकाशकांनीं प्रसिद्ध करावा, म्हणजे त्यानें कदाचित् वरील शकेचें निराकरण होऊन वादाचें कारण राहणार नाहीं.

* श्रीशिवदिग्विजय—स्फुट

श्रीशिवदिग्विजय या बखरीच्या जुनेपणावर आम्हीं जे आक्षेप काढले होते त्यांबद्दल कित्येक पत्रांतून बरीच चर्चा झालेली आहे; पण दुःखाची गोष्ट येवढीच की, आम्हांस उत्तर देण्याचा म्हणून ज्यांनी प्रयत्न केला आहे त्यांस असल्या ऐतिहासिक गोष्टीची कशी व किती बारीक चवकशी करावी लागते याचा गंधही असलेला आढळण्यांत येत नाही. बखर ज्यांनी लिहिली असें प्रकाशकाचें म्हणणें आहे त्याबद्दलचा पुरावा प्रकाशकांच्या दसरांतून बाहेर निघत नाही, इतकेंच नव्हे तर आम्हीं केलेल्या आक्षेपाबद्दल मुद्दाम गैरसमज करण्याचा प्रयत्न चालूं आहे. एकानें तर केसरींत दिलेल्या एका शकांत आकड्यांची जी चूक झाली आहे ती दाखवून त्यावर बरेंच पांडित्य केलें आहे. पण त्यास असें कळेना कीं, केसरींत जर एका आकड्याचा दुसरा आकडा होऊं शकतो तर बखरींत तसा प्रकार होण्यास काय अडचण आहे? आमची वाद वादविण्याची इच्छा नाही. ज्यास इतिहासाचें सूक्ष्म अवलोकन करावें लागतें हें समजत नाही त्यांस आम्हीं कितीही सांगितलें तरी पालथ्या घड्यावर पाणीच; व ज्यास ह्या गोष्टी समजतात त्यांची आम्हीं लिहिलेल्या लेखावरून ही बखर जुनी नाही—निदान ती जुनी आहे असें मानण्यास पुढें आला आहे तेवढा पुरावा बसत नाही—अशी खाली होईल. आमचा आक्षेप एवढाच आहे कीं, १६४० व १७४० असे दोन्ही शक जर बखरींतच आढळतात तर त्यांपैकीं एक कोणता तरी चूक असलाच पाहिजे. कोणता चुकला याचा निर्णय करण्याचें साधन बखरींतच आहे तें असें कीं, जेथें जेथें हे शक दिले आहेत तेथें तेथें त्या शकाचीं व त्याच वर्षीं असलेल्या विक्रम संवत्सराचीं नांवें दिलीं आहेत. हीं नांवें बहुधान्य व विरोधी हीं होत. हीं दोन्हीही नांवें अनेक वेळां बखरींत आलेलीं आहेत, व हे दोन्हीही संवत्सर शके १७४० सालीं येतात; शके १६४० येत नाहीत. यावर एकाचें म्हणणें आहे कीं, आकड्यावरून गणित करतांना हे चुकले असतील; परंतु ही शंका फुकट आहे. कारण ज्या सालांत बखर लिहिली त्या सालचा संवत्सर गणितांनं काढावयास नको, तो त्यावाचून माहित असतो. तसेंच बहुधान्य हा संवत्सर शके १६८० सालीं येतो ही गोष्ट खरी आहे; पण शके १६४० व १७४० या दोहोंपैकी कोणता खरा याचा जर निर्णय करावयाचा आहे तर त्यांत १६८० चा संग्रह होऊं शकत नाही. सारांश, शके १६४० हा आकडा खरा मानल्यास १७४० चुकले असें म्हणावें लागतें, इतकेंच नव्हे, तर बहुधान्य व विरोधी हीं नांवेंही सर्व ठिकाणीं चुकीनेंच लिहिलीं गेलीं असें म्हणावें लागेल. यांपैकीं अधिक संभवनीय गोष्ट कोणती याचा निकाल कोणासही समजण्यासारखा आहे.

*आमच्या बुद्धीस खरोखर उतरती कळा लागली आहे काय ?

दोन तीन वर्षांपूर्वी डॉ. भांडारकर व न्या. रानडे यांनी आपले तरुण सुशिक्षित लोक अल्पायुषी होतात असें साधकबाधकप्रमाणे दाखवून सिद्ध केलें; व आम्हास एक प्रकारची काळजी उत्पन्न केली. तिच्याच तोडीची काळजी प्रो. गोखले यांनी नुकतीच उत्पन्न केली आहे. 'हल्लींचा शिक्षणक्रम' या विषयावर नुकताच त्यांनी मुंबई येथील ग्रॅज्युएट असोसियेशन पुढें एक चांगला निबंध वाचला; त्यांत त्यांनी अनेक विषयांचें प्रतिपादन केलें आहे. त्या सर्व मुद्यांचा आज आम्ही येथें उल्लेख करित नाहीं, कारण ते मुद्दे नवीन नसून जुनेच आहेत. परंतु त्यांपैकी एकाचा येथें उल्लेख केला पाहिजे. ते म्हणतात माझा अनुभव असा आहे की, हल्लींचे जे विद्यार्थी कॉलेजांत येतात त्यांच्या बुद्धीचा हळूहळू ऱ्हास होत आहे. पूर्वीच्या विद्यार्थ्यांसारखी त्यांची बुद्धि तरतरीत नाही ही गोष्ट अगदीं निर्विवाद असून उघड उघड दृष्टीस पडण्यासारखी आहे. प्रो. गोखले यांचा नेहमीं कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांशीं निकट संबंध असतो तेव्हां त्यांनीं मननपूर्वक एखादें विधान केलें, मग तें आपणांस प्रिय असो वा अप्रिय असो, त्यांच्या म्हणण्यास सर्वांनीं मान देऊन त्याचा विचार करावयास लागों हें आपणांस उचित होय. मि. गोखले हे आपल्या निबंधांत आपल्या एकट्याच्याच अभिप्रायावर भिस्त ठेवीत नाहीत. त्यांनीं आपल्या म्हणण्याचें पुष्टीकरणार्थ येथील नामांकित प्रि. सेल्वीसाहेब हे या विषयासंबंधाने काय म्हणतात हें नमूद केलें आहे. मि. सेल्वी यांचा अभिप्राय आमच्या प्रोफेसरासारखाच आहे; परंतु पांच वर्षांपूर्वी डॉ. मॅकेनन यांनी याच मुद्यासंबंधाने आपल्या भाषणांत जो उल्लेख केला होता तो पाहतां त्यास प्रो. सेल्वी व गोखले यांसारखें वाटत नाही. उलटें त्यांस असें वाटतें कीं, हल्लींचा उत्तम विद्यार्थी व पूर्वीचा उत्तम विद्यार्थी या दोघांची तुलना केली असतां हल्लींच्या विद्यार्थ्यांचें पारडें वर जाईल अशी भीतीच बाळगावयास नको. मुंबईचे गॅझिटकर्तें ह्यांनीं मि. गोखले यांच्या निबंधावर टीका करितांना प्रस्तुत मुद्याविषयीं असें म्हटलें आहे कीं, हा मुद्दा वादग्रस्त असून त्याजविषयीं एखादें मत बनविण्याची वेळ अद्याप आली नाही. टाईम्स ऑफ इंडिया कर्त्यांनींही त्याजविषयीं आपलें मत दिलें नाही. फक्त त्या मुद्याचें दिग्दर्शन मात्र केलें आहे.

अशा वादग्रस्त विषयाविषयीं एखादा अभिप्राय प्रकट केला तर हें एक प्रकारचें साहस आहे असें म्हणणारे पुष्कळ लोक निघतील. परंतु मेसर्स गोखले व सेल्वी हे कोण आहेत, हे काय करितात ह्याचें मनन केलें म्हणजे मि.

गोखले यांनी साहस केलें असें आमच्यानें म्हणवत नाही. आमचा अलीकडे विद्यार्थ्यांशीं फारसा निकट संबंध नाही तत्रापि आम्हासही मि. गोखले यांच्यासारखा वारंवार भास होतो. आम्हाजवळ जितका पुरावा असावा तितका नसल्यामुळें नुसता भास होतो असें म्हणूनच आजपर्यंत आम्हीं आपलें समाधान केलें; व पुढेंही बहुतवर्षे असेंच समाधान करावें लागेल. मि. गोखले यांनीं मंडलीक, कुंटे, परमानंद, तेलंग, रानडे, भांडारकर व मेथा वगैरे बड्याबड्या धेंडांच्या नांवांचा उच्चार करून आपल्या श्रोत्यांस इल्लींच्या विद्यार्थीमंडळांत असे पुरुष कां दृष्टीस पडत नाहीत असा प्रश्न केला आहे. आपलें विधान सिद्ध करण्याची ही पद्धत आम्हांस अगदीं नापसंत आहे. एक दोन ठळक पुरुष दिसले म्हणजे पूर्वींच्या लोकांची बुद्धिमत्ता मोठी होती असें म्हणणें हें न्यायास अनुसरून नाही; कारण सर्व पिढींत एखादा बुद्धिमान पुरुष निघत असतो. परंतु त्याजबरोबर लक्षावधि शंखशिरोमणि असतात त्यांचा विचार कोणी करीत नाही. न्यायमूर्ति रानडे यांच्या मागे शंभर वर्षांत त्यांच्या तोडीचा मनुष्य दृष्टीस पडेल काय ? इल्लीं एकनाथ, वामन, तुकाराम, मोरोपंतासारखे कवि निर्माण होत नाहीत म्हणून इल्लींचे लोक बुद्धीनें नादान असें म्हणतां कामा नये. जुन्या विद्यार्थ्यांचा अभ्यासक्रम निराळा, त्यांस आलेले प्रसंग निराळे, किंबहुना त्यांची राहणी निराळी. इल्लींच्या विद्यार्थ्यांच्या भोंवतालची वस्तुस्थिति अगदींच बदलून गेली आहे. इल्लींचा विचार इतकाच आहे कीं, सरासरीच्या मानानें इल्लींच्या विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता पूर्वींच्या लोकांहून कमी आहे कीं काय ?

आम्हास या विषयासंबंधानें जो भास होतो तो वर नमूद केलाच आहे. आम्हीं जरी भास हा शब्द वापरला आहे तत्रापि तो अगदींच निराधार आहे असें नाही. लॅटिन भाषेंत अशी एक म्हण आहे कीं, “ जर शरीर सद्द असेल तर बुद्धीही तरतरीत असावयाची ” आणि ह्याच म्हणीचे रहस्य ह्या विषयाच्या मुळाशीं आहे. न्यायमूर्ति रानडे यांनीं सुशिक्षित लोक अल्पवयी मरतात ह्याचें कारण त्यांची गरीबी असें दाखविलें आहे. तेंच कारण ह्या विषयास लागू असावें. आमच्या लोकांचा जो अनेक बाजूंनीं एक प्रकारचा न्हास होत आहे तोच प्रकार त्यांच्या बुद्धीस कां लागू होऊं नये ? आमच्या विद्यार्थ्यांस खावयास नाही, आमचे विद्यार्थी नेहमीं जें अन्न खातात तें निःसत्त्व असतें हें जगजाहीर आहे; तेंही कित्येक प्रसंगां वेळेवर मिळण्याची मारामार पडतें. साधारण असा नियम आहे कीं, तरुणांचे हाडपेर बावीस वर्षांपासून पसतीस वर्षांपर्यंत भरत असतें. त्या वेळेसच त्याजवर शरिराची वाढ खुंटण्यासारखी दुसऱ्या प्रकारची जबाबदारी येऊन पडते. खाण्यास अन्न चांगलें नसतें, त्यांतच संसाराची सुरवात होते; आणि त्याच सुमारास बिकट अभ्यास करण्याचा त्यांस प्रसंग येऊन व परीक्षांची काळजी लागून त्यांचें रक्त आंतल्याआंत जळून जातें. इल्लींच्या अभ्यासाचें दडपण इतकें कांहीं मोठें आहे कीं, चांगला विद्यार्थी देखील त्याखालीं दडपून जातो. नवीन नियमाप्रमाणें

बी. ए.च्या परीक्षेस जीं पुस्तकें नेमिलीं आहेत त्यांचीं पात्रे चाळून मोजून पाहिलीं तीं पांच हजार भरलीं. साधारण बुद्धीच्या विद्यार्थ्यांस देखील इतका अभ्यास मनासारखा होणें दुर्घट होय, हें आमच्या विद्यार्थ्यांवर टीका करणारे अगदीं विसरून जातात. असा बिकट अभ्यासक्रम नेमित्यामुळें अभ्यास नेमणारांचा इष्ट हेतु तर साधला नाहींच, परंतु त्याच्या उलट मात्र परिणाम झाला आहे. लॉजिक आणि मॉरलफिलासफी हे विषय व इतर विषय घेतलेल्या विद्यार्थ्यांची गेल्या दोन वर्षांतील संख्या ताडून पाहतां सहज कळून येण्यासारखी आहे. तेव्हां विद्यार्थ्यांच्या नांवानें उगीच ओरड करण्यांत काहीं अर्थ नाहीं. इतकीं कारणें बुद्धीचा न्हास होण्यास असल्यावर तिचा न्हास कां होऊं नये हें कोणाच्यानेंही सांगवणार नाहीं.

प्रो. गोखले यांनीं हा मुद्दा जगापुढें मांडिला ही एक त्यांनीं समाजाची मोठी नौकरीच बजाविली. त्यांचें त्यांनीं काम केलें परंतु समाजांतील विचारी पुरुषांना या विषयावर विसर पडतां कामा नये. आज कोणताच निश्चय नाहीं, तत्रापि प्रो. गोखल्यांनीं वेळींच आपणांस जागे केलें आहे तेव्हां त्याचा खल झाला पाहिजे. खरोखरच आमच्या तरुण लोकांच्या बुद्धीचा न्हास होत असेल व तो तसाच पुढें चालून आपल्या मुलाबाळांचें अकल्याण होत असेल तर त्यांस परलोकीं सुद्धां सद्रति होईल कीं नाहीं याची शंकाच आहे. आतां ही स्थिति दुरुस्त होण्यास काय उपाय योजावा हा प्रश्न राहिला. वर दर्शित केलेल्या कारणांपैकी कांहीं कारणें दूर करणें हें आपल्या समाजाचे हातीं आहे. त्या कारणांची अनेक वेळां चर्चा झाली आहे तेव्हां त्यांचा येथें उल्लेख करावयास नको. युरोपियन लोक आम्हांविषयीं लिहूं अथवा बोलूं लागले तर कळकळीनें बोलतात खरें; परंतु त्यांचे हातून आमचें कल्याण होण्यासारखी एकही कृति होत नाहीं. टाइम्स ऑफ इंडियाकतें व मुंबई गॅझेटकतें ह्यांनीं एके ठिकाणीं बसून युनिव्हर्सिटीनें बी. ए. सारख्या परीक्षेचा अभ्यास किती गहन करून ठेविला आहे, शिवाय परीक्षक लोक जे प्रश्न घालतात त्यांत घालण्यासारखा कोणता व न घालण्यासारखा कोणता याचा त्यांनीं कधीं विचार केला आहे काय ? आम्हांस असें आठवतें कीं, नुकताच एका परीक्षकानें कन्सी कोणत्या तत्त्वावर असावी हा प्रश्न विद्यार्थ्यांस घातला होता. ह्यावरून त्या परीक्षकाचें तारतम्य केवढ्या किंमतीचें आहे हें वाचकांस कळेलच. तेव्हां सर्व देशांनीं हा अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांस डोईजड न होईल असा फेरफार झालाच पाहिजे.

* आर्य वैद्यकाचें पुनरुज्जीवन.

आपल्याला ज्या दहापांच जुन्या विद्यांचें व कलांचें पुनरुज्जीवन करणें जरूर झालें आहे त्यांपैकींच आपलें प्राचीन वैद्यक हें एक होय. ह्या वैद्यकाच्या गुणावगुणाबद्दल पूर्वीं केसरीत बरेच लेख आले आहेत; परंतु त्या लेखांप्रमाणें कोणीही वर्तन केल्याचें आढळून न आल्यामुळें त्यासंबंधानें कोणाचेंही आजच्या-प्रमाणें अभिनंदन करण्याचा प्रसंग आला नव्हता. एकदां ज्याप्रमाणें पुण्यास कांहीं खाजगी लोकांनीं आर्ट्स कॉलेज स्थापन केलें आहे त्याचप्रमाणें डॉ. देश-मुखासारख्या गृहस्थांनीं वैद्यकीचें कॉलेज स्थापून त्यांत प्राच्य व पाश्चात्य वैद्यकाचा विद्यार्थ्यांकडून अभ्यास करवून तें अभ्युदयास आणावें अशीही आम्हीं सूचना केली होती; परंतु तिचाही त्यावेळीं तादृश उपयोग झाला नाही. आमचें जुनें वैद्यक नव्या वैद्यकापेक्षां कांहीं बाबतींत पुष्कळ मागें आहे, ही गोष्ट आम्हांस मान्य आहे. वनस्पतीशास्त्र, रसायनशास्त्र, इंद्रियविज्ञानशास्त्र, शारीरशास्त्र वगैरे वैद्यकीस उपयुक्त व आवश्यक शास्त्रांचा पश्चिमेकडील लोकांनीं गेल्या एकदोन शतकांत चांगला अभ्यास करून तीं शास्त्रें पुष्कळ पूर्णतेस आणिली आहेत; व त्यामुळें साहजिकच ते शास्त्रविद्येंत कुशल झालें असून कित्येक नव्या वनस्पति व तत्त्वें यांचीही त्यांस जुन्या वैद्यांपेक्षां अधिक माहिती झाली आहे. त्याचप्रमाणें अलीकडील रोगनिदानाची पद्धतही वरील शास्त्रांच्या मदतीनें कांहीं कांहीं बाबतींत अधिक सुधारली आहे. परंतु एवढ्यानें आमचे जुनें वैद्यशास्त्र अगदीं टाकाऊ झालें असें मात्र होत नाही. ख्रिस्ती शतकाच्यापूर्वीं हजारों वर्षांपासून आर्य ऋषींचें या शास्त्राकडे लक्ष लागलेलें आहे; व त्या वेळीं जीं साधनें उपलब्ध होती. त्या सर्वांच्या साहाय्यानें त्यांनीं हें शास्त्र आपल्या बुद्धीनें होईल तितकें परिपूर्णतेस आणिलें आहे. हिंदुस्थान देशांत स्वभावतःच वनस्पतींचा मोठा भरणा आहे, व त्या सर्वांच्या गुणदोषांचें अनुभव घेऊन परीक्षण केलेलें आहे. अनुभव घेऊन असें म्हणावयाचें कारण असें कीं, नुसत्या वनस्पतीशास्त्रानें किंवा रसायनशास्त्रानें एखाद्या वनस्पतीचा शरीरावर अमुक परिणाम होईल असें सांगतां येत नाही. ही गोष्ट अनुभवानेंच कळते व तशा प्रकारचा अनुभव येण्यास बरींच वर्षे लागतात, व पुष्कळ ठिकाणीं घेतलेला अनुभव एकत्र करून त्यावरून अनुमान बांधावें लागतें. हे सर्व परिश्रम आर्य वैद्यांनीं पूर्वीं घेतले असून त्यांस ज्या ज्या गोष्टी समजल्या त्या त्यांनीं आपल्या ग्रंथांतून दाखल केल्या आहेत. अमुक रोगावर अमुक औषध चालतें ही गोष्ट अनुभवानें समजतें; व रोग बरे करणें हा वैद्य शास्त्राचा मुख्य उद्देश असल्यामुळें तसा अनुभव ज्या ज्या मानानें अधिक त्या त्या मानानें

ते ते वैद्यशास्त्र अधिकाधिक योग्यतेचे समजतात. अशा दृष्टीने पाहिले म्हणजे आमचे जुने वैद्यक अद्यापही अत्यंत उपयुक्त आहे; व आपल्या देशास व राष्ट्रास सोईचे असल्यामुळे आम्ही आपले जुने वैद्यक बुद्धे न देण्याबद्दल होईल तितकी खटपट करणे हे आमचे कर्तव्य होय. चांगल्या विचारी इंग्रज डॉक्टरांचेही असेच मत आहे; व अलीकडे हिंदू डॉक्टरासही असेच वाटू लागले आहे. शास्त्रीय विषयांचे अध्ययन करतेवेळी प्राच्य व पाश्चात्य हा भेद न मानितां सत्याचेच मधुकरवृत्तीने ग्रहण केले पाहिजे हे तत्त्व आम्हास मान्य आहे. “भ्लेच्छाहि यवनास्तेषु सम्यक् शास्त्रमिदं स्थितं । ऋषिर्वत्से हि पूज्यंते किं पुनर्दैवविद्विजाः ॥” असे जे गीताचार्यानी ज्योतिषाबद्दल म्हटले आहे तोच न्याय वैद्यकासही लागू आहे. वर सांगितलेली वैद्यकीस उपयुक्त असलेली शास्त्रे अथवा कोयनेल, सॅटोनाईन, पोत्र्याश आयोडाईड वगैरे विशिष्ट रोगांवर हटकून लागू पडणारी औषधेही आमचे वैद्यशास्त्र सुधारणे असल्यास त्यांत अवश्य सामील केली पाहिजेत. त्याचप्रमाणे होमिओप्याथिसारख्या ज्या औषध वापरण्याच्या व देण्याच्या कांही पद्धति अलीकडे निघाल्या आहेत त्यांचाही शोध व विचार करून त्यांचा समावेश आपल्या शास्त्रांत केला पाहिजे. ग्रीन इलेक्ट्रिसिटी गुढग्यावर किंवा कपाळावर लाविल्याने तेथील दुःख राहतें आणि एखादी वनस्पती कपाळावर बांधली असता तिच्या योगाने ताप जातो असे जुन्या वैद्यकांत सांगितले असले तर तेवढे मात्र अविश्वसनीय अशाप्रकारची मनाची वृत्ती ठेवून उपयोगी नाही. आग्रहास शास्त्रीय शोधांत जागा नाही. अनुभवाच्या व परीक्षणाच्या कसोटीस उतरेल तीच गोष्ट असल्या प्रकरणी खरी मानावी लागते. आमच्या जुन्या वैद्यकास ही गोष्ट पूर्णपणे संमत होती. व औषधीच्या गुणदोषांचे हेतूनी परीक्षण करू नये असे त्यांनी स्पष्ट म्हटले आहे. औषध सूक्ष्म प्रमाणाने घ्यावे किंवा तोळ्या माशाने घ्यावे याबद्दलही त्यांचा कांही आग्रह नव्हता. सहस्रपुटी अभ्रकास जी हजार पुटे बसतात त्यामुळे जर त्याचा गुण वाढत असेल तर प्रत्येक पुटाच्या नुसत्या वासानेच कार्य करून घेण्याची युक्ति जेथे अनुभवाने सिद्ध झाली तेथे ती ग्रहण करण्यास आमच्या जुन्या वैद्यांनी मागेपुढे पाहिले नाही असेच म्हणावे लागते. सारांश, कोणत्याही मताचा आग्रह न धरितां अनुभवाने आणि परिक्षेने जे जे उत्तम ठरेल त्याचे ग्रहण करून आपले शास्त्र परिपूर्णतेस आणणे हे तत्त्व आमच्या पूर्वजांस पूर्णपणे माहित होते; व या तत्त्वास धरूनच हजारों वर्षेपर्यंत एकसारखे परिश्रम करून ज्या वेळी इतर राष्ट्रे अज्ञानदर्शेत होती अशा वेळीही आपल्या शास्त्रांचे त्यांनी महत्त्व राखिले होते; परंतु इंग्रजी राज्यास सुरवात झाल्याबरोबर जो अभ्यासक्रम सुरू झाला त्यामुळे आमच्या जुन्या लोकांनी मिळविलेल्या सर्व ज्ञानाचे मातेरे होण्याचा प्रसंग आला आहे. मेडिकल कॉलेजांतून जे डॉक्टर बाहेर पडतात त्यांस टिक्चर जिजर ऐवजी सुंठीचा काढा घ्या, अगर जालप अगर मॅग्ने-

शियाच्या बद्दल सोनामुखी घ्या असें सुद्धां रोग्यास सांगता येत नाही, ही मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट आहे. कोणत्याही स्वतंत्र राष्ट्रांत कोणत्याही शास्त्राचा अशा अर्धवट रीतीने अभ्यास होत नसेल. औषधें सर्व विलायतेहून तयार होऊन यावी, नवीन शोध सर्व विलायतेस व्हावे आणि आमच्या पदवीधर डॉक्टरांनी कागदावर दोन ओळी खरडून देऊन रोग्यास टेचरकडे जाण्यास सांगावे हा सर्व परवशतेचा परिणाम आहे; व ज्याला ज्याला म्हणून राष्ट्रीय वैद्यशास्त्र हवें असेल त्याने हा मार्ग सोडून देऊन जुन्या आर्य वैद्यकाच्या पायावर हल्लींच्या वैद्यकाची इमारत उभारण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. आमच्या युनिव्हर्सिटीची हल्ली जी स्थिति आहे त्या स्थितीत युनिव्हर्सिटीकडून अगर सरकाराकडून असल्या कामास फारसे उत्तेजन मिळेल असे वाटत नाही. एकाददुसऱ्या डॉक्टराखेरीज करून बहुतेक इंग्रज डॉक्टरांच्या मते त्यांचें वैद्यशास्त्र पूर्णतेस आलें आहे; व कोठें सुधारणा करणें असल्यास प्रथमतः त्या ठिकाणी इंग्रजी पद्धतीप्रमाणें दवाखाना काढला म्हणजे आपलें काम झालें असें ते समजतात. हिंदुलोकांचें वैद्यशास्त्र कितपत उपयोगाचें आहे इकडे त्यांपैकी कोणीही लक्ष देत नाही. या असल्या दवाखान्यांनी आमच्या देशाचा कितपत निभाव लागणार आहे याचा विचार आमच्या लोकांनीच केला पाहिजे. सरकारची मदत आज मिळणार नाही खरी; पण वैद्यशास्त्राची जी मोठमोठी विद्यालये आज मुंबईत चालली आहेत ती केवळ सरकारच्याच मदतीने चालली आहेत असें नाही. सर जमशेटजी जिजिभाई, गोकुळदास तेजपाल, वगैरे गृहस्थांनी लाखो रुपये देऊन मोठमोठ्या दवाखान्यांचे खर्च कायमचे चालविले आहेत; व मुंबईतील कांहीं मेडिकल ग्रॅज्युएटांनी स्वार्थाचा त्याग करून प्राच्य व पाश्चात्य वैद्यक एकत्र करून नवें हिंदुवैद्यक करण्याच्या उद्देशानें जर एक नवें व खाजगी कॉलेज काढिलें तर मुंबईतील हल्लींच्या श्रीमंत गृहस्थांकडून देशी दवाखाने काढण्यास पुनः मोठमोठ्या देणग्या मिळणार नाहीत असें नाही. आतां एम्. डी. पास झालेल्या महावैद्यांस असली कामें करण्यास एखाद्या सामान्य बी. ए.पेक्षां पुष्कळ स्वार्थत्याग करावा लागेल हें खरें आहे, पण कामही त्याचप्रमाणें होणार आहे हें लक्षांत आणून आपलें नुकसान किती होतें इकडे नजर पुरवितां कामा नये. डॉ. कुंटे, डॉ. देशमुख, डॉ. बहादुरी, डॉ. भालचंद्र यांनी सगळा जन्म पैसे मिळविण्यांतच घालवावा; व दहा हजार झाले कीं पंचवीस हजार, व पंचवीस हजार झाले कीं एक लक्ष मिळविण्याची हांव घरावी असा इश्वरी संकल्प खचित नसावा अशी आमची समजूत आहे; व आमच्या वैद्यकाचें कधी पुनरुज्जीवन होणें असेल तर तें यांच्यासारखी मंडळी स्वार्थत्याग करील तेव्हांच होईल. बुद्धीने अगर माहितीने आमचे नवीन शिकलेले डॉक्टर युरोपियन डॉक्टरापेक्षां कमी आहेत असें नाही. मग आम्ही अजून वैद्यशास्त्रासंबंधानें इतकें परावलंबी कां आहों याचा विचार केला तर त्याचें एकच उत्तर देतां येईल. तें हें कीं, आमच्या सर्व विद्वान् डॉक्टरांस अहोरात्र रोग्यास

औषधें देऊन द्रव्यसंचय करण्यापलीकडे आपलें कांहीं कर्तव्य आहे असें अद्याप पुरतेपणीं वाटूं लागलें नाहीं. या समजुतींत थोडथोडा फेरफार होत चालला आहे हें आम्हांस माहित आहे; पण त्याची मजल जावी तितकी अद्याप गेलेली नाहीं.

परंतु पदवीधर देशी डॉक्टरच्या हातून ज्या गोष्टीस प्रारंभ व्हावयास पाहिजे होता ती गोष्ट करण्याची सुरवात नेटिव विद्यार्थ्यांनीं प्रथमतः केली हें त्यास भूपणास्पद आहे. पनवेलीस वे. शा. कृष्णशास्त्री पुराणिक ह्यांनीं आपल्या आर्य औषधालय या नांवाच्या एका मोठ्या कारखान्याचा नुकताच उत्सर्ग करून त्याला सार्वजनिक स्वरूप दिलें; व तो निरंतर चालून त्यापासून होणारा नफा आर्य-वैद्यकाचें पुनरुज्जीवन होण्याच्या कामीं लागेल अशी योजना केली आहे. कृष्ण-शास्त्री पुराणिक हे कांहीं मोठे धनाढ्य नाहींत. तथापि त्यांनीं धैर्य करून जो हा कित्ता घालून दिला तो चांगल्या वैद्यांनीं व डॉक्टरांनीं गिरविण्यासारखा आहे. आपल्या कारखान्यापासून जें उत्पन्न होईल त्यांपैकी आपल्या निर्वाहास लागेल तेवढेंच घेऊन बाकी सर्व सार्वजनिक कामाकडेच द्यावयाचें यापेक्षा जास्त स्वार्थ-त्याग कोणता ! आमचे कित्येक दुषार डॉक्टर व वैद्य यांनीं जर या मार्गाचा स्वीकार केला असतां तर आज जी कांहीं इस्टेट कित्येक रांडापोरांस खावयास मिळत आहे ती मिळाली नसती. गेल्या पंधरवड्यांत मुंबईसही दुसरी अशाच तऱ्हेची गोष्ट घडून आली. वैद्य प्रभुराज जीवनराम व त्यांचे एल्. एम्. अँड एस. पास झालेले चिरंजीव डॉ. पोपटराम प्रभुराम यांच्या परिश्रमानें मुंबईस आर्य वैद्यकाच्या पुनरुज्जीवनार्थ एक विद्यालय काढण्याचें ठरलें असून त्या कामाकरतां कांहीं थोर डॉक्टर, वैद्य व इतर गृहस्थ यांची एक कमिटी नेमण्यांत आली आहे. सर दिनशा पेटीट यांनीं या कामाप्रतीत्यर्थ दहा हजार व शेठ चतुर्भुज मुरारजी यांनीं सात हजार रुपये तूर्त दिले आहेत. विद्यालयाचा अभ्यासक्रम ठरलेला असून पहिलीं तीन वर्षे वनस्पतीशास्त्र, रसायनशास्त्र, वाग्भट वगैरे शिकून जो परीक्षा पास होईल त्यास वैद्य ही पदवी देण्यांत येईल. दुसऱ्या परीक्षेस शुश्रुत आहे व ही परीक्षा जो पास होईल त्यास वैद्यराज ही पदवी मिळावयाची; व पुढें चरक व शुश्रुत यांत परीक्षा देऊन आर्य वैद्यकावर स्वतंत्र ग्रंथ लिहिण्यास त्यास धन्वंतरी हें पद मिळेल. डॉक्टर भालचंद्र, देशमुख, काणे वगैरे डॉक्टरांनीं या शाळेस मदत देण्याचें कबूल केलें आहे; व शंभर, पांचशें अगर हजार याप्रमाणें जे पैसे देतील ते या शाळेचे आश्रयदाते मानले जातील. विद्यार्थ्यांस अनुभवीक ज्ञान मिळावें म्हणून शाळेस एक धर्मार्थ दवाखाना जोडणार आहेत. येथपर्यंत योजना ठीक आहे. पण आमच्या मतें त्यांत आणखी एक दोन गोष्टींची भर पाहिजे आहे. पहिली गोष्ट अशी की, डॉ. भालचंद्र, देशमुख यांच्यासारख्या गृहस्थांनीं ही संस्था अंगावर घेऊन चालविली पाहिजे; आणि दुसरी ही की, यांत एल्. एम्. अँड एस.

परीक्षा पास झालेल्या लोकांस थोड्या वेळाचा अभ्यासक्रम ठेवून वैद्य पदवी मिळविण्याची सवड ठेविली पाहिजे. किंबहुना आमच्यामते ज्याप्रमाणे ग्रांट मेडिकल कॉलेज आहे त्याप्रमाणे हे एक प्राच्य वैद्यकाच्या पायावर आंग्ल व प्राच्य वैद्यक शिकविण्याचे एक भव्य कॉलेज झाले पाहिजे. ही कल्पना मागे आम्ही एकदां प्रसिद्ध केलीच होती; परंतु पुन्हा प्रसंग आला म्हणून केली आहे. हल्लीचा उपक्रम इतक्या योग्यतेचा नाही. तथापि “अल्पांभाः क्षेमकराः” या न्यायाने आम्ही त्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. हाच प्रयत्न जर पुढे अशाच रीतीने चालू राहिला तर त्यापासून लवकरच आपणास इष्ट तीं फळे प्राप्त होतील अशी आम्हांस आशा आहे. आर्य वैद्यकाचे पुनरुज्जीवन करण्यास आर्य वैद्यकाचा अभ्यास तर पाहिजेच; परंतु त्याजबरोबर वर निर्दिष्ट केलेल्या आधुनिक शास्त्रांचे अध्ययन, परीक्षण आणि शोध हीही कायम राहिली पाहिजेत. यासंबंधाने दुसरी उपयुक्त संस्था म्हटली म्हणजे म्युनिसिपालिट्या व लोकलबोर्डे यांनी काढिलेले देशी धर्मार्थ दवाखाने हे होत. पुण्यास अशा तऱ्हेचा म्युनिसिपालिटीने काढलेला एक दवाखाना आहे; व त्याच नमुन्यावर इतर ठिकाणी असेच दवाखाने निघतील तर त्यापासून देशी वैद्यकास बरेच उत्तेजन मिळेल. कसेही झाले तरी आमचेकडील सुशिक्षित, विद्वान् डॉक्टरांनी या कामी मन घालून केवळ परोपकारबुद्धीने व जुन्या आर्य वैद्यकाचे पुनरुज्जीवन करण्याच्या हेतूने या कामी आपले सर्वस्व खर्च केल्याखेरीज आमचा हेतु कधीही पूर्णपणे तडीस जावयाचा नाही. करितां पुनः एकवार हे काम हातीं घेण्याबद्दल त्यांस व अशा कृत्यास पूर्ण मदत करण्याबद्दल मुंबईच्या व बाहेरच्या धनिक लोकांस विनंती करून हा लेख संपवितो.

ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या.

प्रि. महादेव शिवराम गोळे एम्. ए. यांनी ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या या नावाने प्रसिद्ध केलेला ग्रंथ आमचेकडे अभिप्रायास येऊन बरेच दिवस झाले; परंतु कांहीं कारणांमुळे त्यांवर आम्हांस आपला अभिप्राय आजपर्यंत देतां आला नाही. प्रि. गोळे यांनीं प्रस्तावनेत लिहिल्याप्रमाणे त्यांच्यामते पथ्य परंतु अप्रिय अशा कांहीं गोष्टी ग्रंथाच्याद्वारे सांगण्याचा हा पहिलाच प्रसंग आहे; व ते काम कोणत्याही प्रकारचा पडदा न ठेवितां प्रि. गोळे यांनीं बजाविले याबद्दल त्यांचे आमच्या लोकांनीं आभार मानिले पाहिजेत. एका मोठ्या खाजगी विद्यालयाचे प्रधानाध्यापक या नात्याने, प्रि. गोळे यांचा पुढील पिढीच्या शारीरिक व मानसिक स्थितीचा अनुभव बराच मोठा आहे, व त्यांनीं हातीं घेतलेल्या कामासंबंधी त्यांच्या सूचना पुष्कळ विचारार्ह आहेत, हे वाचकांस कळविण्यास

आमच्या शिफारशीची जरूर नाही. हल्लींचा शिक्षणक्रम बेलगामी, बऱ्याच ठिकाणीं निरुपयोगी, अव्यवस्थित आणि अविचाराचा आहे ही गोष्ट आम्हांसही मान्य आहे. आमच्या देशांतील शिक्षणक्रम प्रथमतः ठरवितांना पाश्चात्य ज्ञान पाश्चात्य भाषेच्याद्वारे इकडील लोकांस शिकवावयाचें आहे ही गोष्ट ज्या अधिकाऱ्यांनीं हा शिक्षणक्रम ठरविला त्यांच्या पुरी लक्षांत आली नव्हती; त्यामुळे आणि पंचवीस तीस वर्षांपूर्वी निरनिराळ्या प्रतीच्या शाळांतील शिक्षणक्रमाकडे विचारी विद्वान् पुरुषांचें जितकें लक्ष जावें तितकें गेलेलें नसल्यामुळे, इंग्रजी राज्याच्या स्थापनेनंतर लवकरच जो आमच्या शाळांतून शिक्षणक्रम ठरविण्यांत आला तो असावा तितका सयुक्तिक, मनोरंजक अगर इष्ट हेतू साध्य होण्यास अनुकूल नाही यांत कांहीं नवल नाही. जर्मनी, इंग्लंड, अमेरिका वगैरे देशांतून हल्लीं ज्या नव्या नव्या शिक्षणपद्धति निघत आहेत त्यांचें कांहीं अंशीं तरी आम्ही अनुकरण केल्यानें आमचा शिक्षणक्रम सुगम होईल इतकेंच नव्हे, तर त्यापासून लहान मुलांच्या मनावर जे अनिष्ट परिणाम घडतात तेही घडून येणार नाहीत हें निर्विवाद आहे. प्रि. गोळे यांच्या पुस्तकांत जर कांहीं ग्राह्यांश असला तर तो येवढाच होय; व त्याचा प्रथम उल्लेख करण्याचें कारण असें कीं, या पुस्तकापासून जो कांहीं फायदा होण्याचा संभव आहे त्याची वाचकांस पहिल्यानेंच ओळख व्हावी. प्रि. गोळे यांच्या लेखणीची दृष्टि ग्रंथकर्तृवाच्या भरांत बऱ्याच दुसऱ्या विषयांकडे वळलेली आहे. विद्यार्थ्यांच्या छातीची रुंदी, “डू” या क्रियापदाचे उपयोग कसें शिकवावे, प्रमदावन व त्यांत देवालय असण्याची आवश्यकता, आकाशांतील तारे, काँग्रेस आणि कान्फरन्स, सुधारक व गैर सुधारक इत्यादि सर्व लहानमोठ्या गोष्टींवर साधेल तेव्हां व वाटेल तशी टीका करण्यास प्रि. गोळे यांनीं यत्किंचितही कसूर केलेली नाही. त्यामुळे कधीं एका पक्षास तर कधीं दुसऱ्यास, व कधीं कधीं दोहोंसही नांवें ठेवण्यास त्यांस चांगली सवड सांपडली आहे. केव्हां केव्हां तर आपण मागें काय लिहिलें याचाही त्यास विसर पडला आहे. ब्राह्मणाखेरीज इतर जातींचीं मुलें अगर ब्राह्मणांतील इंग्रजी न शिकणाऱ्यांचीं मुलें इंग्रजी शाळेंत शिकणाऱ्या मुलां-इतकींच दुर्बल व निरुत्साह असतात असें एके ठिकाणीं म्हटलेलें आहे; व दुसऱ्या ठिकाणीं त्यांच्या उलट सर्व दुर्बलता अगर निरुत्साह इंग्रजी शिकलेल्या ब्राह्मण मुलांच्याच कपाळीं मारलेला आहे. राजकीय चळवळींत पडण्यापासून कांहीं एक फायदा नाही, फार झालें तर ही एक गंमत आहे असा एके ठिकाणीं अभिप्राय आहे; व दुसरीकडे परवशतेमुळे कुटुंब भरणापलीकडे पुष्कळ नोकरांस आपलें कर्तव्य कांहीं आहेसें वाटत नाही असें म्हटलें आहे. हे व अशाच तऱ्हेचे दुसरे विरोध हा ग्रंथ जे जरा लक्षपूर्वक वाचतील त्यांच्या नजरेस येतील; किंबहुना ग्रंथाचीं पानें जसजशी जास्त वाचीत जावीं तसतसा ग्रंथकार विषयांतर करीत आहे असा जास्त जास्त ग्रह होत जातो; व सर्व ग्रंथ वाचून खालीं ठेवल्यावर

आपण कोठून निघालों व कोठें आलों याचा विचार करितां ब्राह्मणांच्या गरीब मुलांच्या अरुंद छातीच्या कारणांचा शोध करितां आपण अचूक प्रमदावनांत येऊन पडलों असें नजरेस येतें; व सरतेशेवटीं तर आशावंत आणि अनुभवी हीं दोन नवीं नावे धारण केलेले सामाजिक सुधारणेचें पक्ष आपल्यापुढें उभें राहतात आणि त्यांची भेट होऊन ग्रंथाची समाप्ति होते. तात्पर्य, ब्राह्मणवर्गाचा शारीरिक व मानसिक ऱ्हास व त्याचीं कारणें याचा कांहीं तरी प्रि. गोळ्यांच्यासारखे अनुभविक गृहस्थ व्यापकदृष्ट्या विचार करतील अशा दृष्टीनें दोन तीनशें पानें वाचण्याचे जे श्रम वाचक घेतो ते बहुतेक निष्फळ झालें अशा समजुतीनें ग्रंथ खाली ठेवावा लागतो. प्रि. गोळे यांचा शिक्षणक्रमाचा अनुभव बराच विस्तृत आहे हें वर सांगितलेंच आहे; परंतु असल्या एकदेशीय अनुभवाने त्यांनीं हातांत घेतलेल्या विषयाची मीमांसा होणें अशक्य आहे. एका जुन्या ग्रंथांत अशी गोष्ट आहे कीं, पांचसहा आंधळ्यांची टोळी हत्ती काय पदार्थ आहे हें पाहण्यास निघाली मोठ्या शिकस्तीनें त्यांची आणि एका हत्तीची गांठ पडली. परंतु हत्तीचें विशाल स्वरूप नेत्रांनीं एकदम आकलन करण्याची विचान्यांस शक्ति नसल्यामुळे त्यांनीं निरनिराळ्या दिशेनें आपल्या स्पर्शेन्द्रियांनींच हत्तीच्या स्वरूपाचा बोध करून घेण्याचा प्रयत्न केला. ज्याचे हातांत पाय सांपडला होता तो हत्ती खांबासारखा आहे म्हणून म्हणूं लागला; व ज्याचे हातास कान लागले तो उलट हत्ती सुपासारखा असतो असें प्रतिपादन करूं लागला. या दोघांचा तंटा चाललाच होता; इतक्यांत ज्याच्या हातीं दांत लागले होते तो हत्ती खुंट्यासारखा आहे असें सांगूं लागला; व पुच्छग्राही मनुष्य खुंटपेक्षां दोरखंडाशीं हत्तीचें अधिक साम्य आहे असा स्वानुभवावरून मोठ्या आग्रहाने इतरांशीं वाद करूं लागला. प्रि. गोळे यांची प्रकृत विषयासंबंधाने वरील आंधळ्यांपैकीं कोणाशीं तरी तुलना केल्यास ती विशेष गैर-शिस्त होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. वर्गांत मुलांस शिकवितांना त्यांच्या छातीच्या अरुंदपणाचा अगर उंचीच्या कमीपणाचाच ज्यांस अनुभव आलेला आहे, अथवा जीं मुलें खालच्या यत्तेंतून सतेज दिसतात तींच वर आली म्हणजे कशीं निस्तेज होतात यांचा ज्यांस प्रत्यही अनुभव घेण्याची संधि आहे व या पलीकडे विचारदृष्ट्या किंवा शारीरिकदृष्ट्या ज्यांनीं कांहीं पाहिलें नाहीं त्यांच्या मनांत ब्राह्मणांच्या शारीरिक आणि मानसिक ऱ्हासाचा व शिक्षणक्रमाचाच तेवढा संबंध यावा व त्या व्यतिरिक्त ह्याचें दुसरें कांहीं निदान असेल असें वाटूं नये हें अगदीं स्वाभाविक आहे. ब्राह्मण शब्दांत प्रि. गोळे म्हणतात त्याप्रमाणें सर्व कारकुनी पेशाच्या जातींचा संग्रह केला तर इंग्रजी होण्यापूर्वी या वर्गाची महाराष्ट्रांत जी स्थिति होती त्यापेक्षां हल्लींची त्यांची स्थिति निकृष्ट आहे हें कोणीही कबूल करील; व या महत्त्वाच्या विषयाकडे प्रि. गोळे यांनीं लोकांचें लक्ष लावून दिलें याबद्दल त्यांचे आभारही मानिले पाहिजेत; परंतु प्रि. गोळे यांनीं या निकृष्ट स्थितीचें जें निदान केले आहे तें मात्र आम्हांस कबूल नाहीं. ब्राह्मण

समाजासच काय, पण सर्व हिंदुसमाजास आज एक प्रकारची कुदशा प्राप्त झालेली आहे; व तिचा विचार न करितां केवळ ब्राह्मणांच्या निकृष्टावस्थेचें किंवा न्हासाचें निदान ठरविणें म्हणजे वर सांगितल्याप्रमाणें पुच्छग्राही अथवा पादग्राही आंध-
ळ्यानें हस्तीच्या स्वरूपाची मीमांसा करण्यासारखें एकदेशीय व चुकीचें आहे. आमच्याकडे हल्लीं चालू असलेला शिक्षणक्रम पुष्कळ सुधारण्यासारखा आहे ही गोष्ट आम्हांसही मान्य असल्याबद्दल वर आम्ही लिहिलेंच आहे; पण ब्राह्मण-
शातीचा न्हास एवढ्यानेंच होत आहे असें म्हणण्याचें साहस करून ग्रंथास व्याप-
कता आणण्याचा जो उपहासास्पद प्रयत्न प्रि. गोळे यांनीं केला आहे तो न
करितां हल्लींचा शिक्षणक्रम गैरसोईचा व फुकट त्रासाचा आहे. करितां तो कोणत्या
रीतीनें सुधारतां येईल येवढ्याच प्रश्नाचा जर प्रि. गोळे यांनीं विचार केला
असता तर त्यांचा ग्रंथ अधिक संबद्ध, मनोरंजक, शिस्तवार, अनुभवी व उपयुक्त
झाला असता; किंबहुना त्या विषयावर प्रि. गोळे यांचे विचार लोकांमध्ये अधिक
प्रमाणभूत मानिले गेले असते असें आम्हांस वाटतें. पण ही विषयमर्यादा उल्लंघन
करून ब्राह्मणशातीच्या निकृष्टावस्थेचें प्रधान कारण हल्लींचा शिक्षणक्रमच आहे असें
सिद्ध करून देण्याचा ग्रंथकारांनीं जो आव घातला आहे त्यामुळे “ प्रांशुलभ्ये फले
मोहादुब्दाद्गुरिव वामनः ” अशी त्यांची स्थिति झाली आहे. (ब्राह्मणांची त्यांत
सर्व कारकुनी पेशाच्या शातीचा समावेश केलेला आहे) स्थिति हल्लींच्या
राज्यांत पूर्वापेक्षां कमी योग्यतेची आहे हें सिद्ध करावयास विद्यार्थ्यांच्या वज-
नाचें किंवा उंचीचें प्रमाण नको आहे. त्याचप्रमाणें या निकृष्टावस्थेचीं कार-
णेंही शोधून काढून त्यांच्यापैकी जीं परिहार्य असतील त्यांचा परिहार करण्याच्या
उद्योगास आपण लागलें पाहिजे, हेंही आतां बहुतेक लोकांस वाटूं लागलें आहे.
प्रि. गोळे यांसारखा विचारी व विद्वान् मनुष्यांचा ग्रंथ आम्हीं प्रथम हातीं
घेण्यास आमची ही वरील समजूतच कारणीभूत झाली; पण ग्रंथ समग्र वाचल्या-
नंतर एक प्रकारची निराशा झाली, आणि ‘ स्वजातिर्दुरतिक्रमा ’ अशी जी पंच-
तंत्रांत एक म्हण आहे त्याप्रमाणें शिक्षकांच्या घंद्यांत ज्यांचें आयुष्य गेलें त्यांच्याच
एकदेशीय दृष्टीनें या महत्त्वाच्या प्रश्नाचा या ग्रंथांत विचार झालेला आहे; व
त्यामुळेच ब्राह्मणांच्या न्हासाचें बीज हल्लींच्या दुष्ट शिक्षणक्रमांत आहे असा
सिद्धांत प्रि. गोळे यांनीं काढला असावा असें वाटूं लागलें. प्रि. गोळे यांनीं
पहिल्या एकदां भागांत विषयास स्वरूप देण्याचा थोडाबहुत प्रयत्न केला आहे
खरा; पण तो अगदींच अल्प व कोत्या विचाराचा आहे. पहिल्या भागांत
विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक न्हासाचीं वर वर दिसणारीं कारणें या सदराखालीं
अ, ब, क आणि ड अशा चार कारणांचा उपन्यास करून पैकीं तीन स-
युक्तिक नाहींत असें दाखवून शेवटीं चौथें म्हणजे शिक्षणक्रमांतील दोष हेंच
खरें कारण आहे असें मोठ्या युक्तीनें अनुमान केलेलें आहे. हा अनुमानविधि तर्क-
शास्त्रदृष्ट्या अगदीं बरोबर आहे. एक कार्य घडून येण्यास चार कारणें असू शकतात असें

एकदां गृहीत धरलें व चोहोंपैकीं तिहींची अयथार्थता दाखविली म्हणजे युक्लिडच्या पद्धतीनें चौथें कारण सिद्ध होतें अशी प्रि. गोळे यांच्या मनाची यथार्थ समजूत असल्यामुळें त्यांनीं हा अनुमानविधि पुस्तकांत घातला असावा हें आम्ही जाणून आहों; व या अनुमानपद्धतींत चूक काढणें अशक्य आहे हेही आम्हांस माहित आहे. चोहोंपैकीं तीन कारणांचें निरसन झाल्यानें चौथें कारण आपोआपच फलित होतें हें खरें आहे. प्रश्न काय तो येवढाच कीं, कारणांची संख्या चार आहे कीं चोहोंपेक्षां अधिक आहे, चार असल्यास प्रि. गोळे यांचें अनुमान बरोबर आहे; व नसल्यास ज्या पायावर इमारत उभारली तो पायाच मजबूत नसल्यामुळें शेवटचें अनुमान एक देशीयत्वाच्या दोषानें दुष्ट झालेलें आहे असें म्हणणें भाग पडतें. ब्राह्मणवर्गाच्या न्हासाचें खरें कारण बालविवाहादि रूढ चाली होत असें जें सुधारकवर्गाचें म्हणणें आहे तें एकदेशीय म्हणून प्रि. गोळे यांनीं ज्याप्रमाणेंच सदर न्हासाचें कारण दुष्ट शिक्षणक्रम असें प्रि. गोळे यांचें मत आहे तेंही आमच्या दृष्टीनें एकदेशीय म्हणून त्याज्यच आहे. हा शिक्षणक्रम होईल तितका सुधारणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्यकर्म आहे; व तो सुधारण्याकरितांच जर प्रि. गोळे यांनीं प्रस्तुतचा ग्रंथ लिहिला असेल, व त्याबद्दलचा विचार करण्यास लोकांनीं लागावें म्हणून ब्राह्मणवर्गाच्या न्हासाचें मुख्य कारण शिक्षणक्रम आहे असा बाजू दाखविला असेल तर त्याबद्दल आमचें कांहीं म्हणणें नाहीं. शिक्षणक्रम सुधारण्याच्या कामीं त्यांची आमची एकवाक्यता आहे; मात्र त्यामुळेंच सद्दील न्हास झाला असें आम्हांस वाटत नाहीं. आमच्या येथील शिक्षणक्रम पंधरा वीस वर्षांपूर्वी इंग्लंड, जर्मनी, अमेरिका वगैरे राष्ट्रांतही शेंकडों वर्षें चालू होता; तो सुधारण्याची कल्पना पंचवीस तीस वर्षांतली आहे, व तीही युरोपांतसुद्धां अद्याप पूर्णपणें अमलांत आली नाहीं. असें जर आहे तर तो शिक्षणक्रम युरोपांत शेंकडों वर्षें चालू - सूनही ज्यानें तेथील लोकांच्या बुद्धीचा न्हास झालेला नाहीं, त्याच शिक्षणक्रमानें तीस चाळीस वर्षांत ब्राह्मणवर्गाच्या शरीराचें व मनाचें पीठ झालें हें म्हणणें असमंजसपणाचें आहे. सारांश, प्रि. गोळे यांनीं या मोठ्या महत्त्वाच्या प्रश्नाचा अगदीं एकदेशीय विचार केला आहे; व हाच त्यांच्या ग्रंथावर मोठा आक्षेप आहे. ब्राह्मणाखेरीज इतर वर्गांतील लोकांचा शारीरिक व मानसिक न्हास होत आहे कीं नाहीं, व होत असल्यास तो कोणत्या कारणानें होतो, इतर प्रांतांतील अगर इलाख्यांतील ब्राह्मणवर्गाची इल्लीं काय स्थिति आहे; तिची व आमच्या स्थितीची तुलना करितांना आमच्या न्हासाचीं जीं कारणे दिसतात तीं सामान्य आहेत किंवा आम्हांसच विशिष्ट रीतीनें लागू पडतात; आमची पूर्व स्थिति इतर इलाख्यांतील ब्राह्मणांच्या पूर्वस्थितीपेक्षा अधिक योग्यतेची होती कीं काय, इत्यादि पुष्कळ महत्त्वाचे प्रश्न प्रस्तुत प्रकरणां उपस्थित होतात; पण त्यांपैकीं एकाचाही प्रि. गोळे यांनीं विचार केलेला आमच्या

आढळण्यांत आला नाही. या प्रश्नांचें महत्त्व किती आहे हें पुढील खेपेस दाखवूं. आज जें विवेचन केलें येवढ्यावरून इतकें दिसून येईल कीं, ब्राह्मणांच्या न्हासास सुधारक बालविवाहाचें जसें कारण दाखवितात तद्वतच शिक्षक लोक त्याचा दोष शिक्षणक्रमाकडे देतात; व दोहामध्येही एकदेशीयत्वाचा दोष सारख्याच मानानें बसत आहे असें म्हटलें तरी चालेल. हा दोष टाळून व्यापक दृष्टीनें या प्रश्नाचा कसा विचार केला पाहिजे हें पुढील खेपेस सांगूं.

(नंबर २.)

प्रि. गोळे यांनीं आपल्या ग्रंथांत केलेले ब्राह्मणसमाजाच्या निकृष्टावस्थेचें निदान एकदेशीय आहे असें गेल्या अंकीं दाखविलेंच आहे. आज हे निदान योग्य रीतीनें ठरविण्यास कोणत्या कोणत्या गोष्टींचा विचार केला पाहिजे त्याचें विवेचन करण्याचा हेतु आहे. एखादी इमारत सर्वच खचली असतां ज्याप्रमाणें त्या इमारतीचा एखादा विशिष्ट खांबच कां खचला याचा स्वतंत्र रीतीनें उद्‌घाटन करणें अशक्य आहे त्याप्रमाणेंच प्रस्तुत विषयाची स्थिति आहे. प्रि. गोळे यांनीं सामान्यतः महाराष्ट्र देशांतील ब्राह्मण म्हणजे पांढरपेठे उर्फ विद्याव्यासंगी वर्गाच्या निकृष्ट स्थितीचें वर्णन केलें आहे. त्यांच्या म्हणण्यांतील सारांश असा आहे कीं, इंग्रजी राज्यापूर्वी अगर अव्वल इंग्रजींत ज्याप्रमाणें उत्साहयुक्त, धीराचे व उमेदीचे कर्ते पुरुष हाऊन गेले तसें आतां कोठें दिसत नाहीत. जो पहावा तो शरीरानें आणि बुद्धीनें खुरटलेला. कोणास एखादा मोठा राजवाडा, रेलवे अगर पूल बांधावयाचा असल्यास युरोपियन इंजिनियर आणावा लागतो; कोणी मोठा मनुष्य आजारी पडला कीं, बोलाव युरोपियन डॉक्टर, आणि एखादें हिमतीचें काम करावयाचें असल्यास, मग तें शास्त्रीय शोधाचें असो, शिक्षकाचें असो वा सेनानायकाचें असो, त्यासही युरोपियनाचेंच साहाय्य घ्यावें लागतें. प्रि. गोळे यांनीं जी ही स्थिति वर्णन केली आहे ती अगदीं बरोबर आहे. या वस्तुस्थितीबद्दल त्यांचा आमचा मतभेद नाही; परंतु आमच्यामते या उत्साहशून्यतेची कारणें मात्र अगदीं निराळीं आहेत. प्रि. गोळे यांच्या दृष्टीच्या टप्प्यांत तीं कां आलीं नाहीत हें आम्हांस सांगतां येत नाही. तथापि खालीं लिहिलेल्या गोष्टींवरून येवढें लक्षांत येईल कीं, ब्राह्मणवर्गाचा न्हास या महत्त्वाच्या विषयाचें जितक्या सूक्ष्म व विविध दृष्टीनें अवलोकन करावयास पाहिजे होतें तितकें प्रि. गोळे यांनीं आपल्या ग्रंथांत केलेलें नाही.

वर सांगितलेला इमारतीचा दृष्टांत घेऊन पाहिला तर असें नजरेस येईल कीं, सर्वच इमारतीचा पाया खचला असतां त्यामुळे प्रत्येक खांबावर जो परिणाम झाला तो लक्षांत घेऊन, मग त्याहूनही खांब विशेष खचलेला दिसत असल्यास मग त्याचें विशिष्ट कारण शोधून काढणें शास्त्रदृष्ट्या अधिक सोईचें व फायदेशीर आहे. अशा दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे ब्राह्मणवर्गाची आमच्याच प्रांतांतील इतर

वर्गोर्शी व इतर प्रांतांतील ब्राह्मणांशी व ब्राह्मणेतर वर्गोर्शी तुलना करून पहा-
वयास पाहिजे होती. रामशास्त्री, थोरले बाजीराव, नाना फडणीस, सखाराम
बापू, बाजी देशपांडे, यासारखे कर्ते पुरुष आतां निपजत नाहीत ही गोष्ट खरी
आहे; पण त्याजबरोबर असाही विचार करावा लागतो, कीं, श्रीशिवाजीमहा-
राजांची गोष्ट सोडून दिली तरीही तानाजी, धनाजी, संताजी, जनकोजी, महादजी,
यांसारखे शूर मराठे तरी कां उपन्न होऊं नयेत? अथवा शूर पुरुषांची गोष्ट
राहूं द्या. या इंग्रजी राज्यांत साधूसंत होण्यास तर कांहीं हरकत नाही ना? पण
ते तरी कोठे आहेत? ब्राह्मणही नाहीत आणि शूद्रही नाहीत. फार लांब कशाला?
गोंधळी आणि तमासगीर यांच्या जातींत पाश्चात्य विद्येचा अजून कांहीं प्रसार
झाला नाहींना? पण चमत्कार पहा कीं, चांगले पोवाडे किंवा लावण्या करणारा
शूद्र कविही सध्यां दृष्टोत्पत्तीस येत नाही. हिराजीनें रायगड येथील जगदीश्वराचें
देऊळ बांधिलें, व पुण्यांतील नळाची कामेही आपल्याकडील मेस्त्र्यांनींच केलीं
असा इतिहास आहे; पण तेही आतां नाहींसे झाले. पाश्चात्य शिक्षणक्रमानें या
जातींतील लोकांचीं मनं अथवा शरीरें न्हास पावलीं आहेत असें म्हणण्यास
मुळींच आधार नाही हें प्रि. गोळे स्वतः कबूल करतील. मग हा जो सर्वच
जातींचा एकसारखा न्हास होत आहे याचें कारण शिक्षणक्रमाहून कांहीं तरी भिन्न
असलें पाहिजे असें सहजच अनुमान करावें लागतें

परंतु याहीपेक्षां या अनुमानास जास्त पुरावा पाहिजे असल्यास तो इतर
इलाख्यांतील लोकांच्या स्थितीकडे पाहिलें असतां मिळेल. हिंदुस्थानांत इंग्रजी
राज्य होण्यापूर्वी महाराष्ट्रांतील पांढरपेशे लोकांची स्थिति इतर प्रांतांतील पांढरपेशे
लोकांच्या स्थितीपेक्षां विशेष भरभराटीची व अमदानीची होती. या ब्राह्मणांचा
धंदा विद्यार्जन होता असें प्रि. गोळे यांचें मत आहे; पण आमची समजूत
याहून जरा निराळी आहे. 'विद्याव्यासंग' या शब्दानें जर शास्त्राभ्यास, अध्य-
यन, अध्यापन आदिकरून व्यासंग ध्यावयाचे असतील तर महाराष्ट्र ब्राह्मणांचे
व्यासंग याहून त्या काळीं फार निराळ्या तऱ्हेचे होते. देशस्थ, कोंकणस्थ,
कऱ्हाडे, शेणवी, परभू वगैरे जे कांहीं कारकुनीपेशाचे लोक मराठी राज्यांत
उदयास आले ते वेद घोटून नव्हत किंवा शास्त्राध्ययन करूनही नव्हत;
शास्त्राभ्यासासंबंधानेंच पहावयाचें असल्यास महाराष्ट्रपेक्षां द्रविड देशांत
अगर बंगाल्यांत तो अधिक जारिनें चालूं होता. किंबहुना शास्त्री, पंडित
आणि वैदिक त्या काळीं महाराष्ट्राबाहेर जितके सांपडले असते तितके
महाराष्ट्रांत सांपडणें कठीण होते. पेशवाईच्या अखेरीस कांहीं चांगले शास्त्री
व पंडित येथे होऊं लागले होते; व स्वराज्याचें छत्र आणखी कांहीं
दिवस पडिल्याप्रमाणेंच कायम राहिलें असतें तर त्या छत्राखालीं खऱ्या शास्त्रा-
ध्ययनास आणखी उत्तेजन मिळालें असतें; परंतु त्याचा विचार आपणांस येथें
कर्तव्य नाही. आमच्या म्हणण्याचें तात्पर्य येवढेंच आहे कीं, महाराष्ट्र ब्राह्म-

णांस इंग्रजी राज्यापूर्वी जें महत्त्व प्राप्त झालें होतें तें शास्त्राभ्यासामुळे नव्हे, तर आपल्या बुद्धीचा त्यांनीं कारकुनीच्या किंवा ज्यास हल्लीं अॅड्मिनिस्ट्रेटर असें म्हणतात त्याच्या कामांत उपयोग केल्यामुळे झालें होतें. हल्लीं ज्याप्रमाणें इंग्रजी-राज्य, सिव्हिलसर्व्हिस किंवा सनदी नोकर यांजवर अवलंबून आहे असें मानितात, तद्वतच मराठी राज्याचो भरभराट मराठी सरदारांच्या तलवारीवर आणि महाराष्ट्र ब्राह्मणांच्या कारकुनीवर अवलंबून होती. कारकून हा शब्द येथें लिहिणें-वाचणें किंवा जमाखर्च ठेवणें हें काम करणारा अशा अर्थानें वापरलेला नाही. खऱ्या लेखणीचें काम याहून फार निराळें आहे, व अलीकडच्या काळांत तें काम इंग्रजी सरकारचे युरोपियन नसदी नोकर बजावीत आहेत. राज्याचें हिताहित कशांत आहे, आपल्या सभोववार कोणती स्थिति आहे, राज्याची अंतर्व्यवस्था कोणत्या रीतीनें ठेविली पाहिजे, परकीय राज्याशीं संबंध कसा ठेवावा, लढाई केव्हां द्यावी व केव्हां देऊं नये इत्यादि पुष्कळ महत्त्वाच्या गोष्टींचा निर्णय करण्याचें काम मराठी राज्यांत बऱ्याच अंशीं ब्राह्मणवर्गाकडे होतें; व तें काम बजविण्याच्या कार्मीं त्यांनीं बरीच हुषारी, उमेद आणि कर्तबगारी दाखविली, इतकेंच नव्हे तर प्रसंगविशेषीं तलवार हातीं धरूनही आपले हेतु तडीस नेले. मराठे लोकांपैकीं महादजी शिंद्यासारखे कांहीं गृहस्थ असल्या मुत्सद्दीपणांत झाले होते, नाहीं असें नाहीं; पण स्थूल मानानें विचार केला असतां असें आढळून येईल कीं, ब्राह्मणांची लेखणी आणि मराठ्यांची तलवार या दोघांचेही मराठी राज्य कांही दिवस चालण्यास सारखेंच साहाय्य होतें. हल्लीं विलायतेहून येथें आलेला गोरा कामगार मुंबईहून कलकत्यास, कलकत्याहून सिमल्यास आणि सिमल्याहून मद्रासेस गेलेला पाहून आम्हांस मोठें आश्चर्य वाटतें. पण एकदां अशी वेळ आली होती कीं, महाराष्ट्रांतील ब्राह्मणगडी कलकत्ता, दिल्ली, लाहोर, अटक, म्हैसूर आणि जिंजी पाहून आले होते. इतर प्रांतांतील ब्राह्मणांस अशी संधि त्या वेळीं मिळाली नव्हती म्हणून म्हणा, अगर दुसऱ्या कांहीं कारणानें म्हणां, इंग्रजी राज्य होण्यापूर्वी पंजाब, औध, बंगाल आणि मद्रास वगैरे ठिकाणचे ब्राह्मण त्या कार्मीं अशा रीतीनें योग्यतेस चढले नव्हते. महाराष्ट्र ब्राह्मणांपेक्षां ते बुद्धीनें कमी होते अगर आहेत असें नाहीं. पूर्वीचें सर्व मोठमोठे शास्त्री बंगाल्यांतील व मद्रासेंतील आहेत. पण महाराष्ट्र ब्राह्मणांस (ब्राह्मण म्हणजे मागे सांगितल्याप्रमाणें सर्व कारकुनीपेशाच्या जाती समजावयाच्या) जी संधि मिळाली तशी त्यास मिळाली नसल्यामुळे इंग्रजांनीं इतर प्रांत काबीज केले, तेव्हां त्या त्या प्रांतांतील ब्राह्मण कारकुनीपणांत अगर मुत्सद्दीपणांत तरबेज होऊन योग्यतेस चढले नव्हते. हें सांगण्याचें कारण येवढेंच कीं, मराठी राज्य जाऊन इंग्रजी राज्य आल्यानें आपली योग्यता व महत्त्व जितकें कमी झालें असें महाराष्ट्र ब्राह्मणांस वाटण्याचा संभव आहे त्या मानानें इतर प्रांतांतील ब्राह्मणांस वाटण्याचा संभव नाहीं. गुजराथ, पंजाब, औध, बंगाल वगैरे प्रांतांतून सध्याही ब्राह्मणांचें

फारसे महत्त्व नाही असे त्या प्रांतांतून वर वर फिरून आलेला गृहस्थही सांगू शकेल. उत्तर हिंदुस्थानांत कायस्थ म्हणून एक कारकुनीपेशांच्या लोकांचा वर्ग आहे. पण महाराष्ट्रांत ब्राह्मण लोकांस मराठेशाहींत जे उत्तेजन मिळाले ते मुसलमानी राज्यांत या कायस्थ लोकांस न मिळाल्यामुळे त्यांची योग्यता महाराष्ट्र ब्राह्मणाइतकी इंग्रजी राज्याचे आरंभीं वाढलेली नव्हती. अर्थात् इंग्रजी राज्यपद्धतीमुळे आमची योग्यता कमी झाली असे आम्हांस वाटते तितकें त्यांस वाटत नाही. आतां इतर प्रांतांतून ब्राह्मणाशिवाय दुसऱ्या वर्गाची सध्याची स्थिति पाहिली तरीही वर सांगितल्याप्रमाणेच अनुमान निघेल. रजपूत, शीख या जातींतून प्रि. गोळे यांच्या मतानें मारक ठरलेल्या शिक्षणक्रमाचा अद्याप प्रसार झालेला नाही. तरीही पण या जातींतून पूर्वीचा उत्साह अगर कर्तबगारी असलेली आढळून येत नाही. मराठी लोकांपेक्षां शरीरानें धिप्पाड असें उत्तर हिंदुस्थानांत पुष्कळ लोक आहेत. पण उत्साह, धैर्य, साहसप्रियता, हिंमत अथवा कर्तबगारी या गुणासंबंधानें पाहिलें तर त्यांचा बहुतेक पूर्ण अभावच या लोकांत आढळून येतो. हिंदुस्थानासारख्या उष्ण कटिबंधांतल्या देशांत थंड हवेतील देशापेक्षां स्वभावतःच उत्साह कमी असणार हें स्वाभाविक आहे; व इंग्रजी राज्यापूर्वी कांहीं जातींत जो थोडाबहुत उत्साह होता तोही आतां गैर अभ्यासानें बहुतेक नाहीसारखा झाला आहे. चोहोंकडे हीच स्थिति आहे. व त्याचें मूळ कारण शिक्षणक्रम नव्हे, अथवा विधवाविवाहप्रतिबंधही नव्हे. इंग्रजांनीं येथें आपलें राज्य कसे स्थापिलें व त्यास आमच्यामधील कोणत्या दोषांचे साहाय्य मिळालें हें सांगण्याचा आजचा प्रसंग नाही. प्रस्तुत विषयाचा विचार करितांना आपणांस येवढेंच पाहणें आहे कीं, महाराष्ट्रांतील ब्राह्मणवर्गाच्या उत्साहाचा जो व्हास झालेला आहे तो तेवढ्या वर्गापुरताच आहे किंवा एकंदर देशांतही अशीच निकृष्टावस्था आलेली आहे, अशा दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे वर लिहिलेल्या विवेचनावरून आपणांस असें आढळून येईल कीं, हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांतील व सर्व जातींतील लोकांस सारखीच निकृष्टावस्था प्राप्त झालेली आहे; व त्याचें प्रधान कारण म्हणजे परराज्य होय; कोणत्याही राष्ट्रांतील लोकांच्या उत्साहबुद्धीवर परवशतेचा किती भयंकर परिणाम घडतो इकडे प्रि. गोळे यांनीं जर नीट लक्ष पुरविलें असतें तर देशांतील एकंदर लोकांच्या उत्साहशून्यतेचें खरें कारण त्यांस तेव्हांच कळून आलें असतें पण तसा विचार त्यांच्या ग्रंथांत कोठेंही केलेला नाही इंग्रजी राज्यांत सर्व लोकांस शांतता आणि सौख्य मिळत आहे हें म्हणणें कांहीं अंशीं खरें आहे. पण एकोणिसाव्या शतकांतील सुधारलेल्या ह्या परकीय प्रभूची राज्यपद्धति अशी कांहीं विलक्षण आहे कीं, त्यांनीं हिंमतीचीं, शौर्याचीं, बुद्धिचीं, कल्पनेचीं, कारागिरीचीं अथवा कर्तबगारीचीं सर्व कामें आपल्याच हातात ठेविली आहेत. ही त्यांची राज्यपद्धति त्यांनीं इतकी जारीनें सुरू ठेविली आहे कीं नेटिव कितीही हुषार असला तरी त्यास मोठ्या कर्तबगारीचें काम

करण्याची संधि कर्धाच येत नाही. फार लांब कशाला ? खुद्द शिवाजीमहाराज या कालात जन्मले असते तर त्यांसही सुभेदार मेजरपेक्षां वरच्या पदवीची जागा मिळाली नसती. सारांश, हा कालच असा आहे की, उत्साह उत्पन्न करण्यासारखे किंवा अर्गी असलेल्या उत्साहास अनुरूप असे एकही काम मिळू नये. हिंदुस्थानचे येवढे मोठे अवाढव्य राज्य चालले आहे, पण त्याच्या राज्यसूत्रांतील अर्धे पाव तरी आपणास हलवावयास मिळतें आहे काय ? राष्ट्राचा उत्साह कायम ठेवण्यास त्या त्या राष्ट्रांतील लोकांच्या हातून मोठमोठी कामे करण्याची सवय नेहमी कायम ठेविली पाहिजे. तसा प्रकार इंग्रजी राज्यांत बिलकूल घडून येत नाही. इंग्रज लोकांपेक्षां सामर्थ्यानें अगर हुषारीनें आम्ही पुष्कळच कमी आहोंत; पण हें सामर्थ्य व हुषारी जेणेकरून आमच्यांत येईल असे उपाय योजणे हें हिंदुस्थानच्या हितासाठीं येथें अवतीर्ण झालेल्या दयाळू सरकारचें काम होतें. जेथें स्वराज्य आहे अशा जपान देशांतील सरकारनें हें आपलें कर्तव्य बजाविलें आहे. जपानी लोक आमच्यापेक्षां कांहीं जास्त सशक्त, हुषार अगर सधन आहेत असें नाही. पण तीस वर्षांत जपान सरकारनें जें काम केलें तें जर हिंदुस्थान सरकारास करितां येत नाही तर यांतील बीज कांहीं निराळें आहे असें होत नाहीं काय ? आमच्या एकंदर समाजांत एकंदर इंग्लिश समाजापेक्षां उत्साहादि गुण कमी असतील; पण हल्लीं चौहोंकडे जी उत्साहशून्यता आढळून येते ती आमची स्वाभाविक नसून सर्व राष्ट्रांवर जें एक मोठें अभ्र आलें आहे त्याचा हा परिणाम आहे असें थोड्या विचारातीं कोणासही दिसून येईल. ब्राह्मण, मराठे, रजपूत, शीख, बंगाली अगर मद्रासी कोणतीही जात घेतली तरी ही स्थिति नजरेस येते. इंग्रजी राज्यापूर्वी मराठेशाहींत महाराष्ट्राब्राह्मण राज्यकारभार पाहात होते म्हणून राजांतरामुळे त्यांची स्थिति इतर जातींतील स्थितिपेक्षां अधिक निकृष्ट झाली आहे हें खरें आहे, पण तीही शिक्षणक्रमांमुळे नव्हे, आमच्याकडील शिक्षणक्रमच बंगाल्यांत व मद्रासेत आमच्यापेक्षां अधिक वर्षे चालू आहे; पण बंगाली व मद्रासी ब्राह्मणांच्या बुद्धीचा अगर उत्साहाचा न्हास झाला असें त्यांस वाटत नाहीं. उलट इंग्रजी राज्यांत त्यांची स्थिति थोडीबहुत सुधारली आहे असें म्हटलें असतां चालेल. हें असें कां व्हावें याचें कारण उघड आहे, इंग्रजां राज्याचा जो थोरला वरवंटा देशावर फिरविला जात आहे त्यामुळे उंच झाडांचीं डोकीं टेंचून गेलीं आहेत; व हें राज्य होण्यापूर्वीच जीं कमी उंचीचीं झाडे होतीं त्यांस इंच दोन इंच वाढण्यास सवड मिळाली आहे, त्यामुळे कांहीं जातींत थोडासा उत्साह राहिल्यासारखा दिसत आहे, पण तोही कांहीं कायमचा नव्हे. सर्व हिंदुस्थान देशभर झाडांची उंची नियमित व एकसारखी राहून इंग्रजी अंमलदार हींच काय तीं मोठमोठी उंच झाडे मध्ये राहावीं, बाकी कोणीही डोकें वर काढूं नये असा इंग्रजी राज्यपद्धतीचा जो वरवंटा उर्फ रोलर आमच्या देशावर फिरत आहे त्याचा परिणाम

शाला आहे व होत आहे; व ज्या कोणास आपल्या निकृष्ट स्थितीचा विचार करावयाचा असेल व ती नाहीशी होण्याचा उपाय शोधून काढावयाचे असतील त्याने या सर्व गोष्टींचे लक्षपूर्वक अवलोकन करून विचार केला पाहिजे.

(नंबर ३.)

परवशतेच्या वरदंटाखाखाली संबंध राष्ट्रांतील लोक मग ते शिकलेले असोत वा नसोत एकसारखे कसे चेंचले जातात ह्याचें थोडेंसे दिग्दर्शन गेल्या खेपेस केलें होतें. आज फिरून त्याच विषयाचा जास्त उदापोह करावयाचा आहे. परराज्य पुष्कळ प्रकारचें असतें, व अमुक एक परराज्य दुसऱ्या परराज्यापेक्षां बरें किंवा वाईट असें म्हणण्यासही अनेक कारणे असतात; इतकेंच नव्हे तर परराज्य म्हणजे सर्वांशीं वाईट असलेंच पाहिजे असें नाही. कित्येक देशांत त्या देशाच्या बाहेरील लोक येऊन त्यांनीं तेथें राज्य करणें हेंच एकंदर देशास परिणामी अधिक सुखकर असतें. परराज्यापेक्षां स्वराज्य बरें, ही गोष्ट तर निर्विवादच आहे; पण प्रसंगविशेषीं कोणत्याही देशास इतर देशाची मदत लागत नाहीसें नाही. आम्ही हिंदुस्थानच्या सद्यःस्थितीचा जो विचार करणार आहोंत तो याच दृष्टीनें करणार आहोंत. राणीसरकारचें राज्य आमच्या देशावर चिरकाल राहिलें तरी त्याबद्दल वाईट वाटण्याचें कांहीं कारण नाही. हिंदुस्थानच्या सर्वभौम तत्त्वावर युधिष्ठिरासारखे पुष्प असले काय आणि अक्रवरासारखे पुरुष असले काय, ते आम्हांस सारखेच. राजापेक्षां राज्यपद्धतीचा विचार अधिक सूक्ष्म रीतीनें करावा लागतो. त्यांतूनही सर्व राजसत्ता ज्या वेळीं कान्स्टिट्यूशनमध्ये किंवा राज्यपद्धतीत आलेली असते, त्यावेळीं तर राज्यपद्धतीचा विचार विशेष दक्षतेनें व बारकाईनें करावा लागतो. राणीसरकारचें राज्य यावच्छंद्र दिवाकरौ राहिलें तरी आम्हांस पाहिजेच आहे. आमची तक्रार काय ती राज्यपद्धतीबद्दल आहे. ती पद्धत सुधारली तर इंग्रजी राज्याबद्दल कोणासही कधीं वाईट वाटण्याचा संभव नाही.

असो, हल्लींची राज्यपद्धति कशा तऱ्हेची आहे हें मागे सांगितलेंच आहे. पेशवाईत किंवा मराठेशाईत ज्याप्रमाणें हल्लींच्या महाराष्ट्र ब्राह्मणांचे पूर्वज मर्दुकीचीं कामे करीत सर्व महाराष्ट्रभर हिंडत, तसा अनुभव किंवा सवड आतां इंग्रजांखेरीज कोणासही राहिली नाही. व काय मोठी उडी ती डेप्युटी कलेक्टरच्या अगर फर्स्टक्लास सर्वाॅर्डिनेटच्या जागेपर्यंतच. इंग्रजी राज्यांत वरच्या प्रतीच्या, अर्थात् मर्दुमकीच्या अथवा जबाबदारीच्या सर्व जागा युरोपियनांच्या, आणि सर्वाॅर्डिनेट म्हणजे खालच्या प्रतीच्या अर्थात् खडेंघाशीच्या तेवढ्या नेटिवांच्या. या खालच्या प्रतीच्या जागांपैकीं मोठ्यांत मोठी म्हणजे फर्स्टक्लास सर्वाॅर्डिनेट; म्हणजे पहिल्या प्रतीच्या खडेंघाशाची जागा आम्हांस मिळावयाची. प्रि. गोळे यांनीं शाळेंतील मुलांची उत्साह-हीनता वर्णन केली आहे, पण याहीपेक्षां सरकारी नेटिव नोकरांत जी विशेष

उत्साहहीनता दिसून येते तिकडे त्यांचें लक्ष गेलेलें नाहीं. कॉलेजांतून निघालेला एखादा कोरा तरतरीत ग्रॅज्युएट नोकरींत पाहिल्यानें मोठ्या आवेशानें शिरत असतो; परंतु त्यास लौकरच असें आढळून येतें कीं, आपली नौकरी सर्वॉर्डिनेट आहे, करितां आपणांस वरिष्ठ साहेबांच्या तंत्रानेंच चालावयास पाहिजे. यास काहीं युक्ति सुचली तर ती साहेबांस कळवावी, व तिचें श्रेय साहेबांनीं घ्यावें. असा क्रम अंगीकारावा लागतो; नाहीपेक्षां फर्स्टक्लास सर्वॉर्डिनेट होण्याची आशा सोडून द्यावी लागते. साराश, वीस रुपयांच्या कारकुनीच्या जाग्यापासून चढत चढत आमचे ग्रॅज्वेट जापर्यंत फर्स्टक्लास सर्वॉर्डिनेटच्या योग्यतेला येतात तोंपर्यंत त्यांचे अंगचे ओज (पूर्वीचें थोडेंबहुत असल्यास) ते अगदा नाहींसें होऊन जातें; व याच स्थितीत प्रायः पेन्शन घेण्याची पाळी येत असल्यामुळें आमच्यातील पेन्शनर मंडळी म्हणजे ज्या वृद्ध मंडळींनीं समाजास वळण लावावयाचें तीही उत्साहशून्य झालेली असते. एका युरोपियनानें असे उद्गार काढलेले आमच्या ऐकण्यात आहेत कीं, नेटिव अंमलदार कितीही मोठे असले तरी त्याजवर युरोपियनाची देखरेख असल्याखेरीज त्यास मोठमोठी कामें करिता यावयाचीं नाहींत. खरेंच आहे; कशाला करितां येईल ? युरोपियन कामगार हिदुस्थानांत आला म्हणजे तो मुंबई, मद्रास, पंजाब, कलकत्ता वगैरे निगनिराळ्या ठिकाणीं जबाबदारीचीं कामें करून अनुभवानें हुशार होतो; परंतु आमची मंडळी कितीही शहाणी असली तरी त्यांचा जन्म प्रांतांतल्या प्रांतात सर्वॉर्डिनेट सर्व्हिसमध्ये गेल्यामुळें त्यांची दृष्टि संकुचित होऊन अनुभव कोता असतो, इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या वृद्धापकाळींही त्यास ह्या साहेबांप्रमाणें देशसेवेचीं स्वतंत्र कामे करण्याचीही हौस राहत नाहीं. परराज्याचें नष्टचर्य जें चोहोंकडून पाठीस लागत म्हणतात तें असें होय. मोठमोठ्या जागा नेटिवास न मिळाल्यामुळें पैशाच्यापरी पैसे विलायतेस जातात ते जातातच; पण त्याखेरीस आमच्या देशातील हातकरू लोकांस उत्साहप्रियतेचें शिक्षण मिळावयाचें ते मिळत नाहीं, आणि अखेरीस ज्या युरोपियन लोकांस तो अनुभव मिळतो ते पेन्शन घेतल्यावर इंग्लंडांत जाऊन रहात असल्यामुळें त्यांच्या अनुभवाचा आम्हांस फायदा मिळावयाचा तोही मिळत नाहीं. साराश, चोहोंकडून आमची नागवणूक चाललेली आहे. मोठ्या जागा कोणी देत नाहीं, आपल्या प्रांताबाहेरच्या अनुभवाच्या नांवानें शून्य, इपेंचीं व मर्दुमकीचीं कामें युरोपियनांनीं पटकावलेलीं, लष्करांतल्या हुद्याच्या जागा मिळत नाहींत त्या नाहींतच, पण परवानगीखेरीज शस्त्रदेखील बाळगण्याची पंचाईत, अशा स्थितीत कोणत्या देशांतील लोक शंभर वर्षांत नामद होणार नाहींत ? हुरूप आणि उत्साह राष्ट्रांतील प्रत्येक व्यक्तींत भरलेला असतो असें नाहीं. सर्व राज्यात राज्याच्या विस्ताराच्या मानानें जे थोडेबहुत पुढारी असतात त्यांच्यांतच काय तो विशेष हुरूप व उत्साह नजरेस येत असतो; व त्यांच्या कमजास्त संख्येवरच राष्ट्राचे वैभव व शक्ति अवलंबून असते. व्यवस्थेच्या मानानें पेशव्यांची राज्यपद्धति कितीही

गचाळ असो, त्या पद्धतीत आपल्यापैकीं कर्ते पुरुष निघण्यास सवड होती. परंतु इंग्रजांच्या राज्यपद्धतीत तशी सवड नाही; इतकेंच नव्हे, पण तशी सवड ठेवण्याचा इरादाही नाही. यामुळे कै. रा. सा. मंडलीक यांच्यासारख्या पुरुषांसही गव्हर्नमेंट प्लीडरच्या पायरीपलीकडे जास्त कर्तवगारीची जागा मिळाली नाही. आम्ही मागे सांगितलेच आहे कीं, श्रीशिवाजीमहाराज हे जर या कालांत जन्मास आले असते तर त्यांसही सुभेदार मेजरच्या पलीकडे जागा मिळाली नसती.

हा प्रकार राजकीय, लष्करी अगर कारकुनी पेशाच्या नोकरींतच घडून आला आहे असें नाही. व्यापारधंदे व शेतकी यांची स्थितिही बहुतेक अशीच आहे. परदेशाशीं हिंदुस्थानचा जो व्यापार आहे तो बहुतेक युरोपियन व्यापाऱ्यांच्या हातांत आहे, आणि देशांत जे पूर्वी निरनिराळे धंदे चालत होते ते नाहीसे होऊन सर्व लोकांस शेतकी अगर नोकरी याखेरीज उपजीविकेचें दुसरें चांगलें साधन या राज्यांत राहिलें नाही. बंगाल्यांतील बाबू सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा देऊन राज्यकर्ते होणार; पण स्वभावतःच ते त्या कामास नालायक आहेत व त्यांच्यानें रजपूत, मराठे, मुसलमान, शीख वगैरे शिपाई बाण्याच्या जातींवर अंमल करितां यावयाचा नाही असें युरोपियन लोकांचें म्हणणें आहे. परंतु हे त्यांचें म्हणणें केवळ मानभावीपणाचें आहे, यास लष्करांत रजपूत अगर शीख लोकांसही मोठमोठ्या जागा देत नाहीत येवढा पुरावा बस आहे. इंग्रज लोकांस आम्हा हिंदु लोकांचें शौर्य, साहस, दुरुप, कर्तृत्व अथवा व्यापारी थाडस यांपैकीं काहींएक नको आहे. हिंदुस्थानच्या लोकानीं जमिनी नांगरून अगर खालच्या प्रतीच्या नोकऱ्या करून प्राप्त होण्याजोगें असेल तेवढें धन अगर लौकिक मिळवावा, व बाकीच्या सर्व गोष्टींचा मक्ता राज्यकर्त्यांकडे सोंपवावा असें हल्लींच्या राज्यपद्धतीचें धोरण आहे. त्याचा परिणाम लोकांवर कसा झाला आहे तो पहा. इंग्रजी राज्य होण्यापूर्वी ज्या कांहीं जाती आपल्या कर्तवगारीवर पुढे सरसावल्या होत्या त्यांस पिछेहाट करावी लागत आहे, व ज्या कांहीं मागे पडल्या होत्या त्यांस नियमित मर्यादेपर्यंत पुढें आणण्याचे प्रयत्न चालले आहेत. उदाहरणार्थ, आमच्याकडील ब्राह्मण व मराठे या जाती घेऊ. वर सांगितलेच आहे कीं, नोकरी व शेतकी याखेरीज आतां दुसरा चांगला धंदा राहिला नाही. मराठे लोकांचा खरा धंदा शिपाईगिरीचा; पण तो आतां त्यांस बहुतेक अजिबात बंद झाला आहे व सरकारचें त्यास असें सांगणें आहे कीं, ब्राह्मण लोक तुम्हांस फसवीत आहेत, करितां तुम्ही शाळेंत जाऊन त्यांच्याप्रमाणें जाण मिळविण्याचा प्रयत्न करा. लष्करांत शिरून नांव मिळविण्याचा धंदा बंद झाल्यामुळे कांहीं तरतरीत मराठे लोकांच्या मनांत हा उपदेश ठसून ते ब्राह्मणांप्रमाणें विद्यार्जनाच्या नादीं लागत चालले आहेत व असले लोक जोंपर्यंत पुष्कळ झालेले नाहीत तोंपर्यंत सरकारही त्यांचा गौरव करीत आहे. तथापि येवढ्यावरून असें मात्र कोणी समजू नये कीं,

ब्राह्मणांस ज्या जागा मिळत नव्हत्या त्या मराठ्यांस देण्यास सरकार तयार आहे. नेटिवांस कोणत्या जागा द्यावयाच्या त्याचा नियम निराळ्याच धोरणावर बांधला आहे. व तें धोरण सर्व नेटिवांस म्हणजे ब्राह्मण, मराठे, मुसलमान, पार्शी, शीख वगैरे लोकांस एकसारखेंच लागू आहे. सारांश, मराठा कितीही तरतरीत असला तरी हल्लींच्या काळीं महादजी शिंद्याची त्यास योग्यता यावयाची नाही. तें खातेंच त्यास बंद आहे. आतां ब्राह्मणांस कांहीं खालच्या प्रतीच्या जागा ठेविलेल्या आहेत त्यांत पाहिजे तर त्यानें आपला समावेश करून घ्यावा. मराठे लोकांची सुधारणा सुधारणा म्हणून जो कांहीं हल्लीं उद्योग चालला आहे तो याचकरितां होय. महाराष्ट्रांतील ब्राह्मण व मराठे हे दोघेही आपापल्या विशिष्ट कर्तृत्वांनें इंग्रजी राज्य होण्यापूर्वीं उदयास आलेले होते. पैकीं इंग्रजी राज्यांत ब्राह्मणांच्या कर्तृत्वास फारच थोडा अवकाश राहिलेला आहे व मराठ्यांचा विशिष्ट व्यवसाय बुद्धन त्यांस ब्राह्मणांबरोबर कारकुनी पेशाच्या धंद्यांत शिरण्यास उत्तेजन मिळत आहे. या सर्व गोष्टींचा परिणाम पुढें कसा होणार तें नीट लक्षांत आणिलें पाहिजे. कोणाचेंच कर्तृत्व इंग्रज सरकारास नको आहे. हिंदु लोकांस किती वाढूं द्यावयाचें त्याची यत्ना त्यांनीं ठरवून टाकिली आहे. जीं झाडे या यत्तेपेक्षां जास्त वाढतील तीं तोडून टाकावयाचीं; व जीं या यत्तेपेक्षां कमी असतील त्याबद्दल मोठी उदार बुद्धि आणि कळकळ दाखवून “अरेरे तुम्ही मागें पडलांत काय, तुम्हांस आम्ही ब्राह्मणांच्याबरोबर आणून ठेवितों.” असें वरपागीं निःपक्षपातबुद्धीनें उत्तेजन द्यावयाचें हा क्रम सुरू आहे. असल्या राजनीतीनें कित्येक जाती सुधारत आहेत, व कित्येक खालीं जात आहेत असें सकृद्दर्शनीं दिसून येतें; पण ही दृष्टीची भूल आहे. वास्तविक पाहतां हिंदुस्थानांतील सर्वच जातींस नियमित मर्यादेपेक्षां वाढूं न देण्याचा हल्लींच्या राज्यपद्धतीचा रेंख आहे; व जर त्यामुळे एकाद्या जातीस उत्तेजन मिळत असलें तर वर सांगितलेल्या नियमित मर्यादेपर्यंत सरकार जातीभेद ठेवूं इच्छित नाही येवढेंच त्याचें खरें कारण आहे. जुलमी अवयंगजेबाच्या राज्यांतही जयसिंगसारख्या रजपूत सरदारास स्वतंत्र रीतीनें पराक्रम करून दाखविण्यास सवड होती; पण तशा प्रकारचा आतां एकादा पुरुष असल्यास त्यानें सुभेदार मेजर व्हावें किंवा कायद्याची बुकें घोकून मामलेदार मुन्सफ व्हावें, याखेरीज दुसरा मार्ग नाही अशी स्थिति आली आहे. या कचाट्यांतून आम्ही कसें सुटणार याचा नीट विचार करून आमच्या पुढाऱ्यांनीं आमच्या भावी उन्नतीची दिशा आम्हांस ठरवून दिली पाहिजे. बालविवाहादि सामाजिक व्यवस्थेच्या दोषांमुळे आम्ही एकंदर इंग्रज लोकपेक्षां सामान्यतः कमी ताकतवान असूं. पण आयर्लंडसारख्या देशाकडे दृष्टी दिली म्हणजे केवळ असल्या सामाजिक चालींमुळेच आमचा उत्साह शून्य झाला आहे हें म्हणणें बरोबर वाटत नाही. शिक्षणक्रमाबद्दल प्रि. गोळे यांचें म्हणणेंही अशाच प्रकारचें आहे. या क्रमांत दोष नाहीत असें आमचें म्हणणें नाही, जलट ते दोष काढून टाकण्याचा

होईल तितका प्रयत्न आम्ही केला पाहिजे याबद्दल त्यांची व आमची एकवाक्यता आहे. मतभेद काय तो ब्राह्मणांच्या व्हासांचे मुख्य कारण कोणते याबद्दलचाच आहे. आम्ही सांगितलेले कारण हल्लींच्या स्थितीत तरी अपरिहार्य आहे हे आम्ही जाणून आहो. तथापि खरे कारण कळल्याखेरीज चांगल्या उपायांची योजना करता येत नाही, किंबहुना चांगले उपाय शोधून काढण्यास खरी कारणे-मग तीं परिहार्य असोत या अपरिहार्य असोत-समजणे अवश्य आहे अशा समजुतीवर तीं आम्ही येथे दाखल केली आहेत. तीं कारणे लक्षांत ठेऊन आम्हांस आमची स्थिति सुधारण्यास जे कांही इलाज करावयाचे असतील ते केले पाहिजेत. बाल-विवाह बंद करा, गतभर्तृकांचीं लग्ने लावा, अथवा शिक्षणक्रम प्रि. गोळे म्हणतात त्याप्रमाणे बदला. तेवढ्याने देशावर हल्लीं आलेले औदासिन्य नाहीसे होईल असे आम्हांस वाटत नाही. वर सांगितलेल्या उपायांनीं कांहीच होणार नाही असे नाही. सद्बुद्धीने कोणतेही काम केले तरी त्यापासून कांहीना कांही तरी फायदा होतोच होतो; व तसा शिक्षणक्रम सुधारल्यापासूनही होणार आहे. पण तेवढ्याने आपला इष्ट हेतु साध्य होणार नाही. तो तडीस जाण्यास दुसरे कांही उपाय योजिले पाहिजेत, ते कोणते ते पुढील खेपेस सांगू.

[नंबर ४]

आजपर्यंत केलेल्या विवेचनावरून प्रि. गोळे यांचा विचारक्रम किती कोता व गैरसमजाचा आहे हे दिसून येईल. ब्राह्मण किंवा विद्याव्यासंगी वर्गाच्या अनतीची मूळ कारणे ज्यास शोधून काढावयाचीं असतील त्याने आपली दृष्टि न्यू-स्कूल किंवा फर्ग्युसन कॉलेजच्या चार भिंतीपलीकडे बरीच लांबवर पोंचविली पाहिजे. ब्राह्मण लोकांत अवलोकन शक्तीचा व्हास झालेला आहे असे प्रि. गोळे यांचे म्हणणे आहे; व ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या हे पुस्तक पाहिले म्हणजे प्रि. गोळे यांचे म्हणणे खरे असावे असेही वाटू लागते. परव्ही एका मोठ्या खाजगी विद्यालयाच्या प्रधानाध्यापकाकडून हल्लीं हिंदुस्थानांत परकीय राज्यामुळे सर्व प्रांतांत सर्व जातींची कोणत्या प्रकारची पायमल्ली होत आहे इकडे दुर्लक्ष झाले नसते. प्रि. गोळे हे विद्वान् व विचारी आहेत हे ठिकठिकाणच्या त्यांच्या मार्मिक टीकेवरून उघड होते; पण नेहमींच्या पाहण्यांतील दहा पांच गोष्टींची मार्मिक चर्चा केल्याने, अथवा लोकांस न रुचले तरी आपले विचार निर्भीडपणे लोकांपुढे मांडण्याचा आव घातल्याने कोणत्याही विषयाचा सांगोपांग उद्दापोड होतो असे नाही. परवशतेपासून राष्ट्रावर कोणत्या प्रकारचे वाईट परिणाम होतात हे प्रि. गोळे यांस माहीत नाहीसे नाही. पण शिक्षणक्रमांतील दोषावर लिहिलेल्या ग्रंथांस भपकेदार नांव देऊन नाकापेक्षां मोती जड या न्यायाने त्यांनीं आपल्या ग्रंथांस विनाकारण उपहासास्पद करून घेतले आहे. नुसत्या स्पष्टोक्तीने अथवा लोकांस न आवडणारीं कृत्ये करण्याने जर शहाणपण येत असेल तर उद्यां एखाद्या

फटकळास किंवा वाटेल त्यास शिब्या देत सुटणाऱ्या वेडेपिरासही सुरगुरूच्या वर्गात ओढावा लागेल. असो; प्रि. गोळे यांच्या ग्रंथांत आमच्यामते जो ग्राह्यांश आहे तो मागे आम्ही सांगितलाच आहे. याखेरीज दुसऱ्या ज्या कित्येक गोष्टी त्यांत सांगितल्या आहेत त्यांचा विचार तूर्त तहकूब करून ब्राह्मण शास्त्रीच्या व्हासाची कारणे काय, व तीं निवारण्याचे उपाय कोणते हा जो महत्त्वाचा प्रश्न त्यांच्या ग्रंथाच्या नांवावरून त्यांनीं लोकांपुढें मांडिला आहे त्याकडे वळूं.

परकीय राजसत्तेमुळे जें ब्राह्मणवर्गास औदासिन्य आलें आहे तें नुसत्या शिक्षणक्रमांत फेरफार केल्यानें दूर व्हावयाचें नाहीं हें गेल्या अंकीं सांगितलेल्या गोष्टींवरून वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल. प्रि. गोळे म्हणतात त्याप्रमाणें सकलगुणसंपन्न एखादी शाळा निघून त्यांत पांच विद्यार्थी तयार झाले असें समजूं; व त्यांपैकीं प्रत्येक विद्यार्थी कालिदासांनं वर्णन केल्याप्रमाणें “ युवा युग न्यायत बाहुरसलः । कपाटवक्षाः परिणद्धकंधरः । ” असा आहे असेंही मानूं; परंतु त्याची पुढे वाट काय ? त्यांपैकीं एखादा पुढें नौकरांत शिरल्यास तो फर्स्टक्लास सर्वाडि-नेट होईपर्यंत बहुतेक निःसत्त्व होऊन निघावयाचा. अथवा दुसरा स्वतंत्र धंदा काढूं म्हणेल तर तिकडूनही त्यास अशाप्रकारची थप्पड मिळावयाची. देशांतील प्रजा शौर्यात्साहवान होण्याचीं सर्वच द्वारे जेथें बंद झालीं आहेत तेथें प्रि. गोळे यांच्या कल्पनासृष्टीनें निर्मिलेली एकादी टुमदार शाळा निघाल्यानें काय होणार ? आमच्या अंगांतील तेज, पराक्रम, उत्साह, ओज, पौरुष, शौर्य किंवा साहस आदिकरून गुणांची आमच्या राजकर्त्यांस अपेक्षाच उरली नाहीं; व या गुणांची आमच्या लोकांच्या अंगांत वृद्धि व्हावी अशीही त्यांच्यापैकीं कोणाची उत्कट इच्छा नाहीं हें निर्विवाद आहे. या अशा राज्यव्यवस्थेचा पुढें काय परिणाम होणार याचें भाकित करणें फारसें कठीण नाहीं. ज्या लोकांनीं इतिहासांत एकदां आपलें नांव गाजविलें आहे असे लोक व जाती कालचक्रांत सांपडून गाईप्रमाणें झाल्याचीं उदाहरणें जगाच्या इतिहासांत नाहींतशीं नाहींत. युरोपांत हॉलंड आणि पोर्चुगाल हे देश जरी स्वतंत्र आहेत तरी तेथील लोकांत साहसादि गुण पूर्वीप्रमाणें राहिले नाहींत हें सुप्रसिद्ध आहे; पण असलीं उदाहरणें शोधण्यास इतकें लांब जावयास नको. जे जैन अगर लिंगायत लोक हल्लीं व्यापारांत गढलेले आढळतात तेच कांहीं शतकांपूर्वी मोठे विद्वान, व बुद्धिवान होते असें पूर्वेतिहासावरून दिसून येतें. रजपूत लोकांची हल्लींची स्थितिही अशाच प्रकारची आहे. ज्या लोकांनीं स्पार्टन लोकांपेक्षाही अधिक शौर्याचीं कामें केलीं, त्यांचेच वंशज त्यांस त्यांच्या स्वभावानुरूप काम मिळत नसल्यामुळे आपापल्या जागीं कुजत पडले आहेत. इंग्रज राज्यकर्ते त्यांस कारकून होऊन आपली स्थिति सुधारण्यास सांगत आहे; पण एकासही कर्नल अगर मेजर करण्यास तयार नाहींत. रजपूत लोकांनीं अद्याप आमच्या दयाळू सरकारचा उपदेश घेतला नाहीं; व कदाचित् तो घेणेंही त्यांस कधींच सर्वांशीं पसंत पडणार नाहीं. अशा स्थितींत आम्ही पुढें

काय करावयाचें हा एक मोठाच प्रश्न उपस्थित होतो. हल्लीं आहे हीच स्थिति जर कायम राहिली तर कांहीं वर्षांनीं हिंदुस्थान म्हणजे सर्वांशीं इंग्रजांवर अवलंबून राहणारा एक देश आहे असें होईल; आणि त्यामुळे अखेरीस आमच्या राज्यकर्त्यांसही आपल्या राज्यव्यवस्थेचें प्रायश्चित्त भोगण्याचा प्रसंग येईल असें दिसतें. तीस कोटी प्रजेस हतवीर्य आणि निरुत्साह करून त्यांच्या संरक्षणाची जबाबदारी घेण्याइतकी धमक इंग्रज राज्यकर्त्यांच्या अंगांत आज आहे खरी; पण ही धमक सदोदित कायम राहते असें नाही; व ती धमक कायम राहिली नाही तर अखेरीस तीस कोटी मेंढरें निराश्रित उघडीं पडण्याचा अथवा दुसऱ्या कोणत्या तरी एखाद्या लांडग्याच्या तडाख्यांत सांपडण्याचा प्रसंग यावयाचा. करितां शहाण्या राज्यकर्त्यांनीं वेळींच सावध राहून प्रजेस अगदी सत्त्वहीन, बलहीन व द्रव्यहीन करतां कामा नये. अशानें कदाचित् पुढें मागें राज्यास धोका येईल अशी कित्येकांची शंका आहे; पण दूरवर विचार केला असतां असें आढळून येईल कीं, ज्या प्रजेवर राज्य करून आपण कित्येक वर्षे चैन चालविली तीस पुढें मागें दुसऱ्यास बळी देण्यापेक्षां चांगलें शिक्षण देऊन ती स्वतंत्र झालेली पाहणें कांहीं वाईट नाही. असो; हा विचार फार दूरचा आहे. शिवाय राज्यकर्त्यांनीं काय केलें पाहिजे याचा आपणांस तूर्त विचार करावयाचा नाही. आपण काय केलें पाहिजे अथवा आपल्या हातांत कोणते उपाय आहेत हें पहावयाचें आहे. करितां त्या विषयाकडे वळूं.

आमची अशी समजूत आहे कीं, हिंदुस्थानास सध्यां जी स्थिति प्राप्त झाली आहे ती आपल्या हातून होईल तितकी सुधारण्याची खटपट करणें हेंच ब्राह्मणज्ञातीचें पहिलें मुख्य कर्तव्यकर्म आहे. प्रि. गोळे यांनीं राजकारणांत पडलेल्या ब्राह्मणांच्या खटपटीचा कांहीं ठिकाणीं बराच उपहास केलेला आहे, व दुसऱ्या ठिकाणीं ब्राह्मणांनीं नोकरी न धरितां स्वतंत्र राहून बंधूप्रीतीचें, लोकानुकंपेचें व परहितार्थ खटपट करण्याचें उदाहरण घालून द्यावें असेंही सांगितलें आहे. परंतु असला विरोध ज्या अर्थी ग्रंथांत दुसऱ्याही बाबतींत आढळतो, त्या अर्थी त्याची येथें विशेष चर्चा करण्याचें कांहीं कारण नाही. खोर्लीत बसून ज्याची त्याची थडा करावयाची हाच जेथें ग्रंथकाराचा मुख्य हेतु असतो तेथें त्याच्या लेखांत विरोध व विसंगतताही असावयाचीच. प्रि. गोळे यांनीं ठरविलेलें ब्राह्मणांच्या निकृष्ट स्थितीचें निदान जितकें चुकीचें आहे तितकेंच त्यांनीं सुचविलेले उपायही अयोग्य आहेत. यासाठीं त्यांच्या दिशेनें न जातां निराळ्या बाजूनें या प्रश्नाचा निकाल केला पाहिजे. उत्साह, शौर्य, किंवा कर्तव्यगारी दाखविण्याची हल्लींच्या राज्यांत सवड न राहिल्यामुळे जर आम्ही निःसत्त्व झालों असलों तर तशी सवड जेणेकरून मिळेल असलेच उपाय प्रथमतः आपणांस योजिले पाहिजेत हें उघड आहे. जसा रोग तसें औषध, या न्यायानें आम्ही आतां जो उपदेश करणार तो असा पाहिजे कीं, त्यामुळे आमच्या अंगचा

उत्साह वाढण्याचे मार्ग आपणांस अधिकाधिक खुले होतील. आतां असले मार्ग काहीं आहेत कीं काय असा प्रश्न सहज उत्पन्न होतो. याचें उत्तर देणें बरेच कठिण आहे; व कदाचित् त्या उत्तरानें गैरसमज होण्याचा संभव आहे; परंतु विषयानुरोधानें ते मार्ग दाखविणें हें आमचें कर्तव्य असल्यामुळे आमचे त्या-बद्दलचे विचार आम्हांस येथें नमूद केले पाहिजेत. या बाबतींत पुष्कळ विचारी पुरुषांचा बराच मतभेद आहे हें आम्ही जाणून आहों. आमचा देश परकीय सत्तेखालीं जाण्यास किंवा निकटवास्थेस येण्यास काय काय कारणें शालीं याबद्दल जो मतभेद आहे तोच निरनिराळ्या लोकांनीं मुचविलेल्या उपायांमध्येही दृष्टोत्पत्तीस येतो. जातिभेदांमुळे हिंदुस्थानचा नाश झाला असें ज्यांचे मत आहे त्यांचें मत सर्व जातींचा एक गोलंकार झाल्याखेरीज हिंदुस्थान देश कधींही सुधारावयाचा नाही असें आहे. दुसरे कित्येक लोक असें म्हणतात कीं, हिंदुस्थानांतील सर्व लोक जेव्हां ख्रिस्ती धर्मासारखा एक धर्म पत्करतील तेव्हांच ते वीर्यवान व उत्साहवान होऊ शकतील. सामाजिक सुधारणावादीही अशाच प्रकारें आपलें घोडें पुढें ढकलीत असतात. बालविवाह बंद झाल्याखेरीज लोकांच्या अंगांत उमेद कधींही यावयाची नाही; व याकीरतां सामाजिक सुधारणा आधीं केली पाहिजे असें ते प्रतिपादन करीत असतात. हे व असले दुसरे उपाय काहीं चुकीचे तर काहीं एकपक्षीय आहेत हें आम्हीं मागें सांगितलेंच आहे; व प्रि. गोळे यांच्या ग्रंथांतही त्यांनीं मुचविलेला उपाय खेरीज करून इतरांवर अशाच तऱ्हेचे आक्षेप घेतलेले आहेत. करितां त्यांची पुनरुक्ति करण्याची जरूर नाही. आमचें असें मत आहे कीं, ब्राह्मणवर्गास आणि विशेषकरून दक्षिणेंतील ब्राह्मणवर्गास जें पूर्वी महत्त्व होतें तें राजकारभारांत अग्रेसरत्व मिळाल्यामुळे होतें; व तसें अगर त्यांच्याहून थोडें कमी अग्रेसरत्व जेणेंकरून पुन्हां मिळेल अशा उद्योगास आपण लागलें पाहिजे. हें अग्रेसरत्व प्राप्त होण्यास समाजस्थितींत किंवा गृहस्थितींत ज्या काहीं सुधारणा कराव्या लागतील त्या अनायासेंच घडून येणार आहेत. त्याजकडे निराळें लक्ष पुरवून त्यांचे देव्हारे माजविण्याचें काहीं कारण नाही. लष्करी पेशाच्या ज्ञातीचे धंदे जाऊन त्यांस कारकुनी पेशांत येणें भाग पडल्यामुळे राजकारणांत अग्रेसरत्व अगदीं पहिल्याप्रमाणें ब्राह्मणांस आतां मिळावयाचें नाही हें खरें आहे; तथापि एकंदर हिंदुसमाजाचा विचार करितां ब्राह्मणवर्गानें राजकारणी खटपट सोडून स्वतः सुताराचे, लोहाराचे किंवा वैश्याचे धंदे केल्यापासून देशाचा अधिक फायदा होईल असें आम्हांस वाटत नाही. हिंदुसमाजाची रचना यूरोपांतील समाजरचनेहून अगदीं भिन्न आहे. हें प्रत्येक देशहितचिंतकानें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. ज्या-प्रमाणें ब्राह्मणांस आपली स्थिति सुधारावी असें वाटतें त्याचप्रमाणें देशांतील प्रत्येक ज्ञातीस आपापली स्थिति सुधारत जावी असें वाटणें अगदीं स्वाभाविक आहे; व ब्राह्मणज्ञातींतील लोक जर सर्व धंद्यांतील अग्रेसरत्व आपणाकडेच घेण्याचा प्रयत्न करतील तर त्यांचा व इतर ज्ञातींचा सहज विरोध उत्पन्न होईल.

हा विरोध टाळून सर्व जातींस आपापली स्थिति सुधारण्यास लावणें हें आमचें कर्तव्य आहे; व आम्हीं जो कांहीं उद्योग करणार तो हें लक्षांत ठेवूनच केला पाहिजे. एकाच जातीनें किंवा एकाच प्रांतांतील लोकांनीं सर्व हिंदुस्थानभर आपलें वर्चस्व स्थापण्याचे आतां दिवस राहिले नाहीत. मराठेशाहीच्या काळांत व इल्लींच्या काळांत मोठा फरक आहे तो हाच होय. त्या वेळीं एकट्या मराठे लोकांनीं सर्व प्रांतांवर आपलें स्वामित्व स्थापण्याचा प्रयत्न केला होता तसा प्रयत्न होणें आतां शक्य नाही. जें कांहीं करावयाचें असेल तें सर्व जातीकरितां व सर्व प्रांतांतिल लोकांकरितां. त्यांस बरोबर घेऊन त्यांच्या साहाय्यानेंच केलें पाहिजे. परंतु असें झालें तरी ज्या जातीनें आजपर्यंत राजकारणांच्या कामांत पुढाकार घेतला आहे, त्याचें महत्त्व कमी होतें असें मात्र समजू नये. शंभर वर्षांपूर्वी दक्षिणेंतील ब्राह्मणांनीं इतर प्रांत काबीज करण्याचे कामीं आपलें शौर्य व साहस प्रगट केलें होतें. आतां तसें करतां येणार नाही हें खरें; तथापि कोणत्याही सार्वजनिक हिताच्या कामीं पुढाकार घेऊन ती चळवळ सर्व राष्ट्रभर पसरण्याचें काम महाराष्ट्रांतील ब्राह्मणांनींच अंगावर घेतलें पाहिजे. शातीज्ञातींत जे विशिष्ट गुण आहेत त्यांचा एकमेकांवर वरचष्मा करण्याच्या कामीं उपयोग न करितां सर्वांचें जेणेंकरून हित होईल त्याच कामांत उपयोग केला पाहिजे; व अशा रीतीनें सार्वजनिक कामें चाललीं तरच सर्व लोकांची एकी होण्याचा संभव आहे. सारांश, आजपर्यंत शिकलेल्या इतर जातीं-तील किंवा प्रांतांतील लोकांशीं विशेष दळणवळण न ठेवतां सरकारची नौकरी पत्करून सार्वजनिक कामांत चळवळ करण्याची जी वहिवाट ठेविली आहे ती सोडून स्वतंत्रतेनें व रयतेबद्दल खरी कळकळ बाळगून त्यांनीं या उद्योगास लागलें पाहिजे. कोणत्याही लोकांचा प्रत्येक देशांत एक विशिष्ट वर्ग असतो; व हिंदु-स्थानांतील तसा वर्ग म्हटला म्हणजे ब्राह्मण लोक होत. वर सांगितलेल्या तर्क गोष्टी लक्षांत आणून राजकीय कामांत पुढाकार घेणें हें त्यांस भूषणास्पद आहे इतकेंच नव्हे, तर त्यांचें मुख्य कर्तव्य आहे असें आम्हांस वाटतें; व म्हणूनच प्रि. गोळे यांनीं असल्या कामांत पडणाऱ्या लोकांचा जो उपहास केला आहे तो अगदीं पोरकट व अविचाराचा आहे असें आम्हीं म्हणतो.

(नंबर ५.)

ब्राह्मण लोकांमध्ये पूर्वीप्रमाणें नैसर्गिक तेज अथवा कर्तबगारी उत्पन्न होण्याकरितां केवळ शिक्षणक्रमांत सुधारणा करून उपयोगी नाही, अथवा प्रि. गोळे यांनीं सांगितल्याप्रमाणें सार्वजनिक चळवळींत न पडूनही चालणार नाही, असें या विषयांवरील शेवटच्या लेखांत दाखविलेंच आहे. राज्यक्रांतीमुळे म्हणा किंवा अन्यकारणामुळे म्हणा, आमच्यामते राज्यक्रांति व नवीन प्रचारांत आलेली राज्यपद्धति हेंच मुख्य कारण आहे. दक्षिणेंतील ब्राह्मण अगर पांढरपेशे लोकां-मधील स्वाभाविक तेज पुष्कळ कमी झालें आहे ही गोष्ट प्रि. गोळे यांच्याप्रमाणें

आम्हांसही मान्य आहे. परंतु ही स्थिति कशामुळे प्राप्त झाली याचें निदान आमच्यामते निराळें असल्यामुळे प्रि. गोळे यांनीं सुचविलेल्या उपायांत आणि आम्हीं सुचविलेल्या उपायांत भेद असणें अगदीं स्वाभाविक आहे. हा भेद कोणता हें सांगून ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या या ग्रंथाचें परीक्षण पुंरें करण्याचा आमचा विचार आहे.

एकंदर देशांतील लोकांचा व त्याबरोबरच ब्राह्मण जातीचा हुरूप अगर उत्साह नाहीसा होण्याचें आम्हीं दर्शविलेलें कारण जर खरें असेल, तर ही अनिष्ट स्थिति नाहीशी होण्यास काय काय केलें पाहिजे हें सहज ध्यानांत येण्यासारखें आहे. आमच्या हल्लींच्या शाळांतील शिक्षणक्रम कितीही बदलला तरी, जोंपर्यंत या शाळांतील विद्यार्थी कारकुनाच्या धंद्याकरितांच तयार करितात तोंपर्यंत त्यांचे अंगांत मर्दुमकीचा संचार झालेला कधीही दृष्टोत्पत्तीस यावयाचा नाही. विद्यार्थ्यांचा निरुत्साहीपणाच प्रि. गोळे यांच्या विशेष नजरेस येण्याचें हेंच कारण होय. कारकून तयार करणाऱ्या गिरणीचे मॅनेजरास आपल्या कारखान्यांतील मुलें अरुंद छातीचीं आढळल्यास त्यांत काहीं नवल नाही. सारांश, यावज्जीव दास्यत्व करण्यापलीकडे कीर्ति व द्रव्य संपादण्याचा अगर उदरपोषण करण्याचा जोंपर्यंत दुसरा चांगला मार्गच खुला नाही, तोंपर्यंत झू या क्रियापदाचा उपयोग असा शिकविला काय आणि तसा शिकविला काय, युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षा तीन केल्या काय आणि दोन केल्या काय, त्यापासून इष्ट साध्य होण्यास फारशी कधीही मदत होणार नाही. दुधाच्याऐवजीं ताकावर तहान भागविण्याची सर्वांस वेळ आली आहे; मग तें ताक उन करून फोडणी देऊन प्या किंवा साधें प्या, अर्थ एकच. यांत काहीं सुधारणा होण्यास थोडेंबहुत दूध मिळविण्याचाच प्रयत्न केला पाहिजे, एरव्हीं तरणोपाय नाही. धैर्य, उत्साह, साहस आदिकरून गुण ज्या जातीच्या लोकांत होते व अजून थोड्याबहुत अंशानें दिसत आहेत ते कायम राहण्यास अथवा त्यांचा थोडाबहुत विकास होण्यास सदर गुणांस अनुरूप अशीं कामें करण्याची त्यांस संधी मिळाली पाहिजे. 'खरें' यांच्या प्रश्नाचें जें एक उत्तर आज दुसरीकडे छापिलें आहे त्यांत हीच गोष्ट शास्त्रीय रीत्या दाखविली आहे, व नेटिव लोकांस सिव्हिल सर्व्हिसच्या जागा मिळाल्या म्हणून अश्रांत व आजन्म खटपट करणारे मि. दादाभाई नौरोजी यांचेही असेंच मत आहे. इंग्रज सरकारचें सार्वभौम राज्य जें आज हिंदुस्थानावर अबाधित चालत आहे, तें साहसादि गुणावांचून चाललें आहे असें नाही. पण हीं साहसाचीं अगर कर्तबगारीचीं कामें करण्याचा मक्ता राज्यकर्त्यांनीं आपल्या हातांत ठेविला आहे. एल-फिन्स्टन, मालकम, औटराम, लेक, वेलस्ली वगैरे जुने मुत्सदी व योद्धे अथवा सिव्हिल किंवा मिलिटरी सर्व्हिसमध्ये हल्लीं असलेले किंवा ती सोडून नुकतेच स्वदेशास परत गेलेले हंटर, राबर्टस आदिकरून युरोपियन कामगार यांची चरित्रें पाहिलीं तर हीच गोष्ट आपल्या प्रत्ययास येते. महाराज जयाजीराव शिंदे यांनीं

ब्रह्मदेश काबीज केला नसता असें नाही, अगर राजपुतान्यांतील अथवा पंजाबांतील एखाद्या सरदारानेही अफगाणिस्थानावर हल्ला करूव जय मिळविला नसता असेंही नाही, पण हीं कामें आम्हांस सांगतो कोण ? जनरल पेंडरघास्ट अगर लॉर्ड रॉबर्ट्स यांच्याच वांट्यास तीं जावीत अशीच हल्लींची राज्यव्यवस्था आहे. जमिनीची मोजणी करण्याचें किंवा हिशेब राखण्याचें काम तर मोठ्या शौर्याचें नाहींना ? मुसलमानी राज्यांतही तोडरमल्लासारख्या कामगारांस हीं कामें मिळत असत; पण हल्लींच्या इंग्रजी राज्यांत फिन्यान्स मिनिस्टरची जागा नेटिवांस मिळण्याचा कधी तरी संभव आहे काय ? लष्करांतील, मुलकींतील, जंगलखात्यांतील अथवा तार, पोस्ट, पब्लिकवर्क्स वगैरे झाडून सर्व खात्यांतील जबाबदारीच्या जागा युरोपियनांसच मिळतात. हे युरोपियन जन्मतःच हीं खाती चालविण्याची बुद्धी ईश्वरापासून घेऊन आलेले असतात असें नाही. विलायतेतून लालबुंद तरणा बांड जेव्हां इकडे येतो तेव्हां तो आडमुठ्याच असतो. कोणास लेव्हल लावितां येत नाही, तर कोणास हिशेब कळत नाहीत अशी स्थिति असते. पण लौकरच ही गौर बालकें स्वजातीय वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या कृपादृष्टीनें खालील अधिकाऱ्यांपासून काम शिकून घेऊन ज्ञानानें व वयानें आपले बाप शोभतील अशा सर्बोर्डिनेट नेटिव्ह ऑफिसरावर अंमल करण्यास तयार होतात. नेटिव लोकांस वरिष्ठ जागा न मिळाल्यामुळे सर्व राष्ट्रांचें जें खरोखर नुकसान होत आहे तें यांतच आहे. युरोपियन लोकांइतका नेटिव लोकांस पगार दिला नाही तरी हरकत नाही; पण युरोपियन अधिकाऱ्यांस कामें करण्यास जी संधी मिळते ती आम्हांस द्या, असें जें मि. दादाभाई नौरोजी यांचें म्हणणें आहे त्यांतील इंगितही हेंच होय. हिंदुस्थानच्या फडणिसांचें काम करणाऱ्या गृहस्थास हल्लीं सालिना साठ हजार रुपये द्यावे लागतात. हेंच काम पेशवाईत मोरोबादादा फडणीस सालिना दोन तीन हजार रुपये घेऊन करीत असत, व तें आजमितीसही आमच्यापैकीं कोणीही साठ हजारांच्या निम्मे पैसे घेऊन हल्लींच्या फिन्यान्स मिनिस्टराइतकें चांगलें काम करण्यास तयार होईल. पण तें मिळावें कसें हाच मोठा प्रश्न आहे. पेशवाईत इतकी धामधूम असतांही राज्याचे हिशेब आम्ही कसे चोख राखले होते, किंबहुना त्या वेळीं कारकुनांनीं कांहीं काम केले असलें तर हेंच होय; पण आतां तेंच काम करण्यास आम्ही नालायक ठरलों आहोंत. याचा परिणाम असा होणार आहे कीं, कांहीं दिवसांनीं आम्हांस हिशेब करितां येत होते कीं नाही याची देखील लोकांस शंका वाटणार. शास्त्रीय शोष करणें, परदेशांत अगर परमुलखांत जाऊन तेथील लोकांवर हुकमत चालविणें, मुलुखगिरी करून नवीन प्रदेश हस्तगत करणें अथवा पोस्टासारख्या एखाद्या मोठ्या अवाढव्य खात्याची उभारणी करून व्यवस्था लाविणे हीं कामें आतां आम्हास अपरिचित होऊं लागलीं आहेत. लिबार्नर, पील, प्रीचर्ड यांच्याइतके आम्ही बुद्धिवान्

असलों तरी त्यांचा अनुभव मिळण्याचें साधन आम्हांस नाही. नेटिव संस्थानांतून कांहीं थोडा मिळावयाचा; पण तेथेही आमच्या दुर्दैवानें चांगली व्यवस्था आढळत नाही. सारांश, चोहोंकडून कोंडले गेल्यामुळें आमची बुद्धि व साहस सर्वाडिनेट सर्व्हिस किंवा प्रोव्हिन्शियल सर्व्हिसमध्येच कुजत आहे. ही स्थिति आजच्यापेक्षा अधिक उत्साहाचे व साहसाचे लोक या देशांत येऊन त्यांनीं राज्य कमविल्यामुळें झाली आहे हें खरें आहे; पण तेवढ्यानें इताश होण्यांत कांहीं अर्थ नाही. आमच्या राज्यकर्त्यांच्या अंगीं जसे कांहीं गुण आहेत तशा त्यांस कांहीं अडचणीही आहेत. करितां त्यांच्याकडून सर्वांशीं आमचा न्हास होणें शक्य नाही. मात्र आम्ही आपली स्थिति कशी सुधारावी याचा नीट विचार करून त्याप्रमाणें होईल तितक्या लौकर उद्योगास लागलें पाहिजे.

अशा दृष्टीनें विचार करूं गेलें म्हणजे आपल्या अंगचें साहस, शौर्य, मर्दुमकी वगैरे गुण ज्यांत व्यक्त होतील अशीं सर्व कामें आम्हांस न मिळण्यासारखीं झालीं आहेत काय असा प्रश्न सहजच उत्पन्न होतो. लष्करीखातें अर्थात् सदर खात्यांतील अधिकाऱ्यांचा जागा आम्हांस दुष्प्राप्य किंवा अप्राप्य झालेल्या आहेत खऱ्या; पण इतर खात्यांची सर्वांशीं तशी स्थिति नाही. तेथे हीही गोष्ट सांगितली पाहिजे कीं, इंग्रजी राज्य जरी राणीसरकारच्या नांवानें चालत आहे तरी इंग्रजी राज्यव्यवस्थेप्रमाणें खरी राजसत्ता महाराणीसरकारचे हातांत नाही. महाराणीसाहेब म्हणजे इंग्रजी राज्यव्यवस्थेचा एक मुगुटमणी आहे. हिंदुस्थानचें राज्य कंपनीनें मिळविलें आणि सिव्हिल सर्व्हिस चालवीत आहे असा खरा प्रकार आहे. या अधिकारमंडळांत जितका आमचा जास्ती प्रवेश होईल तितके साहसादि गुण दाखविण्याचा आम्हांस जास्त प्रसंग येईल हें उघड आहे; इतकेंच नव्हे, तर सदर गुण दाखविण्याचा वारंवार प्रसंग आल्यानें अभ्यासानें त्यांचा विकास होऊन ते देशांतील लोकांच्या अंगीं उत्तरोत्तर विशेष जागृत होत जातील. करितां सदर अधिकारीमंडळांत आमचा प्रवेश कसा व्हावा याचा विचार आम्हांस केला पाहिजे. इंग्रजी राज्यव्यवस्थेत या अधिकारीमंडळांत नेटिवांचा प्रवेश होण्याचीं द्वारे मुद्दाम होतील तितकीं दुर्गम व संकुचित करून ठेविलीं आहेत. मीठ, जंगल, पोलीस, कस्टम, तार पोस्ट वगैरे खात्यांचा बंदोबस्त आम्हांस ठेवितां येणार नाही काय ? पण सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षेप्रमाणें या खात्यांपैकीं बऱ्याच खात्यांच्या अधिकाऱ्यांची परीक्षा विलायतेंतच होत असते. सिव्हिल सर्व्हिसची व ह्या दुसऱ्या परीक्षा हिंदुस्थानांत होऊन सर्व दिवाणी व मुलकी खात्यांत नेटिवांचा जेव्हां प्रवेश होईल, व लष्करी खात्यांतही हुद्द्यांच्या जागा आम्हांस मिळू लागतील तेव्हांच धैर्योत्साहादि राजगुण आमच्या अंगीं दिसू लागतील. हा सुदिन प्राप्त होणें अवधीचें काम आहे खरें; पण तो प्राप्त होणार नाही असें मात्र आम्हांस वाटत नाही. आमची अशी समजूत आहे कीं, या कामीं व्हावा तितका प्रयत्नच आमचे हातून झाला

नाहीं. काँग्रेसमध्ये व कॉन्फरन्समध्ये हिंदुस्थान व इंग्लंड देशांत समकालीन परिक्षा व्हाव्या म्हणून आम्ही ओरड चालविली आहे खरी, पण ही ओरड करण्यापूर्वी हल्लीं जीं द्वारे खुली आहेत त्यांचा तरी आम्ही पूर्ण उपयोग करून घेतला आहे काय ? मेडिकल, इंजिनियरिंग, पोलीस, जंगल, तार आणि मुलकी (सिव्हिल सर्व्हिस) खात्यांतील हुद्द्याच्या जागांकरितां विलायतेंत ज्या परीक्षा होतात तेथें सर्वांस जाण्याची मोकळीक आहे; पण आपले लोक तिकडे कितीसे जात आहेत ? परराज्यामुळे येथें द्यावयाची परीक्षा विलायतेस द्यावी लागते हें एक संकट तरी खरेंच; पण जोंपर्यंत परराज्य आहे तोंपर्यंत असलीं संकटे सोसूनच त्यांतलें त्यांत मार्ग काढिला पाहिजे. आमच्याकडील सरदार घराण्यांतील मंडळी कीं, ज्यांनीं मराठी राज्यांत महत्त्वाचीं राजकार्ये केलीं होतीं त्यांनीं हें स्थित्यंतर लक्षांत आणून हल्लींच्या काळास योग्य अशा दिशेकडे आपला मोर्चा फिरविला पाहिजे. या मंडळीपैकीं बरेच लोक संपन्न बुद्धिमान् असतात; तरी त्यांनीं विलायतेस जाऊन राज्यांतील मोठमोठीं कामें आमच्या लोकांस मिळण्याचा जो एकच राजमार्ग हल्लीं खुला आहे तेथें कां गर्दी करूं नये हें आम्हांस समजत नाहीं. इंग्रज लोकांनीं आम्हांस अधिकारीमंडळांत न घेण्याच्या तजविजी करीत असावे; व आम्ही अधिकारी मंडळांत जेणेंकरून प्रवेश होईल असा उद्योग करावा अशी दोघांमध्ये झटापट सुरू झाली पाहिजे. येथें लष्करी शिक्षणाची शाळा नसून आमच्या मराठे सरदारांच्या वंशजांस आपला पूर्वीचा धंदा चालविण्यास सवड नाहींशी झाली आहे, तरी ही दुःस्थिति दूर करण्याचा आम्हीं प्रयत्न केला पाहिजे. परंतु तसा प्रयत्न न होतां आमचे पुढारी राज्यकर्त्यांप्रमाणें आमच्या मराठे मंडळीस असा उपदेश करूं लागले आहेत कीं, तुम्ही डि ओ डू शिकून कलमबद्दाहूर व्हा. असो; सारांश येवढाच कीं, आपल्या अंगीं आपणांस जर राजगुण यावयास पाहिजे असतील तर राजाधिकारी मंडळांत आपला प्रवेश करून घेतला पाहिजे. या कामीं काडीइतकी देखील कसूर उपयोगी नाहीं. परीक्षा विलायतेंत होवो किंवा पाताळांत होवो; तेथें आम्ही सर्व अडचणी सोसून हजर असलें पाहिजे. परकीय राज्याखालीं आम्हांस जे हक्क प्राप्त व्हावयाचे ते काहीं अंशीं आमच्या उद्योगानें व काहीं अंशीं राज्यकर्त्यांच्या सदिच्छेनेंच होणार आहेत; पण आम्ही आपण होऊनच जर अडून बसूं लागलों तर ही गोष्ट होणें शक्य नाहीं. तुम्हाला जास्त हक्क हवे असल्यास पुढें मिळतील; पण मिळाले आहेत तेवढ्यांचा तरी तुम्ही नीट उपयोग करून घेत आहां काय ? इंग्रजी शाळेंत जाऊन शिकणाऱ्या मुलांची संख्या इतकी वाढत चालली आहे कीं, त्यांपैकीं पांच पन्नास विलायतेस पाठवून तीं तेथें मेलीं तरीही देशांत काहीं कमती पडावयाचें नाहीं; व हाच न्याय भाटे, गुजराथी, मारवाडी वगैरे व्यापार करणाऱ्या जातीसही लागू आहे. हिंदुस्थानांत धंद्याची वाटणी जातवार झालेली आहे. विलायतेतल्या लोकांप्रमाणें वाटेल त्यास वाटेल तो धंदा येथें कोणी करीत नसे. ही स्थिति बरी किंवा वाईट हा प्रश्न निराळा; पण

अशी स्थिति असल्यामुळे सर्व जातीच्या लोकांनीच विलायतसारख्या परदेशांत गेल्याखेरीज आतां गत्यंतर नाही. विलायतेतल्या लष्करी कॉलेजांत मराठे लोकांस घेत असले तर त्यांनी तेथें गेलें पाहिजे, व त्याचप्रमाणें भाटे, गुजराथी, मारवाडी वगैरे व्यापारी लोकांनीही विलायतेस आपल्या पेढ्या करून आमच्या देशांतले गहू विलायतेत विकण्याकरितां जो युरोपियन व्यापारी नफा खातात तो आपल्या पदरांत पाडला पाहिजे. परंतु हे सर्व काम आजमित्तिस सुशिक्षित ब्राह्मणांनीच पुढाकार घेऊन केलें पाहिजे. म्हणजे ब्राह्मणांनीच उदमी व्हावें असे आम्ही म्हणत नाही; कारण आमचें असें मत आहे की, सुशिक्षित ब्राह्मण लोक अशा प्रकारें जेव्हां सर्व जातीचे धंदे आपणच करण्याची इच्छा धरतील तेव्हां इतर जातींचा त्यांच्यावर जो कांहीं थोडाबहुत विश्वास आहे तोही नाहींसा होईल. सर्व धंद्यांची सुधारणा होणें व त्या त्या धंद्यांतील जोखमीची व कर्तबगारीची कामे आपल्या हातांत येणें याचा खरा अर्थ आमच्या देशाच्या मानानें पाहिला तर असा आहे की, हे धंदे ज्या जातींतील लोक करितात त्या सर्वांशीं मिळूनमिसळून त्या सर्वांचा उत्कर्ष करण्याची इच्छा ब्राह्मणांनीं मनांत ठेविली पाहिजे. निष्काम पुढारीपणा पत्करण्याचें रहस्य यांतच आहे. व तसा पुढारीपणा आमच्या सुशिक्षित वर्गापैकीं फारच थोड्या लोकांनीं पत्करला आहे; किंबहुना कोणीच पत्करला नाही असें म्हटलें तरी चालेल. आमचे कांहीं लोक विलायतेहून जाऊन आले आहेत. पण त्यांपैकीं बहुतेक असे आहेत की, त्यांची येथें कोठें डाळ शिजेना म्हणून विलायती पदव्या घेऊन येथें आले. अशा लोकांकडून कोणत्याही प्रकारची सुधारणा होणें शक्य नाही. किंबहुना ते त्याकरितां विलायतेस जातही नाहींत. बॅरिस्टर होऊन विलायतेहून आले म्हणजे कांहीं विलायती संवयी त्यांस लागतात यापेक्षा दुसरा कोणताही फायदा होत नाही. असे; यांच्याशीं आपणांस तूर्त कांहीं करावयाचें नाहीं. आमचें एवढेंच म्हणणें आहे की, व्यापार, उद्योगधंदे अगर निरनिराळ्या खात्यांतील मोठमोठ्या नोकऱ्या यांत जर आपला प्रवेश होऊन उत्साहाचीं व कर्तबगारीचीं कामे (शक्य असतील तेवढीच) आपणांस मिळावयास पाहिजे असतील तर ती गोष्ट साध्य होण्यास हल्लीं जें द्वार खुलें आहे तेथेंच आपणांस पहिल्यानें गर्दी केली पाहिजे. हा विचार आमच्या सुदैवानें कांहीं लोकांच्या मनांत येऊ लागला आहे; पण अद्याप त्याची जितकी चर्चा व्हावयास पाहिजे तितकी झालेली नाही. करितां हाच विषय पुन्हा घेऊन या संबंधानें आम्हांस आणखी जे कांहीं विचार सांगणें आहेत ते पुढील खेपेस सांगूं.

(नंबर ६)

आजपर्यंत या विषयावर आम्ही जे लेख लिहिले त्यांवरून पूर्वीच्या राज्यांत उदयास आलेल्या ब्राह्मणादि कारकुनी पेशांतील लोकांच्या बुद्धीचा,

शौर्याचा, साहसाचा अगर इतर गुणांचा हल्लींच्या राज्यांत कां विकास होत नाही याची आमच्या मताप्रमाणे जी कारणे आहेत तीं वाचकांच्या लक्षांत आलीं असतील. ब्राह्मणांच्या गुणांचा हल्लीं विकास होत नाही ही गोष्ट प्रि. गोळे यांच्याप्रमाणे आम्हांसही मान्य आहे. आमचें एवढेंच म्हणणें आहे कीं, ब्राह्मणांचीच अशी स्थिति झाली असें नाही, तर इतर जातींवरही परकीय राज्यामुळे असाच प्रसंग आलेला आहे; व त्यांतून आपली सुटका करून घ्यावयाची असल्यास जेणेंकरून आमच्या हातून हल्लीं उपलब्ध असलेल्या सर्व साधनांचा उपयोग होईल, व सर्व जातींच्या लोकांस आपल्या पूर्वजांच्या धंद्यांचीं, धाडसाचीं, चतुराईचीं अगर शहाणपणाचीं थोडींबहुत कामें करितां येतील, असे उपाय आम्ही योजले पाहिजेत. त्यांतूनही ब्राह्मणांवर विशेष बोजा असा आहे कीं, त्यांनीं हे उपाय कोणते ते वाचनें व कृतीनें आपल्या देशबांधवांच्या मनांन भरवून दिले पाहिजेत. देशस्थितीचा विचार करून ती सुधारणेचे योग्य मार्ग कोणते हें लोकांस समजावून देणें व त्या मार्गाकडे त्यांची प्रवृत्ति करणें हेंच देशांतील सुशिक्षित लोकांचें मुख्य कर्तव्य आहे; व ब्राह्मण जर आपणांस सुशिक्षित म्हणावितात तर त्यांनीं ही गोष्ट पहिल्यानें केली पाहिजे नाहीपेक्षां प्रि. गोळे यांनीं भाकित केल्याप्रमाणे त्यांचें तेज लौकरच नाहीसें होऊन त्यांस श्रवृत्तीतच दिवस काढावे लागतील. हल्लीं अशी स्थिति आहे कीं, ब्राह्मणवर्गांतील कोणाही शहाण्या वृद्ध मनुष्यास असें विचारिलें कां काय हो, आपण आजपर्यंत काय केलेत, तर शेंकडा नव्याण्णव हिस्से त्यांच्याकडून उत्तर येईल कीं, “ राजसेवा करून द्रव्यार्जन केलें, संसार चालविला व राजदरबारांत प्रतिष्ठा मिळविली.” परंतु परवां मि. वीरचंद गांधी यांनीं आपल्या व्याख्यानानांत सांगितल्याप्रमाणे अमेरिकेंत अशा प्रकारच्या वृद्ध गृहस्थास लागलीच असा उलट जबाब मिळेल कीं “ अहो, सरकारची नौकरी केली यांत आपण कांहीं मोठी कर्तबगारी केलीत असें नाही. आपला देह विकला होता, पण तो आतां निरुपयोगी झाल्यामुळे सरकारनें मोकळा केला आहे. देशाकरितां अगर स्वतंत्र रीतीनें दुसरें कांहीं केलें असल्यास सांगा. ” आमच्याकडच्या सुशिक्षित व पुढारी लोकांच्या विचारांत व अमेरिकेसारख्या सुशिक्षित व स्वतंत्र पुढारी लोकांच्या विचारांत जें अंतर आहे तें हेंच.

असो; आतां कोणी असा प्रश्न करतील कीं, “ तुम्ही म्हणतां ही गोष्ट खरी आहे. देशांतील सुशिक्षित लोकांनीं साहसाची कामें करण्याची संवय ठेविल्या-खेरीज अथवा तीं त्यांस करावयास सांपडल्याखेरीज त्यांच्या अंगां तेज रहावयाचें नाही; पण हीं कामें त्यांस करावयास मिळावीं कशीं ? तुम्हीच म्हणतां कीं असल्या प्रकारचीं सर्व कामें इंग्रज लोकांनीं आपल्या हातांत ठेविली आहेत, आणि युक्तिवादानें या अधिकाऱ्यांचीं मनें वळविणें अशक्य आहे, तर मग काय आम्ही बंड करावें ? ” आमचें असा प्रश्न विचार-

णारांस येवढेंच सांगणें आहे कीं, इतक्या घाईवर येण्याचें आज कांहीं कारण नाहीं. राजकर्ते या नात्यानें इंग्रज लोकांची बुद्धि आम्हांस होईल तितकें निर्बल व सत्त्वहीन करावें अशी जरी असली, तथापि त्यांस एकोणिसाव्या शतकांतील सुधारलेल्या राज्यपद्धतीस अनुसरून कांहीं गोष्टींत सर्वच झोटीगपाच्छाई करतां येत नाहीं; व जेथें अशी अरेरावी ते करीत नाहींत तेथें आपण आपला प्रवेश पहिल्यानें करून घेतला पाहिजे. व्यापारधंद्यांत त्यांनीं सध्या तरी आपणांस मोकळीक ठेविलेली आहे. लोकांत मिसळून वागण्यांत व त्यांस हल्लींच्या राज्यपद्धतीच्या दुष्परिणामाचें ज्ञान करून देण्यास इंग्रजी कायद्याप्रमाणें आम्हांस पूर्ण सवड आहे. देशोदेशीं जाऊन स्वामी विवेकानंदाप्रमाणें आमच्या धर्माचा व ब्रह्मविद्येचा परकीयांस उपदेश करण्याची मोकळीक आहे; आणि कसेही झालें तरी आम्ही इंग्लंडांस जाऊन राहण्यास तयार असलों तर राज्यकारभारांतील जबाबदारीच्या जागा मिळण्यासाठीं तेथें परीक्षा देण्याची आम्हांस कोणी मनाई केलेली नाहीं. तात्पर्य, परकीय अमलाचा वरवंटा जरी आमच्यावर फिरत आहे तरी या वरवंट्यास कोठें कोठें बरेच मोठे खळगे आहेत, तें कोणते त्याचें नीट अवलोकन करून तेवढ्यापुरती तरी आपली वाढ होण्याचा प्रयत्न करा, म्हणजे कालेंकरून याहीपेक्षां जास्त उद्योग करण्याची शक्ति तुमचे अंगांत येईल. यापेक्षां सध्याच्या पिढ्यांच्या हातून जास्त कांहीं होणें अशक्य आहे.

परंतु जास्त जरी झालें नाहीं तरी आम्ही वर सांगितलें तेवढेंच आमच्या पिढीच्या हातून होत नाहीं अशी सध्याची स्थिति आहे; व ती कशी सुधारेल याचा प्रत्येकानें विचार केला पाहिजे. प्रि. गोळे यांचे या बाबतींतील उत्तर जरी आम्हांस मान्य नसलें तरी हा प्रश्न त्यांनीं उपस्थित केल्याबद्दल त्यांचे आभार मानिलें पाहिजेत. आमच्या एशियाखंडांतीलच जपान देश घ्या. गेल्या तीस वर्षांत त्या देशांतील लोकांनीं आपल्या उद्योगानें व साहसानें आपली स्थिती इतकी सुधारली आहे कीं जगांतील सर्व लोकांस त्यांचें आश्चर्य वाटत आहे. जपानी लोकांपेक्षां आम्ही बुद्धीनें अगर शक्तीनें खचित कमी नाहीं. मग आम्हांस त्यांच्या निम्न्यानें नाहीं तर चतुर्यांशानें तरी उद्योग करण्याची वृद्धि कां होऊं नये ! साहसाचीं व उद्योगाचीं सर्वद्वारे आपणांस बंद झालीं आहेत असें नाहीं. तर जीं द्वारे उघडी आहेत तेथें भिक्षुकाप्रमाणें आपण गर्दी कां करूं नये, हें आम्हांस समजत नाहीं. जपानी लोकांस राजाश्रय होता व आम्हांस तो नाहीं हा त्यांच्यात व आमच्यांत मोठा भेद आहे खरा; पण या भेदामुळे आम्ही उद्योग केल्यास त्यांचे फळ केवळ शून्यलब्धीनेंच मोजावें लागेल असें नाहीं. वास्तविक पाहिलें म्हणजे या कामीं आमच्या पुढाऱ्यांनीं आम्हांस किता घालून दिला पाहिजे; परंतु मार्गोल लेखांत सांगितल्याप्रमाणें ह्या पुढारी मंडळीनें फर्स्टक्लास सर्वाडिनेट होण्यापलीकडे अद्याप फारसें लक्ष घातलेलें नाहीं. कॉंग्रेस, कॉन्फरन्स वगैरे संस्थांमुळे देशहिताच्या कांहीं कांहीं मार्गांचें ज्ञान आपणांस होऊं लागलें आहे; पण कॉंग्रेस

अगर कान्फरन्स या केवळ वादविवाद व विचार करण्याच्या संस्था असल्यामुळे निरनिराळ्या दिशेने आम्हीं जे उद्योग आरंभिले पाहिजेत ते सदर संस्थांचे हातून तडीस जाण्याची मुळीच आशा नाही. याकरिता दुसऱ्या निराळ्या संस्था उभारल्या पाहिजेत; व त्या जर लौकर उभारल्या जाणार नाहीत तर आपली धडगत लागावयाची नाही. काँग्रेसकरिता ज्याप्रमाणे दरसाल पन्नास साठ हजार खर्च करण्यास आपण तयार झालो आहोत, त्याप्रमाणे आपण देशांत राहून अगर परदेशांत जाऊन उद्योगधंद्यांचे ज्ञान संपादणे अगर राजकीय चळवळ करणे या कामाकरिता यावजीव खटपट करणाऱ्या लोकांच्या संस्था उत्पन्न करून चालविण्यास पैशाची आपण मदत केली पाहिजे. आमच्या देशास हल्ली जी मोठी उणीव आहे ती खरोखर कळकळीने सार्वजनिक काम करणाऱ्या माणसांची होय. वकिलीच्या अगर बॅरिस्टरीच्या धंद्यांत पैसे मिळवीत असतां अगर सरकारी नोकरीत राहून फावल्या वेळांत सार्वजनिक कामे करणारे आमच्यामध्ये कांहीं गृहस्थ निघू लागले आहेत; पण एवढ्याने आमचे काम भागत नाही व भागणारी नाही. आज आम्हांस जे ओझे उचलावयाचे आहे ते इतके जबरदस्त आहे की, असल्या फावल्या वेळां सार्वजनिक काम करणाऱ्यांच्या हातून ते थोडे देखील उचलले जाणे अशक्य आहे. करितां आमच्या तरुण पिढीस आमची अशी विनंती आहे की, त्यांनी हाच किता घेऊन पुढे चालू नये. स्वामी विवेकानंद अगर मि. वॉरचंद गांधी यांच्यासारखे गृहस्थ अमेरिकेंत जाऊन जर तेथील लोकांस हिंदुधर्माची दीक्षा देत आहेत तर इतर सुशिक्षित लोकांस हे काम फारसे कठिण जाईल असे नाही. आपापल्या प्रांतांत, किंवाहुना आपल्या गांवांत राहून आम्ही कुजत चाललो आहोत; व जबाबदारीची कामे करण्याचा बरेच दिवस सहवास नसल्यामुळे आमच्या अंगां कांहीं तेज आहे किंवा नाही याचा आमचा आम्हांसच संशय येऊ लागला आहे; व आम्हांस असे वाटू लागले आहे की, आतां आमच्या बायका शिकल्या म्हणजे मात्र आमची पोरं चांगली निपजतील. परंतु हा निव्वळ भ्रम आहे. बुडत्याचा पाय खोलांत अशी जी म्हण आहे त्याप्रमाणे हे सर्व विचार सत्त्वहीनपणाचे द्योतक आहेत. स्त्रीशिक्षण नको असे नाही; पण जोपर्यंत देशांतील सुशिक्षित पुरुषांनी आपला हुरूप कायम राखिला नाही, अगर वादविण्याची तजवीज केली नाही तोपर्यंत आमच्या बायका आम्हांस साहसाच्या कामी मदत करतील अशी आशा करणे व्यर्थ आहे. परकीय राज्यांखाली आम्ही बलहीन व सत्त्वहीन होत चाललो आहोत; व आम्ही आहो तसेच राहिलो तर आणखीही होत जाऊ; ते इतके की कधी काळी इंग्रजी राज्य नाहीसे होण्याचा प्रसंग आला तर आम्ही आपले मेंढराप्रमाणे दुसऱ्याच्या ताब्यांत जाण्यास तयार होऊ. ही स्थिति सुधारण्याचा कांहीं मार्ग आहे काय ? हा प्रश्न प्रत्येक विचारी मनुष्याने आपल्यापुढे ठेविला पाहिजे. याचे उत्तर देणे जरी सोपे नाही तरी ते अशक्य आहे असे नाही. ज्या

महाराष्ट्रांतील तरुण मंडळीनें एकदां सर्व हिंदुस्थानभर आपले घोडे फिरविले होते, त्यांस कालमानाप्रमाणें नव्या उद्देशानें व नव्या कारणाकरितां पुन्हां हिंदुस्थानभर नव्हे तर सर्व पृथ्वीभर पसरणें म्हणजे कांहीं दुरापास्त नाही. मात्र स्वदेशाकरितां एकनिष्ठपणानें आपलें सर्व आयुष्य व बुद्धि खर्च करण्याचा त्यांनीं रामबाण निश्चय केला पाहिजे. आम्हीं ही जी सूचना करितों ती सर्वासच अनुलक्षून करित आहोंत; पण त्यांतूनही ब्राह्मणांवर आमचा विशेष कटाक्ष आहे. इंग्रजी विद्येनें ब्राह्मणांच्या अंगीं जो विनाकारण अहंपणा उत्पन्न झाला आहे तो त्यांनीं सोडला पाहिजे. सर्व प्रकारच्या, सर्व दर्जांच्या व सर्व जातींच्या लोकांत मिसळून किंबहुना त्यांच्यांत व त्यांच्याप्रमाणें राहूनही त्यांनीं आपली स्थिति कशी सुधारावी हें त्यांस आम्हीं समजावून दिलें पाहिजे. हे लोक पशु आहेत म्हणून त्यांचा तिरस्कार करणें कांहीं पुरुषार्थ नाही. त्यांचा व आमचा गळा एकेठिकाणीं बांधलेला आहे; व अखेरीस आम्हांस जर कोणी तारणार किंवा मारणार असला तर हेच तारतील किंवा मारतील. क्षणभर युरोपियन लोकांत मिसळून वाहवा मिळविल्यानें आमचा कांहीं निभाव लागणार नाही. अगर युरोपियन राजकर्ते आमची विद्वत्ता पाहून आम्हांस कोणत्याही प्रकारचे हक्क देणार नाहीत. उलट राघू विशेष बोलावयास लागला तर त्यास पिंजऱ्यांत घालून त्या पिंजऱ्याचा ते जास्त बंदोबस्त ठेवतील. सार्वजनिक हित साधण्याची दिशा याहून भिन्न आहे. त्याकरितां खरोखरीच सर्व प्रकारच्या व सर्व जातींच्या लोकांत आम्हीं मिळून-मिसळून वागलें पाहिजे; व आमच्या स्वतःचे सर्व हित सोडून केवळ निष्काम बुद्धीनें रामदाशाप्रमाणें अथवा साल्व्हेशनिस्टाप्रमाणें या बाबतींत उपदेशकाचा व मार्गदर्शकाचा धंदा स्वीकारला पाहिजे. ख्रिस्ती धर्मोपदेशकाची धांव किती अनिवार व अमर्यादित आहे ती पाहा. सर्व हिंदुस्थान किंबहुना सर्व जग ख्रिस्ती करण्याच्या ते उद्योगास लागले आहेत; व एकदां आपणही (बौद्धधर्माच्या प्रसाराच्या वेळीं) अशाच हेतूनें त्या वेळीं माहित असलेल्या जगाच्या सर्व प्रदेशावर पसरलों होतो. ज्याला ज्याला म्हणून आपल्या देशाकरितां कांहीं कर्तव्य करावयाचें आहे, अथवा ज्याचें अंतःकरण आपल्या देशाकरितां तुटत आहे त्याला हल्लींच्या काळांही याच मार्गाचें अवलंबन केलें पाहिजे. महाराष्ट्रांतचसें काय, पण झाडून सर्व हिंदुस्थानभर पसरून लोकांस आपल्या कर्तव्याची आम्ही ओखळ करून दिली पाहिजे, व जरूर लागल्यास देशांतरही करण्यास आम्हीं तयार असलें पाहिजे. इंग्रजी शिक्षणपद्धति आमच्यामध्ये शिरून आज पाऊणशें अगर कांहीं ठिकाणीं शंभर वर्षे झालीं, इतक्या कालांत आमच्यामध्ये बूथ, ब्राडला अगर ह्यूम ह्यांच्यासारखीं माणसें निघूं नयेत ही मोठ्या दुःखाची व शरमेची गोष्ट नव्हे काय ? सरकारची आम्हांस मदत नाही खरीच; पण आपणच जर उद्योग केला नाही तर लोक तरी आपणास मदत करण्यास कसे प्रवृत्त होतील ? बरें, सरकारनें मदत केली नाही तरी तेवढ्यानें आम्ही आपलें कर्तव्य करूं नये

असें होत नाही. ज्याने त्याने आपापल्या बुद्धीप्रमाणें स्थितिप्रमाणें आणि योग्यतेप्रमाणें आपलें काम केलेंच पाहिजे. हें काम आम्हीं आजपर्यंत कितपत केलें आहे याचा प्रत्येकानें विचार करावा. आमच्या मनांत जळत असलेले विचार इतर लोकांस कळविण्याची आम्ही कधी खटपट केली आहे काय ? अथवा परकी लोक आमच्या धर्माची व आमची एकसारखी निंदा करीत असतां आम्ही त्याचा कांहीं प्रतिकार केला आहे काय ? नाही. मग उगीच राज्यकर्त्यांच्या नांवानें खडे फोडण्यांत कांहीं हंशील नाही. आम्ही पंगू तर खरेच; पण मनांत आणिल्यास परमेश्वरसत्तेनें अद्यापही हिमालय नाही तरी सहाय्य तरी चढून जाऊं; पण तशा उद्योगास कोणीच लागलेला दिसत नाही. आजमितीस निरनिराळीं सार्वजनिक कामें करण्याकरितां राहिलेल्या मंडळीचे शेंकडों मठ अगर संस्था निघावयास पाहिजे होत्या; व जपानी लोकांप्रमाणें परदेशांत जाऊन निरनिराळे उद्योगधंदे आम्हीं धुंडाळून आणावयास पाहिजे होते. परंतु आजपर्यंत ही गोष्ट केली नाही म्हणून अद्यापही ती करण्याची वेळ राहिली नाही असें नाही. अद्यापही पुष्कळ गोष्टी होण्यासारख्या आहेत. मात्र त्याकरितां मोठमोठे मठ अगर संस्था निघून त्यांनीं निरनिराळ्या दिशांनीं लोकांस जागृत करण्याची आणि त्यांची स्थिति सुधारण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. आमची या बाबतींत महाराष्ट्रावर विशेष भिस्त आहे हें सांगावयास नकोच. देशहिताकरितां भगवीं वस्त्रे धारण करण्याचा मार्ग महाराष्ट्रीयान्स अपरिचित आहे असें नाही, व तोच किता जर त्यांनीं पुढें वळविला तर सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा इंग्लंडांत घेतली अथवा कापसाच्या मालावर जकात बसवून आमचा व्यापार विनाकारण कमी करण्याचा सरकारनें प्रयत्न केला तरी त्यापासून आमचें फारसें नुकसान व्हावयाचें नाही. सारांश, देशहिताचीं जीं जीं म्हणून कामें करणें शक्य आहे तीं करण्यास साल्व्हेशनिस्टप्रमाणें वाहिलेली मंडळी आमच्यांत निघाली पाहिजे. ख्रिस्ती मिशनरी लोकांस कुळंब्यामाळ्यांत अगर महारापोरांत मिसळण्यास जर लाज वाटत नाही, तर आमच्या सुशिक्षित तरुण लोकांस ती कां वाटावी हें आम्हांस कळत नाही. लोकांत मिसळणें, त्यांना त्यांच्या हिताच्या गोष्टी समजावून सांगणें, परदेशांत जाऊन म्हणा अगर स्वदेशांत राहून म्हणा जेणेंकरून आपलें कल्याण होईल त्या सर्व गोष्टी घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणें, आशा न सोडतां यावज्जीव एकसारखी दूरवर दृष्टि ठेवून उद्योग करणें आणि सर्वांस घेऊन पुढें जाणें हा खऱ्या देशहिताचा मार्ग आहे. हें काम जेव्हां आपले लोक करूं लागतील, अथवा याकरितां जेव्हां ग्रॅज्युएट रामदासी हिंदुस्थानांत अगर इतर देशांत संचार करीत असलेले आढळण्यांत येतील तेव्हांच आमच्या अंगीं असलेल्या गुणांचा कांहीं विकास झाला तर होईल व स्थिति सुधारेल. नाहीपेक्षां परकीय राज्यांखालीं क्षीणबल होत जाऊन अखेरीस रोमच्या विस्तृत राज्यांतील प्रजेची

ज्याप्रमाणें स्थिति झाली त्याप्रमाणें आमची स्थिति होईल कीं काय अशी भीति वाटत आहे. करितां पुनः एकवार आमच्या तरुण मंडळीस आम्ही अशी विनंती करतो कीं, त्यांनीं या विषयाकडे दुर्लक्ष न करितां वर दर्शविल्या-प्रमाणें आपला देह, देशहिताच्या कामीं खर्च करण्याचा संकल्प करून व आपण आपल्या जन्मांत कांहीं तरी करून दाखवूं अशी बुद्धि मनांत बाळगून त्याप्रमाणें उद्योगास प्रवृत्त व्हावें. या कामांत यश येण्यापूर्वी आमचीं बरींच माणसें खर्ची पडतील हे आम्ही जाणून आहों; पण येथें राहून तीस कोटी प्रजेंत आणखी भर पाडण्यापेक्षां अशा रीतीनें देह ठेवण्याची पाळी आली तरीही त्यांत यत्किंचितही वाईट वाटण्याचें कांहीं कारण नाही. आज अशा प्रकारचीं सर्व हिंदुस्थानांत पन्नास साठ नाहीं तर पांच पंचवीस माणसें निघालीं तरी बसस आहे; पण तेवढीं तरी आहेत कोठें ? प्रि. गोळे यांस जर शिक्षणपद्धतींत कांहीं फरक करावयाचा असला तर ही बुद्धि विद्यार्थ्यांच्या मनांत उत्पन्न होण्यासारखा केला पाहिजे; परंतु त्याच्या ग्रंथांत ही दिशाच अजिबात सोडून दिलेली आहे.

(नंबर ७.)

प्रि. गोळे यांनीं आपल्या पुस्तकास व्यापक स्वरूप देण्याचा जो प्रयत्न केला आहे त्यासंबंधानें आमचें काय मत आहे तें कळविलें. आतां त्यांच्या ग्रंथा-तील जे दुसरे भाग आहेत त्यासंबंधानें दोन शब्द लिहून आमचे मित्र प्रि. गोळे यांची रजा घेण्याचा आमचा विचार आहे. आमचें असें मत आहे कीं, ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या असल्या प्रकारचें भपकेदार नांव न देतां प्रि. गोळे यांनीं जर “ प्रस्तुतच्या शिक्षणपद्धतीतील दोष ” असें आपल्या ग्रंथास नांव दिलें असतें तर तें अधिक शोभलें असतें; व त्यांचीं पुष्कळ मते आम्हांस ग्राह्य आहेत असें म्हणण्यास सवड झाली असती. परंतु हा योग त्यांनीं आणून दिला नाही यास आमचा नाइलाज आहे. मागील लेखांतून या विषयाचें जें विवेचन झालें आहे त्यावरून स्वदेशासंबंधें ब्राह्मण जातीचें काय कर्तव्य आहे याबद्दलचें आमचें मत-वाचकांस कळलेंच असेल. आपल्या देशाची हल्लींची स्थिति कशी आहे, ती इतकी निकृष्ट होण्याचें कारण काय, व ती सुधारण्यास कोणते उपाय करावे याचा प्रत्येक सुशिक्षित मनुष्यानें विचार केला पाहिजे. परंतु त्यांतले त्यांतही जातिधर्मानें म्हणा, अगर पूर्व संस्कारानें म्हणा, ब्राह्मण लोकांवर व विशेषतः महाराष्ट्रांतील ब्राह्मण लोकांवर असले विचार करण्याची व मार्ग शोधून काढण्याची विशेष जबाबदारी आहे असें आम्हीं समजतो. ब्राह्मण जातीचें अर्थात् ज्या लोकांनीं एकदां पुढाकार घेऊन स्वराज्याची स्थापना केली त्यांच्या वंशजाचें जर या जगांत कांहीं इतिकर्तव्य असलें तर हेंच होय. तुमच्या अंगांत ताकद नसली तर ती संपादन करा, उत्साह जात असला तर तो जाऊ देऊ नका; सारांश, कांहींही करा पण हें जें स्वदेशाचें मोठें काम आहे, ह्यापासून पराङ्गमुख होऊं नका.

पूर्वतिहासावरून हे काम करण्याचा अधिकार ब्राह्मणाकडेच आहे. व तो त्यांनी सोडून दिला तर आज त्यांचे जागी येऊन दुसरे लोक काम करतील असा संभवही नाही. यासाठी महाराष्ट्रातील ब्राह्मण उर्फ पांढरपेशे लोकांस आमची पुनः पुनः अशी विनंति आहे की त्यांनी आपले बुद्धिवैभव व सामर्थ्य केवळ सरकार-चरणी खर्च करण्याचा संकल्प करून आयुष्य घालवू नये. लोकांस त्यांच्या हक्कांचे ज्ञान करून देऊन त्यांस सुखप्राप्तीचे मार्ग दाखविणे व जेणे करून परकीय लोकांच्या खटपटीने आमच्या लोकांतील आपलेपणा नाहीसा होणार नाही अशी तजवीज करणे ही कामे ब्राह्मणांचीच आहेत. आमची राजसत्ता लयास गेलीच आहे, आहे, पण आमचा धर्म, आमचा व्यापार, आमची शेती ही देखील लयास जातात की काय अशी परकीयांच्या सुळसुळाटाने आम्हांस भीती वाटू लागली आहे. या भीतीचा प्रतिकार करून होईल तितके जास्त राजकीय हक्क संपादन करण्यास आम्ही उद्युक्त झाले पाहिजे. हा उद्योग कांही लहान-सहान नाही. तो करण्यास कित्येक चांगल्या मनुष्यांस आपले आयुष्य खर्च करावे लागेल, व इतके करूनही एक दोन पिढ्यांतच या कामांत सिद्धि येईल असे नाही, तरीही पण हा उद्योग इतका महत्त्वाचा आहे की, तो केव्हां-केव्हां केल्याखेरीज गत्यंतर नाही; व तो जितका लवकर सुरू होईल तितका चांगला. मिशनरी लोकांच्या मोठमोठ्या संस्था पाहिल्या म्हणजे आमच्यामध्ये अशा संस्था का होत नाहीत असा सहजच प्रश्न उद्भवतो. पूर्वी अशा संस्था नव्हत्या असे नाही; पण हल्लींच्या काळांत शिक्षणाचा व विचारांचा ओघ फारच उत्कृष्ट होऊन एकाच गतीने वहात असल्यामुळे कोणासही कॉलेजांत जाऊन शी. ए. व्हावयाचे व पुढे मोठी नोकरी मिळावयाची यापेक्षा कांही एक जास्त देसेनासे झाले आहे. आमच्या शिक्षणक्रमांत जर कांही एक फरक पाहिजे असला तर तो असल्या विचारांचा ओघ जेणेकरून बदलेल अशा विचारांचा पाहिजे; व प्रि. गोळे यांच्या ग्रंथांत अशा प्रकारच्या ज्या कांही सूचना आहेत या आम्हांस ग्राह्य आहेत.

ब्राह्मणांच्या कर्तव्यांपैकी मुख्य कर्तव्याचा हा विचार झाला. परंतु सर्वच ब्राह्मण या कर्तव्याला लागतात असे नाही. पुष्कळांची हाव कांही तरी धंदा करून संसार चालवावा एवढीच असणार; व ही त्यांची इच्छा जेणेकरून तडीस जाईल अशा रीतीचे त्यांस शिक्षण मिळणे अगदी आवश्यक आहे. केवळ शाळे-तील शिक्षणक्रम बदलल्याने ब्राह्मणांच्या खऱ्या कर्तव्याची त्यांस ओळख होऊन ते कर्तव्यगारीची कामे करू लागतील हे म्हणणे आम्हांस रास्त दिसत नाही असे मागे सांगितलेच आहे. शिक्षणपद्धतीतील दोषांमुळेच आमच्यामधील साहसादि गुण नष्ट झाले, हेच जर आम्हांस खरे वाटत नाही तर तो क्रम बदलल्याने उदर गुण आमच्या अंगी येतील असे न वाटणेही स्वाभाविक आहे. आमच्या ग्राह्याची, बुद्धिमत्तेची व कर्तव्यगारीची आमच्या राज्यकर्त्यांस जरूर नाही; व

आम्हीं शिकस्त म्हणजे किती उच्च उडी मारावी हें त्यांनीं ठरवून टाकिलें आहे अशा स्थितींतही आम्हांस आमचा हुरूप कायम ठेविला पाहिजे. परंतु तो किंडर गार्डन सिस्टिम शाळांत सुरू ठेविल्यानें राहिल अशी आमची मनोदेवता आम्हांस सांगत नाही. परंतु आमच्या व प्रि. गोळे यांच्या मतांत जरी या बाबतींत भेद आहे तरी त्यांनीं ज्या कांहीं शिक्षणक्रमांत लहान मोठ्या सुधारणा सुचविल्या आहेत त्यांपैकी बऱ्याच विचार करण्यासारख्या आहेत हें आम्हीं मोठ्या संतोषानें कबूल करितों. आमच्या मुलांवरील शिक्षणाचें ओझें जितकें कमी होईल, त्यांस शिक्षण देण्याचे मार्ग जितके सुलभ होतील तितके आम्हांस पाहिजे आहेत. पूर्वीच्या राज्यांत जें शिक्षण लागत होतें त्यापेक्षां इल्लींच्या राज्यांत सामान्यतः तें दसपट अधिक लागत आहे, व वरच्यावरच्या लोकांस तें शतपटही अधिक लागतें असें म्हटलें तरी चालेल. हें सर्व ओझें जितकें हलकें होईल तितकें करण्यास शाळेच्या अधिकाऱ्यांनीं व विशेषतः खाजगी शाळांच्या अधिकाऱ्यांनीं मनापासून झटलें पाहिजे. सरकारच्या दृष्टीनें खाजगी शाळांचा एवढाच उपयोग आहे कीं, सरकारास जें काम करण्यास पैशाची अडचण आहे तें काम खाजगी शाळा थोड्या खर्चानें करूं शकतात. म्हणजे सरकारच्या मनांत शाळा जास्त व्हाव्या असें आहे, पण पैसे जास्त द्यावयाचे नाहीत. करितां एका हायस्कूलच्या खर्चांत दोन खाजगी शाळा चालल्यास त्यास हव्या आहेत; व त्या होईल तितक्या करून त्यांच्या पद्धतीनें चालाव्या अशी त्यांची इच्छा आहे. या इच्छेस खाजगी शाळांच्या व्यवस्थापकांनीं कितपत मान द्यावा हाही इल्लींच्या शिक्षणपद्धतींत एक मोठा महत्त्वाचा प्रश्न आहे, पण त्याचाही कोठें प्रि. गोळे यांनीं विचार केलेला नाही. उलट आपल्या विचाराबद्दल आपल्या सोसायटीतील स्नेही जबाबदार नाहीत अशी त्यांनीं आरंभीच इशारत दिली आहे. शिक्षणासंबंधी ज्या कांहीं सुधारणा करावयाच्या त्या स्वार्थावर दृष्टी न देतां काढलेल्या शाळांतून जर व्हावयाच्या नाहीत तर व्हावयाच्या तरी कोठें हें आम्हांस समजत नाही. शिक्षण जितकें सुगम व सुलभ करितां येईल तितकें करणें हेंच खाजगी शाळांचें मुख्य कर्तव्य आहे; व तें जर त्यांनीं बजाविलें तर प्रि. गोळे यांच्या ग्रंथांतला जो ग्राह्य भाग आहे तेवढा त्यांस सहज अमलांत आणितां येईल.

ब्राह्मणांच्या व्यवसायासंबंधानें प्रि. गोळे यांचें दुसरे एक मतही आम्हांस ग्राह्य आहे. तें हें कीं, ब्राह्मणानें आपली दृष्टी इतर धंद्यांकडेही आतां थोडीथोडी वळविली पाहिजे. राज्यकारभारांतील अगर व्यापारांतील मोठ्या फायद्याचा भाग इंग्रजांनीं आपल्या हातांतच ठेविला आहे, व तो त्यांच्या मगरमिठींतून सुटेल तेव्हां सुटेल. तोंपर्यंत लोणी युरोपियनास जाऊन खाली राहिलेल्या ताकांतच आम्हांस आपली तहान भागविली पाहिजे. ब्राह्मणांच्या पूर्वीच्या व्यवसायांपैकी बराच भाग राज्यकर्त्यांनीं आपल्या ताब्यांत घेतला आहे, व जो अवशिष्ट राहिला आहे त्यांतही इतर लोकांनीं ब्राह्मणांचे वाटेकरी व्हावें अशी इंग्रज लोकांची पूर्ण

इच्छा असून त्याबद्दल त्यांचे प्रयत्नही चालू आहेत. ह्या स्थितीत केवळ नौकरी-वर ब्राह्मणांचा निर्वाह लागेल असे दिसत नाही. कारकुनीच्या धंद्यांत ज्याप्रमाणे इतर लोक प्रवेश करीत आहेत त्याचप्रमाणे इतर लोकांच्या धंद्यांतही ब्राह्मणांस थोडाबहुत प्रवेश करावा लागेल, परंतु असा प्रवेश करिते वेळीं दोन गोष्टींची खबरदारी घेतली पाहिजे. एक अशी की, त्यामुळे ब्राह्मण वर सांगितलेल्या आपल्या मुख्य कर्तव्यास विसरणार नाहीत, नाहीतर उत्साहवृद्धि करण्याच्या कामांत सर्वच हमळो बनण्याचा प्रसंग येईल. दुसरी गोष्ट अशी की, ज्या इतर जातीचे धंदे ब्राह्मणांनीं करावयाचे ते धंदे त्यांनीं अशा रीतीनें केलें पाहिजे की, त्यामुळे त्या जातीतील लोकांचाही थोडा-बहुत फायदा होईल. असें न झालें तर खोखोच्या डावाची अवस्था होणार आहे. कर्तबगारीच्या व जबाबदारीच्या जागांवरून युरोपियनांनीं ब्राह्मणांस खो दिला म्हणून ब्राह्मणांनीं वैश्यास व शूद्रास खो देऊन स्वरक्षण करावें हें तत्त्व डार्विनच्या मताप्रमाणें खरें दिसेल, पण सामाजिक नीतिमत्तेच्या अथवा देशहिताच्या दृष्टीनें असा खोखोचा प्रकार होणें आम्हांस इष्ट नाही. इंग्रजी राज्यकर्त्यांनीं सर्वासच खो दिला आहे, व सर्वांनीं मिळून ज्या जागांतून खो देऊन आपणांस काढिले आहे त्या जागांपैकी थोडीबहुत जागा तरी आपल्या कव्हांत घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. इंग्रज राज्यकर्त्यांचे असे म्हणणें आहे की, आम्ही तुम्हांस खो दिला आहे खरा, पण आम्ही तुमची अर्धी भाकरी घेतो म्हणून तुम्हांस अर्धी तरी सुखानें खावयास मिळते. परंतु हें त्यांचें म्हणणें केवळ अपमत्तलीबपणाचें आहे, गोण्या लोकांनीं हिंदुस्थानांत पाय ठेविला नसतां तर आज आम्ही सर्व रानटी अवस्थेंत असतो या म्हणण्यांत जितकें हंसील आहे तितकेंच राज्यकर्त्यांच्या वर दिलेल्या कल्पनेंत आहे. परंतु असल्या कल्पनेस पुष्टीकरण मिळण्यासारखाही कांहीं मजकूर प्रि. गोळे यांच्या ग्रंथांत एक दोन ठिकाणीं आलेला आहे.

असो; प्रि. गोळे यांनीं आपल्या ग्रंथांत प्रासंगिकतेचा विचार न करितां ठिकठिकाणीं इतक्या अप्रस्तुत गोष्टी घातल्या आहेत की, त्या सर्वांचें विवेचन करण्यास लागलें तर त्यांच्या ग्रंथापेक्षां दुप्पट मोठा ग्रंथ लिहावा लागेल. घरच्या-घरीं बसून जगांत चाललेल्या लहान मोठ्या गोष्टींवर विनदिकृत टीका करण्याची व बहुतेक गोष्टींत दोन्हीही पक्षांस मूर्ख ठरविण्याची प्रि. गोळे यांची हौस इतकी अनिवार आहे की, तिच्या टण्यांतून बहुतेक कोणताच विषय सुटलेला नाही. जणोकाय आपणांस जो हा ग्रंथ लिहिण्याचा प्रसंग आला आहे यांत आपले विचार दाखल न केल्यास ते लुप्तप्राय होऊन जगाची हानि होण्याचा संभव आहे अशी ग्रंथकर्त्यांची पुरी समजूत झालेली होती. प्रि. गोळे यांचा ग्रंथ अलीकडे भाषांतराचे किंवा उष्ट्या विचारांचे जे कांहीं ग्रंथ होतात त्यापेक्षां अधिक योग्य-तेचा आहे, व कांहीं तरी नवीन गोष्टी सांगण्याचा ग्रंथकर्त्यांचा हेतु असल्यामुळे, व त्यांची भाषासरणीही चांगली जोरदार असल्यामुळे, एकंदर ग्रंथ अपरिपक्व

विचारांचा असला तरी वाचण्याजोगा झालेला आहे असे म्हणण्यास आम्हांस कोणतीच हरकत दिसत नाही. प्रि. गोळे यांचे विचार आम्हांस मान्य नसले तरी ते एकदा वाचण्यासारखेही नाहीत असे आम्ही म्हणत नाही. हेच विचार याहीपेक्षां व्यवस्थित रीतीने प्रि. गोळे यांस लोकांपुढे मांडता आले असते, परंतु नसते विषय मध्ये आणून सर्व पक्षांच्या व विचारांच्या लोकांची टवाळी करण्याची जी ग्रंथकाराची बुद्धी आहे त्यामुळे विसंगतता, अप्रासंगिकता व अप्रयोजकता या त्रिदोषाने या ग्रंथाची किंमत बरीच कमी झालेली आहे. हे दोष काढून टाकून जर प्रि. गोळे शास्त्रीय पद्धतीने एखाद्या विषयाचे आमूलग्र विवेचन करतील तर त्यांचा ग्रंथ इतका चटकदार न झाला तरी अधिक उपयुक्त व विचारणीय होईल अशी आमची खात्री आहे. ही सूचना प्रि. गोळे यांस पसंत पडेलच असे आम्ही सांगू शकत नाही; तथापि ती करणे आमचे कर्तव्य आहे. करितां त्याबद्दल जर प्रिन्सिपालसाहेबांस वार्डट वाटत असेल तर त्यांची माफी मागून व आज पांच सात आठवडे त्यांनी आपल्या ग्रंथाने आमचे विचार लोकांस कळविण्याची आम्हांस जी संधि दिली त्याबद्दल त्यांचे आभार मानून हे त्यांच्या ग्रंथांतील प्रमुख मुद्द्यांचे स्वल्प परीक्षण पुरे करितो.

*अज्ञेयवाद.

आमचे मित्र रा. रा. नारायण लक्ष्मण फडके बी. ए. यांनी स्पेन्सरसाहेबांच्या ग्रंथाच्या आधारे मराठीत अज्ञेय मीमांसा या नांवाचा तयार केलेला ग्रंथ सदर ग्रंथाचे प्रकाशक रा. रा. दामोदरकर यांचेमार्फत आमचेकडे येऊन दोन तीन महिने झाले. परंतु दुसऱ्या विषयांच्या गर्दीमुळे त्या ग्रंथाकडे वळण्यास आम्हांस आतांपर्यंत फुरसद झाली नाही. ग्रंथाचे बाह्यस्वरूप रा. रा. दामोदरकर यांच्या उपयुक्त ग्रंथमालेतील इतर ग्रंथांप्रमाणेच सुबक झालेले आहे; व एकंदरीत त्यांनी प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथमालेस हल्लीचा ग्रंथ पूर्णपणे समजण्यासारखा झाला आहे. रा. रा. फडके यांनी ग्रंथाच्या अखेरीस हर्बर्ट स्पेन्सर यांचे स्वल्प चरित्र जोडले असल्यामुळे हा ग्रंथ अधिक उपयुक्त झालेला आहे. ग्रंथाची भाषा विषयानुरोधाने कठीण असावयाचीच; परंतु त्यांतलेत्यांत ती सुगम होण्याचा जितका करवेळ तितका प्रयत्न रा. रा. फडके यांनी केलेला आहे. जगांत ज्या ज्या वस्तु आपणांस इंद्रियगोचर होतात त्यांचे यथार्थज्ञान होणे आपणास अशक्य आहे, हे अलीकडील पदार्थविज्ञानादि शास्त्रांच्या आधाराने सिद्ध केलेले ज्यास पहावयाचे असेल त्यास हा ग्रंथ वाचून पुष्कळच फायदा होईल हे सांगावयास नकोच. आपणास जगाचे जे ज्ञान होत आहे ते कोणत्या प्रकारचे आहे याचा स्पेन्सर साहेबांनी जसा अलीकडील

शास्त्रास धरून सूक्ष्मरीतीने विचार केला आहे तसा आमच्या जुन्या ग्रंथांत नाही, हें आम्हांस मान्य आहे. पण दिक्कालादि पदार्थांच्या अज्ञेयत्वाची उदात्त कल्पना आमच्या मनावर ठसवून देण्यास स्पेन्सरसाहेबांच्या ग्रंथांचीच आमच्या लोकांस जरूर आहे असें आम्हांस वाटत नाही. यासंबंधाने रा.रा.फडक्यांचा आमच्याबद्दल थोडासा गैरसमज झाला आहे तोही येथे दूर केला पाहिजे. रा. रा. फडके यांनी या ग्रंथाच्या शेवटी जोडलेल्या हर्बर्ट स्पेन्सर यांच्या चरित्राचा उपोद्घात केसरी-कार घ्या, सुधारककार घ्या किंवा मलबारी शेट घ्या त्या सर्वांस स्पेन्सर साहेबांची मते सारखांच मान्य आहेत. “ नामदार टिळक यांचा या बाबतीत कै. आगरकरांशी कांहीं मतभेद होता अगर असेल तर तो स्पेन्सरसाहेबांच्या विचारांच्या याथार्थ्याबद्दल किंवा अयाथार्थ्याबद्दल नव्हे; तर प्रस्तुतकार्त्ता व प्रस्तुतस्थितीत ते आपणास किती व किती प्रमाणानें लागू करितां येतील याबद्दलच होता किंवा असेल. ” रा. रा. फडके यांनी आमच्याबद्दल हा जो अभिप्राय दिलेला आहे तो चुकीचा आहे असें त्यांस कळविणें भाग आहे, यांपैकीं पहिल्या भागांत स्पेन्सरसाहेबांचीं मते आम्हांस दोघांसही यथार्थ वाटतात असें लिहिलें आहे तें अगदीं बरोबर आहे; परंतु पुढें जो भेद दाखविला आहे तो मात्र वास्तविक नाही. आमचे मित्र कै. आगरकर अथवा सुधारकाचे प्रस्तुतचे एडिटर यांच्या व आमच्यामध्ये जर कांहीं मतभेद असला तर तो रा. रा. फडके समजतात त्यापेक्षा निराळ्या तऱ्हेचा आहे. आमचें असें म्हणणें आहे कीं, स्पेन्सरसाहेबांच्या अज्ञेय-सिद्धान्ताचें आमच्या बंधूस जितकें महत्त्व वाटतें तितकें हिंदुस्थानांत जन्मून आम्हांस वाटण्याची जरूर नाही. “यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” अशा रीतीने आत्म्याची व्याख्या ज्या लोकांच्या ग्रंथांतून केलेली आहे त्यांस जगाच्या मूळाशीं कांहीं अज्ञेय आहे त्याचें स्वरूप कळलें नाही तरी त्याचें अस्तित्व कबूल करावें लागतें; अर्थात् तें सत् आहे, व शास्त्र व धर्म यांची या बाबतीत एकवाक्यता होण्याचा संभव आहे, हीं तत्त्वे सांगण्यास स्पेन्सरसाहेबांच्या ग्रंथाची अवश्यकताच आहे असें आम्हांस वाटत नाही. इंद्रियार्थ सन्निकर्षापासून झालेलें ज्ञान प्रत्यक्ष असतें व तसें प्रत्यक्ष ज्ञान “इंद्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु पराबुद्धि र्यदबुद्धेः परतस्तु सः । ” असल्या विषयाबद्दल होणें शक्य नाही हें तत्त्व आमच्या पूर्वीच्या वेदांत्यास दर्शनानुशासन, पदार्थविज्ञानशास्त्र अथवा जीवनशास्त्र यांच्या साहाय्यानें जरी सिद्ध करितां आलें नसलें तरी त्या तत्त्वाची त्यास इतकी पुरी ओळख पटली होती कीं, त्याबद्दल जास्त पुराव्याची त्यांस यत्किंचितही जरूर नव्हती; किंबहुना स्पेन्सरसाहेबांनीं या अज्ञेयवादास जें स्वरूप आणिलें आहे त्यापेक्षांही परिणत स्वरूप आमच्या ग्रंथांतून या तत्त्वास प्राप्त झालें आहे. अशी स्थिति असतां दिक्कालादिकांनां सिद्धांत अनवच्छिन्न अतएव त्यांच्या मुळाशीं असूनही स्वरूपतः अज्ञात अशा तत्त्वाचा केवळ स्पेन्सरच्या आधारावर आम्हांस उपदेश करूं पाहणें म्हणजे एक प्रकारें घराचें सोनें विसरून जाऊन लोकांच्या रुप्याकरितां धांव

घेण्यासारखें आहे. यावरून स्पेन्सरसाहेबांची योग्यता आमच्या बंधूपेक्षां आम्ही कमी मानतो असे कोणीही समजू नये. उत्क्रमण तत्त्वाचा (उत्क्रमण हा शब्द इव्होल्यूशनचा अर्थ जितक्या चांगल्या रीतीने दाखविला गेला पाहिजे तितक्या चांगल्या रीतीने दाखवीत नाही) पूर्ण विकास करून हे तत्त्व चोहोंकडे लावण्याचा ज्या तत्त्ववेत्त्याने प्रयत्न केला त्याचे महत्त्व आम्ही वर्णावे तितकें थोडेंच. किंबहुना सर्व पाश्चात्य तत्त्व विचारास या महातत्त्ववेत्त्याने एक प्रकारचे निराळेच वळण लावून दिलें आहे असे म्हटलें तरी चालेल. आमच्या व आमच्या बंधूचा जो मतभेद आहे तो स्पेन्सरसाहेबांच्या यथार्थतेबद्दल नव्हे अथवा त्यांच्या योग्यतेबद्दलही नव्हे. हे आधुनिक काळचे ऋषिवर्य आम्हांसही पूज्य व वंद्य आहेत. पण त्यामुळे आम्ही आपल्या पूर्वीच्या ऋषिवर्यांस विसरून जाऊन केवळ स्पेन्सरसाहेबांचेच पोवाडे गात बसावे हे आम्हांस बरे वाटत नाही. सुधारकांत अथवा रा. रा. फडके यांच्या प्रस्तुतच्या पुस्तकांत जो दोष आहे तो हाच होय. केवळ स्पेन्सरच्या ग्रंथाचेच भाषांतर अथवा गोपवारा वाचकांपुढे मांडिल्याने हे एक कांहीं नवेंच तत्त्व ग्रंथकार आपणापुढे मांडीत आहे असा कांहीं भास होतो, व त्यामुळे त्याचा गैरसमज होऊन त्यांच्या विचारासही अनिष्ट वळण लागतें तशी स्थिति होणें इष्ट नाही. करितां ज्यांस स्पेन्सरसाहेबासारख्यांचे तत्त्वविचार आमच्या लोकांपुढे मांडावयाचे असतील त्यांनी ते इकडील पूर्वीच्या विचारांशी ताडून पाहून परस्परांचे साम्य अगर भेद लक्षांत आणून मग लोकांपुढे मांडिले पाहिजे. कारण हिंदुस्थानची जर कशाबद्दलची ख्याति असली तर ती धर्मविचारबद्दल होय. हे विचार हल्लींच्या शास्त्रीय पद्धतीने आम्हांस सुचले नसतील अगर आम्ही त्यांचे प्रातिपादन केलें नसेल, परंतु त्यामुळे त्यांची किंमत कांहीं कमी होते असे नाही. यासाठी केवळ स्पेन्सरसाहेबांचा ग्रंथ आपल्या हातांत नव्याने पडला अथवा उदात्त विचारांची त्यांच्या ग्रंथ वाचनानेच प्रथमतः आपणास ओळख झाली येवढ्यावरून आमच्या देशांतील वाचकांपुढे हे तत्त्व त्यांस नवे भासेल अशा रीतीने मांडण्यास आम्ही उद्युक्त होऊं नये. निदान हे विवेचन करिते वेळीं आमच्या जुन्या ग्रंथांतील विचारांचे याच्याशीं होईल तितकें साम्य दाखविण्याचा तरी आम्हांस उद्योग केला पाहिजे. हे काम जरा जोखमीचे व विचारांचे आहे खरें, परंतु तत्त्वविचारांचे ग्रंथ ज्या अर्थी नेहमींच प्रसिद्ध होतात असे नाही त्या अर्थी या असल्या ग्रंथांतून, पहिल्यानेच आम्ही वर सांगितल्याप्रमाणें, प्राच्य व पाश्चात्य विचारांचे साम्य दाखविण्यांत आलें पाहिजे. सारांश रा. रा. फडके यांनी आमच्या सुधारकांचा जो मतभेद दाखविला आहे तो बरोबर नसून खरा भेद निराळ्या प्रकारचाच आहे. स्पेन्सरसाहेबांचीं मते प्रस्तुत स्थितींत व प्रस्तुत काळी आपणास किती व किती प्रमाणानें लागू करितां येतील याबद्दल मतभेद असल्यामुळे आम्ही तीं विस्तारें सांगत बसत नाही असे नाही, तर आमचे असे मत आहे की, हे तत्त्वच आम्हांस नवीन नाही, व यद्यपि

त्याची भीमांसा आम्ही स्पेन्सरसाहेबासारखी केली नसली तरी विश्वाच्या बुडाशी जे काहीं आहे ते केवळ सत् आहे, इतकेंच नव्हे तर, चिदानंदात्मकही आहे, येथपर्यंत आमची मजल गेलेली आहे. या मजलेची ज्यांस ओळख झालेली नाही त्यांस स्पेन्सरसाहेबांची विचारसरणी जितकी मोहक व प्रगल्भ वाटेल तितकी ती केसरीकारांस न वाटणें अगदी स्वाभाविक आहे. अज्ञेयमीमांसेचीं तत्त्वे आम्हांस किती लागू करावयाचीं हा प्रश्न आमच्यामते उपस्थित होत नाही. हीं तत्त्वे आमच्या देशांत ज्या कोणास थोडाबहुत विचार करण्याची शक्ति आहे, मग तो जुना असो वा नवा असो—त्या सर्वांसही एकसारखी लागू आहेत. त्यांत मतभेदास कांहीं जागा नाही. परंतु आम्ही जर तीं सांगू लागलों तर आमच्या भिन्नापेक्षां तीं कांहीं तरी निराळ्या रीतीनें सांगूं; व रा. रा. फडके यांसही आमची अशी विनंती आहे की, या ग्रंथांची पुनरावृत्ति काढण्याचा त्यास प्रसंग आल्यास त्यांनीं आम्ही वर सुचविल्याप्रमाणें अवश्य व्यवस्था करावी. यापेक्षां ह्यांत तत्त्वज्ञानाबद्दल दुसरा कोणताही मतभेद आमच्यामध्ये व आमच्या बंधूमध्ये आहे असें आम्हांस वाटत नाही. स्पेन्सरच्या ग्रंथाचें नुसतें भाषांतर झालें तरीही कांहीं लहान काम झालें असें नाही. कारण खुद्द इंग्रजीतही जर असले ग्रंथ खपण्याची मारामार पडली होती तर आमच्याकडची कथा काय ? रा. रा. दामोळकर यांचे जे आभार मानावयाचे ते ह्याचसाठीं होत. स्पेन्सरच्या बऱ्याच ग्रंथांचा महाराष्ट्र वाचकांस त्यांनीं परिचय करून दिला आहे, व असाच उद्योग कायम ठेवून या ऋषिवर्यांचे ग्रंथ आम्हांस जितके अधिक वाचावयास मिळतील तितका उद्योग करावा अशी त्यांस आमची शिफारस आहे. स्पेन्सरसाहेबांच्या मतांचा यथार्थतेबद्दल वादविवाद करण्याचें हें स्थळ नव्हे, करिता ग्रंथकाराचे व प्रकाशकाचे पुनः एकवार आभार मानून हा लेख संपवितों.

(केसरी ता. १८ आगस्ट १८९६).

* न्यायमूर्ति रानडे यांची ब्रह्ममीमांसा

डॉ. प्रेक्षर यांनीं वरील विषयावर दिलेल्या व्याख्यानाचा सारांश देऊन त्या सारांशाबरोबरच इकडील वेदांत्यांचे सद्दश विचार किंवा प्रमेयें इकडील लोकांस समजून देण्याचा नामदार न्यायमूर्ति रावबहादुर रानडे यांनीं मुंबईतील वुड्सन कॉलेजांत “फिलॉसफी ऑफ थिइझम” या विषयावर व्याख्यान देऊन जो प्रयत्न केला तो खरोखरच फार प्रशंसनीय होय. धर्माचीं रहस्यें आमच्या जुन्या धर्मांत किती चांगल्या रीतीनें सांगितलीं आहेत याचें न्यायमूर्तिसारख्या बहुश्रुत व पुढारी

*[केसरी, ता. १२ आक्टोबर १८९६].

गृहस्थांनी आमच्या इंग्रजी शिकलेल्या मंडळीस बोध करून देण्याचें मनांत आणिलें हीच आधी आमच्या मतें मोठी महत्त्वाची गोष्ट आहे. सर्व धर्मीतील ईश्वरप्रणीत ग्रंथाची भट्टी लावून आपल्या बुद्धीच्या तेजःसामर्थ्याने त्यांतून गाळून निघालेला अर्क आठा आठा दिवसांनी प्रार्थना मंदिरांत जमणाऱ्या आधुनिक भाविक जनांस श्रोतृपेय करण्याचें आध्वर्युत्व आज ज्यांनी बरेच दिवस पत्करिलें होतें, त्यांचे तोंडून अगदी नूतन पाश्चात्य विचारांच्या तोडीस तोड देण्यासारखे आमच्या जुन्या प्राच्य ग्रंथांत विचार आहेत, येवढें तरी विधान त्यांच्या दृष्टीनेच कां होईना, पण सप्रमाण निघालें हें पाहून आम्हांस फार संतोष होतो; व मनात अशी उमेद येते की, आमच्या रावबहादुरांच्या विचारास जी हल्ली दिशा मिळाली आहे तिचा रोख तसाच कायम राहिल्यास शंकराचार्यांच्या अद्वैत सिद्धान्ताची आणि रावबहादुरांच्या विचाराची केव्हांना केव्हां तरी एकवाक्यता होण्याचा खास प्रसंग येईल. जर्मनीतील बरेच तत्त्ववेत्ते अलीकडे शंकराचार्यांच्या मतांचा स्वीकार करूं लागले आहेत, व कित्येकांनी तर अद्वैत सिद्धान्त हाच काय तो तर्कशास्त्राच्या कसोटीला टिकतो अगर टिकण्यासारखा आहे असें साफ लिहिलें आहे. न्या. रानडे यांच्यासारख्या प्रार्थनासमाजांतून अद्याप पूर्णपणें बाहेर न पडलेल्या गृहस्थांस जर्मन तत्त्ववेत्त्यांचे शंकराचार्यांच्या सिद्धान्ताबद्दलचे अभिप्राय पूर्णपणें कधीही संमत व्हावयाचें नाहींत हें आम्हीं जाणून आहों. भक्तिमार्गास जीव आणि ब्रह्म याचें ऐक्य विघातक आहे अशी रा. व. रानडे यांची समजूत आहे असें त्यांच्या लेखांवरून स्पष्ट होतें; पण आमच्याकडील संतमंडळींच्या मतेही ही समजूत चुकीची आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. ज्ञानमार्गानें प्राप्त होणारी सायुज्यता भक्तिमार्गानेही प्राप्त होतें असें भगवद्गीतेंत स्पष्ट सांगितलें आहे. भागवत धर्मास द्वैत अगर विशिष्टाद्वैत मताचाच स्वीकार केला पाहिजे अशी जी अलीकडे कित्येकांची समजूत झाली आहे ती चुकीची आहे असें इतिहासावरून सहज दाखवितां येईल. शंकराचार्यानंतर कांहीं शतकांनीं मध्वाचार्य व रामानुजाचार्य उत्पन्न झाले, व भागवत धर्माची उत्पत्ति पाहिली तर ती किमानपक्षी भारतकालापूर्वीची आहे असें भारतांत व गीतेंत या धर्माबद्दल जे उल्लेख आहेत त्यांवरून कबूल करावें लागतें. भारताचा काळ ख्रिस्ती शकापूर्वी तीन चारशेंवर्षे आहे असें मानलें तरी तेथपासून शंकराचार्यांच्या कालापर्यंत म्हणजे निदान एक हजार बाराशें वर्षे व त्यानंतर दोनतीनशें वर्षे म्हणजे एकंदरीत पंधराशें वर्षेपर्यंत मध्वाचार्य किंवा रामानुज यांच्या द्वैत किंवा विशिष्टाद्वैत सिद्धान्ताखेरीज ‘भक्तियोगाचें’ समर्थन झालें होतें असें मानल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं; व तसें मानलें म्हणजे भक्तिमार्गास द्वैत किंवा विशिष्टाद्वैत ब्रह्मविचारांचा आधार घेतलाच पाहिजे या मतास कांहींएक प्रमाण रहात नाहीं. मध्वाचार्य किंवा रामानुजाचार्य यांनी आपापल्या भागवत सांप्रदायास अनुकूल ब्रह्ममीमांसा केल्यावर त्यांच्या अनुयायांनी त्यांच्या ब्रह्मविचारांची त्यांच्या सांप्रदायाशी सांगड घालून दिली, येवढ्या-

वरून सदर सांप्रदायास या आचार्यांच्या सदर ब्रह्मविचारांच्या पायाची जरूर होती किंवा आहे असे सिद्ध होऊं शकत नाही. यास प्रत्यंतर पाहणें असल्यास फार लांब जावयास नको. आपल्याकडील संतमंडळी पूर्ण भक्तिपंथांतील असतां-ही त्यांनीं माध्व किंवा रामानुज मतांचा स्वीकार आणि शांकर मताचा त्याग केल्याचें उदाहरण क्वचितच सांपडेल. भक्तिमार्गास सगुण ब्रह्माची आवश्यकता आहे, व जीवाचें व ईश्वराचें सकृद्दर्शनीं तरी ऐक्य मानतां येत नाहीं हें उघड आहे. तथापि भक्तिमार्गानें एकदां मन पवित्र झाल्यावर मग “अवधे मनचि राम झालें” अशा तऱ्हेच्या अद्वैत विचारांच्या स्फूर्तिचे द्योतकउद्गार तोंटावाटे सहज बाहेर पडून जातात हें तुकारामासारख्या साधूच्या ग्रंथावरून कोणासही सहज कळून येण्यासारखें आहे. ईश्वर सकल गुणांचे अधिष्ठान आहे असें कल्पून त्याच्या सेवेतच जीवास काय तें परमसौख्य आहे, व तेंच सौख्य सदा आपणास मिळावें, त्या पलीकडे जाण्याची आपली इच्छा नाही. अशा अर्थाचीं महाराष्ट्र-भगवद्भक्त शिरोमणींच्या तोंडांतून कांहीं वचनें सहज काढून देतां येतील; पण तें कांहीं भक्तिमार्गाचें पर्यवसान नव्हे असें थोड्या विचारांतीं कोणासही समजेल. तुकारामाच्या गाथेंत कांहीं द्वैतपर व कांहीं अद्वैतपर असे जे अभंग आढळून येतात त्यांची द्वैत्यांनीं किंवा अद्वैत्यांनीं ओढाताण करून आपापल्या मतांस अनुकूल असा अर्थ करण्यापेक्षां हे निरानिराळ्या वेदांत मतांचे प्रतिपादक श्लोक देशभेदानें, कालभेदानें व अधिकार भेदानें लावावें हें आम्हांस अधिक प्रशस्त दिसतें. श्रीमद्भगवद्गीतेंतही ज्ञान, भक्ति आणि योग असे तीन स्वतंत्र ईश्वरप्राप्तीचे मार्ग सांगितले आहेत; व त्यांत कोठेही ज्ञानमार्गाच्या अमुकपंथाशीं भक्तिमार्ग संयुक्त असलाच पाहिजे असें प्रतिपादन केलेलें नाही. शंकराचार्य, मध्वाचार्य व रामानुजाचार्य यांपैकीं प्रत्येकानें भगवद्गीता आपापल्या मतांकडे ओढून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे; पण गीतेचें खरें रहस्य अशा रीतीनें त्रिधा किंवा अनेकधा होऊं शकत नाही हें थोडेंही ज्यानें शास्त्राचें अध्ययन केलें असेल त्यास कळून येईल. ज्ञान हा जसा एक मोक्षप्राप्तीचा मार्ग सांगितला आहे तसाच भक्ति हाही होय जें कार्य ज्ञानानें होऊं शकतें तेंच भक्तीनें होऊं शकते असा गीतेचा सिद्धान्त आहे; इतकेंच नव्हे तर, “क्लेशोऽधिकरस्तेषामव्यक्ता सक्तचेतसां” अशी ज्ञानमार्गाची थोडीशी उणीवही दाखविली आहे. “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन” या वाक्यावर भिस्त ठेऊन भक्तीनें अखेरीस ज्ञान प्राप्त होऊन तद्वारा मोक्षप्राप्ति असें ज्ञानमार्गातील लोकांनीं, व “तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते” या वचनावरून भक्ति असल्याखेरीज नुसत्या ज्ञानानें मोक्ष नाही हें साहजिकच आहे; पण जरा खोल विचार केला असतां असें आढळून येईल कीं, भक्तिमार्गाचें जें महत्त्व आहे तें अमुक एका विशिष्ट तत्त्वविचारावर अवलंबून आहे असें नाही. कितीही शाब्दिक ज्ञान झालें झालें तरी मोक्ष नाही हें जितकें खरें आहे तितकेंच कितीही औपचारिक भक्ति

झाली तरी त्यापासून समाधान अगर मोक्षप्राप्ति नाहीं हें खरें होय. भक्ति आणि ज्ञान हीं साधनें आहेत, व त्यांचा एकंदर मनावर जर कांहीं परिणाम झालेला नाहीं तर दोन्हीही फुकट होत; आणि परिणाम झाला असेल तर “सांख्ययोगौ प्रथग्बालाः प्रवदन्ति न पंडिताः” या वाक्यांत सांख्ययोग शब्दांत भक्तीचाही अंतर्भाव केला पाहिजे. भगवद्गीतेत सांगितलेल्या ईश्वरप्राप्तीच्या निरनिराळ्या मार्गांची एकरूपता परिणामी अथवा साध्य कोटीत आहे, साधन कोटीत नाहीं हें “यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते” या गीता वाक्यावरून उघड होतें. सारांश, ज्ञान, भक्ति आणि कर्म अथवा योग हे परस्पर सापेक्ष असण्याची कांहीं जरूर नाही, म्हणजे हे तिन्ही मार्ग सापेक्ष असले काय आणि नसले काय सारखेच. या तिन्ही मार्गांनीं ज्या स्थानी जावयाचें तें स्थान एकच आहे, व आकाशांतून पडलेलें पाणी निरनिराळ्या मार्गांनीं गेलें तरी तें जसें समुद्रांतच जाऊन पडतें तद्वत् या तिन्ही मार्गांनीं जाणाऱ्या लोकांस अखेरीस प्राप्य वस्तु एकच आहे हेंच “एकं साख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति” या वाक्याचें रहस्य आहे. ईश्वरस्वरूपाची कोणत्याही मार्गानें कां होईना पण एकदां ओळख झाल्यावर त्यांत कधीं द्वैत व कधीं अद्वैत असे विचारभेद होऊं शकतील, पण ज्ञानयोग, भक्तियोग आणि कर्मयोग असे जेव्हां ईश्वरप्राप्तीचे तीन मार्ग सागतात तेव्हां त्यांपैकीं दोघांचा अथवा तिघांचा अन्योन्याश्रय आहे असें येवढ्यावरून म्हणतां येत नाहीं.

सारांश, भागवतधर्मास अगर भक्तिमार्गास प्रथमतः जरी जीव आणि ब्रह्म हीं प्रथक् मानण्याची आवश्यकता वाटत असली तरी अखेरीस सिध्दांतपक्षीं हा समज कायम ठेवण्याची कांहीं जरूरी नाहीं असें भगवद्गीतेवरून आणि महाराष्ट्र-संत मंडळींच्या उद्गारावरून उघड होतें. न्यायमूर्ति रावबहादुर रानडे यांनीं आपल्या व्याख्यानांत हा भेद असावा तितका ठेवला नाही; व ज्ञान, भक्ति आणि ख्रिस्ती तत्त्वविचार यांची संगत घालण्याचा प्रयत्न करितांना तिन्ही पंथांची बरीच ओढाताण केलेली आहे. सत् चित् आणि आनंद या तिहींची ख्रिस्तीत्रयीशीं केलेली तुलना बरीच तिन्ही शब्दांचा अर्थविपर्यास, भागवतधर्माची महती गातां गाता तो धर्म एकाच ईश्वरप्रणित ग्रंथावर रचलेला नाही अशी समाजिस्टांचीं मते त्यांत मध्येच घुसवून देण्याची शैली बगैरे न्यायमूर्तीच्या निबंधांतील कांहीं ठळक गोष्टी किंवा गैरसमज यावर टीका करण्याचा आज आमचा विचार होता. पण प्रस्तावनेतच पुष्कळ जागा आडल्यामुळें तो विचार सध्यां एक आठवडाभर तहकूब ठेवावा लागत आहे. तथापि वर केलेल्या विवेचनावरून येवढे लक्षांत येईल कीं, माध्व किंवा रामानुज मतांची भक्तिमार्गाशीं जी कित्येकांच्या मते एकवाक्यता झालेली आहे ती मूळची नसून अलीकडच्या ग्रंथकारांनीं प्रचारांत आणिली आहे. भागवत किंवा भक्तिमार्ग हा ह्या बाबतीत बांधलेला नसून ज्याच्या त्याच्या अनुभवाप्रमाणें जो तो द्वैति

किंवा अद्वैति अथवा एक कालीं द्वैति व अन्य कालीं अद्वैति असू शकेल; व येवढी गोष्ट जर वाचकांच्या मनांत खिंबली तर पुढील मार्ग क्रमण्यास त्यांस बरेच सुलभ जाईल.

[नंबर २].

गेल्या अंकीं आम्ही जें विवेचन केलें आहे त्यावरून भक्तिमार्गाचा एखाद्या विशिष्ट ज्ञानमार्गाशीं नित्यसंबंध असण्याची आवश्यकता नाहीं, हें वाचकांच्या लक्षांत आलें असेल. भक्ति हा अंतःकरणाचा धर्म आहे व ज्ञान हें बुद्धिगम्य आहे. ' श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ' या गीतावाक्याप्रमाणें भक्तीचें रयवसान ज्ञानांत होऊन तद्द्वारा मोक्षप्राप्ति होते असें शंकराचार्यांचें मत आहे. पण हें ज्ञान अद्वैतात्मकच असलें पाहिजे किंवा विशिष्टाद्वैतात्मक असलें पाहिजे याचा बुलासा वरील वाक्यांत केलेला नाहीं. भगवंताविषयींचें प्रेम निरतिशय झाल्यावर याचा बुद्धीवर जसा परिणाम घडेल त्याप्रमाणें द्वैत, अद्वैत किंवा विशिष्टाद्वैताचा भगवद्भक्ताचे मनास बोध व्हावयाचा; व हा बोध सामान्यतः प्रत्येक मनुष्याच्या बुद्धीच्या प्रवृत्तीवर अवलंबून असणार हें उघड आहे. भक्तीच्या प्रारंभीं उपास्य-उपासकभाव कल्पावा लागतो; पण हाच शेवटपर्यंत कायम असण्याची काहीं जरूर नाहीं. सोंगट्यांचा किल्ला तयार केल्यावर त्याच्या खालच्या सोंगट्या ज्याप्रमाणें काढून घेतात, त्याचप्रमाणें भक्तिमार्गाची व योगमार्गाची गोष्ट आहे. भक्तिमार्गांत भक्तीस आणि योगमार्गांत चित्तसमाधिसिद्धयर्थ प्रथमतः काहीं तरी विषय घ्यावा लागतो; पण अखेरीस पायरीपायरीनें योगांत ज्याप्रमाणें निर्विकल्प समाधीची शेवटची अवस्था प्राप्त होते, त्याचप्रमाणें भक्त्युद्रेकानें अखेरीस निर्गुण ब्रह्माचें व जीवाचें ऐक्य अनुभवास येतें. ही स्थिति कशी व केव्हां प्राप्त होते याचा सध्यां विचार करण्याची जरूर नाहीं. रामानुजपंथाखेरीज इतर पंथांतही भक्तिमार्गी लोक आहेत, एवढ्यावरून आम्ही म्हणतो ती गोष्ट सहज सिद्ध होते. व महाराष्ट्र-संतमंडळींच्या इतिहासावरूनही त्यास पुष्टीकरण मिळतें.

असो; आतां न्यायमूर्ति रानडेच्या निबंधांतील दुसऱ्या मुद्द्याकडे वळूं. ब्रह्माचा विचार करतांना मनुष्याचें मन तीन तऱ्हांनीं फाकलें जात असते हें तीन निरनिराळीं मते प्रचारांत येण्यास मुख्य कारण आहे असा डॉ. फ्रेजर यांच्या म्हणण्याचा आशय रावबहादुरांनीं दिला आहे. सृष्टीचें वैभव पाहून दिपून जाणाऱ्या मनुष्यास सृष्टीच्या पलीकडे काहीं अशेंच आहे असें वाटत नाहीं व त्यामुळे काहीं लोक स्वभाववादी बनतात असें निबंधांत लिहिलेलें आहे. दुसरा वर्ग आत्मवाद्यांचा होय. यास सर्व जग हें मनुष्याच्या इंद्रियशक्तीनें निर्माण झालेलें असें वाटतें. मला ज्या कांहीं वस्तु दिसतात त्या मी पाहतों म्हणून आहेत; मी गेलों म्हणजे कांहीं नाहीं, अशा तऱ्हेच्या विचाराचें या मतांत प्राधान्य आहे; पण त्यामुळे मनाचें समाधान न होतां जगाचें अस्तित्व आपल्याहून भिन्न

आहे अशी जी स्वभावतः आपली समजूत आहे त्यास विरोध येतो. तिसरें मत जीवास गौणत्व देऊन ईश्वराचें प्राधान्य मानणें हें होय. हेंच मत जर्मनीं-तील सांप्रतचे तत्त्वज्ञानी यांनीं स्वीकारिलें आहे; व त्याच्याच आमच्या जुन्या वेदांत ग्रंथांत विचार केलेला आहे. “ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः” असें अर्ध्या श्लोकांत जें ब्रह्ममीमांसेचें तत्त्व सांगितलेलें आहे तें या तिसऱ्या वर्गांतच येतें. परंतु न्यायमूर्ति रानडे यांचें असें म्हणणें आहे कीं, परमेश्वर सकल गुणातीत व उदासीन मानून त्याचें व जीवाचें ऐक्य मानलें तर सत्, चित् आणि आनंद ही तीन विधानें परब्रह्मास लागू शकत नाहीत. न्यायमूर्तींच्या या विचाराचा आम्हीं पुढें विचार करणार आहों. सध्यां इतकेंच सांगायलायें आहे कीं, याप्रमाणें स्वभाववादी, आत्मवादी व ब्रह्मवादी असे जे युरोपियन तत्त्वज्ञानीं तीन मार्ग काढले आहेत त्या प्रत्येकास सटश असे जुने हिंदु मार्ग आढळतात. पैकीं स्वभाववाद्यांशीं कपिलाचें व कणादाचे साटश आहे व तिसऱ्याचें अद्वैत किंवा विशिष्टाद्वैतांशीं साटश आहे असें रा. ब. रानडे यांचें म्हणणें आहे. शेवटचें साटश दाखवितांना त्यांनीं अद्वैतापेक्षां विशिष्टाद्वैताकडे व भागवत मार्गाकडे असलेला आपला ओढा व्यक्त केला आहे. न्यायमूर्तींच्या निबंधाचा सारांश सामान्यतः वर लिहिल्याप्रमाणें आहे. डॉ. फ्रेझर यांचें मत थोडक्यांत सांगून तत्सदृश हिंदुतत्त्वज्ञानाच्या मताचा उल्लेख करावा व हिंदुतत्त्वज्ञानाच्या विचारांचें महत्त्व लोकांपुढें माडावें, हा या निबंधाचा मुख्य हेतु होता व तो हेतु सिद्धीस जावा अशी आमचीही इच्छा आहे; पण त्याचबरोबर आमच्याकडील तत्त्वविचारांचें खरें ज्ञान लोकांस व्हावें व आज जर्मनींतील तत्त्ववेत्त्यांसही मान्य झालेल्या तर्कशास्त्रदृष्ट्या अबाधित ठरलेल्या अद्वैत सिद्धान्तास विनाकारण गौणत्व येऊं नये एवढ्याचकरितां आम्हीं या निबंधावर थोडीशी टीका करण्याचें योजिलें आहे. बाकी प्रार्थनासमाजाची कोण शिला स्थापन करणाऱ्या न्यायमूर्तीसारख्या विद्वानांकडून उशिराच कां होईना, पण “आमच्या धर्मग्रंथांत पाश्चात्य अधुनिक विचारांच्या तोडीचें विचार आढळतात; व एवढ्याकरितां आमच्या जुन्या ग्रंथांचें सर्वोनीं परिशीलन करणें अवश्य आहे.” असा उपदेश लोकांस केला जातो हें काहीं कालगतीचें लहानसहान द्योतक नव्हे. हळूहळूच कां होईना, पण धर्मबाबतींत विचारी पुरुषांचीं मनं पश्चिमेकडे वाहवलीं होती तीं आतां पूर्वेकडे येऊं लागलीं आहेत हें यावरून चांगलें व्यक्त होतें! हाच विचारौघ असाच चालला तर “पुरा यत्र स्रोतः पुलिन मधुना तत्र सरितां” याच न्यायानें प्रार्थना समाजाच्या भव्य इमारतीच्या ठिकाणीं काय दृष्टीस पडतील याची वाचकांनींच कल्पना करावी.

न्यायमूर्ति रानड्यांनीं जीं दोन सादृश्ये दाखविलीं आहेत त्यांपैकीं पहिल्याचा आज आम्ही विचार करणार आहों. कपिलाची स्वभाववाद्यांत न्यायमूर्तींनीं जी गणना केली आहे ती चुकीची आहे. कपिलाच्या सांख्य मताचा कधीं कधीं नास्तिक दर्शनांत समावेश केलेला असतो एवढ्यावरून न्यायमूर्तींची ही गैरसमजूत

झाली असावी. कपिलाचें मुख्य मत म्हटलें म्हणजे प्रकृतिपुरुषवाद होय. पुरुष हा उदासीन राहून प्रकृतीच्या संगानें प्रकृतिगुणाचा उपभोग घेतो; परंतु तेवढ्यानें तो अनुदासीन होऊन कार्यकारणकर्तृत्वास हेतूभूत होत नाही व प्रकृति आणि पुरुष हीं दोन्हीही अनादि असून प्रकृतीच्या एका गुणापासून दुसरा गुण अशा क्रमानें गुणांची उत्पत्ति होतें हे सांख्याचें मत आहे. (गीता अ. १३, १९-२१) हें मत खरोखर म्हटलें म्हणजे ज्ञानमार्गातलेंच होय; परंतु त्यास नास्तिक म्हणण्याचें कारण येवढेंच कीं, शंकराचार्यांनीं प्रकृतीस मायेचें रूप देऊन आपल्या मताची वैदिक पायावर उभारणी केली, तसें कपिलाचार्यांनीं न करितां कंटप्रमाणें केवळ तर्कशास्त्ररचनाच्या जोरावर आपल्या मताची केली आहे. उपनिषद्ग्रंथांतील अव्यवस्थित विचारास व्यवस्थित रूप देण्यापेक्षां त्यांतील विचार घेऊन स्वतंत्र एक पद्धत बांधणें हेंच कपिलास अधिक इष्ट व योग्य वाटलें असावें. सारांश, कपिलाचा सांख्य योग हा एक ज्ञानमार्गच असून वेदांताशीं त्याचें इतकें साम्य आहे कीं, अद्वैतवाद्यांनीं सांख्यमतांत एकदोन उणीवा होत्या तेवढ्या काढून शंकराचार्यांनीं आपलें मत स्थापन केलें असें म्हणण्यास हरकत नाही. ‘ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्’ या गीतावाक्यांतील रहस्यही हेंच आहे. किंबहुना तत्त्वविचारांना व्यवस्थित रूप देण्याची कल्पना कपिलापासूनच उत्पन्न झाली; व कपिलाच्या पलीकडे फारशी तिची मजल गेली नाही असें म्हटलें तरीही चालेल. महाभारतांत “ज्ञानं च लोके यदिहास्ति किञ्चित् सांख्यागतं तच्च महन्महात्मन्” असें जें एके ठिकाणीं लिहिलें आहे तें अगदीं अक्षरशः खरें आहे. व कपिलाच्या दर्शनाची न्यायमूर्तीस चांगली ओळख असती तर त्यांनीं सर्व वेदांत-विचारांचें उगमस्थान जें सांख्यदर्शन त्याच्या कर्त्याची स्वभाववाद्यांत गणना केली नसती. याबद्दलचें जास्त विवेचन दुसऱ्या सादृश्याचा विचार करतांना पुढील खेपेस करूं.

[केसरी ता. २७ आक्टोबर १८९६.]

(नंबर ३.)

गेल्या अंकीं कपिलाचार्यांचें सांख्यमत स्वभाववाद्यांत घालतां येण्यासारखें नाही, तर तो एक तत्त्वज्ञानाचा पंथ आहे, व त्यांत ब्रह्माचें पुरुष या नांवानें जें स्वरूप वर्णिलें आहे तें जरी औपनिषधपंथास कबूल नसलें तरी तेवढ्यावरून सांख्यमार्ग ज्ञानमार्ग नव्हे असें सिद्ध होत नाही, असें थोडक्यांत दाखविलें. आज त्याचाच थोडासा जास्त विचार करून वेदांतमताचा व त्याचा कसा काय संबंध आहे याचें व सच्चिदानंद ब्रह्मस्वरूपाचें थोडेंसें प्रकृत विषयास धरून विवेचन करावयाचें आहे. या विषयावर सविस्तर लिहीत बसल्यास महिन्यांच्या महिनेही पुरणार नाहीत हें सांगावयास नकोच.

ज्ञानमार्गाच्या संबंधाने कोणता मार्ग प्राचीन व कोणता अर्वाचीन हे हल्लींच्या ऐतिहासिक माहितीवरून ठरवितां येणें कठिण आहे; तथापि उपनिषदांची आर्षरचना व कपिलाचार्यांची न्यायानें व युक्तीनें तत्त्वज्ञान पद्धति यांचा विचार करितां असें अनुमान होतें कीं, उपनिषद ग्रंथांत चौहोंकडे पसरलेलीं तत्त्वज्ञानाचीं रत्नें घांसून पुसून त्यांचा एक हार करण्याचा पहिला प्रयत्न कपिलाचार्यांनीं केला असावा. कपिलाचार्यांच्या पद्धतींत म्हणजे सांख्यमतांत व्यंग काय तें येवढेंच कीं, तें केवळ युक्तीवर, तर्कावर आणि न्यायावर बसविलेलें आहे. अशा मतास उपनिषदप्रमाण मानणाऱ्या तत्त्ववेत्त्यांनीं नास्तिक मत म्हणावें हें एका अर्थीं स्वाभाविक आहे; पण कसेंही झालें तरी प्रकृति आणि पुरुष किंवा सामान्यतः इंद्रजीत ज्यांस मंदर आणि स्पिरिट किंवा फोर्स असें म्हणतात हीं दोन्ही तत्वे भिन्न व अनादि आहेत; प्रकृतीचे गुणसृष्टीच्या आरंभी विकास पावून परंपरेनें 'गुणागुणेषु वर्तन्ते' या न्यायानें भिन्न गुणात्मक जग निर्माण करतात; अंतकालीं तेच गुण प्रकृतींत विलय पावतात; आणि पुरुष हा जरी सुखदुःखाच्या भोक्त्वास हेतुभूत असला तरी तो खरोखर त्या सुखदुःखासंबंधानें उदासीन असतो इत्यादि जीं सांख्याचीं मते तींच ब्रह्मसूत्रांत रूपांतरानें नजरेस येतात. सारांश, ब्रह्मविचार कितीही जुने असले तरी त्यांची पद्धतशीर रचना प्रथमतः सांख्यांनींच घालून दिली असावी; व त्यानंतर वेदांतसूत्रकारांनीं त्या पद्धतींत श्रुतीस धरून चालण्यास जरूर तेवढे फेरफार करून ब्रह्म आणि माया अशा प्रकारचा वेत केला असावा असें आम्हास वाटतें. कोणाही एखाद्या मोठ्या विशाल बुद्धीच्या आचार्यानें एखादी सयुक्तिक नवीन कल्पना काढिली म्हणजे त्याच्या मागून जन्मास आलेले आचार्य त्याच पद्धतीचें अनुकरण किंवा रूपांतर करून तें शास्त्र अधिकाधिक परिणतावस्थेस आणितात हें सर्वत्र आहे. न्यूटननें पृथ्वीच्या किंवा पदार्थांच्या आकर्षणशक्तीची कल्पना काढिल्याबरोबर अथवा डार्विनसाहेबांनीं विकासधर्माचें मत प्रसिद्ध केल्यावर त्याचा पुढें कसा प्रसार झाला हें ज्यास माहीत आहे त्यास कपिलाचार्यांनीं प्रकृति आणि पुरुष हा जो भेद स्पष्ट रीतीनें व पद्धतशीर प्रथमतः जगापुढें मांडिला त्याचेंच पुढें ब्रह्म व माया हें कसें रूपांतर झालें हें लक्षांत येईल. जें काय ज्ञान आहे तें सर्व सांख्यापासून निघालें असें जें महाभारतांत म्हटलें आहे त्याचाही अर्थ हाच होय. सांख्यमताच्या प्रवर्तकांनीं उपनिषदाचा थोडाबहुत जर स्पष्ट आधार घेतला असता तर वेदन्तसूत्रांत सांगितलेल्या पद्धतीची कदाचित् उत्पत्तिही झाली नसती. कसेंही असो; ज्या अर्थीं ब्रह्मसूत्रांत सांख्याचें खंडण आहे त्या अर्थीं हें मत ब्रह्मसूत्रकालाच्या पूर्वीचें आहे, व बहुतकरून पद्धतशीर तत्त्वविचाराचा उगम सांख्यापासूनच झाला असावा असें अनुमान करावें लागतें.

असो; न्यायमूर्ति रानडे यांनीं सच्चिदानंद स्वरूपांवर जी थोडीशी आपल्या निबंधांत टीका केली आहे तिचा आतां थोडासा विचार करूं. अन्न

हे ब्रह्म आहे, मन हे ब्रह्म आहे इत्यादि जीं विधाने आहेत तीं पारमार्थिक नसून मार्गोपदेशक आहेत हे ब्रह्मसूत्रभाष्यांत व इतर ठिकाणीं अनेकशः व्यक्त केलेले आहे. मन, बुद्धि इत्यादि इंद्रियांच्या पलीकडे व त्यांना अगोचर ब्रह्मस्वरूप आहे हे “ इंद्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्यद्बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ” या गीतावचनावरून उघड होतें. अशा ब्रह्माचें ऊर्फ अज्ञेयाचें स्वरूप काय आहे हे सांगण्याची मोठी मुश्किल आहे. कोणी एका ऋषीस ब्रह्म काय आहे म्हणून विचारलें असतां तो गप्प बसला त्यांतीलही बीज हेंच. तथापि हे जें कांहीं अज्ञेय तें ‘ आहे ’ येवढें मात्र आपणांस कळून येतें; व याचमुळे त्याच्या स्वरूपाबद्दल ‘ सत् ’ हे विधान करितां येतें. त्याचप्रमाणें प्रकृती-हून किंवा जड सृष्टीहून ब्रह्माचा भेद दाखविण्याकरितां ‘ चित् ’ हेंही पण ब्रह्म-स्वरूपाचें विधान बरोबर आहे असें म्हटलें पाहिजे. येथपर्यंत न्यायमूर्ति रानडे यांचा व अद्वैतवाद्यांचा फारसा मतभेद नाही. मतभेद काय तो आनंदस्वरूपाबद्दल आहे. आनंद अनेक प्रकारचे आहेत. मनुष्याचा, पितरांचा, देवांचा इत्यादि. यांपैकीं ब्रह्मस्वरूपाचा आनंद कोणता हाच काय तो मुख्य प्रश्न होय. जगामध्ये जें सुख, समाधान व शांति दृष्टीस पडते तीच अथवा तशा प्रकारचीच शांति अगर सुख ब्रह्मस्वरूपांत असावें व पहिल्याची उत्पत्तीही दुसऱ्यापासूनच झाली असावी असा न्यायमूर्ति रानडे यांच्या लिहिण्याचा श्लोक आहे; व भक्तिमार्गाच्या दृष्टीनें ब्रह्मस्वरूपाची अशा तऱ्हेची कल्पना अधिक ग्राह्य आहे या मार्गीनें जाणाऱ्या लोकांस अशा तऱ्हेच्या आनंदस्वरूप ब्रह्माची झटकन ओळख पटून ब्रह्मानंदीं त्यांची टाळी लागण्यास सुलभ पडतें हें आम्हांसही मान्य आहे, पण तात्त्विकदृष्ट्या विचार करितां व्यावहारिक सुखदुःखाचा ब्रह्मस्वरूपांत अंतर्भाव करणें म्हणजे ब्रह्मस्वरूप मानवी मनोधर्मांनीं व्याप्त अतएव विनाशी आहे असें अप्रत्यक्ष रीतीनें कबूल करण्यासारखें आहे. भक्तिमार्गीत व वेदांतविचारांत जो भेद आहे तो हाच; तथापि भक्तिमार्गाचें अखेर पर्यवसान अद्वैतांतही होऊं शकतें हें आम्ही मागे दाखविलेंच आहे. सुख दोन प्रकारचें आहे. एक निरनिराळ्या विषयांपासून प्रतिकूल वेदनानिवारक व अनुकूल वेदनाजन्य आणि दुसरे सर्वत्र समबुद्धि होऊन प्रसन्नांतःकरणापासून उत्पन्न झालेलें. भर्तृहरिनें हीं दोन्ही सुखें “ प्रतीकारो व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ” आणि मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ” या दोन चरणांत थोडक्यांत फार चांगल्या रीतीनें सांगितलेली आहेत. यापैकीं ज्या लोकांचा ओढा पहिल्या सुखाकडे असेल त्यास ब्रह्मस्वरूपाची कल्पना न्यायमूर्ति रानडे हे सांगतात तसल्या प्रकारची आनंदमय होईल. परंतु ज्यास व्यवहारिक सुखाहून भिन्न आनंद आहे असें वाटतें, त्यांच्यामते ब्रह्मानंद अगदीं निराळ्याच प्रकारचा असला पाहिजे. असल्या आनंदांत ‘ रस ’ नाही असें न्यायमूर्तीस वाटण्याचा संभव आहे;

व शंकराचार्यांनी सांगितलेले ब्रह्मस्वरूप निरस आहे असे म्हणण्याचा त्यांचा झोंक आहे; आनंदाच्या व्याख्येतच जेथे मतभेद तेथे आनंदमय ब्रह्मस्वरूपाच्या समजांतही फरक झाल्यास त्यांत कांहीं नवल नाही. यासंबंधाने भगवद्गीतेत पुढील श्लोक दिलेला आहे:—

विषया विनिवर्तते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्ज्यं रसोऽप्यस्य पट्टं निवर्तते ॥

यावरून आनंदमय ब्रह्मस्वरूपाची ओळख झाल्यावर 'रस' नाहीसा होतो असा भगवद्गीतेचा उघड आशय आहे. न्यायमूर्ति रानडे यांस तो रस पहावयास पाहिजे आहे, तेव्हां त्यांचे ब्रह्म याहून खालच्या पायरीचे आहे असे म्हणणे भाग येते.

सरतेशेवटीं हिंदुधर्मातील तत्त्वविचार व ख्रिस्ती धर्मातील तत्त्वविचार यांची जी त्यांनी तुलना केली आहे. त्यासंबंधाने दोन शब्द सांगून त्यांच्या व्याख्यानाचे हे परीक्षण संपवितो. ख्रिस्ती धर्माचे बाह्यस्वरूप म्हणजे त्यांच्या मठांची व धर्मसंस्थांची व्यवस्था ही कांहीं अनुकरणीय आहे हे न्यायमूर्तीचे म्हणणे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. श्रीशंकराचार्य अथवा रामदास यांनी जेव्हां धर्मसंस्थापना करण्याचे मनांत आणिले तेव्हां निरनिराळ्या ठिकाणी मठ स्थापन करून धर्मसंस्थांची त्यांनी अगोदर व्यवस्था लाविली, हे इतिहासावरून आपणांस दिसून येते. परंतु धर्माची खरी योग्यता केवळ धर्मसंस्थांच्या व्यवस्थेवर अवलंबून नसते हेही केवळ विसरतां कामा नये. ज्या धर्मात ईश्वर व जीव यांच्या परस्परसंबंधाचे अतिसूक्ष्म रीतीने विवेचन झालेले नाही तो धर्म कोणत्याही शिकलेल्या लोकांत प्रसृत होण्याची आशा नको. ख्रिस्ती धर्माची सांप्रतची स्थिति अशा प्रकारची आहे. सच्चिदानंद या तीन प्रकारच्या स्वरूपाचे ख्रिस्ती धर्मातील तीन गोष्टीशी जे न्यायमूर्तींनी साम्य दाखविले आहे ते पुष्कळच ओढून ताणून बसविलेले आहे. दारूस व भाकरीस ख्रिस्ताच्या रक्तामांसाचे प्रतिनिधि बनविणे हे जीव आणि ईश्वर यांचे ऐक्य मानण्यासारखेच आहे असे म्हणणे आमच्या मते अगदीच उपहासास्पद आहे. यापेक्षा यांचे साम्य रानटी लोक आपल्या आवडत्या मनुष्यास मारून त्याचे मांस खातात याच्याशी अधिक आहे, असे जे स्वामी विवेकानंदांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे ते अधिक सयुक्तिक आहे. ख्रिस्ती धर्मात व हिंदुधर्मातील भक्तिमार्गात न्यायमूर्ति रानडे यांनी अशा एक दुसरा भेद दाखविला आहे की, ख्रिस्ती धर्मात एकच ग्रंथ ईश्वरप्रणीत मानला जातो. भागवत धर्मात सर्वच धर्म व धर्मग्रंथ ईश्वरप्रणीत मानतात. आमच्या मते हे विधान जरा चुकीचे आहे. भागवत धर्मातील लोक प्रार्थनासमाजांतील लोकांप्रमाणे कुराण, बायबल आणि वेद हे सर्वच सारख्या योग्यतेचे मानून आपल्या विचाराप्रमाणे या सर्व ग्रंथांतील

गोष्टींची एकवाक्यता करून त्याप्रमाणे चालण्यास तयार असतात असे आम्हांस वाटत नाही. भागवत धर्मात भक्तीचे महत्त्व आहे, उपास्य देवतेचे नाहीत हें:—

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम् ॥

या गीतेंतील श्लोकावरून उघड होतें. सर्व ग्रंथ सारखेच ईश्वरप्रणीत आहेत असे जरी भागवतधर्मात मानलें असलें तरी ख्रिस्त्यांचा विधि पारशांनीं आणि पारशांचा विधि मुसलमानांनीं उचलावा असा त्याचा अर्थ नाही. ज्याच्या त्याच्या धर्माप्रमाणे ज्याने त्याने श्रद्धापूर्वक ईश्वराचे भजन केलें असतां त्यास मोक्षप्राप्ति होते. अरेबियन नाईटमधील एका गोष्टीत सांगितल्याप्रमाणे भक्तीचा विषय ख्रिस्त असल्यासच स्वर्गाचे दरवाजे उघडतील हे खुणेचे शब्द न पटल्यास तें दार उघडणार नाही असे हिंदुधर्माचे तत्त्व नाही; व हें तत्त्व ख्रिस्तीधर्मोपासकांच्या मनांत शिरण्यास अद्याप कितीक शतके लाटलीं पाहिजेत. ख्रिस्ती धर्मपेक्षां हिंदुधर्माचे महत्त्व विशेष आहे असे या एकाच गोष्टीवरून सिद्ध होतें, मग आमचे ख्रिस्ती भट आपल्या उपास्य देवतेच्या नांवानें कितीही ओरडा करोत. न्यायमूर्ति राववहादुर रानडे यांनीं जे हें हिंदुधर्माचे महत्त्व दाखविलें आहे तें खरोखरच सर्वांनीं व विशेषतः सुशिक्षितांनीं नेहमी ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. या बाबतींत त्यांचा आमचा बिलकूल मतभेद नाही. मतभेदाचीं स्थळे निराळींच आहेत. व तींही उत्तरोत्तर कमी होत चाललीं आहेत हे पाहून आम्हांस फार समाधान वाटतें. न्यायमूर्ति रानडे यांची विशाल बुद्धि. प्रार्थनासमाजाच्या पंथांतून भागवतधर्मात शिरून तेथून उपनिषद् मार्गाकडे वळली यावरून पुढें लवकरच ती अद्वैत सिद्धांतांत शिरून तेथें स्थिर होईल अशी आम्हांस उमेद आहे.

[केसरी, तारीख २७ आक्टोबर १८९६]

*भारतवर्ष.

भारतवर्ष या नांवाच्या नवीन निघालेल्या मासिक पुस्तकाचे दोन अंक आमचेकडे आलेले आहेत, व त्यांत लिहिलेल्या विषयांवरून पाहतां माजी काव्येतिहाससंग्रहाप्रमाणे हेंही पुस्तक 'मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें' सर्वांस प्राप्त करून देण्याच्या फार उपयोगी पडेल असे आमचें मत आहे. पुस्तकाची छपाई व बाह्यस्वरूप चांगलें असून त्याची वर्षाची किंमत टपाल हंशिलाखेरीज चार रुपये ठेविली आहे. हें पुस्तक येथें नवीन निघालेल्या डेक्कन व्हर्नाक्यूलर सोसा-

यटीच्या मदतीने काढिले आहे; तथापि त्याचे अस्तित्व बऱ्याच अंशी लोकाश्रयावर अवलंबून असल्यामुळे त्यास लोकांकडून जर चांगला आश्रय मिळाला नाही तर खुद्द काव्येतिहाससंग्रहाची जी अवस्था झाली व त्याच्या पूर्वार्धाची जी होत आहे, तीच त्याच्या ह्या 'उत्तर भागा'चीही होईल हे मराठ्यांच्या इतिहासाचा व भाषेचा अभिमान बाळगणाऱ्या प्रत्येक गृहस्थाने लक्षांत ठेविले पाहिजे. मराठ्यांच्या इतिहासांत महत्त्वाचे कोणते भाग आहेत व त्यापासून आम्हांस कोणता उपयोग होण्यासारखा आहे, हा इतिहास राष्ट्राचा आहे का व्यक्तीचा आहे; मराठ्यांनी जे पराक्रम केले ते धर्मप्रेरणेने केले किंवा स्वातंत्र्य संपादण्याकरिता केले; जे गुण अव्वल मराठेशाहींत महाराष्ट्रांत दिसत होते ते आतां लुप्त-प्राय झाले कीं काय; कोणत्या प्रसंगांतून कशा युक्तीने आम्ही आपली सुटका केली; आमच्या राष्ट्राची उन्नति होण्यास कोण कसे कारणीभूत झाले, त्यास काय काय युक्त्या योजना लागल्या आणि ज्यांनी या कामी आपल्या देशवांधवांचे हित लक्षांत न आणितां अडथळे आणिले त्यांचे निवारण कसे करावे लागले; किंबहुना दीड पावणेदोनशे वर्षेपर्यंत महाराष्ट्रांतच नव्हे, तर सर्व हिंदुस्थानभर आमच्या वीरांनी जो पराक्रम गाजविला त्याचे मूल बीज व साधने कोणतीं व पर्यवसान काय झाले याची सकारण, सशस्त्र व मार्मिक माहिती करून घेऊन त्यावरून आमच्या भावी स्थितीसंबंधाने कांहीं अनुमान करितां येण्याजोगे असल्यास ते करावे, निदान या इतिहासावरून जेवढा बोध घेण्यासारखा असेल तेवढा लोकांस करून द्यावा अशी इच्छा अलीकडे पुष्कळांस होऊ लागली आहे. हे ज्याने गेल्या दोन चार वर्षांतील महाराष्ट्र देशांतील चळवळीचे व इतिहासग्रंथांचे अवलोकन केले असेल त्यास तेव्हांच कळून येईल. मराठ्यांचा इतिहासाची जी अभिरुचि अव्वल इंग्रजीत पक्त इंग्रज लोकांतच आढळून येत होती. परंतु अलीकडे कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी महाराष्ट्रांतील लोकांच्या विचारसरणीस जे वळण लाविले त्यामुळे आपल्या इतिहासाबद्दलची आस्था व अभिमान ही विशेष जागृत होऊन त्यांचीं फलेही आपल्या नजरेस येऊ लागली आहेत; व यांतीलच भारतवर्ष हे एक फळ होय. या मासिक पुस्तकाच्या चौसष्ट पृष्ठांपैकी चौवीस पाने जुन्या बखरी, ऐतिहासिक पत्रे, यादी यांच्या प्रकाशनार्थ देण्याचा मासिक पुस्तककर्त्याचा हेतु आहे. बाकी आठ पाने पत्रव्यवहारांकरितां, व बत्तीस पाने वाङ्मयात्मक किंवा ऐतिहासिक स्वतंत्र निबंधांकरितां राखून ठेविली आहेत. पहिल्या दोन अंकांत 'मराठ्यांच्या इतिहासाची सामुग्री' व 'ऋग्वेद' हे दोन विषय आलेले चांगले आहेत, तथापि भारतवर्षासारखे पुस्तक होईल तितकें ऐतिहासिक बखरी, जुने कागद किंवा निबंध यांच्या प्रकाशनार्थच चालावे असे आमचे मत असल्यामुळे ऋग्वेदासारख्या विषयांवरील निबंधाचा संग्रह या पुस्तकांत न झाल्यास त्यापासून पुस्तकाची योग्यता कांहीं कमी होईल असे आम्हांस वाटत नाही. काव्येतिहास संग्रहांत, मराठी कविता, संस्कृत काव्ये, आणि महाराष्ट्र इतिहास या

तीनही विषयांचा समावेश केल्याने त्या मासिक पुस्तकाचें मराठ्यांच्या इतिहासास जितकें सहाय्य व्हावें तितकें झालें नाहीं, इतकेंच नव्हे तर एकपक्षी थोडासा अडथळाही झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. यापैकी काव्यसंग्रह कसाबसा कां होईना, पण स्वतंत्र रीतीने निघाला असून तो अद्याप चालूं आहे. इतिहास-संग्रह अशाच प्रकारें चालू झाला असतां तर बरें झालें असतें. वाङ्मयाची त्यांत भर घातल्याने त्याची लोकप्रियता अधिक वाढेल असें आम्हांस वाटत नाहीं; व याचकरितां या दोन्ही गोष्टी एकत्र करूं नयेत अशी प्रकाशकास आमची सूचना आहे. किंबहुना आनंदाश्रमांत ज्याप्रमाणें संस्कृतग्रंथ छापून निघतात त्याप्रमाणें वर्षातून कांहीं मराठ्यांच्या इतिहासावरील नियमित जुने ग्रंथ व लेख वर्गणीदारांस मिळत असतील तर दरमहा ह्मसेव्दीनें वीसपंचवीस पृष्ठें दिल्यानें जो उपयोग होतो त्याहून अधिक उपयोग होऊन मराठ्यांच्या इतिहासाचें पुनरुज्जीवन करण्याचा जो हेतू तो अधिक सिद्धीस जाईल अशी आमची पूर्ण समजूत आहे. दोन ओष्टी एकावरच लादण्याचा होईल तितके करून प्रयत्न करूं नये. मराठ्यांच्या इतिहासाची साधनें अद्याप पुष्कळ प्रसिद्ध व्हावयाचीं आहेत असें पहिल्या अंकांतील लेखावरूनच उघड होतें; व असें जर आहे तर त्या कामींच या मासिक पुस्तकाचा सर्वांशींच उपयोग करावा असें आम्हांस वाटतें.

असो; आतां यांतील कांहीं लेखांचा विचार करूं. मराठ्यांच्या इतिहासाची सामुग्री हा निबंध खरोखरच वाचण्यासारखा आहे. इंग्लिश ग्रंथकारांनीं कोणते जुने ग्रंथ मिळविले, ते अगर त्यांचीं भाषांतरे उपलब्ध आहेत कीं नाहींत, फारशी भाषेत कोणते ग्रंथ मिळू शकतील, जुन्या सरदाराकडे अगर संस्थानिकांकडे कोणते कागद मिळण्यासारखे आहेत इत्यादि गोष्टींचें या निबंधांत उत्तम विवेचन केलेलें आहे; व विशेषतः ग्रॅण्डफसाहेबांनीं आपणास मिळालेलीं पत्रें जाळलीं असावोंत असा जो त्यांजवर एक आक्षेप होता तो मुद्देसूद रीतीनें खोडून काढलेला आहे. तथापि परकीयांनीं आमचा इतिहास लिहिण्यांत व आमचा आम्ही लिहिण्यांत खरें काय अंतर आहे याबद्दल जितकें विवरण व्हावयास पाहिजे होतें तितकें या निबंधांत नाहीं. आमचें तर असें मत आहे कीं, आमच्या राष्ट्राचा, लोकांचा, भाषेचा आणि धर्माचा योग्य अभिमान बाळगणारा विद्वान् व मार्मिक इतिहासकार आमच्यांत निपजणें हें मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साहित्यापैकी प्रमुख साहित्य आहे, व तें जोंपर्यंत आमच्या देशांत मिळत नाहीं तोंपर्यंत आमच्या अंतःकरणास मोहून टाकणारा आमच्या देशाचा इतिहास आम्हांस वाचावयास मिळण्याची कधीही आशा नको. ग्रॅण्डफचा इतिहास कितीही निःपक्षपातबुद्धीनें लिहिलेला असला तरी त्यांत मेकॉलेच्या इंग्लंडच्या इतिहासांत जी गोडी आहे ती कोठेंच आढळून येत नाहीं. परंतु यासंबंधानें येथें आज सविस्तर वर्णन करितां येत नाहीं. मराठ्यांच्या इतिहासाचे निबंधांत जे चार भाग केलें आहेत ते थोडे बदलून पांच भाग करावे असें

आम्हांस वाटतें. पहिला भाग शिवाजीपूर्वीचा, दुसरा फक्त शिवाजीचा, तिसरा बाजीरावापर्यंतचा, चौथा पानपतच्या युद्धापर्यंतचा आणि पांचवा नाना फडणीसाच्या मृत्यूपर्यंतचा. हे भाग कोणत्या तत्त्वावर आम्हीं केलें आहेत हें वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. आमच्या मतें शिवाजीमहाराजांचा आणि त्यांच्या मागे संभाजी, राजाराम व शाहू यांचा असे दोन निराळे काळ मानले पाहिजेत, परंतु हा भेद ग्रीन साहेबांच्या इंग्लिश लोकांच्या इतिहासाप्रमाणें महाराष्ट्र लोकांचा जर कोणी इतिहास लिहूं लागला तर त्या वेळीं विचार करण्यासारखा आहे. यामुळें इल्लींच्या निबंधास कांहीं कमीपणा येत नाहीं. बखरीवर ज्या टीपा दिल्या आहेत त्या अधिक काळजीनें यावयास पाहिजेत. उदाहरणार्थ, दुसऱ्या अंकांतील बावीस पानांतील संस्कृत श्लोकांवरील टीप पहा. हा श्लोक रायगड येथील जगदीश्वराच्या देवळावर कोरलेल्या श्लोकाचा अपभ्रंश पर्याय आहे, पण त्याबद्दल टीकेंत कांहीं उल्लेख नाहीं. शिवाजीमहाराजांच्या पहिल्या अंकांत चौथ्या पानांवर दिलेल्या जन्मतिथीसंबंधानेंही टीपेंत दुसऱ्या दोन तिथी इतरत्र दिल्या आहेत त्यांचा उल्लेख करावयास पाहिजे होता. मोडीचें बालबोध करतांनाही कांहीं चुका झाल्या आहेत. उदाहरणार्थ अंक एक पृष्ठ चार यांत ‘भीमेनें उतार देऊन पलीकडे जल’ असें आहे तें “ पलीकडे नेलें ” असें पाहिजे. असो, सरतेशेवटीं लोकांनीं या पुस्तकास अवश्य आश्रय देऊन मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें अधिकाधिक उपलब्ध करण्याचें श्रेय संपादावें अशी त्यांस विनंती करून व प्रकाशकांनीं आरंभिलेल्या उद्योगाबद्दल त्यांचें अभिनंदन करून हा लेख पुरा करितों.

विलायतेंत नुकताच सामाजिक सुधारणेसंबंधानें जो एक कायदा पास झाला तो मंजूर करिते वेळीं पार्लमेंट सभेंत जो वादविवाद झाला त्याची प्रसिद्ध झालेली हकीकत वाचण्यासारखी आहे. विलायतेंत अमुक एका सभेनें किंवा अधिकाऱ्यानें ठरविलेली गोष्ट लोकांनीं मान्य करावयाची, व त्याप्रमाणें निर्बंध असूं नये अशी कोणाची इच्छा असल्यास त्यानें लोकांत चळवळ करून पुन्हा सभेकडून तो निर्बंध फिरवून घ्यावा, व असा निर्बंध फिरवून घेईपर्यंत त्यानें सभेच्या पूर्वीच्या नियमाप्रमाणें वागलें पाहिजे. अशी व्यवस्था असल्यामुळें आमच्याकडील सुधारकांप्रमाणें तिकडील सुधारकांत बजबजपुरी मात्र नाहीं. सर्व कामें लोकांच्या प्रतिनिधींच्या बहुमतानेंच अखेरीस निकालास लागतात, व तो निकाल सर्वास कबूल करावा लागतो. आपल्या इकडे मेलेल्या बायकोच्या बहिणीशीं लग्न करण्यास धर्मशास्त्राप्रमाणें कोणतीही अडचण नाहीं. कारण बाय-

कोच्या आताशीं नवऱ्याचा सर्पिड्य संबंध येत नाही. पण खिस्तीधर्मशास्त्रा-प्रमाणें आणि कायद्याप्रमाणें आपलें व आपल्या बायकोचें सर्पिड विवाहासारखेच वर्ज धरितात. पैकीं बायकोचें सर्पिड निदान बायकोची बहीण तरी विवाह्य असावी अशाबद्दल आज इंग्लंडांत पन्नास वर्षे खटपट सुरू आहे; व पार्लमेंट सभेपुढें याबद्दलच्या कायद्याचा अनेक वेळां मसुदा येऊन तो आजपर्यंत अनेक वेळां नामंजूर झालेला होता. कारण सर्व मिशनरी लोक, म्हणजे हाऊस ऑफ लॉर्ड्समध्ये असणारे बिशप वगैरे, हे अशा प्रकारच्या विवाहास अनाचार किंवा दुराचार समजत असल्यामुळें प्रतिकूल होते; व त्यांच्याप्रमाणेंच नवऱ्याच लॉर्ड-स्त्रीं मते होती. पाद्री लोकांचें दुसरें असेंही म्हणणें होतें कीं, अशा तऱ्हेचे विवाह कायदेशीर झाल्यानें घरांतील नीति विघडून जाईल. कारण मग एका-द्याची स्त्री मयत झाली तर त्याच्या मुलांवाळांची काळजी घेण्याकरितां त्याच्या बायकोची बहीण घरांत आली तर तिच्याबद्दलची बहीणीची बुद्धि नाहीशी होऊन पुढें एकंदर अनाचार होईल. सारांश ज्यू लोकांच्या रितीभाती, बाय-बलची शास्त्राज्ञा, इतर देशांतील खिस्ती लोकांचे आचार वगैरे यांबद्दल पुष्कळ भवति न भवति, वाद, चर्चा व तंटे दरवेळीं होत आलेले आहेत. हे तंटे सतत पन्नास वर्षे जेव्हां चालले तेव्हां यंदा अखेरीस या विलाचें हाऊस ऑफ लॉर्ड्स-मध्ये तिसरें वाचन होऊन तें एकदांचें पास झालें. तरीही ड्यूक ऑफ आर्गाईल, व्हायकाऊंट हॅलीफक्स वगैरे लॉर्ड्स व बहुतेक बिशप या विलाच्या विरुद्ध होते. मेलेल्या बायकोच्या बहिणीशीं लग्न करण्याची परवानगी मिळण्याकरितां जर इंग्लंडसारख्या सुधारलेल्या देशांत विवाहसुधारणेच्छु मंडळीस पन्नास वर्षे एकसारखी खटपट करावी लागली तर आमच्यासारख्या देशांत पुनर्विवाहाची मोकळीक दहा वीस वर्षांत मिळाली नाही म्हणून सुधारक मंड-ळीनें बंड करण्यास तयार व्हावें ही आश्चर्याची गोष्ट नव्हे काय ! समजा पुढें तोच तोच विषय पुनः पुनः मांडणें व त्यांतील लोक शहाणे असोत वा मूर्ख असोत, तरी त्यांच्याचबरोबर वाद करून एकदां नाही तर दोनदां, दोनदां नाही तर चारदां, त्यांची खात्री करून देण्याचा प्रयत्न करणें व अखेरीस बहुमत आपल्यासारखे करून घेऊन आपला हेतु तडीस नेणें हेंच खऱ्या सुधारकाचें कर्तव्य आहे. परंतु आमच्या दुर्दैवानें आमच्याकडे जुनें किंवा नवे यांपैकीं कोणीच अशाप्रकारच्या पद्धतीचा अंगीकार करित नाहीत. पुनर्विवाहाकरितां पंच-वीस वर्षांमागे श्रीशंकराचार्यामार्फत पुण्यास शास्त्री व गृहस्थ यांची मोठी सभा भरली होती, तिचा निकाल सुधारकास प्रतिकूल झाला. परंतु पुढें तशाच प्रकारें लोकांपुढें हा विषय ठेवून दर दहा वर्षांनीं जर पुनः पुनः अशा सभा भरविल्या तर केव्हांना केव्हां तरी पुनर्विवाहास थोडीबहुत मोकळीक मिळेल. पण येवढा खटोटोप करावा कोणी ! एकदां आपल्याविरुद्ध निकाल झाल्यावर इकडे स्वैच्छ वागण्यास मोकळीकच झाली व आतां मजल येथपर्यंत येऊन ठेपली आहे कीं,

स्वामीस अर्ज ऊर्फ नोटीस पाठवावयाची ती अशी की, तुम्ही विधवाविवाहास परवानगी द्या, नाही तर आम्ही हवे तसे वागू. ही पद्धत बंडाची आहे. सुधारणेची नव्हे, हे आम्ही सांगावयास नकोच. वर सांगितलेल्या मेलेल्या बायकोच्या बहिणीशी लग्न करण्याबद्दल इंग्लंडांत जो कायदा पास झाला त्याच्या हकीमतीवरून आमच्या सुधारकांनी बराच बोध घेण्यासारखा आहे. हल्ली समाजाची बरीच अनवस्था होत चालली आहे. राज्यकर्त्यांच्या कायदेकौन्सलांत लोकांचे पाहिजे तितके प्रतिनिधी नाहीत; व असले तरी विधवाविवाहाच्या कामांत कायद्याने झाले आहे त्यापेक्षा जास्त करितां येईल की नाही, व करावे की नाही याबद्दल बरीच वानवा आहे. तेव्हां अशा स्थितीत समाजाला नियमन करणाऱ्या ज्या पूर्वीच्या संस्था आहेत त्यांपैकी एखादीच पुनरुज्जीवन करण्याचा आम्ही उद्योग करावा किंवा नाही, हा आपल्यापुढे एक मोठा प्रश्न आहे. परंतु त्याचा व्हावा तसा विचार झाला आहे असे आम्हांस वाटत नाही. सामाजिक परिपद हे काम करण्यास नालायक आहे हे आम्ही पूर्वी अनेक वेळां सांगितलेच आहे.

[केसरी—ता. ११ ऑगस्ट १८९६]

यासंबंधाने लिहीत असतां गेल्याअंकीं आम्ही येथील शुद्ध पक्षीयांबद्दल जे लिहिले होते त्यास प्रत्युत्तर म्हणून त्यांच्या एका कैवाऱ्याने जो मजकूर प्रसिद्ध केला आहे त्याबद्दल पुन्हा एकवार दोन शब्द सांगणे जरूर आहे. गेल्या आठवड्यांत येथे वे. शा. सं. महामहोपाध्याय गोपाळाचार्य कऱ्हाडकर हे आले होते. चार चार पांच पांच शास्त्रे अध्ययन केलेल्या जुन्या शास्त्री मंडळपैकीं वयाने, विद्वत्तेने अथवा स्वभावाने यांची बरोबरी करणारे आतां क्वचितच आढळतील. पुनर्विवाहाचा जो येथे मोठा वाद झाला त्यांत सर्वांनुमतें यांस सरपंच नेमिले होते. असो; आचार्य येथे आल्यावर आमची वे. शा. शून्य मंडळी त्यांच्याकडे लागलीच खेपा घालू लागली. एकानें त्यांस असे सांगितलें की, आपण मागे शास्त्रार्थ दिलाच आहे तो येथे भरसभेत सांगून धर्मरक्षणाचें श्रेय घ्यावें. शास्त्री. बुवांनीं ती गोष्ट करण्याची नाकारिली तेव्हां त्यांस नुसत्याच पानसुपारीस आमंत्रण केलें. त्यासही गोपाळाचार्य जात नव्हते, पण अखेरीस त्यांनीं ती गोष्ट कबूल केली. पुढे पानसुपारी देण्यापूर्वी जीं भाषणें झालीं, त्यांत ग्रामण्याचा विषय काढलाच, व जवळच्या मंडळींनीं शास्त्रीबुवांशीं बोलतांना शास्त्रीबुवांस असें सुचविलें की, श्रींची आज्ञा सशास्त्र नाही तेव्हां तिचा आम्ही कसा अंमल करावा. यावर महामहोपाध्याय यांनीं ताबडतोब असा जबाब दिला कीं श्रींची आज्ञा श्रींनींच फिरविली पाहिजे. तात्पर्य, श्रींची आज्ञा सशास्त्र आहे कीं नाही हे ठरविण्याचा व सशास्त्र असल्यास ती मानावयाची, नाहीपेक्षां नाही, हा जो अधिकार येथील वेदशास्त्रशून्य मंडळीनें आपणांकडे घेण्याचा चालविला आहे,

हा वेदशास्त्रसंपन्न महामहोपाध्यायांस बिलकूल पसंत नाही व कधीं होणारही नाही. हायकोर्टाचा हुकूम कायदेशीर असला तर मी मानीन, असें जर कोणी उद्यां म्हणूं लागला तर बेलीफ त्यास न जुमानतां त्याच्या घरांतील भांडी जप्त करून खुशाल घेऊन जाईल. आचार्यांचें मत तसेंच आहे. श्रींनीं केलेली आज्ञा श्रींनीं फिरविल्याखेरीज त्यांस गत्यंतर नाही. ही पानसुपारी झाल्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं एका पत्रावर आचार्यांची सही घेण्याकरितां शुक्लपक्षीय मंडळी त्यांच्या घरी गेली होती. हें पत्र श्रींकडे जाण्याचें असून त्यांत आपण शास्त्रांप्रमाणें हुकूम द्यावा अशी विनंति केली होती; म्हणजे अर्थात् झालेला हुकूम शास्त्राप्रमाणें नाही. चतुः-शास्त्रांत पारंगत असलेल्या विद्वानांस ही कारकुनी कळणार नाही असा कित्येक सरदारांचा समज होता, पण आचार्यांस लगेच ही मखली समजून त्यांनीं सही करण्याचें नाकारिलें. तेव्हां शास्त्राप्रमाणें हे शब्द काढून टाकिले व अखेरीस कशी तरी आचार्यांची त्यावर सही करून घेतली. ह्यावरून उघड दिसून येईल कीं श्रीजगद्गुरुंची आज्ञा सशास्त्र किंवा अशास्त्र ठरविण्याचा अधिकार आपल्याकडे घेण्याचें जें येथें काहीं निव्वळ गृहस्थ मंडळींनीं बंड माजविलें आहे तें आचार्यांस बिलकूल पसंत नाही. कसेही असलें तरी पुनः श्रींकडे जाणें हाच त्यांस मार्ग आहे, असें त्यांनीं निश्चून सांगितलें. आम्हीं गेल्या अंकी दिलेली हकीकत अक्षरशः बरोबर आहे; परंतु यासंबंधानें आमच्या सरदार मंडळींस शंका असेल तर ती त्यांनीं आम्हांस कळवावी म्हणजे ती आम्ही आचार्यांकडे पाठवून त्यांच्याकडून ती मंजूर होऊन आल्यास आपल्या लेखांत मोठ्या आनंदानें दुरुस्ती करूं.

[केसरी-ता. ११ आगस्ट १८९६].

* श्रीशिवाजीमहाराजांची जन्मतिथि.

आज हा विषय हातीं घेण्याचें कारण येत्या सोमवारीं रायगड येथें व अन्यत्र होणारा श्रीशिवजयंत्युत्सव हें एक तर खरेंच, पण याशिवाय या विषयाकडे लक्ष जाण्यास रा. रा. विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांनीं नुकतेंच प्रसिद्ध केलेले “ मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, खंड ४ या ” हें पुस्तकही मुख्यत्वेकरून कारण झालें आहे. रा. रा. राजवाडे यांनीं आपल्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें या पुस्तकास १४० पृष्ठांची एक मोठी प्रस्तावना जोडून पुढें पांच ऐतिहासिक ग्रंथ छापलेले आहेत. हे ग्रंथ पेशवाईच्या इतिहासासंबंधाचे आहेत, पण प्रस्तावनेत जे निरनिराळे विषय घेतले आहेत, ते सर्व शिवाजीमहाराजांच्या कारकीर्दीबद्दलचे

* (केसरी-ता. २४ एप्रिल १९००).

असून त्यांची चर्चा रा. रा. राजवाडे यांनी शोधकबुद्धीने काळजीने केलेली आहे. शिवाजीचे वेळच्या इतिहासासंबंधाने गेल्या वर्षात प्रसिद्ध झालेलं महत्त्वाचं असें हें एकच पुस्तक होय. निरनिराळ्या वादग्रस्त विषयांवर बखरीतून किंवा अन्यत्र ठिकाणी मिळालेली माहिती एकत्र गोळा करून ती परस्परविरोधी असल्यास त्यांपैकी खरी कोणती व खोटी कोणती याचा निर्णय करण्याचें काम किती नाजूक आहे हें रा. रा. राजवाडे यांच्या ग्रंथावरून कोणाच्याहि सहज नजरेस येण्यासारखें आहे; व आमची अशी आशा आहे की, रा.रा.राजवाडे हे मराठ्यांच्या इतिहासांतील निरनिराळ्या शंकास्थानांचें असेंच परीक्षण करून त्यासंबंधानें योग्य माहिती लोकांपुढें मांडण्याचा आपला क्रम पुढेही चालू ठेवतील.

रा. रा. राजवाडे यांच्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेतील पान ४१ यांत शिवाजी-महाराजांच्या निरनिराळ्या बखरींत सांपडणाऱ्या जन्मतिथी देऊन अखेरीस शके १५४९ वैशाख शुद्ध ५, सोमवार, रोहिणी नक्षत्र ही तिथी विश्वसनीय आहे असें ठरविलें आहे. रा. रा. राजवाडे यांच्या या निकालासंबंधानें आज येथें विवेचन करण्याचा आमचा इरादा आहे. फक्त २७५ वर्षांपूर्वी जन्मास आलेल्या शिवाजीमहाराजांच्या जन्मतिथीसंबंधानें बखरींत व जुन्या कागदपत्रांत इतका घोटाला असावा हें मोठेंच आश्चर्य होय. पण वस्तुस्थिति तशी आहे खरी. जुन्या कागदपत्रांतून शिवाजीमहाराजांचा जन्मकाल पांच सहा प्रकारें दिलेला आहे व हे काल इतके भिन्न आहेत कीं शक, संवत्सर आणि तिथी यासंबंधानें एकाचा मेळ दुसऱ्याशी पडत नाहीं. महिना मात्र सर्वत्र वैशाख आहे तेव्हां तो बरोबर असावा येवढेंच काय तें त्यावरून संतुष्टीदर्शनी खात्रीनें सांगतां येईल. बाकीच्या बाबतींत नीट चौकशी करूनच निकाल दिला पाहिजे हें उघड आहे.

निरनिराळ्या जन्मतिथी व त्यांवरील आक्षेप.

प्रथमतः निरनिराळ्या बखरीतून किंवा जुन्या कागदपत्रांतून कोणकोणत्या तिथी दिल्या आहेत व त्यांवर काय काय आक्षेप आहेत तें पाहूं.

(१) शिवाजीमहाराजांचा समकालीन व आश्रित भूषणकवी याच्या शिव-भूषण-काव्यांत महाराजांच्या जन्मतिथीचा उल्लेख नाहीं.

(२) त्यानंतर सभासद व चित्रगुप्त यांच्या बखरी. सभासदांची बखर शिवाजीमहाराजांचें देहावसान झाल्यावर १४ किंवा १७ (शके १६१६ किंवा १६१९) वर्षांचे आंत तयार झालेली आहे व चित्रगुप्तांनीं हीच वाढवून लिहिली आहे. या दोहोंतही जन्मतीय दाखल केलेली नाहीं. शिवाजीमहाराज व जिजाबाई शहाजीस भेटण्यास बेंगळूरस गेलीं “ ते समयीं राजियास वर्षे बारा होती ” हाच काय तो या बखरींत वयाचा पहिला उल्लेख आहे.

(३) तिसरी बखर मल्हारराव रामराव चिटणीस यांची. यांत जन्मतीय “ शके १५४९, प्रभवनाम संवत्सरे, वैशाख शुद्ध २ गुरुवार ” अशी दिलेली असून पुढें सहा ग्रह उंच पडले असें लिहिलें आहे. गणितानें पाहतां या दिवशीं

गुरुवार येत नाही, शनिवार येतो; व नक्षत्रही भरणी येते. महारावांची बखर शिवाजीचे नंतर सुमारे १३० वर्षांनी लिहिलेली आहे.

(४) रायरीची बखर प्रो. फारेस्टसाहेबांच्या सिलेक्शनमध्ये प्रसिद्ध झालेली. यांत आरंभी शिवाजीचा जन्म शक १५४८ लिहिला आहे. पण बखरीच्या सरतेशेवटी “ शिवाजी शालिवाहन शके १५४९ वैशाखमासी जन्मले, आणि शके १६०२ साली रायगड येथे वारले ” असे लिहून पुढे “ त्यांचे आयुष्य ५३ वर्षे पैकी गादीवर १७ व पुंडाईत ३६ गेली ! ” असे लिहिले आहे. दादोजी कोंडदेव वारले तेव्हा शिवाजी १६ वर्षांचे होते असाही मध्ये लेख आहे. यांत तिथीचा कोठेही उल्लेख नाही. पण रा. रा. राजवाडे असे लिहितात की, त्यांजवळ असलेल्या रायरीच्या बखरीच्या प्रतीत शिवाजीचा जन्म “ शके १५४८, क्षयनाम संवत्सर, वैशाख शुद्ध ५, चंद्रवार ” असा दिला आहे. गणिताने या दिवशी सोमवार येत नाही, गुरुवार येतो; व नक्षत्र आर्द्रा येते. रायरीच्या बखरीचे इंग्रजी भाषांतर इ० सन १८०६ त झालेले आहे हेही लक्षांत ठेविले पाहिजे.

(५) काव्येतिहास संग्रहकारांकडे धारेहून पाठविलेल्या एका जंत्रीत शिवाजीचा जन्म शके १५४९, प्रभव, वैशाख शुद्ध ५, सोमवार म्हणून दिला आहे. सोमवारी संध्याकाळी पंचमी लागते असे गणितारून कळते. या दिवशी नक्षत्र रोहिणी असावे असे वाटते असे रा. राजवाडे म्हणतात. पण गणिताने मृग किंवा आर्द्रा निघते. रोहिणी निघत नाही. तिथिनिर्णयाचे कामी नक्षत्र जमेल धरणे असल्यास गणिताने रोहिणी पंचमीस येणे शक्य नाही हा वैशाख शुद्ध पंचमीवर एक मोठाच आक्षेप आहे.

(६) बडोदे येथे छापलेल्या “ श्री शिवदिग्विजय ” नांवाच्या बखरीत श्रीशिवाजीची जन्मतीथ शके १५४९ प्रभव, वैशाख शु॥ २, गुरुवार, रोहिणी नक्षत्र अशी दिली आहे. प्रण शुद्ध द्वितीयेस गुरुवार किंवा रोहिणी नक्षत्र येत नाही हे वर सांगितलेच आहे. यासंबंधाने या बखरीत पुरातन म्हणून तीन श्लोक दिले आहेत. त्यांचा विचार पुढे येईल. ही बखर शके १७४० त लिहिलेली आहे असे मागे कसरीत आलेच आहे. शके १७४० म्हणजे सन १८१८; तथापि रा. राजवाडे लिहितात त्याप्रमाणे हीत माहिती जुन्या कागदपत्रांवरून घेतली आहेसे दिसते.

(७) बडोद्यास छापलेल्या “ श्रीशिवप्रताप ” या बखरीत शिवाजी महाराजांचा जन्मकाळ “ शके १५४९ रक्ताक्षीनाम संवत्सर ” असा लिहिला आहे-पण शके १५४९ साली संवत्सर प्रभव येतो; आणि रक्ताक्षी संवत्सर शके १५४६ साली पडतो.

(८) पुरुषोत्तम कविकृत संस्कृत शिवकाव्यांत शिवाजीची जन्मतीथ नाही.

(९) काव्येतिहासांत छापलेली “ मराठी साम्राज्याची छोटी बखर ”

यांत शिवाजी राजांचा जन्मशक “ १५४९ क्षयनाम संवत्सरे, माहे वैशाख शु॥ ५, चंद्रवासरी ” असा लिहिला आहे; पण शके १५४९ त संवत्सराचें नांव प्रभव येतें, क्षय येत नाही; आणि सोमवारी उदयास चतुर्थी असून रात्रौ पंचमी लागते.

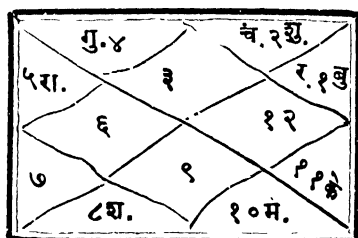
(१०) भारतवर्ष यांत शिवछत्रपतींची ९१ कलमी बखर छापली आहे. तींत कलम १५ यांत शिवाजीराजे यांचा जन्मशक शके “ १५५९ क्षयनाम संवत्सर, वैशाख मास, शुद्ध ५, चंद्रवारी ” असा लिहिला आहे. १५५९ ही चूक असावी त्या ठिकाणी १५४९ पाहिजे. म्हणजे मराठी साम्राज्याच्या छोट्या बखरीतील आणि ही तीथ एकच येते. अर्थात दोहोंवर आक्षेपही एकच येतात.

(११) भारतवर्षांत छापलेली “ छत्रपतींची वंशावलिबद्ध यादि ” यांतही “ शके १५४९ वैशाख शुद्ध ५ ” अशी तीथ दिलेली आहे. पण वार वगैरे घातला नाही, तेव्हां पडताळा पाहण्यास जागा नाही.

(१२) भारतवर्षांत न्यायशास्त्री पंडितराव यांच्या बखरींत शिवाजीराजे यांचा जन्मकाल “ शके १५४९ प्रभव ” एवढाच लिहिला आहे.

(१३) भारतवर्षातील पंतप्रतिनिधीच्या बखरींत शिवाजीराजे यांची जन्म-तीथ “ शके १५४९ प्रभवनाम संवत्सरे, वैशाख शुद्ध १५, इंदुवार ” अशी दिली आहे. येथे “ शुद्ध १५ ” ही हस्तदोषाने शु॥ ५ ऐवजी पडलेली दिसते. वैशाख शुद्ध १५ स चंद्रवार येत नाही. यावर भारतवर्षकार अशी टीप देतात की, “ शिवाजीची जन्मतीथ आजपर्यंत वैशाख शुद्ध ५ आणि २ अशी आढळांत आली. या बखरींत १५ आहे, व एका यादींत तृतीया आहे. बहुमताने द्वितीया कायम झालेली आहे ” ‘ व्होटे ’ घेऊन तीथ कायम करण्याची ही रीत अपूर्व आहे !

(१४) काव्येतिहाससंग्रहांत छापलेले सभासद कृत शिवछत्रपतींचे चरित्र रा. सा. काशिनाथ नारायण साने यांनी निराळें प्रसिद्ध केले आहे. त्याचें परिशिष्ट ३ यांत रा. रा. साने यास उपलब्ध झालेली शिवछत्रपतींची म्हणून एक लग्न-कुंडली दिली आहे ती:—

या जन्मकुंडलींत उच्चीचे ग्रह सहा न येतां चारच म्हणजे गुरु, मंगळ,

रवी आणि चंद्र इतके येतात; व शुक्र स्वर्गर्हाचा येतो. पण ही कुंडली गणितानें विश्वसनीय मानतां येत नाही. कुंडलीमध्ये रविमेषांचा व चंद्र वृषभांचा आहे. तेव्हां महिना वैशाख होऊं शकतो. गुरु कर्काचा म्हणजे चोहोच्या आंकड्यांवर आहे. गणितानें पाहतां वैशाखमासी कर्कराशींत गुरु शके १५४५ साली होता. तेव्हां या कुंडलीवरून शके १५४५ वैशाख शु॥ २ अगर ३ रोजी १० वाजल्या-पुढें म्हणजे मिथुन लग्नावर शिवाजी जन्मला असें रवि, चंद्र आणि गुरु यांच्या स्थितीवरून होतें. या साली वैशाख शु॥ २ स सोमवार येतो व सूर्योदयानंतर ९।१० घटकांनीं रोहिणी नक्षत्रही लागतें. संवत्सराचें नांव रुधिराद्वारी येतें. म्हणजे रवि, चंद्र आणि गुरु यांची स्थिति खरी मानली तर शिवाजीराजे यांची जन्मतिथी 'शके १५४५' रुधिराद्वारी संवत्सरे, वैशाख शु॥ २ व सोमवार सूर्योदयात् गतघटी सुमारे १०।११ नक्षत्र रोहिणी अशी येते. परंतु १५४५ हा शक कोणत्याही बखरींत दिलेला नाही. तेव्हां पत्रिकेंतील गुरु चुकला असावा असें मानणें भाग येतें. या कुंडलीवर दुसरा आक्षेप असा आहे कीं, शके १५४५ साली गणितानें शनि वृश्चिकेचा न येतां कर्काचाच येतो आणि राहू सिंहीचा न येतां तूलेचा येतो. तात्पर्य, गुरुवरून शके १५४५ हें साल कायम केलें तर पत्रिकेंतील शनि व राहू जमत नाहीत; आणि पत्रिकेंतील राहू किंवा शनि कायम धरला तर गुरु जमत नाही. अर्थात् ही कुंडली विश्वसनीय नाही. मागाहून कोणी तरी गणित ज्योतिष न जाणणारानें रचली असावी असें दिसतें.

गोषवारा

वर जे १४ निरनिराळे आधार दिले आहेत ते सर्व एकवट करून परीक्षण केल्यास असें आढळून येईल कीं, भूषणकवी, सभासद आणि चित्रगुप्त यांच्या जुन्या ग्रंथांतून शिवाजीराजे यांची जन्मतिथी दिलेली नाही शिवाजीराजे यांचे समकालीन किंवा ते वारल्यानंतर १०।२० वर्षांचे आंत लिहिलेल्या बखरींतून अगर ग्रंथांतून त्यांची जन्मतिथी नसावी हें जरा चमत्कारिक दिसतें. जन्मतिथीचा पहिला उल्लेख रायरीची बखर व चिटणीसाची बखर यांत आढळतो. शिवदिग्विजयांत त्याचें स्पष्टीकरण आहे व नक्षत्रही दिलें आहे. जन्मकुंडली विश्वसनीय धरतां येत नाही हें वर सांगितलेंच आहे. शिवाय ती कोणत्याही बखरींत दिलेली नाही, हेंही ध्यानांत ठेवण्यासारखे आहे. वैशाख मास सर्वत्र दिलेला आहे, त्या बद्दल मतभेद नाही. शक कोणी १५४८ देतात व कोणी १५४९ देतात. तीथ (२) द्वितीया आणि (५) पंचमी अशी दोन प्रकारें दिलेली आढळते. वारही दोन आहेत, गुरुवार आणि चंद्रवार. नक्षत्र एकच ग्रंथांत म्हणजे श्रीशिवादिग्विजयांत दिलेले आहे आणि तें रोहिणी आहे. सारांशः—

(१) शके १५४९ प्रभावनाम संवत्सरे, वैशाख शु. २ गुरुवार; अगर शुद्ध ५ चंद्रवार.

(२) शके १५४८ क्षयनाम संवत्सरे, वैशाख शुद्ध २ अगर वैशाख शुद्ध ५ चंद्रवार.

या चार तिथीपैकी कोणती तरी तीथ वरील चौदा आधारांवरून निष्पन्न होते. यापैकी कोणती खरी हें पाहण्यापूर्वी गणित करून कोणत्या तिथीस कोणते वार व नक्षत्र पडते हें पाहिलें पाहिजे. कारण बहुमतानें निर्णय करण्यापेक्षां रा. रा. राजवाडे यांनीं लिहिल्याप्रमाणें कालनिर्णय करण्याच्या कामीं शक, सन, महिना, तीथ, वार, नक्षत्र, करण इत्यादि जास्त तपशीलवार माहिती जर कोणी दिली असेल व ती गणितानें खरी ठरत असेल तर तीच तिथी खरी व विश्वासनीय मानणें अधिक न्याय व समंजस आहे. हा तोडगा करण्यापूर्वी ज्योतिर्गणिताप्रमाणें तीथवार कोणते येतात हें पाहिलें पाहिजे. तें पाहण्यास मुख्य साधन म्हटलें म्हणजे कै० रा. रा. शंकर बाळकृष्ण दिक्षित आणि मि. राबर्ट सिवेल या दोघांनीं सन १८९६ सालीं प्रसिद्ध केलेलें “हिंदुपंचांग” हें पुस्तक होय. या पुस्तकांत इसवी सन ३०० पासून इसवी सन १९०० पर्यंत कोणत्या तारखेस कोणता वार, तीथ अगर नक्षत्र होतें हें काढण्याकरितां कोष्टकें दिलेलीं आहेत. याप्रमाणें गणित केलें तर खालीं लिहिल्याप्रमाणें तीथ, वार, शक, सन, नक्षत्र वगैरे गणितरीत्या निष्पन्न होतात. यांत शक धरला आहे तो गत आहे. वर्तमान नव्हे. जसें, शके १५४९ याचा अर्थ आम्हीं शालिवाहन शकाचीं १५४९ गतवर्षे असा करितों; पण दीक्षित यांचे पुस्तकांत यासच १५५० वर्तमान शक असें म्हटलें आहे. यंदांच्या पंचागांतून शक १८२२ दिला आहे, पण दिक्षित यांचें पुस्तकांत त्याचे गणित १८२३ शकापुढें सांपडेल, हें पुस्तक पाहणारांनीं ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. असो, या पुस्तकावरून तिथ, वार वगैरे निघतात ते येणेंप्रमाणें:—

१. शके १५४९, प्रभव, वैशाख शुद्ध २ रोजी वार शनवार येतो व सूर्योदयीं भरणी नक्षत्राचा चतुर्थचरण येतो. इंग्रजी तारीख ७ एप्रिल १६२७ अशी आहे.

२. शके १५४९, प्रभव, वैशाख शु॥ ५ रोजी मंगळवार येऊन उजाडत्या मंगळवारीं आर्द्रा नक्षत्राचा पहिला चरण येतो. परंतु पंचमीस सोमवारीं रात्रीच सुरवात झालेली आहे. इंग्रजी तारीख १० एप्रिल १६२७ अशी येते.

३. शके १५४८, क्षय संवत्सरे, वैशाख शुद्ध २ स सोमवार येतो. सोमवारीं सूर्योदयीं किंवा किंचित् नंतर द्वितीया लागते. नक्षत्र कृत्तिका आहे. पण सोमवारीं मध्यरात्रीच्या सुमारास रोहिणी लागते. इंग्रजी तारीख २७ एप्रिल १६२६ अशी येते.

४. शके १५४८ क्षय, वैशाख शुद्ध ५ स गुरुवार येतो. सकाळीं आर्द्रेचा प्रथम चरण आहे. इंग्रजी तारीख २० एप्रिल १६२६ अशी येते.

गणितानें ही स्थिति येते. इचा व बखरींतील तिथीचा मेळ कसा घालावा हाच मुख्य प्रश्न आहे प्रथमतः सालाचा निकाल केला पाहिजे. म्हणजे शके १५४८ किंवा शके १५४९ याचा निर्णय झाला पाहिजे. तो करण्यास 'बहुमता' खेरीज अन्यप्रमाण म्हटलें म्हणजे शिवाजीची मृत्युतीथ शके १६०२ चैत्र शुद्ध १५ रविवार व तेव्हां त्यांचें ५३ वर्षांचें वय होतें हे लेख होत. मृत्युतिथीबद्दल मतभेद नाही. त्याचप्रमाणें शिवाजीच्या आयुष्यक्रमांत १२ वर्षे निमटपणें गृहवास, ३६ वर्षे पुंडाई आणि ५ वर्षे राज्यभोग असेही अनेक उल्लेख आहेत. बेंगलुरास शहाजी गेला तेव्हां तो १२ वर्षांचा होता असा सभासदांनीं जो उल्लेख केला आहे आहे त्यावरूनही शके १५४९ च निघतात. शके १५४९ घालून पुढें संवत्सराचें नांव क्षय असें जें कांहीं बखरींत दिलें आहे तें चुक आहे. सारांश, मृत्युतिथीच्या वेळीं बखरींतील शिवाजीच्या वयासंबंधानें आलेले उल्लेख पाहतां शिवाजीमहाराज यांचा जन्म शके १५४९ तच घरावा लागतो. वैशाख महिना सर्वोत्तम मान्य आहे. तेव्हां शके १५४९, प्रभव, वैशाखमास, येथपर्यंत जन्मतिथीचा पुष्कळ अंशी निर्णय झाल्यासारखाच आहे. आतां शुद्ध २ किंवा ५ एवढ्याचाच निर्णय कर्तव्य आहे. ह्यांत

शंकास्थान

असें आहे कीं शुद्ध द्वितीया (२) ही तीथ कायम केल्यास चिटणीसाच्या बखरी-प्रमाणें गुरुवार येत नाही; आणि वैशाख शुद्ध ५ [१५४९] कायम केल्यास सोमवारी रात्री पंचमी पडते खरी, पण सूर्योदयाची पंचमी मंगळवारी येते. तथापि रात्री जन्म झाला असें धरल्यास शके १५४९, वैशाख शुद्ध ५, सोमवार येथपर्यंत जुळतें, व एवढ्यावरून रा. रा. राजवाडे यांनीं ही तिथी विश्वसनीय धरली आहे. पण रा. रा. राजवाडे म्हणतात त्याप्रमाणें "सोमवार सरतां सरतां रोहिणी नक्षत्र येत नाही, मृग नक्षत्र येतें. किंबहुना वैशाख शुद्ध ५ स (मग ती १५४९ ची घरा अगर १५४८ ची घरा) रोहिणी नक्षत्र येण्याचा संभवच नाही असें म्हटलें तरी चालेल. आतां शके १५४८ हा शक खरा मानला तर शुद्ध द्वितीयेस सोमवार येऊन मध्यरात्रीस रोहिणी नक्षत्र येतें. पण रोहिणी नक्षत्र ज्यांनीं दिलें आहे त्यांनीं सोमवार न सांगतां गुरुवार सांगितला असल्यामुळे ही तीथ खरी धरतां येत नाही. शके १५४८, वैशाख शुद्ध पंचमी रोजीं गुरुवार येतो, पण रोहिणी नक्षत्र येत नाही. शिवाय ज्यांनीं रोहिणी नक्षत्र दिलें आहे त्यांनीं प्रभव संवत्सर दिला आहे. तो संवत्सर १५४९ सालीं पडत नाही. सारांश, कोणतीही तीथ घेतली तरी तीत गणितदृष्ट्या कांहींना कांहीं तरी दोष येतोच. तेव्हां ह्या कोट्याचा उलगाडा

कसा करावा हा एक मोठाच प्रश्न आहे. तीथ, वार, नक्षत्र या तिहींवरून जर कोणती वेळ कायम होईल तर तीच ग्राह्य मानली पाहिजे. पण तीथ आहे तर वार नाही आणि वार आहे तर नक्षत्र नाही, आणि तीथवार जुळली तर साल जुळत नाही अशी स्थिति हल्लीं उपलब्ध असलेल्या लेखांवरून निष्पन्न होते. तेव्हां याचा निर्णय करण्यास बखरींतील जन्मतिथीस मूल आधारभूत म्हणून जे दाखले दिले आहेत त्यांचा आमच्यामते प्रथमतः सूक्ष्म विचार केला पाहिजे. शकानुक्रमाने पाहिले म्हणजे जन्मतिथीबद्दल तपशीलवार माहिती चिटणीसांच्या बखरींतच प्रथमतः मिळते. परंतु श्रीशिवदिग्विजय या बखरींत दिलेले जन्मतिथीचे तीन श्लोक त्याहूनही जुने असावेत असे वाटते. निदान मल्हारराव चिटणीस यांनी दिलेली आणि या श्लोकांत सांगितलेली तीथ व वार एकच आहेत. तेव्हां चिटणीसांच्या गद्यापेक्षां शिवदिग्विजयांतील पद्ये पुराव्यास अधिक मातबरीचीं धरलीं पाहिजेत. कारण गद्यांत जितका लवकर फेरफार करतां येतो तितका करतां येत नाही. हे श्लोक येणेंप्रमाणे:—

अब्दे वै प्रभवामिधे नरपते शालिप्रवाहात्परम् ।

शाके वेदनवाधिकंदुशरेक मासे च सन्माधवे ॥

नक्षत्रे च तिथौ विधौ गुरु दिने पक्षे सिते शाहजे ।

जातो नाम शिवाजिको नरवरो यो वै हुतांशो हिते ॥

प्रभवार्द्धी गुरुवासरींच जहला वैशाख शुक्लीं बिंजी ।

शक्ती (शाकी ?) सोम-पतत्रि-वेद-निधिच्या नक्ष ते रोहिणी ॥

ज्याच्या (तीत्र ?) प्रताप सूर्य किरणें शत्रूतमा नासुनी ।

शिव्नेरीस (सु) भूपसूर्य उदयो उद्युक्त सद्रक्षणी ॥

शिवाजीवर्मा नृपतिर्बभूव ।

विशाखमासे सितपक्षमध्ये ॥

गुरौ द्वितीया विधि भान्वितेहि

नागाद्व (विध) नूनं शशिबाणवर्षे ॥

हे श्लोक अशुद्ध आहेत; पण त्यांतील कालवाचक पदे संदिग्ध नाहीत हे एक सुदैवच समजले पाहिजे. या तीन श्लोकांत पहिला श्लोक मूळ असून दुसरे दोन त्याच्याच आधारें दिलेले दिसतात. तिहींमध्ये शालिवाहन वर्ष एकच म्हणजे १५४९ आहे, व संवत्सर प्रभव आणि मास वैशाख आहे. वारही गुरुवारच आहे. पहिल्या श्लोकांत 'वेदनवाधिकंदुशरेक' याचा अर्थ वेद = ४, नव = ९, अधिक इंदु = १ आणि शर = ५, म्हणजे १५ वर ४९ = १५४९ असा आहे "अंकानां वामतो गतिः" हा नियम या किंवा पुढील दोन्ही श्लोकांत स्वीकारलेला नाही. दुसऱ्या श्लोकांत "सोम-पतत्रि-वेद-निधी" याचा अर्थ सोम = १, पतत्रि म्हणजे बाण ५, वेद = ४ निधी = ९, म्हणजे १५४९ असाच

आहे. त्याचप्रमाणे तिसऱ्या श्लोकांत ' नागाब्धि ' म्हणजे ४९ आणि ' शशि-
बाण ' म्हणजे १५ अर्थात् १५४९ शक असेंच आहे. तात्पर्य तिन्ही श्लोकांत
१५४९ शक एकसारखाच आहे. प्रभवसंवत्सर, वैशाखमास, शुक्लपक्ष, आणि
गुरुवार हेही तिन्ही श्लोकांत एकच आहेत. म्हणजे " शके १५४९, प्रभव-
नाम संवत्सर, वैशाखमास, शुक्लपक्ष गुरुवार " येथपर्यंत तिन्ही श्लोकांची एक-
वाक्यता आहे. आतां तिथी आणि नक्षत्र यांचा विचार करावयाचा. नक्षत्र या
तीन श्लोकांखेरीज अन्यत्र कोठेही श्लोकांत किंवा बखरीत दिलेले नाही, हे वर
लिहिलेल्या आधारारवरून वाचकांच्या लक्षांत आलेच असेल. तेव्हां नक्षत्रावरून
तिथीचा विचार कर्तव्य असल्यास या तीन श्लोकांखेरीज दुसरा कोणताही जुना
आधार नाही, हें सिद्ध आहे. पहिल्या श्लोकांत ' नक्षत्रे च तिथौ विधौ ' अशा-
प्रकारे तीथ व नक्षत्र सांगितले आहे. आणि दुसऱ्या व तिसऱ्या श्लोकांत नक्षत्र
रोहिणी आणि तीथ द्वितीया असे स्पष्ट आहे. म्हणजे ' नक्षत्रेच तिथौ विधौ या
पदांचा अर्थ " रोहिणी नक्षत्र आणि द्वितीया तीथ " असा पुढील दोन श्लोक
करणारांनीं केला आहे. ' विधौ ' या पदाचे संस्कृतांत दोन अर्थ होतात. ' विधी '
म्हणजे ब्रह्मदेव या शब्दाची सप्तमी ' विधौ ' अशी होते; आणि ' विधु ' म्हणजे
चंद्र या शब्दाची सप्तमीही विधौ अशीच होते. काव्यप्रकाशांतील ' यानि विधा-
वभ्युदिते ' हा इकारांत व उकारांत (विधी व विधु) शब्दांचा श्लेष सर्वप्रसिद्ध
आहे. या श्लेषाप्रमाणे पाहिले तर पहिल्या श्लोकांतील ' विधौ ' या पदाचे दोन
अर्थ संभवतात. एक ' विधि ' म्हणजे ' प्रजापति; ' आणि त्याची तीथ व नक्षत्र
म्हणजे द्वितीया व रोहिणी. कारण द्वितीयेची देवता प्रजापति आणि रोहिणीची
देवता प्रजापति आहे. ' नक्षत्रेच तिथौ विधौ ' या श्लोकाचा याप्रमाणे अर्थ
केल्यास (२ ऱ्या व तिसऱ्या श्लोकांत असाच केला आहे.) शिवाजीराजे यांची
जन्मतीथ " शके १५४९, प्रभव संवत्सर, वैशाख शुद्ध २, गुरुवार, रोहिणी "
अशी निघते. चिटणीसांनीं नक्षत्राखेरीज हीच तिथी दिली आहे. पण गणिताने
शुद्ध द्वितीयेस शनवार येतो व शुद्ध नक्षत्रही भरणी येते तेव्हां गणितदृष्ट्या हा
अर्थ बरोबर दिसत नाही. त्यामुळे दुसरा कोणता तरी अर्थ लावणे भाग आहे.
' विधौ ' या शब्दाचे दोन अर्थ होऊं शकतात हें वर सांगितलेच आहे.
' विधौ ' ही ' विधु ' याची सप्तमी मानल्यास ' नक्षत्रेच तिथौ विधौ ' याचा अर्थ
नक्षत्र आणि तीथ विधु=१ ' असा होतो; म्हणजे नक्षत्र आणि पहिली तीथ
अथवा प्रतिपदा व अश्विनी नक्षत्र असा अर्थ निघतो. विधु, इंद्र, सोम, चंद्र हीं
पदे एक (१) या संख्येबद्दल घालण्याची नेहमीचीच वहिवाट आहे. वरील
तीन श्लोकांत इंद्र, सोम आणि शशि हे १ या अर्थी वापरलेले आहेत. तेव्हां
' विधौ ' हा शब्द विधु शब्दाची सप्तमी म्हणूनच वापरला असावा हें अनुमान
अधिक दृढ होते. असा अर्थ केला म्हणजे शिवाजीराजे यांची जन्मतीथ " शके

१५४९ प्रभव संवत्सर, वैशाख मास शुद्ध १, गुरुवार, अश्विनी नक्षत्र ” अशी निघते. आतां गणिताप्रमाणें पाहिलें तर प्रतिपदेस अश्विनी नक्षत्र व शुक्रवार येतो. पण प्रतिपदा शुक्रवारी सूर्योदय होण्यापूर्वीच सुमारे ५ तास १२ घटका लागतो आमच्याकडे वार सूर्योदयापासून सूर्योदयापर्यंत मोजतात. त्या मानानें पाहिलें म्हणजे गुरुवारी उत्तररात्री प्रतिपदाच तीथ येते. तात्पर्य शके १५४९ वैशाखांत गुरुवारी उत्तररात्री अथवा उजाडत्या शुक्रवारी पहाटेस शिवाजीराजे यांचा जन्म झाला असें मानलें तर जन्मतीथ “वैशाख शुभ १ गुरुवार अश्विनी नक्षत्र” अशी येते. ‘नक्षत्रे च तिथौ विधौ’ यांत “विधौ” ही विधु शब्दाची सप्तमी मानल्यास हाच अर्थ निघतो व गणितानें तो बरोबर ठरतो; करितां हाच अर्थ ग्राह्य आहे असें मानावें लागतें.

सारांश, “नक्षत्रे च तिथौ विधौ” या पहिल्या श्लोकांतील पदांचे दोन अर्थ होऊं शकतात—[१] वैशाख शु॥ २ गुरुवार, रोहिणी; आणि [२] वैशाख शुद्ध १, गुरुवार अश्विनी पैकीं पहिला अर्थ स्वीकारल्यास गणित बरोबर जुळत नाही. दुसरा घेतल्यास बरोबर जुळतें म्हणून दुसराच अर्थ घ्यावा लागतो. यावर कोणी अशी शंका घेतील कीं, “तुम्ही पहिल्या श्लोकाचा अर्थ केला, पण दुसऱ्या आणि तिसऱ्या श्लोकांत जर वरील दोन अर्थपैकीं पहिला अर्थ स्वीकारला आहे तर पहिल्या श्लोकाचाच याहून निराळा असा दुसरा अर्थ कां करावा ?” शंका बरोबर आहे. परंतु त्यास उत्तर एवढेंच आहे कीं, ‘विधौ’ याचे जर दोन अर्थ संभवतात तर त्यांतला गणितसिद्ध अर्थ घेणेंच जरूर आहे. शिवाय वर शिवदिग्विजयांतून घेतलेले हे तिन्ही श्लोक एकदम केलेले असतील असें मुळींच संभवत नाही. कारण एकच अर्थ व्यक्त करण्याकरतां एकच मनुष्य एका कार्त्ती तीन श्लोक तयार करील हें संभवत नाही. तेव्हां या तिहीपैकीं कोणता तरी एक श्लोक जुना व दोन श्लोक मागाहून कोणी तरी केलेले असावेत असें मानावें लागतें. शिवदिग्विजयांत “नक्षत्रे च तिथौ विधौ” हीं पदे असलेला श्लोक ज्या-अर्थी पहिल्यानें दिला आहे त्याअर्थी तोच जुना असावा असें अनुमान करण्यास जागा आहे. शिवाय तिसऱ्या श्लोकांत ‘विधिभावित’ म्हणजे ‘विधी’ किंवा प्रजापतीचें भा म्हणजे नक्षत्र असा जो उल्लेख आहे तो पहिल्या श्लोकांतील ‘विधौ’ हें पद ‘विधि’ या शब्दाची सप्तमी मानून तदनुसार केला आहे असें सहज दिसतें. तेव्हां यावरूनही पहिला श्लोक मूळचा, व दुसरे दोन त्याचा एक प्रकारचा अर्थ मनांत आणून मागाहून केलेले असें अनुमान होतें. शिवाजीचें जन्मनक्षत्र दुसऱ्या कोणीही दिलेलें नाही तेव्हां नक्षत्राहून जन्मतीथ कायम करण्यास दुसरे कोणतेंच साधन नाही हें वर सांगितलेंच आहे.

उपसंहार.

वरील सर्व विवेचनावरून असा निर्णय निघतो कीं, शिवाजी महाराजांच्या पश्चात् काहीं दिवसपर्यंत म्हणजे सभासदी बखरीपर्यंत त्यांची नक्की जन्मतीथ कोणी

दिलेली अद्याप उपलब्ध झालेली नाही. “नक्षत्रे च तिथौ विधौ” हा ज्या श्लोकांत पाठ आहे तो प्रायः जुना असावा. याचे दोन अर्थ होऊ शकतात. पैकीं “शुद्ध द्वितीया, गुरुवार, रोहिणी” हाच अर्थ मल्हारराव चिटणीसाचे वेळीं म्हणजे शिवाजीचे उत्तर सुमारे १२५ वर्षांनंतर प्रचारांत होता; व पुढें बखरकारांनीं प्रायः तोच अर्थ घेऊन आपआपल्या बखरींत ग्रथित केला असावा. हा अर्थ गणितास जुळत नाही इकडे त्यांचें लक्ष न जाणें अगदीं स्वाभाविक आहे. कारण १०० किंवा १५० वर्षांपूर्वींचें तिथ्यादि गणित फारच थोड्या लोकांस अवगत असतें, व तितका शोध करण्याचीही लोकांची प्रवृत्ति नसते. सुदैवानें आपल्या नजरेस जर ही चूक आज आली आहे तर सर्व पुराव्याचा विचार करून सर्वांस मूळ आधारभूत दस्तऐवज कोणता हें पाहून त्यावरून आपणांस अर्थनिर्णय केला पाहिजे. तसा अर्थ निर्णय करावयास लागलें म्हणजे “नक्षत्रे च तिथौ विधौ” याचा दुसरा अर्थ, म्हणजे तिथि शु॥ १ व नक्षत्र अश्विनी किंवा तीथ पहिली आणि नक्षत्र पहिलें हा सहज लक्षांत येतो. आणि गणित करून पाहिलें तर ह्या तिथी, वार व नक्षत्र यांचा सुरेख मेळ बसतो. गणिताचा आणि या अर्थाचा मेळ काकतालीय न्यायानें होत असेल हें म्हणणें बरोबर नाही. करितां इल्लीं जो पुरावा उपलब्ध आहे त्या सर्वांचा विचार करतां शिवाजीमहाराजांची जन्मतीथः—

शके १५४९ प्रभव, वैशाख शुद्ध प्रतिपदा,

गुरुवार उत्तर रात्र, अश्विनी नक्षत्र,

ता. ६ माहे एप्रिल सन १६२७.

हीच साधार आहे असें मानावें लागतें. गणिताचे कसोटीस दुसरी कोणतीही तिथि उतरत नाही. “विधौ” याचा अर्थ निराळा करावा लागतो, पण मग गणित सर्व जुळतें हा मुद्दा अत्यंत महत्त्वाचा आहे. चिटणीसांची व इतर बखरकारांची चूक कशी व कां झाली असावी यांचें कारण वर सांगितलेंच आहे. इंग्रजी पद्धतीप्रमाणें वारास मध्यरात्रीं सुरवात होते. करितां गुरुवार उत्तर रात्र म्हणजे इंग्रजी पद्धतीनें शुक्रवार धरून वर इंग्रजी तारीख ६ एप्रिल दिली आहे. सुमारे २७५ वर्षांपूर्वीं जन्मलेल्या शिवाजीमहाराजांच्या जन्मतिथीबद्दल जुन्या ग्रंथांतून इतका घोंटाळा असावा हें जरा चमत्कारिक तर खरेंच, पण नेपोलियनचा पराभव करणारा प्रसिद्ध इंग्रजी योद्धा व मुत्सद्दी ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन याची जन्मतारीखही अशीच अद्याप अनिश्चित आहे हें लक्षांत आणलें म्हणजे याबद्दल फारसें आश्चर्य वाटणार नाही. कोणीही पुरुष जन्मतेवेळींच तो पुढें मोठा होणार हें समजत नसतें. त्यांतून जिजाबाईसारखी नावडती बायको धामधुमीच्या प्रसंगीं शिवनेरीस प्रसूत झाली. तेव्हां तेथें जन्मलेल्या मुलाची जन्मवेळा कदाचित् काळजीनें तेव्हांचे तेव्हांच कोणीं टिपून ठेविली नसेल. कसेंही असो, जन्मतिथीबद्दल उपलब्ध असलेल्या कागदपत्रांतून पाहतां बराच घोंटाळा आहे. याचा

निर्णय लावण्याचा आमच्या बुद्धीप्रमाणे आम्ही प्रयत्न केलेला आहे; पण या शिवाय जुन्या कागदपत्रांच्या आधाराने कोणास कांहीं म्हणणे असल्यास ते आम्ही मोठ्या आनंदाने प्रसिद्ध करूं.

* पंचांगशोधन

गेल्या महिन्या दीड महिन्यांत या विषयाच्यासंबंधाने पुण्याच्या गृहस्थ-मंडळांत कांही चर्चा होण्यास पुन आरंभ झाला आहे ही मोठी समाधानाची गोष्ट होय. पुनः असे म्हणण्याचे कारण असे की, कै. प्रो. केरुनाना छत्रे हे ह्यात असता त्यांनी या गोष्टीचा पहिल्याने उपक्रम करून शुद्ध पंचांग छापण्यास सुरवात केली इतकेच नव्हे, तर ते किंवा तशाप्रकारचे शुद्ध पंचांग प्रचारांत आणण्याबद्दल त्या वेळीं येथील प्रमुख लोकांच्या व ज्योतिष्यांच्या तीन चार सभाही झालेल्या होत्या. परंतु त्या वेळीं केरोपंतांनी काढलेली पद्धत नवीनच असल्यामुळे तिजविरुद्ध अनेक आक्षेप किंवा अडचणी दाखविण्यांत आल्या. ग्रह-लाघवादि जुन्या ग्रंथांतील ग्रहगतींचीं माने किंवा वर्षमाने बरोबर आहेत, पण गणित करतांना जोशांच्या कांहीं चुका झाल्या असतील तर मूळ ग्रंथांवरून त्या दुरुस्त करून घेतल्या म्हणजे झाले असे म्हणणारांचा त्या वेळीं एक पक्ष होता. दुसरा पक्ष युरोपियन ग्रंथांतील ग्रहगतींचीं माने किंवा वर्षमान अधिक सूक्ष्म व दृक्प्रत्ययास येणारे आहे हें कबूल करणारांचा होता; पण ही नवीन माने धरून ग्रहलाघवासारखा एखादा नवीन करणग्रंथ झाल्याखेरीज जुने संस्कृत ग्रंथ सोडणे वाजवी नाही असा त्यांचा आक्षेप होता. तिसरा पक्ष अर्थातच नवीन पंचांगाच्या अभिमान्यांचा होय. इंग्लिश किंवा फ्रेंच ग्रंथाच्या आधारे जें सूक्ष्म ग्रह निघतात ते घेऊन त्याप्रमाणे चालण्यास आज सुरुवात करावी, ग्रंथ मागाहून होतील असे यांचे म्हणणे होतें. केरोपंती किंवा पटवर्धनी पंचांग प्रसिद्ध होऊं लागल्यावर आणखी एक पक्ष उपस्थित झाला तो सायनवाद्यांचा होय. कै. लेले, दीक्षित, मोडक हे याचे पुरस्कर्ते होते. यांच्या मते पंचांगशोधन करावयाचे असल्यास केवळ युरोपांतील ज्योतिषांचीं सूक्ष्म माने घेऊनच चालावयाचे नाही तर ग्रहलाघ-वावरून निरयणरीतीने पंचांग करण्याची पद्धतही सोडून दिली पाहिजे; किंबहुना सायनपद्धतच शास्त्रोक्त आहे, निरयण नाही असे या पक्षाचे म्हणणे आहे, व त्यांनी सायनपंचांग म्हणून निराळे पंचांग काढण्यास सुरुवातही केलेली आहे. पंचांगशुद्धीबद्दल महाराष्ट्रांतच अशा प्रकारची चळवळ होऊन राहिली असे नाही. गेल्या दोन शतकांत युरोपांतील राष्ट्रांतून ज्योतिषशास्त्राचे जे शोध झाले त्याची माहिती इंग्रजी ग्रंथद्वारां आमच्या ज्योतिषांस झाल्यावर पुणे-मुंबईप्रमाणेच काशी

व मद्रास येथेहि जुने व नवे असे दोन पक्ष होऊन कै. बापूदेवशास्त्री व चिंतामणी रघुनाथाचार्य ह्यांनीं केरोपंतांप्रमाणें दृक्तुल्य प्रत्ययाचीं नवीन पंचांगें या दोन्ही इलाख्यांत सुरू केलीं. केरोपंती पंचांग आणि या दोन्ही पंचांगांत अयनांश जरी निरानेराळे मानले आहेत तरी सर्व हीं सर्व निरयण पंचांगें आहेत व तंजावर येथील सुंदरेश्वर श्रौती यांचे पंचांगही याच वर्गातले आहे हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे.

केरोपंती पंचांग प्रसिद्ध झाल्या दिवसापासून गेल्या ३६ वर्षांतलीं पंचांगा-संबंधाची सामान्य स्थिति वर दिली आहे. इंग्रजी ज्योतिषग्रंथ आमच्याकडे लोकांस अवगत झाल्यावर कै० केरोपंत, चिंतामणी रघुनाथाचार्य किंवा बापू-देवशास्त्री यांच्यासारख्या प्रसिद्ध ज्योतिष्यांच्या मनावर त्याचा काय परिणाम झाला हें यावरून उघड होतें. ग्रीक व मुसलमानी ज्योतिषशास्त्राचे कांहीं ग्रंथ वराहमिहिरादि प्राचीन ज्योतिष्यांच्या पहिल्यानें नजरेस पडल्याबरोबर त्यांच्या मनावर जो संस्कार झाला तो आणि केरोपंतादिकांच्या मनावर युरोपियन ज्योतिष-ग्रंथांचा जो परिणाम झाला तो यांच्यामध्ये पुष्कळ किंवा सर्वांशीं साम्य आहे असें म्हटलें तरी चालेल. ज्योतिष्यांचे दोन वर्ग आहेत. एक सिद्धान्तज्योतिषी आणि दुसरे पंचांगज्योतिषी. पैकीं पंचांगज्योतिषी हे ग्रहग्रतीचीं मानें किंवा वर्ष-मानें वगैरे सिद्धान्तांतील मूलभूत गोष्टींची कधींही चिकित्सा करीत नाहींत. ग्रहलाघवासारख्या करणग्रंथांत दिलेलीं मानें घेऊन सालोसालचीं पंचांगें करणें एवढेंच यांचें काम आहे. पण सिद्धान्तज्योतिषी यांचा प्रकार निराळा आहे. प्रत्यक्ष वेधानें, सूर्य, चंद्र किंवा ग्रह यांची जी स्थिति येते ती पूर्वीच्या ग्रंथांतील मानें धरून गणितानें काढलेल्या स्थितीशीं जुळते कीं नाहीं हें पाहून ती जुळत नसल्यास पूर्वीच्या ग्रंथोक्त ग्रहग्रतीच्या मानांत कांहीं फेरफार करून नवे ग्रंथ केले पाहिजेत कीं काय हें ठरविण्याचें यांचें काम आहे. प्रसिद्ध ज्योतिषी भास्करा-चार्य ह्यांनीं आपल्या ग्रंथांत हीच पद्धत स्वीकारून स्वकृत वेधास जुळतील अशीं मानें सिद्धान्तांत घेतलीं आहेत. भास्कराचार्य यांचा जन्म शके १०३६त झालें. तत्पूर्वीं म्हणजे शके ५२० सालीं जन्मास आलेल्या ब्रह्मगुप्तानेही आर्यभट्टाचे गणितास दोष दिलेले आहेत. व आपल्या सिद्धान्तांत “ ब्रह्मदेवानें सांगितलेलें ग्रहगणित महान् काळ गेल्यामुळें खिळखिळें झालें आहे तें मी जिष्णुसुत ब्रह्मगुप्त स्पष्ट करून सांगतों, ” अशी ग्रंथारंभीं प्रतिज्ञा केली आहे. ब्रह्मगुप्ताच्याही पूर्वीचे गर्गादि ग्रंथकार होत. ह्यांस यवनाचार्यांचे ज्योतिषग्रंथ जेव्हां पहिल्यानें मिळाले तेव्हां त्यांतील ग्रहांश घेऊन आर्यज्योतिषांतील चुका दुरुस्त करण्यास त्यांनीं किमपि आळस केला नाहीं हें “ म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक् शास्त्रमिदं स्थितं । ऋषि-वत्ते हि पूज्यंते किं पुनर्देवाद्विजाः ” या गर्गवचनावरून उघड दिसून येतें. वराह-मिहिरादिकांनीं यवनाचार्यांचा आपल्या सिद्धान्तांत उल्लेख केला आहे हें त्यांचे ग्रंथ पाहिलें असतां कळून येईल. यासंबंधाची आणखी विशेष माहिती कोणास पाहणें असल्यास ती कै० दिक्षित यांच्या “ भारतीय ज्योतिषशास्त्रांत ” मिळेल. येथे

या गोष्टीचा उल्लेख करण्याचें कारण एवढेंच कीं, ज्योतिषशास्त्राची आणि धर्म-शास्त्राची परंपरा व क्रम भिन्न आहेत हें वाचकांच्या लक्षांत यावें. ज्योतिष हें वैद्यकाप्रमाणें प्रत्यक्ष शास्त्र आहे. चंद्र व सूर्य हे या शास्त्राच्या सत्यतेचे साक्षीदार होत व हे साक्षीदार कोणाहि ज्योतिषांच्या, राजांच्या किंवा इतर मनुष्याच्या तंत्रानें वागणारे नाहींत हा कोर्टांतील साक्षीदारांत आणि यांच्यांत मोठा ध्यानांत ठेवण्यासारखा भेद आहे. चंद्रसूर्याची गणिताशी जुळत नसल्यास गणितास मूळ आधारभूत घेतलेलीं मानेंच फिरविलीं पाहिजेत. चंद्रसूर्य फिरावयाचे नाहींत. ग्रहगतींचींही मानें इतकीं सूक्ष्म आहेत कीं नक्की अद्यापही कळलेलीं आहेत कीं नाहींत याची वानवाच आहे. हजारों वर्षांच्या वेधानीं हीं मानें अधिकाधिक सूक्ष्म व बरोबर करितां येतात हें तत्त्व आमच्या जुन्या ज्योतिषांसही मान्य होतें व बापूदेवशास्त्री, केरोपंत आदिकरून नव्या ज्योतिष्यांसही मान्य आहे हें वर दाखविलेंच आहे. सिद्धान्तज्योतिष्यांची याबद्दल एकवाक्यता असल्यावर केवळ पंचांगज्योतिषांची त्यास कांहीं हरकत असल्यास त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. पंचांगाचे उपयोग दोन आहेत, एक व्यवहाराकरितां व एक धर्मशास्त्राकरितां. पाश्चिमात्य राष्ट्रांतील पंचांग केवळ व्यवहाराकरितां असतें. व्यवहार म्हणजे नुसते दिवस मोजणें नव्हे तर अफाट समुद्रावर दुसरें कांहीं साधन नसतां तारे व ग्रह इत्यादिकांचे उदयास्त किंवा स्थिति आणि गति यावरून कित्येक दिवसपर्यंत गलबताच्या मार्गाचा निर्णय करणें व अखेरीस इष्ट स्थलीं गलबत नेणें याचाही त्यांत समावेश होतो. इंग्रजांत नॉटिकल अलमनॅक म्हणून जें पंचांग तयार होतें तें याचकरितां होत असतें. हें पंचांग इंग्रज लोक फ्रेंच लोकांनीं केलेल्या ग्रंथांच्या आधारे करितात. यावरून इंग्रज लोकांतही याबद्दलचा कांहीं वृथा अभिमान नाहीं हें उघड दिसून येतें. केरोपंत, बापूदेवशास्त्री, रघुनाथाचार्य यांची किंवा सायनवाद्यांचीं पंचांगें नॉटिकल अलमनॅकवरूनच केलेलीं असतात. सायन किंवा निरयण, आणि निरयणपक्षी अयनांश किती मानावे एवढाच काय तो यांचा आपापसांत भेद आहे. तात्पर्य, गेल्या दोन शतकांत युरोपियन ज्योतिष्यांनीं सूक्ष्म वेधावरून मिळविलेलें ज्ञान जुन्या आर्यज्योतिषग्रंथांत सामील करून ब्रह्मगुप्तानें म्हटल्याप्रमाणें “खिळ-खिळें झालेलें” आपलें जुनें ज्योतिष पुनः व्यवस्थित केलें पाहिजे याबद्दल सर्वांची एकवाक्यता आहे.

आज जो लेख आम्हीं लिहिला आहे तो कोणत्याही विशिष्ट पक्षाचें समर्थन करण्याकरितां लिहिलेला नाहीं. केरोपंती पंचांग निघाल्यापासून नव्या व जुन्या पंचांगांत कोणते फेरफार झाले आहेत हें सांगण्याचाच आमचा इरादा होता. हीं नवीन पंचांगें अधिक दृक्तुल्य आहेत याबद्दल २५।३० वर्षांच्या अनुभवावरून आज मिस्त्रीस पुष्कळांची खात्री झाली आहे. नवीन पद्धतीचीं पंचांगें तयार करण्यास केरोपंत आणि बापूदेवशास्त्री यांचीं कोष्टकें किंवा सारण्या आहेत, पण ग्रहलाघवासारख्या त्या सोप्या नसल्यामुळें तशा पद्धतीच्या ग्रंथाची उणीव

होती. पण तीहि रा. रा. व्यंकटेश बापूजी केतकर ह्यांनीं ज्योतिर्गणित व केतकी हे दोन ग्रंथ करून नुकतीच भरून काढली आहे. केतकरांस हे ग्रंथ करण्यास किती परिश्रम पडले याची परीक्षा सामान्य मनुष्यास होणें कठीण आहे. कोणत्याही प्रकारच्या नवीन माहितीचा पूर्वापार चालत आलेल्या जुन्या पद्धतीशीं बेमालूम सांधा जोडून पुनः पंचांगज्योतिष्यांकरितां जितकी सुलभ पाहिजे तितकी जुनी पद्धति कायम ठेवून ग्रंथ करणें यास चांगली बुद्धि लागते इतकेंच नव्हे तर परिश्रमही पुष्कळ करावे लागतात. तसे परिश्रम रा. रा. केतकर यांनीं घेऊन हे नवीन करणग्रंथ त्यांनीं संस्कृतांत केलें याबद्दल त्याचे आभार मानावे तेवढे थोडेच आहेत. वे. शा. सं. विनायकशास्त्री खानापूरकर यांनींही सूर्यसिद्धान्त व सिद्धान्त-शिरोमणी या ग्रंथाची सोपपत्तिक मराठींत भाषांतरे तयार केलीं आहेत, व तीं छापून प्रसिद्ध झालीं म्हणजे त्यावरून जुन्या ग्रंथांचें स्वरूप व त्यांतल्या उणीवी कोणाच्याही सहज लक्षांत येण्यासारख्या आहेत. अयनांश १८ ध्यावे किंवा २२ ध्यावे याबद्दल केतकर व खानापूरकर यांचा मतभेद आहे. पण केतकरांच्या ज्योतिष गणितग्रंथांत रैवत आणि चैत्र म्हणजे १८ आणि २२ अशा दोन्ही अयनांशपक्षांचें गणित आहे. यावरून केतकरांचाही एखाद्या विशिष्ट पक्षाबद्दल विशेष अभिमान आहे असें दिसत नाही. किंबहुना चित्रापक्ष केतकरांनीं पहिल्यानें आपल्या ग्रंथांत घातला नव्हता व तो कै. दीक्षित वगैरे लोकांचीं मते पाहून पुढें त्यांत ग्रथित केला असें भारतीय ज्योतिषशास्त्रांत दिलेल्या हकीकतीवरून समजतें. केतकरांनीं दोन्ही पक्षांचा आपल्या ग्रंथांत समावेश केला असल्यामुळें निरयण तऱ्हेची दोन्ही म्हणजे केरोपंती आणि बापुदेवशास्त्री किंवा रघुनाथाचार्य यांचीं पंचांगे यावरून तयार करितां येतील. अशा तऱ्हेचा हा संस्कृतांत पाहिलाच ग्रंथ आहे; व त्यामुळें आरंभीं सांगितलेल्या चार पक्षांपैकीं एका पक्षाचा आक्षेप आतां नाहीसा झाल्यासारखा आहे.

येथवर गेल्या ३५ वर्षांत पंचांगशोधनाबद्दल जी खटपट झाली तिचें थोडक्यांत स्वरूप सांगितलें. यासंबंधानें जास्त उद्योग करण्याचा काल आतां आला आहे अशी आमची समजूत आहे. हा उद्योग कोणत्या दिशेनें करावा, निरनिराळ्या पक्षांची एकवाक्यता करण्यास कांहीं मार्ग आहे कीं नाही, या उद्योगास कोणकोणाचें साह्य पाहिजे व तें कसें मिळवावें वगैरे गोष्टींचें विवेचन पुढील अंकीं करूं.

* पेशवाईतील कारभार, रीतरिवाज आणि नितिमत्ता.

न्यायमूर्ती रानडे यांचें पेशवाईतील आचारविचार व नीति या विषयावरील व्याख्यान वाचलें असतां पेशवे अगदीं अडाणी होते वगैरे कित्येक लोकांच्या इतिहासाच्या अज्ञानामुळें झालेल्या ज्या समजुती असतात त्या दूर होतील. इंग्रजी राज्यांत डोळ्यांपुढें दिसणारी निरनिराळीं खातीं, त्यांचे अंमलदार, हिशोबी व्यवस्था वगैरे पाहून पुष्कळांस असें वाटतें कीं, पेशवाईत अशा प्रकारची तजवीज नसेल व त्यामुळेंच ब्राह्मणी राज्य डबघाईस लागून पुढें अखेरीस त्याचा लय झाला. सारांश, इंग्रज लोक हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वी येथें प्रचलित असलेल्या हिंदु लोकांच्या राज्यपद्धति अगदीं कूचकामाच्या होत्या असें ज्यांस वाटत असेल त्यांनीं न्यायमूर्ति रानडे यांचा निबंध अवश्य वाचावा अशी त्यांस आमची शिफारस आहे. या निबंधांतील मते अथवा निबंध लिहिणाऱ्यांचे विचार सर्वच आम्हांस मान्य आहेत असें नाहीं; तथापि त्यांत जी माहिती दिली आहे ती संग्रहणीय आहे. पेशवाईत हल्लींच्याप्रमाणें राज्यकारभाराचे सर्व कागदपत्र, हिशोब वगैरे व्यवस्थेशीर ठेवले जात असत. त्यांतून पेशवाईच्या उत्तर भागांत म्हणजे नानाफडणविसाचे कारकीर्दीत तर दत्तराची व्यवस्था उत्तम झालेली होती. राज्यामधील प्रत्येक गांवचा जमाखर्च पुण्याच्या दत्तरांत सांपडतो इतकेंच नव्हे तर, महाराष्ट्राबोहर शिंदे, होळकर, गायकवाड, वगैरे सरदारांनीं जे प्रांत काबीज केले होते त्यांचेही सर्व जमाखर्च येथील दत्तरांत आहेत. हे जमाखर्च पाहिले म्हणजे राज्याच्या अंतर्व्यवस्थेसंबंधानें पेशवे अगर त्यांचे कारभारी, मुत्सद्दी अथवा वकील किती दक्ष असत, व पुण्यांतील हुजुराच्या हुकुमाखेरीज उत्तर हिंदुस्थानांतल्याही कांहीं किरकोळ बाबी घडणें किती अशक्य होतें हें चांगलें नजरेस येईल. सर्व खात्यांत सर्व प्रकारचा बंदोबस्त शिस्तीनें आणि नियमांनीं चालत होता. न्या. रानडे यांच्या व्याख्यानांतील विशेष महत्त्वाचा भाग हाच होय. पेशव्यांचें दत्तर हल्लीं सर्व उपलब्ध नाहीं. तथापि इनामकमिशनचें वेळीं त्याचा बराच भाग इंग्रजसरकारानें इनामें, जहागिरी, वगैरेची पुढील व्यवस्था लावण्याकरितां संग्रह करून ठेवलेला आहे. हें दत्तर पाहण्याची सरकारांतून परवानगी मिळून त्या दत्तरांतील कांहीं निवडक कागदपत्र छापण्यास परवानगी मिळालेली आहे व त्याचीं दोन पुस्तकें सातारा येथें छापूनही झालीं आहेत; व अशा तऱ्हेचीं आणखी १० । १५ पुस्तकें होतील असा अदमास आहे; असो. न्या. रानडे यांनीं जो निबंध वाचला त्यांतील माहिती पेशवाईच्या रोजनाम्यावरून घेतली होती. या रोजनिशीचे एकंदर सुमारे वीस बावीस हजार कागद आहेत व

त्यांत रोजची हकीकत जेव्हांच्या तेव्हां टिपली असल्यामुळे ती अधिक विश्वसनीय आहे. या रोजनाभ्यांचा थोडक्यांत सारांश देणें कठीण आहे; तथापि त्यांतील मुख्य सुद्याची गोष्ट ही कीं, त्या वेळीं शिबंदी, आरमार, न्यायमुनसबा, जमाबंदी, जातीजातींतील तंटे वगैरे सर्व प्रकारचीं कामें शिस्तवार चालत. विद्याखात्याचाही यांत समावेश होत असून विद्येच्या उत्तेजनार्थ मोठी रक्कम खर्ची पडत असे. उघडच आहे कीं, एवढ्या मोठ्या राज्याचा बंदोबस्त अशा शिस्तीखेरीज कधीही राहावयाचा नाहीं. आगगाडी, तारायंत्र वगैरे इंग्रजी राज्यांतील नवीन सुधारणेची दोन तीन खातीं सोडून दिलीं तर बाकी सर्व खातीं पेशव्यांच्या वेळीं व्यवस्थित रीतीनें चालत असत, व मीठ, अबकारी, खानेसुमारी वगैरे आपणांस हल्लीं नव्या वाटत असलेल्या गोष्टीही पेशव्यांच्या वेळीं प्रचारांत होत्या असें या दस्तऐवजून दिसून येतें; व न्या. रानडे यांनीं त्यांतील गोष्टवारा प्रसिद्ध केला याबद्दल त्यांचे आभार मानले पाहिजेत.

अशा प्रकारें शिस्तवार चाललेलें राज्य एकदम नाहींसें कां व्हावें हा प्रश्न मोठ्या महत्त्वाचा आहे व त्यासंबंधानें न्या. रानडे यांनीं आपले विचार निबंधाच्या आरंभीं दाखल केले आहेत. शिवाजीनें घालून दिलेली राज्यपद्धत सुटली, सरदार प्रबळ झाले, खुद्द पेशव्यांचाच किंता गिरविण्याची इतरांस साहजिक बुद्धी झाली, जातीमत्सर वाढून मराठे सरदारांपेक्षां ब्राह्मण सरदारांस विशेष महत्त्व आलें, आणि अखेरीस नीतिमत्तेचाही न्हास झाला, त्यामुळे पेशवाई लयास गेली असें न्यायमूर्तींचें म्हणणें आहे. यांपैकीं कांहीं गोष्टी बरोबर आहेत; पण प्रमुख सरदारांमध्ये तंटे होण्यास जातिभेद कारण झाला असावा असें जें न्यायमूर्तींनीं सांगितलें तें ऐतिहासिक परीक्षणाच्या दृष्टीनें यथार्थ नाहीं अशी आमची समजूत आहे. या प्रश्नाचा येथें सविस्तर विचार करणें अशक्य आहे. तथापि आम्ही एवढेंच सांगतो कीं, दिल्लीच्या मुसलमानी राज्याच्या न्हासाकडे न्यायमूर्तींनीं जरा नजर दिली असती, तर पेशवाईच्या न्हासाचीं कारणें सांगतांना जातिभेदास त्यांनीं इतकें महत्त्व दिलें नसतें. मोगल बादशाहीच्या अखेरीस दक्षिण, गुजराथ, अयोध्या, बंगाल येथील निजाम, सरसुभे अथवा नबाब हे ज्याप्रमाणें जातिभेद नसतांही स्वतंत्र झाले, तद्वतच पेशवाईची अवस्था झाली हें मोगलाईच्या व पेशवाईच्या न्हासाची तुलना केली असतां सहज कळून येण्यासारखें आहे. शिंदे, होळकर, गार्हकवाड यांच्या ठिकाणीं ब्राह्मण सरदार असते तर पेशवाई अधिक दिवस टिकली असती असें आम्हांस वाटत नाहीं; व याचा कोणास प्रत्यय पाहिजे असल्यास दक्षिणेंतील पटवर्धन आदिकरून ब्राह्मण सरदारांनीं पेशवाईच्या अखेरीस जें वर्तन केलें तें लक्षांत आणलें म्हणजे झालें. पेशवाईचा अंत होण्यापूर्वीच दोन तीन ब्राह्मण सरदारांखेरीज बाकी सर्व इंग्रजांस जाऊन मिळाले होते. सारांश, मुख्य सरकार व सरदार हे एक जातीचे असोत वा निराळे जातीचे असोत राज्य

जाऊं लागलें म्हणजे तें मुख्य सरकारची सत्ता कमी होऊन लयास जातें, एवढें यावरून व्यक्त होतें. हिंदुस्थानच्या बाहेरील देशाच्या इतिहासांवरून हेंच अनुमान दृढ होतें. ब्रह्मदेश व चीन या दोन्ही ठिकाणीं जातिभेद नाही, तथापि पहिल्याचें स्वातंत्र्य गेलें व दुसऱ्याचें जाऊं पाहत आहे हें लक्षांत आणलें म्हणजे राज्याच्या न्हासाचीं मुख्य कारणें कोणतीं व आनुषंगिक कोणतीं याचा चांगला खुलासा होतो. गुणाकडे लक्ष देऊन निरनिराळ्या जातींस एके ठिकाणीं वागविणें, मुख्य सरकारची सत्ता कायम ठेवून हाताखालील सरदारांस वरचढ होऊं न देणें, अथवा राज्याचे सर्व अवयव एकत्र राहून जुटीनें काम करतील अशी व्यवस्था ठेवणें, या राजनीतीच्या गोष्टी आहेत. त्या चांगल्या अवगत असल्यामुळेच शिवाजी-महाराज व पहिले बाजीराव यांचे कारकीर्दीत मराठेशाहीचा उत्कर्ष झाला व पुढें तिकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे पेशवाई बुडाली असें म्हणणें आमच्या मते अधिक सयुक्तिक आहे. एकदां तंट्यास किंवा भांडणास किंवा फुटीस सुरवात झाल्यावर मग ती फूट जातिभेदाच्या रूपानें आमच्यामध्ये अधिक लौकर बाहेर येते, निदान त्याला तशा प्रकारचें स्वरूप येतें एवढेंच जर न्यायमूर्तीचें म्हणणें असेल तर त्यावर फारसा आक्षेप येणार नाही; पण पेशवाई बुडण्याच्या प्रमुख कारणांपैकीं जातिभेद हें एक कारण असावें असें जर त्यांचें म्हणणें असेल तर तें बरोबर नाही असें आमचें मत आहे. हल्लीं ज्याप्रमाणें इंग्रजसरकारच्या वरिष्ठ कौन्सिलांतून राज्यरक्षणाच्या उपायांचा सदादित सारखा खल चालत असून राज्यरक्षणाकरितां बाकी सर्व गोष्टींकडे दुर्लक्ष करण्यासही राज्यांतील सर्व अधिकारी तयार असतात, तशाप्रकारचें पेशवाईतील सर्व अधिकाऱ्यांस वळण मिळालें नव्हतें, व नाना फडणविसासारख्या ज्या एक दोन गृहस्थांच्या डोक्यांत अशा प्रकारच्या कल्पना होत्या त्यांचे दरबारांत असावें तितकें वर्चस्व नव्हतें, आणि ज्यांच्याशीं टक्कर घ्यावयाची ते राजनीतींत अधिक धूर्त, वाकबगार व कसलेले होते हें पेशवाईच्या न्हासाचें आमच्या मते खरें कारण होय. राज्याच्या हिताकरितां स्वहित सोडून पाहिजे तें करण्यास तयार होणें हें जें राज्यरक्षणाचें मुख्य तत्त्व तें त्या वेळच्या मुख्य मुत्सद्यांत जितकें जागृत असावयास पाहिजे होतें तितकें नव्हतें. पुढें मागें कांहीं कालानें कदाचित् हीं तत्त्वे त्यास अवगत झालीं असतीं पण तत्पूर्वींच ईश्वरी सत्तेनें वर सांगितल्याप्रमाणें चमत्कारिक प्रसंग आल्यामुळे पेशवाई लयास गेली. सर्व प्रकारच्या लोकांस एकत्र धरून ठेवण्याची कला हिंदूस अगर मुसलमानांस अवगत होती, हें शिवाजी किंवा अकबर यांच्या उदाहरणांवरून चांगलें दिसून येतें. आमच्या इतिहासांतील उणेपणा काय तो हाच कीं हें धोरण राजनीतींतील प्रमुख तत्त्व समजून सर्व मुत्सद्याचें सर्वकालीं तिकडे लक्ष रहावें अशा प्रकारची व्यवस्था अमलांत न येतां हें शहाणपणाचें धोरण कांहीं विशिष्ट व्यक्तींच्या कारकीर्दीतच अमलांत राहिलें. मराठी किंवा मुसलमानी राज्याचा न्हास आणि इंग्रजांचा उत्कर्ष यांची परस्पर तुलना करून जर कांहीं बोध घेण्याजोगी गोष्ट असली तर ती हीच होय.

न्या. रानडे यांच्या व्याख्यानांतील दुसरा वादग्रस्त मुद्दा म्हटला म्हणजे सामाजिक सुधारणेचा होय. निबंधकारांचीं समाज सुधारणेबद्दलचीं मते प्रसिद्धच आहेत. हीं मते बरीं कां वार्ड याचा आम्हीं मार्गे अनेक प्रसंगीं खुलासा केला आहे. त्याचें आज विवेचन करण्याची जरूर नाही पेशव्यांच्या रोजनिशीवरून आपल्या समाजसुधारणेच्या कांहीं मतास बळकटी येते असा जो निबंधकारांचा आशय आहे तो चुकीचा आहे, एवढेंच आज दाखविण्याचा आमचा ह्रादा आहे. न्या. रानडे यांची नेहमींचीच अशी पद्धत आहे कीं, कोणत्याही गोष्टीस आपणास अनुकूल असें होईल तितकें करून स्वरूप द्यावयाचें, व या पद्धतीस अनुसरूनच हल्लींच्या निबंधांतही त्यांनीं थोडाबहुत प्रयत्न केला आहे. पेशवाईत जातीजातीमधील तंटें, लग्नें, बहिष्कार, कन्याविक्रयानिषेध, मद्यपान वगैरे धर्म-विषयक सामाजिक बाबतींतही सरकार हात घालीत असे, इतकेंच नव्हे तर सरकारास तशा प्रकारें हात घालण्याचा अधिकार आहे अशी लोकांची समजूत होती हें निर्विवाद आहे, पण या दाखव्यावरून इंग्रजसरकारासही तसा अधिकार येतो असें ध्वनित करणारांनीं हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, सरकार स्वधर्मी आणि स्वदेशी असतां त्यांच्या हातांत जे अधिकार असणें इष्ट असतें ते सर्व अधिकार परधर्मी आणि परकी सरकारांनें हातांत घेणें योग्य व इष्ट नाही. इंग्रजी मुत्सद्दत्यांनीं हें तत्त्व पुरतेपणीं ओळखलें आहे व हिंदुस्थानांत इंग्रजसरकारनें जें धर्मोदासिन्य पतकरलेलें आहे तें एवढ्याच-करितां होय. इंग्लंडांत राणी ही धर्माची संरक्षक आहे व तिकडील ख्रिस्ती-धर्माच्या देवळाचें खातेंही तेथील राज्यव्यवस्थेचें एक अंग आहे. सारांश, पेशवाईत पेशवे जो अधिकार चालवीत असत तोच किंवा तशा प्रकारचा अधिकार इंग्लंडांत राणीसाहेबाकडे किंवा पार्लमेंटाकडे आहे. धर्माच्या बाबतींत मुख्य अंमल पोपकडे न राहतां राजाकडे रहावा याकरितां येवढी खटपट झाली हें इतिहासांत नमूद आहे. आमच्याकडे तशा प्रकारचा धर्मगुरूंचा व राजाचा तंटा होण्याची वेळ आली नव्हती. पण कांहीं ठिकाणीं धर्मगुरूंच्या सल्ल्यानें व कांहीं ठिकाणीं स्वतंत्र रीतीनेंही पेशवे धर्मविषयक सामाजिक बाबतींचीही व्यवस्था लावीत असत हें उघड आहे; परंतु इंग्रज सरकारास तशा प्रकारचें वर्तन ठेवतां यावयाचें नाही. एका धर्माच्या लोकांनीं दुसऱ्या धर्माच्या लोकांच्या धार्मिक बाबतींत हात घालणें इष्ट नसतें इतकेंच नव्हे, तर त्याचे परिणामही चांगले होत नाहीत. जो तो आपली धर्मसमजूत खरी मानीत असतो आणि स्वतःपुढें आलेल्या कोणत्याही प्रश्नाचा निकालही तो आपल्या समजुतीप्रमाणेंच करीत असतो; त्यामुळे त्यानें कोणत्याही गोष्टीचा केलेला निकाल त्याहून भिन्न समजुतीच्या लोकांस मान्य न होतां उलट त्यापासून लोकांचा असंतोष मात्र जास्त वाढतो. इंग्रजसरकारनें धर्माच्या बाबतींत जी तटस्थ वृत्ति स्वीकारली आहे ती एवढ्याचकरितां होय. व ती सोडून देणें कधीही वाजवी होणार नाही.

आतां एवढी गोष्ट खरी आहे कीं, या तटस्थवृत्तीमुळे सामाजिक गोष्टींत धर्माधिकार्यांस जी सत्ता असावयाची तीही नाहीशी होऊन सामाजिक व्यवस्थेंत एक प्रकारचा लंगडेपणा आलेला आहे. हा लंगडेपणा काढावा कसा हा एक मोठाच प्रश्न आहे त्याचा विचार येथें करणें शक्य नाही. तूर्त येवढेंच सांगणें आहे कीं, हा लंगडेपणा काढण्याकरितां परधर्मी सरकारास आपल्या सामाजिक किंवा धर्म बाबतींत हात घालण्यास अधिकार असावा असें म्हणणें म्हणजे आपल्या घराची एक बाजूची भिंत मोडकळीस आली आहे म्हणून सर्व घरास आग लावून द्या असें प्रतिपादन करण्याइतकेंच शहाणपणाचें आहे. स्वधर्मी आणि परदेशी सरकार यांमधील भेद लक्षांत न ठेवतां एकाचे अधिकार दुसऱ्यास असावे असें प्रतिपादन करणें अगदीं चुकीचें होय. न्यायमूर्तींनीं ही चूक पहिल्यानेंच केली आहे असें नाही व तिच्याविरुद्धही आम्ही पहिल्यानेंच लिहितों असें नाही. मार्गे याबद्दल चर्चा झालेली आहे, परंतु हल्लींच्या निबंधांत त्याचा पुनः थोडा उल्लेख आल्यामुळे त्याबद्दल आम्हांसही पुनः दोन शब्द लिहिणें जरूर पडलें.

निबंधांत केशवपन आणि विधवाविवाह यासंबंधाचा आणखी एक मुद्दा होता. पानपतच्या लढाईत पडलेल्या सदाशिवराव भाऊंच्या बायकोनें आमरणांत सौभाग्य राखिलें व तिला त्याप्रमाणें राखूं दिले, यावरून न्यायमूर्तींनीं जी अनुमानें काढलीं आहेत तीं आमच्या मते चुकीचीं आहेत. सदाशिवरावभाऊ घोड्यावरून उतरून पानपत येथें युद्धाच्या गर्दीत शिरले आणि दिसेनासे झाले एवढीच काय ती त्यांबद्दलची त्या वेळीं त्यांच्याबरोबर असणाऱ्या लोकांस नक्की माहिती होती. त्यांस ठार मारल्याचें कोणी पाहिलें नव्हतें अगर त्यांचें प्रेतही कोणाच्या दृष्टीस पडलें नव्हतें; अर्थात् सदाशिवरावभाऊ मेले असें प्रत्यक्ष पाहून सांगणारा कोणीही नव्हता ते मेले असें अनुमान होतें, पण अशा अनुमानिक मरणावर विश्वास ठेवून कोणतीही स्त्री वैधव्य स्विकारणार नाही इतकेंच नव्हे तर शास्त्रही त्यास अनुकूल नाही. पेशवाईतील गोष्ट तर राहूं द्याच पण आज मितीस अशा प्रकारचीं उदाहरणें असल्याचें आम्हांस माहीत आहे. तोतया सदाशिवरावभाऊ पुढें उपस्थित झाला होता यावरूनही आम्ही म्हणतो तीच गोष्ट सिद्ध होते. नारायणराव पेशव्यांच्या बायकोसंबंधानेही असाच प्रकार होय. नारायणरावांच्या मृग्यूच्या वेळीं त्यांची बायको गरोदर होती व गरोदर स्त्रियांचें वपन करीत नाहीत असें शास्त्र असून व्यवहारही आहे. एकदां अशा कारणाकरितां वपन तहकूब राहिलें म्हणजे तें पुढें कांहीं दिवस तसेंच राहतें ही गोष्टही हल्लीं उपलब्ध असलेल्या उदाहरणांवरून कळण्यासारखी आहे. सारांश, या दोन्ही उदाहरणांवरून कोणतीही नवी गोष्ट सिद्ध होत नाही व न्यायमूर्तींनीं आपल्या मताच्या पुष्टीकरणाथें म्हणून त्यांचा जो उल्लेख केला आहे तो चुकीचा आहे. सदाशिवरावभाऊ किंवा नारायणराव यांच्या कुटुंबावर जे प्रसंग आले तशा प्रसंगां चांगल्या घराण्यांतून अद्यापही हीच वहिवाट कायम आहे, ही गोष्ट न्यायमूर्तींनीं जरा शोध केला

असता तर त्यास सहज कळण्यासारखी होती. परशरामभाऊ पटवर्धन यांनी आपल्या विधवा मुलीचें लग्न करण्याकरितां केलेल्या खटपटीचें उदाहरण न्याय-मूर्तींनीं अनेक वेळां सांगितलेलें आहे. पण या गोष्टीस दंतकथेखेरीज कांहीं पुरावा आहे कीं काय याचा मात्र अद्याप कोणास पत्ता नाही. पेशव्यांच्या रोजनिशींत हा मजकूर नाही हें न्यायमूर्तींच कबूल करतात, आणि पटवर्धनांच्या दत्तरांतही याचा पत्ता नाही असें कै. श्री. बापूसाहेब कुंवाडकरांसारख्या शोधक अशा त्या घण्यां-तील पुरुषाचें आणि रा. रा. वासुदेव शास्त्री खरे यांचें म्हणणें आहे. ही गोष्ट अशी आहे कीं, त्याबद्दल त्या वेळीं बरीच चर्चा झाली असली पाहिजे. अशा गोष्टींबद्दल पेशव्यांच्या रोजनाभ्यांत किंवा पटवर्धनी दत्तरांत जर दाखला नाही, तर तीच गोष्ट पुनः पुनः समाजापुढें विधवाविवाहाच्या समर्थनार्थ मांडल्यानें विधवा-विवाहपक्षास कांहीं बळकटी येते असें आम्हांस वाटत नाही. मग तत्पक्षीस न्याय-मूर्तींसारख्या विद्वानांस पेशवाईतील रोजनाभ्यांचा सारांश देतां येत नाही. त्यांत नसलेली अप्रस्तुत गोष्ट मध्येच सांगणें इष्ट वाटत असल्यास त्याचें कारण अशा प्रकारची संवय हेंच होय असें म्हणावें लागतें. ही संवय कांहीं बरी नव्हे असें म्हटलें असतां निबंधकाराच्या व्यापक विद्वत्तेस कांहीं कमीपणा येतो असें आम्हांस वाटत नाही. ज्या गोष्टीस पुरावा नाही ती नेहमींच लंगडी रहावयाची, मग ती विद्वानांच्या मुखांतून बाहेर पडो किंवा अविद्वानांच्या पडो. प्रस्तुतची गोष्ट अशाच प्रकारची आहे. ती गोष्ट महत्त्वाची आहे यांत शंका नाही. पण तिला पेशव्यांच्या दत्तरांत किंवा पटवर्धनी दत्तरांत जर कांहीं आधार मिळत नाही असें आम्हांस माहीत आहे तर निदान आणखी पुरावा मिळेपर्यंत तरी त्या गोष्टीचा प्रमुखत्वानें कोठेही उल्लेख करणें बरोबर नाही असें आम्हांस वाटतें.

*पंचांगशोधन.

महिन्यादीडमहिन्यापूर्वी या विषयांवर जो एक लेख लिहिला होता त्यांत गेल्या ३५ वर्षांत पंचांगशोधनाबद्दल मुंबई, मद्रास आणि बनारस वगैरे ठिकाणीं जी खटपट झाली तिचें थोडक्यांत स्वरूप सांगून यासंबंधानें जास्त उद्योग करण्याचा आतां काल आला आहे असें लिहिलें होतें. पण हा उद्योग कोणत्या दिशेनें करावा वगैरे गोष्टींचा विचार करणें राहिलें होतें तो आज करण्याचा इरादा आहे. आजच हा विषय हातीं घेण्याचें दुसरें कारण असें कीं, ऑगस्ट महिन्याच्या ८ पासून १२ तारखेपर्यंत दिल्ली येथे भारतधर्ममहामंडळ नांवाच्या सभेची यंदाची बैठक व्हावयाची आहे, व तेव्हां दरभंगाचे महाराज हे अध्यक्ष-स्थान स्वीकारणार आहेत. सदर सभेत या प्रश्नाचा विचार होऊन कांहीं निकाल

होण्याचा संभव आहे, म्हणून तत्पूर्वी यावद्दलचे विचार प्रसिद्ध केले आहेत. दर-भंगाचे महाराजांसारख्यांनीं ही गोष्ट मनावर घेतल्याखेरीज शुद्ध पंचांगें सर्वत्र प्रचारांत आणण्याचा उद्योग होणें शक्य नाहीं हें उघड आहे. कारण हें काम बऱ्याच खर्चाचें व दगदगीचें असून शिवाय सर्व हिंदुस्थानभर ज्या संस्थानिकांचें वजन आहे अशा पुढाऱ्यानें हें हातीं घेतल्याखेरीज निरनिराळ्या प्रांतांतील लोक-मतही त्यास अनुकूल व्हावयाचें नाहीं. याकरितां भारतधर्ममहामंडलाचे अध्यक्ष दरभंगाचे महाराज ह्यांनीं या प्रश्नाकडे पूर्ण लक्ष देऊन त्याचा कांहीं तरी निकाल लावावा अशी त्यांस आमची विनंति आहे.

या विषयांवरील पूर्वोक्त्या निबंधांत इल्लीं जीं नवीन पंचांगें छापलीं जातात त्यामध्ये कोणत्या प्रकारचे मतभेद आहेत हें सांगितलेंच आहे. ग्रहलाघवावरून केलेलीं जुनीं पंचांगें दृक्तुल्य होत नाहींत ही गोष्ट आतां बहुतेक सर्वमान्य आहे. व जुन्या पंचांगांतून कांहीं तरी सुधारणा झाली पाहिजे असेंही सर्वांस वाटत आहे. सारांश, जुलीअस सीस्तर किंवा पोपग्रेगरी यांनीं युरोपां-तील पंचांगें सुधारलीं तेव्हां सदर पंचांगाची जी स्थिति होती तीच सध्यां आमची झालेली आहे. युरोपांतील पंचांगाचा जुलीअस सीस्तरच्या वेळीं जरी थोडासा धर्म-कृत्ये करण्याकडे उपयोग होत होता तरी पुढें त्याचें हें स्वरूप लवकरच नाहींहें होऊन त्यास निवळ व्यावहारिक स्वरूप आलें. पण असें असतांही पंचांगशोध-नाची जर युरोपांत जरूर पडली तर ज्या देशांत धर्म व व्यवहार हीं दोन्हीही पंचांगा-धीन आहेत तेथें पंचांगशोधनाची विशेष जरूर आहे हें सांगावयास नकोच. धर्मकृत्ये स्वतः करावयास नकोत व लोकांनीं कशींही केलीं तरी ज्यांस चालतात अशा कांहीं गृहस्थांचें मत निराळें पडून इंग्रजांचेंच तारीख-वार पंचांग आपण घेतलें म्हणजे झालें असें म्हणणारे आमच्यांतही कांहीं गृहस्थ निघतील, नाहीं असें नाहीं; किंबहुना कित्येकांस हा खटाटोपच रिकामा वाटेल. परंतु अशा गृह-स्थांस भवभूतीनें म्हटल्याप्रमाणें “तां प्रति नैष यत्नः” एवढें उत्तर बस आहे. हिंदु ज्योतिष प्राचीन असून त्याची परंपरा कायम राहिली पाहिजे असा ज्यास अभिमान आहे, किंबहुना आमच्या प्राचीन विद्यांत जरूर तेवढी सुधारणा करून त्या अस्तित्वांत ठेवणें हें हिंदु या नात्यानें ज्यास आपलें कर्तव्य वाटत आहे, अथवा हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें प्रत्यही आम्हांस ज्या क्रिया कराव्या लागतात त्या होईल तेवढ्या कालमानानें विनचूक झाल्या पाहिजेत असें ज्यांस वाटत आहे त्यांच्याचकरितां हा उद्यम आहे. याच उद्देशानें वराहमिहिर, ब्रह्मगुप्त, भास्कराचार्य वगैरे ज्योतिषशास्त्रावर नवीन ग्रंथ लिहिण्यास प्रवृत्त झाले होते, व कै० बापुदेवशास्त्र्यांसारखे विद्वान् गृहस्थही हाच हेतु मनांत धरून नवीन पंचांगें काढण्यास प्रवृत्त झाले. तेव्हां याच्या उपयुक्ततेबद्दल कांहीं थोड्या लोकांस जरी शंका असली तरी एकंदर समाजास ही गोष्ट हितावह असून जरूरीची आहे हें उघड आहे.

परंतु पंचांगशोधन कोणत्या तऱ्हेने करावे याबद्दल हल्लीं जीं निरानिराळीं मते प्रचलित आहेत त्यांचा प्रथमतः निर्णय लागल्याखेरीज नवी पद्धत अमलांत येणे शक्य नाही. सायन व निरयण हा भेद महाराष्ट्रांत जितका जोरावला आहे तितका मद्रास व बनारस येथे जोरावलेला दिसत नाही. याचे कारण उघडच आहे की, सायन पंचांगाभिमानी कै० लेले, मोडक व दीक्षित हे सर्व महाराष्ट्रांतीलच होते. कसेही असो, हा भेद ठेवावयाचा की नाही अथवा त्यांत कांहीं तडजोड निघण्यासारखी आहे आणि असल्यास ती कोणती हा आमच्यामते पहिला प्रश्न आहे. आमचे स्वतःचे मत निरयण पद्धतीच कायम ठेवावी असे आहे. पण आजचा लेख आमचे मत स्थापित करण्याकरितां लिहिलेला नसून एकंदर विषयाची चर्चा कशी पाहिजे एवढ्याकरितां लिहिलेला असल्यामुळे आमच्या मताबद्दल येथे विशेष उहापोह करण्याची जरूर नाही. याबद्दल जो काय निर्णय करावयाचा तो निरानिराळ्या ठिकाणच्या विद्वानांनीं जमून बहुमताने केला पाहिजे. या प्रश्नाचा निर्णय निरयणतर्फेचा झाला तर दुसरा पक्ष अयनांश किती मानावयाचे हा आहे. २२ अयनांश मानिले असतां ग्रहलाघवोक्त पूर्वीचीं पंचांगे कायम ठेवून नव्या शोधामुळे जे फेरफार करावयाचे तेवढेच आजपासून पुढे करावे लागतात. मागची सर्व फिरवाफिरव करण्याची जरूर नाही, हा त्यापासून एक मोठा फायदा आहे. उलटपक्षी शके ४९६ च्या सुमारास रेवतीचा भोग शून्य मानून तेव्हापासून जे नवीन गणिताप्रमाणे अयनांश येतात ते घ्यावे असे म्हणणे आहे. अयनांश कमी जास्ती मानल्याने संक्रांत व अधिकमास यांत फरक पडण्याचा संभव आहे. करितां या प्रश्नाचाही कांहीं निकाल झाल्याखेरीज सामान्य लोकांची नवीन पंचांगासंबंधाने ग्राह्यताबुद्धि स्थिर होणार नाही. हा अयनांशाचा वाद विकट आहे असे नाही, व त्याचा अखेर निकाल लागल्यावर तिसरा प्रश्न ग्रंथासंबंधाचा होय. ज्या रीतीने पंचांग करावे असा अखेर निकाल होईल त्याप्रमाणे नवीन करणग्रंथ होऊन तो ग्रहलाघवाऐवजी सर्वत्र प्रचारांत आणण्याची तजवीज झाली पाहिजे. अर्थात् हा ग्रंथ तयार करविणे, तो छापणे व त्याच्या पठपाठणाचा सर्वत्र प्रचार करविणे या तिन्ही गोष्टींकडे पंचांग सुधारणा करणारांनीं लक्ष दिले पाहिजे. रा. रा. व्यंकटेश बापूजी केतकर यांनीं हल्लीं जो ग्रंथ केला आहे त्याचा या कामी चांगला उपयोग होईल यांत शंका नाही. किंबहुना एक प्रकारे हा ग्रंथ झाल्यामुळेच पंचांगशोधनाचे ३०।३५ वर्षांपूर्वीचे स्वरूप जाऊन त्यास हल्लींचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे असे म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही.

वरील गोष्टी अमलांत कशा आणाऱ्या हा सर्व प्रश्नांपैकी मुख्य प्रश्न आहे. कोणत्याही गोष्टीचा विचार करण्याकरितां दहा पांच विद्वान् लोक एके ठिकाणीं जमले म्हणजे सर्वांनुमताने नाही तर बहुमताने कांही तरी निकाल लागल्याखेरीज राहत नाही. पण सर्व विद्वान् लोकांस एकेठिकाणीं कोणी, कोठे व कसे गोळा

करावें, त्याचा खर्च कोणी द्यावा आणि त्यांनीं केलेला निकाल अमलांत येऊन त्याचा सर्वत्र प्रचार होण्याची खटपट कोणी करावयाची हाच काय तो मुख्य प्रश्न आहे. महाराष्ट्रांत कै. बापूसाहेब कुडवाडकर वगैरे कांहीं संस्थानिकांनीं या बाबतींत थोडाबहुत उद्योग केलेला होता, व कै. आबासाहेब पटवर्धनासारख्यांनींही कै. कैरोपंत नाना यांस साहाय्य देऊन नवीन पंचांगाची प्रथमतः प्रवृत्ति केली. संकेश्वरमठाचे अधिपति श्रीशंकराचार्य हेही पंचांगशोधनास प्रतिकूल नाहींत. पण हा उद्योग पुढें जितका जरीने चालावयास पाहिजे होता तितका चालला नाहीं. कांहीं अंशीं हें काम नवीन करणग्रंथ नसल्यामुळे अडून पडल्यासारखें झालें होतें. पण तीही अडचण जर आतां दूर झाली आहे, तर आमच्यांतील कोणी संस्थानिकांनीं पुनः हें काम कां हातीं घेऊं नये हें आम्हांस समजत नाहीं. निदान महाराष्ट्रांत नवीन पंचांगाचा प्रसार होण्यास फारशी अडचण पडेल असें वाटत नाहीं. पण त्याकरितां इकडील ज्योतिषांची एक सभा भरवून नंतर मुख्य मुख्य शहरांतील गृहस्थांची अनुमति घेऊन त्यांत जो निकाल होईल त्याप्रमाणें पुढें काम सुरू ठेवण्यास एका स्वतंत्र कमिटीची योजना झाली पाहिजे. पुण्यास या गोष्टीचा थोडाबहुत उपक्रम पुन्हां सुरू झाला आहे. पण सर्व ठिकाणच्या प्रमुख प्रमुख लोकांची व संस्थानिक व सरदार वगैरे श्रीमंत लोकांची मदत व अनुकूलता असल्याखेरीज हें काम कोणाच्याही हातून पार पडावयाचें नाहीं. दुसरी अशीही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं, नवीन पंचांगाचा प्रसार केवळ महाराष्ट्रांतच करावयाचा आहे असें नाहीं, तर इतर इलाख्यांतूनही याबद्दलची चर्चा सुरू करून नवीन पंचांगाचा प्रसार केला पाहिजे. हें कार्य घडून येण्यास इतर इलाख्यांतील पुढाऱ्यांचीही संमति व साह्य मिळविलें पाहिजे. आणि तें दरभंगाच्या महाराजांसारख्यांनीं पुढाकार घेतल्याखेरीज व्हावयाचें नाहीं. या निबंधाच्या आरंभीं भारतधर्ममहामंडळसभेनें हा विषय घ्यावा म्हणून जी सूचना केली आहे ती एवढ्याचकरितां होय. पण ती सूचना आजच अमलांत न आली तरी महाराष्ट्रांतील लोकांनीं आपला उद्योग सुरू ठेवण्यास कांहीं हरकत नाहीं. सर्व हिंदुस्थानभर शुद्ध पंचांग सुरू होणें इष्ट आहे खरें. पण ती गोष्ट आज घडून येत नाहीं म्हणून मुळींच उद्योग सोडून देणें शहाणपणाचें नव्हे. ग्रहलाघवाचा आज जो प्रचार आहे तो कांहीं एकदम झालेला नव्हे. ग्रंथांचें व विषयाचें महत्त्व लोकांस समजून आल्यावर तो झालेला आहे. आणि त्याचप्रमाणें हल्लीं ग्रंथाचाही प्रकार होईल. मात्र एकनिष्ठपणानें व मेहनत घेऊन या कामास लागणारे लोक निघाले पाहिजेत. पुण्यांतील कमिटी तशाप्रकारें आपलें काम चालवून तिला हिंदुस्थानांतील नाहीं तरी महाराष्ट्रांतील लोकांचें तरी पूर्ण साह्य मिळेल अशी आम्हांस आशा आहे.

* कै. न्या. महादेव गोविंद रानडे.

न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे यांच्या मृत्यूची वार्ता ऐकून हिंदुस्थानांतील, महाराष्ट्रांतील व विशेषतः पुण्यांतील लोकांस आपल्या घरचाच एक कार्यकर्ता पुरुष गेल्याह्वाकें दुःसह दुःख होईल व निदान कांहीं कालपर्यंत तरी या दुःखदायक बातमीनें त्यांचें भान नाहीसें होईल यांत शंका नाही. मनुष्याचें जीवित नश्वर आहे वगैरे तत्त्वज्ञानाचे विचार कितीही डोक्यांत घोळत असले तरी वैभवानें, बुद्धीनें, कर्तृत्वानें किंवा विद्वत्तेनें ज्या थोर गृहस्थानीं राष्ट्राचा कार्यभार उचलून पुढाकार घेतलेला असतो त्यांच्या मृत्यूनें कांहीं कालपर्यंत तरी जग शून्यवत् भासणें अगदीं स्वाभाविक आहे. माधवरावजीचें चरित्र दुसरीकडे सविस्तर दिलें आहे त्यावरून कॉलेजांत असतांना त्यांच्या विद्वत्तेचा लौकिक कसा वाढला होता, पुढें नोकरीत त्यांचा प्रवेश कसा झाला, तेथें त्यांस कोणकोणते मान मिळाले व अखेरीस हायकोर्ट जज्याच्या जागेपर्यंत त्यांची मजल कशी पोहोचली वगैरे गोष्टी वाचकांस कळून येतील. अलौकिक बुद्धिमत्ता, दीर्घ व सतत व्यासंग, देशाबद्दलची खरी कळकळ, विद्यार्जनाचें स्वाभाविक जडलेलें व्यसन, अचूक कल्पकपणा वगैरे अनेक गुणांनीं माधवरावजीचें चरित्र बोधप्रद असून महत्त्वाचें झालें आहे. याखेरीज राजदरबारीं व लोकांत त्यांस जो वेळोवेळीं मान मिळत गेला व लोकांची आणि सरकारची जी कामगिरी त्यांनीं बजाविली तीहि कांहीं साधारण नाही. दुसऱ्या कोणा पुरुषाच्या हातून एवढीच कामगिरी जरी झाली असती तरी देखील त्यांची थोर पुरुषांत गणना करावी लागली असती. पण रावसाहेबांकरितां (न्यायमूर्ति हें कृत्रिम नांव सोडून देऊन आम्हा पुणेकर लोकांच्या तोंडीं बसलेल्या त्यांच्या नेहमींच्या नांवानेंच येथें उल्लेख करणें आम्हांस अधिक प्रशस्त वाटतें.) आज महाराष्ट्रांतील प्रत्येक समजूतदार मनुष्य जो हळ-हळत आहे तो ते कांहीं हायकोर्टाचे जज होते, प्रार्थनासमाजाचे अध्यक्ष होते किंवा सामाजिक सुधारणेचे अध्वर्यु होते म्हणून नव्हे. या गोष्टी थोरपणा प्राप्त होण्यास साधनीभूत नाहीत असें नाही. पण तेवढ्यानें माधवरावजींच्या थोरपणाची उपपत्ति लागत नाही अशी आमची समजूत आहे. कै. कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांसारखे बुद्धीनें बृहस्पतितुल्य विद्वान् आमच्यांत झाले नाहीत असें नाही. प्रार्थनासमाज किंवा समाजसुधारणा यांचे निःसीम भक्तही माधवरावजींच्या बरोबरीचे किंवा कांकणभर जास्तही असू शकतील. व हायकोर्टांत एक नेटिव्ह जज असावयाचा असा सरकारचा जोंपर्यंत विचार आहे तोंपर्यंत नेटिव्ह हायकोर्ट जज्याचीही परंपरा कायम राहिल. माधवरावजींकरितां महाराष्ट्रदेश जो आज हळ-हळत आहे व आपलें अपरिमित नुकसान झालें असें आज जें प्रत्येकास वाटत

आहे तें कांहीं असल्या बाह्य गुणांकरितां नव्हे. न्यायमूर्ति हे मार्मिक लेखक, चांगले वक्ते, उत्तम विद्वान्, अलौकिक बुद्धिमान्, जबर विद्याव्यासंगी, असाधारण कल्पक आणि सरळमनाचे व शांत स्वभावाचे होते हें सर्वास महशूर आहे. पण कमलाची खरी योग्यता ज्याप्रमाणें पाकळ्यांच्या आकारांत, रंगांत किंवा मार्दवांत नसतां त्याच्या सुगंधीपणांत असते, तद्वत् माधवरावजींच्या खऱ्या लोकप्रियतेचें व मोठेपणाचें बीज ज्यांस पाहणें आहे त्यानें वरील गुणांखेरीज दुसऱ्या कांहीं गोष्टींचा विचार केला पाहिजे.

हा विचार कोणता हें सांगण्यापूर्वी माधवरावजी पुण्यास पहिल्यानें जेव्हां आले तेव्हां पुणें किंवा महाराष्ट्र याची काय स्थिति होती याचें थोडक्यांत निदर्शन केलें पाहिजे. एक राज्य जाऊन दुसरें राज्य कायम होईपर्यंत मध्यंतरी जो काल जातो तो राष्ट्राच्या अभिवृद्धीस पुष्कळ प्रकारें प्रतिबंधक असतो, हें ऐतिहासिक तत्त्व सुप्रसिद्ध आहे. सन १८२० पासून सन १८७० पर्यंत महाराष्ट्र देशाची स्थिति अशाच प्रकारची होती. ज्या पुणें शहरांत नामाफडणीसासारख्या मुत्सद्द्यांना कांहीं वर्षे वास्तव्य करून मराठी राज्याचा गाडा हाकला व जेथें पेशवाईची अखेर होईपर्यंत मुत्सद्दी व शूर पुरुषांची परंपरा कायम होती तेथें एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत सर्व बाबतींत बहुतेक प्रेतकळा आली होती असें म्हटलें असतां त्यांत अतिशयोक्ति होणार नाही. ज्या सरदार घराण्यांतील पुरुषांनी पेशवाईत मोठमोठी कामे केलीं होती त्यांच्या वंशजांस इंग्रज सरकारनें पेन्शन घेऊन स्वस्थ बसण्यास सांगितलें असल्यामुळें नवीन राज्यव्यवस्थेच्या बरेवाईटपणाबद्दल विचार करण्याचें त्यांचें कुलव्रत त्यांनीं सोडून दिलें होतें. देशाचे पुढारीच असे कर्तव्यपराङ्मुख झाल्यावर गरीब रयतेची स्थिति कशी झाली असेल हें सांगावयास नकोच. टोपीवाल्याची राज्य करण्याची शिस्तवार रीत, चोहोंकडे त्यानें घालून दिलेली कायद्याचीं बंधनें, जमीनपाहणी, आगगाड्या, तारायंत्रें, शाळा, पोस्ट ऑफिसें वगैरे राज्यव्यवस्थेच्या अपूर्व थाटानें लोक दिपावून गेल्यासारखे झाले होते. त्यांतून बंडवाल्यांचा पराभव झाल्यानंतर तर इंग्रजी राज्याची अधिकच छाप बसली गेली. जुन्या सरदार घराण्यांतील पुरुषांस राजकारणांत पडण्याची जरूर नसल्यामुळें त्यांच्या अंगचे गुण लुप्तप्राय झाले, व पुणें पाठशाळेंतून तयार झालेले नवीन विद्वान् सरकारी नोकरींत आणि त्यामुळें प्राप्त झालेल्या मानांतच दंग होऊन राहिले. जी पुण्याची तीच सगळ्या महाराष्ट्राची स्थिति होती. माधवरावजी पुण्यास येण्यापूर्वी येथील विश्रामबाग कॉलेज किंवा पूना कॉलेजमधून बुद्धिमान् व विद्वान् मंडळी तयार होऊन बाहेर पडली नव्हती असें नाही, पण वर निर्दिष्ट केलेल्या अनेक कारणांमुळें राष्ट्रांमधील चळवळ अगदीं बंद पडून गेली होती व कोणास आपण पुढें काय करावें हें सूचित नसून आपली हल्लींची स्थिति बरी किंवा वाईट हेंही कळत नव्हतें. ज्या प्रांतांतील लोकांनीं एकदां मराठी राज्याचा गाडा हाकला होता त्यांतील पुढाऱ्यांच्या वंश-

जांची दोन पिढ्यांत अशी स्थिति होऊन जावी ही मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट होय. पण माधवरावजींनी पुण्यांत जेव्हां पाऊल ठेवलें तेव्हां या महाराष्ट्राच्या जुन्या राजधानीची स्थिति वरच्याप्रमाणें झाली होती, यांत बिलकुल संदेह नाही. कोणत्याही प्रकारची चळवळ करण्याविषयी पराङ्मुखता आणि केवळ स्वहितपरायणतेमुळे अथवा पूर्वीच्या अमदानीत ज्या गुणांची चहा होत होती तेच गुण नेटिव्यांच्या अंगी तरी असण्याची आवश्यकता न राहिल्यामुळे एक प्रकारचे लोकांच्या पुढाऱ्यांच्या आंगां आलेलें शैथिल्य हेंच काय तें सर्व देशभर नजरेस येत होतें. लोकांच्या आंगचें तेज अगदीच नाहीसें झालेलें होतें असें नाही, पण वर लिहिलेल्या कारणांमुळे महाराष्ट्रदेश म्हणजे त्या वेळीं एक थंड गोळा होऊन पडला होता. या थंड्या गोळ्यास कोणत्या तऱ्हेनें ऊब दिली असतां तो पुनः सजीव होईल व हातपाय हालवूं लागेल याचा रात्रंदिवस एकसारखा विचार करून अनेक दिशांनीं, अनेक उपायांनीं, अनेक रीतींनीं त्यास पुनः सजीव करण्याचें दुर्धर काम अंगावर घेऊन त्याकरितां जिवापाड जर कोणी मेहनत केली असेल तर ती प्रथमतः माधवरावजींनीच केली असें म्हटलें पाहिजे; व आमच्यामते हेंच त्यांच्या थोरवीचें किंवा असामान्य मोठेपणाचें मुख्य चिन्ह होय. मुंबईच्या कॉलेजांत विद्याभ्यास करीत असतां इंग्रजी विद्येनें माधवरावजींच्या मनावर जे परिणाम झाले असतील अथवा त्यांच्या अंतःकरणांत जो प्रकाश पडला असेल त्याखेरीज त्यांच्या मनाची सार्वजनिक चळवळीकडे प्रवृत्ति होण्यास डॉ. भाऊ दाजी, दादाभाई नौरोजी वगैरे थोर गृहस्थांची प्रत्यक्ष उदाहरणे बरीच कारणीभूत झालीं असावीं. एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, माधवराव मुंबई सोडून कायमचे पुण्याच्या प्रिन्सिपॉल सदरआमिनच्या जागेवर आले, तेव्हां दादाभाई नौरोजीसारख्या पुढारी गृहस्थांच्या उदाहरणानें व कृतीनें त्यांच्या मनावर बराच परिणाम झालेला होता. माधवरावजी मुंबईसच राहाते, तर आपल्या असाधारण बुद्धिसामर्थ्यानें त्यांनीं तेथेंही उत्तम लौकिक संपादन केला असता, यांत बिलकुल शंका नाही. तथापि महाराष्ट्राची राजधानी जें पुणें शहर तेथें येऊन त्यांस जी कामगिरी करावयास सांपडली, त्यामुळे माधवरावजींच्या आंगचे अलौकिक गुण लोकांच्या पूर्णपणें नजरेस आले असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. सरकारी नोकरीचें काम चांगल्या रीतीनें सभाळून देशाच्या उत्कर्षाकरितां कोणकोणत्या दिशेनें काय काय प्रयत्न केले पाहिजेत हें ठरविणें व ते अमलांत आणण्याकरितां सतत परिश्रम करून जागरूकता ठेवणें हें कांहीं सामान्य बुद्धिमान् पुरुषाचें काम नव्हे. कित्येकांस नित्य व्यवसायापुढें सार्वजनिक कामें सुचत नाहीत; सुचलीं तर करण्याची उमेद नसते; आणि यदाकदाचित् करण्यास प्रवृत्त झाले तर त्यास मनुष्यबळ किंवा इतर जी सामुग्री लागते ती ज्या उपायांनीं प्राप्त करून घ्यावयाची ते उपाय योजण्यास ते असमर्थ असतात. कित्येक विद्वानांची तर या व्यापक प्रश्नानें बुद्धिच गुंग होऊन जाते, व कित्येक एकदेशीय असून कोणास अमुक एक दिशेनें राष्ट्राची उन्नति होईल

असे वाटत असल्यास दुसरीच दिशा पसंत पडते. माधवरावजींच्या आंगचा पहिला गुण हा होय की, सर्व बाजूनी राष्ट्राची उन्नति झाली पाहिजे असे त्यांस वाटत होतें. व या सर्व दिशांचें व बाजूंचें सांगोपांग परीक्षण करून त्यांच्या योग्यायोग्यतेबद्दल निर्णय करण्याइतकी परमेश्वरानें त्यांस प्रगल्भ व व्यापक बुद्धि दिली होती. धर्मव्यवस्था, समाजसुधारणा, उद्योगधंदे, शिक्षण, राजकीय व्यवस्था वगैरे सर्व बाबतींत आम्ही मार्गे आहों व या सर्व गोष्टींत सुधारणा झाल्याखेरीज इतर सुधारलेल्या राष्ट्रांची आपणांस बरोबरी करतां यावयाची नाही असा त्यांचा पक्का ग्रह झालेला होता. यांपैकी काहीं बाबतींत त्यांची मते पुढें ज्या नवीन चळवळी निघाल्या त्यामुळे सर्व लोकांस पसंत पडेनाशीं झालीं होती. पण तेवढ्यानें त्यांची योग्यता कमी होते असें नाही. घाटांतून एकदां एक कुशल इंजिनीयरानें आगगाडीची लाइन मारल्यानंतर त्यांत सुधारणा करणारे जरी पुष्कळ लोक निघाले तरी ज्याप्रमाणें मूळ इंजिनीयरच्या कल्पकपणास कमीपणा येत नाही, तद्वतच रावसाहेब रानडे यांची स्थिति होय. वर सांगितल्याप्रमाणें सर्व प्रकारें थंड झालेल्या देशाच्या प्रत्येक गात्रास कसें सजीव करतां येईल याचा रात्रंदिवस विचार करणारा तीस वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रांत एकच पुरुष झाला. सन १८०० सालीं निवर्तलेल्या नाना फडणिसास मोडकळीस आलेली पेशवाई कशी सुगुक्षित ठेवावी याची ज्याप्रमाणें रात्रंदिवस काळजी वाटत असे, तद्वतच एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटलीं पंचवीस तीस वर्षे माधवरावजींनीं राज्यक्रांतीनें काहीं वेळ स्तब्ध झालेल्या महाराष्ट्रास कसें सजीव करतां येईल या काळजींत घालविलीं. आणि केवळ महाराष्ट्राकरितांच नव्हे तर सर्व हिंदुस्थानाबद्दल अशाच तऱ्हेचे विचार त्यांच्या मनामध्ये सदैव घोळत असत. पाश्चिमात्य शिक्षणाबरोबरच एक प्रकारची सार्वजनिक जबाबदारी आपणावर येऊन पडते ही गोष्ट माधवरावजींनीं पुरी ओळखली होती व आपल्या पंचवीस तीस वर्षांच्या वर्तनक्रमानें लोकांस ती जबाबदारी कशी बजावावी याचें उत्कृष्ट उदाहरण घालून देऊन त्यांनीं महाराष्ट्राचाच नव्हे तर हिंदुस्थान देशाचा लौकिक राखला असे म्हणणें भाग आहे.

हिंदुस्थानची किंवा महाराष्ट्रदेशाची जागृति अमुक उपायानें होईल आणि अमुक उपायानें होणार नाही, हें ठरविण्यास असामान्य व व्यापक बुद्धि लागते हें वर सांगितलेंच आहे. पण अशा प्रकारची अलौकिक बुद्धि असूनही जर दुसरे गुण पुढाऱ्यांच्या अंगी नसतील, तर त्यांच्या हातून मोठीशी कामगिरी कधीही व्हावयाची नाही. राष्ट्राची उन्नति होण्यास ज्या हजारों गोष्टी कराव्या लागतात, त्या एकट्याच्या हातून होत नाहींत. त्यास योग्य माणसांची निवड करून त्यांचे साह्य घ्यावें लागतें; किंबहुना अशा प्रकारचीं माणसें तयार करावीं लागतात असें म्हटलें तरी चालेल. माणसें तयार करण्याचें हें काम किती कठीण आहे हें अनुभवावांचून समजणें अशक्य आहे. मनुष्याची पारख, त्यांच्या हातून चुक्या

घडल्या असतां त्यांस शांतपणें संभाळून घेऊन पुन्हां उत्तेजन देण्यास अवश्य लागणारे उत्साह, शांति वगैरे गुण पुढाऱ्यांचे आंगीं जरूर असावे लागतात. माधवरावजींच्या आंगीं हे गुण पूर्णपणें वसत होते व म्हणूनच त्यांच्या हातून इतकीं कामें येथें सिद्धीस गेलीं. सार्वजनिक सभा, वक्तृत्वसभा, लवादकोर्ट, प्रार्थना-समाज, फीमेलहायस्कूल, औद्योगिक चळवळ वगैरे ज्या अनेक संस्था पुणें शहरांत झाल्या किंवा आहेत त्या सर्वांशीं माधवरावजींचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीनें संबंध होता असें आढळून येईल. या सर्व चळवळी सुरू ठेवण्याबद्दल लोकमत जागृत करून कायम ठेवणें, निरनिराळ्या संस्थांकरितां निरनिराळीं मनुष्ये पाहून त्यांच्या हातून तीं तीं कामें करून घेणें, स्वदेशांतल्या किंवा परदेशांतल्या सर्व प्रकारच्या हालचालीवर नजर ठेवून त्याचा देशाच्या उत्कर्षाशीं कसा संबंध पोहोचतो याचें अहोरात्र मनन करणें हें माधवरावजींचें व्यसनच होऊन राहिलें होतें. त्यांच्या घरीं केव्हांही जा, तेथें कांहीं नाहीं कांहीं तरी सार्वजनिक विषयाची चर्चा चालू असावयाचीच. बारा आणि बारा चोवीस तास अशा रीतीनें सार्वजनिक कामांत एकसारखें मन घालून तीं सुयंत्रितरीतीनें चालविण्याइतकें बुद्धि-सामर्थ्यच आधीं फार थोड्या लोकांत असतें. आणि ज्या थोड्या लोकांच्या आंगीं अशा प्रकारचें सामर्थ्य असतें त्यांस आलस्यानें, स्वहितपरतेनें किंवा उत्साहभंगानें पछाडलें असल्यामुळें युनिव्हर्सिटींतून दरसाल शेंकडों ग्रॅज्युएट बाहेर पडताहेत, तरी रात्रंदिवस देशहितार्थ तनमनधन अर्पणारा 'यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः' या न्यायानें एखादाच माधवरावजींसारखा पुरुष निर्माण होतो. असा पुरुष आपल्यामधून गेला असतां एकाएकीं सूर्यास्त झाल्याप्रमाणें सर्व लोक दिङ्मूढ झाले यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं.

माधवरावजींनीं जीं हीं सर्व कामें केलीं तीं त्यांस सुखानें करतां आलीं अशी जर कोणाची समजूत असेल तर ती चुकीची आहे. मुंबईपेक्षां पुणें किंवा महाराष्ट्रदेश यांतील अधिक एकरूप असल्यामुळें सार्वजनिक चळवळीचें माधवरावजींनीं मुंबईहून आणलेलें बीं येथें लवकरच उदयास आलें हें गेल्या पंचवीस तीस वर्षांच्या महाराष्ट्राच्या इतिहासावरून कोणासही सहज समजण्यासारखें आहे. हें बीं रुजत घालून त्यास पाणी घालणें व पुढें तज्जन्य वृक्षाचें पालनपोषण करणें हें सर्व काम माधवरावजींच करित होते. त्यांच्या हाताखालीं कै. सार्वजनिक काका, कै. सीतारामपंत चिपळोणकर, रा. रा. शिवराम हरि साठे वगैरे बरीच मंडळी असून पुढें पुढें कै. रा. ब. नूलकर, कै. कुंटे यांच्यासारख्याचेंही साहाय्य त्यास मिळालें होतें. पण या सर्व गृहस्थांची व त्यांनीं चालविलेल्या कामाची मदत काय ती माधवरावजींवरच असे. ही गोष्ट लवकरच सरकारच्या नजरेस आली. मल्हारराव गायकवाड यांस पदच्युत केल्यानंतर त्यांची कमिशनमार्फत जी चौकशी झाली तेव्हां पुणें शहरांत झालेली चळवळ आणि सन १८७९ सालीं बुधवारचा वाडा जळाला असतां गांवांत झालेली धामधूम ज्यांस आठवत

असेल ते रावसाहेबांनी अंगीकारलेला क्रम विनयधोक्याचा होता असें कधीही म्हणणार नाहीत. महाराष्ट्रांतील लोकांस सार्वजनिक बाबतीत चळवळ करण्याचें जर कोणी शिक्षण देत असेल तर ते माधवरावजींच होत ही गोष्ट सरकारास कळून चुकली होती, व माधवरावजींची पुण्याहून नाशिकास व नाशिकाहून धुळ्यास जी उचलबांगडी झाली ती कांहीं केवळ एक जागीं एक मनुष्य पुष्कळ वेळ ठेवणें योग्य नाही एवढ्याचकरितां नव्हे, हें सर्वास माहीत आहेच. फार लांब कशाला, माधवरावजींनीं स्थापिलेली सार्वजनिक सभा ही राजद्रोही आहे असा सर रिचर्ड टॅपलच्या कारकीर्दीत बूट निघाला होता; पण या सर्व अडचणींतून आणि संकटांतून धिमेपणानें माधवरावजींनीं हातांत धरलेलीं सर्व कायें तडीस नेलीं. यांच्यापेक्षां कमी उत्साहाचा पुरुष प्रसंगीं डगमगून गेला असता. पण रावसाहेबांच्या बुद्धीचें व्यापकत्व जितकें अलौकिक होतें तितकाच शांति हा गुण त्यांचे अंगांत असामान्य असल्यामुळें त्यांच्या दीर्घाद्योगास अखेरीस यश येऊन मुंबई इलाख्याच्या मध्यभागांत एकप्रकारची विशेष जागृति प्राप्त झाली. माधवरावजींसारखे पुरुष जेथें निपजले नाहीत तेथल्या आणि महाराष्ट्राच्या स्थितीची तुलना केली असतां आमच्या म्हणण्याची सत्यता कळून येईल. सारांश, महाराष्ट्रांत जर कांहीं आजमितीस जोम आढळून येत असला, त्यांतील वक्ते व लेखक जर निर्भयपणें सार्वजनिक गोष्टींची चर्चा करीत असले तर ते माधवरावजींच्या २५ वर्षांच्या दीर्घाद्योगाचें फल होय असें म्हणण्यास कोणतीही हरकत नाही.

अशा तऱ्हेचा पुरुष देशांत निर्माण होणें हें देशाचें एक भाग्यच आहे. विद्वत्ता, मुत्सद्दीपणा, काम करण्याची हौस, सार्वजनिक हित कोणत्या उपायांनीं करितां येईल याबद्दल एकसारखा निदिध्यास, आणि लोकांनीं नेहमीं आपल्या-उन्नतीच्या चळवळींत व्यग्र असावें अशी अनिवार इच्छा, इतके गुण आंगां वसत असलेले थोर पुरुष राष्ट्रांत वारंवार निपजत नसतात. महाराष्ट्रदेशांत अठराव्या शतकांत नाना फडणीस अशा प्रकारचे मुत्सद्दी होऊन गेले खरे, पण विद्वत्तेचें मान लक्षांत आणितां त्यांची आणि माधवरावजींची तुलना करण्यापेक्षां महाराष्ट्राच्या किंवा दक्षिणेच्या प्राचीन इतिहासांत प्रसिद्धीस आलेले हेमाद्री किंवा माधवाचार्य यांची उपमा आमच्या मते माधवरावजींस अधिक साजण्यासारखी आहे. माधवाचार्यांची बुद्धि चोहोंकडे अकुंठित असल्यामुळें त्यांस 'सर्वज्ञः स हि माधवः' असें म्हणत असत. माधवरावजींचें बुद्धिवैभवही अशाच प्रकारचें विस्तृत व व्यापक होतें; व या इंग्रजी राज्यांत जर हायकोर्टाच्या जज्याच्या कामा-पलीकडे त्यांच्या विशालबुद्धीचा उपयोग झाला नाही तर तो दोष माधवरावजींचा नव्हे, हल्लींच्या राज्यपद्धतीचा आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. माधवरावजी जर आणखी कांहीं दिवस जगते तर त्यांनीं मुरू केलेल्या चळवळी उषड रीतीनें हातीं घेऊन दादाभाई किंवा ह्यूम यांजप्रमाणें त्या शेवटास नेण्याचा उद्योग

निकरानें होण्याचा संभव होता. पण त्यांच्या हातून आम्हा लोकांचें अशा प्रकारें कल्याण व्हावें असा ईश्वरी संकेत नव्हता असेंच म्हटलें पाहिजे. एरव्हीं त्यांस ६० वें वर्ष लागलें म्हणून त्यांची ज्युबिली करण्याऐवजीं त्यांचा मृत्युलेख लिहिण्याचा दुःखकारक प्रसंग आमच्यावर आला आहे तो आला नसता.

माधवरावजींचा महाराष्ट्राकडे आणि महाराष्ट्रीयानांचा माधवरावजींकडे विशेष ओढा कां होता याचा यावरून विशेष खुलासा होईल. कायदेपंडीत, लेखक वगैरे बाबतींत माधवरावजींची योग्यता इतर कोणत्याही राष्ट्रीय पुढाऱ्यापेक्षां कमी नव्हती. किंबहुना सर्व विषय अवगत करून घेण्याची हौस आणि कोणताही विषय हातीं घेतला असतां त्यासंबंधीं काहीं तरी नवी शकल काढून त्यास मनोहर रूप देण्याची त्यांची अपूर्व हातोटी दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्रीय पुढाऱ्यांत सांपडेल असें आम्हांस वाटत नाही. पण याहीपेक्षां त्यांच्या आंगचा लोकोत्तर गुण म्हटला म्हणजे आपल्या राष्ट्राचा अभ्युदय केव्हां ना केव्हां तरी खास झाला पाहिजे. किंबहुना ही गोष्ट परमेश्वरानेंच संकल्पित आहे अशी जी त्यांच्या ठायीं उमेद होती ती होय. भावी सुपरिणामाबद्दल अशा तऱ्हेची निःसंशय मनोवृत्ति फारच थोड्या पुढाऱ्यांचे ठायीं आढळून येते. सरकारचा ताबेदारपणा, योग्य माणसांची कमतरता, समाजामध्ये रूढ असलेल्या समजुती इ. अनेक कारणांनीं माधवरावजींस आपल्या मनाप्रमाणें सर्व गोष्टी करतां आल्या नाहीत. तथापि दूरवर नजर देऊन धिमेपणानें अंगीकृत कार्यें त्यांनीं अव्याहत रीतीनें चालूं ठेविलीं होती. प्राचीन व अर्वाचीन सुधारणेच्या झगड्यांत मनुष्यास पदोपदीं कसें बुचकळ्यासारखें होतें याचें एके प्रसंगां त्यांनीं मोठ्या मार्मिक रीतीनें वर्णन केलें आहे. या सर्व अडचणी सोसून बिनतक्रार देशोन्नतीच्या कार्याकरितां उत्साहानें भगवा झेंडा हातीं घेऊन सदैव पुढें राहणें हें काहीं लहानसहान मुत्सदीपणाचें काम नव्हे. पण माधवरावजींची लोकसेवा एवढ्यावरच थांबली नाही. त्यांनीं आपल्या हयातींत, आपल्या जन्मभूमीतील लोकांस शहाणे करून सोडण्याचा क्रम अबाधित चालू ठेविला होता. राष्ट्रांमध्ये लिहिणारे व बोलणारे पुढारी जरी पुष्कळ असले तरी अशा रीतीनें लोक समाजामध्ये जागृति उत्पन्न करण्याचें गुरुत्व ज्यांकडे देतां येईल असे लोक फारच विरळा आहेत. माधवरावजी हे अशा विभूतींपैकींच एक होते व म्हणूनच त्यांजकरितां आज सर्व लोक आम्हां सर्वांचा एक अप्रतिम हितकर्ता गेला म्हणून हळहळत आहेत. अशा तऱ्हेचा पुरुष इंग्रजी राज्य झाल्यापासून तरी महाराष्ट्रांत निघाला नाही व पुढेंही माधवरावजींची जागा लवकर भरून येईल असें वाटत नाही.

अशा तऱ्हेचा पुरुष काळानें आमच्यामधून ओढून न्यावा हें आमचें मोठें दुर्दैव होय. माधवरावजींच्या कुटुंबाची त्यांच्या मृत्यूनें जी हानि झाली आहे ती तर खरोखरीच दुष्परिहार्य होय. त्यांच्यावर हा दुःखाचा डोंगर कोसळला आहे खरा व आम्हीं कितीही शांतवन केलें तरी तें दुःख कमी होणें कठीण आहे,

तथापि, महाराष्ट्रांतील प्रत्येकजण त्यांच्या दुःखाचा वांटेकरी आहे या गोष्टीकडे लक्ष देऊन त्या आपलें मन विवेकानें आवरतील, आणि महाराष्ट्रांतील लोक ज्या महापुरुषांच्या मृत्युकरितां आज आपण सर्वजण दुःख करीत आहो त्यांचेंच उदाहरण आपणांपुढें ठेवून यथाशक्ति पण खऱ्या कळकळीनें त्यांनीं घालून दिलेला किता गिरवून त्यांच्या ऋणांतून अंशतः तरी मुक्त होतील अशी आम्हांस आशा आहे. माधवरावजी तर गेलेच पण त्यांनीं घालून दिलेलें उदाहरण डोळ्यांपुढें ठेवून सर्वजण जर यथाशक्ति देशकार्याकरितां झटण्याचा प्रयत्न करतील तर आपल्या सर्वांस जी गोष्ट हवी आहे ती प्राप्त झाल्याखेरीज कधीही राहणार नाही. माधवरावजींच्या गुणाबद्दल जितकें जास्त लिहावें तितकें थोडेंच आहे; करितां आजचा लेख आम्हांस जरी अपुरा वाटत आहे, तरी माधवरावजींस त्यांच्या सत्कर्मामार्गे गति मिळो एवढी अखेरीस प्रार्थना करून हा दुखवट्याचा लेख येथेंच संपवितों.

*कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या वेळची स्थिति.

काल रोजी कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या श्राद्धतिनिमित्त भरलेल्या सभेपुढें रा. रा. बा. गं. टिळक यांनीं जो निबंध वाचला त्यांतून पुढील मजकूर घेतला आहे.

सन १८१८ सालीं इंग्रजांचा अंमल महाराष्ट्रांत बसल्यावर पेशवाईत दक्षिणेकरितां जी रक्कम खर्च होत होती ती तशीच इंग्रजसरकारनें चालू ठेविली. पण पुढें दक्षिणेचे ब्राह्मण कमी कमी होत जाऊन जसजशी दक्षिणाफंडाची रक्कम शिल्लक पडूं लागली तसतसा या फंडाचा विनियोग विश्रामबाग-संस्कृत-कॉलेज काढण्याकडे लवकरच करण्यांत आला. या कॉलेजांत सन १८३७ सालापर्यंत केवळ संस्कृतच शिकवीत असत. पण पुढें त्यांच्या अभ्यासक्रमांत इंग्रजीचा समावेश होऊन वीस वर्षांनीं म्हणजे १८५७ सालीं त्यांचेंच डेक्कन कॉलेज बनलें. युनिव्हर्सिटीचा कायदा सन १८५७ सालीं पास झालेला आहे व त्या कायद्याप्रमाणें डेक्कन कॉलेज हे सन १८६० सालीं नव्या युनिव्हर्सिटींत सामील करण्यांत आलें. सन १८६० पासून १८७४ पर्यंत या कॉलेजांतून बी. ए. किंवा एम्. ए. झालेल्यांची संख्या पन्नास साठ्याच्या पलीकडे जाईल असें वाटत नाही. तथापि, सन १८३६ सालीं सुरू झालेल्या इंग्रजी शिक्षणाचें पंचवीस तीस वर्षांत समाजावर जे परिणाम झाले ते इतके महत्त्वाचे आहेत कीं, त्यांची कल्पना डेक्कन कॉलेजांतील ग्रॅज्युएटच्या संख्येनें किंवा एक दोन व्यक्तींच्या चरित्रांवरून नीटपणें लक्षांत येणें अशक्य आहे.

हरएक समाजांत समाजाचे आधारस्तंभ म्हणजे त्यांतील विद्वान्, विचारी आणि संभावित गृहस्थ होत. कोणत्याही समाजांत पुढारीपणा प्राप्त होण्यास विद्वत्तेची नेहमीच अपेक्षा असते असे नाही. मानमान्यता, संपत्ति, चांगले कुलवर्तन, आणि साधारण समजूतदारपणा व व्यवहारचातुर्य इतके गुण कोणाच्या अंगी असले म्हणजे तो आंगी हिंमत असल्यास आपापल्या वर्गांत पुढारीपणा घेऊं शकतो. पुणें शहरांत ब्राह्मणी राज्य असल्यामुळे अशा प्रकारचे पुरुष पेशवाई अखेर प्रायः जुन्या सरदारमंडळीतच दृष्टीस पडत असत, व काहीं वर्षेपर्यंत नव्या सरकारनेही त्यांचा तशा प्रकारें बोज ठेविला होता. पण पुढें लवकरच या पुढाऱ्यांचीं नवें व दात काढून घेतल्याने 'पिंजऱ्यामध्ये वाध सांपडे, बायकांमुळे मारिती खडे' अशी त्यांची स्थिति झाली. नवीन राज्यपद्धतींत या जुन्या सरदारमंडळीस देण्यासारखें काहीं काम नव्हतें असे नाही; पण "यथा राजा तथा प्रजा" या न्यायानें नवीन तऱ्हेच्या इंग्रजी शिक्षणानें तयार झालेली मंडळीच हातीं धरणें राज्यकर्त्यास अधिक सोईस्कर वाटून ती तयार करण्याचे कारखाने ऊर्फ शाळा काढण्यास त्यांनीं सुरवात केली. इंग्रजी राज्यापासून आम्हांस जे पुष्कळ लाभ झाले आहेत त्यांतच शिक्षणाची गणना प्रमुखत्वानें करण्याचा प्रघात आहे. पण जरा विचार केला असतां आपणांस असे आढळून येईल कीं, हें पाश्चिमात्य शिक्षण अगदीं एक आर्गी असून त्या शिक्षणाचा परिणामही तसाच झाला. धर्म व नीति यांच्याबद्दल इंग्रजी धर्तीवर काढलेल्या शाळांतून चकार शब्दही काढावयाचा नाही अशी धर्मादासीन्याची आमच्या सरकारनें शपथ घेतल्यामुळे पहिल्यासूनच रीत पडली होती. यामुळे इंग्रजी शाळांतून पहिल्यापहिल्यानें जी मंडळी बाहेर पडली त्यांच्या मनाची स्थिति एक प्रकारें फारच भयंकर किंवा शोचनीय झालेली होती. स्वधर्माचें किंवा त्यांतील नीति-तत्त्वांचें शिक्षण बिलकूल नाही आणि परधर्माचेंही नाही; समाजाच्या परंपरागत बंधनाबद्दल आदर असावयाचा तोही नाहीसा झालेला, आणि दोन चार बुकें झाल्याबरोबर बऱ्याच मोठ्या पगाराची जागा त्यावेळीं मिळत असल्यानें अधि कारमदाचाही बराच अंमल यांच्या मनावर बसलेला होता. युरोपांतील-किंवा विलायतेतील शाळांतून अशाच तऱ्हेचें शिक्षण मिळतें; पण स्वदेशप्रीति, स्वधर्मनिष्ठा, समाजाबद्दल आदर व प्रेम, सदाचरणाची गोडी वगैरे चांचल्य दोष घालविणाऱ्या अनेक गुणांच्या साहाय्यानें तें शिक्षण मनुष्यास बेहोष करित नाही. आमच्याकडे या सर्व बंधनांचा अभाव असल्यामुळे त्याच शिक्षणापासून स्वल्पज्ञानानें संतुष्ट, बेपर्वा, स्वहितापलीकडे लक्ष न देणारे आणि स्वतःसच विद्वान् मानून इतर सर्व प्राचीन मतांचा उपहास करणारे असे नवे म्होरपे या कारखान्यांतून प्रथमतः तयार झाले. परंतु याहीपेक्षां विशेष दुर्दैवाची गोष्ट म्हटली म्हणजे या लोकांचा सरकारांतून

त्या वेळीं जो मान होत असे तो होय. राज्यकारभाराच्या नवीन पद्धतीस इंग्रजी जाणणाऱ्या माणसांची त्यावेळीं जरूर होती. यामुळे या अर्ध्याकच्या विद्वानांस मोठ्या नोकऱ्या मिळून अधिकारामुळे त्यास समाजांत एक प्रकारचा मोठेपणा प्राप्त झाला. तात्पर्य, अव्वल पेशवाईत कुलशील, पराक्रम, सदाचरण, संपत्ति वगैरे गुणांनीं ज्यांच्या पूर्वंजानीं लोकनायकत्व संपादन केलें होतें त्यांचे वंशज लवकरच भिकेस लागून त्यांचें स्थान समाजाच्या खालच्या वर्गांतील अर्धवट इंग्रजी शिकलेल्या या मंडळीस प्राप्त झालें. राज्याक्रांतीमुळे समाजाच्या पुढाऱ्यांत ही जी क्रांती झाली ती सामाजिकदृष्ट्या फार महत्त्वाची आहे. सन १८३७पासून सन १८७४ पर्यंत म्हणजे सुमारे ३७ वर्षांत या नवीन पुढाऱ्यांच्या दोन किंवा तीन पिढ्या महाराष्ट्रांत झाल्या असें दिसून येतें. अगदीं पहिली पिढी म्हणजे कै. गोपाळराव देशमुख यांच्या समकालीन किंवा पूर्वीच्या मंडळीची होय. त्यानंतरची पिढी म्हणजे कै. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर व केरूनाना छत्रे यांच्या वेळच्या मंडळीची. आणि तिसरी पिढी कै. कुंटे व रानडे यांच्या वेळची होय. कुंटे व रानडे या दोघांचाही अभ्यास पुण्यास झाला नव्हता; तथापि त्यांनीं आपल्या आयुष्याचीं बरींच वर्षे येथें घालविलीं असल्यामुळे तत्कालीन पिढीचा उल्लेख त्यांच्याच नांवानें केला आहे. या तिन्ही पिढ्यांपूर्वी विश्रामबाग पाठशाळेंतील कै. मोरशास्त्री साठे, त्र्यंबकशास्त्री शाळिग्राम वगैरे मंडळीकडे पुण्यांतील समाजाचें कांहीं वर्षे पुढारीपण होतें. पण ही मंडळी इंग्रजी शिकली नसल्यामुळे त्यांच्या कालाचा सध्यां विचार करण्याची जरूरी नाहीं. वर ज्या तीन पिढ्या सांगितल्या आहेत त्यांच्याचसंबंधाचा विचार कर्तव्य आहे. पण तत्पूर्वी एवढें सांगितलें पाहिजे कीं, त्यासंबंधानें मी जें कांहीं सांगणार आहे तें कोणाही विशेष व्यक्तीसंबंधानें नसून त्या त्या पिढीचें सामान्य वर्णन आहे.

वर सांगितलेल्या तीन पिढ्यांपैकीं पहिल्या पिढीतील लोकांस शाळेमध्ये जीं दहा पांच इंग्रजी पुस्तकें शिकवीत असत त्यापलीकडे विद्येचा विशेषसा संस्कार झाल्याचें आढळून येत नाहीं. त्यांच्यापैकीं कै. गोपाळराव हरी यांनींच काय तो थोडाबहुत विद्याव्यासंग शेवटपर्यंत कायम ठेविला होता. पण बाकी बहुतेक चुटपुटत्या ज्ञानाचेच अधिकारी होते. इंग्रजी राज्यांत या मंडळीस नवीन मिळालेल्या अधिकारानें हे बेपर्वा झालेले होते हें वर सांगितलेंच आहे. पण याखेरीज यांच्या अद्वातद्वा विचार-आचाराचा समाजावर व विशेषेंकरून पुढारी कुटुंबांच्या गृहस्थितीवर फारच वाईट परिणाम झालेला होता. सौम्य पण शिस्तवार, गृहशिक्षणाचा व गृहस्थितीचा लहानपणां मुलांच्या मनावर किती परिणाम होत असतो हें मी येथें सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. किंबहुना ज्या देशांतील पुढारी कुटुंबांची गृहव्यवस्था बिघडलेली असते त्यांत चांगले पुरुष निपजणें कठीण आहे असें म्हटलें तरी चालेल. अशा दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे इंग्रजीशिक्षणपद्धतीचा आमच्या समाजावर पाहिला वाईट परिणाम म्हटला म्हणजे त्यामुळे झालेली आमच्या

पुढाऱ्यांच्या मनाची अव्यवस्थित वृत्ति आणि सदर वृत्तीच्यायोगे विघडलेली गृहव्यवस्था हा होय. पहिल्या पिढीतील लोकांस लहानपणीं तरी एकप्रकारचें जुन्या तऱ्हेचें गृहशिक्षण मिळालेलें होतें. पण दुसऱ्या व तिसऱ्या पिढीत त्याचाही लोप झालेला होता. या दुसऱ्या पिढीतील एका गृहस्थाचें व माझें कांहीं वर्षांपूर्वी भाषण झालें होतें, तेव्हां त्यानें मला असा प्रश्न विचारला होता कीं, “ कां हो, आम्ही आतां स्नानसंध्या करीत नाहीं खरे, पण आमच्या लहानपणीं आम्हांस कांहीं एक प्रकारचा जुना आळा असल्यामुळें आम्ही त्यावेळीं मेहनत करून आज कांहीं तरी उदयास आलों. पण आमच्या मुलांनीं एव्हांपासून सर्व निर्वेध सोडून दिले तर त्यांची पुढें वाट काय होणार ? ” हा प्रश्न मोठा मार्मिक होता. परंतु गृहशिक्षणाचें व गृहव्यवस्थेचें नुसतें महत्त्व कळून उपयोग काय ? ज्या वेळीं ही गोष्ट त्या गृहस्थास कळली तेव्हां तो बहुतेक उतारवयांत आला होता व पुढें लवकरच त्याचा अंत झाला. कै. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनीं मृत्युसमयीं काढलेले उद्गार विष्णुशास्त्री यांच्या चरित्रांत दिलेलेच आहेत. या बृहस्पतितुल्य विद्वानाच्या बुद्धिमत्तेबद्दल कोणाचाही पूज्यभाव असणें स्वाभाविक आहे; पण खाजगी वर्तनाच्या दृष्टीनें पाहतां यांजबद्दल तीच बुद्धि कोणाही निःपक्षपाती मनुष्याच्या अंतःकरणांत उद्भवेन असें मला वाटत नाही. इतर विद्वानांची स्थिति बहुतेक अशाच प्रकारची होती. मद्यपान, वेश्यागमन, वगैरे दुर्गुण बहुतेक संभावित गणले जात असत व मला तर असें आठवतें आहे कीं, त्या वेळच्या खाजगी शाळेच्या एक मास्तरास सकाळची शाळा असतां शाळेतील विद्यार्थी त्याच्या आंगवस्त्राच्या घरांतून कित्येकदां बोलावून आणत असत ! अशा प्रकारच्या विघडलेल्या वातावरणांत धर्मनिष्ठा, नीतिधैर्य किंवा सदाचरण यांचें बीजारोपण नवीन पिढीच्या मनांत कितपत होणें शक्य आहे याचा विचार करण्याचें काम मी आपणाकडेसच सोंपवितों. सुंबईत एका प्रसिद्ध पुढाऱ्याचें व माझें सुमारे वीस वर्षांपूर्वी या विषयावर बोलणें झालें होतें तेव्हां त्यांनीं जे शब्द उच्चारले त्यांची अद्याप मला आठवण आहे. ते म्हणाले कीं, “ They have made vice fashionable in Poona ” आणि खरोखरच त्या वेळची पुण्याची स्थिति तशी होती.

विद्या, नीतिमत्ता, धर्मनिष्ठा, व्यवस्थित आचरण आणि गृहस्थिती यांचा एकमेकांशीं जो नित्य संबंध असावा लागतो, व जो असल्याखेरीज राष्ट्रांतील विद्वान् लोक पुढारीपणा घेऊन जोरानें राष्ट्राचा उत्कर्ष करण्यास पात्र होत नाहींत, तो संबंधच इंग्रजी शिक्षणानें पहिल्यानें तोडून टाकला, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट होय. नीतिदृष्ट्या याचा काय परिणाम झाला हें वर सांगितलेंच आहे, पण त्याखेरीज इतर बाबतींतही अशा प्रकारच्या एकपक्षी शिक्षणापासून दुसरे अनेक वाईट परिणाम झाले. पाश्चिमात्य इंग्रजी विद्येनें दिपून जाऊन पहिल्या पिढीचे डोळे फिरले आणि आपल्या देशांतील सर्व कांहीं गोष्टी त्यास वाईट दिसू लागल्या

असें म्हणण्याचा परिपाठ आहे. पण यांतील खरें बीज काय हें पाहिलें असतां मी सांगितलेल्या गोष्टीकडेच वळावें लागेल. आपण अशी कल्पना करूं कीं, कोणत्या एखाद्या नवीन राष्ट्रांतील लोकांस आमच्या संस्कृतांतील न्याय, गणित आणि काव्ये एवढ्यांचेंच शिक्षण दिलें व वेदांत किंवा धर्मशास्त्र वगैरे विषयांवरील ग्रंथ त्यांच्या नजरेसही पडूं दिले नाहीत, तर अशा प्रकारच्या शाळेत तयार झालेल्या विद्यार्थ्यांच्या मनाची स्थिति काय होईल ? इंग्रजी शिक्षणाची गोष्ट अशाच प्रकारची आहे. त्यांतून पेशवाईच्या अखेर आमच्या समाजास एकप्रकारची शिथिलता येऊन त्यांचे दुर्गुणाचा वराच प्रसार झालेला होता. ही स्थिति आणि त्यांवर दृष्टोपत्तीस येणारी नवीन राज्यकर्त्यांची व्यवस्था व टापटीप यांनीं चांगले लोकही दिपावून जाण्याचा संभव होता. मग ज्यांचें शिक्षण वर सांगितल्याप्रमाणें अगदीं एक अंगीं होतें. त्यांची गोष्ट तर बोलावयास नकोच. आमच्या समाजांत अमुक उणें आहे, तमुक उणें आहे हेच काय ते रात्रंदिवस त्यांचे विचार चालावयाचे. त्यांतून मिशनरी लोकांनींही हिंदुधर्म व समाजव्यवस्था यांजवर हल्ला करण्यास सुरुवात केलेली होती. पहिल्या पहिल्या कांहीं विद्वानांनीं या मिशनरी लोकांस उत्तरे देण्याचा प्रयत्न केला ही गोष्ट खरी आहे, पण नुसत्या तार्किकवादानें मिशनरी लोकांशीं भांडून आमच्या समाजाचें व्हावें तसें रक्षण होत नाही ही गोष्ट त्या वेळच्या पुढाऱ्यांस अगदींच कळली नव्हती असें नाहीं. परंतु त्यांनीं त्यासाठीं जे उपाय योजले ते मात्र उपहासास्पद होते. ख्रिस्तीधर्माचा प्रतिकार करावयाचा असल्यास तो त्याच धर्मातील बाह्योपांगें घेऊन त्यास एकेश्वरी किंवा प्रार्थना-समाज असें नांव देऊन नवीन पंथ काढल्यानें होईल हीच कायती त्या वेळच्या पुढाऱ्यांची प्रमुख कल्पना होती, व ही कल्पना तडीस नेण्यास आपण योग्य व लायख आहों असेंही त्यांस वाटत असे. परंतु लौकिक दृष्ट्या आणि तात्त्विक दृष्ट्याही हा समज चुकीचा होता. नवीन धर्मपंथ स्थापणाराच्या अंगीं कोणत्या प्रकारचे गुण असावे लागतात याची इंग्रजी शिकलेल्या पहिल्या दोन पिढींच्या लोकांस बिलकुल कल्पना नव्हती. इंग्रजी दहापांच बुकांचें अध्ययन झालें, मोठी नोकरी मिळाली किंवा अधिकार प्राप्त झाला म्हणजे तो मनुष्य सामाजिक किंवा धार्मिक बाबतींत पुढाकार घेण्यास नेहमींच योग्य असतो असें नाहीं; हें तत्त्व आमच्या मंडळीस पहिल्या कित्येक वर्षे बिलकूल समजलें नव्हतें. त्यामुळें असा परिणाम झाला कीं इंग्रजी शिकलेल्या पहिल्या दोन पिढींतील मंडळी समाजास ज्या दिशेनें ओढण्याचा प्रयत्न करूं लागली त्याच्या उलट समाजाची प्रतिक्रियाच सुरू होऊन दोघांचा वेबनाव सुरू झाला. कोणत्याही समाजाचा ज्यास पुढाकार घ्यावयाचा असेल, त्यानें आपल्या एकनिष्ठपणानें, नितिमत्तेनें, स्वार्थत्यागानें व समाजाबद्दलच्या खऱ्या कळकळीनें समाजाचा विश्वास पहिल्यानें संपादन केला पाहिजे. पण हे गुण वर सांगितलेल्या इंग्रजी शिकलेल्या नव्या पिढींतील लोकांचे आंगांत दिसून येत नव्हते. यांच्यापैकीं कांहीं मंडळी विद्वान् होती खरी, पण समाजाचे

पुढारी होण्यास विद्वत्तेपेक्षां सदाचरण, धर्मनिष्ठा आणि स्वार्थत्याग यांची अधिक जरूर लागत असते, ही या पिढीतील विद्वान् मंडळी अगदीच विसरली होती, असें म्हटलें तरी चालेल. त्यांस असें वाटे कीं, आम्हीं नवीन विद्या संपादन केली, सरकारांत आमचा मान झाला, तरी अद्याप आमचे लोक ऐकत नाहींत हें काय ? दुसऱ्या पक्षां—आणि हा पक्ष अगदीच अडाणी होता असें नाहीं—लोकांस असें वाटे कीं, पाश्चिमात्य शिक्षणाचा थोडाबहुत लाभ झाल्यानें मनुष्य कांहीं सर्वज्ञ होतो असें नाहीं. त्यांतून या नवीन पिढीचे अद्वातद्वा आचारविचार, आहार, मते वगैरे लोकांच्या नेहमीं नजरेस पडत असल्यामुळे त्यांच्याबद्दल लोकांची चांगली बुद्धि राहिलेली नव्हती. हजारों वर्षे चालत आलेली समाजव्यवस्था व रचना आपण चुटकीसरसी उडवून देऊं असें मानणारा किंवा म्हणणारा मनुष्य उपहासास पात्र झाल्यास त्याचा दोष लोकांकडे देणें चुकीचें होय. परंतु पाश्चिमात्य शिक्षणाच्या पहिल्या मदनें धुंद झालेल्या मंडळींच्या नजरेस ही विसंगतता आली नाहीं, व स्वदेशकल्याण करण्याची मोठी हांव धरून कोणी धर्माच्या तर व कोणी सामाजिक सुधारणेच्या मार्गे लागले. हिंदु राष्ट्राचे इंग्रजांच्या अमलापासून हित होत आहे कीं अहित होत आहे, लोकांच्या उपजीविकेची साधनें उत्तरोत्तर कमी होत आहेत कीं वाढत आहेत, संघशक्तीनें काम करण्याची संवय त्यांस लागण्याचा कितपत संभव आहे, मनुष्याच्या आंगची बुद्धि, कर्तव्यगारी किंवा हुषारी दाखविण्यास नवीन राज्यव्यवस्थेत अवकाश आहे कीं नाहीं इत्यादि ज्या गोष्टींचा सन १८७५ नंतर महाराष्ट्रांत खल होऊं लागला त्याजकडे तत्पूर्वीच्या दोन तीन पिढ्यांनीं फारसें लक्ष दिलेलें दिसत नाहीं. यांचा भर कायतो धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणेवर होता. आणि या दोन्ही बाबतींत पुढारीपणा घेण्यास ज्या गुणांची आवश्यकता असते त्यांचा बहुतेकांच्या आंगीं पूर्ण अभाव होता. परंतु ही नवीन शिकलेली मंडळी अधिकारारूढ असल्यामुळे समाजांतील इतर लोकांस यांचे स्वेच्छाचार ऐकून किंवा पाहूनच स्वस्थ बसावें लागे. समाजास यांचे आचार व विचार बिलकूल ग्राह्य नव्हते इतकेच नव्हे, तर समाजास कोणत्याही प्रकारचे व्यवस्थित रूप देण्यास जे पुढाऱ्यांचे आंगीं गुण पाहिजेत ते यांच्यांत नाहींत अशी समाजाची खात्री झालेली होती. सारांश, उतावळ्या नवऱ्याप्रमाणें बाशिंरा बांधून आपलें व आपल्याबरोबर समाजाचेंही आपण काढलेल्या नवीन संस्था व व्यवस्था याशीं लग्न लावून देण्यास ही मंडळी जरी तयार झाली होती, तरी यांच्या अद्वातद्वा आचरणानें आणि अव्यवस्थित गृहस्थितीनें समाजाचा यांच्यावर पूर्वी कांहीं विश्वास असल्यास तो अगदीं उडून गेलेला होता, व यांचे पुढारीपण यांच्या परिवाराखेरीज समाजांतील इतर लोक कबूल करण्यास तयार नव्हते.

*कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर.

कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या श्राद्धतिथीच्या दिवशी रा. रा. टिळक यांनी लिहून वाचलेल्या निबंधाचा उत्तरार्ध येणेंप्रमाणें:—

कै. विष्णुशास्त्री यांचा विद्याभ्यास संपून लेखक या नात्याने त्यांच्या कारकीर्दीस सुरवात होण्याचे वेळीं मागे सांगितल्याप्रमाणें महाराष्ट्रांतील इंग्रजी शिकलेले विद्वान् व समाज यांची स्थिति होती. विष्णुशास्त्री यांस सर्वच जुनीं मते ग्राह्य नव्हतीं, किंवा जुनी समाजव्यवस्था नवीन परिस्थितीत तशीच कायम ठेवितां येईल असें वाटत नव्हतें हें खरें आहे. पण त्याबरोबरच त्यांच्या पूर्वींच्या इंग्रजी शिकलेल्या दोन तीन पिढ्यांनीं सुधारणेच्या नांवावर जो हुतुत्वा खेळ सुरू केला होता तो अगदीं अप्रयोजक असून, इंग्रजी शिकलेल्या पुढारी म्हणविणारांच्या अंगीं खरोखर पुढाऱ्यांत जे गुण असावयास पाहिजेत ते नाहींत, हेही त्यांच्या लक्षांत येऊन चुकलें होतें. राजकर्त्यांच्या गुणांपैकीं पुष्कळ गुण आम्ही घेण्यासारखे आहेत ही गोष्ट त्यांनीं अनेक ठिकाणीं प्रांजलपणें कबूल केलेली आहे; पण पश्चिमात्य समाजरचना युरोपांतील राष्ट्रांत चांगली चालत असली तरी ती आम्हांस तशीच श्रेयस्कर होईल असें पूर्वींच्या पिढींचें जें निःशंक मत होतें तें शास्त्रीबुवांस मान्य नव्हतें. शिवाय कोणत्याही समाजास किंवा राष्ट्रास जें एकप्रकारचें वैशिष्ट्य येतें तें काहीं विशिष्ट समाजरचना, धर्मबंधनें वगैरे कारणांनींच आलेलें असतें. तशा प्रकारचें राष्ट्रांचें वैशिष्ट्य होता होईल तितकें कायम ठेवणें हें पुढाऱ्यांचें कर्तव्य होय. पण तिकडे शास्त्रीबुवांच्या पूर्वींच्या पिढींतील पुढाऱ्यांनीं कधींच लक्ष पुरविलें नव्हतें. फार लांब कशाला ? हिंदुधर्माचीं खरीं तत्त्वे काय आहेत, त्यांतील ग्रंथसमूह कोणत्या प्रकारचा आहे, त्यांत धर्माच्या उदात्त तत्त्वांचा विचार केलेला आहे कीं नाहीं वगैरे गोष्टींचाही पुरा शोध एकेश्वरीवाल्यांनीं केलेला नव्हता. सारांश, शास्त्रीबुवांच्या पूर्वींच्या पिढींतील लोकांनीं ज्या ज्या चळवळी सुरू केल्या होत्या त्या सर्व केवळ नवीन पाश्चिमात्य शिक्षणास हुडळून जाऊन केलेल्या होत्या. पोक्तविचार, दृढ व सतत अभ्यास, सदाचरण, नीतिधैर्य, किंवा स्वार्थत्याग हे गुण या चळवळींच्या पुरस्कर्त्यांच्या आंगीं नजरेस येत नव्हते; उलट यांचें वर्तन व आचार यांत एक प्रकारची शिथिलता व आचरटपणा आढळून येत होता. जुनें नेवेढे वाईट असा आपल्या पुढील पिढीचा समज करण्याचा प्रयत्न चालविला होता. आणि स्वतःच्या आचरणानें तरुण मंडळीस अव्यवस्थितपणाचा व नीतिदौर्बल्याचा हे किता घालून देत होते. वृद्ध लोकांबद्दल अपूज्यभाव, अंगीकृत कार्य निश्चयानें पार पाडण्याविषयीं अनास्था, नीतिधैर्याचा किंवा आजन्म सतत व्यासंग करून कोणतीही गोष्ट स्वार्थाकडे लक्ष न

देतां सिद्धीस नेण्याच्या हौसेचा अभाव इत्यादि अवगुण जर आजमितीस इंग्रजी शिकलेल्या तरुण मंडळींत आढळून येत असले तर त्याचें सर्व श्रेय विष्णुशास्त्री यांच्या पूर्वीच्या पिढ्यांनीं जो क्रम सुरू केला होता त्यांसच दिलें पाहिजे. या विषयवृक्षाचें बीं विष्णुशास्त्री यांच्यापूर्वी फार दिवस लागलें होतें व शास्त्रीबुवांच्या लेखाचा जर कांहीं परिणाम झाला असला तर या विषयवृक्षाची वाढ थोडीबहुत कमी करण्याकडेसच झाला असें ज्यांस पूर्वीची हकीकत माहीत आहे त्यांस तरी म्हटलेंच पाहिजे. विष्णुशास्त्री यांनीं आपल्या वेळच्या कांहीं बड्या मंडळींचीं टर उडवून तरुण पिढीच्या मनांतील वृद्धांबद्दलची पूज्यबुद्धि घालविली असें कित्येकांचें म्हणणें आहे; पण तें चुकीचें आहे. खरा प्रकार असा आहे कीं, शास्त्रीबुवांच्या पूर्वीच्या दोन पिढ्यांतील मंडळी, प्राचीन आचारविचार किंवा सामाजिक व धार्मिक व्यवस्था यांच्या पूर्व प्रवर्तकांस मूर्ख ठरवून त्यांच्या जागीं आपण स्थानापन्न होण्याच्या तयारीस लागलेली होती; व त्याचा असा भरंवसा होता कीं, आपल्या मागून आपल्या तालमीत तयार झालेली जी तरुण पिढी येईल ती आपलें गौरव करून आपल्यास अभिनव धर्मसंस्थापकांचें किंवा सामाजिकरचना प्रवर्तन करणाऱ्याचें अदळ स्थान प्राप्त करून देईल! पण त्यांचें स्वतःचें आचरण अगदींच अव्यवस्थित असल्यामुळें हा त्यांचा भरंवसा तडीस न जातां त्यांच्या अविचाराचीं फळें त्यांस भोगावीं लागलीं. ज्या लोकांनीं मनु, शंकराचार्य, रामदास किंवा तुकाराम इत्यादिकांसही मूर्ख ठरवून आचार, विचार, विहार व आहार यांच्या स्वच्छंदावर नवीन धर्माचें निशाण उभें केलें त्यांस त्यांच्या पुढच्या पिढांनीं मूर्ख ठरविल्यास ती गोष्ट जगाच्या रहाटीच्या फारशी विरुद्ध झाली असें म्हणतां यावयाचें नाहीं.

विष्णुशास्त्री यांनीं आपल्या लेखांनीं काय कामगिरी वजावली हें समजण्यास वर दिलेल्या तत्पूर्वीच्या दोन तीन पिढ्यांची सामान्य हकीकत पुरे आहे. राष्ट्राच्या अभ्युदयास स्वभाषा, स्वधर्म यांबद्दल योग्य अभिमान व प्रेम समाजाच्या पुढाऱ्यांच्या आंगां असणें किती जरूर आहे वगैरे गोष्टींचा विचार न करतां अथवा आपली बलाबलता न पाहतां ज्यांनीं केवळ अभिनव शिक्षणाच्या जोरावर देश-सुधारणेची पताका हातीं घेतली होती त्यांस, शास्त्रीबुवासारखा पुरुष न निपजला असता तरीही अखेरीस अपयशाचेच धनी व्हावें लागलें असतें. त्यांस जें महत्त्व आलें होतें तें आगांतुक होतें आणि इंग्रजी ज्ञानाचा जास्त प्रसार होऊन विद्वानाचा दर पुढें लवकरच उतरणें अगदीं स्वाभाविक होतें व त्याप्रमाणें झालेंही. विष्णुशास्त्री हे या मंडळीच्या खऱ्या स्वरूपाचें आविष्करण करण्यास केवळ निमित्त-मात्र झाले असें म्हटलें तरी चालेल. उतास गेलेलें दूध ज्याप्रमाणें केव्हांना केव्हां तरी अग्नींत पडून दग्ध व्हावयाचें, तशीच या दोन तीन पिढ्यांतील पुरुषांनीं आरंभिलेल्या चळवळीची स्थिति होत आली होती. शास्त्रीबुवास सदर चळवळीवर त्यांच्या पुरस्कर्त्यांवर हल्ला करून त्यांच्या खऱ्या स्वरूपाचें आवि-

धरण करण्याचा जो मान मिळाला तो ते ज्या कालीं जन्मले त्या कालाचें फल होय, शास्त्रीबुवांच्या इच्छेचें नव्हे. कारण, शास्त्रीबुवा नसते तर दुसरा कोणी तरी पुरुष या कार्यास त्या काळीं खचित प्रवृत्त झाला असता. नुसत्या इंग्रजी शिक्षणानें दहापांच नव्या कल्पना मनांत शिरल्याबरोबर कोणताही पुरुष समाजाचा पुढाकार घेण्यास पात्र होतो ही कल्पनाच चुकीची होय; व या कल्पनेच्या पायावर ज्या चळवळींची इमारत उभारली गेली होती त्या चळवळी केव्हांना केव्हां तरी खाली पडणें अगदीं स्वाभाविक होतें. शास्त्रीबुवांनीं त्या पाडल्या असें म्हणण्यापेक्षां त्यांचे दिवस संपायची वेळ आणि शास्त्रीबुवांच्या कारकीर्दीचा प्रारंभ एक झाला हें म्हणणें अधिक सयुक्तिक होय. शास्त्रीबुवांनीं या चळवळीं-तील पोंचटपणा ताबडतोब ओळखून तिकडे आपल्या लेखाचा मोर्चा फिरविला, हें त्यांच्या मार्मिकपणाचें व प्रसंगावधानाचें फल आहे; व त्याच्या ठिकाणीं त्या वेळीं दुसरा कोणीही पुरुष असता तरी त्यानें असेच वर्तन केलें असतें.

वरील हकीकतीवरून सवंग लोकप्रियता मिळविण्याकरितां शास्त्रीबुवांनीं आपल्या वेळच्या चळवळीवर हल्ला केला असा जो कित्येकांचा आक्षेप आहे तो किती निरर्थक आहे हें सहज दिसून येईल. शास्त्रीबुवांनीं ज्या चळवळीवर हल्ला केला त्यांचा पोकळपणा व त्यांच्या पुरस्कर्त्यांच्या वर्तनाचा अव्यवस्थितपणा लोकांच्या नजरेस येऊन पुष्कळ दिवस झाले होते. परंतु या पुढारी म्हणविणाऱ्या मंडळींच्या कक्षांतून त्यांच्याच योग्यतेचा पुरुष अद्याप कोणी बाहेर पडला नसल्यामुळे पुष्कळांस जरी या चळवळी उतावळीच्या व अविचाराच्या वाटत, तरी त्यासंबंधीं सोपपत्तिक लेख लिहून सदर चळवळींचा अगर त्यांच्या पुरस्कर्त्यांची खरी स्थिति लोकांपुढें मांडण्यास कोणी तयार झाला नव्हता. विष्णु-शास्त्री हे अशा प्रकारचे पहिलेच टीकाकार होत. यांस मार्मिकपणाचा संस्कार पितृपरंपरेनेंच प्राप्त झाला होता. व मराठी आणि संस्कृत ग्रंथांशीं त्यांचा परिचयही इतरांपेक्षां सहजगत्या अधिक झालेला असून हिंदुस्थानच्या व पाश्चिमात्य राष्ट्रांच्या इतिहासाच्या वाचनानें व मननानें राष्ट्राच्या अभ्युदयास कोणत्या प्रकारचे पुढारी लागतात अथवा त्यांच्या अंगीं कोणते गुण असावे लागतात हें त्यांस जास्त चांगलें अवगत झालेलें होतें. इतके गुण असूनही ते कदाचित् पूर्वींच्या पिढीच्या विद्वानांच्या धर्तीवरच गेले असते. परंतु कालमानानें इंग्रजी शिक्षणाचें महत्त्व कमी होत गेलें होतें; व त्यांतल्यात्यांत विशेष लक्षांत ठेवण्याजोगी गोष्ट ही कीं, विष्णुशास्त्री हे स्वभावतःच अल्पसंतुष्ट असल्यामुळे आपल्या विद्येचा व गुणांचा स्वतःच्या बढतीकडे उपयोग करून घेण्यापेक्षां लोकांस खऱ्या ज्ञानाचा व विचारांचा जेणेंकरून प्रसार होईल ते काम अधिक महत्त्वाचें आहे असें त्यांस वाटत असें. अशा स्थितींत त्यांनीं आपल्या कर्तव्याची जी दिशा ठरविली व ज्या दिशेनें काम करण्याचा आपला निश्चय तडीस नेण्यास त्यांनीं शेवटपर्यंत प्रयत्न केला, त्याबद्दल त्यांस नांवें ठेवणें म्हणजे आपलें गाजरपारखेपण व्यक्त करणें

होय. एकेश्वरीमताचे किंवा प्रार्थनासमाजाचे पोवाडे शास्त्रीबुवांनीं गाइले नाहींत म्हणून तत्पक्षीय लोक त्यांस नावें ठेवितात. पण ज्यांनीं ह्या संस्था उभारल्या त्यांपैकीं एका तरी पुरुषानें या संस्थांचीं मते सयुक्तिक असून सर्व पूर्वाचार सोडून लोकांनीं तीं घेण्यासारखीं आहेत असें प्रतिपादन करण्यांत आपलें सर्वस्व आहे काय ? मग शास्त्रीबुवांनीं त्याचे पोवाडे गाइले नाहींत म्हणून त्यांस दोष देणें म्हणजे 'मी जें कांहीं भागेच्या तारेंत बोललों तें दुसरा कोणी पंडीत समर्थन करीत नाहीं' म्हणून पंडीतवर्गास दूषण देण्याइतकेंच असमंजस नव्हे काय ? आपल्या पूर्वींच्या पिढींतील लोकांनीं आरंभिलेल्या चळवळी निरर्जीव व पोचट आहेत अशी मनाची एकदां खात्री झाल्यावर त्यांचें खरें स्वरूप लोकांपुढें मांडणें हें देशहितासाठीं झटणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याचें कर्तव्य नव्हे काय ? आणि शास्त्रीबुवांनीं तें कर्तव्य केलें म्हणून त्यांस कां नावें ठेवावीं हें मला समजत नाहीं. ह्या चळवळीचें खरें स्वरूप लोकांपुढें मांडण्यास ज्या साधनांची जरूरी होती तीं सर्व साधनें शास्त्रीबुवांस उपलब्ध होती. पहिली गोष्ट अशी कीं, या चळवळी ज्यांनीं उभारल्या होत्या त्यांची नीतिदृष्ट्या, धर्मदृष्ट्या किंवा आचारदृष्ट्या योग्यता किती होती हें त्यास पूर्णपणें माहीत होतें. तसेंच दहावीस वर्षांच्या अनुभवानें या चळवळी लोकांस कितपत हितकारक होऊं शकतील याचाही त्यांस अदमास आलेला होता; व त्यांत काय काय दोष आहेत ते ताबडतोब ओळखून लोकांपुढें सदर दोषांचें चित्र हुबेहुब वठविण्याइतका मार्मिकपणा व कल्पकताही त्यांचे आंगांत होती. अशा स्थितींत त्यांचे लेख चटकदार व लोकप्रिय झाले यांत कांहींएक नवल नाहीं. लोकांस या गोष्टी हव्या होत्या, व तत्कालीन पुढारी मंडळीची कानउघाडणी करणारा पुरुष केव्हां पुढें येतो याची ते अगदीं वाट पाहत होते. अशा वेळीं शास्त्रीबुवांखेरीज दुसऱ्या कोणी हें काम केलें असतें तर तेही लोकप्रिय झाले असते. पण शास्त्रीबुवांनीं तें केल्यामुळें त्यांच्या मार्मिकपणाची त्यांत अधिक भर पडून तेंच काम अधिक सफाईनें तडीस गेलें एवढाच काय तो विशेष होय.

विष्णुशास्त्री यांजवर त्यांच्या प्रतिपक्षांचा दुसरा असा एक आक्षेप आहे कीं, सुधारकांचीं सर्व मते त्याज्य नाहींत अशी त्यांची समजूत असतांही त्यांनीं आपली लेखणी सुधारकाविरुद्ध चालवून त्यांचा जणू काय विनाकारण सूड घेतला. माझ्या मतें हाही आक्षेप निरर्थक आहे. हिंदुसमाजाच्या आजपर्यंतच्या चालत आलेल्या रचनेंत देशकालामानानें कांहीं फेरफार झाले पाहिजेत एवढें कोणीही विचारी मनुष्य कबूल करील. पण हे फेरफार घडवून आणण्याकरितां ज्या व्यक्तींची किंवा उपायांची योजना करावयाची व त्या व्यक्ती किंवा उपाय कोणत्या प्रकारचे पाहिजेत याबद्दल मतभेद असणें अगदीं शक्य आहे. शास्त्रीबुवांच्या पूर्वींच्या पिढींतील लोकांचें असें मत होतें कीं, इंग्रजी शिक्षणानें दहापांच नव्या गोष्टी

कळू लागल्याबरोबर तो मनुष्य समाज सुधारण्याजी ध्वजा हातीं घेण्यास योग्य झाला; इतकेंच नव्हे तर आचारस्वातंत्र्य व विचारस्वातंत्र्य यांचा पूर्णपणे उपभोग घेण्यास त्यास हक्क प्राप्त होऊन त्याची गणना परमहंसाच्या कोटींत लोकांनीं करावयास पाहिजे. कोणास ही कदाचित् थडा वाटेल, पण खरोखरच अशा-तऱ्हेची 'परमहंस मंडळी' मुंबईस निघालेली होती. ही सुधारणा नव्हे, अचरटपणा होय; हें विचारस्वातंत्र्य नव्हे, अव्यवस्थितपणा होय; असें उघडपणे सांगणारा व प्रतिपादन करणारा गृहस्थ विष्णुशास्त्री यांच्यापूर्वी कोणी निघालेला नव्हता. समाजाचें मत पहिल्यापासूनच असें होतें, पण वर सांगितलेल्या कारणाकरितां तें प्रतिपादन करण्यास कोणी पुढें आले नव्हते, ते विष्णुशास्त्री आले, एवढाच काय तो विशेष होय. हा अचरटपणा जगास व्यक्त करून दाखविणारा पुरुष प्राचीन आचारविचाराचा सर्वांशीं भोक्ता असला पाहिजे ही कल्पना युक्तीच्या किंवा तर्कशास्त्राच्या कसोटीस टिकेल असें मला वाटत नाहीं. फार लांब कशाला ? उद्यां जर जुन्या पद्धतीनें शिकलेल्या शास्त्र्यांचीच सभा बोलाविली तरी त्यांत देखील देशकालानुरोधानें जुन्या समाजव्यवस्थेंत कांहीं पेरफार केले पाहिजेत असें म्हणणारे कांहीं शास्त्री निघतील. पण तेवढ्याकरितां त्यांनीं नव्या मंडळीच्या आचरटपणाकडे किंवा अव्यवस्थितपणाकडे दुर्लक्ष केलें पाहिजे असें म्हणणें अगदीं वेडेपणाचें होय. समाजास कांहीं बंधनें पाहिजेत आणि बंधनें कायम राहाण्यास प्राचीन संस्थांचा एकप्रकारचा अभिमानही समाजात जागृत असला पाहिजे. हा अभिमान ज्यास नाहीं किंवा समाजाचीं बंधने वाटेल तेव्हां तोडण्यास जे नेहमीं तयार असतात अशांनीं समाजसुधारणेची ध्वजा हातीं घेऊन लोकांचें पुढारी होण्याची हांव धरणें अत्यंत अप्रयोजक व उपहासास्पद होय. शास्त्रीबुवांची खरी लोकसेवा हाच होय कीं, त्यांनीं असल्या मंडळींची स्थिति लोकांपुढें मांडली. इंग्लिश शिक्षणास सुरवात होऊन तेव्हां कांहीं नाहीं तरी चाळीस वर्षे झालीं होती. इतक्या मुदतींत या नाचऱ्या चळवळीपेक्षां अधिक उपयुक्त व शाश्वत अशीं फारच थोडीं कामें या दोन तीन पिढींच्या लोकांच्या हातून झालेली आहेत; किंबहुना मुळींच नाहींत म्हटलें तरी चालेल. या मंडळींनीं आपल्या उदाहरणानें तरुण पिढीस जो एकप्रकारचा अव्यवस्थितपणाचा कित्ता घालून दिला त्याचीं मात्र फळे आज आम्ही भोगीत आहों. समाजास किंवा देशास एकप्रकारची गति पाहिजे एवढें कोणाएकास कबूल असलें म्हणजे समाजरूपी नौकेस आचरटपणाच्या व अव्यवस्थितपणाच्या वावटळींत भडकूं देण्यास त्यानें आपली संमति दिली पाहिजे असें कोणीही समजस पुरुष म्हणणार नाहीं; व शास्त्रीबुवांसही तोच न्याय लागू केला पाहिजे. भगवद्गीतेमध्ये “न बुद्धिभेदं जनयेत ज्ञानां कर्मसंश्रिताम्” जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ असें जें सांगितलें आहे त्यांतील बीज हेंच होय. तुकारामासारख्या अंतर्बाह्य पांडुरंगमय झालेल्या साधूस न्हाव्याभटांची किंवा तीर्थींची निंदा करण्याचा किंवा प्रसंगविशेषी

श्रीपांडुरंगासही टाकून बोलण्याचा जो अधिकार होता तोच आम्ही सांसारिकांनी बजाविल्यास आम्ही आपल्यास किती उपहासास्पद करून घेऊं हैं सांगावयास नकोच. नुसत्या बुद्धीनें अमुक एक गोष्ट बरी किंवा अमुक एक वाईट हैं जाणणें सर्वास जरी शक्य नसलें तरी तेवढ्यानेंच इष्ट सिद्धि होत नाहीं. लोकांत जर कोणत्याही विशिष्ट मताचा प्रचार करावयाचा असेल तर त्यास बुद्धिवादापेक्षां निराळ्या तऱ्हेचा अधिकार लागतो. तो अधिकार ज्यांस नाहीं त्यांनीं विना-कारण बडबड करून पुढारीपणाचें सोंग आणण्यापेक्षां आपल्या शक्त्यनुसार योग्य उद्योग केल्यास तो अधिक श्रेयस्कर होईल हैं उघड आहे. शास्त्रीबुवाच्या लेखांतून व टीकेंतून जर कांहीं बोध घेण्यासारखा असला तर हाच होय, व त्याच-करितां त्यांच्या लेखास आम्ही इतकें महत्त्व देतो.

शास्त्रीबुवासंबंधानें शेवटला आक्षेप म्हणजे कडक भाषेसंबंधाचा होय. पण हाही आक्षेप मागल्या इतकाच किंवाहुना त्याहूनही अधिक अपयोजक आहे. एकदां लढाईस सुरवात झाल्यावर प्रतिपक्षानें आपलीं शस्त्रास्त्रें अधिक तीक्ष्ण करण्याची खबरदारी ठेवली होती अशी ओरड करीत बसणें, म्हणजे आपल्या दौर्बल्याचा दोष विनाकारण लोकांच्या मार्थी मारणें होय. मनुष्याचे विचार एकमेकांस कळविण्यास भाषा हैं एकच साधन आहे; आणि त्या भाषेचा अप-कर्ष करणारा मनुष्य सर्व वस्तु चोराणाऱ्या मनुष्यापेक्षांही जास्त निंद्य आहे असें मनूनें सांगितलें आहे. निंदेसंबंधानें हा जो न्याय आहे तोच भाषेच्या उत्कर्षा-संबंधानें लागू होतो. स्वभाषेच्या आंगीं नाना तऱ्हेचे मनोविकार व्यक्त कर-ण्याची शक्ति आणणाऱ्या पुष्पांचे लोकांवर जे उपकार होतात ते ज्यांनीं भाषेची प्रथमतः युक्ति काढून व्यवहारसौकर्य केलें त्याच्या उपकारापेक्षां फारसे कमी नाहींत. स्वभाषेची अभिवृद्धि व उत्कर्ष हैं स्वराष्ट्राच्या उत्कर्षाचें एक प्रमुख साधन आहे व तें साधन विष्णुशास्त्री यांनीं जितकें परिपूर्णतेस आणिलें तितकें पूर्वीं कोणींच आणिलें नव्हतें ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. आपल्या देशांतील लहानमोठ्या लोकांस आपले विचार कळवावे अशी ज्यास उत्कट इच्छा असेल त्यास स्वभाषेखेरीज दुसरें साधन नाहीं हैं इंग्रजी शिकलेल्या लोकांनीं पक्कें लक्षांत ठेविलें पाहिजे, व ज्यास लोकांबद्दल कळकळ नाहीं किंवा त्यांस कांहीं शानाच्या गोष्टी सांगणें अवश्य आहे असें वाटत नाहीं त्याच्या हातून स्वभाषेचा कधीं उत्कर्षही व्हावयाचा नाहीं. विष्णुशास्त्री यांच्या बरोबरीचे त्या वेळीं दुसरे विद्वान् झाले नाहींत असें नाहीं. पण मराठी भाषा त्यांनीं हातीं न धरण्याचें कारण त्यांच्या आंगीं लोकांबद्दलच्या खऱ्या कळकळीचा अभाव हेंच होय. एखाद्या इंग्रजी बुकाचें साफ भाषांतर करणें किंवा सालुवाईची गोष्ट सजवून सांगणें यास मराठी भाषेचें ज्ञान लागत नाहीं असें नाहीं; पण मला लोकांच्या मनांत अमुक गोष्ट भरवून दिली पाहिजे अशा कळकळीनें ज्याचें अंतःकरण जळत नाहीं त्याच्या हातून स्वभाषेची खरी सेवा होणें अशक्य होय,

रंगभूमीवर हावभाव किंवा नटास आपले मनोविकार सभाजनास कमजास्त प्रमाणाने व्यक्त करितां येतात, पण पांढऱ्यावर काळे करून तद्वारा लोकांचे चित्ताकर्षण करून घेणे अंतःकरणांत खरी कळकळ असल्याखेरीज शक्य नाही. 'तेथे पाहिजे जातीचे । येर गवाळाचे काम नोहे' असें जें तुकारामबुवांनीं म्हटलें आहे तें प्रस्तुत प्रकरणीं अगदीं बरोबर लागू पडतें. कित्येक लोकांची अशी समजूत आहे कीं, चांगला लेख कोणता तर ज्यांत दोहों पक्षांचा समतोलपणा राखून कोणासही न दुखवितां दरबारी रीतीनें विषयाचें विवेचन केलेलें असतें. चांगल्या लेखाची ही व्याख्या दरबारी लोकांनीं पाहिजे तर लक्षांत ठेवावी. पण ज्यास आपल्या विचाराची लोकांवर छाप बसवावयाची असेल, किंवा वाग्देवीच्या प्रसादानें लोकांच्या मनोवृत्ति जागृत करावयाच्या असतील, त्यानें "अमर्षशून्येन जनस्य जंतुना न जातहादेन न विद्विषादरः" हाच न्याय स्वीकारला पाहिजे. इंग्रजीमध्ये जॉनसन, मेकॉले वगैरे मोठमोठे ग्रंथकार झाले. त्यांचीं मते म्हणजे सर्वांस सर्वांशीं ग्राह्य आहेत असें नाही; पण भाषेच्या आंगीं त्यांनीं जी मर्दुमकी आणलेली आहे तिचा राष्ट्राच्या अभिवृद्धीस जो उपयोग झाला तो लोक कधींही विसरणार नाहीत. भाषा हें राष्ट्राचें हत्यार होय, आणि तें हत्यार जो तयार करून देतो त्याचे राष्ट्रावर कांहीं लहानसहान उपकार नाहीत. अशा रीतीनें पाहिलें म्हणजे शास्त्रीबुवांचीं मते कोणास ग्राह्य नसलीं तरीही त्यांनीं त्यांचे उपकारच मानिले पाहिजेत. चांगली भाषा लिहिण्यास किंवा वापरण्यास कांहीं तरी विषय पाहिजेच व तो विषय प्रत्येक ग्रंथकाराच्या वेळीं प्रचलित असलेल्या विषयांतूनच त्यानें निवडून घेतला पाहिजे. शास्त्रीबुवांनीं जो विषय घेतला तो त्यांच्या पूर्वींच्या पिढ्यांनीं जे उद्योग सुरू केले होते त्यामुळें ओघानेंच प्राप्त झालेला होता हें वर सांगितलेंच आहे. हा विषय एकदां हातीं घेतल्यावर स्वभाषेत निरनिराळे मनोविकार हुबेहुब वटविण्याचें त्यांच्या अंगीं जें सामर्थ्य होतें व आपल्या देशबांधवांस आपले विचार कळवून त्यांस जागृत करण्याबद्दल जी त्यांच्या अंतःकरणांत कळकळ होती ती सर्व या कार्याकडे त्यांनीं खर्च केली यांत कांहीं नवल नाही. त्याजकरितां त्यांस दोष देणें म्हणजे "शंकराचार्यांनीं आपली विद्वत्ता तारायंत्र शोधून काढण्यांत कां खर्च केली नाही" असें म्हणण्याइतकेंच अविचाराचें होय. त्यांनीं स्वभाषेची अभिवृद्धि करून आपल्या देशावर जे उपकार करून ठेविले आहेत त्यांच्या ऋणांतून मुक्त होण्यास आम्हांस पुष्कळ दिवस लागतील. हे उपकार न स्मरतां त्यांचे लेख कडक आहेत वगैरे कांहीं तरी सबबी काढून त्यांचें महत्त्व कमी करण्यास पाहणें माझ्यामते अगदीं अक्षम्य आहे. शास्त्रीबुवांनीं जे कांहीं लेख लिहिले आहेत ते स्वतःच्या मोक्षप्राप्तीकरितां नव्हेत. त्यांच्या वेळीं जीं दोंगें प्रचारांत आलीं होती त्यांचा परिस्फोट करणें सार्वजनिकदृष्ट्या आपलें कर्तव्य आहे अशा समजुतीनें त्यांनीं हे लेख लिहिलेले आहेत; व ते लेख जितके चटक-

दार व मनोरंजक करतां येण्याचें त्यांच्या आंगीं सामर्थ्य होतें तितकें जर त्यांत त्यांनीं खर्च केलें नसतें तर आपलें कर्तव्य नीटपणें न केल्याचा दोष त्यांच्या मार्थी येता. शास्त्रीबुवांच्या मताहून कोणाचीं मते भिन्न असू शकतील, नाहीं असें नाहीं; पण अमक्याच्या मताहून त्यांचीं मते भिन्न होती म्हणून कुत्सित बुद्धीनें शास्त्रीबुवांनीं कडक भाषा वापरली असें म्हणणें म्हणजे घुबडानें आपल्या द्वेषानें सूर्य अधिक प्रखर तापतो असें म्हणण्याइतकेंच समंजसपणाचें आहे.

अखेरीस शास्त्रीबुवांच्या स्वार्थत्यागासंबंधानें हल्लीं जो एक नवा आक्षेप निघाला आहे त्याबद्दल दोन शब्द लिहून हा लेख संपवितों. स्वार्थत्याग कशास म्हणावा आणि कशास म्हणूं नये याबद्दल व्याख्या करीत बसण्यांत काहीं हांशील नाहीं. शास्त्रीबुवांनीं सरकारी नोकरी सोडली ती पुढील अंदाज पाहून सोडली हा काहीं त्यांचा दोष नाही. त्यांच्या वडिलांनीं त्यांस काहीं जहागीर ठेविलेली नव्हती. अर्थात् आपलें व आपल्या कुटुंबाच्या निर्वाहाचें साधन पाहणें तें त्यांचें कर्तव्य होतें; पण आपणास पोट मरण्याची काहीं पंचाईत नाही इतकी खात्री झाल्यावर अधिकाराच्या किंवा द्रव्याच्या लोभानें ते स्वकर्तव्यास पराङ्मुख झाले नाहीत हाच त्यांच्या अंगचा मोठा गुण होय. प्रत्येक मनुष्य आपआपल्या हातून काय होईल याचा अदमास करूनच त्या कामांत पडत असतो. असा अदमास न करील तो मूर्ख होय. पण आपल्या आवडीप्रमाणें किंवा शक्तीप्रमाणें कर्तव्याची दिशा ठरविल्यानंतर उदरपोषणाकरितां नव्हे, तर द्रव्य व अधिकार यांच्या लालचीनें जो मनुष्य आपलें ठरविलेलें कर्तव्य सोडून देतो किंवा क्षणभर बाजूला ठेवतो तो पुढारी नव्हे आणि देशाचा हितकर्ताही नव्हे. अशा दृष्टीनें विचार केला असतां शास्त्रीबुवांनीं आपल्या कर्तव्याची जी दिशा ठरविलेली होती ती सरकारी नोकरीशीं विसंगत आहे असें आढळून आल्याबरोबर नोकरीपेक्षां कर्तव्याकडे त्यांनीं जास्त लक्ष दिलें हेंच त्यांच्या अंगच्या खऱ्या धैर्याचें लक्षण होय. मनुष्याच्या पारखेची खरी वेळ हीच असते. शास्त्रीबुवांच्या बरोबरची मंडळी त्यांच्यापेक्षां कमी विद्वान् होती असें नाहीं, पण शास्त्रीबुवांनीं स्वतंत्र रीतीनें अध्ययन, अध्यापन व ग्रंथलेखन अशी जी आपल्या कर्तव्याची दिशा ठरविली होती, तशी दुसऱ्या कोणी ठरविली नसल्यामुळें ते प्रवाहानें प्राप्त झालेल्या परिस्थितीतच गढून गेले. शास्त्रीबुवांत व त्यांच्या बरोबरीच्या विद्वानांत जर काहीं भेद असला तर तो हाच होय. देशस्थितीचा व आपल्या शक्तीचा विचार करून शास्त्रीबुवांनीं आपल्या कर्तव्याचें सुकाणू एका विविक्षित दिशेनें धरलें होतें; व इतर व्यवहार जेव्हां या दिशेच्या आड येऊ लागले, तेव्हां त्यांनीं आपली दिशा कायम ठेविली आणि इतर व्यवहार सोडून दिले. प्रत्येक सुशिक्षित मनुष्य हें उदाहरण डोळ्यांपुढें ठेवून जर आपलें कर्तव्य बजावील तर देशाचें पुष्कळ कल्याण होणार आहे. निर्वाहाचें साधन प्रत्येकास पाहिलेंच पाहिजे. पण त्याची सोय झाल्यावर “ शती दशशतं सोऽपीह लक्षं शतं ” या न्यायानें आपली आशा

अनावर वाढून स्वकर्तव्यास विसरणारे पुष्कळ गृहस्थ आमच्यांत आहेत ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे. निर्वाहाच्या सोयीपेक्षा जास्त अपेक्षा न धरतां कर्तव्यास जागणें हेंच खऱ्या सुशिक्षिताचें काम होय. स्वार्थत्याग करा म्हणून कोणी करित नाही आणि करू नका म्हणून सांगितल्यानें कोणी राहात नाही. कोणीही मनुष्य जी गोष्ट करतो ती त्यास प्रिय असते म्हणूनच करतो, व ती त्यास प्रिय नसतां ती त्यास करणें जरूर पडलें तर त्याच्या हातून ती चांगली बघतही नाही. याकरितां स्वार्थापेक्षां कर्तव्य जास्त प्रिय वाटणारी जितकी मंडळी देशांत निघेल तितकी चांगली. मला दोन लाख रुपये मिळाले म्हणजे मी अमुक करीन असें म्हणणारे पुष्कळ लोक असतात. अर्थात् त्यांची प्रीतिही कांहीं विशिष्ट कामापेक्षां दोन लाखांवर जास्त असते. अशा लोकांच्या हातून किंवा लोकांस दाखविण्याकरितां स्वार्थत्याग करणाऱ्या लोकांच्या हातून कांहींएक व्हावयाचें नाही. स्वार्थत्याग प्रत्येक माणसानें केला पाहिजे असें नाही; पण देशाची व आपली शक्ति मनांत आणून देशकार्याचा योग्य भाग उचलण्यास त्यानें नेहमीं तयार असलें पाहिजे. हा देशसेवेचा भाग करित असतां स्वार्थ त्यास आड न आल्यास उत्तमच होय. पण जेव्हां स्वार्थ त्यास आड येईल तेव्हां देशकार्याच्या भागाकडे जो पुरुष वळेल तोच खरा देशहितकर्ता होय. सरकारी नोकरीत शिरून किंवा द्रव्यार्जनाचे दुसरे मार्ग पतकरून फावल्या वेळांत होईल तितकें देशकार्य करणें हाही एक मार्ग आहे. पण भर्तृहरिनें म्हटल्याप्रमाणें स्वार्थाचा आणि परार्थाचा विरोध आला असतां स्वार्थाचा त्याग करून परार्थाकडे वळणारेच पुरुष उत्तम होत. हे पुरुष जाणूनबुजून स्वार्यत्याग करतात असें म्हणण्यापेक्षां परार्थ-बुद्धीचा त्यांच्या ठायीं उत्कर्ष असल्यामुळें ते स्वार्थाची मातबरी ठेवीत नाहींत असें म्हणणें अधिक सयुक्तक होय. शास्त्रीबुवा या कोटींतील होते. एरव्ही कायद्याचा अभ्यास करून अथवा सरकारी नोकरीतच राहून सांसारिक दृष्ट्या मोठेपणा संपादन करणें त्यांस कांहीं अवघड नव्हतें. त्यांनीं नोकरी सोडली ती १०० ची होती की, ५० ची होती हा मुद्दा नाही. निबंधमाला बंद ठेवून किंवा मालेंत निवळ भाषाविषयक किंवा निनोदात्मक लेख लिहून त्यांच्या वेळच्या इतर विद्वानांप्रमाणें त्यांसही सर्वोर्डिनेट सर्व्हिसच्या वरच्या पायरीस जातां आलें असतें. पण त्यांच्या स्वभावास ही गोष्ट पसंत नसून त्यांच्या मनानें आपलें कर्तव्य निराळेंच आंखून ठेविलें होतें. त्यामुळें सरकारी नोकरीवर पाणी सोडून अखेरीस ते आपल्या आवडत्या कर्तव्याकडेसच वळले. अशा प्रकारचीं माणसें आमच्या सुशिक्षित वर्गांत जितकीं जास्त निपजतील तितकीं पाहिजेच आहेत. शास्त्रीबुवांच्या चरित्रांतील या प्रसंगापासून जर कांहीं बोध घ्यावयाचा असेल तर हाच होय. पण आमच्यांतील कांहीं मंडळी इतकी खमंग आहेत कीं, त्यास यांत देखील दोषच दृष्टीस पडतो. कां तर शास्त्री बुवांनीं चाकरी सोडण्यापूर्वी आपल्या निर्वाहाची आधीं सोय लावली म्हणून. अशा तऱ्हेच्या आक्षेपकांस उत्तर देण्यापेक्षां 'अरसिकेषु कवित्व निवेदनं शिरसि-

मालिख मा लिख मा लिख ' अशी विधात्याची प्रार्थना करूनच त्यांची रजा घेणे अधिक प्रशस्त होय.

असो; शास्त्रीबुवांनीं काय कामगिरी केली याच्यासंबंधानें ऐतिहासिक-दृष्ट्या विवेचन करण्याचा आतां काल आलेला आहे एवढेंच मात्र विशेषें करून आपणांस सांगणें आहे. शास्त्रीबुवांस ज्या गोष्टींनै निराकरण करावें लागलें त्या गोष्टी कोणत्या हें समजून घेतल्याखेरीज त्यांच्या लेखाची योग्यता समजणें कठीण आहे. इंग्रजी शिकलेल्या पहिल्या पिढीची स्थिति जी वर वर्णन केलेली आहे तिचें बंड कमी होण्यास इंग्रजी शिकलेल्या लोकांची नोकरीच्या दृष्टीनें किंमत कमी होत चालली हें एक कारण तर खरेंच, पण शास्त्रीबुवांचे लेख हें त्याहूनही बलवत्तर कारण आहे. समाजाचें व्यवस्थित स्वरूप कायम ठेवूनच जी कांहीं सुधारणा करणें असेल ती केली पाहिजे व इंग्रजी शिकल्यानें सर्वज्ञता येते असें न मानतां, उद्योग, सदाचरण, नियमितपणा, देशाभिमान वगैरे गुण संपादन करण्याचा सुशिक्षितांनीं प्रयत्न केला पाहिजे अशी जर आज थोडीबहुत समजूत झाली असली तर तिचें प्रवर्तकत्व शास्त्रीबुवांकडेसच येतें. गेल्या पांच पंचवीस वर्षांत राष्ट्रीय सभेसारख्या ज्या चळवळी झाल्या, त्यामुळें व इतर अनेक कारणांमुळें लोकांचे डोळे बरेच उघडत चालले आहेत हें खरें आहे; पण इंग्रजी शिक्षणाच्या पहिल्या घोट्याबरोबर जो अव्यवस्थितपणाचा मद आला होता तो शास्त्रीबुवांनीं दूर केला हें आपणांस कबूल केलें पाहिजे. अशा प्रकारें एकदां एका बाजूस वळलेल्या ओघास केवळ आपल्या लेखणीनें अडवून धरून लोकप्रवृत्ति, सदाचार व खरा देशाभिमान यांजकडे वळविणें हें कांहीं लहानसहान काम नव्हे व तें ज्यानें अवघ्या ३२ वर्षांच्या वयांत केलें त्याची योग्यताही सामान्य लोकांच्या योग्यतेपेक्षां पुष्कळच अधिक असली पाहिजे हें कोणाही प्रांजल बुद्धीच्या मनुष्यास कबूल करावें लागेल. शास्त्रीबुवांच्या बरोबरीच्या व तदुत्तरकालीन लोकस्थितीचें ऐतिहासिकदृष्ट्या विवेचन करण्याची वेळ आलेली नाहीं. पण ती येईल तेव्हां शास्त्रीबुवांच्या कर्तव्यगारीबद्दल त्यांस योग्य मान मिळून इंग्रजी शिक्षणानें आमच्या मंडळीच्या मनांत पहिल्यानें उत्पन्न झालेला चंचलपणा उत्तरोत्तर कमी होऊन स्वधर्म, स्वभाषा, स्वदेश व विशेषतः करून आपल्या देशांतले व प्रांतांतले लोक यांच्यासंबंधानें सुशिक्षित मंडळी आपलें कर्तव्य ओळखण्यास लागली; व नीति, सदाचार आणि निश्चय यांच्या आश्रयानें तें कर्तव्य ते पार पाडूं लागले असें म्हणण्याची पाळी येईल अशी मला उमेद आहे. मीं जें विवेचन केलें आहे तें अद्याप बरेंच अपूर्ण आहे. तथापि, तेवढ्यानें या विषयाची ऐतिहासिक दृष्ट्या चर्चा करण्याची लोकांची प्रवृत्ती होईल तर माझ्या अल्पश्रमाचें चीज झालें असें मी समजेन.

* ज्ञेयाज्ञेयमीमांसा.

विलायतेंतील प्रसिद्ध तत्त्वज्ञ हर्बर्ट स्पेन्सर यांच्या ‘आदितत्त्वे’ या ग्रंथावरून रा. रा. नारायण लक्ष्मण फडके यांनी केलेल्या अज्ञेयमीमांसेचें मागें केसरींत एकदां परीक्षण आलेलेंच आहे. याच प्रसिद्ध इंग्रज ग्रंथकाराच्या सदर ग्रंथाचा उत्तरार्ध म्हणजे ज्ञेयमीमांसा याचें मराठींत भाषांतर किंवा सार दोन पुस्तकांच्या रूपानें रा. रा. दाभोळकर यांनीं प्रकाशित केलेल्या ग्रंथमालेंत प्रसिद्ध झालें असून तें आमच्याकडे येऊन बरेच दिवस झाले. असल्या तऱ्हेचे तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथ मराठींत उतरण्याचे फारसे प्रयत्न अद्याप झाले नसल्यामुळे रा. रा. फडके यांस स्पेन्सरसाहेबांचे विचार मराठींत व्यक्त करण्यास बराच त्रास पडला असेल यांत शंका नाहीं. तथापि विषयाचें गांभीर्य लक्षांत आणतां रा. रा. फडके यांचा प्रयत्न बराच सिद्धीस गेला असून त्यांचा ग्रंथ वाचण्यासारखा झाला आहे असें म्हणण्यास आम्हांस कांहीं एक हरकत दिसत नाहीं. कांहीं ठिकाणीं विषयाच्या अपरिचितपणामुळे सामान्य वाचकांस किंवा अर्वाचीन युरोपियन शास्त्राची ज्यांस विशेष ओळख नाहीं अशा गृहस्थास ग्रंथ कठीण वाटेल; पण असले ग्रंथ केवळ मनोरांजनार्थ नसतात हें लक्षांत ठेवून पुनः वाचण्याची तसदी घेतल्यास ही त्यांची अडचण दूर होणार आहे. “नियमबद्धतेची सार्वत्रिकता” (Uniformity of law) वगैरे प्रकारचे कांहीं शब्द निराळ्या तऱ्हेनें रचतां आले असते. तथापि अशा प्रकारचे शब्द फारच थोडे आहेत व तत्त्वज्ञानासारख्या गहनविषयाची ज्यास ओळख करून घ्यावयाची असेल—मग ती संस्कृतांतून असो वा मराठींतून असो—त्यानें असल्या शब्दास भिऊन उपयोगी नाहीं. शब्दातीत अज्ञेयाची कल्पना शब्दांनीं व्यक्त करणें किती अवघड आहे हें ‘नेति, नेति,’ या श्रुतीवरून सहज ध्यानांत येण्यासारखें आहे. तसेंच विश्वांत ज्या अनेक घडामोडी चालल्या आहेत त्या ज्या सामान्य नियमांच्या अनुरोधानें होतात त्या सामान्य नियमांचें आकलन होऊन तें शब्दांनीं बरोबर व्यक्त करणें इतकें दुष्कर आहे कीं, इंग्रजी सारखी सुधारलेली भाषा व स्पेन्सरसारखे तत्त्वज्ञानी यांची गांठ पडली असतांही स्पेन्सरसाहेबांस कांहीं ठिकाणीं आपल्या मनांतील विचार बरोबर रीतीनें व्यक्त करण्याकरतां नव्या कृत्रिम शब्दांची योजना करावी लागली आहे. अशा विषयांवरील ग्रंथाचें मराठी भाषांतर किंवा सारांश थोडाबहुत कठिण होणारच, पण ज्यास जुन्या वेदांतापलीकडे जाऊन त्याचे सिद्धांत व पाश्चिमात्य आधुनिक शास्त्रांचे तद्विषयक सिद्धांत यांची तुलना करावयाची असेल त्यानें स्पेन्सरच्या ग्रंथाचें अध्ययन केलें पाहिजे. तसें अध्ययन करण्यास मराठी वाचकांस रा. रा. फडके यांच्या ग्रंथांनीं चांगली सोय झाली आहे व ही करून दिल्याबद्दल रा. रा. फडके यांचें आम्ही अभिनंदन करितों. आपल्या

पुरसतीच्या वेळीं अशाच प्रकारची स्वभाषेची सेवा करण्याचें जर इंग्रजी शिकलेल्या दुसऱ्या विद्वानांनीं मनांत आणिलें तर त्यापासून त्यांचा व लोकांचा पुष्कळ फायदा होण्याचा संभव आहे.

अलीकडे दोन तीन शतके ज्योतिषशास्त्र, रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञान-शास्त्र, विद्युच्छास्त्र वगैरे आधिभौतिक शास्त्रांची पुष्कळ अभिवृद्धि होऊन जगांतील नैसर्गिक शक्तीनें एकंदर पदार्थांचीं जीं स्थित्यंतरे किंवा रूपांतरे होतात त्यांचे नियम आपणास अधिकाधिक कळत जाऊन त्यापासून मनुष्यजातीचा अत्यंत फायदा झालेला आहे, ही गोष्ट सर्वास निर्विवाद कबूल आहे. जडसृष्टीतील पदार्थांचें सूक्ष्म अवलोकन, तदंतर्गत गुणधर्मांचें व्यवस्थित व सखोल विवेचन, आणि परस्परविभिन्न दिसणाऱ्या पदार्थांचें किंवा गुणधर्मांचें एकमेकांशीं सदृशत्व किंवा विसदृशत्व समजणें ही आतां जशीं सुगम झालीं आहेत तशीं पूर्वीं कधींही झालेलीं नव्हतीं. ज्या पाण्यास आमच्या पूर्वींच्या शास्त्रांतून आदितत्त्व मानलेलें आहे तेंच पाणी वायुरूप दोन तत्त्वांपासून बनलेलें आहे असें आतां सिद्ध झालेलें आहे. जडद्रव्यासंबंधानें हा दृष्टांत झाला. पदार्थांच्या अवस्थेसंबंधानें पाहिलें तर कोणताही पदार्थ प्रवाही, घन किंवा वायुरूपी असणें हे त्याचे भिन्नभिन्न गुणधर्म नसून कमजास्त ऊष्णतेनें हीं तीन स्वरूपे त्यास प्राप्त होतात असेंही आतां सिद्ध झालेलें आहे. त्याचप्रमाणें सर्व पदार्थांस सामान्यतः व्यापून असणारे दि-क्कालादि पदार्थ अनादि व अनंत असले तरी त्यांचा इतर पदार्थांशीं कोणत्या प्रकारचा संबंध असतो याचें अर्वाचीन शास्त्रांतून जितकें चांगलें विवेचन आहे तितकें जुन्या ग्रंथांतून नाही; व त्याचें कारणही उघड आहे. गेल्या दोनशें तीनशें वर्षांत आधिभौतिक शास्त्राची जी अभिवृद्धि झाली तिच्या योगानें हें ज्ञान आपणांस प्राप्त झालेलें आहे; व प्रथमदर्शनीं हें इतकें रमणीय आहे कीं, या ज्ञानाच्या विचारांत गुंतलेले गृहस्थ येथेंच आपल्या ज्ञानाची परमावधि झाली असें म्हणून त्या ज्ञानाच्या पलीकडे जाण्यास किंवा पाहण्यास आपणांस असमर्थ करून घेतात; इतकेंच नव्हे तर त्यांतच आपणांस कृतकृत्य मानून घेतात. तत्त्वज्ञानाची व त्याच्या सिद्धांताची जर कोणास विशेष जरूर असेल तर ती असल्याच गृहस्थांस होय. यांची स्थिती आणि वडिलांच्या वेळची विहीर म्हणून त्यांतील खारें पाणी पिणाऱ्या मनुष्याची स्थिति एकसारखीच असते. अनेक आधिभौतिक शास्त्रांच्या सिद्धांताचें परीक्षण करून व त्यांत सारखेपणा कोठें आहे आणि विसदृशत्व कोठें आहे हें पाहून निरनिराळ्या शास्त्रांतील सिद्धांत एकाच सामान्य सिद्धांताचीं निरनिराळें स्वरूपे असतील कीं नाही हें ठरविणें हें तत्त्वज्ञाचें काम होय. एखाद्या आधिभौतिक शास्त्राच्या अभ्यासांत जन्म घालून त्या शास्त्राच्या ज्ञानाची मर्यादा वाढविणारे गृहस्थच आधीं विरळा सांपडतात; परंतु याहीपेक्षां सर्व शास्त्रांचे सिद्धांत एके ठिकाणीं करून त्यांतून कांहीं तरी

सामान्य सिद्धांत काढून सर्व ज्ञानाचें एकीकरण करणारे पुरुष तर क्वचितच निर्माण होतात. हर्बर्ट स्पेन्सर यांची गणना या दुसऱ्या वर्गात आहे, व ज्ञेयमीमांसेत त्यांनीं जे कांहीं सिद्ध केले आहे तेंही हेंच होय. इल्लींच्या शतकांत प्रचलित असलेल्या अनेक शास्त्रांचे अनेक सिद्धांत एकत्र करून ते द्रव्य व गति यांच्या कांहीं सामान्य नियमांचे प्रकार आहेत असें दाखविणें, व सर्व शास्त्रांतून निरनिराळ्या सिद्धांतांचा जो पसारा पसरला असतो तो सर्व समानमूलक आहे असें ठरवून तीं मूलतत्त्वे कोणतीं हें व्यवस्थित रीतीनें मांडणें हें कांहीं लहानसहान परिश्रमाचें किंवा बुद्धीचें काम नव्हे. हर्बर्ट स्पेन्सरसाहेबांनीं हें अवघड काम कित्येक वर्षे परिश्रम करून आपल्या समजुतीप्रमाणें तडीस नेलेलें आहे; व एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेर व विसाव्या शतकाच्या आरंभीं प्रचलित असलेल्या सर्व शास्त्रीय सिद्धांतांचें हें एकीकरण प्रत्येक तत्त्वज्ञासूनें समजून घेण्यासारखें आहे. अशा तऱ्हेनें विष्कलित ज्ञानाचें संकलन करणें याचेंच नांव तत्त्वज्ञान होय. व इल्लीं प्रचलित असलेल्या अनेक शास्त्रांच्या सिद्धांतांचें संकलन कसें करावें व केले आहे हें ज्यास पाहाणें असेल त्यांनीं स्पेन्सरसाहेबांचे ग्रंथ वाचले पाहिजेत. परन्तु स्पेन्सरसाहेब एवढाच उद्योग करून राहिले आहेत असें नाहीं. अनेक शास्त्रांतील सिद्धांतांच्या परीक्षणानें जे सामान्य सिद्धांत निघाले ते परस्पर निरपेक्ष असून स्वतंत्र आहेत किंवा त्यांतही एकप्रकारचें सादृश्य असून ते दुसऱ्या कोणत्या तरी एका सामान्य सिद्धांताचे किंवा तत्त्वाचे स्वरूपभेद आहेत, असें म्हणतां येईल कीं नाहीं याचा त्यांनीं बारकाईनें विचार केला आहे. ‘अज्ञेयमीमांसा’ असें इल्लींच्या ग्रंथांत ज्यास म्हटलें आहे ती हीच होय. सृष्टीमध्यें ज्या कांहीं गोष्टी आपण पाहातो, ऐकतो व अनुभवितो त्या सर्वांचें वस्तुरूप, गुणधर्म, क्रिया वगैरेसंबंधानें पुरा विचार करून निरनिराळ्या वस्तूंबद्दल किंवा गोष्टींबद्दल निरनिराळ्या शास्त्रांतून जे सिद्धांत ठरविले आहेत त्या सर्वांचें एकीकरण करून ह्यापासून सर्वांस लागणारे दहापांच सिद्धांत काढणें व ते सर्व कसकसे लागतात याचें विवरण करणें हें ज्ञेयमीमांसेचें काम झालें; पण हें एकीकरणाचें चक्र एकदां सुरू झालें म्हणजे तें केवळ या सामान्य सिद्धांतांशींच येऊन थांबत नाहीं. निरनिराळ्या शास्त्रांचे निरनिराळ्या शोधक पुरुषांनीं काढलेले सिद्धांत जर सामान्य दहापांच सिद्धांतांत बसवितां येतात तर हे दहापांच सिद्धांत तरी आणखी एखाद्या सामान्य गोष्टीचीं, तत्त्वाचीं किंवा सिद्धांताचीं स्वरूपे नसतील कशावरून, असा प्रश्न सहज उत्पन्न होतो, व याचें उत्तर अज्ञेयमीमांसेत दिलें आहे. प्रत्येक शास्त्राच्या बुडाशीं पाहूं गेलें असतां मनुष्याच्या बुद्धीस व तर्कास अगम्य असें कांहीं तरी तत्त्व आहे अशी मनाची खात्री होते, मग त्या तत्त्वाचें पूर्ण स्वरूप समजो वा न समजो असें स्पेन्सरसाहेबांनीं अनेक उदाहरणें देऊन सिद्ध केले आहे. अनेक शास्त्रांच्या बुडाशीं असणारीं अशीं जीं गम्य तत्त्वे त्यांच्या एकीकरणानें एका अगम्याचें अस्तित्व सिद्ध होऊन शास्त्राच्या निरनिराळ्या सिद्धांतांच्या परीक्षणानें जे

सामान्य सिद्धांत सिद्ध होतात ते या अगम्य तत्वाच्याच भासमान विकृती किंवा स्वरूपे आहेत असे स्पेन्सरसाहेबांनी सिद्ध केले आहे. सारांश, सर्व ज्ञेयशास्त्रांतील सिद्धांतांचे पर्यवसान एका अगम्य तत्वांत असून या अगम्य तत्वाचीच ज्ञेयशास्त्रांतील सिद्धांत ही चिन्हे किंवा गम्य स्वरूपे आहेत असा स्पेन्सरसाहेबांच्या आदितत्वे या ग्रंथाचा अखेर सिद्धांत आहे. तत्त्वज्ञानाच्या किंवा वेदान्ताच्या दृष्टीने हा सिद्धांत किती महत्वाचा आहे हे आम्ही सांगावयास नकोच. शिवाय तो ज्या रीतीने सिद्ध केलेला आहे ती रीति एकोणिसाव्या शतकातील शास्त्रीय पद्धतीस पूर्णपणे अनुसरून असल्यामुळे नव्या पद्धतीने विचार करणाऱ्या लोकांस ती सर्वांशी पटण्यासारखी आहे.

परंतु स्पेन्सरसाहेबांच्या वरील सिद्धांतांचे व ते ज्या सरणीने सिद्ध केले आहेत त्या सरणीचे महत्त्व आमच्या इकडील लोकांच्या पूर्णपणे लक्षांत आणून देण्यास आमच्याकडील जुन्या तत्त्वज्ञानाच्या सिद्धांतांची याच ग्रंथांत रा. रा. फडके यांनी थोडी माहिती द्यावयास पाहिजे होती. तत्त्वज्ञानासंबंधाने जुन्या संस्कृत-ग्रंथांतून इतके विचार झालेले आहेत की, सिद्धांत प्रतिपादन करण्याच्या सरणीत जरी कांहीं भेद झाला असला तरी स्पेन्सरसाहेबांचे वरील सिद्धांत आमच्या जुन्या तत्त्वज्ञानाशी पुष्कळ अंशी मिळते आहेत. पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील तत्त्वज्ञान सिद्धांतांमध्ये अशा रीतीने असलेले साम्य दाखवून त्यांत विसदृशपणा कोणता हाही जर रा. रा. फडके यांनी प्रस्तावना किंवा परिशिष्ट या रूपाने याच ग्रंथांत सांगितला असता किंवा स्वतंत्र ग्रंथद्वारे सांगतील तर 'ज्ञानाचे एकीकरण हेच खरे तत्त्वज्ञान' अशी जी स्पेन्सरसाहेबांनी तत्त्वज्ञानाची व्याख्या केली आहे तिचे यथार्थ स्वरूप वाचकांच्या अधिक नजरेस आले असते किंवा येईल. ज्ञेय किंवा अज्ञेय, गम्य किंवा अगम्य, चित किंवा जड, सचेतन किंवा अचेतन हे सृष्टिज्ञानाचे विभाग आम्हांस अपरिचित आहेत असे नाही. हिंदुतत्त्वज्ञ याची आज हजारों वर्षे चर्चा करीत आले आहेत; व त्यांनी या बाबतीत काय प्रयत्न केले होते याचा उल्लेख हल्लींच्या ठिकठिकाणी येणे जरूर होतें. मागे अज्ञेयमीमांसेचे परीक्षण करतांना सदर ग्रंथांत हीच उणीव आहे असे आम्ही म्हटले होते. व प्रस्तुत ग्रंथासही तोच शिरा लागू पडतो. आमच्या जुन्या ग्रंथांत स्पेन्सरसाहेबांच्या ग्रंथांतील विचारसरणीचे अनुकरण केलेले नसले तरी ज्ञेय किंवा अज्ञेय विषयाबद्दल त्यांचे सिद्धांत बऱ्याच बाबतीत हल्लींच्या सिद्धांतांपेक्षांही पुढे गेलेले आहेत. आजचा लेख बराच लांबल्यामुळे त्यासंबंधाने जास्त विवेचन येथे करता येत नाही. आज फक्त स्पेन्सरसाहेबांच्या सिद्धांतांचे सामान्य स्वरूप सांगितले आहे. आतां ते जुन्या सिद्धांतांशी कितपत जुळतात व जुन्या ग्रंथांत हेच सिद्धांत कोणत्या पद्धतीने, कसे व कितपत सिद्ध केले आहेत याचा विचार पुढील खेपेस करूं.

* ज्ञेयाज्ञेयमीमांसा.

उत्तरार्ध

गेल्या खेपेस ज्ञेय आणि अज्ञेय अथवा जड आणि चित् सृष्टीसंबंधी स्पेन्सरसाहेबांचे काय सिद्धांत आहेत हे थोडक्यांत सांगितले. हरएक शास्त्रांतील मूलतत्त्वे कोणतीं हे ठरविणे ज्ञानाच्या एकीकरणाचा पहिला हप्ता होय; परंतु भिन्नभिन्न शास्त्रांतील मूलतत्त्वे अशा रीतीने ठरल्यावर तीं पुनः एकत्र करून त्यांतून सामान्य सिद्धांत काढणे व सर्वज्ञ एकाच अज्ञेय तत्त्वाची व्याप्ति आहे असे सिद्ध करणे हे तत्त्वज्ञाचे काम स्पेन्सरसाहेबांनी ज्या पद्धतीचा आंगिकार करून तडीस नेले आहे त्याहून आमच्या जुन्या तत्त्वज्ञांची पद्धत भिन्न आहे; परंतु सिद्धांत बहुतेक एकसारखेच आहेत, या गोष्टीचा उल्लेख मागील खेपेस केला होता. आज त्याचाच थोडासा जास्त विचार करून रा. रा. फडके यांच्या पुस्तकाचे हे परीक्षण आम्ही संपविणार आहो. विषयाचे महत्त्व लक्षांत आणले असतां दोनचार लेखांतही तो आटपणे अशक्य आहे, पण तितक्या विस्ताराने लेख लिहिण्याची तूर्त सवड नसल्यामुळे गेल्या अंकी ज्याप्रमाणे स्पेन्सरसाहेबांच्या सिद्धांतांचा थोडक्यांत सारांश दिला त्याचप्रमाणे या अंकी तत्सदृश आमच्याकडील तत्त्वज्ञांच्या सिद्धांतांचा थोडक्यांत उल्लेख करण्याचा आमचा विचार आहे.

ज्ञेय आणि अज्ञेय असे जे तत्त्वज्ञानाच्या विषयाचे दोन भाग स्पेन्सरसाहेबांनी केलेले आहेत त्यासारखेच आमच्याकडे एकपक्षी न्याय आणि सांख्य आणि दुसऱ्या पक्षी वेदांत हीं शास्त्रे होत. उत्क्रांति, शक्तीचे समतोलन, गतीचे सातत्य वगैरे आधिभौतिक शास्त्रांच्या अनुभवावरून जसे कांहीं सामान्य सिद्धान्त स्पेन्सरसाहेबांनी काढलेले आहेत तसेच सृष्टीच्या अवलोकनाने “द्रव्यगुणकर्म-सामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तपदार्थाः” असे आमच्या नैयायिकांनी सृष्टीतील सर्व पदार्थांचे व त्यांच्या गुणधर्मांचे सात सामान्य विभाग कल्पून व त्यांस ‘पदार्थ’ असे पारिभाषिक नांव देऊन त्यांत सर्व वस्तूंचा संग्रह करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या सात पदार्थांपैकीं कर्म किंवा क्रिया यास गुण म्हणतां येईल किंवा नाही, अभाव हा स्वतंत्र पदार्थ आहे कीं नाही, सामान्य म्हणजे साधारणत्व हा एक पदार्थ मानल्यानंतर त्यापासून विशिष्टत्व उत्पन्न होण्यास ‘विशेष’ या दुसऱ्या पदार्थाची जरूर आहे कीं नाही, इ० न्यायशास्त्रामध्ये पुष्कळ विचार आहेत. कणादाचे वैशेषिक दर्शन तर ‘विशेष’ हा स्वतंत्र पदार्थ मानल्यामुळेच उत्पन्न झालेले आहे असेहि एक मत आहे. सृष्टीतील वस्तुमात्रांचे अवलोकन करून त्यांचा व त्यांच्या गुणधर्मांचा दहापांच ठळक ठळक वर्गीत समावेश करण्याचा प्रयत्न जर कोणी केला असेल, तर तो आमच्याकडे सांख्य-

न्यायदर्शनकारांनींच केलेला आहे. द्रव्य म्हणजे ज्यांस इंग्रजीत मूलतत्त्वे म्हणतात तीं एकदां पृथक् मानल्यावर मग त्यांचे गुण त्यांच्याहून भिन्न किंवा अभिन्न किंवा क्रिया हा त्यांचा गुण अथवा पृथक् पदार्थ इत्यादि प्रश्नांचे विवेचन येथे करू गेल्यास फारच विस्तार होईल. प्रस्तुत लेखाचा उद्देश एवढेच सांगण्याचा आहे कीं, नैयायिकांनीं 'पदार्थ' म्हणून जे जगांतील वस्तुमात्राचे वर्ग कल्पिलेले आहेत त्यांचे आणि स्पेन्सरसाहेबांनीं दाखविलेल्या निरनिराळ्या शास्त्रांतील सामान्य सिद्धान्तांचे बऱ्याच अंशीं सादृश्य आहे. नैयायिक हे कांहीं एकटेच अशा रीतीने पदार्थमात्राचे वर्गीकरण करणारे आहेत असे नाही. "गुणा गुणेषु वर्तन्ते" म्हणजे एका गुणापासून दुसरा गुण, त्यापासून तिसरा अशी त्याच्यापासून परंपरा उत्पन्न करितां येते. या तत्त्वावर नैयायिकाचे सप्त पदार्थ टाकून देऊन त्याऐवजीं सांख्यशास्त्रांत प्रकृति आणि पुरुष हीं दोनच तत्त्वे अनादि मानिलेलीं आहेत; आणि त्यांचे इंग्रजी तत्त्ववेत्त्यांनीं मानिलेल्या 'मॅटर' आणि 'स्परिट' या दोन वर्गांशीं, बरेच सादृश्य आहे. पुरुष उदासीन राहून सर्व गुणांचे अधिष्ठान जी प्रकृति तिच्या सान्निध्यानें अनेकविध भासतो, परंतु खरी तत्त्वे प्रकृति आणि पुरुष हीं दोनच आहेत असें सांख्यांचे म्हणणे आहे. यांमध्ये आणि नैयायिकांच्या सप्तपदार्थांमध्ये पुष्कळ भेद आहे हे सहज लक्षांत येईल. तो भेद येथे सांगत बसण्यास अवकाश नाही. तथापि, सामान्य दृष्टीने पाहतां ज्ञेय गोष्टींचे नैयायिकांनीं सात तर सांख्यांनीं दोनच वर्ग केले असे म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. परंतु या दोन्ही शास्त्रांत ज्ञानाचे अद्याप पुरे एकीकरण झालेले नाही; व तशा प्रकारचे एकीकरण आमच्या पूर्वीच्या तत्त्वज्ञांनीं केलेले ज्यास पाहावयाचे असेल त्यानें वेदांतशास्त्राचा अभ्यास केला पाहिजे. परिमाणु, सप्तपदार्थ किंवा प्रकृति आणि पुरुष हीं न्यायाचीं व सांख्यांची तत्त्वे अनित्य असून खऱ्या जिज्ञासूने यांच्याही बुडाशीं जाऊन ज्या एका महाशक्तीचे हे विकार आहेत तिचे ज्ञान किंवा ओळख करून घेतली पाहिजे असे वेदांतशास्त्र सांगते. शंकराचार्यांच्या भाष्यांत न्याय आणि वेदांत यांचे ठिकठिकाणीं जे खंडण आलेले आहे त्यांतील किरकोळ मुद्दे सोडून दिले तर बाकीचा भाग पदार्थांचे सत्त्व किंवा प्रकृति आणि पुरुष हे द्वंद्व खरे नाही, 'एकमेवाद्वितीयम्' ब्रह्मच काय ते नित्य व सर्वांचे आदिकारण आहे असे सिद्ध करून दाखविण्यांत गेलेला आहे. एकपक्षीं न्याय आणि सांख्य आणि दुसऱ्या पक्षीं वेदांत यांच्यामधील विरोध बऱ्याच अंशीं स्पेन्सरसाहेबांनीं सांगितलेले अनेक शास्त्रांचे सिद्धांत आणि सर्वांच्या बुडाशीं असलेले आशेयतत्त्व यांच्यामधील विरोधासारखाच आहे. परंतु सर्वांच्या बुडाशीं असलेल्या अज्ञेय तत्त्वासंबंधाने पाहिले तर स्पेन्सरसाहेबापेक्षाही आमचे तत्त्वज्ञ बरेच पुढे गेलेले आहेत. ब्रह्मासंबंधाने बोलतांना जुन्या संस्कृत ग्रंथांतून चार शब्द मुख्यतः ब्रह्माचे स्वरूपाचे वाचक म्हणून वापरलेले आढळतात. ते शब्द सत्, चित्, ज्ञान आणि आनंद हे होत. सर्व सृष्टीच्या किंवा सर्व आधि-

भौतिक शास्त्राच्या बुडार्शी जी शक्ति आहे ती शब्दांनीं जरी अवर्णनीय असली किंवा तिच्या स्वरूपाचें आम्हांस यथार्थ ज्ञान होणें शक्य नसलें, अर्थात् ती जरी एकप्रकारें अज्ञेय असली, तरी तशा प्रकारची शक्ति विद्यमान आहे एवढें निर्विवाद सिद्ध होतें असें स्पेन्सरसाहेबांनीं सप्रमाण सिद्ध करून दाखविलें आहे; व आमच्या तत्त्वज्ञांनीं हीच गोष्ट लक्षांत आणून या शक्तीस 'सत्' हा शब्द पहिल्यानें लाविला आहे. ब्रह्म सत् आहे अथवा तें आहे याबद्दल शंका नाही, त्याचें अस्तित्व निर्विवाद आहे किंवा त्याचें स्वरूपच अस्तित्वरूप आहे, अथवा जें आहे तें तेंच आहे, दुसरें काहीं नाही ही गोष्ट वेदांतील सर्व ग्रंथांस कबूल आहे. व स्पेन्सरसाहेबांनीं निरनिराळ्या शास्त्रांच्या अवलोकनानें नव्या पद्धतीनें कोणती गोष्ट सिद्ध केली तर ती हीच होय कीं, आदिशक्ति अज्ञेय किंवा जाणण्यास अशक्य असली तरी ती सत् म्हणजे विद्यमान आहे (The unknowable) येथवर वेदांतशास्त्राची व स्पेन्सरसाहेबांची पुरी एकवाक्यता आहे. ही शक्ति चिद्रूप आहे असा आमचेकडील वेदांतशास्त्राचा दुसरा सिद्धान्त आहे व तो पाहिल्याइतका स्पेन्सरसाहेबांच्या ग्रंथांत स्पष्ट आला नसला तरी ज्याअर्थी जगांतील वस्तुमात्र आणि त्यांचे गुणधर्म हे या शक्तीचीच स्वरूपांतरे आहेत असें त्यांचें मत आहे त्याअर्थी ही शक्ति चिन्मय असावी ही गोष्ट त्यांस मान्य आहे असें स्पष्ट होतें. पण चित् किंवा चैतन्य याचा आमच्या वेदांतशास्त्रांतून जो अर्थ धरलेला आहे तितका स्पेन्सरसाहेबांस अभिप्रेत आहे किंवा नाही, हें खात्रीनें सांगतां यावयाचें नाही. ब्रह्म आणि ज्ञान यांचे तादात्म्यसंबंधानेंही स्पेन्सरसाहेबांचें मत असावें तितकें स्पष्ट नाही. ज्ञेय असो कीं अज्ञेय असो, पण ज्ञानविषय आहे, ज्ञाता व ज्ञान तद्भिन्न आहे येथपर्यंतच त्यांची मजल गेलेली दिसते. ' यत्र हि एकमेव भवति तत्केन कं पश्येत् ' ही पूर्णाद्वैताची कल्पना अतःकरणांत ठसल्याशिवाय ब्रह्म ज्ञानस्वरूपच आहे ही कल्पनाहि सुचावयाची नाही. ब्रह्मासंबंधानें चवथा शब्द वापरला तो 'आनंद' हा होय पण त्याबद्दल स्पेन्सरसाहेबांच्या तत्त्वज्ञानांत मुळींच विचार केलेला दिसत नाही. आमचेकडेही ब्रह्म आनंदमय आहे किंवा आनंदस्वरूप आहे याबद्दल बरीच चर्चा व वादविवाद झालेले आहेत; व कित्येकांच्या मते सत् आणि चित् हीं दोनच पदे काय तीं जगाच्या आदिशक्तीस यथार्थत्वानें लागू आहेत. हे वाद इतके गहन आहेत कीं, त्यांचा या ठिकाणीं नुसता निर्देश करण्यापलीकडे जास्त काहीं लिहिता यावयाचें नाही. स्पेन्सरसाहेबांच्या ज्ञेयमीमांसेस न्याय आणि सांख्य व अज्ञेयमीमांसेस वेदान्त हीं आमच्याकडील तोडीचीं शास्त्रे आहेत एवढेंच प्रधानत्वेकरून सांगण्याचा आमचा उद्देश आहे. वेदांतामध्ये जीव, परब्रह्म आणि जडसृष्टि यांचे अन्योन्य संबंध कोणत्या प्रकारचे आहेत याचा विचार करून या तिहींचें ब्रह्मस्वरूपांत एकीकरण होण्याचें शक्य आहे कीं नाही व असल्यास तें कोणत्या प्रकारें होतें याचे जे सूक्ष्म विचार सिद्धांत आहेत ते काहीं सर्व स्पेन्सरसाहेबांच्या तत्त्वज्ञानाच्या पुस्तकांत उपलब्ध नाहीत. तथापि सर्वोचा

मूलभूत सिद्धांत दोहोंतही सारखाच आहे. तो हा कीं, ब्रह्म हें सत् व त्रिकाला-
बाधित असून त्याच्या स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान होणें दुर्घट आहे. हाच सिद्धांत
सर्व वेदांताचे मूल होय, व तो आमच्या जुन्या पद्धतीनें सिद्ध केलेला ज्यास
आवडत नसेल त्यांनीं स्पेन्सरसाहेबांचे ग्रंथ वाचले असतां त्यांस हेंच तत्त्व नव्या
युक्तींनीं, प्रमाणांनीं आणि पद्धतीनें सिद्ध केलेलें सापडेल. सारांश, या एका
सिद्धांतासंबंधानें तरी पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील तत्त्वज्ञांच्या सिद्ध करण्याच्या
पद्धती भिन्न असल्या तरी मुख्य विषयासंबंधानें पुरा मेळ आहे. ज्ञेयशास्त्रास हेंच
विधान पूर्णपणें लागू करतां यावयाचें नाहीं. कारण, अलीकडे दोन तीनशें
वर्षांत या शास्त्रासंबंधानें जे शोध झालेले आहेत ते इतके विस्तृत व व्यापक
आहेत कीं, पदार्थमात्राचे आमच्या नैयायिकांनीं मानलेले सात वर्ग किंवा
त्यांचे पोटवर्ग आतां पूर्वीप्रमाणेंच राहतील असा निश्चय सांगतां येत नाहीं.
सांख्यकारांनीं प्रकृति आणि पुंष अशीं दोनच तत्वे मानलीं असल्यामुळे
अर्वाचीन शोधानें त्यांच्या वर्गीकरणास फारसा धक्का येणें शक्य नाहीं;
पण नैयायिकाची गोष्ट निराळी आहे. कसेंही असो, ज्ञानाच्या एकीकरणाची
शेवटची पायरी जी वेदांत तिच्यासंबंधानें हा न्याय लागू नाहीं. हें
शेवटचें एकीकरण स्पेन्सरसाहेबांच्या मताप्रमाणें अज्ञाततत्त्वांत किंवा आमच्या-
कडील लोकांच्या मताप्रमाणें ब्रह्मस्वरूप सच्चिदानंद शक्तीतच झालें पाहिजे.
म्हणजे आमच्याकडील आणि पश्चिमेकडील तत्त्वज्ञानाचे अखेरचे सिद्धांत एकच
आहेत आणि सर्वांचें पर्यवसानही एकच आहे. विचारसरणींत किंवा सिद्धांत सिद्ध
करण्याच्या पद्धतींत मात्र पुष्कळ फरक झालेला आहे. परंतु हा फरक एका अंशानें
इष्टसिद्धिकारक आहे. कारण हजारों वर्षांच्या अंतरानें निघालेल्या विचारसरणीच्या
दोन्ही पद्धतीनें जेव्हां एकच सिद्धांत सिद्ध होतो तेव्हा त्या सिद्धांताची सत्यता
अधिकच दृढ होते हें निर्विवाद आहे. अर्वाचीन विचारसरणीनें सिद्ध होणाऱ्या
या सिद्धांताचें ज्ञान प्राचीनकाळच्या तत्त्वज्ञांस कोणत्या तऱ्हेनें झालें हा एक मोठा
महत्त्वाचा प्रश्न आहे, व त्याचें उत्तर देण्यास योगशास्त्राचीही थोडीशी मदत
ध्यावी लागेल. पण इतकें खोल शिरण्याचा आमचा इरादा नाहीं. सामान्यरीत्या
ज्ञेय आणि अज्ञेय मीमांसेंत स्पेन्सरसाहेबांनीं जे सिद्धांत ग्रथित केले आहेत तत्स-
दृश आमच्यामधील शास्त्रें कोणतीं एवढेंच सांगण्याचा आमचा हेतु होता व त्या-
प्रमाणें सदर विषयाचें वर थोडें दिग्दर्शन केलें आहे. एवढ्यानें या विषयाकडे
कोणाचें लक्ष जाऊन जर अशा प्रकारची अर्वाचीन व प्राचीन तत्त्वज्ञानावरील
ग्रंथाची तुलना करून हा विषय तो महाराष्ट्र जनतेपुढें मांडील तर आमच्या
श्रमाचें सार्थक झालें असें आम्ही समजुं. विषय इतका महत्त्वाचा व गहन आहे
कीं, त्याची वर्तमानपत्रातून यापेक्षा जास्त चर्चा करणें शक्य नाहीं.

* श्री. गायकवाडसरकार यांचा वेदांत *

राज्यसूत्रे हातांत बाळगणाऱ्या पुरुषांनीं ब्रह्मविद्येत प्राविण्य संपादन केल्याची उदाहरणे आम्हांस अपरिचित आहेत असें नाहीं. जनक व भीष्म यांच्या गोष्टी उपनिषदांत व इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत, व भागवतर्माचें प्रवर्तन क्षत्रियांनींच केलें असावें असें म्हणण्यास चांगला आधार आहे. या गोष्टी लक्षांत आणल्या म्हणजे अलीकडील राजांनीं वेदान्त विषयावर आपले विचार प्रगट केल्यास किंवा त्यांचा प्रसार केल्यास त्यांत कांहीं नवल नाहीं. त्यांतून श्री. सयाजीराव गायकवाडसरकारासारखा सुशिक्षित व विद्याव्यासंगी राजा असल्यावर त्याचे विचार विशेष महत्त्वाचे असणें व त्यांचा प्रसार झाल्याने लोकांचा फायदा होणें अधिक संभवनीय आहे. परंतु राजे किंवा संस्थानिक कितीही सुशिक्षित, बहुश्रुत आणि विद्याव्यासंगी असले तरी ज्या विषयावर ते बोलणार किंवा आपले विचार प्रगट करणार त्यासंबंधानें पूर्ण व्यासंग करून त्या विषयांत प्राविण्य संपादन करणें हें त्यांचें काम आहे; व तसें प्राविण्य जर त्यांनीं संपादन केलें नसेल तर केवळ अधिकाराच्या जोरावर त्यांचे विचार कधीही लोकमान्य होणार नाहीत. आज हे विचार सुचण्याचें कारण बडोदें येथें श्रीमत्स्वामी हंसस्वरूप यांनीं राजमहालांत श्री. गायकवाडसरकार यांच्या समोर जीं व्याख्याने दिलीं, त्यानंतर महाराजांनीं जें एक लांबलचक तासभर वेदान्तावर व्याख्यान दिलें तें होय. श्रीमंत सर सयाजीराव महाराज सेनाखासखेल यांची बहुश्रुतता व विद्येविषयीं आसक्ती हीं सर्व श्रुत आहेत; व त्यांनीं जर आपल्या प्रवासांतील माहिती किंवा आपण अनुभवलेल्या, आपणास परिचित असलेल्या राजकीय किंवा सामाजिक विषयांवर आपलीं मतें आम्हांस सांगितलीं असतीं तर तिचा आम्हीं सन्मानपूर्वक विचार केला असता. परंतु वेदान्तासारख्या गहन विषयावर वरचेवर दहा पांच इंग्रजी ग्रंथ वांचून किंवा श्रवण करून ज्या गोष्टी शालेंतील पोरसही सांगण्याची लाज वाटेल अशा श्री. महाराज सरकारांनीं भर सभेंत श्रीमत्स्वामी हंसस्वरूप यांच्यापुढें बोलून दाखवाव्या हें आमच्यामते कांहीं उचित नाहीं. श्री. सयाजीराव महाराज यांची वेदान्त विषयाचा विचार करण्याकडे प्रवृत्ति झाली आहे ही अभिनंदनीय गोष्ट होय. पण हल्लींच्या व्याख्यानावरून असें दिसून येतें कीं, त्यांचे विचार अद्याप अपरिपक्व असून ते लोकांपुढें मांडण्यापूर्वी महाराजांनीं अद्याप पुष्कळ अभ्यास केला पाहिजे. “जगांत कांहीं गोष्टी अशा आहेत कीं, त्याची प्रत्यक्ष साक्ष पडणें शक्य नसतें. असें जरी आहे तरी ईश्वर नाही असें मात्र माझे म्हणणें नाही. ईश्वर आहे असें मानून चाललें असतां बरें.” असा महाराजांनीं आपलें भाषणांत ईश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल स्पष्ट

अभिप्राय दिलेला आहे. याचा सरळ अर्थ असा होतो की, ईश्वर मानणें हें सोयीचें आहे म्हणून मानावयाचा, नाही तर त्याची कांहीं जरूरी नाही. म्हणजे ईश्वर ही एक मनुष्यानें निर्माण केलेली उपयुक्त संस्था होय व ती उपयुक्ततेच्या आड आल्यास क्षणभर ईश्वरास रजा दिली तरी कांहीं हरकत नाही ! श्रीमंत सयाजीराव महाराजांसारख्यांनीं असले विचार लोकांपुढें मांडावे हें आमचें दुर्दैव होय. ईश्वराचें अस्तित्व उपयुक्ततेवर आहे या समजुतीपलीकडे जर महाराजांचे विचार गेले नसतील तर त्यांनीं वेदान्तासारख्या गहन विषयावर भाषण करूं नये हें चांगलें. सर्वज्ञतेचा त्यांनीं कांहीं विडा उचललेला आहे किंवा उचलावा असेंही नाही. मग हा अव्यापारेषु व्यापार करून विनाकारण त्यांनीं आपणांस लोकांच्या चर्चेस कां पात्र करून घ्यावे हें आम्हांस समजत नाही. त्याचप्रमाणें मनुष्य जन्मास आल्याबरोबर तो सृष्टीतील चंद्र, सूर्य, वायु, आकाश इत्यादिकांची पूजा करूं लागला व त्यापासून पुढें देहात्मवाद, चैतन्यवाद, अज्ञेयवाद वगैरे निरनिराळे पंथ उत्पन्न झाले अशी जी महाराजांनीं परंपरा दिली आहे तिचेंही अलीकडे पांचपंचवीस वर्षांत झालेल्या शास्त्रीय शोधानां बरेंच खंडण झालें आहे, हें महाराजास माहित नाही असें दिसतें. मनुष्याची उत्पत्ति होऊन सहा सात हजार वर्षांभेक्षां जास्त दिवस झाले नाहीत अशी जेव्हां समजूत होती तेव्हांच्या या कल्पना आहेत. पण भूगर्भशास्त्रांत अलीकडे जे शोध झाले आहेत त्यांवरून मनुष्य उत्पन्न होऊन लाखों वर्षे झालीं असें जर सिद्ध होत आहे, तर महाराजांनीं सांगितलेले नाना तऱ्हेचे वाद एकाच धर्माच्या इतिहासांत कसे येऊं शकतात हा एक मोठाच प्रश्न आहे. तसेंच ईश्वरानें पुरुष व स्त्री अशा काय त्या दोनच जाती निर्माण केल्या असे जें महाराजांनीं सांगितलें तेंही केवळ अज्ञानमूलक आहे. ऐतिहासिक शोध ज्या कालापर्यंत जाऊं शकतो तेथपर्यंत मनुष्यजातीचे आर्य, यहुदी, निग्रो किंवा चिनी अगर मोंगोलियन हे भेद दृष्टीस पडतात असें आतां शास्त्रीयपद्धतीनें सिद्ध झालेलें आहे. महाराजांच्या भाषणांत इकडची तिकडची बरीच माहिती गोळा केलेली आहे; पण त्यांत कोठेंही मार्मिकपणा अगर ही माहिती स्वतःच्या विचाराच्या कसोटीस लावल्याचें दिसून येत नाही. इतकेंच नव्हे तर नाना तऱ्हेचे पदार्थ पंचविष्याची ज्यास शक्ति नाही अशा पुरुषाच्या कोठ्यांत गेल्यानें तथें जसा त्यांचा एक तऱ्हेचा अनिष्ट परिणाम होत असतो तद्वत् महाराजांच्या धर्मविचारांची स्थिति झालेली आहे. वेदान्त किंवा गीतेंत ज्या गोष्टी सांगितल्या आहेत त्यांबद्दल कोणीही विचार करूं नये असें आमचें म्हणणें नाही. पण सदर ग्रंथास गायकवाडी कायद्याच्या पंक्तीस आणून बसविणें म्हणजे पाणिनीनें एका सूत्रांत ज्याप्रमाणें श्वा (कुत्रा), युवा (जवान), आणि इंद्र यांची सांगड घातली आहे तसा प्रकार करणें होय. वैदिक धर्माला कांहीं परंपरा असून इतिहासही आहे. तो समजून न घेतां श्री. सयाजीराव-

सारख्या बहुश्रुत संस्थानिकांनीं कांहीं वरवरचे ग्रंथ किंवा भाषांतरे वाचून व्यर्थ बडबड करणें बरोबर नाही. राजकीय सत्तेची किंवा जातिभेदाची उत्पत्ति या-संबंधी श्रीमहंस्वरूप स्वामींचे विचार आधुनिक विद्वानांच्या विचारांशीं न जुळल्यास त्यांत कांहीं नवल नाही व त्यासंबंधानें महाराजांनीं एवढे परिश्रम घेऊन नवीन मते लोकांपुढें मांडण्याची कांहीं जरूरी नव्हती. तसेंच विद्याप्रसाराची आवश्यकता अथवा नीति सुधारण्याबद्दल काळजी इत्यादि गोष्टीतही त्यांचा मतभेद नाही. कालानुरूप समाजरचनेंत कांहीं फेरफार झाले पाहिजेत व ते होतही आहेत, परंतु नुसती धर्मावर श्रद्धा ठेवल्यानें किंवा ईश्वराची भक्ति केल्यानें नीति सुधारून औदार्यादि सद्गुणांची वाढ किंवा विकास होत नाही असें जें महाराजांनीं प्रतिपादन केलें आहे ते आम्हांस बिलकूल संमत नाही. बोके संन्यासी केवळ आमच्याच समाजांत आहेत असें नाही; आणि असा कोणताही धंदा किंवा आश्रम नाही की, लबाडांनीं किंवा अयोग्य पुरुषांनीं त्यांत आपला प्रवेश करून घेतला नाही, मग तो राज्य करण्याचा धंदा असो कीं भीक मागण्याचा धंदा असो. अशा लोकांची आम्हांस बिलकूल तरफदारी करावयाची नाही. परंतु असे कांहीं लोक सर्वत्र असतात म्हणून ईश्वरभजनाची योग्यता कमी समजणें म्हणजे उंदराच्या भयानें घर सोडून देण्याइतकेंच वेडेपणाचें काम होय. परमेश्वराच्या सर्वव्यापी कल्पनेबद्दल महाराजांनीं केलेली यद्वाही अगदीं अप्रयोजक आहे; व त्यावरून महाराजांचें अज्ञान मात्र अधिक दिसून येतें. आपल्या भाषणाच्या शेवटीं महाराज असें म्हणतात कीं, मी जे कांहीं चार शब्द बोललों ते ऐतेवेळीं विचार करण्यास संधि न मिळतां बोललों; पण महाराजांना नम्रतापूर्वक आमचा असा प्रश्न आहे कीं, ही बोलण्याची गोणी आपणावर कोणी लादली होती ? त्यांतून वेदान्तासारख्या विषयावर न विचार करितां बोलणें आणि तेंही श्रीमत् हंसस्वरूपासारख्यांचें भाषण झाल्यावर बोलणें म्हणजे तर अगदींच अप्रशस्त होय.

श्री. सयाजीराव महाराजासारख्या सुशिक्षित संस्थानिकांविरुद्ध अशा प्रकारचा लेख लिहिण्याची पाळी आम्हांवर यावी ही दुर्दैवाची गोष्ट होय. आज आमच्या संस्थानिकांमध्ये जे चांगले सुशिक्षित राजे आहेत त्यांमध्ये श्री. सयाजीराव महाराज हे अग्रेसर आहेत. पण कोणीही संस्थानिक कितीही सुशिक्षित असला तरी ज्या विषयावर त्यास बोलण्याचा अधिकार नाही त्यासंबंधानें त्यानें अद्वातद्वा विचार प्रगट केल्यास ते उपहासास पात्र होणें अगदीं स्वाभाविक आहे. आज श्री. सयाजीराव महाराजांनीं जें भाषण केलें आहे त्यावरून त्यांचा ईश्वरावर बेताबाताचाच विश्वास आहे किंबहुना नाही असें म्हटलें तरीही चालेल. अशा स्थितींत वैदिक धर्माची उलाढाल करून अमक्यांनीं वैदिक कर्मे आचरार्वां अमक्यांनीं आचरूं नयेत अशा भानगडींत महाराजांनीं पडणें म्हणजे शुद्ध 'अव्यापारेषुव्यापार' होय. महाराजांचे धर्मसंबंधी विचार अत्यंत अपरिपक्व व

कोते आहेत व दुसऱ्या कोणी हेच विचार प्रगट केले असते तर त्याची चर्चा करण्याच्याही आम्ही भरीस पडलों नसतों. पण बडोद्यासारख्या संस्थानाचे अधिपति जेव्हां अशा तऱ्हेचे नास्तिक्याचे विचार अविचारपणाने प्रगट करितात तेव्हां असल्या बाबतीत बोलण्याचा त्यांचा कितपत अधिकार आहे याचा विचार करणे सार्वजनिक दृष्टीने अत्यंत जरूर पडते. आजचा प्रसंग तशांतला होय. केवळ वेदान्तावरील व्याख्याते एवढ्या दृष्टीनेच महाराजांच्या व्याख्यानाचा आम्ही वर विचार केला आहे व त्यांत जर त्यांच्या राजकीय इश्टीस न शोभणारे शब्द आम्हास वापरावे लागले असले तर त्यास आमचा नाइलाज आहे. राजे झाले म्हणजे त्यांचीं मते राजकीय बाबतीतदेखील लोकांनीं सर्वस्वी पतकरलीं पाहिजेत असें नाही; मग वेदान्तासारख्या गहन विषयावरील मतासंबंधानें तर बोलावयासच नको. ईश्वराचें अस्तित्व, वेदांचें प्रामाण्य, गीतेचें महत्त्व, वर्णाश्रमधर्मविचार इत्यादि बाबतींतील रहस्ये महाराजांस न समजण्यासारखी आहेत असें नाही. पण तीं समजून घेण्यास त्यांनीं अजून बरींच वर्षे अभ्यास केला पाहिजे. तोंपर्यंत शिष्यत्वाच्या नात्यानें त्यांनीं शंका म्हणून आपले विचार पाहिजे तर ज्ञात्यापुढें मांडावे त्यास कोणाची हरकत नाही. पण महाराज इतक्यांत जर तेच विचार सिध्दान्तरूपानें समाजापुढें मांडतील तर ते आपल्या हातानेंच आपणास उपहासास पात्र करून घेतील. विलायतेस दहापांच सफरी केल्यानें धर्माचें ज्ञान होतें असें नाही, त्यास दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टींची व गुणांची अपेक्षा लागते; व हे गुण जोंपर्यंत महाराजांच्या आंगीं आले नाहीत तोंपर्यंत आपणास वेदान्तही येतो असें दाखविण्याच्या भानगडींत त्यांनीं पडूं नये अशी त्यांस आमची प्रार्थना आहे. राज्यकारभार चालविण्यास वेदान्ताचें पूर्ण ज्ञान असण्याची कांहीं जरूर नाही. व थोरले माधवराव जेव्हां स्नानसंध्येंत अधिक वेळ घालवूं लागले तेव्हां रामशास्त्र्यांनीं त्यास जो उपदेश केला तो आजमितीस महाराज गायकवाड सरकारांनींही लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. त्यांस जर वेदान्ताचा अनुभव पाहिजे असेल तर तो देणारे गुरु अद्यापही हिंदुस्थानांत सांपडतील; मात्र राज्यकारभार सोडून त्यांचें शिष्यत्व पतकरण्यास महाराजांनीं तयार झालें पाहिजे. ही गोष्ट जर त्यांस कर्तव्य नसेल तर विनाकारण सर्वमान्य धर्मतत्त्वांचा उपहास किंवा अवहेलना करून अथवा त्याबद्दल आपला संशय प्रदर्शित करून लोकांचीं मते कलुषित करण्यास कांहीं फायदा नाही. श्रमिन् हंसस्वरूप यांनीं आपल्या व्याख्यानांत सांगितलेल्या काहीं गोष्टींमुळे लोकांचा गैरसमज होईल तो चांगला नाही असें महाराजांनीं आपल्या व्याख्यानांत म्हटलें आहे. पण तेच न्याय आपल्या व्याख्यानास शतपट अधिक लागू पडतो असें महाराजांच्या लक्षांत आलें नाही असें दिसतें. परव्हीं शालेंतील मुलांसही शोभणार नाहीत अशी विधाने करण्याचें साहस त्यांनीं केलें नसतें. असो; आमच्या कर्तव्यास अनुसरून आम्हांस श्री. सयाजीराव महाराज यांच्याबद्दल अशा रीतीनें

आमच्या खुषीविरुद्ध जे दोन कडक शब्द लिहावे लागले त्याबद्दल ते आम्हांस माफी करतील अशी विनंति करून हा लेख आम्ही संपवितों.

*मराठे आणि वेदोक्त कर्म

अलीकडे इंग्रजी विद्येने व पाश्चिमात्य शिक्षणाने संस्कृत झालेल्या मराठे-मंडळीच्या मनांत जीं कांहीं खुळें शिरलीं आहेत, त्यांपैकींच वेदोक्तकर्मांचें खूळ हें एक होय. बरेच दिवसांपूर्वी हें बंड प्रथमतः श्री. गायकवाडसरकार यांच्या प्रोत्साहनानें बडोद्यास सुरू झालें, व त्याचा संसर्ग आतां कोल्हापूरपर्यंत जाऊन भिडला आहे. व इतर ठिकाणींही तोच प्रकार होण्याचा संभव आहे. हें खूळ एकच ठिकाणीं होतें तोंपर्यंत त्याबद्दल विशेष लिहिण्याचे कांहीं कारण नव्हतें. पण बडोदें आणि कोल्हापूरसारख्या संस्थानचे अधिपति राजा या नात्यानें आपणाकडे असलेला धर्माच्या बाबतींत तिन्हाइतण्याचा अधिकार विसरून जाऊन जेव्हां एका विविक्षित जातीचे पुरस्कर्ते बनतात, इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या खुळास पाठबळ देऊन परधर्मी सार्वभौमराजाकडे आपल्या संस्थानांतील प्रजेस धांव घेण्यास लावतात, तेव्हां यासंबंधानें दोन शब्द लिहिणें जरूर होतें. आम्ही जें या संबंधानें आज विवेचन करणार आहों तें कोणाही व्यक्तीस अनुलक्षून नसून या प्रश्नाची आजपर्यंतची हकीकत कशी आहे, त्याची व्यवस्था कोणत्याप्रकारें झालेली आहे, व पुढें ती कोणत्या घोरणावर झाली पाहिजे इत्यादि सामान्यतत्त्वांचाच आजच्या व पुढच्या लेखांत विचार करणार आहों. याबद्दल कोणास कांहीं वाईट वाटण्याचे कारण नाहीं. जातिभेद हा हिंदु लोकांच्या अगदीं हाडीं खिळलेला आहे. जीवास परमेश्वराची प्राप्ति कशानें होईल एवढाच धर्म या शब्दाचा अर्थ धरिला तर हिंदुधर्मांत जातीचा अगर खाणें पिणें अथवा इतर आचार यांचा बिलकुल संबंध येत नाहीं हें उघड आहे. कारण, आमच्या धर्मांत परमेश्वर वसिष्ठास जितका साध्य होता तितकाच विश्वामित्रासही होता, याज्ञवल्क्यास जितका होता तितका जनकासही होता, आणि शानेश्वर-एकनाथांप्रमाणेंच, तुकाराम, गोगा कुंभार आणि चोखामेळा यांसही गति प्राप्त झालेली आहे. अशा प्रकारच्या धर्मांत खाणें, पिणें आणि जाती यांचा समावेश होत नाहीं. हे आचार स्वतंत्र आहेत व ते स्मृतिग्रंथांतून आचार आणि व्यवहार या सदराखालीं पडतात. तथापि हिंदुलोकांची जातीधर्मावरील आसक्ति इतकी दृढ आहे कीं, हिंदूचे खिस्त झाले तरी त्यांच्या मनावर परंपरागत आलेले शातिभेदाचे संस्कार जळलेल्या दोरींत तिचा पीळ जसा कायम राहतो तद्वत् कायम राहतात. हे परंपरागत किंबहुना रक्तमासगत भेदाभेद अजीबात

मोडून टाकून सर्व हिंदुस्थानांतील जातींचा सबगोलंकार करणे इष्ट असलें तरी शेंकडों वर्षेपर्यंत शक्य नाही हें कोणासही कबूल केलें पाहिजे; व आम्हीं आजच्या प्रश्नाचा जो विचार करणार आहों तो याच धोरणावर करणार आहों. समाजाच्या स्थितींत जी काहीं कोणास पालट करावयाची असेल ती व्यवस्थेनें व वेतावाता-नेच केली पाहिजे, व जी पालट करावयाची तीही अशी असली पाहिजे कीं, तिची उपयुक्तता चटकन लोकांच्या लक्षांत येईल. हल्लीं वेदोक्तकर्माबद्दल जी चळवळ चालू आहे ती तशा प्रकारची नाही हें पूर्वतिहासावरून कोणाच्याही सहज लक्षांत येईल. हा इतिहास कित्येकांस अवगत नसेल म्हणून त्याची आज खाली थोडक्यांत हकिगत देत आहों.

ज्ञातिधर्माप्रमाणें पाहतां ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांस जे गृह्य संस्कार सांगितलेले आहेत ते वेदोक्त मंत्रांनें करावे अशी स्मृतींतून वचनें आहेत. परंतु धर्मशास्त्रावरील जे प्रसिद्ध व सर्वमान्य ग्रंथकार आहेत त्यांच्यामते खऱ्या क्षत्रिय व वैश्य या जाती हल्लीं नाहीशा झालेल्या आहेत; व ब्राह्मण आणि खरोखर शूद्र यांच्या दरम्यान ज्या जाती आहेत त्यांचे जे संस्कार करणे ते वरील तारतम्य लक्षांत आणून केले पाहिजेत असें त्यांचें मत आहे. आतां प्रश्न असा आहे कीं, मराठे हे अस्सल क्षत्रिय आहेत किंवा शूद्र आहेत, अथवा या दोहोंमध्ये तारतम्यानें यांची कोणती तरी पायरी लाविलीच पाहिजे. पूर्वपक्ष असा आहे कीं, मराठे हे क्षत्रिय होत आणि त्यामुळे त्यांच्याकडे होणारीं कर्मे ब्राह्मणांनीं 'वेदोक्त' केली पाहिजेत. परंतु ही कोटी नवी आहे असें नाही. इतिहासाकडे जरा नजर फेंकली असतां असें दिसून येईल कीं, यवनी राज्याची लाट उत्तरेकडून दक्षिणेकडे जोरानें खाली येत असतां तिला विंध्याद्रीप्रमाणें अडवून धरून ज्या रणशूर मराठे वीरानें माघार खावयास लाविली आणि आपल्यास गोब्राह्मणप्रतिपालक असें अन्वर्थ नांव घेऊन हिंदुधर्माचें, हिंदुराष्ट्राचें आणि हिंदु लोकांचें अस्तित्व कायम राखलें त्याच्या कारकीर्दीत या प्रश्नाचा एकदां निकाल झालेला आहे. तो काल असा होता कीं, श्रीशिवाजीमहाराजास कोणत्या रीतीनें वगिष्ठ स्थान देतां येईल; त्यांस उच्चपद, उच्चमान, उच्च अधिकार कोणत्या रीतीनें मिळतील, हें महाराष्ट्रांतील प्रत्येक पुरुष तेव्हां कृतज्ञताबुद्धीनें पाहत होता. काशीतील ज्या भट्ट घराण्यांत निर्णयसिंधु, मयूख, प्रयोगरत्न इत्यादि प्रसिद्ध ग्रंथांचे कर्ते निपजून त्यांच्या हानून सोळाव्या व सतराव्या शतकांत हिंदु ज्ञातिधर्माचें पुनरुज्जीवन किंवा संस्थापन झालें व ज्या घराण्यांतील पुरुषांस अद्यापही काशीक्षेत्रीं अग्रपूजेचा मान आहे त्याच घराण्यांतलि स्वतःवर सांगितलेल्या पुरुषांच्या योग्यतेचेच विद्वान् ग्रंथकार श्रीगागाभट्ट हे त्या वेळीं दक्षिणेंत येऊन त्यांच्या हस्ते, त्यांच्या देखरेखीखालीं आणि त्यांच्या सल्ल्यानें, आणि त्या वेळच्या महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध ब्राह्मण, शेणवी, परभू, मराठे वगैरे जातींच्या मुत्सद्दयांच्या व शूर पुरुषांच्या संमतीनें, किंबहुना सर्व महाराष्ट्रांच्या अनुकूलतेनें व इच्छेनें

श्रीशिवाजीमहाराजांची सत्तेचाळिसावे वर्षी मुंज करण्यांत येऊन त्यांस शास्त्रोक्त रीतीनें राज्याभिषेक केला व तेव्हांपासून त्यांच्या राजशकास सुरवात झाली, ही गोष्ट इतिहासांत नमूद आहे. हल्ली ज्या कांहीं मराठे लोकानीं वेदोक्तांचें खूळ माजविलें आहे ते आपल्यास शिवाजीमहाराजापेक्षां ज्ञातीनें अधिक श्रेष्ठ समजत असतील असें आम्हांस वाटत नाहीं. तसेंच त्याकालीं भोंसलेकुलावर महाराष्ट्रांतील लोकांची जी श्रद्धा जडलेली होती व तेव्हां महाराष्ट्रांतील सर्व आवालवृद्ध स्त्रीपुरुष हिंदुधर्माचें संरक्षण करणाऱ्या पुरुषास व्यवहारानें व शास्त्रानें ज्या कांहीं सवलती देण्यासारख्या असतील त्या सर्व किंवा त्याहूनही कांकणभर जास्त देण्यास जितक्या उत्सुकतेनें, हौसेनें आणि कृतज्ञताबुद्धीनें तयार होते तसा आतां कोणाही मराठ्याचा अधिकार राहिलेला नाहीं. अशा वेळीं, अशा स्थितींत या प्रश्नाचा जो निकाल लागला आहे तो कांकणभर मराठ्यांच्या बाजूनाच लागला असेल हें कोणासही आम्ही सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. तो कालच असा होता कीं दुमरा निर्णय होणेंच अशक्य होतें; आणि अशा स्थितींत झालेला निर्णय आम्हांला कबूल नाहीं म्हणून भोसल्याच्या कुळापेक्षां ज्यांचें कूळ कर्तव्यगरीनें, ज्ञातीनें आणि मानानें कमी आहे अशा मराठे लोकांनीं आतां तक्रार करावी अथवा उच्चल खावी हें व्यवहारास, शिष्टपरंपरेस अथवा ज्ञातिसंप्रदायपद्धतीस अगर न्यायास अनुसरून आहे असें आम्हांत वाटत नाहीं. श्रीशिवाजीमहाराजांस महाराष्ट्रांतील सर्व लोक केवळ शिवाचा अवतार समजून ईश्वराप्रमाणें वंद्य मानीत होते आणि अद्यापहि मानतात; व त्यांच्याबद्दल जो कांहीं निर्णय झाला असेल तो गागाभट्ट किंवा त्यांनीं पाचारण करून आलेले क्षेत्रक्षेत्रीचे शेंकडों विद्वान् ब्राह्मण यांनीं मनात कांहीं कुचर टेवून केला असेल असें म्हणणें अगदीं वेडेपणाचें आहे. हिंदुपातशहा राज्याभिषेक होऊन केव्हां नजरेस पडतो व त्याचा शक कसा चालू होतो इकडे सर्व महाराष्ट्रांचें लक्ष लागलें होतें. श्रीसमर्थ रामदास, चिंचवडचे देव वगैरे अनेक सत्पुरुषही त्यावेळीं हजर होते. या सर्वांच्या सल्ल्यानें क्षत्रियास उचित अशा शास्त्रोक्त रीतीनें राज्याभिषेक व तदंगभूत व्रतबंध करून भोसले घराण्यांत गृह्यकर्मबद्दल जी परंपरा तेव्हां लावून दिली गेली व जी सातारचे महाराज व कोल्हापुरचे महाराज यांच्या घराण्यांत अद्याप चालत आहे ती निर्मूल आणि अप्रमाण असें म्हणण्याचें साहस करून वेदोक्तांचें बंड माजविणारांनीं काय पुरुषार्थ योजिला असेल कोण जाणें ! बरें, हें खूळ माजविणारांची योग्यता आणि अधिकार पाहूं गेलें तर तेही श्रीशिवाजी महाराजांच्या अधिकारतेजापुढें खद्योतवत् देखील पासंगास लागावयाचे नाहींत. ज्या पुरुषानें आपल्या पराक्रमानें सर्व महाराष्ट्रांतील लोकांत आपल्याबद्दल पूज्यबुद्धि उत्पन्न करून जगाच्या इतिहासांत आपलें नांव अजरामर करून ठेविलें त्याला स्वतःच्या वंशांत किंवा स्वतःच्या कुळांत गृह्यकर्में करण्याची जी पद्धत मान्य झाली व जी पद्धत तत्कालीन सर्व धर्मज्ञ ब्रह्मचूदांनींही मोठ्या आनंदानें आणि कृतज्ञताबुद्धीनें कबूल केली ती बरोबर

नाहीं व त्या पद्धतीत आपला मानभंग होऊन आपला ज्ञातिमूलक दर्जा व अधिकार कमी होतो असें मराठेवंशांतील आधुनिक पुरुषांस वाटावें हें आमचें मोठें दुर्भाग्य होय. आपल्या प्रांतांतील किंवा राष्ट्रांतील लोकांकडून धन्य म्हणवून घेण्यास हल्लींच्या 'वेदोक्ता'च्या खुळाखेरीज दुसरे हजारां मार्ग आहेत. परंतु ज्ञातिमूलक खोख्या अभिमानानें आणि अवदशेच्या फेऱ्यानें आम्हांस इतकें घासलें आहे कीं, माझी मुंज लागतांना अमुक मंत्र म्हटला नाहीं तर माझा व माझ्या देशाचा सर्वस्वी घात झाला असें मानण्यापर्यंत मजल येऊन ठेपली आहे. आपल्या थोर वाडवडिलांनीं किंवा कुलप्रवर्तकांनीं स्थापलेली व मान्य केलेली व तेथपासून आतांपर्यंत अव्याहत चालत आलेली परंपरा किंवा तत्कालीं निर्णित झालेली गोष्ट ही पुनः उकरून काढून निवळ वाद वाढविणें व त्यांतच भूषण मानणें या पलीकडे आम्हांस काहीं उद्योग राहिला नाहीं; व सुधारणा काय ती हीच आहे व मराठे ज्ञातीचें खरें हित यांतच आहे असे उद्गार काहीं ठिकाणीं निघूं लागले आहेत. पूर्वपरंपरा, इतिहास व निर्णय लक्षांत आणता हे सर्व विचार अवनतीचे आणि अविचारीपणाचे आहेत असें कोणाच्याही सहज लक्षांत येईल. श्रीशिवाजी-महाराजांच्या वेळच्या मराठे लोकांच्या हल्लींच्या वंशजांनीं अशीं काय थोर कृत्यें केलीं आहेत किंवा पुरावा मिळविला आहे कीं, त्यामुळें श्रीशिवाजीमहाराजांस संतोषानें जे ज्ञातिधर्मासंबंधी अधिकार देण्यांत आले त्यापेक्षां अधिक अधिकार हल्लींच्या पुरुषांस महाराष्ट्रीयानीं देण्यास कबूल व्हावें ? हल्लींचा मनु फिरला आहे आणि परधर्मी सार्वभौम छत्राखालीं एवढेंच चार करणें आमच्या हातांत राहिलें आहे, असल्या समजुतीवरच जर ही चळवळ चालली असेल तर त्याचा विचार निराळा केला पाहिजे; आजच्या लेखांत परंपरा कशी आहे हें सांगून हल्लींची चळवळ पूर्व निर्णयाशीं किती विसंगत व विरुद्ध आहे एवढें दाखविलें आहे. बाकीच्या गोष्टींचा विचार स्थलसंकोचास्तव पुढील खेपेवर टाकणें भाग आहे.

*मराठे आणि वेदोक्त कर्म

नं. २

गेल्या खेपेस श्रीशिवाजीमहाराजांच्या वेळीं या प्रश्नाचा कसा काय निकाल झाला याचें दिग्दर्शन केलें आहे. महाराजांस राज्याभिषेक वेदोक्तमंत्रानें झाला व तदंगभूत व्रतबंधही तसाच करण्यांत आला अशाबद्दल इतिहासांत उल्लेख आहे; पण त्यांच्या घरचे सर्व संस्कार वेदोक्त होत असत अशाबद्दल कोठेंही पुरावा नाहीं. उलट सातारच्या महाराजांच्या घराण्यांत जी परंपरा चालू आहे, व जी मध्यंतरीं विच्छिन्न झाली होती असे म्हणण्यास पुरावा नाहीं, तिजवरून

पाहतां भोंसले कुळांतील गृह्यसंस्कार पुराणोक्तच होत असत असें दिसून येते आणि असें जर आहे तर श्रीशिवाजीमहाराजांच्या जातकुळीपेक्षां ज्यांची जात कुळी अधिक श्रेष्ठ नाही त्यांनीं वेदोक्तांचे खूळ माजवून लोकांच्या शांततेच व हक्काचा विनाकारण भंग करावा, आणि सुशिक्षित संस्थानिकांनीं हे प्रका आपल्या संस्थानांत घडूं द्यावे, किंवा हुना त्यांस उत्तेजन द्यावें हें आमच्या मतें अगद गैराशिस्त होय. वेदोक्त मंत्रसंस्काराचे वेळीं म्हटल्यानें कोणत्याही जातीस अधिक श्रेष्ठपणा येतो किंवा संस्कार अधिक शास्त्रोक्त होतो अशी जर कोणाची समजू असेल तर ती चुकीची आहे. कारण, ब्राह्मण जातींतदेखील स्त्रियांचे संस्कार व्रतें, पूजा वगैरे पुराणोक्तच होतात. पण तेवढ्याकरितां ब्राह्मणांच्या सर्व स्त्रिय शूद्रजातीच्या आहेत असें कोणी समजत नाही. सोळा संस्कारांत ज्या निरनिराळ्या क्रिया आहेत त्या चालवितांना वेदोक्त मंत्र म्हणण्याची आवश्यकताच आहे असें नाही; व ब्राह्मण जातींतील संस्कार करते वेळीं जे वेदोक्त मंत्र म्हणतात त्याचाही विनियोग अर्थावरून न करतां पुष्कळ वेळां शब्दसादृश्यावरूनच केलेल असतो. अशा विनियोगास विनियोग असें म्हणतात; व वैदिक मंत्रांचे अशातऱ्हेचे विनियोग केल्यामुळेच आज हजारों वर्षे वेदांचे रक्षण झालें. अस आमच्याकडील व पश्चिमेकडील विद्वानांचा सिद्धान्त झाला आहे. गर्भाधानापासून अंत्येष्टीपर्यंत शास्त्रीत्या संस्कार होणें हें जितकें अवश्य तितकेंच ते वैदिक मंत्रानें झाले पाहिजेत हें अवश्य नाही; आणि वेदिकमंत्रांनीं संस्कार झाले म्हणजे मराठे व ब्राह्मण एक जातीचे होतील अशी जर कोणाची कल्पना असेल तर तीही निर्मूल आहे. ब्राह्मण जातींतील स्त्रियांस वेदोक्तमंत्र म्हणण्याचा अधिकार नसतांही त्या जातीनें ब्राह्मण आहेत; आणि मराठे लोकांनीं वेदोक्त मंत्र म्हटलें तरी ते मराठेच राहातील हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. दुसरी लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी की, मराठे लोकांस आपण खरे क्षत्रिय असें जर वाटत असेल तर आपलें क्षात्रतेज व्यक्त करण्यास वेदोक्त मंत्रानें श्रावणी करणें हा कांहीं खरा मार्ग नव्हे. ज्या लोकांच्या पूर्वजांनीं गेल्या शतकांत मुसलमानी राज्याची लाट भागें हटवून हिंदुधर्माचें पुनरुज्जीवन केलें ते जातीनें अस्सल क्षत्रिय असात वा नसात त्यांची योग्यता स्नानसंध्या करून धर्म राखणाऱ्या ब्राह्मणांपेक्षां कोणत्याही रीतीनें कमी आहे असें आम्ही मानीत नाही. हें मत आज आम्ही नव्याने सांगतो असें नाही. विश्वगुणदर्शांत कृशानून महाराष्ट्रांतील ब्राह्मणांस “उपनयनविवाहौ उत्सवैकप्रधानौ” म्हणजे ते लग्न-मुंजी उत्सव म्हणून करतात, शास्त्रोक्त म्हणून करीत नाहीत, असा दोष दिला असतां “चमू नियमनेन वा जनपदाधिकारेण वा । द्विजव्रज उपव्रजन् प्रभुपदं महाराष्ट्रजः ॥ न वृत्तिमिह पालयेद्यदि धरासुराणां ततो । भवेद्यवनवेष्टितं भुवनमेतद्ब्राह्मणम् ॥ ” असा विश्वासून त्याचा परिहार केला आहे; आणि हाच न्याय मराठे लोकांसही पूर्णपणें लागू आहे. त्यांच्या घरच्या क्रिया वेदोक्त झाल्यानें त्यांस विशेष महती प्राप्त होईल असें मानणें अगदीं चुकीचें आहे. ‘क्षताकिल त्रायत इत्युदमः’ क्षत्रस्य शब्दो भुव-

नेषु रूढः ॥ ' अशी क्षत्रिय शब्दाची कालिदासाने व्याख्या केली आहे. परंतु हल्लींचा काल असा आला आहे की, क्षत्रियाने देखील क्षतास मलमपट्टी लावूनच आपले कर्तव्य उरकले पाहिजे. अशा स्थितीत आपले संस्कार वेदोक्त करण्यास झटण्यापेक्षा खऱ्या क्षात्रधर्मास उचित वर्तन ठेवणे हे खऱ्या क्षत्रियाचे किंबहुना ब्राह्मणाचेही कर्तव्य आहे, हे आम्ही सांगायला नको. देशाला अनेक प्रकारची जी अनेक क्षते पडली आहेत ती भरून काढण्याची महाराष्ट्रातील मराठे व ब्राह्मण यांनी ईर्ष्या बाळगिली पाहिजे, व परवां कर्नल सिलीसाहेबांनी मराठ्यांस कोल्हापूर येथे जो उपदेश केला तोही अशाच प्रकारचा आहे. तिकडे लक्ष न देतां व श्रीशिवाजीमहाराजांच्या कार्यां जो निर्णय झाला त्यासही न जुमानतां कांहीं उच्छृंखल मराठे लोकांनी नवीन खुळे काढावी आणि त्यांस मराठे संस्थानिकांनी उत्तेजन द्यावे हे अत्यंत शोचनीय होय. यांत देशहिताचा बिलकूल संबंध नसून उलट जातीतील सलोखा मात्र मोडला जाणार आहे. कांहीं मराठे मंडळींनी हट्टाने जरी वेदोक्त क्रिया केली तरी सामाजिक किंवा राष्ट्रीयदृष्ट्या त्यापासून त्यांस कांहीं फायदा नाही. कारण, हल्लीं कित्येक युरोपियन लोकही जर वेदपठण करतात तर त्याप्रमाणेच वेदोक्त कर्मे करणाऱ्या मराठ्यांची स्थिति होईल. यांत कांहीं भूषण नाही, बहुमान नाही आणि देशकार्यही नाही. महाराष्ट्रांत मराठे लोकांस जो मान आहे तो त्यांच्या वाडवाडिलांच्या शौर्यामुळे त्यास प्राप्त झालेला आहे व तशाप्रकारचे शौर्य, धाडस व देशाभिमान हे गुण जोंपर्यंत त्यांच्यामध्ये जागृत राहतील तोंपर्यंत त्यांचा मान कधीही कमी व्हावयाचा नाही. वेदोक्त कर्मे करणारे ब्राह्मण पाणी भरतात आणि पुराणोक्त कर्म करणारे मराठे राजपदाचा अनुभव घेतात हे जर आम्ही डोळ्याने पाहात आहो, तर वेदोक्त मंत्रांनीच आपले संस्कार झाले पाहिजेत असा मराठ्यांनी आग्रह धरणे चुकीचे नव्हे काय ? संस्काराच्या वेळी वैदिक मंत्र म्हणणे हे आज हजारों वर्षे चालत आलेल्या वहिवाटीने एका विशिष्ट जातीतील पुरुषांचे (स्त्रियांचे नव्हे) लक्षण झाले आहे; परंतु जातीजातीस जो कांहीं मान आहे तो या लक्षणावर नसून त्या त्या जातीत कार्यकर्ते पुरुष ज्या प्रमाणावर निपजतात त्या प्रमाणावर आहे ही गोष्ट इतिहासावरून सिद्ध होत आहे. असे असतां केवळ अज्ञानाने किंवा मत्सराने एका जातीने दुसऱ्या जातीच्या विशिष्ट लक्षणाचा अंगीकार करण्याचा प्रयत्न करावा व त्यास शहाण्या माणसांनी उत्तेजन द्यावे हे बरोबर नाही.

परंतु कित्येकांचे असे म्हणणे पडेल की, हल्लींचा मनु पालटलेला असल्यामुळे पाहिजे त्यास पाहिजे ते करण्याची मुभा आहे, मात्र पिनलकोडाप्रमाणे तो गुन्हा नसला म्हणजे झाले; आणि हे तत्त्व लक्षांत आणले म्हणजे साहेब लोकांस जर वेद म्हणण्याची किंवा शिकण्याची मुभा आहे तर हिंदुधर्मातील ब्राह्मणांखेरीज इतर जातींस ती अवश्य असली पाहिजे. हल्लींचा काल व्यक्ति-

स्वातंत्र्याचा आहे. ही गोष्ट खरी आहे; युरोपियन लोक वेदांचें पठण करीत असतां जर त्यांस आमच्यानं मनाई करवत नाहीं तर मराठ्यांस तरी कां करावी हें म्हणणें प्रथमतः बरेंच सयुक्तिक असतें. परंतु या प्रश्नाचा विचार करते वेळीं हा वेदपठनाचा प्रश्न नाही. वेदोक्तसंस्कार करण्याचा प्रश्न आहे हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. कोणाही युरोपियनाचे ब्राह्मणांनीं वेदोक्त संस्कार केलेले नाहीत, व व्यक्ति-स्वातंत्र्याचेंच मत घेतलें तर कोणाही ब्राह्मणास अशा प्रकारें मराठ्यांचे वेदोक्त संस्कार करण्यास लावणें किंवा तो न करील तर त्याची जहागीर जप्त करणें हें अयोग्यच नव्हे तर अन्यायाचें होईल. समाजामध्ये आज शेकडों वर्षे ज्या रीतीभाती चालत आलेल्या आहेत वविशेषेंकरून ज्या रीतीभातींचा धर्माशी संबंध आहे त्यांत फेर-बद्दल करणें तो जुलमानें न करतां खुषीनें केला पाहिजे, हें तत्त्व सार्वभौम इंग्रजसरकारनें कबूल केलेलें आहे; व याच तत्त्वास अनुसरून हिंदुस्थानांतील मांडलिक संस्थानिकांनींही आपलें वर्तन ठेविलें पाहिजे. राजाला जो अधिकार आहे तो समाजाची घडी मोडून समाजांत असंतोष उत्पन्न करण्याकरितां नव्हे; व या अधिकाराचा जर एखाद्या संस्थानिकाकडून दुरुपयोग होईल तर त्याची दाद घेणें सार्वभौम सरकारास भाग पडेल. संस्थानांतील प्रजेमध्ये ज्ञातीज्ञातांतील तंटे संस्थानच्या अधिपतीच्या प्रोत्साहनानें अधिक विकोपास जाऊं नयेत अशाबद्दल खबरदारी घेणें हें इंग्रजसरकारचें कर्तव्य आहे. मराठेशाहींत किंवा ब्राह्मणी राज्यांत जर असे प्रकार घडले असते तर राजा आणि प्रजा यांच्यामध्ये किंवा ज्ञातीज्ञातींमध्ये तंटे माजून अखेरीस दंगेधोपे होण्यापर्यंतही मजल आली असती. हल्लीं इंग्रजसरकारच्या अमलाखालीं तशी गोष्ट होणें शक्य नाही; पण त्याबरोबरच असा बंदोबस्त आहे कीं, पूर्वापार धार्मिक वहिवाटींत कोणीही विनाकारण बळजबरी करून बिवाड करूं नये. या तत्त्वाप्रमाणें पाहिलें असतां असें दिसून येईल कीं, मराठे लोकांच्या घरीं ब्राह्मण वेदोक्त कर्म करीत नाहीत म्हणून त्यांचीं इनाम किंवा जहागीरी जप्त करण्याचा जो कित्येक ठिकाणीं धाक दाखविण्यांत आला आहे तो अन्यायाचा व संस्थानास अपायकारक आहे. तसेंच ठिकठिकाणच्या देवळांतील, मठांतील वगैरे पूजा अर्चा चालविण्याचे अधिकार किंवा कोणत्याही मराठी संस्थानिकाकडे धर्मकर्म करण्याचे अधिकार ज्यांजकडे आहेत ते वहिवाटी-प्रमाणें हे अधिकार चालविण्यास जोंपर्यंत तयार आहेत तोपर्यंत त्यांचीं वतनें, किंवा जहागीरी काढून घेणें हेंही जुलमाचें व अन्यायाचें आहे. फार लांब कशाला ! महाराष्ट्रांत इंग्रज सरकारचें राज्य झाल्यावर गांवोगांव जें सेटलमेंट झालें तेव्हां देशपांडेपणाचीं किंवा जोशीपणाचीं वतनें होती तीं सदर वतनदारांची सरकारास जरूर नसतांही त्यांजकडे चालविण्यांत आलीं. धर्मसंबंधीं देणग्यांस व वतनांस हाच न्याय लागू आहे. मराठे संस्थानिकांस जर पुराणोक्त कर्म करणारे ब्राह्मण उपाध्ये नको असतील तर त्यांस त्यांनीं बोलावूं नये; पण तेवढ्याकरितां सदर उपाध्ये जोंपर्यंत वहिवाटीप्रमाणें कर्म कर-

ण्यास तयार आहेत तोंपर्यंत त्यांचें वेतन बंद करतां यावयाचें नाहीं. सार्वजनिक देवळें, धर्ममंदिरें, मठ वगैरेसंबंधानें हीच व्यवस्था अथवा तत्त्व लागू आहे. या ठिकाणच्या पूजाअर्चा बदलण्याचा कोणाही संस्थानिकास अधिकार नाहीं. व हल्लींच्या पालटलेल्या मनूतील व्यक्तिस्वातंत्र्याचें तत्त्व घेतलें तरीही हल्लीं कांहीं ठिकाणीं जे प्रकार होत आहेत ते न्यायदृष्ट्या कधीं योग्य ठरणार नाहींत. आमच्या संस्थानिकांस हें तत्त्व सांगण्याची आज आम्हांवर पाळी यावी ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे. हिंदु संस्थानांतील हिंदु जातीजातींमधील तंटे हिंदु राजास तिन्हाइतपणें तोडतां येऊं नयेत हें मोठें लाजिरवाणें होय; व या कामीं लोकांस सार्वभौम सरकारची मदत घ्यावी लागली तर आमचे राजे सुधारलेल्या पद्धतीनें राज्य चालविण्यास अद्याप पात्र झाले नाहींत याबद्दल दुसरा पुरावा शोधण्याची कांहीं जरूर राहणार नाहीं. तरी या सर्व गोष्टींचा विचार करून मराठे संस्थानिक आपलें वर्तन सोडतील अशी आम्हांस उमेद आहे. महाराष्ट्रांत मराठे लोकांचा मान कमी आहे असें नाहीं, व तो वेदोक्त कर्म केल्यानें जास्त वाढेल असेंही नाहीं. तेव्हां विनाकारण खोट्या अभिमानास पडून मराठे संस्थानिकांनीं राजा या नात्यानें तिन्हाइतपणाचा जो त्यांजकडे अधिकार आहे तो अविचारीपणानें घालवूं नये एवढीच त्यांस आमची विनंति आहे. बाकी मराठे लोकांस वेदोक्त कर्म करणें असल्यास त्यांनीं तें खुशाल करावें, त्यांचा हात धरणारा या कालांत कोणी राहिला नाहीं; पण अमक्या ब्राह्मणांनींच तें आमच्या घरीं केलें पाहिजे असा आग्रह मात्र त्यांस धरतां येणार नाहीं, किंवा देवालयें किंवा देवस्थानें यांची पूर्वापार चालत आलेली वहिवाट मोडतां यावयाची नाहीं. हल्लींच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या दृष्टीनें हा विचार झाला. इतिहासाच्या दृष्टीनें काय निर्णय झालेला आहे तो पूर्वींच सांगितलेला आहे. तेव्हां या सर्व गोष्टी लक्षांत घेऊन जर आमचे संस्थानिक चालतील तर या संबधानें जास्त लिहिण्याची कांहीं आवश्यकता पडणार नाहीं. निरनिराळ्या जातींतील लोकांचा सलोखा कसा व्हावा हें आम्हांस पाहणें आहे; व तशा दृष्टीनेंच या विषयावरील लेख आम्हीं लिहिले आहेत.

*रा० टिळक यांचें नागपूर येथील व्याख्यान

भगवद्गीता हा आपल्या आर्यांचा नित्यपाठांत असणारा प्राचीन ग्रंथ आहे, व आज हजारों वर्षे आपलें या ग्रंथावरचें प्रेम कायमचें दृढ आहे. भगवद्गीतेंत वेदान्त सांगितला आहे, त्यांत मोक्षप्राप्तीचा उपाय दिला आहे, इत्यादि या ग्रंथाबद्दल बरींच मते प्रचलित आहेत; परंतु आजचें माझें विवेचन तद्विषयक नसून

मनाला व्यामोह होऊन कर्तव्याची दिङ्मूढता आली असतांना आणि अन्तःकरण अस्वस्थ झालें असतां धर्मबुद्धि जागृत ठेऊन कर्तव्याची योग्य दिशा दाखवणारा ग्रंथ जगाच्या वाङ्मयांत भगवद्गीता हाच एक होय, हें प्रतिपादन मी करणार आहे. गीतेचा अर्थ अनेक टीककारांनी आपल्या मताच्या पुष्टीकरणांस योग्य असा केलेला आहे. त्याबद्दलची संगती आज लावावयाची नसून अर्वाचीन अध्ययनपद्धतीस अनुसरून गीता वाचल्यास जे चार विचार सुचतात त्याचें मला थोडेंसे दिग्दर्शन करावयाचें आहे. ग्रंथ कशासाठी लिहिला, त्यांतलें प्रमेय कोणतें, फल काय, निरनिराळ्या भागांची संगति कशी आहे, आणि हा ग्रंथ लिहिण्यांत कर्त्याचा हेतु काय, इत्यादि गोष्टी आजकालच्या अध्ययन पद्धतींत महत्त्वाच्या समजतात. ही पद्धति आजकालच्या इंग्रजी शिक्षणामुळें आलेली नव्हे; आमच्या मीमांसाकांस ही पूर्वीच ठाऊक होती. आणि ग्रंथाची एकवाक्यता कशी करावयाची हें त्यांना चांगल्या तऱ्हेनें अवगत होतें. “उपक्रमोपसंहारौ अभ्यासो पूर्वता फलं । अर्थवादोपपत्तीच लिंगं तात्पर्यं निर्णये ॥ ” या श्लोकावरून आमची ग्रंथाध्ययनाची जुनी रीत ध्यानांत येण्याजोगी आहे. भारती युद्धाच्या वेळीं विषादग्रस्त झालेल्या अर्जुनास संदेह पडला की, लढाईत जयश्री प्राप्त होण्यास आपल्या आत्मांवर हात टाकला पाहिजे व वडिलांचा उपमर्द केला पाहिजे, अथवा क्षत्रिय-धर्म सोडून देऊन युद्धापासून तरी पराङ्मुख झालें पाहिजे. सारांश, दोन कर्तव्यांपैकी कोणतें तरी सोडून दिलें पाहिजे. तें कोणतें सोडावें अथवा हीं दोन परस्परविरुद्ध कर्तव्ये कशीं पाळावीं ह्याबद्दल भ्रात झाल्यामुळें त्यानें श्रीकृष्णास यांतून तरण्याचा उपाय विचारला आहे. आत्मांच्या रक्तानें विटाळलेली राज्यश्री घेऊं कीं युद्ध सोडून वनांत जाऊं, हा अर्जुनाचा प्रश्न होता. हा भगवद्गीतेचा उपक्रम झाला; आणि “नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत । स्थितोऽस्मि गत संदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ” हा गीतेचा उपसंहार झाला. हें दोन बिंदु सांपडले, कीं गणित शास्त्राच्या नियमाप्रमाणें मधली सरळ रेषा काढण्यास प्रयास पडत नाहीं. अर्जुनास आपलें कर्तव्य कोणतें याबद्दल व्यामोह उत्पन्न झाला होता; तो व्यामोह श्रीकृष्णानें गीतेंतल्या उपदेशानें नाहींसा केला. कोणत्या मार्गानें जाणे ठीक, कोणत्या मार्गानें गेले असतां वाईट, यांबद्दल व्यामोह आपणालाही आयुष्यांत अनेक वेळां होतो; आणि अशा वेळां त्यांतून आपली निवृत्ति व्हावयास भगवद्गीता हेंच उत्तम साधन होय. ह्या कार्याकार्यविचारणेचें निर्णायक नीतिशास्त्रांत (Ethics) सांपडतें, आणि भगवद्गीतेंत पूर्वीच्या हिंदूशास्त्रास धरून केलेले नीतिसंबंधाचें सिद्धांत आहेत. सध्यां देखील आपल्या कर्तव्याची दिशा खुंटलेली आहे. कोणच्या गोष्टींत पुण्य आहे, कोणत्यांत पाप आहे, कोणती गोष्ट न्याय्य आहे व कोणती अन्यायाची आहे, याचा निर्णय करण्याचें काम नीतिशास्त्राचें आहे. वडिलांविषयीं पूज्यभाव ठेवण्याचें एक व क्षत्रिय म्हणून धर्मयुद्धापासून पराङ्मुख न होणें हें दुसरें, अशा या दोन कर्तव्यांपैकी कोणतें करावें, या अर्जुनाच्या प्रश्नास जर

श्रीकृष्णांनीं समाजाला पुष्कळ हितकारक गोष्ट ती चांगली, तदितर वाईट ह्या उपयुक्तता (utility) तत्त्वास अनुसरून उपदेश केला असला तर तो अर्जुनास कितपत प्राह्य झाला असता याबद्दल बराच संशय आहे. बेन्धाम—मिह्लप्रभृतींचीं नीतितत्त्वे धर्मापासून स्वतंत्र अशीं आहेत; परंतु हिंदूंची नीति धर्माशीं एकरूप झालेली आहे. आत्म्याची मोक्षप्राप्ति हें प्रत्येक हिंदूचें अदिकर्तव्य आहे; इतर कर्तव्ये मोक्षानुकूल हवीत, प्रतिकूल नकोत. आमच्या आर्यांच्या पूर्वापार परंपरेस अनुसरून जेथे वेदान्त, योग, कर्ममार्ग आदिकरून लोकमान्य शास्त्र जीवाच्या निरंतर कल्याणाकडे लक्ष पुरवितात, तेथे नीतिशास्त्राचा पाया नुसत्या संख्येवर मांडणें हें मुळींच नापसंत आहे. नीतीनें न्यायानें वागणारे लोक अल्पप्रमाणांत आणि अन्यायानें व अनीतीनें वागणारे लोक पुष्कळ प्रमाणांत सांपडत नाहींत कीं काय ! आणि आम्हीं लोकांचें कल्याण तरी कां म्हणून करावें ? हा प्रश्न लागलीच उद्भवतो. दुसऱ्या कित्येकांचें असें मत आहे कीं, हा प्रश्न स्वतःसिद्ध मनोधर्माचा (Moral Intention) चा आहे. “सतांहि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमंतःकरण प्रवृत्तयः” हें खरें; पण हें कर्तव्यदर्शक साधन फारच ठोकळ असें आहे. कारण कोणाची वृत्ति सार्विक व कोणाची गैर सार्विक हें समजणें फार कठीण काम आहे. आतां कोणी सुखाकडे बोट दाखवून सुखाचा मार्ग स्वीकारावा असें म्हणतील आणि उपयुक्तता व सुख यांची सांगड बांधून पुष्कळ माणसांचें पुष्कळसें हित होईल तें कर्म उत्तम असें मत देतील. परंतु ह्या सुखवादांत (Hedonism) सर्वांचा मेळ जमावयाचा नाहीं त्या तीर्हीपेशां श्रेष्ठ असें जर कांहीं तत्व असेल तर तें गीतेंत सांगितलें आहे आणि तें मोक्षास धरून आहे. ज्ञान, कर्म, योग आणि भक्ति या चारींचाही गीतेंत समावेश केलेला आहे. परंतु तो परस्पर तुलनेसाठीं किंवा एकवाक्यतेसाठीं नाहीं. या चारी मार्गांत सांगितलेल्या तत्त्वांचा गीतेंतल्या नीतितत्त्वांशीं मेळ आहे व ते तत्त्व चारी मार्गांनीं निरूपित करून शेवटीं ग्रन्थांत त्यांचा पुनरुच्चार केला आहे. आमचा सिद्धांत पाश्चात्य सिद्धांताहून फारच श्रेष्ठ आहे. संसार मोक्षप्राप्तीस विघातक नाहीं. मनुष्यानें जिवंत असणें म्हणजेच कर्म करणें आहे. मेल्याशिवाय कर्माचा त्याग व्हावयाचा नाहीं. जिवंत असणें व कर्म करणें हें समानार्थक आहे, कर्म व जीवित हे पर्याय शब्द आहेत; असें श्रीकृष्णांनीं गीतेंत स्पष्ट सांगितलें आहे. परंतु वेदान्तांत कर्मास प्राधान्य नसल्यानें अर्जुनास मोह पडून त्यानें भगवंतांस असें विचारलें कीं, एकदां कर्मत्यागाशिवाय मोक्ष नाहीं असें सांगतां आणि एकदां कर्म करणें हें अवश्यच आहे असें म्हणतां तेव्हां त्यांतलें खरें तें कोणतें ? त्यावर कर्म केलें कीं त्याचा परिणाम भोगावा लागणारच, पण कर्म करणें मनुष्याचें काम आहे. जगाच्या घडामोडींत कांहीं कार्य व्हावें म्हणूनच मनुष्याला घडविलें आहे. तथापि कर्मानें जीव बद्ध होतो आणि त्यापासून अलिप्त राहिल्या- शिवाय जीवाला मोक्ष मिळावयाचा नाहीं.” असें श्रीकृष्णांनीं उत्तर दिलें. कर्म-

त्यागाखेरीज मोक्षप्राप्ति नाही या सांगण्यावरून अर्जुनाला पुन्हा शंका उत्पन्न झाली व त्याला श्रीकृष्णानीं उत्तर दिले कीं, कर्म बद्ध करीत नाहीं, फलाशा ही जीवाला बद्ध करिते. फलाशा सोडून कर्म केल्यास मोक्षप्राप्ति होते. फलाशेला भिऊन कर्म-त्याग करणें हा भिड्यांचा मोक्ष आहे. रानांत जाऊन बसण्यांत फारसा पुरुषार्थ नाही. आपणांस मोह संसारांत पाडील म्हणून ह्याच्यासमोर न जाणें हा भिन्नपणाचा मार्ग होय. जगांत राहून 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' या तत्वा-प्रमाणें फलाशा सोडून कालसदी न भितां जो धीरानें कर्म आचरतो तोच खरा धीर पुरुष होय. मोहाशीं सामना देऊन त्यांचा पाडाव करण्यांत खरा पुरुषार्थ आहे. कर्म हें कधीं वाया जाणोर नाही, आज, उद्यां केव्हां तरी त्याचें फळ हें मिळणारच. कर्माचें फळ काळ, वेळ व परिस्थिति इत्यादिकांवर अवलंबून असतें. तथापि ज्याला फलाशा नाही त्याला निराशाही होण्याची भीति नको. मग कर्तव्य म्हणूनच मनुष्य कार्य करूं लागतो. निहंतुक कार्य करावयास प्रवृत्त असणें हेंच गीतेंतील मुख्य सार आहे. कार्याचा परिणाम बरा होवो अगर वाईट होवो, तें आनंदांनं व सुखसमाधानांनं करावयास सांगणारा धर्मग्रंथ जगाच्या वाङ्मयांत भगवद्गीता हाच एक आहे. स्वतःचे किंवा परक्याचे हिताहित करण्याची बुद्धि काढून टाकणें हेंच फलाशा सोडून देणें आहे. निहंतुक क्रिया कधींच पाप-मय होऊं शकत नाही. पापाला हेतू (Intention) हा महत्त्वाचा भाग आहे. निहंतुक गुन्हाच घडूं शकत नाही. "येनैवालिंगिता कांता तेनैवालिंगिता सुता" यांतील आलिंगनक्रिया एकच असली तरी हेतू निरनिराळे असल्यामुळे त्यांना भिन्नपणा आला आहे. धैर्य खचलें असतां धीर देणें, कर्तव्याची जागृति करणें, आणि आपलीं सारीं कर्मे ईश्वरास अर्पण करणें हें गीतेंत सांगितलें आहे. येथें पुष्कळ विद्यार्थी जमले आहेत त्यांना तरी माझे सांगणें हेंच आहे. गीतेचें आस्थापूर्वक परिशालन करून आपलें मन आतांपासून उदात्त करा, आणि नीतीची तत्वे उज्वलित करून पुढल्या प्रसंगाची तयारी आतांपासून असूं द्या. गीतेंत सांगितलेलें अहेतुक काम करावयास मनांत सात्त्विक वृत्तींचा उदय झाला पाहिजे, परमेश्वरावावर दृढभक्ति जडली पाहिजे, आणि आपणांस करावयाचें काम ईश्वरानें अगोदरच नेमून ठेवलें आहे असा भरवंसा असला पाहिजे, आणि म्हणूनच गीतेंत, "मामनुस्मर युद्ध च" असा उल्लेख केलेला आहे. अर्जुनाला आलेला प्रसंग आपणा सर्वांस आलेला आहे किंवा यावयाचा आहे. तारुण्याची तरतरी व जोम आहे तोंपर्यंत सर्व ठीक आहे. परंतु संसारांत पडून अडचणी उभ्या राहिल्यावर मनाची होणारी चलविचल भगवद्गीतेंतल्या उपदेशामृतांनं नाहीशी होईल व मला उमेद आहे कीं, केव्हांना केव्हां तरी श्रीकृष्णप्रमाणें उपदेश करणारा आम्हांस भेटून, "नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा इ." असें म्हणून आम्ही आपल्या हल्लींच्या स्थितींत आपलें कर्तव्य करण्यास सिद्ध होऊं. "

*श्रीस्वामी विवेकानंद हे समाधिस्थ झाले !

श्रीमत् स्वामी विवेकानंद स्वामी हे कलकत्त्यास गेल्या शुक्रवारी आपल्या बेलूर मठांत समाधिस्थ झाल्याची बातमी ऐकून हिंदुधर्माविषयी कळकळ बाळगणाऱ्या हजारों हिंदूस वाईट वाटल्यावांचून राहणार नाही. श्रीमत् विवेकानंद स्वामी यांचें नांव ज्यास माहीत नाही असा हिंदु कचित्च सांपडेल. एकोणिसावें शतक म्हणजे आधिभौतिक शास्त्रांच्या उत्कर्षाचें उच्च स्थान मानलें आहे. अशा प्रकारच्या शतकाच्या उत्तरार्धांत हजारों वर्षांपूर्वी हिंदुस्थानांत प्रचलित असलेले आध्यात्मिक शास्त्र पश्चिमेकडील राष्ट्रांतील विद्वानांस समजून सांगून त्यांच्याकडून सदर शास्त्राच्या अपूर्वतेबद्दल मान्यता मिळविणें आणि ज्या राष्ट्रांत अशा प्रकारचें शास्त्र निर्माण झाले, त्यातील लोकांबद्दल सहानुभूति उत्पन्न करणे, हें काहीं लहान सहान काम नव्हे. पाश्चिमात्य आधिभौतिक शास्त्राचा ओघ इंग्रजी विद्येबरोबर इतक्या काहीं झपाट्याने येत होता कीं, तो परतून लावण्यास असामान्य धैर्याचा व बुद्धिचा पुरुष उत्पन्न होणें जरूर होतें. थिऑसॉफिकल सोसायटीनें हें काम स्वामी विवेकानंदाच्या पूर्वी सुरू केलें होतें, पण त्यांच्या उद्योगास अस्सल हिंदुत्वाचें स्वरूप स्वामी विवेकानंद यांनींच प्रथम आणिलें, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. अलीकडे आमच्या देशांतील शाळांतून जें शिक्षण मिळतें तें निवळ तार्कीक असल्यामुळें धर्मविचारांची विद्यार्थ्यांच्या मनांत जागृति न होतां उलट स्वधर्माचीच नव्हे तर, धर्ममात्राचीही टवाळी करण्यास ते प्रवृत्त होतात. स्वामी विवेकानंद यांची लहानपणची वृत्ति अशाच प्रकारची होती. हे मूळचे बंगालचे राहणारे असून हल्लीं यांचें वय सुमारे ३५।४० वर्षांचें असावें. म्हणजे त्यास जें शिक्षण मिळालें तें सुमारे २० वर्षांच्या पूर्वीचें होतें; व एवढ्यावरून तें कसें होतें याची वाचकास सहज कल्पना करतां येईल. कारण, कलकत्त्याच्या इंग्रजी शाळा आणि मुंबईपुण्याच्या इंग्रजी शाळा बहुतेक सारख्याच प्रकारच्या आहेत, असें म्हटलें तरी चालेल. स्वामीचें पूर्वाश्रमीचें नांव नरेंद्रसेन असून हे जातीनें क्षत्रिय होते, व अशी गोष्ट सांगतात कीं, लहानपणांचे एका जोशानें यांची पत्रिका पाहून “हा मुलगा कधींही गृहस्थाश्रम घेणार नाही.” असें त्यांच्या आईस कळविलें होतें. असो; आपल्या वयाच्या १८।१९ व्या वर्षीं हे कलकत्ता युनिव्हर्सिटीची बी. ए. ची परीक्षा पास झाले. व तेव्हांपासूनच त्यास तत्त्वज्ञानाचा नाद होता. पहिल्या पहिल्यानें यांची प्रवृत्ति नास्तिक मताकडे असे व पुष्कळ धर्मगुरूंशीं वाद-विवाद करतांना “तुम्ही आपला देव तरी प्रत्यक्ष पाहिला आहे काय?” असा प्रश्न विचारून हे त्यास कुंठीत करीत असत. पण श्रीमत् स्वामी रामकृष्ण परमहंस यांची गाठ पडल्या दिवसापासून यांच्या बुद्धींत फरक झाला. आणि ते सदर स्वामीचे अखेर पट्टशिष्य होऊन संन्यासी बनले. श्रीमन् रामकृष्ण परमहंस यांचें चरित्र सुप्रसिद्ध

असून इंग्रजीत प्रो. मॅक्समुलर यांनीं तें लिहून काढलें आहे. श्रीमत् रामकृष्ण हे १८८६ सालीं समाधिस्थ झाले. तेव्हां त्यांचे पश्चात् त्यांच्या अद्वैत मतांचा प्रसार करण्याचें काम त्यांच्या शिष्यशाखेनें पत्करलें. व त्यांत विवेकानंदही सामील होऊन त्यांनीं अमेरिकेंतील लोकांसही अद्वैत सिद्धांताची ओळख करून दिली. स्वामी विवेकानंद यांनीं प्रथमतः कांहीं वर्षे कोणास न कळत म्हणजे आपले स्वरूप प्रगट न करितां हिमालय पर्वतांत सिद्ध लोकांस भेटण्यांस व हिंदुस्थानांतून प्रवास करण्यांस घालविलीं. या अज्ञात प्रवासांतच ते पुणे मुक्कामीं सन १८९१। ९२ सालीं आलें होते; व येथून महाबलेश्वरास जाऊन तेथून पुढें वेळगांव धारवाडहून मद्रास रामेश्वराकडे गेले. यांस अमेरिकेंस पाठविण्याची कल्पना प्रथमतः मद्रासंत निघून तेथील लोकांनीं त्यांस साह्य केलें; व सन १८९३ सालीं शिकागो प्रदर्शनाचे वेळीं तेथें जी मोठी राष्ट्रीय धर्मपरिषद झाली त्यांत हिंदुधर्माच्या अद्वैत ज्ञानाची पताका अग्रस्थानीं नेऊन लावण्याचें सर्व श्रेय स्वामी विवेकानंद यांजकडे आहे. धर्मपरिषद संपल्यानंतर अमेरिकेंत एक दोन वर्षे राहून तेथें त्यांनीं अद्वैत मताचा प्रसार केला व त्याचे मठ स्थापन करून तेथें शिष्यसंप्रदायही सुरू केला. अमेरिकाखंड म्हणजे आज सर्व शास्त्रांचे माहेरघर होय. अशा देशांत ख्रिस्ती धर्म गुरुच्या समक्ष अद्वैत सिद्धांताचें प्रतिपादन करून अद्वैत मत प्रचलित करणें हें काम सामान्य पुरुषाच्या हातून निभावणें शक्य नाही. स्वामी विवेकानंद यांचें असें मत असें कीं, हिंदुस्थानांतील हिंदुलोकांस हिंदुत्व किंवा हिंदूधर्म हेंच काय तें सामान्य बंधन आहे व या धर्मातील तत्त्वे इतकीं श्रेष्ठ आहेत कीं, हिंदुस्थानांतच काय पण दुसऱ्या कोणत्याही धर्माच्या लोकांत किंवा देशांत १९ व्या शतकाच्या अखेरीसही त्याचा प्रसार करणें शक्य आहे; इतकेंच नव्हे तर असा प्रसार करणें हें हिंदुलोकांचें कर्तव्य होय. हिंदु लोकांजवळ जर आतां कांहीं अमोल वस्तू राहिली असली तर तो त्यांचा धर्म होय. तो जर ते सोडतील तर ते आपणांस जगाच्या निंदेस व उपहास्यतेस पात्र करून घेतील. हिंदुधर्म काय आहे तो पुरा ओळखा, त्याचीं तत्त्वे काय आहेत याचा अभ्यास करा, तीं शास्त्राच्या कसोटीस लावा आणि सर्व जगभर त्याचा प्रसार करून आपले व आपल्या देशाचें नांव चिरस्मरणीय करा, असे उद्गार त्यांच्या मुखांतून अनेक वेळा निघाले आहेत. भक्ति हें धर्माचें मुख्य लक्षण खरें, पण अद्वैत ज्ञानाची त्यास जोड असल्याखेरीज धर्माचें स्वरूप लंगडे पडतें, असें त्यांचें म्हणणें होतें. परधर्माविषयी ते जेव्हां बोलत तेव्हां याच तत्त्वावर कटाक्ष ठेऊन बोलत असत. ख्रिस्ती लोकांस तुम्ही ख्रिस्ती धर्म सोडून द्या, असा त्यांनीं कधीही उपदेश केला नाही. तुम्हीं ख्रिस्तास भजा, परंतु तुमच्या धर्मांत तत्त्वज्ञान नसल्यामुळे आमच्या हिंदूधर्मातील अद्वैत सिद्धांताची त्यास जोड देणें अवश्य आहे. किंबहुना तुमच्या धर्मगुरूंनींही तींच तत्त्वे स्पष्टपणें नाहीं तरी अस्पष्टपणें लक्षांत ठेवून आपापल्या धर्माची रचना केली आहे, असें ते सांगत असत. सारांश, ज्ञानयोग, कर्मयोग किंवा राजयोग हे खऱ्या धर्माचें सार्वत्रिक

मार्ग असल्यामुळे कोणत्याही धर्माशी त्यांचा विरोध नाही, इतकेंच नव्हे, तर सर्वानां ते घेण्यासारखें असून हे ज्ञान पिढीजाद ज्यांस प्राप्त झालें आहे त्यांनीं याचा प्रसार करणें हें त्यांचें कर्तव्य आहे, असा ते उपदेश करीत असत. हिंदु-स्थानांतील लोकांची धर्माबद्दल हयगय पाहून त्यांचे अंतःकरण तिळतिळ तुटत असे, व धर्माची उन्नती झाल्याखेरीज राष्ट्र वर यावयाचें नाही, असा त्यांच्या मनाचा ग्रह झालेला होता; व त्याकरितां त्यांची जिवापाड मेहनत चालू असे. अमेरिकेंत शिष्यपरंपरा स्थापून व अद्वैत मताचा प्रसार करून ते इकडे आल्यावर प्रथमतः सिलोनमधून मद्रासेत आले; व तेथून कलकत्त्यांत व हिमालयांत त्यांचा अलमोरा येथें मठ आहे तेथें गेले. या सफरीत त्यांचा सर्वत्र जयजयकार होऊन त्यांनीं दिलेली व्याख्यानेंही कळकळीचीं आहेत. अमेरिकन लोकांच्या सहाय्यानेंच त्यांनीं कलकत्त्यास हुगळीच्या कांठीं बेल्जूरमठ स्थापन करून तेथें आपल्या मताप्रमाणें धर्मोपदेशक तयार करण्याची सोय केली आहे, व मठास जोडून रामकृष्ण परमहंस यांचें समाधीमंदीर बांधलें आहे. अलमोरा येथें 'प्रबुद्ध-भारत' पत्र निघत असे ते यांच्याच मित्रमंडळीकडून निघत असे, व १९१७ सालच्या दुष्काळांत राजपुतान्यांत रामकृष्ण परमहंस मिशनची मंडळी जाऊन ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांच्या हातांत बरीच अनाथ मंडळी पडण्याचें यांनीं बंद केलें. धर्मोपदेशकांचा जितका भरणा असावा तितका शिष्यसंप्रदाय वाढला नसल्या-मुळे हिंदुस्थानांत सर्व ठिकाणीं आपले उपदेशक ठेवावे, अशी त्यांची जी इच्छा होती ती सफल झाली नाही. तथापि कलकत्ता, अलमोरा, अजमीर. मद्रास वगैरे ठिकाणीं त्यांचे उपदेशक असत. व अमेरिकेंतही एक दोन शिष्य राहत असत. १९०० सालीं पॅरिस येथें जें प्रदर्शन झालें त्यावेळीं सहा महिन्यांत फ्रेंच भाषेचा अभ्यास करून स्वामी विवेकानंद यांनीं वेदांत विषयावर तेथें व्याख्यान दिलें होतें व त्याबद्दल त्यांची तिकडच्या पक्षांतून पुष्कळ प्रशंसा झाली होती. हल्लीं वर्षभर हे छातीच्या दुखण्यानें अस्वस्थ होते, त्यामुळे जपानांतून यांस निमंत्रण आलें असताही तिकडे जाण्यास त्यास पावलें नाही. गेल्या शुक्रवारी नित्याप्रमाणें हे संध्याकाळीं फिरून आले व अस्वस्थता वाटल्यावरून शिष्यास हांक मारून आपण आतां हा लोक सोडून जाणार, असें सांगून त्रिवार दीर्घाश्वास करून समाधिस्थ झाले, असें आम्हांस आलेल्या तारेवरून समजतें. भर तारुण्यांत स्वामी समाधिस्थ होण्याची वेळ यावी हें आमच्या देशाचें मोठेंच दुदैव होय. श्रीरामकृष्ण परमहंस हे आमच्या इकडील अक्कलकोटच्या स्वामीप्रमाणें पुरे ब्रह्म-निष्ठ होते खरे; पण सर्व जगांतील देशांत अद्वैत मताची पताका फडकत लावून हिंदुधर्माची अर्थात् हिंदुलोकांची महती सर्व जगभर करून धर्मसंस्थापना कर-ण्याचें काम श्री विवेकानंदांनींच हातीं घेतलें होतें. व आपल्या विद्वत्तेनें, वक्तृ-त्वानें, उत्साहानें व कळकळीनें त्या कामाचा पाया त्यांनीं भक्कम घातला होता.

या पायावर इमारत उभी होऊन तिच्यावरील कळस स्वामी विवेकानंद यांच्याच हस्तानें बसविण्यांत येईल अशी सर्वांस आशा व उमेद होती. पण ती स्वामी समाधिस्थ झाल्याने आतां नाहीशी होण्याचा प्रसंग आला आहे. हिंदुधर्माचें उज्वल स्वरूप कोणतें, अशा प्रकारचा धर्म आमच्या देशांत झाला हेंच आमचें अमूल्य धन व बळ आणि त्याचा सर्व जगभर प्रसार करणें हेंच आमचें खरें कर्तव्य असें बोलणारे नव्हे तर जगास सिद्ध करून दाखविणारे सत्पुरुष हजारवाराशें वर्षांपूर्वी एक शंकराचार्य होऊन गेले. व १९ व्या शतकाच्या अखेरीस दुसरे स्वामी विवेकानंद झाले. परंतु स्वामी विवेकानंदाचें काम अद्याप परिपूर्ण व्हावयाचें आहे. व तें त्यांच्या शिष्यवर्गापैकीं अगर दुसऱ्या कोणी तरी हातीं घेऊन परिपूर्ण करावें, अशी आमची त्यास विनंति आहे. आमच्याजवळ जर कांहीं महत्त्वाचा ठेवा असेल तर तो आमचा धर्मच होय. आमचें वैभव, आमचें स्वातंत्र्य सर्व कांहीं लुप्त झाले आहे. परंतु आमचा धर्म अद्याप आमचेपार्शीं शिल्लक आहे; व तो असा तसा नव्हे तर सुधारलेल्या राष्ट्रांत उघड रीतीनें कसोटीस लावला असताही त्याचा कस शुद्ध व उत्कृष्ट येतो, हें आतां अनुभवास आलेलें आहे. अशा स्थितींत जर आम्ही त्यास सोडून देऊं तर इसाबनितींतील कोंबड्याप्रमाणें आम्ही रत्नपारखी आहों अशी आमची सर्व जगभर नालस्ती होईल, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. हल्लींचा कालच असा आहे कीं, आपल्याजवळ कोणतीही उत्तम वस्तू असली तर जगाच्या चढाओढीच्या व्यापारांत ती मांडून तिची योग्यता स्थापन केली पाहिजे. स्वामी विवेकानंद यांनीं हें काम केलें होतें. आणि आमच्या सुदैवानें आणखी कांहीं दिवस ते वांचते तर राष्ट्राला राष्ट्रीयत्व येण्यास जें कांहीं तेज लागतें तें थोडेंबहुत तरी त्यांच्यापासून आम्हांस प्राप्त झालें असतें, असे; त्यांच्या कर्माप्रमाणें त्यास उत्तम गती प्राप्त होईल यांत शंकाच नाहीच; पण त्यांनीं आम्हांवर जे उपकार करून ठेवले आहेत त्याची उतराई होण्यास त्यांनीं घालून दिलेलाच धडा आम्हांस गिरविला पाहिजे, हें उघड आहे. करितां यांच्या चरित्रावरून अशा तऱ्हेची उत्तरोत्तर लोकांची प्रवृत्ति होवो आणि सर्व धर्मांचें अद्वैत मतांत एकीकरण करण्याचें श्रेय आमच्या ऋषींच्या अर्वाचीन वंशजास प्राप्त होवो, अशी परमेश्वराजवळ प्रार्थना करून स्वामी विवेकानंद यांचें हें स्वरूप चरित्र येथें समाप्त करितों. अमेरिकेंतून परत आल्यावर पुण्यास येण्याबद्दल स्वामींना दोन तीन आमंत्रणें केलीं होती. पण एकदां स्वामी आजारी असल्यामुळें व दुसऱ्या वेळीं कांहीं अन्य कारणांमुळें स्वामींचीं व्याख्यानें प्रत्यक्ष ऐकण्याचा योग पुणेकरांस आला नाही, हें मोठें दुदैव होय.

* युनिव्हर्सिट्या ऊर्फ सरकारी हमालखाने.

हिंदुस्थान देशाचें राज्य हें इंग्रजसरकारचे हातीं आल्यानंतर सदर सरकारनें पूर्वींच्या राजांपेशां जी एक मोठी सुधारणा केली ती ' शिक्षण ' होय व या-करितां इंग्रजसरकारचे आम्ही जितके आभार मानावे तितके थोडेच, अशी कांहीं वर्षांपूर्वीं सर्वांची व आजमितीस बहुतेकांची समजूत आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. ज्या विद्येच्या जोरावर इंग्रज लोकांस आज सार्वभौमत्व प्राप्त झालें आहे, तीच विद्या व त्याच कला, तीच शास्त्रें जिकिलेल्या हिंदु लोकांस शिकवण्यास त्यांनीं तयार व्हांवें यापेशां मनाचा आणखी उदारपणा तो कोणता ? अशा प्रकारचे उद्गार पुष्कळांच्या तोंडून निघालेले अद्याप आमच्या कानांत घेळत आहेत; आणि पहिल्या पहिल्यानें इंग्रजी शाळांतून पाश्चात्य विद्येचे कांहीं घुटेके घेऊन जी मंडळी बाहेर पडली त्यांनीं तर वरील प्रकारचें उद्गारांस अधीकच पुष्टीकरण दिलें होतें. त्यांतून पहिल्यानें इंग्रजी विद्या शिकलेल्या लोकांस एकदम मोठ्या जागा मिळत असल्यामुळें अपरिचित असलेल्या त्यांच्या विद्येस यांच्या अधिकाऱ्यांचा पाठिंबा मिळून लोकांमध्ये यांचें स्तोम पहिल्या पहिल्यानें तर ज्यास्तच वाढलें होतें. पण इतर गोष्टींप्रमाणेंच याही गोष्टीचा बहार उत्तरोत्तर कमी होत चालला. इंग्रजी शिक्षण एकांगी आहे व ते फक्त सरकारी नोकरीस लागणारे अवश्य गुणच एतद्देशीय लोकांच्या अंगांत आणण्याकरितां योजलेले आहे, या शिक्षणक्रमांत तयार झालेल्या लोकांस धर्म, नीति, शास्त्रीय शोध, धंदेशिक्षण वगैरे राष्ट्राच्या उत्कर्षास अवश्य लागणाऱ्या ज्ञानाची व कलांची बिलकुल माहिती नसते, इत्यादि व्यंगें लोकांच्या हलुहळू नजरेस येऊं लागली; आणि नोकरी मिळण्याचें प्रमाणही उत्तरोत्तर कमी होत गेल्यामुळें अधिकाराचा दुजोरा कमी होऊन इंग्रजी शिकलेल्यांच्या ज्ञानाचा अपुर्तेपणा आणि कच्चेपणा अधिकाधिक उघडकीस येत चालला. हा काल येण्यास तीसचाळीस वर्षांतील शिक्षणाचा अनुभव कारण तर झालाच, पण त्याखेरीज दुसऱ्याही गोष्टीवरील विचार आमचे मनांत येण्यास कारणीभूत झाल्या आहेत. आमच्याकडे युनिव्हर्सिट्या स्थापन होऊन पन्नास वर्षे झालीं तरी विद्वान् बहुतेक निपजलेच नाहीत असें म्हटलें तरी चालेल. परंतु जपानांत मात्र तीस वर्षांचे आंत याहून भिन्न स्थिति झालेली आमच्या नजरेस येत आहे ! अशी स्थिति कां व्हावी याच्या कारणांचें विवेचन आम्ही केलेंच आहे. करितां ह्याचा पुन्हा उच्चार न करतां इतकेंच सांगतों कीं, ज्यास खरें शिक्षण म्हणतात तशा प्रकारचें शिक्षण हल्लींच्या संस्थांतून आम्हांस बिलकुल मिळत नाही. हिंदुस्थानचे विद्यार्थ्यांस केंब्रिजच्या परीक्षेत पहिला नंबर मिळावितो येतो तर त्याच्या समवयस्क विद्यार्थ्यांची हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांत अशी स्थिति कां व्हावी, यास अपुर्त्या शिक्षणाखेरीज आम्हांस तरी दुसरें कोणतेंही कारण दिसत नाही. सारांश,

आमच्या दृष्टीने पाहिले तर हल्लीं चालू असलेल्या युनिव्हर्सिटीच्या शिक्षणांत अनेक प्रकारचे फेरफार व्हावयास पाहिजेत, असे कीं, जेणेकरून युनिव्हर्सिटीच्या म्हणजे खरोखरीच विद्वत्तेची किंवा विद्वानांची माहेरघरे होतील. निरनिराळ्या विषयांत निष्णात असलेल्या प्रोफेसरांचा समुदाय, विद्यार्थ्यांच्या डोळ्यांदेखत सतत चालू असलेले विद्याव्यासंग, मोठमोठी पुस्तकालये किंवा यांत्रिक उपकरणे वगैरे ज्या संस्थेत नेहमी दृष्टीस पडतील अशा संस्था येथे निघावयास पाहिजेत असे आमचे म्हणणे आहे, व ते योग्य आहे कीं नाही हे युरोपांतील किंवा इंग्लंडांतील युनिव्हर्सिटीयांची जास्त माहिती ज्यास आहे त्यास सहज कळून येण्यासारखे आहे. परंतु दुर्दैवाची गोष्ट अशी कीं, युनिव्हर्सिटीच्या स्थापन होऊन आज पन्नास साठ वर्षे झाली तरीही त्यांत अशा प्रकारची सुधारणा करण्याचे सरकारच्या मनांत येत नाही व हल्लीं युनिव्हर्सिटीकमिशनच्या ज्या सूचना बाहेर पडल्या आहेत त्यांत जरी या गोष्टींचा थोडाबहुत उल्लेख आहे, तरी त्यापासून वर लिहिलेल्या प्रकारचे फल प्राप्त होईल असे दिसत नाही.

सरकाची दृष्टि जरी आरंभी निराळी असली तरी निदान सध्यां तरी आम्हांस अनुकूल किंवा फायदेशीर नाही, हे दुसरीकडे एका गृहस्थाने दिलेल्या एका ताज्या सरकारी खलिऱ्यांतील उताऱ्यावरून स्पष्ट होणार आहे. युनिव्हर्सिटी कमिशन नेमले तेव्हांच आम्हांस याबद्दल शंका आलेली होती, व कमिशनने ज्या सूचना केल्या आहेत त्या पाहून तर त्याबद्दल आतां बहुतेक खात्रीच झाली आहे असे म्हटले तरी चालेल. हिंदुस्थानांतील लोक पाश्चात्य विद्येत, शास्त्रांत किंवा कलांत निपुण होऊन त्यांनीं सुधारलेल्या राष्ट्रांतील विद्वानांबरोबर, धंदेवाल्यांबरोबर किंवा व्यापाऱ्यांबरोबर, आपल्या बुद्धिवैभवाने, करामतीने, कौशल्याने किंवा हिमतीने टक्कर देण्यास तयार व्हावे, अशी आमच्या सरकारची इच्छा नाही, किंवा इच्छा असल्यास कृती तरी नाही, असे मोठ्या दुःखाने आम्हांस म्हणावे लागते. एरवीं जपानासारख्या राष्ट्रांने तीस वर्षांत ज्या सुधारणा केल्या त्या तिसाचे दुप्पट साठ वर्षांत हिंदुस्थान देशांत कां होऊं नयेत याचे दुसरे कांहीं एक कारण आम्हांस दिसत नाही. राष्ट्राची उन्नति होण्यास नवीन धंदे, नवीन विद्या, नवीन शास्त्रे वगैरे जे जे कांहीं पाहिजे ते ते आमच्या शाळांतून शिकविले जावे अशी लोकांची इच्छा असणे अगदीं स्वाभाविक आहे. परंतु आपल्या सरकारची इच्छा मात्र यापेक्षां अगदीं निराळी आहे. विद्या किंवा शास्त्रे यांमध्ये जे कांहीं शोध करावयाचे ते इंग्लंड देशांत होतच आहेत. तेव्हां राजकीय दृष्ट्या ते हिंदु लोकांनींच करावे अशी कांहीं आवश्यकता नाही. परंतु हिंदुस्थानचा राज्यकारभार सुधारलेल्या पद्धतीने चालविण्यास खालच्या प्रतीच्या जाग्यांवरून तरी पाश्चात्य पद्धतीने थोडे-बहुत शिकलेले लोक असणे जरूर आहे; व ही जरूर भागविण्याकरितांच शिक्षण येथील लोकांस देण्याची सरकारने सुरवात केलेली होती. इंग्रजी मुस्तद्द्यांपैकी कांहीं कांहीं मुस्तद्द्यांनीं शिक्षणाबद्दल आपले उदार विचार प्रगट करून हिंदु-

स्थानचे लोक विद्यासंपन्न झाल्यावर इंग्रजसरकार मोठ्या खुशीने या देशांतील आपलें चबूतवाळें आटोपून निजधामी जाईल, असें उद्गार काढलेले आम्हांस माहीत आहेत. पण हे पुस्तकी उद्गार आणि राज्यकारभारांत चालू असलेले या बाबतींतील खरें धोरण यांच्यामध्ये जमीनअस्मानाचें अंतर आहे. इंग्लंडांत ज्या प्रमाणें हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराकरितां इंजीनियर तयार करण्यासाठीं कूपर-हिल कॉलेज काढलेले आहे, तशाच प्रकारें हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांत खाल-च्या प्रकारच्या जाग्यांकरितां हिंदु लोक तयार करण्यासाठीं युनिव्हर्सिट्या व कॉलेजें मूळ स्थापण्यांत आलीं हैं उघड आहे. या कॉलेजांतून किंवा युनिव्हर्सिट्यांतून जे विद्यार्थी बाहेर पडले त्यापैकीं काहीं बुद्धिमान् विद्यार्थ्यांची दृष्टि अधिक दूरवर जाऊन इंग्रजी राज्यकारभारांतील व्यंगे व दोष हळू हळू त्यांच्या नजरेस येत चालले; पण ही भीति किंवा अडचण आजपर्यंत सरकारास फारशी नडली नव्हती. इंग्रजी विद्येच्या परिशीलनानें एक प्रकारचा चौकसपणा, धैर्य आणि तीव्र विचारशक्ति निदान, चांगल्या विद्यार्थ्यांच्या मनांत तरी उद्भवणें अपरिहार्य आहे हें सरकारास माहीत होतें. पण अशा लोकांची संख्या पहिल्यापहिल्यानें कमी असल्यानें तिकडे सरकार फारसें लक्ष देत नसे. पण नोकऱ्यांपेक्षा ग्राज्युएटांची संख्या जेव्हां दुपटी तिपटीनें वाढली तेव्हां अर्था-तच आपल्यास मिळालेल्या शिक्षणाचा अपुरेपणा आणि निरुपयोगिता विद्यार्थ्यांच्या मनांत येऊं लागली; आणि त्याबरोबरच प्रचलित असलेल्या राज्यकारभाराच्या धोरणाकडेही त्यांचें लक्ष जाऊं लागलें. ही स्थिति राजकीय दृष्ट्या अनिष्ट आहे व हिंदुस्थानांतील शिक्षणाचें जें धोरण ठेवावयाचें तें असें असावें कीं, त्यामुळे नोकऱ्या करण्यापेक्षां फाजील ग्राज्युएट युनिव्हर्सिटींतून बाहेरच पडूं नयेत; अशा प्रकारचे विचार राज्यकर्त्यांच्या मनांत येऊं लागले. १८८२ सालीं जें एज्युकेशन कमिशन बसलें होतें त्यांचें धोरण याहून बरेंच निराळें होतें पण गेल्या वीस वर्षांत तें धोरण पालवून हिंदुस्थानचीं राज्यसूत्रें हल्लीं ज्यांच्या हातांत आहेत त्यांचे विचार वर सांगितल्याप्रमाणें झाले आहेत. उच्च प्रतीचें जें शिक्षण हिंदुस्थानांतील लोकांस द्यावयाचें तें त्यास विद्वत्तेच्या शिखरावर पोचविण्याकरितां नव्हे, तर सरकारास खालच्या प्रतीच्या जागा भरण्याकरितां जशा प्रकारचे नोकर लागतात तशा प्रकारचे नोकर तयार करण्याकरितां होय, हें तत्त्व आतां बहुतेक गृहीत धरल्यासारखेंच झालें आहे. सारांश युनिव्हर्सिट्या म्हणजे कनिष्ठ प्रतीच्या सरकारी नोकऱ्याकरितां लागणारे उभेदवार तयार करण्याच्या टांकसाळी किंवा हमालखाने होत असें शब्दांनीं नाही तरी कृतीनें तरी सरकार स्पष्ट दर्शवीत आहे. आणि नाण्याची किंमत जेव्हां कमी झाली तेव्हां नाण्याचा कायदा करून ज्याप्रमाणें नाणें पाडण्याचे नियम सरकारनें केले, तद्वत् युनिव्हर्सिटींतून बाहेर पडणाऱ्या फाजील ग्राज्युएटांची संख्या कमी करण्याचे उपाय युनिव्हर्सिटी कमिशनानें आतां शोधून काढले आहेत ! कॉलेजची फी वाढविणें, एम. ए. पर्यंत

शिक्षणविवरण कॉलेज बंद करणें, इलाख्यांत एकच लॉ क्लास ठेवणें वगैरे कमिशनच्या ज्या सूचना आहेत त्यांचा हेतु काहींही असो, परिणाम आम्हीं वर लिहिल्याप्रमाणेंच घडून येईल यांत शंका नाही. युनिव्हर्सिटींत हल्लीं जें शिक्षण दिलें जातें त्याची योग्यता वाढविण्याकरितां या सूचना आहेत असें कमिशननें म्हटलें आहे पण ही गोष्ट जर खरी आहे, तरी हल्लीं सरकारी कॉलेजांतून तिसऱ्या चौथ्या प्रतीच्या प्रोफेसरांचें जें भरताड भरलें होतें तें कमी करून त्याच्या ऐवजीं खरोखरच पहिल्या प्रतीचे विद्वान् प्रोफेसर आणण्याची सूचना कमिशनानें करावयास पाहिजे होती, पण तशी किंवा त्याप्रकारची दुसरी कोणतीही सूचना हल्लींच्या रिपोर्टांत आढळून येत नाही. चांगल्या लायब्रर्या किंवा लॅबोरेट्र्या स्थापण्याबद्दल सूचना केलेली आहे, पण सरकार जोंपर्यंत या कामाकडे सढळ हातानें पैसा खर्च करण्यास तयार नाही तोंपर्यंत ही सूचना कशी अमलांत यावी हें आम्हांस समजत नाही. युनिव्हर्सिटीमध्ये आजपर्यंत नेटिव्ह लोकांचा थोडा-बहुत तरी हात असे, पण इतउत्तर सर्व व्यवस्था सरकारच्या तंतानें व धोरणानें चालावयाची असून नाणें पाडण्याच्या टांकसाळीप्रमाणें नोकर तयार करण्याच्या-याही टांकसाळी सरकार आपल्या पूर्ण कबजांत ठेऊन नोकरीच्या व्यवहारास जरूर लागतील त्यापेक्षां अधिक छापवाले ग्रॅज्युएट बाहेर न पडतील अशी तजवीज ठेवणार असें हल्लींच्या कमिशनच्या रिपोर्टावरून स्पष्ट दिसत आहे. सरकारचा हा हेतु सरकारच्या दृष्टीनें जरूरीचा किंवा उपयुक्त असेल, पण पहिल्यानें सांगितलेल्या लोकांच्या दृष्टीनें पाहता हें प्रगतीचें नव्हे तर दुर्गतीचें चिन्ह आहे असें म्हणणें भाग पडतें. कोणत्याही देशांत किंवा राज्यांत नोकर तयार करण्याकरितांच विद्यादान करावयाचें हें मतच मुळीं चुकीचें होय; व लॉर्ड कर्झनसारख्या सुसंन्यास ज्याअर्थी हें मत पसंत झालें आहे त्या अर्थी उच्च प्रतीच्या शिक्षणाची त्यांचे हातून योग्य व्यवस्था कधीही लागणार नाही असें म्हणण्यास हरकत नाही. लॉर्ड कर्झन हे स्वतः हुपार व कर्ते आहेत हें निर्विवाद आहे. पण नुसती हुशारी किंवा कर्तृत्व आंगीं असल्यानें कोणाही व्हाइसरायांकडून हिंदु लोकांचें कल्याण होईलच अशी खात्री देतां येत नाही. वरील गुणांखेरीज लोकांची सहानुभूती व त्यांच्या उत्कर्षाबद्दल खरी कळकळ हे गुणही राज्यकर्त्यांच्या आंगीं असावे लागतात. हे गुण लॉर्ड कर्झन यांच्या अंगीं असलेले अद्याप दिसून आले नाहीत व पुढेंही दिसून येतील असें वाटत नाही. याचा परिणाम असा झाला किंवा होईल कीं, युनिव्हर्सिटी कमिशन, पोलिस कमिशन, इरिगेशन कमिशन वगैरे जे जे विषय त्यांनीं हातीं घेतले आहेत त्या सर्वांचा अखेर निकाल प्रजेच्या तर्फेचा न होतां उलट लोकांच्या उत्कर्षाची आशा मात्र आणखी काहीं वर्षे असल्या कमिशनानीं कुंठित होऊन राहिल. हिंदुस्थानांत इंग्रज लोकांचें राज्य चिरायु होण्यास देशांतील निरनिराळ्या खात्यांची व्यवस्था अशाच प्रकारची असली पाहिजे, असें ज्यांचें मत असेल तें लॉर्ड कर्झनसाहे-

बांच्या हुशारीचें कौतुक करतील. पण हिंदुस्थानांतील लोक उत्तरोत्तर अधिक ज्ञानसंपन्न होऊन विद्या, शास्त्रें, उद्योगधंदे, व्यापार वगैरे बाबतींत इल्लुहळू राज्यकर्त्यांच्या पंक्तीस बसण्यास योग्य व्हावें असें ज्यांस वाटत असेल त्यांस लॉर्ड कर्झन यांची ही कृति चुकीची वाटून ती हिंदुस्थानच्या उत्कर्षास घातुक आहे अशी खात्री होईल. युनिव्हर्सिटीच्या सुधारावयाच्या होत्या तर त्याकरितां एवढा खटाटोप करण्याची काहीं एक जरूरी नव्हती. दहापांच गरीब विद्यार्थी युनिव्हर्सिटींतून तयार होऊन बाहेर पडल्यानें शिक्षणाची इभ्रत कमी होते हैं मत आम्हांस बिलकूल मान्य नाहीं. उलट हिंदुस्थानची हल्लींच स्थिति अशी आहे कीं, गरीब परंतु बुद्धिमान विद्यार्थ्यांस अधिक उत्तेजन दिल्यानेंच देशांत विद्येची अभिवृद्धी ज्यास्त होण्याचा संभव आहे. पण कमिशनानें या गोष्टीचा नीटसा विचार केलेला दिसत नाहीं. युनिव्हर्सिटीच्या व्यवस्थेंत सरकारचा अधिक ताबा कसा रहावा, नोकरीसाठीं जरूर त्यापेक्षां अधिक ग्रॅज्यूएट बाहेर न पडण्याची काय तजवीज करावी, कॉलेजांतून बाहेर पडणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या आंगां बेता-बाताचाच स्वाभिमान राहिल अशा प्रकारची कोणती शिस्त कॉलेजांत ठेवावी, किंवा खाजगी शाळा आणि कॉलेजें यांच्यावर कोणत्या प्रतीची देखरेख असल्यानें सरकारी शाळांतील किंवा कॉलेजांतील विद्यार्थी तयार होतील, इत्यादि प्रश्नच कमिशनाने महत्त्वाचे वाटले आहेत व त्यांचाच ऊहापोह त्याच्या रिपोर्टांत झाला आहे. अर्थात् हें सर्व विवेचन व खटपट सरकार के वास्ते झालेली आहे. लोकांच्या तर्फें या विषयाची चर्चा केव्हां होईल ती होवो. लॉर्ड कर्झन यांच्या कारकिर्दीत होईल अशी आशा आम्हांस तरी वाटत नाहीं.

* बडोदें राज्यांतील बालविवाहाचा कायदा.

एकंदर देशी संस्थानिकांमध्ये महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्याइतके विद्वान्, हौशी, उद्योगी, चतुरस्त्र, वाक्पटु व हिंमतदार राजे क्वचित्च सांपडतील म्हटलें तरी चालेल. महाराज गादीवर बसल्यापासून तेवीस चोवीस वर्षांत बडोदें राज्याची पुष्कळ तऱ्हेनें सुधारणा झाली आहे व त्याचें श्रेय कांहीं अंशीं महाराजांकडे व बऱ्याच अंशानें सुदैवानें त्यांना जे वेळोवेळीं चांगले ऑफिसर मिळत गेले त्यांकडे आहे असें म्हटलें पाहिजे. राजा सर टी माधवरावासारख्या मुत्सद्दयानें जी एकंदर राज्याची शिस्त घालून दिली ती बहुतेक अंशानें हल्लींच्या महाराजांनीं पुढें चालविली हें त्यांस भूषणावह आहे; व हल्लीं गाकवाडीची जी चांगल्या नांवाजलेल्या संस्थानांमध्ये गणना होते त्याचेंही मुख्य कारण सुव्यवस्थित राज्यपद्धति व खुद्द महाराजांची कारभारांतील बारीकसारीक गोष्टींविषयी दक्षता

हेंच होय. वेदोक्तासारखीं कांहीं खुळें मधून मधून उद्भवतात. नाहीं असें नाहीं; व त्यापासून कमीअधिक प्रमाणानें संस्थानची हानिही होत आली आहे. सामान्य लोकांप्रमाणें श्री. सयाजीरावमहाराज हे क्षणिक मनोविकारांचे आधीन होण्यास पात्र असल्यामुळें व त्यांच्यासारख्या अधिकारारूढ माणसांना निर्भिड पण अप्रिय सत्यबोध करणारे सल्लागार क्वचित् भेटत असल्यामुळें त्यांच्या सारख्यांचे हातून अनेक वेळां प्रमाद होण्याचा संभव आहे. परंतु एकंदरीत महाराजांचे हेतु चांगले असून आपल्या चुका कोणीही दाखवल्या तरी प्रांजलपणें ऐकून सुधारण्याकडे त्यांची नेहमीं प्रवृत्ती असल्यामुळें अजूनही बडोदें संस्थानचें महाराजांचे कारकीर्दीत पुष्कळ हित होईल, अशी बळकट आशा आहे. मतवैचित्र्य व मार्गवैचित्र्य चोहोंकडे आहेच त्यामुळें महाराजांचे पुष्कळ विचार व कृती आम्हांस पसंत पडत नसतील. परंतु आपल्या प्रजेची स्थिति सर्व बाजूनीं उत्तरोत्तर चांगली होत जावी, ही महाराजांची उत्कट इच्छा फार अभिनंदनीय व इतर संस्थानिकांनीं अनुकरण करण्यासारखी आहे यांत शंका नाही.

बडोदें दरवारांत जीं मधून मधून खुळें उत्पन्न होतात म्हणून लिहिलें, त्यांपैकींच हल्लीं एकदोन वर्षें सामाजिक व धार्मिक सुधारणेचें वारें महाराजांचे डोक्यांत शिरलें आहे तें एक होय असें म्हटलें तरी चालेल. बडोदें संस्थानांतील लोकांची सांपत्तिक, नैतिक व धार्मिक स्थिति सुधारण्यास पुष्कळ जागा आहे, व महाराजांनीं मनावर घेतल्यास त्यास पुष्कळ गोष्टी करतां येण्यासारख्या आहेत. परंतु सामाजिक सुधारणेचें जें एक खूळ केवळ इंग्रजी शिक्षणानें एकदेशीय बनलेल्या विद्वानांचे डोक्यांत असते त्याचीच थोडीबहुत छाया महाराजांचे मनावर पडल्यामुळें व त्यांत कांहीं वेदोक्त, सामाजिक, सुधारकप्रभृति मंडळीचा दुजोरा पडल्यामुळें हल्लीं सामाजिक सुधारणेच्या प्रवाहास बडोदें राज्यांत अधिक अधिक ऊत येण्याचीं चिन्हे दिसूं लागलीं आहेत. कायद्यानें सामाजिक चाली बंद करण्याची हाव इंग्रजसरकारनें बहुतेक सोडल्यासारखी आहे; व सन १९८१ सालीं संमतीवयाचे कायद्यासंबंधानें जें रण माजलें त्याची आठवण बुजेपर्यंत इंग्रजसरकार पुन्हा असल्या पंचाद्वितीत पडेल असें वाटत नाही. परंतु ज्या गोष्टी परकी इंग्रजसरकार करूं शकत नाही किंवा इच्छित नाही. त्या देशी संस्थानांत करण्यास हरकत नाही. कारण, आमचेच दांत व आमचेच ओठ आणि तंटेबखेडे झाले तरी आमच्यामध्येच, अशा विचारांचीं पुष्कळ माणसें हिंदुस्थानांत आहेत. कोल्हापुरांतील वेदोक्त किंवा बडोद्यांतील सामाजिक सुधारणा यांतील बीज येथेंच आहे. कायद्याच्या सक्तीनें सुधारणा होऊं शकत नाही, हें तथ्व इंग्रजी राज्यांत तसेंच संस्थानांतही लागू असलें पाहिजे. परंतु सुधारणेकरितां हापापलेल्या मंडळीस हें कळावें कसें? सुधारणेची हाव, थोडाबहुत अधिकार व स्वतःच्या शहाणपणाची घमेंड या तीन गोष्टी एकवटल्यावर हल्लींच्या बालविवाहाच्या कायद्यासारखीं फळें पुढें यावीत यांत नवल

नाहीं. गतवर्षी पुनर्विवाहाचा कायदा बडोदे राज्यांत करण्यांत आला; व तो बहुतेक इंग्रजी कायद्याचेच स्वरूपाचा असल्यामुळे ह्याबद्दल विशेषशी चळवळही झाली नाही. इंग्रजी पुनर्विवाहाचे कायद्यानें जसे फारसे पुनर्विवाह लागले नाहींत किंवा सामाजिक सुधारणेच्या कार्यास मोठीशी मदत झाल्याचेंही दिसून आलेलें नाहीं, तोच प्रकार बडोदे संस्थानांतही व्हावयाचा पुनर्विवाहिनांची आपत्ये कायदेशीर ठरल्यानें बापाच्या इस्टेटची वारसा त्यांस मिळाला एवढेंच काय ते पुनर्विवाहाच्या कायद्यानें काम केलें. त्यापासून समाजाचा विशेष फायदा नाहीं व नुकसानही झालें नाहीं. परंतु बालविवाह प्रतिबंधक कायद्याची गोष्ट तशी नाहीं. हल्लींचा बडोदे येथें प्रसिद्ध झालेला कायद्याचा मसुदा महाराजांच्या सामाजिक सुधारणेचा दुसरा हस्ता आहे. हल्लींचा कायदा अगदीं अपूर्व आहे म्हटलें तरी चालेल. कांहीं वर्षांपूर्वी हौसुरास एक बालवृद्ध विवाह बंद करण्याकरितां एक कायदा करण्यांत आला. पण त्यांत व हल्लींचे गायकवाडी कायद्यांत जमीन-अस्मानचें अंतर आहे. हल्लींचे कायद्यासारखा मसुदा आजपर्यंत हिंदुस्थानांत कोठेही निघाला नव्हता व पुढेही कित्येक वर्षे निघेलसें वाटत नाहीं. असा अपूर्व कायदा करणारांच्या शहाणपणाची तारीफ करावी तेवढी थोडीच ! सामाजिक परिषदेच्या अत्युच्च वातावरणांत भराऱ्या मारणाऱ्या सुधारकांसही आजपर्यंत जेथे जाववले नाहीं तेथें बडोदे राज्यांतील सर्व लोकांस एकदम नेऊन पोंचविण्याचें या कायद्यानें मनांत आणलें आहे. खुद्द हिंदुस्थान सरकारचेंही १२ वर्षांवर संमतीवयाची यत्ता नेण्याचें धैर्य झालें नाहीं. पण गायकवाडी अधिकारी विवाहोत्सुक वधुवरांस एकदम १४ व १८ चे मर्यादेवर नेऊन बसविण्यांत बिलकूल कचरत नाहींत. तेव्हां अशा अश्रुतपूर्व कायद्याचा येथें थोड्या विस्तारानें विचार करणें वावगें होणार नाहीं.

सदरहू कायद्याची १४ कलमें आहेत व त्याचें समर्थन करण्याकरितां प्रारंभी नायबदिवान मि. भांडारकर याचे सहीचा १० कलमीं उपोद्धात जोडला आहे. बालविवाह म्हणजे अज्ञानांचा विवाह व अज्ञान म्हणजे पुरी १४ वर्षांचे आंतील मुलगी व पुरा १८ वर्षांचे आंतील मुलगा. अशा व्याख्या करून ज्या कोणा आईबापांस किंवा पालकांस आपल्या अज्ञान मुलाचें लग्नकर्तव्य असेल त्यांनीं अगोदर स्थानिक मॅजिस्ट्रेटची परवानगी घेतली पाहिजे, असा नियम केला आहे. परवानगीचा अर्ज स्टॅप कागदावर असून त्यांत नांव, गांव व लग्न करण्याचीं कारणे दिलीं पाहिजेत. नंतर मॅजिस्ट्रेटानें सुनवणीचा दिवस नेमून अर्जदाराचे जातीचे ३ असेसर नेमावे व त्यासह वर्तमान अर्जांतील कारणांचा व पुराव्याचा विचार करून मर्जी वाटल्यास लग्न करण्याकरितां मोहोरबंद परवाना द्यावा. परवाना द्यावयाचा तो मॅजिस्ट्रेट आणि निदान दोन असेसर यांच्या मते पुढील चार कारणांपैकी एखादें कारण असल्याची खात्री होईल तरच द्यावा. (१) अर्जदार

जाति—बहिष्कृत होत असेल; (२) लग्न न झालें तर सदरहू मुलाचे किंवा मुलीचे बारा वर्षेपर्यंत मुलींच लग्न न होण्याचा संभव असेल; (३) आईबाप किंवा पालक लवकर मरण्याची भीति असेल, व (४) असेंच दुसरे एखादे कारण असेल तर मात्र परवाना द्यावा. मॅजिस्ट्रेट व असेसर यांचा मतभेद झाला तर सुभ्याकडे प्रकरण पाठवून त्याने निकाल करावा. जे आईबाप किंवा पालक हा नियम मोडतील त्यास १०० रु. पर्यंत दंड करावा; पण सदरहू लग्न होऊन २ वर्षे झाली असतील तर मात्र कांहीं करूं नये. प्रत्येक गांवकामगाराने आपले गावांतील असल्या लग्नाची मॅजिस्ट्रेटास वर्दी दिली पाहिजे व ती मिळतांच माजिस्ट्रेटाने काम चालवावे. शेवटी या कायद्याने झालेलें लग्न वेकायदेशीर किंवा रद्द होणार नाही असेही ठरविलें आहे. कायद्याचे समर्थनार्थ मि. भांडारकर यांनी उपोद्धात जाडला आहे त्यांतील कारणे अशींच मौजेची आहेत. या देशांत कायद्याने किंवा रूढीने विवाहाची कनिष्ठ मर्यादा ठरविलेली नाही, म्हणून बालविवाह होतात. प्राचीन काळी व पुराणांतरी ते होत नव्हते. वैदिक मंत्रांवरून विवाह प्रौढ वयांत होत असावे असे दिसते. व बालविवाह धर्मशास्त्राने निषिद्ध केलें आहेत. प्रजोत्पत्ति हा विवाहाचा एक हेतू असल्यामुळे बारावें तेरावें वर्षापर्यंत पात्रता येत नाही व या मर्यादेच्या आंत विवाह केल्यास प्रजा अशक्त होते, म्हणून इल्लींच्या लग्नपद्धतीत फरक करणे जरूर आहे. शहाणे लोकांनी आपणच समजून सुधारणा करावी हें अधिक चांगलें, व वयाची यत्ता हळू हळू वाढत आहे असेही पुराव्यावरून दिसते. गेल्या खानेसुमारीच्या वेळीं गुजराथी व दक्षिणी ब्राह्मणांत अनुक्रमे १३१७ व ११२ पंधरा वर्षांवरील अविवाहित मुली आढळल्या. पण हा अपवाद आहे. तथापि अशी सुधारणा होत असेल तर कायदा करण्याची अधिकच जरूर आहे. शारीर शास्त्राप्रमाणें मुलीला १४ व मुलाला १८ हीं वयें अपुरी आहेत, पण सध्यां लोकांना तेवढी कबूल होतील अशी आशा आहे. १४ व १८ वयाचे पूर्वी विवाह बंद करण्याचा या कायद्याचा उद्देश आहे. पण विशेषप्रसंगी परवाना देण्याचा माजिस्ट्रेटास अधिकार दिला आहे. लोकांवर जुलूम होऊं नये म्हणून शिक्षा फक्त दंडाची ठेविली आहे. असली सुधारणा लोकांनी आपण होऊनच केली पाहिजे. परंतु लोक शहाणे होण्यास अजून कालावधि लागणार असल्यामुळे इल्लींच कायद्यांत होईल तितकें सामाजिक स्वातंत्र्य ठेविलें आहे. लोकांचे आचारांत अतिक्रमण होऊं नये म्हणून या कायद्याची अंमलबजावणी पहिली दहाच वर्षे होईल !

सुधारकांचे आचारविचारांत नेहमी विसंगतपणा असतो तशीच सदरहू कायदा व त्याचीं कारणे यांमधील स्थिति आहे हें थोड्या विचाराने कोणासही कळण्यासारखें आहे. लोकांचे चालीरीतींत अतिक्रम करणारा कायदा सवडीने व हलके हलके आणावयाचा व कांहीं काळ गेल्यानंतर व लोकांना सराव पडल्यानंतर पूर्ण अंमल करावयाचा, असें सर्वसंमत तत्त्व आहे. पण प्रस्तुत कायदा

त्याच कारणाकरितां पहिलीं दहा वर्षे सक्तीनें अमलांत आणावयाचा व पुढें लोकांचे आंगवळणी पडल्यावर अजिबाद रद्द करावयाचा, हा गायकवाडी सुधारणेचा मासला अजब आहे, असें कोण म्हणणार नाही ? किंवा प्रस्तुत कायद्यानें उद्दिष्ट सुधारणा दहा वर्षांत परिपूर्ण होतील व मग कायद्याची जरूरच राहणार नाही असाही कदाचित् विचार असेल. तसें घडून येईल तर आजपासून १० वर्षांनीं गायकवाडी अधिकाऱ्यांचे कर्तबगारीची फारच तारीफ करावी लागेल यांत शंका नाही. जी गोष्ट गेल्या ४०।५० वर्षांत शेंकडों सुधारक वीर व्याख्यानें व सभा करीत असतां घडून आली नाही, ती बडोदे राज्यांत पुढील १० वर्षांत खात्रीनें घडून येणार, १९१३ सालीं बडोदे राज्यांत जिकडे तिकडे प्रौढविवाह व स्वयंवर सुरू होणार; व इंग्रज राज्यकर्त्यांच्या स्वप्नांही आले नसेल असें एक ढळढळीत उदाहरण त्यांचे पुढें उभें राहणार. या कायद्यानें विवाह बेकायदेशीर ठरविलेले नाहीत. तेव्हां वधुवरांचें मुळींच नुकसान नाहीं म्हटलें तरी चालेल. फक्त आईबापांस १०० रुपये दंड भरावा लागणार. म्हणजे लग्नाचे खर्चांत किंवा हुंड्याचे रकमेत आणखी थोडी भर पडली इतकेंच. एक सुधारणा करण्याचे नादांत लग्नादिकांचा खर्च कमी करणें हें जें सुधारणेचें कलम तिकडे गायकवाडी अधिकाऱ्यांचें कसें दुर्लक्ष झालें कोण जाणे ? दंड व्हावयाचा तो पालकासच नसून लग्नांतील साथीदारांसही व्हावयाचा आहे. या साथीदारांत कोण कोण यावयाचे, याचा मात्र कायद्यांत कोठें उल्लेख केलेला दिसत नाही. बहुधा उपाध्ये, करवल्या, समारंभास बोलावलेले लोक, दक्षिणेचे ब्राह्मण, बंड, ताशेवाले, वाजंत्री, गाडीवाले व इतर नोकर चाकर या सर्वांचा साथीदारांत समावेश होण्यास हरकत नाही व या प्रत्येकांस १०० रुपये दंड होऊं लागला म्हणजे सुभ्याचे तिजोरींत पैसा ठेवण्यास जागाही पुरणार नाही; व महाराज सरकारचे विलायतेच्या व काश्मीरच्या प्रवासास रगड पैसा होईल. मॅजिस्ट्रेटानें शिक्षा करावयाची ती मात्र दोन वर्षांचे आंतच केली पाहिजे, हा एक निर्बंध आहे, म्हणून बरें. त्यामुळे कोणाही मनुष्यास बडोदे राज्याबाहेर लग्न केल्यावर दोन वर्षे राहून नंतर निर्धास्तपणें गांवीं येण्यास हरकत नाही. जीं लग्नें बडोदे राज्यांत होतील त्यांकरितांच हा कायदा आहे किंवा राज्यांतील प्रजेनें बाहेर कोठेही लग्न लावलें तरी त्याजवर अंमलबजावणी व्हावयाची याचा कोठें स्पष्ट खुलासा नाही. तसेंच मॅजिस्ट्रेटनें असेसर अर्जदाराच्या ज्ञातीचे निवडावयाचे तेथें ज्ञातिशब्दाची व्याख्याही दिसत नाही. परवाने देण्याचीं दोन तीन कारणे सांगून शिवाय दुसऱ्या पाहिजे त्या कारणांकरितां परवाना देण्याची मुभा ठेवलेली आहे. एकंदरीत मॅजिस्ट्रेटसाहेबांच्या मर्जीवरच बहुतेक इवाला आहे. तेव्हां अर्थातच १०० रुपये दंडाचे ऐवजीं ५० रुपयावरच अर्जदाराचें काम भागल्यास परवाने मिळण्यास फारशी अडचण पडणार नाही. जेथें लग्नाप्रीत्यर्थ शेंकडों रुपये खर्च व्हावयाचे तेथें ५०। ७५ चा आहेर विशेष होईल असें नाही. एकंदरीत

हा कायदा अगदीं निरुपयोगी किंवा स्थानिक मॅजिस्ट्रेटास गरीबगुराबि प्रजेवर जुलूम करण्याचें एक चांगले साधन होईल; त्यापलीकडे त्यापासून फारशी सुधारणा होईलसें दिसत नाहीं. बडोदें शहरांतील महाजन लोकांनीं लगेच सभा भरवून कायद्याविषयीं आपलें प्रतिकूल मत जाहीर केलें आहे. तेव्हां या कायद्या-विषयीं लोकमत कसें काय आहे हे निराळें सांगावयास नकोच.

बालविवाहप्रतिबंधाचा प्रश्न बडोदें राज्यांत आज नवीन उत्पन्न झाला आहे असें नाहीं. सन १८९३ सालीं बालविवाह प्रतिबंधार्थ कायद्याचा एक मसुदा रा. व. पंडित, बरिष्ठ कोर्ट जज यांचे सहीनें प्रसिद्ध झाला होता. तो अगदीं निराळे धोरणावर होता. त्यांतील मुख्य तत्त्व जी काय सुधारणा करणें ती केवळ शार्तांतील पंचाच्या द्वारे करावयाची असें होतें. जर महाराजांस खरो-खर काहीं सुधारणा करणें असेल तर त्याच तत्त्वाचें अवलंबन केलें पाहिजे. केवळ पोषाखी कायदे आज्ञापत्रिकेंत प्रसिद्ध करण्यापासून काहीं फायदा नाहीं इतकीच तूर्त इषारत देऊन हा लांबलेला लेख आम्ही पुरा करतो.

* कै. श्रीधर गणेश जिनसीवाले.

सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः ॥

—तैत्तिरीयोपनिषत्.

प्रो. श्रीधर गणेश जिनसीवाले हे गेल्या मंगळवारीं सुमारे साडे सात वाजतां त्यांचे स्नेही रा. रा. श्रीधरपंत आपटे यांच्या घरीं मुंबईस परलोकवासी झाले, हें कळविण्यास आम्हांस अत्यंत दुःख वाटतें. प्रत्यक्ष नाहीं तरी वर्तमान-पत्रांतून त्यांच्या प्रसिद्ध झालेल्या व्याख्यानावरून प्रोफेसरसाहेबांचा महाराष्ट्रांत कोणासही परिचय झालेला नाहीं असें नाहीं; आणि त्यांचा देशाभिमान, कळकळ, विद्वत्ता, वाचन व मनाचा कांवल्लेपणा वगैरे गुण सर्वास माहीत आहेत. आमच्या युनिव्हर्सिटींतून गेल्या तीस पस्तीस वर्षांत जे काहीं थोडे प्रसिद्ध विद्वान् लोक बाहेर पडले त्यांतच प्रो. जिनसीवाले यांची गणना होती; व पश्चात् यांच्याइतक्या खऱ्या कळकळीचा, विद्वान् आणि बहुश्रुत पुरुष आम्हांस मिळण्यास बराच काल लागेल असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. युनिव्हर्सिटींतून दर वर्षास बी. ए. किंवा एम्. ए. होऊन बरेच लोक बाहेर पडतात; पण शाळेंत, कॉलेजांत व कॉलेज सुटल्यानंतर आमरणांत वाचनाची अभिरुची कायम ठेवून सतत विद्याव्यासंग करणारे आणि अद्यापि रीतीनें संपादन केलेल्या ज्ञानाचा लोकांस फायदा करून देणारे युनिव्हर्सिटीच्या पदवीधरांतही क्वचित् आढळतात. “शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे” असें जें एका पुरातन कवीचें वचन आहे तेंच युनि-

व्हर्सिटीचे पदवीधरांसही लागू पडतें; आणि अशा दृष्टीने पाहिले म्हणजे प्रो. जिनसीवाले यांच्या मृत्यूने आम्हांपैकी एक मोठा विद्वान्, देशाभिमानी आणि खऱ्या कळकळीचा पुरुष नाहीसा होऊन आमचें अपरिहार्य नुकसान झाले असें म्हणणें भाग येतें. प्रो. जिनसीवाले हे ग्वाल्हेर येथे हल्लीं जहागीरदार म्हणून जें जिनसीवाल्यांचें घराणें आहे त्यांपैकीच होत; व वडिलोपार्जित इस्टेटीची योग्य वाटणी होऊन जर प्रोफेसरसाहेबांचा हिस्सा त्यांस किंवा त्यांच्या वाडलास मिळाला असतां, तर प्रोसरसाहेबांस निदान चारपांच लाखांची तरी इस्टेट मिळून ' प्रोफेसर ' याच्याऐवजी त्यांच्या मागे ' श्रीमंत ' हें विशेषण लावावें लागलें असतें. पण दैवगति विचित्र आहे. प्रोफेसरसाहेबांचा जन्म १८५२ इसवीच्या नोव्हेंबर महिन्यांत झाला. तेव्हां त्यांचे वडील व ग्वाल्हेरचें घराणें हीं एकत्रच होती; परंतु पुढे पांच सात वर्षांनीं विभागाच्या वेळीं प्रोफेसरांचे वडील व इतर आत्त यांच्या मध्ये तंटा होऊन " घेईन तर माझ्या वाड्यास येतें तितकें सर्व द्रव्य घेईन, नाही तर भिक्षा मागेन " अशा निश्चयानें वडील ग्वाल्हेरीहून निघाले, व लक्ष्मीस अखेरचा नमस्कार करून आपल्या अल्पवयी चिरंजीवासह नगर जिल्ह्यांत येऊन राहिले. यावेळीं यांच्या उदरनिर्वाहाचें साधन म्हणजे खरोखरच ब्राह्मण्याचा सहज अधिकार किंवा माधुकरी होय. वडिलांचा हा करारीस्वभाव जन्मतःच मुलामध्ये उतरला होता असें प्रोफेसरसाहेबांच्या चरित्रावरून दिसून येतें. असो; उभयतां बापलेकांची जोडी अशा रीतीनें लक्ष्मीचा परित्याग करून आल्यावर मुलांकडून विद्याभ्यास करवून त्यास हुषार करावयाचें असा तीर्थरूपांनीं संकल्प केला; दारिद्र्यादि संकटावस्थेतही परमेश्वरकृपेनें तो तडीस गेला. प्रो. जिनसीवाले यांचा लहानपणचा विद्याभ्यास कांहीं नगरास व कांहीं पुण्यास झाला होता; व तो सर्व कांहीं लोकांच्या मदतीनें व कांहीं स्वतःच्या हुशारीनें, स्कॉलरशिप्स किंवा बक्षिसें मिळवून त्यांनीं केलेला होता. पुढे कॉलेजांत आल्यावरही अशाच प्रकारच्या मदतीनें त्यांनीं आपला अभ्यास पुढे चालविला. व १८७२ मध्ये बी. ए. परीक्षा पास होऊन फेलोशिप मिळाल्यावर १८७६ सालीं ते एम् ए पास झाले. आणि नंतर डेक्कन कॉलेज सोडले. कॉलेजांत असतांना यांचा ऐतिहासिक वाचनाबद्दल चांगला लौकिक होता. व प्रो. वर्डस्वर्थसारख्या विद्वानांची यांच्यावर पूर्ण मर्जी होती. इतिहास, तर्कशास्त्र, अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान व संस्कृत हे यांचे आवडीचे विषय असत; आणि कॉलेजांत असतांना या विषयांवरील अनेक पुस्तकांचीं टिपणें किंवा ' नोट्स ' जितक्या यांनीं हातानें लिहून काढल्या होत्या तितके त्या विषयाचें वाचनही सामान्य विद्यार्थ्यांच्याकडून होत नसे. अर्थात् कॉलेजापासून या विषयांतील प्राविण्याबद्दल यांची कीर्ति होती व तीच अखेरपर्यंत आपल्या उद्योगानें व व्यासंगानें त्यांनीं कायम ठेवली होती. कॉलेजांतील परीक्षा पास होऊन पुढे पुष्कळांनीं नोकरीनें किंवा अन्य तऱ्हेनें हजारों रुपये कमाविले आहेत; पण प्रो. जिनसीवाले

यांजपार्शी जसा पांच सहा हजारांचा निवडक पुस्तकसंग्रह होता तशा प्रकारच्या पुस्तकसंग्रहांत पदरचे पैसे खर्च करणारे ग्रॅज्युएट विरळाच आढळतात ! कॉलेज सोडल्यावर कांहीं वर्षेपर्यंत हे पुणे येथील हायस्कुलांत मास्तर होते व नंतर त्यांनी मुंबईच्या विल्सन कॉलेजांत संस्कृतच्या प्रोफेसराची जागा पत्करली. हे काम त्यांनीं सुमारे १४।१५ वर्षे केलें; परंतु कांहीं उपद्रव्यापी मंडळींच्या खटपटीनें त्यांस पुढें या जागेचा राजीनामा देणें भाग पडलें. ह्या प्रसंगाची हकीगत त्यावेळीं प्रसिद्ध झालेलीच आहे. करितां त्याची द्रिष्टी येथें करीत नाहीं. इतकेंच सांगतों कीं, त्यावेळीं झालेलीं सर्व कृत्ये जर बाहेर पडतील तर प्रो. जिनसीवाले यांच्या त्या वेळच्या प्रतिपक्ष्याची अनुदारता आणि खोटेपणा हीं मात्र अधिक व्यक्त होतील. प्रो. जिनसीवाले यांच्या अंगीं कांहीं दोष नव्हते असें आम्ही म्हणत नाहीं. जो पुष्कळप्रसंगीं गुण असतो तोच एखाद्या प्रसंगीं अवगुण होतो हे संसारांतील तत्त्व सर्वास माहीत आहे; व कांणत्याही पुरुषाच्या चरित्राची मीमांसा करतांना हे तत्त्व नेहमीं लक्षांत ठेविलें पाहिजे. परंतु तसें कांहीं एक न करतां व प्रो. जिनसीवाले यांच्या मनाचा कोवळेपणा किती होता हे लक्षांत न आणतां त्यांनीं आपल्या बायकोस एका प्रसंगीं थोडी शिक्षा केली, यावरून गवगवा करून त्यांच्या हितशत्रूंनीं त्यांस नोकरी सोडण्याचा प्रसंग आणिला हे लक्षांत आणलें म्हणजे “ तत्को नाम भवेत् गुणो हि गुणिनां यो दुर्जनैर्नाकितः ” या सुभाषिताची आठवण झाल्याखेरीज राहत नाहीत. असो; प्रो. जिनसीवाले यांनीं ही जागा सोडल्यावर मरेपर्यंत आपला निर्वाह सदर मुदतींत त्यांनीं जो कांहीं द्रव्यसंचय केला होता त्यावरच चालविला होता. कॉलेजांतील अभ्यास परिपूर्ण झाल्यावर त्यांचें लग्न झालें व त्यास एक मुलगाही झालेला होता. पण दोन वर्षांपूर्वीं त्यांची पत्नी व मुलगा हीं दोघेही प्लेगनें वारलीं; व या आकस्मिक घात्यानें शेवटीं शेवटीं त्यांचें मन फार उद्विग्न झालें होतें. तथापि, मूळचा स्वभाव निश्चयी असल्यामुळे त्यांनीं आपला आयुष्यक्रम पूर्वीप्रमाणेंच अबाधित चालू ठेविला होता. त्यांस आग्रही म्हणून कांहीं लोक दूषणें देत असत, परंतु हंसस्वरूप स्वामींचीं पुणे येथें जेव्हां व्याख्यानें झालीं तेव्हां त्यांच्या व रा. टिळक यांच्या दरम्यान सभेंत उघड मतभेद व वाद होऊनही त्यांनीं पुन्हां रा. टिळकांशीं आपलें वर्तन पूर्वीप्रमाणेंच ठेविलें हे ज्यांनीं पाहिलें आहे त्यांस त्याच्याठायीं मनाचा कोवळेपणा, सत्यनिष्ठा व स्वदेशावद्दलची प्रीति हे गुण आग्रहापेक्षां अधिक जागृत होते याबद्दल दुसरा पुरावा देण्याची जरूरी नाही. प्राचीन हिंदुधर्मावर त्यांची अतिशय श्रद्धा होती. तथापि, वेद पौरुषेय आहेत अशी त्यांच्या मनाची खात्री झाली असल्यामुळे ती गोष्ट सभेंत उघडपणें बोलून दाखविण्यास त्यांनीं कधींही कमी केलें नाही. ही गोष्ट लोकांस प्रिय नाही हे त्यांस कळत नव्हतें असें नाही, इतकेंच नव्हे तर श्रुतिस्मृतींचें प्रामाण्यही त्यांस पूर्णपणें कबूल होतें. तथापि ‘ सत्य ते सत्य ’ या न्यायानें त्यांचें याबद्दलचें मत स्पष्टपणें सांगण्यास ते नेहमीं तयार

असत. अनेक देशांच्या इतिहासाच्या वाचनाने आपल्या देशाच्या राजकीय स्थिती-संबंधानेही त्याचे विचार राज्यकर्त्यांस किंवा त्यांच्या खुषमस्कऱ्यांस गोड न वाट-
तील अशा प्रकारचे होते. तथापि परमेश्वरकृपेने आमचा देश याही विपत्तींतून
केव्हांना केव्हां बाहेर पडेल असा त्यांचा स्वतःच्या मनोवृत्तीवरून व इतिहासाच्या
वाचनाने पूर्ण ग्रह झाला असल्यामुळे त्यांनी यासंबंधाची आपली मते स्पष्टपणे
बोलून दाखविण्यास कधीही कसूर केली नाही; किंबहुना हे आपले प्रमुख कर्तव्य
आहे असा त्यांचा ग्रह झालेला होता. व त्याची वाणी जात्याच रसाळ असल्या-
मुळे एखाद्या प्रसंगी अनेक देशांच्या इतिहासाच्या आधारें जेव्हां या देशाच्या
स्थितीसंबंधाने ते बोलत तेव्हां हजारों लोकांच्या चित्तवृत्ति त्यांच्याप्रमाणेंच क्षणभर
धुव्ध झाल्याखेरीज राहत नसत. अमुक एक विषय अमुक एक काळांत व्यव-
स्थित रीतीने मांडण्याची किंवा तो कागदावर लिहून काढण्याची शैली प्रोफेसर
साहेबांच्या अंगांत नव्हती हे खरे आहे; आणि त्याचप्रमाणे दहापांच माणसे एके-
ठिकाणी गोळा करून त्या सर्वांस आपल्या कक्षांत ठेवून एखादे कार्य सिद्धीस
नेण्यास ज्या गुणाची अंगी अपेक्षा असते तशा प्रकारचा गुणही प्रो. जिनसीवाले
यांच्या अंगी विशेष नव्हता असे म्हटलें तरी चालेल. पण अमुक एक गुण अंगी
नाहीं, म्हणून एखाद्या पुरुषाच्या अंगी असलेल्या इतर गुणांचेही गौरव न
करणे आमच्या मते दुर्जनतेचें लक्षण होय. देशाबद्दल खरी कळकळ व प्रेम,
इतिहासाचे विस्तृत व व्यापक अवलोकन, सतत विद्याव्यासंग, अलीकडे
सुशिक्षितांमध्ये ज्या व्यसनाचा प्रसार होत चालला आहे त्यापासून किंवा
इतर व्यसनांपासूनही अलसता, शुद्ध आचरण, सत्यनिष्ठा, गोड आणि
अस्खीलत वाणी, स्वधर्मावर पूर्ण निष्ठा, आणि तीनतीन चारचार
तासपर्यंत अस्खलित भाषण करण्याइतकें शारीरिक आणि मानसिक सामर्थ्य हे
गुण जर कोणाही पुरुषास लोकमान्य व लोकप्रिय होण्यास पुरेसे नाहींत; तर ज्या
देशांत अशी स्थिति आहे त्या देशाचे दुर्दैव होय असे समजलें पाहिजे. प्रो.
जिनसीवाले यांच्या भाषणांत पाल्हाळ पुष्कळ असे, असा एक त्याजवर
आक्षेप होता. पण हे लक्षांत ठेवावयास पाहिजे होतें कीं, ते जीं व्याख्याने देत तीं
ज्ञानच्छूंकरीतां होती; व ज्यास सदर ज्ञातीची अपेक्षा नाहीं त्यांनीं व्याख्यान
सोडून जाण्यास प्रो. जिनसीवाले यांची कधीही हरकत नव्हती. “वाणी ममैव
सरसा यदि रंजयित्री न प्रार्थये रसविदामवधान दानम् ॥” या वत्तावरच त्यांची
मोठी भिस्त होती; आणि ते उभे राहून बोलूं लागले असतां त्यांच्या रसाळवाणीनें
पुष्कळ लोकांस त्यांच्या इच्छेविरुद्धही बांदिवान करून सोडलेले आहे. असो;
गेत्या नोव्हेंबर डिसेंबरांत पुण्यास प्लेग असल्यामुळे त्यांचे मित्र डॉ. तळवळकर
यांचेकडे बडोद्यास राहण्यास ते गेले होते, व तेथून नुकतेच ते मुंबईस आले
असून गणपतीचे उत्सवाकरितां पुण्यास येण्याचा त्यांचा विचार होता. बडोद्यास
त्यांची काही व्याख्यानं झालीं आणि मुंबईसही नुकतेंच नॉव्हेल्टी थिएटरांत

त्यांच्या वक्तृत्वाचा लाभ तेथील लोकांस मिळाला. पण हे त्यांचे वक्तृत्व शेवटचे होय असे तेव्हा कोणासही वाटले नाही. रविवार ता. १६ रोजी नित्याप्रमाणे ते ब्राह्मणसभेत संध्याकाळी जाऊन विन्हाडी आले आणि जेवणखाण करून मंडळींशी कांहीं वेळ बोलतही बसले होते. ह्या संबंध दिवसांत अगर या पूर्वी दोन तीन दिवसही त्यांच्या मनाला तास किंवा श्रम होईल अशी कोणतीही गोष्ट म्हणजे व्याख्यान, वादविवाद वगैरे घडून आली नव्हती. रविवारी रात्री ते नेहमी प्रमाणेच निजावयास गेले; आणि सुमारे घटकाभरांनं आंथरुणांत कण्हावयास लागले. तेव्हा शेजारच्या मंडळींनी त्यास जागे केले, आणि काय होतं म्हणून विचारिले. सर्वोगास घाम आला आहे व मुंग्या येतात असे त्यांनी सांगितले. तेव्हा डॉ. देशमुख जवळच होते त्यास बोलावून आणिले. तोंपर्यंत त्यास शुद्धि होती. परंतु ती लवकरच नाहीशी होऊन अखेरपर्यंत ते बेशुद्ध होते. डॉक्टरांच्या पीक्षेवरून असे कळते की, त्यांच्या मस्तकांत रक्त एकाएकी चढून अर्धांग वायू होते वेळीं जसा झटका येतो तसा झटका आलेला आहे; आणि मेंदूतील एखादी शीर फुटून रक्तही मेंदूत जाऊं लागलें आहे. अशा प्रकारचा रोग दुःसाध्य असतो. औषधोपचार जेवढे करावयाचे तेवढे केले; पण त्याचा कांहीं एक उपयोग न होतां प्रो. जिनसीवाले यांस वर लिहिल्याप्रमाणे मंगळवार तारीख १८ रोजी सकाळीं ७ वाजतां बेशुद्धीतच देवाशा झाली. त्यांच्या स्मशानयात्रेची हकीकत दुसरीकडे दिलीच आहे. त्यांच्या पश्चात् त्यांची बहीण व चुलत भावाचा मुलगा हेच काय ते जवळचे आस आहेत. पण यांपैकीं मरणसमयी त्यांच्याजवळ कोणीही हजर नव्हते. यांची शरीर प्रकृती सामान्यतः निकोप होती; व एकावनाव्या वर्षी त्यांजवर एकाएकी असा प्रसंग येईल असे कोणासही वाटले नव्हतं. परंतु ईश्वरी नेमानेम कहीं विचित्र असतात; आणि ते अशा उदाहरणावरूनच आमच्या प्रत्ययास आणण्याची ईश्वराची इच्छा असते असे म्हणणें भाग येतें.

असो; वरील हकीकतीवरून प्रो. जिनसीवाले हे कोणत्या प्रकारचे मनुष्य होते हे सामान्यतः लक्षांत येईल. परंतु ज्याकरितां त्यांच्यासाठीं आम्हांस इतक्या वाटते त्यांचे कारण निराळेंच आहे. इंग्रजी विद्येचा या देशांतील ज्या पुरुषांच्या बुद्धीवर संस्कार झालेला आहे त्यांच्यामध्ये प्रो. जिनसीवाले यांचें उदाहरण हे एक विशिष्ट प्रकारच्या तत्त्वाचें द्योतक होतें; व यांच्या चरित्रासून कोणास कांहीं धडा घ्यावयाचा असेल, तर तो या संबंधाचाच होय. सामान्य प्रतीच्या निश्चयी पुरुषांच्या बुद्धीतही इंग्रजी विद्येने हिंदुधर्म, हिंदुआचार, हिंदुगृहस्थिति या संबंधानें व्यामोह उत्पन्न होऊन त्याबद्दलच्या त्यांच्या मतांत आणि आचारत एक प्रकारचा दुहेरीपणा किंवा द्विधाभाव उत्पन्न होत असतो; आणि पुष्कळ वेळां हे करूं कीं तें करूं, विजार घालूं कीं धोतर नेसूं, बायकोस शिक्षण देऊं कीं न देऊं, आपल्या देवळांत जाऊन मूर्तीस नमस्कार करूं कां ख्रिस्ती लोकांसारखे बिनमूर्तीचें देवालय करून तेथे प्रार्थना करूं, संध्या करूं कीं प्रार्थना गीतें म्हणूं,

अशा प्रकारच्या संशयांनी त्याचें मन घोंटाळून जाऊन कित्येकदां तो “ न संध्यां संधत्ते नियमित निमाजान्नकुशते ” अशा प्रकारें कांहींच करीत नाहीं, किंवा कांहींतरी आचरट आचरण करीत सुटतो. इतकेंच नव्हे, तर पाश्चिमात्य व पौर्वात्य सुधारणांची जी हल्लीं टक्कर चालू आहे, त्यांत इंग्रजी शिक्षणानें सुशिक्षित झालेल्या वर्गाच्या मनाची स्थिती अशी होणें स्वाभाविकच आहे. अशा रीतीनें आपल्या मनाचें समाधान करून घेत असतात. हे त्यांचे विचार बरोबर नाहींत हें प्रतिपादण्यास प्रो. जिनसीवाले हे एक चांगलें उदाहरण होतें. प्रो. जिनसीवाले यांची विद्वत्ता इतर एम्. ए. पेक्षां कांहीं कमी नव्हती, कांकणभर जास्तच होती हें कोणासही कबूल करावें लागेल. पण इंग्रजीचा अभ्यास पुरा होण्यापूर्वी त्यांच्या घरचें जें त्यांस शिक्षण होतें, वडिलांपासून जे अनुवंशिक संस्कार त्यांच्यामध्ये आलेले होते व दारिद्र्योदकानें ज्यांचीं मुलें खोल गेलेलीं होती त्या संस्कारामुळे इंग्रजी विद्येचा वर लिहिलेला अनिष्ट परिणाम त्यांच्या मनावर झाला नाहीं. मी हिंदु आहे, माझा धर्म वैदिक आहे, त्या धर्माच्या परंपरेनें ईश्वरोपासनेचा जो मार्ग लावून दिला आहे तो बदलण्याची कांहीं आवश्यकता नाहीं, तो मला पाळला पाहिजे, व त्यांतच माझें व माझ्या देशाचें कल्याण आहे; सारांश मी हिंदु आहे, हिंदु राहीन, हिंदु मरेन आणि हिंदु-त्यानेंच आपला अभ्युदय केव्हांना केव्हां तरी संपादन करीन असा त्यांचा पूर्ण विश्वास होता; आणि तो विश्वास बदलण्यास पाश्चिमात्य शिक्षणाची सबब इतर सुशिक्षित पुढें आणतात ती खरी नाहीं असें त्यांनीं आपल्या आचरणांवरूनच सिद्ध केलें होतें. प्रो. जिनसीवाले यांच्या चरित्रापासून तरुण मंडळीनें जर कांहीं विशेष बोध घ्यावयाचा असेल तर हाच होय. वारा वाहील तशी पाठ फिरविण्याची ज्यांना संवय आहे, उपहासास किंवा त्रासास न जुमानतां आपलेपणा कायम ठेवण्याचें ज्यांच्या आंगां घैर्य नाहीं अशा लोकांनीं प्रो. जिनसीवाले सारख्यांची थट्टा केली आहे व पुढेंही करतील. पण तरुण पिढीनें एवढी गोष्ट लक्षांत ठेवावी कीं, देशामध्ये कांहीं करारी पुरुष उत्पन्न होऊन त्यांच्या हातून देशाचें जर कांहीं कल्याण व्हावयाचें असेल तर तें या मार्गानें व्हावयाचें नाहीं. प्रो. जिनसीवाले यांस सुधारणा नको होती असें नाहीं, किंबहुना ज्या आपल्या पत्नीस गृहकृत्यांत थोडीशी चूक केल्यामुळे त्यांनीं शिक्षा केली असा बोभाटा झालेला आहे त्या पत्नीस संस्कृत व इंग्रजी शिक्षण देऊन विद्वान् करण्याचें त्यांच्या मनांत होतें व त्या त्या प्रमाणें त्यांनीं तजवीजही केली होती, हें त्यांच्या मित्रांपैकीं पुष्कळांस माहीत असेलच. पण अशा प्रकारची सुधारणा करणें जरी त्यांस पूर्णपणें संमत होतें तरी इतर बाबतींत ‘ डबल लार्डफ ’ म्हणून जो कांहीं आचरटपणा सुरू झाला आहे तो त्यांस बिलकूल मान्य नव्हता; आणि त्यांचा स्वभाव जात्याच निश्चयी असल्यामुळे ते त्याचा निषेधही मोठ्या निश्चयानें आणि निग्रहानें

करीत असत. पाश्चिमात्य विद्येचा खिस्ती धर्मातील विद्वानांवर जर वाईट परिणाम होत नाही असे ग्लॅडस्टनसारख्यांच्या चरित्रांवरून आम्हांस समजते तर आम्हांवरच तसा परिणाम होण्यास धार्मिक व गृहशिक्षणाचा अभाव वगैरे दुसरी कांहीं कारणे आहेत. अशी इतिहासावरून त्यांची खात्री झालेली होती; व त्यामुळे 'डबल लार्डफ' किंवा वर सांगितलेली द्विधाभाव किंवा चलबिचल त्यांस केव्हांही कोणत्याही बाबतीत खपत नसे. आमच्या सामाजिक व धार्मिक वर्तनाच्या तराजूची दांडी हल्लींच्या परिस्थितीत उजू राहण्यास विद्वत्तेने व स्वतःच्या आचरणाने ही गोष्ट प्रतिपादन करणाऱ्या पुरुषांची आम्हांस अत्यंत जरूर आहे. प्रो. जिनसीवाले हे अशा प्रकारचे पुरुष होते. आणि त्यांच्या मरणाने जे आमचे मोठे नुकसान झाले ते हेंच होय की, गृहशिक्षणाच्या अभावामुळे किंवा हिंदु रितीभातीच्या किंवा धर्माच्या अज्ञानामुळे अथवा आपले बापचुलते इंग्रजी शिक्षणाने 'डबल लार्डफ'चे झाले म्हणून त्यांच्या उदाहरणाने ज्यांची मने हल्लींच्या काळांत चंचल होतात किंवा होण्याचा संभव आहे, त्यांस अधिकाराने दोन गोष्टी सांगून पुनः ताळ्यावर आणण्याचा उद्योग करणारा आमच्यापैकी एक मोठा पुरुष नाहीसा झाला. एम्. ए. झालेले किंवा संस्कृताचे अथवा इतिहासाचेही चांगले अध्ययन केलेले पुरुष प्रो. जिनसीवाल्यांप्रमाणे सध्या आहेत व पुढेही होतील. पण वर जो त्यांचा विशिष्ट गुण सांगितला आहे तो उत्तरोत्तर महाग होत चालला आहे; व तो दुर्मिळ न होण्याची जर कांहीं तजवीज करावयाची असेल तर त्यांपैकी मुख्य तजवीज म्हटली म्हणजे प्रो. जिनसीवाले यांचे उदाहरण आमच्या तरुण पिढीने लक्षांत ठेवावे हेंच होय. दडनिश्चय, व करारीपणा हे गुण कांहीं अंशीं आनुवंशिक आहेत हे खरे; पण उदाहरणाने, उपदेशाने, विचाराने आणि अभ्यासाने हें गुण बऱ्याच अंशीं येऊ शकत नाहीत असे नाही. करितां प्रो. जिनसीवाले हे तरुण पिढीस उपदेश करीत असत, म्हणजे "सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्याय प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवोभव । पितृदेवोभव । आचार्यदेवोभव । यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । इ०" तोच बोध त्यांच्या चरित्रापासून घेण्यास विनंति करून व प्रोफेसरांसारखे निश्चयी व विद्वान् पुरुष पुनः लवकरच आमच्यामध्ये निर्माण होवोत, अशी परमेश्वराजवळ प्रार्थना करून हा दुःखदायक मृत्युलेख पुरा करितों.

✽ प्रो. रानडे यांचा नवा इंग्रजी-मराठी कोश.

कोश आणि व्याकरण ही कोणत्याही भाषेच्या उत्कर्षाची प्रधान अंगे होत. जामदारखान्यांत केवळ रत्ने पुष्कळ आल्याने भागत नाहीत, तर ज्याप्रमाणे जामदारखान्याच्या मालकाजवळ सदर रत्नांच्या रूपाची, वर्णाची व किंमतीची याद असावी लागते, तद्वत्च भाषेचे शब्दभांडागार वापरणाऱ्या लोकांची स्थिति होय. भाषेस जे प्रौढ स्वरूप प्राप्त होते ते त्यांतील शब्द संचयामुळे होत असते. पण आपणाजवळ शब्दसंचय आहे किती, असलेला पुरा नसल्यास नवीन किती मिळण्याचा संभव आहे, असलेल्या संचयाची योग्यता काय आणि त्याच्यामध्ये अर्थद्योतकपणा किती किंवा वतनदारी कोणत्या प्रकारची आहे हे जर नीट लक्षांत नसेल, तर शब्दसंचय पुष्कळ असूनही त्याचा उपयोग चांगल्या रीतीने करता येणे शक्य नाही. भाषेस कोशाची आणि व्याकरणाची जी मदत होते ती याच कार्भी होय; आणि या कारणामुळेच जगांतील नव्या जुन्या सर्व प्रौढ भाषांचे कोश व व्याकरणे झालेली आपल्या दृष्टीस पडतात. व्याकरण हे वेदांचे मुख व निरुक्त हे कान आहेत असे षडांगांतील दोन अंगासंबंधाने प्राचीन उल्लेख आहे. अशा दृष्टीने पाहिले म्हणजे कोश आणि व्याकरण हे दोनही भाषेचे जीवप्राणच समजले पाहिजेत. ज्या सिद्ध पुरुषांच्या जिह्वाशी सरस्वती वास करीत असते त्यांस कोशाची अगर व्याकरणाची तादृश जरूर लागत नाही, एवढ्यावरून कोश आणि व्याकरण हीं साधने भाषेच्या अभिवृद्धीस आवश्यक नाहीत असे जर कित्येकांचे मत असेल तर ते अगदी चुकीचे आहे. 'ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोनुधावति' हे वचन जरी खरे असले तरी सर्वच ग्रन्थकारांचा अधिकार एवढा मोठा असतो असे नाही. वादेवीचे मंदीर लुटण्याची निसर्गतःच ज्यास पूर्ण मोकळिक मिळाली आहे त्यांची आणि भाषेतील इतर ग्रन्थकारांची तुलना करू लागल्यास पुष्कळ प्रसंगी 'घटानां निर्मातुस्त्रिभुवन विधातुश्च कलहः' असे म्हणण्याची पाळी आल्याखेरीज रहावयाची नाही. सारांश, देशांत संपत्ति कितीही विपुल असली तरी तिचा एके ठिकाणी ज्याप्रमाणे व्यवस्थित संग्रह करावा लागतो तद्वत्च व्याकरणाच्या कसोटीस लावून शब्दरत्ने मोठ्या काळजीने आणि व्यवस्थित रीतीने संग्रहित करावी लागतात. हे काम मोठ्या मेहनतीचे, विद्वत्तेचे, आस्थेचे आणि शोधपूर्णक विवेचनाचे असते. भाषेचे घटकावयव काय, प्रसंगानुसार यौगिक किंवा व्युत्पत्तिदृष्ट्या समानार्थक शब्दांची रूढ भाषेत भिन्नार्थी योजना कशी करतात, त्यांतील भेदाभेद कोणते आणि ते पाहिल्यापासून तसेच कायम आहेत की, भाषेच्या वाढीबरोबर बदलत चाललेले आहेत, नव्या कल्पना, नवे विचार भाषेमध्ये घेण्यास जी द्वारे आहेत ती भाषेच्या अभिवृद्धीस पुरेशी विस्तृत आहेत की, अधिक विस्तृत करावयास पाहिजेत, एकच

भाषा बोलणारे परंतु निरनिराळ्या प्रांतांत राहणारे अशा लोकांत प्रयोगांचीं किंवा शब्दांचीं निरनिराळीं स्वरूपे कशी होतात, त्यांतील ग्राह्य कोणतीं आणि अग्राह्य कोणतीं, शुद्ध कोणतीं, अशुद्ध कोणतीं, इत्यादि अनेक गोष्टींचें धोरण ठेवून कोशकारांस आपलें काम करावें लागतें. संस्कृत भाषेंत छपन्न कोष आहेत, पण त्यांत अमरकोशाचीच योग्यता कां विशेष धरली जाते याचा ज्याने थोडाबहुत विचार केला असेल त्यास आमच्या म्हणण्याचा प्रत्यय आल्याखेरीज राहणार नाही. त्यांतून अलीकडे अलीकडे जगांतील सर्व भाषांचा अभ्यास पाश्चिमात्य विद्वानसमूहांत सुरू झाला असल्यामुळे निरनिराळ्या भाषेंतील शब्दांची तुलना करणें हा कोशकारांस एक अधिक विषय झाला आहे. आणि सर्वांचा विचार करून स्वभाषेंत कोश करणें मोठ्या विद्वत्तेचेंच नव्हे तर मोठ्या परिश्रमाचेंही काम झालें आहे.

स्वभाषेंतल्या स्वभाषेंत कोश रचना असली तरी कोशकारांस किती गोष्टींकडे लक्ष पुरवावें लागतें हें या गोष्टींवरून कळून येईल. परंतु एका भाषेंतील विचार जेव्हां दुसऱ्या भाषेंत उतरावयाचे असतात, तेव्हां कोशकारांस बरेचपेक्षाही अधिक परिश्रम करावे लागतात; इतकेंच नव्हे, तर एका भाषेच्याऐवजीं दोन्ही भाषांचेही पुरें ज्ञान त्यास असावें लागतें. तशांतून एक भाषा अभिवृद्धीच्या शिखरास पोचलेली आणि दुसरीच्या अभिवृद्धीस नुकताच आरंभ झालेला अशी स्थिति असेल तर मग कांहीं विचारावयासच नको. कोणतीही भाषा घ्या, त्यांतील शब्दसमूह ती भाषा बोलणाऱ्या लोकांच्या विचाराचे, ज्ञानाचे किंवा एकंदर समाजस्थितीचे चित्राप्रमाणें द्योतक असतात; किंबहुना एखाद्या तळ्यांत सभोंवारच्या वस्तूंचें जसें प्रतिबिंब पडतें त्याचप्रमाणें प्रत्येक देशांतील लोकांच्या आचारविचारांचें, धर्माचें, नीतीचें, तत्त्वज्ञानाचें, व्यापाराचें व समाजस्थितीचें चित्र त्यांच्या भाषेंत उतरलेलें असतें असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. 'वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्वितिस्तुताः' असें जें मनूतें म्हटलें आहे तें अगदीं यथार्थ आहे; व त्यामुळेच भाषेच्या अभिवृद्धीवरून लोकांची स्थिति व लोकांच्या स्थितीवरून भाषेची अभिवृद्धि यांबद्दल सहज अनुमान करतां येतें. आतां ही गोष्ट उघड आहे कीं, निरनिराळ्या देशांत निरनिराळ्या धर्मानें आणि निरनिराळ्या परिस्थितींत वागणाऱ्या लोकांचे विद्या, धर्म, नीति, व्यवहार किंवा त्यासंबंधाचे विचार बरेच भिन्न भिन्न असले पाहिजेत. अर्थात् भिन्न भिन्न देशांतील लोकांच्या भाषेंतील शब्दसमूहही भिन्नभिन्न अर्थांचा द्योतक असला पाहिजे. अशा भिन्न भिन्न शब्दसंग्रहाची तुलना करणें म्हणजे अमेरिकेंतील अँडीस युरोपांतील आल्प्स आणि आशियांतील हिमालय यांपैकीं कोणत्या तरी एका पर्वताचें वर्णन दुसऱ्या पर्वताच्या वर्णनांत असलेल्या शब्दांनीं व्यक्त करण्यासारखें आहे. मानवजातीच्या व्यवहारांत जे शब्द सामान्य असतात तेथें विशेष पंचार्थ पडत नाही; पण प्रत्येक देशांतील लोकांच्या विशिष्ट

विचारांचें, मनोधर्माचें किंवा मनोविकारांचें अथवा सुखःदुःखाचें चित्त ज्या शब्दांत असतें तशा शब्दांची तुलना करण्याचा प्रसंग आला म्हणजे कोशकारांस पुष्कळ अडचण व त्रास पडतो. त्यांतून एक भाषा प्रगल्भ व दुसरी बाल्यावस्थेंत असेल तर ही अडचण कधी कधी इतकी दुर्घट होते की, परिभाषेतील शब्द जशाचा तसा ठेवून त्याचा कसाबसा विस्तृत अर्थ देऊनच काम भागवावें लागतें. एखाद्या नागरिक प्रौढ वधूच्या श्रृंगारांतील नखरा खेडेगांवांतील मुग्धवधूजनांच्या विलासानें व्यक्त करणें जितकें अवघड आहे तितकेंच प्रौढ भाषेतील शब्दांचे निरनिराळे वाच्य किंवा व्यंग अर्थ त्यापेक्षां कमी दर्जाच्या भाषेतील शब्दांनां स्पष्ट करणें दुर्घट होय. त्यांतूनही जेव्हां निरनिराळ्या भाषेतील म्हणांचा विचार किंवा तुलना करावी लागते तेव्हां पुष्कळ वेळां ही अडचण अपरिहार्य अशी भासू लागते. तथापि, कोशकारानें जें काम पत्करलें असतें त्याच्या सांगतेस या सर्व अडचणींचा यथाशक्ति त्यास परिहार करावा लागतो. अर्थात् हें काम सर्वोर्शा पूर्ण होणें कधींच शक्य नसतें, पण पूर्व ग्रन्थकारांच्या किंवा कोशांच्या सहाय्यानें आणि समकालिन विद्वत् समूहांच्या मदतीनें जेथवर मजल पोंचविणें शक्य असेल तेथवर इष्ट कार्याची मजल नेणें हें प्रत्येक कोशकाराचें कर्तव्य आहे; आणि कोणत्याही कोशाचें परीक्षण करतेवेळीं या सर्व गोष्टींचा अवश्य विचार केला पाहिजे. इंग्रजी भाषेचा पहिला कोश डॉक्टर जॉन्सननें केला, व तेव्हां भाषेच्या वाढीस अवश्य लागणारे लॅटिन व ग्रीक भाषेतील पुष्कळसे शब्द त्यानें इंग्रजी कोशांत सामील केले. पण हल्लींचे इंग्रजी भाषेचें स्वरूप पाहिलें तर या अवजड शब्दांच्या ऐवजीं सोपे शब्द घालण्याची प्रवृत्ति नजरेस येते. तथापि येवढ्याच करितां जॉन्सन यांस दोष देणें कधींच वाजवी होणार नाही, भाषेची अभिवृद्धि पुढें कशी व्हावी याबद्दल जरी आज थोडेंबहुत अनुमान करतां आलें तरी पुढें जी अभिवृद्धि सर्वोर्शा तशीच होते असें नाहीं, सबब वाढत्या भाषेचा कोश करणारानें आपल्या किंवा आपल्या वेळच्या समजुतीप्रमाणें आपलें काम पुरें करून टाकणें एवढेंच त्याचें कर्तव्य आहे व तें केलें म्हणजे त्यानें आपलें काम चांगल्या रीतीनें बजावलें, असें म्हटलें पाहिजे.

हे विचार सुचण्याचें कारण प्रो. एन्. बी. रानडे बी. ए. यांनीं विसाव्या शतकांतील इंग्रजी-मराठी कोशाचा आमच्याकडे पाठविलेला पहिला भाग होय. अशा प्रकारचा पहिला मराठी कोश म्हटला म्हणजे कॅडीसाहेबांनीं केलेली इंग्रजी-मराठी डिक्शनरी आहे. पण ही डिक्शनरी अव्वल इंग्रजी असल्यामुळे गेल्या ५० वर्षांत मराठी भाषेच्या शब्दसंग्रहांत जी भर पडलेली आहे किंवा भाषेच्या स्वरूपांत जो फरक पडलेला आहे तो कॅडीसाहेबांच्या डिक्शनरींत आढळून येत नाही. उलट कित्येक वेळां केवळ या डिक्शनरीच्या सहाय्यानें इंग्रजीतून मराठींत भाषांतरें परकीय लोक Sugar coated याचें “ साखरावगुंठित ” असें भाषांतर करून न जाणतां आपणांस व आपल्या भाषांतरास उपहासास पात्र करून घेतात.

भाषा हा विषयच असा कांहीं नाजुक आहे कीं, जेव्हां एखाद्या भाषेत नवे विचार व्यक्त करावयाचे असतात तेव्हां ती ज्यांची स्वभाषा आहे त्यांच्या हातून ते जसे व्यक्त होतात तसे इतरांच्या हातून होत नाहीत. मिशनरी लोकांनीं केलेल्या बायबलाच्या भाषांतरावरून ही गोष्ट उघड होत आहे. हे मिशनरी किंवा कॅंडीसाहेब यांना महाराष्ट्रांतील लोकांचे साहाय्य नव्हतें असें नाहीं. तथापि एखादी भाषा आपली जन्मभाषा असल्यानें सदर भाषेतील अर्थाचे भेद किंवा इतर स्वारस्य जितकें आपणांस अचुकपणें समजतें तितकें तें परकीयांस समजणें कठीण आहे. अशा दृष्टीनें पाहिले म्हणजे इंग्रजी-मराठी कोशाचें काम प्रो. रानडे यांच्या-सारख्या विद्वान् मनुष्यानें हातीं घेतलें आहे, ही मोठ्या समाधानाची गोष्ट आहे. त्यांतूनही विशेष समाधान मानण्यासारखी गोष्ट ही कीं, प्रो. रानडे यांनीं या कामीं अलिकडील निरनिराळ्या पाश्चिमात्य शास्त्रांत प्रवीण असलेल्या बहुतेक विद्वानांचे साहाय्य घेतलें आहे, इतकेंच नव्हे तर निरनिराळ्या शास्त्रां-तील पारिभाषिक शब्द त्या त्या शास्त्रांतील प्रवीण लोकांच्या नजरेखालून जातील अशी पहिल्यापासून तजवीज ठेविली आहे. इंग्रजी भाषेतील निरनिराळ्या शास्त्रांचें ज्ञान आपल्या देशबांधवांस व्हावें याबद्दल महाराष्ट्रांतच नव्हे, तर बंगाल पंजाब, सिंध, गुजराथ, मलबार किंवा मद्रास प्रांतांत सुशिक्षित लोकांचे प्रयत्न गेल्या पांचपन्नास वर्षे एकसारखे चालू आहेत; व ज्यांनीं ज्यांनीं असे प्रयत्न सुरू केले आहेत त्यांस त्यांस सर्व ठिकाणीं एकच म्हणजे नवीन शब्दसमूहांची अडचण आलेली आहे आणि ती दूर करण्याबद्दल प्रत्येक प्रांतांतील विद्वानांचे आप-आपल्या परीनें प्रयत्न चालू आहेत. गणित, ज्योतिष, शिल्पकला, यांत्रिकज्ञान, भूगर्भशास्त्र, जीवनशास्त्र, कायदा, नीतिशास्त्र इत्यादि अनेक विषयांवर पाश्चिमात्य विचार देशी भाषांतून उतरण्यास शब्दांची अडचण सर्व ठिकाणीं एकसारखीच असल्यामुळे व ही अडचण दूर करण्यास सर्वांच्या दृष्टीनें मुख्य साधन संस्कृत असल्यानें निरनिराळ्या प्रांतांतून पुष्कळ अंशीं एकाच धर्तीवर नवीन शब्दरचना आढळून येते. बडोद्यांत श्री. सयाजीमहाराज यांनीं काढलेल्या कला-भुवनाकरितां शास्त्रीय परिभाषा निश्चित करून त्याचा कोश करण्याचें काम कांहीं दिवसांपूर्वी चालू होतें, व हल्लींही बनारस येथें नागरी प्रचारणीं सभेत तोच क्रम सुरू ठेवला आहे. बंगाल्यांत विश्वकोश म्हणून इंग्रजीत ज्यास एन्सॅक्लोपीडिया म्हणतात तशा प्रकारचा एक कोश तयार झाला आहे; आणि निरनिराळ्या प्रांतांतील देशी भाषांतून जी वर्तमानपत्रें किंवा मासिक पुस्तकें निघतात त्यांतून नवे शब्द नवी कल्पना किंवा नवी भाषासरणी आणि विचारपद्धति जारीनें प्रचारांत येऊं लागली आहे. ही जी भाषेच्या अभिवृद्धीची प्रवृत्ति हल्लीं चालू आहे, तिचें धोरण कोणत्या प्रकारचें आहे हें लक्षांत आणून त्या-प्रमाणें नवे शब्द बनविणें किंवा परिभाषा ठरविणें अथवा ठिकाठिकाणीं जे शब्द पूर्वीच बनविले असतील त्यांतील ग्राह्य कोणते अग्राह्य कोणते, हें ठरवून त्या-

प्रमाणें इंग्रजी भाषेंतील शब्दांस प्रतिशब्द देणें हें हल्लींच्या परिस्थितींत इंग्रजी भाषेंतील शब्दांचा देशी भाषेंत परिपाक करूं इच्छिणाऱ्या कोशकाराचें कर्तव्य आहे. हें कर्तव्य प्रो. रानडे यांनीं चांगल्या रीतीनें बजावलें आहे असें हल्लींच्या त्याच्या कोशाच्या भागावरून व त्यास जोडलेल्या प्रस्तावनेवरून दिसून येतें. कै. पांडुरंग गोपाळ मंत्री यांनीं या कोशाकरितां वनस्पतिशास्त्राचे एक हजार शब्द तयार करून दिले आहेत; व डॉ. देशमुख, प्रो. गज्जर, रा. ब. महाजनी, डॉ. गर्दे, वगैरे निरनिराळ्या ठिकाणच्या नव्या जुन्या विद्वानांनीं सहाय्य केल्या-मुळें प्रो. रानडे यांच्या कोशास एक प्रकारचें सार्वजनिक स्वरूप प्राप्त झालें आहे. इतक्या विद्वानांचें साहाय्य मिळण्यास किती प्रयास पडतात, हें अनुभवाशिवाय कोणाच्याही लक्षांत येणें कठिण आहे. तथापि इतके सर्व परिश्रम घेऊन प्रो. रानडे यांनीं मराठी भाषेचे सद्यःस्वरूप या कोशाच्यारूपानें महाराष्ट्र लोकांपुढें मांडलें याबद्दल सर्वांनीं त्यांचें अभिनंदन केलें पाहिजे. हा उद्योग एकदम नजरेत भरण्यासारखा नसल्यामुळें कित्येकांस त्याचें पूर्ण स्वरूप लक्षांत येत नाहीं. तथापि थोडीशी मेहनत घेऊन या कोशांतील ठळक ठळक शब्द जर कोणी पाहील तर प्रो. रानडे यांच्या श्रमाची किंमत त्यास सहज कळून येईल. उदाहरणार्थ, Art शब्द घ्या, ह्या शब्दापासून इंग्रजीमध्ये Artifice, Artist, Artistic, Artisan वगैरे पुष्कळ शब्द निष्पन्न झालेले आहेत. या सर्व शब्दांचा इंग्रजी-तील अर्थभेद लक्षांत आणून त्याप्रमाणें मराठींत शब्दयोजना करण्याचा प्रो. रानडे यांनीं केलेला प्रयत्न; आणि अशा प्रकारचा प्रयत्न नवा असल्यामुळें जरी क्वचित कोणाचा एखाद्या स्थळीं मतभेद असला तरी रानडे यांच्या कोशांत दिलेल्या प्रतिशब्दापासून इंग्रजींतून मराठींत भाषांतर करणारांस पुष्कळच मदत होईल यांत विलकुल शंका नाहीं. तसेंच Association हा शब्द पाहिला असतां केवळ 'सभा' येवल्या महाराष्ट्र शब्दानेंच त्याचा अर्थ व्यक्त न होतां निरनिराळ्या प्रसंगीं निरनिराळे कसे शब्द योजावे लागतात हेंही लक्षांत येईल. अशा तऱ्हेचीं दुसरीही या कोशांत पुष्कळ उदाहरणें आहेत. पण तीं सर्व येथें देऊन आम्ही जागा अडवीत नाहीं. आणखी एकाच गोष्टीचा उल्लेख करून संपवितों. ती ही कीं, जे कांहीं इंग्रजी शब्द महाराष्ट्रभाषेंत रूढ झाल्यासारखे आहेत ते टाकून देण्यांत आतां कांहीं अर्थ राहिलेला नाहीं, हें तत्त्व प्रो. रानडे यांच्याप्रमाणें आम्हांसही मान्य आहे. बुकास पुस्तक, पेन्सिलला शलाका, स्लेटीस अप्प पाटी किंवा रेल्वेस लोहमार्ग आणि स्टेशनास बाधरथोश्चासस्थान अगर तिकिटास प्रवासपत्र वगैरे प्रतिशब्द देण्यांत कांहीं हंशील नाहीं. भाषेंत परकीय शब्द नसणें हें स्वाभिमानाचें लक्षण आहे खरें, पण त्याचा अर्थ असा कीं, परकीय शब्दांचा स्वदेशी शब्दांवर शिर-जोरपणा होऊं नये; परकीय शब्द मुळींच स्वभाषेंतून येऊं नयेत असा नव्हे. संस्कृत भाषेंतही सामी, तामरस इत्यादि शब्द किंवा ज्योतिष शास्त्रांतील जामित्र,

होरा, वगैरे शब्द परकीय आहेत ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे; व इंग्रजी लोकांसही त्याचप्रमाणे त्यांचा ज्या देशांशी संबंध आला त्या त्या देशांतील शब्द आपल्या भाषेच्या कोशांत सामील करून घ्यावे लागले आहेत. हाच मार्ग मराठी भाषेतही स्वीकारण्यास कांहीं हरकत नाही. मात्र तो स्वीकारतांना एवढी खबरदारी घेतली पाहिजे की, त्यामुळे मराठी भाषेचा मराठीपणा मोडणार नाही.

सारांश, प्रो. रानडे यांनी हा जो उद्योग आरंभिला आहे तो महाराष्ट्र भाषेच्या अभिवृद्धीस अत्यंत आवश्यक आहे, हे कोणीही सुज्ञ मनुष्य कबूल करील. गेल्या ३०।४० वर्षांत मराठी भाषेस एक प्रकारचे नवीन स्वरूप प्राप्त झाले आहे; आणि त्यांत स्पेन्सरचे तत्त्वज्ञान, मिलचे अर्थशास्त्र, किंवा हक्सले, टिंडाल, वगैरे आधिभौतिक शास्त्रावरील विचार येऊ लागले आहेत, एवढेच नव्हे तर वनस्पति-शास्त्र यांवरही पाश्चात्या ग्रंथांच्या साहाय्याने इकडे ग्रंथ होऊ लागले आहेत. या सर्व ग्रंथांतून आलेली परिभाषा एकवट करून पुढचा प्रगतीचा मार्ग दाखविणे, हे भाषेच्या खऱ्या हितचिंतकांचे कर्तव्य होय; आणि ते काम प्रो. रानडे यांनी मोठासा आश्रय नसतांही केवळ आपल्या हिंमतीवर अंगावर घेतले हे त्यांस भूषणावह आहे. मराठी भाषेची वाढ अद्याप पुरी झाली नसल्यामुळे हा कोश आणखी २५।३० वर्षांनी पुन्हा सुधारावा लागेल हे उघड आहे. पण तेवढ्याने प्रो. रानडे यांच्या ग्रंथाची योग्यता कमी होत नाही. करितां मराठी भाषेच्या हितचिंतकांकडून त्यांच्या परिश्रमाचे चांगले चीज होईल, अशी आम्हांस आशा आहे. केंडी व मोलस्वर्थ यांचे कोश जेव्हां बाहेर पडले तेव्हां त्यास सरकारचा आश्रय होता, तशा प्रकारचा आश्रय हल्लींच्या ग्रंथास मिळणे अगदी योग्य आहे. पण हल्लींची परिस्थिती लक्षांत आणतां केवळ त्याच्यावरच अवलंबून राहाणे बरोबर होणार नाही हे आम्हीं सांगावयास नको. कसेही असो; एवढी गोष्ट निश्चित आहे की, महाराष्ट्र भाषेच्या हितचिंतकांनी उदार आश्रय देऊन हे काम तडीस नेणे जरूर आहे. सुपररॉयल अष्टपत्री साऱ्याच्या १४०० पानांचा कोश वर्गणीदारांस १० रुपयांत मिळेल हा कांहीं लहानसहान लाभ नव्हे. कांहीं उदार गृहस्थांनी शंभर शंभर रुपये पहिल्याने कर्जाऊ देऊन त्या कृत्यास आश्रय दिला आहे. परंतु एवढा ग्रंथ छापण्यास सुमारे १५००० रुपयांहून अधिक खर्च येणार असल्यामुळे यापेक्षा जास्त आश्रय मिळणे जरूर आहे, व तो मराठी भाषेच्या हितचिंतकांकडून प्रो. रानडे यांस मिळेल अशी आम्हांस पूर्ण उमेद आहे. अशा प्रकारची मोठी कामे चांगल्या आश्रयाखेरीज होत नसतात, हे आम्हीं सांगावयास नको. व आम्हांस अशी आशा आहे की, प्रत्येक इंग्रजी मराठी जाणणारा या बड्या कोशाची एक प्रत घेऊन महाराष्ट्र भाषेच्या अभिवृद्धीस मदत केल्याचे श्रेय घेतल्यावांचून राहणार नाही. स्वभाषेच्या अभिवृद्धीस मदत करणे म्हणजे पुष्कळ अंशी स्वदेशाच्या अभिवृद्धीस मदत करण्यासारखेच आहे, हे आम्हीं सांगावयास नको.

*हिंदुधर्मावरील अलिकडचीं कांहीं पुस्तकें.

धर्मशिक्षणावांचून विद्यार्थ्यांचा स्वभाव जितका करारी बनावे तितका बनत नाही अशा प्रकारची ओरड जरी एका बाजूने चालू आहे तरी शाळा-खात्यांतील अधिकारी यांचा हिंदुधर्मावर इतका कटाक्ष आहे कीं, मराठी पुस्तकाच्या आरंभी 'श्रीगणेशायनमः' हे शब्द किंवा नुसतें 'श्री' हें अक्षरसुद्धा त्यांना खपेनासें झालें आहे. शाळाखात्यांतील अधिकारी व विशेषेंकरून हल्लींचे डायरेक्टरसाहेब यांचा हिंदुधर्मावर इतका रोष कां व्हावा, हें आम्हांस समजत नाही. विद्याखात्याकरितां जीं मराठी क्रमिक पुस्तकें आहेत तीं ज्या शाळांतून चालतात त्या शाळांतील विद्यार्थी बहुतेक हिंदुधर्माचेच असतात. क्वचित् ठिकाणीं कांहीं मुसलमान किंवा नेटिव्ह ख्रिस्ती असण्याचा संभव असतो. पण या थोड्याश्या विद्यार्थ्यांकरितां किंवा त्यांच्या सवबीवर मराठी क्रमिक पुस्तकांत असलेल्या भारतभागवतांतील कांहीं सुप्रसिद्ध कथा काढून टाकणें किंवा पुस्तकाच्या आरंभी 'श्रीगणेशायनमः' हीं अक्षरें न ठेवणें म्हणजे अगदींच वेडेपणा होय. यास आम्हीं धर्मवेडेही म्हटलें असतें, पण हिंदुस्थानसरकार अशा प्रकारच्या धर्मवेडांत सहसा शिरत नाही असा अनुभव असल्यामुळें विद्याखात्यांतील अधिकार्यांच्या या कृत्यास अप्रबुद्ध, लांदिष्ट किंवा वेडगळ म्हणणें भाग पडतें. आमच्या ऐकण्यांत अशीही गोष्ट आली आहे कीं, येथील पॅमेल हायस्कुलांत किंवा ट्रेनिंग कॉलेजांत बायकांस किंवा मुलींस जीं गाणीं शिकवावयाचीं तींही शिव, विष्णु किंवा राम इत्यादि हिंदुदेवतांचीं असूं नयेत असा विद्याखात्याच्या अधिपतीचा हुकूम झाला आहे ! ही जर गोष्ट खरी असेल तर सरकारी विद्याखात्याच्या अधिपतीचें वर्तन आणि शाळाखात्याच्या सुधारणेसंबंधानें सरकारी ठराव या दोहोंमध्ये अत्यंत विरोध आहे अथवा तीं अगदीं विसंगत आहेत असें म्हणणें भाग येतें. विद्यार्थ्यांचा स्वभाव बनणें म्हणजे सत्यनिष्ठा, देशप्रीति, करारीपणा, इत्यादि गुणांची त्यांच्या अंगीं अभिवृद्धि होऊन राष्ट्रांतील लोकांचे पुरस्कर्ते होण्याची योग्यता त्यांच्या अंगीं यावी हें इष्ट आहे; ही गोष्ट जर खरी असेल तर वरच्यासारखे प्रकार सरकारी शाळांतून कां व्हावे हें आम्हांस समजत नाही. धर्मशिक्षण द्यावयाचें व विशेषेंकरून तें लहान मुलांस द्यावयाचें म्हटलें म्हणजे निरनिराळ्या धर्मांतील सामान्य सिद्धान्त मुलांस सांगितल्यानें तें काम कधींही सिद्धीस जावयाचें नाही. लहान मुलांमध्ये किंवा शाळांतील विद्यार्थ्यांमध्ये विचारशक्तीपेक्षां मनोवृत्तीचेंच विशेष प्राबल्य असतें. आणि ज्या धर्माचे उपदेशक, प्रवर्तक, किंवा उत्पादक विद्यार्थ्यांस पूज्य नसतात किंवा धर्मकथा लहानपणीं घरीं दारीं न ऐकल्यानें त्यास प्रिय झालेल्या नसतात त्यांच्या द्वारे त्यांच्या

मनांतील धर्मविचारांची जागृती होणे अशक्य आहे. सारांश, शाळेंतील विद्यार्थ्यांस जो धर्म शिक्षविणें तो त्यांच्या आईबापांचाच धर्म शिक्षवला पाहिजे, आणि हें तत्त्व एकदां मान्य केलें म्हणजे सरकारी शाळांतून धर्म शिक्षणाची सोय करण्यास ज्याच्या त्याच्या धर्मावर लिहिलेली पुस्तकें त्या त्या विद्यार्थ्यांना वाचावयास दिली पाहिजेत. अशा तऱ्हेचीं पुस्तकें सरकारी विद्याखात्यांत किंवा विद्याखात्याकरितां कोणी तयार करीत आहे किंवा केली आहेत काय, असा दुसरा प्रश्न सहजीच निघतो. हिंदुधर्मावर (आणि याच धर्मासंबंधानें आज विशेष लिहिण्याचा आमचा इरादा आहे) संस्कृतांत आणि प्राकृतांत पुष्कळ ग्रंथ आहेत. परंतु संस्कृताचा अभ्यास करण्यास पुष्कळ वेळ नसल्यामुळे किंवा संस्कृत प्राकृत ग्रंथ लिहिण्याची पद्धत हल्लींच्या काळास जशी असावी तशी नसल्याकारणानें या ग्रंथांचें अध्ययन सरकारी शाळांतून होत नाही; आणि दुसऱ्या दृष्टीनें पाहिलें तर हल्लींच्या अभ्यासक्रमांत अशा ग्रंथांचा रिघाव होण्यास अवकाशही नसतो. सारांश, मराठी शाळेंत श्रीगणेशाय नमः—“छे छे ‘अ आ’-लिहिण्यास मुलगा घातल्या-पासून तो एम्. ए. किंवा एल्. एल्., बी. होऊन युनिव्हर्सिटीच्या चरकांतून बाहेर पडपर्यंत धर्म म्हणजे काय व तो कशाशीं खावा याचें त्यास बिलकूल ज्ञान नसतें. मराठी किंवा इंग्रजी क्रमिक पुस्तकें यांतील ग्रेस दार्लिंगची गोष्ट तो पाठ म्हणेल, पण हरिश्चंद्राच्या कथेचा कोठें उल्लेख आला असतां हा Allusion कोठला, म्हणून संस्कृत पुस्तकाच्या नोटा त्यास चाळाव्या लागतील. कॉलेजांतील इतर शिक्षणही याच प्रकारचें असतें. तर्कशास्त्र, ज्योतिष, गणित, अर्थशास्त्र यांतील सिद्धांत कोणत्या क्रमानें सिद्ध करावे लागतात हें या विद्यार्थ्यांकडून घोकून घेतलेलें असतें; व राहाटाचा बैल गाडीस जुंपला म्हणजे जसा विचकतो व वांकडा चालू लागतो, त्याप्रमाणें धर्मग्रंथाचा विचार करण्यास लागलें असतां कॉलेजांतील शिकलेल्या विद्यार्थ्यांच्या मनाची स्थिति होते. धर्मविचारासंबंधानें ही अवस्था झाली. धर्माच्या बाबतींत प्रेमादि ज्या कांहीं मनोवृत्ति जागृत व्हाव्या लागतात, त्यांचें तर यापूर्वीच गूळखोबरे झालेलें असतें. अर्थात् तप दीड तप अभ्यास करून युनिव्हर्सिटींतून बाहेर पडल्याबरोबर हे राजश्री इतके श्रद्धाहीन, कुतर्कवादी व स्वार्थपरायण बनलेले असतात कीं, उदरभरणापलीकडे व्यवसाय करण्याची त्यांच्याठायीं उमेद राहत नाही. स्वार्थत्याग म्हणजे काय याचें शाब्दिक ज्ञान झालें असलें तरी त्याप्रमाणें कृति होत नाही; एखाद्या गोष्टीवर पूर्ण श्रद्धा ठेवून त्याकरितां सर्वस्व अर्पण करून व्यवसाय करण्याची संवय झालेली नसते, आणि कोणतीही गोष्ट मी आपल्या जन्मांत साध्य करीन अशा प्रकारची उमेद किंवा ती सिद्ध करण्यास लागणारें मानसिक धैर्य अथवा करारीपणा यांस हे गृहस्थ पूर्णपणें आंचवलेलें असतात. परमेश्वराची प्राप्ति करून आयुष्याचें सार्थक करणें हा धर्माचा मुख्य विषय होय हें खरें आहे; पण धर्मश्रद्धेनें संसारांत किंवा राष्ट्राच्या व्यवहारांत किंवा राष्ट्राच्या इतिहासांतही पुष्कळ फायदा

होतो. इतकेंच नव्हे तर राष्ट्राच्या उत्कर्षास अशा प्रकारची श्रद्धा राष्ट्राच्या पुढाऱ्यांच्याही आंगां असणें अवश्य आहे. हा सिद्धांत हल्लीं सर्वमान्य झाला आहे; परंतु आमच्या देशांत तशा प्रकारचें शिक्षण विद्यार्थ्यांस देण्याची कांहीं-एक सोय नाही; इतकेंच नव्हे, तर सोय करण्याचा विद्याखात्यांतील अधिकाऱ्यांचा विचारही नाही, असें स्पष्ट दिसून येतें.

हे विचार सुचण्याचे कारण कीं, मिसेस आनिबिझांट यांनीं बनारस येथें आपण स्थापिलेल्या हिंदु-कॉलेजाकरितां तीन हिंदुधर्म पुस्तकें छापून प्रसिद्ध केलीं आहेत. तीन्ही पुस्तकें इंग्रजींत आहेत. पैकीं पहिलें चौथ्या पांचव्या यत्ते पर्यंत; दुसरें सहाव्या सातव्या यत्तेत आणि तिसरें कॉलेजांत त्यांनीं सुरू केलें आहे. व इतर शाळांतूनही हीं सुरू करण्यासारखीं आहेत. या पुस्तकांतून हिंदु धर्म म्हणजे काय, त्यांतील प्रमाण ग्रंथ कोणते, ईश्वर प्राप्तीचे कोणते मार्ग ग्राह्य धरले आहेत. नीतिविषयक कल्पना त्यांत कोणत्या प्रकारच्या आहेत इत्यादि गोष्टींचा सोप्या भाषेत उद्‌घापोह केला आहे. हें ग्रंथ सर्वांशीं निदोष आहेत असें नाही. त्यांत अद्याप कांहीं ठिकाणीं बरीच सुधारणा करण्यासारखी आहे. तथापि हा पहिलाच ग्रंथ आहे, अशा दृष्टीनें पाहिलें तर हिंदू विद्यार्थ्यांनीं तो एक वेळ तरी वाचण्यासारखा आहे यांत संशय नाही, किंबहुना तो वाचावाच अशी आमची त्यांस शिफारस आहे. पण मौज अशी कीं, अशा प्रकारचा ग्रंथ तयार झाला असतां व त्यास आश्रय मिळावा म्हणून आमच्या डायरेक्टरसाहेबांकडे अर्ज आला असतांही आमच्या डायरेक्टरसाहेबांनीं हे ग्रंथ एकदेशीय आहेत असा आरोप ठेवून त्यांस त्यांनीं वाढाण्याच्या अक्षता लावल्या आहेत ! एकदेशीय तर खरेंच, कारण बोलून चालून हे हिंदुधर्माचेंच ग्रंथ आहेत. पण डायरेक्टरसाहेबांच्या एवढें लक्षांत यावयास पाहिजे होतें कीं, हीं पुस्तकें हिंदुधर्मातील विद्यार्थ्यांकरितां तयार केलेलीं आहेत, व त्यांच्याकरितांच शाळाखात्यानें मंजुरी द्यावी, (ख्रिस्ती लोकांकरितां नव्हे) अशी आनिबिझांटबाईची विनंति होती. हिंदु विद्यार्थ्यांस ख्रिस्ती धर्म किंवा ख्रिस्ती विद्यार्थ्यांस हिंदु धर्म शिकवावा असें कोणी म्हणत नाही. मग एकदेशीय म्हणून हिंदु धर्माचीं पुस्तकें मंजूर न करणें म्हणजे वेडेपणा नव्हे काय ? बरें, बिझांटबाईचीं पुस्तकें नको तर राहूं द्या, पण आत्मविद्येसारखा रा. रा. हरी गणेश गोडबोले, धुलें येथील हायस्कूलचे हेडमास्तर, यांनीं केलेला ग्रंथ प्रौढ विद्यार्थ्यांकरितां मंजूर करण्यास कोणती हरकत आहे ? अलीकडे हिंदुधर्मावर जे ग्रंथ झाले आहेत त्यांत नव्या जुन्या ग्रंथांचें परिशीलन करून जुने विचार नव्या सरणीनें लिहिण्याचा ज्यांत प्रयत्न केला आहे असा हा मराठींत पहिला ग्रंथ होय; व ग्रंथकाराचीच विद्वत्ता नव्हे तर त्यांच्या घराण्याची पूर्वापार विद्वत्ता लक्षांत आणता त्यांच्या हातून यासारखे परंतु लहान मुलांस योग्य असें ग्रंथ तयार करण्याचें शाळाखात्याचें मनांत आल्यास ती गोष्ट सहज घडून येण्यासारखी आहे. कदाचित् हा ग्रंथ अद्वैतपर आहे एवढाच त्यावर आक्षेप आल्यास तो दूर करणें

कांहीं अशक्य नाही. पण हिंदु धर्मावर ग्रंथ हवे आहेत कोणास ? हजारों रुपये खर्च करून शाळाखात्यांतील क्रमिक पुस्तकें सुधारण्याकरितां आतां कमिटी बसणार आहे; व या कमिटीचें काम पुरें झालें म्हणजे आमच्या शाळांतील क्रमिक पुस्तकांतून धर्माचा, देशाभिमानाचा किंवा अधिकाऱ्यांच्या दृष्टीनें राजद्रोहाचा मल धोव्याप्रमाणें ही कमिटी काढून टाकून शाळांतील क्रमिक पुस्तकें अगदीं निलेंप बनवील, अशीं कीं, तीं वाचल्यानें कोणाच्याही मनांत 'मैढ्यावरी लोंकर दाट भारी' याच्या पलिकडेंच विचार कधीही उद्भवूं नयेत. परंतु क्रमिक पुस्तकें अशा रितीनें सोंवळीं करण्याच्या कामीं जी डायरेक्टरसाहेबांची कदर दिसून येते तिच्या शतांश तरी धर्मशिक्षणाचीं पुस्तकें तयार करण्याच्या कामीं त्यांची आस्था आढळून येते काय ? नाही. मग धर्मशिक्षण पाहिजे म्हणून रिकामी ओरड कशाला ? लोकांचीं पुस्तकें ध्यावयाचीं नाहीत आणि स्वतः तयार करावयाचीं नाहीत, मग सुधारणा तरी कशी होणार ! हिंदु कॉलेजांप्रमाणें आमच्यांतील खाजगी शाळांनीं इकडे लक्ष द्यावयाचें; पण क्रिकेटच्या खेळांत गोऱ्या-पोरांकडून मार खाऊनही पुनः ज्यांस चुप बसण्याचें व्रत पत्करावें लागलें व आम्ही निर्दोष म्हणून साहेबांनीं दिलेली सर्टिफिकेटें लोकांस दाखविण्यांतच जे समाधान मानून घेतात, अथवा सरकारच्या थोड्याशा आश्रयाकरितां सर्व प्रकारें त्यांची शिक्षणाची पद्धतच आम्ही स्वीकारूं त्यांनीं पसंत केलेलीं पुस्तकेंच सुरू करूं आणि त्यांस मान्य नसलेल्या उलाढालीत पडणार नाहीं अशी ज्यांनीं शपथ वाहिली त्यांच्या हातून काय होणार ! सरकारी शिक्षणांतील उणीव दूर करणें हें जें खाजगी शिक्षणाचें कर्तव्य तें इल्लींच्या स्थितीत दुरापास्त झालेलें आहे. सरकार धर्मशिक्षणाच्या बाबतीत बोलण्यापेक्षां ज्यास्त कांहीं करूं इच्छित नाहीं आणि खाजगी शाळांचे मालक तर बोलावयास देखील भितात. अशा स्थितीत विद्यार्थ्यांस धर्मशिक्षण देण्याचा एकच मार्ग आहे आणि तो हा कीं त्या त्या धर्मांतील लोकांनीं आपल्या धर्माच्या शिक्षणाकरितां मुख्य मुख्य ठिकाणीं स्वतंत्र धर्मापुरत्याच शाळा काढाव्या व त्यांतून आनिविझांट यांनीं केलेल्या पुस्तकांच्या किंवा व्याख्यानांच्या रूपानें धर्माची जागृती ठेवावी, असें न होईल तर धर्माच्या खऱ्या स्वरूपाची ओळख उत्तरोत्तर कमी झाल्याखेरीज राहणार नाहीं. वर सांगितल्याप्रमाणें धर्मावर कांहीं नवे ग्रंथ होत आहेत हें सुचिन्ह आहे. पण तेवढ्यानेंच कार्यभाग होईल, असें आम्हांस वाटत नाहीं.

* हर्वर्ट स्पेन्सर

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

भगवद्गीता.

हर्वर्ट स्पेन्सर यांचें नांव महाराष्ट्रांतच काय पण सर्व जगभर प्रसिद्ध झालेलें असून एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत जे कांहीं प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ते झाले त्यांच्यामध्ये हर्वर्ट स्पेन्सर यांस सर्वानुमते अग्रपूजेचा मान मिळालेला आहे. हे तत्त्वज्ञानी पुरुष आपल्या वयाच्या चौऱ्यांशाव्या वर्षी इहलोक सोडून गेल्याचें वर्तमान गेल्या आठवड्यांत प्रसिद्ध झालें आहे. अशा वेळीं त्यांनीं तत्त्वज्ञानांत जी कांहीं भर घातली त्याचें थोडेंसे विवेचन करून तत्त्वज्ञ या दृष्टीनें या पुरुषाची योग्यता किती होती याचा महाराष्ट्र वाचकांस आणखी थोडासा परिचय करून देण्याचा आज आमचा विचार आहे. रा. रा. दामोदर यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथमालेंत स्पेन्सरचे ज्ञेयमीमांसा व अज्ञेयमीमांसा हे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले असून खेरीज नीतिशास्त्र, न्यायतत्त्व, परोपकार वगैरे विषयांवरील स्पेन्सरसाहेबांचे विचार त्यांत आले आहेत. आणि अज्ञेयमीमांसा या ग्रंथाच्या अखेरीस स्पेन्सरसाहेबांचें चरित्रही जोडण्यांत आलें आहे. तेव्हां त्यासंबंधानें येथें जास्त लिहिण्याचें कारण नाहीं. शिवाय तत्त्वज्ञाचें चरित्र म्हणजे सतत अध्ययन, विचार आणि ग्रंथलेखन याखेरीज त्यांत दुसरें काय सांपडणार ? तशांत जे गृहस्थ आमरणांत ब्रह्मचारी होते व पैशाकरिता, इतर संसारसुखाकरितां अथवा सामाजिक अगर राजकीय सन्मानाकरिता ज्यांनीं तद्वाह्यात तिळमात्रेदेखील काळजी केली नाहीं त्या स्पेन्सरसाहेबासारख्यांच्या चरित्रांत मांसारिक लोकांस मनोरंजक अशी माहिती मिळणें बहुधा अशक्यच आहे. त्यांनीं ज्या तत्त्वज्ञानाचा आमरणांत अभ्यास केला व आपल्या विचारानें तत्संबंधीं जे नवीन सिद्धान्त जगापुढें मांडले तेच त्यांचें खरें चरित्र होय, व तशाच प्रकारचें थोडें चरित्र आज आम्हीं खालीं देत आहों. शरीरप्रकृती नाजूक असूनही तिची सवय न सांगतां आजन्म विद्याव्यासंग आणि तत्त्वविचार यांत आपला सर्व वेळ घालविणारे व स्वभावतःच वैराग्यशील आणि विगततृष्ण असे महापुरुष आपल्या देशांत प्राचीनकाळीं बरेच होत असत परंतु ती प्रवृत्ती नाहींशी होऊन पुष्कळ दिवस झाले आहेत; व इंग्रजी शिकलेल्या विद्वानांतही वैराग्य, तत्त्वज्ञान, सतत विद्याव्यासंग हे गुण अद्याप दृष्टीस पडूं लागले नाहींत. अशा स्थितींत स्पेन्सरसाहेबांचें चरित्र प्रत्येक विचारी पुरुषानें मनन करून अनुकरण करण्यासारखें आहे. असे पुरुष आमच्या देशांत हल्लीं उत्पन्न होत नाहींत हें आमचें दुर्दैव होय. तथापि मोठे कवि किंवा महान् तत्त्वज्ञ हे कोणत्याही देशांत जन्मले असले तरी ते सर्व जगाचे उपकार-

कर्ते या नात्याने पृथ्वीवरील सर्व राष्ट्रांतील लोकांस ते आपलेचसे वाटत असतात ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. आणि अशा दृष्टीने पाहिले म्हणजे हर्वर्ट स्पेन्सर हे आमच्यापैकींच एक तत्त्वज्ञानी होते असें म्हणण्यास आम्हांस कांहीच शंका वाटत नाही. शिवाय, अलीकडील आमच्या इंग्रजी युनिव्हर्सिटींतून निघालेल्या विद्वानांस तत्त्वज्ञानाची ओळख करून देणारे जे मिष्ट आदिकरून प्रसिद्ध ग्रंथकार त्यांतील स्पेन्सरसाहेब हे अग्रगण्य होत; व यांच्या विचारांची छाप इंग्लंड, अमेरिका किंवा इतर पाश्चात्य देश यातील विद्वानांवर जितकी बसलेली आहे तितकी किंवा त्याहून थोडी अधिकही आमच्याकडील विद्वान् मंडळीवर बसलेली आढळून येते. इतकेंच नव्हे तर, कोणीही आधुनिक विद्वान् एखाद्या विषयाचा विचार करूं लागला तर तो बहुतेक स्पेन्सरसाहेबांनीं घातून दिलेल्या उत्क्रांतीतत्त्वाच्या दिशेनेच करित असतो. साराश, आपल्या खोल व प्रगल्भ विचारांनीं जगांतील लोकांच्या विचारपद्धतीस कायमचे नाही तरी बरीच वर्षे टिकेल असें वळण लावून देणारे जे विशाल बुद्धीचे पुरुष कधीं कधीं जगांत निर्माण होतात त्यांच्या यादार्तिच स्पेन्सरसाहेबांचे नांव घातलें पाहिजे. आणि त्यांच्या चरित्राचा जो विचार करावयाचा तोहि याच दृष्टीनें केला पाहिजे.

तत्त्वज्ञान हा विषय हिंदुस्थान देशांतल्या भूमिकेस किंवा लोकांस अपरिचित आहे असें नाही; किंबहुना या विषयाचे आदिस्थान हाच देश होय असें म्हटलें तरी चालेल. पृथ्वीवरील कोणतेही राष्ट्र सुधारलेल्या अवस्थेंत येण्यापूर्वी आमचा देश सुधारणे या शिल्लकास पोटांचलेल्या होता. समाजाची व्यवस्थित रचना होऊन मनुष्याच्या ऐहिक सुखास जीं काहीं साधनें लागतान तीं सर्व हिंदुस्थानांतील लोकांस पार प्राचीन काळांचे उपलब्ध झालेलीं होती; आणि उत्तरेस हिमालय पर्वत, पश्चिमेस सिंधुनद, पूर्वेस ब्रह्मपुत्रा आणि समोवार समुद्र अशा स्वाभाविक मर्यादनेंच इतर रानटी लोकांच्या उपद्रवापासून बचाव झाल्यामुळे या देशातील लोकांचें लक्ष जगाच्या बुडार्शा जी गूढ तत्त्वे आहेत त्यांचा विचार करण्याकडे लागलेले होते. उपनिषदादि ग्रंथ किंवा सांख्य, न्याय, योग, इत्यादि तत्त्वज्ञानाच्या निरनिराळ्या पद्धती याच वेळीं या देशांत निर्माण झालेल्या आहेत; आणि त्यांतील विचार इतके कांहीं प्रगल्भ आहेत; कीं, आज विसाव्या शतकातील तर्कशास्त्राच्या कसोटीवरही त्यांची वाचनकरी रेपा अद्याप जशीच्या तशी उमटत आहे. या देशांत इंग्रजी राज्य हॉईपर्यंत याच तत्त्वविचारांचें प्राबल्य होतें व तत्कालीन विद्वान् लोकांच्या जिज्ञासेची त्यानें तृप्ती होत असे. परंतु इंग्रजी राज्य झाल्यानंतर हा पूर्वीच्या विद्येचा व विचारांचा मनु पालटला. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत आधिभौतिशास्त्राची जी विलक्षण वाढ झाली तिची ओळख इंग्रजी शिक्षणाच्याद्वारे आमच्या नव्या मंडळीस होऊं लागली; आणि पूर्वीच्या तत्त्वज्ञानावरील संस्कृत ग्रंथांचें अध्ययन प्रायः लुप्त झाल्यामुळे आमचें जुनें तत्त्वज्ञान जुन्या परिस्थितींत कितीही योग्य व उत्तम असलें तरी

बैलगाडीच्या ठिकाणी आगगाडी, किंवा नावेच्या ठिकाणी आगबोट आल्यावर ते ज्ञान या नव्या परिस्थितीस शोभण्यासारखे असेल अशी कल्पनादेखील नव्या मंडळीच्या डोक्यांत शिरेनासी झाली. रसायनशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, प्राणिशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, जीवनशास्त्र, यांतील नवे नवे अपूर्व शोध कानावर पडून एक प्रकारची नवीन सृष्टि किंवा जग आमच्या विद्वान् मंडळीच्या डोळ्यांसमोर उभे राहिले, आणि त्याने त्यांचे डोळे दिपावून जाऊन पूर्वीचे तत्त्वज्ञान यापुढे काय टिकते, असे त्यांस साहजिकरीत्याच वाटू लागले. ही परिस्थिती लक्षांत आणली म्हणजे मग स्पेन्सरसाहेबांच्या तत्त्वज्ञानाचा आमच्या आधुनिक विद्वानांच्या मनावर पहिल्याने इतका परिणाम का झाला याचे बीज वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. स्पेन्सरसाहेब हे खुद्द या नव्या परिस्थितीतच जन्मलेले होते, आणि वर सांगितलेली एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील शास्त्रीय शोधाची वाढ त्यांच्या देखत झाली होती, इतकेच नव्हे तर ते शोध ज्या पुरुषांनी केले ते डार्विन, हक्स्ले वगैरे विद्वान् लोक स्पेन्सरसाहेबांचे समकालीन असून मिळ होते. अर्थात् ज्या नवीन शास्त्रीय शोधांनी पूर्वीची परिस्थिति बदलली ते शास्त्रीय शोध स्पेन्सरसाहेबांस अवगत होते इतकेच नव्हे, तर त्या शास्त्रीय शोधाच्या ओघातच स्पेन्सरसाहेबांचे सर्व आयुष्य गेलेंलें होतें. येथे ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे की, स्पेन्सरसाहेब हे शास्त्रज्ञ नव्हे तर तत्त्वज्ञ होते. म्हणजे भूगर्भशास्त्र, जीवनशास्त्र, किंवा विद्युच्छास्त्र अशा एखाद्या विशिष्ट शास्त्राचा अभ्यास करून त्यांत डार्विन, हक्स्ले, किंवा टिंडाल यांजप्रमाणे नवे शोध करण्याकडे त्यांच्या बुद्धीची प्रवृत्ति नव्हती. त्यांनी जे काम हाती घेतलें होतें तें याहीपेक्षा अधिक व्यापक व अधिक योग्यतेचें होतें. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील शास्त्रीय शोध व कल्पना आमच्याकडील विद्वानांस इंग्रजी शिक्षणाने कळल्याबरोबर त्यांच्या डोळ्यांपुढे जी नवी सृष्टी उभी राहिली तीच स्पेन्सरसाहेबांच्या डोळ्यांपुढे हळू हळू वाढत होती; आणि या नव्या शास्त्रीय विचारांच्या व कल्पनेच्या साहाय्याने किंवा एकवाक्यतेने जगाच्या मुळाशी जे कांहीं गूढ प्रश्न आहेत ते सोडवितां येतील की नाहीत, अथवा त्यासंबंधाने कांहीं सामान्य सिद्धांत बांधतां येतील की नाहीत, या विषयांत स्पेन्सरसाहेबांचे सर्व लक्ष गुंतलें होतें. डोळ्यांसमोर दिसणारे जग हें काय आहे व कोठून आलें, यास कोणी कर्ता आहे की नाही, याच्या मुळाशी कोणती तत्वे आहेत, एक तत्त्व असेल तर त्याचे आपल्या दृष्टीस पडणारे निरनिराळे विकार कसे होतात, हे विकार कांहीं अबाधित नियमांनी होत असतात की काय, आणि असल्यास ते नियम कोणते या विचारांत स्पेन्सरसाहेब गुंतलेले होते. तत्त्वज्ञान म्हणतात ते यासच होय; आणि कपिल, गौतम, कणाद, व्यास, शंकराचार्य, बुद्ध वगैरे हिंदुस्थानांत निर्माण झालेल्या तत्त्ववेत्त्यांनी पूर्वी जे कांहीं सिद्धांत केले आहेत ते याच संबंधाचे आहेत. परंतु वर सांगितलेच आहे की, या प्राचीन तत्त्ववेत्त्यांच्या वेळीं आधिभौतिक शास्त्रांची जी स्थिति होती ती

एकोणिसाव्या शतकांतील शोधांनीं पालटून गेल्यामुळे या नव्या शोधांचा पूर्वीच्या तत्त्वविचारांवर काय परिणाम होतो, हे पाहण्याचें आमचें काम असतांही आम्ही नव्या पद्धतीनें इतके भांबावून गेलों होतो कीं, हा उद्योग हातीं घेण्याइतका समर्थ पुरुष आमच्या देशांत निघाला नाही. परंतु ज्या देशांत विद्येचा जिवंत झरा कायम होता, आणि त्यामुळे आधिभौतिक शास्त्रांतील नवीन नवीन शोध झपाट्यानें निघत होते त्या देशांतच या तत्त्वज्ञानाच्या विपयांकडे हर्बर्ट स्पेन्सर यांचें लक्ष लागून त्यांच्या अपूर्व बुद्धिप्रभावानें नवीन शास्त्रीय शोधांनीं उपस्थित केलेल्या परिस्थितीचा तत्त्वविचारावर काय परिणाम होण्यासारखा आहे हे आपणास पहावयास मिळालें; आणि एकोणिसाव्या शतकांतील शास्त्रीय शोधांनीं भांबावून गेल्या आमच्या आधुनिक विद्वानास स्वाभाविकरीत्याच स्पेन्सरसाहेबांचे विचार व तत्त्वज्ञान मोहक आणि रमणीय वाटून त्यांचें सत्यत्व निर्विवाद आहे अशी त्यांची खात्री झाली. स्पेन्सरसाहेबांच्या तत्त्वज्ञानाचा आमच्या युनिव्हर्सिटींतून निघालेल्या विद्वान् लोकांच्या मनावर एवढा मोठा परिणाम कां झाला हे यावरून लक्षांत येईल. पण स्पेन्सरीय तत्त्वज्ञानाचा जास्त प्रसार होण्यास या-खेरीज दुसरे असेही कारण झालें कीं, त्यांच्या नव्या विचारसरणीनें त्यांनीं जे सिद्धांत काढले त्यापैकी कांहीं प्रमुख सिद्धांत आमच्या जुन्या तत्त्ववेत्त्यांनीं काढलेल्या प्रमेयांशीं बहुतेक अंशीं मिळतात असें आढळून आलें; आणि ही गोष्ट आढळून आल्यावर हिंदुस्थानांतील प्राचीन तत्त्वज्ञानाबद्दलची जी आदरबुद्धि नष्ट झाली होती तीही पुन्हा प्रादुर्भूत झाली. या जागृतीचा परिणाम काय होतो हे आजच सांगतां येत नाही. तथापि एवढी गोष्ट खरी आहे कीं, स्पेन्सरसाहेबांचे तत्त्वज्ञानाबद्दलचे सिद्धांत पहिल्यानें आमची विद्वान् मंडळी ज्या भावनेनें शिरसावंथ मानीत असत ती भावना शेवटपर्यंत तशीच राहणें शक्य नाही. यावरून स्पेन्सरसाहेबांच्या ग्रंथांचें महत्त्व किंवा त्यांच्या तत्त्वविचारांची योग्यता कमी होईल असें आम्ही म्हणतो असें कोणी समजू नये. त्यांच्या ग्रंथांची व विचारसरणीची जी छाप विद्वान् लोकावर बसली आहे ती बऱ्याच अंशीं कायमची आहे असें म्हटलें तरी चालेल. पण जुन्या तत्त्ववेत्त्यांच्या ग्रंथांच्या परिशीलनानें आणि दरवर्षी होत असलेल्या नव्या नव्या शास्त्रीय शोधांच्या योगानें स्पेन्सरसाहेबांच्या कांहीं सिद्धांतास पुरवणी जोडण्याचा किंवा त्यांत कांहीं दुरुस्ती करण्याची आवश्यकता वाटण्याचा प्रसंग मागेपुढें आल्यास त्यांत कांहीं नवल नाही एवढेंच आमचें म्हणणें आहे.

आपण ज्या सृष्टींत राहत आहों ती सृष्टी निर्माण कशी झाली, निर्माणकर्ता या सृष्टीहून कोणी निराळा आहे कीं नाही, सृष्टीस पाहणाऱ्या आपल्या शरीरांत जो जीव आहे त्याचें स्वरूप काय, तो नित्य आहे कीं अनित्य आहे, सृष्टीच्या मुळांशीं जीं आदितत्त्वे आहेत त्यांचा आणि या जीवांचा कांहीं परस्पर संबंध आहे कीं नाही इत्यादि गूढ प्रश्न आमच्या लोकांस फार प्राचीन काळा-

पासून परिचित झालेले आहेत. परमेश्वरानें सात दिवसांत सृष्टि निर्माण केली, आणि प्राण्यांची उत्पत्ति करतांना पशु, पक्षी, कीटक, मनुष्य वगैरे निरनिराळ्या जाती आपल्या शक्तीनें प्रथक् निर्माण केल्या इत्यादि बायबलांत गोंविलेल्या वेडगळ कल्पना बायबल रचिले जाण्यापूर्वीच आमच्या तत्त्ववेत्त्यांनीं झुगारून दिल्या होत्या. जीव कोर्टीतील पशुपक्ष्यादि निरनिराळ्या जातींतील उपजाति एका सामान्य जातीतून उत्क्रांति तत्त्वानें निघाल्या आहेत. असें जें मत डार्विन साहेबांनीं प्रस्थापित केलें व जें उत्क्रांति तत्त्व स्पेन्सरसाहेबांनीं व्यवस्थित रीतीनें सर्व सजीव-निर्जीव सृष्टीस लावून दाखविलें, तें तत्त्व आमच्याकडे सांख्यांनीं फार प्राचीनकाळीं शोधून काढलेलें होतें. सर्व सृष्टीचे जड व चित् असे दोन मोठे वर्ग करून हे दोन्हीही भाग अनादि व नित्य आहेत असें सांख्य तत्त्ववेत्त्यांनीं ठरविलें होतें. चित् सृष्टीस पुरुष आणि जड सृष्टीस प्रकृति अशीं नांवें त्यांनीं दिलीं होती. पुरुष हाच जीव; परंतु तो प्रकृतीहून अगदीं भिन्न व प्रकृतीच्या गुणांनीं अलसित आहे असें सांख्यांचें मत आहे. प्रकृति ही त्रिगुणात्मक म्हणजे सत्त्व-रज-तमो गुणात्मक आहे; आणि अगदीं सृष्टीच्या आरंभीं हे तिन्ही गुण अगदीं साम्यावस्थेत असतात, आणि त्यांची ती साम्यावस्था बिघडली म्हणजे तिन्ही गुणांच्या कमजास्त मिश्रणानें प्रथमतः महत् तत्त्व, अहंकार आणि पंच-महाभूतांचीं तन्मात्रें निर्माण होऊन नंतर पुढें सृष्टीतील निरनिराळे पदार्थ प्रादुर्भूत होतात असा सांख्यांचा सिद्धांत आहे. पुरुष किंवा जीव हा, प्रकृतीपासून वर सांगितल्याप्रमाणें उद्भूत झालेल्या हस्तपादादिक स्थूल, किंवा बुद्धि आणि मन आदिकरून सूक्ष्म इंद्रियांनीं वेष्टित असून त्यांच्या सान्निध्यानेंच सभोंवारच्या संघातांत संज्ञा किंवा संवेदनशक्ति दृश्य होते, आणि हा जो प्रकृतीपासून निघालेल्या विकारांचा जीवावर परिणाम तो नाहीसा झाला म्हणजे जीवास मुक्ति मिळतें असें सांख्यांचें म्हणणें आहे. हा सिद्धांत अर्थातच स्थूलमानानें आम्हीं दिला आहे. कारण यापेक्षा विस्तारानें आजच्या लेखांत त्यांचीं मते सांगणें शक्य नाही. तथापि, वर दिलेल्या स्थूल सिद्धांतावरूनही एवढें लक्षांत येण्यासारखें आहे कीं, त्रिगुणात्मक प्रकृतीची साम्यावस्था जिला अव्यक्त अशी संज्ञा आहे ती व्यक्तरूपानें दृग्गोचर होण्यास त्रिगुणांमध्ये वैषम्य उत्पन्न व्हावें लागतें हें मत फार प्राचीनकाळीं या देशांत उपस्थित झालें आहे. भगवद्गीतेंतही 'गुणागुणेषु वर्तन्ते' अशा रीतीनें जें वाढीचें किंवा उत्क्रांतीचें तत्त्व सांगितलें आहे तेंही हेंच होय. या सांख्यमतांत वेदांत्यांच्या दृष्टीनें जो फरक करावयास पाहिजे तो एवढाच कीं, प्रकृति आणि पुरुष हे दोन्ही भिन्न न मानतां या दोन्हीचेंही अगम्य असें कांहीं तरी मूल आहे, आणि तें एक, अविभाज्य व चिद्रूप असून नित्य असल्यामुळें जड प्रकृतिही त्याचाच अनित्य आभास असून जीव हा स्वतः अशेष स्वरूप मानला पाहिजे. जीव आणि अशेष यांचा हा संबंध कांहीं निराळ्या

प्रकारचा आहे असें द्वैत व विशिष्टद्वैतवादी म्हणतात. पण त्याचा विचार करण्याची सध्यां जरूर नाही. चित् आणि जड सृष्टीच्या मुळांशी काय आहे एवढ्याचाच आपणास विचार करावयाचा आहे; आणि त्याचा बोध वर जे सांख्यांचे आणि वेदांतांचे सिद्धांत दिले आहेत. त्यावरून होण्यासारखा आहे. सांख्य आणि वेदांताखेरीज सृष्टीच्या उत्पत्तीबद्दल न्याय आणि वैशेषिक अशीही दुसरीं दोन मते आहेत. त्यांच्या दृष्टीनें जगांतील सर्व पदार्थ द्रव्य, गुण, कर्म सामान्य विशेष, समवाय आणि अभाव या सात कोटींत पडतात; आणि सर्व द्रव्यांची उत्पत्ति परमाणू पासून झालेली असून द्रव्यामधील पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आदिकरून मूलभेद होण्यास परमाणूमधील भेदच कारण होतात असें वैशेषिकांचें म्हणणें आहे. तात्पर्य, त्रिगुणांच्या साम्यावस्थेपासूनच पुढें विषमावस्था होऊन पदार्थांचे भेद होतात असें जें सांख्यांचें मत आहे तें वैशेषिकांस कबूल नसून भेदाची उत्पत्ति भेदापासूनच झाली पाहिजे, व त्याकरितां विशेष हें तत्त्व निराळें मानलें पाहिजे, असें त्यांचें म्हणणें आहे. त्याचप्रमाणें प्रकृती आणि पुरुष हीं दोनच तत्त्वे न मानतां त्यापेक्षां आदितत्त्वांची संख्या न्याय व वैशेषिक मतांत जास्त धरलेली आहे. या दोन्ही मतांचे तत्त्ववेत्ते ईश्वराकडे जगाचें कर्तृत्व देतात, पण तें मत वेदांताच्या ईश्वरविषयक मतांपेक्षां बरेंच निराळें आहे. सांख्यांचेेश्वर-सांख्य आणि निरीश्वर-सांख्य असें भेद आहेत. पण विस्तारभयास्तव ते येथें सांगतां येत नाहीत. स्पेन्सरसाहेबांच्या तत्त्वज्ञानाचा प्राचीन तत्त्वज्ञानाशीं कितपत मेळ आहे एवढेंच थोडक्यांत आम्हांस सांगावयाचें आहे, व वर केलेला प्राचीन मतांचा उल्लेख तेवढ्यापुरता बस आहे. याखेरीज प्रस्तुत विषयास दुसरें उपयुक्त मत म्हटलें म्हणजे चार्वाकाचें होय. वरील सर्व मतांत जीव किंवा चैतन्य हें जडाहून निराळें व नित्य मानलेलें आहे. चार्वाकांच्या दृष्टीनें हें मत बरोबर नाहीं. जडाचेंच देहाकार जें दृश्य स्वरूप झालेलें आहे त्यांतील द्रव्यसंघाताचाच चैतन्य हा एक धर्म आहे. आणि देहाचा नाश झाला म्हणजे त्याबरोबर तो धर्मही नाहीसा होतो; कारण 'न हि प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' असें चार्वाकांचें म्हणणें आहे. या मताप्रमाणें अर्थातच परलोक वगैरे कल्पना चुकीच्या होतात. तथापि जगांतील मनुष्याचें वर्तन नीतीचें व परोपकाराचें असावें असें सिद्ध करण्यास या मताची कांहीं हरकत येत नाही. पण तीही गोष्ट चार्वाक मतवाद्यांनीं कबूल केलेली दिसत नाही.

असो; या प्राचीन तत्त्ववेत्त्यांच्या मतांशीं आधुनिक शास्त्रपद्धतीनें स्पेन्सर-साहेबांनीं ठरविलेल्या मूल तत्त्वांचा कितपत मेळ आहे याचा आतां विचार करूं. स्पेन्सरसाहेबांस अलीकडील रसायनशास्त्र, जीवनशास्त्र, मानसशास्त्र, पदार्थ-विज्ञानशास्त्र, वगैरे सर्व आधिभौतिक व अध्यात्मिक शास्त्रे व त्यांतील सर्व नवे शोध पूर्णपणें अवगत होते इतकेंच नव्हे तर या शास्त्राची प्रगति पुढें कोणत्या दिशेनें झाली पाहिजे यासंबंधी त्यांचे विचार त्या त्या विशिष्ट शास्त्रांतील वाकबुगार

विद्वान् लोकापेक्षांही पुढें गेलेले होते हें येथें वाचकांनीं लक्षांत ठेविले पाहिजे. उदाहरणार्थ, डार्विनसाहेबांनीं जीवकोटींतील उपजातीसंबंधानें उत्क्रांतीमताचें निरूपण करण्यापूर्वीच तें मत स्पेन्सरसाहेबांनीं काढलेलें होतें ही गोष्ट आतां सर्वास मान्य आहे. तत्त्वज्ञान म्हणजे सर्व शास्त्रांतील सिद्धान्ताचें एकीकरण करून तद्वारां सृष्टीच्या मुळाशीं असलेल्या आदितत्त्वाचें निदान करणें आणि त्या तत्त्वांची विकृति कशी होते तें ठरविणें हें होय; असें स्पेन्सर साहेबांनींच त्याचें लक्षण केलेलें आहे. या लक्षणाप्रमाणें तत्त्वज्ञ होण्यास जगांतील सर्व शास्त्रांची करतला-मलवत् माहिती असणें जरूर आहे. आणि तसें ज्ञान स्पेन्सरसाहेबांच्या अंगात वसत होतें ही गोष्ट त्यांच्या सिद्धान्ताचा विचार करतांना विसरतां कामा नये अशा रीतीनें जें ज्ञान प्राप्त झालें त्याच्या साहाय्यानें स्पेन्सरसाहेबांनीं प्रथमतः असें ठरविले आहे कीं, जगांत द्रव्य (Matter) आणि गति किंवा शक्ति (Force) अशीं दोनच आदितत्त्वे आहेत. या दोन तत्त्वांत आणि सांख्यांच्या प्रकृति आणि पुरुषांत थोडासा मतभेद आहे तो पुढें सांगूं. गति किंवा शक्ति आणि द्रव्य ही दोन्हीही तत्त्वे परस्परशीं संलग्न असून त्यांच्या वियोगाचें ज्ञान मनुष्यास होणें शक्य नाहीं; करितां त्यांचा संयोग अविनाशीच कल्पिला पाहिजे, असें स्पेन्सरसाहेबांचें मत आहे. तथापि, ज्याअर्थी द्रव्याचें ज्ञान होण्यास त्याचा इंद्रियावर आघात व्हावा लागतो त्याअर्थी द्रव्य व शक्ति या दोन्ही परस्परसंलग्न तत्त्वांस गति किंवा शक्तीलच स्पेन्सरसाहेब अधिक प्रामाण्य देतात. द्रव्य आणि गति यांची साम्यावस्था असते तेव्हां जें जगाचें स्वरूप तें मूल स्वरूप होय. परंतु ही साम्यावस्था चिरस्थायी नसल्यामुळे तिचा समतोलपणा आपोआपच नाहींसा होतो, आणि तो नाहींसा झाल्यावर ह्यांच्या विषम संयोगानें सृष्टींतलें नानाप्रकारचें भेद उत्पन्न होतात. उत्क्रांति ज्यास म्हणतात ती हीच होय. सामावस्थेची विषमावस्था होणें किंवा अभेदापासून भेदोत्पत्ती होणें हें उत्क्रांतीचें मुख्य लक्षण होय. आणि या तत्त्वाप्रमाणें उत्क्रांती होऊं लागली म्हणजे द्रव्याचीं भिन्न भिन्न स्वरूपे होऊन त्यांपैकीं प्रत्येक स्वरूप पूर्णतेस पोहोचतें. या पूर्णतेस द्रव्य व गती याचें ' तत्कालीन समतोलन ' असें स्पेन्सरसाहेबांनीं म्हटलें आहे. पण हें समतोलनही कायमचें टिकत नाहीं आणि तें बिघडले म्हणजे पुन्हा अपक्रांतीस सुरवात होते, आणि पुन्हां द्रव्य आणि शक्ति हीं साम्यावस्थेस येऊन पोहोचतात. द्रव्य व गति यांच्यामध्ये हा जो व्यापार चालूं आहे तोच जगाच्या प्रवृत्तीचें कारण होय. आणि हें त्यांचें आंदोलन (खेळ) जोपर्यंत चालूं आहे, तोपर्यंत जगामध्ये कांहीं ठिकाणीं अपक्रांति चालू राहावयाचीच असें स्पेन्सरसाहेबांचें मत आहे. यावरून गतीसंयुक्त जड द्रव्यच स्पेन्सरसाहेबांच्या मताप्रमाणें सृष्टीचें मूलकारण होय असें कित्येकांस वाटण्याचा संभव आहे; पण खरा प्रकार तसा नाहीं. द्रव्य म्हणजे काय, शक्ति म्हणजे काय, हीं दोन्हीं ज्या पदार्थांत अधिष्ठित झालेलीं आहेत त्याचें स्वरूप कोणतें, आणि काल व दिशा इत्यादि ज्या द्रव्याच्या नित्य संयुक्त उपाधि

आहेत, त्या स्वतंत्र आहेत किंवा द्रव्याश्रित आहेत, अनादि आहेत किंवा सादि आहेत इत्यादि गूढ प्रश्नांचा सूक्ष्म विचार करून अखेरीस ज्योतिष, जीवनशास्त्र, मानसशास्त्र, वगैरे शास्त्रांतील अनेक दृष्टान्त देऊन तद्वारा स्पेन्सरसाहेबांनी असे ठरविले आहे की, द्रव्य व गती ही ज्या ठिकाणी आविर्भूत होतात अशी कांहीं तरी वस्तु त्यांच्या मुळाशी आहे; परंतु तिच्या सद्भावनेखेरीज तिचे दुसऱ्या प्रकारचे ज्ञान आपणास होऊ शकत नाही. जगामध्ये जे जे कांहीं दृश्यमान होतें, आणि त्याची मूल अवस्था अर्थात् द्रव्य आणि गती यांचा संघात ही या अज्ञेयाचीच आविर्भूत स्वरूपे होत असे स्पेन्सरसाहेब म्हणतात. पण आपले सर्व विचार दिक्कालादिकांनी मर्यादित असल्यामुळे दिक्कालादिकांच्या उपाधींनी विरहित असे जे आदितत्त्व त्यासंबंधाने आपणांस अधिक ज्ञान होणे अशक्य आहे असे त्यांनी सिद्ध करून दाखविले आहे. वेदान्तांतील परब्रह्मही अशाच प्रकारचे अज्ञेय असून ते सत्, चित् आणि आनंदरूप आहे, यापेक्षा जास्त कांहीं सांगवत नाही असे जे वेदान्त्यांचे तत्त्व आहे त्याचा आणि स्पेन्सरसाहेबांनी सिद्ध केलेल्या सत्तारूप अज्ञेयाचा बहुतेक अंशी पूर्ण मेळ आहे असे यावरून ध्यानांत येईल. सारांश जगाच्या बुडाशी जे तत्त्व आहे ते जरी अज्ञेय असले तरी ते चिद्रूप आहे एवढे तरी त्याबद्दलचे ज्ञान आपणांस होतें असे स्पेन्सरसाहेबांनी सर्व आधुनिक शास्त्राचा विचार करून सप्रमाण व व्यवस्थित रीतीने सिद्ध केलेले आहे. आणि या बाबतीत सांख्यापेक्षा एक पाऊल ते पुढे गेले असून वेदान्तांतील ब्रह्मवाद्यांच्या मतांशी त्यांची एकवाक्यता आहे. जगाच्या मुळाशी जे हे अज्ञेयतत्त्व त्याचेच दृश्य जग हे आविर्भूत किंवा विकृत स्वरूप आहे असे मानल्यावर सदर स्वरूपास एकप्रकारे सापेक्ष अनित्यता प्राप्त होते हे सांगावयास नकोच. स्पेन्सरीय तत्त्वज्ञानापासून वेदांतमताचे जरी अशा प्रकारे पुष्टीकरण झाले तरी दुसऱ्या एका बाबतीत स्पेन्सरसाहेबांचे मत बहुतेक प्राचीन तत्त्ववेत्त्यांच्या मतांशी अगदी विरुद्ध आहे. हे मत चैतन्य किंवा जीव या संबंधाचे होय, चैतन्यरूप जीव नित्य आहे, अविनाशी आहे, देहाव्यतिरिक्त तो राहू शकतो असे सांख्य, वेदान्त, न्याय किंवा वैशेषिक या सर्वांचे म्हणणे आहे. पण स्पेन्सरसाहेब असे म्हणतात की, ज्याप्रमाणे गति नेहमी द्रव्याश्रित असते त्याप्रमाणे चैतन्यही देहामधील विशिष्ट रीतीने परिणत झालेल्या मेंदुखेरीज अन्यत्र दृष्टोत्पत्तीस येत नाही. संज्ञा किंवा संवेदनशक्ति मेंदूतच असते इतकेच नव्हे, तर या दोहोंचा संयोग नित्य असल्यामुळे मेंदूव्यतिरिक्त संवेदनशक्ति राहते असे मानण्यास कांहीं पुरावा नाही. सारांश, संज्ञा किंवा संवेदनशक्ति (Consciousness) ही देहाच्या नाशाबरोबरच नाहीशी होते असे स्पेन्सरसाहेब मानतात. म्हणजे या बाबतीत 'नहि प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' हे चार्वाकांचे मत त्यांस प्राप्य आहे. देहाव्यतिरिक्त संज्ञाशक्ति किंवा आत्मा राहणेच जर अशक्य तर पुनर्जन्मादि कल्पना किंवा देहाच्या मरणानंतर जीवाची अमुक एकप्रकारची स्थिति

होते इत्यादिक मते 'मूले कुठारः' या न्यायानें उध्वस्त होतात. अर्थात् परलोक आदिकरून धर्मकल्पनांचे मूल कुंठित होतें हें सांगावयास नकोच. देहामध्ये उत्क्रांतीतत्त्वाप्रमाणें एका विशिष्ट प्रकारच्या पूर्णतेस पोहोचलेली जीवरूप जी शक्ति तिचा देहास मरण आलें असतां एकदम नाश व्हावा आणि अपक्रांतीच्या नियमास अनुसरून तिचा अनादि अश्वेशकर्तीत एकदम लय व्हावा असें मानणें चमत्कारिक आहे, व हें तत्त्व मान्य करण्यास आपली बुद्धि जरा कचरते असेंही स्पेन्सरसाहेब म्हणतात; पण मेंदू आणि संज्ञाशक्ति निरनिराळी मानण्यास पुरावा नसल्यामुळे हाच सिध्दान्त कबूल केल्याखेरीज गती नाही असें त्यांचें म्हणणें आहे. आत्म्यास किंवा जीवास देहाव्यतिरिक्त जर राहातां येत नाही तर धर्म-कल्पना मनुष्याच्या मनात कोठून आली असा प्रश्न सहज उद्भवतो. यास स्पेन्सरसाहेबांचें असें उत्तर आहे कीं, स्वप्नामधील अवास्तिक अनुभवावरून आणि भूत किंवा पिशाच्च इत्यादिकांच्या गोष्टींवरून जीव हा शरीरास सोडून राहूं शकतो अशी खोटी कल्पना प्रथमतः रानटी मनुष्याच्या मनांत आली, आणि त्याच कल्पनेची वाढ होऊन त्यावर धर्माची इमारत उभी करण्यांत आली. स्पेन्सरसाहेबांचें हें मत म्याक्समूलरादिकरून विद्वानांस मान्य नव्हतें. व त्यांनीं तों खोडण्याचाही प्रयत्न केलेला आहे. शिवाय जीव आणि मेंदू यांचा संबंध स्पेन्सरसाहेब म्हणतात त्याप्रमाणें नित्य नसून देहास सोडूनही जीव राहूं शकतो अशाबद्दल 'सोसायटी फॉर सायकीकल रिसर्च' हनें अलीकडे कांहीं पुरावाही गोळा केला आहे. तेव्हां जीवासंबंधानें स्पेन्सरसाहेबांचें मत केव्हांही सर्वमान्य होईल असें वाटत नाही. कसेंही अगो; जीव किंवा आत्मा यासंबंधानें स्पेन्सरसाहेबांचें मत चार्वाकाप्रमाणें, आणि जगाच्या बुडाशीं जें अज्ञेय तत्त्व आहे त्या बाबतींत त्यांचें मत वेदांच्या प्रमाणें आहे असें यावरून दिसून येईल. जगांमध्ये दृष्टोत्पत्तीस येणाऱ्या निर-निराळ्या भेदांची उत्पत्ती द्रव्य आणि शक्ति यांच्या साम्यावस्थेपासूनच उत्पन्न होते असें जें त्यांचें मत तें वैशेषिक मतास जरी विरुद्ध आहे तरी सांख्य्याच्या मताशीं मिळतें. तेव्हां एकंदर विचार करतां परमेश्वर, जीव आणि जडसृष्टि या-संबंधाचीं स्पेन्सरसाहेबांची मते अनुक्रमें वेदांत, चार्वाक आणि सांख्य यांच्या मतांच्या मिश्रणानें झालीं आहेत असें म्हणावें लागतें. परंतु यांत जें चार्वाक-मताचें मिश्रण आहे तें जुन्या चार्वाकमताहून अत्यंत भिन्न आहे हें पूर्णपणें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. देहाबरोबर जीवाचाही नाश होतो असें जरी स्पेन्सर-साहेब मानतात तरी चार्वाकाप्रमाणें 'ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्' या चैनी तत्त्वाचा त्यांनीं कोठेंही अंगीकार केलेला नाही. इतकेंच नव्हे तर उत्क्रांतीचें तत्त्व समा-जास व नीतिशास्त्रास लावून सर्व समाजाचें किंवा मानव जातीचें हित साधून परोपकार करणें हीच जगामध्ये जीवाच्या कर्तव्याची सीमा आहे असें त्यांनीं सोपपत्तिक व आपल्या नेहमींच्या पद्धतीनें अनेक शास्त्रांतील दृष्टांत देऊन प्रतिपादन केलें

आहे. वेदांतमताप्रमाणें ते सृष्टीस केवळ आभास मानीत नाहींत, आणि सांख्या-प्रमाणें प्रकृति पुरुषाच्या पलीकडे कांहीं नाहीं असेंही म्हणत नाहींत, हा त्यांचा आणि वेदांत आणि सांख्य यांच्या मतांत मोठा फरक आहे. जीवासंबंधी त्यांचे मत धर्मप्रवृत्तीस प्रतिकूल आहे खरें, व त्यामुळे केवळ ख्रिस्ती मिशनरी लोकांचेच नव्हे तर कांहीं तत्त्वज्ञ मंडळींचेही आघात त्यांस सहन करावे लागले; व कांहींकांनीं तर त्यांची नास्तिक शिरोमणीतही गणना केली होती. पण आमच्या मते असें करणें अगदीं गैर आहे. तत्त्वज्ञ मनुष्यानें जगाची पर्वा न ठेवून कांहीं उपयोगी नाहीं, किंबहुना तशी पर्वा न ठेवितां आपणांस सूक्ष्म विचारांतीं जें खरें दिसेल तेंच जगापुढें मांडणें हें त्यांचे कर्तव्य होय. आणि हें कर्तव्य जर स्पेन्सरसाहेबांनीं पूर्णपणें बजावले तर त्याबद्दल त्यांस नावें ठेवणें मूर्खपणाचें आहे. जीव देहाव्यतिरिक्त अस्तु शकतो. यास स्पेन्सरसाहेबास जर पुरावा मिळत नाहीं अथवा मिळालेला पुरेसा वाटत नाहीं, तर तो पुढें कधीही मिळणार नाहीं अथवा पुरेसा होणार नाहीं असें समजणें चुकीचें होय. शिवाय या संबंधानें स्पेन्सरसाहेबांनीं आपले मत देतांना आपली बुद्धि या बाबतींत कशी कुंठित होते हें जर स्पष्ट सांगितलें आहे, तर “दंतभंगोहि नागानां श्लाघ्यो गिरिविदारणें ” या न्यायानें त्यांचें आम्ही अभिनंदनच केजें पाहिजे. आयुष्याचीं ६० वर्षें सतत अभ्यासांत घालवून ज्यांचा मेंदु जगाच्या गूढ तत्वांशीं टक्कर देण्यांत गुंतला होता अशा तत्त्वज्ञ पुंगवास त्याची बुद्धि एकाद्या ठिकाणीं कुंठित झाली म्हणून नावें ठेवणें यासारखा दुसरा समजसपणा नाहीं असें स्पष्ट म्हणण्यास हरकत नाहीं. शिवाय हीही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, नीति तत्त्वाचें उदात्त स्वरूप उत्क्रांति तत्त्वाच्या साहाय्यानें सिद्ध करण्याचें श्रेय स्पेन्सरसाहेबांनींच संपादिलें आहे, इतकेंच नव्हे तर वेदांती लोकांप्रमाणें आत्म्यास अमुक एक प्रकारची शुद्धावस्था प्राप्त झाली असतां तो मुक्त होतो, इतर गोष्टींची आम्हांस जरूर नाहीं असें म्हणणाऱ्यांपैकीं स्पेन्सरसाहेब नव्हते. तसेंच जीवाच्या कर्तव्याची सीमा परोपकार आहे असें सांगून ते स्वस्थ बसले नाहींत. अगदीं रानटी स्थितीपासून मनुष्याची सामाजिक स्थिति सुधारतां सुधारतां उत्क्रांति तत्त्वानें हल्लींचा समाज कसा बनला गेला याचेंही त्यांनीं एक स्वतंत्र शास्त्र बनविलें आहे; व प्रत्येक मनुष्याचें, समाजाचें, राजाचें आणि प्रजेचें कर्तव्य काय, आणि त्याच्या अभिवृद्धीची दिशा कोणती, अथवा या प्रश्नांचा विचार कोणत्या दिशेनें केला पाहिजे, या बाबतींत शास्त्रीय ग्रंथ लिहून त्यांनीं अशा प्रकारच्या प्रश्नांचा विचार करणाऱ्या लोकांस एक प्रकारचा कायमचा मार्ग दाखविला आहे. फार लांब कशाला ! शिक्षणावर जो त्यांचा निबंध व ज्याचें आज दहापंधरा भाषांत भाषांतर झालें आहे तोच घेतला तरी व्यावहारिक गोष्टीस तत्त्वज्ञाच्या हातांत किती उदात्त स्वरूप प्राप्त होतें व त्यापासून समाजास किती फायदा होतो याची वाचकांस कल्पना येईल. वेदांतांतील किंवा

सांख्यांचें तत्त्वज्ञान अशा रीतीनें व्यवहारोपयोगी करण्याचा आमच्यामध्ये पूर्वी कधीच प्रयत्न झालेला नव्हता. नाही म्हणावयास भगवद्गीता हाच काय तो अपवाद आहे; पण वेदांत्यांच्या हातांत या अपूर्व व्यवहारोपयोगी तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथाची बरीच दुर्दशा झालेली आहे. स्पेन्सरसाहेबांच्या ग्रंथापासून जर कांहीं नवें वळण आपणांस घ्यावयाचें असेल तर तें हेंच होय कीं, सृष्टीच्या बुडाशीं जीं कांहीं अगम्य तत्त्वे आहेत त्यांचा विचार करून तत्त्ववेत्त्यांनीं आपणांस मुक्ति मिळाली म्हणून उगीच बसावयाचें नाही. या गूढ तत्त्वांचा विचार करणें तत्त्वज्ञाचें जितकें कर्तव्य आहे तितकेंच हीं तत्त्वे व्यवहारास कशीं लावावीं हें जगाच्या नजरेस आणून देऊन मानवजातीची पूर्णावस्था कशी संपादावी ह्याचा त्यांस बोध करणें हेही त्यांचें काम होय. हीं दोन्हीही कामें स्पेन्सरसाहेबांनीं आपल्या ८४ वर्षांच्या आयुष्यांत उत्तम रीतीनें बजाविलीं आहेत; व यामुळें कपिल, गौतम, कणाद, बुद्ध वगैरे प्राचीनकाळीं जे मोठमोठे तत्त्ववेत्ते होऊन गेले त्यांच्याप्रमाणें तत्त्वज्ञ या दृष्टीनें यांचें नांवही चिरकाल राहील. शास्त्राच्या प्रगतीमुळें यांनीं सिद्ध केलेल्या तत्वांत पुढेंमार्गे कांहीं फेरफार करावें लागले तर ती गोष्ट त्यांनीं सिद्ध केलेल्या उत्क्रांती तत्वांस अनुरूपच आहे किंवा होईल असें म्हटलें असतां त्यांत कांहीं गैर होणार नाही. परंतु तेवढ्यामुळें त्यांनीं समग्र आधुनिक शास्त्राचें सर्व आयुष्यभर आलोडन करून संसारसुखाची अपेक्षा न धरतां परोपकार बुद्धीनें जगाच्या बुडाशीं असलेलीं जीं तत्त्वे शास्त्रीय पद्धतीनें सप्रमाण सिद्ध केलेली आहेत त्यांची योग्यता कमी होत नाही; अगर ज्ञानी या नात्यानें स्पेन्सरसाहेबांस जो मान आम्हीं घ्यावयास पाहिजे त्यांतही कमतरता येत नाही. अशा प्रकारचे ज्ञानी पुरुष फारच विरला. शेंकडों वर्षांत एखाद दुसरा-उत्पन्न होत असतो; व खिस्ती मिशनऱ्यांच्या कोत्या समजुतीप्रमाणें जरी हे नास्तिक ठरले, तरी श्रीकृष्णांनीं भगवद्गीतेत म्हटल्याप्रमाणें आर्त, जिज्ञासू, अर्थार्थी आणि ज्ञानी यांपैकीं—

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ।

उदाराः सर्वे एवै ते ज्ञानी त्वास्मैव मे मतम् ॥

ज्ञानी हेच अखेरीस ईश्वरास प्रिय होतात व त्याच्या पदाप्रत पावतात हें निश्चित आहे. असे पुरुष देशांत उत्पन्न होणें हेंच देशाच्या सजीवतेचें लक्षण होय. व असलेच पुरुष जगाच्या गूढ तत्वांशीं झुंजूत तीं मानव जातीस अधिकाधिक सुगम करून देऊन मनुष्यमात्राची आध्यात्मिक व आधिभौतिक उन्नति करून देतात व आपल्यास व आपल्या बांधवांस कृतार्थ करून घेतात. स्पेन्सरसाहेबांनीं लग्न केलें नव्हतें, द्रव्याचीही तृष्णा धरली नव्हती, किंवा पार्लमेंटमध्ये, लोकल-बोर्डांत अगर म्युनिसिपालटीमध्ये सभासद होण्याची हाव धरली नव्हती; तर वैराग्यानें आणि एकनिष्ठपणानें एकोणिसाव्या शतकातील आधिभौतिक विचारानें ग्रस्त झालेल्या उत्तरार्धातही आध्यात्मिक प्रश्नांचा विचार करण्यांत जन्म घालविला,

आणि आपल्या अलौकिक बुद्धिसामर्थ्याने या बाबतीत पुढील पिढीच्या विचारांस नवीन वळण घालून दिलें. असले पुरुषच जगाचे खरे हितकर्ते होत आणि वर सांगितल्याप्रमाणें ते कोणत्याही देशांत उत्पन्न झाले असले तरी 'विद्वान् सर्वत्र पूज्यते' या न्यायानें सर्व देशांतल्या व सर्व ठिकाणच्या लोकांस ते एकसारखे पूज्य असतात. स्पेन्सरसाहेबांचें वय मरणसमयी ८४ वर्षांचें असल्यामुळें व शास्त्रीय विचारांची तत्वज्ञानदृष्ट्या एकवाक्यता करण्याचें जें काम त्यांनीं हातीं घेतलें होतें तें बहुतेक पुरें झालें असल्यामुळें त्यांचे मृत्यूबद्दल हळहळ वाटावयाचें कांहीं कारण राहिलें नाहीं; तथापि, विशाल बुद्धिमत्तेचे पुरुष क्वचित् निर्माण होतात हें लक्षांत आणलें आणि आमच्या देशांतील बुद्धिवान् लोकांची सद्यः-प्रवृत्ति मनांत आणली म्हणजे दुःख वाटल्याखेरीज राहत नाहीं.

* सामाजिक परिषद.

राजकीय चळवळीची ही स्थिति झाली. सामाजिक विषयासंबंधानेंही मद्रास-सेस अशाच प्रकारची स्थिति होऊन सामाजिक सभा भरल्यानंतर दुसरे दिवशीं तेथील हायकोर्टाचे जज सर सुब्रह्मण्य अय्यर यांच्या अध्यक्षतेखालीं एक मोठी सभा भरून त्यांत प्रो. रंगाचार्य व मिसेस अनीविशांट यांचीं भाषणें झालीं व 'हिंदु असोसिएशन' नांवाची सभा स्थापण्यांत आली. आमच्याकडे सुधारक मतांचा ज्या कारणाकरितां आज कित्येक वर्षे निषेध करण्यांत येत आहे तींच मते मद्रासच्या या हिंदु असोसिएशन सभेस पसंत असून तेवढ्याकरितां या सभेची मंडळी सामाजिक परिषदेपासून निराळी झालेली आहे. कै. न्या. रानडे हे यावेळीं मद्रासस असते तर कदाचित् त्यांनीं ही दुफळी होऊं दिली नसती; पण न्या. चंदावरकर यांस तसली हातोटी साधलेली नसल्यामुळें त्यांनीं सामाजिक परिषदेच्या पूर्वी (कै. रानडे करीत होते त्याप्रमाणें) जें प्रास्ताविक भाषण केलें त्यांत विरुद्ध पक्षाचें त्यांस समाधान करतां आलें नाहीं. देशांत परकीय राज्य झाल्यामुळें आपल्या सभोवारची परिस्थिति पालटलेली आहे, व त्या परिस्थितीस अनुसरून आपल्या समाजाच्या चालीरीतींत जर फेरफार झाले नाहीत तर आपला टिकाव लागणार नाहीं असें मोठ्या गंभीरपणानें मि. चंदावरकर यांनीं आपल्या भाषणांत सांगितलें; इतकेंच नव्हे तर, 'एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति' हा ऋग्वेदांतील मंत्र म्हणून असे प्रतिपादन केलें कीं, यांत ज्याप्रमाणें देवासंबंधानें बहुत्वांत ऐक्य दाखविलें आहे त्याप्रमाणेंच हिंदुसमाजांत जरी निरनिराळ्या जाती असल्या, तरी त्या सर्वांत ऐक्य आहे हें दाखविण्याचा व तें संपादन करण्याचा सुधारकांचा प्रयत्न आहे. न्या. चंदावरकर यांनीं हें जें तत्त्व आम्हांस सांगितले त्यांतील खरें इंगित

काय हे त्यांसच कळलें आहे कीं नाहीं याची आम्हांस शंका आहे. केसरी पत्रांत तरी आम्हीं अनेक वेळां असें स्पष्ट लिहिलें आहे कीं, सुधारणा मुळींच नको असें म्हणणारपैकी आम्ही नाहीं. मनुष्य किंवा समाज यास सभोवतालच्या परिस्थितीप्रमाणें आपापलें स्वरूप बदलण्याची शक्ति ईश्वरानेंच दिली आहे; आणि न्या. चंदावरकरासारखे सुधारक न निघाले तरीही हे फेरफार होतील व होत जाणार यांत बिलकूल शंका नाहीं. मुसलमानी राज्यांत आमच्या चालीरीती बदलल्या नाहींत काय ? अथवा देशांत ज्या वेळीं बौद्ध धर्माचें प्रस्थ माजलें होतें तेव्हां आम्हीं आपल्या सामाजिक रीतीभातींत कांहीं फेरफार केला नाहीं काय ? होय; केला आहे, तर मग आतांच एवढा वाद कां ? उघडच आहे कीं, बौद्ध राजांच्या अमलाखालीं किंवा मुसलमानी राजांच्या अमलाखालीं राहूनही आम्हीं अद्याप हिंदुत्वाचा अभिमान कायम ठेवला आहे व तोच पुढें कोणतीही परिस्थिति आली असतां कायम ठेवावा अशी आमची इच्छा आहे. सुधारकांचा व आमचा कांहीं मतभेद आहे तो हाच होय; आणि त्याचें एकच उदाहरण दिलें असतां खुलासा होण्यासारखा आहे. आमच्या देशांतील वाणी, भाष्ये वगैरे पुष्कळ जातींतील लोक आफ्रिका, सुएज, चीन, हांगकांग, ब्रह्मदेश वगैरेकडे व्यापाराकरितां जाऊन आलेले आहेत. नुकत्याच चीन देशांत गेलेल्या शीख, रजपूत, आणि पुरभय्ये यांच्या पलटणी परत आल्या, पण त्यांस जातींत परत घेण्याची कोठेंच अडचण पडली नाहीं. परंतु एखादा आमचा सुधारक विलायतेस जाऊन बॅरिस्टर होऊन परत आला म्हणजे त्यास जातींत घेण्याचा मोठा बोभाटा होऊन सामाजिक परिषदेच्या मंडपांत त्याची मोठी भवती न भवती चालत असते. पण कोणी असा विचार करित नाहीं कीं, या बेट्याला कोठे ज्ञातीधर्माप्रमाणें राहावयाचें असतें ? हा हवें तें खाणार, हवें तें पिणार, हवा तसा पोषाख करणार, धर्माच्या नांवानें माहिती शून्य आणि इच्छाही शून्य. अशा स्थितीच्या मनुष्यास जातीनें आपल्या समाजांत न घेतलें म्हणून सामाजिक परिषदेंत ओरड करण्यांत फायदा काय ? हिंदु लोकांचें नांव सोडून द्या; पण उद्यां हिंदुस्थानांत आलेला एखादा इंग्रज विलायतेस परत गेल्यावर धोतरें नेसूं लागला, चमचा काटे न घेतां हातानें जेऊं लागला, आणि डोक्यावरचे केस काढून आमच्याप्रमाणें शेंडी ठेवून वागूं लागला, तर त्याला विलायतेंतील लोक आपल्या समाजांत जेवणाखाण्यास किंवा इतर प्रसंगीं आमंत्रण देऊन बोलावतील काय ? आपण असेंही समजूं कीं त्यानें ख्रिस्तीधर्म सोडला नाहीं, फक्त आचार मात्र हिंदूंचा घेतला आहे; तरीही पण विलायतेंतील बायकापोरेंच नव्हे तर शहाणे लोकही त्यास आपल्या टेबलावर जेवावयास घ्यावयाचे नाहींत. विलायतेंत जर ही स्थिति तर इंग्लंडाहून परत आलेल्या आमच्या ' न हिंदुर्न यवनः ' अद्या

स्थितितित्या गृहस्थास आमच्या इकडील लोकांनीं तरी ज्ञातींत काय म्हणून घ्यावे ? मनुष्य स्वभाव हा येथून तेथून सारखा आहे. इंग्रज लोक ज्याप्रमाणे कोठेही गेले तरी आपला अभिमान ठेवून इंग्रजासारखेच राहातात, तसा तुम्ही हिंदुत्वाचा अभिमान कायम व जाग्रत ठेवा, आणि मग हे सामाजिक प्रश्न लोकांपुढे मांडा असे प्रोफेसर रंगाचार्य यांचे म्हणणे आहे. ज्यास हिंदुधर्माचा किंवा हिंदुत्वाचा अभिमान नाही त्यास हिंदु लोकांनीं काय समाजसुधारणा करावी हे सांगण्याचाही पण अधिकार नाही. हिंदुधर्मावर श्रद्धा नाही, प्रार्थनासमाजाच्या पीठावर उभे राहून शंकराचार्यास शिष्या देण्यास तयार, स्वतःच्याबुद्धीने खरा वाटेल तो धर्म, बाकी सर्व झूट, अशी किंवा अशाच प्रकारचीं दुसरीं ज्यांचीं मते आहेत त्यांनीं हिंदुधर्मांत किंवा हिंदुसमाजाच्या चालिरीतींत ढवळाढवळ करण्याचा प्रयत्न न करितां समाजाबाहेर राहून इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः या स्वानंदस्थितीच्या सुखाचा अनुभव घेत बसावे हेच चांगले. पन्नास वर्षांपूर्वी जे समाजसुधारक बनले त्यांस त्यावेळीं हिंदुधर्माची अगर त्यांतील ग्रंथांची माहिती नव्हती व त्यामुळे सुधारणेची भलतीच दिशा त्यांनीं पतकरलेली होती; पण संस्कृत ज्ञानाच्या प्रसाराने आणि थिऑसाफिकल सोसायटीच्या उद्योगाने हिंदुधर्म, हिंदुआचार, हिंदुतत्त्वज्ञान यासंबंधाने लोकांस उत्तरोत्तर जास्त माहिती मिळून पूर्वीचे विचार आतां पालटत चालले आहेत; आणि पुष्कळ सुशिक्षित लोकांस असे वाटू लागले आहे कीं, हिंदुत्वाचा पाया जर आम्ही सोडून दिला तर आम्हांस आमचे असे कांहींच राहणार नाही. नव्या परिस्थितीला अनुरूप सामाजिक फेरफार कोणास नको आहेत असे नाही. पण जे फेरफार व्हावयाचे त्यामुळे हिंदुत्वाचा अभिमान नष्ट होऊं नये अशी प्रत्येकाने खबरदारी घेतली पाहिजे. ही खबरदारी सामाजिक परिषदेत घेतली जात नाही, किंबहुना ती या सुधारकवर्गास नको आहे हे उघड आहे; व याच मतभेदामुळे मद्रासेस हिंदु असोसिएशन ही नवी सभा यंदा स्थापन झाली आहे. मुंबई इलाख्यांत सामाजिक परिषदेच्या कामास जे कांहीं आजपर्यंत प्रतिकूल मत झालेले आहे ते एवढ्याचकरितां आहे व केव्हांना केव्हां तरी मद्रासेस यंदा झाला तसा प्रकार व्हावयाचाच होता. याकरितां मद्रासेस जी नवी सभा स्थापन झाली आहे तिचे आम्ही अभिनेदन करितों. हल्लींच्या कार्ली हिंदुधर्माबद्दल बऱ्याच सुशिक्षित लोकांत जी आस्था आढळून येते त्यावरून आम्हांस अशी उमेद आहे कीं, या नव्या सभेच्या तरवांचाच अखेरीस जय होईल. कोणतीही सामाजिक सुधारणा झाली तरी ती स्वीकारतांना आम्ही आपले मूळ काय हे विसरतां कामा नये; आणि तसें होईल तरच आमचे राष्ट्रीयत्व कायम राहून आम्ही प्रगतीच्या मार्गास लागूं. सामाजिक सुधारणा राष्ट्रीयत्वास धरून पाहिजे असे जे आमचे म्हणणे आहे त्याचा अर्थ काय हे यावरून व्यक्त होईल. न्या. चंदावरकर यांनीं राष्ट्रीय सामाजिक सुधारणा म्हणजे काय हे आपणास कळत नाही असे म्हणून त्या-

संबंधाने आपल्या भाषणांत बरीच वायफळ टीका केलेली आहे. परंतु अशा टीकेने सुधारकपक्षासही कांहीं फायदा होईल असे आम्हांस वाटत नाही.

* हिंदुत्व आणि सुधारणा.

गेल्या खेपेस मद्रासेस नव्या स्थापन झालेल्या ' हिंदु असोसिएशन ' चा उल्लेख करतांना समाजसुधारणेचा पाया हिंदुधर्म असल्याखेरीज आमच्या देशांत खरी सामाजिकसुधारणा होणें नाहीं, असें आम्ही म्हटलें होतें. याजवर एक दोषांकडून असे आक्षेप आले आहेत कीं, “ काय हो, तुम्ही हिंदुत्व कायम राखून जी सुधारणा करणार तीत आणि हल्लींच्या सामाजिक परिषदेत होत असलेल्या सुधारणेत अंतर काय ? स्त्रीशिक्षण, बालविवाह, पोटशाखेंतील अंतर्विवाह, समुद्रयात्रा, इत्यादि विषयासंबंधाने तुमच्या आणि हल्लींच्या सामाजिक सुधारकांच्या मतांत विशेषसा फरक दिसत नाहीं; आणि असा फरक जर नाहीं तर हल्लींच्या सामाजिक सुधारकांच्या विरुद्ध लिहून लोकांमध्ये त्यांच्याविषयी अनादर तुम्ही कां उत्पन्न करतां ? हा प्रश्न ज्या गृहस्थांनीं विचारला आहे त्यांनीं तो चांगल्या हेतूनेंच विचारला आहे असें आम्ही गृहीत धरून चालतो. परंतु एवढें म्हणणें भाग आहे कीं, त्यांचा हेतु जरी चांगला असला तरी आमच्या आजपर्यंतच्या म्हणण्याचा त्यांनीं नीट विचार केलेला दिसत नाहीं. समाज-सुधारणा नको असें म्हणणारे आम्ही नाहीं, ही गोष्ट अनेक प्रसंगीं कंठरवानें आम्ही सांगितलेली आहे. परंतु हल्लींच्या सुधारकांचे आणि आमचे मार्ग निराळे आहेत, आणि हे मार्ग ज्या कारणांनीं उपस्थित झालेले आहेत, तींही भिन्न आहेत. या भेदामुळे हल्लींच्या सुधारकात आणि आमच्यांत जो विरोध उत्पन्न झालेला आहे तो बहुतेक अपरिहार्य आहे, असें आजपर्यंतच्या आमच्या लेखांवरून वाचकांस कळून आलें असेल. सामाजिक परिषदेला अभिप्रेत असलेल्या गोष्टी केवळ सुधारणा म्हणून ग्राह्य करण्यास आम्ही तयार नाहीं, असें आम्ही अनेकदां म्हटलें आहे. या वाक्याचा अर्थ उघड आहे, तथापि तो आणखी स्पष्टपणें समजावयास पाहिजे असल्यास आपण एक उदाहरण घेऊं. मूर्तिपूजा असावी किंवा नसावी हा वाद स्वतंत्र आहे. त्याचा आज विचार कर्तव्य नाहीं. तथापि मूर्तिपूजा नको म्हणणारे जे लोक आहेत, त्यांत आर्यसमाजाचे लोक ज्याप्रमाणें येतात त्याचप्रमाणें मुसलमान किंवा ख्रिस्ती लोकही येतात. अर्थात् मूर्तिपूजा-निषेध ही सुधारणा आर्यसमाजवाले, मुसलमान व ख्रिस्ती या तिघांसही इष्ट आहे. पण या तिघांपैकीं पहिल्याची म्हणजे आर्यसमाजवाल्यांची सुधारणा हिंदुत्वाच्या पायावर आहे; आणि ख्रिस्ती व मुसलमान यांची हिंदुधर्माविरुद्ध अथवा हिंदुत्वा-

विरुद्ध आहे असे कोणीही कबूल करील. दुसरे उदाहरण पाहिजे असल्यास बौद्ध आणि वेदान्त मतांचे ध्या. यज्ञांमध्ये पशूची हिंसा केल्याने स्वर्गप्राप्ती होत नाही असे बौद्धांचे मत आहे; आणि तेंच मत बहुतेक उपनिषदांतही ग्रथित केलेले आहे. किंबहुना पशुयज्ञाच्याऐवजी ज्ञानयज्ञाचा प्रचार जो हिंदुस्थानांत सुरू झाला तो उपनिषद्‌धर्म किंवा वेदांतमत प्रचारांत आल्याने झाला असे उघड दिसते. यासंबंधाने वेदान्तमताचे प्राबल्य इतके झाले आहे की, आतां पशुयज्ञ बहुतेक लुप्तप्राय झाला आहे असे म्हटले तरी चालेल. पशुयज्ञ बंद होण्याची ही सुधारणा सुचविणारे बौद्ध आणि वेदान्ती असे दोन प्रकारचे लोक होते. दोघांचाही हेतु एकच; पण बौद्धांची सुधारणा हिंदुत्वाला सोडून झाली, आणि वेदांत्यांची सुधारणा हिंदुत्वाला धरून झाली. तिसरे उदाहरण जातिभेदासंबंधाने ध्या. बौद्धधर्मात जातिभेद मानलेला नाही, आणि भागवतधर्मातही जातिभेदाचे महत्त्व कमी आहे. तथापि भागवतधर्माची सुधारणा हिंदुत्वाला धरून आहे, आणि बौद्धांची हिंदुत्वाला धरून नाही ही गोष्ट निर्विवाद आहे. या तीन उदाहरणावरून एवढे लक्षांत येईल की, सुधारणेची बाब जरी एक असली तरी ती हिंदुत्व कायम ठेवून अमलांत आणतां येते, आणि तें बुडवूनही अमलांत आणतां येते. शंकराचार्यास कित्येकांनी 'प्रच्छन्न बौद्ध' म्हटलेले आहे; म्हणजे बौद्धांच्याच कांहीं मतांचे हिंदुत्वाच्या दृष्टीने समर्थन करून आचार्यांनी त्यांचा स्वीकार केला आहे असे कित्येकांचे म्हणणे आहे, आणि तें एका दृष्टीने खरेही आहे. तथापि शंकराचार्य हे वैदिक मार्ग-प्रवर्तक व बुद्ध वैदिकमार्ग-ध्वंसक होता असे सर्वांचे मत आहे. सारांश, साध्य गोष्ट जरी एकच असली तरी ती साधण्याचे जे भिन्न भिन्न मार्ग आहेत त्यांचे ज्याप्रमाणे एखादा मनुष्य अवलंबन करील त्याप्रमाणे तो मनुष्य निरनिराळ्या पंथांचा बनतो एवढे निर्विवाद आहे. वर लिहिलेल्या उदाहरणांपेक्षांही जास्त व्यापक उदाहरण घेणे असल्यास तें परमेश्वरप्राप्तीचे ध्या. परमेश्वर प्राप्ति हा हेतु सर्वांचा साखाच आहे; तथापि ख्रिस्ती लोक बायबलांत सांगितलेल्या पंथाने, मुसलमान लोक कुराणांतील पंथाने, हिंदु लोक वैदिक मार्गाने आणि बौद्ध लोक बुद्धप्रणीत मार्गानेही प्राप्ति करून घेतात. इष्ट हेतु किंवा साध्य गोष्टी एकच असूनही मार्गांच्या भेदाने भिन्न भिन्न पंथ कसे होतात हे एवढ्यावरून कळून येईल.

मद्रासेस हिंदुसभा स्थापन करण्याचे प्रो. रंगाचार्य यांनी जे हेतु लिहिले आहेत, आणि सभेच्या दिवशीं अनी बिझांट यांचे जे व्याख्यान झाले त्यांत आम्ही वर सांगितलेल्या गोष्टींचा स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे. आमच्या मुलां-मुलींस धर्म आणि नीति यांचे चांगले शिक्षण मिळाले पाहिजे; बालविवाहाचा प्रघात मोडून सुश्रुताने सांगितल्याप्रमाणे पुढील संतति सट्ट निपजली पाहिजे; निरनिराळ्या देशांत आमचे लोक जाऊन तेथून निरनिराळ्या विद्या त्यांनी संपादन करून आणल्या पाहिजेत; जातीद्वेष मोडून खालच्या जातींच्या लोकांस

वरच्या जातींतील लोकांप्रमाणेच भगवत्प्राप्तीचे मार्ग खुले होऊन दोघांमधील सलोखा वाढविला पाहिजे; पोटजातींतील लोकांमध्ये बेटी व रोटीव्यवहार सुरू होऊन त्यांमधील भेद उत्तरोत्तर कमी होत चालले पाहिजेत; आणि देशांतील एकंदर सर्व जातींचा मेळ किंवा त्यांमधील सलोखा जितका अधिक वाढेल तितका आम्हांस पाहिजे आहे, असें प्रो. रंगाचार्य व अॅनी बिझांट या दोघांनीही सांगितले आहे. एकाच बाबतीत काय तो थोडासा फरक आहे. तो हा की, उच्च-प्रतीच्या हिंदुविधवांनी पुनर्विवाह करण्यापेक्षां व्रतस्थ राहून समाजाची सामाजिक उन्नति करण्याचा प्रयत्न करावा, असें बिझांटबाई म्हणतात; आणि सुधारकवर्ग त्यांनी पुनर्विवाह करावा असें म्हणतात. परंतु सामाजिक सुधारक आणि प्रो. रंगाचार्य यांच्या-मध्ये जो विरोध आहे तो एवढ्या भेदाकरितांच आहे, असें नाही; वर सांगितल्याप्रमाणे या दोघांच्याही मार्गांत अंतर आहे. सामाजिक सुधारणेचा प्रश्न हल्ली ज्या लोकांनी पुढें आणिलेला आहे, त्यांस हिंदुधर्माचा अभिमान नाही. हिंदुत्व म्हणून कांहीं विशिष्टपणा पाहिजे असें त्यांचे म्हणणे नाही; व हिंदुधर्मातील तत्वे समजून घेण्याचा त्यांनी कधी प्रयत्न केलेला नाही, असें प्रो. रंगाचार्य यांचे म्हणणे आहे व ते खरेही आहे. हा परिणाम इंग्रजी शाळांतून मिळत असलेल्या शिक्षणाचा आहे, ही गोष्ट प्रो. रंगाचार्य व अॅनीबिझांट यांस कबूल आहे. पण त्यांचे असे म्हणणे आहे कीं केवळ समाजाच्या चालीरीतींत अमुक अमुक फरक झाले म्हणजे सुधारणा होते असें नाही. कोणत्याही सुधारणेचा मुख्य उद्देश म्हटला म्हणजे विशिष्ट राष्ट्रीयत्वाचा अभिमान जागृत करणे हा होय. तो अभिमान आम्ही कोणता धरावयाचा? अर्थात् हिंदुत्वाचा होय. आम्हांला धर्माची कांहीं एक परंपरा आहे, त्या परंपरेत जे ज्ञान आहे ते इतर धर्मांतील ज्ञानाच्या बरोबरीने किंबहुना त्याहूनही श्रेष्ठ आहे, आणि ही परंपरा जर आम्ही सोडून दिली तर आमचे असे म्हणण्यासारखे आम्हांस सामान्य बंधन कांहींच नाही, या गोष्टी आम्ही नेहमी लक्षांत बाळगल्या पाहिजेत. सामाजिक परिषदेचे पुरस्कर्ते आणि प्रो. रंगाचार्य व बिझांटबाई यांच्यामधील खरा मतभेद जो आहे तो हाच आहे. कोणतीही सुधारणा अमलांत आणतांना समाजांतील रूढ संप्रदायास अनुसरणाऱ्या लोकांचा अडथळा यावयाचाच तो हिंदुत्व-राखून सुधारणा करणाऱ्या लोकांस यावयाचा नाही, असें प्रो. रंगाचार्य म्हणत नाहीत. कोणतीही नवी गोष्ट समाजांत प्रचलित करावयाची झाली म्हणजे तीस अडथळा हा येणारच. पण तो अडथळा काढून टाकण्याचेही दोघांचे मार्ग निरनिराळे आहेत. हिंदु, मुसलमान, ख्रिस्ती व पारशी या सर्वांची एक सामाजिक परिषद भरून तीत सर्वानुमते कांहीं ठराव मंजूर करणे व ते हळू हळू त्या रीतीने अमलांत आणण्याचा प्रयत्न करणे, हा हल्लींच्या सामाजिक सुधारकांचा मार्ग होय. प्रोफेसर रंगाचार्य यांचे म्हणणे असें आहे कीं, हा मार्ग अयोग्य आहे. राजकीय बाबतीत ज्याप्रमाणे सर्व अधिकार राजाच्या किंवा एखाद्या विशिष्ट संस्थेच्या ताब्यांत असतो तसा हिंदुसमाजांतील

सामाजिक बाबतींतील अधिकारही कांहीं विशिष्ट व्यक्तींच्या व संस्थांच्या ताब्यांत आहे; आणि या संस्था व व्यक्ति हिंदुशास्त्रांत सांगितलेल्या कांहीं नियमांनीं चाललेल्या आहेत. या व्यक्ति, संस्था किंवा शास्त्र यांच्याविरुद्ध उघड बडबड केल्यानें कांहीं फायदा नाही. तर ज्याप्रमाणें राजकीय बाबतींत आम्ही काँस्टिट्यूशनल किंवा कायदेशीर चळवळ करतो तशी सामाजिक बाबतींतही शास्त्रोक्त चळवळ झाली पाहिजे. लूथरनें युरोपांत धर्मक्रांति केली म्हणून सुधारक आपल्या तर्फेचें एक मोठें उदाहरण देत असतात. परंतु जरा विचार केला असतां असें लक्षांत येईल कीं, लूथर हा बायबलवर पूर्ण विश्वास ठेवणारा श्रद्धावान् ख्रिस्ती होता. आमच्या सुधारकांची तशी स्थिति नाही. हे केवळ उपयुक्तता-वादी आहेत, धर्मशील उपयुक्तता-वादी नाहीत. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, यांनीं प्रचलित केलेल्या सुधारणेस समाजांतील लोक विधर्मी समजतात. हल्लींच्या सुधारकांच्या वर्गांत नाही म्हणावयास दिवाण बहादूर रघुनाथराव हे बहुधा एकटेच या दोषास पाल नाहीत. पण त्यांचा व इतर सुधारकांचा लवकरच बेबनाव होऊन मद्रास येथें भरलेल्या सामाजिक परिषदेच्या बैठकीसही ते जवळ कुंभकोणास राहात असतां गेले नाहीत. कै. न्या. रानडे हेही अखेरीस सामाजिक सुधारणेंत हिंदुत्व कायम राहिलें पाहिजे, या मताकडे वळले होते. पण न्या. चंदावरकर यांची स्थिति व मतें याहून फार भिन्न आहेत. मद्रासेस यंदांच्या सालीं जो विशेष घोंटाळा झाला तो यामुळेच झाला. प्रो. रंगाचार्य यांचे असें म्हणणें आहे कीं, जुने शास्त्री व जुने पंडित हे ज्याप्रमाणें एकदेशीय असतात तसेंच नवीन इंग्रजी शिकलेले सुधारकही एकदेशीय असतात. शास्त्री व पंडित यांस नवी परिस्थिति माहित नसते, तर हल्लींच्या सुधारकांस हिंदुधर्माचीं तत्त्वे माहीत नसतात. तेव्हां खरी सुधारणा घडवून आणण्यास शास्त्री व पंडित यांस नव्या परिस्थितीचें आणि नव्या सुशिक्षित वर्गास हिंदुधर्मातील तत्त्वांचें व परंपरेचें ज्ञान करून दिलें पाहिजे. असें झाल्याखेरीज दोषांचा मिलाफ व्हावयाचा नाही. दोषांतही एकेक प्रकारच्या शिक्षणाची उणीव आहे, व ती उणीव भरून काढणें हें खऱ्या सुधारकांचें कर्तव्य आहे. हिंदुधर्मातील तत्त्वे सुधारणेस प्रतिकूल आहेत असें नाही. तसें असतें तर आजपर्यंत हिंदुधर्मांनें टिकावच धरला नसता व हिंदुराष्ट्री कायम राहिलें नसतें. यासाठीं प्रो. रंगाचार्य, व ॲनिबिश्वांटवाई वगैरे विचारी लोकांचें असें म्हणणें आहे कीं, समाजसुधारणा होणें ती हिंदुत्वाच्या पायावरच झाली पाहिजे; व ती अमलांत आणण्यास जुन्या व नव्या मिळून दोन्हीही वर्गांतील लोकांस त्या त्या वर्गाच्या मानानें जें जें अपुरतें आहे तें शिक्षण देऊन तयार केलें पाहिजे. धर्माच्या पायावर सुधारणा रचल्याखेरीज सुधारकांच्या आर्गी खरी कळकळ कधीही उत्पन्न व्हावयाची नाही. करितां ॲनिबिश्वांट यांनीं आपल्या व्याख्यानांत सरतेशेवटीं असें सांगितलें आहे कीं, एखाद्याच्या व्याख्यानास तुम्ही

केवळ टाळ्या वाजविण्याकरितां जाऊं नका. तुमचा धर्मही तुम्हांस वंशपरंपरेनें प्राप्त झालेली एक अमोलिक देणगी आहे. या देणगीचें महत्त्व पाश्चिमात्य राष्ट्रांसही अमोलिक वाटत आहे. करितां पाश्चिमात्य शिक्षणांनै भुलून जाऊन अनास्थेनें किंवा ह्यगयीनें तुम्ही या देणगीकडे दुर्लक्ष करूं नका. आपल्या मुलामुल्लास हिंदुधर्माचें शिक्षण द्या, व त्या धर्माचा अभिमान त्यांच्यांत जागृत करा, तो धर्म तुमच्या सामाजिक उन्नतीच्या आड येईल अशी तुमची समजूत असेल तर ती चुकीची आहे. तुमच्या सामाजिक स्थित्यांत हल्लींच्या परिस्थिती-प्रमाणें सुधारणा झाली पाहिजे, ही गोष्ट खरी आहे; पण ती जर धर्माच्या पायावर झाली नाही तर तुमची उन्नति न होतां उलट अवनीत मात होईल. आमच्या सामाजिक सुधारकांनीं हीं तत्वे ध्यानांत ठेवण्यासारखीं आहेत. परिषदेत जी मंडळी जमतात त्यापैकीं हिंदुधर्मावर कितीकांची श्रद्धा असते याचा आपल्या मनाशीं त्यांनीं विचार केला असतां बिझांटबाईंच्या वरील उपदेशाचें रहस्य त्यांस समजून येईल. आपणांस पुढें जी ऊर्जितावस्था प्राप्त व्हावयाची आहे ती हिंदुराष्ट्र या नात्यानें झाली पाहिजे. इतकें लक्षांत ठेविलें आणि त्याप्रमाणें वर्तन राखलें म्हणजे सुधारकी पथांत आणि नवीन झालेल्या हिंदुसभेच्या पथांत दुसरें कांहीं अंतर नाही. मुख्य फरक काय तो हाच होय, आणि तो इतक्या महत्त्वाचा आहे कीं, बाकीच्या गोष्टी जरी एक असल्या तरी यासंबंधानें दोन निरनिराळे पंथ होणें अगदीं स्वाभाविक आहे. मुसलमानी परिषदेत ना. आगालान यांनीं हेंच तत्त्व लक्षांत आणून सुशिक्षित मुसलमान लोकांना इंग्रजांची केवळ नकल न व्हावी एवढ्या करितां मुसलमान युनिव्हर्सिटी पाहिजे, असें प्रतिपादन केलें आहे. तसेंच लाहोरचें अँग्लोवैदिक कॉलेज व बनारसचें हिंदु कॉलेजही याच तत्त्वावर निघालें आहे; आणि उत्तरोत्तर हीच दिशा वाढत जाईल असा रंग दिसत आहे. सुधारणेच्या विचारांत झालेला हा फरक सुधारकांनीं लक्षांत ठेवून त्याप्रमाणें आपल्या प्रयत्नांत फरक करावा अशी गेल्या 'मद्रास रिव्ह्यूच्या' ज्या अंकांत सुधारकांपैकींच एका ग्रहस्थानें त्यास सूचना केली आहे; आणि तिचा ते नीट विचार करतील अशी आम्हांस आशा आहे.

* पंडिताबाईंचें पांडित्य

पंडिता रमाबाई आणि त्यांनीं गेल्या दोन तीन दुष्काळाच्या अपूर्वपर्वणी-मध्ये जाळ्यांत गोळा केलेल्या विधवांचें केडगांव येथील 'शारदासदन' याची माहिती केसरीचे वाचकांस आहेच. एक महिन्यापूर्वी पंडिताबाईंचा मोर्चा बंग-लोराकडे फिरला होता; व तेथें त्यांची अमेरिकन मिशनतर्फे २।४ व्याख्यानेंही झालीं. या व्याख्यानांमध्ये हिंदुधर्माची व हिंदु चालीरीतीची नालस्ती करून

आणि हिंदुधर्म--ग्रंथांचें मंथन करून त्यांनीं जें रहस्य काढून श्रोत्यांस अर्पण केलें आहे, तें त्यांच्या पूर्वीच्या लौकिकास कमीपणा आणणारे खचित नाहीं. बंगलोर येथे दिवाणबहादुर सर कृष्णमूर्ती यांचे अध्यक्षतेखालीं एक व्याख्यान झालें. त्यामध्ये पंडिताबाईंनीं ' आपलें चरित्र व आपण केलेली कामगिरी ' यांचें मोठें मनोरंजक कथानक लाविलें होतें. आपल्या जुन्या चालीच्या व कर्मठ बापानें आपणास थोडेंबहुत संस्कृत कसें शिकविलें, व त्या तुटपुंज्या (Smattering) ज्ञानाचें साहाय्यानें व ' विचारी मनाच्या ' मदतीनें आपण सर्व हिंदुशास्त्रें, तत्त्व ग्रंथ व पुराणग्रंथ यांचें ओलोडन कसें केलें, त्या अध्ययनामध्ये आपणांस कसकसे जबरदस्त संशय आले. व शेवटीं बायबलानें ' भिद्यते हृदयग्रंथिः च्छिद्यन्ते सर्व संशयाः ' अशी आपली स्थिति होऊन आपण प्रभूच्या चरणाचा कसा आश्रय केला याचें त्यांनीं केलेलें वर्णन फारच बहारीचें झालें आहे ! त्यांचा पति मरण पावल्यानंतर पंडिताबाईंचा हिंदुसमाजानें फारच छळ व जाच केला; व त्यामुळें त्यांस हिंदुधर्माचीं बंधनें तटकन् तोडून टाकण्याची स्फूर्ति झाली; आणि हिंदुधर्मात न मिळणारे स्वातंत्र्य ख्रिस्तीधर्मात त्यांस गवसल्यामुळें त्यांनीं त्याची कास धरली ! हिंदु पुराणांतील सप्तसमुद्र व तीन खंडे, सात स्वर्ग व सप्तपाताल, गजमुख व अश्वमुख-देव-देवता, ग्रहणासंबंधाची व राहूकेतूंची कथा, शाळिग्रामपूजा ह्या थोतांडासंबंधानें त्यांस जबरदस्त संशय येऊ लागले; व ह्या संशयांची निवृत्ति करणारा हिंदुधर्मात कोणीच सद्गुरु त्यांस भेटला नाहीं. हिंदुशास्त्रें स्त्रियांना पतीवाचून दैवत नाहीं असें लिहितात; विधवांना मोक्ष नाहीं व स्त्रिया ह्या पापाच्या पुतळ्या आहेत असें त्यांचें मत आहे; स्त्रियांनीं पतीची सदैव गुलामगिरीच केली पाहिजे असाच हिंदुशास्त्राचा इत्यर्थ आहे. प्रायश्चित्त म्हणजे निषळ थोतांड आहे; गाईच्या शरीरापासून निघालेल्या पांच द्रव्यांच्या पंचगव्यानें पाप नाहींसें होतें असें म्हणणें हा केवढा मूर्खपणा ! अशा प्रकारच्या अनेक संशयांनीं पंडितेच्या ' विचारी मनास ' पछाडलें. अमक्यातमक्या देवाची पूजा करा किंवा अमुक स्तोत्रें म्हणा, अथवा अमुक तीर्थास जा, असे जे जे परमेश्वरप्राप्तीचें मार्ग हिंदुशास्त्रानें सांगितले ते ते पंडिताबाईंनीं अनेक वर्षे केलें; परंतु सर्व व्यर्थ. पण पुढें जेहां त्यांनीं बायबलाचें अध्ययन करून व येशूचे वचनावर विश्वास ठेवून त्याची मनोभावे प्रार्थना केली तेव्हां तो प्रभू येशू आपल्या ह्या प्रिय भक्तीणीस एका रात्रीत पावला ! आणि त्यानें सत्य काय आहे याचा त्यांस उपदेश केला ! ? व तो प्रभू अजूनही त्यांच्या प्रार्थना ऐकतो व त्यांस दर्शन देतो !!! त्यांच्याप्रमाणें दुसऱ्या कोणीही जर येशूची अशीच प्रचिती पाहिली तर तो त्यांसही पावेल व ते मागतील तें तो त्यांस देईल, असें पंडिताबाईंनीं आपल्या श्रोत्यांस सांगितलें; श्रीपांडुरंगाचें जनाबाईशीं जितकें सलग्गीचें वर्तन होतें तितकें प्रभू येशूचेंही जरी रमाबाईशीं आहे तरी त्यानें एक गोष्ट पंडिताबाईंपासून लपवून ठेवलेली दिसतो. ' तुमचा जो प्रभू एवढा सर्व-शक्तिमान आहे. व जो तुम्हास

एका रात्रीत पावला तो एका दिवसांत सगळ्या हिंदुस्थानास खिस्ती धर्मानुयायी कां करून टाकीत नाही ? अशा अर्थाचा पंडितेस एका हिंदूने प्रश्न विचारला होता; तेव्हां त्यांनीं असें करणें ईश्वरास शक्य आहे, पण तो तसें कां करित नाही त्याचें मनांत काय आहे हे मीं कसें सांगूं ? असें उत्तर दिलें ! पुनः प्रभू येशू जेव्हां त्यांस दर्शन देईल तेव्हां त्यांनीं त्याजगासून या कोळ्याचा उलगडा करून घ्यावा, अशी आमची पंडिताबाईस सूचना आहे.

आपलें चुटपुटतें संस्कृत भाषेचें ज्ञान व 'विचारी मन' याच्या साधनिक संगमापासून कोणतीं अमृततुल्य फळें निर्माण झालीं याचें याप्रमाणें वर्णन करून पंडिताबाईंनीं आपल्या 'कामगिरी'चें कथन केलें. आपण स्वतः विधवा असल्यामुळें विधवांचें दुःख पाहून आपलें अंतःकरण कळवळतें. शारदासदनांतील पुष्कळ विधवांनीं जातिभेद झुगारून दिला आहे; कांहीं अजून जातिधर्माप्रमाणें वागत आहेत; त्यांना तेथें लिबरल एज्युकेशन ऊर्फ उदार शिक्षण दिलें जातें, व वाचनासाठीं अगदीं निवडक व उत्तम बुकें मात्र देण्यांत येतात. 'पवित्र शास्त्रा'चें तर नेहमीं वाचन होतें. बायबल हें वाचनास फारच उत्तम पुस्तक आहे. बडे मुत्सद्दी व विद्वान् पुरुष जे जे झाले ते केवळ बायबलामुळें तसे झालेले असतात. 'माझ्या नीतिधैर्याची इमारत बायबलचे पायावर उभारलेली आहे.' असें कै. न्या. रानडे यांनीं आपलें गुज पंडिताबाईंपाशीं सांगितलें ! तसेंच न्या. चंदावरकर जज्ज ह्यांनीं बायबलचें चांगलें अध्ययन केलें आहे; 'आज ते जसे झाले आहेत तसे बायबलनें त्यांस केलें आहे' असें पंडिताबाईंनीं आपल्या श्रोत्यांस सांगितलें ! सर्व हिंदुस्थान एका दिवसांत नसलें तरी थोड्या वर्षांतच खिस्ती करून टाकतां येईल अशी पंडिताबाईंस खात्री वाटत आहेसें दिसतें; आणि हें पवित्र काम तडीस नेण्यासाठीं त्यांनीं युक्तिही शोधून काढली आहे. हिंदुस्थानांत ५ लक्ष युरोपियन व युरेजियन तरुण स्त्रिया अशा आहेत कीं, त्यांस हें पवित्र कृत्य करून हिंदु स्त्रियांची उन्नति सहज करितां येईल. या ५ लक्षांपैकीं नुसत्या १ लक्ष स्त्रियांनीं बाहेर पडून अनुभविक माणसाचे देखरेखीखालीं ही मोहीम सुरू करावी; त्यांस लोकांची भाषा, चालीरीति व संवयी यांचें पूर्ण ज्ञानही आयतें आहेच; त्यांच्या साह्यानें त्यांनीं हिंदु कुटुंबांतील पडद्याचे मार्गे प्रवेश करावा; आणि तेथें सर्व जगापासून दूर राहिलेल्या स्त्रियांस आधीं मैत्रिणी, मग सोबतिणी व शेवटीं खिस्तीणी करून टाकावें म्हणजे झालें ! अशी पंडिताबाईंची अजब युक्ति आहे; व तशाच कांहींशा इराद्यानें त्या म्हैसूरान्त गेल्या आहेत. म्हैसूरच्या खानेसुमारीच्या रिपोर्टावरून कीं काय जाणें, पंडिताबाईंनीं असें गणित केलें आहे कीं म्हैसूर संस्थानांत हजारों विधवा असून त्यांपैकीं ४००० तर निव्वळ अर्भके आहेत, व तीं प्रभु येशूचे कळपांत शोभतील अशीं कोंवळीं कोंकरें आहेत. परंतु त्यांचा हेतु कितपत तडीस जाईल हें सांगतां येत

नाहीं. दिवाणसाहेब सर कृष्णमूर्ति यांनी त्यांच्या केलेल्या कानउघाडणी-वरून व पंडिताबाईंच्या पाघळलेल्या पांडित्याचें श्रोत्यांनीं 'हुयों'च्या द्वारानें केलेल्या स्वागतावरून त्यांच्या या पवित्र कामास फार अडचणी येतील असें दिसतें. शिवाय हिंदु कुटुंबांतील 'पडद्यावर' १ लक्ष तरुण स्त्रियांचा तांडा सोडून देण्याचा आपला हा बेत त्यांनीं भरसभेत सांगितल्याप्रमाणें मेंढीचें कातडें पांघरून येणाऱ्या या मायावी वाघिणीस म्हैसुरांतील लोक 'पडद्या' चे आंत घुसूं देतील किंवा नाहीं, याचीही वानवाच आहे. पंडिताबाईंच्या वरील बाष्कळ कोटिक्रमावर उत्तर देतां येणार नाहीं असें नाहीं. त्यांच्या ज्या 'विचारी मना'स हिंदु पुराणांतील सप्तसमुद्र व पंचगव्य-प्रायश्चित्त दिसलें त्यांच्या आटोक्यांतून निसटून गेलेल्या बायबलांतील पोरकट अशा कथा, मते, तत्त्वज्ञान, जगदुत्पत्ति, वगैरे भाग कोणासही दाखवितां येतील. पण एवढा खटाटोप करण्याची आम्हांस जरूर दिसत नाहीं; कारण ज्या मनास पंचगव्य थोटांड वाटतें पण बातिस्मोदक पवित्र वाटतें तें 'विचारी' म्हणण्यापेक्षां आंधळें किंवा दुराग्रहीच म्हटलें पाहिजे. रमाबाईस हिंदूंचें कांहींच आवडत नाहीं हें उघड आहे; व त्यांनीं आतां सर्वस्वीं हिंदुत्वावर पाणी सोडलेंच आहे. तर त्यांस आमची शेवटची एकच सूचना आहे कीं, हिंदुत्वाचा जो एक कलंक त्यांच्या नांवाचे मागे 'पंडिता' पदवीरूपानें लागला आहे तो नाहींसा करून तेथें त्यांनीं 'रेव्हरंडा' हें पवित्र उपपद धारण करावें.

* इंग्रजी शिकलेल्यांचा एकांगीपणा.

गेल्या खेपेस हिंदुत्व राखून किंवा हिंदुत्वाचा पाया ठेवून सामाजिक सुधारणा करावयाची म्हणजे काय याचा अर्थ कांहीं उदाहरणें देऊन आम्हीं सांगितला आहे. या उदाहरणांपैकीं सर्वच आम्हांस ग्राह्य आहेत अशी जर त्यावरून कोणाची समजूत झाली असेल तर ती अगदीं चुकीची आहे. व्यवहार दृष्ट्या इष्ट हेतु एक असतांही तो साधण्यास धर्मदृष्ट्या निरनिराळ्या रीतीचे उपाय असणें शक्य आहे एवढें दाखविण्याकरितांच तीं उदाहरणें घेतलेलीं होती व तेवढ्यापुरती तीं समर्पक आहेत असें कोणासही कळून येईल. कित्येकांस हिंदुधर्मांत पुढें झालेली अहिंसेची सुधारणा बरी वाटणार नाहीं तर कित्येकांस आर्यसमाजाचीही दिशा आवडणार नाहीं; पण त्यामुळे आम्हीं दिलेल्या दृष्टान्ताचें महत्त्व कमी होत नाहीं. आमचा समाज पुरातन असून तो पूर्वापार चालत आलेल्या कांहीं नियमांनीं बद्ध झालेला आहे. हे सर्व नियम एकाच कार्त्तिकी अस्तित्वांत आले आहेत असें नाहीं, तर देशकालानुरूप त्यांत फेरफार होऊन त्यांस हल्लींचें स्वरूप प्राप्त झाले आहे हें प्रस्तुतचें स्वरूप

हल्लींच्या परिस्थितीस अनुकूल नसल्यास त्यांत फेरफार करणे अवश्य आहे. व तो होईलही यांत शंका नाही. प्रश्न एवढाच आहे की, तो घडवून आणण्याकरितां कांहीं उद्योग केला पाहिजे कीं काय, आणि उद्योग करावयाचा तर तो कोणत्या दिशेनें करावा ? उद्योग बिलकूल करूं नये, होईल तें होऊं द्यावें असें म्हणणारे कांहीं लोक असतील, नाही असें नाही. पण हा पक्ष आम्हांस मान्य नाही. आमच्यांत आणि या बाबतींत उद्योग करणाऱ्या कांहीं लोकांत जो मतभेद आहे तो दिशेसंबंधानें होय; आणि हा दिशेसंबंधाचा मतभेद पुष्कळ ठिकाणीं अत्यंत महत्त्वाचा असतो हें लक्षांत येण्याकरितां गेल्या खेपेस कांहीं ठळक उदाहरणें सांगितलीं होती. धर्माच्या पायावर सुधारणा करण्यास गेलें तर त्यास लोकांकडून यत्किंचित्ही अडथळा येणार नाही असें आमचें म्हणणें आहे. आमची भिस्त अडथळ्यांवर नाही, दिशेवर आहे. आणि प्रो. रंगाचार्य यांनीं सांगितल्याप्रमाणें हा भेद इतका महत्त्वाचा आहे की, त्यामुळे इतर दिशेनें उद्योग करणारांच्या चुका दाखविणें किंबहुना त्या उद्योगाचा निषेध करणें आम्हांस जरूर झालें आहे.

कोणतीही सुधारणा घडवून आणणें असल्यास तें काम देशांतील सुशिक्षित वर्गानेंच पहिल्यानें हातीं घेतलें पाहिजे. केव्हांही झालें तरी सूर्याचीं पहिलीं किरणें उंच डोंगराच्या शिखरांवरच पडतात व तेथून तो प्रकाश उतरत उतरत खालीं दरींत येतो. प्रस्तुत प्रकरणास हाच न्याय लागू आहे. प्राचीन कालीं आमच्या धर्मांत व चालीरीतींत ज्या ज्या सुधारणा झाल्या आहेत त्या घडवून आणण्यास आचार्यासारख्या लोकांनींच प्रथमतः सुरुवात केलेली आहे. अगदीं अलीकडील उदाहरण घेणें असल्यास तें भागवतधर्माचे प्रवर्तक ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम यांचें घेतलें तरी चालेल. या पंथाच्या प्रवर्तकांमध्ये ज्ञान, वैराग्य, समताबुद्धि आणि धर्मश्रद्धा हे गुण किती व कसे जागृत होते हें महाराष्ट्रांत तरी सर्वांस माहीत आहे. परंतु चमत्कार असा की, यांची उदाहरणें दळदळीत आमच्या डोळ्यांपुढें असतांही आमच्या सामाजिक चालीरीतींत अमुक एक फेरफार घडवून आणण्यास आम्हीं काय केले पाहिजे हें अद्याप आम्हांस कळत नाही. अथवा चमत्कार तरी कसला ? आम्हांस सध्यां जें शिक्षण मिळत आहे तेंच अशा प्रकारचें आहे की, इसाबनीतींतील समुद्रकांठीं चरणाऱ्या हरणाप्रमाणें आम्ही एकांगी होऊन कोणत्या बाजूनें आपणावर हल्ला येईल हेंच आम्हांस कळेनासें झालें आहे. जुन्या काळीं परकीय विद्येचा अभ्यास त्या वेळचे विद्वान् करीत नसत असें नाही. परंतु त्यामुळे आपली भाषा, आपला धर्म अगर धार्मिक रीतिभाती सोडून देण्याकडे कोणाची सहसा प्रवृत्ति होत नसे. जगन्नाथ पंडितासारखा एखादा दुसरा रंगेल पंडित केव्हां केव्हां निपजत असे; पण त्यासही अखेरीस गंगेस शरण जाण्याची बुद्धि होत असे. क्वचित्स्थलीं 'शिव शिव न हिंदुर्नयवनः' असाही प्रकार होई. पण अशीं

उदाहरणें फारच थोडीं असत. मुसलमानी राज्यांत जुलमानें किंवा अन्य तऱ्हेनें बरेच लोक मुसलमान झाले; पण जे हिंदु राहिले त्यांची वृत्ति हिंदुधर्मासंबंधानें हल्लीं-प्रमाणें चंचल झालेली नव्हती. इंग्रजी राज्यांत आम्हांस जें शिक्षण मिळत आहे तें अशा प्रकारचें नाहीं. राज्यकर्त्यांचा धर्म परकीय असल्यामुळे त्यांनीं धार्मिक शिक्षणाच्या कामीं औदासिन्य पतकरलें आहे; आणि त्यामुळे आमच्या शाळा म्हणजे व्यवहाराकरितां उपयुक्त माणसे तयार करण्याच्या कारखान्याप्रमाणें निवळ व्यावहारिक संस्था होऊन राहिल्या आहेत. अशा प्रकारचें शिक्षण आज तीन चार पिढ्या आम्हांस मिळत आहे. धार्मिक शिक्षण देण्यास स्वतंत्र संस्था समाजांतील लोकांनीं निर्माण करण्यास कांहीं हरकत नव्हती. पण तसा प्रयत्न कोणीं केला नसल्यानें सुशिक्षित वर्गाची प्रत्येक पिढी अधिकाधिक व्यावहारिक व उपयुक्ततावादी होत चालली आहे; आणि त्यांच्यामध्ये व इंग्रजी न शिकलेल्या लोकांमध्ये विचाराचें अंतर उत्तरोत्तर अधिकाधिक होत चाललें आहे. हा परिणाम राजाच्या किंवा मिशनरींच्या दृष्टीनें कदाचित् इष्ट असेल, पण राष्ट्रीयदृष्ट्या देशांतील सुशिक्षित-वर्ग आणि सामान्य लोक यांच्या विचारांत अशा प्रकारचा भेद होऊन दोघांमधील अंतर अधिकाधिक वाढावें हें अत्यंत अपायकारक होय. जुन्या काळीं विद्वान् किंवा ज्ञानी पुरुष यांचा वर्ग नव्हता असें नाहीं. पण ते समाजापासून हल्लींच्याप्रमाणें कधीं अलग राहात नसत. किंबहुना समाजाची सुधारणा करण्यास लोकांमध्ये मिसळून त्यांस उपदेश केला पाहिजे असें त्यांस वाटत असे व त्याप्रमाणें ते आपलें आचरणही ठेवीत. हल्लींच्या सुधारकवर्गाच्या समजुती यापेक्षां अगदीं निराळ्या आहेत. धर्मसंबंधानें त्यांची स्थिति काय आहे हें सर्वास उघड दिसत आहे. आमच्या प्राचीन धर्मग्रंथांचें कधींही अवलोकन केलेलें नसल्यामुळे व लहानपणापासून सर्व शिक्षण व्यावहारिक रितीनें झालेलें असल्यामुळे इंग्रजी झालेंतून तयार झालेल्या मनुष्यास धर्म म्हणजे काय, तो कशाकरितां पाहिजे, राष्ट्राच्या उन्नतीस त्याची कांहीं अवश्यकता आहे कीं नाहीं याबद्दल त्यास कांहीं एक माहीत नसतें. समाजांत प्रचलित असलेल्या कांहीं सामाजिक किंवा धार्मिक रितीभाती तो वरपांगी पाळीत असतो. पण त्यावरील त्याची श्रद्धा बहुतेक समूळ नाहींशी झाली असल्यामुळे या रितीभाती जरा कोठें नडूं लागल्या कीं, हे राजश्री त्या झुगारून देण्यास एका पायावर तयार असतात. आणि अशा वेळीं जर का त्यास कोणी कांहीं बोललें कीं, मिल्ह, स्पेन्सर किंवा बेकन यांच्या जोरावर बरेच वाक्यांडित्य करण्यास हे तयार असतात. धार्मिक किंवा सामाजिकरीत्या आपला विशिष्टपणा कायम राखण्याकरितां कांहीं प्रसंगीं अडचणही सोसावी लागते व अशा प्रकारच्या अडचणी सोसण्यास लोकांस तयार करणें हें धर्मशिक्षणाचें एक अंग आहे, ही कल्पनाही यांच्या मनांत नसते. हल्लीं ज्या लोकांनीं सामाजिक सुधारणेचें काम हातीं घेतलें आहे ते बहुतेक याच वर्गांतील आहेत. धर्मशिक्षणापासून एका प्रकारचें जें मानसिक धैर्य येतें तें

यांच्या आंगांत मुळीच नाही. इतकेंच नव्हे तर धर्माकरितां हे मुळीच काळजी करीत नाहीत. याचें दळदळीत उदाहरण पाहणें असल्यास फार लांब जाव-
यास नको. मिशनरी लोकांनीं जागोजाग ख्रिस्ती संस्था स्थापन करून हिंदु-
लोकांस ख्रिस्ताच्या कळपांत ओढण्यासाठीं ते जारीनें प्रयत्न करीत आहेत;
व दुष्काळ हा आम्हांस साहाय्य करण्याकरितांच आकाशांतील बापानें हिंदु-
स्थानांत पाठविला, असेंही सर्वांनीं कृतीनें व कांहींनीं कंठरवानें जगास जाहीर
केलें आहे. ही स्थिती हिंदुधर्माच्या दृष्टीनें शोचनीय होय. याबद्दल कांहीं मत-
भेद असेल, असें आम्हांस वाटत नाही. पण विधवाविवाहाकरितां जितकी
ओरड होते तितकी ओरडही ह्या बाबतींत होत नाही, मग उद्योग कोठला ?
उलट सर्व देश ख्रिस्ती झाला तर बरेंच झालें, असे मानणारे हल्लींच्या
सुधारकवर्गाच्या पुढाऱ्यांत कांहीं लोक आहेत. अशा लोकांनीं सामाजिक सुधा-
रणेबद्दल केलेली ओरड लोकांस ग्राह्य न झाल्यास त्यांत लोकांचा तरी काय
दोष ? सुधारणा करणें ती धर्माच्या पायावर करा, असें आम्ही
कां म्हणतो याचें कारण यावरून दिसून येईल. दहापांच
युरोपियन लोकांनीं एकत्र जमून आमच्या सामाजिक रीतीभार्तीची
चर्चा केली किंवा दहापांच हिंदूंनीं एकत्र जमून युरोपियन लोकांच्या सामाजिक
सुधारणेची जर चर्चा केली तर ती अनुक्रमे हिंदूस किंवा युरोपियन लोकांस
जितकी ग्राह्य वाटे तितकीच प्रस्तुतच्या सुधारकांची सामाजिक चर्चा हिंदु-
समाजास मान्य होईल, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. हे सुधारक जन्मतः
व वरपांगी हिंदु आहेत खरे, पण विचारानें आणि शिक्षणानें हे धर्मदृष्ट्या बहुतेक
परकीयच बनले आहेत, असें लोक समजतात. आणि लोकांचा हा समज पुष्कळ
अंशी साधार आणि खराही आहे. अशा स्थितींत समाजाची सुधारणा होणें
शक्य नाही; इतकेंच नव्हे तर झाली तर तीही अनिष्टकारकच होईल हें लक्षांत
ठेविलें पाहिजे. हिंदुस्थानांत हल्लींच्या काळीं तीन चार धर्म प्रचलित आहेत,
म्हणून हिंदुधर्मास राष्ट्रीयत्व नाही हें म्हणणें चुकीचें आहे. केवळ लोकसंख्येच्या
मानानें पाहिलें तरीही हिंदूंचाच समुदाय मोठा आहे; व एवढा मोठा समुदाय
ज्या बंधनानें एकत्र झाला आहे तें हिंदुत्व हेंच होय. हें बंधन मोडून टाकणें
किंवा त्याची उपेक्षा करून दड न राखणें म्हणजे हिंदुस्थानांतील दोनतृतीयांश
प्रजा वाळूच्या कणांप्रमाणें सैरावैरा मोकळी सोडणें होय. अशा रीतीनें हिंदुत्व
मोडल्यानें राष्ट्रीय दृष्ट्या पुढें चांगले परिणाम होतील, असें जर कोणास वाटत
असेल तर तो निवळ भ्रम आहे. हिंदुस्थानांतील तीस कोटि प्रजेस एकत्र कर-
ण्यास हिंदुत्वाखेरीज दुसरीही कांहीं साधनें पाहिलीं पाहिजेत, हे खरें आहे. पण
त्याच्याबरोबर हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, तीस कोटिपैकीं वीस कोटि
प्रजा हिंदुत्वानें एकत्र झालेली आहे व त्यांचें बंधन कायम ठेवणें हेंच
राष्ट्रीय दृष्ट्या अधिक सोईचें, शक्य आणि जरूर आहे. सारांश,

कोणतीही समाजसुधारणा करणे झाल्यास हे राष्ट्रीयत्वाचें धोरण लक्षांत ठेवूनच झाली पाहिजे. परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें इंग्रजी शिकलेले विद्वान् अगदीं एकांगी पडल्यामुळे ते आणि लोक यांमधील फाटाफूट अधिकाधिकच वाढत चालली आहे. जुने शास्त्री लोक अगदीं एकांगी म्हणून त्यांस आम्ही नांवें ठेवितों, पण नवीन इंग्रजी पद्धतीने तयार झालेले विद्वान्ही एकांगी कोठें नाहींत ? शास्त्र्यांस नवीन परिस्थिति कळत नाहीं तर इंग्रजी शिकलेल्या विद्वानांस धर्मश्रद्धा किंवा धर्माबद्दल कळकळ व लोकांत मिळून मिसळून राहून त्यांच्या-करितां एकनिष्ठपणानें उद्योग करण्याची बुद्धि, ही बिलकूल अवगत नसतात. समाजसुधारणेबद्दल नुसत्या बडबडीपेक्षां कांहीं होत नाहीं, यांतील इंगित हेंच होय; आणि हल्लींच्या शिक्षणक्रमांत कांहीं फरक झाल्याखेरीज किंवा दुसऱ्या रीतीने त्याला कांहीं पुरवणी जोडल्याखेरीज ही स्थिति कधीही सुधारावयाची नाहीं. धर्माकरितां संकट सोसणें किंवा प्रसंगविशेषीं त्याच्या प्रसाराकरितां किंवा रक्षणाकरितां जीव देणें याही गोष्टीचा धर्मश्रद्धेत अंतर्भाव होतो, व त्यामुळे खिस्ती मिशनरी लोक इंग्रजी विद्येत पारंगत असतांही शेतकरी, कुणबी, माळी वगैरे गरीब प्रतीच्या लोकांतही मिळूनमिसळून आपल्या धर्माचा प्रसार करण्यास उद्युक्त झालेले आढळून येतात. आमच्या सुधारकवर्गांत एक तरी इसम अशा प्रकारें उद्योग करित असलेला आढळून येत आहे काय ? नाहीं, उलट गरीब लोकांत जाऊन त्यांच्याशीं भाषण करणें यांत एक प्रकारचा हलकेपणा आहे, अशी पुष्क-ळांची समजूत आहे. अशा लोकांकडून सुधारणा तरी काय होणार आणि देश-कार्य तरी कोणचें घडणार ? इंग्रजी शिकलेल्या लोकांत जो उणेपणा किंवा एकांगीपणा आहे तो हाच होय. लोकांकरितां खरी कळकळ, लोकांमध्ये मिळून-मिसळून त्यांच्या उन्नतीकरितां स्वार्थत्यागपूर्वक सतत उद्योग करण्याची इच्छा आणि स्वधर्मावर निष्ठा ठेवून तो कायम ठेवण्याची बुद्धि, हे गुण आमच्या इंग्रजी शिकलेल्या वर्गाच्या अंगांत अद्याप आलेले नाहींत. हा त्यांचा दोष नाहीं, शिक्षणाचा आहे हें खरें; पण कसेही असलें तरी त्यामुळे जो एकांगीपणा या वर्गांत आढळून येतो तो दूर झाल्याखेरीज खरी सुधारणा त्यांच्या हातून कधीही व्हावयाची नाहीं. हे लोक जुन्या शास्त्रीवर्गास नांवें ठेवतात खरे; पण यांची सुधारणेची दिशाही शास्त्री लोकांच्या समजुतीप्रमाणेंच एकांगी किंवा डोळ्याने आंधळी झालेली आहे; व हा आंधळेपणा दूर करण्याचा प्रयत्न करणें, ही पहिली सुधारणा होय. तो दूर झाला म्हणजे इंग्रजी शिकलेल्या विद्वान् लोकांचा वर्ग समाजाचा पुढारीपणा घेण्यास खरोखर पात्र होईल, एरव्ही होणार नाहीं; हेंच काय तें मिसस ॲनि बिझांट व प्रो. रंगाचार्य यांचें म्हणणें आहे. हें सुधारकवर्गास सकृद्दर्शनी कडू वाटेल खरें, पण तेंच परिणामी हितकारक आहे असा नीट विचार केला असतां त्यांची खात्री होईल, अशी आम्हांस आशा आहे. बी. ए. म्हणजे कांहीं अपूर्व चीज आहे असे वाटण्याचें दिवस आतां राहिलेले नाहींत. कालमानानें

इंग्रजी शिकणारांची भरती अधिक झाल्याने इंग्रजी शिक्षण आणि तेही व्यावहारिक इंग्रजी शिक्षण हेंच कायतें मनुष्याचें सर्वस्व आहे कीं काय ? असा प्रश्न सहजच उपस्थित होऊं लागला आहे; आणि ही विचारक्रांति दृढ होण्यास अलीकडे कित्येक वर्षे हिंदु धर्माची व हिंदुधर्म ग्रंथांची जी चर्चा होत आहे तीही कारणीभूत झाली आहे. इंग्रजी शिकलेल्यांपैकी पूर्वीच्या पिढींतील काहीं लोकांवर या विचारक्रांतीचा कदाचित् संस्कार झालेला नसेल. पण तेवढ्याकरितां या विचारक्रांतीची उपेक्षा करून सुधारणा करण्याचा सबगोलंकार मार्ग सोडून न देण्याचा आग्रह, धरणें आमच्या मते अगदीं वेडेपणाचें आहे. इंग्रजी शिकलेला मनुष्य सर्वश नाही. चुकीच्या शिक्षणानें त्याच्या विचारांची दिशा भकलेली होती, असें आतां बऱ्याच लोकांच्या नजरेस येऊं लागले आहे; व आमच्या समाजांतील पुढाऱ्यांस जर काहीं देशकार्य करावयाचें असेल तर तें या समजुतीकडे दुर्लक्ष करून कधींही व्हावयाचें नाही.

* थिऑसफी आणि हिंदुधर्म

गेल्या खेपेस आम्ही 'सेंट्रल हिंदु कॉलेज आणि त्यावरील आक्षेप' या मध्यव्याखलीं जो लेख लिहिला होता, त्यासंबंधानें दोन तीन पत्रे या आठ वळ्यांत आमच्याकडे आली आहेत; व तीं सर्व आमच्या लेखाच्या विरुद्ध असून आम्हीं हिंदु कॉलेजचे तर्फेनें लेख लिहिला, याबद्दल या पत्रकारांस आमची कांय येत आहे. ही पत्रे संबंध प्रसिद्ध करणें म्हणजे एक प्रकारच्या गैरसमजाचें व अज्ञानाचें प्रदर्शन करणें होय. असें करणें कोणासही फायदेशीर नाही. करतां या लेखांतील मुख्य मुद्द्यांचा विचार करून यासंबंधानें आमचें काय म्हणणें आहे, तें आज येथें थोडक्यांत देण्याचा आमचा विचार आहे. एवढ्यानें जर कोणाचा गैरसमज दूर होणार नाही, तर त्यानें प्रत्यक्ष बनारस येथें जाऊन आपली समजूत करून घ्यावी. पणु प्रत्यक्ष माहिती नसतां एखाद्या 'पंडिता'च्या वचनावर विश्वास ठेवून विनाकारण कुतर्क काढीत बसूं नये, एवढीच आमची त्यांस विनंति आहे. आम्ही स्वतः थिऑसफिस्ट नाही, हें गेल्याच अंकीं आम्हीं कळविलें आहे. करतां थिऑसफिच्या अभिमानानें आम्ही काहीं तरी लिहितो हें म्हणणें अत्यंत चुकीचें होय. तसेंच अंकीं विज्ञांट्याई जातीनें हिंदु नसल्या तरी धर्मानें हिंदु झालेल्या आहेत. तेव्हां त्यांचे हेतूबद्दल संशय घेण्यास फारच सबळ पुरावा पाहिजे, हें सर्वांनीं लक्षांत ठेवावें. धर्मांतर करणें ही काहीं सोपी गोष्ट नव्हे, आणि त्यांतूनही जन्मसिद्ध धर्मास टाकून स्वीकृत केलेल्या अन्य धर्माचें समर्थन व पुरस्कार करणें, हें काम तर अधिकच कठीण आहे. अर्थात हें सर्व

काम ज्या बाई करीत आहेत, त्यांच्या सद्धेतूबद्दल शंका घेणे निदान सबळ पुराव्याखेरीज शंका घेणे माणुसकीचें लक्षण नव्हे. पंडिता रमाबाईप्रमाणें परधर्माचा स्वीकार करून, हिंदु विद्यार्थ्यांस हिंदु राखीन, असें विज्ञांटबाई म्हणत नाहीत. उलट जन्मसिद्ध धर्माचा त्याग करून व तद्धर्मीयांची निंदा पत्करून हा मार्ग विज्ञांटबाईंनीं अंगीकारिला आहे. तेव्हां त्या केवळ परदेशस्थ आहेत एवढ्याचकरितां त्यांच्यावर तुटून पडणे योग्य नाही. परकीयास आमच्या धर्माचे आम्ही गुरु करूं नये, हें देशाभिमानाचें व धर्माभिमानाचें तत्त्व आम्हांस अमान्य नाही. परंतु एवढ्याचकरितां आमच्या धर्मासंबंधानें जर कोणी आम्हांस सदुपदेश करीत असला, तर तो सर्वथैव त्याज्य आहे, असें आम्ही म्हणूं शकत नाही. हिंदु कॉलेजांत विज्ञांटबाई हिंदुधर्म शिकवितात एवढ्याकरतांच जर त्यांत कोणी जात नसेल तर त्यानें खुशाल जाऊं नये; त्यास आमचें कांहीं एक म्हणणें नाही. उलट तो आपल्या पायावर उभा राहण्यास पाहतो, याबद्दल आम्ही त्याचें अभिमानं करूं. पण स्वतः कांहीं करावयाचें नाही आणि चांगल्या बुद्धीनें इतरांनीं चालविलेल्या गाड्यास खीळ घालावयाची, हा मात्र क्रम आम्हांस बिलकुल पसंत नाही; अलीगडचें मुसलमानी कॉलेज ज्याप्रमाणें मुसलमानांनीं (इंग्रजांच्या साह्यानें) चालविलें आहे, तसें किंवा सर्वथैव हिंदूंनीं चालविलेलें हिंदू कॉलेज जर कोणी काढील तर सर्व हिंदू विद्यार्थ्यांनीं तिकडेच जावें, अशी त्यांस आम्ही शिफारस करूं. त्यांच्या अभावीं सेंट्रल हिंदू कॉलेज बरेच उपयुक्त आहे, असें म्हणण्यास आम्हांस कांहीं एक शंका वाटत नाही. मिशनरी कॉलेजांत हिंदूंनीं आपलीं मुलें पाठविण्याची किंवा धर्मशिक्षणाचा ज्या संस्थांतून पूर्ण अभाव आहे, किंबहुना शास्त्रीय नास्तिक मतांचें ज्या ठिकाणीं अप्रत्यक्ष वचस्व आहे, अशा कॉलेजांत हिंदु विद्यार्थी पाठविण्यापेक्षां सेंट्रल हिंदू कॉलेजांत पाठविणे शतपट अधिक श्रेयस्कर होय, अशी आमची समजूत आहे, व त्याच समजुतीनें गेल्या खेपेचा लेख लिहिलेला आहे.

सेंट्रल हिंदू कॉलेजावरील महाराष्ट्रांतील आक्षेपकांची पहिली मोठी चूक ही होय की, त्यांपैकीं एकांनेंही सदर कॉलेजांतील अंतर्व्यवस्था प्रत्यक्ष पाहिली नाही, अथवा विश्वसनीय माणसाकडून चौकशी करविली नाही. महाराष्ट्रांतील मुलें या कॉलेजांत बहुतेक नाहीत म्हटलें तरी चालेल. तेव्हां वस्तुतः पहातां आम्हांस या कॉलेजसंबंधानें चर्चा करण्याचा अधिकार ही एक हिंदु लोकांची सामान्य संस्था आहे, यापेक्षां जास्त पोंचत नाही. तसेंच जे हिंदु विद्यार्थी या कॉलेजांत आहेत, त्यांचीही कांहीं तक्रार अद्याप बाहेर पडलेली नाही. एका पंडितानें ' पायोनियर ' पत्रांत प्रसिद्ध केलेल्या लेखावरून आज एकाएकीं जागृत होऊन अंती विज्ञांटबाई विदेशी आहे, एवढ्याचकरतां ज्यांचें मन पूर्वीपासूनच तिजविषयीं साशंक होतें ती मंडळी आतां सनातन धर्माच्या सबबीवर कॉलेजावर आक्षेप घेण्यास पुढें सरसावली आहे. ही तऱ्हा आमच्या-

मते अगदीं अश्लाघ्य होय. ज्या कोणास या कॉलेजावर आक्षेप घेणें असेल त्यानें पदरचे पांचपंचवीस रुपये खर्च करून काशीस जावें आणि प्रत्यक्ष स्थानिक चौकशी करून मग तरी काय लिहावयाचें असेल तें लिहावें. हिंदु कॉलेजच्या बोर्डिंगांत कशी व्यवस्था ठेवावी, हा प्रश्न जितका दिसतो तितका सोपा नाही. आणि सदर बोर्डिंगावर उद्यां जर भिषग्वर्य शंकरशास्त्री पदे यांचीच कोणी नेमणूक केली तरीही त्यांच्या हातून सर्वांस समाधानकारक व्यवस्था लागेल कीं नाही, याचीही वानवाच आहे. हिंदुधर्मांत शैव, वैष्णव, भागवत, गाणपत्य, वगैरे उपास्य-भेदानें झालेले इतके पंथ आहेत कीं, त्या सर्वांची सोय किंवा समाधान एका सेंट्रल हिंदु कॉलेजांनें होणें अशक्य आहे. बंगाल्यांतील ब्राह्मण मासे खाणार, काश्मिरी ब्राह्मण मांस खाणार, पंचद्रविड दोन्ही निषिद्ध मानणार, नागर नागराच्याच हातचें जेवणार, मद्रासी शैव मद्रासी वैष्णवाचे पंक्तीस बसणें हा निव्वळ अधर्म मानणार; आणि तसेंच शूद्र-दृष्ट अन्न सर्व मद्रासभर ब्राह्मण लोक निषिद्ध समजणार, गुजराथेंत व उत्तर हिंदुस्थानांतील कांहीं ब्राह्मण शूद्राचें पाणी घेणार, तर इतर ब्राह्मण तेंच निषिद्ध मानणार; कोठें ब्राह्मणेतारानें पाण्यांत भिजवून तुपांत तळलेली पुरी ब्राह्मणांस ग्राह्य तर कोठें चणेमुरमुरे ग्राह्य, अशा प्रकारें देशभेदानें आणि ज्ञातिभेदानें आचारविचार जर ठिकठिकाणीं भिन्न आहेत तर कोणत्याही हिंदु कॉलेजांत सर्व ब्राह्मणांची व्यवस्था प्रत्येक्ष ब्राह्मणांच्या देशाचाराप्रमाणें किंवा कुलाचाराप्रमाणें लावणें अशक्य आहे. सारासार विचार करून सर्वांस सामान्य नियम आधीं ठरविला पाहिजे आणि त्या नियमाप्रमाणें चालण्यास जे खुशी नसतील त्यांस आपापल्या आचाराप्रमाणें वागण्यास मोकळीक ठेवली पाहिजे. बोर्डिंगांतील अंतर्व्यवस्था यापेक्षां दुसऱ्या कोणत्याही तत्त्वांवर ठेवतां यावयाची नाही. मग ती एखाद्या श्रोत्याच्या हातांत असो, शास्त्राच्या हातांत असो किंवा अॅनीबिझांटवाड्चे हातीं असो. हिंदु कॉलेजच्या बोर्डिंगावर आक्षेप घेणारांनीं ह्या गोष्टीचा विचार केला नाहीसें दिसतें. एका-प्रांतांतील ब्राह्मण मांस किंवा मासे खातात म्हणून सर्वांस ते खावयास लावीत नाहीत; इतकेंच नव्हे तर मांसाशन, मत्स्याशन, मद्यपान, वगैरे शास्त्र-निषिद्ध आचार हिंदु कॉलेजाचे बोर्डिंगांत नाहीत. सर्वांस सामान्य म्हणून जे काय काढले आहेत, ते सर्वांस मान्य होण्यासारखे आहेत. एवढे खरें कीं, त्यांत मद्रासी शैवाचें शैवत्व नाही, किंवा बंगाली ब्राह्मणाचें वंगीयत्वही नाही. तथापि इंग्लंडांत ज्याप्रमाणें सर्व ठिकाणीं एस्टाब्लिश्मंट-चर्चप्रमाणें धर्म-व्यवस्था ठेवून ख्रिस्तधर्मीयांच्या इतर पोटजातींस आपापल्या मताप्रमाणें चालण्याची मोकळीक असते, तशी व्यवस्था हिंदु कॉलेजांत ठेवलेली आहे. आणि अशी सवड जोपर्यंत तेथें आहे तोपर्यंत कोणा एका विशिष्ट जातीतील लोकांनीं

कॉलेजविरुद्ध ओरड करणें म्हणजे, ' आपण मेलें आणि जग बुडालें, ' असें म्हणण्यासारखेंच आहे.

कॉलेजावरील आक्षेपकांची दुसरी चूक म्हटली म्हणजे थिऑसफी आणि हिंदुधर्म यासंबंध नें त्यांच्या मनांत घोंटाळा आहे, ही होय. थिऑसफी म्हणजे हिंदुधर्म नव्हे व हिंदुधर्म म्हणजे थिऑसफी नव्हे, ही गोष्ट या गृहस्थांस बिलकुल माहीत नाहीसे दिसतें. थिऑसफी हा स्वतंत्र धर्म नाही. हिंदू, पारशी, मुसलमान, बौद्ध आणि ख्रिस्ती, या सर्व धर्मांतील लोकांनीं आपापल्या धर्माप्रमाणें चालावें, परंतु एकमेकांचा द्वेष न करतां सर्व धर्मांतील गूढ तत्वे एकच आहेत हे ओळखून बंधुत्वाचे नात्यानें वागावें असें थिऑसफी सांगते. थिऑसफी कोणासही आपला धर्म सोडण्यास सांगत नाही किंवा त्याचा जो परंपरागत धर्म आहे, त्याऐवजीं दुसरा धर्म त्यास स्वीकारण्यासही सांगत नाही. अर्थात् थिऑसफी हा धर्म नव्हे, सर्व धर्मांतील धर्मांचें तत्व ओळखून प्रेमानें वागण्यास सांगणारी तत्त्वज्ञाची संस्था आहे. आतां या तत्त्वज्ञानांत कांहीं गुप्त आणि गूढ (Occult and Mystic) तत्वे आहेत; व ती सर्वच सर्वांस मान्य होतील असें नाही. तथापि भिन्नधर्मांतील लोकांमध्ये प्रेम वाढविण्याचा व प्रत्येक धर्मांतील लोकांस त्या त्या धर्मांतील रहस्य समजून देण्याचा थिऑसफीचा जो हेतु आहे तो स्तुत्य आहे हें कोणीही कबूल. कांहीं थिऑसफीस्ट हिंदू आहेत, तर कांहीं बौद्ध आहेत, आणि कांहीं मुसलमान व पारशीही आहेत. बनारस येथील हिंदू कॉलेज थिऑसफीस्टांनीं चालविलेलें असतें, तरी तें ' थिऑसफीस्ट कॉलेजच ' नसून ' हिंदू कॉलेज ' आहे, हा भेद लक्षांत ठेवला पाहिजे. थिऑसफीचे कर्नल आल्कॉट व विज्ञांटबाई हे जे दोन मुख्य पुरस्कर्ते आहेत, त्यांपैकी कर्नल आल्कॉट यांचा भर बौद्धधर्माकडे व अनी विज्ञांट यांचा भर हिंदुधर्माकडे आहे हें सर्वश्रुत आहे. अर्थात् कर्नल आल्कॉट यांनीं सीलोनांत बौद्ध शाळा काढल्या आहेत आणि विज्ञांटबाईंनीं बनारसेस हिंदू कॉलेज काढलें आहे. थिऑसफीचें सामान्य मत कबूल असलें तरी प्रत्येक थिऑसफीस्ट कोणत्या तरी विशिष्ट धर्माचा अभिमानी असणें शक्य आहे व असतोही; आणि तो ज्या विशिष्ट धर्माचा अभिमानी असेल त्याप्रमाणें एखाद्या विशिष्ट धर्माचें शिक्षण देण्यास तो पात्र किंवा अपात्र होतो. विज्ञांटबाई थिऑसफीस्ट खऱ्या, पण त्या धर्मानें हिंदू असल्यामुळें हिंदुधर्म लोकांस समजून देण्यास त्या पात्र आहेत; व त्यांच्या आंगची ही पात्रता विद्वत्ता, वाचन आणि व्यासंग, यांनीं दृढतर झाली आहे. एवढी गोष्ट खरी की, त्या विदेशी आहेत; आणि वर सांगितल्याप्रमाणें त्यांच्या सर्व गुणावर विरजण पाडण्यास एवढी गोष्ट कित्येकांचे मते पुरेशी आहे. पण आमचें तसें मत नाही; उलट आम्हांस असें वाटतें की, प्रो. मॅक्सम्यूलर, प्रो. ड्यूसन किंवा विज्ञांटबाई यांच्याकडून आमच्या धर्मास जें सर्टिफिकीट मिळत आहे, व आमच्या धर्मांतील तत्वांच्या प्रसारास

त्यांच्याकडून जो उद्योग होत आहे तो विशेष योग्यतेचा आहे. थिआसफीतील कांहीं गुह्य तत्वे हिंदुधर्मात नसतील, पण तेवढ्यामुळे धर्माने हिंदु झालेल्या थिआसफिस्टांस हिंदु कॉलेजांत हिंदुधर्माचे शिक्षण देण्यास अधिकार नाही, असे आम्हांस वाटत नाही. हिंदुधर्म हा थिआसफीच्या आधी कितीतरी हजार वर्षे चालत आलेला आहे; व आज थिआसफिस्ट पंथ निघाला नसता तर हिंदुधर्माची उन्नति झाली नसती असेही आम्ही म्हणत नाही. तथापि आमच्या सनातन धर्माचे स्वरूप लोकांपुढे मांडण्याची जी प्राचीन पद्धत आहे, तीत कांहीं तरी सुधारणा करून हिंदुधर्माची मांडणी (धर्म नव्हे) इत्थींचा काळ लक्षांत आणतां निराळ्या तऱ्हेनें करणे जरूर आहे, असें आमचें मत आहे. हिरा जरी खरा आणि मौल्यवान् असला तरी ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या काळीं प्रवृत्त असलेल्या रूचीप्रमाणें त्यास निरनिराळें कोंदण करावें लागतें, तसाच धर्माचाही प्रकार आहे. मग तो धर्म हिंदु असो, बौद्ध असो वा ख्रिस्ती असो. आधिभौतिक शास्त्राच्या प्रसारानें ख्रिस्तीधर्माच्याही मांडणीत पुष्कळ फेरफार झालेला आहे आणि तशा प्रकारचा फेरफार हिंदुधर्माच्या मांडणीत (धर्मात नव्हे) होणे जरूर आहे. थिआसफीनें हिंदुधर्मापासून पराङ्मुख झालेल्या पुष्कळ सुशिक्षितांस पुनः हिंदुधर्माकडे वळविलें, यांतील बीज हेंच आहे. भिषग्वर्य शंकरशास्त्री पदे किंवा भारतमहामंडळाचे उपदेशक पंडित दीनदयाळ यांच्या लक्षांत ही गोष्ट आली नसावी किंवा तिचें महत्त्व यांस समजलें नाही असें दिसतें. एरव्हीं हिंदु कॉलेजाकरितां हिंदुधर्माची जीं पुस्तकें तयार झालीं आहेत, त्यांवर त्यांनीं विनाकारण आक्षेप घेतले नसते. हीं पुस्तकें इंग्रजीतच आहेत. अशा प्रकारचे आक्षेप यावर घेण्यांत आले आहेत. पण याचा दोष विशांतबाईकडे नसून इंग्रजी राज्याकडे आहे. विद्यार्थ्यांस संस्कृत शिकविण्याकरितां डॉ. भांडारकर यांनीं केलेलीं पुस्तकें जर इंग्रजीत आहेत, आणि वेद जर सरकारी कॉलेजांतून इंग्रजी भाषेतच शिकविले जातात, तर हिंदू कॉलेजाचीं धर्म पुस्तकें इंग्रजीत आहेत, अशी ओरड करण्यांत कांहीं अर्थ नाही. मद्रासेंतील हिंदु विद्वान् गृहस्थांनीं संध्येचें व पुरुषसूक्ताचें भाषांतर विद्यार्थ्यांकरितां इंग्रजीत केलें आहे, ही गोष्ट इकडे माहीत नाहीसे दिसतें.

हिंदु कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांकरितां रचलेल्या ' नॅशनल सॉंग ' मध्ये हिंदुधर्माचें जें लक्षण केलें आहे तें चुकीचें आहे, आणि तें जातिधर्म बुडविण्याकरितां केलें आहे, असा आक्षेप प्रमुखत्वानें पुढें आणण्यांत आला आहे. परंतु हा आक्षेप चुकीचा असून, तो पुढें करणाऱ्यांस हिंदुधर्म म्हणजे काय हें समजत नाही असें म्हणणें भाग आहे. भिन्न मताच्या किंवा पंथाच्या लोकांत आपापसांत जेव्हां तंटे चालतात तेव्हां शैवांनीं वैष्णवांस, तुमचा धर्म खोटा आहे, असें म्हणावें किंवा अद्वैत्यांनीं द्वैत्यांस, योग्यानें सांख्यास आणि भागवतांनीं ज्ञानमार्गांतील लोकांस शिव्या घाव्या, हें योग्य नसलें तरी प्रचारांत चालू आहे.

पण तेवढ्यामुळे शैव किंवा वैष्णव एवढेच काय ते हिंदु आणि बाकीचे हिंदु-धर्मां नव्हत असें होत नाहीं. व्यापक दृष्टीने पाहिले म्हणजे भक्ति ज्ञान, कर्म आणि योग या चारही पंथांतील लोक किंवा उपास्य भेदाने पाहिले तर शैव वैष्णव, गाणपत्य, भागवत, वगैरे लोक सर्व हिंदुधर्मांच होत, असें मानणे भाग आहे. आणि अशा दृष्टीने पाहिले म्हणजे हिंदुधर्म हा नुसता शैव, नुसता भागवत किंवा नुसता भक्तिभर्ग नव्हे, असें त्याचे लक्षण करणे अवश्य पडते. ही कल्पना आजकालची आहे असें नाहीं. “यं शैवाः समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदातिनः” हा किंवा महिम्नांतील “त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति” हा श्लोक आणला असतां आमच्या म्हणण्याची सत्यता कळून येईल. या प्रत्येक मताच्या मुळाशी हिंदुधर्म आहे हे खरे; पण त्याचबरोबर हिंदुधर्म हा एका मतपेक्षां अधिक व्यापक आहे हे लक्षांत ठेवले पाहिजे. हिंदु कॉलेजांतील ‘नॅशनल सांग’ मध्ये हेंच तत्त्व ग्रथित केले आहे; व त्यांतील ‘वैदिक’ या पदाची ओढाताण करून हिंदु कॉलेजांत शिकवला जाणारा हिंदुधर्म वेदवाङ्मय आहे, असें दाखविण्याचा कित्येकांनीं केलेला प्रयत्न अगदीं हास्यापद आहे. कोणास हिंदुधर्म हें नांव आवडत नसल्यास या सामान्य धर्मास पाहिजे तर ‘वैदिकधर्म’ किंवा ‘भारतधर्म’ म्हणा. परंतु त्यास कोणतेंही नांव दिलें तरी हिंदु धर्मांत जे नानापंथ आहेत त्या प्रत्येक पंथाहून तो भिन्न व अधिक व्यापक आणि अतएव या सर्व पंथांना मूलभूत होऊन राहिलेला आहे. या व्यापक हिंदुधर्माचे किंवा भारत धर्माचे लक्षण वेदांतांतील ब्रह्माचा लक्षणाप्रमाणे ‘तो अमुक नाहीं तो तमुक नाहीं’ अशा प्रकारचे करावे लागतें. आणि वर निर्दिष्ट केलेल्या पद्या (Song)—मध्ये अशाच रीतीने हें लक्षण सांगितलें आहे. हें चूक आहे असें प्रतिपादन करणे म्हणजे हिंदुधर्माच्या व्यापक स्वरूपाबद्दल कूपमंडूकन्यायानें आपलें अज्ञान प्रदर्शित करणे होय. आचार्यांनीं जर ही पद्धत स्वीकारली असती तर त्यांस बौद्ध व जैन धर्मांचे कधीही खंडन करतां आले नसतें; व त्यांच्या भाष्यांत आमच्या धर्माचे जे उदात्त स्वरूप नजरेस येतें तेंही आले नसतें. शैव किंवा वैष्णव हिंदुधर्मां आहेत; पण हाच सिद्धान्त उलट करून हिंदुधर्म म्हणजे शैव-धर्म किंवा वैष्णवधर्म असें म्हणणे म्हणजे न्यायशास्त्रांतील एका प्रसिद्ध हेत्वाभासाचा आश्रय करणे होय. हिंदु कॉलेजाकरितां रचलेल्या राष्ट्रीय गीतामध्ये जें हिंदु धर्माचे लक्षण दिलें आहे तें या तत्त्वावरच दिलें आहे; आणि त्यांत ‘न वैदिकोहं’ असा उल्लेख असल्यामुळे जर हें लक्षण चुकीचे म्हणावयाचे तर ‘त्रयी’ (तीन वेद) हा शब्द वरील महिम्नांतील श्लोकांत आहे म्हणून त्यांतील विचारही वेदवाङ्मय मानावे लागतील. परंतु हिंदु कॉलेजावरील आक्षेपकांनीं इतका खोल विचार कां म्हणून करावा? त्यांची सर्व मदार बिझांटबाई विदेशी आहे एवढ्यावरच अवलंबून आहे. आणि या त्यांच्या मतास जिकडून जोर मिळेल ती खटपट करण्यास ते तयार आहेत. बाईवर विदेशीपणासंबंधानें जो आक्षेप आहे त्यासंबंधानें आमचें

म्हणणें काय आहे तें वर आलेंच आहे. परंतु तेवढ्याकरितां तिनें उत्साहानें व कळकळीनें चालविलेल्या उद्योगास विघ्न आणण्याची आमची इच्छा नाहीं; इतकेंच नव्हे तर त्यासंबंधानें आक्षेप घेण्यास कांहीं आधार आहे, असें आम्हांस वाटत नाहीं. मग कूपमंझुकन्यायानें हिंदुधर्मासंबंधानें ज्यांची दृष्टि संकुचित झाली आहे, त्यांस कांहींही वाटो.

* विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः !

शिरोलेखांत नमूद केलेला अर्थांतरन्यास, प्रसिद्ध कवि भर्तृहरिनें, पवित्र गंगा नदीचें स्वर्गापासून शिवाच्या डोक्यावर, शिवाच्या मस्तकापासून हिमालयावर, हिमालयापासून पृथ्वीवर आणि पृथ्वीवरून समुद्रांत शंभर मुखांनीं जें अवतरण झालें त्यास अनुलक्षून योजला आहे. मराठींतही ‘बुडत्याचा पाय खोलांत’ अशी जी एक म्हण आहे ती याच अर्थाची होय. एकदा मनुष्य घसरूं लागला म्हणजे मग त्यास सावरण्याचा जे लोक प्रयत्न करितात त्यांना देखील आपल्या स्नेह्याचीच अधःपतनगति स्वीकारावी लागते. प्रिन्सिपाल परांजपे यांच्या ‘ईस्ट अँड वेस्ट’ मधील निबंधावर टीकात्मक आमचा लेख आल्यानंतर प्रिन्सिपाल-साहेबांस अनुकूल म्हणून जे लेख आले त्या सर्वांची स्थिति याचप्रमाणें होय. कोणी म्हणतो कीं, शाळांत सर्व धर्मांच्या जातींचीं मुलें असल्यामुळें कोणत्याही विशिष्ट धर्माचें शिक्षण देणें अशक्य आहे, एवढाच प्रि. परांजपे यांच्या लेखाचा अर्थ आहे. दुसरा एक स्नेही असें प्रतिपादितो कीं, प्रो. परांजपे यांचा कटाक्ष वेडगळ धर्मसमजुतीवर आहे; खऱ्या धर्मतत्त्वांवर नाहीं. तिसरा एक भाष्यकार असें म्हणतो कीं, प्रि. परांजपे यांच्या लेखावरील आमची टीका द्वेषमूलक आहे व त्यांत प्रिन्सिपालसाहेबांच्या मुद्याचें कोठेंही खंडण केलेलें नाहीं. चवथ्यास आमचा पूर्वीचा लेखाचा मथळा म्हणजे ‘प्रासादशिखरस्थोऽपि काको न गरुडायते’ हे वाक्यच काय तें झोंबत आहे ! येणेंप्रमाणें कोणास कांहीं तर कोणास कांहीं याप्रमाणें आमच्या लेखांतील विधानें न रुचून त्यांनीं प्रि. परांजपे यांस उचलून धरण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. परंतु त्यांच्या दुर्दैवानें प्रि. सेल्बी यांनींही आम्ही केल्याप्रमाणेंच ‘ईस्ट अँड वेस्ट’ यांतील लेखाचा अर्थ केला असल्यामुळें आणि प्रि. परांजपे यांचें मत चुकीचें असून कै. रानडे किंवा डॉ. भांडारकर यांच्या मताप्रमाणें शुद्ध धर्मतत्त्वे शाळेंत शिकविण्यास हरकत नाहीं असें आपलें मत त्यांनीं दिलें असल्यामुळें प्रिन्सिपालसाहेबांच्या टीकाकारांची बरीच तारंबळ उडून गेली आहे. प्रो. परांजपे काय म्हणतात याचा खरा अनुवाद करून त्यांच्या मताचें समर्थन करण्यास हे तयार नाहींत,

किंबहुना तसें करणें अशक्यही आहे असें म्हटलें तरी चालेल. तेव्हां आतां 'तूं नाहीं तर तुझ्या बापानें शिव्या दिल्या असतील' या न्यायानें वरील मंडळीनें प्रो. परांजपे यांचें समर्थन करण्याचें सुरू केलें आहे. ते म्हणतात कीं, केसरीकारांनीं डॉ. भांडारकर व कै. रानडे यांजवरही सणसणीत टीका केली आहे आणि आतां तुमच्यावरही तशीच करतात, अतएव युक्लिडच्या पहिल्या प्रत्यक्ष प्रमाणाप्रमाणें रानडे, भांडारकर आणि तुम्ही एकाच पंक्तीत बसलां आहां ! प्रो. परांजपे यांसही गणितशास्त्रांतील कोटी कितपत मान्य होईल याचा त्यांच्या स्नेह्यांनीं विचार केला नसावा असें दिसतें. कसेंही असो; माघ कवीनें एके ठिकाणीं म्हटल्याप्रमाणें एकदां सूर्य पतनोन्मुख झाला म्हणजे त्याचे 'सहस्र कर' देखील सदर पतनाचा प्रतिकार करण्यास समर्थ होत नाहीत, याचीच या टीकाकारांच्या लेखावरून आम्हांस आठवण होते.

प्रि. परांजपे यांचा 'ईस्ट अँड वेस्ट' मधील लेख आम्हीं साग्र मननपूर्वक वाचलेला आहे. त्यांतील सिध्दान्त थोडक्यांत असे आहेत:—(१) हिंदुस्थानांतील शाळांत धर्मशिक्षण दिल्यानें राष्ट्रीयत्वाची हानी होऊन तें देशास विघातक होईल; (२) धर्म हा नीतीचा पाया नसून नीति हा धर्माचा पाया आहे; किंवा असावा (३) धर्मवेड माजलें म्हणजे तें कधींही आवरणार नाहीं; (४) धर्म म्हणजे केवळ वेडगळ समजुतीचा व आचारांचा एक भार असून तो नवीन सुधारलेल्या विचारांपुढें कायमचा टिकणें अशक्य आहे; आणि (५) सदर आचारच नव्हे तर एकंदर सर्व धर्मांचीं तत्त्वेंच चुकीचीं असल्यामुळें तीं नाहींशी झाल्याखेरीज देशोन्नति व्हावयाची नाही ! प्रो. परांजपे यांच्या लेखांतील हे पांच सिध्दान्त प्रो. मजकुरांस किंवा त्यांच्या चहात्यपैकीं कोणास जर सशास्त्र व सप्रमाण समर्थन करावयाचे असले तर त्यांनीं त्या प्रयत्नास अवश्य लागावे अशी आमची त्यांस सूचना आहे. आमच्यामते हे सर्व सिध्दान्त चुकीचे आणि अविचाराचे आहेत, इतकेंच नव्हे तर हल्लीं आमच्या शाळांतून व कॉलेजांतून धर्मशिक्षणाचा पूर्ण अभाव असल्यामुळें त्यांतून जी तरुण व हुशार मंडळी बाहेर पडतील ती प्रायः असल्याच आचरट विचारांची असतील आणि त्याचप्रमाणें प्रि. परांजपे यांची स्थिति झालेली आहे. इंग्रजी विद्येंत पारंगत झालेल्या ग्रॅज्युएटांची स्थिति पुढें पुढें बदलत जाऊन त्यांपैकीं काहीं वेदांत तर काहीं थिऑसॉफीस्ट, काहीं कर्मठ तर काहीं योगी होऊन अखेर धर्मनिष्ठ व श्रद्धावान् बनतात, ही गोष्ट सर्व प्रसिद्ध आहे. हा दोष आमच्या तरुण मंडळींचा नव्हे तर त्यांस मिळत असलेल्या शिक्षणाचा आहे, असें आम्ही अनेक वेळां सांगितलें आहे; व हें जर आमच्या प्रतिपक्षानें लक्षांत ठेवलें असतें तर बऱ्याच शार्ड्याचा व कागदाचा आज जो फुकट व्यय झाला आहे तो झाला नसता. प्रि. परांजपे यांच्याविरुद्ध जी आम्हीं टीका केली आहे ती ते प्रिन्सिपाल नसते तर आम्ही कधींही केली नसती, हें मागील लेखाच्या मथळ्यावरून सहज दिसून येणार

आहे. कॉलेजांतून बाहेर पडणारे पुष्कळ तरतरीत ग्रॅज्युएट आपल्या स्नेह्याबरोबर होणाऱ्या वादविवादांत प्रि. परांजप्यांप्रमाणेच अद्वातद्वा बहकत असतात, हे आम्ही ऐकले आहे व प्रत्यक्ष पाहिलेही आहे. पण या तरुण मंडळीच्या मतांचा सामान्य रीतीने उल्लेख करून तीं चुकीचीं आहेत, असें सांगण्यापलीकडे त्या-संबंधाने आम्हीं कधीही जास्त लिहिलेले नाही. आणि प्रि. परांजपे हे केवळ रॅग्लरच असते तर त्यासंबंधानेही आम्हीं हाच क्रम अंगिकारिला असता. परंतु हे विचार जेव्हां महाराष्ट्रांतील लोकांच्या आश्रयाने निघालेल्या खाजगी कॉलेजच्या प्रिन्सिपालच्या तोंडांतून बाहेर पडले तेव्हां मात्र वर्तमानपत्रकर्ते या नात्याने आम्हांसही या आचारविचारांचा घातुकपणा उघडपणे लोकांपुढे मांडणे जरूर पडले, हे कर्तव्य बजावीत असतांना “रावसाहेब घोड्यावरून खाली आले” आणि “गण्या घोड्यावरून पडला” अशा प्रकारचा भेद केसरी कधीही करित नाही, हे केसरीच्या वाचकांस तरी निदान सांगावयास नकोच. प्रि. परांजपे हे जेव्हां रॅग्लर होऊन आले तेव्हां त्यांचे योग्य अभिनंदन केसरीकारांच्याच हातून झाले; आणि आतां ते जर घसरले तर ‘ते घोड्यावरून खाली आले न म्हणतां घसरले किंवा पडले’ हेच शब्द त्यांच्यासंबंधाने वापरणे हेंच केसरी आपले कर्तव्य समजतो. मग याबद्दल केसरीकारांस कोणी निंदेत किंवा वंदेत. गुण गाण्यांत पुढे आणि दोष दाखविण्यांत मागे, हे केसरीकारांचे व्रत नव्हे; आणि कै. रानडे यांजवरील शेवटचा लेख ज्यांनी वाचला असेल त्यास या गोष्टीचा चांगला प्रत्यय येईल.

असे; प्रि. परांजपे यांचे जे पांच सिद्धत वर दिले आहेत ते सर्वस्वी चुकीचे आहेत, असें आम्हीं वर सांगितलेच आहे. धर्मशिक्षण राष्ट्रीयत्वाचे विधा-तक आहे ही विलक्षण कल्पना प्रि. परांजपे यांच्या डोक्यांत घोळण्यास त्यांच्या नास्तिकपणाखेरीज दुसरे काहीं एक कारण असावे, असें आम्हांस वाटत नाही. ख्रिस्ती धर्माच्या अनेक शाखा इंग्लंडांत असल्याने इंग्लंडच्या राष्ट्रीयत्वास जर धक्का येत नाही, जपानामध्ये हीच स्थिति जर आढळून येते आणि रशियामध्येही जर अद्याप असाच प्रकार आहे, तर हिंदुस्थानांतील धर्माच्या पोट शाखांनीं असे कोणते पातक केले आहे कीं, त्यांस हा न्याय लागू पडूं नये. हिंदुधर्मातील सर्व शाखांचे एकीकरण करण्याचे सामर्थ्य वेदांत मतांत आहे, ही गोष्ट मार्मिक तत्त्व-ज्ञानाच्या इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. पण प्रि. परांजपे यांनीं त्यासंबंधाने कांहींच विचार केलेला दिसत नाही. दुसरी गोष्ट अशी कीं, धर्मशिक्षण शाळांत न दिल्याने हिंदु, मुसलमान, ख्रिस्ती किंवा पारशी यांच्यामधील धर्मविरोध नाहीसा होईल अशी जी प्रि. परांजपे यांची कल्पना आहे, ती अगदी वेडेपणाची आहे. हिंदु-धर्माइतका आग्रहशून्य धर्म दुसरा कोणताच नाही. ज्याने त्याने आपापल्या धर्मात राहून आत्म्याचे कल्याण करावे, असे हिंदु लोक समजतात; आणि असे आहे तर मग शाळांत हिंदुधर्म शिक्षण दिल्याने राष्ट्रीयत्वाची हानि होईल, असे मानणे

असमंजसपणाचें लक्षण होय. हिंदुधर्म म्हणजे वेडगळ समजुतीचा व आचारांचा भारा अशी जी प्रि. परांजपे यांची समजूत आहे तीही वरल्या इतकीच अविचाराची होय. प्रि. परांजपे हे देहाहून आत्मा भिन्न मानतात कीं नाहीं, हें त्यांच्या हल्लींच्या लेखावरून चांगलेंसें व्यक्त नाहीं; तथापि त्यांच्या लेखाच्या एकंदर झोंकावरून ते आत्म्याचें देहाव्यतिरिक्त अस्तित्व मानीत असतील, असें दिसत नाहीं. अशा प्रकारच्या विचारांच्या मनुष्यास धर्म म्हणजे निवळ वेडगळ समजुतीचा भारा वाटणें साहजिक आहे व तसेंच प्रि. परांजपे यांनीं आपल्या लेखांत विधान केलें आहे. नास्तिकाच्या दृष्टीनें हें विधान बरोबर आहे. परंतु हें मत चुकीचें आहे किंबहुना देशास घातुक आहे, असें म्हणणेंही अगदीं यथार्थ व आवश्यक आहे. बहुतेक लोक नास्तिक म्हणून त्यांच्या विरुद्ध मते प्रतिपादन करणाऱ्या नास्तिकांनें आपल्या आचरटपणास धैर्य ही संज्ञा घावयाची तर बहुतेक लोक डोळस आहेत म्हणून आंधळ्यानें आपल्या ज्ञानचक्षूंची कां शिफारस करूं नये, हें आम्हांस समजत नाहीं! असो; इतकेंच झालें असतें तरी मि. परांजपे यांच्या नास्तिक मताबद्दल आम्हांस कांहीं वाईट वाटलें नसतें. कारण चार्वाकादि नास्तिक वाद्यांच्या मानानें पाहिलें तर रँगलर परांजपे हे अगदीं यःकश्चित नास्तिक होत; व त्यांच्या चुका दाखविण्याचें अगर खंडण करण्याचेंही कांहीं विशेष प्रयोजन नव्हतें. परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें महाराष्ट्रांत लोकाश्रयानें वाढलेल्या एका प्रमुख शिक्षणसंस्थेचे मुख्याध्यापक असलेल्या गृहस्थाच्या लेखणींतून जेव्हां वरील विचार बाहेर पडले तेव्हां 'प्रासाद-शिखरस्थोऽपि इत्यादि वाक्यांची आम्हांस सहज आठवण होऊन त्याप्रमाणें महाराष्ट्रांतील लोकांस इशारत देणें भाग पडलें. जीव आणि परमेश्वर यांचा संबंध काय, तो संबंध कायम राखण्याकरितां जीवाचें कर्तव्य कोणतें आणि जीवाची उन्नति होण्यास काय उपाय करावे, इत्यादि धर्माचे जे गहन विचार आहेत आणि ज्यांचें हिंदुधर्मग्रंथापेक्षां दुसऱ्या कोणत्याही धर्माच्या ग्रंथांत अधिक उदात्त विवेचन केलेलें आढळत नाहीं, ते धर्मविचार व तीं धर्मतत्त्वे यांचा प्रि. परांजपे यांच्या मनावर बिलकूल संस्कार झालेला नसल्यामुळे धर्म म्हणजे कांहीं वेळ्या समजुतीचा भारा यापलीकडे त्यांची समजूत गेलेली नाहीं; आणि हा त्यांच्या मनाचा ग्रह नीलीग्रहाप्रमाणें बळकट झालेला असल्यामुळे त्यांनीं आपले अप्रगल्भ व अपरिपक्व विचार जगापुढें मांडण्यास साहस केलें आहे. हाच त्यांचा लेख जर फर्ग्युसन कॉलेजच्या म्यानेजिंग बोर्डापुढें आला असता तर बोर्डीनें किंवा कौन्सिलनें त्यास संमति दिली असती, असें आम्हांस वाटत नाहीं. आणि एवढ्याचकरितां प्रि. परांजपे यांचा हा अलडपणा किंवा आचरटपणा दोषार्ह आहे असें आम्ही समजतो व वेळींच त्याचा कडक शब्दांनीं निषेध करणें आमचें कर्तव्य मानतो. फर्ग्युसन कॉलेजच्याएवजीं डेक्कन कॉलेजचे जर प्रि. परांजपे हे प्रिन्सिपाल असते तर आमचा पूर्वींचा लेख आहे त्यापेक्षां कमी कडक

झाला असता असें आम्हांस वाटत नाही. किंबहुना फर्ग्युसन कॉलेजचे ते प्रिन्सि-
पाल आहेत म्हणून तो जितका कडक यावयास पाहिजे तितका आला नाही
अशी आमची समजूत आहे. रँगलर झाल्याने धर्माच्या बाबतीत ढवळाढवळ
करण्याचा अधिकार मिळतो असें आम्हांस वाटत नाही. गणिताप्रमाणेच
धर्म हे एक स्वतंत्र शास्त्र आहे व त्याला एक विशिष्ट प्रका-
रच्या मनोवृत्तीची आवश्यकता असून अध्ययन, ग्रंथावलोकन आणि मनन
यांचीही गणितशास्त्राइतकी किंबहुना अधिक आवश्यकता आहे. ती
योग्यता प्रि. परांजपे यांनी संपादन केलेली नाही, हे त्यांच्या लेखावरूनच उघड
दिसत आहे; व ही स्थिति जोंपर्यंत कायम आहे तोंपर्यंत मुख्य
मुद्दा बाजूला ठेवून प्रि. परांजपे यांच्या टीकाकारांवर कांही तरी खोटेनाटे आक्षेप
घेऊन आपले कार्य साधेल असें जर त्यांच्या मित्रांस वाटत असेल तर ती चूक
आहे. अशा प्रकारच्या वर्तनाने इष्ट हेतु सिद्धीस न जातां उलट मथळ्यांतील
वचनाप्रमाणे शतधारेने अधिकाधिक पतन होण्याचा मात्र संभव आहे, हे त्यांनीं
लक्षांत ठेवावे. धर्मावर आक्षेप करण्यास आज रँगलर परांजपे हेच पुढे सरसावले
असें नाही. यांच्यापेक्षाही शतपट अधिक व्यापक बुद्धीच्या आणि विद्वत्तेच्या
गृहस्थांनीं हे काम हातांत घेतलेलें होतें व त्यांच्या तडाख्यांतूनही जर हिंदु-
धर्माची उदात्त तत्वे अद्याप उज्ज्वल रीतीने कायम राहिली आहेत तर रँगलर
परांजपे यांच्या टीकेने त्यांचे कांही वाकडे होईल असें आम्हांस वाटत नाही.
परंतु स्थानमहात्म्याने मि. परांजपे यांच्या म्हणण्यास महत्त्व मिळण्याचा जो संभव
आहे तो राहून नये एवढ्याकरितां त्यांच्या विचारसरणीविरुद्ध लिहून तिचा पूर्वा-
पार इतिहास देणेंही भाग पडलें, त्यास इलाज नाही. हा विरुद्ध लेख सौम्य
शब्दांनीं लिहावयास पाहिजे होता असें कित्येकांचे म्हणणे आहे; पण आम्हांस
हे मत कधीच ग्राह्य वाटलें नाही. कांटा काढणे तो कांठ्यानेच काढला पाहिजे,
तो चिंधीच्या बोळ्याने निघत नाही. प्रि. परांजपे यांचा इंग्रजी लेख वाचला
तर त्यांच्या विचारसरणीस कृत्रिम तीव्रता आणण्याचा प्रयत्न झाला आहे असें
कोणासही आढळून येईल. अशा प्रकारचा प्रयत्न ज्याने करावयाचा त्याने “ मी
तुझ्या थोबाडीत मारली तरी त्याचा प्रतिकार तूं शब्दानेच कर ” असें म्हणणे
अगदी गैरवाजवी आहे. विवेकभ्रष्ट होतो तो येथेच.

* मराठी भाषेची लेखनपद्धति.

नंबर १.

या विषयावर अलीकडे वर्तमानपत्रांतून चर्चा होऊं लागली आहे, हें एक सुचिन्ह होय. रा. रा. साने, गोडबोले आणि हातवळणे या महाराष्ट्र मुनि-त्रयांचा वरील विषयावर ग्रंथ प्रसिद्ध होऊन आज सुमारे ४ वर्षे झालीं. परंतु त्यासंबंधानें आतांपर्यंत वर्तमानपत्रांतून फारशी चर्चा झालेली आम्हांस माहीत नाही. ग्रंथकारांनीं बऱ्याच विद्वान् लोकांचे अभिप्राय मागवून ते पुस्तकांतही प्रसिद्ध केलेले आहेत; परंतु त्याच्या पलीकडे या ग्रंथांतील प्रमेय किंवा सिद्धान्त यांजवर विशेष चर्चा झालेली दिसत नाही. आज हा विषय उपस्थित होण्याचें कारण कीं, वरील तीन ग्रंथकारांपैकी रा. सा. साने हे हल्लीं सरकारनें नेमलेल्या बुककमिटीचे मेंबर असून सदर कमिटीनें महाराष्ट्र भाषेची नवीन होणारी क्रमिक पुस्तके कोणत्या लेखनपद्धतीनें छापवीं हा विषय हातीं घेतला आहे; व कित्येकांस अशी भीति पडली आहे कीं, पूर्वापार चालत आलेली जी मराठीची लेखनपद्धति आहे तीस अजिबात फाटा मिळून यापुढें कांहीं तरी वेडीविट्टी लेखनपद्धति लहान पोरांत शिकविली जाऊन बिचाऱ्या मराठी भाषेचें पुढच्या पिढींत मातेरें होऊन जाणारें आहे. ही भीति खरी असेल तर या योजलेल्या क्रमा-विरुद्ध एव्हांपासूनच ओरड करून तो अमलांत येऊं न देण्याची खटपट करणें अवश्य आहे. इंग्रजसरकारचें राज्य आमच्यावर झालें म्हणून ते आमच्या भाषे-तील सर्व न्हस्वदीर्घ वेलांत्यावर झालेंच पाहिजे असा कांहीं कायदा नाही अगर सरकारची इच्छाही नाही. भाषेचे शास्ते निराळेच आहेत, आणि जर कदा-चित् कांहीं लोक अभिमानानें किंवा अन्यकारणानें सरकारचें साहाय्य घेऊन आपल्या मताचा शिरजोरपणा भाषेवर चालवूं पाहतील, तर प्रतिकार करणें हें आमचें कर्तव्य होय. प्रश्न एवढाच कीं, अशा प्रकारचा क्रम हल्लीं सुरू झाला आहे कीं काय, अथवा होण्याची भीति आहे कीं काय ? असेल तर तिचा प्रति-कार करण्यास आम्ही उद्युक्त झाले पाहिजे, नसेल तर त्याचें खरें स्वरूप काय हें लोकांपुढें मांडलें पाहिजे.

“ शुद्ध कसें लिहावें आणि शुद्ध कसें बोलवें, हें व्याकरण शिकल्यानें समजेंत ” असा व्याकरणशास्त्राचा उपयोग आज कित्येक पिढ्या आम्ही ऐकत व पढत आलों आहों. ‘ येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः । तम-श्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ’ ॥ हा श्लोक तर सर्वप्रसिद्ध आहे, अर्थात् वैयाकरण हे भाषेचे शास्ते होत हे मत फार प्राचीन असून त्यासंबंधानें कोणा-चाही मतभेद नाही. तथापि त्याची भाषेवर असलेली सत्ता अनियंत्रित नाही हें

लक्षांत ठेविलें पाहिजे. कारण आधीं भाषा आणि मग व्याकरण हा न्याय 'प्रयोगशरणा' वैय्याकरणाः' या म्हणीवरूनच स्पष्ट होत आहे. कोणत्याही भाषेतील शब्दांची निरनिराळीं स्वतंत्र रूपें बनविणें किंवा नवीन प्रयोग प्रचारांत आणणें हें वैय्याकरणाचें काम नव्हें, व तशा रीतीनें तो जर प्रयत्न करील तर त्यास यशही यावयाचें नाहीं. लोकांमध्ये जे शब्द, अक्षरें, वर्ण, प्रयोग किंवा उच्चार प्रचलित आहेत तेच घेऊन त्यास लागू होतील असे सामान्य नियम किंवा अपवाद शोधून काढणें आणि सदर नियमापवादाची शास्त्रीयरीत्या व्यवस्था लावणें हें वैय्याकरणाचें पहिलें कर्तव्य होय. वैय्याकरणांनीं हें काम केलें म्हणजे त्याचा स्वभावतःच असा परिणाम होतो कीं, सामान्य नियमास अनुसरून जीं रूपें किंवा प्रयोग नाहींत त्यांस भाषेतून हळू हळू फाटा मिळत जातो; आणि तसें झालें म्हणजे कांहीं काळांनं अपवादाची संख्या कमी होऊन भाषेस स्थैर्य आणि त्याचबरोबर सरलताही प्राप्त होते. वैय्याकरणांचीं निंदा करणारे किंवा त्यांच्या उद्योगाचें महत्त्व कमी मानणारे लोक प्राचीन काळांही झालेले आहेत व अद्यापही दृष्टीस पडतात. तथापि अशा आक्षेपांनीं व्याकरणशास्त्राचें किंबहुना कोणत्याही शास्त्राचें महत्त्व व उपयोग कमी झाला किंवा होतो असें आढळण्यांत येत नाहीं. नियमित सत्ता असलेला राजा आणि प्रजा यांच्यामध्ये जो संबंध असतो तोंच किंवा तशा प्रकारचा वैय्याकरण आणि भाषेतील शब्द यांच्यामध्ये आहे. शब्दास शिस्त लावणें हें जरी व्याकरणशास्त्रकाराचें कर्तव्य आहे तरी शास्त्रकारांस मन मानेल त्याप्रमाणें वागतां येत नाहीं. 'तूं काय केलेंस' या प्रयोगास सतरा व्याकरणकारांनीं अशुद्ध म्हटलें तरी मराठी भाषा बोलणारांनीं त्यास जोपर्यंत सोडलें नाहीं तोपर्यंत कोणत्या तरी अपवादाखालीं म्हणून व्याकरणनियमांत त्याचा समावेश केलाच पाहिजे. 'स्थितस्य गतिश्चितनीया' हें तत्त्व वैय्याकरणांनीं नेहमींच लक्षांत ठेविलें पाहिजे व त्याप्रमाणें ते जोपर्यंत चालत आहे तोपर्यंत त्यांचे नियम कोणत्याही आक्षेपास पात्र व्हावयाचे नाहींत.

व्याकरणकारांच्या अधिकारासंबंधाने वर दोन शब्द लिहिले आहेत ते लिहिण्याचें कारण एवढेंच कीं, हल्लीं जो वादविवाद चालू आहे त्यांत याकडे थोडेंसे दुर्लक्ष झालेलें दिसतें. रा. सा. साने, गोडबोले व हातवळणे यांच्या 'मराठी भाषेतील लेखनपद्धति' या ग्रंथांत जितक्या गोष्टी सांगितल्या आहेत तितक्या सर्व हल्लींची बुककमिटी अमलांत आणणार आहे किंवा फक्त न्हस्व दीर्घ आणि अनुस्वार याबद्दलचे कांहीं सामान्य नियमाप्रमाणें व्यवस्था करणार आहे हें अद्याप पुरे बाहेर पडलें नाहीं. तथापि जी कमिटी व्यंजनाचा कंठ तालव्यादि स्थानभेद झुगारून देऊन लहान मुलांस अक्षराच्या आकृतीप्रमाणें सोपी व कठिण अक्षरें शिकविणार ती कमिटी व्याकरणशास्त्राच्या आंत फार खोल शिरेल, असें आम्हांस वाटत नाहीं. कसेंही असो, एवढी गोष्ट खरी आहे कीं, कमिटीपुढें आज हा प्रश्न आला आहे व प्रसंगानुसार त्याचा जरी थोडा जास्त खुलासेवार

विचार केला तरी त्यांत कांहीं वावगे होणार नाही. मराठी भाषेतील शब्द विशेषेकरून शब्दांतील अंत्य किंवा उपांत्य वर्ण किंवा अनुस्वार हे कसे लिहावे, हा मुख्य प्रश्न आहे. कित्येक संस्कृताचे अभिमानी असून, संस्कृत शब्दास प्राकृत भाषेत निराळ्या रीतीने लिहिणें प्रशस्त नाही असें त्यांचें म्हणणें आहे. दुसरा पक्ष असा आहे कीं, मराठी भाषा ही जरी प्राकृतद्वारां संस्कृतापासून निघाली असली तरी मराठी भाषेचे म्हणून कांहीं स्वतंत्र नियम आहेत; व ते नियम मराठी भाषेत आलेल्या संस्कृत शब्दासही अवश्य लावले पाहिजेत. तिसरा पक्ष केवळ उच्चार शरण आहे. म्हणजे शब्दाचा जसा उच्चार करतो तसा तो लिहावा, इतर गोष्टीकडे लक्ष देण्याची जरूर नाही, असें त्यांचें म्हणणें आहे. चवथा पक्ष व्युत्पत्ती, भाषेची सोय आणि उच्चार, या सर्वांसही सारासार विचारानें महत्त्व देऊन त्याप्रमाणें लेखन पद्धतीचें नियम ठरवावे, अशा मताचा आहे. यांपैकी कोणता पक्ष ग्राह्य याचें पहिल्यानें थोडें विवेचन करणें जरूर आहे.

पहिल्यानें उच्चारवादी पक्षाचें परीक्षण करूं. ज्याप्रमाणें उच्चार करावयाचा तसा शब्द लिहावयाचा म्हटलें तर प्रायः सर्वत्र अनवस्था होण्याचा प्रसंग आहे. उच्चार प्रमाण धरावयाचा तो कोणता? सुशिक्षित वर्गाचा कीं अशिक्षित वर्गाचा? सुशिक्षित वर्गाचा म्हणावें तर भाषा बोलण्याचा अधिकार सुशिक्षित वर्गास आहे. आणि अशिक्षित वर्गास नाही, असें मानतां येत नाही. शिवाय सुशिक्षित वर्गांत तरी बोलण्याची पद्धत एकच कोठे आहे? कोंकण आणि देश, यांवरील उच्चार निरनिराळे आहेत. इतकेंच नव्हे तर, घाटावरही, खानदेशी, धारवाडी, मिरजसांगलीकडील, इंदुरी, ग्वाल्हेरी, वगैरे उच्चार निरनिराळेंच पडतात. आमच्याच देशांत ही स्थिती आहे असें नाही, तर विलायतेंत इंग्रजी भाषेसंबंधानेंही अशीच अवस्था आहे. वेल्स, स्कॉटलंड, आयर्लंड किंवा खुद्द इंग्लंडांतील उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील परगणे यांतले अशिक्षितांचेच नव्हे तर सुशिक्षितांचेही उच्चार निरनिराळे होतात; इतकेंच नव्हे तर हिंदुस्थानांत हिंदु लोक जें इंग्रजी बोलतात तेंही मद्रास, मुंबई, बंगाल, या प्रांतांत थोडेसे निरनिराळ्या रीतीनें बोलतात. सामान्यतः असेंही म्हणतां येईल कीं, कोणीही मनुष्य आपली जन्मभाषा सोडून इतर भाषा बोलू लागला म्हणजे जन्मभाषेच्या उच्चाराची त्यास जी जन्मतःच संवय लागते तिचीच झांक दुसऱ्या भाषेच्या उच्चारांत आढळून येते. साहेबलोक मराठी भाषा कशी बोलतात. याचा ज्यानें थोडासा विचार केला असेल त्यास ही गोष्ट सहज कळून येईल. उदाहरणार्थ, मराठी भाषेत 'तुम्ही' हा शब्द दुसऱ्या अक्षरावर जोर देऊन उच्चारतात. पण इंग्रजी भाषेत अशा प्रकारच्या शब्दांत पहिल्या अक्षरावर जोर देण्याची पद्धत असल्यामुळे साहेबलोक त्याचा उच्चार "तुम्ही" किंवा "टु मी" असा वेडावाकडा करीत असतात. सारांश, केवळ

उच्चाराकडे पाहून शब्द लिहावयाचे म्हटल्यास भाषेस स्थैर्य व निश्चितपणा कधीही यावयाचा नाही. इंग्रजी भाषेत तर यासंबंधाने अतिशयच घोंटाळा आहे. Honour या शब्दांतील h चा उच्चार होत नाही; तर Ascend, Descend या शब्दांतील 'c' चाही उच्चार बोलतांना कोणी करित नाही. Know याचा उच्चार कनो असा व्हावयास पाहिजे पण तोही नो म्हणजे no च्या उच्चार-प्रमाणेच होतो. या तऱ्हेची इंग्रजी भाषेत दुसरी पुष्कळ उदाहरणे आहेत व हे सर्व वैलक्षण्य काढून टाकून उच्चारप्रमाणेच हे शब्द लिहावे, असे प्रतिपादन करणारी कांहीं मंडळी इंग्लंडांत निघाली आहेत, नाही असे नाही; पण दुसऱ्या पक्षां असे दाखविण्यांत आले आहे की, हे शब्द लिहितांना केवळ त्याच्या उच्चाराकडे नजर न देतां त्याच्या व्युत्पत्तीकडेही लक्ष दिलें पाहिजे. उदाहरणार्थ, Ascend यात स्कंद, आणि know यांत ज्ञा (ज्या) हे जर मूळ धातू आहेत तर व्युत्पत्तीच्या दृष्टीने त्यांची लिहिण्याची पद्धत Spelling बरोबर आहे. तसेंच इंग्रजी भाषेत & या स्वराचे ऱ्हस्व दीर्घ भेदानें सहा उच्चार होतात हें इंग्रजी व्याकरणांतून व कोशांतून स्पष्ट दिलें आहे. तथापि याबद्दल सहा दुसरे स्वर घालण्याचे किंवा विलायतेतील शाळांतून चालणाऱ्या क्रमिक पुस्तकांत शब्दाचें जें spelling येतें त्यांत & या स्वरास खाली वर टिबें देऊन सहा प्रकारें अलंकृत करण्याचें विलायतेतील कोणत्याही बुककमिटीनें योजलेलें आमच्या ऐकण्यांत नाही; आणि कोणी योजल्यास त्याप्रमाणें व्यवस्था होईल कीं नाही, याचाही संशय आहे. सर्व जगभर जी भाषा चालू होण्याचा रंग आहे किंवा व्हावी असें म्हणणें आहे, तिच्या संबंधानें जर ही स्थिति तर आज अप्रौढ असलेल्या मराठी भाषेच्या शब्दांची स्वैरगती किती जखडून टाकावी, याबद्दल कोणासही शंका येणें अगदीं स्वाभाविक आहे. संस्कृतामध्ये शब्दांचीं रूपे व उच्चार यास इतर कोणत्याही भाषेपेक्षां अधिक स्थैर्य आलेलें आहे खरें; पण हें स्थैर्य संस्कृत बोलण्याची भाषा होती तेव्हां आलें असावें असें दिसत नाही. तसें असतें तर वेदांमध्ये 'कृ' धातूचीं तीन गणांतलीं रूपे किंवा हलंत नामांची अजन्त नामाप्रमाणें रूपे आढळण्यांत आलीं नसती. पाणिनीच्या व्याकरणानें संस्कृत भाषेस स्थैर्य आलें आहे खरें; पण पाणिनीच्या कालीं किंवा त्या सुमारास संस्कृत भाषा लोकांच्या बोलण्यांत नव्हती, असा पुष्कळ विद्वानांचा अभिप्राय आहे. आणि तो खरा असेल तर प्रचारांतून गेलेल्या भाषेचे नियमन करणें, या दोन गोष्टींत भेद केला पाहिजे. झाड पुरें वाढलें असतां त्याचा विचार लक्षपूर्वक अवलोकन करून त्याची मर्यादा ठरविणें जितकें शक्य आहे तितकें त्याची वाढ अद्याप पुरी झाली नाही अशा झाडाची मर्यादा ठरविणें शक्य होत नाही. सारांश, ज्या भाषा आज लोक बोलत आहेत त्यांचीं कारणें संस्कृताप्रमाणें पूर्ण होणें बहुधा अशक्य होय. तथापि व्याकरणाच्या नियमांनीं वाढलेल्या भाषेचेंही शोधन करूं नये, हें म्हणणें शहाणपणाचें होणार नाही. अशा स्थितींत वैय्याकरणांच्या अधिकारांस कांहीं मर्यादा

आहे, एवढाच काय तो वरील उदाहरणावरून बोध घ्यावयाचा आहे. उच्चार-प्रमाणें लिहिण्याची पद्धत ठेवणे नेहमी शक्य नाही, यास दुसरीही आणखी कारणें आहेत; पण त्यांचा विचार करणें पुढील लेखावर टाकणें भाग आहे.

*मराठी भाषेची लेखनपद्धति

(नंबर २)

कोणत्याही भाषेची लेखनपद्धति ठरविण्यास जी साधनें आहेत त्यांपैकीं उच्चार हें जरी एक साधन असलें, तथापि केवळ उच्चाराकडे नजर देऊन लेखनपद्धति ठरविणें कितपत प्रशस्त आहे याचा इंग्रजी भाषेतील उदाहरणें देऊन गेल्या अंकीं थोडासा विचार केला आहे. व्युत्पत्तीकडे लक्ष न देतां केवळ उच्चारावरून लेखनपद्धति ठरवावयाची म्हटली तर लिहिण्याची भाषा दर पंच-वीस तीस वर्षांत पालटावी लागेल. इतकेंच नव्हे तर लिहिण्याच्या भाषेत कांहींच कायमपणा राहावयाचा नाही. जिभेपेक्षां लेखणी जात्याच अधिक स्थिर असल्यामुळे कोणत्याही भाषेतील लेखनपद्धतीस जितकें स्थैर्य असतें तितकें उच्चार-पद्धतीस असत नाही; व म्हणूनच लेखनपद्धतीस हरएक भाषेत महत्त्व देतात. लिहिणें किंवा वाचणें यांत सारखा मेळ कधींच रहात नाही. विशेषेंकरून ज्या भाषा लोकांच्या बोलण्यांत म्हणजे जिवंत आहेत त्यांतील शब्दांचे उच्चार तर ती भाषा बोलणाऱ्या लोकांकडूनच प्रथमतः तरी समजून घेतले पाहिजेत. Put याचा उच्चार ' पुट ' कां आणि But याचा उच्चार ' बट ' कां ? याचें उत्तर इंग्रजी भाषेत उच्चाराच्या संख्येपेक्षां अक्षरांची संख्या कमी असें सामान्यतः दिलें जातें व तें खरेंही आहे. तथापि इंग्रजी शब्द व उच्चार यांच्या संबंधानें जो हा धोंटाळा आहे तो संस्कृत व मराठी या भाषांत अगदींच नाही असें समजू नये. उदाहरणार्थ चवर्ग म्हणजे च, छ, ज, झ, ञ हीं अक्षरे घ्या. या सर्व अक्षरांचें मराठींत दोन प्रकारचें उच्चार होतात; एक तालव्य व एक दंत-तालव्य. आणि कित्येक वेळां या दोन प्रकारच्या उच्चारांनं अर्थांतही मोठा फरक पडतो. जसें चरक (वैद्यक-ग्रंथकर्ता) आणि चरक (उसाचा); चार (४ थी संख्या) आणि चार (वेडेचार या शब्दांतील). च काराच्या उच्चाराचे हे दोन भेद एका चच्या पाठीमागें टिंच देऊन (जसें च) व दुसरा जशाचा तसाच काढून दाखवावेत, अशी युक्ति दादोबाच्या वेळीं निघाली होती; व मौत्स्वर्थच्या पूर्वी शिल्लेवर छापलेल्या शास्त्रांच्या मराठी कोशांत याच पद्धतीचा उपयोग केलेला आहे. पण हा खटाटोप पुढें कोणी चालविला नाही.

मराठी ज्यांची जन्मभाषा आहे अशा लहान मुलास हे उच्चार निरनिराळे आहेत असे सांगण्याची कधीच जरूर पडत नाही. साहेबलोकांसारखे परकीय लोक जेव्हां मराठी भाषा शिकतात तेव्हां त्यांच्याकरता या उच्चारभेदांची फोड करणे जरूर पडते. पण मराठी भाषेची शालोपयोगी पुस्तके काही साहेबलोकांकरिता लिहावयाची नाहीत हेही त्याबरोबर लक्षांत ठेविले पाहिजे. बऱ्याच वर्षांपूर्वी कै. बापूसाहेब भाजेकर यांनी केलेल्या मनोरमा नाटकात 'केले' या-ऐवजी 'केलं,' 'असें' या ऐवजी 'असं' वगैरे लिहिण्याचे प्रकार पुस्तकांत घालून ते रूढ करण्याचा प्रयत्न झाला होता, पण तोही सफल झाला नाही. सारांश उच्चारप्रमाणे सर्वांशी भाषेची लेखनपद्धति ठेवणे बहुतेक अशक्यच होय असे म्हटले तरी चालेल. कित्येकांस असे वाटत असेल की, हल्लीं आपण लिहितो तो पद्धति उच्चाराला पुष्कळ अंशी धरून आहे. पण जरा विचार केला असतां असे आढळून येईल कीं हेंही म्हणणे खरे नाही. उदाहरणार्थ, आपण 'घर' 'मठ' 'नथ' वगैरे शब्द घेऊं. या प्रत्येक शब्दांत दोन स्वर असून ते दोन्ही अकारच आहेत. पण पहिल्या घ, म आणि न या तिही मधील अकार पुढच्या अकारापेक्षां जर उंच स्वराने म्हणावा लागतो. पारिभाषिक शब्दाने हाच नियम सांगावयाचा असला तर 'घर' यांतील घ-मधला अ उदात्त (दीर्घ नव्हे) आहे असे म्हटले पाहिजे; आणि लेखनपद्धति उच्चारास अनुसरून ठेवावयाची असेल तर घर हा शब्द घर असा लिहिला पाहिजे. बरे, घर या शब्दास द्वितीया विभक्ति लावून 'घरास' असे रूप झालें म्हणजे घर या शब्दांतील 'घ'चे उदात्तत्व नाहीसे होऊन घ वर पडणारा जोर 'रा' वर जातो. वेदांतील मंत्रांचे बरोबर उच्चार कायम रहावे म्हणून प्रत्येक स्वराचे ऱ्हस्व, दीर्घ आणि प्लुत या खेरीज उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित, व संवृत आणि विवृत, असे जे पाणिनीने भेद केले आहेत ते एवढ्याचकरितां होत. कोणतेही वाक्य लिहिलें असतां त्यांतील शब्दांमध्ये झालेल्या स्वरांपैकी उदात्त कोणते व अनुदात्त कोणते हे समजल्या खेरीज त्या वाक्याचा बरोबर उच्चार कधीही करतां यावयाचा नाही. वेदांमधील मंत्रांस जे स्वर दिलेले आहेत ते याचकरितां होत. पण त्यांचा उच्चार मात्र कसा करावयाचा हे आम्ही विसरून गेलो आहो. "अग्निमिळे पुरोहितं" यांतील 'मी' व 'हि' हीं अक्षरे उदात्त आहेत व तीं इतर अक्षरांपेक्षां जरा उच्च स्वराने म्हटलीं पाहिजेत. तथापि या उच्चाराचा उच्चनीचपणा हल्लीं जसा विद्यार्थ्यांची शेंडी धरधरून व्यक्त करतात तसा पूर्वी खचित करीत नसावे. वेदांतील संस्कृत ही एकदां बोलण्याची भाषा असावी; आणि जेव्हां ती तशी होती तेव्हां एक मनुष्य दुसऱ्यास भेटला असतां हल्लीं वैदिक जसे स्वर देऊन म्हणतात तसे बोलत असेल असे मानतां येत नाही. ही संस्कृताची गोष्ट झाली. पण मराठीचा असाच प्रकार आहे हे एकदम लक्षांत येत नाही. 'तरवार' हा शब्द कित्येक लोक 'तर्वार' असा लिहितात; व त्यास

कारण उच्चार तसा होतो असें म्हणतात. पण ही चूक आहे. 'तरवार' यांत चार अक्षरे असून उच्चाराचा जोर 'वा' वर पडल्यामुळे मागच्या 'र' चा उच्चार अर्धवट करावा लागतो, व उदात्त, अनुदात्त इत्यादि स्वरांचे आरोहावरोह लेखनपद्धतीत दाखविण्याची चिन्हें जर मराठीत असती तर 'तर्वार' असें वेडेवांकडे लिहिण्याची कल्पना कोणी सुचविली नसती. लहान मुलें चांगली अक्षर ओळख होण्यापूर्वी शब्दांतील अक्षरे प्रथक् प्रथक् वाचतात. म्हणून तोच मराठी भाषेतील शब्दांचा खरा उच्चार असे जर कोणी म्हणेल तर तें जितकें समंजस दिसेल, तितकेंच 'तरवार' शब्दांतील पहिल्या 'र' चा उच्चार प्रौढ माणसानें बोलतांना स्पष्ट करित नाहीत म्हणून तो शब्द 'तर्वार' असा लिहावा हें म्हणणें सयुक्तिक होय. 'घर' या शब्दांतील 'घ' मधील 'अ' ची जी स्थिति सांगितली तीच मराठी भाषेतील 'आ' स्वराचीही आहे. उदाहरणार्थ, 'पाह' धातू घ्या. हा 'पश्य' धातूचा अपभ्रंश असल्यामुळे पहिलें अक्षर म्हणजे 'पा' दीर्घ आहे; व वर्तमानकाली 'पाहतो' अशी रूपें होतात. पण आशार्थी 'पाहा' असें वास्तविक रूप होत असतांही दोन दीर्घांचा एकदम उदात्त उच्चार होणें कठीण पडत असल्यामुळे 'पाहा' यांतील पहिला 'आ' हलका म्हणतात; इतकेंच नव्हे तर 'पाहा' या रूपाऐवजी पहा असेंही रूप प्रचारांत आलें आहे. 'आपण' या शब्दांतील 'आ' आणि आपल्या या शब्दांतील पहिला 'आ' यांच्या उच्चारांतही भेद आहे. पण तसा भेद लिहितांना दाखविण्याचा मराठीत कधी कोणी प्रयत्न केला नाही. इतकेंच नव्हे तर तसा प्रयत्न केला असतां तो हास्यास्पद आणि निरुपयोगी होईल. उदाहरणार्थ "मी आपल्या घरी गेलों" असें लिहूं लागलों तर लिहिण्याच्या पद्धतीस मुलभूता न येतां उलट हा सर्व खटाटोप उपहास्यास्पद होईल. 'जसें बोलों तसें लिहावें' हें तत्त्व तोंडांनें उच्चारणें जितकें सोपें आहे तितकेंच तें अमलांत आणणें कठीण आहे हें यावरून दिसून येईल. इंग्रजी भाषेतही शब्दांतील कांहीं स्वरांवर जोर देतात व कांहीं स्वर विनजोरी असतात; आणि कित्येकदां तर या जोरानें आणि विनजोरानें (accent) शब्दाच्या अर्थांतही भेद पडतो, हें इंग्रजी चवथ्या यत्नेंतील पोरसही माहीत आहे, पण यामुळे इंग्रजी भाषेच्या लेखनपद्धतीत म्हणजे छापलेल्या पुस्तकांच्या लेखनपद्धतीत या accent चा कोठें उपयोग करित नाहीत. पोटांतून वारा वर निघून मुखांतील निरनिराळीं स्थानें आणि जिह्वा यांच्या संयोगानें जे स्वरवैचित्र्य उत्पन्न करतो तें सर्व लेखणीच्या टोंकानें कागदावर व्यक्त करणें बहुतेक अशक्य आहे असें म्हटलें तरी चालेल. पाणिनीसारख्या वैयाकरणानीं सोळा स्वर आणि छत्तीस व्यंजनें करून त्यांतही पुनः उदात्त, अनुदात्त, संवृत्त, विवृत्त, यम, उपध्मानीय वगैरे जरी भेद केलेले आहेत, तथापि ही सर्व सामग्री तोंडांतील वायूच्या खेळांचें लेखनपद्धतीत पूर्ण प्रतिबिंब उतरविण्यास पुरी पडत नाही, मग मराठी भाषेची काय कथा? कानडीत व इंग्र-

जिती 'ए' हा स्वर न्हस्व आहे हे पुष्कळांस माहीत असेलच. मराठीत व संस्कृतांत 'ए' हा शब्द दीर्घ मानला आहे. तथापि, 'एक' या शब्दांतील 'ए' आणि एकदम या शब्दांतील 'ए' यांच्या उच्चारांत भेद आहे हे कोणाच्याही लक्षांत येईल. हे उच्चाराचे भेद ती ती भाषा बोलणाराकडूनच समजून घेतले पाहिजेत. आणि तसें समजून न घेतां केवळ लेखनपद्धतीवरून उच्चार करण्याचा जर कोणी प्रयत्न करील, तर मराठी लहानमुलांप्रमाणे एक तर तो प्रत्येक अक्षराचा निरनिराळा उच्चार करित जाईल, किंवा त्याची जन्मभाषा निराळी असल्यास त्या जन्मभाषेतील उच्चाराची रीत मराठी शब्दास लावून साहेब लोक मराठीचा उच्चार करतात त्याप्रमाणे वेडावाकडा उच्चार करील. कानडी लोक मराठी बोलावयास लागले असतां, किंवा मराठी लोक कानडी बोलावयास लागले असतां अथवा हिंदुस्थानांतील कोणताही मनुष्य इंग्रजी बोलावयास लागला असता थोडाबहुत तरी अशा प्रकारचा उच्चार-संकर-किंवा त्यास-वर्णसंकर म्हटलें तरीही चालेल-होतोच होतो. जी भाषा आम्ही नेहमी प्रचारांत बोलतो त्यांतील शब्दांचे उच्चार आमच्या आंगवळणी किंवा जिह्वा-वळणी पडले असल्यामुळे आमच्या लक्षात वर सांगितलेले बारिकसारीक भेद येत नाहीत. पण जेव्हां एखाद्या प्रचारांतून गेलेल्या किंवा मृतभाषेतील शब्दांचा उच्चार करण्याचा किंवा परकी भाषा बोलण्याचा प्रसंग येतो तेव्हां या सर्व अडचणी आपोआप नजरेस येतात. मराठी भाषेतील क्रमिक पुस्तके परकीयाकरितां रचावयाचीं नाहीत हे आम्ही वर सांगितलेच आहे; व तसें असेल तर वर लिहिलेल्या गोष्टींचा त्यांत समावेश करण्याची गरज नाही हे खरे आहे. पण 'जसें बोलोवें तसें लिहावें,' 'जसें बोलोवें तसें लिहावें' म्हणून कित्येक जी ओरड करितात त्यांत तथ्य किती आहे व हे तत्त्व अमलांत आणणे किती अशक्य आहे हे दाखविण्याकरितां उच्चार व लेखनपद्धति यांमधील संबंधाचा वर लिहिलेला थोडासा उहापोह करणे भाग पडलें. आतां लेखनपद्धतीसंबंधाने न्हस्वदीर्घादिकाचे जे नियम आहेत त्याचा पुढें विचार करूं.

* (नंबर ३).

उच्चाराप्रमाणे कोणत्याही भाषेची लेखनपद्धति सर्वांशीं ठरविणे हे किती कठिण किंवा अशक्य आहे, याचा विचार गेल्या अंकी केलाच आहे. प्रांते-प्रांती उच्चारांचा भेद असतो एवढीच या प्रकारच्या लेखनपद्धतीस अडचण आहे असें नाही; तर मुखाने जितके उच्चार होतात तितके लेखांत अक्षरांनी

व्यक्त करण्यास अक्षर सामग्रीही भाषेतील वर्णसमुदायांत नेहमी सांपडते, असे नाही. इतर सर्व भाषेपेक्षा संस्कृत भाषेतील वर्णशास्त्र अगदी परिपक्व दशेस आलेले आहे. तथापि त्यांतही प्रत्येक स्वराचे उदात्त, अनुदात्त, इत्यादि बरेच भेद करावे लागतात. व तितके भेद करून ही अखेरीस अक्षराचा उच्चार करावयाचा हे गुरुमुखानचें समजून घ्यावे लागते, अशी स्थिति आहे. सामान्यतः असेही म्हटलें तरी चालेल की, जी भाषा बोलण्यांतली आहे तींतील शब्दांचे उच्चार ती भाषा बोलणाऱ्या लोकांकडूनच समजून घेतले पाहिजेत. व्याकरणाच्या नियमांनीं भाषेस व्यवस्थित रूप येतें यांत काहीं शंका नाही; तथापि या नियमांची व्याप्ति बरीच मर्यादित असल्यामुळे कोणतीही भाषा वापरणारे लोक जसे बोलतात तशी हुबेहुब फोनोग्राफमध्येंही येणें कठीण पडत; मग पांढऱ्या कागदावर काळ्या खुणांनी ती सर्वांशी व्यक्त करणें अशक्य असल्यास त्यात काहीं नवल नाही.

असे; एवढ्यावरून असे मात्र कोणी समजू नये की, व्याकरणांत शुद्ध-लेखनाचे नियम घातल्यापासून भाषेस किंवा विद्यार्थ्यांस काहीं उपयोग होत नाही; किंबहुना व्याकरण शास्त्राचा जर काहीं उपयोग असला तर हाच होय की, प्रकृति आणि प्रत्यय यांचा विचार करून शब्दांचीं रूपे काहीं तरी सामान्य नियमाच्या अधिकारांत आणून सोडावीं. वैयाकरणानीं असे नियम ठराविताना प्रचलित उच्चाराकडे किंवा लेखनपद्धतीकडे दुर्लक्ष करतां कामा नये, हे पहिल्याच लेखांत आम्हां सांगितलें आहे. वैयाकरण हे भाषेचे शास्ते खरे, पण त्यांचा अधिकार मर्यादित आहे, आणि कोणतीही भाषा बोलणारे लोक हेच जरी त्या भाषेचे कतें असले तरी व्याकरणशास्त्र किंवा व्युत्पत्तिशास्त्र हे त्यांस अगदी झुगारून देतां येत नाही. या दोन्ही गोष्टी लक्षांत ठेवून आणि उभय पक्षांचा मिलाफ घालून मग लेखनपद्धतीवाल्यांनीं काय नियम ठरवावयाचे ते ठरविले पाहिजेत. मराठी भाषा ही संस्कृताचा मुलगी असली तरी तिचें म्हणून काहीं स्वतंत्र रूप आहे, ही गोष्ट आम्हांस मान्य आहे. तथापि या भाषेची अभिवृद्धी करतांना मातृभाषेची जर काहीं मदत घ्यावी लागली तर ती मदत घेते वेळीही मराठी भाषेचाच पगडा संस्कृत भाषेवर बसला पाहिजे, असें म्हणतां यावयाचें नाही. खेरीज ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे की, मराठी भाषा अद्याप बाल्यावस्थेंत आहे; व एवढाच जर तिच्या स्वरूपाचे निरीक्षण करून त्याच्या वाढीची दिशा मर्यादित केली तर चिनी स्त्रियांच्या पायांप्रमाणें तिच्या सौंदर्याची स्थिति होऊन तें काहीं थोड्या सोंबळ्या किंवा आग्रही लोकांखेरीज कोणासही पसंत पडणार नाही. हे सांगण्याचें कारण इतकेच की, मराठी भाषेतील सर्व ऱ्हस्व, दीर्घ, सानुनासिक किंवा निरनुनासिक शब्दांची अगर वैकल्पिक रूपांची आज एकदम व्यवस्था लावून टाकावी व पुनः घोंटाळा ठेवू नये, असें जें कित्येकांचें म्हणणें आहे, ते वाढत्या भाषेस लागू पडत नाही. इतकेंच नव्हे तर तसा प्रकार झाल्याने भाषेच्या स्वातंत्र्याची व सौंदर्याची हानि होते, हें नीटपणें लक्षांत यावें. संस्कृत भाषेतही काहीं शब्दांची

रूपें दोन दोन असतात किंवा 'व' च्या ठिकाणी 'ब' होतो अथवा 'ड' चा 'ळ' होतो, हें संस्कृत भाषा जाणणाऱ्यांच्या लक्षांत असेलच. परिपूर्ण दशे-प्रत पावलेल्या भाषेच्या वैयाकरणास जर त्या भाषेस अशी मोकळीक द्यावी लागेल तर मराठी भाषेस तिच्या हल्लींच्या स्थितींत यापेक्षां पुष्कळ मोकळीक दिली पाहिजे. ही गोष्ट निर्विवाद आहे. सारांश, आजच जर मराठी भाषेतील सर्व शब्दांस प्रत्येकीं एकेक निश्चित रूप देण्याचा कोणी प्रयत्न करील तर तो पुष्कळ कठीण जाईल; इतकेंच नव्हे तर भाषा बोलणारे किंवा लिहिणारे लोक अशा प्रकारच्या निर्विधास कधीही जुमानणार नाही. भाषेतील घोंटाळा काढूं नये, असें आमचें म्हणणें नाही. उलट, भाषेतील घोंटाळे काढणें हेंच वैयाकरणांचे कर्तव्य आहे, असें आम्ही समजतो. स्त्रियांस केश संस्कार किंवा केश विंचरून वेणीफणी करणें हें जितके इष्ट व अवश्य होय तितकेंच भाषेतील शब्दास सु-संस्कृत करणें अवश्य होय. तथापि केश संस्कारांत केश कापण्याचा किंवा वप-नाचा जसा अंतर्भाव होत नाही, त्याप्रमाणेंच शब्दांची वाढ कुंठित करणें किंवा कापणें या गोष्टी व्याकरण संस्कारांत येत नाहीत. हे नियम व प्रतिनियम वाचून कित्येकांस आश्चर्य वाटेल. पण त्यास आमचा कांहीं इलाज नाही. नियमा-पेक्षां प्रतिनियम कोठें अधिक महत्त्वाचा समजावा, याबद्दल निरनिराळ्या वैयाकरणांचे मतभेद असूं शकतील. पण वर सांगितलेल्या सर्वसोयी व अडचणी लक्षांत ठेवूनच शब्द स्वरूपाचें नियमन केलें पाहिजे, याबद्दल कोणाचा मतभेद असेल असें आम्हांस वाटत नाही. मराठी शब्दांच्या स्वरूपाची मीमांसा करून त्याबद्दल कांहीं विशिष्ट नियम ठरविणें म्हणजे भाषेवर जुलूम करणें होय, असें जें कित्येकांचें म्हणणें आहे तें आम्हांस बिलकूल मान्य नाही. प्रचलित लेखन-पद्धतीहून सर्वांशीं भिन्न अशी लेखनपद्धती प्रचारांत आणण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे एक प्रकारची दांडगाई करणें आहे, अथवा हीं एक प्रकारची मोंगलाई आहे; इतकेंच जर कोणाचें म्हणणें असेल तर तें कांहीं गैर-वाजवी नाही. परंतु रा. रा. साने, गोडबोले व हातबळणे यांच्या 'मराठी भाषेची लेखनपद्धति' या पुस्तकांत जशी झोटिंगबादशाही केल्याचें किंवा करण्याचा प्रयत्न केल्याचें आमच्या पाहण्यांत आलें नाही. ज्या ठिकाणीं उच्चारांत विकल्प आढळण्यांत येतो अथवा उच्चारांत आणि लेखनपद्धतींत भेद असतो, तेवढ्याच स्थलीं व्याकरण शास्त्राच्या नियमांची प्राप्ती होते, हें तत्त्व वरील तीन ग्रंथकार विसरले आहेत असें आमच्या नजरेस येत नाही. त्यांचीं सर्व मते प्रत्येकांस ग्राह्य होतील असें नाही. तथापि, शुद्धलेखन हें एक शास्त्र आहे व मराठींत शास्त्रीय पद्धतीनें त्याचा विचार करण्याचीं काय साधनें आहेत, हें पाहण्याचा या ग्रंथाखेरीज इतक्या व्यापक रीतीनें दुसऱ्या कोठें प्रयत्न झाला असल्याचें आमच्या पाहण्यांत नाही. आतां या ग्रंथानें मराठी भाषेतील शुद्ध-लेखनाचा एकदम कायमचा निकाल होईल असें मानणें चुकीचें आहे. तरी

त्यामुळे ग्रंथांतील विवेचनाचें महत्त्व कमी होतें असें नाहीं. वाढत्या भाषेचें व्याकरण आणि पूर्ण झालेल्या भाषेचें व्याकरण, यांमध्ये अवश्य राहाणारा जो भेद वर सांगितला आहे तो लक्षांत आणला म्हणजे आम्ही म्हणतों त्याचा खरेपणा वाचकांच्या लक्षांत येईल. वरील तीन ग्रंथकारांपैकीं रा. सा. साने हे हल्लींच्या बुककमिटीचे एक मेंबर असल्यामुळे कित्येकांची अशी समजूत झाली आहे कीं, वरील मुनित्रयांनीं आपल्या पुस्तकांत जे जे म्हणून नियम दिले आहेत ते सर्व आतां मराठी पुस्तकांत घुमडून देऊन रा. सा. साने हे सरकारच्या साहाय्यानें मराठी भाषेवर जुलूम करूं पाहात आहेत. ही भीति खरी असेल तर मराठी भाषेच्या वचावाकर्तां महाराष्ट्र लेखकांनीं आपलीं शस्त्रास्त्रें सज्ज करण्यास लागणें जरूर आहे. पण आम्हांस जी माहिती मिळाली आहे त्यावरून ही भीति निरर्थक आहे, असें समजतें. कांहीं शुद्ध संस्कृत शब्दांचे अंत्य स्वर मराठी भाषेंत न्हस्व लिहावे कीं, दीर्घ लिहावे आणि कांहीं शब्दांवरील अनुस्वार काढून टाकावे किंवा ठेवावे, याच्या पलीकडे क्रमिक पुस्तकाच्या लेखनपद्धतींत कांहीं फेरफार करण्याचा विचार आहे, असें दिसत नाहीं. आतां हा फेरफार करावयाचा तोही केवळ दोन चार सरकारी अंमलदारांच्या मतानें न करतां महाराष्ट्र भाषेंतील चांगल्या लेखकांचें व विद्वानांचें मत घेऊन करावा एवढेंच जर कोणाचें म्हणणें असेल तर तें आम्हांस मान्य आहे. अव्वल इंग्रजीतील एक आख्यायिका अशी आहे कीं, प्रसिद्ध विद्वान् कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचे कांही मराठी लेख मेहरबान कॅप्टन कॅडीसाहेब यांचेकडे तपासण्यास गेले. कॅप्टन कॅडी यांनीं इंग्रजी-मराठी कोश केलेला असून इतर युरोपियन लोकांपेक्षां त्यांचें मराठीचें ज्ञान पुष्कळ चांगलें होतें. परंतु त्या साहेबांचा कांहीं गोष्टींत आग्रह असे. उदाहरणार्थ 'हा' शब्दास हा शब्दाचें सामान्यरूप होऊन विभक्तिप्रत्यय लागल्यास त्याचें 'ह्यांनीं' 'ह्यांचे' अशीं रूपे व्हावीं 'यांनीं' 'यांचे' अशीं होऊं नयेत असें त्याचें मत होतें. अशा दृष्टीनें जेव्हां ते कै. जांभेकर यांच्या ग्रंथांचें परीक्षण करूं लागले तेव्हां त्यांत त्यांस कांहीं चुका आढळल्या व त्या कै. जांभेकर यांनीं दुरुस्त कराव्या म्हणून रिपोर्ट केला. कै. जांभेकर हे कांहीं विद्वत्तेंत कमी नव्हते. त्यांनीं कॅडीसाहेबांचा हा रिपोर्ट पाहिल्यावर उलट असा रिपोर्ट केला कीं, मराठी भाषा ही आमची जन्मभाषा आहे; आणि ती भाषा ज्या भाषेपासून निघाली तिचें आणि मराठी भाषेचें शास्त्रीय रीतीनें आम्हीं अध्ययन केलेलें आहे. तेव्हां शुद्ध मराठी कोणतें आणि अशुद्ध मराठी कोणतें हें ठरविण्याचा अधिकार आमचा आहे, कॅडीसाहेबांसारख्या परक्या मनुष्याचा नाहीं, आणि आमच्या भाषापद्धतींत किंवा लेखनपद्धतींत कॅडीसाहेबांच्या म्हणण्याप्रमाणें सुधारणा करावयाची असेल तर आमचा लेख आमच्याकडे परत पाठवावा. मराठी भाषा कशी असावी व ती लिहावी कशी, हें ठरविण्याचा अधिकार फक्त महाराष्ट्रीयानांचाच आहे! कै. जांभेकर यांचें अशा

प्रकारचें सणसणीत उत्तर गेल्यावर कॅडीसाहेबांनीं आपलें म्हणणें मागें घेतलें; आणि कै. जांभेकर यांचे लेख कॅडीसाहेबाकडे तपासण्यास जाऊं नयेत असें ठरलें! ही गोष्ट आम्ही जशी ऐकली तशी दिली आहे; तेव्हां कदाचित् त्यांमध्ये कांहीं कमजास्त असण्याचा सभव आहे. तथापि, त्यांतील भावार्थ किंवा तत्त्व आम्ही नेहमीं लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. महाराष्ट्र भाषेतील शब्दांच्या स्वरूपाचें कोणत्या रीतीनें नियमन करावें हें कांहीं सरकारचें काम नव्हे अथवा या देशांत येऊन मराठी भाषा शिकलेल्या युरोपियन लोकांचेही नव्हे. तें मराठी भाषेच्या विद्वानांनींच केलें पाहिजे; आणि तें करतील तेंच लोकमान्य होईल, दुसरें होणार नाही. रा. रा. साने यांच्या लक्षांत ती गोष्ट आली नसेल असें आम्हांस वाटत नाही. कारण 'मराठी भाषेची लेखनपद्धति' या ग्रंथांतही त्यांनीं पुष्कळ विद्वानांचे अमिप्राय मागवून त्यांचा विचार करून आपल्या पूर्वीच्या मतांत त्यांस अवश्य वाटले ते फेरफार केले आहेत. मराठी भाषेची लेखनपद्धति सर्वच विघडून टाकावी असें त्यांचें मत आहे, असें आम्हांस वाटत नाही; किंबहुना त्यांचा 'मराठी भाषेची लेखनपद्धति' हाच ग्रंथ वाचला तरी त्यांची लेखनपद्धति सामान्य लेखनपद्धतीपेक्षां विचित्र आहे, असें वाचणारांस आढळून येत नाही. असें जर आहे तर मराठी भाषेच्या लेखनपद्धतींत होणाऱ्या फेरफाराबद्दल विशेष ओरड कां व्हावी, हें आम्हांस समजत नाही. डायरेक्टरसाहेब किंवा सदर साहेबाच्या हाताखालील दोघे तिघे विद्वान् एवढ्यांनींच अरेरावी करून मराठी भाषेवर जुलूम करूं नये, एवढाच जर या ओरडीचा हेतू असेल तर तो आम्हांसही मान्य आहे. हा विषयच असा आहे कीं, सरकारी विद्याखात्यानें सरकार या नात्यानें आपला अभिमान चालवून त्यांत कांहीं गडबड करणें अगदीं गैर-शिस्त होय. धर्मांत ज्याप्रमाणें हात घालणें श्रेयस्कर नाही तसाच भाषेचाही प्रकार होय. लोकांचे आक्षेप तेवढ्यापुरते खरे आहेत; आणि मराठी भाषेच्या लेखनपद्धतींत थोडा फार जरी फेरफार करावयाचा असला तरी त्याबद्दल ठिक-ठिकाणच्या चांगल्या मराठी विद्वानांची व लेखकांची सभा भरवून व त्यांत ज्याप्रमाणें ठरेल त्याप्रमाणे अखेर व्यवस्था करावी, अशी विद्याखात्याच्या अधिकाऱ्यांस आमची सूचना आहे. या सभेंत सरकारचे विद्वान् अधिकारीही येतील आणि अधिकारांवर नसलेले लोकही येतील. अशा प्रकारची सभा म्हणजे मराठी भाषेच्या वैयाकरणांची एक कॉंग्रेसच होईल. प्राच्य भाषाकोविदांची ज्याप्रमाणें वेळोवेळीं कॉंग्रेस भरते तशी मराठी भाषेसंबंधानेही व्यवस्था झाल्यास त्यापासून सर्व लोकांस पुष्कळ फायदा होईल. अशा प्रकारच्या परिषदेचे पुरस्कर्तृत्व घेण्यास कोणत्याही राजकीय तत्त्वाचा भंग होतो, असें नाही. करितां आम्हांस अशी उमेद आहे कीं, सरकारी अधिकाऱ्यांकडून या सूचनेचा अट्टर न होतां निवळ भाषाविषयांत तरी सरकारचे अधिकारी आणि सरकारी खात्याबाहेरील लोक यांचें

संमेलन होऊन मोकळ्या मनानें एकमेकांच्या मतांचा विचार होऊन भाषेच्या अभिवृद्धीस तो कारणीभूत होईल.

* नंबर ४

आजपर्यंत गेल्या तीन अंकांत मराठी भाषेतील लेखनपद्धतीच्यासंबंधानें जीं सामान्य तत्वे आहेत त्यांचें थोडेंसे विवेचन केलें. आतां हल्लीं सरकारी बुक-कमिटीनें किंवा रा. र. साने, हातवळणे व गोडबोले, यांनीं जे कांहीं सामान्य नियम अमलांत आणण्याचें योजिलें आहे त्यांचा विचार करूं. मागें सांगितलेंच आहे कीं, मराठी भाषेच्या हल्लींच्या लेखनपद्धतींत जीं कांहीं सुधारणा करावयाचीं असेल तीं सरकारी नोकरांतल्याच विद्वान् गृहस्थांच्या अभिप्रायानें न करितां नोकरांतील व बाहेरील मिळून एकंदर विद्वानांच्या मतानें करावी. आमचें मत एकप्रकारचें असलें, तरी तेवढ्यानें शाळांखात्यांतील क्रमिक पुस्तकांत लेखनपद्धतीसंबंधानें जीं सुधारणा करावयाचीं तीं इतर विद्वानांचा अभिप्राय घेतल्याखेरीज करावी असें आमचे मत आहे, असें समजू नये आमचा अभिप्राय अमुक एक असला म्हणजे अशा प्रकारच्या बाबतींत सर्व कार्य झालें, असें आम्ही समजत नाहीं. म्हणूनच यासंबंधानें शाळांखात्यांतील अधिकाऱ्यांनीं सर्व म्हणजे सरकारी नोकर आणि इतर विद्वान् यांची परिषद बोलावून निकाल करावा, अशी आमची त्यांस पुनः सूचना आहे.

आतां हल्लीं ज्यासंबंधानें वाद आहे अशा एकंदर चार गोष्टी आहेत. पैकीं पहिली अशी गोष्ट अशी कीं, ऱ्हस्व इकारान्त किंवा ऱ्हस्व उकारान्त, उदाहरणार्थ, रवि, कवि, भानु, गुरु इत्यादि जे शुद्ध संस्कृत शब्द मराठींत आले आहेत त्यांचे अंत्यस्वर लिहितांना दीर्घ लिहावे किंवा ऱ्हस्व लिहावे. एका पक्षाचें म्हणणें असें आहे कीं, शुद्ध संस्कृत शब्दांत फेरबदल करण्याचा अधिकार कोणासही नाहीं. शिवाय समासांत हे शब्द आले तर संस्कृताप्रमाणें त्यांचे अंत्यस्वर ऱ्हस्वच लिहावे लागतात; उ. रविप्रभा, गुरुकूल वगैरे. ह्यासाठीं त्यांची शुद्ध संस्कृत रूपेंच लिहिण्यांत कायम राखावीं हें चांगलें. उलट बाजूनें असें म्हणणें आहे कीं, जरी संस्कृतांत या शब्दांचे अंत्यस्वर ऱ्हस्व आहेत तरी त्यांचीं प्रथमान्त रूपें कविः गुरुः अशी विसर्गान्त म्हणजे दीर्घच होतात. प्राकृतांत विसर्गाचा लोप होऊन मागील स्वरास दीर्घत्व आल्यानें व्युत्पत्तिदृष्ट्या कवी, रवी, भानू, गुरू, याप्रमाणें अंत्यस्वर दीर्घ होतात; आणि विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, मराठींत उच्चारही दीर्घच आहेत. जसें ' भानू आला ' (भानु ऱ्हस्व नव्हे), ' मोरोपंत मोठा कवी (कवि नव्हे) होता. ' इत्यादि. समासाची

अडचण सांगितली तर त्यास ह्या पक्षाचें उत्तर असें आहे कीं, आमचा नियम समासांस लागू करूं नये. परंतु कां करूं नये, याचें सशास्त्र कारण ते देत नाहींत. या दोन्ही पक्षांचा विचार करतां आम्हांस असें वाटतें कीं, संस्कृतांत ज्याप्रमाणें शब्दाचें मूलरूप व विभक्त्यन्त रूप असा भेद आहे; तसा मराठी व्याकरणातही करून या शब्दांचीं मूलरूपे 'कवि' 'मानु' 'साधु' 'रवि' याप्रमाणें ऱ्हस्वान्त्य स्वरांचीं मानून प्रथमान्तरूपे मात्र प्राकृतांत विसर्ग लोप झाल्यामुळे 'कवी,' 'मानू,' 'साधू,' 'रवी,' अशीं दीर्घ होतात, असा नियम करावा. मूल रूपाचे अन्त्यस्वर ऱ्हस्व मानल्यानें व समासांत मूलरूपच कायम रहात असल्यानें समासघटित शब्द लिहिजेवेलीं त्यांतील 'कवि' 'रवि' वगैरे शब्द ऱ्हस्वच लिहिण्यांत येतील; व ते ऱ्हस्व कां लिहावयाचे याची उपपत्तीही चांगली देतां येईल. ही व्यवस्था विद्यार्थ्यांस विशेषेंकरून लहान मुलांस सोयीची होईल असें नाहीं. कारण 'कवि' ह्या शब्दाचा अन्त्यस्वर ऱ्हस्व असून त्याचें प्रथमेचें एकवचन 'कवी' असें होते, या दोन्ही गोष्टी त्यांस लक्षात ठेवाव्या लागतील. परंतु लहान मुलांच्या सोयीकरतांच मराठी भाषेची लेखनपद्धति ठरवावयाची नाहीं, हें लक्षांत आणलें म्हणजे या आक्षेपाचें काहीं महत्त्व राहात नाहीं. दुसरी गोष्ट अशी कीं, 'कवि' शब्दाचा अन्त्यस्वर दीर्घ मानल्यानें त्याचें अनेकवचन 'कव्या' करावें लागेल, अशी जी कित्येकांनीं शंका काढली आहे तीही आम्ही जो वर नियम दिला आहे त्याप्रमाणें शिष्टक राहात नाहीं. आम्ही सांगितल्याप्रमाणें नियम घातला तर धड्याच्या आरंभीं शब्द लिहितात तेव्हां 'कवि' 'रवि' या शब्दांचे अन्त्यस्वर ऱ्हस्व लिहून पुढें वाक्यांत त्यांची प्रथमान्तरूपे दीर्घ लिहावीं लागतील. इतकें झालें तरी संस्कृताप्रमाणेंच कोणी या शब्दांचे अन्त्यस्वर नेहमींच ऱ्हस्व लिहिल्यास ते चूक आहेत, असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. कारण, मराठी भाषेचा अंमल सदर भाषेत येणाऱ्या संस्कृत शब्दांवर किती चालावा याबद्दल अद्याप एकमत झालेलें नाहीं; व मराठी भाषेची स्थितिही अद्याप इतक्या पूर्णावस्थेस आली नाहीं कीं, मराठीनें आपलाच अंमल सर्वत्र चालू करावा. 'स्थिति' 'गति' वगैरे बऱ्याच शब्दांचे अन्त्यस्वर कांहीं लोक ऱ्हस्व लिहितात व कांहीं लोक दीर्घ लिहितात; इतकेंच नव्हे तर एकच लेखक कधीं हे अन्त्यस्वर ऱ्हस्व तर कधीं दीर्घ लिहितो, याचें कारण हेंच होय. संस्कृत 'गति,' 'रीति,' 'जाति,' यांचीं रूपे मराठींत 'गत,' 'रीत' किंवा 'जात' अशीं अकारान्त जेव्हां रूपे होतात तेव्हां मात्र त्यांस शुद्ध मराठी रूप प्राप्त होतें, असें म्हणतां येईल. ऱ्हस्व इकारान्त किंवा उकारान्त शब्दांसंबंधानें वर जो आम्हीं नियम दिला आहे तो ज्यांस विभक्तिप्रत्यय लागतात अशा शब्दांपुरताच असल्यामुळे 'आणि,' 'तथापि,' परंतु' वगैरे अव्ययांचे अन्त्यस्वर संस्कृतल्याप्रमाणेंच ऱ्हस्व लिहावे असें आपोआप निष्पन्न होतें; त्याकरितां अपवाद म्हणून निराळा नियम देण्याची जरूर नाहीं. सारांश, समासांतील

ऱ्हस्व इकारान्त किंवा ऱ्हस्व उकारान्त संस्कृत शब्द आणि ऱ्हस्व इकारान्त किंवा उकारान्त अव्ययें, यांसंबंधानें जो वाद आहे त्याचा आम्हीं वर सांगितल्या-प्रमाणें नियम केल्यानें आपोआप उलगडा होतो.

दुसरा नियम उपान्त्य ऱ्हस्व 'इ' व 'उ' याबद्दलचा आहे. अन्या-क्षर अकारान्त असता उपान्त्य ऱ्हस्व इ व उ यांचा उच्चार मराठी भाषेच्या स्वभावाप्रमाणें दीर्घ होतो; जसें 'कटीण' 'कर्मणूक' इत्यादि. यासाठीं मराठीत आलेले 'गुण' 'युग' विष' 'सुख' वगैरे शब्द 'गुण' 'युग' 'विष' 'सुख' असें दीर्घ उपान्त्याचे लिहावे, असें एकपक्षाचें म्हणणें आहे. यास आधार काय तो उच्चार व प्राकृत भाषेची सरणी हा होय. व्युत्पत्तिदृष्ट्या या शब्दांतील उपान्त्यस्वर दीर्घ कां लिहावे यांस काहीं कारण नाहीं. मागें आम्हीं सांगितलेंच आहे कीं, 'वर' हा शब्द मराठीत पाहिल्या 'घ' वर जोर देऊन उच्चारतात व शेवटचा 'र' चा उच्चार जरा अस्पष्ट होतो. या नात्यानें पाहिलें तर 'विष' या संस्कृत शब्दातील 'वि' चा उच्चार उदात्त व 'प' चा अस्पष्ट करून तो शब्द विष असा उच्चारावा लागेल, हें खरें आहे, परंतु प्रश्न एवढाच आहे कीं, उपान्त्य ऱ्हस्व 'इ' व 'उ' उदात्त झाल तर ते दीर्घ लिहावे कीं काय? उदात्त स्वर आणि दीर्घ स्वर यांमध्ये भेद आहे ऱ्हस्व स्वरही उदात्त होऊं शकतो, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. यासाठीं आमचें असें मत आहे कीं, या शब्दांतील उपान्त्यस्वर संस्कृतांतल्याप्रमाणेंच ऱ्हस्व लिहून त्यांचा उच्चार मात्र 'घर' यातील 'घ' प्रमाणें करण्यास सांगावें. उच्चार दीर्घ नाहीं, उदात्त आहे हें 'गुणावगुण' या सामासिक शब्दांतील पाहिला 'गु' व दुसरा 'गु' यांच्या उच्चारांवरून दिसून येईल. 'अणुरेणु' वगैरे शब्द याच वर्गातील आहेत. मराठी भाषेत उपान्त्य 'अ' 'इ' व 'उ' (ऱ्हस्व) उदात्त उच्चारले जातात. हे तिहींच्या म्हणजे 'अ' 'इ' व 'उ' हे उपान्त्य असतां त्यांच्या उच्चारावरून स्पष्ट दिसते; व 'अ'ला जो नियम लागू करावयाचा तोच 'इ' व 'उ' यासही केला पाहिजे. 'घर' हा शब्द जर 'घार' असा लिहित नाहींत तर 'विष' हा तरी 'वीष' असा कां लिहावा, हें आम्हांस समजत नाहीं. 'घ' व 'वि' यांचे उच्चार दीर्घ नव्हत, उदात्त आहेत हें 'घर' या शब्दांतील 'घ' च्या उच्चारावरून स्पष्ट दिसत आहे. तर मग 'विष' व 'गुण' यांचे उपान्त्य दीर्घ करणें म्हणजे 'इ' व 'उ' यांच्या दीर्घ व उदात्त उच्चारांतील भेद नाहींसा करणें होय. शिवाय वर सांगितलेंच आहे कीं, उपान्त्य स्वर दीर्घ लिहिण्यास उच्चाराखेरीज दुसरा आधार नाहीं. अर्थात् एकट्या उच्चाराच्या आधारावर संस्कृत शब्दांचीं मूलरूपें पालटणें बरोबर होणार नाहीं.

तिसरा नियम व्यंजनान्त शब्दांचा होय; उ. 'क्वचित्' 'विद्वान्' 'शब्द' इत्यादि' हे शब्द मराठी भाषेत प्रायः व्यंजनान्त न लिहितां शेवटील

वर्ण पूर्ण स्वरान्त लिहिण्याची वहिवाट आहे. इतकेंच नव्हे तर त्यास विभक्ति लागली असतां 'विद्वानास' 'शरदास' अशीं अकारान्त शब्दांच्या रूपांप्रमाणें रूपें होतात, हीं रूपें अपभ्रष्ट आहेत खरी; पण पुष्कळ संस्कृत शब्द अपभ्रष्ट होऊन ज्याप्रमाणें मराठींत आले व त्यांचीं अपभ्रष्ट रूपेंच आम्ही मराठी भाषेतील रूपें असें समजतो, त्याप्रमाणेंच व्यंजनान्त शब्दही मराठींत स्वरान्त मानले पाहिजेत. 'क्वचित्' सारखीं कांहीं अव्ययें व्यंजनान्त लिहावीं असें कित्येकांचें म्हणणें आहे; आणि पहिल्या नियमासंबंधानें आम्ही सविभक्तिक व अविभक्तिक शब्दांचा जो भेद केला तसा येथें केला असतां 'क्वचित्' हा शब्द व्यंजनान्त लिहितां येईल. पण हा भेद या बाबतींत कांहीं महत्त्वाचा आहे असें आम्हांस वाटत नाही. कारण, मराठी शब्दांतील अन्य 'अ' अस्पष्ट उच्चारण्याची वहिवाट आहे. तथापि 'कदाचित्' 'क्वचित्' वगैरे कांहीं अव्ययांचीं रूपें व्यंजनान्त ठेवण्यास हरकत नाही. व्यंजनान्त शब्द स्वरान्त लिहावे असा जरी नियम बांधला तरी त्याचा अंमल प्रत्येक शब्दांवर केलाच पाहिजे, असा आग्रह धरीत बसण्यांत कांहीं हांभील नाही. मराठी भाषा ही वाढती आहे, पूर्ण झालेली भाषा नाही; सबब मराठींत शब्दांच्या शुद्धलेखनाचे नियम अगदीं कायमचे न ठरवितां सामान्यतः ठरवून कांहीं शब्दांस थोडीशी सवलत दिल्यानेंच एकंदर भाषेची वृद्धि अधिक चांगली होईल, असें आमचें मत आहे. 'विद्वान्' शब्दासंबंधानें तर आमचें असें मत आहे कीं, त्याचें स्त्रीलिंग 'विदुषी' असें करण्याचा जो प्रघात आहे, तो फाजील सोंवळेपणाचा आहे 'जानकीबाई विद्वान आहे' हें मराठी वाक्य आमच्यामते अशुद्ध नाही. उलट 'जानकीबाई विदुषी आहेत' हेंच कानास चमत्कारिक लागते. पुल्लिङ्गी शुद्ध संस्कृत शब्द मराठींत आला असतां त्याबरोबर त्याचें संस्कृतांतील स्त्रीलिंगी रूपही मराठींत आलें पाहिजे असें म्हणतां येत नाही, 'पंडिता रमाबाई संस्कृता' ही मराठीतील थडा आहे; बोलण्यातील शुद्ध मराठी नव्हे.

चवथा नियम अनुस्वारासंबंधानें होय. शब्दांचे उच्चार करतांना कोंकणांत बरेच शब्द सानुनासिक तर देशांत तेच शब्द निरनुनासिक उच्चारले जातात हें सर्वांस माहीत आहे. व्याकरणदृष्टीने पाहिलें तर यापैकी खरा उच्चार कोणता, हें ठरविणें अवश्य आहे. कित्येकांचें असें मत आहे कीं, अनुस्वार हा कोंकणस्थानीं मराठी भाषेत उगीच घुसडला आहे; व त्यांना अजिबात फांटा दिल्यास भाषेस अधिक सुगमता येऊन तिचें सौंदर्यही अधिक वाढेल. उलटपक्षीं असें म्हणणें आहे कीं, अनुस्वार हा पुष्कळ ठिकाणीं शब्दभेदामुळें जरूर आहे. जसें 'आंबा'; आबा ' नांव', ' नाव'; ' कांकण ' ' कांटा ' वगैरे, शिवाय विभक्तीचें प्रत्यय रुढण्यासही त्यापासून मदत होते; याकरितां अनुस्वार जरूर आहेत. यासंबंधानें विचार करतां असें आढळून येईल कीं, अनुस्वार भाषेतून अजिबात

काढणें शक्य नाही. तथापि 'ढोंपर' 'मांजर' वगैरे कांहीं शब्द सानुस्वार उच्चार करण्याचें कांहीं कारण दिसत नाही. या व दुसऱ्या कित्येक शब्दांवरील अनुस्वार नाहीं हे झाल्यास त्यांत भाषेची कांहीं हानि नाही. केवळ एका विशिष्ट प्रान्तांत सानुस्वार उच्चार होतो एवढें कारण तो शब्द अनुस्वार देऊन लिहिण्यास वस्स नाही. व्युत्पत्तीही पाहिली पाहिजे. आतां व्युत्पत्ति पाहूं गेलें असतां 'पानीय' याचें 'पाणी' हे रूप असल्यामुळें त्यावरही अनुस्वार द्यावा लागेल; असा एक ओक्षेप आहे पण त्यांत कांहीं अर्थ नाही. शब्दावर आम्ही अनुस्वार देत नाहीं त्यावर व्युत्पत्तीच्या आधारानें तो लादणें अगदीं गैर होय. पण ज्या शब्दांचा उच्चार प्रांतभेदानें सानुस्वार व निरनुस्वार असा दोन्ही प्रकारचा होतो तेथें ज्यास व्युत्पत्तीचा आधार मिळेल किंवा शब्दभेद ओळखण्यास जेथें जरूर आहे तेथें मात्र अनुस्वार ठेवावा, बाकीच्या ठिकाणीं देऊं नये.

येणेंप्रमाणें हल्लीं ज्याबद्दल वाद आहे किंवा क्रमिक पुस्तकांत जे नियम अमलांत आणण्याचा विचार आहे त्यासंबंधानें आमचें मत आहे. यानें मराठी भाषेच्या लेखनांत क्रांति होऊन प्राचीन कवींचे ग्रंथ समजण्यास अडचण पडेल अशी जी कित्येकांस भीति पडली आहे ती आमच्या मतें निरर्थक आहे. सरकारी शाळाखात्यांतील कांहीं अधिकाऱ्यांनीं आपल्या मताप्रमाणेंच मराठी भाषेच्या शुद्धलेखनाची व्यवस्था लावावी, इतरांस विचारण्याची जरूर नाही, असें जर कोणाचें म्हणणें असेल तर तें मात्र आम्हांस मान्य नाही. पण मराठी भाषेच्या शुद्धलेखनाचे नियम ठरविण्याचा कोणी प्रयत्न केल्यास व तो प्रयत्न शास्त्रीय असल्यास त्या मनुष्यानें ही मोगलाई केली, असें मात्र आम्हांस वाटत नाही. अशा प्रकारचे नियम ठरून ते दळू दळू अमलांत येत गेल्यानेंच भाषेच्या लेखनपद्धतीस स्थैर्य व सुगमता यावयाची आहे. तथापि वर सांगितल्याप्रमाणें हे नियम आजच अगदीं कडक रीतीनें अमलांत आणून भाषेवर जुलूम करावा, असें आमचें म्हणणें नाही. जी भाषा बोलण्यांत नाही तिचें व्याकरण रचतांना भाषेत अखेरीस जीं रूपें राहातात त्यांबद्दलच वैयाकरणास विचार करावयाचा असतो. परंतु प्रचारांतील वाढत्या भाषेसंबंधानें वैयाकरणांस अशा प्रकारचें वर्तन करतां येत नाही. अशा स्थळीं ती भाषा बोलणारांचा वैयाकरणांप्रमाणेंच किंबहुना त्याहूनही जास्त अधिकार असतो; व वैयाकरणांचें कर्तव्य म्हटलें म्हणजे वळण देण्याचें आहे बांधण्याचें नव्हे, असें आम्हांस वाटतें. हें लक्षांत ठेवूनच वादग्रस्त चार मुद्यांवर आम्हीं वर अभिप्राय दिला आहे; व आम्हांस अशी उभेद आहे कीं, आम्हीं सुचविल्याप्रमाणें बुककमिटीचे अध्यक्ष या गोष्टीचा अखेर निकाल नोकर व बिननोकर विद्वानांची सभा करून त्यातील बहुमताप्रमाणें ठरवितील. बुककमिटीनें क्रमिक पुस्तकांत ज्या कांहीं इतर सुधारणा करण्याचे योजिलें आहे त्याबद्दल स्वतंत्र रीतीनें पुनः एखादा दुसरा लेख लिहिण्याचा आमचा विचार आहे.

* आमच्या वर्णमालेचा खून.

मराठी क्रमिक पुस्तकें सुधारण्याकरितां बुक-कमिटी बसली आहे. तिनें मराठी शुद्धलेखनाच्यासंबंधानें ज्या सूचना केल्या आहेत त्यावर आमचें मत आम्हीं मागेंच दिलें आहे. या सुधारणांपैकीं काहीं आम्हांस ग्राह्य आहेत व काहीं नाहींत. तथापि एकंदरीत विद्याखात्याने ही गोष्ट बहुमतानें ठरविण्यासारखी नाहीं, असें आमचें मत आहे. भाषेची लेखनपद्धति कशी असावयाची ही गोष्ट वैयाकरणांनीं व लोकांनीं ठरवावयाची आहे. संस्कृत भाषेची जी पद्धत ठरली ती अशाच रीतीनें होय; आणि ही पद्धत जगांतील इतर कोणत्याही भाषेच्या पद्धतीपेक्षां अधिक शास्त्रीय व श्रेष्ठ आहे, हें आज पाश्चिमात्य विद्वानांस व शब्दशास्त्र-कोविदांसही मान्य आहे. अशा रीतीची पद्धत हिंदुस्थानांत सरकारी खात्याच्या आश्रयावाचून जर आमच्या प्राचीन विद्वानांस ठरवितां आली, तर आमच्या मराठी भाषेच्या शुद्धलेखनपद्धतीस सरकारी विद्याखात्याच्या नियमनाची किंवा ढवळाढवळीची काहीं अपेक्षा आहे, असें आम्हांस वाटत नाहीं. दुसरी गोष्ट अशी कीं, सरकारी विद्याखात्यानें अमुक एक लेखनपद्धति शुद्ध आहे असें ठरविलें तर लोकांना ती शुद्ध वाटेलच असें नाहीं. आणि अशा रीतीनें वैकल्पिक दोन किंवा तीन पद्धति जर अमलांत राहिल्या तर विद्याखात्यानें अमुक एक लेखनपद्धति शुद्ध असें ठरविलें तर लोकांना ती शुद्ध वाटेलच असें नाहीं. विद्याखात्यानें त्यांचें नियमन करून तरी उपयोग काय ? सारांश, मराठीतील कोणती शुद्धलेखनपद्धति ग्राह्य व कोणती अग्राह्य ह्याचा निकाल हळू हळू लोकांनींच केला पाहिजे. वैयाकरणांनीं आपलीं मते प्रसिद्ध करावीं, वादविवाद करावे, आणि अशा रीतीनें भवति न भवति व चर्चा झाली म्हणजे जी पद्धत जास्त सयुक्तिक असेल तिचाच लोकांत प्रघात पडतो. आणि इतर पद्धति लुप्तप्राय होतात. पाणिनीचें व्याकरण झाल्यानंतर मागचीं व्याकरणें लुप्त झालीं, त्यांतील रहस्य हेंच होय. तीं लुप्त होण्यास कोणीं सरकारनें ठराव केला नव्हता अगर जाहीरनामा प्रसिद्ध केला नव्हता. मराठीसही हाच न्याय लागू आहे; व आम्हांस अशी आशा आहे कीं, विद्याखात्याकडून जी व्यवस्था होईल ती याच न्यायास अनुसरून होईल. भाषेची वाढ व्हावयाची ती विद्वत्तेच्या, युक्तीच्या आणि लोकमताच्या जोरावरच झाली पाहिजे; सरकारच्या जोरावर होऊन उपयोगी नाहीं.

परंतु आज ज्या सुधारणेसंबंधानें आम्ही लिहिणार आहों ती शुद्धलेखनपद्धतीपेक्षां निराळ्या तऱ्हेची आहे. ही जांवई-सुधारणा कोणाच्या व कशी डोक्यांत आली हें आम्हांस समजत नाहीं. पण ही सुधारणा अमलांत आणण्याचा जर विद्याखात्याचा निश्चय असेल तर ती हाणून

पाडण्याचा लोक जितका प्रयत्न करतील तितका थोडाच समजला जाईल. कमिटीचें असें मत झालेलें आहे कीं, अ आ इ ई इत्यादि वर्णमालेचा इल्लीं जो क्रम आहे, तो अक्षर लिहिणें व शिकविणें असल्यास गैरसोयीचा व कठीण आहे. अला आरंभीं एक वांकडें वाटोळें काढून त्याचें पोट फोडून पुढें काना आणि वर ओळ काढावी एवढा खटाटोप लहान मुलास आरंभींच शिकविणें बरोबर नाहीं; त्यापेक्षां पहिल्यानें 'ग' हें उभ्या दोन रेधांचें सोपें अक्षर शिकविलें असतां मुलें ती लवकर शिकतील आणि अशा रीतीनें 'ग' झाल्यावर 'म' मग 'भ' पुढें 'र' व त्यापुढें 'ड' शिकविला म्हणजे अखेरीस विद्यार्थ्यांस 'ढ' ची ओळख करून देण्याची चांगली सोय होईल ! ज्यांनीं आपल्या डोक्यांतून ही अजब युक्ति काढली तो विद्वान् गृहस्थ पुरा शास्त्रानभिज्ञ किंवा वैयाकरण—खसूचीच्या कोटींतील असला पाहिजे. वर्णमालेची अक्षरे शिकतांना सौलभ्य हा एकच विचार मनांत आणावयाचा नाहीं. आमच्या वर्णमालेची रचना अशी आहे कीं, सर्व ऋस्वदीर्घादि भेदानें आधीं घालून नंतर कंठ्यादि वर्गाप्रमाणें व्यंजनांची रचना केलेली आहे. ही रचना इतकी पायाशुद्ध आहे कीं, युरोपियन लोकांनाही पंचवीशें वर्षांपूर्वीं अशी रचना आम्हीं कशी केली याचें आश्चर्य वाटत आहे ! प्रो. मॅकडोनेल यांच्या संस्कृत वाङ्मयावरील ग्रंथांत त्यांनीं यासंबंधानें खालीं लिहिल्याप्रमाणें मत दिलें आहे:—

“ This is the alphabet which is recognised in Pānini's great Sanskrit grammar of about 4th century B. C. and has remained unmodified ever since. It not only represents all the sounds of the Sanskrit Language, but is arranged on the thoroughly scientific method, the simple vowels (short and long) coming first, then the diphthongs, and lastly the consonants in uniform groups, according to the organs of speech with which they are pronounced. Thus the dental Consonants appear together; as t, th, d, dh, n, and the labials as p, ph, b, bh, m. We Europeans, on the other hand, 2500 years later, and in a scientific age, still employ an alphabet which is not only inadequate to represent all the sounds of our Languages, but even preserves the random order in which Vowels and Consonants are jumbled up as they were in the Greek Adaptation of the primitive Semitic Arrangements of 3000 years ago. ”

आमच्या वर्ण मालेच्या रचनेचें श्रेष्ठत्व दाखविण्यास वरील उतारा बस आहे. आधीं ग मग म आधीं र मग ड अशा बेताल रीतीनें इंग्रजी वर्णमालेंत अक्षरे घातलेलीं आहेत. पण आमच्याकडे, पाणिनीच्या पूर्वापासूनही ही गैरव्यवस्था मोडून टाकून क ख ग घ ङ अशा रीतीनें सर्व व्यंजनें स्थानवार व्यवस्थित रीतीनें आम्हीं लाविली असून लहान मुलास पहिल्यापासून तीं याच क्रमानें

शिकविण्यांत येतात. आजपर्यंत त्याबद्दल कोणास काहीं अडचण वाटली नाही; व आज ३००० हजार वर्षे ही आमच्या हाडामासांत खिळली आहे. इतकेंच नव्हे तर ती सशस्त्र आहे. आणि जगांतील इतर राष्ट्रे ज्या वेळीं रस्त्यांतील इतर खड्यांप्रमाणे आपापल्या वर्णमालेंतील वर्ण अव्यवस्थित रीतीने लावीत होते, त्या वेळीं आमच्या प्राचीन वैयाकरणांनीं ही पद्धत अमलांत आणली आहे, हें वरील उताऱ्यावरून लक्षांत येईल. ही पद्धत सोडून देऊन केवळ अक्षरें लिहिण्यास शिकविण्याकरितां सुलभता यावी म्हणून दुसरी पद्धत स्वीकारणे आमच्यामते अगदीं अश्लाघ्य, अशास्त्रीय आणि मूर्खपणाचें होय. अक्षरें लिहितांना अव्यवस्थित रीतीनें लिहिण्यास शिकून मग क, ख, ग, घ, ङ हे वर्ण कंठस्थानचें आहेत, असें व्याकरण शिकतांना शिकेल तर शिकावयाचें नाही तर नाही, अशी जर सरकारी विद्यालयांत व्यवस्था करीत असेल तर हा सुधारलेला रानटीपणा होय ! हल्लींचा काळ, मॅकडोनेल म्हणतात त्याप्रमाणे, शास्त्राचा व सुधारणेचा आहे; पूर्वींची रानटी व्यवस्था पुनः अमलांत आणण्याचा नव्हे. अशा स्थितीत फार प्राचीन काळीं वर्णमालेच्या रचनेत आम्ही जी सुधारणा केली व जी पाहून जगांतील विद्वान लोक माना डोलवीत आहेत, ती एका झपाट्यासरशी काढून टाकून आधीं ग शिकवावा असें म्हणणाऱ्या लोकांस खरोखरच आपल्यास ग ची बाधा झाली आहे, असें म्हणणे भाग येतें. आम्ही विद्यालयास साफ कळवितों कीं, ही सुधारणा आम्हांस नको आहे. व सरकार ही सुधारणा सक्तीनें अमलांत आणण्याचा विचार करील, तर आमच्या पोरान्या कल्याणाकरतां आम्हांस तिचा होईल तितका प्रतिकार करणे भाग पडेल. जगांत आजपर्यंत झालेल्या पांच विद्वानांची जर कोणास नांवें घेण्यास सांगितलें तर त्यांत पाणिनीचें नांव घ्यावें लागेल, असें प्रो. ब्लूमफील्ड यांनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे; किंबहुना युरोप आणि अमेरिका खंडांत 'फायलॅलजी' म्हणून जें हल्लीं नवीन शास्त्र निघालें आहे, त्याची उत्पत्ति पाणिनीच्या व्याकरणापासून झालेली आहे. वर्णमालेंतील अक्षरें, त्यांच्या उच्चारसंबंधाने स्थान व 'प्रयत्ना' भेद हे संस्कृत वैयाकरणांनीं जितक्या सूक्ष्म रीतीनें ठरविलें आहे, तितक्या बारीक दृष्टीनें त्यांचा दुसऱ्या कोणत्याही देशांत आजपर्यंत विचार झालेला नाही. इंग्रजी भाषेंतील keep (कीप) या क्रियापदास भूतकालवाचक d (डी) हा प्रत्यय लागल्यानें त्याचें रूप (kept) असें कां होतें, याची उत्पत्ति पाणिनीच्या व्याकरणाचा युरोपांत प्रसार होण्यापूर्वीं तेथें कोणासही समजलेली नव्हती ! अशा रीतीनें आमचें व्याकरण परिपूर्ण असतां बुक-कमिटीतील दोन चार सामान्य माणसांनीं आमच्या वर्णमालेचा क्रम बदलून तिचा खून करण्यास प्रवृत्त व्हावें, आणि विद्यालयांत त्याला आपली मंजुरी द्यावी, हें धाडसाचे, साहसाचें आणि वेडेपणाचें चिन्ह होय. आम्हांस ही गोष्ट बिलकूल मान्य नाही. आम्हांस आमची पोरें वर्णमालेच्या संबंधाने तरी युरोपियन पोरंप्रमाणे गाढव व्हावयास नको आहेत. किडरगार्टनी सोंगे ज्यास

विद्येचा पिढ्यान पिढ्या कांहीं संस्कार नाही अशाकरतां आहेत; आणि तीहीं सोंगे ज्या ठिकाणी शास्त्रीय पद्धत आहे ती उपटून टाकण्याकरतां केलेलीं नाहीत हें विद्याखात्यानें पक्कें लक्षात ठेविलें पाहिजे. आधीं ग शिकवूं, मग म शिकवूं, आणि अशा तऱ्हेनें सर्व वर्ण शिकल्यावर मग क, ख, ग, घ, ङ हा क्रम सांगूं नाही असें नाही; असा कदाचित् बुक-कमिटीचा आमच्या म्हणण्यावर आक्षेप निघेल. पण या आक्षेपांत कांही अर्थ नाही. मुलांस वर्णमालेची जी पहिली ओळख व्हावयाची तीच शास्त्रीय पद्धतीनें आज हजारों वर्षे आम्ही करून देत आलों आहों. त्यामुळें झोंपेंत देखील आमचीं मुलें व्यजनें म्हणूं लागल्यास क, ख, ग, घ, ङ, या क्रमानें म्हणतात. ग, म, भ, र, ड, त, ह अशा अव्यवस्थित रीतीनें म्हणत नाहीत; मुलांस प्रथमतःच किंबहुना जन्मतःच असें जें शिक्षण मिळतें तें बुडवून टाकून सुधारणेच्या नांवावर त्यांना गाढव बनविण्यास आम्ही साफ तयार नाही. करतां बुक-कमिटीस व विद्याखात्यास आमची आग्रहाची अशी सूचना आहे कीं, त्यांनीं योजलेली वेडेपणाची सुधारणा सोडून देऊन शाळेंत पहिल्यानें विद्यार्थ्यांकडून वर्णमालेचीं जीं अक्षरें पाठ करवावयाचीं तीं हल्लींच्या क्रमानेंच करवावीं. अशा रीतीनें अक्षरें पाठ झाल्यावर तीं लिहिण्यास शिकविणें तेंही याच क्रमानें इष्ट आहे; तथापि एखाद्या मठ विद्यार्थ्यास ग-च आधीं सोपा वाटत असेल तर शिकवा. पण हा नियम अपवाद आहे. कसेंही असो; वर्णमालेचा क्रम हल्लीं आहे तसाच अगदीं पहिल्या दिवसापासून शिकविला पाहिजे. एरवीं ही शास्त्रीय पद्धत त्याचे हाडों खिळणार नाही. आम्ही म्हणतो हें सयुक्तिक आहे कीं नाही, याबद्दल जर्मनी, फ्रान्स, अमेरिका इकडील शब्दशास्त्रकोविदास पाहिजे तर खुशाल विचारा. आमची अशी पक्की खात्री आहे कीं, बुक-कमिटीच्या मेंबरांप्रमाणें ते अद्यापि सौलभ्यवादी झालेले नाहीत; किंवा पूर्वी असल्यास प्रतिशाख्ये, अष्टाध्यायी वगैरे ग्रंथांच्या अध्ययनानें ते शास्त्रवादी झालेले आहेत. यापेक्षां आमच्या वर्णमालेतील हल्लींच्या क्रमाच्या समर्थनार्थ जास्त कांहीं लिहिण्याची जरूर आहे असें आम्हांस वाटत नाही. बुक-कमिटीला ही नसती उठाठेव कोणीं सांगितली होती कोण जाणें ? विद्याखात्यास आणि सरकारास आमची अशी विनंति आहे कीं, त्यांनीं हा अव्यापारेषु व्यापार एकदम बंद करावा. हिंदुस्थानांत जर कोणतें शास्त्र फार प्राचीन काळापासून पूर्णतेस आलें असेल तर ते व्याकरण होय; केमिस्ट्री नाही, किंवा पदार्थविज्ञानही नाही. या दुसऱ्या दोन शास्त्रांत युरोपियन लोकांचें अग्रेसरत्व आम्ही कबूल करूं; पण व्याकरणाची गोष्ट अशी आहे कीं, युरोपियन लोकांनीं व विद्वानांनीं त्यांत आमचेंच अग्रेसरत्व कबूल केलें आहे. अशा स्थितींत आम्ही आमच्या वर्णमालेचा खून करून युरोपियन लोकांप्रमाणें अ, ब, क, ड, ई, (A, B, C, D, E,) अशीं वर्णमालेंतील स्वरव्यंजनांची खिचडी करावयास लागावें हें आमच्या अभिमानास, शास्त्रीय ज्ञानास, परंपरेस

आणि आज हजारों वर्षे चालत आलेल्या वहिवाटीस लांछनास्पद होय. बुक-कमिटीने या गोष्टीचा कांहीं विचार केला आहे असें आम्हांस वाटत नाही; व अद्यापही ते आपला दुराग्रह तसाच कायम ठेवतील तर प्रकरण सरकारापुढें किंबहुना जगांतील सर्व विद्वानांपुढें मांडणें आम्हांस जरूर पडेल. सरतेशेवटीं महाराष्ट्रांतील लोकांसही आमची अशी सूचना आहे कीं, त्यांनीं कमिटींनीं सुचविलेली ही खुळी पद्धत अमलांत आणूं नये म्हणून विद्याखात्याचे अधिकारी डायरेक्टरसाहेब यांजकडे अर्ज पाठवावे. अर्ज मराठींत असले तरी चालतील; परंतु त्यांत स्पष्टपणें असा उल्लेख असला पाहिजे कीं, वर्णमालेची जी ढवळाढवळ करण्याचा बुक-कमिटीचा विचार आहे, तो आम्हांस बिलकूल पसंत नाही. विद्याखात्याची योजना आमची भाषा बिघडविण्याकरितां झालेली नाही, हें लोकांनीं व विद्याखात्यानें नेहमीं लक्षांत ठेविलें पाहिजे. हा कांहीं राजकीय विषय नव्हे, कीं परकीय राज्यकर्त्यांनीं यांत पडावें आज यापेक्षां जास्त कांहीं लिहीत नाही; पुढील प्रकार कसा काय होतो तें पाहून मग जास्त लिहिण्याची जरूर वाटल्यास लिहूं.

* मराठी भाषेचा उत्कर्ष

सुमारे वीस दिवसांपूर्वी लंडन येथील नॅशनल इंडियन असोसिएशनचे दिवाणखान्यांत मिस्टर जी. के. बेथम् नांवाच्या गृहस्थानें “ महाराष्ट्र सारस्वत ” ह्या विषयावर व्याख्यान दिलें. मिस्टर बेथम् हें येथील जंगलखात्यांत नोकरीवर होते, त्या वेळीं त्यांनीं मराठी भाषेचा बराच अभ्यास केला असावा असें दिसतें. यांच्यासारख्यांनीं स्वदेशीं गेल्यावर आपल्या देशबांधवास मराठी भाषेतील ग्रंथसंग्रहाची ओळख करून देण्याचा प्रयत्न करावा, हें खरोखर अभिन्नदनीय आहे. व्याख्यानाचे वेळीं येथील माजी कौन्सिलर मिस्टर बर्डवुड अध्यक्ष असून इतर बरीच मंडळी हजर होती. अध्यक्ष व डॉ. पोलन आणि पूर्वी कैलासवासी न्यायमूर्ति रानडे यांचे बरोबर नेहमीं असणारे मिस्टर कोलासकर यांची साधकबाधक भाषणें झालीं. मराठी भाषा बोलणारे एतद्देशीय गृहस्थ हल्लीं लंडन येथें बरेच असतील परंतु त्यांमध्ये मराठी भाषेवरील व्याख्यानास हजर राहून प्रसंगोपात त्यांतील चुका दाखवण्याची तसदी घेणारे राजेश्री कोलासकर हें एक तरी निघाले हें त्यांस भूषणावह होय. परदेशांत पाय ठेवतांना स्वदेश व स्वभाषा विसरून प्रतिसाहेब बनूं पाहणाऱ्या सर्व विद्यार्थ्यांनीं राजेश्री कोलासकर यांचा कित्ता गिरवण्यासारखा आहे. बेथम्साहेबांचें व्याख्यान किंवा त्यावरील कोलासकर यांची टीका ही आज आमचे हातीं नसल्यामुळे त्यासंबंधानें कांहीं लिहितां येत नाही. व्याख्यानानंतर अध्यक्ष

बर्डबुड व डॉक्टर पोलन यांचीं भाषणें झालीं, त्यांत त्यांनीं हिंदुस्थानांतील इंग्रज लोक व एतद्देशीय लोक यांच्यामध्ये परिचय वाढून परस्पर सहानुभूति अधिक उत्पन्न होणे आवश्यक आहे, वगैरे आपले नेहमींचे विचार फार कळकळीनें सांगितले, ते ठीकच झाले. बर्डबुडसाहेब, व पोलनसाहेब यांनीं येथें अधिकारापन्न असतांना इंग्रज व नेटिव्ह यांचे दरम्यान विशेष सख्य वाढविण्यासाठीं काय प्रयत्न केले व कितिसें सख्य वाढविले हे कोणीही विचारल्यास त्यांचे समाधान करणें कठीणच पडेल. तथापि विलायतेस गेल्यावर आपल्या देशबांधवांपुढें सात्त्विक व्याख्यानें देणें व नेटिवांविषयीं अंतःकरण पाहून दाखविणें कित्येक अँग्लोइंडियन कामदारास चांगले साधते हें मात्र खरें. तरी आपण पेन्शन खात आहोंत, ते हिंदुस्थानांतील शेतकऱ्यांच्या पैशांतून, ही खरी खरी गोष्ट डॉ. पोलनसाहेबांनीं आपल्या देशबंधूपुढें निर्भीडपणें सांगायी ही कांहीं सामान्य गोष्ट नव्हे; व या नीतिधैर्याबद्दल आपण त्यांचे अभिनंदन केले पाहिजे.

सदरहु व्याख्यानावरील चर्चेत अध्यक्षांनीं एक विचित्र सिद्धांत ठोकून दिला त्याविषयीं दोन शब्द लिहून आजच्या मुख्य विषयाकडे वळूं. बर्डबुडसाहेबांचे म्हणणें असें कीं, आजमितीस मराठी भाषेची जी हीन स्थिति होत आहे त्याचें एक मुख्य कारण मराठी वर्तमानपत्रांची अभिवृद्धि होय ! देशी वर्तमानपत्रासंबंधानें अँग्लोइंडियन कामदारांचे प्रेम अनेक मार्गानें वेळोवेळीं व्यक्त होत असतें त्यापैकींच हा एक प्रकार असला पाहिजे. वर्तमानपत्रांच्या वृद्धीनें भाषेची दैना होते हें तत्त्व इंग्लंड, फ्रान्स युनायटेडस्टेट्स वगैरे युरोपियन व अमेरिकन राष्ट्रांनाही लागू करण्यास बर्डबुडसाहेब तयार असतील, तर इंग्रजी किंवा फ्रेंच भाषेसारखी निकृष्टस्थिति आज कोणत्याच भाषेची नाही, असें म्हणावें लागेल. देशी वर्तमानपत्रें राजद्रोही आहेत, सरकारची नालस्ती करतात, लोकांस भलत्या मार्गास लावतात, आपसांत तंटे माजवतात, वगैरे अनेक प्रकारचे आक्षेप देशी पत्रांवर आजपर्यंत करण्यांत आले व पुढेंही होतील. परंतु देशी पत्रकर्ते स्वभाषेची दैना करतात हा एक नवीनच आरोप आहे, व त्याचा आमच्या व्ययसाय बंधूंनीं अवश्य विचार केला पाहिजे. वर्तमानपत्रांतील भाषेची हानि होते म्हणजे वर्तमानपत्रांतील भाषा अशुद्ध व खराब असून तीच नेहमीं लोकांच्या आंगवळणी पडल्यानें भाषेला वाईट वळण लागतें असा अर्थ घेतला पाहिजे. बर्डबुडसाहेब येथें अधिकारापन्न असतांना कोणती मराठी वर्तमानपत्रें वाचीत असत किंवा चांगल्या पत्रांतील भाषा त्यांस समजत असे कीं, नाही हें कळणें मुष्कील आहे. बर्डबुडसाहेबांचा बायबल टेक्स्ट सोसायटीशी निकट संबंध असल्या कारणानें कदाचित् ज्ञानोदय, बाळबोधमेवा वगैरे चिमुकल्या पत्राचा त्यांना चांगला परिचय असेल. परंतु तेवढ्यावरून चांगल्या मराठी वर्तमानपत्रांतील भाषेनें मराठी भाषा विघडत आहे असला सरसकट सिद्धान्त ठोकून देण्यास त्यांस अधिकार पोंचतो असें आम्हांस वाटत नाही. वस्तुतः आजमितीस

व्यवहारांतील व ग्रंथांतील मराठी भाषेत जे सौष्ठव, मार्भिकपणा, भारदस्तपणा, प्रौढता, शब्दसामुग्री, वैचित्र्य, सुबोधपणा वगैरे अनेक चांगले गुण दिसतात, त्याला पुष्कळ अंशाने निबंधमाला, विविधज्ञानविस्तार वगैरे मासिक पुस्तके व हल्लींची मुख्य मुख्य वर्तमानपत्रे ह्यांतील लेखच कारणीभूत झाले आहेत हे कोणीही समजस माणूस कबूल करील. कैलासवासी बाळशास्त्री जांभेकर, भाऊ महाजन, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, गोपाळराव देशमुख, प्रो. आगरकर, हरीपंत पंडित वगैरे प्रसिद्ध लेखकांचे लेख मुख्यत्वे करून वर्तमानपत्रे व मासिक पुस्तके ह्यांतूनच प्रसिद्ध झाले आहेत, हे ज्यास माहीत आहे, ते बर्डवुडसाहेबांचा वरील सिध्दान्त पोरकट म्हणतील ह्यांत शंका नाही. वर्तमानपत्रांतील लेख बहुधा तात्पुरते व प्रासंगिक असल्यामुळे त्यांना स्वतंत्र ग्रंथाप्रमाणे चिरकालीनता कधीही येणार नाही, हे उघड आहे. तथापि इंग्लंडांत डॉ. जॉनसन, डीन, स्विफ्ट, अँडिसन, स्टील, मेकॉले, ज्युनीयस कोलरीज वगैरे प्रसिद्ध ग्रंथकारांचे सर्वमान्य लेख प्रथम वर्तमानपत्रांतूनच प्रसिद्ध झाले; व येथेही चिपळूणकर, आगरकर वगैरे लेखकांनी त्याच द्वाराने स्वभाषेची सेवा केली आहे हे पाहिले तर चांगली वर्तमानपत्रे भाषावृद्धीचे व ग्रंथोत्पत्तीचे एक मोठे साधन आहे हे कोणीही कबूल करील. असो. बर्डवुडसाहेबांचे मत चुकीचे असले तरी विलायतेतही मराठी भाषेबद्दल कळकळ बाळगणारे कांही लोक आहेत ही समाधानाची गोष्ट आहे. व त्यावरून आम्ही पुष्कळ बोध घेतला पाहिजे. बर्डवुड पोलनसाहेबांसारखे विदेशी लोक मराठी भाषेविषयी जर इतकी कळकळ दाखवितात तर आमच्यातील सुशिक्षित पुढारी लोकांनी स्वभाषेची अभिवृद्धी करण्याकरितां कांहीच प्रयत्न करू नये काय, हा प्रश्न विचार करण्यासारखा आहे. बेधमसारखे इंग्रज लोक नोकरी संभाळून मराठी भाषेचा व्यासंग करितात व त्यावर यथाशक्ति व्याख्यानेही देतात. परंतु आमच्यातील सुशिक्षित लोकांस मराठी ग्रंथलेखन तर लांबच, पण वाचनही कमीपणाचे वाटते. लहानपणापासून सर्व विषयाचे ज्ञान इंग्रजी भाषेच्याद्वारे मिळवण्याची संवय लागल्यामुळे पुढे मातृभाषा परकी व अनभ्यस्त वाटून सर्व विचार, लेखन व वाचन व व्यवहार इंग्रजीमय बनून जातात. ते इंग्रजांत फकड व्याख्याने किंवा सुंदर निबंध लिहितात; पण शुद्ध स्वभाषेत लहानसें पत्र लिहिण्याची किंवा पांच मिनिटे बोलण्याची पंचाईत असे सुशिक्षित लोक आमच्यामध्ये अजूनही आढळतात. ही फार शोचनीय स्थिती आहे. हा दोष हल्लीचे शिक्षणक्रमाचा असो किंवा उत्तरोत्तर वाढत जाणाऱ्या आमच्या लोकांच्या नादानपणाचा असो; परंतु जोपर्यंत मराठी भाषेचा अभिमान बाळगून सर्व दिशेने तिची अभिवृद्धी करणे आपले कर्तव्य आहे असे महाराष्ट्रांतील सुशिक्षित लोकांस वाटत नाही तोपर्यंत महाराष्ट्र भाषा चांगल्या नांवारूपास येण्याची आशा नको. हिंदुस्थानांतील

इतर प्रांतांत तेथील भाषावृद्धीविषयी जे प्रयत्न चालले आहेत तितकेही मराठी भाषेसंबंधाने महाराष्ट्रांत नाहीत ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे.

जी मराठी भाषा एके काळी महाराष्ट्रांतच काय पण म्हैसूर, कर्नाटक, हैद्राबाद, गुजराथ, बडोदे, मालवा, मध्यप्रांत वगैरे दूरच्या प्रांतांतूनही राजकीय भाषा म्हणून प्रचलित होती, ती आतां त्या ठिकाणाहून हुसकून खुद्द महाराष्ट्रांतही परकी होऊं पहात आहे. ही गोष्ट महाराष्ट्र भाषेच्या पुत्रांस अत्यंत लाजिरवाणी आहे. सरकारी बुक-कमिटी क्रमिक पुस्तकांत फेरफार करूं लागतांच “बुद्धि” म्हव असामी की दीर्घ असामी, ‘पाणी’ सानुसासिक की सार्धेच लिहावे, ‘विद्वान’ याचा पाय मोडावा की न मोडावा, वगैरे व्याकरण वाद करण्यास जी मंडळी एकदम पुढें सरसावली त्यांनाच मराठीची खरी अभिवृद्धी करण्याकरितां आजपर्यंत काय प्रयत्न केले व पुढें काय करण्यास तयार आहेत याचाही खुलासा केल्यास बरे पडेल. बंगाल्यांत बंगाली बोलणारे निदान चार साडेचार कोटी लोक आहेत; तेथें शेंकडों ग्रंथ निघत आहेत; बंकिमचंद्रासारखे कादंबरीकार, रविंद्रासारखे आधुनिक कवि, व हितवादीसारखी ३५।४० हजारांनीं खपणारीं वर्तमानपत्रें निपजत आहेत. गुजराथी ज्ञानप्रसारक मंडळी आणि गायक-वाड-प्रभृति गुजराथेंतील गजे लोक गुजराथी भाषेला आज कित्येक वर्षे उत्तेजन देत आहेत. उर्दूकरितां निदान हैद्राबादचें निजाम सरकार व अलिगड लखनौ येथील मुसलमान जरीनें खटपट करीत आहेत. हिंदी भाषेच्या अभिवृद्धयर्थ नागरी-प्रचारिणी-सभा नांवाची संस्था बनारस येथें स्थापन होऊन भाषासेवेचें काम फार नेटाने व व्यवस्थेनें चालू आहे, आणि लवकरच सर्व हिंदुस्थानांत हिंदी भाषेचा फैलाव होईल अशी त्या सभेच्या पुरस्कर्त्यांस बळकट आशा आहे. परंतु आमच्या मराठी भाषेला मात्र कोणी वाली नाही असें दिसतें. राजकीय पाठिंबा नाही व लोकही उदासीन आहेत. थोडीबहुत वर्तमानपत्रें आहेत, त्याज-वरही बडबुड साहेबांसारख्या आगळे इंडियन कामगारांचा कटाक्ष. सरकारी बुक-कमिटी आली ती श्रीपासून जपर्यंत वर्णमालेत उलटापालट व तमाम शब्दांची रूपांतरे करूं म्हणत आहे ! ख्रिस्ती मिशनरी लोक आमच्या पोरामणें भाषेलाही भ्रष्ट करूं पहात आहे; व सुशिक्षित मंडळीनीं तर मातृभाषेस कधींच सोडचिठी दिली आहे ! तेव्हां विचाऱ्या महाराष्ट्र भाषेनें जावें तरी कोठे ? काव्येतिहाससंग्रह वगैरे मासिक पुस्तकें आश्रयाभावामुळें बंद पडतात; ऐतिहासिक कागदपत्र लोकांचे घरांत लोळत पडले आहेत; व पेशव्यांच्या राजनिशा सरकारी पेट्यांतून अजून बाहेर निघत नाहीत. दक्षिणा-प्राइज-कमिटी कामकरणाऱ्यांच्या अभावा-मुळें मृतप्राय झाली आहे; व तिची मुलगी डेक्कन व्हरनाक्युलर टा. सोसायटी ही आईच्या वळणावर जाऊं पहात आहे; आणि ठिकाठिकाणच्या वक्तृत्वसभा वक्त्यांच्या व खटपट्यांच्या टंचाईमुळें बंद पडत चालल्या आहेत मराठी भाषे-तील ग्रंथांचा संपूर्ण संग्रह करण्याचा प्रयत्न मुंबई, ठाणें वगैरे ठिकाणीं झाला

आहे. परंतु मराठी भाषेतील स्वाभाविक व ऐतिहासिक योग्यता आणि इतर भाषे-
वरील प्रयत्न याचे मानानें त्यांत विशेष दम नाहीसा दिसून येते. दीड दोन कोटी
लोकांच्या जन्मभाषेत हजारोपेक्षां ज्यास्ती ग्रंथ होऊं नयेत ही मोठी लाजिस्वाणी गोष्ट
होय. मुंबई-गुजराथी ज्ञानप्रसारक मंडळी अमदावादेस गुजराथी सभा, कलकत्त्यास
साहित्य सभा वगैरे भाषेकरितां झटत आहं. व नागरी प्रचारिणी सभेने तर काशीस
पन्नास हजारांची इमारत, टौन हॉल, ग्रंथसंग्रहालय तयार करून आतां विज्ञान-
कोश म्हणून सर्व शास्त्रांचा संपूर्ण हिंदी शब्दसंग्रह बनाविण्याचा उपक्रम केला
आहे. अशाच प्रकारचा महाराष्ट्र भाषेकरितां प्रयत्न कां होऊं नये? मराठी
भाषेची सर्व बाजूनें अभिवृद्धि करण्यास सतत झटणारी अशी एक कायमची
संस्था महाराष्ट्रांत अवश्य झाली पाहिजे; व त्या सभेस सर्व लोकांचें पाठबळ असून
चालकांनींही भाषेच्या सर्व अंगांचे योग्य परिशीलन करण्याकडे लक्ष पुरविलें
पाहिजे. सरकारी बुककमिटी कमिक पुस्तकांत ढवळाढवळ करूं लागतांच डॉ.
भालचंद्र यांचे दवाखान्यांत काहीं शहाण्यांनीं जमून नुसता कागदी गोळीबार
सुरू करवा, यापेक्षां एखादी महाराष्ट्रीय सभा स्थापन होऊन तिनें महाराष्ट्र
भाषेचें पूर्वापार विचारानें संशोधन करवावें, हें अधिक योग्य होणार नाही काय ?
मराठी भाषेतील प्राचीन व अर्वाचीन ग्रंथांचा संग्रह करणें, अप्रसिद्ध ग्रंथ प्रकाशित
करणें, ऐतिहासिक लेख व कागदपत्र सुरक्षित ठिकाणीं ठेवून क्रमाक्रमानें बाहेर
आणणें, महाराष्ट्र कवींचीं चरित्रे मिळवून प्रसिद्ध करणें, मराठी भाषेचा इतिहास
करणें, मराठी भाषेचें व्याकरणदृष्ट्या व व्यावहारिकरीत्या संशोधन करविणें,
आधुनिक ग्रंथकारांना उत्तेजन देणें व जेणेंकरून मराठी भाषेची योग्यता वाढेल,
तिचा फैलाव होईल व लोकांत तिची अभिरुचि ज्यास्त उत्पन्न होईल, असे सर्व
बाजूंनीं प्रयत्न करणें हें या सभेचें मुख्य कर्तव्य असलें पाहिजे; व त्याकरिता
सभेचें मुख्य स्थान पुणें किंवा मुंबई येथेंच असणें जरूर आहे. येत्या दिसेंवर
महिन्यांत राष्ट्रीय सभेच्या निमित्तानें ठिकठिकाणची पुढारी मंडळी जमतील त्या-
वेळीं या गोष्टींचा विचार होऊन काहीं व्यवस्था झाल्यास मराठी भाषेच्या भावी
अभिवृद्धीचा चांगला पाया घातला असें होईल.

*पंचांगशोधन

पुराणमित्येव न साधु सर्वम् ।

न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ॥

—कालिदास.

पंचांगशोधनासंबंधानें मुंबई येथें भरलेल्या ज्योतिषाचे सभेत जो निर्णय
झाला तो गेल्या अंकीं संस्कृतांत प्रसिद्ध केला आहे. हा निर्णय कोणत्या पक्षास
अनुकूल व कोणत्या पक्षास प्रतिकूल आहे हें सांगत बसण्यांत काहीं हांशील नाही.

सर्व पक्षाचा सारासार विचार करून आणि मुख्यत्वेकरून दृक्प्रत्यय जेणेकरून चुकणार नाही अशा धोरणावर नवीन करणग्रंथ करण्याची तत्त्वे या निर्णयांत दाखल केली आहेत. तथापि, हा निर्णय संस्कृतांत असल्यामुळे त्यापासून इल्लींच्या पंचांगावर काय परिणाम घडेल याचे थोडेंसे विवेचन करणे जरूर आहे; व तें आज करण्याचा आमचा विचार आहे.

सूर्य, चंद्र आणि ग्रह यांच्या गति-मानावरून काल ठरविण्याची पद्धत फार प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. मनुष्यकृत शक किंवा युगे ही जरी ठिकाठिकाणी प्रचलित असली तरी आकाशांतील ग्रहस्थितीवरून कालाचें मान जितकें निश्चयात्मक निघतें तितकें मानवी कालविभागावरून निघत नाही. यामुळे कोणत्याही देशाचें प्राचीन किंवा अर्वाचीन पंचांग घेतलें तर तें आकाशांतील चंद्र, सूर्य व ग्रह यांच्या स्थितीस धरूनच केलेलें असतें असें आढळून येईल. परंतु सूर्याची, चंद्राची किंवा दुसऱ्या कोणत्या ग्रहाची नाक्षत्रिक स्थिति काल मोजण्यास साधन घेणें हें सर्वस्वी पंचांगकर्त्यांच्या इच्छेवर अवलंबून असल्यामुळे पंचांगांत नेहमी भेद नजरेस येतो. उदाहरणार्थ वर्ष हा शब्द घ्या. सामान्य लोकांचा असा समज आहे कीं, वर्ष म्हणजे तीनशेंसाठ दिवस. पण हें ठोकळ-मान झालें. त्यास ज्योतिषशास्त्रांत सावनवर्ष म्हणतात. याखेरीज दुसरीं वर्ष-मानें पुष्कळ आहेत. सूर्य एका नक्षत्रापासून निघून त्याच नक्षत्राजवळ पुनः येण्यास जो काल लागतो त्यासही वर्षच म्हणतात. या वर्षाचें मान वास्तविक तिनशेंपासष्ट दिवस, पंधरा घटिका, बावीस पळे आणि त्रैपन्न विपळे आहे, व त्यास नाक्षत्र सौरवर्ष म्हणतात. परंतु याखेरीज दुसरें एक सौरवर्ष संपातापासून संपातापर्यंतचें असून संपात मागे मागे सरत असल्यामुळे त्याचें मान वरच्याहून थोडे कमी आहे. याखेरीज चंद्राचें वर्ष म्हणजे बारा चांद्रमासांचें वर्ष सुमारें तीनशें चौपन्न दिवसाचेच बसतें. तसेंच गुरु दरएक राशीस एक एक वर्ष राहतो असें मानून गुरुचें वर्षही कांहीं प्रसंगीं मानण्याचा प्रघात आहे. या निरनिराळ्या वर्षमानानें मोजणी केली तर कालगणना निरनिराळी होते हें सांगावयास नकोच. मुसलमान लोक चांद्रवर्ष मानतात, आम्ही चांद्र व नाक्षत्रसौर यांचा मेळ घालतो; आणि युरोपियन लोक इल्लींच्या काळांत शुद्ध संपातसौर स्वीकारतात. यामुळे प्रत्येकाच्या कालगणनेंत थोडाबहुत फेर पडून ग्रहगति सर्वांनीं एकच मानिली तरी अखेरीस कालाचे निरनिराळ्या रीतीनें केलेलें माप लौकिकांत भिन्न भिन्न दृष्टोत्पत्तीस येतें.

वर जो भेद सांगितला तो निरनिराळे ग्रहांच्यागती वर्ष मोजण्यास घेतल्यामुळे झाला आहे, सबब तो काढून टाकणें शक्य नाही. पृथ्वीवरील सर्व देशांतील लोकांनीं एकच प्रकारचें चांद्र किंवा सौर वर्ष घेतलें तरच हा भेद नाहीसा होणार आहे, एरवीं नाही. व सध्यां आपल्या पुढें तो प्रश्नही नाही. पंचांगशोधनाची वेळोवेळीं जी आवश्यकता वाटत आली आहे तिचें कारण

निराळेच आहे. पृथ्वी आपल्या आंसाभोंवतीं जी प्रदक्षिणा करते, व ज्यास आपण अहोरात्र असे म्हणतो, ती नेहमी चोवीस तासांत किंवा साठ घटकेत करीत नाही. सरासरीचें मध्यम मान साठ घटका आहे. या साठ घटकांचा एक दिवस धरून कालाची गति मोजण्यास आरंभ केला तर असें आढळून येतें कीं, सूर्याभोंवतीं पृथ्वी बरोबर तीनशें साठ किंवा तीनशें पासष्ट दिवसांत फिरत नाही. कांहीं घटकापळे अवशिष्ट राहातात. आणि तीं इतकीं सूक्ष्म असतात कीं, हजारों वर्षे वेध घेत बसलें तरी त्याचें मान अगदीं निश्चयात्मक सांगतां येत नाहीं. पृथ्वी आपल्या आंसाभोंवतीं चोवीस तासांत आणि सूर्याभोंवतीं अमुक एक विवक्षित पूर्ण दिवसांत जर फिरत असती तर पंचांगाचा घोंटाळा कधीच झाला नसता. पण पृथ्वी किंवा सूर्य हे दोन्ही हट्टी पडल्यामुळे एकाच्या गतिमानानें दुसऱ्याच्या गतिमानास बरोबर भाग जात नाहीं; आणि त्यामुळे प्रत्येक देशांतील विद्वानांत नेहमीं तंटे व मारामारी मात्र सुरू झालेली आहे. आज सौर वर्षाचें मान तीनशेंसासष्ट दिवसांचें धरावें तर कांही दिवसांनीं तें तीनशें सव्वापासष्ट दिवस आहे असें आढळून येतें; बरें तीनशें सव्वापासष्ट घरलें तर पुढें आणखी कांहीं दिवसांनीं तेंच मान आणखी कांहीं पळे व विपळे जास्त आहे असा शोध लागतो. सारांश, या वर्षमानाची गति इतकी सूक्ष्म आहे कीं, ती वेळोवेळीं वेधाप्रमाणें निरनिराळी मानली गेली आहे. उदाहरणार्थ:—वेदांगज्योतिषांत नाक्षत्र सौर वर्षाचें मान तीनशें सासष्ट दिवसांचें आहे; सूर्यसिद्धांतांत तीनशेंपासष्ट दिवस, पंधरा घटका, एकतीस पळे आणि तीस विपळे आहे; ब्रह्मसिद्धांतांत याहून साडेसदुसष्ट विपळे कमी मानलेलें आहे; आणि आर्यसिद्धांतांत पंधरा विपळे कमी आहे. अलीकडील युरोपियन लोकांच्या शोधाप्रमाणें सूर्यसिद्धांतातलें मान सुमारे आठ पळे आणि सदतीस विपळे जास्त आहे. हीं निरनिराळीं वर्षमानें जरी दरवर्षीं कांहीं पळे आणि विपळे येवढ्याच प्रमाणानें जास्त दिसतात तरी हजारपांचशें वर्षांत या विपळांच्या घटका आणि दिवस होऊन पंचांगांतील वर्ष दोन, चार, दहा किंवा वीस दिवसानेही मागे पडण्याचा संभव असतो. ही चुकी फार प्राचीन काळीं लोकांच्या लक्षांत आलेली आहे व त्यामुळेच तीनशें साठ दिवसांचे ऐवजीं तीनशें पासष्ट व तीनशें पासष्टाचे ऐवजीं तीनशें सव्वापासष्ट आणि त्यांतही चूक आढळून आल्यावर त्याहून सूक्ष्म मान घेऊन पंचांगें वेळोवेळीं पाश्चिमात्य राष्ट्रांतूनही सुधारलीं गेलीं आहेत. रोमन इतिहासांत न्यूमा आणि सीझर यांनीं पंचांगाचें शोधन केलें होतें आणि त्याच्या पुढें ख्रिस्ती लोकांचे शंकराचार्य ग्रेगरीसाहेब ह्यांनीं ह्यास आणखीं चालन दिलें हें इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. या सर्वांच्या पूर्वीं खालिडया, इजिप्त आणि परशिया या देशांतही अशाच प्रकारचें पंचांगाचें संशोधन करावें लागलें होतें असें अलीकडील शोधांवरून समजून आलें आहे. आमच्याकडील परंपरा ही अशीच आहे. वेदकालापासून तों आतांपर्यंत लगध, गर्ग, पराशर, विश्वामित्र, सूर्यसिद्धांतकार,

आर्यभट ब्रह्मगुप्त, वराहमिहिर, भास्कराचार्य यांनीं हीच पद्धत अंगिकारलेली आहे; आणि ज्या ज्या वेळीं जे जे ग्रहादिकांचें गतिमान ज्याच्या ज्याच्या नजरेस आलें तें तें खरें धरून त्याने पूर्वीच्या ग्रंथांत सुधारणा केली आहे. ही सुधारणा कोठें स्वतंत्ररूपानें दिली आहे व कोठें बीजसंस्काराच्या रूपानें सांगितली आहे. बीजसंस्कार म्हणजे प्राचीन एखाद्या सर्वमान्य ग्रंथांतील ग्रहादिकांचीं गतिमानें घेऊन त्यांत अमुक एक भाग उणा किंवा अधिक करण्यास सांगणें हें होय. उदाहरणार्थ, सूर्यसिद्धान्तातलें नाक्षत्र सौर वर्षमान हल्लीं सूक्ष्म वेधानें निघालेल्या वर्षमानापेक्षां आठ पळे आणि काहीं विपळे जास्त आहे. तर हे नवें वर्षमान घ्यावें असें एकदम न म्हणतां सूर्यसिद्धान्तांतलेंच वर्षमान घ्यावयाचें, पण ह्यास सुमारे आठ पळांचा बीजसंस्कार देऊन घ्यावयाचें असें म्हणण्याचा प्रचार आहे. दोहोंचा अर्थ एकच, पण एकांत जी प्राचीन परंपरा दाखविली जाते ती दुसऱ्यांत दाखविली जात नाहीं. वर ज्या चुका दाखविल्या त्या सौर-वर्षमानांतल्या आहेत, परंतु सूर्याच्या गतीप्रमाणेंच चंद्र, बुध, मंगळ, बृहस्पती, शुक्र आणि शनि यांच्या गतीही पूर्वापेक्षां आतां जास्त सूक्ष्म गतीनें समजल्या आहेत. अर्थात् पूर्वीच्या ग्रंथांवरून केलेल्या या ग्रहासंबंधीं गणितांत आणि हल्लींच्या वेधावरून ठरलेल्या गतीप्रमाणें केलेल्या गणितात चूक येते व येणार, हें उघड आहे. गतिमानें चुकलीं म्हणजे ग्रहणें, अस्तोदय, युती वगैरे चुकतात व ज्याकरितां पंचांग करावयाचें तो हेतु वेळोवेळीं पंचांग दुरुस्त केल्याखेरीज सिद्धीस जात नाहीं. पंचांगशोधनाचें खरे प्रयोजन हेंच होय; व अशा गतीनें पंचांग शुद्ध करणें अवश्य आहे असें कोणीही विचारी मनुष्य कबूल करील.

परंतु पंचांगशोधन किती जरी युक्तिसिद्ध असलें तरी तें नको म्हणणारे जगांत दोन प्रकारचे लोक आहेत. एक पुराणप्रिय आणि दुसरे धर्मप्रिय. पैकीं पहिल्याचे म्हणजे पुराणप्रिय लोकांचे असें म्हणणे आहे कीं, पूर्वीच्या ऋषींनी किंवा विद्वानांनीं सूर्यचंद्रादिकांच्या गतीचीं जीं मानें सांगितलीं तीं चुकलीं म्हणण्याचा नवीन लोकांस अधिकार नाहीं. जुने काव्य, जुने पुराण, जुने वैद्यक, जुने ज्योतिषग्रंथ, ज्यांनीं रचलें ते कांहीं वेडे होते काय ? त्यांनीं जी गोष्ट लिहिली ती आम्ही कधीही खोटी मानावयाचें नाहीं. परंतु हा आग्रह किंवा दुराग्रह फार दिवस टिकत नाहीं. दृष्टीस जी गोष्ट नेहमीं पडणार ती चूक म्हणून काय उपयोग ? ग्रहणे घटका दोन घटका चुकतात असें जर एकसारखें पाचपंचवीस वर्षे प्रत्ययास आलें तर चंद्रसूर्याला दोष न घेतां ज्या ग्रंथांवरून ग्रहणें वर्तवितात त्यांसच दोष देणें अधिक योग्य आहे, अशी हळूहळू खात्री होत जाते; आणि तशी खात्री झाल्यावर जुन्या ग्रंथांस चालन द्या किंवा बीजसंस्कार देऊन दुरुस्त करून घ्या असें सर्व लोक म्हणूं लागतात. सारांश, “पुराणमित्येव न साधु सर्वम्” असें जे कालिदासानें म्हटलें आहे, तें हळूहळू लोकांच्या प्रत्ययास येऊन या वर्गातील

लोकांची अखेरीस, कांहीं कालानें कां होईना, परंतु समजूत पटते; आणि ते शुद्ध पंचांगाचा स्वीकार करितात.

परंतु धर्मप्रिय आक्षेपकांची समजूत यांच्याइतकी लवकर पडत नाही. याचें कारण उघड आहे. धर्मशास्त्र आणि ज्योतिषशास्त्र हीं दोन अगदीं निरनिराळ्या प्रकारचीं शास्त्रे आहेत. धर्मशास्त्राचें प्रयोजन अदृष्टार्थक तर ज्योतिषशास्त्राचें प्रयोजन दृष्टार्थक आहे. आकाशांत चंद्राचें किंवा सूर्याचें ग्रहण केव्हां होईल हें ज्योतिषशास्त्रांत सांगितलें असतें; व गणिताप्रमाणें ग्रहण न दिसल्यास ग्रहण खरें आणि गणित खोटें असें म्हणणें भाग पडतें. कोणी असें म्हणत नाही कीं, माझे गणित वेदोक्त असल्यामुळें खरें आहे, परंतु सूर्यचंद्रांच्या दांडगाईमुळें ग्रहणात चूक झाली आहे. धर्मशास्त्राची गोष्ट याहून निराळी आहे. ज्योतिष्योम केला असता स्वर्गप्राप्ति होते, असें धर्मांत सांगितलें आहे. पण स्वर्गप्राप्ति टोळ्यांनीं दिसणारी नसल्यामुळे ज्योतिष्योम आणि स्वर्गप्राप्ति यांमध्ये गणित आणि ग्रहण यासारखा विरोध येऊं शकत नाही. ज्योतिष्योमानें स्वर्गप्राप्ति होते हें विधान नेहमीं अबाधित व सत्य असतें. ज्योतिषाची गोष्ट तशी नाही. “प्रत्यक्ष ज्योतिषं शास्त्रं चंद्राकौ यत्र साक्षिणौ ” असें म्हटलें आहे. म्हणजे ज्योतिषाच्या गणिताची साक्ष प्रत्यक्ष आहे, गणिताप्रमाणें जर सूर्यचंद्र आकाशांत दिसतील तर तें गणित खरें; नाही तर खोटें. सारांश, धर्मशास्त्र अदृष्टफलक आहे आणि ज्योतिषी शास्त्रदृष्टफलक आहे; अर्थात् धर्मशास्त्री व ज्योतिषी यांच्या विचारसरणीची किंवा अनुमानें काढण्याची दिशा नेहमीं भिन्न असावयाची. धर्मशास्त्री वेदांतील वाक्य सर्वस्वी बिनचूक आहे म्हणून म्हणणार आणि ज्योतिषी आपलें शास्त्र नवीन वेधाप्रमाणें दुरुस्त करण्यास तयार असणार. ज्योतिष आणि धर्मशास्त्र यांच्यामधील हा भेद पंचांगशोधनाच्या कार्यास प्राचीन काळापासून आड येत आला आहे व तसा तो आड येणें स्वाभाविक आहे असें बरील उपपत्तीवरून दिसून येईल.

अलीकडे युरोपियन लोकांत पंचांगाचा उपयोग धर्माकडे फारसा न होतां नौकागमनाकडे विशेष करण्यांत येतो. यावरूनच त्यांच्या पंचांगास “नाटिकल आल्मनाक” असें म्हणतात. परंतु प्राचीन काळी, किंवा सध्यां हिंदुस्थानांतही पंचांगाचा उपयोग धर्मकृत्यें किंवा धर्मसंस्कार यांचे काल ठरविण्याच्या कामीं करीत असत व करितात. आमच्यामधील लग्न, मुंज वगैरे संस्कार, यज्ञयागादि श्रौतकर्म आणि व्रतवैकल्यादिक कायें काल समजल्याखेरीज करितां येत नाहीत हें सांगावयास नको. ख्रिस्ती लोकांत आणि त्याच्यापूर्वी इजिप्त, खाल्डिया वगैरे देशांत पंचांगाचा असाच उपयोग होत असे. म्हणजे पंचांगांत दिलेल्या कालाप्रमाणेंच त्या देशांतील लोक आपापलीं धर्मकृत्यें करीत. ही धर्मकृत्याची आणि पंचांगाची सांगड नेहमीं वस्तुस्थितीस धरून शुद्ध पाहिजे येवढी गोष्ट सर्वांस मान्य असे. पण धर्मशास्त्रांस अदृष्टफलकमीमांसेची नेहमीं संवय असल्यामुळें ते ज्योतिषी

लोकांचे सुधारणेस नेहमीं आड येत, असें प्राचीन इतिहासावरून आढळून येतें. पृथ्वी आपल्या आंसाभोंवतीं फिरते असें प्रतिपादन करणाऱ्या ग्यालिलियोचा ख्रिस्ती भटांनीं केलेला छळ सुप्रसिद्धच आहे. पण पंचांगशोधनासंबंधानें ख्रिस्ती धर्मांतील पाद्यांनीं जो हटवाद माजविला होता त्याचें एक मासलेवाईक उदाहरण नुकतेच प्रसिद्ध झालेलें येथें देतो म्हणजे ख्रिस्ती धर्मशास्त्री किंवा पाद्री यांज-कडूनही पंचांगाचें शोधनास कसे अडथळे आले याची वाचकास कल्पना येईल. ख्रिस्ती धर्माप्रमाणें 'ईस्टर' हा सण फार महत्त्वाचा आहे. हा सण वास्तविक संपातानंतर पहिली जी पौर्णिमा येते तिच्यापुढें पहिल्या रविवारी पडतो. म्हणजे तो केव्हां येतो हें समजण्यास वासंतिक संपाताचें किंवा सूर्यगतीचें, आणि पौर्णिमेचें म्हणजे चंद्रगतीचें सूक्ष्म ज्ञान अवश्य लागतें. संपात हा बिंदु आकाशांत चळ आहे. करितां तत्संबंधीं सूर्यगतीचें ज्ञान तर फारच सूक्ष्म असावें लागतें. परंतु प्राचीनकालीं हीं मानें सूक्ष्म रीतीनें माहीत नव्हतीं. अशा वेळीं म्हणजे सुमारे इसवी सन तीनशेंपंचवीस सालीं निशाय येथें भरलेल्या ख्रिस्ती धर्माध्यक्षांच्या सभेनें त्या वेळीं प्रचलित असलेलें चांद्र व सौरमान घेऊन ईस्टरच्या सणाचे गणित अमुक प्रकारें करावें असें ठरविलें. पाद्यांच्या सभेचा हा निर्णय त्या वेळच्या ज्योतिषाचे ज्ञानाप्रमाणें बरोबर होता; पण पुढें असें आढळून आलें कीं, या पाद्रीसभेनें स्वीकारलेलें चांद्रमान आणि सौरमान हीं दोन्हीही चुकीचीं आहेत. पाद्रीसभेनें स्वीकारलेल्या सौरमानांत दरवर्षीं सुमारे अकरा मिनिटांची चूक होती. त्यामुळे सुमारे एकशें अष्टावीस वर्षांत एक दिवस या मानानें वसंतसंपात पाद्यांच्या सभेनें ठरविलेल्या दिवसांपूर्वीं पडूं लागला; आणि पौर्णिमा ही तीनशें दहा वर्षांनीं एक दिवस मागे येऊं लागली. अर्थात् पाद्यांच्या सभेनें ठरविल्याप्रमाणें गणिताप्रमाणें काढलेला ईस्टर आणि खरा ईस्टर यांमध्ये अंतर पडूं लागलें; आणि हळू हळू पाद्यांच्या गणितावरून आलेली पौर्णिमा आणि खरोखरीची पौर्णिमा यांमध्ये इसवी सन बाराशेंच्या सुमारास तीन दिवसांचें अंतर पडूं लागलें. म्हणजे गणिताप्रमाणें जी पौर्णिमा यावयाची त्या पूर्वींचे तीन दिवस आकाशांत वास्तविक पौर्णिमा होऊं लागली. अशा रीतीनें पौर्णिमेत फेर पडल्यावर मग ईस्टरच्या सणांत फेर पडणारच व पडला. तेव्हां लोक पाद्यांस विचारूं लागले कीं, "असें कां व्हावें? निशाय येथें पाद्यांच्या सभेत ख्रिस्तीधर्मशास्त्राप्रमाणें जो निर्णय झाला तो कां चुकावा?" ख्रिस्ती भटांस या प्रश्नाचें उत्तर देणें अवश्य होतें. निशाय येथील धर्मपरिषदेच्या निर्णयास दोष देण्याची कोणाही ख्रिस्तीभटाची छाती होईना. तेव्हां एकानें अशी युक्ति काढली कीं, सूर्यचंद्राच्या गतींत जे हें अंतर पडलें आहे हें मनुष्यांच्या पापांमुळे पडलें आहे; कांही वर्षें लोटलीं म्हणजे चंद्रसूर्य शिवाय येथील धर्मसभेच्या आज्ञापत्राप्रमाणें चालूं लागतील ! पण ही कल्पना मास्टर कॉन्सॉड् यास पसंत पडली नाहीं. हे ख्रिस्ति-

धर्माध्यक्ष इसवी सन बाराशें सालीं लिहिलेल्या आपल्या ग्रंथांत असें म्हणतात कीं, गणितानें आलेल्या पौर्णिमेंत आणि प्रत्यक्ष पौर्णिमेला तीन दिवसांची जी चूक पडते तीच बरोबर आहे ! कारण ख्रिस्तीधर्माप्रमाणें जग निर्माण झाल्यानंतर चौथ्या दिवशीं देवानें सूर्यचंद्र निर्माण केले; आणि त्यानंतर तीन दिवसांनीं म्हणजे सातव्या दिवशीं पहिला मनुष्य आडॉम हा निर्माण केला. गरीब विचाऱ्या आडॉमास देवाचें हें कृत्य काय ठाऊक ? त्यानें आपल्या पहिल्याच रात्रीं आकाशांत पाहिलें आणि तेव्हां त्यास जो चंद्र दिसला त्यासच तो पूर्ण चंद्र म्हणूं लागला. परंतु वास्तविक तो तृतीयेचा चंद्र होता, कारण देवानें चंद्र पूर्वीच तीन दिवस निर्माण केला होता. गणितानें आलेल्या पौर्णिमेंत आणि वास्तविक पौर्णिमेंत तीन दिवसांचें अंतर पडतें तें याचमुळें होय; आणि आपल्या परमपूज्य मूळ पुरुषानें जी ही चूक केली ती चूक असली तरी त्याच्या वंशजांनीं तशीच पुढें चालविणें हें त्याचें पवित्र व धार्मिक कर्तव्य होय ! कॉन्ग्रेड् भटजींची ही कल्पना कांही वेळ लोकांस बरी वाटली; पण तिचा खोटेपणा पुढें लौकरच दिसून आला. आणि सर्व ख्रिस्ती भटांस नवीन वेधानें उपलब्ध झालेलीं सूर्यचंद्राच्या गतीचीं मानें स्वीकारावीं लागलीं. सुमारे सात आठशें वर्षांपूर्वीं युरोपांत ख्रिस्ती भटांनीं हा जो धुमाकूळ माजविला होता तो लक्षांत आणला म्हणजे धर्मशास्त्रांकडून ज्योतिषाचे सुधारणेंत कसा अडथळा येतो याचें स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत येईल. आमच्याकडे याच सुमारास यवनांकडून ज्योतिष शिकल्याबद्दल भास्कराचार्यांस बहिष्कृत ठेविलें होतें, अशी दंतकथा आहे. तथापि, कॉन्ग्रेड् भटजींवर आमच्यापैकीं कोणीही ताण केल्याचें दिसून येत नाहीं. असो; आजचा लेख लांबल्यामुळें याचा बाकीचा भाग पुढील खेपेवर टाकणें भाग आहे.

* पंचांगशोधन.

* नंबर २.

पुराणमित्येव न साधु सर्वम् ।

न चापि काव्यं नवमित्यवयम् ॥

—कालिदास.

पंचांगशोधन म्हणजे काय, त्याची आवश्यकता कशी उत्पन्न होते, आणि त्यास वेळोवेळीं विरोध कोणाकडून येतो; याचें थोडक्यांत गेल्या अंकीं निदर्शन केलें आहे. आजच्या अंकांत मुंबईस भरलेल्या ज्योतिषांचे परिषदेत जो निर्णय

* (केसरी, ता. २४ माहे जानेवारी १९०५)

५३

झाला त्याचा थोडाबहुत खुलासा करून या विषयावरील आमचा लेख आम्ही संविणार आहो.

सूर्यचंद्रादिक ग्रहांच्या गतींचें ज्ञान उत्तरोत्तर अधिकाधिक सूक्ष्म होत असतें, व त्यामुळें पंचांगांतील वर्षमान वेळोवेळीं सुधारून घेऊन पंचांग दुरुस्त करणें अवश्य आहे, येवढें शास्त्रदृष्ट्या निर्विवाद आहे. परंतु याखेरीज पंचांग-शोधनाची दुसरीही एक व्यावहारिक बाजू आहे. प्राचीन काळीं हिंदुस्थान म्हणजे छपन्न देशांचें एक मोटें खंडच होत असें म्हटलें तरी चालेल. अशा स्थितीत निरनिराळ्या प्रांतांतील ज्योतिषांनीं वेध घेऊन पूर्वं ग्रंथांतल्या ज्या चुका दाखविल्या किंवा दुरुस्त केल्या, त्या फक्त त्या त्या प्रांतांतच अमलांत आल्या आहेत. उदाहरणार्थ, आमच्या इकडे ग्रहलाघवावरून पंचांग तयार करतात तर इतर देशांत करणप्रकाश, करणकुतूहल वगैरे ग्रंथ प्रमाण धरतात. कै. दीक्षित यांनीं असें लिहिलें आहे कीं, हल्लीं हिंदुस्थानच्या सुमारे पांचपक्षांश भागांत सांप्रतच्या सूर्यसिद्धान्ताचें वर्णमान घेतात. मारवाडांत ब्रह्मपक्षाचें, द्रावीड आणि मलबार यांत आर्यपक्षाचें आणि काश्मिरांत मूल सूर्यसिद्धान्ताचें घेतात. निरनिराळ्या प्रांतांतील पंचांगांत तिथींचा वगैरे जो भेद पडतो त्याचें कारण हेंच होय. आमच्याकडील अर्वाचीन ज्योतिषांनीं जुन्या ज्योतिष ग्रंथांतील चुका दाखविल्या नाहींत असें नाहीं. आर्यभट्टापासून तों गणेश दैवज्ञापक सर्वानीं आपापल्या परीनें ग्रहग्रतींचीं मानें शुद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे; पण कोणताही एक ग्रंथ सर्व हिंदुस्थान देशभर एकसारखा प्रचारांत आलेला दिसत नाहीं. त्यामुळें हल्लीं जी पंचांग-सुधारणा करावयाची ती दोन गोष्टीत व्हावयास पाहिजे आहे. पहिली गोष्ट अशी कीं, अलीकडील सुधारलेल्या ग्रंथांच्या साहाय्यानें जे सूक्ष्म वेध घेतां येतात, त्यावरून समजलेलीं ग्रहग्रतींचीं सूक्ष्म मानें घेऊन पंचांग तयार करावयाचें किंवा नाहीं. दुसरी गोष्ट अशी कीं, अशा तऱ्हेनें पंचांग करावें असें ठरल्यास त्याचा बंगाल, पंजाब, नागपूर, राजपुताना, काशी, गुजराथ, महाराष्ट्र, द्राविड, तेलंगण वगैरे हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांत प्रसार होण्यास काय युक्ति करावी. युरोपियन लोकांनीं केलेले शोध व वेध इकडील लोकांस आज बरींच वर्षे माहीत झालेले आहेत, व काशीचे बापुदेव शास्त्री, मद्रासचे रघुनाथाचार्य किंवा आमच्या पुण्याचे केरुनाना यांच्यासारख्या गृहस्थांनीं नवीन वेधाचा खरेपणा कित्येक वर्षे स्वतः अनुभवून पाहून त्याप्रमाणें नवीन सुधारलेलीं पंचांगे आपापल्या प्रांतांत प्रसिद्ध केल्ली आहेत. मद्रास इलाख्यांतील तिरूवादीचे सुंदरेश्वर श्रौति आणि काशीचे हल्लींचे महामहोपाध्याय सुधाकरशास्त्री यांचीं अशा रीतीनें केल्लीं पंचांगेही हल्लीं कांहीं ठिकाणीं प्रचारांत आहेत. यांपैकीं प्रत्येक पंचांगकाराची जुन्या ग्रंथास चालनें देण्यासंबंधाची कल्पना निरनिराळी आहे. सर्वांचा कटाक्ष दृक्-प्रत्ययावर आहे खरा, पण जुने ग्रंथ जमेस धरून दृक्-प्रत्यय कसा साधावा याबद्दल त्यांचीं मते भिन्न भिन्न आहेत. सारांश, केरोपंत, बापूदेवशास्त्री, रघुनाथाचार्य वगैरे महा.

विद्वान् ज्योतिषांनीं हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत पंचांग शोधनाकरितां आज पंचवीस तीस वर्षे जरी प्रयत्न केले होते तरी देशांतील लोकांच्या तत्कालीन स्थितीप्रमाणे हे सर्व प्रयत्न एकदेशीय राहून त्यांची एकवाक्यता झालेली नव्हती.

अशा वेळीं जी मुंबईस पंचांगशोधन कमिटी स्थापन झाली तिचें कर्तव्य दोन प्रकारचें होतें. केरोपंताच्या कालापासून म्हणजे सुमारे गेल्या चाळीसपन्नास वर्षांत ग्रहलाघवासारख्या जुन्या करणग्रंथांवरून केलेलें पंचांग चुकतें अशी सामान्य जनांची सुद्धां आतां खात्री झालेली आहे. हा प्रभाव कालाचा आणि केरोपंत, बापुदेवशास्त्री वगैरे ज्या मोठ्या विद्वानांनीं या कार्यास पहिल्यानें सुरुवात केली त्यांच्या उद्योगाचा आहे. अर्थात् जुन्या करणग्रंथांत दुरुस्ती केली पाहिजे. या-बद्दल आतां कोणाचाही फारसा मतभेद नाही; व एका महाराष्ट्रपुरताच जर विचार करावयाचा असता तर केतकीसारखा एखादा नवा करणग्रंथ लोकर प्रचारांत आला असता. परंतु मुंबईच्या कमिटीची उमेद याहून जास्त व्यापक आहे. इल्लींच्या दिवसांत राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेचा प्रसार अधिक जोरानें होत चालला आहे. हिमालयापासून सेतुबंधापर्यंत व सिंधुनदापासून ब्रह्मपुत्रा किंवा इरावतीपर्यंत इंग्रजसरकारचा अंमल अबाधित स्थापन झालेला आहे. आणि ह्या बरोबरच या सर्व देशाकरितां एकच दिवाणी किंवा फौजदारी कायदा अथवा पिनल कोड सरकारनें प्रचारांत आणलेलें आहे; व देशांतील वजनें, मापें, नाणें वगैरेही एक करण्याचा प्रयत्न चालू आहे. अशा स्थितींत देशांतील सर्व हिंदु लोकांचें पंचांगही कां एक असूं नये, असा प्रश्न सहजच उद्भवतो. वास्तविक म्हटलें म्हणजे हा प्रश्न ज्यूलियस सीझरप्रमाणें लॉर्ड कर्झनसारख्या व्हाइसरायानें हातांत घ्यावयास पाहिजे. परंतु आमचे सरकार परकीय पडल्यामुळें आणि पंचांगाचा धर्माशी संबंध असल्यामुळें ही गोष्ट कोणाही व्हाइसरायास करितां येत नाही; शिवाय:—

अप्रिल सप्तंबर जून आणि

नोव्हेंबरा नित्य तशीच जाणि ।

तैसाचि अष्टाविंशि फेब्रुवारी

एकाधिकी तीस दुजें प्रचारां ॥

हें इंग्रजांचें पंचांग ह्यांनीं सर्वत्र सुरू केलें असल्यामुळें त्यांस सर्व हिंदु लोकांचें हिंदुस्थानांत एक पंचांग झालें काय आणि न झालें काय सारखेंच. पोप ग्रेगरीच्या वेळांत युरोपांत वर लिहिलेल्या इंग्रजी पंचांगांत जी सुधारणा झाली, व जी अमलात आणण्याकरितां दहा दिवसांचा एकदम क्षय करावा लागला, तेव्हां लोकांनीं कांहीं ठिकाणीं दंगे व मारामार्या केल्या, आणि युरोपांतल्या कांहीं राष्ट्रांनीं तर (विशेषेंकरून सुधारलेल्या प्रॉटेस्टंट राष्ट्रांनीं) पुढें कित्येक वर्षे हें पंचांग स्वीकारण्याचें नाकबूल केलें; आणि रशियानें अद्यापही तें घेतलें

नाहीं!! ही गोष्ट लक्षांत आणली म्हणजे या पंचांग सुधारण्याच्या कामांत परकीय लोकांनी न पडणेंच बरें असें कोणाही इंग्रजी मुत्सद्दयांस वाटणें स्वाभाविक आहे. अर्थात् हें हिंदु धर्मगुरूं, हिंदुराजेरजवाड्यांनीं आणि सर्व प्रांतांतील प्रतिष्ठित पुढारी आणि विद्वान् गृहस्थांनींच हातांत घेतलें पाहिजे होतें. मुंबईस स्थापन झालेल्या पंचांग-कमिटीचा प्रयत्न याच दिशेनें झालेला आहे. राजेरजवाड्यांकडून साह्य मिळण्याकरितां या कमिटीनें खटपट केली आहे व करीत आहे; व बडोदे, ग्वाल्हेर, कोल्हापूर, कुसुंदवाड, जयपूर, काठेवाड, वगैरे ठिकाणच्या संस्थानिकांकडून मदत व साह्य कमिटीस मिळाले आहे. यानंतरचा उद्योग म्हटला म्हणजे हल्लीं प्रचलित असलेल्या कॉंग्रेसच्या किंवा कॉन्फरन्सच्या पद्धतीवर हिंदुस्थानांतील ठिकाठिकाणच्या प्रमुख ज्योतिषांची एक मोठी परिषद भरवून या विषयासंबंधानें एकमत्य करणें हा होय. मुंबईस गेल्या डिसेंबरांत ज्योतिषी लोकांची जी परिषद भरली ती याचकरितां होती, व तिचें काम चांगल्या रीतीनें सिद्धीस गेलें ही समाधानकारक गोष्ट आहे. हें काम पुढें अशाच रीतीनें चालल्यास पंचांगाची सुधारणा वर सांगितलेल्या दोन्हीही प्रकारानें लौकरच घडून येईल अशी आम्हांस उमेद आहे.

आतां या परिषदेत जे ठराव झाले आहेत त्यांच्याकडे वळूं. परिषदेपुढें पहिला प्रश्न म्हटला म्हणजे सूर्यचंद्रादि ग्रहांच्या गतिमानासंबंधाचा होता. वर आम्ही सांगितलेंच आहे कीं, हीं गतिमानें उत्तरोत्तर अधिकाधिक सूक्ष्मतेनें उपलब्ध होत आली आहेत. असा कोणताही जुना सिद्धांत नाहीं कीं ज्यातलें सौरवर्षमान हल्लींच्या सूक्ष्म वेधोपलब्ध मानाशीं तंतोतंत जुळतो. सूर्यसिद्धांत ध्या, सिद्धांत शिरोमणी ध्या, किंवा दुसरा कोणताही सिद्धांत ध्या, त्यांतील सौरमान बीजसंस्काराखेरीज सूक्ष्म पंचांगास घेतां यावयाचें नाहीं. सर्व सिद्धांतांत सूर्यसिद्धांत प्राचीन आहे, आणि त्यांतील सौरवर्षमानही हल्लींच्या सूक्ष्म वेधानें उपलब्ध झालेल्या मानाशीं अधिक जवळ आहे. तेव्हां बापुदेवशास्त्री यांनीं पंचांगांत अशी योजना केलेली आहे कीं, सूर्यसिद्धांतांतील सौरमान घेऊन त्याप्रमाणें गणित करावयाचें; पण सूर्यसायन करितांना अयनगति मात्र दरसाल अष्टावन विकला ध्यावयाची. ही अयनगति वास्तविक अयनगतीपेक्षां सुमारे आठविकला जास्त असल्यामुळे सूर्यसिद्धांतांतील सौरमानाची आठ पळांची चूक वजाबाकीत निघून जाते; आणि सायनसूर्य बरोबर येतो. पण ही अष्टावन विकलांची अयनगति इतर ठिकाणीं जास्त होते; करितां इतरत्र ती वेधाप्रमाणें बीजसंस्कृत ध्यावी, आणि सौरवर्षमानापुरती अष्टावन विकला ध्यावी असा पहिल्या दोन ठरावांचा अर्थ आहे. चंद्र आणि इतर ग्रहांच्या गतीचीं माने कोणत्याही सिद्धांतांतलींच मानें घेतली तरी त्यांस वेधाप्रमाणें लागेल तो बीजसंस्कार द्यावा असा या परिषदेनें ठराव केला आहे. सारांश, सूर्य, चंद्र इतर ग्रह किंवा अयनगति यांचीं मानें सांप्रतच्या सूक्ष्म वेधानें जेव्हां जेव्हां जशीं जशीं उपलब्ध होतील तशीं तशीं तीं घेत जावीं, असें या परिषदेत स्पष्ट ठरलें आहे याबद्दल कोणाचाही मतभेद नाहीं.

रा. रा. केतकर यांनी नवीन करणग्रंथ केलेला असल्यामुळे त्यांची सही या ठरावावर नाही व घेणेंही प्रशस्त नव्हतें. पण वरील सिध्दान्त, म्हणजे वेधानें उपलब्ध झालेलीं सूक्ष्म मानेंच घेतलीं पाहिजेत हा केतकी, केरोपंती, किंवा बापु-देवशास्त्री वगैरे सर्व पक्षांस मान्य असला पाहिजे व आहे. परिपदेचें म्हणणें एवढेंच आहे कीं, सूर्यसिध्दान्त सर्व मान्य असल्यामुळे प्राचीन पद्धतीप्रमाणें त्यांतील ग्रहगतींचीं मानें आरंभीं घेऊन त्यांस दृक्प्रत्ययाकरितां अवश्य लागेल तो बीजसंस्कार करून मग पंचांग तयार करावें. तात्पर्य, बापुदेवशास्त्री, केरोपंत, रघुनाथाचार्य वगैरे आज कित्येक वर्षे ज्याकरितां प्रयत्न करीत होते, तीच गोष्ट या परिपदैत मंजूर झालेली आहे, व याप्रमाणें जें पंचांग तयार होईल त्यांतील ग्रहणें, अस्तोदय, युति, तिथी वगैरे नेहमीं दृक्प्रत्ययास बरोबर येत जातील यांत बिलंकूल शंका नाही. सूर्यसिध्दान्त मूलभूत घेतल्याकारणानें पंचांग तयार करण्याच्या रीती एरव्हीं जितक्या सोप्या करतां आल्या असत्या तितक्या व्हाव-याच्या नाहीत. पण पूर्वपरंपरा राखावयाची असल्यास केवळ सौकर्याकडे लक्ष देऊन उपयोग नाही हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. परिपदेपुढें दुसरा मोठा प्रश्न म्हणजे अयनांशाचा होता. केरोपंती पंचांगांत अयनांश अठरा धरले आहेत; पण याखेरीज इतर पंचांगांत ते बावीसतेवीसांच्या जवळ जवळ आहेत, अय-नांश निराळे मानले म्हणजे अधिक महिन्यांत आणि संक्रांतींत भेद पडतो. बापुदेवशास्त्री व केरोपंत हे दोघेही सूक्ष्म गणितानेंच पंचांग तयार करीत असतात. तथापि त्यांच्या पंचांगांतील अधिकमासांत जो भेद पडतो त्यांचे कारण त्यांनीं मानलेलें निरनिराळे अयनांश हें होय. सामान्य जनांच्या दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे निरनिराळ्या पंचांगांत निरनिराळे अधिक मान असणें हा गणि-ताचा मोठा दोष आहे असें समजतात. पण खरी स्थिति तशी नाही. हा भेद गणितानें नव्हे तर अयनांश निरनिराळें मानल्यामुळें होत असतो. आणि तो टाळण्याकरितां सर्व हिंदुस्थानभर एक अयनांश मानणें हाच उपाय होय. आतां अयनांश अठरा मानावें किंवा वीस मानावें या प्रश्नांचा निकाल वादविवादानें होणें अशक्य आहे. प्रत्येक बाजूला निरनिराळी युक्ति आहे. बरें गणिताच्या मानानें पाहिलें तर आरंभस्थान निश्चल असावें एवढेच काय तें जरूर आहे; मग तें दोन चार अंश मागे असो वा पुढें असो. कै. केरोपंतांचा कटाक्ष हें स्थान निश्चल मानण्याकडे जितका होता तितका अठराअंशाच्या अंतरावरच मानण्या-कडे होता असें आम्हांस वाटत नाही. त्यांच्या युक्तिवादानें अठराअंश सिद्ध होतात; पण “ग्रहगतींचीं मानें तुमच्याप्रमाणेंच आम्ही शुद्ध घेतों, अयनांश मात्र सर्व हिंदुस्थानांत प्रचलित आहेत त्याप्रमाणेंच बावीसपासून तेवीसपर्यंत कोणते तरी सर्व हिंदुस्थानभर एकच कायमचें घेतों,” असें जर कोणी केरोपंतास म्हटलें असतें तर त्यांनीं ती गोष्ट नाकबूल केली असती असें आम्हांस वाटत नाही. सारांश, मुंबईच्या परिषदैत आरंभस्थान निश्चल मानून अयनांश बावीस

आणि तेवीस यांमधले कोणते तरी कायम करावे, असा जो ठराव झाला आहे, तो सयुक्तिक आणि अधिकमासासंबंधाने ऐक्यमत होण्यास उपयुक्त आहे. उजनीची मध्येखा घ्यावी, नक्षत्रे सत्तावीस आणि अष्टावीस (अभिजित् धरून) अशीं दोन्ही प्रकारें फलग्रंथाकरितां दाखवावीं, आणि तिथिमान कोणास पाहिजे तर स्थूल कसें करावें, हेंही नव्या करणग्रंथांत सांगितलेलें असावे, असे आणखी तीन ठराव या परिषदेत झालेले आहेत. पण ते वरच्याहून कमी महत्त्वाचे आहेत. सायन-निरयन-वादासंबंधाने परिषदेत असा निर्णय झाला आहे कीं, हल्लीं प्रमाणेंच महिने निरयण धरावे, परंतु पंचांगांत सायन आणि निरयण संक्रातीशास्त्रार्थाच्या सदराखालीं घ्यावा. निरयणाने ऋतु चुकतात आणि सायनवाद्यांचा जो आक्षेप आहे त्याचाही या परिषदेत विचार होऊन उत्तरायण व दक्षिणायन यांचे आरंभ-सूर्य प्रत्यक्ष उत्तरेकडे किंवा दक्षिणेकडे वळेऊ तेव्हां लिहावें, असें ठरलें आहे. यामुळे अयन बहात्तरवर्षांनीं एकेक दिवस मागे येत जाईल; पण स्थिर नक्षत्रे सोडून देण्यापेक्षां ही पद्धत परंपरागत असल्यामुळे आणि शास्त्रदृष्ट्याही अधिक ग्राह्य होय.

सारांश, परिषदेनें जो निर्णय केला आहे तो पुष्कळ अंशीं केतकरांच्या चित्रापक्षास व कै. दीक्षित यांनीं भारतीय ज्योतिषशास्त्राच्या इतिहासांत पंचांग-शोधन सदराखालीं जो “ तिसरा पक्ष ” सांगितला आहे, त्यास धरून आहे. बापूदेवशास्त्र्यांची सौर वर्षमानाची रीति घेतली आहे; पण त्यांनीं घेतलेल्या अयनगतीस वेधानें जरूर लागेल त्याप्रमाणें बीजसंस्कार घ्याना, असें ठरविलें आहे. केरोपंती पक्षाचे अयनांश कबूल झाले नाहीत, पण ग्रहगतिमानें कबूल झालीं आहेत. सूर्यसिद्धांतांतलीं ग्रहगतिमानें मूलभूत धरलीं आहेत, पण आतां तीं बीजसंस्कृत घ्यावीं असें ठरविलें आहे; आणि अयनांश पूर्वीच्या सिद्धांतांतील व करणग्रंथांतीलच घेतले आहेत. सायनवाद्यांचे महिने घेतले नाहीत; पण अयन आणि ऋतु हे मागे मागे जातात ही गोष्ट कबूल केलेली आहे. तात्पर्य, परिषदेचा निर्णय कोणत्याही एका पक्षास जरी सर्वांशीं अनुकूल नसला तरी तो सर्वांनीं प्रांजलबुद्धीनें स्वीकारण्यास हरकत नाही. या ठरावाप्रमाणें नवीन करण-ग्रंथ तयार होऊन सर्व हिंदुस्थानभर जर नवें पंचांग सुरू झालें, तर आम्ही आज एक मोठी गोष्टच मिळविल्यासारखें होईल; आणि ही गोष्ट पदरांत पडल्यावर मग पाहिजे तर दुसऱ्या कांहीं गोष्टींचा विचार करितां येईल. यासाठीं सर्वांस आमची अशी विनंति आहे कीं, त्यांनीं परिषदेचा ठराव अमलांत आणण्यास आपल्या हातून होईल तितकें साहाय्य करावें.

*महाभारत

धर्मे अर्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।

यदिहास्ति तदन्यत्र यत्रेहास्ति न तत् क्वचित् ॥

देशांतील थोर प्राचीन ऐतिहासिक पुरुषांचे उदात्त चरित्र लोकांस सांगून त्यांच्या वंशजांत शौर्य, अभिमान, सत्यनिष्ठा, धर्मबुद्धि वगैरे अनेक सद्गुण जागृत करणारे प्राचीन काव्य जेथे जेथे उपलब्ध आहे तेथे तेथे ते राष्ट्रीयत्वाचे प्रधान अंग मानले गेले आहे. होमरचे इलियड हे एक पाश्चिमात्य राष्ट्रांमध्ये अशा प्रकारचे काव्य समजतात; परंतु खरे म्हटले म्हणजे जुन्या ग्रीस देशातील लोकांना जी त्याची किंमत होती ती हल्लीच्या युरोपांतील ख्रिस्तधर्मीय राष्ट्रांस राहिली नाही. जुन्या रोमन लोकांमध्येही इलियड हे काव्य ह्याच वर्गातले मानीत असत. राष्ट्रांचा अभ्युदय होण्यास अनेक कारणे लागतात हे निर्विवाद आहे. पण राष्ट्रांतील सर्व लोकांस एकसमयावच्छेद करून आनंद, ज्ञान, ईर्ष्या किंवा उत्साह देणारे प्राचीन महाकाव्यासारखे दुसरे साधन मिळणे कठिण आहे. अशा काव्यास इंग्रजीत 'एपिक' काव्य असे म्हणतात. 'एपिक' या इंग्रजी शब्दाचे वीररस प्रधान-काव्य किंवा वीरकाव्य असे कित्येक भाषांतर करतात, पण आमच्या मते हे भाषांतर बरोबर नाही. जुना सांप्रदाय पाहिला असता अशा प्रकारच्या ग्रंथास महाकाव्य अशीच संज्ञा दिलेली आहे; आणि कालिदासादिक कवींनी केलेल्या काव्यांपासून त्याचा भेद दाखविण्याकरिता त्याच्यामार्गे 'आर्ष' हे विशेषण लावलेले आढळते. आर्ष महाकाव्यांत कोणकोणते गुण असावे ह्याबद्दल पुढे विवेचन येईलच. सध्या एवढेच सांगणे आहे की, इंग्रजीत ज्यास 'एपिक' काव्य म्हणतात त्याचा अर्थ संस्कृतांत अंगर मराठीत 'आर्ष-महाकाव्य' या शब्दांनीच चांगला व्यक्त होतो; इतकेच नव्हे तर ही संज्ञा प्राचीन असल्यामुळे रामायण किंवा महाभारत ही जी आर्य लोकांचीं दोन मोठी 'एपिक' काव्ये आहेत त्यांस ती अधिक अन्वर्थक रीतीने लागू पडते. खुद्द महाभारतांत पहिल्या अध्यायांतच 'यश्चैनं शृणुया नित्यं आर्षश्रद्धा समन्वितः' असा आर्ष या पदाने महाभारताचा उल्लेख केलेला आहे, व वाल्मीकीनेही अशाच रीतीने आपल्या काव्यास 'आर्ष' म्हटले आहे. हरिवंशांत जेथे महाभारताचे वर्णन आले आहे तेथेही 'इदं महाकाव्यं ऋषेर्महात्मनः' अशी पदे आहेत. यावरून आमच्या देशांतील महाभारत आणि रामायण ही जी दोन राष्ट्रीय महाकाव्ये यांस पहिल्यापासून 'आर्ष-महाकाव्य' म्हणण्याचा परिपाठ आहे असे दिसून येते; व हाच परिपाठ कायम ठेवून 'एपिक पोएम' या इंग्रजी शब्दांकरिता 'आर्ष-महाकाव्य' हा शब्द आम्ही या लेखांत वापरणार आहोत.

'एपिक पोएट्री' या अर्थी मराठीत किंवा संस्कृतांत कोणचा शब्द

योजावा हा विचार आज सुचण्याचें कारण ग्वालेर संस्थानचे चीफ जज राव-
बहादुर चिंतामण विनायक वैद्य, एम्. ए., एल्.एल्. बी. यांनीं नुकतेंच प्रसिद्ध
केलेलें “ Mahabharata a criticism ” किंवा महाभारताचें परीक्षण हें पुस्तक
होय, ही गोष्ट सर्व प्रसिद्ध आहे. ज्यानें महाभारत ऐकिलें नाहीं तो कितीही
विद्वान् असला तरी फुकट, असा खुद्द महाभारतांत श्लोक आहे. धर्म, अर्थ,
काम आणि मोक्ष असे जे चार पुरुषार्थ आमच्या शास्त्रकर्त्यांनीं सांगितले आहेत
त्या सर्वांचें विवेचन महाभारतांत आहे. महाभारतांत आहे तें इतर ठिकाणीं
आहे, पण महाभारतांत नाहीं तें कोठेंही नाहीं अशी जी व्यासांची प्रतिज्ञा आहे
ती शिरोलेखांत नमूद केलेलीच आहे. महाभारत हा ग्रंथ पुण्य आहे, पवित्र
आहे, नाना प्रकारच्या प्राचीन अ त कथांनीं, ऐतिहासिक गोष्टींनीं, शूर आणि
धर्मनिष्ठ पुरुषांच्या चरित्रांनीं भरलेला आहे. त्यांत नीति आहे, धर्म आहे व
व्यवहारांत प्रत्येक मनुष्यास जे अनेक तऱ्हेचे प्रसंग येतात यांचें त्यांत वर्णन असून
त्या प्रसंगां प्रत्येकांनें आपलें वर्तन कसें ठेवावें, याचाही सशास्त्र विचार त्यांत
केला आहे. प्राचीन भूगोल, प्राचीन तत्त्वज्ञान आणि धर्माचें रहस्य हीं सर्व
त्यांत प्रसंगानुरोधानें गोंविलीं आहेत. त्यांत चातुर्वर्ण्याची हकीगत आहे, समाज-
व्यवस्था आहे, युद्धकला आहे; किंबहुना ‘ यच्चापि सर्वंगं वस्तु तच्चापि प्रति-
पादितम् ’ असें महाभारताचें आरंभीच या ग्रंथाचें वर्णन दिलेलें आहे. अशा
प्रकारचा सर्वांगसुंदर आणि सर्वोपजीव्य झालेला दुसरा ग्रंथ संस्कृत वाङ्मयांत
काय पण इतर देशांच्याही वाङ्मयांत आढळत नाहीं. महाभारत म्हटलें म्हणजे
भारतवर्षातील लोकांचें जीवित होय. कारण, आर्य धर्मातील आचार विचारांचीं
सर्व मूलतत्त्वे यांत ग्रथित केलीं आहेत. अशा प्रकारचा ग्रंथ हिंदुस्थानच्या
निरनिराळ्या भागांतील सर्व लोकांस प्रिय होऊन त्याचीं निरनिराळ्या प्राकृत
भाषेंत शेंकडों भाषांतरे झालीं असल्यास त्यांत काहीं नवल नाहीं. हिमालया-
पासून सेतुबंधापर्यंत निरनिराळ्या प्रांतांतील हिंदु लोकांच्या आचारांत किंवा
विचारांत जें काहीं साम्य आहे तें महाभारत किंवा रामायण या आर्ष-महाकाव्या-
मुळेंच उत्पन्न झालें आहे. व आजमितीस जागृत आहे. बंगाल्यांत जा,
काश्मिरांत जा, किंवा मद्रासेंत जा, रामायण महाभारतांतील कथा, उपकथा
किंवा आख्यानें हीं लोकांस सारखींच आवडतात, व त्यांच्या श्रवणानें एक-
सारखेच विचार त्यांच्या मनांत उत्पन्न होऊन भरतभूमीच्या राष्ट्रीय ऐक्यत्वाची
साक्ष देतात. एकछत्री इंग्रजी राज्य या देशांत झाल्यानें निरनिराळ्या प्रांतांतील
लोकांस आपण एकाच राष्ट्राचे अवयव आहों, अशी नवीन कल्पना येऊं लागली
आहे असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. राजकीय दृष्टीनें पाहिलें तर या म्हणण्यांत
बराच अर्थ आहे, नाहीं असें नाहीं. पण वात्मीकि आणि व्यास या दोन मह-
र्षींनीं आचार, नीति आणि धर्म या बाबतींत भारत वर्षातील लोकांस आपल्या
अनुपम महाकाव्यांनीं जें वळण लावून दिलें आहे, किंबहुना चारी पुरुषार्थां-

संबंधानें या देशांतील आर्यधर्मी लोकांवर जें एक प्रकारचें साम्राज्य स्थापित केलें आहे तें नसतें तर, इंग्रजी साम्राज्याचा वर जो परिणाम सांगितला तो घडून आला असता कीं नाहीं, याची वानवाच आहे. रामायण आणि महाभारत याची ही योग्यता आज आम्ही नवीन सांगतों असें नाहीं. व्यासांनीं, ब्रह्मदेवास आपल्या काव्याचें वर्णन देऊन 'परं न लेखकः कश्चित् एतस्य भुवि विद्यते' । अशी जेव्हां प्रार्थना केली आणि ब्रह्मदेवानें या काव्याचा लेखक होण्यास गणपतीस पाचारण कर, असें सांगितलें; व पुढें श्रीगजानन, माझी लेखणी न यांबे अशा रीतीनें भारत सांगितलें असतां तें मी लिहीन अशी अट ठेवून लेखक झाले ! तेव्हांपासून आतांपर्यंत या ग्रंथाचें महत्त्व एकसारखेंच चालूं आहे. अनेक संस्कृत कर्त्तृंनीं हे आधारभूत घेऊन त्यांतील रत्नास पैलू पाडून किंवा तीं निराळ्या कोंदणांत बसवून स्वतः स्वतंत्र काव्यरचनेचें श्रेय संपादन केलें आहे. त्याचप्रमाणें कित्येकांनीं आजवर टीका करून किंवा सामान्य जनांस समजेल अशा प्राकृत भाषेत त्याचें रूपांतर करून आपणांस कृतार्थ करून घेतलें आहे, आणि पुराणिकांनीं आपणांस नव्हे तर हिंदुस्थानांतील आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषास त्या महाग्रंथाच्या श्रवणानें पुनीत करण्याचा क्रम हा ग्रंथ निर्माण झाल्यापासून अव्याहत चालू ठेवला आहे. हिंदुस्थानांतील सुशिक्षित वर्गामध्ये या ग्रंथाच्या अध्ययनाची किंवा श्रवणाची परंपरा कमी होण्यास जर केव्हां सुरवात झाली असली तर ती इंग्रजी राज्यांत इंग्रजी शिक्षणानें व्हावयास लागली होती किंवा होण्याचा संभव होता; परंतु ही भीति बाळगण्यास आतां फारसें कारण राहिलें नाहीं. ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. इंग्रजी शिकलेल्या लोकांपैकीं पुष्कळांस राष्ट्रीय महाकाव्याचें महत्त्व समजू लागलें आहे. देश विपन्न स्थितींत आला असतां या ग्रंथाच्या अध्ययनानें किंवा श्रवणानें कोणच्या प्रकारचें स्फुरण अधिकारी पुरुषांच्या अंगांत उद्भवतें हें शिवाजीमहाराजांच्या उदाहरणावरून झालेली विद्यार्थ्यांसही माहीत झालें आहे. सारांश, हा राष्ट्रीय ग्रंथ आहे; आणि हा आधार सुटला असतां राष्ट्राच्या पुढील प्रगतीस जें एकप्रकारचें वैशिष्ट्य प्राप्त व्हावयास पाहिजे तें प्राप्त व्हावयाचे नाहीं, असा चांगल्या विद्वानांचा समज झाला आहे. महाभारताची इंग्रजीत किंवा मराठीसारख्या प्राकृत भाषेतही हल्लीं जीं भाषांतरे होत आहेत त्यांतील बीजही हेंच होय. भगवद्गीतेचें अध्ययनही इंग्रजी शिकलेल्या लोकांत अलीकडे जें अधिक होत चाललें आहे तेंही वर सांगितलेल्या विचारसरणीचेंच द्योतक होय. परंतु आजपर्यंत इंग्रजी शिकलेल्या विद्वानांपैकीं महाभारताचें नवीन पद्धतीनें परीक्षण करून थोडक्यांत त्यांतील रहस्य काय, त्याचें महत्त्व कशांत आहे, तें कोणी व केव्हां लिहिलें किंवा अशा प्रकारचें महाकाव्य लिहिण्यास काय कारण झालें, त्यांतील कथेमधील सरस भाग कोणते, ही कथा ऐतिहासिक आहे का काल्पनिक आहे, ऐतिहासिक असल्यास या

कर्येतील पुरुष भरतभूर्मात केव्हां अवतीर्ण झाले, इत्यादि गोष्टींचें पद्धतशीर विवेचन कोणीच केलेले नव्हतें. संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास लिहिणारे युरोपियन ग्रंथकार, म्याक्समुलर, वेबर, मॅकडोनेल यांनी आपल्या ग्रंथांत महाभारताचा काळ, त्याची रचना, त्यांत सांगितलेली राजकीय व सामाजिक स्थिति, आणि त्यांतील इतिहास यासंबंधानें अनेक विचार नमूद केलेले आहेत. पण संस्कृत वाङ्मयातील सर्व ग्रंथांचें, म्हणजे वेदापासून तों तहत पुराणें, शास्त्रें, काव्यें, नाटके, इत्यादि सर्व ग्रंथांचें सामान्यरीत्या पर्यालोचन करण्याची या ग्रंथकारांची उमेद असल्यामुळें त्यांनीं महाभारतासंबंधानें जे विचार प्रगट केले आहेत ते भारत साग्र वाचून केलेले नसून केवळ त्याचें वरवर अवलोकन केल्यानें ज्या गोष्टी नजरस आल्या तेवढ्यावरून केलेले आहेत. उदाहरणार्थ, कित्येकांची पहिल्यानें अशी समजूत झाली होती कीं, महाभारत हा ग्रंथ ख्रिस्ती शकाच्या पांचव्या सहाव्या शतकात झाला असावा; निदान त्याला महाभारत हें स्वरूप तरी या सुमारास मिळालें असावें. पण अलीकडे सांपडलेल्या शिलालेखांमुळें आणि जावा बेटांत उपलब्ध झालेल्या महाभारताच्या भाषांतरामुळें अशा प्रकारच्या स्वैर विचारांस इल्ली बराच आळा पडत चालला आहे. प्रो. त्यासन यांनीं तर असें मत काढलें होतें कीं, ज्या अर्थी शतपथ ब्राह्मणांत किंवा तात्कालीन इतर ग्रंथांत जनमेजयाचा उल्लेख सापडतो आणि युधिष्ठिरादिकांचा सांपडत नाही त्या अर्थी कौरव-पांडव हे ऐतिहासिक पुरुष नसून यांची कथा कोणी तरी काल्पनिक रचून त्यावर महाभारत हें महाकाव्य पुढें केलें असावें ! दुसरा एक विद्वान् असे म्हणतो कीं, भारतीय युद्ध कौरव व पांडव यांच्यांत झालेले नसून कुरु आणि पांचाल देशांतील राजे यांच्यामध्ये झालें आणि त्यांत पांचाल देशांतील सेनेचें नायकत्व मात्र पांडवांकडे होतें. अशा प्रकारें या ग्रंथासंबंधानें एक ना दोन अनेक कल्पना पाश्चिमात्य विद्वानांनीं काढलेल्या आहेत. या खऱ्या किंवा खोट्या, खऱ्या असल्यास त्यांत सत्यांश किती, आणि खोट्या असल्यास त्या खोट्या कशा याचें अलीकडे उपलब्ध झालेल्या ऐतिहासिक साधनांनीं सशस्त्रपरीक्षण करून आमच्या देशांतील राष्ट्रीय महा-ग्रंथाचें खरें स्वरूप लोकांपुढें मांडणें किंवा खऱ्या स्वरूपाचा विपर्यास होत असल्यास त्याचें निरसन करून शुद्ध स्वरूप लोकांच्या निदर्शनास आणून देणें हें देशांतील सुशिक्षित पुरुषांचें कर्तव्य होय. पाश्चिमात्य विद्वानांनीं यासंबंधानें कितीही लिहिलें तरी आपल्या ग्रंथांचा आम्हीं होऊनच स्वतंत्रपणें विचार केल्या-खेरीज त्यांतील तथ्य आम्हांस समजावयाचें नाही. महाभारताचा आजपर्यंत कोणीच विचार केला नाही असें नाही. वर सांगितलेंच आहे कीं, हा ग्रंथ निर्माण झाल्यापासून आतांपर्यंत हिंदुस्थानांतील कवि, धर्मशास्त्री, विद्वान् किंवा सामान्य जन या सर्वांचें या ग्रंथाकडे लक्ष लागलेलें आहे. परंतु पाश्चिमात्य शिक्षणानें किंवा शोधानां जी एक विचक्षणता प्राप्त होते त्या विचक्षणनेनें या ग्रंथाचें परी-

क्षण आमच्यापैकी कोणी तरी पुनः करावयास पाहिजे होतें. अशा परीक्षणानें ग्रंथाच्या महत्त्वाची हानि होईल अशी जर कोणाची समजूत असेल तर ती चुकीची आहे. जगन्नाथाच्या मूर्तीवर किंवा रणजितसिंगाच्या मुकुटांत कोहिनूर हिरा जितका दैदीप्यमान दिसत होता, तितकाच आज तो एडवर्ड बादशहाच्या मुकुटांत विराजमान होत आहे. महाभारताची गोष्ट अशाच प्रकारची आहे. त्यांतील कथानकांचें, आख्यानांचें, विषयाचें आणि इतिहासाचें महत्त्व सदर ग्रंथ नव्या कसोटीस लावण्यानें कमी होईल अशी आम्हांस बिलकूल भीति वाटत नाही. व्यासांनीं जी ही देणगी आम्हांस देऊन ठेविली आहे ती चिरकाल टिकणारी आहे; आम्हीं मात्र त्या देणगीचें स्वरूप न विसरतां तिचा उपयोग करून घेतला पाहिजे. सारांश, महाभारतासारख्या राष्ट्रीय ग्रंथावर पाश्चिमात्यांचें जें कांहीं आक्षेप असतील किंवा शंका असतील त्यांचें समाधान करून या ग्रंथाचें खरें स्वरूप आमच्या लोकांपुढें मांडणें हें काम आमचें आम्हींच केलें पाहिजे. रावबहादूर चिंतामण विनायक वैद्य यांनीं हल्लीं जो ग्रंथ लिहिला आहे हा अशाच प्रकारचा आहे; व म्हणूनच त्याजबद्दल आम्हीं त्यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. महाभारत ग्रंथाचें अध्ययन इंग्रजी शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडून व्हावें म्हणून आनीबिझांटबाईंनीं हिंदु कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांकरितां भारतांतील कथा संक्षिप्त रीतीनें इंग्रजींत प्रसिद्ध केलेली आहे. परंतु या ग्रंथांत महाभारताचें काव्य या नात्यानें परीक्षण किंवा व्यासन, वेबर वगैरे पाश्चिमात्य ग्रंथकारांचें खंडन नसून विद्यार्थ्यांकरितां केवळ कथाभागच मनोवेधक रीतीनें दिला आहे. रावबहादुर यांचा ग्रंथ जरी बिझांट बाईंच्या ग्रंथाएवढा असला तरी त्यांत महाभारताचें निरनिराळ्या दृष्टीनें परीक्षण केलेलें आहे. महाभारत यास आर्ष महाकाव्य कां म्हणावें, आर्ष महाकाव्याचें लक्षण काय, त्यांत जे गुण असावयास पाहिजेत ते महाभारतांत आहेत कीं नाहीं, महाभारताची ग्रंथरचना कशी झाली म्हणजे एकट्यानें हा ग्रंथ लिहिला किंवा निरनिराळ्या ग्रंथकारांनीं मूळच्या भारतांत उपाख्यानें दकलून त्याचें महाभारत केलें, ह्या गोष्टी केव्हां घडल्या, पांडव हे ऐतिहासिक पुरुष होते किंवा नाहीं, ग्रंथाचा काल कोणचा, युद्धाचा काल कोणचा वगैरे प्रश्नांचा रावबहादुर वैद्य यांनीं आपल्या ग्रंथांत थोडक्यांत पण व्यवस्थित विचार केलेला आहे. इतकेंच नव्हे तर आपल्या पुस्तकाच्या उत्तरार्धांत त्यांनीं भारतीय कथेचा जो संक्षिप्त इतिहास दिला आहे तोही अत्यंत सरस आणि चटकदार लिहिला गेला आहे. भारतांतील विस्तीर्ण कथेचा अशा सरस रीतीनें संक्षेप करणें हें काम कांहीं कमी परिश्रमाचें किंवा विद्वत्तेचें आहे असें नाहीं. कथेमध्ये सरस वस्तु कोणती हें समजण्यास संक्षेपकाराच्या अंगीं एक प्रकारची विशिष्ट रसज्ञता किंवा मार्मिकता लागत असते व ती रावबहादुर वैद्य यांच्या अंगीं पूर्णपणें आहे असें त्यांच्या हल्लींच्या ग्रंथावरून व त्यांनीं केलेल्या संक्षिप्त भारतावरून स्पष्ट दिसून येतें, व ह्याचकरितां तरुण पिढींतील विद्यार्थ्यांनीं रावबहादुर वैद्य ह्यांचे हे ग्रंथ अवश्य वाचावे अशी आमची शिफारस आहे. लक्ष-

पूर्वक समग्र महाभारत वाचून त्याचें नवीन पद्धतीनें परीक्षण ज्यांत केलें आहे असा आमच्याकडील विद्वानांनीं लिहिलेला हा पहिलाच ग्रंथ होय. त्यांतील काहीं गोष्टीसंबंधानें आमचा व ग्रंथकाराचा मतभेद असला तरी अशा प्रकारचा ग्रंथ रावबहादूर वैद्य यांनीं प्रसिद्ध केला याबद्दल सर्वांच्या वतीनें त्यांचें अभिनंदन करणें जरूर आहे, व तशा प्रकारचें अभिनंदन करण्याकरितांच आजचा लेख लिहिला आहे. महाभारताची ग्रंथरचना, काल किंवा काव्य या नात्यानें परीक्षण इत्यादि गोष्टीसंबंधानें रावबहादूर वैद्य यांचे विचार काय आहेत याचें परीक्षण करणें ते पुढील दोन चार लेखांत करण्याचें योजिलें आहे.

*महाभारत

नंबर २

महत्त्वे च गुरुत्वे च प्रियमानं यतोऽधिकम् ।

महत्त्वाद्भारवत्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥ १ ॥

—आदिपर्व अ. १-६७०-७९.

रावबहादूर चिंतामणराव वैद्य यांनीं आपल्या पुस्तकाचे दोन भाग केले आहेत. पहिल्या भागांत आर्ष महाकाव्य या दृष्टीनें महाभारताचें विवेचन केलें असून त्याची रचना कसकशी होत गेली, त्याला इल्लींचें स्वरूप कसें व केव्हां आलें, वैष्णव धर्माची महती आंत कितपत गायलेली आहे, आणि आर्ष महाकाव्याचें पाश्चिमात्य लक्षण घेतलें तरी त्याप्रमाणेंही महाकाव्याचे सर्वगुण महाभारतांत कसें आले आहेत याचें सहा पोटभागांत विवेचन केलें आहे. पुस्तकाच्या उत्तरार्धांत महाभारताचें ऐतिहासिकरीत्या परीक्षण आहे व त्यांत पहिल्यानें महाभारतयुद्धाचा काल आणि पांडवांचें अस्तित्व आणि पूर्वज याचें विवेचन करून पुढें भारतांतील कथानक थोडक्यांत पण सरळ रीतीनें सांगितलें आहे. याखेरीज ग्रंथास सहा परिशिष्टे जोडलीं आहेत. त्यांत पहिल्यानें महाभारतांतील पर्वे, अध्याय व श्लोकसंख्या दिलेली असून पुढें पोटपर्वे व कूटश्लोक सांगून नंतर महाभारतांत पाठीमागून काणचीं पर्वे घातलीं असावीत याची याद दिली आहे. सरतेशेवटच्या दोन परिशिष्टांत महाभारतांतील दुहेरी गृहस्थिति व जनमेजयाची ब्रह्महत्या या दोन गोष्टींचा खुलासा देऊन ग्रंथ पुरा केला आहे. या सर्व प्रकरणांवर वर्तमानपत्रांत सविस्तर टीका करणें अशक्य आहे. ज्यांस त्यासंबंधी माहिती पाहिजे असेल त्यांनीं ती रा. व. वैद्य यांच्या मूळ ग्रंथावरून मिळविली पाहिजे. आमच्या लेखांत यांपैकी काहीं ठळक गोष्टींचा मात्र आम्ही विचार करणार आहों.

पैकी पहिली गोष्ट म्हणजे महाभारताची ग्रंथरचना अर्थात् हा ग्रंथ कसकसा त होत गेला ही होय. यासंबंधे चिंतामणराव यांनी जे सिद्धांत व अनुमाने काढिली आहेत तीं बहुतेक आम्हांस ग्राह्य आहेत. काहीं ठिकाणी थोडासा मतभेद आहे तो खालील विवेचनावरून वाचकांच्या ध्यानांत येईल.

महाभारत हल्ली ज्या स्थितीत आहे त्या स्थितीत पहिल्यानेच रचलें गेलें नसावें हें त्या ग्रंथाच्या नांवावरूनच उघड होत आहे. भरतकुलांतील पुरुषांचा इतिहास ज्यामध्ये आहे त्या ग्रंथास व्याकरणाच्या सामान्यतः 'भारत' येवढेच नांव पुरेसें आहे. 'रामायण' 'भागवत' हीं नांवां 'महा' हें विशेषण न लावतांच ग्रंथांस दिलीं गेलीं आहेत. अर्थात् 'भारत' एवढेच नांव पहिल्याने लिहिलेल्या इतिहासास दिलें गेलें असलें पाहिजे. आणि हें जर खरें असेल तर 'भारतांचें' "महाभारत" कोणी केलें हा प्रश्न सहजच उद्भवतो. हा प्रश्न उद्भवण्यास दुसरे कारण असें आहे कीं, आश्वलायन गृह्यसूत्रांत सांगितलेल्या तर्पणांत 'सुमंतुजैमिनि-वैशंपायन-पैलसूत्रभाष्य-भारत-महाभारत-धर्माचार्यास्तुप्यंतु' असा संकल्प आहे; व त्यावरून आश्वलायनाला 'भारत' आणि 'महाभारत' असे दोन पृथक् ग्रंथ माहीत होते असें उघड होतें. इतकेंच नव्हे तर सुमंतु, जैमिनी, वैशंपायन, आणि पैल या सर्वांचीं निरनिराळीं भारते त्यांच्या वेळीं प्रचलित असावीं असेंही वरील संकल्पावरून अनुमान होतें. महाभारतांतील आदिपर्वाच्या ६३ व्या अध्यायांत (श्लोक ८८-९० कलकत्ता प्रत)

विख्यास वेदान् यस्मात्स तस्माद् व्यास इति स्मृतः

वेदानध्यापयामास महाभारत पंचमान् ॥

सुमन्तुं जैमिनं पैलं शुक्रं चैव स्वमात्मजम् ।

प्रभुर्वशिष्ठो वरदो वैशंपायनमेव च ॥

संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशिताः ॥

याप्रमाणें श्लोक असून त्यावरून व्यासांनीं पहिल्यानें सुमंतु, जैमिनि, पैल, शुक्र आणि वैशंपायन यांस भारत सांगितलें व त्यापैकीं प्रत्येक शिष्यानें निरनिराळी भारताची संहिता प्रसिद्ध केली असें स्पष्ट होतें. 'भारतस्य संहिताः' या पदांचा अर्थ टीकाकारांनीं व मराठी भाषांतरकारांनीं चुकीचा केला आहे. पण रावबहादूर वैद्य यांनीं तो सोडून देऊन 'भारतस्य संहिताः' याचा सरळ अर्थ महाभारत ग्रंथ असाच केला आहे. 'व्यासस्य संहिताः' असें पद महाभारत ह्या अर्थी आदिपर्वाच्या पहिल्या अध्यायाच्या आरंभीच आलेलें आहे; त्यावरूनही हाच अर्थ सिद्ध होतो. शिवाय जैमिनीनें एक भारत केलें होतें; पण तें बुडून जाऊन त्यांतील अश्वमेधपर्व मात्र शिल्लक राहिलें अशी जी कथा आहे तिचीही यामुळें संगति लागते. व्यासानें सांगितलेल्या एका भारताची भिन्न भिन्न पांच भारते किंवा पांच-निरनिराळ्या आवृत्त्या एकदा प्रचलित होत्या असें मानिलें म्हणजे मग भारत हा एकच ग्रंथ होता असें म्हणण्यास कांहीं आधार रहात नाहीं.

हल्लीं जी भारताची प्रत उपलब्ध आहे ती वैशंपायनाची प्रत आहे. तथापि, वैशंपायनानें जनमेजयास जें भारत सांगितलें तें तसेंच आज आमच्या हातांत आहे कीं नाहीं याची शंका आहे. कारण हल्लींचें भारत लोमहर्षणाचा पुत्र उग्रश्रव सौति पुराणिक यानें शौनकास सांगितलें असें ग्रंथाच्या आरंभीच म्हटलें आहे. वैशंपायनानें जनमेयास जी गोष्ट सांगितली तीच अक्षरशः सौतीनें शौनकास सांगितली असावी असें वाटत नाहीं. कारण एक तर त्या वेळीं हा ग्रंथ समग्र लिहिला गेला नसावा; आणि दुसरे असें कीं, हल्लींच्या महाभारताच्या प्रतींत चिंतामणराव म्हणतात त्याप्रमाणें पुष्कळ प्रश्न असे आहेत कीं, ते सौति व शौनक यांच्या दरम्यानच लागू पडतात. अर्थात् जनमेजयाचे ते प्रश्न वैशंपायनास विचारण्याचा संभव नाहीं. अशाच दृष्टीनें जरा जास्त विचार केला असतां असें आढळून येतें कीं, वैशंपायन व जनमेजय यांच्या दरम्यानचे कांहीं प्रश्नही जनमेजयाच्या वेळींच नवीन उपस्थित झाले असावेत आणि व्यासानें वैशंपायनास सांगितलेल्या मूळ भारतांत त्यांचा समावेश झालेला नसावा. ही परंपरा लक्षांत आणली म्हणजे (सुमंतु, जैमिनी यांचीं भारते सोडून दिलीं तरी) हल्लीं उपलब्ध असलेलें महाभारत व्यास, वैशंपायन आणि सौति या तिघांच्या कृतीचें असावें असें मानणें भाग येतें. सौतीच्या भारताचीं पर्वे अठरा आहेत, पण हा सर्वांचा विभाग एकदा निराळा असून भारताच्या अनुक्रमणिकेंत शंभर पर्वे होतीं असें स्पष्ट सांगितलें आहे. तसेंच आदिपर्वाच्या पहिल्या अध्यायांत (श्लोक १०१।१०२)

चतुरविंशति साहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।

उपाख्यानेर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः ॥

ततोऽध्यर्धं शतं भूयः संक्षेपं कृतवानृषिः ।

अनुक्रमणिकाध्याये वृत्तान्तानां सपर्वणाम् ॥

असा उल्लेख आहे. त्यावरून एक ग्रंथाचे चौवीसहजार व अनुक्रमणिकेचे दीडशें श्लोक एवढाच मूलग्रंथ असून तो उपाख्याना विरहित असल्यामुळे त्यास नुसतें भारत म्हणत असें दिसून येतें. याच प्रकरणांत पुढें विस्तृत भारताचें वर्णन असून त्याचे तीस लाख देवलोकीं, पंधरा लाख पितृलोकीं, चवदा गंधर्वलोकीं व एकलक्ष मनुष्य लोकांत उपलब्ध आहे, असें म्हटलें आहे. पैकीं एक लाख 'मयोक्त वै निबोधत' असें सौतीनें म्हटलें आहे. यावरून चौवीस हजारांचें भारत वाढवून सौतीनें एक लक्ष भारत केलें असें रा. ब. वैद्य यांचें अनुमान आहे. पण हें अनुमान आम्हांस बरोबर दिसत नाहीं. वैशंपायनाचें भारतच जवळ जवळ एक लक्ष असावें असें इतर पर्वांतील उल्लेखांवरून दिसून येतें. सौतीनें त्यांत कांहीं फेरफार केले आहेत हें उघड आहे. पण भारतास महाभारताचें रूप सौतीच्या पूर्वीच प्राप्त झालें असलें पाहिजे; एरव्हीं महाभारत या शब्दाची सरळ व्युत्पत्ति सोडून 'महत्वाद् भारवत्वाच्च' अशी वेडीवांकी

निराक्षि त्याने दिली नसती. अशा प्रकारचा निराक्षि शब्द पहिल्याने रूढ झाल्याखेरिज उत्पन्न होत नाही. कसेही असो; व्यास, वैशंपायन आणि सौति या तिघांनी केलेले, शोधलेले आणि वाढविलेले महाभारत हल्लीं आपणांस उपलब्ध आहे, असा जो रा. ब. वैद्य यांनी सिध्दान्त केला आहे त्यांत आमच्यामते कांहीं चूक नाही. आमचे म्हणणे एवढेच आहे कीं, सौतीच्या पूर्वीच ह्या ग्रंथास महाभारत हें नांव प्राप्त झाले असून ते तेव्हाच जवळजवळ एक लक्षात्मक झालेले असावे.

ग्रंथरचनेसंबंधाने दुसरा प्रश्न असा निघतो कीं, एक लक्षात्मक भारत कोणते, चोवीस हजार भारत कोणते, कोणकोणचीं पर्वे किंवा प्रकरणे मागून आलीं आणि तीं केव्हां व कोणीं घातलीं ? हरिवंश महाभारतांत धरल्याखेरिज एक लक्ष भारत होत नाही असें वैद्य यांनी आपल्या पुस्तकाच्या पहिल्या परिशिष्टांत दाखविले आहे. आदिपर्वांत दिलेल्या अनुक्रमणिकेप्रमाणें अठरा पर्वे आणि हरिवंश मिळून ९६,८३६ श्लोक महाभारतांत असले पाहिजेत; आणि हल्लींच्या मुंबईच्या भारत-हरिवंशाच्या प्रतींत ९५,८२६ श्लोक सांपडतात. म्हणजे हल्लीं उपलब्ध असलेल्या महाभारतांत व हरिवंशांत मिळून सौतीच्या यादीपेक्षा एक हजार दहा श्लोक कमी येतात. हा फरक ग्रंथाच्या कालमानाकडे लक्ष दिलें असतां फार मोठा आहे असें नाही. या लक्ष ग्रंथापैकीं उपाख्याने काढून टाकिलीं तर चोवीस हजार ग्रंथ होईल; पण तसा प्रयत्न करण्यास चांगलीं साधनें उपलब्ध नाहीत. रा. वैद्य यांनी 'संक्षिप्त भारत' म्हणून जो महाभारताचा संक्षेप संस्कृतांत प्रसिद्ध केला आहे तो याच तत्त्वावर प्रसिद्ध केला आहे. यूरोपियन लोकांस २४००० संग्रही मोठा वाटतो; व वेबर यांनीं अशी कल्पना केली आहे कीं, ८८०० कूट श्लोक म्हणून जे सांगितले आहेत ते कूट म्हणजे मूल श्लोक असावेत. पण वेबरची ही कल्पना चुकीची आहे असें जेथे हे श्लोक आले आहेत तेथील मागील-पुढील संदर्भावरून उघड होतें. कूट श्लोक म्हणजे अर्थ न समजण्यासारखें कठीण श्लोक असा तेथे अर्थ आहे. कारण त्यापुढेच 'अहं वेद्मि शुकावेत्ति संजयो वेत्ति वा न वा' असा चरण आहे.

महाभारतापासून भारत पृथक् करणे किती दुर्घट आहे याचा पुरावा हल्लींच्याच महाभारतांत सांपडतो. आदिपर्वांत पहिल्या अध्यायांत सौति असें म्हणतो कीं, (श्लोक ५२):-

मन्वादि भारतं केचित् आस्तीकादि तथापरे ।

तथो परिचरादन्ये विप्राः सम्यगधीयते ॥

म्हणजे सौतीच्या वेळींच महाभारतांस मनूच्या आख्यानापासून आरंभ होतो असें कित्येक मानीत असत, कित्येक अस्तिक पर्वापासून आरंभ होतो असें मानीत आणि कित्येक उपरिचराच्या कथेपासून आरंभ होतो असें मानीत. हें वर्णन सौतीच्या वेळीं प्रचलित असलेल्या तीन निरनिराळ्या भारतांसही लागू पडेल

पण तसें न धरतां तें सौतीच्या भारतास लागूं आहे असें मानलें तर सौतीच्या आदिपर्वाचे कांहीं भाग निरनिराळ्या मताप्रमाणें सोडून द्यावे लागतात; कारण आस्तिकांच्या कथेस आदिपर्वाच्या तेराव्या अध्यायांत सुरवात होते, उपरिचराच्या कथेस त्रैसष्टाव्या अध्यायांत सुरवात होते; आणि मनुच्या वंशास पंचाहत्तर अध्यायापासून सुरवात होते. रा. वैद्य असें लिहितात कीं, 'मनु' हें नांव अध्यायाच्या आरंभी कोठें सांपडत नाही; व टीकाकारानें सांगितल्याप्रमाणें पहिल्या अध्यायांत 'विवस्वत्' पद आलें आहे तेंच मनुवाचक द्यावें असें त्यांचें मत आहे. परंतु हें मत आम्हांस ग्राह्य नाही. कारण हल्लींच्या पहिल्या अध्यायापासूनच जर कित्येकांच्या मते महाभारतास सुरवात असती तर 'मन्वादि' श्लोक त्याच अध्यायांत आला नसता. पंचाहत्तराव्या अध्यायाचा आरंभ 'प्रजापतेस्तु दक्षस्य मनो-वैवस्वतस्य च' असा आहे व तोच वर सांगितलेल्या मन्वादि पदानें अभिप्रेत आहे असें आम्हांस वाटतें. आदिपर्वाच्या अनुक्रमणिकेंत 'पांडुरजित्वा बहून् देशान्' असा भारताचा उपक्रम केला आहे, त्यावरून मूळ भारतास एकशें बारा अध्ययानंतर सुरवात झाली असावी असेंही कित्येकांचें मत आहे. तसेंच पहिले तीन अध्याय सोडून चवथ्या अध्ययाचा आरंभही ग्रंथारंभासारखा आहे. याप्रमाणें पाहिलें म्हणजे कांहींकांच्या मते पौष्य आणि पौलोम पर्व आणि कांहींकांच्या मते आस्तीक, शकुंतला आणि ययाति आख्याने हीं भारतास मागून जोडलीं असावीत, अशीं मते सौतीच्या वेळीं प्रचलित होती असें दिसून येतें. याच दृष्टीनें पाहूं गेलें असतां चौवीस हजारांचें लक्ष भारत कसें झालें याचा पक्का नाही तरी अंदाजानें निर्णय करतां येण्यासारखा आहे. रा. वैद्य यांनीं चौथ्या परिशिष्टांत त्यांच्यामते जीं आख्याने महाभारतांत मागून घातलीं त्यांची यादी दिली आहे, व ती सौतीनें घातली असावी असें त्यांचें म्हणणे आहे. भारतास 'जय' असेंही नांव असून त्याचा आदिपर्वाच्या त्रैसष्टाव्या अध्यायांत 'जयोनामेतिहासोयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा' असा उल्लेख आहे. यावरून रा. वैद्य असें मानतात कीं, व्यासानें पांडवांचा विजय वर्णन केला म्हणून त्याचें ग्रंथास 'जय', वैशंपायनाच्या ग्रंथास 'महाभारत' अशीं तीन निरनिराळीं नांवें पडलीं असावीत. व्यासाच्या ग्रंथाचे वैशंपायनानें एक व सौतीनें दुसरें अशीं दोन संस्करणें केलीं हें उघड आहे. पण व्यास, वैशंपायन व सौती या त्रयांस प्रत्येकीं 'जय', 'भारत' आणि 'महाभारत' यांचें कर्तृत्व निराले देण्याइतका पुरावा आहे असें आम्हांस वाटत नाही. आश्वलायनाचा गुरु शौनक आणि सौतीनें भारतांत सांगितलेला शौनक जर एक मानिला तर आश्वलायनानें केलेला महाभारताचा उल्लेख सौतीस लागूं करतां येईल. पण सौतीनें केलेले महाभारताचें निरुक्त पहातां हें अनुमान करणें प्रशस्त दिसत नाही. असो; भारत आणि महाभारत असे दोन ग्रंथ असावे एवढें जर सिद्ध आहे तर यापेक्षां सध्यां जास्त खोल पाण्यांत जाण्यास नको. भारतास जीं आख्याने जोडून महाभारत

झालें तीं वेगळी कशीं काढावीं एवढाच काय तो मुख्य प्रश्न आहे; आणि या प्रश्नाचें रा. वैद्य यांनीं जें उत्तर दिलें आहे त्यांतील तत्त्व सर्वांस पसंत पडण्यासारखें आहे. ते असें म्हणतात कीं, ' ज्या ज्या ठिकाणीं आख्यानाची द्रिस्ती झाली आहे, उदाहरणार्थ, आदिपर्वातील कश्यप आणि ययाति यांचें आख्यान, किंवा जेथें लांबलचक गोष्टी किंवा आख्याने विशेषसा संबंध नसतां सांगितलीं गेलीं आहेत, उदाहरणार्थ वनपर्वातील रामोपाख्यान किंवा गदापर्वातील सरस्वती आख्यान, तेथें तीं तीं आख्याने मागून घातलीं आहेत असें अनुमान करण्यास जागा आहे. जयनामक भारतांत पहिल्याने जरी पांडवांच्या विनयाचीच कथा होती तरी मागाहून इतिहास, धर्म, नीति, पुराण, आचार, इत्यादिकांचा संग्रह भारतांत केल्यास चांगलें अशी जेव्हां बुद्धि उत्पन्न झाली तेव्हां निरनिराळीं उपाख्याने त्यास जोडून त्यास महाभारताचें स्वरूप आणलें असावें असें चिंतामणराव वैद्य यांचें म्हणणें आहे. पूर्वींच्या पौराणिक कथा, भूगोलादि व्यावहारिक ज्ञान, धर्माचें रहस्य, कथानकाची द्रिस्ति करून त्यांस वैचित्र्य आणणें, यक्षप्रश्नासारखीं किंवा अनुगीतिसारखीं चांगल्या प्रकरणाचीं अनुकरणात्मक आख्याने करण्याची इच्छा, अथवा कोठें कोठें पुढील कथेचा बीजरूपानें उल्लेख आणि ठिकठिकाणीं जास्त खुलासा करण्याची बुद्धि या कारणांमुळे महाभारतास सर्वसंग्रहाचें स्वरूप आलें आहे असें रा. व. वैद्य यांनीं प्रतिपादन केलें आहे. त्यांनीं मागूनचीं म्हणून जीं आख्याने चवथ्या परिशिष्टांत दिलीं आहेत त्यांपैकीं कांहीं मागूनचीं आहेत कीं नाहींत याबद्दल मतभेद होऊं शकेल; कारण हीं सर्व अनुमानाची गोष्ट आहे. तथापि भारताचें पुढें महाभारत झालें असें मानल्यानंतर अशा प्रकारचीं कांहीं व्यवस्था मानणें जरूर आहे आणि त्या व्यवस्थेचीं जीं तत्त्वे रा. व. वैद्य यांनीं दिलीं आहेत तीं सर्वांस मान्य होण्यासारखीं आहेत.

या प्रकरणासंबंधानें शेवटचा मुद्दा असा आहे कीं, भारताचें महाभारत करतांना जीं हीं प्रकरणें मागून घातलीं तीं केव्हा घातलीं? ऐतिहासिक दृष्ट्या हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. अलेक्झांडरच्या वेळीं चंद्रगुप्ताच्या दरबारीं असलेल्या मेग्यास्थेनीस नांवाच्या ग्रीक वकिलानें हिंदुस्थानचा जो वृत्तान्त लिहिला आहे त्यांत महाभारताचें नांव नाहीं, म्हणून त्याच्या कालापूर्वीं (ख्रिस्ती शकामागील सुमारे तीनशें वर्षांच्यापूर्वीं) महाभारत नव्हतें असें कित्येक युरोपियनांचें म्हणणें आहे. परंतु हें म्हणणें गैरशिस्त आहे. कारण एक तर मेग्यास्थेनीसचा समग्र ग्रंथ हल्लीं उपलब्ध नाहीं; आणि दुसरे त्यानें मथुरेच्या कृष्णाची गोष्ट सांगितली आहे. शिवाय मेग्यास्थेनीससारख्या परकीयानें एखादी गोष्ट सांगितली नाहीं एवढ्यावरून ती त्याच्या काळांत हिंदुस्थानात नव्हती असें अनुमान करणें अगदीं चुकीचें आहे. मेग्यास्थेनीसनें सांगितलेल्या कांहीं गोष्टी इतक्या अविश्वसनीय आहेत कीं, हा एक ' लुच्चा ' ग्रंथकार असावा

असें स्ट्राबोनें म्हटलें आहे. मेग्यास्थेनीस सोडून दिला तरी ख्रिस्ती शतकाच्या पहिल्या शतकांत झालेला डायॉसन खायसोस्तोम यानें हिंदुस्थानांत होमरचें भाषांतर झालेलें आहे असें लिहिलें आहे आणि अलेक्झांडरचें वर्णन देताना प्लुटार्कनेंही हीच गोष्ट सांगितली आहे. यावरून एक लक्षात्मक भारत किंवा रामायण अलेक्झांडरच्या वेळीं प्रचारांत असावें असें दिसतें. महाभारतांत राशींचा किंवा वारांचा उल्लेख नाही, आणि गौतमबुद्धाची अवतारांत गणना केली नाही, यावरूनही हेंच अनुमान दृढ होतें. उलट पक्षी पौष्यपर्वीत नक्षत्रपणकाचा (जैन) उल्लेख आहे आणि नक्षत्रांची गणना विश्वामित्रानें 'प्रतिश्रवण पूर्वाणि नक्षत्राणि चकार सः' अशा रीतीनें केली, असें आदिपर्वीत एकाहत्तराव्या अध्यायांत सांगितलें आहे. यावरून ख्रिस्ती शतकाच्यापूर्वी चारशें किंवा पांचशें वर्षांपलीकडे एकलक्षात्मक महाभारताचा काल नेतां येत नाही. वेदांगज्योतिषांत नक्षत्रांची धनिष्ठादि गणना आहे; व संपातानें ती बदलून श्रवणादि होण्यास वेदांग ज्योतिषानंतर एक हजार वर्षे किंवा सुमारे ख्रिस्तीशकापूर्वी चारशें पन्नास वर्षे हा काल येतो. या सर्व पुराव्यावरून भारत पूर्वीचें असलें तरी हल्लींच्या महाभारत ग्रंथास जें स्वरूप आलें आहे तें त्यास ख्रिस्ती शकापूर्वीच दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या शतकांत प्राप्त झालें असावें, नंतर नव्हे, असें रा. वैद्य यांनीं अनुमान केलें आहे; व एकंदर पुराव्याचा विचार करतां तेंच अनुमान बरोबर आहे असें आम्हांत वाटतें.

*महाभारत.

नंबर ३.

त्वयाच काव्यमित्युक्तं तस्मात्काव्यं भविष्यति ॥

—आदि० १-८२.

यश्चैनं शृणुयान्नित्यमार्षश्रद्धा समन्वितः ॥

—आदि० १-२६७.

राव ब. चिंतामणराव वैद्य यांच्या पुस्तकाच्या पूर्वार्धाच्या सहाव्या भागांत महाभारताचे आर्ष-महाकाव्य या दृष्टीनें परीक्षण केलेलें आहे. उपाख्यानें सोडून दिली, तरी काव्य या नात्यानेंही नुसत्या महाभारताची योग्यता फार मोठी आहे; आणि रा. वैद्य यांनीं महाकाव्य या नात्यानें त्याचें जसें परीक्षण केलें आहे, तसें पूर्वी कोणीही केलेलें आमच्या पाहण्यांत नाही. संस्कृतांत साहित्य व अलंकारशास्त्रावर काव्यप्रकाश, काव्यादर्श, साहित्यदर्पण, रसगंगाधर इत्यादि अनेक ग्रंथ

आहेत; व त्यांत 'रसात्मक काव्य' अशी काव्याची व्याख्या देऊन दृश्य, श्रव्य, वाच्य, व्यंग असे काव्याचे अनेक भेद करून काव्यदोष कोणते आणि काव्यगुण कोणते, रस किती प्रकारचे, वगैरेही पुष्कळ विस्तार आहे. परंतु इंग्रजीत ज्यास 'एपिक पोएम' म्हणतात, ज्याचें भाषांतर आर्ष-महाकाव्य' या शब्दांनीं आम्हीं केलें आहे, त्याचें स्वरूप काय, कालिदासादि प्रणीत महाकाव्यापासून तें कसे ओळखावें, याबद्दल साहित्यशास्त्रावरील ग्रंथांतून कोठेंही पारसा विचार केलेला दिसत नाहीं. साहित्यदर्पणाच्या सहाव्या परिच्छेदांत:—

सर्गबंधो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।

सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्त गुणान्वितः ॥

एकवंश भवाभूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।

शृंगारवीरशांतानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ॥

अंगानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसंघयः ।

इतिहासोभवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ॥ इ०

याप्रमाणें महाकाव्याची व्याख्या दिली आहे; व पुढें सदर काव्यांत सकाळ, सायंकाळ, ऋतु, मृगया, वगैरेचें वर्णन असावें असें सांगितलें आहे. पण हें लक्षण रघुवंश, शिशुपालवध, किंवा नैषध इत्यादि काव्यांसच अनुलक्षून असल्यामुळें महाभारत किंवा रामायण यासारख्या आर्षमहाकाव्याचें स्वरूप त्यानें चांगलें व्यक्त होत नाहीं. महाभारतादि काव्य व रघुवंशादि काव्य यांमध्ये "अस्मिनां पुनः सर्गा भवन्त्याख्यान संज्ञकाः" एवढाच काय तो भेद दिला आहे. परंतु हा भेद अगदीं क्षुल्लक आहे. रघुवंश, कुमारसंभव, शिशुपालवध, किरातार्जुनीय, किंवा नैषध यांच्यामध्ये आणि आर्षमहाकाव्यामध्ये जमीन-अस्मानाचें अंतर आहे; आणि ते एकांतील प्रकरणांस सर्ग म्हणतात व दुसऱ्यांतील प्रकरणांस आख्यान म्हणतात, असला किरकोळ भेद दाखवून व्यक्त करणें अशक्य आहे. साहित्यशास्त्रावरील आमच्या ग्रंथकारांस महाभारतादि ग्रंथांची योग्यता समजत नव्हती असें आमचें म्हणणें नाहीं; परंतु हीं ऋषिप्रणीत महाकाव्यें साहित्यशास्त्रावरील ग्रंथकारांच्या अधिकाराबाहेरचीं आहेत, अशी त्यांची समजूत असावी. कसेंही असो; शेंकडों अलंकारांमधील सूक्ष्म भेदांची नैय्यायिकरीतीनें ज्या साहित्यग्रंथांत चर्चा केलेली सांपडते, त्यांत 'आर्षमहाकाव्या'च्या लक्षणाबद्दल पारसा उद्गापोह कोठें आढळत नाहीं, हें खरे आहे. इंग्रजी वाङ्मयांतील साहित्यशास्त्रावरील ग्रंथांत ही उणीव भरून काढलेली आहे; आणि आर्षमहाकाव्य या नात्यानें महाभारताचें जें परीक्षण रा. व. वैद्य यांनीं केलें आहे त्यास आधारभूत म्हणून सदर काव्याचें लक्षण इंग्रजी साहित्यकारांच्या ग्रंथांवरूनच त्यास घ्यावें लागलें आहे. होमरचें 'ईलियड' हें पाश्चिमात्य राष्ट्रांतील पहिलें 'आर्ष महाकाव्य' होय; व ऑरिस्टोटलपासून तों आजपर्यंत अशा प्रकारच्या महाकाव्याच्या लक्षणांचा उद्गापोह होऊन साहित्यशास्त्र आर्नोल्ड यानें

“ ज्यांतील विषय, महार्थ, गहन आणि एकार्थसंगत असतो व ज्यांतील प्रधान पात्रे अत्युच्च कुळांत जन्मलेलीं असून धीरोदात्त असतात; व कथेंतील वस्तु रसानुकूल आणि श्रुतिसुख वृत्तांत कोठें संभाषणानें तर कोठें आख्यानरूपानें आणि कोठें आत्मगत भाषणानें सांगितलेली असते, तें आर्षमहाकाव्य होय. ” असें आर्ष महाकाव्याचें लक्षण बांधलें आहे. आमच्या मते हें लक्षण महाभारतास किंवा रामायणास लावण्यापूर्वी त्यांत बरींच सुधारणा केली पाहिजे. प्राचीन थोर ऐतिहासिक कुळांतील विभूतिमत् महात्म्यांचें धरोदात्त चरित्र ज्यांत सरस रीतीनें कथन केलें आहे, एवढेंच लक्षण दिल्यानें महाभारत ग्रंथाची योग्यता मोजली जात नाही किंवा त्या ग्रंथाच्या समग्र स्वरूपाचें वर्णनही होत नाही. रा. वैद्य म्हणतात त्या प्रमाणें उपाख्यानें महाभारतांतून काढून नुसतें भारती युद्धाचें कथानक शिल्पक ठेवलें तर आर्नोल्ड साहेबांनीं वर दिलेलें लक्षण त्यास लागू पडेल. पण महाभारताच्या उपाख्यानांतील भाग आणि भारतीय युद्धकथा यांच्या सध्यांच्या ग्रंथांत इतका एक जीव होऊन गेला आहे की, उपाख्यानें काढून नुसत्या भारतीय युद्धकथेचें महाकाव्य या दृष्टीनें परीक्षण करणे कोणासही प्रशस्त दिसणार नाही. पाश्चिमात्य ‘ एपिक ’ काव्याची आणि महाभारताची किंवा रामायणाची केवळ तुलना करावयाची असेल तर वरील आर्नोल्ड साहेबांचें ‘ एपिक ’ काव्याचें लक्षण स्वीकारल्यास चालेल; व रा. वैद्य यांनीं त्याच हेतूनें तें स्वीकारलें असावें असें आम्हांस वाटतें. तथापि, महाभारताचें काव्य या नात्यानेंही खरें स्वरूप लक्षांत येण्यास आर्ष महाकाव्याच्या आर्नोल्ड साहेबांच्या लक्षणापेक्षां अधिक व्यापक लक्षण आम्हांस बांधलें पाहिजे. आमच्या साहित्यकारांनीं तर हें लक्षण दिलेलें नाही; तेव्हां अर्थातच नवीन लक्षण तयार केलें पाहिजे. तथापि खुद्द व्यासांनींच महाभारतांत आपल्या ग्रंथाचें ठिकठिकाणीं जें वर्णन दिलें आहे, त्यावरून आर्षमहाकाव्याचें अशा प्रकारचें लक्षण बांधण्यास कोणासही फारशी अडचण पडणार नाही. महाभारतांत काय आहे, याचें वर्णन महाभारतकार व्यास यांचेपेक्षां अधिक चांगलें कोण देणार ? यास्तव व्यासांचाच आधार घेऊन व इंग्रजी साहित्य शास्त्रांतील आर्ष महाकाव्याची व्याख्या लक्षांत ठेवून आम्ही बहुतेक महाभारतांतील शब्दांनींच आर्ष महाकाव्याचें खालीं दिल्याप्रमाणें लक्षण बांधलों:—

महत्सु राजवंशेषु जातानां दिव्य कर्मणाम् ।

श्री विभूतिमतां वाऽपि प्राचीनानां महात्मनाम् ॥

चरितं कीर्त्यते यत्र पुण्यमेकार्थ संगतम् ।

इतिहास प्रधानार्थं शीलचारित्र्य वर्धनम् ॥

धीरोदात्तं च गहनं श्रव्यैर्वृत्तैरलंकृतम् ।

वाक्यजाति विशेषैश्च रसोत्कर्ष प्रपोषकैः ॥

अद्भुतार्थाः कथाः यत्र धर्मकामार्थ संश्रिताः ।

लोकयान्त्राक्रमश्चापि पावनः प्रतिपाद्यते ॥

विचित्रार्थं पदाख्यानं सूक्ष्मार्थं न्यायबुद्धितम् ।

रोमहर्षणकृत् काव्यमनेकसमयान्वितम् ।

महाकाव्यं वरिष्ठम् तन्महार्थं चार्थं संज्ञितम् ॥

या लक्षणांत आणि आर्नोल्डमाहेबांच्या लक्षणांत पुष्कळ फरक आहे हे वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. श्रुवंशादिक महाकाव्ये आणि 'एपिक' महाकाव्ये यांच्या कर्त्यांमध्येच प्रथमतः भेद असतो; व तो 'आर्ष' या पदाने फार चांगला दाखविला जातो. महाकाव्याचा कर्ता ऋषि म्हटला म्हणजे त्यासंबंधाने एकप्रकारची पूज्यबुद्धि उत्पन्न होते. काव्याच्या नायकासंबंधानेही असाच प्रकार आहे. काव्यांतील नायक केवळ मोठ्या वंशाचे व धीरोदत्त असून त्यांचे चरित्र लोकांत शील व चरित्र यांचे वर्धन करणारे असले पाहिजे. रा. वैद्य यांनी 'एपिक' काव्याच्या इंग्रजी लक्षणांतील हा दोष अखेरीस दाखविला आहे. 'एपिक' काव्यांत नैतिक तत्त्व कांहीं नसते; परंतु महाभारताची तशी स्थिती नाही, असे भारताच्या अखेरीस 'भारत सावित्री' म्हणून जे चार श्लोक आहेत, त्यांवरून स्पष्ट होतें, असे मोठ्या मार्मिक रीतीने रा. वैद्य यांनी प्रतिपादन केले आहे. 'आर्ष' काव्य जर देशांतील सामान्य लोकांच्या अंगी शौर्य, धर्म, अभिमान, उत्साह किंवा सत्यनिष्ठा यांची जागृति करणार नाही, तर त्या काव्याची योग्यता आज लोक मानतात तितकी कधीही मानली जाणार नाही. वरील लक्षणांत 'शीलचारित्र्य वर्धन' असे जें पद आहे, तें आमच्या पदरचे नाही; तर खुद्द व्यासांनीच आपल्या भारतास 'शीलवर्धन' असें एके ठिकाणी म्हटले आहे, व त्यावरून तें आम्हीं घेतलेले आह. पाश्चिमात्य लोकांच्या आर्षमहाकाव्यांत उपाख्यानांच्या रूपाने अद्भुत जुन्या कथांचा संग्रह केलेला नसतो. महाभारतांत तसा संग्रह आहे म्हणून महाभारतास वरील लक्षणांचा हा भाग जितका लागू पडतो, तितका पाश्चिमात्य आर्षमहाकाव्यास लागू पडणार नाही हे खरे आहे. पण आर्षमहाकाव्याचे आम्ही जें लक्षण बांधावयाचे तें प्रथमतः आमच्या महाकाव्यास लागू पडेल असेच असले पाहिजे. वरील लक्षणांतील शेवटच्या चार ओळी तर फार महत्त्वाच्या आहेत. व व्यासांचे महाभारत आणि होमरचे ईलियड यांजमध्ये भेद कोणता, हे त्यावरून चांगले होतें. या चार ओळींत 'लोकयात्राक्रम', 'सूक्ष्मार्थन्याय' 'अनेकसमयान्वित' आणि 'महार्थ' अशीं जीं पदे आहेत, तीं आम्हीं नवीं योजलेलीं नसून व्यासांच्या महाभारतांतीलच आहेत. प्राचीन थोर पुरुषांचे चरित्र ज्यांत वर्णन केलेले आहे ते काव्य वाचल्याने वाचकांचे शील व चरित्र वाढते, इतकेंच नव्हे तर काव्यांतील थोर पुरुषांवर संसारांत जेव्हां अनेक तऱ्हेचे प्रसंग (समय) येतात तेव्हां ते वर्तन कसे करितात हे ऐकून सामान्य लोकांनी आपला लोकयात्राक्रमही शुद्ध कसा ठेवावा, हे त्यांस कळून येते. त्याचप्रमाणे कोणतेही कर्म नीतिदृष्ट्या शुद्ध कीं अशुद्ध याचा निर्णय करण्याची संसारांत जेव्हां वेळ येते तेव्हां निर्णय

कसा करावा याचाही अशा प्रकारच्या महाकाव्यापासून राष्ट्रांतील लोकांस बोध होतो. आर्षकाव्य इतिहासप्रधान असावे, केवळ काल्पनिक नको असें लक्षण करण्याचा हेतुही हाच होय. साधारण महाकाव्यांत हा गुण नसतो; व म्हणूनच आर्ष-महाकाव्याचें लक्षण पुंरें होण्यास आमच्या मते अशा प्रकारच्या काव्याचा जो हा महत्त्वाचा शिक्षणात्मक भाग आहे, त्याचा सदर लक्षणांत अवश्य समावेश झाला पाहिजे. काव्यांतील वृत्ते किंवा वृत्त कानास गोड लागणारे आणि रसास अनुकूल असावे, याचाही जर 'एपिक' काव्याचे लक्षणांत आर्नोल्ड-साहेबांनी उल्लेख केला आहे तर सदर काव्य सूक्ष्मार्थन्यायानें युक्त, संसारांतील अनेक प्रसंगांचें द्योतक आणि पावन लोकयात्राक्रमाचे प्रतिपादक असावे या गोष्टींचाही त्यांत कां समावेश होऊं नये हें आम्हांस समजत नाही. पाश्चिमात्य आर्षमहाकाव्यांत हे गुण पूर्णपणें नसले तर त्यामुळे महाभारताची योग्यता कमी न होतां अधिक वाढते, हें आम्हीं लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

हें आर्ष महाकाव्याचें लक्षण झालें. महाभारतास हें लक्षण पूर्णपणें लागू पडतें हें आम्ही सांगावयास नकोच; कारण व्यासांच्याच शब्दांनीं हें लक्षण आम्हीं बांधलें आहे. तथापि आर्नोल्डसाहेबांच्या इंग्रजीलक्षणाप्रमाणें भारतांत 'एपिक' काव्याचे सर्व गुण आहेत, असें जें रा. वैद्य यांनीं प्रतिपादन केलें आहे त्यासंबंधानें दोन शब्द लिहिणें जरूर आहे. आमच्यामते रा. वैद्यांचें हें प्रतिपादन उत्तम साधलें असून सर्वांनीं तें एकवार वाचण्यासारखें आहे. सुमारे दोन वर्षांपूर्वी रा. व. वैद्य यांनीं पुण्याच्या वसंत व्याख्यानमालेत जें व्याख्यान दिलें होतें, त्याचा हाच विषय असून त्याचा सारांशही त्या वेळीं केसरींत प्रसिद्ध झाला होता. आर्नोल्डसाहेब म्हणतात कीं, आर्षमहाकाव्यांच्या कथानकांतील गोष्ट महत्त्वाची, गहन आणि एकार्थसंगत असली पाहिजे. भारतीय युद्ध, कीं ज्यांत हिंदुस्थानांतील त्या वेळच्या बहुतेक राजांनीं कोणत्या तरी पक्षास मिळून आपली करामत दाखविली, त्यापेक्षां अधिक महार्थक व काव्योपजीवि विषय दुसरा कोणता सांपडणार ? 'अनाश्रित्येदमाख्यानं कथा भुवि न विद्यते' असें जें सौतिने या महाकाव्याच्या कथानकाबद्दल म्हटलें आहे, तें अगदीं यथार्थ आहे. प्रधान पुरुषांच्या शीलवैचित्र्याबद्दल तर महाभारताचे हात धरणारे दुसरे काव्य क्वचित्च सांपडेल. युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन, कृष्ण, द्रौपदी, द्रोण, भीष्म यांच्या स्वभावाचीं व गुणाचीं चित्रे इतकीं सुरेख व ठळी आहेत कीं, हीं पात्रे महाभारत वाचणाऱ्या किंवा श्रवण करणाऱ्यांच्या डोळ्यापुढें मूर्तिमंत उभीं राहातात. महाकाव्यांतील प्रतिनायक किंवा त्यांचे सार्थादार मुख्य नायकाहून कमी दर्जाचे असले तरी एकंदरीत त्यांच्या तोडीचेच असल्याखेरीज काव्यांतील कथानकास जितकें उदात्त रूप यावे तितकें येत नाही, असा साहित्यशास्त्राचा सिध्दान्त आहे. मिल्टनच्या 'पाराडाईज लॉस्ट' काव्यांत सैतान हा ईश्वराचा प्रतिस्पर्धी खरा, पण त्याचे तोंडी 'स्वर्गांत दास्यत्व करण्यापेक्षां

नरकांत राज्य करणें बरें ' अशा प्रकारचें जें कांहीं उद्दाम उद्गार कवीनें घातले आहेत त्यामुळे वाचकांची मनोवृत्ति क्षणभर तरी या प्रतिपक्षाच्या बाजूची होऊन त्याच्या पराजयाबद्दल वाचकांस थोडाबहुत तरी खेद वाटतो. महाभारतांत आर्षमहाकाव्याचा हा गुण रामायणापेक्षांही चांगला साधला आहे. दुर्योधनाचें पांडवांशीं वैर होतें खरें; पण त्यानें आपलें राज्य चांगल्या रीतीनें चालविलें होतें व पुष्कळ प्रसंगीं त्याच्या तोंडीं अभिमानाची व आवेशाचीं जीं भाषणें घातलीं आहेत तीं ऐकून त्याच्याबद्दल वाचकांचे मनांत एकप्रकारची सहानुभूति उत्पन्न होते. यासंबंधानें रा. वैद्य यांनीं दिलेलें उदाहरण फारच मार्भिक आहे. भीमानें गदायुद्धाचे नियम मोडून मांडीवर प्रहार केल्यामुळे दुर्योधन रणभूमीवर पडला असतां त्याची निर्भर्त्सना करून भीम श्रीकृष्ण जेव्हा त्यास टोंचून बोळूं लागले, आणि पापकर्मकारी तूं आपल्या कर्माची फळे भोगतो आहेस असें म्हणाले तेव्हां दुर्योधनानें त्यांस दिलेलें उत्तर फारच बाणेदार आणि बहारीचें आहे. दुर्योधन म्हणतो:—

अधीतं विधिवद्भूः प्रशास्ता ससागरा ।
मूर्ध्नि स्थितमभिन्नाणां कोऽनु स्वततरो मया ॥
यदिष्टं क्षत्रबंधूनां स्वधर्ममनुपश्यताम् ।
तदिदं निघनं प्राप्तं कोऽनु स्वततरो मया ॥
देवार्हा मानुषा भोगा प्राप्ता असुलभा नृपैः ।
ऐश्वर्यं चोत्तमं प्राप्तं कोऽनु स्वततरो मया ॥
ससुहृत्सानुजश्चैव स्वर्गं गन्ताहमच्युत ।
यूयं विद्वत्संकल्पा शोचंतो वर्तयिष्यथ ॥

दुर्योधनाचे वरील उद्गार ऐकून सिद्ध गंधर्वांनीं त्याचे धन्यवाद गाडले आणि आकाशांतून त्याजवर पुष्पवृष्टि झाली व श्रीकृष्णासही लाज वाटली असें पुढें महाभारतांतच वर्णन आहे. यावरून दुर्योधनाचें हें उत्तर व्यासांच्या मतेही तारीफ करण्यासारखें होतें हें उघड आहे. रा. वैद्य म्हणतात कीं, यावरून जैमिनीचें भारतांत पांडवांपेक्षां कौरवांचीच अधिक प्रशंसा होती, अशी जी आख्यायिका आहे, ती संभवनीय दिसते. वरील दुर्योधनाच्या उत्तीस भीमाचें उत्तर या अध्यायांत नाहीं; पण एकदोन अध्यायांपूर्वी दिलेलें आहे. धृतराष्ट्र पुत्रांच्या अपराधांचा उल्लेख करून, भीम म्हणतो:—

‘ते नो हताः सगणाः सानुबंधाः । कामं स्वर्गं नरकं वा पतामः ॥’

म्हणजे “वैद्याचें निर्दलन करणें हें आमचें काम होतें तें आम्हीं केलें, आतां वाटेल तर आम्ही स्वर्गांत जाऊं किंवा नरकांत पडूं !” महाभारतांत ठिकठिकाणीं नायक किंवा प्रतिनायक यांच्या भाषणांतून अशाच प्रकारचे उद्दाम, स्पष्ट आणि अभिमानाचे उद्गार घातलेले आहेत. परशुराम आणि भीष्म यांच्या युद्धाच्या आरंभी परशुरामानें २१ वेळां निःक्षत्रिय पृथ्वी केल्याचा उल्लेख करून

भीष्मास धाक दाखविण्याचा जेव्हां प्रयत्न केला, तेव्हां भीष्मांनीं परशुरामास अशा खडखडीत जबाब दिला आहे कीं, “न जातवान् तदा भीष्मः तृणेषु ज्वलितं त्वया ।” यावरून महाभारतांतील संभाषणाचे भागांत स्पष्टोक्तीचा गुण अधिक व्यक्त होतो, व समयविशेषीं त्यांतील पात्रे आपल्याहून वयानें किंवा मानानें श्रेष्ठ अशा मनुष्यास खणखणीत जबाब देण्यास मार्गे पुढें पाहत नाहींत असें जें रा. वैद्य यांनीं म्हटलें आहे, तें किती यथार्थ आहे हें वाचकाच्या लक्षांत येईल. महाभारतांतील द्रौपदी, कुंती वगैरे स्त्रियांचें वर्तनही अशाच प्रकारें अत्यंत शुद्ध आणि उदात्त वर्णिलें आहे. द्रौपदीनें युधिष्ठिरास अनेक वेळा सणसणीत उपदेश केला आहे, व किरातार्जुनीयाच्या तिमच्या सर्गांत ‘जुहुधीह पावकं’ असें द्रौपदीच्या तोंडांत कवीनें वाक्य घातलेलें आहे. पांडवांच्या अर्गां कांहीं अवगुण नव्हते असें नाहीं. त्यांनीं द्यूत खेळावयास जावयाचे नव्हतें, किंवा द्यूतात लावलेले पण द्रौपदी वस्त्रहरणाची वेळ येईपर्यंत पाळावयाचे नव्हते, असे कित्येकांचें त्यांजवर आक्षेप आहेत तसेंच भीष्म-द्रोणांनीं द्रौपदीवस्त्रहरण चाललें असतां ‘अर्थस्य पुरुषो दासः’ असें म्हणून स्वस्थ बसणेंही योग्य नव्हतें, असेंही कांहींकांचें म्हणणें आहे. पण आमच्या मते अशा प्रकारच्या कमीपणानें काव्यांतील प्रधान पुरुषाच्या स्वभाववैचित्र्याची शोभा न जातां ती अधिक खुलते. सर्वांशीं निर्दोष असा जर काव्याचा नायक कल्पिला तर तो देवच होतो; आणि त्याच्या चरित्रापासून लोकांमध्ये महाकाव्याच्या लक्षणांत सांगितलेलें जें ‘शीलचरित्रवर्धन’ तें होत नाहीं. युधिष्ठिरादिक पात्रे कितीही तेजस्वी, अभिमानी, दृढनिश्चयी किंवा नीतिमान असलीं, तरी एकंदरीत तीं आमच्यापैकींच आहेत अशी भावना वाचकांच्या मनांत असल्याखेरीज महाकाव्यात वर्णिलेलें त्यांचें चरित्र वाचकांस जितकें मोहक, बोधप्रद, आनंदकारक आणि अनुकरणीय वाटावें तितकें वाटत नाहीं. भीमाचा उद्दामपणा, अर्जुनाचें कौशल्य, युधिष्ठिराची धर्मभीरुता, स्त्रीस्वभावास अनुसरून द्रौपदीचे अगांत असलेली नीतिमत्ता, धैर्य आणि ऐहिक वैभव भोगण्याची इच्छा, श्रीकृष्णाची कर्तबगारी, दुर्योधनाचा दुर्गभिमान किंवा कर्णाचें शौर्य आणि असूया हीं जीं आज दांन अडीच हजार वर्षे भरतवर्षातील आबाल-वृद्धांच्या तोंडीं बसून जाऊन त्यांच्या लोकयात्राक्रमास आधारभूत होऊन राहिलीं आहेत, त्यांतील बीज हेंच होय. पांडव धीरोदात्त व शूर असतील वा नसतील. बिल्हणानें म्हटल्याप्रमाणें त्यांचें यश रामाप्रमाणें आज चोहोंकडे विस्तृत होण्यास आणि दुर्योधनाचें रावणाप्रमाणें संकुचित होण्यास व्यासांचेंच महाकाव्य कारणीभूत झालें आहे. कवीच्या अनुग्रहाखेरीज मोठमोठ्या राजांचीही आठवण कशी नष्ट होते, याचें कल्हणानें “स्मृतिमपि न ते याति क्षमाप विना यदनुग्रहं । प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कवि कर्मणे ॥” असें जें वर्णन केलें आहे तें अगदीं यथार्थ आहे. महाकाव्यांतील प्रधान पात्रे ऐतिहासिक असावीत, अर्थात् तीं मोठ्या कुळांतील व वैभवशील असलीं तरी व्यवहारांतील असावीं, असें जें आर्ष-महाकाव्याच्या

लक्षांत म्हटलें आहे, त्यांतील बीजही वरील विवेचनावरून वाचकांचे लक्षांत येईल. प्रसंगानुसार नलयुधिष्ठिरासारखें धैर्यशाली महात्मे पुरुषही विपत्तींत गोंबले जातात; पण अशा प्रकारच्या विपत्तींत अशा महात्मांचें जें वर्तन असतें तेंच जगांतील लोकांस पुढें अनुकरणीय होतें. महाभारताच्या कथानकांतील प्रधान पुरुषांची किंवा देवादिकांची जी वर्णने आहेत तीं अशाच प्रकारचीं आहेत; आणि रा. ब. वैद्य यांनी आपल्या पुस्तकाच्या उत्तरार्धांत भारतकथेचा जो संक्षेप दिला आहे तोही कथेंतील अशा प्रकारचीं मासलेवाईक व मार्मिक स्थळे लक्षांत आणून दिला आहे. असो; यासंबंधानें वर्तमानपत्रातील लेखांत जास्त चर्चा करणें अशक्य आहे. ज्यांस अधिक माहिती पाहिजे असेल त्यांनी रा. वैद्य यांनी आपल्या ग्रंथांत दिलेली भारताची संक्षिप्त कथा नीट लक्षपूर्वक वाचावी म्हणजे झालें. थोडक्यांत एवढें सांगितलें म्हणजे बस आहे कीं, इंग्रजी ‘एपिक’ काव्याचें लक्षण घेऊन जरी महाभारताचें परीक्षण केलें तरीही त्यातील प्रमुख पात्रांचें स्वभाववैचित्र्य, त्यांचें समयोचित आणि स्पष्ट भाषण, उदात्त विचार, आणि अनेक प्रसंगीं त्यांनीं दाखविलेले धैर्य आणि नीतिमत्ता, किंबहुना एकंदर संविधानकाचें गांभीर्य आणि लौकिक अथवा व्यावहारिक महत्त्व या सर्व बाबतींत महाभारताचा नंबर जगातील सर्व आर्ष-महाकाव्यांत निःसंशय पहिला लागल्या-खेरीज राहणार नाही. पाश्चिमात्य ‘एपिक’ काव्याचा स्पष्ट हेतु शीलचारित्र्य-वर्धक नसतो, असा सदर काव्यांत आणि महाभारतांत असलेला जो भेद रा. वैद्य यांनी या भागाच्या अखेरीस दाखविला आहे, तोही सर्वांनीं-विशेषतः भरतभूर्मी-तील लोकांनीं-लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. नल, राम, युधिष्ठिरांचीं चरित्रे गाऊन किंवा ऐकून आपण क्षणभर करमणूक करून घ्यावी असा सदर काव्ये करणारांचा उद्देश नाही. देशांतील पुरुष आणि स्त्रिया यांचे आचार-विचार व वर्तन यांवर अशा पुरुषांच्या चरित्रांचा परिणाम झाला पाहिजे; आणि तो जर न होईल तर महाकाव्य करणाराचे व ऐकणाराचे श्रम फुकट होत. भारत-सावित्रीतील जो श्लोक या भागाच्या अखेरीस रा. वैद्य यांनी दिला आहे तोच आम्ही येथे घेतों; महाभारत संपूर्ण करून व्यास म्हणतातः—

उर्ध्व बाहुर्विरौम्येषः न च कश्चित् शृणोति मां ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मः किं न सेव्यते ॥

अशा प्रकारचे उद्गार जगांतील कोणत्याही आर्ष-काव्याच्या अखेरीस सांपडत नाहीत. भारत-सावित्रीचे चार श्लोक रोजच्या प्रातःस्मरणांत म्हणण्याची जी पुरातन वहिवाट आहे तिचें महत्त्व यावरून लक्षांत येईल. सारांश, केवळ “आर्ष-महाकाव्य” किंवा ‘एपिक’ काव्य या नात्यानें महाभारत सर्व काव्यांत श्रेष्ठ आहे. इतकेंच नव्हे तर आचार, व्यवहार, राजनीति, धर्म, अध्यात्म, प्राचीन

इतिहास वगैरे अनेक बाबतींत भारतीय लोकांचें महाभारत म्हणजे एक अनुपम व अश्वय्य ज्ञानभांडार होऊन राहिलें आहे.

*महाभारत

नंबर ४.

आहुः केचिन्न तस्यैते (पांडवाः) तस्यैते इति चापरे ।

अंतरे चैव संप्राप्ते कलिद्वारयोरभूत् ।

स्यमंत पंचके युद्धं कुरु पांडव सेनयोः ॥

—आदिपर्व.

महाभारत हें उत्तम काव्य असेल किंवा भारतीय ज्ञानाचा सर्व संग्रहही असेल, त्याबद्दल वाद नाही. पण कांहीं युगोपियन विद्वानांनीं असा प्रश्न काढला आहे कीं, भारतीय युद्धांतील पांच पांडव किंवा शंभर कौरव हे खरोखर ऐतिहासिक पुरुष नसून सद्गुण व दुर्गुण यांचीं कवींनीं निर्माण केलेलीं तीं रूपकें आहेत. युगोपियन लोकांनीं ही कल्पना आमच्या वाचकांस अपूर्व वाटेल यात संशय नाही. काव्य किंवा भारतीय युद्ध हीं खरीं मानावयाचीं आणि कौरव पांडव मात्र काल्पनिक मानावयाचे, हें म्हणणें आमच्या कानांस रुचत नाही; किंबहुना महाभारताच्या महत्त्वावर हा एक 'मूलेकुठारः' या न्यायानें 'भारवत्' आक्षेप आहे, असें भारतधर्मीयांस तरी निःसंशय वाटणार आहे. परंतु आम्ही त्यांस एवढें सांगतो कीं, ही कल्पना कितीही चुकीची असली तरी ती केवळ पाश्चिमात्य पांडितांनींच काढली आहे असें नाही. आमच्यापैकीही कित्येक पांडित 'पांडव' म्हणजे पंचप्राण आणि द्रौपदी म्हणजे 'शरीर' अथवा 'मनः पञ्चाणींद्रियाणि' या वाक्यास अनुसरून पांच पांडव म्हणजे पांच इंद्रियें आणि द्रौपदी म्हणजे मन, असें पांच पांडवांत एकपत्नी असल्याचे रूपकद्वारा समर्थन करितात ! जोंपर्यंत असले विचार केवळ कल्पनातरंगावरच हेलकावे खात असतात तोंपर्यंत त्यांच्या वाटेस जाण्याचें आपणांस कारण नाही; इतकेंच नव्हे तर एखादे वेळीं आपल्याही कल्पनेचा वारा सोडून या हेलकाव्याची आपणही भौज पाहण्यास हरकत नाही ! पण जेव्हां असले विचार ऐतिहासिक शीतीनें कारणे दाखवून मांडण्याचा प्रयत्न केला जातो, तेव्हा त्यांचें ऐतिहासिकरीत्याच निरसन करणें जरूर आहे. पाश्चिमात्य पांडितांचें पांडवांच्या ऐतिहासिक अस्तित्वावर जे आक्षेप आहेत ते अशाच प्रकारचे आहे; आणि एवढ्याचकरितां रा. वैद्य यांनीं आपल्या पुस्तकांत, "पांडव हे ऐतिहासिक पुरुष होते कीं नाही,"

असा प्रश्न करून त्याचा निर्णय उत्तगराधाच्या दुसऱ्या भागांत अस्तिपक्षी केला आहे. चिंतामणराव वैद्य यांचा हा निर्णय आम्हांस कबूल आहे; पण त्या निर्णयाचा कोटिक्रम जितका जोरदार व्हावयास पाहिजे होता तितका कांहीं गैरसम-जुतीमुळे रा. वैद्य यांस करतां आला नाही. यासाठीं सदर भागाचें येथे थोडें जास्त विवेचन करणें जरूर आहे.

पहिल्यानें वाचकांनीं ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं, ' महाभारत ग्रंथ ' आणि ' भारतीय युद्ध ' या दोन गोष्टी अगदीं स्वतंत्र आहेत. महाभारत युद्धाचे काळीं व्यास होते, त्या व्यासांनींच महाभारत आपल्या शिष्यांम सांगितलें, आणि तेंच वैशंपायनानें जनमेजयास व सौतीनें शौनकास कथन केलें; म्हणून महाभारत ग्रंथाचा काळ आणि भारतीय युद्धाचा काळ एकच आहे, कधीही भिन्न होऊं शकत नाही; अशी आमच्याकडील सामान्य लोकांची समजूत आहे. पण ही सम-जूत सूक्ष्म परीक्षणाचे कसोटीस टिकत नाही; हें या विषयावरील दुसऱ्या निबंधांत आम्हीं दाखविलेंच आहे. अशा दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे भारतीय युद्ध ही एक स्वतंत्र गोष्ट घेऊन तिचा विचार निराळा करावा लागतो; आणि महाभारत हा ग्रंथ निराळा मानून त्याच्या रचनेचा विचारही निराळा होतो. वर पांडवांच्या ऐतिहासिक अस्तित्वाबद्दल जो प्रश्न दिला आहे तो भारतीय युद्धाबद्दलचा आहे, ग्रंथाबद्दलचा नव्हे. महाभारत ग्रंथ झाला तेव्हां चांगी वेदांच्या संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक किंवा उपनिषदे उपलब्ध होती, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. कारण सर्वोप-निषदांचें सार गीतेत आहे, आणि वेदांचे चार विभाग करून व्यासांनीं ते आपल्या शिष्यास पढविले, असाही भारतांत उल्लेख आहे; इतकेंच नव्हे तर शांतिपर्वाच्या तीनशें सोळाव्या अध्यायांत

ततः शतपथं कृत्स्नं सारहस्यं ससंग्रहम् ।

चक्रे सपरिशेषं च हर्षेण परमेण हः ॥

याप्रमाणें पाहिलें ९ व मागाहूनचें ५ एकूण १४ कांडांनै शतपथ ब्राह्मण याज्ञवल्क्याने प्रसिद्ध केलें, असें म्हटलें आहे. आणि शांतिपर्वाच्या ३४२व्या अध्या-यांत यास्काचाही उल्लेख आला आहे. यावरून ब्राह्मणादि ग्रंथ झाल्यानंतर महा-भारतास इल्लीचें स्वरूप प्राप्त झालें असावें, असें उघड होतें. परंतु भारतीय युद्धाचा काळ किंवा पांडवांचें ऐतिहासिक अस्तित्व तेवढ्यावरून सिद्ध होत नाही. यासंबंधानें युरोपियन पंडिताची कोटी अशी आहे कीं, शतपथ ब्राह्मणांत व ऐतरेय ब्राह्मणांत पारीक्षित जनमेजयाचा स्पष्ट उल्लेख असून एकांत त्यानें इंद्रोत दैवाप शौनकाच्या साह्यानें अश्वमेध करून ब्रह्महत्या घालविली, व दुसऱ्यांत तुरकावषेय यानें त्यास महाभिषेक केला असें स्पष्ट सांगितलें आहे. हा पारीक्षित जनमेजय म्हणजे सदर पंडितांच्या मतें भारतीय युद्धांतील अर्जुनाचा पणतू अभिमन्यूचा नातू व पारीक्षिताचा पुत्र जनमेजय होय; आणि या जनमेजयाचा जर ब्राह्मणांत उल्लेख आहे आणि युधिष्ठिरादि पांडवांचा

नाहीं, तर सदर ब्राह्मणग्रंथ रचले गेले त्या काळीं अश्वमेध कर्ता जनमेजय पारीक्षित माहित होता, पण अश्वमेधकर्ता युधिष्ठिर माहीत नव्हता असे म्हणावे लागते. कारण अश्वमेधकर्त्या मोठमोठ्या राजांची नावे जर शतपथ ब्राह्मणांत आहेत तर युधिष्ठिराचें नांव त्यांत अवश्य यावयास पाहिजे होतें. आतां कोणी असे म्हणेल कीं, जनमेजयाचें नांव आहे तर युधिष्ठिराचें असलें काय आणि नसलें काय सारखेंच; पण यावर उत्तर असे आहे कीं, वैदिक ग्रंथ तोंडपाठ ठेवण्याचा प्रघात असल्यामुळे ते अधिक विश्वसनीय आहेत; व त्यांत युधिष्ठिराचें जर नांव नाहीं, तर जनमेजयाच्या पूर्वीचें पांडव कदाचित् कोणी तरी मागाहून कल्पिले असतील, आणि ते जनमेजयास जोडून महाभारताची कथा लिहिली गेली असेल. पाश्चिमात्य पंडितांच्या मते शतपथ ब्राह्मणादि ग्रंथ फार झाले तर ख्रिस्ती शकापूर्वी दहाव्या किंवा बाराव्या शतकांत लिहिले गेले असावेत. यांत युधिष्ठिराचें नांव नाहीं, आणि पाणिनीच्या सूत्रांत तें नांव आढळतें; तर वैदिक ब्राह्मण ग्रंथ आणि पाणिनीची सूत्रे यांच्या दरम्यानच्या कालांत कवींनीं काव्यनिक पांडव उत्पन्न केले असावे ! वैदिक ग्रंथांत अमुक एक गोष्ट नाहीं म्हणून ती वैदिककाळीं नव्हती, असें विधान करणें साहसाचें आहे. कारण या रीतीनें हजारों पशुपक्षी कीं ज्यांचीं नावे वेदांत नाहींत ते त्या काळीं नव्हतें असे म्हणावे लागेल. यावर पाश्चिमात्य पंडित असे उत्तर देतात कीं, ही कोटी खरी आहे; पण अश्वमेध कर्त्यांमध्ये जनमेजयाचें नांव शतपथ ब्राह्मणांत येतें, आणि त्याचा पूर्वज जो युधिष्ठिर त्याचें येत नाहीं, याची संगति या कोटीनें लागत नाहीं. मुळीं कोणाचीच नावे नसतीं तर गोष्ट निराळी. पण भारताप्रमाणें प्रसिद्ध असलेल्या अश्वमेधकर्ता सार्वभौम असा जो युधिष्ठिर तो वगळला जावा, आणि त्याच्या पणतूचा उल्लेख यावा, हें विसंगत दिसतें; व पांडव हे कोणी तरी मागाहून कल्पिले असावे अशा प्रकारचें कांहीं समाधान मानल्या-खेरीज निवाह लागत नाहीं ! युरोपियन पंडितांच्या कोटीचें स्वरूप लक्षांत येण्याकरितां ती आम्हां थोड्याशा विस्तारानें येथें सांगितली आहे. रा. वैद्य यांस ही कोटी नीट उलगाडली गेली नाहीं, असें त्यांच्या लेखांवरून दिसतें. त्यांचें असे मत आहे कीं, इंद्रोत दैवाप शौनकाच्या अनुग्रहानें ब्रह्महत्येचा दोष अश्वमेधानें घालविणारा शतपथ ब्राह्मणांतील जनमेजय आणि सर्पसत्र करणारा जनमेजय प्रायः एकच असावा; कारण शतपथ ब्राह्मणांत जनमेजयाचे उग्रसेन, श्रुतसेन आणि भीमसेन असे जे तीन बंधु सांगितले आहेत तेच सर्पसत्र करणाऱ्या जनमेजयाचे बंधू होते, असें आदिपर्वाच्या तिसऱ्या अध्यायाच्या आरंभी सांगितलें आहे. रा. वैद्य यांचें म्हणणें असें दिसतें कीं, जनमेजय हें नांव एखाद्या वंशवृक्षांत दोनदां येऊं शकेल; पण चारी भावांचीं नावे सारखीं असा प्रकार दोनदां होणें शक्य नाहीं. एतएव शतपथ ब्राह्मणांतील जनमेजय आणि सर्पसत्रकर्ता जनमेजय हे एकच होत. परंतु, शतपथ ब्राह्मणांत सांगि-

तलेलें ब्रह्महत्येचें पाप म्हणजे भारतीय युद्धांत मारलेले द्रोणाचार्य यांची हत्या धरतां येत नाहीं. सर्पसत्रकर्त्या जनमेजयानें अश्वमेध करणाऱ्या ब्राह्मणांस यज्ञांतील अश्व बेफाम झाल्यामुळें शिक्षा केली, असें हरिवंशांत सांगितलें आहे. पण ब्राह्मण शासनाची ही कथा शतपथ ब्राह्मणांत सांगितलेल्या ब्रह्महत्येच्या कथेच्या अनुरोधानें गैरसमजुतीनें मागून कोणी तरी रचली असावी, व याकरितां सौतीनें महाभारतांतून ती गाळून टाकली, असा रा. वैद्य यांच्या म्हणण्याचा रोख आहे. सारांश, रा. वैद्य यांच्यामते जनमेजय दोन नाहींत, एकच आहे; परंतु ब्रह्महत्या म्हणजे भारतीय युद्धांतील द्रोणवध नव्हे, आणि युधिष्ठिराचें नांव शतपथ ब्राह्मणांत नाहीं. एवढ्यावरून पांडव ऐतिहासिक नव्हते, हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण वैदिक ग्रंथांत सर्वांचीच नांवें सांपडलीं पाहिजेत असा नियम नाहीं. भारतांतील गोष्ट वाचतांनाही वाचकांचा अशा प्रकारचाच सहज ग्रह होतो.

आमच्या मते पाश्चिमात्य पंडितांचा वरील कोटीक्रम अगदीं लंगडा आहे. आणि शतपथ ब्राह्मणांतील जनमेजय व सर्प सत्रकर्ता जनमेजय एक मानल्यानें रा. वैद्य यांचें उत्तरही लंगडे पडलें आहे. शांतिपर्वाच्या १५० व्या अध्यायांत भीष्मानें युधिष्ठिरास परीक्षित जनमेजयाची गोष्ट सांगितली असून त्यानें इंद्रोप दैवाप शौनक याच्या कुपेनें अश्वमेध करून आपल्या ब्रह्महत्येचें पाप घालविलें, अशी पुढें कथा दिली आहे. भीष्म-युधिष्ठिर संवादांत ज्याचा उल्लेख होतो, तो जनमेजय अर्थात् युधिष्ठिराच्या पूर्वजांपैकी असला पाहिजे महाभारताच्या आदिपर्वांत एकदां ९४ व्या अध्यायांत व एकदां ९५ व्या अध्यायांत मिळून दोनदां पांडवांची वंशावळ दिली आहे. यांत ९४ व्या अध्यायात पांडवांच्या पूर्वजांत एक परीक्षित नांवाचा राजा सांगितला असून त्यास जनमेजय, उग्रसेन, भीमसेन वगैरे सात मुलगे होते असें वर्णन आहे अर्थात् हा परीक्षिताचा पुत्र (परीक्षित) जनमेजय युधिष्ठिराचा पूर्वज ठरतो; आणि त्यास उग्रसेनादि बंधूही होतें असें वर्णन आहे. ९५ व्या अध्यायांत युधिष्ठिराच्या पूर्वजांत जो परीक्षित म्हणून आहे त्यास सात पुत्र होते, असें वर्णन नसून फक्त भीमसेन नामक पुत्र होता असें सांगितलें आहे. परंतु दोन्ही अध्यायांची तुलना केली असतां युधिष्ठिराच्या पूर्वजांत एक परीक्षित नांवाचा राजा होता, व त्यास जनमेजय, भीमसेन आदिकरून मुलगे होते असें उघड होतें. अर्थात् हा जनमेजय निराळा आणि अर्जुनाचा नातू परीक्षित त्याचा मुलगा जनमेय निराळा, असे मानणें भाग आहे वंशावळींत एकच नांव अनेक येते; कारण आज्ञाचें नांव नातवास देण्याची आमच्यामधील वहिवाट फार प्राचीन आहे. दुर्योधनाचा बाप धृतराष्ट्र आणि युधिष्ठिराचा बाप पांडु यांच्या नांवांचीही त्यांच्या पूर्वजांच्या नांवांत द्विरुक्ति झालेली आहे. (आदि, अ. १४ श्लोक ५६) मग जनमेजयाच्याच नांवाची द्विरुक्ति होऊं या; पण त्याच्या भावांच्या नांवांचीही द्विरुक्ति कशी झाली ? पण आम्हांस यांत कांहीं अर्थ दिसत नाहीं. सर्प सत्रकर्त्या जनमेजयाचे उग्रसेन, भीमसेन आणि श्रुतसेन असे तीन बंधु होते, असें विष्णु-

पुराणाच्या ४ अंशांच्या २१ व्या अध्यायांत स्पष्ट लिहिलें आहे. यावरून महा-भारताच्या आदिपर्वाच्या तिसऱ्या अध्यायांत सर्पसत्रकर्त्या जनमेजयाचे जे बंधु सांगितले ते चुकीने सांगितलेले नाहींत असे उघड होतें आज्ञेचे नांव नातवास देण्याची जुनी परंपरा लक्षांत आणली म्हणजे आज्ञेच्या दोन बंधूंच्या नांवाची नातवांच्या दोन बंधूंच्या नांवांत द्विगुण होण्यास काहीं हरकत नाहीं. आतां प्रश्न एवढाच राहिला कीं, जनमेजय दोन होते, व पहिल्या जनमेजयाची ब्रह्महत्या अमुक प्रकारची होती, असा कोठें स्पष्ट उल्लेख आहे कीं, नाहीं ? रा. रा. त्रिविक्रम गुरुनाथ काळे यांनीं आम्हांस दाखविलेल्या त्यांच्या हस्तलिखित 'महा-भारत विचिकित्सं'त याचा खुलासा केला आहे. हरिवंशांत पहिल्या पर्वाच्या ३२ व्या अध्यायांत जनमेजयाचे पूर्वज त्यास सांगतांना (श्लोक १०४-१०५) :—

द्रावृक्षौ तव वंशेऽस्मिन् द्रावेव परिक्षितौ ।

भीमसेनास्त्र योराजन् ! द्रावेव जनमेजयौ ॥

असा स्पष्ट उल्लेख आहे. इतकेंच नव्हे तर दोनही जनमेजय परीक्षिताचे पुत्र म्हणजे 'परीक्षित' होते असें म्हटलें आहे. तेव्हां एक गोष्ट सिद्ध झाली कीं, परीक्षित जनमेजय दोन होते; एक युधिष्ठिराच्या पूर्वजांपैकीं व दुसरा त्याचा पणतु. आतां जो संदेह राहिला तो फक्त ब्रह्महत्येबद्दल होय. त्याचाही खुलासा हरीवंशांत (पर्व १ अध्या० ३०, श्लो-६-१६) यांत केलेला आहे. ययातीला इंद्रानें संतुष्ट होऊन एक दैदीप्यमान रथ दिला होता. हा रथ युधिष्ठिराच्या पूर्वजांपैकीं परीक्षित जनमेजयाचे वेळीं गार्ग्य ऋषीच्या शापानें नाहींसा झाला. तेव्हां या जनमेजयानें पुष्कळ बोलणाऱ्या गार्ग्याच्या मुलाचा वध केला; व त्यामुळे या जनमेजयाकडून ब्रह्महत्या घडली. मग तो जनमेजय 'लोहगंधी' (रक्ताच्या वासाचा, महाभारताच्या शांतिपर्वांत [अ. १५०] ही 'रुधिरस्येव ते गंधः' असें पद आहे) होऊन सर्वांनीं बहिष्कृत केल्यामुळे इकडे तिकडे हिंडूं लागला. पुढें तो इंद्रोत शौनकास शरण गेला; आणि शौनकानें अश्वमेध करून जनमेजयाचे ब्रह्महत्येचें पाप घालविलें. पुढें हा रथ उपरिचर वसूच्या वेळीं इंद्रानें संतुष्ट होऊन त्यास परत दिला; व जगसंधाला मारून तोच रथ भीमसेनानें वासुदेवास अर्पण केला. या कथेवरून इंद्रोत शौनकानें ब्रह्महत्येचे पाप घालविण्यासाठीं ज्या परीक्षित जनमेजयाकरितां अश्वमेध केला तो परीक्षित जनमेजय व ती ब्रह्महत्या, सर्पसत्रकर्त्या परीक्षित जनमेजयाहून आणि त्यानें आपल्या अश्वमेधांत तो यज्ञ समाप्त होत आला असतां ब्राह्मणास दिलेल्या शिक्षेहून भिन्न होती असें उघड होतें. शतपथ ब्राह्मणांत ज्या परीक्षित जनमेजयाच्या अश्वमेधाचा उल्लेख आहे, तो जनमेजय युधिष्ठिराचा पूर्वज मानला म्हणजे त्यांतील अश्वमेधकर्त्यांत युधिष्ठिराचें नांव कां नाहीं, याची सयुक्तिक उपपत्ति लागते. आणि त्यावरून उलट असा सिद्धांत काढतां येतो कीं, पांडव आणि भारतीय युद्ध शतपथ, ऐतरेय इ. ब्राह्मण ग्रंथांच्या कालानंतर झाले असले पाहिजेत. निदान एवढें तरी

निर्विवाद आहे की, याज्ञवल्क्यादिकांनीं ह्या ब्राह्मणग्रंथांस व्यवस्थित रूप देऊन ते प्रसिद्ध केले तेव्हां भारतीयुद्धाची कथा आंत घालणें अशक्य होतें. कसेही असो; भारतांतील व हरीवंशांतील जीं प्रमाणें वर दिलीं आहेत त्यांवरून दोन जनमेजय मानणें जरूर आहे; आणि त्याप्रमाणें दोन जनमेजय धरले म्हणजे युरोपियन पंडितांच्या वर दिलेल्या कौटिक्रमांत कांहींच अर्थ रहात नाही. भारतीय-युद्ध जर वैदिक ब्राह्मण ग्रंथांच्याकालानंतर झालें तर त्यांत त्याचा उल्लेख कोठून येणार ?

रा. रा. वैद्य यांच्या पुस्तकांत दुसरी एक अशाच प्रकारची चूक आहे; तिचा आज उल्लेख करून पुढील लेखांत त्यांनीं दिलेल्या भारतीय युद्धकालाचें विवेचन करूं. ही चूक गर्गाच्या कालाबद्दलची होय. गर्ग ज्योतिषी ख्रिस्ती शकापूर्वी १५० किंवा २०० वर्षे झाला असावा, असें रा. वैद्य यांनीं मद्रासेंतील मि. आयर यांचे ग्रंथावरून गृहीत घेतलें आहे. यास आधार ते असे देतात की, वृद्ध-गार्गी-संहिता म्हणून जो फलज्योतिषाचा ग्रंथ हल्लीं उपलब्ध आहे त्यातील युगपुराणांत अशोकाचा पणतू शालिशूक याचा उल्लेख असून पुढें यवन राजे अयोध्या घेतील असें म्हटलें आहे; पण शकराजांचा उल्लेख कोठे केलेला नाही. यावरून मि. आयर यांनीं असे अनुमान काढलें आहे की, शकराजाच्या पूर्वी गर्गानें आपला ग्रंथ केला असावा. मि. आयर यांनीं गृहीत धरलेली गोष्ट बरोबर असती, तर त्यानीं काढलेलें अनुमान बरोबर झालें असतें. पण गर्गसंहिता हा ग्रंथ आम्हीं पाहिला आहे; व त्यांत शालिशूकाचा वगैरे जेथें उल्लेख आहे त्याच्याच पुढें शकराजाचें वर्णन असून शेवटीं

विनष्टे शकराज्येच शून्या पृथ्वी भविष्यति ।

असा त्यांच्या नाशाविषयीं स्पष्ट निर्देश आहे. यावरून शकराजानंतर हल्लींच्या वृद्धगार्गीसंहिताचा हा भाग लिहिला असावा, असें जरूर मानावें लागतें. मॅक्स-मूलर यांचेही मत असेंच आहे. गर्गानें आपला ग्रंथ शककालानंतर लिहिला एवढें सिद्ध झाल्यावर ' आसन्मघासु मनयः ' इत्यादि वचनांचा अर्थ मि. आयर किंवा रा. वैद्य यांनीं केला आहे त्याहून निराळाच करावा लागतो. पण यासंबंधानें स्थलसंकोचास्तव आज जास्त लिहितां येत नाही.

* महाभारत

नंबर ५.

कुरुवंशांत दोन जनमेजय असून एक मानल्यानें आणि गर्गाच्या काला-संबंधानें चुकी केल्यामुळे रा. वैद्य यांच्या भारत युद्धकालाच्या अनुमानांत बराच

घोंटाळा झाला आहे, हे गेल्या अंकीं दाखविलेंच आहे. अशा प्रकारच्या आणखी दोन तीन चुका रा. वैद्य यांनीं केल्या आहेत. या चुका नीट लक्षांत आल्या-खेरीज भारतीय युद्धाचा रा. वैद्यांनीं जो काल ठरविला आहे तो बरोबर आहे किंवा नाही हे नीट समजावयाचें नाही. करितां युद्धाचा कालनिर्णय सांगण्यापूर्वी त्या चुका आज येथें देतो.

जनमेजयाप्रमाणेंच काश्मीरच्या गोनर्द राजाबद्दलही रा. वैद्य यांनीं केलेले विधान चुकीचें आहे. गोनर्दाचें नांव महाभारतांत सांगितलें नाही ही गोष्ट खरी आहे, पण हरिवंशांत असें स्पष्ट सांगितलें आहे कीं, जरासंधानें मथुरेवर स्वारी केली, तेव्हां त्याच्यातर्फें काश्मीरचा गोनर्द राजा लढण्यास आला होता. (हरिवंश विष्णु पर्व अ० ३८ श्लोक २०-२२). तेव्हां राजतरंगिणीमध्ये गोनर्द पांडवांचा समकालीन होता, असा जो उल्लेख आहे तो रा. वैद्य म्हणतात त्याप्रमाणें निराधार आहे, असें मानतां येत नाही. हरिवंशांत गोनर्दाचा जो उल्लेख आहे तो आणि राजतरंगिणींत गोनर्दपासून जे पुढें राजे सांगितले आहेत त्यांच्या कालाचा आणि भारतीय युद्धाच्या कालाचा मेळ कसा घालावयाचा याचा विचार पुढें करण्यांत येईल. काश्मीरच्या गोनर्दाचें नांव महाभारतांत नसलें तरी हरिवंशांत आहे एवढेच सध्यां सांगावयाचें आहे.

परंतु रा. वैद्य यांची याहीपेक्षां मोठी चूक म्हटली म्हणजे मेग्यास्थिनीस यांच्या ग्रंथांतील उताऱ्यावरून त्यांनीं जें अनुमान काढिलें आहे ती होय. किंबहुना भारतीय युद्धाचा काल ख्रिस्ती सनापूर्वी सुमारे ३००० वर्षेपर्यंतचा आहे असें दाखविण्यास रा. वैद्य यांनीं नवीन म्हणून जे प्रमाण पुढें आणिलें आहे तें मेग्यास्थिनीसच्या ग्रंथांतीलच होय. मेग्यास्थिनीस हा अलेक्झांडरनंतर कांहीं कालानें पाटलीपुत्र (पाटणा) येथें चंद्रगुप्ताच्या दरबारांत सेल्यूकसच्यातर्फें ग्रीक वकील या नात्यानें रहात होता. त्या वेळीं त्यानें हिंदुलोकांचा प्राचीन इतिहास व तत्कालीन स्थिति यांची बरीच माहिती गोळा करून ग्रीक भाषेंत एक पुस्तक लिहिलें होतें. मेग्यास्थिनीसचा हा ग्रंथ सांप्रत उपलब्ध नाही पण त्याच्या ग्रंथांतून इतर ग्रीक व ल्याटीन ग्रंथकारांनीं घेतलेले उतारे बरेच सांपडतात, आणि एकत्र केलेल्या सर्व उताऱ्यांचे इंग्रजी भाषांतर मि. मॅकफ्रिडल यांनीं प्रसिद्ध केलेलें आहे. मेग्यास्थिनीस यास जी माहिती मिळाली ती अर्थातच चंद्रगुप्ताच्या दरबारी असलेल्या विद्वान् गृहस्थाकडून किंवा शास्त्र्यांकडून मिळालेली असावी. परंतु मेग्यास्थिनीस यानेही माहिती देतांना ग्रीस देशांतील पौराणिक पुरुष आणि हिंदुस्थान देशांतील पौराणिक पुरुष यांच्या नांवांचा बराच घोंटाळा करून ग्रीक देशांतले आणि हिंदुस्थानांतले पौराणिक पुरुष एकत्र असावे असें दाखविण्याचा प्रयत्न केला असल्यामुळे त्यानें केलेलीं विधानें बरीच भ्रामक झालेली आहेत असो; मेग्यास्थिनीस याचें असें म्हणणें आहे कीं, हिंदुलोक डायोनिसोसपासून चंद्रगुप्तापर्यंत १५३ राजांच्या पिढ्या झाल्या व दरम्यान

६०४२ वर्षांचा काल गेला असें मानतात. तसेंच मथुरेमध्ये शौरसेन लोकांनीं पूज्य मानलेला हिरॉक्लिस हा डायोनिसॉसपासून १५ वा पुरुष होता. असें आपणस माहीत असल्याचें मेग्यास्थिनीस यानें लिहिलें आहे. या दोन वाक्यावर रा. वैद्य यांनीं बरीच टोलेजंग इमारत उभारली आहे. हिरॉक्लिस म्हणजे हर्क्यूलस हा ग्रीक लोकांच्या पुराणांत पहिला मोठा दैवी योद्धा कल्पिला आहे. पण मथुरेचा आणि शौरसेन लोकांचा त्याच्याशीं मेग्यास्थिनीसनें जो संबंध जोडला आहे त्यावरून वरील वाक्यांत हिरॉक्लिस या शब्दानें हरी किंवा श्रीकृष्णच अभिप्रेत असावा असें रा. वैद्य यांचें म्हणणें आहे व तें कांहीं गैरवाजवी दिसत नाहीं. आतां डायोनिसॉसपासून १५ वा श्रीकृष्ण आणि डायोनिसॉसपासून १५३ वा चंद्रगुप्त. तेव्हां अर्थातच श्रीकृष्णापासून चंद्रगुप्तापर्यंत $१५३ - १५ = १३८$ पिढ्या झाल्या. चंद्रगुप्ताचा काल ग्रीक इतिहासानें निश्चित झाला असून तो ख्रि. स. पूर्वी ३१२ वर्षे धरण्यांत येतो. याच्यापूर्वी १३८ पिढ्या श्रीकृष्ण; म्हणजे दर पिढीस सुमारे २० वर्षे धरिली तरी $१३८ \times २० = २७६०$ इतकीं वर्षे चंद्रगुप्ताच्यापूर्वी श्रीकृष्ण झाला असें निष्पन्न होतें. सारांश, चंद्रगुप्ताचा काल ख्रि. स. पूर्वी ३१२ वर्षे धरिला तर श्रीकृष्णाचा काल ख्रि. स. पूर्वी ३१२ + २७६० = ३०७२ वर्षे येतो आणि तो कलिकालाच्या आरंभाच्या जवळ येतो म्हणून ग्राह्य आहे असें रा. व. वैद्य यांनीं प्रतिपादन केलें आहे. ही कोटी रा. वैद्य यांनीं प्रथमच काढली असून नवीन आहे हें वर सांगितलेंच आहे.

आमच्या मतें हा कोटिक्रम चुकीचा आहे. मेग्यास्थिनीस यानें १५३ पिढ्यांस ६०४२ वर्षे लागलीं असें लिहिलें आहे म्हणजे सरासरीनें दर पिढीस सुमारे ४० वर्षे पडतात; आणि ४० वर्षांची एक पिढी या मानानें १३८ पिढ्या धरल्या म्हणजे श्रीकृष्णास चंद्रगुप्तापूर्वी $१३८ \times ४० = ५५२०$ वर्षे मागे घालावें लागतें. अशा रीतीनें गणित केलें म्हणजे श्रीकृष्णाचा काल ख्रि. पू. ३१२ + ५५२० = ५८३२ वर्षे येतो. म्हणजे कलियुगाच्या आरंभापूर्वी सुमारे २८०० वर्षे श्रीकृष्ण किंवा पांडव झाले असें मानावें लागतें. रा. वैद्यांनीं दर पिढीस सुमारे २० वर्षे धरून हा विरोध टाळला आहे. पण त्यामुळे दुसरा एक निराळाच विरोध उत्पन्न होतो, हें त्यांच्या लक्षांत आलें नाहीं असें वाटतें. कारण वीस वीस वर्षांच्या १३८ पिढ्या मोजल्या म्हणजे त्या सोडून डायोनिसॉसपासून श्रीकृष्णापर्यंत १५ पिढ्यांस ६०४२ - २७६० = ३२८२ वर्षे धरावीं लागतात. अर्थात् अशा रीतीनें या १५ पिढ्यांतील प्रत्येक पुरुष २०० किंवा २२५ वर्षे राज्य करीत होते असें मानावें लागतें! या विरोधाचें समाधान कसें करावयाचें, हें आम्हांस समजत नाहीं. डायोनिसॉसपासून श्रीकृष्णापर्यंत १५ पिढ्या दीर्घायु (दर एक २०० वर्षांची) आणि श्रीकृष्णानंतर कलिकालास सुरवात झाल्यामुळे पुढील १३८ पिढ्या अल्पायु (दर

एक २० वर्षांची) झाल्या असें तरी एक मानिलें पाहिजे; अथवा मेग्यास्थिनीस यानें दिलेल्या पिढ्या घेऊन त्यानें सांगितलेली वर्षसंख्या अजिबात सोडून दिली पाहिजे; दुसरा मार्ग नाही.

वरील हिशेबावरून रा. वैद्य यांची या कार्मी कांहीं तरी चूक झाली आहे हें उघड आहे. ही चूक म्हणजे डायोनिसिऑस हा कोण हें त्यांनीं प्रथमतः ठरविलें नाही ही होय. मद्रासचे मि. अय्यर असें म्हणतात कीं, डायोनिसिऑस म्हणजे इश्वाकू. आतां पुराणांत पाहिलें तर त्रेतायुगीं इश्वाकूपासून रामापर्यंत ६२ पिढ्या होतात; द्वापारांत कुशापासून बृहद्वलापर्यंत ३५; आणि कलियुगात जरासंधापासून शेवटच्या नंदापर्यंत ५०; मिळून एकंदर इश्वाकूपासून नंदाच्या अखेर किंवा चंद्रगुप्तापर्यंत १४७ पिढ्या येतात. पुराणांत दिलेल्या या पिढ्या आणि मेग्यास्थिनीस यानें दिलेल्या १५३ पिढ्या यांजमधील अंतर फार थोडें आहे. तेन्ना ३०००, द्वापर २०००, आणि परिक्षितीपासून नंदापर्यंत १०१५ वर्षे धरिलीं म्हणजे एकंदर वर्षांची संख्याही ६०१५ म्हणजे मेग्यास्थिनीसनें सांगितलेल्या संख्येपेक्षां २७ वर्षांनीं कमी येते. अर्थात् डायोनिसिऑस म्हणजे इश्वाकू धरावा, असें जें मि. अय्यर यांचें म्हणणें आहे, तें बरेंच सयुक्तिक दिसतें. डायोनिसिऑस हें नांव हिरॉक्लिस या नांवाप्रमाणेंच ग्रीक लोकांच्या प्राचीन पौराणिक पुरुषाचें आहे; आणि मेग्यास्थिनीस यानें तें हिंदु लोकांच्या कोणत्या तरी प्राचीन पौराणिक पुरुषास समानार्थक म्हणून लाविलें आहे. करितां, हिरॉक्लिस याचा अर्थ जसा मथुरेच्या संदर्भावरून निश्चित केला, तसाच डायोनिसिऑसचाही अर्थ निश्चित करण्यास कांहीं साधन आहे कीं काय हें पाहणें जरूर आहे. पण मि. अय्यर किंवा रा. ब. वैद्य यांपैकी कोणीही हा संदर्भ पाहिलेला नाही. मेग्यास्थिनीस एके ठिकाणीं असें म्हणतो कीं, “ डायोनिसिऑस याचा ‘स्पटेंबस (Spatembas) नांवाचा एक सहचर असून या स्पटेंबसास बौध्य (Boudyas) नांवाचा एक पुत्र होता; व तो त्याच्यानंतर गादीवर आला. ” (मॉक् किंडल, पृ. २००) येथे बौध्य म्हणजे गौतमबुद्ध ध्यावा असें कांहीं इंग्रज म्हणतात; पण मग गौतम बुद्धापासून चंद्रगुप्तापर्यंत (सुमारें ३९० वर्षांत) १५० पिढ्या मानाव्या लागतात. अर्थात् ही कल्पना चुकीची आहे. हिंदु लोकांच्या प्राचीन पौराणिक राजवंशांत मनूची कन्या इला इचा बुधार्शी विवाह होऊन त्यांच्या पोटीं पुरूरवा जन्मला असें वर्णन आहे. आतां डायोनिसिऑस हा प्रथमपुरुष, आणि त्याच्यामागे बौध्य दुसरा व पुढें चंद्रगुप्तापर्यंत १५० पिढ्या, मेग्यास्थिनीस देतो हें लक्षांत आणिलें म्हणजे सोमवंशाचा पहिला पुरुष बुध हाच मेग्यास्थिनीसनें सांगितलेला बौध्य पदानें विवक्षित आहे असें मानावें लागतें. बुध किंवा इला यांच्या मागचा पुरुष मनु होय, व त्यासच स्पटेंबस (स्वयंभू?) असें म्हटलें असावेंसें वाटतें. मनूच्या किंवा स्पटेंबसच्या मागचा पुरुष डायोनिसिऑस म्हणजे दाक्षायणीचा पुत्र

आदित्य घ्यावा लागतो. यावरून आदित्यापासून चंद्रगुप्तापर्यंत १५३ पिढ्या झाल्या व ६०४२ वर्षे गेलीं असा मेग्यास्थिनीसच्या म्हणण्याचा आशय होता असें दिसून येते.

परंतु रा. वैद्य असें विचारतील कीं, या कोटिक्रमानें डायोनिर्सोस म्हणजे इक्ष्वाकूचा आज्ञा आणि मनूचा बाप आदित्य घेतला तर सूर्यवंशाच्या मूळ पुरुषापासून चंद्रगुप्तापर्यंत मेग्यास्थिनीस यानें पिढ्या सांगितल्या असाव्या हें जुळतें; पण हिरॉक्लिस म्हणजे जर श्रीकृष्ण तर डायोनिर्सोस किंवा आदित्यापासून श्रीकृष्ण हा १५ वा पुरुष होता असें जें मेग्यास्थिनीस यानें कंठरवानें सांगितलें आहे त्याची वाट काय ? प्रश्न बरोबर आहे; आणि त्यास उत्तरही पण महाभारतांतच यथार्थ दिलें आहे. अनुशासन पर्व, अ. १४७ (कलकत्ता प्रत) यांत श्रीकृष्ण मानववंशांत उत्पन्न झाला असें सांगून दाक्षायण्य आदित्यापासून श्रीकृष्णापर्यंत—आदित्य, मनु, इला (बुध), पुरूरवा, आयु, नहुष, ययाति, यदु, कोष्टा, वृजिनीवान्, उषद्र, चित्ररथ, शूर, वसुदेव, आणि श्रीकृष्ण—अशा १५ च पिढ्या दिल्या आहेत.

यावरूनही डायोनिर्सोस कोण होता, याचा सहज निर्णय होतो. दक्षाची कन्या जी दाक्षायणी तिच्यापासून आदित्य झाला आणि आदित्यापासून मनु व मनूपासून इला (बुध) अशी एक परंपरा आहे. दुसरी परंपरा यदुवंशाची होय. या परंपरेप्रमाणें आदित्यापासून श्रीकृष्ण १५ वा येतो. या दोन परंपरांची मेग्यास्थिनीस यानें दिलेल्या डायोनिर्सोस स्पटॅबस, बुध ही एक व डायोनिर्सोसपासून श्रीकृष्ण १५ वा ही दुसरी, या दोन परंपरेशीं तुलना केली म्हणजे डायोनिर्सोस कोण याचा बिलकूल संदेह राहत नाही. आमच्या पुराणांत मनु दोन आहेत; एक स्वायंभव दुसरा वैवस्वत. पण हा भेद लक्षांत न आल्यामुळे मेग्यास्थिनीस यानें वैवस्वत मनूसच स्वायंभव (स्पटॅबस) म्हटलें असावें, असें वाटतें. कसेंही असो; बुधापासून मागे तिसरा व श्रीकृष्णापासून मागे पंधरावा असा पुरुष आमच्या पुराणांप्रमाणें विवस्वान् आदित्य हाच होय. सूर्यवंशाचा मूळ पुरुषही हाच आहे. व म्हणून डायोनिर्सोस म्हणजे इक्ष्वाकु घेण्यापेक्षां विवस्वान् आदित्य मानणें अधिक सयुक्तिक आहे. इक्ष्वाकु हा मनूचा मुलगा व आदित्याचा नातु होय. करतां इक्ष्वाकूपासून नंदापर्यंत ज्या १४७ पिढ्या पुराणांत सांगितल्या आहेत, त्या आदित्यापासून मोजल्या असतां १४९ होतात. ही संख्या मेग्यास्थिनीसनें सांगितलेल्या १५३ पिढ्यांपेक्षां दोन चार पिढ्यांनींच काय ती कमी येते. सारांश, कोणत्याही दृष्टीनें पाहिलें तरी डायोनिर्सोस म्हणजे विवस्वान् आदित्य हेंच अनुमान अधिकाधिक दृढ होतें.

आतां रा. वैद्य यांनीं जी चूक केली आहे तिच्याकडे वळूं. डायोनिर्सोसपासून श्रीकृष्ण १५ वा आणि डायोनिर्सोसपासून चंद्रगुप्त १५३ वा; म्हणून श्रीकृष्णापासून चंद्रगुप्त १३८ वा असें त्यांनीं अनुमान केलें आहे. आपण हाच

न्याय जर महाभारतांत सांगितलेल्या सूर्यचंद्रवंशांच्या पिढ्यांस लावला, तर रा. वैद्य यांच्या कोटिक्रमांतील दोष कोणाच्याही ताबडतोब लक्षांत येईल. महाभारताच्या आदिपर्वांत ९४ व्या व ९५ व्या अध्यायांत वैवस्वत मनूपासून पांडवापर्यंतच्या दोन निरनिराळ्या वंशावळी दिल्या आहेत. या दोन निरनिराळ्या वंशावळी कां, हा प्रश्न स्वतंत्र आहे; कदाचित् या दोन भिन्न वंशावळी दोन निरनिराळ्या ग्रंथांतून घेतल्या असतील; किंवा दोन निरनिराळ्या परंपरेच्या आधारेनं दिल्या असतील. कसेही असो; ९४ व्या अध्यायांतील वंशावळीप्रमाणें विवस्वान् आदित्यापासून पांडव ३० वे येतात; आणि ९५ व्या अध्यायांतील वंशावळीप्रमाणें ४५ येतात. म्हणजे महाभारतांतच पांडवांच्या दोन वंशावळींमध्ये १५ पिढ्यांचा फरक आहे. हाही फरक आपण तूर्त सोडून देऊन विवस्वान् आदित्यापासून पांडव ३० वे आहेत असेंच गृहीत धरून चालूं. श्रीकृष्ण विवस्वान् आदित्यापासून १५ वे आहेत, याबद्दलचा महाभारतांतील उल्लेख वर आलाच आहे. श्रीकृष्ण आणि पांडव जर समकालीन होते तर विवस्वान् आदित्यापासून श्रीकृष्ण १५ वे कां आणि पांडव ३० वे कां, असा सहज प्रश्न उत्पन्न होतो. इतकेंच नव्हे तर इक्ष्वाकूपासून दाशरथी रामापर्यंत कित्येक पुराणांत ६२ पिढ्या दिलेल्या आहेत; आणि राम तर कृष्णाच्या पूर्वीचे. तेव्हां या पिढ्यांचा मेळ कसा घालावयाचा? रा. वैद्य यांची कोटी स्विकारली तर आदित्यापासून श्रीकृष्णाची पंधरावी पिढी, म्हणून पांडवांच्या तितक्याच पिढ्या झाल्या; आणि पांडव रामावतारापूर्वी झाले असे मानावे लागेल ! किंबहुना विवस्वान् आदित्यापासून पांडव जर ३० वे किंवा ४५ वे असा स्पष्ट उल्लेख आहे, तर पांडवांपूर्वीही श्रीकृष्ण १५ पिढ्या झाले असे मानणें भाग येईल ! हें अनुमान चुकीचें आहे हें सांगावयास नकोच. आणि जर चुकीचें आहे तर डायोनिसॉसपासून मोजलेल्या दोन शाखेच्या पिढ्यांसही तोच न्याय लागू केला पाहिजे. मेग्यास्थिनीस यानें आपण होऊन हिंदुलोकांच्या पुराणाचें अध्ययन केलें नव्हतें. त्यास हिंदुस्थानासंबंधानें जी माहिती मिळाली ती जशीच्या तशीच त्याने आपल्या ग्रंथांत दिली आहे. उदाहरणार्थ, कर्णप्रावरण, (कानाचें पांघरुण घेऊन निजणारे) किंवा एक पाद (एक पायाचे) लोक हिंदुस्थानांत आहेत, असें मेग्यास्थिनीसनें लिहिलें आहे; व त्याबद्दल युरोपांतील इतर ग्रंथकारांनीं त्यास नांवेही ठेविलीं आहेत. पण यांत मेग्यास्थिनीसचा काय दोष ? महाभारतांतही कर्णप्रावरण आणि एकपाद लोक युधिष्ठिराचे राजसूय यज्ञाचे वेळीं हजर होते असें वर्णन आहे व ते मेग्यास्थिनीस यास कोणी सांगितल्यावरून त्यानें आपल्या ग्रंथांत या लोकांचीं नांवे दाखल केलीं असावीं. राजांच्या पिढ्यांसंबंधानेंही मेग्यास्थिनीस यानें आपली माहिती अशाच प्रकारें मिळविली असावी. डायोनिसॉस हें नांव मेग्यास्थिनीसचें आहे; म्हणजे सर्वांचा मूळपुरुष म्हणून जो कोणी हिंदुलोकांनीं मेग्यास्थिनीस यास सांगितला त्यास त्यानें आपल्या भाषेत डायोनिसॉस असें म्हटलें. या मूळ पुरुषापासून बुध

दुसरा व श्रीकृष्ण १५ वे, आणि चंद्रगुप्त १५३ वा अशी माहिती मेग्यास्थिनीस यास मिळाली; व प्रायः जशीच्या तशीच त्याने आपल्या ग्रंथांत नमूद केली. पण डा-योनिऑसपासून श्रीकृष्ण १५ वे, म्हणून पांडवही १५ वेच असले पाहिजेत, असें एवढ्यावरून अनुमान करणें अगदीं धाडसाचें काम होय. कारण, पुराणांत ज्या पुरुषापासून श्रीकृष्ण १५ वे सांगितले आहेत त्याच पुरुषापासून पांडव ३० वे किंवा ४५ वे आहेत असें म्हटलें आहे. ह्या पिढ्यांचा मेळ बसत नाही, हें खरें आहे; पण तेवढ्यावरून त्यांपैकीं श्रीकृष्णांची पिढी खरी असें धरून त्या-वरून पांडवांचा काल निश्चित करणें अगदीं गैरशिस्त आहे. पांडवांपूर्वी किंवा श्रीकृष्णापूर्वी मानवी सृष्टीची उत्पत्ति होऊन पंधराच पिढ्या झाल्या होत्या काय ? नाही. . मग डायोनिऑसपासून श्रीकृष्ण १५ वा सांगितला म्हणून त्यावर पांडवांच्या कालाची इमारत रचणें अप्रशस्त नव्हे काय ? मेग्यास्थिनीस यानें डायोनिऑसपासून हिरॉक्लिस १५ वा पुरुष होता असें कां म्हटलें याची उपपत्ति जर आतां आपणांस महाभारतांत सांपडत आहे, तर उगाच आडरानांत शिरण्यांत कांहीं अर्थ नाही. डायोनिऑसपासून श्रीकृष्णाची शाखा व डायोनिऑसपासून चंद्रगुप्तापर्यंतची वंशावळ या दोनही अगदीं स्वतंत्र आहेत. आणि त्यामुळे एकी-वरून दुसरीत उडी मारणें कधीही योग्य होणार नाही. रा. वैद्य यांनीं काढलेली ही नवी कोटी अशा तऱ्हेनें लंगडी पडली म्हणजे त्यांनीं भारतीय युद्धाच्या व पांडवांच्या कालासंबंधानें केलेलें अनुमानही सोडून घावें लागतें, पण स्थलसंकोचा-स्तव त्याचा विचार करणें आज तहकूब ठेवणें भाग आहे.

*महाभारत

नंबर ६.

जनमेजय एकच झाला होता असें मानून आणि गर्ग शककालापूर्वी झाला होता असें कल्पून रा. ब. वैद्य यांनीं जीं अनुमानें काढली आहेत. तीं बरोबर नाहीत; व मेग्यास्थिनीसनें श्रीकृष्णाच्या पिढ्यांबद्दलची जी माहिती दिली आहे त्यावरून रा. ब. वैद्य म्हणतात तसें अनुमान निघत नाही हें पूर्वीच्या लेखांतून आम्हीं दाखविलेंच आहे. मेग्यास्थिनीस आपणास श्रीकृष्णाच्या पिढ्यांबद्दलची माहिती हिंदु लोकांकडूनच मिळाली असें स्पष्ट म्हणत आहे, आणि विवस्वान् आदित्यापासून श्रीकृष्णापर्यंत पंधरा पिढ्या होतात. ही माहिती भारत व हरिवंश

यांखेरीज इतरत्र दिलेली आढळत नाही. अर्थात् मेग्यास्थिनीसच्या लेखावरून जर कांहीं अनुमान करावयाचें असेल तर तें हेंच की, त्याच्या वेळीं भारत ग्रंथ प्रचलित असून त्यास सदर ग्रंथावरूनच तत्कालीन पंडितांनीं पूर्वीच्या राजाची माहिती दिली असावी. मेग्यास्थिनीसनें दिलेल्या कर्णप्रावरणादि लोकांच्या माहितीवरूनही हेंच अनुमान दृढ होतें. यापेक्षां जास्त पुढें जाऊन १५३ नांत १५ पिढ्या वजा घालून पांडवांचा काल मेग्यास्थिनीसच्या म्हणण्यावरून ठरविणें अगदीं चुकीचे होय. विवस्वान् आदित्यापासून पांडवांच्या आणि श्रीकृष्णाच्या पिढ्या खुद्द महाभारतांतच दिलेल्या आहेत, व त्यासंबंधानें जें अनुमान रा. ब. वैद्य यांनीं केलें नाहीं तेंच अनुमान मेग्यास्थिनीसच्या माहितीवरून करणें आम्हांस वाजवी दिसत नाहीं. आदित्यापासून श्रीकृष्णाच्या पंधरा पिढ्या होतात हें सांगावयास आम्हांस मेग्यास्थिनीस नको. ही माहिती महाभारतांत आहे. तिचा मेळ पांडवांच्या पिढ्याशीं कसा घालावयाचा एवढाच काय तो प्रश्न आहे व त्याचा उलगडा रा. ब. वैद्य म्हणतात त्याप्रमाणें होऊं शकत नाहीं.

असो; शतपथ ब्राह्मणांतील जनमेजयाचा उल्लेख, गर्गाचा काल आणि मेग्यास्थिनीसची माहिती यावरून रा. ब. वैद्य यांनीं काढलेलीं अनुमानें चुकीचीं ठरली म्हणजे भारती युद्धाच्या कालासंबंधानें त्यांनीं जें अनुमान काढलें आहे तेंही विश्वासनीय म्हणता येत नाहीं. चिंतामणरावजींनीं असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे की, भारती युद्ध कलियुगाच्या आरंभीं झालें. कलियुगाची हल्लीं म्हणजे शके १८२७ सालीं गतवर्षें ५००६ आहेत; म्हणजे शालिवाहन शकापूर्वी ३१७९ व्या वर्षीं भारती युद्ध झालें असें रा. ब. वैद्य यांचें म्हणणें आहे. हाच काल ख्रिस्ती सनाच्या पद्धतीनें मोजला असतां ख्रिस्तापूर्वी ३१०१ व्या वर्षीं येतो. आमच्या ज्योतिषग्रंथकारांची सामान्य समजूत अशी आहे की, कलियुगाच्या आरंभापासून ३०४४ वर्षें युधिष्ठिर शक चालत होता, पुढें १३५ वर्षें विक्रम शक चालू झाला. हीच परंपरा खरी असावी व कलीच्या आरंभीं पांडव झाले म्हणून त्यांस होऊनही आतांपर्यंत ५००६ वर्षें झालीं असावीं असें रा. ब. वैद्य यांनीं प्रतिपादन केलें आहे; व त्याच्या पुष्ट्यर्थ मेग्यास्थिनीसची माहिती व गर्गाचा काल वगैरे प्रमाणें दिलीं आहेत. हीं प्रमाणें लंगडी आहेत किंबहुना चुकीचीं आहेत हें पूर्वी दाखविलेंच आहे. आतां मुख्य गोष्टीकडे म्हणजे कलियुगाच्या कालाकडे वळूं.

अलीकडे मि. आय्यर, प्रो. रंगाचार्य आणि कांहीं युरोपियन गृहस्थ यांनीं जी माहिती गोळा केली आहे त्यावरून कलिकालाच्या गणनेसंबंधानें आमच्या ज्योतिषांनीं पुष्कळ घोंटाळा केला आहे असें नजरेस येतें. शालिवाहन शकापूर्वी ३१७९ किंवा विक्रम शकापूर्वी ३०४४ वर्षें युधिष्ठिर शक चालू होता यास विश्वसनीय असें कोणतेंच प्रमाण अद्याप सांपडलें नाहीं. शालिवाहन शकापूर्वीच्या दोन तीन शतकांतले शिलालेख सध्यां उपलब्ध झालेले आहेत. पण

त्यांत युधिष्ठिर शकाचा कोठेही उल्लेख नाही. तत्पूर्वीचे 'काल' म्हटले म्हणजे महावीर व बौद्ध यांचे होत. युधिष्ठिर शक किंवा काल जर खरोखरच विक्रमापूर्वी ३०४४ वर्षे चालू होता तर त्या कालाचा उल्लेख मागच्या कोणत्या तरी ग्रंथांत असावयास नको होता काय ? परंतु तसा उल्लेख कोठेही सांपडत नाही. अशा स्थितीत युधिष्ठिर शकाची ३१७९ वर्षे गेल्यावर शालिवाहन शक सुरू झाला असा निर्णय प्रथमतः कोणी व कसा केला हा प्रश्न सहज उद्भवतो. शालिवाहन शक सुरू झाला त्यावेळी युधिष्ठिर शकाची ३१७९ वर्षे झाली होती हे ज्ञान ज्योतिष्यांस तत्कालीन प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीवरून झाले किंवा अनुमानाने झाले असा प्रश्न आहे. वस्तुस्थितीवरून झाले म्हणावे तर त्यास कांहीं आधार सांपडत नाही, इतकेच नव्हे तर शालिवाहनाच्या दुसऱ्या शतकांत झालेल्या गर्गाने शालिवाहान शकापूर्वी २५२६ व्या वर्षी युधिष्ठिर झाला असे लिहिले आहे ! काश्मीरचा इतिहास लिहिणारे कल्हण पंडित या दोन गोष्टींचा मेळ असा घालतात की, युधिष्ठिर कलियुगाच्या आरंभी न होतां गतकाली ३१७९-२५२६=६५३ व्या वर्षी झाला. पण कल्हण पंडितांप्रमाणे युधिष्ठिराचे किंवा पांडवांचे कालमान स्वीकारले तर "अंतरे चैव संप्राप्ते कलिद्वारपरयोरभूत । स्यमत पंचके कुरुपांडवसेनयोः ।" या महाभारतांतील वाक्यांशी विशेष विरोध येतो. कल्हणाचे म्हणणे न स्वीकारावे तर गर्गाच्या वाक्याची वाट लागत नाही. गर्गाचे असे म्हणणे आहे की, सप्तर्षिनामक तारे पांडवांच्या वेळी मघा नक्षत्रांत होते व हे तारे चल असून दर शंभर वर्षांनी एकेक नक्षत्र पुढे सरकतात. वस्तुतः पाहतां सप्तर्षीस मुळीच गति नाही. ते युधिष्ठिराच्या वेळीही मघांत होते. गर्गाच्या वेळी मघांत होते व हल्ली मघांतच आहेत. अर्थात् वरील कालगणनेला गर्गाचार्याची कांहीं तरी चूक झाली असावी असे मानणे जरूर आहे. ही चूक काय, किंवा कशी झाली असावी याचा आपण विचार करूं.

आमचे असे मत आहे की, कलियुगास आरंभ होऊन किती वर्षे झाली याचा विचार विक्रम किंवा शालिवाहनशकास आरंभ होण्यापूर्वी फारसा कोणी केलेला नव्हता. विक्रम शकापूर्वी सुमारे चारपांचशे वर्षे बौद्धधर्माचेच या देशांत प्राबल्य होते. व काल गणनाही बुद्धाच्या निर्याणापासून करीत असत. विक्रम आणि शालिवाहन यांचे शक जेव्हां सुरू झाले तेव्हां बुद्धाच्या पूर्वीच्या कालगणनेशी यांचा मेळ घालणे जरूर पडले व ते काम तत्कालीन ज्योतिषांनी हातांत घेऊन आपल्या समाजाप्रमाणे तडीस नेले. यांपैकी पहिला ज्योतिषी गर्ग होय. याने असे सांगितले की, बुद्धाच्यापूर्वीचा काल म्हणजे पांडवांचा किंवा कलियुगाचा काल होय. पांडव केव्हां झाले किंवा कलियुगास केव्हां प्रारंभ झाला हे निश्चितकसे करावे असा दुसरा प्रश्न मग सहज उद्भवला. सप्तर्षी चल आहेत. अशी गर्गाची समजूत होती; आणि पांडवांच्या वेळी सप्तर्षी मघांत होते असाही त्यास कोठे उल्लेख आढळला. गर्गाच्या वेळीही सप्तर्षी मघांतच

होते तेव्हां दरेक नक्षत्रास शंभर वर्षे याप्रमाणें २७ नक्षत्रांचा केरा पुरा होऊन पुन्हा मघांत येण्यास पांडवांच्या कालापासून आपल्या कालापर्यंत २७०० वर्षे गेलीं असावीं असें गर्गानें अनुमान केलें. एरव्हीं सप्तर्षींची शंभर वर्षांत एक नक्षत्रगति सांगून लगेच शककालांत २५२६ वर्षे मिळविल्यानें युधिष्ठिराचा काळ येतो असें गर्गानें म्हटलें नसतें. २५२६ यांत १७४ मिळविले म्हणजे २७०० होतात करितां यावरून असें अनुमान निघतें कीं, गर्ग शककालाच्या १७४ व्या वर्षी झाला व आपल्यापूर्वी २७०० म्हणजे शककालापूर्वी २५२६ वर्षे युधिष्ठिर झाला असा सप्तर्षींच्या काल्पनिक गतीवरून त्यानें निर्णय केला असावा. गर्गाच्या मते हाच कलियुगाचा आरंभ होय. गर्गाच्या वेळीं शक राजे होऊन गेले होते असें गर्गाच्या ग्रंथांतील प्रमाण देऊन मागे आम्हीं दाखविलेंच आहे.

पण गर्गानें कल्पिलेली सप्तर्षींची गति वास्तविक नसल्यामुळे गर्गाची चूक पुढील ज्योतिष्यांच्या लवकरच नजरेस आली. गर्गाच्या पुढला मोठा ज्योतिषी आर्यभट्ट होय. हा शके ४२१ मध्ये होता. वास्तविक पाहिलें तर सप्तर्षी यावेळीं मघाच्यापुढें तीन नक्षत्रे असावयास पाहिजे होते. पण आर्यभट्टास ते मघांतच आढळले व गर्गाचें अनुमान चुकीचें ठरलें. तेव्हां कलियुगाचा आरंभकाल दुसऱ्या कोणत्या तरी साधनानें ठरवितां येतो कीं काय याचा आर्यभट्टानें विचार केला. त्यांच्या कार्त्तिक म्हणजे शके ४२१ व्या वर्षी अयनांश शून्य होते व आर्यभट्टानें हेच अयनांश कलियुगाच्या आरंभकार्त्तिक शून्य असावत असें गृहीत घेतलें. अयनांश एकदां शून्य असल्यापासून पुन्हा शून्य होईपर्यंत सूर्यसिध्दान्ताप्रमाणें ३६०० वर्षे लागतात. करितां शके ४२१ च्या पूर्वी ३६०० वर्षे म्हणजे शककालापूर्वी ६००-४२१ = ३१७९ वर्षे अयनांश शून्य होतें. व कलियुगाचा आरंभ झाला असें आर्यभट्टानें ठरविलें. हाच निर्णय पुढील ज्योतिषांनीं मान्य करून कलियुगांत युधिष्ठिर शक ३०४४ विक्रम शक १३५ व पुढें शालिवाहन शक असा क्रम बसविला. कलियुगामध्ये सहा शककर्ते होतील हें भविष्य अर्वाचीन ज्योतिष ग्रंथाखेरीज इतरत्र कोठें सांपडत नाहीं. निदान असल्याचें तरी अद्याप उपलब्ध झालेलें नाहीं.

वरील विवेचनावरून असें कळून येईल कीं, आमच्या पंचांगांत कलियुगाचा जो प्रारंभ-काल दिलेला असतो तो प्रथम गर्ग व आर्यभट्ट यांनीं निरनिराळ्या साधनांनीं ठरविला व त्यापैकी आर्यभट्टानें निश्चित केलेला काल हल्लीं पंचांगांत देत असतात. शालिवाहन शकापूर्वी ३१७९ व्या वर्षी युधिष्ठिर झाला यास आर्यभट्टाच्या गणनेखेरीज दुसरा परंपरेचा किंवा प्रत्यक्ष गणनेचा कांहीं आधार नाहीं. इतकेंच नव्हे तर युधिष्ठिर शकाचा विक्रमापूर्वीच्या ग्रंथांत कोठेंच उल्लेख नाहीं. किंबहुना 'युधिष्ठिर शक' हा समासघटित शब्दच असंबद्ध आहे. शकराजांनीं जो काल सुरू केला त्यास 'शक' किंवा 'शाक' असें म्हणण्याची

वह्निवाट आहे; व शक राजे युधिष्ठिरानंतर पुष्कळ वर्षांनी झाले. तेव्हां युधिष्ठिराचा शक' हे शब्द 'युधिष्ठिराचा सन' या शब्दाप्रमाणेच असंबद्ध किंवा विरुद्धार्थबोधक आहेत. 'युधिष्ठिरकाल' हा शब्द बरोबर होईल, पण तसा शब्द रूढ नाही; इतकेंच नव्हे तर युधिष्ठिरकालाची गणना अमलांत असल्याबद्दल शककालापूर्वीचा कोणत्याही प्रकारचा लेख उपलब्ध नाही. अर्थात् कलियुगारंभ किंवा युधिष्ठिराचा काल शककालानंतरच्या ज्योतिष्यांनी गणितरीत्या मागाहून ठरविला असावा असे मानणें भाग पडतें. गर्गाच्या व आर्यभट्टाच्या गणनेंत चूक झाली आहे, ती याचमुळे होय, व कल्हण पंडितानें केलेली एकवाक्यता जुळत नाही त्याचेंही कारण हेंच होय.

आर्यभट्टानें युगारंभी अयनांश शून्य होतें असें मानून कलियुगारंभ ठरविला; पण कलियुगारंभी अयनांश शून्य होते यास प्रमाण काय हें त्यानें सांगितलें नाही व दुसऱ्या कोठें उपलब्धही नाही. अर्थात् आर्यभट्टानें निश्चित केलेला युगारंभकाल गर्गाच्या कालाप्रमाणेच काल्पनिक ग्रहस्थितीवर अवलंबून आहे. हल्लींचा प्रचार पाहिला तर गर्गानें निश्चित केलेला काल काश्मीरांत प्रमाण धरतात, आणि तेथें आर्यभट्टाशीं विरोध टाळण्याकरतां (महाभारताचा विरोध मनांत न आणतां) पांडव कलियुगाच्या ६५३ व्या वर्षी झाले असें मानतात. काश्मीरखेरीज हिंदुस्थानांत इतर ठिकाणीं आर्यभट्टाचें मत ग्राह्य धरून पांडव व कलियुगारंभ शालिवाहन शकापूर्वी ३१७९ व्या वर्षी झाला असें मानतात. वस्तुतः पाहिलें तर हीं दोन्ही कालमानें शककालानंतर गणितानें ठरविलेलीं आहेत; प्रत्यक्षापासून परंपरेनें प्राप्त झालेलीं नाहीत. अर्थात् हीं कालमानें घेऊन पांडवांचा काल निश्चित करणें म्हणजे पांडवांच्या कालीं अयनांश शून्य होतें किंवा सप्तर्षी मघांत होते एवढ्याच गोष्टीवर अवलंबून राहण्यासारखें होय. परंतु हीं दोन्ही विधानें अन्यप्रमाणांनीं सिद्ध होत नसल्यामुळे त्यांच्यायोगें निश्चित केलेला पांडवांचा काल ऐतिहासिक दृष्टीनें पाहतां विश्वसनीय मानतां येत नाही. रा. वैद्य यांस हा आक्षेप माहित होता असें दिसतें कारण एरव्ही मेग्यास्थितीसची माहिती, गर्गकाल वगैरे साधनांनीं आर्यभट्टानें काढलेल्या कलियुगारंभकालाचें त्यांनीं समर्थन केलें नसतें. रा. वैद्य यांनीं ही जी नवीन प्रमाणें दिली आहेत ती चुकीची आहेत हें आम्हीं वर दाखविलेंच आहे. अर्थात् आर्यभट्टानें निश्चित केलेल्या कलियुगारंभ कालाच्या गणनेंतील उणीव भरून निघत नाही; आणि ती जर भरून निघाली नाही तर ऐतिहासिकदृष्ट्या पांडवांच्या कालाचा विचार करतांना हल्लींच्या पंचांगांतील कलियुगारंभकालापेक्षा दुसरीं साधनें आम्हांस शोधून काढिली पाहिजेत. हीं साधनें कोणतीं व त्यांचा रा. वैद्य यांनीं काय विचार केला आहे याचें विवेचन पुढील खेपेस करूं.

*महाभारत.

नंबर ७

भारतीययुद्धाचा काल निश्चित करण्याचें बाबतींत जीं कांहीं साधनें उपलब्ध आहेत त्यापैकी तीन साधनांचा विचार आजपर्यंतच्या लेखांत केलेला आहे. महाभारतांत दिलेली ग्रहस्थिती दुहेरी म्हणजे सायन-निरणयात्मक धरून त्याचप्रमाणें गणित केलें असतां भारतीय युद्धकाल ख्रिस्तीशकापूर्वी सुमारे पांच हजार वर्षे येतो असें सायनवादी कै. लेले व मोडक यांनीं प्रथम प्रसिद्ध केलें होतें. परंतु हें गणित बरोबर असलें तरी भारतांतील ग्रहस्थिति वास्तविकरीत्या दुहेरी नसल्यामुळे ज्या आधारावर हें गणित केलें तोच चुकलेला होता असें केसरीपत्रांत मागें आम्हीं लिहिलें होतें व तेंच मत पुढें सायनवादी कै. दीक्षित यांनींही मान्य करून आपल्या भारतीय ज्योतिषशास्त्रग्रंथांत नमूद केलें आहे. रा. ब. वैद्य यांचेही मत कै. दीक्षित यांच्या मताप्रमाणें आहे. सारांश भारतांतील ग्रहस्थिति दुहेरी आहे अशा समजुतीवर कै. लेले व मोडक यांनीं काढलेलें अनुमान आतां चुकीचें ठरलें आहे ही एक पक्षाची वाट झाली. भारतीय युद्धकालनिर्णयाचा दुसरा मार्ग म्हटला म्हणजे कलियुगारंभ काल होय. पण कलियुगारंभ काल हा कलियुगाच्या प्रारंभापासून हल्लीं आम्हीं शककाल मोजतो त्याप्रमाणें पिढ्यानु-पिढ्या प्रत्यक्ष मोजीत आलेला नसून शककालानंतर कांहीं काल्पनिक ग्रहस्थितीवरून गणितानें ठरविलेला आहे असें गेल्या अंकीं आम्हीं दाखविलें आहे. या मार्गाप्रमाणें भारतीय युद्धाचा काल ख्रिस्तीसनापूर्वी ३१०१ येतो परंतु ज्या काल्पनिक ग्रहस्थितीवरून हा काल काढला आहे ती खरी नसल्यामुळे हेंही अनुमान (गणित बरोबर असलें तरी) ऐतिहासिकदृष्ट्या अग्राह्य होय. रा. ब. वैद्य यांनीं या अनुमानाच्या पुष्टीकरणार्थ मेग्यास्थितीसचा उतारा देऊन व डायोनि-पासून श्रीकृष्णाच्या १५ पिढ्या धरून मेग्यास्थितीसनें दिलेल्या कालाचा सध्यां प्रचारांत असलेल्या कलियुगारंभकालाशीं मेळ घालण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण रा. ब. चिंतामणराव वैद्य यांनीं मेग्यास्थितीसच्या वाक्यावरून काढलेलें अनुमान बरोबर नाही असेंही आम्हीं दाखविलें आहे. अर्थात सध्यां प्रचारांत असलेल्या कलियुगारंभकालाचें स्पष्टीकरण रा. ब. वैद्य यांनीं काढलेल्या नव्या युक्तीनें होऊं शकत नाही. कसितां ऐतिहासिकदृष्ट्या हाही काल धरावा लागतो. म्हणजे भारतीय-युद्ध ख्रिस्ती सनापूर्वी पांच हजार वर्षे निदान ३१०० वर्षे तरी झालें अशी जी दोन मते आहेत तीं दोन्ही गणिताला बरोबर असलीं तरी ऐतिहासिकदृष्ट्या चुकीचीं व टाकाऊ ठरतात. आतां याखेरीज भारतीय युद्धाचा काल निर्णित करण्याची दुसरी कांहीं साधनें उपलब्ध आहेत कीं काय, असल्यास

ती कोणती आणि त्यापासून काय अनुमान निघते आहे हे पहावयाचे राहिले आहे. यासंबंधाने आम्ही जो विचार करणार तो हल्लीं उपलब्ध असलेल्या साधना-वरूनच करणार आहो. यापेक्षां जास्त साधने पुढे मागे उपलब्ध झाल्यास हे अनुमान कायम होईल किंवा फिरवावे लागेल हे निराळे सांगितले पाहिजे असे नाही. कालगणनेची किंवा कालाचा निश्चय करण्याची हल्लींची पद्धत प्रचलित आहे ती अगदीं शास्त्रीय आहे त्यांत चूक नाही. परंतु साधनाच्या कमतरतेमुळे अनुमानांत थोडीशी संदिग्धता राहण्याचा संभव आहे व ती कालांतरानेच दूर होणारी आहे.

वरील दोन मार्ग सोडून दिले म्हणजे पांडवांचा कालनिर्णय करण्यास उपयोगी अशा तीन चार गोष्टींच शिल्लक राहतात. पैकीं पहिली गोष्ट म्हणजे विष्णुपुराण, भागवत वगैरे दोन चार पुराणांत सांपडणारा खाली लिहिलेला श्लोक होय:—

यावत्परीक्षितो जन्म यावन्नंदाभिषेचनम् ।

एतद्वर्षसहस्रं तु ज्ञेयं पंचदशोत्तरम् ।

म्हणजे परिक्षिताच्या जन्मापासून नंदास अभिषेक होईपर्यंत एक हजार पंधरा वर्षे गेली. कांहीं पुराणांत 'ज्ञेयं' या ऐवजी 'शतं' असा पाठ आहे. या पाठाप्रमाणे आणखी शंभर वर्षे जास्ती म्हणजे १११५ वर्षे होतात. कोणी 'पंचदश' याचा अर्थ पन्नास करतात; व कोणी व्याकरणाकडे दुर्लक्ष करून 'शतपंच' असा पदच्छेद करून त्याचा अर्थ ५०० वर्षे असा धरतात. पण हे अर्थ चुकीचे आहेत. कारण वरील श्लोकांत सांगितलेली वर्षांची संख्या विष्णुपुराणांतच दुसऱ्या तऱ्हेने सांगितली आहे; व या दोन्हींचा जेणेकरून मेळ वसेल तीच संख्या खरी समजली पाहिजे. सप्तर्षीना काल्पनिक गती मानण्याचा एकदां प्रचार होता असें मागे आम्ही सांगितलेच आहे. या रीतीप्रमाणे सप्तर्षि

ते तु पारीक्षिते काले मघास्वासन् द्विजोत्तम ।

प्रयास्यंति यदा चैते पूर्वाषाढां महर्षयः ।

तदा नंदात्प्रभृत्येष कलिवृद्धिं गमिष्यति ॥

हे परिक्षिताचे वेळीं मघा नक्षत्रांत व नंदाचे वेळीं पूर्वाषाढा नक्षत्रांत होते असे वर्णन आहे. मघा धरून पूर्वाषाढापर्यंत दहा नक्षत्रे येतात; आणि दर नक्षत्रास शंभर वर्षे या मानाने परिक्षितापासून नंदापर्यंत एक हजार वर्षे धरीत असत असे सहज निष्पन्न होतें. परिक्षित आपल्या वयाच्या पंधरा सोळाव्या वर्षी गादीवर बसला. ही पंधरा सोळा वर्षे वरील हजार वर्षांत मिळविली म्हणजे परिक्षित राजाच्या जन्मापासून नंदापर्यंत एक हजार पंधरा वर्षे येतात व 'यावत्पारीक्षितो जन्म' या वर दिलेल्या श्लोकाचाही तोच अर्थ आहे. अर्थात् त्या श्लोकाचा हाच अर्थ बरोबर आहे असे म्हणावे लागते.

पुराणांत परिक्षितापासून नंदापर्यंत हा जो काल दिलेला आहे तो कांहीं

तरी पूर्वीच्या आधारावरून दिलेला असेल, असें सत्कृद्दर्शनीं मानणें जरूर आहे. त्यांतून एकच पुराणांत हा काल असतां तर गोष्ट निराळी; पण तो दोन चार पुराणांत ज्या अर्थी सांपडतो त्याअर्थी त्यास ऐतिहासिक परंपरेचा कांहीं आधार असावा, असें मानावें लागतें. रा. ब. वैद्य यांनीं आपल्या पुस्तकांत हा काल दिलेला आहे. परंतु तो विश्वसनीय न मानण्यास त्यांनीं एक कारण दिलें आहे. ते म्हणतात कीं, विष्णुपुराणांतच पांडवांच्या समकालीन जरासंधापासून चोवीस मागध राजे सांगून ते १००० वर्षे राज्य करतील, असें सांगितलें आहे. त्यानंतर पांच प्रद्योत राजे १३८ वर्षे राज्य करतील व पुढें दहा शैशुनाग वंशांतील राजे ३६२ वर्षे राज्य करतील असें म्हटलें आहे; व शैशुनाग राजानंतर नंद राजे गादीवर येतील असा क्रम दिला आहे. या क्रमावरून पांडवांच्या समकालीन जरासंधापासून ३९ किंवा ४० राजे होऊन तितक्या सुदतीत १००० + १३८ + ३६२ = १५०० वर्षे काल गेला असें दिसून येते. परिक्षिताच्या जन्मापासून नंदराजापर्यंत १०-१५ वर्षे गेलीं असें 'यावत्पारिक्षितो जन्म' या श्लोकांत सांगितलें आहे; आणि मागध देशच्या राजांच्या गणनेवरून हाच काल १५०० वर्षांचा निघतो. अर्थात् हा विरोध अपरिहार्य असल्यामुळे या दोघांपैकीं कोणताही काल ग्राह्य नाही असें रा. ब. वैद्य यांचें म्हणणें आहे. आम्हांस हें अनुमान बरोबर वाटत नाही. याचें पहिलें कारण असें कीं, १०१५ आणि १५०० या दोन्ही संख्या जरी सोडून दिल्या तरी मगध देशांत जरासंधापासून नंदापर्यंत ३९ राजे झाले हें विधान शिल्लक राहतें तें राहतेंच. दरएक पिढीस वीस वर्षे हें रा. ब. वैद्य यांचें प्रमाण घेतलें तर ३९ पिढ्यास सुमारे ७८० किंवा ८०० वर्षे लागतात. या हिशेबानें नंदापूर्वी जरासंध सुमारे ८०० वर्षे होता असें अनुमान निघतें; आणि नंदापूर्वी १०१५ वर्षे परिक्षिताचा जन्म झाला असें कंठरवानें म्हटलें आहे तर सामान्यतः १००० वर्षांचाच काल ग्राह्य आहे असेंच म्हणावें लागतें. दुसरे कारण असें कीं, मगध देशाच्या राजांचा काल १५०० वर्षांचा होता, असें सांगण्यांत यदाकदाचित् जरी चूक झाली असें मानलें तरी परिक्षिताच्या जन्मापासून नंदापर्यंतच्या कालांत तशी चूक झाली असेल असें मानता येत नाही. कारण तो काल मागे सांगितल्याप्रमाणें दुहेरी रीतीनें म्हणजे सप्तर्षिकाच्या कालगणनेनें आणि सामान्य संख्येनें सांगितला आहे. तिसरे कारण काश्मीरच्या इतिहासांत काश्मीरच्या राजांच्या दिलेल्या पिढ्या होय. पांडवांचे वेळीं काश्मीरचा राजा गोनर्द असून भारतीय युद्धापूर्वी थोड्या वर्षे जरासंधानें मथुरेस वेढा घातला असतां तो बलरामाकडून मारला गेला, असें हरिवंशावरून सिद्ध होतें. या गोणर्दापासून शककर्त्या कनिष्क राजापुढला दुसरा काश्मीरचा राजा जो अभिमन्यु त्या पर्यंत ५२ पिढ्या झाल्या, अशी कल्हणकृत काश्मीरच्या इतिहासांत पूर्व-परंपरेनें माहिती दिली आहे. ही पिढ्यांची संख्या परिक्षितापासून नंदापर्यंत मगध-देशांत झालेल्या राजांच्या पिढ्यांच्या संख्येशीं बरोबर मिळते. कारण नंदापासून

कनिष्कापर्यंत सुमारे चारशें वर्षांचा काल येतो व इतक्या अवधीत २० पिढ्या घरल्या तर परिक्षितापासून कनिष्कापर्यंत सुमारे ३९+२०=५९ पिढ्या होतात; आणि ही संख्या गोनदापासून अभिमन्युपर्यंत काश्मीरच्या गादीवर बसलेल्या राजांच्या संख्येशी पांच सहाच्या फरकानें जुळते. यावरून असे अनुमान निघतें कीं, परिक्षितापासून नंदापर्यंत सुमारे चाळीसच पिढ्या असाव्या. पुराणांत दिलेली ही माहिती पूर्वीच्या ऐतिहासिक आधारावरून दिलेली असल्यास पांडवापासून नंदापर्यंत सुमारे १०००।१२०० वर्षांचा काल गेला असावा असें मानणें भाग येतें. हें अनुमान सर्वांशीं बिनचूक आहे असें सध्यांच्या स्थितींत सांगतां येणें कठिण आहे. तथापि, काल्पनिक ग्रहस्थितीवरून काढलेल्या कलियुगारंभकालापेक्षां किंवा भारतांत दुहेरी ग्रहस्थिति आहे असें मानून कै. विसाजी रघुनाथ लेले यांनीं ठरविलेल्या भारतीय युद्धकालपेक्षां पांडवापासून नंदापर्यंत किती पिढ्या गेल्या हे पाहून त्यावरून कालनिर्णय करण्याची पद्धत अधिक निर्दोष व सशास्त्र आहे असें कोणाही विचारी मनुष्यास उघड दिसणार आहे. पृथ्वीराज वगैरे रजपूत राजे पांडवापासून आपली वंशावळ देतात हें प्रसिद्ध आहे. या वंशावळींतील पिढ्या मोजल्या तरीही पांडवापासून नंदापर्यंत वर लिहिल्याप्रमाणेच पिढ्यांची संख्या निघते. आतां एवढी गोष्ट खरी आहे कीं, रजपूत राजांच्या वंशावळींत प्रत्येक राजाच्या कारकीर्दीचीं वर्षे बऱ्याच ठिकाणीं ५०।६० च्या वर दिलेलीं असून त्यांची सरासरीही दर पिढीस २०।२५ वर्षापेक्षां जास्त पडते. पण सरासरीनें हें मान घेतां येत नाहीं, असें मि. अय्यर यांनीं इंग्लंड देशाच्या राजांच्या इतिहासाचें प्रमाण घेऊन आपल्या ग्रंथांत दाखविलें आहे. इंग्लंडाखेरीज इतर देशांचा इतिहास घेतला तरी हेंच अनुमान निघतें. महाराणी व्हिक्टोरियासारखी एखादी राणी किंवा राजा चौसष्ट वर्षे राज्य करील नाहीं असें नाहीं. पण पन्नास साठ राजांच्या कारकीर्दी पाहून प्रत्येकाची सरासरी ठरवावयाची असते, करितां ती सरासरी २०।२५ वर्षापेक्षां जास्त निघत नाहीं. मि. अय्यर यांनीं इतिहासावरून गणित करून असें दाखविलें आहे कीं, इंग्लंड देशांत एका राजाचें कारकीर्दीचा सरासरीनें काल २२ वर्षे येतो, फ्रान्सांत २४, जर्मनींत २३, रशियांत १९ आणि जपानांत २१ वर्षे असा येतो. हीच सरासरी आम्ही घेतली पाहिजे, आणि ती घेतली म्हणजे पिढ्यांच्या गणनेवरून परिक्षितापासून नंदापर्यंत सुमारे १००० वर्षांचा काल गेला असावा असें मानणें भाग येतें.

नंदाच्या कालापर्यंत गणित करण्याचें कारण असें कीं, नंदानंतर चाणक्यानें राज्यावर बसविलेला चंद्रगुप्त राज्य करित असतां हिंदुस्थानावर ग्रीस देशाचा राजा अलेक्झांडर यानें स्वारी केली होती; आणि ग्रीसच्या इतिहासावरून ही अलेक्झांडरची स्वारी ख्रिस्तीशकाच्या पूर्वी ३२५ व्या वर्षी झाली हें सिद्ध आहे. चंद्रगुप्ताचा हाच काल होय. या पूर्वी नंदराजांनीं १०० वर्षे राज्य केलें. अर्थात् नंदाचा काल ख्रिस्ती शकापूर्वी ४२५ वर्षे येतो. त्यांत १०१५ मिळविले म्हणजे

वरील पद्धतीने पांडवांचा काल ख्रिस्ती शकापूर्वी सुमारे १५०० वर्षे येतो. मद्रासचे प्रोफेसर रंगाचार्य आणि कै. शंकर बाळकृष्ण दीक्षित हाच काल ग्राह्य धरतात. मि. आर्यर यांत २००।३०० वर्षे कमी करून भारतीय युद्ध ख्रिस्ती शकापूर्वी ११९४ किंवा सामान्यपणे बोलावयाचे झाल्यास १२०० वर्षे झाले असे म्हणतात. कसेही असे; हल्लींच्या कालगणन पद्धतीवरून पाहिले तर भारतीय युद्धाचा काल ख्रिस्ती शकापूर्वी १२०० पासून १५०० वर्षे येतो. या पलीकडे जाऊ शकत नाही; व हा काल सोडून देऊन ज्योतिषांचा कलियुगारंभकाल हाच पांडवांचा काल असे मानण्यास रा. ब. वैद्य यांनी जी प्रमाणे दिली आहेत ती आमच्या मते बरोबर नाहीत.

येथपर्यंत रा. ब. चिंतामणराव वैद्य यांच्या ग्रंथाच्या पूर्वाधीतील कांहीं महत्त्वाच्या प्रश्नांचा व विशेषेकरून त्यांतील वादग्रस्त प्रश्नांचा विचार झाला. आतां पुढील लेखांत त्यांच्या ग्रंथांतील इतर कांहीं मुद्यांचे विवेचन करून या विषयावरील आमची लेखमाला आम्ही पुरी करणार आहो.

*महाभारत

नंबर ८ (मागील अंकावरून समाप्त).

या विषयावर आजपर्यंत जे लेख आले त्यांत महाभारतीय युद्ध केव्हां झाले, युद्धांतील पुरुष काल्पनिक आहेत कीं ऐतिहासिक आहेत, युद्धाचा इतिहास केव्हां, कोणी व कसा लिहिला, त्यांत वेळोवेळीं भर पडली कीं काय, आणि असल्यास ती कसकशी पडत गेली वगैरे मुद्द्यासंबंधाने रा. ब. चिंतामणराव वैद्य यांचे सिद्धांत देऊन त्यांत आमच्या दृष्टीनें जे कांहीं उणेंपुणें दिसले त्याचे विवेचन केले आहे. परंतु हे विवेचन वाचतांना वाचकांनीं एवढे लक्षांत ठेविले पाहिजे कीं, महाभारत ग्रंथाची योग्यता व महत्त्व, ते कधीं झाले व केव्हां झाले, या प्रश्नाचे निर्णयावर अवलंबून नाही. सामान्यतः एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, जीजस खाइस्ट जन्मास येण्यापूर्वी कांहीं शतके—निदान तत्पूर्वी तीन चार शतके—या ग्रंथाचे स्वरूप हल्लीं उपलब्ध आहे त्याचप्रमाणे होते. ख्रिस्तानंतर पांचव्या शतकांतील शिला-लेखांत एक लक्षात्मक भारताचा उल्लेख आहे; आणि जावाजवळील बली बेटांत याच सुमारास या ग्रंथाचे बली बेटांतील भाषेत भाषांतर झाले आहे. मेग्या-स्थिनीसच्या वेळीं बहुधा हल्लींचेच भारत प्रचारांत असावे, असें मागे आम्हीं दाखविलेच आहे. अर्थात् कमीत कमी निदान २५०० वर्षे तरी हिंदुस्थानांतील हिंदुलोकांस हा ग्रंथ प्रिय होऊन व्यासांनीं म्हटल्याप्रमाणे भारतधर्म पाळणाऱ्या

लाकापैकी अधिकारी पुरुषांचें शील आणि चारित्र्य यांचें वर्णन करण्याचे कामीं या ग्रंथाचा उपयोग होत आलेला आहे. आज शेवटच्या लेखांत महाभारता-संबंधाने आम्ही जे दोन शब्द लिहिणार आहो ते याच दृष्टीनें होत. ग्रंथ कसा झाला, कोणी केला, केव्हां लिहिला वगैरे प्रश्न ऐतिहासिक दृष्ट्या किंवा आधुनिक विद्वानांच्या चिकित्सक दृष्टीनें महत्त्वाचे असतील किंवा आहेत हें आम्हीं कबूल करितों; परंतु महाभारतासारख्या ग्रंथानें बजावलेली राष्ट्रीय कामगिरी जेव्हां पहावयाची असेल तेव्हां वरच्यासारखे कालगणनेचे प्रश्न गौण समजले जातात. इतकेंच नव्हे तर ही कामगिरी मोजतांना कालाचें माप जवळ नसलें तरीही कांहीं अडत नाही. दोन्ही दृष्टि अगदीं वेगळ्या आहेत; आणि या वेगळ्या दृष्टींचें आज थोडें दिग्दर्शन करून हा लेख आम्ही संपविणार आहों.

महाभारताच्या वेळीं असलेली भारतवर्षाची स्थिति सध्यांच्या स्थितीहून अत्यंत भिन्न होती. शक किंवा मल्ल राजे यांनीं भारतीय युद्धांत कोणत्या तरी एका पक्षास साहाय्य केल्याचें भारतांत वर्णन आहे. पण या अवैदिक-धर्मी राजांचा हिंदुस्थानच्या कोणत्याही भागावर त्या वेळीं अंमल चालू झाला नव्हता. वैदिकधर्म, भारतधर्म, ब्राह्मणधर्म अथवा हिंदुधर्म त्यास कोणतेंही नांव द्या— याचेंच त्या वेळीं आसेतुहिमाचलापर्यंत प्राबल्य होतें. भारत वर्षातील निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळे राजे राज्य करीत असत. परंतु धर्मदृष्ट्या ते सर्व एक होते. आणि तशा दृष्टीनें पाहिले म्हणजे भारतवर्ष हें त्या वेळचें एक मोठें हिंदुराष्ट्र होतें. अशा परिस्थितींत एखाद्या प्रांताचा राजा पराक्रमी निघून तो आसपासच्या बऱ्याच राजांचा पराभव करून त्यांस मांडलीक करून आपण सार्वभौम होई. पण हा सार्वभौमपणा मांडलीक राजांपासून कर घेण्यापुरताच अमलांत येत असे. कोणीही सार्वभौम राजानें मांडलिक राजांचा सर्वांशीं उच्छेद करून त्यांचें प्रांत आपल्या प्रांतांस जोडून एकच प्रकारची राज्यव्यस्था सर्वत्र सुरू केल्याचें आमच्या ज्ञान्या पौराणिक इतिहासांत उदाहरण नाही. आणि तसें असण्याची तेव्हां जरूरीही नव्हती; कारण सर्वच प्रांतांतील राजे जर एकाच धर्माचे अनुयायी असून एकाच देशांत राहणारे होते तर त्यांची सत्ता सर्वस्वी हिरावून घेण्याची सार्वभौम राजांस कांहीं अवश्यकता नव्हती; आणि यदाकदाचित् अवश्यकता असली तरी या मांडलीक राजांच्या जागीं दुसरा जो कोणी अधिकारी सार्वभौम राजाकडून नेमला जाई तो त्याच देशांतील असल्यामुळे त्याचाही मान मांडलीक राजांप्रमाणेच राहत असे. सारांश, भारतयुद्धाच्या काळची किंवा तदनंतर पुष्कळ शतकेपर्यंत हिंदुस्थानची राजकीय स्थिति पाहिली तर असें दिसून येतें कीं, त्यावेळीं भारतवर्ष म्हणजे अनेक लहान मोठ्या स्वतंत्र भारतधर्मीय राजांचा किंवा त्यांच्या ताब्यांत असलेल्या प्रांतांचा एक समुदाय असून त्यापैकीं आज एक तर उद्यां दुसरा आणि कांहीं पिढ्यांनीं तिसरा असे निरनिराळे प्रांतिक राजे पराक्रमी निघून एका विशिष्ट प्रांताचें सार्वभौमत्व इतर प्रांतांवर स्थापित करीत समुद्राच्या पृष्ठभागावर ज्याप्रमाणें

अनेक लाटा उसळत असून त्यांपैकी एका ठिकाणची लाट एकदां उंच तर दुसऱ्यावेळीं दुसऱ्या ठिकाणची लाट उंच गेलेली जशी दृष्टीस पडते, तद्वत् भारत धर्मानुसारी लोकांच्या महासागरावर निरनिराळ्या प्रांतांतील राजांच्या लहान-मोठ्या लाटा भारतकालीं उसळलेल्या नजरेस येत. अशा परिस्थितीत राष्ट्रांतील पुढारी पुरुषांचे कर्तव्य हल्लीं राष्ट्रांच्या पुढाऱ्यांचे जे आपण कर्तव्य समजतो त्याहून फार भिन्न होतें. निरनिराळ्या धर्मांचे किंवा निरनिराळ्या रंगांचे लोक त्यांस एक करावयाचे नव्हतें. हिंदुस्थानचे मुळचे रहिवासी जे अनार्य लोक त्यांचा या पूर्वीच हिंदुधर्मातील चातुर्वर्ण्यांत समावेश झालेला होता; आणि उत्तरेकडून हिंदुस्थानांत आलेले जे आर्य लोक त्यांच्याशीं यांचा शरीरसंबंध होऊन दोघांच्या संमेलनानें एक प्रकारचे नवीनच राष्ट्र तयार झालें होतें. किंवा या लोकांवर अथवा या लोकांच्या देशांवर बाहेरून कोणी परधर्मी राजा येऊन स्वारी करील अशी कोणासही शंका येण्याचे कारण नव्हतें व भीतिही नव्हती. अर्थात् स्वधर्म रक्षण आणि देशांत आपल्याच धर्माचे जर कोणी दुष्ट पुरुष किंवा राजे उत्पन्न झाले तर त्यांचा क्षय करून पुन्हा धार्मिक व सामाजिक निर्वंध पूर्ववत् करून लोकांस सुखी ठेवावे, एवढाच काय तो त्या वेळचा पुरुषार्थ होता. हा पुरुषार्थ श्रीकृष्णानें किंवा पांडवांनीं कसा बजावला, हें महाभारतावरून पूर्णपणें समजून येणार आहे. 'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां।' असें जें अवतार घेण्याचें प्रयोजन भगवंतांनीं सांगितलें आहे त्याच्या शब्दार्थाच्या खुलासाही वर सांगितलेल्या दृष्टीनें चांगला करतां येतो. श्रीकृष्णांनीं अशा रीतीनें जें अवतार-कृत्य केलें त्याचा थोडासा उल्लेख रा. ब. वैद्य यांच्या हल्लींच्या ग्रंथांत आलेला आहे. पण त्याबद्दल जितका खुलासा व्हावयास पाहिजे होता तितका झालेला दिसत नाहीं. कदाचित् हा खुलासा रा. ब. वैद्य आपल्या प्रस्तावनेंत म्हणतात त्याप्रमाणें पुढें प्रसिद्ध होणाऱ्या भागांत व्हावयाचा असेल, असें असल्यास ठीकच आहे. नाहींपेक्षां महाभारताच्या महत्त्वासंबंधीं लिहितांना अशा दृष्टीनें सदर ग्रंथाचा त्यांनीं अवश्य विचार करावा असें त्यांस आम्हीं सुचवितों. श्रीकृष्णाच्या चरित्राखेरीज भारताची पूर्तता होत नाहीं, असें त्यांनीं एके ठिकाणीं म्हटलेलेंच आहे; व हरिवंश भारतांत धरावा लागतो याचेंही कारण हेंच आहे असें त्यांनीं म्हटलें आहे. कौरवपांडवांचें युद्ध हा महाभारतांतील मुख्य विषय खरा; व तें युद्ध होण्यास कौरवांचा दुष्टपणा आणि पांडवांचा छळ हीं कारणें झालीं हेंही खरें. पण कौरवपांडवांचें युद्ध हा श्रीकृष्णाच्या चरित्रांतील एक भाग आहे, किंबहुना या इतिहासाचा तो एक चालक आहे. आणि हा इतिहास अशा रीतीनें घडवून आणण्यांत त्याचा कांहीं हेतु होता हेंही आपण विसरतां कामा नये. श्रीकृष्णाचें पांडवांस साहाय्य नसतें तर पांडवांस जय मिळाला असता किंवा नाहीं याची शंकाच आहे. आणि जरासंधवधादिक कृष्णावतारांतील जीं कांहीं कृत्यें तीं भीमार्जुनांच्या साहाय्याखेरीज घडलीं नसतीं.

नर आणि नारायण यांचे जे सारखे महत्त्व कित्येक ठिकाणी गाइले जाते त्यांतील बीज हेच होय. धर्म, राजनीति, व्यवहारचातुर्य आणि बाहुबल यांचा समागम असणे किती जरूर आहे, आणि तसा समागम घडला असता कोणते देशकार्य होतें हें महाभारतावरून शिकण्यासारखें आहे. महाभारतांतील योद्धे किंवा मुत्सद्दी यांनीं निरनिराळ्या प्रसंगीं काढलेले उद्गार किंवा केलेले वर्तन अनेक प्रसंगीं व्यक्तिशः अनुकरणीय किंवा बोधप्रद आहे यांत शंका नाही. पण या व्यक्ती-दृष्टीपलीकडे जाऊन धर्मदृष्ट्या किंवा राजदृष्ट्या विचार केला तरीही महाभारतापासून आम्ही पुष्कळ गोष्टी शिकण्यासारख्या आहेत. किंबहुना आम्हा भारत-धर्मीयांच्या राष्ट्रीयत्वाचा हा ग्रंथ आज हजारों वर्षे आधारभूत होऊन आमच्या-ठायीं उन्नतीचीं तत्वे जागृत करण्यास कारणीभूत झालेला आहे.

भारतग्रंथाचा जो काल आम्ही ठरविला आहे तो बुद्धाच्या जन्मानंतरचा आहे. अर्थात् त्याकालीं बौद्धधर्माच्या उत्कर्षामुळे भारतधर्मास ग्लानी येण्याचा संभव होता; तेव्हां तसा प्रकार घडून नये म्हणून तत्कालीन योर पुरुषांनीं पूर्वापार चालत आलेले श्रीकृष्णाचे व पांडवांचे चरित्र एकत्र करून हल्लीं महाभारत ग्रंथाचे जें स्वरूप आहे तें त्यास दिलें असावे, असा कित्येकांचा तर्क आहे. कसेही असो; एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, केवळ इतिहासदृष्ट्या नव्हे तर धर्मदृष्ट्याही भारताचे अतिशय महत्त्व असून या दृष्टीने त्याचा स्वतंत्र विचार झाला पाहिजे. रा. ब. वैद्य हे पुढें प्रसिद्ध होणाऱ्या तिसऱ्या भागांत याबद्दल जास्त विचार करणार आहेत. पण हल्लीं प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथांतही हें धोरण कित्येक ठिकाणीं त्यांनीं अधिक लक्षांत ठेवावयास पाहिजे होतें. हल्लींच्या ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागांत त्यांनीं पांडवांची जी संक्षिप्त कथा दिलेली आहे ती फारच मार्मिक रीतीने दिलेली आहे, असें मागे आम्ही सांगितलेच आहे. साहित्यशास्त्राच्या दृष्टीने काव्यांतील चटकदार प्रसंग सांगण्याची हातोटी रा. वैद्य यांस चांगली साधली आहे यांत शंका नाही; व रामायणावर ते जो हल्लींच्या ग्रंथाप्रमाणें ग्रंथ लिहिणार आहेत तोही असाच वटेल अशी आम्हांस उमेद आहे. राम आणि कृष्ण हे दोघेही अवतारी पुरुष असून हिंदुस्थानच्या भावी उत्कर्षास त्यांच्या चरित्रांचें परिशीलन अत्यंत आवश्यक आहे, असेही रा. ब. वैद्य यांचें मत आहे, असें दिसून येतें. किंबहुना हल्लींचा ग्रंथ लिहिण्याचा त्यांचा हेतुही तोच असावा असें म्हणण्यास हरकत नाही. अशा प्रकारच्या ग्रंथांत रामचंद्राच्या किंवा श्रीकृष्णाच्या चरित्रांतील अद्भुत गोष्टींचें जेव्हां वर्णन येतें. तेव्हां त्यास आधुनिक शास्त्रीयपद्धतीनें एखादे उष्णता-मापक यंत्र लावून त्याची किती शहानिशा करावी, हा एक मोठा प्रश्न आहे. उदाहरणार्थ, द्रौपदीवस्त्रहरणाचीच गोष्ट घ्या. कौरवसभेंत झालेला हा चमत्कार भगवंताच्या कृपेनें घडलेला नसून, आगाऊ बातमी कळल्यामुळे, प्रो. छत्रे

यांच्या सरकशींतील घोड्यावर कसरत करणारा इसम ज्याप्रमाणें एकावर एक जाकिटें घालून येतो, त्याप्रमाणें द्रौपदीही एकावर एक अशा साड्या नेसून आली होती असें म्हणणारे लोक केवळ नास्तिक नव्हे तर अरसिक आणि मूर्ख आहेत, असें आम्ही समजतो ! रा. ब. वैद्य यांनीं यासंबंधानें जो शिरा दिला आहे तो फार मार्मिक आहे. सन्मार्गानें वागणाऱ्या मनुष्यास आपत्काली भगवंताचें अकल्पित कसें साहाय्य मिळतें, याचें द्रौपदीवल्लहरण हें एक महत्त्वाचें उदाहरण डोळ्यांपुढें ठेवून हिंदुधर्मातील अनेक साधुपुरुषांनीं धैर्यानें व भक्तिभावानें आपला आयुष्यक्रम कंठिलेला आहे; व भारतधर्मातील सर्व लोकांस या उदाहरणावरून आज हजारों वर्षें समाधान व भरवसा वाटत आलेला आहे. हें समाधान हा भरवसा आणि हा आधार आधुनिक शास्त्राच्या मदतीनें तोडून टाकण्यास प्रवृत्त होणें हें अत्यंत साहसाचें काम होय. अवतारी पुरुषांच्या किंवा भगवंताच्या कृपेनें काय होईल व काय नाही याचा नीट निर्णय अद्याप तरी कोठें लागला आहे ? थिऑस-फिस्ट अशा प्रकारच्या पुष्कळ गोष्टी गुह्य विद्येनें शक्य आहेत असें म्हणतात व त्याबद्दल शास्त्रीय पुरावाही देतात. कसेंही असो एवढी गोष्ट खरी आहे कीं, अशा प्रकारचें जे मोठे मोठे महाभारतांत प्रसंग आहेत ते जशाचे तसेच देणें हें आमचें कर्तव्य आहे. काही थोड्या किरकोळ गोष्टी सोडून रा. ब. वैद्य यांनीं आपल्या ग्रंथात हाच मार्ग स्वीकारला आहे व याबद्दल त्यांचें मनःपूर्वक आम्ही अभिनंदन करतो.

असो. महाभारतासारख्या विस्तीर्ण, राष्ट्रीय ग्रंथावर जितकें लिहांवें तितकें थोडेंच आहे. याला बाजू व दिशा अनेक आहेत व त्या सर्व दिशांनीं भारतवासी हिंदु लोकांच्या राष्ट्रीयत्वाचें तो परिपोषण करीत आहे. अशा ग्रंथाचें परिशीलन करण्याचा प्रसंग गेले एक दोन महिने रा. ब. वैद्य यांनीं आणून दिला याबद्दल आम्ही त्यांचे आभार मानतो. चिंतामणरावजीस आमची अशी सूचना आहे कीं, त्यांनीं आरंभिलेलें कार्य आपल्या फरसतीचे वेळांत जितकें लवकर होईल तितकें पुरें करावें. भारताप्रमाणेंच रामायणावरही एक लहानसा ग्रंथ लिहिण्याचा त्यांचा विचार आहे. हा ग्रंथ लवकरच प्रसिद्ध व्हावा इतकेंच नव्हे तर दोन्ही ग्रंथाची मराठींत भाषांतरे होऊन तीं मराठी वाचकांच्या हातांत पडण्याची लवकर तजवीज करावी अशी रा. ब. वैद्य यांस आमची सूचना आहे. त्याचप्रमाणें संस्कृत, महाभारत ग्रंथाचीही एक शुद्ध प्रत अनेक प्रांतांतील प्रतीक्षां ताडून पाहिलेली प्रसिद्ध होणें जरूर आहे. ऋग्वेदासंबंधाचें हें काम प्रो. मॅक्समूलर यांनीं केलेलें आहे व दुसऱ्या युरोपियन पंडितांनीं दुसरे वैदिक ग्रंथही अशाच प्रकारें छापून काढले आहेत. वैदिक ग्रंथानंतर हिंदु लोकांच्या धार्मिक वाङ्मयांत महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे महाभारत हा होय. यास पांचवा वेदच समजतात. अशा प्रकारचा ग्रंथ नुसता छापून काढणें हेंच मोठ्या खर्चाचें व श्रमाचें काम होतें पण हें काम झालें आहे. राहिली गोष्ट एवढीच कीं, नवीन पद्धतीनें शोध करून या सर्वमान्य राष्ट्रीय

ग्रंथाची एक शुद्ध संस्कृत प्रत छापून निघावी. हें काम करण्यास रा. ब. वैद्य यांच्यासारखे दुसरे योग्य गृहस्थ मिळणें कठीण आहे. करितां त्यांस शेवटची आमची अशी विनंति आहे कीं, हा ग्रंथ संक्षिप्त करून व त्याचें ऐतिहासिक परि-क्षण करून लोकप्रिय करण्याचें श्रेय ज्याप्रमाणें त्यांनीं संपादिलें, त्याचप्रमाणें या विस्तृत ग्रंथाची अनेक प्रतींवरून तपासून शुद्ध केलेली प्रत त्यांनीं तयार करावी आणि हल्लींच्या काळांत प्रमाणभूत मानली जाईल अशी महाभारताची प्रत तयार करून ती आपल्या देशबांधवांस नजर केल्याचें श्रेय नीलकंठ चतुर्धराप्रमाणें संपा-दावें. या कृत्यास राजाश्रय व लोकाश्रय बराच पाहिजे हें खरें आहे. पण रा. ब. वैद्य यांच्यासारखे गृहस्थ पुढें सरसावल्यास तो मिळण्याची पंचाईत पडेल असें आम्हांस वाटत नाही. असे; पुन्हा एकदां रा. ब. वैद्य यांचें हल्लींच्या पुस्तका-बद्दल अभिनंदन करून भारतांतील ही लेखमाला संपवितों. कित्येकांस ही कदा-चित् कंटाळवाणी वाटली असेल पण चर्चेचे मुद्दे कांहीं शास्त्रीय व कांहीं साहित्य विषयक असल्यामुळें आणि वर्तमानपत्रांतील लेख संक्षिप्त रीतीनें लिहिणें जरूर असल्यामुळें ही अडचण सर्वांशीं दूर होणें बहुतेक दुरापास्त होतें; व त्याबद्दल आमचे वाचकही आम्हांवर रागावणार नाहीत अशी आम्हांस उमेद आहे.

* बाणभट्ट आणि श्रीहर्ष.

वे. सं. रा. रा. पांडुरंग गोविंदशास्त्री पारखी यांनीं अनेक इंग्रजी ग्रंथ, शिलालेख, ताम्रपट व संस्कृत ग्रंथ यांच्या आधारें लिहून नुकताच प्रसिद्ध केलेला संस्कृत कवि बाणभट्ट यांजवरील निबंध अभिप्रायार्थ आमच्याकडे आलेला आहे. रा. पांडुरंगशास्त्री पारखी हे कादंबरीसार, मित्रचंद्र, षड्रूपवर्णन, कृष्णाकुमारी, बोधामृत, हंसिका वगैरे अनेक गद्यात्मक किंवा पद्यात्मक महाराष्ट्र ग्रंथांचे कर्ते असल्यामुळें त्यांच्या भाषासरणीचा महाराष्ट्र वाचकांस बराच परिचय झालेला आहे. आणि कादंबरीसार ग्रंथावरून बाणभट्टाच्या ग्रंथाचेंही त्यांनीं चांगलें परि-शीलन केलें आहे हें व्यक्त होतें. मराठींत किंवा संस्कृतांत सुबोध व सरस पद्य-रचना करण्याची हातोटी यांना चांगली साधली आहे. इतकेंच नव्हे, तर त्यांची गद्यरचनाही तशाच प्रकारची शुद्ध आणि प्रौढ असते, हें त्यांचा कोणताही गद्य-ग्रंथ पाहिला असतां सहज कळून येणार आहे. तेव्हां प्रस्तुतच्या बाणभट्टावरील निबंधांत हे गुण चांगल्या प्रकारें आढळून येतात. आणि त्यामुळें त्यांनीं लिहिलेलें बाणभट्टाचें चरित्र मनोवेधक झालें आहे हें निराळें सांगावयास नको. तसेंच बाण-भट्टाच्या कादंबरी आणि श्रीहर्षचरित या दोन्ही ग्रंथांतून कवीची योग्यता वाचकांच्या

लक्षांत येण्याकरितां शास्त्रीबुवांनीं जे उतारे दिले आहेत तेही मार्मिकपणानें निवडले असून एकंदर बाणभट्टाच्या रसाळवाणीचा त्यामुळे थोडाबहुत तरी अनुभव वाचकांस मिळण्यासारखा आहे. संस्कृत कवींपैकीं विशेषतः करून गद्यग्रंथकारांपैकीं बाणभट्ट हा खरोखरच अग्रेसर आहे. अशा कविचा जितका होईल तितका महाराष्ट्र वाचकांस परिचय करून देणें हें संस्कृत कवितेचा अभ्यास करणारांचें कर्तव्य आहे; व तें कर्तव्य रा. पांडुरंगशास्त्री यांनीं चांगल्या रीतीनें बजावले आहे, असें म्हणण्यास आम्हांस बिलकूल हरकत वाटत नाही. तथापि पांडुरंगशास्त्री यांनीं हल्लीं जें बाणभट्टाचें चरित्र लिहिलें त्याबद्दल त्यांचे आम्ही अभिनंदन करतो तें केवळ वरील कारणाकरितां नव्हे. बाणभट्टाची कवि या नात्यानें योग्यता किती होती याचें कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं आपल्या बाणकवीवरच्या निबंधांत चांगलें प्रतिपादन केलेलें आहे; परंतु निबंधमालाकारांच्या वेळेस बाणभट्टाबद्दल जी माहिती उपलब्ध होती ती हल्लींच्यापेक्षा फारच कमी होती. हर्षचरित हा ग्रंथ त्या वेळेस नुकताच सांपडला होता; आणि बौद्धधर्मी चिनी यात्रेकरू हुएन-छंग यानें आपल्या प्रवासवर्णनांत श्रीहर्षाचा उल्लेख केला आहे; असें जरी माहीत होतें तरी श्रीहर्ष राजाबद्दल जी एकंदर माहिती आज सर्वांस उपलब्ध झाली आहे तशी त्या वेळेस उपलब्ध नव्हती. यामुळे बाणभट्ट इ. स. ६५० च्या सुमारास हयात होता यापलीकडे विष्णुशास्त्री यांच्या निबंधांत विशेष कांहीं ऐतिहासिक माहिती दिलेली नाही. 'हर्षचरित' तर आम्हीं पाहिलें नाहीं असें विष्णुशास्त्री यांनीं आपल्या निबंधांतच लिहिलेलें आहे. अर्थात् कै. विष्णुशास्त्री यांचा निबंध केवळ बाणभट्टाच्या कादंबरी ग्रंथां-वरच आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. पांडुरंगशास्त्री यांचा प्रस्तुतचा निबंध कादंबरी आणि हर्षचरितच नव्हे तर चिनी प्रवासी हुएनछंग याचे ग्रंथ आणि शिलालेख व ताम्रपट वगैरे साधनांनीं उपलब्ध झालेली माहिती या-वरून लिहिलेला आहे; व त्यांत निदान महाराष्ट्र वाचकांस तरी पुष्कळच नवी ऐतिहासिक माहिती मिळण्यासारखी आहे. मुसलमान लोक हिंदुस्थानांत येण्या-पूर्वी या देशाची स्थिती कशी होती हें ध्यानांत येण्यास ही ऐतिहासिक माहिती फारच उपयोगी आहे; आणि याच दृष्टीनें पांडुरंगशास्त्री यांचें हा निबंध लिहिल्याबद्दल आम्ही अभिनंदन करितों. इंग्रजी वाचकांस ही माहिती भिन्न भिन्न ठिकाणीं किंवा नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या स्मिथसाहेबांच्या हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासांत मिळण्यासारखी आहे. पण मराठींत आजपर्यंत ती कोणीही एकत्र केलेली नव्हती; इतकेंच नव्हे तर इंग्रजींतही बाणभट्टाचें कवि या नात्यानें, आणि श्रीहर्षाचें इसवी सनाच्या सातव्या शतकांतील एक प्रसिद्ध चक्रवर्ती या नात्यानें एकत्र वर्णन केलेलें आमचे पाहण्यांत नाहीं. ही उणीव पांडुरंगशास्त्री यांच्या प्रस्तुतच्या बाणभट्टाच्या चरित्रानें दूर झाली आहे; आणि संस्कृत शिकणाऱ्या झालेतील व कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांनींच नव्हे, तर हिंदु-

स्थानच्या प्राचीन इतिहासाची ज्यास गोडी आहे त्यांनीही हे पुस्तक निदान एकवार तरी वाचण्यासारखे झाले आहे. रत्नावलि, प्रियदर्शिका, नागानंद वगैरे नाटकांचा कर्ता श्रीहर्ष याच्याच आश्रयास बाण कवि होता ही गोष्ट निर्विवाद असल्याबद्दल पांडुरंगशास्त्री यांनी जे पुरावे दिले आहेत ते, आणि भवभूती मयूर वगैरे कवीसंबंधाने मधून नधून जी माहिती दिली आहे ती निदान महाराष्ट्र वाचकास तरी नवी, मनोरंजक, आणि बोधप्रद वाटेल यांत शंका नाही. सारांश, बाणकवीचे चरित्र या नात्याने हा ग्रंथ वाचनीय झाला आहे. पुस्तकाचे बाह्यांग हल्लीपेक्षा अधिक रम्य असते तर दुधांत साखर पडती. पण ती गोष्ट शास्त्रीबुवांच्या हातची नव्हती.

असो; वर सांगितलेच आहे की, आम्ही या ग्रंथाचे जे अभिनंदन करतो ते केवळ साहित्यदृष्ट्या नसून ऐतिहासिक दृष्ट्या होय. पांडुरंगशास्त्री यांनीच एके ठिकाणी असे म्हटले आहे की, बाण-श्रीहर्षांच्या कार्त्तिकेडे तिकडे पराक्रमाच्या चळवळी होत्या आणि त्यामुळे देशाचे स्वरूप आतांप्रमाणे शांत न दिसतां कांहीं निराळेच दिसत होते. हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासासंबंधी ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. श्रीहर्ष राजा, ज्यास हर्षवर्धन किंवा नुसते हर्ष असेही म्हणत, हा. स. ६०७ मध्ये गादीवर बसून सन ६४८ सांत मृत्यु पावला असें अलीकडील शोधावरून निश्चित झाले आहे. या वेळची हिंदुस्थानची किंवा उत्तर हिंदुस्थानची स्थिती फारच चमत्कारिक होती. ग्रीस देशांतील प्रसिद्ध योद्धा अलेक्झांडर हा हिंदुस्थानावर स्वारी करून परत गेल्यानंतर त्याच्यामागे जे ग्रीक योद्धे झाले त्यांनी हिंदुस्थान आपल्या हस्तगत होण्याची खटपट केली होती. पण चंद्रगुप्ताने त्यांचा पराभव केल्यामुळे हिंदुस्थानांत मौर्य राजांचे साम्राज्य स्थापन झाले आणि त्याच वंशातील अशोकाच्या कारकीर्दीत सदर साम्राज्याच्या वैभवाची पराकाष्ठा होऊन बौद्धधर्मास उत्तेजन मिळाले. मौर्य साम्राज्याचा पुढे शक नांवाच्या परकी लोकांनी मोड केला; व कांहीं दिवस हिंदुस्थानांत या परकीय राजांचा अंमल चालू होता. कालिदासाने मालविकाग्निमित्रांत उल्लेख केलेल्या पुष्पमित्र, अग्निमित्र वगैरे राजांनी या परकीयांचा मोड करून पुनः एकवार हिंदुसाम्राज्याची स्थापना केली. तथापि पुन्हा हूणांचे प्राबल्य होऊन उत्तर हिंदुस्थानचा पश्चिमेकडील बराच भाग त्यांच्या ताब्यांत गेला. परंतु गुप्तवंशातील राजांनी या परकीयांचा पराभव करून अशोकाच्याही पेक्षा अधिक विस्तीर्ण असे हिंदुसाम्राज्य स्थापन केले. कालांतराने हंही सामाज्य लयास जाऊन हूणांची सरशी होती की काय अशी भीति पडली. ही भीति ज्याच्या कारकीर्दीत नाहीशी झाली व ज्याने पुन्हा हिंदुस्थानांत स्वदेशी साम्राज्याची स्थापना केली तोच हर्षचरितांत वर्णिलेला श्रीहर्ष होय. श्रीहर्षाचा बाप प्रभाकरवर्धन याचे वर्णन करतांना त्यास बाणाने 'हूण-हरिण-केसरी' असे विशेषण दिले आहे. प्रभाकरवर्धनास दोन

पुत्र व एक कन्या अशी तीन अपत्ये होती. पुत्रांपैकी वडील राज्यवर्धन व धाकटा श्रीहर्ष, आणि कन्येचें नांव राज्यश्री. प्रभाकरवर्धन मरण पावल्यानंतर कोणी गादीवर बसवें याची वाटाघाट चालली असतांच मालव देशच्या राजानें राज्यश्रीचा पति कनोजचा राजा यास मारून राज्यश्रीस कनोज येथें बंदीत ठेवल्याची बातमी येऊन पोहोचली. राज्यवर्धन हूणावर स्वारी करून तेव्हां परत आला होता. ही बातमी ऐकतांच त्यास त्वेष येऊन तो हर्षास मागे ठेवून आपणच आपला मामेभाऊ भंडी (यासच शिलालेखांत व हूएनछंगाच्या ग्रंथांत भान म्हटलें आहे.) यास बरोबर घेऊन मालव देशच्या राजास शासन करण्यास निघाला. परंतु मालव राजास जिकून परत येत असतां गौडराजा शशांक यानें मुलगी देतो या निमित्त्यानें त्याला फसवून आपलें घरीं आणून कपटानें त्याचा वध केला. ही बातमी हर्षास समजतांच तो 'गौड राजाचा लवकरंच वध करीन, नाहीं तर अग्निकाष्ठें भक्षण करीन' अशी प्रतिज्ञा करून दिग्विजयार्थ निघाला परंतु पुढें राज्यश्री बंदीतून निघून अरण्यांत गेली ही बातमी त्यास कळल्यावर भंडीस गौड राज्याच्या शासनार्थ जाण्यास सांगून आपण राज्यश्रीच्या शोधार्थ विंध्यावर्तीत गेला, व तेथें ती त्यास दिवाकर मित्र नामक भिक्षूच्या आश्रमाजवळ मिळाली. राज्यश्रीच्या मनानें तेव्हांच बौद्धधर्माची दीक्षा घ्यावयाची होती; पण गौडवधाची प्रतिज्ञा समाप्त करून आम्ही दोघेही एकदम दीक्षा घेऊं असें हर्षानें दिवाकरमित्रांस सांगितल्यावरून दोघेही गंगेच्या कांठीं श्रीहर्षाचा तळ पडला होता तेथें आलीं.

येणेंप्रमाणें हर्षचरित्रांतील कथानक आहे; आणि बाणकवीच्या शिरस्त्या-प्रमाणें श्लेषादि अनेक अलंकारांनीं या ग्रंथाची पदरचना सुशोभित केलेली आहे. प्रभाकरवर्धन, राज्यवर्धन, राज्यश्री, हर्ष सर्व पालें व त्यांची हकीकत ऐतहासिक आहे. पण मौज अशी की, संबंध हर्षचरित वाचलें तरी श्रीहर्ष केव्हां झाला, त्याचें साम्राज्य कोठपासून कोठपर्यंत होतें, त्यानें कोणकोणते राजे जिकले, त्याच्या सैन्याचा बंदोबस्त कसा होता, त्याच्या दिग्विजयास किती वर्षे लागली, दिग्विजय केल्यानंतर त्यानें राज्याचा बंदोबस्त कसा ठेविला अथवा आपल्या संपत्तीचा उपयोग कसा केला, याबद्दल प्रत्यक्ष अशी हर्षचरितांत कांहीं एक माहिती मिळत नाही. कोठें कोठें राजास जीं विशेषणें दिलीं आहेत त्यांतील श्लेषांवरून ही माहिती उपलब्ध होते. उदाहरणार्थ, श्रीहर्ष राजा दर पांच वर्षांनीं आपलें सर्व द्रव्य प्रयाग येथें मांडलिक राजांसमक्ष, ब्राह्मण, बौद्ध आणि गोरगरीब यांस वांटून देत असे असा जो हूएनछंग यानें उल्लेख केला आहे, त्यावरून "सकल भुवन-कोशश्चाग्न्यजन्मनां विभक्तः" असें जें श्रीहर्षराजाचें हर्षचरितांत आरंभीं वर्णन केलें तें अगदीं यथार्थ आहे; व टीकाकारानें "अग्न्यजन्मानो, द्विजाः आदि-नृपाः श्रवणाश्च" असा जो अर्थ केला आहे तोही बरोबर आहे असें दिसून येतें. तसेंच 'शेषभोगिमंडलोस्योपरि क्षमाकृतः' या वाक्यानेंही कांहीं राजे जिकून

बाकीचे शरण आल्यावर त्यांस जीवदान दिले किंवा क्षमा केली असा जो पांडुरंगशास्त्री यांनी तर्क केला आहे तो संभवनीय दिसतो. श्रीहर्षाचा दर्पशांत नांवाचा हत्ती मदोन्मत्त होऊन कुमार राजाच्या अंगावर धावून गेला असतां श्रीहर्षाने आपल्या तरवारीने त्याचे निवारण करून हत्तीस रानांत घालवून दिले, या कथेस अनुलक्षूनही एक श्लोक आहे. परंतु अशा प्रकारच्या श्लेशाने इतिहासाचे ज्ञान श्रीहर्षाच्या कालीं जरी होत असले तरी पुढे ती परंपरा कायम राहणे अशक्य होतें. सारांश, हुएनछंग याच्या प्रवासाचे वर्णन जर आपणांस मिळाले नसतें तर हे श्लेष समजले नसते इतकेच नव्हे तर बाणाने वर्णन केलेला श्रीहर्ष सातव्या शतकांतील चक्रवर्ति होता हे देखील समजण्याची मारामार पडली असती. बाणकवीचा उद्देश इतिहास लिहिण्यापेक्षा ऐतिहासिक कादंबरी किंवा आख्यायिका लिहिण्याचा होता असे मानले तरी तत्कालीन लोकास्थितीबद्दल श्लेषघटित विशेषणांत जी माहिती मिळते त्यापेक्षा अधिक माहिती मिळू नये ही मोठ्या आश्चर्याचीच गोष्ट होय. या वेळीं बौद्धधर्मास श्रीहर्षाचा पुष्कळ आश्रय मिळाला होता. किंबहुना हर्षाचा भाऊ राज्यवर्धन बौद्धधर्मी असून श्रीहर्षानेही पुढे त्याच धर्माचा स्वीकार केला होता. इटसिंग तर असे म्हणतो की, नागानंद हे नाटक श्रीहर्षाने बौद्धधर्माचा स्वीकार केल्यावर लिहिले; आणि जीमूतवाहनाचे सौग स्वतः घेऊन राजा आपल्या नाटक मंडळीकडून त्याचा संगीतांत प्रयोग करवीत असे. बाणकवीस अशा प्रकारची माहिती आपल्या आख्यायिकेत देणे कांहीं अशक्य नव्हतें. तसेंच श्रीहर्ष आपणांस कुमार म्हणवी, राजा म्हणवीत नसे असेही 'अत्रदेवेन नाभिषिक्तः कुमारः' यावरून दिसून येतें. पण बाणकवीने त्याचा स्पष्ट उल्लेख कोठे केला नाही. ऐतिहासिक कादंबरी लिहिण्याची ही पद्धत हल्लींच्या काळांत कोणासही पसंत पडेल असे वाटत नाही; विशेषकरून आपल्या समकालीन किंबहुना पुरस्कर्त्या राजाची कथा सांगतांना तरी बाणाने इतिहासाकडे अधिक लक्ष द्यावयास पाहिजे होतें. पण तसा प्रकार घडला नाही. यावरून जुन्या महाकवींचे किंवा महापंडितांचे राजकीय विचार कसे असत याचे अनुमान होतें. बाणास इतिहासाची माहिती कांहीं कमी होती असे नाही. गुप्तवंशाच्या राजांनी त्याच्या पूर्वजास आश्रय दिला होता असे त्यांनीच कादंबरीच्या प्रस्तावनेत सांगितले आहे. तसेंच गुप्त राजानंतरच्या किंवा पूर्वीच्या राजांनी किंवा राजकीय पुरुषांनी जीं जीं विश्वासघाताचीं कृत्यें केलीं तीं स्कंदगुप्ताच्या तोंडाने त्याने हर्षचरितांत वदविली आहेत; व यांपैकीं बऱ्याच गोष्टी ऐतिहासिक आहेत याबद्दल आतां प्रत्यंतर पुरावा मिळालेला आहे. अशा ऐतिहासिक माहितीचा ज्याच्याजवळ संग्रह होता व सरस्वती वश असल्याने ज्यास हर्षराजाने 'वश्यवाणी कविचक्रवर्ति' अशी पदवी देऊन अपरिमित द्रव्य दिले होते त्याच्या हातून स्वस्थपणे तत्कालीन अथवा पूर्वीच्या इतिहासावर आख्यायिकेपेक्षा अधिक तपशीलवार ऐतिहासिक

ग्रंथ लिहिला जाऊं नये याचें आश्चर्य वाटतें. श्रीहर्षापूर्वाच्या सहाशें वर्षांत हिंदुस्थानावर यवन, शक आणि हूण यांच्या तीनदां स्वाऱ्या होऊन त्यांच्या ताऱ्यांत बराच मुलुखही गेलेला होता. पण हिंदुस्थानांतील हिंदु राजांनीं तीनदां त्यांचा पराभव करून देशी साम्राज्यें स्थापन केलीं आणि धर्माचा अगर जातीचा अभिमान न धरतां बौद्ध, जैन किंवाहुना यवन आणि हुएनत्संगासारखे अगदीं परस्थ प्रवाशी यांसही समबुद्धीनें वागवून राज्यांत उत्तम बंदोबस्त ठेविला, व प्रजेच्या कल्याणाचीं अनेक उत्तम कामें केलीं, हा विषय कोणाच्याही बुद्धीस सहज स्फुरण आणणारा होता. बाणकवीच्या कवित्वास यामुळें स्फूर्ति मिळाली नाहीं असें नाहीं. पण हिंदुस्थानांतील एतद्देशीय शेवटला सार्वभौम श्रीहर्ष याच्या आख्यायिकेंत या ऐतिहासिक गोष्टींचा उल्लेख करण्यापेक्षां श्लेषादि चमत्कार करण्यांतच त्यास अधिक महत्त्व वाटलें. स्वदेशी सार्वभौम राजाचें वैभव किंवा कारकीर्द वर्णन करतांना जर ही स्थिति तर जगन्नाथ पंडितानें ‘दिल्लीवल्लभ - पाणि पल्लवतले नीतं नवीनं वयः’ अशी फुशारकी मारल्यास किंवा गढवालचे पंडित श्रीउर्वोदत्त यांनीं हल्लींच्या बादशहावर ‘एडवर्डवंश’ म्हणून रघुवंशासारखें काव्य करून प्रसिद्ध केल्यास त्यांत नवल तें कोणतें ? देशी साम्राज्य आणि परदेशी साम्राज्य यांत भेद काय असतो याचें तत्त्वच अशा प्रकारच्या कवीस किंवा पंडितास कळत नाहीं असें म्हणणें जरा साहसाचें आहे पण वस्तुस्थिति पाहतां या पंडितास ऐतिहासिक वर्णन करण्याची गोडी नव्हती, अथवा कवित्वाच्या निदर्शनास हा विषय योग्य नाहीं असें त्यांचें मत होतें असें म्हणणें भाग येतें. कसेही असो, हर्ष हा मोठा राजा होता; त्यानें अनेक राजे जिंकले; बाणकवीस अपार संपत्ति दिली आणि आपला सर्व खजिना गोरगरिबांस वाटला, इत्यादि कांहीं ठरीव गोष्टींखेरीज हर्षचरितांत श्रीहर्षाच्या वेळच्या सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीची कांहीं माहिती मिळत नाहीं. कालिदासानें एकाच ठिकाणीं म्हणजे मालविकाग्निमित्रांत जें ऐतिहासिक कथानक घेतलें आहे तें श्रीहर्षाच्या कथानकापेक्षां ऐतिहासिकदृष्ट्या अधिक चांगलें साधलेलें आहे; आणि त्यावरून बाणापेक्षां कालिदासाची ऐतिहासिक दृष्टि अधिक चांगली होती असें दिसतें. तथापि कालनिर्णयासंबंधानें दोघांचीही अनास्था आढळून येते.

असो; या विषयांवर वर्तमानपत्राच्या एका लेखांत जास्त चर्चा होणें शक्य नाहीं. अशोक, विक्रमादित्य, श्रीहर्ष वगैरे नंदानंतर झालेल्या चक्रवर्ती राजांची कारकीर्द कशी होती, राज्यांत सुरक्षितपणा कसा होता, पशूकरतांही तेव्हां दवाखाने कसे काढीत असत, किंवा कालवे अगर तलाव बांधून इरिगेशन खात्याचें काम कसे चालवीत, याबद्दल जी माहिती हल्लीं मिळाली आहे ती विशेषतः करून परदेशी प्रवाशांनीं लिहिलेल्या ग्रंथांवरूनच उपलब्ध झाली आहे; व हल्लींचा एखादा इतिहासकार जर यावेळचें चित्र काढील तर तें हर्षचरितापेक्षांही अधिक मनोरम व्ठेल. वर सांगतलेले इंग्लिश इतिहासकार मि. स्मिथ यांनीं

बाणाने केलेल्या स्कंदगुप्ताच्या वर्णनांत ' निजन्तप वंशदीर्घे नासावंशं दधानः ' या श्लोकाबद्दल (तो नीट न समजतां) जरी बाणाची थट्टा केली आहे तरी बाणाची वर्णन करण्याची शैली अपूर्व व जोरदार आहे ही गोष्ट त्यांनी कबूल केली आहे. अशा प्रकारच्या वश्यवाणी कविचक्रवर्तीच्या भाषेने हिंदुस्थानचा इतिहास लिहिला गेला नाही हे आमचे दुर्दैव होय.

वे. सं. पांडुरंग गोविंदशास्त्री पारखी यांच्या हल्लींच्या निबंधावरून जे थोडेसे ऐतिहासिक विचार सुचले ते वर दाखल केले आहेत. आतां खुद्द निबंधा-संबंधाने एकदोन गोष्टींत असलेला मतभेद सरतेशेवटीं सांगावयाचा तो सांगून हा लेख पुरा करितों. बाणभट्टाच्या नांवावर मोडत असलेले पार्वतीपरिणय नाटक कुमारसंभाववरूनच घेतलेले आहे, असें कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांजप्रमाणे आमचेही मत आहे. हें नाटक बाणकवीच्या कवित्वास शोभत नाही, हें खरे आहे. पण श्रीहर्षाच्या दरबारांत लोकांच्या रंजनार्थ नागानंदासारखीं नाटके करीत असत तर तत्कालिन नाटकमंडळीच्या विनंतीवरून बाणाने कुमार-संभावाचेच नाटक करून दिले असेल, असेही म्हणतां येईल. हल्लींच्या काळांत राजाशेवरून बाणाच्या कादंबरीचेही नाटक झालेले आहे, हें लक्षांत आणले म्हणजे पार्वतीपरिण्याची कल्पना आम्हांस कांहीं असंभाव्य दिसत नाही. तसेंच हालसाहेबांनीं रत्नावलींतील व श्रीहर्षचरित्रांतील एका श्लोकाचे जें साम्य दाखविले आहे तेंही आमच्या मते बरोबर आहे. आतां एके ठिकाणीं दैवाची अनुकूलता व दुसऱ्या ठिकाणीं प्रतिकूलता वर्णिली आहे हें जरी खरी आहे तरी दैवाच्या साधनविषयक कल्पनेचे आणि पद्यरचनेचे साम्य कायम राहतें तें राहतेंच. हर्षचरित हा ग्रंथ कदाचित् अपुरा राहिला असावा असें पांडुरंगशास्त्री म्हणतात; पण तसा प्रकार झाल्याचे आम्हांस आढळून येत नाही. हर्षचरिताची जी टीका आहे त्यावरूनही हल्लींचा ग्रंथ पूर्ण आहे असें दिसून येतें. हर्ष व राजवर्धन या दोघां भावांचे राज्यश्रविर असलेले प्रेम, राज्यश्रीची दैवामुळे झालेली विपन्नावस्था, संकटसमयीं श्रीहर्षाकडून तिची अकल्पित सुटका, इत्यादि आख्यायिकेस अवश्य लागणाऱ्या गोष्टीपलीकडे हर्षचरित लिहिण्याचा बाणाचा उद्देश होता असें दिसत नाही. नाहीपेक्षां हुएनछंग यानें लिहिल्याप्रमाणें दक्षिणेंत ज्यानें त्या वेळीं साम्राज्य स्थापन करून श्रीहर्षास नर्मदा उतरूं दिली नाही त्या सत्याश्रय पुलकेशी राजाचाही हुएनछंगाप्रमाणें बाणानें उल्लेख केला असता. अथवा प्रयाग येथें दर पांच वर्षांनीं श्रीहर्ष आपली संपत्ति याग न करतां लोकांस वांटी याचेही वर्णन या आख्यायिकेंत आले असतें. कादंबरीच्या प्रस्तावनेत हर्षाचा उल्लेख नाही, गुप्ताचा आहे. यावरून गुप्तांनीं आश्रय दिलेले ब्राह्मण विद्वानांचे घराणें श्रीहर्षाच्या राज्यांत पुष्कळ दिवस त्याच्या आश्रयावांचून पण चांगल्या स्थितींत होतें असें दिसून येतें. हुएनछंग यानें असें लिहिले आहे कीं,

श्रीहर्षाच्या सैन्याचा तळ गंगातटाकडीं असतां श्रीहर्ष बौद्धांचा अभिमानी म्हणून एक माथेफिरू वेड्या ब्राह्मणानें त्याचा खून करण्याचा प्रयत्न केला होता, व त्यामुळें कांहीं दिवस राजाची ब्राह्मणांवर गैरमर्जीही झालेली होती. ही गोष्ट जर खरी असेल तर विद्वत्तेनें व गुप्तांच्या आश्रयानें लोकमान्यतेस चढलेलें बाणाचें ब्राह्मण घराणेंही श्रीहर्षाच्या गैरमर्जीत कांहीं दिवस तरी असण्याचा संभव आहे. बाणाच्या तारुण्यांत त्याच्या हातून गैरवर्तन झालें असावें व त्यास अनुलक्षून बाणाच्या प्रथम भेटीच्या वेळीं 'महानयं भुजंगः' असें श्रीहर्ष बोलल्याचें बाणानेंच श्रीहर्षचरितांत लिहिलें आहे. भुजंग म्हणजे जार असा पांडुरंगशास्त्री अर्थ घेतात. पण त्यांत यापेक्षां स्पष्टार्थ नाही तर व्यंगार्थ तरी जास्त असावा असें वाटतें. कसेंही असो; श्रीहर्षाच्या कारकीर्दींत ब्राह्मण पंडित व कवि यांस बौद्ध भिक्षुसारखाच आश्रय व सन्मान मिळत असे एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे. बौद्धांच्यासंबंधानें दिवाकरमित्राचें उदाहरण आहेच; पण हुएनत्संग याचाही मोठा मान ठेवून श्रीहर्ष त्याचा उपदेश भक्तीनें ऐकत असे, असें स्वतः हुएनत्संगानेंच वर्णन केलें आहे. श्रीहर्षाच्या पुढें कांहीं वर्षांनीं कुमारिल व शंकराचार्य हे उत्पन्न होऊन ही स्थिति पालटली आणि ब्राह्मण धर्माचें वर्चस्व पुनः स्थापन झालें, ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे.

* देह आणि आत्मा

मनुष्याचा जड देह व चैतन्यरूप आत्मा या दोन भिन्न भिन्न वस्तु आहेत, किंवा सृष्टीतील कांहीं विशिष्ट जड द्रव्ये अथवा तत्त्वे हीं एकच झाल्यानंतर होणारी चेतना हाच आत्मा होय. हा वाद पुरातन आहे. उपनिषदांत आत्म्याचें स्वरूप सांगितलें आहे. तत्कालीन ऋषींच्या मते आत्मा सर्वव्यापी व अविनाशी आहे आणि तो सृष्टीतील जड द्रव्यांपासून अगदीं भिन्न आहे. वेदान्तांत या प्रश्नाचा विचार करीत असतां आत्म्याच्या भिन्नतेबद्दल प्रमाणें दिली आहेत. 'युष्मदस्मत्प्रत्ययीभूतप्रमाण' हें पहिलें प्रमाण होय. आत्म्याचें देहाव्यतिरिक्त अस्तित्व तुमच्या आमच्या प्रत्ययास येतें. आपण 'मी' शब्द उच्चारतो तेव्हां आपल्या अंगचा कोणताही एक अवयव किंवा सर्व अवयवांचा समुच्चय असा आपल्या बोलण्याचा अर्थ नसून शरीरव्यतिरिक्त असणारा शरीराचा स्वामी असा त्याचा अर्थ समजतो. देहापासून आत्म्याची भिन्नता दाखविणारें दुसरें प्रमाण 'निद्राप्रमाण' हें होय. मनुष्य निजतो तेव्हां सर्व शरीरव्यापार बंद पडतात.

परंतु सर्व शरीरावर अम्मल चालविणारे असें कांहीं तत्त्व शरीरांतून नष्ट झालेलें नसून सर्व अवयव व इंद्रिये विश्रांतिमुखांत मग्न असतां हैं तत्त्व जागरूक असतें. तिसरें प्रमाण 'महानिद्रा' म्हणजे मृत्यु हें होय. जड शरीरांतून सर्व अवयवांना व इंद्रियांना चलनवलन देणारा कोणी तरी शरीर सोडून जातो, त्यास मृत्यु असें आपण म्हणतो. याशिवाय समुद्राच्या पृष्ठभागावर होणाऱ्या जलतरंगांचा दृष्टांत देऊन व दुसऱ्या कित्येक प्रमाणांनीं आपल्या प्राचीन तत्त्ववेत्त्या ऋषींनीं आत्म्याचें भिन्नत्व-प्रस्थापित केलें आहे. पण नवीन पद्धतीनें शिकलेल्या आपल्या विद्वानांस हीं प्रमाणें व या कोट्या सर्वथा मान्य होण्यासारख्या नाहींत. जड-चैतन्याच्या भिन्नरूपत्वासंबंधाचा वाद इकडेच आहे, असें नाहीं. तो युरोपांत देखील चालू होता. ख्रिस्ती धर्माचें आधारभूत पुस्तक जें बायबल त्यांत आत्म्याचें अस्तित्व मानलेलें आहे. परंतु अर्वाचीन काळीं युरोपांत आधि-भौतिक तत्त्वांच्या प्राबल्याची जी क्रांति घडून आली, तिच्या योगानें हें बायबल-प्रणीत आत्म्याचें अस्तित्व झूट होय, असें शास्त्रज्ञांस वाटूं लागलें. ख्रिस्ती-धर्मग्रंथांतून एक तर आमच्या उपनिषद ग्रंथाप्रमाणें अध्यात्मविचार सूक्ष्मपणें कोठेंच केलेला नाहीं, शिवाय अलीकडील शास्त्रांचे सर्व सिध्दांत प्रयोगसिद्ध असतात. आत्मा धरून आणून त्यावर प्रयोग करितां येईनात म्हणून रसायनशास्त्रज्ञ, पदार्थविज्ञानवेत्ते वगैरे प्रयोगसिद्ध (experimental) शास्त्र खरें मानणारे लोक केवळ जडवादी बनले. सृष्टीतील कांहीं द्रव्ये शरीरांत एकीकरण पावलीं असतां त्यांस चेतना प्राप्त होते; पण ही चेतना त्या घटकावयापासून भिन्न नव्हे; त्यांच्या एकीकरणाचा परिणाम होय; सारांश, आत्मा म्हणून कांहीं शक्ति जडसृष्टीच्या पलीकडे असेल असें या शास्त्रज्ञांस वाटेना. फार काय सांगावें, युरोपांत गाजलेला जो हर्बर्ट स्पेन्सर तोही पक्का जडवादी होता. 'आत्मा' भिन्नरूपानें अविनाशी आहे, ही गोष्ट त्यास मान्य नव्हती. चेतना ही जड-पदार्थांच्या एकीभवनाचा परिणाम असेंच त्याचें मत होतें. अखेरीस अखेरीस या मतांत थोडी चलबिचल होऊन त्याच्या सत्यत्वाविषयी स्पेन्सरसाहेब साशंक झाले होते असें दिसतें. शास्त्रवेत्त्यांच्या ह्या नवीन सिद्धांतांचा परिणाम धर्मखात्यावर मात्र विशेष झाला. ख्रिस्तीधर्म हा 'आत्म्याचा मोक्ष' ह्या तत्त्वावरच उभारलेला आहे, ख्रिस्ती धर्माची मोक्षाची कल्पना 'सलोकता' ही आहे. परमेश्वरांतच आत्मा मिळून जावा, इतकी उच्च कल्पना त्यांच्यांत नाहीं. तथापि जेथें आत्म्याला अस्तित्वच नाहींसें झालें, तेथें त्याला मोक्ष कसचा ? जो मुळीं नाहींच त्याला मुक्ति काय देणार ? आत्म्याचें जडसृष्टीहून भिन्न असें अस्तित्व शास्त्रज्ञांस संमत नसल्याकारणानें ते धर्म म्हणजे केवळ एक थोतांड आहे असें मानू लागले. मात्र 'आत्मा' नाहीं, असें मानल्यामुळें दुसरी एक अडचण उत्पन्न झाली. ती ही कीं, धर्माची अशी वासलात लागल्यानंतर धर्माच्या बंधनानें एकत्र बांधलेला समाज हा कोणास कोणी विचारिनासा होऊन, विस्कळित होईल. नीतीचें बंधन

दिलें होऊन लोक नीतिभ्रष्ट होतील. यास्तव आत्म्याच्या अनस्तित्वाबरोबरच (Maximum good of the maximum number) 'अतिशय मोठ्या जनसमूहाचें अतिशय मोठें कल्याण' हें तत्त्व सृष्टिशास्त्रवेत्त्यांस प्रसिद्ध करावें लागलें. जेणेकरून मनुष्यजातीचें कल्याण होईल ती नीति, अशी व्याख्या त्यांस बनवावी लागली. तथापि ख्रिस्ती-धर्मखातें व शास्त्रनिपुण विद्वान् लोक यांमध्ये वितुष्ट आलेंच; कारण, धर्मोपदेशक लोकांस सयुक्तिक रीतीनें प्रमाणसिद्ध असें आत्म्याच्या अस्तित्वाचें माप शास्त्रीमंडळींच्या पदरांत घालतां येईना ! ते फक्त बायबलांतील वाक्यांवर बोट ठेवून, त्यांत सांगितलें म्हणून 'आत्मा' आहे, असें म्हणत ! पण हें बाबावाक्य शास्त्रवेत्त्या मंडळींस कसें पटणार ? तथापि हा वाद येथेंच थांबला नाही. खुद्द शास्त्रज्ञमंडळींतच शंका निघूं लागल्या तेव्हां या प्रश्नाचा कायमचा उलगडा करण्याच्या उद्देशानें इ. स. १८७३ या वर्षी महान् महान् शास्त्रकोविदांचें एक मंडळ स्थापन झालें. ह्या मंडळाचे मोठमोठे रसायनवेत्ते व पदार्थ-विज्ञानवेत्ते पंडित सभासद होते 'सोसायटी ऑफ सायकिकल रिसर्च' हें नांव धारण करून ह्या लोकांनीं आत्म्याच्या निरनिराळ्या स्थितींत प्रयोग करण्यास सुरुवात केली. मनुष्य निद्रास्थितींत असतां काय होतें, मरण येतें तें काय, अपस्माराच्या लहरींत मनुष्याच्या चैतन्यशक्तींत काय फेरफार होतात, वेड लागल्यानंतर जो चित्तविभ्रम होतो त्याचें स्वरूप काय आहे, अंगांत भूतसंचार झाला असतां एखाद्या मृत माणसाच्या इच्छेचा पगडा जिवंत माणसाच्या इच्छाशक्तीवर कसा बसतो, मेस्मेरिझमच्या योगानें एका मनुष्याच्या मनावर दुसऱ्याचा अधिकार पूर्णत्वानें कसा चालतो, दूर दूर रहात असणाऱ्या मनुष्यांच्या चित्तवृत्तींत सुखदुःखांचा उद्भव एकाच काळीं एकाच कारणास्तव त्यांच्या नकळत होतो, त्यांत 'आंतरः कोऽपि हेतुः' असला पाहिजे, तो काय, इत्यादि अनेक प्रकारचे प्रयोग करून त्यावरून शास्त्रानुरोधानें अनुमानें ह्या मंडळीनें बसविलीं. ह्या सर्व शोधांचें फळ म्हणून सदरहू मंडळीचे वतीनें मेयरसाहेबानें १९०३ सालीं या विषयावर प्रमाणभूत असा एक मोठा ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केला आहे. ह्या ग्रंथांत वर सांगितलेल्या प्रत्येक प्रश्नासंबंधानें केलेले सर्व प्रयोग, त्यांचे परिणाम व त्यावरून निघणारे सिद्धांत, इत्यादि सर्व माहिती संगतवार ग्रथित केली आहे. व त्या सगळ्याचा निष्कर्ष म्हणून ह्या पंडितांनीं जो सिद्धान्त ठरविला तो हा कीं, "आत्मा हें जड सृष्टीच्यापेक्षां अत्यंत भिन्न असें आदितत्त्व आहे, तें अविनाशी आहे. तें सर्व-व्यापी आहे, तें जड पदार्थांच्या मिश्रणाचें किंवा एकीकरणाचें फल नसून तें स्वतंत्र आहे." याच सिद्धान्ताचा अनुवाद करणारे दुसरेही ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत.

सूर्याचे किरण कांचेच्या लोलकांतून पलीकडे दवडले असतां Spectrum म्हणजे किरणांचा एक पट्टा पडतो. त्यांत सात प्रकारचे मूळ रंग Primary colours) स्पष्ट दिसतात. त्यावरून बरेच दिवसपर्यंत प्रकाशशास्त्रवेत्त्यांची अशी समजूत होती कीं, सूर्यकिरण म्हणजे केवळ ह्या सात रंगांचें मि ण होय. पण

हल्लीं X-ray नांवाच्या किरणांचा शोध लागून लोलकांतून पलीकडे जात नाहींत असेही कांहीं किरण असल्याचें शास्त्रीयत्वा ठरलें आहे. हल्लीं N-ray नांवाचेही नवीन किरण सांपडले आहेत. ह्या प्रकाशशास्त्रांतील शोधाप्रमाणेंच वर सांगितलेला अध्यात्मविद्येतील शोध होय. जड शरीर म्हणजेच आत्मा हें तत्त्व खोटे ठरून, आत्म्याचें स्वतंत्र स्वरूप आणि मार्गें व पुढें असणारें अस्तित्व शास्त्रीय पद्धतीनें ठरविण्यांत आलें आहे. हा सिद्धांत बारीकसारीक क्षुद्र लोकांचा नसून तत्त्ववेत्त्यांचा व शास्त्रज्ञांचा आहे. हें आपण विसरतां कामा नये ! तथापि पाश्चात्य पंडितांनीं प्रयोगांच्या साह्यानें जो सिद्धांत दोन वर्षांपूर्वीं ठरविला, तोच सिद्धांत हजारों वर्षांपूर्वीं आमचे वेदांत ग्रंथांत नमूद होऊन राहिला होता. प्राचीन उपनिषत्कारांनीं विचाराच्या जोरावर हेंच आत्म्याचें स्वरूप सांगून ठेवले. पण नवीन शिक्षणानें मंडळीस हा वेदांतांतील सिद्धांत चुकीचा वाटून आमच्यांतील पुष्कळ लोक पाश्चात्यांनीं तयार केलेलीं मते जशींच्यातशींच ग्रहण करून जडवादी बनलेले आढळतात. नवीन लोक असे दुसऱ्यांच्या ओंजळीनें पाणी पिणारे, तर जुने शास्त्री सनातन ग्रंथांवर हवाला देऊन स्वस्थ बसणारे ! दोघेही डबक्यांत सांचलेल्या पाण्याप्रमाणें आहेत. दोघांच्याही ठिकाणीं जिवंत झरा नाहीं. ज्या वेळीं युरोपीय जडवादाचीं मते इकडे आलीं त्या वेळीं तीं खरी किंवा आपलीं वेदांतांतलीं मते खरी याबद्दल प्रयोग करून आपणांसच याचा उलगडा करतां आला नसता काय ? ह्या प्रयोगांना उपकरणसामुग्री तरी कांहीं विशेष लागत होती ? नरसोबाच्या वाडीस अंगांत होणारे भूतसंचार किंवा अपस्माराचे रोगी थोडे सांपडतात काय ? कदाचित् आपलेकडे अशा लोकांचें प्रमाण वाजवीपेक्षां फाजीलच आहे ! तथापि ही शोधक बुद्धि आमच्यांत उत्पन्न झालेली नाहीं. कोणताही सिद्धांत शास्त्राच्या कसोटीस लावल्याशिवाय तो हल्लींच्या काळीं ग्राह्य होणें फारसें शक्य नाहीं. अशी शोधकबुद्धि बुद्धिदाता गजानन आपल्या हृदयांत उत्पन्न करो, अशी माझी प्रार्थना आहे.

* वेदान्ताची आणि उद्योगाची दिशा.

महात्मा अगम्यगुरु यांचें शिष्यत्व पत्करलेल्या मिसेस स्टॅनर्ड यांनीं गेल्या आठवड्यात येथें जीं तीन व्याख्यानें दिलीं व स्वामींचें येथील बऱ्याच मंडळींबरोबर जें बोलणेंचालणें झालें, त्यावरून आमच्या शहरांतील लोकांच्या मनांत जर स्वामीस विवक्षित अशा रीतीची जागृती उत्पन्न झाली तर त्यांच्या आगमनापासून आम्हांस पुष्कळ कायमचा फायदा झाला असें आम्हीं समजूं. स्वामी अगम्यगुरु

यांची माहिती गेल्या व आजच्या अंकांत आलेलीच आहे. इंग्लंड व अमेरिका यासारख्या देशांतील केवळ पैशाच्या पाठीमागे लागलेल्या माणसांस देखील आपल्या चमत्कारिक योगशक्तीने वेदांत व योग यांच्या तत्त्वाकडे नजर पोंचविण्यास किंवा त्यांचे मनन करण्यास स्वामींनी लावलेले आहे; व विलायतेंत लंडन व बर्मिंघॅम येथे त्यांनी वेदांताच्या चर्चेसाठी कमिट्या स्थापन केल्या असून त्या कमिट्यांचे हल्ली बरेच सभासद झाले आहेत. स्वामींची अशी समजूत दिसते की, अशा रीतीने वेदांताच्या खऱ्या ज्ञानाकडे मनुष्याची प्रवृत्ति झाली म्हणजे तो आपपर भेद मनांत न आणतां गांजलेल्या लोकांशी सहानुभूति दाखवून गांजणाऱ्या विरुद्ध त्यांस मदत करण्यास तयार होतो. विलायत किंवा अमेरिका या दोन्ही देशांत अथवा सामान्यतः पाश्चिमात्य राष्ट्रांत आमच्याबद्दल जर कांहीं सहानुभूति उत्पन्न करावयाची असेल तर त्यास हाच राजमार्ग आहे, आणि या मार्गाने सत्याचा अधिक प्रसार होऊन आपले काम जितकें अधिक वठेल तितकें दुसऱ्या तऱ्हेने कधीही वठणार नाही. उदार बुद्धीचे पुरुष सर्व देशांत कमीअधिक प्रमाणाने असावयाचे व असतात. परंतु गांजलेल्या लोकांबद्दल त्यांची सहानुभूति उत्पन्न करण्यास सदर लोकांचे व त्यांचे विचार कांहीं बाबतींत तरी एक असले पाहिजेत. अशा प्रकारचे विचार दोघांच्याही हिताचे सत्य म्हणून दोघांसही मान्य होणारे वेदांताखेरीज दुसरे ठिकाणी सांपडणें कठिण आहे. आधिभौतिक शास्त्रांची अलीकडे जी झपाट्यानं वाढ होत आहे व परमेश्वर, आत्मा आणि जगत् या त्रिपुटीच्या स्वरूपाबद्दल सदर शास्त्रांच्या ज्या नव्या नव्या कल्पना प्रत्यहीं प्रसिद्ध होत आहेत त्यामुळे पाश्चिमात्य राष्ट्रांत वेदांताच्या प्रसाराचें काम एरव्हीं अवघड पडलें असतें ते उत्तरोत्तर सुलभ होत चाललें आहे. ख्रिस्तीधर्म हा कांहीं तत्वज्ञानाच्या पायांवर रचलेला नाही, इतकेंच नव्हे तर सदर धर्माचे मूलभूत असे जे कांहीं सिद्धांत आहेत तेही आधिभौतिक शास्त्रांच्या तत्त्वांशी बऱ्याच अंशी विरुद्ध आहेत, असे तिकडील लोकांच्या नजरेस आलें आहे. सुदैवाने वेदांताची गोष्ट अशी नाही. ज्या तत्त्वांच्या पायांवर वेदांताची इमारत उभारली आहे व जी तत्त्वे कधी युक्तीने तर कधी दृष्टांताने, कधी श्रुतिबलाने तर कधी अभ्यास आणि वैराग्य यांच्या साहाय्यामुळे एकाग्र केलेल्या मनाच्या प्रेरणेने आमच्या पूर्वजांनी सिद्ध केलेली आहेत; ती हल्लींच्या आधिभौतिक शास्त्रानेही सिद्ध होण्याचा प्रसंग अगदीं नजीक येऊन ठेपला आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. आधिभौतिक शास्त्रज्ञांच्या तत्वविचारांचे पर्यवसान अद्याप कायमचें झालेलें नाही, म्हणून वेदांताची तत्वे अमक्या एका विशिष्ट आधिभौतिक शास्त्राच्या तत्त्वांशी सध्यांच्या स्थितीत तंतो-तंत मिळणार नाहीत, ही गोष्ट खरी आहे. परंतु त्यामुळे वेदांताच्या तत्त्वांची कांहीं हानी होत नाही. आधिभौतिक पाश्चात्य शास्त्रज्ञांच्या तत्वविचारांची दिशा अलीकडे कशी पालटत आहे व तिचे धोरण काय आहे इकडेच सध्यां आपणांला लक्ष पुरवावयाचें आहे; आणि ते धोरण काय हें मिसिस स्टॅनर्ड यांनी आपल्या दुसऱ्या

व्याख्यानांत येथील लोकांपुढें स्पष्टपणें मांडलें, याबद्दल त्यांचे आम्हीं मनःपूर्वक आभार मानतो. मिसस स्टॅनर्ड यांनीं या विषयाचा चांगला अभ्यास केलेला आहे. पॅरिस, लंडन वगैरे शहरांतील विद्यालयांतून आधिभौतिक शास्त्रांचें तात्त्विकदृष्ट्या जें शिक्षण मिळतें तें त्यांनीं संपादन केलेलें आहे, आणि महत्मा अगम्य गुरु यांच्या सहवासानें व उपदेशानें योग व वेदांत यांचीं तत्त्वेही मोठ्या प्रयासानें अवगत करून घेतलीं आहेत. अर्थात् पाश्चिमात्य तत्त्वविचारांचें सध्यां घोरण कसें आहे व त्यांची आणि वेदांत विचारांची एकवाक्यता व सांगड कशी घालावी हें सांगण्याचा अधिकार या बाईस पूर्णपणें आलेला आहे. स्वभावतः या बाई राजकीय बाबतींत फारसें मन घालीत नाहींत, तथापि स्वामीबरोबर हिंदुस्थानांत पुष्कळ प्रवास केला असल्यामुळे व त्यांचे विचार मूळचेंच उदात्त असल्यानें राजकीय बाबतींतही हिंदुस्थानांतील सुशिक्षित वर्गाचें विचारांतील घोरण या बाईस पसंत पडलेलें असून त्या कार्मी हिंदी लोकांस मदत करण्यास त्या तयार झालेल्या आहेत. पाश्चिमात्य देशांत वेदांताचा प्रसार करून सदर तत्त्वांच्या छायेखाली त्या देशांतील विचारी पुरुष किंवा स्त्रिया एकदां सांपडल्या म्हणजे त्यांच्या हातून औद्योगिक किंवा राजकीय बाबतींतही आम्हांस मदत होण्याचा पूर्ण संभव आहे असें जें स्वामींचें मत आहे त्यास प्रत्यक्ष पुरावा पाहिजे असल्यास तो साक्षात मिसस स्टॅनर्ड यांचा आहे. स्वामी विवेकानंद यांचेही मत बऱ्याच अंशीं स्वामी अगम्यगुरु यांच्यासारखेंच होतें, हें आम्हांस माहीत आहे; व सध्यां त्यांचें शिष्य अमेरिकेंत जें काम करीत आहेत तें याच मासल्याचें आहे, हें स्वामी अभेदानंद यांनीं न्यूयार्कजवळ अललेल्या ब्रुक्लिनमधील शास्त्रकलामंदिरांत हिंदुस्थानाबद्दल जीं सहा व्याख्यानें दिलीं त्यावरून सहज कळून येण्यासारखें आहे. स्वामी विवेकानंद यांजपेक्षां योगी या नात्यानें स्वामी अगम्यगुरु अधिक श्रेष्ठ आहेत, व त्यामुळे पाश्चिमात्य राष्ट्रांत वेदांताचा प्रसार करण्याचें काम त्यांचा स्वभाव तापट असला तरी त्यांचे हातून चांगल्या रीतीनें पार पडण्यासारखें आहे. उत्तर हिंदुस्थानांत हे 'लाठ स्वामी' या नांवानें प्रसिद्ध आहेत; आणि साधु व संन्यासीवर्गांत यांचें बरेंच वजन आहे. स्वामी प्रथमतः जे विलायतेस गेले ते विवेकानंदाप्रमाणें अगदीं निष्कांचन स्थितींत गेलेले होते, व जरी तिकडील मंडळींची प्रवृत्ति वेदांताकडे स्वामींस वाटत होती तितकी वळली नाहीं तरी त्यापासून बराच फायदा झालेला आहे. पाश्चिमात्य राष्ट्रे अद्याप जिवंत असल्यामुळे त्यांच्या अंगीं हा एक मोठा गुण आहे कीं, कोणतीही विद्या अथवा कला त्यांच्यापुढें नवीन आली तर ती केवळ समजून घेऊन ते स्वस्थ बसतात असें नाहीं; तर तिची पुढें वाढ कशी होईल याचाही ते उद्योग करीत असतात. उदाहरणार्थ, आपलें व्याकरणशास्त्र घ्या. पाणिनीनें प्रकृतिप्रत्ययांची फोड करून शब्दशास्त्राच्या इमारतीचा पाया युक्तीच्या व न्यायाच्या सिद्धान्तांवर रचल्यानंतर पुढें त्याची जी काय आमच्या देशांत वाढ झाली, ती कात्यायनपतंजलीपर्यंत होय. तेव्हांपासून त्याची

जी वाढ खुंटली ती हें शास्त्र पांचपन्नास वर्षांपूर्वी पाश्चात्य देशांत प्रसृत होईपर्यंत खुंटलेलीच होती. शाब्दिक कोट्या किंवा आर्थिक पेंच मध्यंतरी बरेच उदयास आले, व या शास्त्राची छाननी त्यामुळें आमच्या देशांत बरीच झाली. तथापि एखाद्या शास्त्राची छाननी आणि वाढ यांमध्ये पुष्कळ अंतर आहे. वाढ होण्यास जिवंतपणाची जितकी अपेक्षा आहे तितकी छाननीस लागत नाही; आणि वाढ खुंटली म्हणजे जिवंतपणा कमी होतो किंवा जिवंतपणा कमी झाला म्हणजे वाढ खुंटते. ख्रिस्ती सनानंतर कांहीं शतकांनीं हिंदुस्थानांतील शास्त्रविद्येचा जिवंतपणा कमी होऊं लागला; आणि आमचे पंडित पूर्वाचार्यांनीं केलेले सिद्धांतच खलीत बसण्याच्या उद्योगास लागले; मग त्याचें कारण काहींही असो; प्रस्तुत त्याचा विचार आपणास कर्तव्य नाही. हिंदुस्थानांतील शास्त्रांची ही स्थिति सदर शास्त्रें युरोपिअन पंडितांच्या हातांत पडल्यावर पालटली. पाणिनीच्या शास्त्रानें चकित झालेल्या युरोपिअन पंडितांनीं आमच्या व्याकरणशास्त्राचे सिद्धान्त पृथ्वीवरील सर्व भाषांस लागू करून त्यांतून फायलॅलजी अथवा शब्दव्युत्पत्तिशास्त्र म्हणून एक नवेंच पोटशास्त्र निर्माण केलें आणि त्याच्यायोगें मानव जातीच्या अति प्राचीन काळच्या सुधारणेचें ज्ञान होण्याचा नवा मार्ग दाखविला. व्याकरणशास्त्राची ही गोष्ट झाली. दुसरे उदाहरण पाहिजे असल्यास वेदांचें घ्या. यास्काच्या वेळेपासून वेदार्थाची मीमांसा करण्याचें काम आमच्या देशांत बहुतेक बंद पडल्यासारखें झालेलें होतें. सायणाचार्यांच्या काळापर्यंत ही परंपरा थोडीबहुत सुरू होती. परंतु सायणाचार्यांनीं जे अवाढव्य प्रयत्न केले त्यानंतर तशा प्रकारचा उद्योग आमच्याकडे कोणी केला नाही. वेद ग्रंथ व सायणाचें भाष्य यांची युरोपांतील पंडितांस ओळख झाल्यावर यास्काच्या वेळेपासून बंद पडलेल्या परंपरेस पुन्हा सुरवात झाली, व ती जर्मनी आदिकरून पाश्चात्य राष्ट्रांत अद्याप चालू आहे. आमच्या शास्त्राचीच नव्हे तर आमच्या उद्योगधंद्यांची व कलांचीही हीच स्थिति झालेली आहे. उदाहरणार्थ, वस्त्रे विणण्याची किंवा रंगविण्याची कला घ्या. यांत आम्हीं पुष्कळ प्रावीण्य व कौशल्य संपादन केलेले होतें, परंतु पुढें त्याची वाढ खुंटलेली होती. युरोपियन लोकांस आमच्याकडून या कलेचें जें ज्ञान मिळालें तें याच स्थितीतलें होय. परंतु या वेळीं युरोपिअन राष्ट्रे जिवंत असल्यामुळें त्यांनीं आमच्याकडून संपादन केलेल्या सदर कलांच्या ज्ञानांत भर घालून त्यांचा प्रवाह पुढें चालू ठेवला. आणि त्या कलांच्या साहाय्यानें आपला देश श्रीमंत करून आम्हांस उलट भिकेस लावलें ! सुदैवानें वेदांत शास्त्राची स्थिति अशा प्रकारची होण्याचे दिवस अद्याप आलेले नाहीत. याचें कारण मुख्यत्वेकरून असें कीं, इतर शास्त्रांपेक्षां वेदांतांवर आमच्याकडील पंडितांनीं व तत्त्ववेत्त्यांनीं अधिक परिश्रम घेतलेले आहेत. “ तावद्गर्जति शास्त्राणि × × × यावन्न × × दृष्टो वेदान्तकेसरी ” ही म्हण पुष्कळांस माहीत असेलच. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, वेदांतांतील प्रमेयें व तत्त्वें हीं

आमच्या देशांत जितक्या पूर्ण अवस्थेस आलेली आहेत तितकी त्यांची वाढ दुसऱ्या कोठेही झालेली नाही. अर्थात् युरोपियन राष्ट्रं आमच्याकडील वेदांताचीं तत्त्वे घेऊन आमच्यापुढें पळतील असें व्हावयाचें नाही. आमचीं तत्त्वे बरोबर आहेत असें राजरोस मान्य करण्यास त्यांच्या आधिभौतिक शास्त्रज्ञांस बरेच दिवस लागतील हें खरें; तथापि ही गोष्ट होणार एवढें निश्चित आहे. सारांश, या बाबतीत पाश्चिमात्यांचें गुरुत्व आमच्या वेदांत्याकडे येणें शक्य आहे, इतकेंच नव्हे तर आधुनिक आधिभौतिकशास्त्रांच्या प्रमेयांची दिशा पाहिली तर वेदांताचीं तत्त्वे तिकडील राष्ट्रांस मान्य होतील अशी आशा बाळगण्यास बळकट कारण आहे. म्हणजे ही गोष्ट शक्य असून साध्यही आहे; व या कामीं जर आपण मनापासून उद्योग केला तर सत्याच्या पायावर एकत्र झालेले पाश्चिमात्य राष्ट्रांतून अनेक साध्यकर्ते धर्माखेरीज इतर बाबतीतही आम्हांस मिळतील, असें स्वामींचें मत आहे. थिऑसफीविरुद्ध अगम्यगुरूंचा जो मोठा कटाक्ष आहे तो याचकरितां होय. पाश्चिमात्यांचे गुरु होण्याचा ज्या बाबतीत आम्हांस अधिकार आहे त्या धर्माच्या बाबतीतही त्यांचें शिष्यत्व आम्हीं पतकरणें हें आम्हांस लाजिरवाणें होय, असें तें नेहमीं म्हणत पाश्चिमात्य लोकांस हाताशीं धरूं नये असें स्वामींचें म्हणणें नाही. पण भलत्याच ठिकाणीं त्यांस गुरुत्व देऊन आम्हीं आपल्या विद्येचा व देशाचा उपमर्द करूं नये असें त्यांचें सांगणें आहे. वेदांत किंवा वेदांताचीं तत्त्वे देशभक्तीस किंवा राष्ट्रभक्तीस कधीही आड येत नाहीत, उलट वेदांताच्या परोपकारबुद्धीत देशभक्तीचा अवश्य समावेश होतो, असें नुकतेंच केसरीत प्रतिपादन केलें आहे. अगम्यगुरूंचें मतही असेंच आहे. योग किंवा वेदांत हा केवळ आपल्या आत्म्याच्या उन्नतीकरितां नव्हे तर सर्व लोकांच्या किंवा देशाच्या आत्म्यांस उन्नति प्राप्त करून देण्याकरितां आहे असा ते उघडपणें उपदेश करित असतात. ते स्वतः योगी आहेत व साधारण योग्यास अशक्य असे काहीं चमत्कार पाश्चिमात्य लोकांस दाखवून त्यांची त्यांनीं योग व वेदांत यांच्या तत्त्वांच्या सत्यतेबद्दल खात्री करून दिली आहे. पण हिंदुस्थानांत ते जे फिरत आहेत ते असले चमत्कार दाखविण्याकरितां नव्हे. वेदांतांच्या तत्त्वांचा विपर्यास करून स्वदेशहिताचा उद्योग सोडून देण्याची जी प्रवृत्ती होत चालली आहे तिचा विरोध करावा, स्वार्थदृष्ट्या आणि परमार्थदृष्ट्या वेदांतांचा किती उपयोग आहे हें लोकांच्या लक्षांत भरवावें आणि विदेशी लोकांची सहानुभूति मिळविण्याच्या कामींही या प्रबल शस्त्राचा कसा उपयोग करतां येईल हें लोकांच्या पूर्णरूपेण निदर्शनास आणून द्यावें एवढ्याकरितां ते झटत आहेत. योग आणि वेदांत या दोन अमूल्य देणग्या आमच्या पूर्वजांपासून आम्हांस प्राप्त झालेल्या आहेत, त्या लोकांच्या हातांत देऊन लोकांच्या तोंडाकडे बघूं नका, देणग्या तुमच्या आहेत, तुम्ही त्या लोकांस वांटा आणि सर्व जगास उदात्त विचारांचें वळण दिल्याचें श्रेय मिळवा, असें स्वामींचें सर्वांस सांगणें

आहे. राज्य कमावणें किंवा गमावणें हें शारीरिक बलाचें काम आहे; व इंग्रजां-पूर्वी ज्या लोकांनीं म्हणजे मुसलमानांनीं हिंदुस्थानावर स्वारी करून आपले राज्य येथें स्थापिलें त्याजवरही वेदांतानें आपली छाप बसविली होती, आणि अशी छाप बसविली तेव्हांच अकबरासारखे बादशहा निपजले, ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. इंग्रजांच्या राज्यांतहि असा प्रकार घडून येणें अशक्य नाही. आधिभौतिक शास्त्रांच्या प्रगतीनें वेदां-ताची प्रमेये अधिकाधिक बळकट होत चाललीं आहेत; आणि पाश्चिमात्य राष्ट्रे धर्माचीं काहीं शास्त्रसिद्ध तत्त्वे आपणास सापडावीं अशा उद्योगास लागले आहेत. अशा वेळी आमच्या वेदान्ती धर्माचीं तत्त्वे “वेदान्त मिशन” काढून ख्रिस्ती मिशनच्या प्रमाणे जर सर्व जगास आम्हीं शिकविली तर प्राच्य व पाश्चिमात्य विचारांची सांगड घालून देऊन सर्व जगाच्या विचाराचें पाऊल आम्हीं पुढें टाकण्याचें श्रेय आपणास मिळेल; इतकेंच नव्हे तर, त्याचबरोबर आमच्या देशाबद्दल व लोकां-बद्दल पाश्चिमात्य लोकांत सहानुभूती उत्पन्न होऊन त्यामुळें देशकार्यही सहजरीत्या घडून येईल, असा स्वामीं-चा उपदेश आहे, व त्याचें सर्वास असें सांगणें आहे की, ही अमूल्य संधि दवडूं नका, आणि राजकीयदृष्ट्या आपलें वैभव जरी गत असलें तरी जगाच्या बुडाशीं जीं काहीं थोर व उदात्त तत्त्वे आहेत त्यांत

करण्याच्या अपूर्व अध्यात्मिक शक्तीबद्दल आमची जी पूर्वापार ख्याती चालत आली आहे ती बुडवू नका; योगानें व वेदान्तानें बुद्धीला जी काहीं परि-पक्वता यावयाची त्याचें खरें चीज यांतच आहे, आणि सध्याच्या परिस्थितींत गृहस्थाचेंच नव्हे तर वेदान्त्याचेही हेंच कर्तव्य होय.

*महाराष्ट्र भाषेची वाढ.

वाच्यार्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाङ्मिनिःसृताः ।

तास्तु यस्तेनयेद्वाचं सर्वस्तेषकरो हि सः ॥

—मनु.

बरील श्लोकांत खोटे बोलणारा किंवा खोटी साक्ष देणारा मनुष्य चोरा-पेक्षांही अधिक गुन्हेंगार कसा ठरतो याची मनुनें जी उपपत्ति दिली आहे त्या-पेक्षां अधिक बलवत्तर उपपत्ति दुसऱ्या वाङ्मयांतून काचितच सांपडेल. मनुष्य-जातीचे व्यवहार चालण्यास वाणीखेरीज दुसरे साधन नाही, परस्परांचीं मनं अगर विचार परस्परांस कळविण्यास भाषा हा एकच मार्ग आहे, आणि भाषे-पासूनच किंवा भाषेच्यायोगें सर्व प्रकारचा व्यवहार उत्पन्न अगर सिद्ध होत असतो तेव्हां अशा प्रकारच्या सर्व व्यवहारासाधनाचा जो मनुष्य दुरुपयोग करितो किंवा त्याशीं प्रतारणा करितो तो एकपक्षी नव्हे तर सर्वस्वी चोर ठरतो,

असें मनूनें प्रतिपादन केलें आहे. असत्यवादीपणा कां व किती गद्द अथवा शिक्षाई आहे याचें यापेक्षां अधिक सयुक्तिक कारण देणें शक्य नाहीं. परंतु वरील श्लोकांत भाषेच्या उपयुक्ततेसंबंधानें जे विधान केलें आहे तें आमच्यामते अधिक महत्त्वाचें आहे. पशूपासून मनुष्यजाती ओळखण्याची जीं थोडीं बहुत चिन्हे आहेत, त्यांपैकीच भाषा हें एक प्रमुख लक्षण होय, असें बऱ्याच भाषाकोविदांचें मत आहे; आणि मनुष्यांचे आपापसांतील व्यवहार जितके अधिकाधिक विस्तृत किंवा व्यापक होतात, त्या मानानें भाषेलाही साहजिक अधिकाधिक विस्तृत स्वरूप प्राप्त होतें. भाषा ही एक ईश्वरदत्त, किंवा डार्विनच्या मताप्रमाणें म्हटलें तर उक्रांतिरीत्या सिद्ध झालेली वरिष्ठ पायरीची देणगी होय, आणि एखादा विशिष्ट मानवसमाज ज्या मानानें सुधारलेला असेल त्या मानानें त्या समाजाची भाषाही सुधारलेली किंवा वाढलेली असते. थोडक्यांत सागावयाचें असल्यास एखाद्या विशिष्ट राष्ट्राच्या किंवा समाजाच्या परस्परव्यवहाराचे स्वरूप किंवा महत्त्व दाखविणारे त्या समाजाची भाषा हें एक यंत्रच होय. मनूनें सांगितल्याप्रमाणें सर्व व्यवहार भाषामूलक किंवा भाषेच्या योगानें चालत असल्यामुळे एखाद्या भाषेच्या स्वरूपावरून भाषापंडित ती भाषा बोलणाऱ्या समाजाच्या—विशेषकरून असे समाज किंवा राष्ट्रे जेव्हां नष्ट झालीं असतात तेव्हां त्यांच्या—सुधारणेची अटकळ बांधित-अततात. उघड आहे कीं, ज्या भाषेत भाववाचक नांमे अधिक किंवा आत्मा आणि ईश्वर यांच्या कल्पना दाखविणारे शब्द अधिक ती भाषा वापरणाऱ्या लोकांचे तात्त्विक विचारही त्या मानानें सुधारलेले असले पाहिजेत इतर बाबतींतही हाच न्याय लागू आहे. एखादे राष्ट्र किंवा लोक नष्ट होऊन जरी हजारों वर्षे झालीं असली तरी आम्हांस जर ते लोक वापरीत असलेल्या भाषेतील शब्द समजतील तर या नष्ट झालेल्या राष्ट्राची प्रगती अथवा सुधारणा कोणत्या स्थितीनी होती याचें आम्हांस ताबडतोब अनुमान करतां येईल. साराश, समाजाचा व्यवहार, समाजाचे विचार, समाजाचा व्याप आणि समाजाची भाषा याच्यामधील संबंध इतका निकट आणि नित्य आहे कीं, एकाचें प्रतिबिंब दुसऱ्यांत उमटल्या खेरीज कधीही रहात नाहीं. एकाची वृद्धि तर दुसऱ्याची वृद्धि आणि एकाचा क्षय तर दुसऱ्याचा क्षय हा सिद्धांत अबाधित आहे.

कोणत्याही भाषेची अभिवृद्धि किंवा न्हास याचा विचार करतांना वरील अबाधित सिद्धांत लक्षांत ठेवला पाहिजे. भाषेची अभिवृद्धि करणें जर इष्ट असेल तर एखाद्या पंडितानें धावर्थापासून अनेक काल्पनिक शब्द निर्माण करून त्याचा कोश बनविल्यानें कार्यसिद्धि व्हावयाची नाहीं. एखाद्या कृपणानें कोंठ्यावधि रुपये संग्रह करून पुरून ठेवल्यानें देशाच्या संपत्तीची जशी अभिवृद्धि होत नाहीं, त्याप्रमाणेंच भाषेतील शब्दाचा प्रकार होय. अर्थशास्त्रांतील विनिमयाचा व्यवहार सुरळीत चालण्यास किंवा वाढविण्यास ज्याप्रमाणें व जितकी नाण्याची जरूर लागते त्याप्रमाणें व तितकीच मनुष्यजातीच्या मनोवृत्ति व विचार परस्पांस

कळविण्यास शब्दांची जरूरी आहे; आणि देशांतील व्यापार वाढला असतां ज्या-प्रमाणें अधिक नाणें—मग तें धातूचे असो वा कागदी असो—उपयोगांत आणणें जरूर पडतें, त्याप्रमाणेंच समाजांत एकमेकांच्या विचारांचें दळणवळण वाढविण्यास शब्दांची जरूरी लागते. जगांतील सर्व मनुष्यांची भाषा जर एक असती तर मनुष्यजातीपैकी एका भाषाची सुधारणा झाल्यानें सर्व भाषेची एकदम सुधारणा झाली असती. पण आजपर्यंतच्या इतिहासाच्या अनुभवावरून असा नियम दिसून येतो कीं, धर्म व भाषा या दोन्ही गोष्टी सर्व जगभर एकरूपानें कधींही असू शकत नाहींत; व मानवजातीच्या प्रारंभकालीं त्या एक होत्या असें जरी मानलें, किंवा आजमितीस यक्षिणीची कांडी फिरवून त्या सर्व जगभर जरी एक करतां आल्या तरी कालांतरानें या दोन्ही गोष्टीस देशभेदानें भिन्न भिन्न स्वरूप प्राप्त व्हावयाचेंच. किंबहुना एकराष्ट्रीयत्वाचें एकभाषा व एकधर्म, अर्थात् भिन्न राष्ट्रीयत्वाचें भिन्न भिन्न भाषा व भिन्न धर्म हें एक प्रधान लक्षणच होऊन बसलें आहे. हें असें कां व्हावें, भाषावैषम्य किंवा भाषाभेद आणि धर्मभेद हे नाहींसे करणें अशक्य आहे कीं काय, या प्रश्नाचा आज विचार कर्तव्य नाहीं. वस्तु-स्थिति कशी आहे आणि ती किती प्राचीन कालापासून चालत आली आहे, एवढेंच आपणांस पाहावयाचें आहे; आणि तशा दृष्टीनें विचार केला म्हणजे विवक्षित मनुष्यसमाज आणि त्या समाजांतील व्यक्तिमात्रांनीं आपापले विचार एकमेकांस कळविण्याकरितां योजलेलें शाब्दिक साधन किंवा भाषा यांचा संबंध नित्य आहे असें मानूनच कोणत्याही विशिष्ट भाषेच्या अभिवृद्धीची अथवा न्हासाची मीमांसा केली पाहिजे हें उघड आहे.

महाराष्ट्रभाषेच्या अभिवृद्धीचा अशा रीतीनें विचार केला म्हणजे अनेक गोष्टी डोळ्यापुढें उभ्या राहातात. नर्मदेच्या दक्षिणेस आणि घटप्रभेच्या उत्तरेस महाराष्ट्रभाषेचा प्रारंभ सुमारे इसवी सनाच्या पांचव्या सहाव्या शतकांत झाला असें प्राचीन लेखांच्या शोधकांचें मत आहे. त्यापूर्वी या प्रांतांतील भाषा कानडी होती. परंतु या समयास नर्मदेच्या उत्तरेकडून आर्य लोकांचे जे संघ दक्षिणेंत आले त्यांनीं दक्षिणेंतील लोकांशीं बरोबरीनें वागून व त्यांच्यांत मिळूनमिसळून आपली प्राकृत भाषा या प्रदेशांत आणली आणि त्या प्राकृत भाषेंत जुन्या भाषांशीं मिश्रण होऊन त्यापासून इल्लींची महाराष्ट्र भाषा उत्पन्न झाली. यानंतर कांहीं शतकें ती बाल्यावस्थेतच होती. पण पुढें यादव राजांचा तिला आश्रय मिळून नर्मदेच्या दक्षिणेस तिचा पगडा उत्तरोत्तर अधिकाधिक बसत चालला; आणि प्रांतांतील सर्व व्यवहार त्याच भाषेंत चालू लागल्यानें लवकरच पुढें ज्ञानेश्वरीसारखे ग्रंथ निर्माण झाले. मराठी भाषेच्या उगमाचा अद्याप जरी पुरा शोध लागला नाहीं तरी उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून वर दिलेलें सामान्य विधान करण्यास कांहीं हरकत नाहीं. या वेळची महाराष्ट्रदेशाची स्थिती फार चमत्कारिक होती. यादव राजांनीं प्रोत्साहन दिल्या-

मुळें महाराष्ट्र भाषेस बरेंच स्थैर्य आलें होतें खरें; पण पुढें लवकरच महाराष्ट्रांत मुसलमानी राज्याची स्थापना झाल्यामुळें राजकीय व्यवहार बहुतेक परकी भाषेंत चालूं लागला. विद्वान् लोकांची स्थिती पाहावी तर त्यांनीं आपलें सर्व ज्ञान प्राचीन पद्धतीप्रमाणें प्रायः संस्कृतांतूनच संपादन केलेलें असावयाचें. आणि ज्या थोड्या हिंदु लोकांच्या हातांत राजकीय अधिकार राहिलेला होता त्यांस मुसलमानी भाषेचा अधिक अभ्यास करावा लागत असल्यामुळें स्वाभाविक-रीत्याच स्वभाषेच्या उत्कर्षाचें काम त्यांच्या हातून होत नव्हतें. अशा स्थितींत ज्ञानेश्वरापूर्वी व तत्कालीं स्वराज्याच्या छत्राखालीं वाढलेल्या मराठी भाषेचा बहुतेक नष्टांशच व्हावयाचा; किंवा निदान तिचें इतकें मोठें रूपांतर व्हावयाचें कीं, ज्ञानेश्वरापूर्वीच्या भाषेची ही कन्या आहे हें ओळखूंसुद्धां येऊं नये. मुसलमानी अमदानींत मराठी भाषेचें स्वरूप पालटून बरेच मुसलमानी शब्द व मुसलमानी भाषापद्धति मराठींत शिरली, हें आतां कांहीं निराळें सिद्ध करण्यास नको. बखरींच्या भाषा आणि शिवाजीमहाराजांनीं तयार करविलेला राज्यव्यवहारकोश याची साक्ष देत आहे. वास्तविक म्हटलें म्हणजे हा काल मराठी भाषेच्या व्हासाचा होय; परंतु परमेश्वराच्या कृपेनें अशा आपत्कालांतही मराठी भाषेला पूर्वीच्या स्वराज्यांत पोसलेला वृक्ष वाढत जाण्यास एक दोन कारणें घडून आलीं. मुसलमानी राज्यांत धर्माच्या बाबतींत हिंदूंचा पुष्कळ छल झाला ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. महाराष्ट्र देशा-संबंधानें विचार करतांना हाच सिद्धान्त लक्षांत ठेवला पाहिजे. दक्षिणेंत आज जे मुसलमान लोक आहेत ते प्रायः अस्सल पठाण, मोंगल किंवा तुर्क नसून मुसलमानी अमदानीच्या पूर्वी या प्रांतांत जे हिंदु लोक होते त्यांच्यापैकीं ज्यांनीं लोभानें किंवा सक्तीनें मुसलमानी धर्म स्वीकारिला त्यांचे वंशज आहेत हेंही सांगावयास नको. दक्षिणेंतील मुसलमान आणि दक्षिणेंतील मराठे यांच्या अंगांत एकच रक्त वाहत आहे; आणि कांहीं कारणानें धर्म भिन्न झाला असला तरी पिंडानें ते एकमेकांचे बंधुच होत. असो; सांगावयाची गोष्ट ही कीं, मुसलमानी अमदानींत जरी हिंदूंचा छल होत असला तरी त्या छलामुळेंच हिंदु लोकांची आपल्या धर्मावरील श्रद्धा दुणावली गेली, असें म्हणण्यास हरकत नाही. हिंदु धर्माचा छल होऊन मुसलमान धर्माचें प्राबल्य जेव्हा झालें तेव्हां ' शिव शिव न हिंदुर्न यवनः ' अशा प्रकारची कांहीं लोकांची स्थिति झाली असल्यास त्यांत कांहीं नवल नाही. जागोजागीं देवालये मोडून उभारलेल्या भव्य व टोलेजंग मशिदी आणि तेथें जमणाऱ्या मोठमोठ्या उमरावांचा समुदाय यांचा देशांतील लोकांच्या मनावर धार्मिकरीत्या वाईट परिणाम झाल्याखेरीज राहावयाचा नाही. पण मुसलमानी धर्मच्छलामध्ये आमच्या दृष्टीनें एक मोठा गुण होता, तो हा कीं, हा छल बहुतेक किंवा सर्वांशीं शारीरिक जवरीचा होता. कुराणाचा स्वीकार कर, नाहीपेक्षां वतन बुडवितो किंवा ठार मारतो असें याचें स्वरूप होतें. त्यामुळें अशा प्रकारचा छल सोसण्याचें

ज्यांच्या अंगी धैर्य होतें त्यांची स्वधर्मावरची श्रद्धा अधिकच दृढ झाली. इल्लींच्या राज्यांत पाश्चिमात्य शिक्षणाच्या योगानें सुशिक्षित वर्गाच्या अंतःकरणांतील धर्म-बीजच निर्बल होऊन गोमांस भक्षणापर्यंत जशी कित्येकांची मजल येऊन ठेपली आहे, तसा मुसलमानी अमदानींतला प्रकार नव्हता. सक्तीच्या छलास जे बळी पडले त्यांखेरीज बाकीच्यांच्या अंतःकरणांतील श्रद्धा छलाच्या धक्क्यानें प्रतिकार करण्यास अधिक समर्थ झाली; आणि याचा परिणाम असा घडला कीं, त्यांनीं आपलें धार्मिक मनोविकार आपल्या समाजास कळविण्याकरितां स्वभाषेचा अधिकाधिक उपयोग करून तिची वाढ कायम ठेविली. मराठी भाषेचें इल्लीं उपलब्ध असलें वाङ्मय प्रायः धार्मिक कां, याचा अशा रीतीनें नीट खुलासा लागतो. जितका जितका छळ अधिक तितकी प्रतिकार करण्याची इच्छाही अधिक. किंबहुना गतिशास्त्रांत ज्याप्रमाणें क्रियेनें प्रतिक्रिया उत्पन्न होते असा सिद्धांत आहे तसाच धार्मिक बाबतींतही सिद्धांत बनवितां येईल. ज्ञानेश्वरापासून रामदासापर्यंत झालेल्या संत मंडळींची भाषेच्यासंबंधानें कामगिरी पाहतांना तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचा वर सांगितल्याप्रमाणें अवश्य विचार केला पाहिजे. राजसत्ता परधर्मी लोकांच्या हातांत असल्यानें या परकीय लोकांच्या भाषेंतच बहुतेक राजकीय व सामाजिक व्यवहार चालत असत; आणि न्याय, व्याकरण आदिकरून पांडित्याचे व्यवहार संस्कृत भाषेंत चालत. अशा परिस्थितींत धर्माची बाब जर संत मंडळीनें हातांत घेतली नसती तर मराठी भाषेंत ज्ञानेश्वरी हा पहिला आणि शेवटचाच ग्रंथ झाला असता. धर्माची बाब त्या वेळीं लोकांच्या पुढाऱ्यांनीं हातांत घेण्यास दुसरेही एक कारण झालें होतें. इसवी सनाच्या सातव्या शतकांत जैन व बौद्ध धर्माचें खंडण करून हिंदुस्थानांत व हिंदुस्थानाबरोबर महाराष्ट्रांतही शंकराचार्यांनीं जरी वैदिक धर्माची स्थापना केली तरी पुढें कांहीं वर्षेपर्यंत तो धर्म थोडाबहुत चालतच होता. कुमारिलाचा श्रौतमार्ग सर्व जातीच्या लोकांनीं आचरणें निषिद्ध होतें, आणि आचार्यांचा वेदांतमार्ग पंडितांखेरीज इनरांस अगम्य होता, तेव्हां जैन आणि बौद्ध यांचा आचार्यांनीं जरी पराभव केला तरी या धर्माच्या अभावीं सामान्य जनसमूहास कोणता धर्म आचरण्यास सांगावें हा एक त्या वेळच्या धार्मिक विद्वानापुढें मोठाच प्रश्न होता; आणि मुसलमानी अमदानीपूर्वीं जर त्याचा योग्य निकाल लावला नसतां तर जैन आणि बौद्ध धर्माच्या ऐवजीं मुसलमानी धर्म या प्रांतांत एकदम प्रचलित झाला असता. भाक्तिमार्ग किंवा भागवत धर्म याच्या प्रवर्तकांनीं देशांवरील संकट टाळलें हें आम्हीं नेहमीं लक्षांत ठेवलें पाहिजे. याप्रमाणें हिंदुस्थानांतील धार्मिक इतिहासाच्या दृष्टीनेंही भाक्तिमार्गास या कार्त्तिकी विशेष महत्त्व आलें होतें; आणि मुसलमानी धर्मच्छलाचें स्वरूप केवळ शारीरिकशक्तीचें असल्यामुळें महाराष्ट्रांत या धर्माच्या वाढीस मुसलमानी अमदानींत एक प्रकारचें साहाय्यच झालें असें म्हटलें पाहिजे. परकीय अमलांत राजकीय महर्षि किंवा संत उत्पन्न होणें

अशक्य आहे. अर्थात् ज्यांच्या अंगांत कांहीं कर्तृत्वशक्ति होती त्यांस आपलें कर्तृत्व दाखविण्यास धार्मिक चळवळ एवढीच काय ती मोकळी वाजू होती; किंवा धार्मिक पुढाऱ्यांखेरीज इतर पुढारीवर्गास हा काल अनुकूल नव्हता. कसेंही म्हणा, आम्हा सर्वांना समाधान व अभिमान बाळगण्यासारखी मुख्य गोष्ट ही आहे की, अशा कालांत व परिस्थितीत महाराष्ट्रांतील पुढाऱ्यांनी त्यास जी दिशा मोकळी होती तिचा अंगिकार करून भाषा व धर्म अशीं जीं एकराष्ट्रीयत्वाचीं प्रधानांगें, त्यांचें आपत्कालीं महाराष्ट्रांत चागले संगोपन केलें इतकेंच नव्हे तर यावच्छक्य अभिवृद्धीही केली. याचा परिणाम काय झाला व पुढें स्थिति काय झाली याचा विचार स्थलसंकोचास्तव आज न करितां पुढील लेखांत करूं.

* महाराष्ट्र भाषेची वाढ.

नंवर २.

कोणत्याही राष्ट्राचें वाङ्मय त्या राष्ट्रांतील लोकांच्या परिस्थितीवर अवलंबून असतें, आणि ही परिस्थिती ज्याप्रमाणें पालटेल, म्हणजे संकुचित किंवा विस्तृत, मर्यादित अगर व्यापक होईल त्या मानानें वाङ्मयाचाही न्हास किंवा वाढ होत असते हा सिद्धांत महाराष्ट्रांत स्वराज्य होण्यापूर्वी मराठी भाषेच्या वाढीस कसा लागू पडतो, याचें गेल्या खेपेस विवेचन केलें आहे. नाडीवरून ज्याप्रमाणें शरीरांतील रोगाची किंवा स्वास्थ्याची परीक्षा होते, तद्वतच भाषेवरून राष्ट्राची बरी-वाईट स्थिति तज्ज्ञ लोक तेव्हांच ताडतात. श्रीशिवाजीमहाराज जन्मण्यापूर्वी पोवाडे कां झाले नाहींत, याचें कारण आता सांगण्याची जरूर नाहीं. यादवकुलांतील शेवटचा दौलताबाद येथील हिंदु राजा नाहींसा झाल्यानंतर आणि शिवाजीमहाराज जन्मेपर्यंत मुसलमानी राज्यकर्त्यांनीं कांहीं पराक्रम केले नाहींत. पण त्या पराक्रमांनीं महाराष्ट्रांतील गोंधळ्यांस किंवा लोकांस कसें स्फुरण येणार ? पण परमेश्वराच्या कृपेनें हें रहाटगाडों जेव्हां फिरलें, तेव्हां गांवोगांवीं उघड्या मैदानांत हजारो लोकांपुढें डफावर थाप मारून महाराष्ट्रांतील शाहीर 'अला मोंगल चढाई करून' किंवा अखेरीस अखेरीस 'खूप शतीनें राज्य राखिलें यशवंत पडणीस नाना' असें आपल्या जोरदार भाषेनें गाऊं लागले. ज्ञानेश्वरापासून तुकारामापर्यंत झालेल्या कविमंडळांत मल्लेच्छ राज्याबद्दल खेद आणि स्वराज्याबद्दल अभिमान जागृत नव्हता असें नाहीं. एकनाथाच्या कवितेपैकीं दोन तीन कविता त्यांच्या देशभक्तीच्या दर्शक म्हणून रा. पांगारकर यांनीं पूर्वी केसरीत प्रसिद्ध केलेल्या वाचकांस आठवत असतीलच. परंतु त्या वेळची

परिस्थिती अशी होती कीं, देशाभिमानाची ज्योत अंतःकरणांत असली तरी, तिची ज्वाला ओठापर्यंत न येण्याची खबरदारी घ्यावी लागत असे. एकनाथाचा काळ व रामदासाचा काळ यांत पुष्कळ अंतर आहे; आणि निवृत्ती मार्गाबरोबरच रामदासाप्रमाणें प्रवृत्ती मार्गाचिही तत्पूर्वीच्या संतांनीं प्रचलन केलें नाहीं याबद्दल त्यांस दोष देणारांनीं ही गोष्ट विशेषतः लक्षांत ठेवली पाहिजे. इंग्रज सरकारनें आमचे विचार स्पष्टपणें बोलण्याची आम्हांस परवानगी दिली आहे, तरीसुद्धा नेमस्त बोला व नेमस्त लिहा म्हणून उपदेश होतो, तर मुसलमानी अमदानींत संतकविमंडळ राजकीय ढवळाढवळींत पडले नाहीं, याबद्दल त्यांस दोष देणें गैरशिस्त नव्हे काय ? रामदासास ज्या गोष्टी कळल्या त्या एकनाथास कळत नव्हत्या किंवा कळल्या नसत्या असें नाहीं; त्यांच्या लेखांत किंवा कवित्वांत जो फरक आहे तो परिस्थितीमुळे झालेला आहे, देशाभिमानाच्या कमतरतेमुळे नव्हे, असें आम्ही समजतो. सारांश, श्रीशिवाजीमहाराजांचा जन्म होण्यापूर्वीचें महाराष्ट्र वाङ्मय पाहिलें तर तें सर्व धार्मिकच आहे आणि परिस्थितीच्या मानानें तें असेंच असावयाचें, असें आढळून येईल. पण यानें राष्ट्रीय कार्य कांहींच झालें नाहीं असें मात्र कोणी समजू नये. मुसलमानी कारकीर्द होण्यापूर्वी यादवांच्या राज्यांत नुकताच मराठीला कोठें राजाश्रय मिळालेला होता; आणि मराठी भाषेची स्थानिक व्याप्ती किंवा मर्यादा कायमची ठरलेली नव्हती. हा राजाश्रय तुटल्यानंतर मुसलमानी अमदानींत धर्माची जी एक बाजू मोकळी होती त्या दिशेनेच त्या वेळच्या थोर पुरुषांनीं धर्म आणि भाषा राखून महाराष्ट्राचें महाराष्ट्रपण कायम ठेविलें. विठोबाची पंढरी ही धर्म आणि भाषा या दोन्ही दृष्टीनें त्या वेळीं महाराष्ट्राची राजधानी झाली होती. आणि या राजधानीच्या आसपास म्हणजे हल्लीं मोंगलाईत असलेल्या औरंगाबाद, गुलबर्गा आणि दक्षिणेस विजापूर वगैरे प्रांतांतून आजमितीस मराठी भाषेची जी व्याप्ति आढळून येते, तिचें श्रेय मराठी संत-कविमंडळीसच दिलें पाहिजे. हें कविमंडळ जर त्या वेळीं उत्पन्न झालें नसतें तर दक्षिणेकडून कानडी भाषेनें पुन्हां आपला पगडा कदाचित् महाराष्ट्र भाषेवर बसविला असता. आळंदी आणि पंढरी या दोन धर्मक्षेत्रांचा दीर्घवर्तुलांतील दोन केंद्रांप्रमाणें महाराष्ट्र-भाषेच्या व्याप्तीवर परिणाम झालेला आहे. अर्थात् महाराष्ट्राच्या मर्यादा आज ज्या आपणास कायम झाल्याशा वाटतात, त्या संत-कवि-मंडळींनीं मुसलमानी अमदानींत धर्माच्या दिशेनें महाराष्ट्र भाषावृद्धीचा उद्योग करून स्थापित केलेल्या आहेत. महाराष्ट्रांतील लोकांच्या अंगांतील रक्त आर्य आणि द्रवीड लोकांच्या मिश्रणानें बनलें आहे, असा हल्लींच्या शोधकांचा सिध्दान्त आहे. पण हाच सिध्दान्त बंगलोर म्हैसुरापर्यंत राहाणाऱ्या मंडळींसही लागू पडतो. तथापि, महाराष्ट्र देशाची मर्यादा तेथपर्यंत गेलेली नाहीं. हें लक्षांत आलें म्हणजे महाराष्ट्राची मर्यादा कायम करण्याचें कामीं पिंडान्वयापेक्षां भाषान्वयच

अधिक कारणीभूत झाला असे म्हणावे लागते. भाषेची मर्यादा किंवा व्याप्ती वाढविण्यास अशा रीतीने धर्म कारण होत असतो, याचे दुसरे एक कारण आहे. ज्ञानेश्वराचे वेळी किंवा त्यापूर्वी काहीं वर्षे महानुभवपंथ निघाला आणि तो महाराष्ट्रांत निघाल्यामुळे त्या पंथाचे मूळ ग्रंथ महाराष्ट्र भाषेत लिहिले गेले. परंतु या पंथाचा विस्तार महाराष्ट्राबाहेर म्हणजे राजपुताना, पंजाब इकडे अधिक झाल्यामुळे व त्यांचे मठ सध्या पेशावर व काबूल येथेही असल्यामुळे, त्यांच्याद्वारे मराठी भाषा काबुलापर्यंत-निदान त्यांच्या मठांत तरी-प्रचलित असलेली आढळून येते. भागवतधर्माचे ग्रंथ मराठीत झाले किंवा त्या काळच्या संत-मंडळींनी केले, या गोष्टीचा अशा दृष्टीने विचार केला म्हणजे ती भाषा-वृद्धीस आणि तद्वारा राष्ट्रवृद्धीस किती कारणीभूत झाली, हे चांगले दिसून येते. अग्निहोत्रादि श्रौतकर्मांत निमग्न झालेल्या विद्वान् मंडळींचा या संतमंडळीवर राग होता, आणि त्यांना असे वाटत असे की, संस्कृताचे अध्ययन करून पंडित झालेल्या मनुष्याने वेदवाणीचे अर्थ मराठीत कुळंब्यामाळ्यांस सांगणे म्हणजे भ्रष्टाकार होय. एकनाथ व तुकाराम यांचा शास्त्रीमंडळीने छळ केला होता. इतकेच नव्हे तर पुढेही संस्कृत वाणी सोडून मराठीत काव्य करण्यापूर्वी महाराष्ट्र कवींस अपवादापासून पडिल्याने आपल्या कृतीचे मंडन करावे लागते. संस्कृत ही भाषा आम्हांस परकी नाही, किंबहुना ती मराठी भाषेची आई नसली तरी निदान आजी खाम आहे. तथापि संवय आणि अभ्यास याने जडलेला दुराग्रह इतका बलवत्तर असतो की, वीस वीस पंचवीस पंचवीस वर्षे संस्कृतांत घटपटादि खटपट करणारांस कुळंब्याच्या मराठी भाषेत आपले मनोविकार व्यक्त करणे हलकेपणाचे वाटे. कोणत्याही राष्ट्रांतील विद्वत्समूह अशा रीतीने देशभाषेखेरीज इतर भाषेत बाळपणापासून दीर्घकाळ वाढलेला व तद्वारा ज्ञान संपादन केलेला अबाधित कायम राहाणे हे देशभाषेच्या दृष्टीने त्या राष्ट्राचे दुर्दैव होय असे आम्ही समजतो. त्यांतून ही भाषा जर देशभाषेहून नुसती भिन्नच नव्हे तर परकी असेल तर बोलावयासच नको. हल्ली महाराष्ट्रास हीच स्थिती आलेली आहे; पण त्याचा विचार पुढे करूं. सध्या एवढेच सांगणे आहे की, शिवाजीमहाराजांचेपूर्वी मुसलमानी अमदानीत संस्कृतांत वाढलेल्या विद्वत्समूहाचे विशेष साहाय्य नसता किंवा राज्यकर्त्यांचा बराच विरोध असतांही आमच्या संतमंडळीने राष्ट्रांत एकाचे दोन केंद्र उत्पन्न करून धार्मिक दिशेने भाषेच्याद्वारे महाराष्ट्रीयत्वाची कल्पना कायम ठेवली इतकेच नव्हे तर महाराष्ट्राच्या म्हणजे मराठी भाषा बोलणाऱ्यांच्या देशाच्या मर्यादा शक्य तितक्या वाढवून कायम ठेवल्या. ही कामगिरी जर त्यांनी बजावली नसती तर ३४ शें वर्षांत मुसलमानी अमदानीत भाषेची सरभेळ होऊन रामदास किंवा श्रीशिवाजी-महाराज यांस महाराष्ट्रधर्म किंवा महाराष्ट्रदेश कोणता, हे सांगण्याची पंचाईत

पडली असती; इतकेंच नव्हे तर महाराष्ट्र देशांतील लोकांचे हातून जी काम-गिरी त्यांनीं करून घेतली ती त्यांस करून घेतां आली नसती.

श्रीशिवाजीमहाराजांचा अभ्युदय म्हणजे मराठी भाषेचा अभ्युदय असें म्हणण्यास हरकत नाही. मराठी भाषेची व्याप्ती वाढण्यास या पूर्वी धर्म हे एकच कारण होतें; त्यास आतां राजसत्तेची जोड मिळाली. इंग्रजी भाषा इतर पाश्चात्य भाषांपेक्षां जी श्रेष्ठ झाली आहे तिला इंग्रजी साम्राज्य हे एक प्रबळ कारण होय. कोणतीही विशिष्ट भाषा बोलणारे लोक राज्यकर्ते झाले म्हणजे त्यांच्याबरोबरच त्यांच्या भाषेचाही अधिक गौरव होत असतो. आणि असा गौरव झाला म्हणजे पहिल्यानें जरी ती भाषा लेचीपेची असली, तरी कालांतरानें तिला प्रगल्भ स्वरूप प्राप्त होतें. मराठी भाषेला ही स्थिति काही दिवस प्राप्त झाली होती. श्रीशिवाजीमहाराजांचे मराठी साम्राज्य स्थापण्याकरितां झालेले पहिले प्रयत्न सध्याद्रींतील किल्ले आणि सध्याद्रीला लागून असणारे सुपे, पुणे वगैरे प्रांत यांतच करावे लागल्यामुळे मराठी भाषेचें पूर्वांचें केंद्रस्थान बदलून तें सध्याद्रीच्या लगत ध्यावें लागलें. तथापि लवकरच या नव्या केंद्रापासून महाराष्ट्र भाषेचे किरण मराठ्यांच्या भाव्याबरोबर उत्तरेकडे अटकेपर्यंत तर दक्षिणेकडे तंजावरपर्यंत जाऊन पोचले. यानंतरचा म्हणजे पेशवाईचा काळ तर मराठी भाषेस जास्तच अनुकूल झाला. शिंदे, गायकवाड आणि होळकर यांनीं ग्वालेर, गुजराथ आणि माळवा या प्रांतांत आपल्या संस्थानाबरोबरच मराठी भाषेची स्थापना केली; आणि पूर्वेकडे नागपुरास भोंसल्यांनीं तिची बाजू राखली. वेळगांव, धारवाड, भईसूर, तंजावर हीं या पूर्वीच सर झालेलीं होती. आणि निजामचें राज्य दक्षिणेंत कायम राहिलें होतें, तरी संतमंडळींनीं औरंगाबाद वगैरे प्रांतांतून मराठी भाषेची जी एकदां छाप बसविलेली होती ती मराठ्यांच्या पराक्रमानें पुढें कायम राहिली. सारांश, निजामापासून त्याच्या वसुलाचीच चौथाई आम्ही घेतली एवढेंच नव्हे तर चौथाईपेक्षां अधिक मुख्य महाराष्ट्र भाषेच्या टापूखालीं ठेवण्यास तत्कालीन मराठ्यांचें शौर्य कारण झालें. तात्पर्य, आमच्या संतमंडळींचे ग्रंथ हे आतां केवळ मर्यादित महाराष्ट्राचेंच वाङ्मय न राहतां त्यांची व्याप्ति मराठी राज्याइतकीच वाढत जाऊन तिनें हिंदुस्थानचा तृतीयांश तरी व्यापला गेला. वाङ्मयास धर्माच्या खोलींत कोडून ठेवण्याचेंही आतां कारण नव्हतें. ज्या महाराष्ट्र वीरांनीं मुसलमानांतील धर्मच्छल आपल्या कर्तबगारीनें नाहीसा केला, त्यांचे पोवाडे गाण्यास किंवा त्यांच्या बखरी लिहिण्यास आतां नवे कवी व लेखक पुढें आले. आणि त्यांना आपली कवित्वशक्ती केवळ धार्मिक विषयांतच खर्च करण्याचें कारण राहिलें नाही. मराठी भाषेतील ऐतिहासिक गद्य व पद्य लेख याच वेळेस जन्मास आले व पोसले गेले, याचें कारण वरील विवेचनावरून वाचकांच्या चांगलें लक्षांत येईल. राष्ट्र वाढूं लागते म्हणजे तें कांहीं एकाच बाजूनें वाढत नाही; आणि राजसत्ता ज्यांच्या हातांत असते, त्यांचे आचारविचारच नव्हे, तर त्यांची भाषाही लोकांस गोड वाढूं लागते.

बेळगांव किंवा धारवाड जिल्ह्यांत आजमितीस मराठी भाषा लोकांस समजते याचें खरें कारण असें आहे कीं, मराठी अमदानींत या जिल्ह्यांतील लोक किंवा त्यांचे पुढारी मराठी भाषा बोलणें हें संभावितपणाचें किंवा प्रतिष्ठितपणाचें लक्षण समजत. कोणाही सुशिक्षित मनुष्यास, मराठी कळत नाही, असें त्या वेळीं म्हणण्याची लाज वाटे. याचा असा परिणाम झाला कीं, या लोकांच्या घरांतून स्त्रिया देखील मराठी बोलणें हें कुलीनत्वाचें लक्षण आहे असें समजू लागल्या. इल्लीं इंग्रजी राज्यांत इंग्रजी भाषेसंबंधानें आमच्या देशांत जो प्रकार होत आहे तो लक्षांत आणला म्हणजे आम्हीं वर केलेलें वर्णन कोणासही असंभवनीय वाटणार नाही. महाराष्ट्र देशाच्या इतिहासांतील हा काळ अशा रीतीनें राष्ट्राभ्युदयाचाच नव्हे तर भाषाभ्युदयाचाही झाला होता आणि यांत गद्य ग्रंथ नवीन निर्माण झाले इतकेंच नव्हे तर पद्य ग्रंथांसही नवें वळण लागलें, हें मोरोपंतादिकांच्या काव्यावरून दिसून येईल. हाच काल पुढें अबाधित राहिला असता तर काय झालें असतें हें सांगण्याची गरज नाही. आमच्या दुर्दैवानें म्हणा कीं, सुदैवानें म्हणा, शें-दीडशें वर्षे आम्हीं या कालाचा अनुभव घेतों न घेतों तोंच ही परिस्थिति जाऊन दुसरी परिस्थिति प्राप्त झाली. या दुसऱ्या परिस्थितींत आमच्या भाषेची वाढ कशी कायम ठेवतां येईल याचा विचार आपणांस मुख्यत्वेकरून करावयाचा आहे. पण पूर्वपरंपरा लक्षांत आल्याखेरीज तसा विचार पूर्णपणें करणें अशक्य असल्यामुळे एवढी प्रस्तावना करणें जरूर पडलें. वरील मुख्य मुद्द्यांचा विचार पुढील खेपेस करू.

*महाराष्ट्र-भाषेची वाढ

नंबर ३.

या विषयावरील गेल्या दोन लेखांत पेशवाई बुडेपर्यंत मराठी भाषेच्या वाङ्मयाची व स्थानिक व्याप्तीची वाढ कशी झाली याचें थोडक्यांत विवेचन केलें आहे. त्यावरून स्वराज्यांत स्वभाषेस कशा प्रकारें उत्तेजन मिळतें हें वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल. मराठी भाषेतील पहिलें वाङ्मय धर्मविषयक असण्याचें कारण काय, ऐतिहासिक पवाडे किंवा बखरी पहिल्या कालांत कां निर्माण झाल्या नाहींत, आणि इंदुरापासून तंजावरापर्यंत मराठी भाषेचा प्रसार कसा झाला या गोष्टींची उपपत्ति दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारें लागत नाही. मराठी भाषेच्या वाढीच्या ऐतिहासिक विवेचनाची ही पद्धत लक्षांत ठेऊनच इंग्रजी अमदानींत तिची वाढ कशी, किती व कोणत्या प्रकारची होईल याचा विचार केला

पाहिजे. मराठीस मातृभाषा किंवा मायभाषा म्हटल्याने मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीत कांहीं भर पडत असे नाही. मागे आम्ही सांगितलेच आहे की, भाषा ही राष्ट्राच्या स्थितीचे निदर्शक आहे. राष्ट्र जर उदयोन्मुख असेल तर त्यांतील भाषाही वाढीस लागलेली असावयाची; आणि राष्ट्राचे व्यापार किंवा व्यवहार जर संकुचित असले तर त्याप्रमाणेच भाषेची व्याप्ती किंवा वाढ ही मर्यादित रहावयाची, हा सिद्धांत अबाधित आहे. करितां याच दृष्टीने इल्लींच्या कालांतील मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीचा विचार करूं.

इंग्रजांचे राज्य हिंदुस्थानांत झाल्यावर अर्थातच मराठी भाषेस राजकीय-दृष्ट्या पूर्वी जे महत्त्व होते ते कमी झाले. अव्वल इंग्रजांत पाहिल्यापाहिल्याने देशी भाषातून दत्तर ठेवीत असत, व जिल्हाकोर्टांतील कामही देशी भाषांतून चाले. परंतु इंग्रजी शिक्षण वाढून इंग्रजी भाषा शिकलेले नोकर जसजसे जास्त मिळू लागले तसतसा देशी भाषांचा राजकीय वास्तवतात कमी कमी उपयोग होऊ लागला; आणि राज्यव्यवस्थेचे महत्त्वाचे सर्व काम इंग्रजीत चालू लागले. मराठी ही गुजराथीप्रमाणे व्यापाराची भाषा कधीच झालेली नव्हती. त्यामुळे गुजराथी भाषेची व्याप्ती कायम राहाण्यास हल्ली जी सवड राहिली आहे तीही मराठी भाषेस प्राप्त झाली नाही. गुजराथी भाषेत तीन दैनिक वर्तमानपत्रे आज बरेच दिवस चालत आहेत याचेही मुख्य कारण हेच होय. शिवाय पारशी लोकांनी गुजराथी भाषेचा जसा स्वीकार केला तसा प्रकार मराठी भाषेस महाराष्ट्राखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही मोठ्या जातीचा पाठिंबा मिळाला नव्हता. यामुळे मराठी राज्य गेल्याबरोबर महाराष्ट्रांतील राज्यकारभारात मराठी भाषेचे प्राबल्य नाहीसे झाले इतकेच नव्हे, तर महाराष्ट्राच्या बाहेरही तिचा पूर्वी झालेला प्रसार उत्तरोत्तर नाहीसा होत चालला. तंजावर प्रांतांत पूर्वी जे लोक महाराष्ट्रांतून गेले आहेत ते अद्याप आपल्या घरी ज्ञानेश्वरीच्यापद्धतीचे मराठी बोलतात. परंतु संस्थानच्या किंवा जिल्ह्यांतल्या दरबारांत त्या देशाची भाषा वापरण्यांत येत असल्यामुळे तिकडच्या मराठीचा प्रघात अजिबात बंद पडला. म्हैसुराकडे हीच व्यवस्था झाली; आणि बेळगांव-धारवाड जिल्ह्यांतील लोकांनी कर्नाटक-विद्यावर्धक संघ काढून राज्यकर्त्यांच्या जोरावर मराठी भाषेस शह देण्याचे काम सुरू केले. ग्वाल्हेर व इंदूर संस्थानांत वास्तविक म्हटले म्हणजे मराठी भाषा कायम ठेवावयास पाहिजे होती. पण इंग्रजी राज्यकर्त्यांचे संस्थानांतून अनुकरण झाल्यामुळे मराठी भाषेस तेथूनही आपला पाय माथारा घ्यावा लागला; आणि गायकवाडांत तिला आपल्याबरोबर गुजराथीस अर्धे स्थान द्यावे लागले. निजामशाहींत मराठवाडांत लोकांची भाषा जरी मराठी आहे तरी दरबारी भाषा फारशी पडल्याने मराठीस कोणत्याही प्रकारे उत्तेजन मिळत नाही. सारांश, स्वराज्यांत मराठी भाषेची व्याप्ती महाराष्ट्राबाहेर जी वाढली गेली होती ती इंग्रजी राज्य झाल्याबरोबर पुन्हा संकुचित होऊन मूल पदावर आली. वऱ्हाडांत मराठी भाषा प्रचारांत

आहे; पण तो प्रांत आतां नागपुरास जोडल्यामुळे मोडी लिपी दत्तरांतून काढून टाकण्याचा ठराव झाला आहे असें समजतें. हाच जर क्रम पुढे चालला तर या प्रांतांतील मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीस त्यामुळे बराच भडथळा येईल हें सांगायचास नको.

भाषेच्या स्थानिक व्याप्तीसंबंधानें हा विचार झाला. आतां राष्ट्राचे व्यवहार इंग्रजी राज्यांत मर्यादित झाल्यानें भाषेची किती हानि झाली हें पाहूं. कोणत्याही देशांतील सुशिक्षित वर्ग परकीय भाषेच्या द्वारे ज्ञानसंपन्न झालेला राहणें हें देशी भाषेच्या दृष्टीनें राष्ट्राचें दुर्दैव होय, हें तत्त्व मागें आम्हीं सांगितलेंच आहे. इंग्रजी राज्यांत हाच प्रकार माजला आहे. आमचा सुशिक्षित वर्ग बाल्यापासून इंग्रजी भाषेंत आपले विचार व्यक्त करण्यास किंवा ज्ञान संपादन करून घेण्यास शिकला असल्यामुळे या बुद्धिमान् वर्गाच्या हातून स्वभाषेची सेवा व्हावी तितकी स्वाभाविकरीत्याच होत नाही. शास्त्रांचें अध्ययन व अध्यापन जर स्वभाषेंत होऊं लागलें तर विद्वानांच्या परिश्रमानें भाषेची जी आपोआप वाढ होत असते त्या वाढीस हिंदुस्थानांतील लोक आतां अंतरले आहेत; किंबहुना असेंही म्हटलें तरी चालेल की, अशा दृष्टीनें पाहिलें असतां आमच्या देशांतील सुशिक्षित वर्ग स्वभाषेचा अहेतुक शत्रु बनला आहे. युनिव्हर्सिटींत एम्. ए.च्या परिक्षेस एक दोन मराठी पुस्तकें ठेवल्यानें मराठी भाषेची वाढ होईल ही समजूत चुकीची आहे. कारण भाषेची वाढ होण्यास मुख्य साधन त्या भाषेंत व्यवहार चालणें हें होय. हा व्यवहार जितका जास्ती तितकी भाषेची वृद्धि किंवा फैलाव जास्त होतो. उद्यां जर व्यापारी लोक व्यापारासाठीं मराठी व्यवहार करूं लागले, अनेक जुन्या व नव्या शास्त्रांचे अध्ययन व अध्यापन याच भाषेंत होऊं लागलें, आणि राजदरबारीही सर्व राज्यकारभार मराठी भाषेंतच होऊं लागला तर मराठी भाषेचा हां हां म्हणता उत्कर्ष होईल. पण आमच्या दुर्दैवानें सध्या देशाची तशी स्थिति नाही. सर्व विद्या व शास्त्रे इंग्रजींत शिकविली जातात व अशा प्रकारें एकदां इंग्रजीत लिहिण्याची, वाचण्याची व विचार करण्याची संवय लागली म्हणजे मराठी भाषेंत लिहिलेलें शास्त्रीय पुस्तक वाचण्यापेक्षां तोच ग्रंथ इंग्रजीत वाचणें अधिक सुलभ व सोईस्कर वाटूं लागतें. इंग्रजीतील कांही शास्त्रीय ग्रंथांचीं मराठींत भाषांतरें अलीकडे झाली आहेत; पण वरील कारणांमुळे या ग्रंथास चांगलासा आश्रय मिळत नाही. शास्त्रीय विषय वाचण्यास योग्य असे पुरुष असले ग्रंथ प्रायः इंग्रजीतच वाचतात; आणि ज्यांस इंग्रजी येत नाही त्यांस अशा प्रकारचे ग्रंथ वाचण्याची प्रायः अभिरुचि नसते. ज्ञानेश्वरीच्या काळीं व त्यानंतर मुसलमानी अमदानींत साधुसंतांनीं ज्याप्रमाणें मराठी भाषेची सेवा केली तसाही प्रकार या साम्राज्यांत घडून येणें शक्य नाही; कारण इंग्रजी शिक्षणानें सुशिक्षित वर्गाच्या मनांतील धर्मश्रद्धा डळमळीत झालेली आहे. धर्मावरील ज्याची स्वतःची श्रद्धा डळमळीत तो स्वभाषेंत लोकांस उपदेश तरी काय

करणार ! आणि तो कितीही विद्वान् असला तरी त्याच्या तोंडांतून तुकाराम-बुवासारखी प्रासादिक वाणी कोठून निघणार ! प्रार्थनासमाजासारखे किंवा एकेश्वरीसारखे कांहीं धर्मपंथ काढण्याचा प्रयत्न इंग्रजोंत झाला आहे. पण खऱ्या धर्मकळकळीचा कोणीच पुढारी या पंथांत नसल्यामुळे लोकांस धार्मिक उपदेश करण्याच्या कामी मराठी भाषा वापरल्यानें भाषेची जी अभिवृद्धि व्हावयाची तीही या पंथाकडून झालेली नाही. मिशनरी लोकांनीं मराठी भाषेस हातीं धरून भाषेचा कोश व व्याकरण करण्याच्या कामी मदत केली; व छापण्याची कला आणि वर्तमानपत्रें यांचाही महाराष्ट्रांत प्रचार सुरू केला. पण मिशनरींच्या ग्रंथांत मराठी शिकलेल्या साहेबलोकांनी वापरलेली भाषा खऱ्या मराठी भाषेपेक्षा विचित्र असल्यामुळे मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीस मिशनऱ्यांचें व्हावें तसें साहाय्य झालें नाही, व मिशनऱ्यांचे हे धेडगुजरी भाषेंतील मराठी ग्रंथ मराठी वाङ्मयास कधीही शोभादायक व्हावयाचे नाहीत, किंवा हे ग्रंथ खऱ्या मराठी वाङ्मयाचा भाग कधीही समजला जाईल कीं नाही, याची शंका आहे. परकीय राजसत्तेमुळे देशांतील लोकांचा सर्व बाजूनें हुरूप कमी झाला आहे, व खरी कर्तबगारी कदाचित् कोणाच्या अंगी असल्यास ती दाखविण्यास मार्गही राहिला नाही. अशा स्थितीत खऱ्या कवित्वाची स्फूर्ति तरी कशी होणार ? आणि झाल्यावर पोवाडे तरी कोणाचे गाणार ? सारांश, खरा कवि किंवा खरा धर्मोपदेशक निपजण्यास हा काल प्रतिकूल असल्यामुळे सावलीखालील झाडाप्रमाणें या दिशेनें मराठीची वाढ इंग्रजी राज्यांत खुटली गेली आहे. हिंदुस्थानची राष्ट्रीय भाषा मराठी होणें शक्य नाही. अर्थात् त्या बाजूनेंही मराठी भाषेची वाढ होईल अशी आशा बाळगावयास नको. उलट हिंदीसारखी दुसरी एकादी भाषा राष्ट्रीय झाल्यानें मराठी भाषेस त्या मानानें धक्काच बसावयाचा.

भाषेचा अभिवृद्धि होण्यास ती भाषा बोलणारांचा व्यवहार व व्याप अधिक वाढला पाहिजे, परंतु वर सांगितल्याप्रमाणे महाराष्ट्र देशाची आज स्थिति तशी नसल्यामुळे मराठी भाषेंतील ज्ञानभांडार इंग्रजी अमदानीस ८० वर वर्षे झालीं तरी अद्याप संकुचितच राहिलें आहे. मिशनरी लोक व इंग्रजी कामगार यांस मराठी भाषा शिकण्याकरितां आणि गांवोगांवच्या शालोपयोगी कामाकरितां जे ग्रंथ अवश्य होते तितके अव्वल इंग्रजोंत प्रथमतः तयार झाले, आणि कांहीं मनोरंजक इंग्रजी ग्रंथांचीं मराठी भाषांतरें झालीं. यापेक्षां अव्वल इंग्रजोंत मराठी भाषेची जास्त अभिवृद्धि झाली नाही. मराठी स्वतंत्र गद्यरचनेच्या कालास यापुढें म्हणजे कै. विष्णुशास्त्री यांच्या निबंधमालेपासून सुरुवात होते. यापूर्वी विष्णुशास्त्र्यांप्रमाणेंच किंवा त्यांच्यापेक्षां वरचढीचेही पुष्कळ विद्वान् झाले होते. पण स्वभाषेच्या द्वारे आपली भाषा बोलणारांचीं मनं एखाद्या विशिष्ट विषयाकडे लावण्याचें किंवा एखाद्या विशिष्ट मार्गापासून परावृत्त करण्याचें काम आंगावर घेण्याची यापूर्वी कोणासही जरूर अगर कळकळ वाटली नव्हती. विष्णुशास्त्री

यांची भाषासरणी विलक्षण जोरदार कां यांतील खरें इंगित हेंच होय. ज्याला आपल्या देशबांधवांस स्वभाषेच्या द्वारे कळकळीने उपदेश करण्याची आवश्यकता वाटत नाही त्याच्या हातून स्वभाषेची सेवा तरी काय होणार, आणि जोरदार भाषासरणी तरी कशी निघणार ! कोणत्याही भाषेतील मोठमोठे प्रसिद्ध ग्रंथकार घ्या, त्यांचीं अंतःकरणे त्यांचे हृदय आपल्या लोकांस कळविण्यास अत्यंत उत्सुक असतात असेच आढळून येते. आपले विचार खरे आणि देशहिताचे आहेत ही स्वतःची खात्री आणिते. विचार प्रसृत करण्याकरितांच ईश्वराने आपणांस जन्मास प्राप्त केले आहे असा आपला दृढसमज असल्याखेरीज कोणाच्याही हातून स्वभाषेची खरी सेवा होणे शक्य नाही. छापण्याची कला वाढल्यामुळे कांहींना कांहीं तरी ग्रंथ दरसाल प्रसिद्ध होत असतात. विलायतेत इंग्रजी भाषेत शेंकडों कादंबऱ्या अशा छापतात कीं, पतंगाप्रमाणे त्यांचे आयुष्य दोनचार महिन्यांपेक्षा अधिक असत नाही. भाषेच्या वाढीचा जेव्हां विचार करावयाचा तेव्हां असल्या ग्रंथांचा फारसा विचार करून उपयोगी नाही. खऱ्या वीरांच्या सैन्याबरोबर ज्याप्रमाणे बाजारबुणगे असतात त्याप्रमाणे असल्या ग्रंथांची स्थिति होय. हे ग्रंथ सोडून दिले तर मराठी भाषेची अभिवृद्धि इंग्रजी राज्यांत फारच थोडी झाली असे म्हणणे भाग येते. मनोरंजनाचे कांहीं ग्रंथ, जुन्या कवींच्या ग्रंथांच्या शुद्ध आवृत्त्या, ऐतिहासिक बखरी व लेख यांचा संग्रह आणि लोकोपयोगी इंग्रजी ग्रंथांची भाषांतरे अथवा शालोपयोगी पुस्तके आणि कोश एवढेच कायते नवीन वाङ्मय शिल्लक राहते. वर्तमानपत्रांच्या द्वारे भाषेची एक प्रकारची वाढ होत आहे हे खरे. कारण वर्तमानपत्रकारांस अनेक तऱ्हेच्या विषयांवर लेख लिहावे लागत असल्यामुळे त्या त्या विषयांस लागणारी शब्दसामुग्री वेळोवेळी नवीन तयार करावी लागते. परंतु ही वाढ साहित्यशास्त्रांत कोणीही कायमची समजत नाही. भाषेची खरी वाढ होण्यास ती भाषा वापरणारांचा व्यवहार अधिक वाढला पाहिजे, आणि स्वभाषेत आपले विचार लोकांस कळवून लोकांची प्रवृत्ति किंवा मनें फिरविण्याची जरूरही देशातील पुढाऱ्यांस अधिकाधिक वाटू लागली पाहिजे. असे जेव्हां होईल, जेव्हां विद्वान् लोक अनेक शास्त्रांचे स्वभाषेत अध्ययन व अध्यापन करतील, जेव्हां सामाजिक, राजकीय, औद्योगिक आणि शास्त्रीय वाद किंवा चर्चा हरएक प्रसंगां व हरएक वेळीं जेव्हां स्वभाषेत होऊं लागेल, जेव्हां धर्मजागृती किंवा सुधारणा करण्यास स्वभाषेचाच उपयोग करण्यांत येईल आणि जेव्हां दरबारांत, कचेरींत, बाजारांत लष्करांत किंवा विद्यालयांत सर्व व्यवहार स्वभाषेनेच चालेल तेव्हां स्वभाषेची खरी वाढ होणार ! इंग्रजी राज्यांत या प्रसंगांपैकी पुष्कळ प्रसंग कमी झाले आहेत. तेव्हां अर्थातच त्या मानाने भाषेच्या वाढीसही अडथळा येणारच. तथापि आमच्यापैकीं सुशिक्षितवर्गातील लोकांनीं औदासिन्य टाकून आपणांस मिळालेलें ज्ञान सामान्यजनास स्वभाषेच्याद्वारे शिकविणे हेंच आपले कर्तव्य समजून

त्याचप्रमाणे कळकळीने उद्योग करण्यास आरंभ केला तर गेल्या ऐंशी वर्षांत झाली आहे त्यापेक्षा मराठी भाषेची अभिवृद्धि अधिक होईल अशी आम्हांस खात्री आहे. या वाढीस मर्यादा आहे ही गोष्ट खरी. पण या मर्यादेपर्यंतही आम्ही अजून पोचलो नाही; मग ती ओलांडून पलीकडे जाण्याची गोष्ट कशाला ? युनिव्हर्सिटीत अमक्या एका परीक्षेस ज्ञानेश्वरी ठेवल्याने मराठी भाषेची वाढ होण्याची आशा वाढणें व्यर्थ होय. या दिशेने खरा उपाय म्हटला म्हणजे सर्व अभ्यासक्रम मराठीत ठेवणें हा होय. ही गोष्ट शक्य नसली तर इतर व्यवहार तरी होईल तितका आपल्या मातृभाषेत ठेवण्याचा प्रघात आम्हीं पाडला पाहिजे. त्यांतूनही विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे लोकांची प्रवृत्ति बदलणें किंवा कायम करणें यासाठी कळकळीने किंवा निष्ठापूर्वक झटणारे पुरुष आमच्यांत निर्माण होऊन त्यांनी मराठी भाषा बोलणारांचा व्यवहार व व्याप वाढविला पाहिजे. हा व्याप वाढला म्हणजे त्याबरोबर भाषाही वाढली पाहिजे व वाढेल. कृत्रिम उपायांनी भाषेच्या अंगातील उष्णता कांहीं कालपर्यंत राखता येईल; पण तिच्या आंगची नैसर्गिक जीवनशक्ती जर कायम नसेल तर कृत्रिम उपायांनी काय होणार ? ही नैसर्गिक शक्ति इल्लींच्या काळांत कोणत्या उपायांनी कायम ठेवता येईल याचा ऐतिहासिकदृष्ट्या या विषयावरील मागील दोन व आजच्या लेखांत विचार केला आहे; व आम्हांस अशी आशा आहे की, महाराष्ट्र भाषेची अभिवृद्धि करूं इच्छिणाऱ्या लोकांकडून याचा योग्य विचार होऊन इल्लींच्या काळां शक्य तितकी महाराष्ट्र भाषेची उत्तरोत्तर वाढ होईल. काल प्रतिकूल खरा, पण त्यांतल्यात्यांत अद्यापही बऱ्याच गोष्टी होण्यासारख्या आहेत.

* रामायण हा इतिहास का गप्पा ?

पृथ्वीवरील चारी खंडांत कोणकोणत्या प्रकारचीं मनुष्ये आहेत, म्हणजे त्यांचा बांधा, वर्ण, भाषा वगैरे बाबतींत भेद असल्यास तो कोणत्या प्रकारचा आहे; आणि इल्लीं ज्या प्रकारचीं मनुष्ये ज्या ठिकाणी आढळण्यांत येतात त्या ठिकाणी पूर्वी कोणत्या जातीचीं मनुष्ये होती याचा शोध करण्याकडे आधुनिक पाश्चिमात्य विद्वानांची आज बरीच वर्षे प्रवृत्ती झाली असून त्यांच्या उद्योगाने सध्या या विषयाचे एक स्वतंत्र शास्त्र बनलें आहे. आजपर्यंत अशी समजूत होती की, आफ्रिका किंवा अमेरिका खंडांतील मूळचे लोक हे अत्यंत रानटी अर्थात् सुधारणा न झालेले होते; आणि या रानटी लोकांचा उच्छेद करून सुधारलेल्या लोकांनी त्यांच्या देशांत वसाहत केल्याने मानव जातीचे एक प्रकारचे हितच आहे. मानव-

जातीची हित करण्याची समजूत खरी असो वा खोटी असो; एवढी गोष्ट आतां सिद्ध झाली आहे कीं, कोलंबसानें अमेरिका शोधून काढल्यानंतर स्पेनच्या लोकांनीं उत्तर अमेरिकेंतील मेक्सिको प्रांतांत ज्या लोकांचा नायनाट केला ते सुधारणेच्या कामांत अगदीं मागासलेले होते असें नाहीं. मेक्सिको प्रांतांत आज-मितीस ज्या कांहीं जुन्या इमारती किंवा मनोरे शिल्लक आहेत त्यावरून हा देश इजिप्त देशाप्रमाणें पूर्वी बराच भरभराटींत होता आणि त्या वेळचे लोक इजिप्त देशांतील पिरामिडप्रमाणें मोठमोठ्या इमारती किंवा कृत्रिम डोंगर बांधण्याच्या कामीं कुशल होते असें स्पष्ट सिद्ध होतें. मेक्सिको आणि पेरू या अमेरिकेंतील दोन देशांचा अशा रीतीनें उपलब्ध होत असलेला प्राचीन इतिहास फार महत्त्वाचा आहे. आशियाखंडांत युफ्रेतीस नदीच्या कांठीं ख्रिस्ती शकापूर्वीं सुमारे पांच सहा हजार वर्षे मोठमोठीं बलाढ्य साम्राज्ये होतीं असें त्या प्रांतांत इल्लीं उपलब्ध झालेल्या जुन्या इमारतींच्या किंवा त्यांतून खणून काढलेल्या (ताम्र-पटाप्रमाणें खोदलेल्या) विटांच्या साहाय्यानें जसें आतां निर्विवाद सिद्ध झालें आहे व त्यामुळे यहूदी धर्माच्या पूर्व पीठिकेस व्यवस्थित रूप आलें आहे, त्या-प्रमाणेंच अमेरिकेंतील मेक्सिको व पेरू या देशांच्या प्राचीन इतिहासासंबंधीं जे शोध झाले आहेत त्यांचाही प्राचीन इतिहासावर परिणाम होण्यासारखा आहे. या शोधावरून एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, पुरातनकालीं मेक्सिको देशांत किंवा त्याच्या उत्तरेस एका जातीचे बलाढ्य लोक राज्य करीत होते. हे लोक इजिप्त देशांतील पिरामिडप्रमाणें मोठमोठे मनोरे बांधण्याच्या कामीं कुशल होते, व त्यांचीं शहरे ज्या ठिकाणीं होतीं त्या ठिकाणीं खणलें असतां अद्याप नक्षीचीं मातीचीं भांडीं वगैरे जिन्नस कधीं कधीं सांपडतात. या प्रांतांतील हे प्राचीन लोक शरीरानें धिण्याड, राक्षसी बांध्याचे, तांबूस वर्णाचे आणि शिकार करून उपजीविका करणारे असे होते. त्यांस ‘ क्वायेनेम ’ म्हणत. त्यांच्या पाठीमागून ‘ सिकलंक,’ ‘ उल्मेक,’ ‘ मय,’ ‘ ओतोमी,’ ‘ सापोटेक,’ ‘ तोलटेक ’ वगैरे जाती एका पाठीमागून एक उत्तरेकडून मेक्सिको देशांत येऊन राज्य करूं लागल्या. या सर्वांस ‘ नव्ह ’ असें सामान्य ज्ञातिवाचक नांव होतें. त्यांच्या भाषेस ‘ नव्हतल ’ म्हणत असून त्या भाषेत चित्रलिपीच्याद्वारे लिहिलेले जे कांहीं पुराणग्रंथ आहेत त्यांत प्रलयकालाच्या व त्यानंतर मनुष्याची वस्ती कशी झाली वगैरे संबंधाच्या जुन्या कथा आहेत. या कथा आणि बायबलांतील नोव्हाच्या कथेंत बरेच साम्य असल्यामुळे केव्हां तरी ख्रिस्ती लोकांचा सहवास झाल्यानंतर या कथा लिहिल्या असाव्या असा पहिल्या ख्रिस्ती इतिहासकारांचा समज झाला होता. पण आतां कांहीं ग्रंथकार उलट असें प्रतिपादन करूं लागले आहेत कीं, मोसेसचें चाळीस वर्षांचें जे निर्याण बायबलांत वर्णन केलें आहे तें केवळ इजिप्त देशांतून पालेस्टाईनमध्ये झालें नसून मेक्सिको येथील लोकांनीं चाळीस वर्षे

प्रवास करून बेहरिंगच्या सामुद्रधुनीच्याद्वारे आशियांत येऊन व कांहीं दिवस इजिप्तमध्ये राहून पॅलेस्टाईनमध्ये गेल्याचें वर्णन आहे ! मेक्सिकोमधील प्राचीन लोक मोठमोठ्या इमारती बांधण्याच्या कार्मी जरी कुशल होते तरी देवतेस मनुष्याचा बळी देणें किंवा प्रसंगविशेषीं नरमांस भक्षण करणें या राक्षसी चाली त्यांच्यामध्ये प्रचलित होत्या व मोसेसचा देव जो जिहोवा (यव्ह) हाही याच वर्गांतला होता असें त्यांच्या वर्णनावरून दिसतें. यावरून आणि भाषासाम्यावरून यहूदी लोक हे मूळचे मेक्सिकोमधील प्राचीन मानव जातीच्या वर्गोपैकींच असावे व त्यामुळेच मेक्सिकोमधील नव्हतील भाषेंमधील जुन्या कथा आणि बायबलांतील कथा यांमध्ये साम्य आहे असें आतां कित्येकांचें म्हणणें आहे. हें म्हणणें साधार असा वा नसो एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, उत्तर अमेरिकेंत मेक्सिको प्रांतांत फार प्राचीन काळीं नरमांस खाणारे व नरमेघ करणारे, सूर्योपासक, शरिरानें मजबूत व उंच बांध्याचें बलाढ्य लोक राज्य करीत असून त्यांनीं त्या वेळीं तेथें मोठमोठीं शहरें बांधलीं होती. हे लोक ख्रिस्ती शकापूर्वीं तेथें होते, एवढें स्पष्ट आहे. पण ख्रिस्ती शकापूर्वींचा पक्का काल समजत नाहीं. स्पेन देशांतील लोक अमेरिकेंत गेले तेव्हां यांच्याच जातीचे ‘ अॅस्टेक ’ नांवाचे लोक तेथें राज्य करीत होते. पण त्यांच्या नरमेघाच्या रानटी चाली पाहून स्पेन देशांतील योद्धा कोर्टेस यास त्वेष आला आणि त्यानें ‘ अॅस्टेक ’ लोकांचा पूर्ण उच्छेद करून त्यांचीं शहरें, गांवें व इमारती सर्व जमिनदोस्त केल्या आणि मेक्सिको देशांत स्पेनच्या ख्रिस्ती राज्याची स्थापना केली. हल्लीं मेक्सिको देश स्वतंत्र झाला आहे, तरी तेथील राज्य ख्रिस्ती धर्माचेंच आहे.

वरील हकीकत आज सांगण्याचें कारण असें कीं, रा. ब. चिंतामण विनायक वैद्य यांनीं नुकतेंच ‘ रामायणाचें गूढ ’ म्हणून जें रामायणावर एक पुस्तक लिहिलें आहे त्यांत याचा उपयोग केला आहे. रा. ब. वैद्य यांनीं महाभारतावर जें पुस्तक केलें आहे त्याचें परीक्षण मागें केसरींत आलेंच आहे. ‘ रामायणाचें गूढ ’ हें सध्यांचें पुस्तक त्याच मासल्याचें आहे. याचे दोन भाग आहेत. एकांत रामायणाच्या ग्रंथरचनेचा विचार केला असून वाल्मिकीचें रामायण वेळोवेळीं कसें वाढत गेलें, व तुळशीदासापर्यंत त्यांत अधिकाधिक अद्भुत गोष्टींचा संग्रह कसा होत गेला याचें विवेचन केलें आहे. हें विवेचन मार्मिक आहे; आणि कांहीं किरकोळ बाबतींत जरी मतभेद होणें शक्य असलें तरी सामान्यतः रा. ब. वैद्य यांचा सिद्धांत सर्वमान्य होण्यास आमच्यामते कांहीं हरकत नाहीं. मूळ वाल्मिकी रामायण महाभारताच्या पूर्वींचें असून त्यांत पुढें कालानें कांहीं फेरफार झाले असावे व त्यामुळेच बुद्धाबद्दलचे श्लोक त्यांत आले असावे असें जें रा. ब. वैद्य यांचें म्हणणें आहे तें आमच्या मते सयुक्तिक आहे. परंतु हल्लींच्या ग्रंथांत विशेष महत्त्वाचा भाग म्हणजे दुसरा होय. यांत सुरासुरांचा सुशेरीं म्हणजे दारूशीं जो संबंध दाखविला आहे तो पुराणांत दिला असला तरी काल्पनिक आहे असें

आमचें मत आहे; व तो या पुस्तकांत आला नसता तरीही बरे झालें असतें असें आम्हांस वाटतें. परंतु यानें बाकीच्या ग्रंथाची योग्यता कमी होते असें नाहीं. रा. ब. वैद्य यांच्या हल्लींच्या ग्रंथांतील विशिष्ट कल्पना म्हणजे ही होय कीं, लंका, लंकेतील राक्षस, त्यांचा अधिपति रावण, आणि त्यानें सीता-हरण केल्यामुळे त्याचा रामचंद्रांनीं केलेला वध या गोष्टी कांहीं काल्पनिक नाहींत. त्यास इतिहासाचा आधार आहे आणि मेक्सिकोमधील नरमेघ करणाग शेट्टाचा राजा मॉटेझूमा याचा स्पेन देशांतील कोर्टेझ नावाच्या वीर पुरुषानें कसा फडशा पाडला याची प्रेस्काटसाहेबांनीं दिलेली हकीकत जर वाचली तर रामचंद्रांनीं रावणाचा उच्छेद करून अति प्राचीनकालीं भरतभूमीतून नरमांस भक्षण करणाऱ्या लोकांस अशाच रीतीनें घालवून देऊन ही घोर चाल या देशांतून अजिबात काढून टाकली असावी, असें कोणाच्याही सहज मनांत येतें. रा. ब. वैद्य यांच्या सध्यांच्या ग्रंथांतील उत्तर भाग बहुतेक याच धोरणानें लिहिलेला आहे. त्यांचें असें म्हणणें आहे कीं, रावणाच्या ठिकाणीं मॉटेझूमा, विभीषणाच्या ठिकाणीं इस्टलीलचितल आणि रामाच्या ठिकाणीं कार्टेझ हीं नांवें घातलीं तर रामायणांतील गोष्टी मेक्सिको देशांत स्पॅनिश लोकांनीं केल्या असें आपणांस आढळून येईल. युरोपांतून स्पॅनिश किंवा इंग्लिश यांनीं अमेरिकेंत जाऊन ज्याप्रमाणें तेथील नरमांस खाणाऱ्या व नरमेघ करणाऱ्या लोकांचा उच्छेद केला त्याप्रमाणेंच आर्यलोक उत्तर हिंदुस्थानांत येऊन राहिल्यानंतर त्यांच्यापैकीं प्रथमतः अगस्त्यादि ब्राह्मण आणि तदनंतर रामचंद्रादि क्षत्रिय राजे यांनीं विंध्याद्रीच्या दक्षिणेस येऊन दंडकारण्य व लंका येथें त्या वेळीं राज्य करीत असणाऱ्या नरमांसभक्षक राक्षसी लोकांचा विध्वंस केला आणि भरतभूमीस या पापी आणि क्रूर चालीपासून कायमचें मुक्त केलें असें रा. ब. वैद्य यांचें म्हणणें आहे. रामचंद्राचा खरा पराक्रम काय तो हाच कीं, त्यानें नरमांस भक्षण करणारे, दुष्ट व क्रूर लोक आपल्या सामर्थ्यानें हिंदुस्थानच्या आसपासच्या प्रदेशांतून काढून टाकले. हे लोक प्रायः मेक्सिकोमधील प्राचीन लोकांच्या जातीचेच असावेत आणि त्यांच्याप्रमाणेंच मोठमोठीं शहरें बांधण्याइतके ते सुधारलेलेही होते असें रा. ब. वैद्य यांचें म्हणणें आहे. पण हे लोक कितीही कुशल व बलाढ्य असले तरी नरमांसभक्षक लोकांचा नायनाट करणें हें वैदिकधर्मी लोकांचें पवित्र कर्तव्य होतें; आणि ती कामगिरी रामचंद्रांनीं आपल्या पराक्रमानें बजाविली हेंच त्याची कीर्ति अजरामर होण्याचें खरें कारण होय. रामायणांत कांहीं ठिकाणीं राक्षसांची काल्पनिक वर्णनें आहेत; व मारुतीनें समुद्रउड्डाण केलें अशा प्रकारच्या दैविक व अद्भुत गोष्टींचाही उल्लेख आहे. पण यांतील अद्भुत व अतिशयोक्तीचा भाग प्राचीन नसून रामायणांत तो पुढें घालण्यांत आला असावा असें रा. ब. वैद्य यांचें मत आहे; आणि हा भाग बाजूला ठेविला तर एकंदर रामायणांतील कथा खरी व ऐतिहासिक आहे असा त्यांच्या ग्रंथांतील मुख्य मुद्दा आहे. रावणाची दहा तोंडे

कुंभकर्णाची झोंप, सीतेची जमिनीपासून उत्पत्ति वगैरे अद्भुत गोष्टींचा यानें खुलासा होत नाहीं हें खरें; पण इतर दृष्टीनै पाहिलें तर मेक्सिको देशांत स्पॅनिश लोकांनीं तीन चार शतकांपूर्वीं जे पराक्रम केले त्यांत आणि रामायणांतील कथेंत रा. व. वैद्य यांनीं दाखविलेलें साम्य पुष्कळ अंशीं यथार्थ आहे असें त्यांचा ग्रंथ वाचल्यावर आमच्याप्रमाणें दुसऱ्या कोणासही वाटल्याखेरीज राहणार नाहीं.

परंतु साम्य किंवा उपमा हा कांहीं ऐतिहासिक पुराव्याचा मार्ग नव्हे असा एक आक्षेप या कल्पनेवर येण्याचा संभव आहे. सकृददर्शनीं हा आक्षेप योग्य वाटतो. पण जरा विचार केला तर असल्या बाबतींत या आक्षेपास फारसें महत्त्व देतां येत नाहीं असेंच म्हणावें लागतें. हजारों वर्षांपूर्वींच्या मानव जातीचा इतिहास समजण्यास आजपर्यंत भारत-रामायणादि ग्रंथ किंवा पुराणें यांखेरीज दुसरें कांहींच साधन नव्हतें. भारत आणि रामायण हे इतिहास ग्रंथ आहेत. अशी आमची फार प्राचीन काळापासून समजूत आहे, व आतां एवढेंच पाहाणें आहे कीं, नवीन शोधानें ही समजूत कितपत खरी ठरते अशा दृष्टीनै विचार केला म्हणजे रा. व. वैद्य यांची वर सांगितलेली कल्पना कोणासही असंभवनीय वाटणार नाहीं. आर्य लोक पंजाबाकडून हिंदुस्थानांत येऊन उत्तर हिंदुस्थानांत त्यांच्या वसाहती पूर्णपणें स्थापन झाल्यावर मग ' ते हळुहळू दक्षिणेंत शिरले, ही ऐतिहासिक गोष्ट आतां बहुतेक सर्वमान्य झालेली आहे. ही गोष्ट निदान उत्तर हिंदुस्थानांत आर्य लोक पहिल्यानें असून नंतर दक्षिणेंत आले एवढें कबूल केलें म्हणजे दक्षिणेंत जे त्या वेळीं कोणी रानटी लोक असतील त्यांचा त्यांनीं पराभव करून तेथें आर्यांचें राज्य स्थापिलें असावें असें मानणें भाग येतें. प्रश्न एवढाच राहिला कीं, त्या वेळचे हे दक्षिणेंतील लोक कोणत्या प्रकारच्या मनुष्यजातीचे असावेत? या प्रश्नाचा मेक्सिकोचा हल्लीं उपलब्ध झालेला प्राचीन इतिहास आणि रामायणांतील इतिहास यांतील साम्यावरून करतां येतो. मेक्सिको आणि पेरू या देशांतील प्राचीन लोकांप्रमाणें फार पुरातनकालीं पॅसिफिक महासागरांतील बेटांतही नरमांसभक्षक व नरमेघ करणाऱ्या लोकांचीं मोठीं राज्ये असलीं पाहिजेत असें हल्लीं उपलब्ध झालेल्या माहितीवरून दिसून येतें; व रामचंद्र अयोध्येहून निघून वनवासार्थ जेव्हां दक्षिणेंत आले तेव्हां तेथें अशाच प्रकारचे लोक होते असें रामायणांत वर्णन आहे. या दोहोंचा मेळ घातला म्हणजे राक्षसांची जात ही एक प्राचीन मनुष्य जातीपैकीच जात होती असें दिसून येतें; व रामायणाच्या उत्तरकांडांत राक्षसांची जी उपपत्ती सांगितली आहे तीही अशाच प्रकारची आहे. सालकटंकटा या नांवाच्या राक्षसीशीं विद्युत्-केशाचा विवाह होऊन त्यापासून सुकेश, सुकेशापासून सुमाली, सुमालीपासून कैकसी आणि कैकसीपासून रावण अशी परंपरा तेथें दिली आहे. यांतील 'सालकटंकटा' हा शब्द फार महत्त्वाचा आहे. हा शब्द संस्कृत भाषेतला नाहीं असें त्यांतील वर्णनावरूनच उघड होतें. परंतु याहीपेक्षां विशेष महत्त्वाची

गोष्ट म्हटली म्हणजे ही की, अशा प्रकारचीं नांवे मेक्सिकोच्या प्राचीन इतिहासांत आढळतात. 'सालकटंकटा' या नांवाशीं वर्णतः साम्य असणारें मेक्सिकोमधील नांव सीकोटेंकटल हें होय. या वर्णसादृश्यावरून लंकेंतील राक्षस मेक्सिकोतील राक्षसाचेच जातभाई होते असें मि. वेद्य यांनीं अनुमान केलें आहे. नरमांसभक्षणाची चाल दोघांही जातींत होती हें तर उघड आहे. पण भाषे-संबंधानें या दोघांचें नातें दाखविण्यास सालकटंकटा या शब्दापेक्षां जास्त पुरावा रा. ब. वैद्य यांनीं दिला नाही. त्यांच्या मतें रावण, बिभीषण, विद्युत्केश हीं राक्षसांचीं नांवे राक्षसी भाषेंतील नसून त्यांच्या गुणांवरून आर्य लोकांनीं हीं नांवे त्यांस दिलीं असावीं. ग्रीक लोक जेव्हां हिंदुस्थानांत आले तेव्हां आमच्या देवतांचीं नांवे त्यांनीं अशाच प्रकारें फिरविल्याचें त्यांनीं लिहिलेल्या इतिहासावरून स्पष्ट होत आहे. उदाहरणार्थ, श्रीकृष्णास त्यांनीं हर्क्युलस बनविलें आहे. राक्षसांचीं नांवे अशाच प्रकारें वाल्मिकी आदि ऋषींनीं बनविलीं असावीं असें मानण्यास हरकत नाही. तथापि आम्हांस असें वाटतें कीं, रावण, बिभीषण वगैरे शब्द मूळ या राक्षसी भाषेंतील शब्दांचीं संस्कृत भाषांतरें असावींत. मेक्सिको लोकांच्या प्राचीन भाषेंत 'केटसालकटल' म्हणजे प्रकाशणारा सर्प अथवा रोचदेही आणि कर्जवश अथवा गरुडावास अशा प्रकारचीं जीं नांवे आहेत त्यांच्या अर्थावरून आमच्या म्हणण्यास बळकटी येते. आमचें असेही मत आहे कीं, लंका हा शब्दही प्रायः राक्षसी भाषेंतला असावा; व वर सांगितलेल्या सिक-लंक लोकांच्या नांवावरून या कल्पनेस आधार मिळतो. आतां एवढी गोष्ट खरी कीं, सालकटंकटा किंवा लंका या दोन शब्दांचे जुन्या मेक्सिको भाषेंतील शब्दाशीं जें साम्य आहे त्यापेक्षां भाषाविषयक अधिक पुरावा सध्यां उपलब्ध नाही, व कदाचित् मिळणेंही शक्य नाही. तथापि, नरमांसाशन आणि नरभेद्य या दोन क्रूर चालीसंबंधानें वर जें साम्य सांगितलें आहे तेवढ्यावरूनच लंकेंतील राक्षस हे मेक्सिको येथील प्राचीन राक्षसांचे भाऊवंद असावे असें सध्यां अनुमान करण्यास आम्हांस हरकत दिसत नाही; व रा. ब. वैद्य यांनीं हें साम्य प्रथमतः लोकांपुढें मांडून रामायणांतील गोष्टी इतिहासपर आहेत असें मानण्यास आधार दाखविला याबद्दल त्यांचे आम्ही अभिनंदन करतो. रावणाचा जो पराभव झाला त्यास रामचंद्राचा पराक्रम हें तर कारण खरेंच, पण त्याहून भिन्न दुसरीही दोन कारणे होती, असें जें रा. ब. वैद्य यांचें म्हणणें आहे तेंही आमच्यामतें यथार्थ आहे. सुधारणेंत कमीजास्ती सरसावलेले दोन जातींचे लोक जेव्हां एकत्र येतात तेव्हां कमी सुधारलेल्या लोकांत असलेली फूट आणि शस्त्रास्त्राबद्दलचें अज्ञान हींच त्यांच्या नाशास कारण होतात अशी आधुनिक इतिहास हीच साक्ष देत आहे. राम आणि रावण यांच्यामधील संग्राम भयंकर खरा; पण धनुर्विद्येत रामचंद्र जर राक्षसांपेक्षां अधिक निष्णात नसत व बिभीषणानें जर घरभेदीपणा केल्या नसता, तर रावणाचें राज्य लयास गेलें असतें कीं नाही याची शंकाच आहे. बिभीषण फुटला हें कळल्यानंतर राव-

णानें हत्तीचा दृष्टांत घेऊन जे उद्गार काढले आहेत ते फार मार्मिक आहेत. रानटी हत्तीला हस्तगत करण्यास जसे माणसाळलेले हत्ती उपयोगी पडतात तद्वत् रावण व विभीषण यांचा प्रकार झाला असें खुद्द रावणांनंच म्हटलें आहे; आणि अशा प्रसंगी हत्तींनीं आपल्या जातीसंबंधानें जे उद्गार काढले तेच त्याच्या मुखांतून निघाले आहेत. तो म्हणतो:—

नाग्निर्नान्यानि शस्त्राणि न नः पाशा भयावहाः

घोराः स्वार्थप्रयुक्तास्तु ज्ञातयो नो भयावहाः ॥

विभीषणाच्या कृत्याची ही मीमांसा ऐतिहासिकदृष्ट्या अगदी बरोबर आहे. तो रामभक्त असल्यामुळें रामास मिळून चिरंजिवी झाला, ही त्याच्या कृत्याची मीमांसा त्याच्या वर्तनापासून ज्यास फायदा झाला त्या रावणास जिंकणाऱ्या पक्षाची आहे; व ती तशीच असावयाची. संस्कृतांतही राजनीतीवर जे ग्रंथ आहेत त्यांत विभीषण-चरित्र हें एक भेदाचेंच उदाहरण सांगितलें आहे. रा. ब. वैद्य यांच्या कल्पनेनें वानरांची राक्षसाइतकी चांगली उपपत्ति लागत नाहीं. तथापि त्यांनीं सांगितल्या-प्रमाणें राक्षस दंडकारण्यांत येण्यापूर्वी वानर हे तेथील मूळचे रहिवाशी असावे व त्यास हातीं धरून रामचंद्रांनीं आपला कार्यभाग करून घेतला, असें मानण्यास हरकत नाहीं. वानरांचें साहाय्य मिळण्यास वालीचा वध केला, तो नीतिदृष्ट्या योग्य कीं अयोग्य याची विशेष चर्चा करण्याचें कारण नव्हतें. सुधारणेचा प्रसार करण्याच्या निमित्तानें याहूनही भयंकर गोष्टी आज पृथ्वीवर घडत आहेत, एवढें लक्षांत ठेवलें म्हणजे बस आहे.

असो; यासंबंधानें लिहावें तितकें थोंडेंच आहे. रा. ब. वैद्य यांच्या नव्या ग्रंथांतील विचार थोडक्यांत वाचकांस कळवून अशा रीतीचा रामायणावर चर्चा-विषयक ग्रंथ त्यांनीं लिहिला याबद्दल त्याचें अभिनंदन करावें, एवढाच आजच्या लेखाचा उद्देश होता. पूर्वी वैद्य यांच्या भारतावरील ग्रंथाचें परीक्षण करतांना आम्ही लिहिलेंच आहे कीं, रामायण-भारतादि ग्रंथांचें अशा रीतीनें परीक्षण करण्याचें काम आमच्यामधील सुशिक्षित लोकांनीं युरोपियन विद्वानांच्या हातून आतां काढून घेतलें पाहिजे. रा. ब. वैद्य यांच्या हल्लींच्या वाचनानें आमचें हें मत दृढ झालें आहे; व रामायण-भारताचा अभ्यास करणारांनीं हा ग्रंथ वाचावा, इतकेंच नव्हे तर या पद्धतीवर विचार करण्यास शिकावें अशी त्यास शिफारस करून व पुन्हा एकवार रा. ब. वैद्य यांचें अभिनंदन करून हा लेख संपवितों.

*पैसा-फंड

गेल्या महिन्याच्या दहावे तारखेस मुंबई पैसा-फंडाचा वार्षिक अहवाल प्रसिद्ध करण्याकरिता ना. दाजी आबाजी खरे यांच्या अध्यक्षतेखाली जावजी ब्रिलिंडगमध्ये जी जाहीर सभा भरली तिची हकीकत त्या वेळीं केसरीत प्रसिद्ध झालीच आहे. हा वार्षिक रिपोर्ट छापला असून त्याच्या प्रती पैसा-फंडाचे सेक्रेटरी रा. रा. शंकर दामोदर बापट अथवा अंताजी दामोदर काळे, गिरगांव, यांच्याकडे मागितल्यास मिळतील. पैसा-फंडाचा हा पहिला वार्षिक समारंभ होय. पहिला असें म्हणण्याचें कारण १९०५ च्या आक्टोबर महिन्याच्या सोळाव्या तारखेस पैसाफंड ही संस्था १८६० च्या २१ व्या ऍक्टप्रमाणें रजिस्टर करण्यांत आली. त्या वेळीं पैसाफंडाची शिल्लक एकंदर २१५९ रु. होती, सप्टेंबर १९०६ अखेर ७५२२ रुपये झालेली आहे. म्हणजे एक वर्षांत खर्च वजा जातां सुमारे पांच साडेपांच हजार रुपये गोळा झालेले आहेत. सप्टेंबर १९०६ नंतर जानेवारी १९०७ अखेर म्हणजे चार महिन्यांतली फंडाची जमा १८६९ रुपये आहे; व आजमितीस एकंदर जमा जवळजवळ दहाहजार रुपये आहे. दहाहजार रुपये जमा झाले म्हणजे या फंडाचा विनियोग लोकांस औद्योगिक शिक्षण देण्याच्या कामीं करावयाचा आहे. व या फंडास कायदेशीर व्यवस्थित स्वरूप देऊन त्याबद्दल पैसाफंडाची मुंबई येथील कमिटी तजवीज करित आहे. एक वर्षाचा याप्रमाणें अनुभव आहे. हा अनुभव मोठासा उत्साहजनक नाही हें खरें आहे. दर माणशीं दरसाल किमानपक्षीं एक पैसा या मानानें दहा लक्ष वस्तीच्या मुंबई शहरांत दरसाल पंधरा साडेपंधरा हजार गोळा झाले पाहिजेत. मुंबईच्या बाहेर दर एक जिल्ह्याची लोकसंख्या सुमारे ८।१० लाखच असते; व पैसाफंडाचा जरीनें वसूल झाल्यास दर जिल्ह्यांत दहा पंधरा हजार रुपये दरसाल गोळे झाले पाहिजेत. परंतु एक सालचा किंवा सोळा महिन्यांचा हिशोब पाहतां सरासरीनें दरमहा सुमारे ४५० रु. पेक्षां जास्त वसूल आलेला नाही. माणशीं पैसा या प्रमाणानें लोकसंख्येवरून केलेला अंकगणिती हिशेब आणि प्रत्यक्ष वस्तुस्थिति यांच्यामध्ये एवढें मोठें अंतर कां पडवें, याचा कमिटीनें व विशेषतः लोकांनीं अवश्य विचार केला पाहिजे; व तसा विचार व्हावा म्हणूनच आजचा लेख आम्ही सुद्धा लिहित आहों. पैसा-फंडाची कल्पना कांहीं नवी नाही; आणि खानेसुमारीचा रिपोर्ट हातांत घेऊन दर माणशीं एक पैसा याप्रमाणें अमुक लोकसंख्येकडून दरसाल किती रुपये वसूल होतील हा हिशेब करणेंही कठीण नाही. पैसाफंडास पुरें यश येण्यास या अंकगणिती विद्येपेक्षां अधिक जोमाची, अधिक शिस्तीची, अधिक कळकळीची आणि स्वार्थत्यागाची जरूर आहे. पहिल्यापहिल्यानें कित्येकांची तर अशी समजूत होती

की, “थेंवें थेंवें तळें साचे” या न्यायानें पैसाफंडाची जरी उपपत्ती लागली तरी हे पैसे गोळा करणे शक्य नाही. रा. रा. अंताजी दामोदर काळे यांनी पदरची झीज सोसून ही कल्पना शक्य आहे असें आतां शाबीत केलें आहे. तथापि, अद्याप या बाबतीत पुष्कळ गोष्टी करण्यासारख्या असून त्याला लोकांच्या साहाय्याची, सहानुभूतीची आणि उद्योगाची फार जरूर आहे. ही सहानुभूति किंवा उद्योग कोणत्या रीतीनें करतां येईल याचा विचार आज करावयाचा आहे. गेल्या सालीं पैसाफंड गोळा करण्याकरितां कांहीं गृहस्थांनीं आपल्या पदरच्या खर्चानें रा. रा. शंकर गणेश लवाटे यांस पुणें जिल्ह्यांतील जुन्नर तालुक्यांत पाठविलें होतें. तेथें जो अनुभव मिळाला त्यावरून एवढी गोष्ट सिद्ध आहे कीं, पैसाफंड गोळा करण्याकरितां पगारी उपदेशक किंवा कामगार नेमून कधीही काम भागणार नाही. या उपदेशकास रेल्वेभाडें किंवा वाटखर्च देऊन त्याखेरीज त्याच्या योग्यतेप्रमाणें पगार दिला तर पैसाफंडाच्या वसुलापैकीं निदान ऐशीं टक्के तरी खर्च झाल्याखेरीज राहाणार नाहीत. अर्थात् गाईच्या अचळानून निघालेलें दूध आचळांस लावण्यांतच खर्च होणार; मग फायदा कोय? पैसाफंड दहापांच उपदेशकांचा पगार व खर्च देण्याकरितां कांहीं काढलेला नाही. मुंबईइलाख्यांत (सिंध धरून) एकंदर २३ किंवा खानदेशाचा विभाग झाल्यानें आतां २४ जिल्हे आहेत. या २४ जिल्ह्यांत सुमारे २८ हजार खेडी आहेत; म्हणजे दर जिल्ह्यास हजार अकराशें खेडी असून त्यांत सुमारे ७-८ लाख वस्ती असते. इतकी खेडी हिंदून इतक्या लोकांकडून दरसाल वर्गणी गोळा करण्यास दर जिल्ह्यास (एका खेड्यास एका माणसास प्रवासासुद्धां दोन दिवस या मानानें) वर्षभर काम करणारी नऊ दहा माणसे किंवा तालुक्यास एक मनुष्य पाहिजे. परंतु इतकीं माणसें ठेविलीं म्हणजे पैसाफंडाचे बहुतेक उत्पन्न त्यांच्या पगारांतच खर्च होणार हें निश्चित होय. बारीक सारीक खेडीं सोडून मोठमोठीं खेडी ध्यावयाचीं असा जरी ठराव केला तरी दर जिल्ह्यास किमानपक्षीं तीन चार काम करणारी माणसें पाहिजेतच. जिल्ह्यांतील सरकारी शाळा तपासण्याकरितां सरकारास सुद्धां याच मानानें डेप्युटी अगर असिस्टंट नेमावे लागतात. अशा तऱ्हेची व्यवस्था खर्चाची असल्यामुळें पैसाफंडाच्या कमिटीकडून होणें शक्य नाही. अर्थात् विचारांनीं पैसा गोळा होण्यास एकच उपाय शिल्लक राहिला. तो हा कीं, ठिक-ठिकाणच्या लोकांनीं स्वयंसेवक होऊन आपआपल्या गांवची, आळीची किंवा पेटेची वर्गणी गोळा करून कमिटीकडे पाठवावी. सारांश, पैसाफंडाचा पैसा बिनखर्ची खजिनदाराकडे जेव्हां येऊन पडेल तेव्हांच या फंडास पूर्ण यश येणार आहे. ही कामधेनु खरी; पण वसिष्ठाच्या कामधेनुप्रमाणें तिनें उदरनिर्वाहास लागणारा चारा रानांत हिंदून फुकट पैदा करून दूध मात्र वसिष्ठास दिलें पाहिजे. मिशनरी लोकांचें विलायतेंत पैसाफंडासारखे जे फंड आहेत. त्यांचीही अशीच

स्थिति आहे. दर गांवांत धर्मखात्याकडून पगार मिळत असणारे पाद्री लोक दर आदितवारीं देवळांत टोपी फिरवून जी वर्गणी जमते ती बिनखर्ची मिशनरी फंडाकडे पाठवून देतात. पंजाबांत आर्यसमाजाचे मिशनरी ' आटा फंड ' ही याचप्रमाणे बिनखर्ची गोळा करतात. थेंबाथेंबाने तळे सांचते हें खरे, पण थेंब तळ्यांत येऊन पडेल तेव्हां, हें पूर्ण लक्षांत ठेविलें पाहिजे. पैसाफंडाच्या संबंधाने ही गोष्ट अद्याप आमच्या लोकांच्या लक्षांत आलेली नाही. पाटील, कुलकर्णी, शाळामास्तर वगैरे सरकारचे जे खेड्यानिहाय कामगार आहेत त्यांस फावल्या वेळीं हें काम फुकट करतां येईल. पण सरकारी कामगार म्हणून यास सोडून दिलें तरी ठिकाठिकाणचे सावकार, इनामदार, पेन्शनर किंवा इतर सुखवस्तु लोक, विद्यार्थी आणि रामदासी पंथासारख्या पंथाचे उपदेशक यांस हा उद्योग सहज करतां येण्यासारखा आहे. मुंबई, पुणे येथे जे हजारों विद्यार्थी शिकत आहेत त्यांनीं सुटीच्या दिवसांत हा उद्योग केल्यास पैसाफंडाचे उत्पन्न हल्लीं होत आहे त्या पेक्षां निदान दहापट तरी वाढण्यास हरकत नाही. प्रत्येक विद्यार्थ्यानें संकल्प मात्र केला पाहिजे कीं, आरण आपल्या गांवची, चाळीची, वाडीची, आळीची किंवा पेठेची वर्षातून दोन दिवस मोडून काहींतरी वर्गणी गोळा करू आणि ती पैसाफंडाच्या कमिटीकडे बिनखर्ची पाठवू. पैसाफंडास लोकांचे जे साहाय्य पाहिजे तें हेच होय. पैसाफंडाची पुष्कळ शिल्लक कां होत नाही, पैसे शिल्लक कोणत्या व्यांकेंत ठेवतात, त्याचे पुढें काय होणार अशा शुष्क कोट्या शिल्लोप्याच्या वेळीं करीत बसण्यांत अर्थ नाही. पैसा फंडाची सर्व जमा योग्य ठिकाणीं कायदेशीर रीतीनें व्याजाने ठेवण्याची सर्व व्यवस्था झाली आहे; आणि पैसा फंडाची दहाहजार रुपये रक्कम गोळा झाली म्हणजे आगकाड्या, पेन्सली, साबण, कुलपें, ब्रश, तेलें, बटणें, मेणबत्त्या, तंबाखूचे पदार्थ, वगैरे लहानसहान धंदे येथे क्रमाक्रमाने शिकविण्याची तजवीज करावयाची असून त्याबद्दल प्रो. गजर यांच्या रसायनशाळेस जोडून कांहीं व्यवस्था करण्याचा विचार चालू आहे. पैसाफंड वाया जाणार नाही, याबद्दल जितकी खबरदारी घ्यावयास पाहिजे तितकी घेतलेली आहे; इतकेंच नव्हे तर या फंडांतून बारिक सारिक शेतकीचे व औद्योगिक धंदे कोणते शिकवितां येतल याचाही विचार झालेला आहे याबद्दल कोणास शंका असल्यास त्यानें पैसाफंडाचे अध्यक्ष डॉ. देशमुख यास भेटून आपली खात्री करून घ्यावी. उगीच कुतर्क किंवा कुशंका काढून चांगल्या उद्योगास आड येऊं नये. पैसाफंड जर यशस्वी झाला नाही तर त्याचा सर्व दोष आमच्या लोकांच्या मार्था येणार आहे हें सर्वांनीं लक्षांत ठेविलें पाहिजे. वर्षातून २।३ दिवस या कामाकरतां खर्च करण्याइतकी सवड शहरांतून व खेड्यांतून हजारों लोकांस आहे, नाही असें नाही; त्यांनीं उद्योग करण्याचे मनांत आणले म्हणजे झालें. अशा तऱ्हेचा उद्योग सुरू

झाला म्हणजे मोठमोठ्या शहरांतून किंवा खेडेगावांतून दरमाणाशी दरसाल किमान एक पैसा बिनखर्ची वसूल होण्यास कधीच पंचाईत पडणार नाही. लोकांच्या अंगी उत्साह असून स्वयंसेवक होण्यास मात्र त्यांची तयारी असली पाहिजे; व तशी त्यांची तयारी असल्यास त्यांस जरूर ते साहाय्य पैसाफंडकमिटी कडून मिळण्यास कधीही कसूर होणार नाही. दरसाल एक पैसा देण्यास कोणासही अवघड नाही हे खरे आहे. पण तो पैसा बिनखर्ची आपण होऊन कमिटीकडे पाठविण्याची बुद्धि सर्वांस नसते. ही बुद्धि ज्यांच्या मनांत उत्तन्न झाली आहे अशा लोकांनी हे काम फुरसतीच्या वेळीं केलें पाहिजे; व अशा तऱ्हेचे लोक जोंपर्यंत पुढें आले नाहीत तो पर्यंत रा. रा. काळे यांच्यासारख्या एखाद्या माणसानें कळकळीने धडपड केली तरी दरमहा चारपांचशें रुपयांपेक्षा अधिक उत्तन्न होणें शक्य नाही, एवढेच आम्हास आमच्या वाचकांस पुनःपुनः सांगावयाचें आहे. वर्तमान पत्राच्या वर्गणीदारांनीही वर्गणीबरोबर आपल्या गांवांत गोळा केलेल्या पैसाफंडाची रक्कम वर्तमानपत्रकारांकडे पाठविल्यास तीही बिनखर्च पैसाफंडास मिळेल. पैसाफंड गोळा करणें हा राष्ट्रीय कार्याकरितां कळकळीने काम करणाऱ्यांचा एक लहानसा धडाच आहे. हा जर आमच्या लोकांच्या विशेषतः करून तरुण पिढीच्या हातून नीट वठला नाही तर यापेक्षा अवघड कामें पार पाडण्यास आम्ही नालायक आहों असें कोणी म्हटल्यास त्यास कांहीं जबाब देतां यावयाचा नाही. यासाठीं विद्यार्थी, पेन्शनर, रामदासी पंथाचे लोक, फुरसत असणारे सरकारी नोकर, वकील वगैरे सर्व लोकांस आमची अशी सूचना आहे कीं, त्यांनीं आपला अल्प तरी वेळ या कार्यांत घालून राष्ट्रीयफंड उभारण्याचें श्रेय संपादन करावें. जिल्ह्या जिल्ह्यांतून निरनिराळा पैसाफंड काढून तुकडे तुकडे करण्यांत कांहीं हंसील नाही. पैसाफंडाची वर्गणी फारच थोडी आहे; आणि ती सर्व एका ठिकाणीं गोळा झाल्याखेरीज सर्वांस उपयुक्त असें कोणतेंही कार्य होणें अशक्य आहे. तालुकानिहाय किंवा जिल्हानिहाय स्थानिक कामें करण्यास पैसा पाहिजे असल्यास त्याकरितां निराळी वर्गणी करा; पण त्यामुळें सार्वत्रिक पैसाफंडास व्यत्यय आणूं नका. खुद्द सरकारचीही व्यवस्था याच प्रकारची असते. सामान्य कर हिंदुस्थानच्या तिजोरींत जमा होऊन स्थानिक कारणासाठीं लोकल फंडासारखे कर बसविले जातात. पैसाफंडाची गोष्ट अशीच आहे. सर्व प्रांतांकरितां किंवा इलाख्याकरितां हा फंड आहे, व त्याचा बोजा इतका स्वल्प आहे कीं, त्यामुळें कोणताही स्थानिक फंड गोळा होण्यास हरकत येणारी नाही. मग विनाकारण स्थानिक फंडाची सबब सांगून स्थानिकही नाही व सामान्य फंडही नाही असें करण्यांत कांहीं हंसील नाही. सर्व जिल्ह्यांतील लोकांनीं एकदिलाने याकरितां झटलें पाहिजे; आणि सर्व लोक याप्रमाणें झटून उद्योग करतील तर प्रारंभीं सांगितलेल्या अंकगणिती हिशेबास सोळाआणे नाही तरी किमानपक्षां आठआणे तरी दृश्य स्वरूप आल्यावांचून राहणार नाही. शिवाय अशा

तऱ्हेच्या उद्योगानें एक प्रकारचें देशांतील लोकांस राष्ट्रकार्याकरितां झटण्याचें अल्पस्वल्प शिक्षण मिळेल तें निराळेंच. पैसाफंडाची कल्पना नामी आहे असें नुसतें म्हणत बसण्यांत कांहीं हंसील नाहीं; अथवा बरी म्हणून दुसरे कुतर्क काढण्यांतही कांहीं अर्थ नाहीं. दरमाणाशीं दरसाल एक पैसा विनखर्ची कमिटीच्या तिजोरींत पडला पाहिजे व तो पडण्याचा वर सांगितल्याप्रमाणें लोकांनीं अवश्य यत्न करावा अशी त्यांस पुन्हा आमहाची विनंति करून आजचा लेख संपवितों.

*स्फुट-सूचना

मुंबईस एका श्रीमान् मारवाडी गृहस्थानें आपल्या घरच्या लग्नकार्यासाठीं पंधरा हजार रुपये खर्च करून कलकत्यांतील गौहरजान नांवाची एक प्रसिद्ध गाणारी नायकीण आणिली होती. ही नायकीण मुंबईस असतां तेथील लेडी नार्थ कोट ऑर्फनेज म्हणजे अनाथाबालाश्रम पाहाण्यास गेली व त्यास मदत म्हणून आपल्या एका गाण्याचें उत्पन्न फुकट देण्याचें तिनें कबूल केलें. तेव्हां शेट रतनसिंग मूळजी यांनीं मुंबईच्या टाऊन हॉलांत तिचें गाणें सर फेरोझशहा मेथा यांच्या आश्रयाखालीं करविलें. तिकिटाचे दर जबर असल्यामुळें गाणें ऐकण्यास श्रीमंत लोकांचीच गर्दी होती. नामदार गोकुळदास पारखासारखे मुंबईच्या सामाजिक परिषदेचे अध्यक्षही हजर होते, आणि खर्चवेंच वजा जाऊन सहा हजार रुपये शिल्लक राहिली ती अनाथाश्रमास देण्यांत आली. खुद्द गौहरजान हनें ५०० रु. पदरचे अनाथाश्रमास दिले आणि तिनें अनाथाश्रमास जी ही मदत केली त्याबद्दल सर फेरोझशहा मेथा यांनीं लोकांमार्फत तिला तेथल्यातेथेंच एक लहानसा नजराणा दिला. ही हकीकत झाल्यावर मुंबईच्या 'राजानें' नायकिणीच्या गाण्याचा अशाऱ्हीतीनें गौरव करून तिची अनाथाश्रमास मदत घेतली म्हणून न्या. रानडे यांचें सामाजिक सुधारणेचें उपरणें आपल्या अंगावर पडलें, असे समजणारे न्या. चंदावरकर यांनीं सदर ऑर्फनेजच्या व्यवस्थापक मंडळींतून आपलें नांव काढून घेतलें, व मुंबईच्या इंडियन 'सोशल रिफार्मर'नें आणि 'पत्रिका' बाईनेंही याबद्दल त्यांची पाठ थोपटली. पण या सोंबळ्या 'पत्रिका' बाईस एवढी गोष्ट कबूल आहे कीं, गौहरजानसारख्या "बाईनें आपण होऊन कांहीं पैसे आपल्या मृत्युपत्रांत ठेविले असतां तिच्या पश्चात् ते घेणें हें संस्थेला फंडाची जर फार गरज असेल तर कदाचित् क्षम्य मानतां येईल." सोंबळ्या पत्रिकेंत हें वाक्य कसें आलें याची मीमांसा 'केसरी'चीं मागचीं फाईलें चालल्यास वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. मागें पुण्यांत

अशाच प्रकारचा वाद एकदां उपस्थित झाला होता. येथील शुक्रवार पेठेंत तेव्हां चालू असलेल्या प्रेगच्या जुलमी व्यवस्थेचा प्रतिकार कसा करावा याचा विचार करण्याकरितां सार्वजनिक सभेच्या नव्या दिवाणखान्यांत पेठेंतील लोकांची सभा भरली होती. शुक्रवार म्हणजे नायकिणीची पेठ, तेव्हां पेठेंतील एका घरवाल्या-लंडनच्या प्रदर्शनास जाऊन आलेल्या-नायकिणीस सभेंत बोळण्याची परवानगी देण्यांत आली. याबद्दल पुढें येथील 'सुधारक'-कारांनीं बरेंच लेखणी पांडित्य करून सदर सभेच्या अध्यक्षस दोष दिला. त्या वेळीं, नायकिणी झाल्या तरी त्यांस सामान्य नागरिकांचे हक्क असतात कीं नाहीं, म्युनिसिपालिटींत मेंबर म्हणून निवडून जाणारे लोक त्यांचीं मतें मिळविण्याकरितां त्यांचीं आर्जेवें करतात कीं नाहीं, वेगरे प्रश्नांची चर्चा होऊन येथील डेक्कन ऐज्युकेशन सोसायटीनें—म्हणजे त्यांत डॉ. भांडारकर चेअरमन आहेत अशा संस्थेनें—गाण्याचा गुण नसणाऱ्या एका नायकिणीनें मृत्युपत्रांनं ठेविलेले पैसे मध्यें ट्रस्टीचा पडदा ठेवून संस्थेच्या फायद्याकरितां घेतल्याची हकीगत प्रसिद्ध झाली होती. ही हकीगत लक्षांत आणून सुबोधपत्रिकेनें वरील वाक्य लिहिलें आहे; व त्याचा हेतुही उघड आहे. सामाजिक परिषदेचें दोन अध्यक्ष डॉ. भांडारकर आणि ना. पारख हे या दोन प्रकरणांत अशा रीतीनें गुंतलेले असल्यामुळें न्या. चंदावरकर यांचें सध्यांचें वर्तन किती योग्य आहे, हाही एक प्रश्नच आहे. सदाचार म्हणजे काय? आणि अनीतीचें वर्तन करणाऱ्या लोकांशीं इतरांनीं किती संबंध ठेवावा हा नीतीच्या आणि धर्माच्या दृष्टीनें मोठा गूढ प्रश्न आहे. आमच्या धर्मशास्त्रांत व्यभिचारापेक्षां किंवा नायकिणीच्या धंद्यापेक्षां सुरापानाचें पातक शतपट अधिक होय असें कंठरवानें सांगितलें आहे, व सामान्य लोकांचा समजही असाच आहे. सुधारकांच्या मतें सुरापानापेक्षां नायकिणीचें तोंड पाहणें हें आतां अधिक गर्ह्य झालें आहे, आणि सामाजिक परिषदेत मोठ्या गंभीरपणानें नायकिणीच्या नाचाविरुद्ध टाळ्यांच्या गजरांत ठराव मंजूर होत असतात. गाणें या लोकांस प्रिय नाहीं असें नाहीं, पण तो धंदा गरती बायकांनीं करावा अशी यांची समजूत असल्याचें दिसतें. कसेंही असो; सुधारकांचा हा सोंबळेंपणा फाजील होत चालला आहे अशी आमची समजूत होती, व सर फेरोजशहा सारख्यांचीही समजूत निदान कांहीं अंशीं तरी अशाच प्रकारची आहे ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी होय. आपणास सुधारक म्हणवून घेणाऱ्या एकंदर वर्गोपैकीं नायकिणीच्या प्रत्यक्ष किंवा परोक्ष संसर्गापासून किती अलिप्त असतील हा एक स्वतंत्र मुद्दा आहे; पण त्याचा विचार सध्यां करण्याची जरूर नाहीं. स्वतःचें आचरण अंतर्बाह्य शुद्ध असल्यावर सांगितलेल्या प्रकारचा नायकिणीचा संसर्ग कोणासही निंघ वाटण्याचें कांहीं कारण नाहीं. परमेश्वराला आपलें द्रव्य अर्पण करण्याची जर त्यांस मोकळीक आहे तर एखाद्या चांगल्या कामास त्यांनीं मदत केल्यास सदर संस्थेच्या व्यवस्थापकांनीं आपल्या हातास विटाळ होईल

म्हणून हातांत कमाल घेऊन ते द्रव्य ध्यावयाचें म्हणजे सोंवळेंपणाचा रिकामा व फाजील डौल मारणें होय. रांडांचा धंदा अनितीचा आहे हें कोणीही नाकबूल करणार नाही; पण सदर धंदा करणाऱ्यांस इतर नागरिकांप्रमाणेंच आपल्या पैशाचा सद्व्य करण्याचा कायदेशीर हक्क असतो, हें विसरतां कामा नये. दारू पिणारा गृहस्थ उद्यां जर एखाद्या उपयुक्त विषयावर व्याख्यान देऊं लागला तर ज्याप्रमाणें त्याच्या व्याख्यानास जाण्यास धार्मिक लोकांस हरकत नाही, तद्वतच नायकिणीशीं अनितीचा संबंध न ठेवणाऱ्या लोकांस तिचें गाणें ऐकण्यास किंवा त्या गाण्याचें उत्पन्न एखाद्या सत्कार्यास घेण्यास आमच्या दृष्टीनें कांहीं हरकत दिसत नाही. विलायतेंतील नाटकगृहांत गाणाऱ्या सर्वच स्त्रिया सर्वांशीं शुद्ध असतात असें कोण म्हणेल ? पण सुधारलेल्या राष्ट्रांतही जर त्यांचीं गाणीं सर्वमान्य असतात तर नव्या सुधारलेल्या नीतिशास्त्राच्या आधारावर-धर्माची बाब सोडून द्या, कारण त्याप्रमाणें मद्यपानही महापातक आहे. सुधारक म्हणविणाऱ्या आमच्यातील आधुनिक गृहस्थांनीं फाजील सोंवळेपणाचा डौल मारावा हें आमच्या मते अश्लाघ्य होय. कायदा, नीति आणि व्यवहार यांच्या मर्यादा भिन्न भिन्न आहेत व एखादी गोष्ट यांपैकीं एका दृष्टीनें अशास्त्र असली तर ती दुसऱ्या बाजूनें नेहमीं तशीच असली पाहिजे, ह्या म्हणण्यांत कांहीं जीव नाही.

* श्रीभगवद्गीतारहस्य

(गीतारहस्यावर लो. टिळक यांचीं येथील गणेशोत्सवांत यंदा जीं चार प्रवचनां झालीं त्यांचा त्यांनीं स्वतः सांगितलेला सारांश खालीं दिला आहे.).

गीता सांगण्याचें कारण.

गीतारहस्यासंबंधीं मी जें प्रवचन केलें तें ‘ गीतारहस्य ’ नामक मीं लिहिलेल्या नव्या ग्रंथाचा सारांश होय. या ग्रंथांत प्रथम पंधरा सोळा प्रकरणांत गीतारहस्याचा शास्त्रीयरीत्या सांगोपांग विचार केल्यावर मग या प्रकरणांत गीतेचें जें तात्पर्य निश्चित केलें त्यास अनुसरून गीतेचें मराठी भाषांतर जोडलेलें आहे. एवढ्या समग्र ग्रंथाचा पुरा सारांशही तीन चार प्रवचनांत सांगणें शक्य नव्हतें. तथापि एकंदर ग्रंथाचें मुख्य धोरण काय असा मला पुष्कळांनीं प्रश्न केला असल्यामुळे तोच विषय प्रवचनासाठीं मीं घेतलेला होता. या प्रवचनांनीं माझ्या ग्रंथांतील मुख्य मुद्दा कळला तरी त्यावरील शंका व त्यांचीं समाधानें कळण्यास मूळ ग्रंथच पाहावा लागेल हें सांगावयास नको. गीतेवर अनेक भाषेत टीका व निरूपणें झालीं असतां तुम्ही गीतेसंबंधानें नवें असें काय सांगणार ? असा पहिल्यानेंच प्रश्न निघणें अगदीं साहजिक आहे. या प्रश्नास माझे असें उत्तर

आहे की, गीतेवर जी भाष्ये व टीका सध्यां उपलब्ध आहेत त्या निरनिराळे सांप्रदायिक आचार्य व त्यांचे अनुयायी यांच्या आहेत; व त्यामुळे ज्याने त्याने गीतार्थ आपल्या सांप्रदायास अनुकूल होईल अशा रीतीने निरूपिला आहे. उदाहरणार्थ श्रीमत् आद्य शंकराचार्य यांच्या भाष्यांत गीतेचा अर्थ अद्वैतपर व संन्यासप्रतिपादक लावला असून रामानुजाचार्यांच्या मते तीच गीता विशिष्टाद्वैतपर व भक्तिप्रतिपादक आहे; आणि मध्वाचार्यांच्या मते गीतेंत भक्ति प्रधान असली तरी ती द्वैतमूलक आहे. किंबहुना श्रीशंकराचार्यांनी आपल्या भाष्याच्या आरंभीच असे म्हटले आहे की, “गीतेवर अनेकांनी पूर्वी टीका केल्या, पण त्यांस गीतेचा अर्थ नीट कळला नसून सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक ज्ञानानेंच मोक्ष मिळतो हेंच काय तें खरें गीतेचें तात्पर्य होय, हें सिद्ध करण्यासाठी हें भाष्य लिहिलें आहे.” वल्लभ व निंबार्क यांच्या सांप्रदायांच्या गीतेवर ज्या टीका आहेत त्यांत अशींच विधाने केली आहेत. कोणी कर्मसंन्यासपूर्वक अद्वैत तर कोणी विशिष्टाद्वैत व भक्ति, कोणी द्वैतीभक्ति तर कोणी ज्ञानपूर्वक पातंजलयोग, कोणी सगुणभक्ति तर कोणी ज्ञानभक्ति यांचा मिलाफ गीतेंत प्रतिपाद्य आहे असें म्हणतात. केवळ माझेच असे मत आहे असे नाही, तर प्रसिद्ध मराठी कवि वामन पंडित यांची गीतेवर यथार्थदीपिका नामक जी टीका आहे; तिच्या आरंभी “या कलियुगामाजि। जो तो गीतार्थ योजी। मतानुसार॥” असें म्हटले आहे. यावरून गीतेवरील सर्व टीका प्रायः त्या त्या टीकाकाराचा जो सांप्रदाय त्याला अनुसरून आहेत. सांप्रदायनिरपेक्ष म्हणजे कोणत्याही सांप्रदायाचा आग्रह न ठेवितां केवळ सर्व गीता वाचून तिचा सरळ अर्थ काय लागतो हें सांगण्याचा या टीकाकारांचा हेतु नाही, असें दिसून येईल. सांप्रदायिक दृष्ट्या गीतेचीं हीं जीं निरनिराळीं तात्पर्ये ठरविलेलीं आहेत तीं त्या त्या सांप्रदायांतील लोकांस मान्य असल्यास त्यांत कांहीं नवल नाही. प्रस्थानत्रयींतील सर्व ग्रंथ आपल्याच सांप्रदायास अनुकूल आहेत असें दाखविल्याखेरीज लोकांत कोणताही सांप्रदाय मान्य होत नाही, त्यामुळे असे अर्थ लावणे भाग पडतें. पण हें सर्वच यथार्थ असणें ज्याअर्थी शक्य नाही त्या अर्थी त्या सर्वांची छाननी करून गीतेचें कोणतें तात्पर्य यथार्थ आहे हें पाहणें जरूर आहे. ही शंका माझ्या मनांत येऊन आज बरीच वर्षे झालेली आहेत व या कालांत मनांत घोळत असलेले विचार व्यवस्थित रीतीने एकत्र करून माझ्या गीतारहस्य नामक ग्रंथांत नमूद केलेले आहेत. माझे सिद्धांत एकदमच सर्वास ग्राह्य होतील, असें मी म्हणत नाही. पण गीतार्थासंबंधानें विचार करण्यास आधुनिक चिकित्सकदृष्ट्या त्यांचा बराच उपयोग होईल अशी मला आशा आहे.

सांप्रदायिक दृष्टि सोडली तर ग्रंथाचें परीक्षण कसे करावें हा या पुढला प्रश्न होय. ग्रंथपरीक्षण दोन प्रकारचें असतें; एक अंतरंगपरीक्षण व दुसरे बहिरंगपरीक्षण.

अंतरंगपरीक्षणांत ग्रंथाचें तात्पर्य ठरविण्यांत येतें; आणि बहिरंगपरीक्षणांत ग्रंथ कोणीं, कोठें व केव्हां केला, त्या ग्रंथांत दुसऱ्या कोणत्या ग्रंथांचा उल्लेख आला आहे, इत्यादि बाह्यांगाचाच विचार करीत असतात. माझ्या गीतारहस्यांत या दोनही प्रकारें गीतेचा विचार केलेला आहे. पण या लेखांत फक्त अंतरंगपरीक्षणाबद्दलच माहिती दिली आहे; कारण बहिरंगपरीक्षण ऐतिहासिक दृष्ट्या जरी महत्त्वाचें असलें, तरी ऐतिहासिकच नव्हे तर धार्मिक, नैतिक वगैरे अनेक दृष्टींनीं अंतरंगपरीक्षण म्हणजे ग्रंथ-तात्पर्य-निर्णयच सर्व लोक अधिक महत्त्वाचा समजतात, व सध्यांच्या कार्ली तर तो विशेष महत्त्वाचा आहे. कारण वरील द्वैती, अद्वैती वगैरे पंथांखेरीज कांहीं मिशनरी लोक गीता अत्याचारास प्रवृत्त करणारी आहे अशीही दीर्घ शंका आतां काढूं लागले आहेत. ही शंका खोटी व सर्वस्वी निर्मूल होय असें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल. गीतेंतच काय पण सामान्य हिंदूधर्मासही अत्याचाराचे प्रकार केव्हांच मान्य झालेले नाहीत व ते मान्य असणें शक्यही नाही. असो; गीता महाभारताचें एक आवश्यक अंग आहे किंवा त्यांत घुसडून दिलेली आहे; अथवा मूळ गीता लहान असून त्यांत प्रसंगाप्रमाणें मागाहून अनेकांनीं अनेक क्षेपक श्लोक घातलेले आहेत, आणि असल्यास ते कोणते, इत्यादि प्रश्न या बहिरंगपरीक्षणाच्या वर्गांतच पडतात. पण त्याचा सविस्तर विचार या लेखांत करणें शक्य नाही, म्हणून माझ्या मतें या सर्व शंका निर्मूल होत, आणि हल्लींचा गीता-ग्रंथ पौराणिक पद्धतीनें व संवादरूपानें लिहिला असला तरी तो सुसंगत असून त्यांतील सर्व विषय शास्त्रीय प्रतिपादनास आवश्यक आहेत, एवढा माझा सिध्दान्त येथें सांगून अंतरंगपरीक्षणाच्या मुख्य विषयाकडे वळतों. एखाद्या ग्रंथाच्या तात्पर्याचा निर्णय कसा करावा याबद्दल आधुनिक ग्रंथपरीक्षाशास्त्रज्ञांनीं जे नियम घालून दिले आहेत ते कांहीं नवीन नाहीत. आमच्या मीमांसकांनीं हजारों वर्षांपूर्वीं असें ठरविलें आहे कीं, 'कोणत्याही ग्रंथाचें तात्पर्य ठरविण्यास (१) त्या ग्रंथाचा आरंभ व शेवट कसा आहे, (२) त्यांत वारंवार काय सांगितलें आहे, (३) त्यांत अपूर्वता कोणती, (४) त्याचा परिणाम किंवा फल काय घडेल, (५) त्यांत उपपत्ति कोणती सांगितली आहे, आणि (६) या उपपत्तीच्या दृढीकरणार्थ किंवा अन्य कारणासाठीं दुसऱ्या कोणत्या कोणत्या प्रासंगिक गोष्टी त्यांत आहेत, या सहा गोष्टींचा विचार करून ग्रंथाच्या तात्पर्याचा विचार केला पाहिजे. ग्रंथतात्पर्यनिर्णयाची मीमांसकांची ही कसोटी गीतेस लावून गीतेचा आरंभ व शेवट काय हें पाहूं लागलें, म्हणजे असें दिसून येतें कीं, भारती युद्धाच्या आरंभीं समोर आलेल्या बांधवांस पाहून अर्जुनास आपल्या कर्तव्याचा मोह पडला अशी गीतेची सुरवात आहे. युद्ध करावें तर कुलक्षय होणार, इतकेंच नव्हे तर पितामह भीष्म व गुरु द्रोण यांचा वध करावा

लागणार; आणि न करावें तर क्षात्रधर्म सुटल्यामुळे तिकडूनही नरकवास प्राप्त होणार. एकीकडे आड तर दुसरीकडे विहीर, अशी स्थिति झाल्यावर तो श्रीकृष्णास शरण गेला आणि श्रीकृष्णांनीं गीता सांगून त्याला ताळ्यावर आणिला व युद्ध करण्यास लावले, हा गीतेचा उपसंहार आहे. हा उपसंहार केवळ वाचनिक किंवा ग्रंथांत लेखी आहे, इतकेंच नव्हे तर पुढें तसा साक्षात् परिणामही घडलेला आहे. तसेंच संबंध ग्रंथांत जागोजाग अनेक कारणे सांगून 'तस्माद्युद्धस्व भारत' 'हे अर्जुना, म्हणून तूं युद्ध कर'—असा उपदेश केलेला आहे. यांतील 'म्हणून' हा शब्द अत्यंत महत्त्वाचा आहे. त्याचा असा अर्थ होतो कीं, निरनिराळीं कारणे दाखवून अनेक बाजूंनीं "या वेळीं युद्ध करणें हेंच तुझें कर्तव्य होय" या सिद्धान्ताबद्दल अर्जुनाची न्यायदृष्ट्या खात्री करून दिली आहे. अर्जुनानें संन्यास घ्यावा किंवा सर्वकाल भक्तींत गढून राहून दुसरे कांहीं करूं नये, असें श्रीकृष्णाच्या मनांतून त्यास सांगावयाचें नव्हतें. तसे असतें तर गीता सांगण्याचीच जरूरी नव्हती, कारण अर्जुन संन्यास घेण्यास तयारच झाला होता; तेव्हां "तूं म्हणतोस तसेंच माझे मत आहे, आपण दोघेही संन्यास घेऊन आपल्या आत्म्याचें कल्याण करूं" असें उत्तर दिल्यानें काम भागत होतें. पण तसें कांहीं एक न करतां 'हा हिजडेपणा (क्लेश) तुला शोभत नाही' अशी दुसऱ्या अध्यायाच्या आरंभी श्रीकृष्णांनीं त्याची निर्भत्सना केली आहे. यावरून गीतेचें जर कांहीं तात्पर्य असेल तर तें अखेर प्रवृत्तिपर म्हणजे कर्मपरच असलें पाहिजे असें उघड होतें. भक्तींत किंवा ज्ञानांत गढून जाऊन सर्व कर्मांचा स्वरूपतः संन्यास करणें हें मत गीतेंत प्रतिपाद्य असणें शक्य नाही.

गीतेच्या उपक्रमोपसंहारावरून गीतेच्या तात्पर्याचा जो निर्णय केला त्याचें उपपादन गीतेच्या अठरा अध्यायांत कसें केलें आहे, हें आतां आपण पाहूं. पैकीं पहिलें पांच अध्याय प्रथम ध्या. यांतील पहिल्या अध्यायाचें तात्पर्य वर सांगितलेंच आहे. दुसऱ्या अध्यायांतील "अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्" येथपासून भगवंताच्या उपदेशास सुरवात झाली आहे; व यांतील पहिले कांहीं श्लोक वेदान्तपर असल्यामुळे गीतेंत हाच वेदान्त प्रतिपाद्य आहे, असें कित्येक समजतात ! पण खरा प्रकार तसा नाही, असें थोड्या सूक्ष्म विचारांतीं दिसून येईल. 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' येथपासून 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे विमांश्रुणु' येथपर्यंत सांख्यमार्गाचें ज्ञान सांगून पुढें याच अध्यायांत योगाचें म्हणजे कर्मयोग मार्गाचें ज्ञान सांगण्यास सुरवात केली आहे; म्हणजे गीतेंतील उपदेशास सांख्य व कर्मयोग या दोन मार्गांपासून सुरवात आहे, नुसत्या वेदान्तापासून नाही, असें निष्पन्न होतें. युद्ध सोडून देऊन सांख्यमार्गातील संन्याशाप्रमाणे भिक्षा मागत रानांत राहूं किंवा युद्ध करूं ? ज्ञानी पुरुषांस यांपैकीं उचित काय ? हा अर्जुनाचा प्रश्न होता. म्हणून ज्ञानी पुरुषाच्या आचरणाचे

या जगांत आढळून येणारे जे दोन मार्ग किंवा 'निष्ठा'--सांख्य कर्मयोग या दोहोंपासूनच गीतेस सुरुवात झाली आहे; व या दोन मार्गांपैकी प्राह्य कोणता हे ठरविणे हाच गीतेतील मुख्य विषय आहे. योग म्हणजे पातंजलयोग नव्हे. सहाव्या अध्यायातील काही श्लोक खेरीजकरून योग म्हणजे कर्मयोग हाच अर्थ गीतेत विवक्षित आहे हे 'समत्वं योग उच्यते' आणि 'योगः कर्मसु कौशलम्' या गीतेतील व्याख्येवरूनच उघड होतें. किंबहुना 'योग' या शब्दाचा कर्म-योगाखेरीज दुसरा भलतासलता अर्थ कोणी करू नये, एतदर्थच या व्याख्या दिलेल्या आहेत असे म्हटलें तरी चालेल. पुरुष ज्ञानी झाला म्हणजे तो (१) शुकाचार्याप्रमाणे कर्म सोडील, किंवा (२) जनक-श्रीकृष्णाप्रमाणे सर्व व्यावहारिक कर्म निष्कामबुद्धीने करील, असे दोन पक्ष संभवतात, व यांसच अनुक्रमे सांख्य व योग या संज्ञा आहेत. पण हे दोनही पक्ष अर्जुनाला सांगून काय उपयोग ? 'तदेकं वद निश्चित्य' यांपैकी कांहीं तरी एक मला निश्चयेंकरून सांगा, असे भगवंताजवळ त्याचें मागणें होतें. म्हणून त्यास उत्तर देतांना पांचव्या अध्यायांत कर्मसंन्यास आणि कर्मयोग हे दोनही जरी एकसारखेच निश्रेयस्कर म्हणजे मोक्षप्रद आहेत तरी 'तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते'--या दोहोंत कर्मसंन्यासापेक्षा कर्मयोगाची मातब्बरी अधिक,--असे भगवंतांनी स्वच्छ सांगितलें आहे. आणि ही योग्यता अधिक कां ? याचीं कारणें तिसऱ्या व चौथ्या अध्यायांत आहेत. या अध्यायामध्ये भगवान् असे सांगतात की, कोणी मनुष्य कितीही ज्ञानी झाला तरी निजणें, वसणें, उठणें इ. कर्म त्याला कधींच सुटत नाहीत. सृष्टि उत्पन्न झाली तेव्हां यज्ञचक्र उत्पन्न झालें; आणि यज्ञ जर कर्माखेरीज होत नाही तर कर्म सोडणें म्हणजे यज्ञचक्र बुडवून ब्रह्मदेवाची गुन्हेगारी करणें होय ! आतां कोणी असे म्हणेल की, ज्ञानी झाला म्हणजे त्याला मोक्ष मिळाला; मग त्याचें कांहीं कर्तव्य उरत नाही (कार्गं न विद्यते) किंवा त्याने कांहीं केलें काय न केलें काय सारखेंच असतें, (अ. ३ श्लोक १७-१८). कित्येकांच्या मते हाच गीतेचा सिद्धांत पक्ष होय. पण हा अर्थ प्रकरणास जुळत नाही. प्रकरण कर्मयोगाचें आहे; आणि ज्ञानी पुरुषानेही कर्म केलें पाहिजे हा अर्थ (अ. ३-२५) या ठिकाणी प्रतिपाद्य असून तत्सिद्ध्यर्थ जनकादिकांचा व पुढें खुद्द भगवंतांनी आपलाही दाखला दिला आहे; म्हणून ज्ञानी पुरुषाने कांहीं करू नये असे मध्येच विधान करणें शक्य नाही. यासाठी 'ज्ञानी पुरुषाचें कांहीं कर्तव्य शिल्लक राहिलें नसतें, त्याने एखादी गोष्ट केली काय न केली काय सारखेंच' हा पूर्वपक्षाचा किंवा हेतूचा अनुवाद घेतला पाहिजे, आणि त्याचें उत्तर काय हें पुढील श्लोकांत 'तस्मात्' हें कारणबोधरूपद घालून सांगितलें आहे. ज्ञानी पुरुषाला कर्म करणें न करणें जर सारखेंच तर न करण्याचा तरी आग्रह कां ? केव्हांही झालें तरी "कर्म ज्यायोह्यकर्मणः"— अकर्म-

पेक्षां कर्म श्रेष्ठ हा सिद्धांत होय. 'तस्मात्' ज्ञानी पुरुषानेही निष्कामबुद्धीने कर्म केले पाहिजे, असा गीतेंत सिद्धांत असून त्याचप्रमाणे लागलीच अर्जुनास उपदेशही केला आहे. गीतेंतच नव्हे, योगवासिष्ठांतही हा अर्थ स्पष्ट केला आहे. अर्जुन अज्ञानी म्हणून त्यास निष्काम कर्म करण्यास सांगितले ही कोटि ग्राह्य धरितां येत नाही. असो, कर्म करण्यास शेवटचे म्हणून जें कारण सांगितले आहे तें लोकसंग्रह होय. लोकसंग्रह म्हणजे अडाणी लोकांस न दुखविण्यासाठी त्यांच्याप्रमाणे वागण्याचें सोंग करणें असा अर्थ नाही. व्यावहारिक कर्म कशी करावयाची याचा लोकांस प्रत्यक्ष आपल्या निष्काम वर्तनानें धडा घालून देऊन केवळ पृथ्वीवरील लोकांचीच नव्हे तर देवादि लोकांचीही (अ० श्लोक ११) सुस्थिति उत्तरोत्तर वृद्धिंगत व कायम करणें, हा लोकसंग्रहाचा खरा अर्थ होय. साधूंचें संरक्षण व दुष्टांचा निग्रह--'परित्राणाय साधूनां विनाशाय दुष्कृताम्'- हा त्यांतलाच एक भाग आहे; व तो करण्यासाठी खुद्द भगवानहि जर वेळोवेळीं अवतार घेतात, तर ज्ञानी पुरुषानेही तेंच काम करून लोकसंग्रह केला पाहिजे, असा गीतेतील उपदेशाचा इत्यर्थ आहे. सारांश, 'कर्म मोक्षाला कारण होत नाही, ज्ञान हेंच मोक्षाचें कारण आहे. ज्ञानाचा उजेड पडल्यावर कर्माचा अंधःकार त्या ठिकाणीं राहूं शकत नाही,' इत्यादि जो संन्यासपक्षीयांचा कोटिक्रम आहे तो भगवद्गीतेत स्वीकारलेला नाही. मोक्ष ज्ञानानेंच मिळतो हें तत्त्व भगवद्गीतेस मान्य आहे. पण मनुष्य कितीही मोठा ज्ञानी किंवा भगवद्भक्त झाला तरी निष्काम कर्म त्याला सुटत नाही; मोक्षाकरितां नको असले तरी लोकसंग्रहार्थ त्यानें तें अवश्य केलें पाहिजे, असें भगवद्गीतेचें विशेष सांगणें आहे. किंबहुना मनुष्य ज्ञानी झाला म्हणजे अज्ञानी जनास निष्काम कर्म करण्याची प्रत्यक्ष उदाहरणानें संवय लावून देण्याची एक नवीन जबाबदारी त्याचेवर पडते असें 'यद्यदाचरति श्रेष्ठः' या श्लोकाचें तात्पर्य आहे म्हटलें तरी चालेल. निरनिराळे आचार्य आपापल्या भाष्यांतून असा अर्थ करित नाहीत हें मला माहीत आहे, व हे आचार्य मोठे विद्वान्, धार्मिक व सत्त्वशील होते, हेंही मला मान्य आहे. विशेषतः श्रीशंकराचार्यासारखा तत्त्वज्ञानी पुरुष आजपर्यंत या जगांत झाला नाही असें मी समजतां, व शांकरभाष्यांत प्रतिपादन केल्याप्रमाणे गीतेतील वेदांतही अद्वैतपरच आहे असें माझे मत आहे. पण निरनिराळ्या आचार्यांचें मत काय आहे हें आपणांस सध्यां पाहावयाचें नसून सांप्रदायिक दृष्टि सोडली तर गीतेचें अखेर ध्येय काय ठरतें, एवढाच आपल्यापुढचा प्रस्तुत प्रश्न होय. म्हणून या बाबतींत अनेक आचार्यांशीं माझा मतभेद असल्यास त्यावरून या आचार्यांस मी कमी पूज्य समजतों, असें कोणीही समजू नये. याला उत्तम उदाहरण म्हटलें म्हणजे आचार्यांच्या मागून त्यांच्या सांप्रदायिक अनुयायांनींही आपापल्या टीकांत प्रसंगानुसार निरनिराळे अर्थ केले आहेत हें होय. किंबहुना गीतेचे असे अर्थ करण्यास सवड नसती, तर गीतेवर अनेक टीका होणेंही शक्य झालें नसतें.

गीतेमध्ये निष्काम कर्मयोगच प्रतिपाद्य आहे, याबद्दल दुसरा पुरावा म्हणजे चौथ्या अध्यायांत दिलेली गीताधर्माची परंपरा होय. भगवान्-विवस्वान-मनु-इक्ष्वाकु अशी ही परंपरा सांगितली आहे. पातंजलयोगांत ही परंपरा कोठेच दिलेली नाही. महाभारतांत शांतिपर्वाच्या अखेर नारायणीयोपाख्यानांत नारायणीय किंवा भागवतधर्माची सात कल्पांतील जी एक मोठी परंपरा दिली आहे, त्यांतील हल्लींच्या महायुगांतील त्रेतायुगाच्या परंपरेशीं मात्र गीतेची परंपरा जुळते; व त्यावरून नारायणीय किंवा भागवतधर्म 'योग' या नांवानें गीतेत प्रतिपाद्य आहे, असें सिद्ध होतें. हा नारायणीय धर्म प्रवृत्तिपर असून शिवाय मोक्षप्रदही आहे, असें याच म्हणजे नारायणीयोपाख्यानांत पुढें वर्णन आहे. गीतेवरील टीकाकारांनीं गीताधर्माच्या या परंपरेसंबंधानें विचार केला असल्याचें मला आढळून आलें नाहीं.

गीतेतील उपदेशास सांख्य व योग या दोन मार्गांपासून सुरुवात झाली असून दोहोंपैकीं निष्काम कर्मयोगच श्रेष्ठ, असा निकाल झाल्यावर पुढें दुसरे कांहीं प्रश्न साहजिकरीत्याच उपस्थित होतात; व त्यांचें उत्तर पांचपासून सतराव्या अध्यायापर्यंत दिलेलें असून गीतेतील शेवटल्या म्हणजे अठराव्या अध्यायांत एकंदर सर्व विषयांचा उपसंहार केला आहे. गीतेतील अठरा अध्यायांची अशा प्रकारें वाटणी न करितां कर्म, भक्ति व ज्ञान या तिहींना किंवा तत्, त्वं, असि या “तत्त्वमसि” वाक्यांतील तीन पदांना यथानुक्रम सहा सहा अध्याय वांटून देण्याची कांहीं टीकाकारांची रीत आहे. पण माझ्या मतें ही रीत बरोबर नाहीं. कर्म, भक्ति व ज्ञान हीं स्थूलमानानें तीनही गीतेत प्रतिपाद्य असलीं, तरी एकेकाच्या वांटणीस बरोबर सहा सहा अध्यायच येतात असें नसून हे तीन विभाग स्वतंत्र म्हणजे परस्पर निरपेक्ष आहेत, असेंही मानतां येत नाहीं. पण त्वं, तत् आणि असि या तीन पदांचें निरूपण करणारे सहा सहा अध्याय आहेत असें म्हणणें याहून विचित्र आणि निराधार आहे. गीतेतील नऊ, दहा, अकरा व बारा हे चार अध्याय भक्तिपर आहेत असें म्हणतां येईल. पण जगासूक्ष्म विचार केला तर असें दिसून येईल कीं या अध्यायांतूनही ज्ञानाचा व विशेषतः कर्माचा धागा कायम ठेवला असून भक्तितत्त्वाचा उल्लेख मागे म्हणजे चौथ्या अध्यायांतच ‘श्रद्धावान लभते ज्ञानम्’ या श्लोकांत झालेला आहे. सारांश, वर सांगितलेली त्रिविध वांटणी सयुक्तिक नसून सहाव्या अध्यायांत पातंजलयोग आणि पुढील अकरा अध्यायांत सामान्यतः भक्तियुक्त ज्ञानविज्ञान वर्णिलें आहे, असें म्हणावें लागतें. हें ज्ञानविज्ञान कां वर्णिलें? स्वतंत्र म्हणून किंवा दुसऱ्या कांहीं कारणासाठीं? याचा आतां विचार केला पाहिजे. हा विचार करूं लागलें असतां असें आढळून येईल कीं, पातंजलयोगाचें किंवा ज्ञानविज्ञानाचें हें निरूपण स्वतंत्र नाहीं. निष्काम कर्मयोगाची मातबरी कर्म-

संन्यासापेक्षा अधिक असे सांगितल्यानंतर निष्काम कर्मयोगाचे सिध्दयर्थ अवश्य लागणारी निष्कामबुद्धि संपादन करण्यास साधनें कोणतीं, आणि संन्यासमार्गाप्रमाणें निष्काम मार्गानेंही मोक्ष कसा मिळतो, हें सप्रमाण सिद्ध करून दाखविणें जरूर होतें. पैकीं निष्कामबुद्धि संपादन करण्याचें साधन म्हणून अर्जुनाच्या प्रश्नावरून पातंजलयोगांतील आसनाचें व चित्तनिरोधाचें सहाव्या अध्यायांत निरूपण आलें आहे. पण चित्तनिरोधाचें हें काम एकाच जन्मांत सिद्ध न झाल्यास मनुष्य बुडालाच असें समजावयाचें कीं काय, अशी अर्जुनास शंका आल्यामुळे निष्काम कर्मयोगांत कांहीं फुकट जात नाही. यथाशक्ति प्रयत्न करीत गेलें म्हणजे पूर्वजन्मींचे संस्कार पुढें कायम राहून आज नाही तर उद्यां, या जन्मीं नाही तर पुढील जन्मीं तरी, कर्मयोगानें अखेर खास सिद्धि प्राप्त होते, असें भगवंतांनीं आश्वासन दिलें आहे. परंतु बुद्धि निष्काम होण्यास पातंजल योगापेक्षांही अध्यात्मचित्तन आणि अध्यात्मचित्तनापेक्षांही भक्ति ही महत्त्वाची व सुलभ साधनें होत; व यांचा विचार ७ पासून १७ अध्यायापर्यंत केला आहे. अध्यात्मविचार करण्याची पद्धत अशी आहे कीं, प्रथम बाह्य सृष्टीचा विचार करून त्याच्या बुडाशीं काय तत्त्व आहे हें ठरवावयाचें; यास क्षराक्षर विचार असें म्हणतात. हा विचार कपिल-संख्य शास्त्रांत केलेला आहे; म्हणून तदनुरोधानें गीतेंतील ७-८-९ व पुढें चौदापासून सतरा अध्यायांतील वर्णनें केलेलीं आहेत. क्षराक्षरांचा याप्रमाणें विचार केल्यावर मनुष्यांच्या देहांत चालकशक्ति कोणती याचा विचार करावा लागतो व तो तेराव्या अध्यायांत केला आहे. यास क्षेत्रक्षेत्रज्ञ विचार असें म्हणतात. क्षराक्षर व क्षेत्रक्षेत्रज्ञ यांचा याप्रमाणें विचार झाल्यावर दोहोंकडे अखेर जीं तत्त्वे निष्पन्न होतात तीं दोन नसून एकच आहेत. जें पिंडीं तें ब्रह्मांडीं असें सिद्ध करावें लागतें; व हेंच सर्व वेदांताचें रहस्य होय. यासच परब्रह्म किंवा भक्तिशास्त्रांतील परिभाषेंत पुरुषोत्तम असें म्हणतात. या परमतत्त्वाचें अनुभवात्मक ज्ञान होऊन बुद्धि आत्मनिष्ठ किंवा ब्रह्मनिष्ठ म्हणजे सर्वाभूतीं सम व शांत होणें हाच खरा मोक्ष होय. मोक्ष ही एक विशिष्ट प्रकारची अध्यात्मिक मनोवस्था आहे; इहलोकाच्या पलीकडे ठेवलेला गड्डा नव्हे—मोक्षस्य न ही वासोस्ति न ग्रामांतरमेव वा। अज्ञानहृदयग्रंथिनाशो मोक्ष इति स्मृतः ॥—असें शिवगीतेंत म्हटलें असून भगवद्गीतेचा व उपनिषदांचा सिद्धांत तसाच आहे. ही अध्यात्मिक स्थिति ज्या पुरुषास प्राप्त झाली त्यास जीवन्मुक्त असें म्हणतात; व अशा प्रकारची जीवन्मुक्तावस्था संपादन करून त्यांत सिद्ध झालेल्या निष्कामबुद्धीनें लोकसंग्रहार्थ आमरणांत निष्काम कर्म करीत राहणें हेंच गीतेंतील सर्व उपदेशाचें सार होय. अशा ज्ञानी पुरुषास त्यानें केलेल्या निष्काम कर्माचें पापपुण्य लागत नाही इतकेंच नव्हे, तर त्याची कर्म करण्याची जी रीत तीच इतरांस कित्यासारखी होऊन त्यामुळे लोकांची स्थिति उत्तरोत्तर सुधारत जात असते. हाच खरा लोकसंग्रह

होय; व तो निष्कामबुद्धीनें करणें म्हणजे लोकोपकारही निराभिमान बुद्धीनें करणें हेंच मनुष्याचें इहलोकांतील परम ध्येय होय. ही स्थिति प्राप्त होणें अत्यंत दुर्घट आहे खरें; पण अभ्यासानें तीही साध्य होते, असें गीतेचें सांगणें आहे. निष्कामबुद्धि किंवा फलाशात्याग याचा अर्थ बराच खोल असल्यामुळें त्याचाही येथें थोडासा खुलासा केला पाहिजे. फलाशात्याग म्हणजे फलत्याग किंवा कर्माचे फल मिळाले तरीही तें सोडून देणें, असा अर्थ नव्हे. गीतेला या जगांतील सर्व कर्म काढून टाकावयाचें नाही. जें सामान्यतः काम्य असतें तें मात्र निष्काम करावयाचें आहे. कर्म सोडण्यास गीता कोठेंच सांगत नाही. अर्थात् कर्म करण्याची इच्छा मनुष्यास असली पाहिजे इतकेंच नव्हे तर त्या कर्मापासून पुढें काय परिणाम होण्याचा संभव आहे याचें त्यास ज्ञान असून तदनुसार त्या कर्माची योजना करणेंही मनुष्याचें काम आहे. एरवीं त्याच्या सर्व क्रिया वेड्यासारखा होतील; म्हणून कर्म करण्याची इच्छा अगर हेतूचें ज्ञान किंवा योजना सोडून द्या, असा फलाशात्याग या शब्दाचा अर्थ करतां येत नाही. किंबहुना या सर्व मनोवृत्ति मनुष्यास परिणामी दुःखकारक किंवा बंधकारक होऊं शकत नाहीत असें म्हटलें तरी चालेल. दुःखाचें मूळ फलाच्या ठायीं जी मनुष्यांची ममत्वयुक्त आसक्ति असते त्यांत आहे, कर्मांत नाही; व कर्म करण्याच्या इच्छेतही नाही. 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाच न' या कर्मयोगाच्या गीतेंतील चतुःसूत्रीचा अर्थ हाच होय. यासच इंग्रजीत Duty for duty's sake म्हणजे केवळ कर्तव्य म्हणून (कार्यमित्येव) जें काय करावयाचें तें करावें असें म्हणतात. गीतेचा सर्व कटाक्ष याच तत्त्वावर आहे; आणि असें करीत असतां हृत्प्रेसाखी घोर क्रिया करावी लागली तरीही त्याचा लेप कर्त्यास लागत नाही. उदाहरणार्थ, भ्रूणहृत्प्रेसाखें दुसरें पाप नाही; पण आडवें आलें असतां कापून काढणाऱ्या डॉक्टरास कोणी दोष देत नाही. परोपकारासाठीं औषध देणाऱ्या डॉक्टरास रोगी बरा न झाल्यास त्याचें दुःख होत नाही, हें याच तत्त्वाचें उदाहरण होय. पण त्याच डॉक्टराचा मुलगा आजारी पडला असतां त्याची बुद्धि कशी गुंग होते, हें पाहिलें म्हणजे निष्काम किंवा फलाशारहित कर्म कशाला म्हणावें हें ध्यानांत येईल. बुद्धि फलाशारहित झाली म्हणजे कर्मच होणें शक्य नाही असें जें कित्येकांचें म्हणणें आहे, त्यांत कांहीं अर्थ नाही. ज्यांची बुद्धि संसारांत गुंतली आहे, त्यांस ही गोष्ट शक्य वाटत नाही; म्हणून ती नाहीच म्हणणें म्हणजे आंधळ्यास सूर्य दिसत नाही म्हणून तो नाहीच म्हणण्यासारखें आहे. बुद्धि अशा प्रकारची निष्काम झाली म्हणजे त्या मनुष्यास 'पुष्कळ मनुष्यांच्या पुष्कळ कल्याणाकरितां—प्रयत्न कर' असा उपदेश करण्याची जरूरच राहत नाही. मनुष्य म्हटला म्हणजे तो आपल्या कृत्याच्या बाह्य परिणामाचा सारासार विचार करणारच, एरवीं तो मनुष्यच नव्हे. पण बाह्य परिणामाचा

सारासार विचार करणे एवढेंच कांहीं सदाचरणाचें तत्त्व नाही; कारण एखाद्या गरीबानें एखाद्या सत्कृत्याकडे दोन पैसे आणि त्याच कामासाठी एखाद्या लक्षाधीशानें शंभर रुपये दिले तरी त्याची नैतिक योग्यता आम्हीं एकच समजतो. यावरून शुद्ध, निष्काम व सर्वोभूती सम झालेली, अतएव फलासंगविरहित बुद्धि, हेंच काय तें गीतेंत वर्णिलें सदाचरणाचें मूल होय, असें सिद्ध होतें. ' पशं पुष्पं फलं तोयं ' याचा भावार्थ हाच असून अशा रीतीनें जो आपलें कर्तव्य करतो त्यास कर्माचें बंधन न लागतां स्वधर्मानें लोकसंग्रह केल्याचें श्रेय संपादन करून त्याच कर्माने अखेर यास मोक्ष मिळतो, म्हणून मोक्षासाठी साधन म्हणूनच नव्हे तर, शानोत्तरहि निष्काम कर्मे अवश्य केली पाहिजेत असें गीतेचें पुनः पुनः सांगणें आहे; व याचमुळे अखेर स्वधर्माकरितां युद्ध करण्यास अर्जुन प्रवृत्त झाला आहे.

वर जी बुद्धीची निष्काम अवस्था वर्णन केली ती अध्यात्मविचारानें प्राप्त होते हें खरें. पण ती सिद्ध होण्यास अध्यात्मविचार हा मार्ग क्लेशमय असून भक्तिमार्गानें तोच हेतु सुलभ रीतीनें प्राप्त होतो, आणि हा मार्ग प्रत्यक्ष असल्यामुळे त्याचें आचरणही सुखानें घडतें असें गीतेचें यापुढें दुसरें महत्त्वाचें सांगणें आहे. पण यावरून निष्कामकर्मविरहित भक्तीच गीतेंत प्रतिपाद्य आहे, असें होत नाही. भक्ति हें साधन आहे, साध्य नव्हे; व सर्व साधनांत हें साधन जरी सुलभ असलें तरी त्यानें निष्काम व समबुद्धि संपादन करून कर्मे सोडावीं असें सिद्ध न होतां उलट त्या बुद्धीनें जगांतील सर्व व्यवहार करीत रहावे हेंच गीतेचें अखेरचें सांगणें आहे. यानें मोक्षप्राप्ति होते, इतकेंच नव्हे तर जगांतील सुस्थितिही कायम रहाते. यासच ज्ञानकर्म-समुच्चयपक्ष असें म्हणतात, व तोच गीतेतील प्रतिपाद्य विषय होय. म्हणजे केवळ कर्मफलत्यागपूर्वक ज्ञान किंवा केवळ भक्ति हें गीतेतील अंतिम ध्येय नव्हे. हा ज्ञानकर्म-समुच्चयपक्ष गीतेतच नव्हे तर ईशावास्यादि उपनिषदांतही वर्णिलेला आहे. किंबहुना गीता हें मोक्षदृष्ट्या संसार कसा करावा याचें शास्त्र आहे. संसार सोडून देण्यासाठी गीता सांगितलेली नाही. आधुनिक पाश्चिमात्य पंडित आपली संसारशास्त्रें आधिभौतिक पायावर रचीत असतात. पण हा पाया अपुरा असल्यामुळे तो सोडून देऊन संसारशास्त्राचा मोक्षशास्त्रार्थ म्हणजे अध्यात्मशास्त्रार्थ गीतेनें उत्तम मेळ घालून दिलेला आहे. गीतेंत जर कांहीं अपूर्वता असेल तर ती हीच होय. नुसता वेदांत किंवा नुसती भक्ति प्रतिपादन करणारे ग्रंथ पुष्कळ आहेत. पण त्यांतून प्रायः अखेर कर्मसंन्यासरूपी चतुर्थाश्रम प्रतिपादिलेला असतो. पण गीतेचा कटाक्ष तसा नाही. संन्यास ह्या शब्दाचा अर्थ व्यापक करून कर्माचा संन्यास न करितां फलाचा संन्यास करा, किंवा संन्यासबुद्धी ठेवून केवळ इंद्रियानेंच जगांतील सर्व व्यवहार करीत जा, कर्मे सोडणें इष्ट नाही, तीं अवश्य केलीं पाहिजेत, असा गीतेचा भावार्थ

आहे. यासच भागवतधर्म असे म्हणतात. भागवत व स्मार्त या शब्दाचे अर्थ व्यवहारांत कांहीं लोक अनुक्रमें वैष्णव व शैव असा करितात. पण हे अर्थ खरे नव्हत. भागवत भागवतांची उपासना करणारे असतात हैं खरें; पण शिवाची उपासना भागवतांत अमान्य नाहीं हैं 'येष्यन्यदेवताभक्ता' या गीतेंतील श्लोकावरून उघड होतें. तसेंच स्मार्त म्हणजे केवळ शिवोपासक असतात असेंही नाहीं; कारण आमच्याकडील स्मार्तींमध्ये पंचायतनाची पूजा चालू असून स्मार्त मार्गाचे प्रवर्तक जे आद्य श्रीशंकराचार्य त्यांच्या मठांतील उपास्य दैवतही शिव नसून शारदा आहे. यावरून स्मृत्युक्त आश्रमव्यवस्थेप्रमाणें चालून अखेर कर्म-त्यागरूपी संन्यासाश्रम घेणें हैं मनुष्याचें कर्तव्य होय, असें मानणारे लोक स्मार्त आणि अखेर कर्मत्यागरूप संन्यास घेण्याची जरूर नसून तें काम फलाशासंन्यासांनैही तितकेंच सिद्ध होतें असें जें भगवंताचें मत तें जें ग्राह्य मानतात ते भागवत,--असे या दोन शब्दांचे मूळ अर्थ असावे हैं उघड होतें. पहिल्या पंथास स्मार्त किंवा सांख्यमार्गी हैं नांव आहे आणि दुसऱ्या पंथास भागवतधर्म किंवा कर्मयोग असें म्हणतात. वस्तुतः पाहिलें तर गीता भागवत मार्गाची आहे, स्मार्तमार्गाची नव्हे, तथापि या दोन मार्गांबद्दल तंटा करित बसण्यांत हंशील नाहीं. कर्माचा संन्यास केला काय आणि फलाशेचा संन्यास केला काय, संन्यासाचें म्हणजे निवृत्तीचें तत्त्व दोनही ठिकाणीं एकसारखेंच कायम राहतें. 'एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति'--अशी समबुद्धीनें या दोन मार्गांची एकवाक्यता गीतेंत केली आहे. भागवतपुराण हा भागवत धर्मावरील हल्लीं मुख्य ग्रंथ समजतात; पण ऐतिहासिक दृष्ट्या तो भारतानंतरचा आहे हैं त्यांतील पहिल्या अध्यायाच्या कथेवरूनच उघड होतें. म्हणून मूळचा भागवतधर्म गीतेचाच होय. त्यांत केवळ भक्तीला प्राधान्य दिलेलें नसून भक्तीनें अंतःकरणशुद्धि झाल्यावर निष्काम कर्म केलेंच पाहिजे. 'मामनुस्मर युद्धय च' असा दुहेरी उपदेश आहे. भागवतांत निष्काम कर्माचें हैं प्राधान्य न राहतां भक्तीला प्राधान्य आलें, असा फरक झाला आहे. भागवतधर्माचें हैं दुसरें स्वरूप होय. यांत अद्वैतवेदांत कायम होता. पण तोही पुढें काढून टाकून गीतेंत अद्वैताऐवजीं विशिष्टाद्वैताचा भक्तीशीं मेळ घातला आहे असें रामानुजांनीं ठरविलें आहे, आणि अद्वैत किंवा विशिष्टाद्वैतही गीतेंत प्रतिपाद्य नसून द्वैतवेदांतच गीतेंत प्रतिपाद्य आहे असें मध्वाचार्यांचें म्हणणें आहे. पण आमच्या मते हे सांप्रदाय एकदेशी असून अद्वैतज्ञानमूलक, भक्तिप्रधान निष्काम कर्मयोगच गीतेंतील मुख्य प्रतिपाद्य विषय होय. केवळ ज्ञान व संन्यास अगर केवळ भक्ति गीतेंत प्रतिपाद्य नाहीं.

सारांश, गीतेंतील उपदेश परलोक आणि इहलोक या दोहोंतील कार्य साधण्यासाठीं सांगितलेला आहे, नुसत्या परलोकासाठीं नव्हे, हैं सर्वांनीं लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. कर्मसंन्यासानें मोक्ष मिळत नाहीं असें नाहीं; परंतु लोक-

संग्रहासाठी शास्त्रतः प्राप्त होणारे आपले कर्तव्य तुम्ही केलेंच पाहिजे असें गीतेचें सांगणें आहे. नुसती भक्ति या दृष्टीनें पाहिलें तर नामस्मरण करण्यांतच सर्व वेळ घालविणें हाच भक्तीचा परम उत्कर्ष ठरतो. पण कर्मावांचून अशा तऱ्हेची भक्ति करण्याबद्दल गीतेमध्ये कोठेही वचन नाही. हें जग कांहीं आम्हीं केलेलें नाही. म्हणून यांतील व्यवहारही आमचे नसून ईश्वरानिमित्त आहेत असें म्हणावें लागते. हे व्यवहार काम्यबुद्धीनें, अभिमानानें किंवा स्वार्थबुद्धीनें केलें म्हणजे बधाला कारण होतात. पण उत्कट भगवद्भक्तीबरोबर जगांतील सर्व कामें परमेश्वराचींच आहेत, किंवा त्यांतील कांहीं विशिष्ट भाग करण्याकरितांच ईश्वरानें मला जन्म दिला आहे, या भावनेनें म्हणजे आपण जें कांहीं करतो तें परमेश्वरा-पण करून जगाचे सर्व व्यवहार चालविणें हें प्रत्येक मनुष्याचें काम आहे, असा गीतेचा उपदेश आहे. किंबहुना विराटरूपी परमेश्वराची ही एक उपासनाच होते असें म्हटलें तरी चालेल; व याच हेतूनें 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः' हा श्लोक गीतेच्या अखेर आला आहे. 'सर्व भूतांच्या हितांमध्ये रत' होऊन स्वार्थाचा सर्वस्वी परार्थांत लय करणें व अशा आत्मोपम्य बुद्धीनें फलाशा-विरहित जगांतील कामें करणें हा भक्तियोग सर्व भक्तियोगामध्ये श्रेष्ठ होय व हाच गीतेंत प्रतिपाद्य आहे. लोककल्याणानी किंवा परोपकाराची उपपत्ति इतक्या सुंदर रीतीनें पाश्चिमात्य पंडित म्हणतात त्याप्रमाणें नुसत्या आधिभौतिक मार्गानें कधीही लागत नाही. म्हणून गीतेंतील कर्मयोग पाश्चिमात्य कर्मयोगापेक्षा अधिक श्रेष्ठ व उदात्त आहे असें माझे मत आहे. अर्जुन अशा तऱ्हेनें कर्म करण्यास तयार झाल्यावर ज्याप्रमाणें भगवंतानें त्याचें सारथ्य केलें त्याप्रमाणें तुम्हीही हा योग आचरण्यास लागल्यावर तुमचें भगवान सहाय्य करतील यांत शंका नाही. ज्ञान आणि काम्य कर्म यांचा विरोध आहे खरा; पण ज्ञान व निष्काम कर्म यांत कोणताही विरोध नाही. म्हणून निष्काम कर्म हें ज्ञानप्राप्तीचें नुसतें साधन न मानतां ज्ञानोत्तर कर्म गीतेंत विहित धरलें आहे. सर्वभूतीं समबुद्धि झाल्यानं कुलाभिमान, देशाभिमान वगैरे सद्गुण नाहीसे होतात असा किलेकांचा आक्षेप आहे पण तोही माझ्या मते खरा नाही. गाय व ब्राह्मण यांच्या ठिकाणी समबुद्धि झाल्यावर गाईच्या पुढला चारा ब्राह्मणास व ब्राह्मणाचें अन्न गाईस ज्याप्रमाणें कोणी घालीत नाहीत, तद्वतच सर्वभूतात्मैक्यबुद्धि व देशाभिमान यांची गोष्ट आहे. स्पेन्सर वगैरे आधुनिक आणि भौतिक पंडितही सर्वभूतात्मैक्यबुद्धि हेंच इहलोकीचें परम श्रेय मानतात. पण ही बुद्धि कायम ठेवूनही प्रसंगविशेषीं सारासार विचारांती देशाभिमानच पतकरावा लागतो, असें जें त्यांनीं प्रतिपादन केलें आहे त्यास कोणी हरकत घेत नाही. मग वेदान्तासच ती हरकत लागू कां करावयाची? वेदान्त तुम्ही देशाभिमानानें वागतां किंवा कुलाभिमानानें वागतां हें पाहात नाही. सारासार-विचारांती ज्या प्रसंगी शास्त्रतः जें योग्य दिसेल तें तुम्ही करा, त्यास वेदान्त नको म्हणत नाही. पण या

सर्वांचें मूळ सर्वभूतात्मैक्यबुद्धि असल्यामुळें ती बुद्धि प्रथम संपादन करा आणि मग व्यवहारांत जीं कर्में प्राप्त होतील त्यांचा समबुद्धीनें विचार करून तीं करीत जा, असें गीताधर्म कंठरवानें सांगत आहे. आणि मनुष्यमात्राच्या अंगीं असाणाऱ्या बुद्धि, (ज्ञान) श्रद्धा (भक्ति) आणि कर्म या तीन वृत्तींची अशा रीतीनें जितकी सुंदर जोड घालतां येते तितकी दुसऱ्या कोणत्याही शास्त्रीय पद्धतीनें घालतां येत नाही, असें माझे मत आहे. माझ्या ग्रंथाचा सारांश काय हें यावरून सामान्यतः लक्षांत येईल. यावर पुष्कळ शंका घेण्यासारख्या आहेत, नाहीं असें नाहीं. कारण निष्काम कर्मयोगाला मी देतो तितकें महत्त्व टीकाकार देत नाहीत हें मला माहीत आहे पण माझ्या मतांवरील सर्व शंकांचीं उत्तरें येथें देणें शक्य नाहीं; त्यासाठीं समग्र ग्रंथच वाचला पाहिजे व तो शक्य तितका लवकर प्रसिद्ध करण्याची व्यवस्था मी करीत आहे. थोडक्यांत सांगणें असल्यास ब्रह्मविद्यामूलक भक्ति गीतेंत प्रतिपाद्य आहे, इतकेंच नव्हे तर त्याबरोबर तितक्याच योग्यतेचा निष्काम कर्मयोगही आवश्यक म्हणून प्रतिपादिला असल्यामुळें गीता हें ब्रह्मविद्यामूलक-भक्तिसहचारी नीतिशास्त्र होय, असें माझे मत आहे.

*कै० गोपाळराव गोखले

मुहूर्तें ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितं चिरं ।

—महाभारत.

ना. गोपाळ कृष्ण गोखले यांना गेल्या शुक्रवारी रात्रीं सुमारे ११ वाजण्याचे सुमारास देवाज्ञा झाल्याचें वर्तमान ऐकून विस्मय, खेद, निराशा आणि इहलोकींच्या वस्तीचा अशाश्वतपणा यांचा प्रत्यय येऊन, कोणाचेंही मन उद्विग्न झाल्याखेरीज राहणार नाही. नामदार गोखले सुमारे तीन महिन्यांपूर्वी त्रिंलायतेहून येथें परत आले, तेव्हां त्यांची प्रकृति फारशी बरी नव्हती हें लोकांस कळलें होतें. पण प्रकृतीचें हें अस्वास्थ्य कोणत्या प्रकारचें होतें, याची तेव्हां लोकांस माहिती नव्हती व करून देणेंही इष्ट नव्हतें. आज सुमारे पंधरा वर्षांच्या मधुमेहानें यांचें शरीर, दिसण्यांत चांगलें दिसत होतें तरी, आंतून बरेंच पोखरलेलें होतें; आणि विशेषतः या रोगाचा त्यांच्या काळजावर जो परिणाम झाला होता, तो तर भयंकरच होता. केव्हां केव्हां मधून मधून त्यांच्या नाडीचे ठोके बंद पडत, किंवा रात्रीं निजलें असतां एकाएकीं श्वास कोंडून घाबरून जाण्यापर्यंतही मजल येत असे ! रोग कोणताही असला तरी हीं लक्षणें कांहीं बरीं नव्हत, हें

* (केसरी, ता. २३ माहे फेब्रुवारी १९१५).

कोणासही सांगावयास नकोच. किंबहुना, विलायतेतील डॉक्टरांनीं हीं दुश्चिन्हेंच ठरवून यांतच गोपाळरावजींचा अंत होईल असें भाकीतही केले होते. पण पथ्य-पाण्याच्या बंदोबस्तानें, औषधसेवनानें आणि 'माझे अमुक काम पुरें व्हावयाचें आहे व त्यासाठीं मला कांहीं दिवस तरी जगलेंच पाहिजे' अशी उद्योगी पुरुषाची स्वसामर्थ्यावर जी एक प्रकारची दृढनिष्ठा असते तीमुळे गोपाळरावजींस इतके दिवस तरी कंठतां आले, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्यांचें वय मरणसमयी अवघें ४९ वर्षांचें होतें; व जगाच्या राहाटीप्रमाणें पाहिलें तर अद्याप त्यांचे हातून बरींच मोठीं कृत्ये घडण्यासारखीं होती. पण 'संसारांतील उत्तम उत्तम फुलें वेंचण्यांत गुंतलेल्यासच मृत्यु घेऊन जातो!' असें धम्मपदांत म्हटलें आहे, तेंच या ठिकाणीं अक्षरशः खरें झालें. गोपाळरावजींच्या मनांतून पब्लिक सर्व्हिस कमिशनचा रिपोर्ट पुरा करावयाचा होता, आपण काढलेल्या सर्व्हेस ऑफ इन्डिया संस्थेची कांहीं स्थिरस्थावर करावयाची होती, वरिष्ठ कायदे काँसिलच्या येत्या बैठकीस हजर राहून तेथील आपले काम करावयाचें होतें,—इत्यादि एक ना दोन-अनेक प्रकारच्या गोष्टी त्यांच्या मनांत घोळत होत्या; व त्यांस अशी उमेद होती कीं, निदान पब्लिक सर्व्हिस कमिशनचा रिपोर्ट तयार होऊन प्रसिद्ध होईपर्यंत तरी आपल्या आयुष्याची दोरी कायम राहील. पण हे सर्व विचार जागच्या जागींच कायम राहून व्हाइसरायापेक्षांही श्रेष्ठ पुरुषाचे आमंत्रण आल्यामुळे आपले सर्व व्यवसाय बाजूस ठेवून या लोकींची यात्रा त्यांस संपवावी लागली ! असे; हे खेदकारक प्रसंग आज ना उद्यां सर्वांवरच यावयाचे आहेत. गोपाळराव ज्या संघांत वाढले, त्यांपैकीं आतां किती शिल्पक आहेत हे मोजूं गेलें असतां गोपाळरावांच्या मृत्यूबद्दल खेद कांहीं तरी कमी होऊन, त्यांच्या हातून जी कामगिरी झाली ती घडण्यापुरतें तरी त्यांस परमेश्वरानें आयुष्य दिलें, यांतच समाधान मानून घ्यावें लागेल. आपण कांहीं तरी करणें ही आपल्या हातांतली गोष्ट आहे खरी; पण आपण केलेलें काम सिद्धीस नेणे, आपण लावलेलें रोप आपल्या डोळ्यांदेखत मोठें झाड होऊन त्यास पुष्पें व फळे आलेलीं पाहणें, या गोष्टी आपल्या हातच्या नाहींत. हीं कामें होण्यास सर्वांचीच पुण्याई लागत असते; आणि ती जेथें कमी पडली तेथें एकट्यानेंच शोक करून काय उपयोग ? तथापि शोकाच्या प्रसंगां उपयोग आणि अनुपयोग यांचें भान न राहतां मनुष्यानें शोकाला वश होणें अगदीं स्वाभाविक आहे; आणि तशी हल्लींच्या प्रसंगां पुष्कळांची अवस्था होईल यांत कांहीं संशय नाहीं, आणि झाली तर त्यांत कांहीं दोषही नाहीं.

गोपाळरावजींनीं जी कामगिरी केली ती बहुतेक सर्व लोकांस पूर्ण माहीत असून आजच्या दुःखकारक प्रसंगां तिचें कोणासही स्मरण झाल्याखेरीज राहणार नाहीं. एका गरीब ब्राह्मणाच्या मुलानें शाळेत अभ्यास करून परीक्षा पास झाल्यानंतर कांहीं थोड्या वर्षांतच हत्ती, घोडे, संपत्ति, सत्ता किंवा अशाच प्रकारचीं दुसरी बाह्य साधनें जवळ नसतां वयाच्या पन्नासाव्या वर्षापूर्वीच सर्व

देशांत आपलें नांव आबालवृद्धांचे तोंडीं ठेवून जावें, हें कांहीं लहानसहान काम नव्हे; आणि हें काम कोणासही आपल्या बुद्धिमत्तेनें, दीर्घोद्योगानें, सतत उच्च ध्येय मनापुढें ठेवून, केवळ आपल्या कर्तवगारीनें करतां येतें हें गोपाळरावजींच्या चरित्रांतील मुख्य मर्म होय. यांनीं प्रथम न्यूस्कुलांत व फर्ग्युसन कॉलेजांत अध्यापकाचें काम करून नंतर सार्वजनिकसभेंत वेल्ची कमिशनपुढें, मुंबईच्या व पुढें हिंदुस्थानच्या कायदेकौन्सिलांत, प्रांतिकसभेंत, किंवा राष्ट्रीयसभेंत, अनेक प्रकारचीं कामें केल्लीं आहेत, असें यांच्या चरित्राचें वर्णन करीत असतात; कित्येक त्यांच्या बुद्धिमत्तेची प्रशंसा करितात, तर कित्येक त्यांच्या दीर्घोद्योगाची महती गातात. कित्येक त्यांचा सौम्यपणा वर्णन करितात, तर कित्येक त्यांचा निगर्वीपणा गातात. परंतु आमच्या मतें हे बाह्य गुण झाले, आणि यासंबंधानें कांहीं बाबतींत कित्येकांचा नामदार गोखले यांशी मतभेदही असूं शकेल. पण हे गुण व ही कामगिरी ज्या एका अन्तर्गुणामुळें उदयास येते त्या गुणाबद्दल मतभेद असणें शक्यच नाहीं, असें आमचें कायमचें मत आहे. तो गुण म्हटला म्हणजे निर्लोभ अंतःकरणानें वेळींच आपणांस देशकार्यास वाहून घेणें हा होय. बालपणीं अभ्यास व तरुणपणीं संसार यथास्थित करून मंदावलेल्या कायिक व मानसिक शक्ति इतर कर्तव्याभावीं लोकोपयोगास वाहणारे पुरुष कोठें आढळून आल्यास त्याबद्दल विशेषशी आदरबुद्धि मनांत उत्पन्न होत नाहीं. पण इन्द्रियशक्ति शाबूत आहेत, शरीर स्वार्थासाठीं उद्योग करण्यास समर्थ आहे, वार्धक्य अजून दूर राहिलें आहे, आणि संसारांतील सुखाचें स्वरूप अद्याप मनोहर असून तिकडे चित्ताची प्रवृत्ति होणें साहजिक आहे; अशा वेळीं आणि विशेषेंकरून या दिशेनें गेलें असतां आपणांस यश मिळण्याचा इतरापेक्षां कांकणभर अधिक संभव आहे, अशी मनास खात्री वाटत असतांही या सर्व मनोहर देखाव्यांवरून दृष्टि भागें ओढून यथाशक्ति आपल्यास देशकार्यास वाहून घेणें, त्यांत आलेलीं संकटें सोसण्यास कबूल असणें, किंबहुना त्यांतच आनंद मानून त्यासाठीं सतत परिश्रम करण्यास तयार होणें, याला एक प्रकारचा बळकट मनोनिग्रह लागत असतो आणि तो मनोनिग्रह ज्यानें दाखविला, दाखविलाच नव्हे तर आमरणान्त कायम ठेवला, तोच पुरुष धन्य होय. गोपाळराव गोखले यांचे बरोबर पब्लिक सर्व्हिस कमिशनमध्ये सरकारचे पुष्कळ काळे व गोरे कामगार आहेत; व गोपाळरावजी जें काम करितात तेंच ते करीत आहेत. पण त्यांची या कामाबद्दल स्तुति न करितां गोपाळरावजींचीच आम्ही जी प्रशंसा करितों, यांतील बीज हेंच होय. एकाचा उद्योग व परिश्रम हें नोकरीच्या कर्तव्याचें फळ आहे, आणि दुसऱ्याचा उद्योग त्यानें आपणा स्वतःस स्वदेशकार्यास वाहून घेतलेल्या स्वार्थत्यागाचें फळ आहे. फळ एकच पण कोणत्या बुद्धीनें मनुष्य त्यासाठीं उद्योग करण्यास प्रवृत्त होतो, हें लक्षांत ठेवून तदर्थ झटणाऱ्या प्रत्येक पुरुषाची किंमत करावी लागते. आणि या दृष्टीनें पाहूं गेलें असतां गोपाळरावजींचे उद्योग व त्यांनीं केलेली काम-

गिरी नीतिदृष्ट्या, देशहितदृष्ट्या आणि पुरुषार्थदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची होती, असे कोणासही वाटल्यावांचून राहणार नाही. यांचा स्वभाव सौम्य असल्यामुळे आपल्या ध्येयाप्रमाणे हातीं घेतलेले काम सौम्य उपायांनींच पार पाडण्याकडे यांची प्रवृत्ति असे; आणि आमच्यासारख्या कित्येक लोकांस हे सौम्योपचार अना-
 ठायीं आहेत असे वाटे. पण पथ्य आणि उपचार यांच्या तीव्रताव्रतसेबंधाने दोन वैद्यांमध्ये जरी मतभेद झाला, तरी वैद्य या नात्याने गोपाळरावजींची जी योग्यता होती ती आम्हांसही पूर्णपणे मान्य आहे. आपला देश हल्लीं ज्या स्थितीत आहे ती स्थिति अत्यंत निकृष्ट असून सर्व बाजूंनीं देश वर येण्यास लोकांच्या ठायीं अनेक सद्गुणांचा प्रादुर्भाव झाला पाहिजे, असे जे गोपाळरावजींनीं देशाच्या रोगाचे निदान केले होते, ते अगदीं अक्षरशः खरे आहे. हे निदानच आधीं कित्येकांच्या लक्षांत येत नाही; आणि लक्षांत येणाऱ्या हजारां लोकांपैकीं एखादाच त्यासाठीं आपला वेळ मोडून उपचार करण्यास तयार होत असतो. गोपाळरावजी याच्याही पुढे गेलेले होते; आणि अशा तऱ्हेचे पुरुष या देशांत सध्यां फारच थोडे आहेत, हे लक्षांत आणले म्हणजे गोपाळरावांच्या कामगिरीचे महत्त्व पूर्ण लक्षांत आल्याखेरीज राहणार नाही. किंबहुना हल्लींच्या काळांतील ब्राह्मणांचे जर कांहीं कर्तव्य असेल तर ते हेच होय, असे आम्हीं म्हणू शकतो. डामडौलास न भुलतां, आपण एकटेंच निर्धन जन्मलो तसेच एकटे जाणार हे लक्षांत आणून ऐहिक सुखाचा त्याग करणे, आणि केवळ देशहितकारक धर्म आचरणे यांतच खरे ब्राह्मणत्व आहे; आणि हा धर्म ज्याने पाळला तो दुसरे कांहीं करो वा न करो, त्यानें योजलेले उपाय सौम्य असोत वा कडक असोत, केवळ वरील धर्म पाळल्यामुळेच तो देशकर्त्या पुरुषांचे वर्गीत पडून सद्गति पावतो, असे आम्हांस वाटते. या सिद्धान्तास नावे ठेविलीं तरी त्याची महति कमी समजणारे कांहीं लोक आहेत, नाही असे नाही. पण अशा लोकांच्या मतांमुळे वरील सिद्धान्ताचे महत्त्व कमी न होतां, अपवादाने सामान्य सिद्धान्तास जी बळकटी येते तीच या आक्षेपामुळे वरील सिद्धान्तासही येते, असे आमचे मत आहे.

असो; विद्यार्थिदशेत असल्यापासूनच मनापुढे उच्च ध्येय ठेवल्याने बुद्धिमान् पुरुषास काय करितां येणे शक्य आहे, याचा धडा गोपाळरावजींच्या चरित्रावरून पुढल्या पिढीने घ्यावा, असे त्यांस आमचे सांगणे आहे; व तो ते घेतील अशी आम्हांस उमेद आहे. या जगांत कोणीही झाला तरी तो आपल्यासाठींच जन्मला आहे असे नाही. देश भरभराटीत असतां ही गोष्ट पुष्कळांच्या डोळ्यांपुढे असते. पण त्याला विपन्नावस्था आली म्हणजे विद्वान् पुरुषही या सिद्धान्ताकडे दुर्लक्ष करित असतात; किंवा अशा दुर्लक्षामुळेच विपन्नावस्था येते, असे म्हटले तरी साजण्यासारखे आहे. म्हणून ना. गोखले यांच्या चरित्रावरून जो बोध घ्यावयाचा तो तरुणांनीं होईल तितक्या लवकर घेण्यास मार्गे सरूं नये, असे त्यांस

आमचें सांगणें आहे. देशासाठीं जें काम करावयाचें आहे, ते अत्यंत महत्वाचेंच नव्हे तर अत्यंत कठीणही आहे. एकाच प्रयत्नानें एकाच वेळीं किंवा एकाच पुरुषाचे हातून तें सिद्ध होण्यासारखें नाहीं. त्यासाठीं या सर्व गोष्टींची परंपरा कायम राखली पाहिजे; आणि ती राखणें सर्वस्वी पुढील पिढीच्या हातीं आहे. गोपाळराव गोखले यांना जें कांहीं कर्तव्य वाटलें तें ते करून गेले; आणि त्यांच्या कृत्यांप्रमाणें त्यांस परलोकीं सद्गति मिळेल, याबद्दल धर्मदृष्ट्या कांहीं शंका नाहीं. पण त्यांनीं आपलें कर्तव्य केलें किंवा त्यांना सद्गति मिळाली, येवढें म्हणूनच मागें राहिलेल्या लोकांचें कर्तव्य संपत नाहीं. त्यांच्या मृत्यूनें जें नुकसान झालें आहे, तें सर्व देशाचें असून विशेषतः त्यांच्या आसइष्ट वर्गावर व त्यांच्या शिष्यांवर हा एक मोठा कठीण प्रसंगच गुदरला आहे, असें म्हटलें पाहिजे. पण ह्या अशा स्थितींतही शांतता आणि समाधान राखून

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात्सतां मार्गे तेन गच्छन्न दुष्यति ॥

ज्या मार्गानें गुरु किंवा त्यांचेही गुरु गेले तोच लोककल्याणाचा मार्ग पुढें चालवावा, त्यांतच आपलें क्षेम आहे, हें मनुवचन लक्षांत आणून व शोक विसरून पूर्वाचार्यांनीं देशाच्या अभ्युदयार्थ जो मार्ग आंखून दिला आहे तोच पुढें उत्साहानें, उमेदीनें, धैर्यानें आणि नेटानें चालविण्यास सर्वांनीं प्रवृत्त व्हावें, एवढेंच अखेर या दुःखदायक प्रसंगीं आमचें सर्वासु दुःखवट्याचें सांगणें आहे. पुढचें पडलें तर मागच्यांनीं आपलें कर्तव्य बजावणें यांतच खरें समाधान आहे, रडण्यांत नाहीं.

* आगरकरांची श्राद्धतिथि

क्षुद्राः संति सहस्रशः स्वभरणव्यापारमालोच्यताः ।

स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमानेकः सतामग्रणीः ॥

—भर्तृहरि.

कै. प्रि. गोपाळ गणेश आगरकर यांस ता. १६ जून १८९५ रोजीं देवाज्ञा झाली. तेव्हांपासून २१ वर्षांनीं त्यांचें निधन—दुःख वयांत येऊन गेल्या रविवारीं मुंबईकरांनीं त्यांच्या स्मरणार्थ मोठा उत्सव, राष्ट्रीय जेवणाची त्याला पुरवणी देऊन, साजरा केला. ही कालांतरानें घडून येणाऱ्या अपूर्व गोष्टीपैकींच एक गोष्ट आहे. हा उत्सव करण्याची कल्पना रा. रा. नाईक व अळतेकर यांच्या मनांत प्रथम येऊन मुंबईच्या सुधारकसंघाची मदत मिळाल्यावर परवां तिला व्यक्त स्वरूप

देण्यांत आले, व तत्पूर्वी मनोरंजनाने मुद्दाम 'आगरकर-अंक' काढून या महत्त्वाची सर्वोस ओळख करून दिली, याबद्दल आगरकरांच्या सर्व मित्रांस व भक्तांस आनंदच वाटेल यांत शंका नाही. प्रि. परांजपे हे आगरकरांच्याच जागी आलेले असल्यामुळे त्यांनी आगरकरांच्या स्मरणार्थ भरविलेल्या सभेचे अध्यक्षस्थान स्वीकारावे यांत कांहीं नवल नाही. पण माजी न्या. सर चंदावरकर यांनी "आगरकर हे आमच्यापैकी मोठे थोर पुरुष होते, त्यांचे श्राद्ध करणे आम्हांस अत्यंत आवश्यक आहे, तसें न केल्यास राष्ट्राची हानि होईल." इ० उद्गार सभा सुरू होण्यापूर्वी काढलेले ऐकून पुष्कळांस चमत्कार वाटला असेल यांत शंका नाही. कॉलेजांतील अभ्यासक्रम संपल्यानंतर आजन्म दारिद्र्याची शपथ वाढून न्यू इंग्लिश स्कुलास मिळणारे आगरकर कोणीकडे ! आणि बी. ए. झाल्यानंतर एल्.एल्. बी., एल्.एल्. बी. पास झाल्यावर वकिली, वकिली झाल्यानंतर जज्जशिप आणि जज्जशिप झाल्यावर दिवाणगिरी करणारे सर चंदावरकर कोणीकडे ! परंतु सत्याचा, करारीपणाचा, एकनिष्ठतेचा, आणि स्वार्थत्यागाचा महिमा इतका विलक्षण आहे की, "निःस्वोवष्टिशतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपः" याप्रमाणे व्यावहारिकदृष्ट्या भरभराटीच्या पाठीस लागलेल्या मनुष्यासही दारिद्र्यांत राहून पूर्ण एकनिष्ठेने देशसेवेस लागणाऱ्या मनुष्याचा महिमा अखेर गावा लागतो. यावरून गोपाळराव आगरकर यांचा मृत्युलेख लिहितांना, १८९५ साली आम्हीं जे उद्गार काढले होते ते किती समर्पक होते हे वाचकांच्या लक्षांत येईल.

आगरकरांच्या अंगच्या विशिष्ट गुणांचे वर्णन करित असतां आम्हीं तेव्हां असे लिहिले होतें की, कॉलेजांतील अभ्यासक्रम पुरा करून सरकारी नोकरीत शिरणारे आणि शंभराचे हजार रुपये होण्याची हाव बाळगून ती पुरी झाल्यावर पेन्शन घेऊन घरीं स्वस्थ बसण्याचा प्रसंग येतो न येतो तोंच आपल्या चिरंजीवासही त्याच मार्गांत ढकलून देऊन दोन पिढ्यांची काळजी दूर झाली म्हणून आपणांस कृतकृत्य मानणारे युनिव्हर्सिटीचे पदवीधर कांहीं कमी असतात असें नाही. पण आपल्या कर्तबगारीने अशा प्रकारची व्यावहारिक उन्नतीही आपण प्राप्त करून घेऊं असा निश्चित भरंवसा असतां आगरकरांप्रमाणे मनोदेवतेस साक्ष ठेवून संकटें, विपत्ति, हालअपेष्टा सोसूनही भी आपलें देशकार्याचें मनोगत पूर्ण करीन असें म्हणणारे पुरुषच खरे धीरपुरुष होत. सन १८९५ साली वरील आशयाचे जे उद्गार आम्ही काढले तेच अद्यापही आम्हांस खरे वाटतात व तेच पुनः त्याच रूपाने येथे नमूद करण्यास आम्हांस कांहीं दिक्कत वाटत नाही. मनुष्याचा मोठेपणा त्याच्या मनावर आहे, केवळ कृतीवर नव्हे, हे तत्त्व केसरीत आलेल्या कांहीं महात्मांच्या निधनलेखनांत आम्हीं वेळोवेळी व्यक्त केलेंच आहे. मनुष्याची योग्यता ठरवावयाची असल्यास ती त्यानें किती ग्रंथ वाचले किंवा त्यानें किती पैसा संपादन केला एवढ्यावरूनच ठरत नाही. आगरकरांनीं जितके ग्रंथ वाचले असतील त्यापेक्षां अधिक ग्रंथ वाचलेले एम्. ए.

सध्यांच्या कालीं डझनांनीं सांपडण्यास हरकत नाही. आगरकरांची योग्यता एम्. ए. होण्यांत नाही. ग्रंथवाचनांत नाही, महाराष्ट्रलेखनपटुत्वांत नाही, आणि आमच्या मते त्यांनीं 'सुधारक' पत्र काढलें व चालवलें यांतही नाही. विचारा सुधारक त्यांच्यामागेंही कसाबसा चालला होता, आणि सुधारणेचें प्रतिपादन करणारेच नव्हेत तर आचरण करणारेही सध्यां पुष्कळ आहेत किंवा होतील. तथापि आगरकरांसारखा पुरुष त्यांच्यांत क्वचित्च सांपडेल असें म्हणण्यास आम्हांस कांहींएक हरकत दिसत नाही. कै. माधवराव रानडे यांच्यामागून हायकोर्टाचे जज पुष्कळ झाले व होतील. पण माधवरावजींचा मोठेपणा ज्याप्रमाणें न्याय-मूर्तित्वांत नव्हता त्याचप्रमाणें आगरकरांचीही गोष्ट होय. सुधारणेचीं मते त्यांनीं निर्भीडपणें व कित्येकदां उच्छृंखलपणेंही प्रतिपादन केलीं; पण हें कांहीं त्यांच्या मोठेपणाचें लक्षण नव्हे. परिस्थितीचा गुलाम न बनतां परिस्थितीला यथा-संभव यथाशक्ति व यावच्छक्य आपल्या ताब्यांत आणण्यास जो मनोनिग्रह, स्वार्थत्याग, निर्लोभीपणा आणि धैर्य लागतें तें ज्याच्या अंगांत आहे; आणि दुःखाची अथवा संकटाची भीति अगर पर्वा न बाळगतां जो आपत्ताशायी असणाऱ्या या सद्गुणांचा लोकोपयोगार्थ उपयोग करतो तोच मोठा म्हणावयाचा. गोपाळराव आगरकर हे या कोटींतले होते, व म्हणूनच १८९५ सालीं त्यांचा मृत्युलेख लिहितांना त्यांच्या अंगच्या वरील सद्गुणांसच आम्ही प्रमुखस्थान दिलें होतें. मनुष्य जें कांहीं कर्म करतो तें नेहमींच सफल होत असतें असें नाही, अगर त्यानें प्रतिपादन केलेलीं मते नेहमींच अक्षय्य असतात असेंही नाही. विचार आणि मते हीं मनाचीं पांघरूणें होत असें जें एका पाश्चात्य ग्रंथकारानें म्हटलें आहे तेंच खरें. देशकालानुसार मनुष्याचे विचार आज एक तर उद्यां दुसरे होतील; आणि त्याच्या हातून घडणाऱ्या क्रियेसही तोच न्याय लागू आहे. पण सत्पुरुषाचा मोठेपणा त्याच्या स्वतःसिद्ध किंवा कमावलेल्या मनांत आहे; आणि हेंच तत्त्व शिरोभागी दिलेल्या भर्तृहरीच्या श्लोकांत ग्रथित केलेलें आहे.

मनुष्याला मोठें केव्हां व कशासाठीं म्हणावें याचें तत्त्व लक्षांत न बाळगल्यामुळें गोपाळराव आगरकरांचीं 'मनोरंजना' च्या खास अंकांत जीं चरित्रें प्रसिद्ध झालीं आहेत तीं बहुतेक एकांगी आणि कांहीं ठिकाणीं तर निवळ चुकीचीं आहेत. अलीकडे या चरित्रकारांची अशी एक पद्धत पडून गेली आहे कीं, आपल्या चरित्रनायकाशीं ज्यांचा विरोध येतो, त्यांना कांहींतरी दूषण ठेवून त्यांतच आपल्या चरित्र-नायकाचा मोठेपणा आहे असें सिद्ध करावयाचें. आमच्या मते चरित्रलेखनाची ही पद्धत अप्रशंसनीय होय. जगामध्ये मतवैचित्र्य असणें ही गोष्ट इतकी स्वाभाविक आहे कीं, स्वयंवरांत अनेक चांगले राजे आले असतां त्यांना सोडून अजालाच इंदुमतीनें कां वरावें याचें कारण देतांना काली-दासास "नासौ न काम्यो न च वेद सम्यक् । द्रष्टुं हि सा भिन्नरुचिर्हि लोकः" या तत्त्वावर निर्वाह करून ध्यावा लागला आहे. पण गोपाळरावांच्या बहुतेक

चरित्रकारांच्या मनांत ही बुद्धि वसत होती असें दिसत नाही. गोपाळरावांचे हे चरित्रकार प्रायः सुधारणेची री ओढणारे आहेत; आणि केवळ सुधारणेसाठी गोपाळरावांस सत्पुरुषांच्या मालिकेत गोवण्यास तयार झालेले हे लोक आमच्या मतें कोत्या बुद्धीचे आणि एककल्ली होत. गोपाळरावांच्या अंगी असामान्य गुण कोणता याचें सन १८९५ सालीं व आजच्या लेखांत आम्ही पूर्ण निदर्शन केलें आहे. गोपाळरावजींचा आणि टिळकांचा कांहीं बाबतींत कितीही जरी मतभेद असला तरी गोपाळरावजींची योग्यता टिळकांना पूर्ण अवगत होती हें दोघांच्याही मित्रांस पूर्णपणें माहीत आहे. पण तेवढ्यामुळें गोपाळरावजींच्या विरुद्ध जो पक्ष उपस्थित झाला तो केवळ 'सवंग लोकप्रियतेच्या लालुचीनें झाला, अगर 'सुधारक सत्यासाठीं तर केसरी व्यापारासाठीं' इत्यादि अजागळ विधानें गोपाळरावजींच्या मृत्यूनंतर आज एकवीस वर्षांनीं करणें म्हणजे लेखकानें आपल्या बुद्धीचें माघ प्रकट करण्यासारखें आहे. वाद चालू असतां असल्या प्रकारचीं वाक्ये नेहमीं वापरण्यांत येतात, आणि तेव्हां तीं बऱ्याच अंशीं वादाला पोषक आणि अवश्यही असतात. पण वाद संपून गेल्यानंतर असल्या शस्त्रांचा वादांतील नायकांच्या प्रतिपक्षांवर उपयोग करणें म्हणजे बायकोच्या नर्थातून तीर मारण्यासारखें अस-मंजस होय. शिवाय दुसरी अशी गोष्ट लक्षांत आणली पाहिजे कीं, इल्लीं प्रसिद्ध झालेलीं आगरकरांचीं चरित्रे प्रायः सुधारणेच्या एकाच गोष्टीला महत्त्व देऊन लिहिलेलीं आहेत. जणुं काय सुधारणेखेरीज आगरकरांनीं कांहींच कामगिरी केली नाही किंवा दुसऱ्या विषयावर लिहिलेंही नाही. अर्थात् इल्लींच्या चरित्रकारांनीं आगरकरांच्या गुणांचें जें वर्णन केलें आहे तें आंधळ्यानें हत्ती खांबासारखा आहे, अगर सुपासारखा आहे असें ठरविण्याच्या मासल्याचें झालें आहे. या सर्वांस आम्ही असें विचारतो कीं, त्यांनीं आगरकरांची राजकीय मते काय होती याची कधीं चौकशी केली आहे काय ? १८८८ सालापर्यंत केसरींत जे राजकीय विषयावर लेख आले ते बहुतेक आगरकरांचे आहेत; आणि त्यानंतर सुधारकांतही अशा प्रकारचे बरेच निबंध आले आहेत. या सर्वांचें सूक्ष्म निरीक्षण केलें असतां असें दिसून येईल कीं, आगरकर हे पक्के स्वराज्यवादी होते, आणि कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांप्रमाणें देशांतील दारिद्र्य, परावलंबिता, चांगल्या पुरुषांचा तेजोभंग, गोऱ्या अधिकाऱ्यांची चरणी व वरणी, व्यापारनाश वगैरे राजकीय व औद्योगिक अवनति पाहून त्यांचें चित्त केशवपनादि चालीच्या निरीक्षणापेक्षांही अधिक संतप्त व दुःखित होत असे; व याला मिळ आणि स्पेन्सर यांनीं प्रतिपादन केलेल्या स्वराज्याच्या तत्वाखेरीज दुसरा उपाय नाही अशी त्यांची पक्की खात्री झालेली होती. मिळनें ज्याप्रमाणें आपली लेखणी केवळ स्त्रीस्वातंत्र्यावरच चालविली नाही तद्वतच आगरकरांचीही गोष्ट आहे, आणि जो तार्किकपणा समाजसुधारणे-संबंधानें त्यांच्या अंगीं वसत होता तोच तार्किकपणा त्यांनीं राजकीय बाबींवरील आपल्या लेखांतही पूर्णपणें उपयोगांत आणला आहे. टिळक आणि आगरकर

यांचा जो मतभेद झाला तो राजकीय बाबतीत नाही आणि शिक्षणाच्या बाबतीतही नाही. मनुष्य स्वभावतः कितीही चांगला असला तरी शिक्षणाने त्याच्या बुद्धीचा विकास झाल्याशिवाय देशाची उन्नति होत नाही, हे तत्त्व दोघांसही पूर्ण मान्य होतें; आणि त्याचा प्रसार करून देशोन्नतीसाठी आपल्या हातून होईल तितकी खटपट करावी एवढ्याकरितां दोघेही आपल्या आयुष्यक्रमांभों स्वतंत्र शिक्षणसंस्था काढण्याच्या उद्योगास लागले. मग एवढें जर दोघांमध्ये ऐक्य होतें तर मग पुढें मतभेद कसा झाला ? याचें उत्तर कित्येकांस वाटतें तितकें कठीण नाही. मतभेद धार्मिक आणि सामाजिक बाबतीत उत्पन्न झालेला होता. धर्मदृष्ट्या आगरकर केवळ बौद्धिकवादी होते आणि तोच पंथ सामाजिक बाबतीतही निदानपक्षीं आपल्या लेखांत त्यांनीं स्वीकारलेला होता. आगरकराची ही पद्धत ठिळकांसच नव्हे तर त्यांचे जे दुसरे मित्र केसरीच्या चालकवर्गात होते त्यांसही पसंत नव्हती; व त्यामुळेच अखेर केसरीतून निघून गोपाळरावजींस सुधारक काढावा लागला. सुधारणा नको असें केसरीचें म्हणणें केव्हाही नव्हतें, पण केवळ बौद्धिकदृष्ट्या किंवा तर्कदृष्ट्या सुधारणेचा विचार करण्यास केसरी तयार नव्हता. अर्थात् हीच पद्धत स्वीकारणें असल्यास आगरकरांस दुसरे वर्तमानपत्र काढणें जरूर होतें व तें त्यांनीं काढलेंही. सुधारणांचा केवळ तर्कदृष्ट्या विचार करणें योग्य नाही हें मत आता सुधारलेल्या राष्ट्रांतही ग्राह्य झालें आहे. राजकीय बाबतीत राजसत्तेच्या अस्तित्वा-मुळे केवळ तर्कवश होऊन लिहितां येत नाही असा आगरकरांसही अनुभव आलेला होता; पण हिंदू-समाज अधिकारहीन आणि पंगू असल्यामुळे तशा प्रकारचा अनुभव सामाजिक बाबतीत सध्यां आमच्याकडे येत नाही. तथापि तेवढ्या-मुळे प्राचीन परंपरा, देशकाल किंवा सद्यःकालीन सामाजिक परिस्थिति यांस सोडून केवळ तार्किकरीत्या सामाजिक सुधारणेचा विचार करणें युक्त आहे असें सिद्ध होत नाही. समाजावर तार्किक हल्ले करणें म्हणजे केवळ पाडापाडीचें काम करणें होय. त्यानें समाजाचीं बंधनें शिथिल होतात, पण नवीं मात्र उत्पन्न होत नाहीत. मिळसारख्या तत्त्ववेत्त्यांसही ही गोष्ट कबूल करावी लागली आहे. आणि कॉट या फ्रेंच ग्रंथकारानें जेव्हां निव्वळ आधि-भौतिक पायावर समाजरचना कशी करावी याचें विवेचन केलें, तेव्हां त्यास चातुर्वर्ण्या-सारखीच एक पद्धत पसंत पडून ती अमलांत कशी आणावी याचा त्यानें आपल्या ग्रंथांत सांगोपांग विचार केला आहे. मिळला ही पद्धत पसंत पडली नाही; पण अशी पद्धत पाहिजे ही गोष्ट त्यानें प्रांजलपणें कबूल केली आहे व या पद्धतीचें विवेचन केल्याबद्दल त्यानें कॉटचें अभिनंदन केलें आहे. असो; या विषयाचें समग्र विवेचन करण्याचें हें स्थल नव्हे. सांगण्याचें तात्पर्य एवढेंच कीं, 'केसरी' आणि 'सुधारक' यांचा जो मतभेद होता तो तत्त्वाचा होता; आणि 'तर्कटी,' 'माथेफिरू,' 'गांवाबाहेरचा' किंवा 'सवंगलोकप्रियतेच्छु' इ० वाक्ये या

वादांत मौजेसाठीं जरी उपयोगांत आलेलीं असलीं तरी मुख्य भेद तत्वाचा आहे ही गोष्ट खुद्द आगरकरांच्याहि पूर्ण लक्षांत आलेली होती. पण सुधारणेचीच ज्यास री ओढावयाची त्यास या गोष्टी कशा कळणार? आगरकरांचे तर्कचक्र राजकीय, सामाजिक, शिक्षणविषयक बाबतींत ज्याप्रमाणें एकसारखेंच अप्रतिहत चालत हातें, तसें त्यांच्या सन्मानार्थ जमलेल्या परवांच्या सभेतील फारच थोड्या लोकांचें चालत असेल. कोणी स्त्रीसुधारणेचें तर कोणी प्रार्थनासमाजिस्ट, कोणी विधवाविवाहेचें तर कोणी एकेश्वरी, आणि कोणी सरकारी नोकरांत आयुष्य घालवून थकलेले तर कोणी राष्ट्रीय जेवण करून जातिभेद मोडण्याच्या उद्योगास प्रवृत्त झालेले, अशा सरमिसळ समाजांत आगरकरांच्या केवळ सुधारणातत्वांचा जयजयकार करण्यांत यावा यांत कांहीं नवल नाहीं. ज्यांना बाकीच्या बाबती पाहावयाच्याच नव्हत्या त्यांस सगळा आगरकर नको होता, किंबहुना तो त्यांच्या पचनींही पडला नसता. म्हणून गोपाळरावजींच्या चरित्रापैकीं आपणांस पचेल तेवढाच भाग घेऊन त्यांनीं गोपाळरावांची श्राद्धतिथि त्यांच्या एकविसाव्या वर्षी साजरी करून घेतली. असो; यांत एकांगीपणा आहे हें खरें, पण गोपाळरावजींच्या अंगच्या गुणांचा एकवीस वर्षांनीं का होईना अशा रीतीनें मुंबईसारख्या शहरांत आदरपूर्वक सन्मान व्हावा, ही अत्यंत समाधानाची व आनंदाची गोष्ट होय; आणि त्याबद्दल या सभारंभाच्या पुरस्कार्यांचें आम्ही मनःपूर्वक अभिनंदन करितों. आज नाहीं तर उद्यां हाच उत्सव अधिक व्यापक होऊन सर्वांगमुंदर होवो व त्यामुळें पुढील पिढीस स्वार्थत्यागाचें, मानसिक धैर्याचें व चारित्र्याचें दृष्ट बळण लागून तद्वारा हा उत्सव देशोन्नतीस कारण होवो, अशी आमची मनापासून इच्छा आहे.

*सर फेरोजशहा मेथा यांचा मृत्यु

निश्चयाचें बळ ! तुका म्हणे तेंचि फळ ॥

—तुकाराम.

सर फेरोजशहा मेरवानजी मेथा यांचे ता. ५ नोव्हेंबर रोजीं मुंबई येथे त्यांच्या बंगल्यांत सकाळीं सुमारे साडेअकरा वाजतां देहावसान झालें, ही बातमी हिंदुस्थानभर पसरून गेल्या दहा दिवसांत चोहोंकडे जो आक्रोश झाला त्याची कल्पना करणेंही अशक्य आहे. सर फेरोजशहा यांच्या वयास गेल्या आगस्ट महिन्यांत सत्तर वर्षे संपून एकाहत्तरावें वर्ष लागलें होतें, व तत्पूर्वी कांहीं महिने जरी ते आजारी होते तरी पुण्यास आल्यावर मध्यंतरी त्यांची प्रकृती सुधारून आणखी कांही वर्षे तरी देशास त्यांचा उपयोग होईल अशी आशा वाटूं लागली होती. पण दुखण्यानें पुन्हा उलट खाल्ल्यामुळें ती सर्व नाहींशी

होऊन त्यांच्या मृत्यूने मुंबई शहरावरच नव्हे तर मुंबई इलाखा व हिंदुस्थान यांवरही दुःखाचा डोंगर कोसळल्यासारखे झाले आहे. आधीच आमचा हिंदुस्थान देश म्हटला म्हणजे बोलून चालून दुवळा. या देशांत ब्यूरोक्रसीच्या म्हणजे इंग्रजी अधिकारी वर्गाच्या करड्या सत्तेखाली विद्येबरोबरच स्वातंत्र्य, निर्भयता, करारीपणा वगैरे पुढाऱ्यांच्या अंगी अवश्य लागणाऱ्या सणसणीत गुणांची वाढ प्रायः फारशी होत नसते. पण सुदैवाने हे गुण सर फिरोजशहा मेथा यांच्या अंगी वास करीत असल्यामुळे त्यांच्या मृत्यूने देशाचे अगणित नुकसान झाले आहे असे आज प्रत्येकास वाटत आहे. सर फेरोजशहा यांचे गेल्या ४५ वर्षांचे वर्तन, अनेक आणीबाणीच्या प्रसंगी त्यांनी काढलेले वक्तृत्वपरिपूर्ण व निर्धाराचे उद्गार, त्यांचा मानी स्वभाव, वाघासारखी भव्य व उग्र मूर्ति, खडा व खणखणीत आवाज, भाषणांतील निरुत्तर आणि प्रतिपक्षस चीत करणारा निर्भय कोटिक्रम ज्याने प्रत्यक्ष अनुभविता आहे त्यांस आमच्या म्हणण्याची सत्यता ताबडतोब दिसून येईल. पण ज्यांनी या गोष्टी प्रत्यक्ष पाहिल्या नसतील—आणि मुंबई इलाख्यातील किंवा हिंदुस्थानातील सुक्षिप्त वर्गात असे फारच थोडे लोक आढळतील—त्यांस देखील मुंबईच्या या पुरुष-सिंहाचे निधन ऐकून अत्यंत विषाद वाटल्याखेरीज राहणार नाही. कारण मुंबईच्या म्युनिसिपालिटीत, कायदेकौंसिलांत, युनिव्हर्सिटीत, हिंदुस्थानसरकारच्या कायदेकौंसिलांत, अगर इल्बर्ट बिल, लॅडगेव्हिन्यू बिल, पोलिस बिल वगैरे सार्वजनिक चळवळीचे गेल्या ४५ वर्षांत जे अनेक प्रसंग आले त्या त्या वेळी सर फेरोजशहा मेथा यांनी जीं धाढ्याचीं पण मुद्देसूद भाषणे अगर कामगिरी केली ती निदान वर्तमानपत्रद्वारा तरी सर्वास महीत झालेली आहे आणि या कामगिरीवरून सर फेरोजशहा यांची योग्यता, अधिकार, विद्वत्ता, निस्पृहपणा आणि हातीं घेतलेले काम तडीस नेण्याबद्दलचा निर्धार सर्वास कळून चुकला असून त्यांच्याबद्दल सर्व लोकांची अढळ पूज्यबुद्धि झालेली आहे.

थोडक्यांत सांगावयाचे असल्यास आमच्या पुढाऱ्यां पैकीं फेरोजशहा हे एक लोकोत्तर मानी पुढारी होते, आणि गेल्या ४५ वर्षांत त्यांचा हा मानीपणा एकसारखा कसोटीस लागला असल्यामुळे देशातील इतर पुढाऱ्यांवरही त्यांची छाप—किंबहुना दाराही म्हणण्यास हरकत नाही—बसलेली होती. जातीने हे पारशी होते, आणि पार्शी लोक म्हटले म्हणजे प्रायः फारच झाले तर आपल्या जातीच्या उत्कर्षाच्या उद्योगांतच गढलेले असावयाचे. त्यांची लोकसंख्या थोडी असली तरी विद्येचे आणि पैशाचे बल त्या जातींत पुष्कळ आहे. पण स्वदेश सोडावयास लागल्यावर ज्या हिंदुस्थानाने पार्शी लोकांस आश्रय दिला त्या देशाची भरभराट किंवा उत्कर्ष व्हावा म्हणून अश्रांत खटपट करणारे पार्शी लोकांत दादाभाई नवरोजीसारखे फारच थोडे गृहस्थ निघतात, आणि या थोड्यांपैकीं सर फेरोजशहा हे एक होते. तथापि पार्शी जातीच्या उत्कर्षाकडे ते अगदीच लक्ष देत नसत असेही नाही. एकंदर देशाच्या उत्कर्षांत हिंदुस्थाना-

तील निग्निराळ्या जातींच्या उत्कर्षाचा अंतर्भाव होतोच, नाही असें नाही. पण एकाद्या विशिष्ट किंवा मर्यादित वर्गाच्या कल्याणाकरितां आपला सर्व वेळ घालविण्यापेक्षां सर्व देशाच्या कल्याणाला झटावें असें जें उज्ज्वल देशभक्तीचें लक्षण तें सर फेरोजशहा यांच्या अंगांत पूर्णपणें बाणलेलें असल्यामुळे त्यांचे कोणतेंही सार्वजनिक भाषण अगर कृत्य घेतल्यास त्यांत या उदात्त देशभक्तीच्या तत्त्वाची झांक आढळून येत असे. फेरोजशहा हे उत्तम विद्वान्, इतिहासज्ञ, कायदेपंडित आणि धोरणी होते याबद्दल तिळमात्र शंका नाही; परंतु हे कांहीं त्यांच्या अंगचें विशिष्ट गुण होते असें म्हणतां येत नाही. कै. तेलंग किंवा मरहूम जस्टिस ब्रह्मदिन वगैरे फेरोजशहाप्रमाणेंच विद्वान् कायदेपंडित व पाश्चात्य विद्यालंकृत थोर माणसें मुंबईत झालीं नाहीत असें नाही. तसेंच कै. न्या. रानडे यांच्यासारखी दिवसरात्र देशहिताच्या चिंतनांत आपला वेळ घालविणारीं माणसेंही आमच्यांत झालेलीं आहेत, आणि ज्यांनीं आपले तनमनधन देशास सर्वस्वी वाहिलेलें आहे असें आपले प. पू. दादाभाई नवरोजी आद्यापही आमच्या सुदैवानें विद्यमान आहेत. सरफेरोजशहा मेथा यांची परीक्षा केवळ याच गुणावरून जर करावयाची असेल तर त्यांच्या ठिकाणीं लोकांची जी एक विशेष प्रकारची आदरबुद्धि होती तिची उपपत्ति लागणार नाही. फेरोजशहाचें नांव उच्चारल्याबरोबर जी भावना लोकांच्या मनांत उत्पन्न होते ती कांहीं नुसत्या विद्वत्तेची, उद्योगाची किंवा सदैव कळकळीचीही नव्हे. पुढारी मनुष्याच्या अंगांत हे गुण पाहिजेत हें खरें आहे. पण ज्याला नित्य व्यवहारांत लोकांचें नायकत्व पत्करून त्यांच्यातर्फे काहीं कामगिरी बजावावयाची आहे—आणि तीही केवळ गोडीगुलाबीनेच नव्हे तर प्रतिपक्षावर आपली छाप ठेवून बजावावयाची आहे त्याला वरील बुद्धिगम्य गुणांखेरीज धैर्यादि मानसिक गुणांचीही अपेक्षा असते. अशा प्रकारचे गुण मागच्या पिढीत कै. मंडलीक यांच्या अर्गी होते. आणि तेच गुण कांहीं बाबतींत उत्कर्षानेही सर फेरोजशहा यांच्या अर्गी वसत होते हें निर्विवाद आहे. किंबहुना ज्या ठिकाणीं आपली छाप पडून वर्चस्व राहाणार नाही तेथे हजर राहाण्याचीही अपेक्षा फेरोजशहा ठेवीत नसत ! इतकेंच नव्हे तर आपल्या चेहेऱ्याची उग्रताही ते मोठ्या काळजीनें कायम ठेवीत. सर फेरोजशहा यांस मुंबईचा पंडित असें न म्हणतां मुंबईचा वाघ किंवा सिंह असें जे नांव मिळाले होते याचें कारण हेंच होय, व त्याचमुळे फेरोजशहांनीं एखादी सार्वजनिक गोष्ट हातांत घेतली म्हणजे ती सिद्धीस नेण्यास जें धैर्य किंवा दीर्घ परिश्रम लागतात त्यांत कांहीं कमी होणार नाही असा सर्व लोकांस भरंवसा वाटत असे.

सर्वच प्रकारचे सार्वजनिक प्रश्न फेरोजशहा हातांत घेत असत असें नाही. बॅरिस्टरीचा भरभराटीस आलेला धंदा संभाळून सर्वच सार्वजनिक प्रश्नांत लक्ष घालणेंही त्यास शक्य नव्हतें. पण एखाद्या प्रश्नाचा नीट विचार करून त्याचा अमुक रीतीनें पुस्कार केला पाहिजे असें एकदां सर फेरोजशहा मेथा यांनीं ठरविलें

म्हणजे मग तत्सिद्ध्यर्थ लागणारा प्रयत्न अगर युक्तिवाद करण्यांत प्रमादानेही यत्किंचित डळमळीतपणा फेरोजशहांच्या वर्तनांत दिसून येत नसे; आणि त्यांच्या नायकत्वाबद्दल हिंदुस्थानांतील सर्व भागांत त्यांची जी कीर्ति झाली आहे त्यांतील खरें बीजही हेंच होय. प्रतिपक्षाचें स्वरूप विशेषतः इंग्रजी अधिकारी वर्गाच्या अरेरावी वर्तनाचें स्वरूप त्यांच्या पूर्ण लक्षांत येऊन हें स्वरूप केव्हां ना केव्हां तरी पालटलें पाहिजे असें त्यांचें ठाम मत झालें होतें. परंतु एखादा विशिष्ट सार्वजनिक प्रश्न जेव्हां उपस्थित होईल तेव्हां या मोठ्या प्रश्नाकडे लक्ष न देतां तत्कालीन सिद्ध होण्याजोगी गोष्ट कोणती हें लक्षांत आणूनच तत्सिद्ध्यर्थ लागणाऱ्या प्रयत्नाची ते दिशा ठरवीत; आणि ही त्यांची दिशा ठरली म्हणजे मग त्या दिशेपासून त्यांस परावृत्त करण्यास प्रतिपक्षानें कितीही प्रयत्न केला तरी सर फेरोजशहा त्याची पर्वा ठेवीत नसत, किंवा कायद्याच्या अगर नियमांच्या आपल्या अपूर्व ज्ञानानें तो हाणून पाडण्यासाठी यत्किंचितही डगमगत नसत. कायदे-कौन्सिलांत, म्युनिसिपालिटींत अगर युनिव्हर्सिटींत वर निर्दिष्ट केलेल्या मर्यादेंतही त्यांच्या मनाप्रमाणें सदासर्वदा गोष्टी घडत असत असें नाहीं. तथापि अशा प्रसंगां त्यांच्या प्रतिपक्षासही त्यांच्या निर्भयतेचें कौतुक वाटे, आणि त्यांच्या उद्देशाबद्दल शंका येत नसे. किंबहुना त्यांची राहणीच अशी होती कीं, त्यांनीं कोणत्याही सरकारी कृत्यास विरोध केला तरीही तो कांहीं भलत्या उद्देशानें केला असेल असें गोऱ्या अधिकाऱ्यासही वाटत नसे. सर फेरोजशहा यांच्याबद्दलची अधिकाऱ्यांची ही आदरबुद्धि लॉर्ड सिडन हॅम यांच्या कारकीर्दीत कमी झाली होती, आणि तत्पूर्वी मुंबई म्युनिसिपालिटींत यांचें एकमुखी वर्चस्व कमी व्हावें म्हणूनही त्यांच्या निवडणुकीच्या वेळीं मुंबईचे अकौंटंट जनरल मि. हॅरिसन यांनीं मनस्वी खटपट केली होती. फेरोजशहा झाले म्हणून काय झालें? म्युनिसिपालिटींत त्यांच्याच तत्वानें सर्व व्यवहार चालावा ही गोष्ट अधिकारी वर्गास कशी खपणार? परंतु या चळवळीस अखेर यश आलें नाहीं याची वाचकांस आठवण असेलच. अधिकाऱ्याविरुद्ध चळवळ करणारा मनुष्य मोठा धोरणी पारशी विद्वान् असला तरी देखील तो त्यांच्या डोळ्यांत सलतो हें यावरून व्यक्त होतें. तथापि एकंदरीत पाहिलें तर प्रथम सी. आय. ई. व नंतर १९०४ सालीं सर हाकिताब मिळून हल्लींच्या गव्हर्नरच्या कारकीर्दीत अखेरीस फेरोजशहा यांस युनिव्हर्सिटीचे व्हाईस चॅन्सेलरही निवण्यांत आलें. यावरून अंमलदारांचा आदर कायम ठेवून लोकांच्या हक्कासाठीं भांडण्याचा जो मार्ग फेरोजशहा यांनीं आपणासाठीं आंखला होता त्यांत त्यांस बरेंच यश आलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. हाच मार्ग सर्वांस अशा तऱ्हेने साधेल असें कांहीं म्हणतां येत नाहीं, आणि कायदेकौन्सिलांतल्या किंवा युनिव्हर्सिटीच्या किंवा म्युनिसिपालिटीच्या व्यवहाराखेरीज इतरत्र त्यापासून कितपत फायदा होईल याबद्दलही मतभेद असण्याचा संभव आहे; पण तो प्रस्तुतचा विषय नाहीं. ज्या गुणांमुळे फेरोजशहा यांना लोकनायकत्व प्राप्त

झालें व ज्या गुणांसाठी त्यांची विशेषतः ख्याती आहे तो गुण म्हटला म्हणजे त्यांच्या विद्वत्तेबरोबरच त्यांच्या अंगी असणारा निश्चयी व धीट स्वभाव आणि निस्पृहपणा हा होय. फेरोजशहांनी एखादी गाष्ट मनावर घेतली म्हणजे त्यांत ते अमक्या तमक्याची भीड अगर पर्वा ठेवतील हें कोणाच्या स्वप्नींही येत नसे, व त्यांच्या गुणाची जाणीव सरकारी अधिकारी वर्गासही पूर्णपणें झालेली होती. सर फेरोजशहा यांच्या अंगी हा गुण इतका बाणलेला होता की, एखाद्या प्रसंगी त्याचा थोडा अतिरेकही होई. पण असें घडणें आमच्या मते अगदीं स्वाभाविक आहे, आणि आमच्या लोकांत या गुणाची किती कमतरता आहे हें लक्षांत आणलें म्हणजे अशा प्रसंगाची गणनाही आमच्या मते गुणांतच करावी लागेल. कोणत्याही बाबतींत सर फेरोजशहा यांच्या मताला जो मान मिळेल त्याच कारणही त्यांच्या अंगचा वरील गुणच होता. एखादा विचार फेरोजशहास मान्य झाला म्हणजे तो व्यवहारांत ताबडतोब तडीस नेण्याची शक्यता त्यांच्यासाठी असवी—निदान ते धोरण स्वीकारण्यास कांहीं अडचण पडणार नाही—असा इतरांचा समज होई, आणि पुष्कळ अंशी तो सकारण असे हें वर जें सर फेरोजशहा यांच्या धोरणाचें व वर्तनाचें बीज सांगितलें आहे त्यावरून दिसून येईल.

सर फेरोजशहा हे काँग्रेस सभेचे एकदां सन १८९० साली अध्यक्ष असून मुंबईस काँग्रेस भरली त्या दोनही वेळीं रिसेशन कमिटीचे चेअरमन होते; व व मुंबई प्रांतिकसभेचे अध्यक्षस्थानही त्यांनीं १८९२ सालीं आलंकृत केलेलें होतें. पण काँग्रेसशी अगर प्रांतिक परिषदेशी त्यांचा संबंध एवढ्या पुरताच होता असें नाही. या दोनही संस्थेचा कार्यक्रम व धोरण ठरविण्यांत मुंबईच्या काँग्रेस कमिटीस जें प्रमुखत्व आलेलें होतें त्याचें कारण सर फेरोजशहा यांचें धोरण हेंच होय. मध्यंतरीं म्हणजे १९०६ सालीं कलकत्त्यास काँग्रेस भरली तेव्हां दादाभाई नवरोजी यांच्या अध्यक्षतेखालीं काँग्रेसचें ध्येय थोडें बदलल्यासारखें झालें होतें. पण सर फेरोजशहांकडून पुनः ते त्यांच्या मताप्रमाणें नीट बसविण्यांत कसें आले याची हकीकत येथें सांगत बसण्याची जरूर नाही. वाईट एवढेंच वाटतें की, इष्टीं बदलेल्या परिस्थितींत पुन्हां त्याच विषयाचा वाद उपस्थित झाला असतां फेरोजशहा यांच्या पोक्त अनुभविक सल्ल्याचा फायदा मिळणें दुर्दैवी कालामुळे आम्हांस अशक्य झालें आहे. साम्राज्याच्या छत्राखालीं हिंदुस्थान-वासी लोकांनीं आपलें तारूं स्वराज्यबंदरास कसें पोचवावें याचा विचार सध्यांच्या परिस्थितींत विशेष जोरानें उत्पन्न झाला असून तदर्थ प्रयत्न केल्यास तो सर्वांशानें नाही तरी बऱ्याच अंशानें सिद्धीस जाईल अशींही सुचिन्हें दिसू लागलीं आहेत. सारांश, ही वेळ हिंदुस्थानच्या राजकीय परिस्थितींत अत्यंत महत्त्वाची आहे. अशा वेळीं जर फेरोजशहासारखा कसलेला व निर्भय असा आमचा पुढारी काळानें ओढून न्यावा हें खरोखरच देशाचें मोठें दुर्दैव होय, पण याबद्दल आपणांस किती जरी वाईट वाटत असलें तरी सध्याची वेळच अशी आहे की, आमच्या

पुढ्यांनीं धीर न सोडतां या गोष्टीचा लवकर विचार करण्यास लागलें पाहिजे व त्याप्रमाणें ते लागतील अशी आम्हांस आशा आहे. किंबहुना हेंच फेरोजशहा यांचें खरें स्मारक होय असें आम्ही समजतो. ज्या नेटानें, धैर्यानें, करारीपणानें किंवा ज्या निर्भय उद्योगानें व जोरदार वक्तृत्वानें सर फेरोजशहा यांनीं ४५ वर्षे देशकार्य साधिलें त्याच गुणांची देशकार्यासाठीं आतां तितकीच किंवा त्याहूनही अधिक जरूर राहणार हे निश्चित होय; करितां सदर फेरोजशहासारखा करारी व मानी पुढारी नाहींसा झाल्याबद्दल नुसता शोक न करतां ही परंपरा पुढें कायम ठेवून इतर पुढारीही कालस्थितीस अनुसरून हें पवित्र देशकार्य निर्धास्तपणें पार पाडण्याच्या उद्योगास लागोत, आणि सर फेरोजशहा यांस त्याच्या सत्कृत्यासाठीं त्यांच्या धर्माप्रमाणें सद्गती प्राप्त होवो, अशी परमेश्वराजवळ प्रार्थना करून हा दुःख-वध्याचा लेख येथें संश्रितो.

*स्वराज्य, ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर

मि. मॉटेग्यु हे स्वराज्यविषयक चर्चा करण्याकरितां हिंदुस्थानांत येणार असे जाहीर झाल्यापासून स्वराज्याच्या चळवळीस विरोध करणाऱ्या आमच्या कांहीं ब्राह्मणेतर बंधूंनीं बरीच उच्चल खाल्ली आहे, व ब्राह्मणजातीसंबंधानें आपल्या मनांत उच्चवळत असलेली खळमळ ओकण्यास अवेळीं सुरुवात केली आहे. तथापि त्यांतल्या त्यांत आनंदाची गोष्ट इतकीच कीं, स्वतः ब्राह्मणेतर असून स्वराज्याच्या चळवळीस विरुद्ध नसणारे असेही पुष्कळ प्रतिष्ठित लोक वेळींच पुढें येऊन बरील आत्मघातकी प्रकारास आळा घालूं लागले आहेत. यामुळे या अनिष्ट वादास भलतेंच स्वरूप न येतां, अखेर समुद्रांतील मोठ्या माशानें लहान मासा खाऊन टाकावा त्याप्रमाणें ब्राह्मणेतरांतला स्वराज्यास अनुकूल असणारा मोठा पक्ष स्वराज्यास विरोध करणाऱ्या लहान पक्षास खाऊन टाकील अशी आशा वाटूं लागली आहे. ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर हा विरोध मद्रास इलाख्यांत जितका दृढमूल आहे तितका तो इतर प्रांतांत नाही. मुंबई इलाख्यांत तो अगदींच नाही असे म्हणवत नाही, व स्वतःचीं शिंगें मोडून वासरांत शिरणारे कित्येक सुशिक्षित ब्राह्मणेतर गृहस्थ या नसत्या भांडणावर फुंकर घालघालून त्याची उष्णता कृत्रिम रीतीनें धादबूं पाहात आहेत. तथापि एका हातानें किताही प्रयत्न केला तरी त्याला टाळी वाजवितां येणें शक्य नाही; व या आगंतुक वादांत आपल्या मनाची समता बिलकुल ढळूं न देण्याचा ब्राह्मणवर्गाचा पुरा निश्चय आहे. यामुळे हा कलहामि प्रदीप्त होईल अशी आम्हांस बिलकूल भीति नाही. तथापि हा वाद निघालाच आहे म्हणून या बाबतींत ब्राह्मण वर्गासंबंधानें कोणाचा गैरसमज राहूं नये येवढ्याकरितांच या विषयावर सामान्यतः दोन शब्द लिहिण्याचें आम्हीं आज योजिलें आहे.

प्रस्तुतच्या वादाचे प्रथमतःच दोन भाग आपोआप पडतात. पहिला असा की, ब्राह्मणेतरांस खरोखरच स्वराज्य नको की काय ? व दुसरा असा की, त्यांनाही जर स्वराज्य हवे तर ते हरकत तरी कोणत्या गोष्टीला घेतात ? पैकीं पहिल्या प्रश्नासंबंधानें आम्हांस हें नमूद करण्यास आनंद वाटतो की, मद्रासकडे काय किंवा इकडे काय, ब्राह्मणेतरांकडून आजवर प्रकट झालेल्या विचारांमध्ये मुळांत स्वराज्याच्या मागणीलाच पूर्ण विरोध असा थोडाच दिसून येतो, व त्याचें कारणही उघडच आहे. ब्राह्मणेतरांच्यातर्फें म्हणून जे गृहस्थ आज वादास प्रवृत्त झाले आहेत ते स्वतः सुशिक्षितच असल्यामुळें हिंदुस्थानांतील इल्लींची एकतंत्री राज्य-पद्धति त्यांना झाली तरी मनापासून आवडणें शक्यच नाहीं. इंग्रज लोकांनी दिलेल्या शिक्षणाचा गुणच स्वातंत्र्यप्रियता हा असल्यामुळें सुशिक्षित लोक ब्राह्मणेतरांसेल तरी त्यांनाही आपण आपल्याच देशांत नादान व खुरटलेलें राहावें आणि आंगला सर्व कारभार परक्यांनीं आपली संमति न घेतां करावा ही गोष्ट कशी आवडणार ? ब्राह्मणवर्गाच्या मानीव सामाजिक जुलमापासून कां होईना पण स्वतंत्र होण्याच्या बुद्धीत जें स्वाभिमानाचें बीज आहे तें राजकीय विचाराच्या भूर्मीतही फलद्रूप झालेंच पाहिजे. आपणास मोठ्या हुद्द्याच्या जागा मिळाल्या व ब्रिटिश ब्युरो-क्रसीनें चालविलेल्या राज्यकारभारावर आपल्यांतील लोकमताचें दडपण असावें अशी महत्वाकांक्षा ब्राह्मणेतर झाला म्हणून त्यांच्या मनांत उद्भवल्याखेरीज कशी राहणार ? ब्राह्मणवर्गाचा पाडाव व्हावा अशी ब्राह्मणेतरांना इच्छा होणें स्वाभाविक आहे असें घेऊन चाललें, तरी केवळ ब्राह्मणांना अपशकून करण्याकरितां आपल्या राजकीय महत्वाकांक्षेचें नाक कापून घेण्यासही ब्राह्मणेतर कबूल होतील इतका अधमपणा आमच्या ब्राह्मणेतर बंधूंमध्ये वसत असेल, त्यांच्या मनुष्यत्वाची इतकी हानि झाली असेल, असें मानण्यास आमचें मनच घेत नाहीं. अर्थात् ब्राह्मणवर्ग क्षणभर विचारांतून अजिबात वगळला आणि केवळ ब्राह्मणेतर व ब्रिटिश ब्युरोक्रसी यांच्या पुरतेंच पाहिलें तर स्वराज्य हवें असेंच ब्राह्मणेतरांना वाटलें पाहिजे, व तसें त्यांना आज वाटत आहेही. इल्लींच्या मुख्य वादांत ब्राह्मण विरुद्ध ब्राह्मणेतर या विशिष्ट उपवादाचीं जीं जाळीं दुईवानें पसरलीं आहेत, तीं या एकंदर प्रश्नाचा खोल विचार करणाऱ्या वाचकांनं बाजूस सारून या खऱ्या मुद्द्याचा लक्ष्यवेध मार्मिकपणानें करण्यास त्यानं शिकलें पाहिजे.

अशा रीतीनें पहिल्या प्रश्नाचें नास्तिकपक्षीं उत्तर दिल्यास वादाचें क्षेत्र आपोआप बरेंच कमी होतें. आम्हांस स्वराज्य हवें पण त्याची कोणतीही योजना निश्चित होतांना 'ब्राह्मणेतरांच्या हक्कांचें योग्य संरक्षण झालें पाहिजे' असा या वादांतील दुसरा मुद्दा आहे या मुद्द्यासंबंधानें आम्ही एकदमच असें सांगून मोकळे होतो की, ब्राह्मणेतरांच्या हक्कांचें संरक्षण करण्याची कोणतीही सूचना पुढें आल्यास ब्राह्मण लोक तिचा विचार नुसत्या सहानुभूतीनेंच नव्हे तर थोड्या-बहुत दिलदारीनेंही करण्यास तयार आहेत. कै. ना. गोखले यांनीं आपल्या

भाषणांतून व लेखांतून आणि मृत्युसमयी करून ठेविलेल्या स्वराज्ययोजनेंतून ब्राह्मणेतरवर्गाच्या हक्कांचे संरक्षण करणे योग्य आहे असे ठिकठिकाणी प्रतिपादिले असल्याचे प्रसिद्धच आहे. आणि लो. टिळकांनीही लखनौ येथील राष्ट्रीय सभेच्या प्रसंगी मुसलमानबंधूंच्या महत्वाकांक्षेसंबंधाने जे उद्गार काढले ते लक्षांत घेतले म्हणजे स्वराज्याच्या बाबतीत ब्राह्मणेतरांना किती प्रेमळपणाने वागविण्यास ते तयार आहेत हे दिसून येते. “ कायदेकौन्सिलांत उद्यां एक वेळ सगळेच ब्राह्मणेतर आले तरी मला चालतील, पण तेथे लोकनियुक्त हिंदुलोकांचे प्राबल्य असले पाहिजे, परक्यांचे किंवा सरकारनियुक्तांचे प्राबल्य नसले पाहिजे ” हे त्यांचे शब्द कोणाही ब्राह्मणेतराने विसरू नये. हे शब्द अगदीं शब्दशः कोणी घेणार नाही. ते तात्पर्यार्थानेच घेतले पाहिजेत हे कोणाही समजस मनुष्यास सांगण्याचे कारण नाही. पण या अतिशयोक्तीच्या मुळाशी खऱ्या राष्ट्रीय भावनेचे बीज आहे हे कोणासही नाकबूल करितां यावयाचे नाही. हिंदुस्थानांत ब्राह्मणेतरांतील सर्वांत मोठा वर्ग म्हणजे तो मुसलमानांचा. पण या वर्गासंबंधाने सर्वसंमत अशी तडजोड लखनौस होऊन ती राष्ट्रीय सभेच्या स्वराज्ययोजनेत नमूदही झाली आहे हे ज्यास माहीत आहे, तो हिंदूंचे मुसलमानांच्या हक्कसंरक्षणाविषयी खरे धोरण काय आहे याविषयी साशंक राहू शकणार नाही; व मुसलमानांसंबंधाने सर्व हिंदूंचे जे धोरण तेच तत्त्वतः ब्राह्मणांचे ब्राह्मणेतरांविषयीहि असणार हे उघड आहे. त्यांत बदल होण्याचे काय कारण ? पण या बाबतीत आम्ही मुख्य हरकत घेतो ती येवढ्यापुरतीच की, प्रत्येक जातीने आपापले हित दक्षतेने पाहणे व त्याकरितां योग्य ती चळवळ करणे जरूर असले तरी अखिल हिंदी जनतेचा ‘ ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर ’ असा स्थूल विभाग करून जे केवळ ब्राह्मणद्वेषाचे अवास्तविक स्वरूप या वादास देण्यांत येत आहे ते दुष्ट बुद्धीचे आहे. कायदेकौन्सिलांतील सर्व जागा किंवा बहुतेक जागा आपणांसच असाव्या असा हक्क ब्राह्मणांनी पूर्वी केव्हाही सांगितलेला नाही व पुढेही सांगू इच्छित नाहीत. त्यांच्या वांट्याला प्रत्यक्ष व्यवहारांत लोकसंख्येच्या प्रमाणाबाहेर जागा पडत असल्या तर ते त्यांच्या जातिमूलक आग्रहाचे फळ नसून त्यांच्या शिक्षणाचे फळ आहे ही गोष्ट नाकबूल करणे म्हणजे निवळ आडरानांत शिरणे होय. ब्राह्मणांनी पूर्वी इतर जातींना शिक्षणाच्या बाबतीत मुद्दाम मागे टाकले किंवा दडपून ठेवले हा आरोप सर्वस्वी खोटा आहे. चातुर्वर्ण्याची तार्विक पद्धति सर्वस्वी प्रत्यक्ष अमलांत पूर्वी केव्हा तरी होती किंवा नाही याविषयी शंकाच आहे; व ती असली आणि अध्यापन, याजन व प्रतिग्रह हे अधिकार ब्राह्मणांप्रमाणेच इतर वर्णांना नसले तरी त्यांची व्याप्ति फारच संकुचित होती. व्यावहारिक शिक्षण व त्याला लागणारी साक्षरता ही क्षत्रिय व वैश्य यांनाच काय पण शूद्रांनाही खुली होती. पुराण, इतिहास वगैरे वाचण्याचा त्यांचा अधिकार कोणी कधीही काढून घेतला नव्हता. तात्पर्य,

वेदाध्यापनाचा तेवढा अधिकार केवळ ब्राह्मणांसच असला तरी ज्याला इल्लीं आम्ही शिक्षण म्हणतो ते कोणत्याही वर्णांला सुलभ होतें. म्हणून ब्राह्मणांनी ब्राह्मणेतरांना शिक्षणरहित ठेवले या म्हणण्यास कांहींच आधार नाही. असें असतां शिक्षणाकडे इतर वर्णांनीं घावें तितकें लक्ष दिलें नाहीं. याचें खरें कारण त्यांनीं आपापल्या धंद्याकडे विशेष लक्ष दिलें व शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केलें; कारण नुसत्या पुस्तकी व कारकुनी शिक्षणाला त्या वेळीं मान मुळींच नव्हता हेंच होय. आपापल्या धंद्याकडे लक्ष देण्यापासून इतर वर्णांचा आर्थिकदृष्ट्या फार फायदा झाला, व ब्राह्मण म्हटले कीं ते निर्धन व ब्राह्मणेतर म्हटले कीं ते सधन असा जो सामान्य भेद दिसतो तो त्यामुळेच उत्पन्न झाला आहे. पण या स्थितीस अनुलक्षून “आम्हांला द्रव्योत्पादक धंदा इतर वर्णांनीं करूं दिला नाहीं” असें जर ब्राह्मण म्हणतील तर ती जशी त्यांची चूक होईल तशीच “आम्हांला ब्राह्मणांनीं सुशिक्षित होऊं दिलें नाहीं” असें ब्राह्मणेतरांनीं म्हणणें हीही चूकच आहे. एकांनं द्रव्योत्पादक शिक्षण व द्रव्य पसंत केलें, दुसऱ्यानें पुस्तकी विद्या व निर्धनत्व पसंत केलें, अशी केवळ आपखुशीनें पूर्वी वांटणी झाली; याबद्दल परस्पर दोष कोणासच लावतां येणार नाहीं. बरें, पूर्वी काय झालें असेल तें असो, पण आधुनिक काळांत तरी ही स्थिति पालटूं लागलीच आहे कीं नाहीं? महाराष्ट्रांतील शानेश्वरादि ब्राह्मण साधु-संतांनीं संस्कृत विद्येचें स्तोम कमी करून केवळ जनते-विषयींच्या प्रीतीमुळे मराठीमध्ये वेदविद्या आणण्याचा प्रयत्न केला, हें विसरतां कामा नये. आणि आतां गेल्या शंभर वर्षांत इंग्रजी अम्मल झाल्या पासून तर विद्या व शिक्षण हें वाटेल त्याला घेण्यास सुलभ झालें असून ब्राह्मणलोक ब्राह्मणेतरांना तीं मिळण्यास हरकत करीत नाहींत, इतकेंच नव्हे, तर ब्राह्मणेतरांना सुशिक्षित करण्यास ब्राह्मण पुढारीपणानें प्रयत्न करीत आहेत. पण अजूनही पुस्तकी विद्या मिळविण्याचे कामीं ब्राह्मणेत्तर उदासीन असून त्यांच्यावर विद्या मिळविण्याच्या कामीं साक्ति व्हावी असें म्हणण्यांत ब्राह्मणच पुढारी आहेत. तात्पर्य तुलनात्मकदृष्ट्या ब्राह्मणेत्तर अशिक्षित असल्यास त्याबद्दल ब्राह्मणांच्या नांवानें कोणीही खडे फोडण्याचें खरें कारण नाहीं; व आज सरकारदरबारांत लोकसंख्येच्या मानानें ब्राह्मण अधिक असले तर त्याबद्दल त्यांना दोष लावण्याचेंही कारण नाहीं. राज्यकारभाराला सुशिक्षण अवश्य असतें, व तें शिक्षण संपादन केल्यामुळे, स्वतः सरकार मनांतून ब्राह्मणांवर रुष्ट असतांही, सार्वजनिक कामकाजांत केवळ ब्राह्मणांना लोकसंख्येच्या प्रमाणाबाहेर जागा त्यांना द्याव्या लागल्या; या गोष्टीला सरकारचा जसा ना-इलाज झाला तसाच ब्राह्मणांचाही नाइलाज आहे. कौन्सिलच्या निवडणुकींत ब्राह्मण येतात ते काय ब्राह्मणच एकजात मतदार आहेत म्हणून? कायदे कौन्सिलत गतवर्षी सरकारतर्फे हिंदी लोकांच्या नेमणुका झाल्या त्यांत ना. कामत, ना. साठे, ना. नाईक, ना. छलूभाई सामळदास इत्यादि ब्राह्मणांच्या नेम-

णुका सरकारनेच केल्या, इतकेंच नव्हे तर पूर्वी तीन वर्षे त्यांनी काम केले असतानाही त्यांनाच फिरून तीन वर्षे नेमले, हे काय सरकार ब्राह्मण लोकांचे पक्षपाती होते म्हणून ? इतर जातींचे पुढारी नेमण्यास त्यांचे हात कोणी धरले होते ? याचा अर्थच हा की, सरकार हे ब्राह्मणेतरांचे कष्टे कैवारी असताही त्यांना कामकाजाचे महत्त्व लक्षांत घेऊन सुशिक्षितांना नाइलाजाने हातीं धरावे लागते. ब्राह्मणेतरांत सुशिक्षित मिळतील तर सरकार त्यांनाच आधी नेमील. पण शिक्षण-विषयक सर्व सवलती समान असताही केवळ धंद्याच्या आवडीने ब्राह्मणेतर हे अद्यापि पुस्तकी शिक्षणाकडे वळावे तितके वळत नाहीत. त्याला कोणी काय करावे ?

ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर यांच्यातील शिक्षणविषयक असमता कालांतराने निघून जाईलच. पण तोपर्यंतही समाजांत ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर असा द्वेषमूलक भेद कोणी न करितां सुशिक्षित व अशिक्षित असाच भेद केला पाहिजे. “आम्ही अशिक्षित असलो तरी केवळ लोकसंख्येच्या प्रमाणानेच आम्हांला सर्व अधिकारांच्या जागा मिळाल्या पाहिजेत” हे ब्राह्मणेतरांचे म्हणणे जात्यभिमानाला शोभणारे असले तरी व्यवहारबुद्धीला शोभणारे नाही. आतां केवळ मुसलमान लोकांना ठराविक प्रमाणाने जागा ठेवण्यास हिंदूंनी संमति दिली त्याचीच पुढची पायरी म्हणून हिंदूतील पोटजातींनाही यथाप्रमाण जागा राखून ठेवण्याविषयी ब्राह्मणेतरांचा आप्रहच असेल तर त्यालाही आम्ही हरकत घेणार नाही. मात्र सर्वच जातींचे सारखेच समाधान होईल अशी योजना कोणास सुचवितां आल्यास त्याने ती सुचवावी. कारण शिक्षण व द्रव्यसंपन्नता म्हणजे सरकारदेणे देण्याची पात्रता ही दोन लक्षणे अमुक एक इयत्तेपर्यंत अंगी असणारास, मग तो कोणत्याही जातीचा असो, निवडणुकींत मत असलेच पाहिजे हे म्हणणे वेगळे, आणि फक्त जातवार लोकसंख्येच्या प्रमाणाने प्रत्येक जातीस अमुक जागा दिल्या जाव्या, मग त्यांचे शिक्षण किंवा सरकारदेणे देण्याची पात्रता कितीही कमी असली तरी चालेल, हे म्हणणे वेगळे. मतदार होणे हे शिक्षण व द्रव्यसंपन्नता यांजवर अवलंबून ठेविल्यास जातीचा प्रश्न सहजच सुटतो; पण केवळ जातीकरितां म्हणून जातीला अमुक इतक्या जागा मिळाल्या पाहिजेत असे म्हणू लागल्यास अमुक एक जातींत शिक्षण कमी आहे किंवा ती जात रानटी आहे असल्या सबबीवर तिला वगळतां येणार नाही. सुशिक्षित हे जर अर्धशिक्षितांचे हित रक्षण्यास नालायक तर अर्धशिक्षित हे तरी अशिक्षितांचे हित रक्षण्यास लायक कसे ? ही विचारसरणी मान्य ठरल्यास खाने-सुमारीच्या आंकड्यांच्या आधारें अनेक गमतीचे चमत्कार कागदावर मांडतां येतील. पण तसे करण्यास आज आम्हांस स्थलावकाश नाही व हा वाद हास्यास्पदतेच्या थरावर नेण्याची आमची इच्छा नाही. आम्हांस आज इतकेंच सांगावयाचे आहे की, जातवार निवडणुकीचे तत्त्व राष्ट्रीयदृष्ट्या आम्हांस संमत नसले,

तरी ज्या कोणास ही हौस पुरवून ध्यावयाची असेल त्यानें ती खुशाल पुरवून ध्यावी, आम्ही त्याच्या आड येऊं इच्छित नाही. मि. मॉटेग्यूसाहेब हिंदुस्थानांत स्वतः येत आहेत व नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या तारेवरून इकडे खुला दरवार ठेवण्याचा त्यांचा इरादा आहे. तेव्हां प्रत्येक जातीनें आपापले हक्क त्यांच्यापुढे आपापल्या खास प्रतिनिधींच्या द्वारे ठेवून आपला स्वतःचा मतदारसंघ बनवून ध्यावा. ब्राह्मण लोकांना मात्र या तत्त्वाचा अंगिकार करण्याची इच्छा नाही. आम्ही ब्राह्मण म्हणून आम्हाला इतके प्रतिनिधि द्या असें ते कधीही मागणार नाहीत, व तसे दिले तरी ते घेणार नाहीत. मग सर्व कायदेकौन्सिलांत एकही ब्राह्मण न आला तरी चालेल. आहेत—आमचे इतर जातवाले आहेत—ते आम्हां ब्राह्मणांच्या हक्कांचे रक्षण करितील अशी आमची पक्की खात्री आहे ! सरकार ब्राह्मणांवर हल्लीं रुष्ट आहे हें प्रसिद्धच आहे. तेव्हां बिचाऱ्या ब्राह्मणांनीं ब्राह्मणेतरांच्या पाठीशीं न पडावें तर काय करावें ? ' नावेवर गाडा, गाड्यावर नाव ' अशी जगाची राहाटीच आहे ! ब्राह्मणेतार सर्व जातींनीं तरी संतुष्ट राहावें म्हणजे झालें.

तात्पर्य, ब्राह्मणेतार जातीच्या बांधवांना आम्हांस एवढीच विनंती करावयाची आहे कीं, स्वराज्याच्या मागणीला त्यांनीं कोणत्याही सबबीवर आज हरकत करूं नये, स्वराज्याचे अधिकार आपणास कोणते व कसे व कां पाहिजेत हें निर्भयपणें सांगावें, ब्राह्मणांना क्षणभर बाजूस वगळून, किंबहुना ते आज अस्तित्वांत नाहींत असेंही वाटेल तर घटकाभर समजून, सर्व ब्राह्मणेतार जाति वरिष्ठ व कनिष्ठसुद्धां एकत्र होऊन त्यांनीं आपापसांत पोक्त विचार करून आपणास स्वतंत्र प्रतिनिधि किती पाहिजेत व आपापलें स्वतंत्र मतदारसंघ कसे बनवावे हें ठरवून स्टेटसेक्रेटरीस कळवावें. स्वराज्ययोजनेच्या या बाबीपुरतें ब्राह्मणवर्ग आनंदानें मौन स्वीकारील व ब्राह्मणेतरांच्या मागणीस बिलकूल विरोध करणार नाही. या बाबतींत आपलें खरें मत बोलावयास जाऊन स्वतःस स्वार्थी म्हणवून घेण्याची त्यांना इच्छा नाही. स्टेटसेक्रेटरीपुढें स्वराज्य योजनेच्या इतर बाबी राष्ट्रहिताच्या दृष्टीनें त्यांना मांडतां येतील व त्याच ते मांडतील.

* ज्योतिषसंमेलन

शनिवार ता. २७-१०-१९१७ पुणे.

अध्यक्ष—लो. टिळक यांचें भाषण.

ज्योतिषशास्त्र हें फार पुरातन आहे. प्राचीन ग्रीक, खाल्डियन, इजिप्शन व चिनी इत्यादि लोकही सूर्यचंद्रांच्या गति निश्चित करून त्यावरून आपली धर्मकृत्ये करित. जोतिःशास्त्र हें अनुभवजन्य आहे. त्याचें साध्य प्रत्यक्ष आहे

अदृष्ट नाही. सूर्य, चंद्र व ग्रह ह्यांचे वेध घेऊन त्यांची गतिमाने ठरविण्याचे प्रयत्न आजचे नाहीत. ८००० वर्षांपासून असे प्रयत्न चालले आहेत व त्यामध्ये क्रमाक्रमाने सुधारणा होत आहे. आपल्या सिध्दांतांतील मते खोटी नाहीत; परंतु ती त्या त्या सिध्दांताच्या वेळची खरी आहेत. गणित कितीही सूक्ष्म वर्तविले तरी कालांतराने त्यांत फेर पडणारच. खुद्द वेदांगज्योतिष पाहा. त्यांचे वर्षसायन आणि मध्यम त्यामुळे ते मागे पडून सिध्दान्त ग्रंथ उदयास आले. सिध्दान्त ग्रंथांनी तिथी स्पष्ट केल्या आणि वर्षमान फार सूक्ष्म केले. परंतु अर्वाचीन वेधानां तेंही मान बरोबर नाही असे अनुभवास आले. आपल्या इकडे हा प्रश्न उपस्थित झाला त्याचे कारण आपल्या इकडील पूर्वीच्या पिढींतील विद्वानांस वेधशालेंत अनुभव ध्यावयास सांपडला हें होय. कै. केरूनाना, मद्रासचे रघुनाथशास्त्री आणि काशीचे बापूदेवशास्त्री ह्यांना सरकारी वेधशालेंमध्ये प्रत्यक्ष शिक्षण मिळाले त्यांचेच फल पंचांगशोधनाचा प्रश्न हें होय. दृक्प्रत्यय खोटा होऊ शकत नाही. गणित दृक्प्रत्ययाशी न जुळेल तर गणित सुधारले पाहिजे. संतोषाची गोष्ट अशी की, दुर्बिणीने वेध घेऊन दृक्प्रत्यय पाहण्याचे जें काम कैलासवासी केरूनानांच्या वेळेस नास्तिकपणाचे लक्षण समजले जात होतें, तेंच आतां म्हणजे १९०४ सालच्या मुंबईच्या सभेत कोणासही नापसंत झाले नाही. त्या सभेने जीं महत्त्वाचीं कामे केलीं तीं हीं कीं, पंचांगांत निरयन वर्षमान घेण्याचे ठरविले. कारण ग्रहांची गति सांगतांना ती स्थिर बिंदूपासून सांगणेच जास्त सोईस्कर व शास्त्रशुद्ध आहे. ज्या ताऱ्यांना आम्ही आज ६००० वर्षे अश्विनी, भरणी, कृत्तिका असे ओळखीत आलों, त्यांना सायनमताप्रमाणें पाहतां वाटेले त्या नक्षत्रांचे नांव मिळणें संभवनीय आहे. पण ते योग्य नाही. वेदांत सायन मानाचाच स्वीकार केला आहे असे सायनवादी म्हणतात, परंतु वेदांत आगगाडी आहे असे म्हणण्यासारखाच हा प्रकार होय ? हें ठीक नव्हे. सूर्य किंवा चंद्र मृगाजवळ आहे असे म्हटल्यावर ज्याला हजारों वर्षे मृगच म्हणून लोक दाखवीत आले आहेत त्याच नक्षत्राजवळ तो असला पाहिजे. तेथें काल्पनिक मृग उपयोगी नाही. असो, मुंबईच्या सभेने आणखी एक कामगिरी केली. ती कोणती तर सिध्दांतांतील आंकड्यांना बीजसंस्कार देण्याची परवानगी होय. तिसरी महत्त्वाची गोष्ट आरंभस्थान ठरविणें हा होय. आरंभस्थान म्हणजे मोजण्याला प्रारंभ करण्याचा एक खुंट. आपण अश्विनीपासून मोजतो; परंतु शकापूर्वी ६००० वर्षांमागे अश्विनी उदगयनारंभी होत्या. व तेथून १८० अंशांवर चित्रा होती. अश्विनीचा आरंभ आपण रेवतीपासून मानतो त्यामुळे रैवत चैत्र असे पक्ष उत्पन्न झाले आहेत. अयनांशारंभस्थानी शक्य असल्यास कोणतीही एक दृश्य तारा धरा. पण अयनांशाच्या वादांत पंचांगशोधनाची संधि घालवू नका. सध्या लोकमत पंचांगशोधनास अनुकूल आहे. सर्व लोक शुद्ध-पंचांग वापरण्यास उत्सुक आहेत. वैष्णवस्वामी नाही येथे

सर्वासमक्ष आम्ही सूक्ष्म व शुद्ध गणितालें केलेलें पंचांग चालूं करण्यास तयार आहों असें सांगितलें आहे. पंचांगशोधन हें सतत चालणारें कार्य असून त्यास वेधशाळेची अत्यंत आवश्यकता आहे; शिंदेसरकारांनीं उज्जनीची वेधशाळा दुरुस्त करण्याचा हुकूम सोडल्याची तार नुकतीच मला आली आहे. शिंदेसरकारचे त्याबद्दल आपण आभार मानले पाहिजेत. केवळ इंग्लंडांतच वेधशाळा असून आमचें काम भागणार नाही. ही विद्या हिंदुस्थानांत जिवंत कशी राहिल हाच मुख्य प्रश्न आहे. तो सोडविण्याचें काम लोकांचें व राजेरजवाड्यांचेंही आहे. ग्रहांच्या गतिस्थिति वर्तविणें येवढेंच ज्योतिषशास्त्राचें ध्येय नाही. भुवनसंस्थेचा प्रश्न हातीं घेऊन सृष्टीच्या रचनेचें गूढ उकलण्याच्या उद्योगास तें लागलें आहे. तर आतां एकमतानें तुमच्यापुढें असलेल्या प्रश्नांचा निर्णय करा आणि लोक ज्याची आतुरतेनें प्रतीक्षा करीत आहेत त्याचा प्रसंगोचित निकाल लावा, याप्रमाणें भाषण होऊन पहिल्या दिवसाचें काम संपलें.

यानंतर सर्व ज्योतिषशास्त्रज्ञ प्रतिनिधींच्या सभा रविवारी व सोमवारी सकाळीं अशा दोनदां भरल्या. त्यांत वादविषयक सर्व गोष्टींचा खल होऊन सर्वांनुमतें (सायनवादीं कांहों ज्योतिषीखेरीज करून) कायमचा निकाल ठरला. मुंबईस शके १८२६ मध्ये भरलेल्या ज्योतिषांच्या सभेत जो निर्णय झाला त्यास अनुसरूनच या ज्योतिषसंमेलनांत निर्णय करण्यांत आला. विशेष इतकाच कीं, वर्षमान व अयनगति यासंबंधानें जी दुबरेजी पूर्वीच्या ठरावांतून होती ती काढून तोच अर्थ आतां अधिक स्पष्ट केला गेला व अयनांश २२ व २३ यांचे दरम्यान घ्यावे असें जें मोघम ठरलें होतें त्यास अनसरून शके १८४० च्या आरंभीं म्हणजे आतां बारा वर्षांनंतर ते २३ घ्यावे व वेधशाळा निघाल्यावर वेधानुरूप घ्यावे असें ठरविलें. यामुळें पूर्वीच्या निर्णयांतील सर्व अनिश्चित भाग निश्चित झाला. दुसरा कोणताही फेरफार केलेला नाही. सभेनें केलेला निर्णय प्रश्नोत्तररूपानें खाली दिला आहे.

१ प्र० सौरवर्षमानं किं ग्राह्यम् १ उ० सौरवर्षमानं सूर्यासिद्धांतोक्तं वेधोपलब्धबीजसंस्कृतं स्वीकार्यम् ।

२ प्र० अयनगतिमानं किं ग्राह्यम् ? उ० अयनगतिमानं वास्तविकं वेधोपलब्धं ग्राह्यम् ।

३ प्र० निरयणारंभस्थानं पूर्वैः किं गृहीतम् ? उ० सद्यःप्रचलितपूर्व सिद्धांतग्रंथेषु निःशरेवतीयोग तारैः प्रारंभस्थानं गृहीतम् । तदेव निरयणराशिनक्षत्रचक्रारंभस्थाने ग्राह्यम् ।

४ प्र० अयनांशाः कियंतो ग्राह्याः ? उ० अयनांशास्तु सद्यःप्रचलितकरणग्रंथागतान्शसमीपस्थास्त्रयोविंशतिमिताः १८४० शकारंभे ग्राह्याः । वेधशाला स्थापनानंतरं वेधानुरूपा अयनांशा ग्राह्याः ।

इतर बाबतींत पूर्वीच्या म्हणजे १८२६ शके परिषदेंत झालेलें ठराव अक्षर-शाच कायम ठेवलेलें आहेत.

वरप्रमाणें झालेला निर्णय सर्वास जाहीर करण्याकरितां संमेलनास जमलेल्या सर्व प्रतिनिधींची व प्रेक्षकांची जाहीर सभा सोमवारी संध्याकाळीं ६ वाजतां नूतन आर्यभूषण नाटकगृहांत भरविली. त्या सभेंत अध्यक्ष लो. टिळक यांनीं झालेला निर्णय सर्वास निवेदन केला. नंतर निर्णयानुसार पुढील काम करण्याकरितां एक कमिटी नेमण्याचा दुसरा ठराव सभेंत पसार झाला. ती कमिटी अशी:— अध्यक्ष लो. बाळ गंगाधर टिळक, उपाध्यक्ष प्रो. विश्वनाथ बळवंत नाईक, कार्यकारी सभासद, वे. शा. सं. विनायक शास्त्री खानापूरकर, रा. बाबासाहेब पटवर्धन, प्रो. गोविंद सदाशिव आपटे, प्रो. रघुनाथ नारायण आपटे, रा. व्यंकटेश बापूजी केतकर, वे. शा. सं. रघुनाथशास्त्री वेलणकर, रा. सा. निलकंठ विनायक छत्रे, रा. श्रीधर दामोदर भिडे, वे. शा. सं. रघुनाथ शास्त्री पटवर्धन (सेक्रेटरी). याशिवाय आणखी साहाय्यकारी मंडळीही नेमली असून त्यांत ठिकठिकाणचे प्रसिद्ध ज्योतिषी आहेत. व दोहोंतही जास्त नांवें घालण्याचा कमिटीस अधिकार दिला आहे.

तिसरा ठराव ग्वाल्हेरचे श्रीमंत महाराज माधवराव शिंदे, अलिजावहादुर यांनीं उजयिनी येथें वेधशाळा स्थापन करण्याचें आश्रसन देऊन व पंचांगशोधन-सभेचे आश्रयदाते होऊन ज्योतिषशास्त्राचें प्रगतीस जी मदत केली आहे तीबद्दल महाराजांचे आभार मानण्याचा असून तो सर्वानुमते टाळ्यांच्या गजरांत पास झाला.

हे ठराव झाल्यानंतर ज्यांनीं संमेलनास मदत केली अशा कित्येक मंडळींचे म्हणजे संमेलनास जागा देणाऱ्या मंडळींचे, प्रो. अबदुल करीमखां यांचे व स्वयं-सेवकांचे आभार मानण्यांत आले.

नंतर अध्यक्षांनीं सर्व अडचणींचें निराकरण करून सर्वास संमत होईल असा निर्णय होण्यास जी अमोलिक मदत केली व जिच्यामुळे संमेलनाचें काम यशस्वी झालें तीबद्दल त्यांचे आभार मानण्याचा ठराव पास झाला.

या ठरावास उत्तर देतांना लो. टिळक म्हणाले, या वेळेस माझे आभार मानण्यापेक्षा ज्यांनीं नवीन पंचांगाचा आपल्याकडे प्रथमतः पुरस्कार केला व त्याबद्दल अनेक त्रास सोसले असे जे आमचे गुरू कै. केरुनाना छत्रे त्यांचे स्मरण करून त्यांच्या ऋणांतून उत्तीर्ण होण्याची खटपट करा. हें कार्य त्यांचे देखतच झालें असतें तर उत्तम होतें; निदान त्यांच्या पुढील पिढींत जरी हें काम तडीस गेलें तरी मोठें कार्य केलें असें होईल.

नंतर अध्यक्ष व इतर सर्व मंडळी यांस हारतुरे अर्पण केल्यावर सभेचें काम संपलें.

* वैदिकधर्म व बौद्धधर्म

कोलंबो येथे ता. ३ एप्रिल रोजी क्रायटेरिअन नाटकगृहांत सर पी. अरुणाचलम् यांच्या अध्यक्षतेखाली लो. बाळ गंगाधर टिळक यांचे वरील विषयांवर व्याख्यान झाले. श्रोतृवृंदास व्याख्यात्याची ओळख करून देतांना सर पी. अरुणाचलम् म्हणाले, लो. टिळकांचा श्रोतृगणास परिचय करून देण्याचे कारणच नाही इतके लोकमान्यांचे नांव सर्वतोमुखी झाले आहे. रा. टिळकांचा बहुतेक सर्व वेळ राजकारणांत जातो, तरीपण त्यांच्या मनाचा नैसर्गिक कल वाङ्मयाकडे आहे. प्रोफेसर, ग्रंथकार, वृत्तपत्रकार अथवा राजकारणीपुरुष यांपैकी कोणत्याही नात्याने पाहिले तरी त्यांनी आपले आयुष्य देशसेवेलाच वाहिले आहे. ज्या संकटाने इतर लोकांचे मन खचून गेले असते अशा संकटांतदेखील त्यांचे धैर्य अढळ राहिले आहे. ओरायन व गीतारहस्य या अप्रतिम ग्रंथांवरून यांची तीव्र बुद्धिमत्ता सर्वांस दिसून आली आहे. अशा विख्यात विद्वानाचे व्याख्यान आज आपणांस ऐकावयास मिळत आहे हे आपले सुदैवच होय.

यानंतर लो. टिळक हे भाषण करावयास उठले. ते म्हणाले आज तीन महिने मी राजकीय विषयांवर बोलून बोलून कंटाळलो आहे म्हणून मी आज हा धार्मिक विषय घेतला आहे. हा विषय निवडण्यांत माझा दुसरा एक हेतु असा आहे की, बौद्धधर्माविषयी येथील विद्वानांचे विचार मला कळतील. असो. कित्येकांच्या मते बौद्धधर्म हा सर्वांत जुना धर्म आहे व हे पंडित असेही म्हणतात की, पालीभाषा ही संस्कृत भाषेच्या आधीची होय ! युरोपिअन तज्ज्ञांत दोन वर्ग आहेत. कित्येकांनी आधीं ख्रिस्तीधर्माचे अध्ययन करून नंतर बौद्धधर्माचे अवलोकन केले, तर इतरांनी आधीं वैदिकधर्माचा अभ्यास करून नंतर बौद्धधर्माकडे दृष्टि वळविली. या रीतीने ज्याचा जसा अध्ययनक्रम तसा त्याचा दृष्टिकोण बदललेला दिसतो. मला या सर्व मतांचा विचार आज कर्तव्य नाही. वैदिकधर्म व बौद्धधर्म यांचा परस्परांवर कोणता परिणाम घडला एवढेच आपणांस आज पाहावयाचे आहे. वैदिकधर्म, वैदिक-आचारविचार आणि वैदिक-तत्त्वज्ञान या सर्वांचा उगम व प्रचार बौद्धधर्माच्या अगोदरचा आहे ही गोष्ट ऐतिहासिक दृष्ट्या सिद्ध झालेली आहे. बौद्धधर्माचा उदय होण्यापूर्वीच्या वैदिकधर्मांत यज्ञ-यागविचार आणि तत्त्वज्ञानविचार असे जे दोन भाग होते त्यांतील यज्ञ-यागादी भागाला संक्षेप देऊन बौद्धिक, अध्यात्मिक, नैतिक उन्नतीकडे बौद्धधर्माने अधिक लक्ष पुरविले आणि या बौद्धधर्माचा वैदिक धर्मावर बराच परिणाम झाला. बौद्धधर्माने आत्म्याच्या अस्तित्वाचा निषेध केला आहे असें नसून त्या भानगर्दीत न पडतां त्या धर्माने केवळ नैतिक उन्नती व सामाजिक कर्तव्य यांकडे लक्ष पुरविले. बौद्धधर्माने वैदिक धर्मातली संन्यासाची कल्पना स्वीकारली परंतु

त्याबरोबरच संन्याशानें समाजांत राहून समाजसेवा करावी-कर्मयोगी व्हावें-अशी त्यास दिशा लाविली. बौद्धधर्म व ख्रिस्ती धर्म या दोहोंची तुलना करून पाहतां ख्रिस्तीधर्म हा केवळ श्रद्धेवर अवलंबून आहे; परंतु बौद्धधर्म विचारप्रधान आहे. ऐतिहासिक भौगोलिक, त्रांशिक कोणत्याही दृष्टीनें विचार करून पाहिलें असतां वैदिकधर्म व बौद्धधर्म हे जात्या भिन्न धर्म नसून बौद्धधर्म हें हिंदुधर्माचेंच रूपांतर आहे. आपले धर्मप्रसारक देशोदेशीं पाठवून धर्मप्रसार करण्याची कल्पनाही बौद्धधर्मानें नवी काढिली नसून वैदिकधर्माचाही अशा रीतीनें पूर्वी परराष्ट्रांत प्रसार झालाच होता. तथापि बौद्धधर्मांमुळें वैदिकधर्मांतील अनेक अनवश्यक आचारांची छाटाछाट होऊन वैदिकधर्माचें स्वरूप जास्त शुद्ध व जोमदार झालें हें मान्य केलें पाहिजे.

याप्रमाणें व्याख्यान झाल्यानंतर श्रोत्यांच्या आग्रहावरून ना. खापर्डे व बाबू बिपिनपाल यांचीं भाषणें झालीं आणि व्याख्याते व अध्यक्ष यांचे आभार मानण्यांत येऊन सभेचें काम आटपलें.

* हिंदू-हिंदूचे संकरविवाह

ना. पटेल यांनीं वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांत यासंबंधानें एक कायद्याचें बिल आणल्याचें गेल्या अंकीच आम्हीं प्रसिद्ध केलें आहे. हें बिल मागे सहा वर्षांपूर्वीं ना. बसूंनीं आणलेल्या बिलापेक्षां निराळ्या तऱ्हेचें आहे. तथापि त्यामुळे हिंदुसमाजांत बरीच चळवळ उपस्थित होऊन या बिलाविरुद्ध लोकमत क्षुब्ध झाल्याखेरीज राहाणार नाहीं. निदानपक्षीं हें बिल हल्लीं ज्या स्वरूपांत पुढें आलें आहे त्या स्वरूपांत पुष्कळ फेरफार झाल्याखेरीज तें हिंदुसमाजास मान्य होणें शक्य नाहीं असें आम्हांस वाटतें. कलियुगात वर्णसंकर होणार हें पुराणांतलें भविष्य जरी कदाचित् खरें व्हावयाचें असलें, तरीही अशा बिलाचा विचार करतांना ते सुधारकांच्या केवळ तार्तिक दृष्टीनें न करितां हिंदुसमाजाची हल्लींची स्थिति काय, हिंदुलोक कोणत्या शास्त्राघारें या बाबतींत वागतात, अगर लोकांमध्ये हल्लीं या संबंधाच्या कोणत्या रूढी प्रचलित आहेत आणि त्या हल्लींच्या परिस्थितीनें किती शिथिल झालेल्या आहेत इत्यादि व्यापक दृष्टीनेंच म्हणजे एकप्रकारें केवळ कायद्याच्या दृष्टीनेंच हें कोणीही समंजस मनुष्य कबूल करील; व त्याच दृष्टीनें आजचा हा प्रास्ताविक लेख आम्ही लिहीत आहों. हें बिल घाईनें पास करण्याचा विचार नसून हें प्रांतिक सरकारांकडे किंवा पुढाऱ्यांकडे अभिप्रायार्थ पाठविलें जाईल, आणि हीं सर्व मते गोळा झाल्यावर मग म्हणजे

सुमारे वर्षभराने ते वादविवादाकरिता पुनः कौन्सिलमध्ये येईल असे सध्या तरी ठरल्यासारखे आहे. अर्थात्च यासंबंधाने जास्त विचार करण्यास आणखी पुष्कळ सवड आहे हे आम्हांसही कबूल आहे व त्या सवडीचा आम्ही व इतर लोक फायदा घेऊ व घेतलिलच, तथापि यासंबंधाने कोणते मुद्दे विचारार्ह आहेत आणि तो विचार कोणत्या दिशेने केला पाहिजे याबद्दल प्रथमतःच दोन शब्द लिहिणे जरूर असल्यामुळे आज तो विषय आम्ही हातीं घेतला आहे.

हिंदु लोकांच्या विवाहासंबंधाने विचार करतांना प्रथमतः ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे की, विवाह हा आमच्यामध्ये एक धर्म संस्कार आहे; नुसता करार किंवा रजिष्टरची नोंदणी नव्हे. म्हणून अशी नोंदणी जरी कायद्याने करता आली, आणि कोर्टांनीही मान्य केली तरी विवाहाच्या धर्मसंस्काराने विवाहित मनुष्यास आपापल्या जातीमध्ये किंवा कुटुंबांत जे शास्त्रोक्त स्थान व अधिकार प्राप्त होतो ते स्थान व तो अधिकार कोणत्याही विवाहाच्या कायद्याने उत्पन्न करता येणार नाही, किंवा तोच अर्थ दुसऱ्या भाषेत सांगावयाचा असल्यास अशा तऱ्हेचा कायदा हिंदुसमाजावर लादणे कधीही न्याय्य व समजस होणार नाही, इतकेंच नव्हे तर तो मान्य करण्यासही समाज तयार व्हावयाचा नाही, हे तत्त्व आमच्या राजकर्त्यांसही कबूल आहे. आणि हे कबूल केले म्हणजे असे कायदे काही व्यक्तींच्या अडचणी दूर करण्यापलिकडे अधिक उपयुक्त व व्यापक होऊ शकत नाहीत व करता येत नाहीत हे उघड आहे. विधवाविवाहाचा कायदा याच तत्त्वावर केलेला आहे. आणि तेंच तत्त्व पटेलसाहेबांच्या बिलांतही जर घातले गेले तर एकंदर हिंदुसमाजाकडून त्यास फारशी हरकत यावयाची नाही, असे आम्हांस वाटते. पण हल्लींच्या बिलाचे सांप्रत जें स्वरूप आहे ते पुष्कळच व्यापक असल्यामुळे त्यापासून गैर-समज उत्पन्न होणे अगदी अपरिहार्य आहे. यास्तव ना. पटेल यांस आमची पहिली सूचना अशी आहे की, त्यांनी या बाबतीत अधिक विचार करून लोकमताचा विरोध जेणेकरून शक्यतेवढा टळेल अशा प्रकारे हे बिल सुधारून लोकांपुढे मांडावे. त्यामुळे पुष्कळ वादविवाद टळेल. इतकेंच नव्हे तर लोकमत विनाकारण क्षुब्ध न होता ना. पटेल यांचा उद्देश सिद्धीस जाण्यासही अधिक सोयीचे होईल. असो; आतां ना. पटेल यांच्या सध्यांच्या बिलांत जी व्यवस्था करण्याचे त्यांनी योजले आहे, त्यासंबंधाने शास्त्रदृष्ट्या व व्यवहारदृष्ट्या थोडा विचार करूं. “ हिंदूंच्या निरनिराळ्या जातींतील विवाह शास्त्रसमत नसेल तरी ते कायदेशीर समजले जावे, ” असा त्यांतील आशय आहे. तात्पर्य, हे बिल हिंदू-हिंदूंच्या संकरविवाहाबद्दलच आहे. हिंदु, मुसलमान, पार्शी किंवा ख्रिस्ती यांच्या संकर-विवाहाबद्दलच नाही हे प्रथमतः लक्षांत ठेविले पाहिजे. ही मर्यादा लक्षांत ठेविली म्हणजे पुष्कळ घोंटाळा दूर होऊन या बाबतीत फक्त हिंदुशास्त्रांचा व हिंदुरीतिरिवाजांचाच आपणांस विचार कर्तव्य आहे, इतर सर्व गोष्टी अप्रस्तुत होत, असे सहज दिसून येईल.

हिंदुसमाजांत अनेक जाति असून त्यांपैकी पुष्कळ जातींत परस्पर रीटी-व्यवहार असला तरी बेटीव्यवहार होत नाही ही गोष्ट सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. तथापि यांतही लक्षांत ठेवण्यासारखी एक महत्वाची गोष्ट आहे ती ही की, काही जातींत, किंवा उपजातींत म्हणा, परस्पर-विवाह जरी रूढ नसले तरी शास्त्रदृष्ट्या ते कोणीही निषिद्ध मानीत नाहीत. उदाहरणार्थ, देशस्थ-कोंकणस्थांचे विवाह ध्या, किंवा मराठे लोकांतील निरनिराळ्या पोटशाखांमधले विवाह ध्या हे शास्त्राने कांहीं कोठे निषिद्ध मानलेले नाहीत, व हे जर आतां रूढ करावयाचे असतील तर शास्त्रदृष्ट्या कांहीं हरकत नसून केवळ समाजांतील पुढाऱ्यांच्य इच्छेवरच ती गोष्ट अवलंबून आहे. समाजाचे पुढारी जर या उपजाति मोडण्यास तयार नसतील तर धर्मशास्त्र किंवा कायदा तरी काय करणार ? जातिभेद मोडला पाहिजे असें तोंडाने म्हणणारे गृहस्थही उपजातींमध्ये विवाह करण्यास तयार नसतात असा अनुभव आहे. देशस्थ, कोंकणस्थ व कऱ्हाडे यांमधील विवाहास खुद्द शंकराचार्यांचीही परवानगी मिळाली आहे; पण ही परवानगी आणण्याऱ्यांनीही तिची किती अमलबजावणी केली हे लक्षांत आणले म्हणजे कृतीपेक्षा बोलणेंच आम्हांस अधिक प्रिय आहे, असें अनुमान करण्याचा प्रसंग येतो. मग एखाद्या उपटसुळाने मन मानेल त्या जातीशी विवाह केला म्हणून त्याच्याकरितां नवा कायदा केल्याने काय फायदा होणार ? ना. पटेल यांच्या बिलांत उपजातींचा हा भेद दाखवला गेलेला नाही, ही पहिली चूक आहे. ज्या जातींत हल्लीं परस्परविवाह निषिद्ध मानला जातो किंवा ज्या जातींत विवाह झाल्यास दंपत्य पतित होते असें समजतात, तेवढ्याकरितांच ना. पटेल यांचे बिल असावे असें त्यांच्या भाषणावरून दिसते. पण ही गोष्ट बिलांत स्पष्ट केलेली नाही, व ती केल्याखेरीज या बिलावरील वाद विनाकारण भलाय्याच दिशेने जाण्याचा संभव आहे; म्हणून याबद्दल खुलासा करण्यासाठीं ना. पटेल यांस विनंति करून तूर्त त्यांचे बिल केवळ ज्या जातींत परस्परविवाह निषिद्ध मानला जातो तेवढ्यापुरतेंच असावे असें समजून त्याबद्दलच आमचे काय म्हणणे आहे तें आम्ही येथे थोडक्यांत कळवितों.

हिंदु-धर्मशास्त्राप्रमाणें खरोखर चारच वर्ण किंवा जाती आहेत. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र. व या जातींत अनुलोम म्हणजे पुरुष वरच्या जातींतला असला तर त्याला खालच्या जातीशी विवाह करण्याची प्राचीन काळी मोकळीक होती. फक्त प्रतिलोमविवाह म्हणजे उलट ओघाचे किंवा कनिष्ठ जातींतील पुरुषांचे वरच्या जातीच्या स्त्रीशी होणारे विवाह मात्र निषिद्ध मानले जात. मन्वादिसंस्मृतिकारांचा हा निर्वन्ध समाजशास्त्रदृष्ट्याही उपयुक्त व आवश्यक होता व आहे असें नित्येसारख्या जर्मन पंडितांनीं अलीकडे प्रतिपादन केलेले आहे. उदाहरणार्थ ब्राह्मण पुरुषाने शूद्र स्त्रीशी विवाह केला तर प्राचीन काळी तो निषिद्ध मानित नसत, आणि वर सांगितलेल्या जर्मन पंडितालाही तो

हल्लींच्या कालीं आक्षेपाह वाटत नाही. पण मनु काय किंवा निशे काय या दावांनाही खालच्या जातीच्या पुरुषांनीं वरच्या जातीच्या स्त्रीशीं विवाह करणें इष्ट वाटत नाही. कारण त्यामुळें अशा विवाहापासून झालेल्या संततीच्या अंगीं गुणोत्कर्ष होत नाही असें त्यांनीं ठरविलें आहे; व निग्रो व गोरे लोकांचा ज्या देशांत म्हणजे अमेरिकेंत संकर होत आहे तेथेंही हाच न्याय स्वीकारला जातो. सांप्रतकाळीं म्हणजे कलियुगांत प्रतिलोमाप्रमाणें अनुलोम विवाहही निषिद्ध मानले जातात, त्यामुळें विवाह होणें ते सवर्णांत व्हावे, भिन्न वर्णांत होऊं नयेत, भिन्न वर्णांत विवाह झाल्यास त्यापासून होणारी संतति संकरजातीची होते, आणि संकर-जातीची झाल्यामुळें ती आपल्या आईच्या व बापाच्या मिळून दोनही जातींस मुक्ते, असा सध्यांचा नियम आहे. इतकेंच नव्हे तर अशा संकरविवाहापासून झालेल्या संततीची गणना औरस संततींत होत नाही, व त्यामुळें विवर्णविवाह करणाऱ्या आपल्या मातापितरांच्या किंवा त्यांच्या आसांच्या इस्टेटीसही हिंदु-धर्मशास्त्रदृष्ट्या अशी संतति वारस होऊं शकणार नाही. कारण शास्त्रसिद्धविवाहाचे मुख्य हेतु दोन प्रकारचे असतात—(१) सवर्ण औरस संतति उत्पन्न करणें, आणि (२) विवाहित दंपत्याच्या कुलांतील इतर पुरुषांच्या इस्टेटीचा वारसा ज्यास मिळेल असे सपिंड किंवा समानोदक बांधव कुलवृध्यर्थ निर्माण करणें. थोडक्यांत सांगावयाचें असल्यास केवळ आपल्यास संतति व्हावी इतकेंच नव्हे तर आपलें कुल व जातही वाढावी असा या सवर्ण विवाहाचा हेतु असतो. पण हल्लींच्या परिस्थितींत पुष्कळांना हे सवर्ण विवाह पसंत नसून वर्णावर्णांत अंतर्विवाह व्हावे व त्यामुळें जातिभेद नष्ट व्हावा अशी भावना होऊं लागली आहे. अशानें जातिभेद खरोखरच मोडेल किंवा फक्त एखादी नवी संकर-जात उत्पन्न होईल हा एक मोठाच सामाजिक प्रश्न आहे. पण त्याचा विचार सध्यां न करतां हल्लीं जें व्यक्तिवादाच्य चोहोंकडे माजलेलें आहे त्याला अनुसरून अशा प्रकारचे वर्णसंकरकारक विवाह कोणी केल्यास त्याला हिंदुसमाजानें कोणत्या रीतीनें वागवावें, एवढ्याच गोष्टीचा आपण सध्यां विचार करूं. समजा कीं, एका ब्राह्मणानें शूद्र स्त्रीशीं विवाह केला. हा अनुलोमविवाह झाला, व प्राचीन काळीं तो निषिद्ध मानला जात नसे. पण त्याच्या संततीचा मात्र ब्राह्मणजातींत शास्त्रतः समावेश होत नव्हता असें स्मृतिग्रंथावरून दिसून येतें. इतकेंच नव्हे तर अशा विवाहापासून झालेली संतति ब्राह्मण पित्याच्या कुलांतील इतर लोकांच्या इस्टेटीचीही वारस होत नसे असें दिसून येईल. तात्पर्य, पूर्वकाळीं असा विवाह जरी निषिद्ध नसला तरी या विवाहापासून झालेल्या संततीस आपल्या पित्याच्या इस्टेटीपलीकडे जास्त वारसा मिळत नसे, आणि अशी संतति पितृसदृश असली तरी पित्याच्या जातीची न होतां तिची गणना संकर-जातींत होई असें सिद्ध होतें. हे विवाह आतां निषिद्ध आहेत खरे; पण हे निषिद्ध नसावे असें मानून त्यांस जरी कायद्यानें परवानगी दिली तरी अशा विवाहांपासून होणाऱ्या संततीची जात कोणती

धरावी याचा निर्णय कायद्यानें करणें अशक्य आहे. इतकेंच नव्हे तर अशा संततीस आपल्या पित्याच्या पूर्वजातींतील आत्तांचे वारसही ठरवितां येणार नाही. अशा तऱ्हेचा विवाह करणारा पुरुष हा पुढें होणाऱ्या आपल्या संकर-संततीचा मूळ पुरुष होऊं शकेल व या मूळ पुरुषाच्या इस्टेटीचा वारसा त्याच्या संततीकडे जाईल. पण अशा प्रकारच्या संकर-विवाहानें आपल्या मूळ जातीपासून भ्रष्ट झालेल्या पुरुषाचे मूळच्या जातीतच राहिलेले आस या नव्या संततीस आपल्या संपिंडांत किंवा समानोदकांत समाविष्ट करण्यास कधीही राजी होणार नाहीत. आणि कायद्यानें अशी स्थिति केल्यास तो कायदा जातिभ्रंशकर व जुलमाचा समजला जाईल हें नेहमीं लक्षांत ठेवलें पाहिजे. मनुष्याला व्यक्तिस्वातंत्र्य असलें तर त्यानें इच्छेस येईल त्याप्रमाणें लग्न करावें एवढी गोष्ट आम्ही कबूल करूं. पण या व्यक्तिस्वातंत्र्याचा, त्याच्या दृष्टीनें नाही तर आमच्या दृष्टीनें, त्यानें दुरुपयोग केल्यावर आम्हीं त्या मनुष्याची संतति आम्हांस पिंड देण्यास किंवा आमची क्रिया करण्यास आणि तदनुषंगानें आमच्या इस्टेटीचा वारसा घेण्यासही लायक झाली असें आम्ही कधीही समजणार नाही. व्यक्तिस्वातंत्र्य ज्याचें त्यानें पाहिजे तर आपल्या व्यक्तीपुरतें वापरावें; पण हें त्याला स्वातंत्र्य आहे म्हणून त्या स्वातंत्र्याचें परिणाम धर्मशास्त्रानुसार वागणाऱ्या आपल्या दुसऱ्या बांधवांवर लादणें कधीही न्याय्य मानलें जाणार नाही. विवाह सवर्ण असावे म्हणून हिंदुधर्मशास्त्र सांगतें, आणि अशा विवाहापासून होणारी संतति “ बीजमुत्क्रष्टमुच्यते ” या न्यायानें पित्याची होते असें मनु म्हणतो. याला प्राचीन काळां काहीं अपवाद असत. उदाहरणार्थ, क्षत्रज पुत्राची गोष्ट ध्या. हा क्षत्रज पुत्र बीज दात्याचा न मानतां “ बीजाद्योनिर्वलीयसी ” या न्यायानें क्षेत्राच्या मालकाचा मानला जात असे, असें मनूनें म्हटलें आहे. पण या दोन गोष्टींखेरीज इतरत्र म्हणजे संकर विवाहांत होणाऱ्या संततीत वरील दोन्ही न्याय लागू न होतां म्हणजे ती पित्याच्या अगर मातेच्या वर्णाची गणली न जातां संकरविवाहापासून होणारी संतति तिसऱ्याच एक जातीची होते असें मनूचें म्हणणें आहे. उदाहरणार्थ ब्राह्मणापासून वैश्यकन्येच्या ठिकाणीं अवष्ट जातीची संतति होते, आणि क्षत्रियापासून ब्राह्मण स्त्रीच्या ठिकाणीं म्हणजे एकप्रकारच्या प्रतिलोम विवाहापासून सूत-जाति निर्माण होते असें त्यानें लिहिलें आहे. पण या गोष्टीची सध्या तरी विशेष चर्चा करण्याची जरूरी नाही. समाजांत रुढ असलेला सध्याचा आचार पाहिला तरीही तो मन्वादि स्मृतींतील धर्मशास्त्राला धरून आहे असें दिसून येईल. संकरजातीची गणनाही हिंदूंतच होत असल्यामुळें उद्यां एखाद्या ब्राह्मणानें शूद्रस्त्रीशीं विवाह केला, तर तो ब्राह्मण्यास मुकला तरी हिंदू राहातो, असें म्हणण्यास काहीं हरकत नाही. पण ज्याला हिंदुधर्मांत राहावयाचें आहे त्यानें आपला अगर आपल्या संकरजातीचा विवाहही हिंदुधर्मशास्त्रदृष्ट्या धर्मसंस्कार-पद्धतीनें केला पाहिजे, कराराप्रमाणें नुसती नोंदणी करून करूं नये, असा

निर्वन्ध ठेवावा लागेल. कारण विवाह हा एक करार आहे, तो पांचदहा वर्षांचा किंवा आजन्म करारही होऊ शकेल, खुषीचा सौदा आहे, धर्मबंधन नव्हे इत्यादि विचित्र कल्पना अद्याप खिस्ती राष्ट्रांतही रूढ झाल्या नाहीत; मग हिंदुधर्माची गोष्ट कशाला ? संकर जातीतील विवाहाकरितां कोणता संस्कार उपयोगांत आणावा हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे; पण त्याचा विचार शास्त्री-लोक करतील. सध्यां आमचें एवढेंच म्हणणें आहे कीं, विवाह हा हिंदुधर्म-शास्त्राप्रमाणें एक धर्मसंस्कार आहे व ब्राह्मणत्वादि विशिष्ट जातीची अपेक्षा नसली तरी हिंदु ज्याला राहावयाचें आहे त्यानें विवाहसंस्काराबद्दलचें हें धर्ममत छुगारून देऊन चालावयाचें नाहीं, जो आपले विवाहादि संस्कार हिंदुधर्म-शास्त्राप्रमाणें करित नाहीं तो हिंदु कसला ? हिंदुसच नव्हे तर ख्रिश्चन आणि मुसलमान म्हणवून घेणाऱ्यांसही हाच नियम लागू होतो; आणि याच हेतूनें नुसत्या नोंदणीनें विवाह लावणाऱ्यास “ न हिंदुर्न यवनः ” असा प्रतिशालेख १८७२ च्या कायद्यानें लिहून देण्यास सांगितलेलें आहे. नोंदणी हा धर्मसंस्कार नव्हे, दिवाणी करार आहे; तेव्हां प्रत्येक हिंदु म्हणविणारानें केवळ या करारावर अवलंबून न राहता आपले विवाहविधि धर्मसंस्कारानें उरकले पाहिजेत असें उघड प्राप्त होतें. संकर जातीकरितां जो हा विवाहसंस्कार करावयाचा तो ज्या दोन जातींचा संकर झाला त्यांपैकी कोणत्याही जातीचा असू शकेल, पण तो संस्कार त्या रीतीनें उरकल्याखेरीज त्याची संतति हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें हिंदु मानली जाणार नाहीं. मग हे हिंदु परंपरागत असोत किंवा वैद्यांच्या मिशनरी हिंदुधर्माप्रमाणें हिंदु करून घेतलेले असोत; जो कोणी हिंदु आहे त्याचा विवाहसंस्कार हिंदुधर्म-संस्काराप्रमाणें झाला पाहिजे; मग त्या विवाहाची तुम्ही पुढें नोंदणी करा अगर न करा, तो प्रश्न निराळा.

वरील सर्व गोष्टींचा विचार करतां ना. पटेल यांचें बिल अपुरेंच नव्हे तर पुष्कळ अंशीं हिंदुधर्माच्या विरुद्ध आहे असें दिसून येईल. हें बिल पुढें आण-तांना ज्या लोकांची गैरसोय किंवा अडचण ना. पटेल यांच्या डोळ्यांपुढें होती, त्यांच्याबद्दल आम्हांसही सहानुभूति आहे. किंबहुना त्या लोकांची अडचण दूर करू नये असें हिंदु समाजही म्हणणार नाहीं. पण ज्या लोकांकरितां हें बिल आणावयाचें तें बिल फक्त जातिदृष्ट्या निषिद्ध विवाहापुरतेंच असावें; नोंदणी होवो किंवा न होवो, विवाह धर्मसंस्काराप्रमाणें झाले पाहिजेत; आणि विवाहित दंपत्यास किंवा त्यांच्या संततीस जे वारसाचे हक्क मिळावयाचे ते संकरविवाह करणाऱ्या इसमास मूळ पुरुष कल्पून त्याच्या पुढच्या संततीपुरतेच पाहिजेत, इत-रांचा वारसा या संततीस मिळू नये; एवढे तरी निर्वन्ध या बिलांत अवश्य असले पाहिजेत असें आमचें आज म्हणणें आहे. किंबहुना हे निर्वन्ध घातल्याखेरीज अशा प्रकारचे विवाह हिंदूंचे आहेत किंवा त्यापासून होणारी संतति हिंदू आहे असें हिंदुसमाज कबूल करणार नाहीं असें आम्हांस वाटतें. संकरजाती

निर्माण करून देणाऱ्या पहिल्या संकरविवाहाची अशास्त्रता कायद्याने आरंभी दूर करितां येईल; पण अशा तऱ्हेचा विवाह करणारांस व त्याची पुढील संतति यांस, संकीर्ण कां होईना, पण हिंदुत्व जर पाहिजे असेल तर त्यांनी संकरजातीस उक्त असलेले विवाहाचे धर्मसंस्कारही पाळले पाहिजेत, एवढी त्यांचे हिंदुत्व नष्ट होईल असे न्यायतः व हल्लींच्या कायद्यानेही प्राप्त होतें. असो. हें विल ना. पटेल यांनीं परत न घेतल्यास याबद्दल पुढें पुष्कळच भवति न भवति होणार आहे, व या भवति न भवतीत आणखी काय मुद्दे निघतात हें आजच सांगतां यावयाचें नाहीं. म्हणून आज वादांतील मुद्द्यांचा वर लिहिल्याप्रमाणें फक्त उपन्यास करून आजचा हा लेख येथें पुराकरतो. पुढें जरूर पडेल त्याप्रमाणें जास्त चर्चा करूं.

* दुमजली इमारतीचा पुंडावा.

स्वराज्य—मग तें स्थानिक असो, प्रांतिक असो अथवा सार्वदेशिक असो—स्वराज्य प्राप्त झाल्यावर वादग्रस्त मुद्द्यांचा निर्णय कसा करावयाचा याचा एक घोंटाळा परवां येथें किल्लोस्कर नाटकग्रंथांत प्रो. शंकरराव भागवत यांचे अध्यक्षते-खालीं पुणें शहरांतील मतदारांची म्हणून जी एक जाहीर सभा भरली होती तीति चांगल्या रीतीनें निदर्शनास आला. आजपर्यंत म्हणजे नोकरशाहीच्या अमलांत सर्व सत्ता वरिष्ठ प्रतीच्या गोऱ्या नोकरांच्या हातांत असल्यामुळे कोणत्याही बाबतीत ते ठरवितील ती पूर्व दिशा असा व्यवहार होता व कांहीं थोड्या बाबी खेरीज-करून अद्यापही आहे. या नोकरशाहीच्या विरुद्ध जर कोणाचें कांहीं मत असेल तर तें लोकांच्या ठिकठिकाणीं जाहीरसभा भरवून त्या सभेमार्फत किंवा ज्या ठिकाणीं लोकांचे प्रतिनिधि जमतात अशा काँग्रेससारख्या संस्थामार्फत नोकरशाहीस कळवावे लागे; आणि त्याचा पाडाव करण्याकरितां नोकरशाही कांहीं लोकांस हातीं धरून त्यांच्याद्वारा लोकमत आपल्याच बाजूचें आहे असें जगास भासविण्याचा प्रयत्न करी. हिंदूंनीं कांहीं गोष्ट मागितलीं कीं, मुसलमानांनीं नाहीं म्हणवें, आणि हिंदू मुसलमान एक झाले तर हिंदू-हिंदूंतच ब्राह्मण व ब्राह्मणेत看 किंवा मागसलेले व पुढारलेले असा नवा मतभेद घडवून आणवावा, अशा प्रकारें नोकरशाही वेळ मारून नेत असे; व अद्यापही नेत आहे. स्वराज्याचे हक्क प्राप्त झाल्यानंतर हे प्रकार चालतील कीं नाहीं; न चालल्यास त्याला दुसरे कोणतें स्वरूप येईल आणि त्या स्वरूपाचा उपयोग कसा करावा लागेल याचा विचार करणें आतां जरूर आहे. लोक म्हणजे सामान्यतः सर्व जनसमूह असा नेहमीं आपण अर्थ समजतो, व एका दृष्टीनें तो खराही आहे. किंबहुना पूर्ण लोकसत्तात्मक स्वराज्य म्हणजे

देशांतील वयांत आलेल्या प्रत्येक स्त्री-पुरुषास मत देण्याचा अधिकार असून त्यांच्या बहुमतानें जो अखेर निर्णय होईल त्याप्रमाणें सर्व राज्यव्यवस्था चालविणें असा अंतिम सिद्धांत आहे. असले स्वराज्य हिंदुस्थानाला कधी मिळेल तें मिळो. तें ध्येय आहे, पण इल्लीं मिळालेलें स्वराज्य त्या स्वरूपाचें नव्हे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. पण मग या संकुचित स्वराज्यांत कोणत्याही प्रश्नाचा अखेर निकाल करण्याचा अधिकार कोणाकडे—नोकरशाहीकडे, सामान्य जनसमूहाकडे, किंवा मतदार म्हणून बनलेल्या विशिष्ट जनसमूहाकडे किंवा याचाही या स्थितीत नीट निकाल करावा लागेल आणि निकाल करावा लागेल इतकेंच नव्हे तर त्याप्रमाणें सार्वजनिक कामांतील चळवळीची दिशाही बदलावी लागेल हें उघड आहे. येथील परवांच्या जाहीर सभेत हा प्रकार चांगल्या प्रकारें निदर्शनास आला, आणि हें किंवा असल्याच तऱ्हेचे प्रश्न आतां चोहोंकडे उपस्थित होणार असल्यामुळे त्याबद्दल थोडी हकीगत आज देण्याचें आम्हीं योजिलें आहे.

प्राथमिक शिक्षण आपआपल्या हद्दींत सक्तीनें करण्याचा अधिकार नुक-त्याच पास झालेल्या मुंबईसरकारच्या कायद्यानें मुंबई इलाख्यांतील म्युनिसिपालिटीयांस मिळालेला आहे. तथापि या कार्मी लोकांवर विनाकारण जुलूम होऊं नये म्हणून याच कायद्यांत असा एक निर्बंध आहे कीं, अमुक एक विविक्षित लोकनियुक्त सभासद म्युनिसिपल सभेत हजर असून त्यांनीं बहुमतानें हा कायदा मागितल्याखेरीज तो सदर म्युनिसिपालिटीस लागू व्हावयाचा नाही. ही शर्त कशाकरितां घातली याबद्दल विशेष चर्चा करण्याचें आज कारण नाही. या शर्तीमुळे किंवा अडचणीमुळे जो एक घोटाळा उत्पन्न झालेला आहे त्याचा निर्णय कसा करावयाचा एवढाच सध्याचा प्रश्न आहे. पुण्याची म्युनिसिपालिटी लोकनियुक्त आहे. म्हणजे एकंदर ३९ मेमबरांपैकी त्यांत २६ लोकनियुक्त आहेत. यापैकीं निदान २० इसमांचीं मते आपणांस हा कायदा पाहिजे अशीं पडलीं व त्यास विरोध करणारे इसम १३ हून अधिक नसले तर तो कायदा पुण्याला लागू होईल; आणि सक्तीचें शिक्षण पुण्यांत सुरू होऊन त्याचा खर्च कर वाढवून पुणें शहरांतील रहिवाश्यांस द्यावा लागेल. “सक्तीचें प्राथमिक शिक्षण” या शब्दांना जोडूनच मोफतचें शिक्षण असें शब्द प्रायः वापरण्यांत येत असतात व त्याचा अर्थ विद्यार्थ्यांना फी न पडतां शिकविणें असा समजला जातो; आणि तो विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीनें पाहतां खराही आहे. पण विद्यार्थ्यांची दृष्टि सोडून त्यांचे शहरवासी जे पालक त्यांच्या दृष्टीनें जर विचार केला तर सक्तीच्या शिक्षणास ‘मोफत’ हा शब्द लावतां येणार नाही असें दिसून येईल. कारण विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाकरितां म्हणून जी फी इल्लीं पालकास भरावी लागते त्यापेक्षांही अधिक पैसे कराच्या रूपानें सक्तीच्या शिक्षणाकरितां लोकांस म्युनिसिपालटींत भरावे लागतील. फी दिली काय, किंवा यथा-

शक्ति कर दिला काय सारखेंच, उलट फी देणें न देणें हें मुलास आपण शाळेंत घालूं किंवा न घालूं या गोष्टीवर म्हणजे एक प्रकारें आपल्या स्वतःच्या इच्छेवर अवलंबून असतें; पण सक्तीच्या शिक्षणाच्या कायद्याखालीं तशी स्थिती न राहतां मुलेंही शाळेंत पाठविलींच पाहिजेत आणि करही दिलाच पाहिजे. म्हणून नागरिकांच्या दृष्टीनें जेव्हां विचार करावयाचा असतो तेव्हां सक्तीच्या शिक्षणास 'मोफत' हें विशेषण जोडणें इष्ट नाहीं असें आम्हांस वाटतें. सक्तीचें शिक्षण आणि तेंही शहरांतील लोकांवर कर वाढवून दिलें जाणारें सक्तीचें शिक्षण, मुंबई-सरकारच्या नव्या कायद्याप्रमाणें पुणें शहरांत सुरू करावें कीं नाहीं हा सध्यां पुणें शहरांतील लोकांपुढें प्रश्न आहे; व पुणें शहर या बाबतींत जो मार्ग स्वीकारील तो इतत्रही यथासंभव स्वीकारला जाईल हें उघड आहे. कारण पुणें शहर हें महाराष्ट्रांतील मुख्य शहर आहे. इतकेंच नव्हे तर शिक्षणविषयक बाबतींत या शहराने यथार्थ अग्रेसरत्व मिळविलें आहे, हेंही कांहीं कोणी नाकबूल करणार नाहीं. तात्पर्य, पुणें शहरांत या प्रश्नाचा कसा निकाल लागतो इकडे सर्व लोकांचें लक्ष लागणें अगदीं स्वाभाविक आहे, व त्याचमुलें हल्लीं या शहरांत उपस्थित झालेला हा धाद केवळ स्थानिक नसून त्याला निदान महाराष्ट्रापुरतें तरी एक प्रकारचें सार्वजनिक स्वरूप आलेलें आहे.

स्थानिक कर वाढवूनही सक्तीचें शिक्षण पुणें शहरांत सुरू केलें पाहिजे, याबद्दल पुणें म्युनिसिपालिटीच्या लोकनियुक्त सभासदांमध्ये कोणताच मतभेद नाहीं ही एक मोठी समाधानाची गोष्ट होय. तसेंच हें प्राथमिक शिक्षण मुलास व मुलीस मिळून दोघांसही देणें जरूर आहे याबद्दलही फारसा मतभेद दिसत नाहीं. सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची इमारत दुमजली असली पाहिजे म्हणजे मुलास आणि मुलींसही तें दिलें पाहिजे ही गोष्ट सर्वांस मान्य आहे. मग मतभेद राहिला कोठें ? असा प्रश्न सहाजिकच उपस्थित होतो. याचें उत्तर येवढेंच आहे कीं, ही जी दुमजली इमारत बांधावयाची ती सदर इमारत बांधणाऱ्या नागरिकांच्या थैलीकडे लक्ष देऊन बांधावयाची, किंवा एकदम दुमजली इमारत उभारून पुढें पैशासाठीं लोकांवर काय जुलूम होईल तो होवो, असें म्हणून तिकडे दुर्लक्ष करावयाचें ! अशा दृष्टीनें विचार केला म्हणजे या वादग्रस्त मुद्द्याला चार शिंगें किंवा पक्ष उपस्थित होतात. पहिला पक्ष असें म्हणतो कीं, 'सर्वारंभास्तंडुलाः प्रस्थमूलाः' या न्यायानेंच या गोष्टीचा विचार केला पाहिजे. गोष्ट कितीही चांगली असली किंवा जरूर करावीशी वाटत असली तरी व्यवहारांत मनुष्य नव्हे तर सत्ताधारी सरकारही अंथरून पाहूनच पाय पसरीत असतें; किंवा इंग्रजी म्हणीप्रमाणें आपणांस लागणारा अंगरखा आपल्याजवळ असलेल्या कापडाप्रमाणेंच वेततो. घरांत दोन मुलींची किंवा मुलामुलींचीं लग्नें कर्तव्य असल्यास प्रापंचिक गृहस्थ त्यांतल्या त्यांत नडीचें कोणतें हें पाहून आपल्या ऐपतीप्रमाणें एक कार्य

एक वर्षी व दुसरे कार्य पुढे वर्षी करित असतो, हे कोणाही सांसारिक मनुष्यास सांगावयास नको. हाच न्याय या ठिकाणी लागू करा. आणि सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या दुमजली इमारतीचा पहिला मजला, म्हणजे अर्थातच मुलांचे सक्तीचे शिक्षण, प्रथम करून घ्या आणि दुसरा मजला पुढे बांधा. तडजोडीचा हा पक्ष परवांच्या येथील सभेपुढे रा. रा. खाडिलकर यांनी मांडलेला होता. पण मुलींच्या शिक्षणास ऐतिहासिकदृष्ट्या सर्वत्र जरी मुलांच्या शिक्षणामागून सुरवात झालेली असली तरी स्त्री-शिक्षणाच्या कैवाऱ्यास खाडिलकरांनी केलेला हा पूर्वापार भेद रुचला नाही. आणि प्रि. रंगलर परांजपे यांनी अशी उपसूचना आणली की, सक्तीच्या शिक्षणाचे दोनही मजले एकदम उभारले पाहिजेत, व त्याकरिता कराचा जुलूम झाला तरी हरकत नाही. कारण सक्तीच्या शिक्षणक्रमांत मुलांच्या व मुलींच्या शिक्षणास जर एकसमयावच्छेद करून सुरवात झाली नाही तर आपण स्वराज्याला नालायक ठरू व आपल्या देशावर मोठेच संकट गुदरेल. दोनही मजले एकदम उभारले पाहिजेत यावर तज्ज्ञांची म्हणून एक अशीही कोटी करण्यांत आली होती की, दोन्ही मजले उभारण्यास पुरेसे पैसे नसतील (आणि पुणे शहरच्या म्युनिसिपालिटीजवळ येवढे पैसे नाहीत ही गोष्ट सर्वांनाच मान्य आहे.) तर दहा फूट उंच तळमजल्यांतच मध्ये पटई घालून पांच पांच फूट उंचीच एकाच मजल्याचे ठेंगणे-ठेंगणे दोन मजले करा ! पण या पोरकट कोटिक्रमाचा येथे जास्त विचार करण्याची जरूर नाही. कारण, रंगलरसाहेबांच्या उपसूचनेचा तो कांहीं मुख्य भाग नव्हता. पुणे शहरच्या लोकांची कल्पकता इतकी विलक्षण आहे की, एकाच परिस्थितीतून जितके पक्ष उपस्थित होतील तितके 'अंकपाशाने' म्हणजे उलटापालटीने केल्याखेरीज ते सोडीत नाहीत. रंगलरसाहेबानंतर प्रो. सहस्त्रबुद्धे यांनी जी उपसूचना आणिली ती अशाच प्रकारची होती. ते म्हणाले की, दोन मजली इमारत बांधावयाची खरी; पण तितके पैसे तुमच्याजवळ सध्या नाहीत, एकच मजला बांधण्यास पुरेसे आहेत म्हणता; तर दुसराच मजला (म्हणजे मुलींचे शिक्षण) प्रथम बांधून घ्यावा. कारण मुलांच्या शिक्षणापेक्षा मुलींच्याच शिक्षणाची आज अधिक जरूर आहे. दुसरा मजला अगोदर बांधून घ्या असे म्हणणाऱ्या या तरवारबहाद्री पक्षाचा उपन्यास झाल्यावर डॉ. लोहकरे यांनी पुढे येऊन चवथ्या पक्षाचा असा उपन्यास केला की, सक्तीच्या मुलांमुलींच्या शिक्षणाची इमारत दुमजली पाहिजे हे कबूल आहे तसेंच ही दुमजली इमारत बांधण्यास आज आपणजवळ पुरेसे पैसे नाहीत हेही कबूल आहे. पण याची तडजोड पहिला मजला अगोदर व दुसरा मजला मागाहून अशी न करितां कांहीं सोपे कर बसवून किंवा या कामाकरिता सरकाराकडून मदत म्हणून अथवा शेटसावकारांकडून देणगी म्हणून अगर दुसरे कांही मार्गाने आधी पैसे गोळा करू आणि पुरेसे पैसे गोळा झाल्यावर या इमारतीचे दोनही मजले एकदम उठवून देऊ. दोनही

मजले आपणांस एकदमच बांधावयाचे आहेत पण केवळ द्रव्याभावापुढे हा बेत तूर्त कांहीं दिवस तहकूब ठेवणें इष्ट आहे. सारांश, सक्तीच्या मुलांमुलींच्या प्राथमिक शिक्षणाची ही दुमजली इमारत बांधण्याचें जितके म्हणून शक्य प्रकार आहेत ते सर्व परवांच्या सभेपुढें निरनिराळ्या वक्त्यांकडून मांडण्यांत आले. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें पाहिजे, दुमजली म्हणजे मुलांमुलींचें पाहिजे, आणि त्यासाठी लोकांवरील करही वाढविला पाहिजे या गोष्टी सभेंत सर्वांना मान्य होत्या; पण कर वाढविणें तो लोकांची शक्ति पाहून क्रमाक्रमानें वाढवावा किंवा एकदम वाढवावा हा वादाचा मुख्य मुद्दा असून त्यामुळे (१) पहिला मजला प्रथम बांधून मग दुसरा बांधावा; (२) दोनही मजले ताबडतोब व एकदम बांधावे. (३) दुसरा मजला प्रथम बांधून पहिला मागाहून बांधला तरी चालेल; आणि (४) दोनही मजले एकदमच बांधावयाचे. पण हे काम तांतडीनें न करितां आज पुरेसे पैसे गोळा करण्यास सुरवात करून थोड्या अवकाशानें पुरें करावयाचें,—असे चार पक्ष उपस्थित होऊन ते सर्व चांगल्या मुद्देसूद रीतीनें सभेपुढे मांडण्यांत आले. मधून मधून वक्त्यांच्या उद्गाराप्रमाणें श्रोतृजन आपली उच्छृंखलता किंवा समाधान व्यक्त करित होते. एकानें तर दुमजली इमारत न झाल्यास मागसलेल्या लोकांस वार्ड वाटेल असाही कोटिक्रम पुढें आणला होता. आणि आरोग्य अगोदर पाहिजे का शिक्षण अगोदर ? असेंही एकानें विचारलें. पण हे दोनही मुद्दे आमच्या मते अप्रस्तुत होते. एकतर सक्तीचें शिक्षण—मग तें एकमजली होवो वा दुमजली होवो—सर्वासच म्हणजे हा मागसलेला आणि पुढारलेला असा भेद न ठेवितां सरसहा सर्वासच सारखें मिळावयाचें आहे. आणि दुसऱ्या पक्षीं सक्तीच्या शिक्षणाच्या शाळाही आरोग्यदायक व हवाशीर अशा मोकळ्या जागांवर बांधणें इष्ट असल्यामुळे आरोग्य आणि शिक्षण हीं दोन्हीही बरोबरच यावयास पाहिजेत. आरोग्य आधीं का शिक्षण आधीं हा खरा प्रश्न नसून या सुधारणाप्रीत्यर्थ आपणांजवळ पैसे किती, कर वाढवावयाचा तो कोणत्या घोरणानें वाढवावा. एकदम वाढवावा का क्रमाक्रमानें वाढवावा, कराचें किती ओझे लोकांस झेपेल आणि सुधारणा अत्यंत इष्ट असली तरी ती अमलांत आणण्यास लोकांवर कराचें ओझे किती लादावें येवढाच काय तो आमच्या मते या सर्व वादांत एकच महत्त्वाचा प्रश्न होय. केव्हांही झालें तरी पैशाचा हा प्रश्न नेहमीच पुढें दत्त म्हणून उभा राहाणार; व त्याच बरोबर त्याचा निर्णय कोणी करावयाचा हेही ठरविणें जरूर आहे. वरील चारही सूचनांतून या प्रश्नाचा निकाल सामान्य जनतेनें म्हणजे कोणत्याही प्रकारच्या जाहीर सभेनें करावा असें गृहीत धरल्यासारखें होतें. पण वास्तविक म्हटलें म्हणजे त्याचा निकाल नुसत्या शिक्षणाची कळकळ बाळगणाऱ्या लोकांच्या अगर सामान्य समूहाच्या सल्ल्यानें किंवा आमग्रहानें न करितां ज्यांच्या खिशांतून पैसे जावयाचे त्यांच्या किंवा त्यांच्या प्रतिनिधींच्या विचारेच झाला पाहिजे, हे हल्लींच्या लोकसत्तात्मक स्वराज्याचें मूल-

तत्त्व होय. स्वराज्यांत आपणांला ज्या कांहीं सुधारणा करावयाच्या आहेत त्यासाठी अधिक कर बसवावे लागतील हे उघड आहे. तथापि प्रथम आम्ही जे कर देतो—मग ते सरकारास असो वा म्युनिसिपालिटीस असो—त्यांच्या विनियोगांत शक्य तेवढी काटकसर करून या सुधारणासाठी पैसा मोकळा केला पाहिजे हे कांहीं नाकबूल करितां यावयाचें नाहीं. म्हणून सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या कामी सरकारांतून अधिक काय मदत मिळते हेंही प्रथम पाहणें इष्ट आहे. ही मदत न मिळेल तर कर वाढविणें जरूर आहे. पण महायुद्धासारख्या महाआपत्तीच्या प्रसंगाखेरीज एकदम भलतेच कर लोकांवर लादणें हे कधींही मुत्सद्देगिरीचें लक्षण नव्हे असें अर्वाचीन अर्थशास्त्रही सांगतें. म्हणून कराची वाढ जी व्हावयाची ती लोकमताला धरूनच झाली पाहिजे हें उघड आहे. हें लोकसत्तात्मक स्वराज्य म्हणजे कांहीं बंडाळी नव्हे. त्याला शिस्त आहे, नियम आहेत, कायदा आहे आणि वादग्रस्त विषयाचें बाबतींत अखेर निर्णय कोणी करावा या महत्त्वाच्या प्रश्नाचा निकाल करण्याची व्यवस्थाही त्यांत लाविलेली आहे. नाहींपेक्षां उपयुक्त स्वराज्य आणि झोटिंगशाही यांत कांहीं भेद राहणार नाहीं. हल्लींचे विलायतेचे मुख्य प्रधान मि. लॉइड जॉर्ज यांनीं हाच उपदेश थोड्या दिवसांपूर्वी तेथील मजूर-वर्गास केला होता. मजूरपक्षापैकीं कांहींचें असें म्हणणें होतें कीं, विलायत सरकार जर रशियाबरोबरचें युद्ध बंद ठेवणार नाहीं तर आम्हीं संप करून शिपाई मिळूं देणार नाहीं किंवा मिळालेच तर रेलवेचें वगैरे दुसरे कांहीं संप करून सरकारी राज्यकारभाराचा गाडाच बंद करून टाकूं. यालाच इंग्रजीत 'Direct action' असें म्हणतात. मि. लॉइड जॉर्ज यांनीं त्या वेळीं असें उत्तर दिलें कीं, इंग्लंडचें राज्य ज्या शिस्तीनें व नियमांनें चाललें आहे त्या नियमाप्रमाणें लोकांस आपल्या प्रतिनिधींच्या द्वारे कोणतेंही विलायत सरकारनें चालविलेंलें युद्ध बंद पाडण्याचा अधिकार आहे. पण ही रीतसर पद्धत सोडून भलत्याच मार्गानें जर कोणी जाईल तर ती बेकायदेशीर दांडगाई मानण्यांत येईल. परवांच्या येथल्या सभेंत हाच प्रकार निदर्शनास आला. सभा बोलविणाऱ्यांनीं ही सभा “म्युनिसिपल मतदारांची सभा” म्हणून बोलाविलेली होती. आणि त्यांस असा भरंवसा होता कीं, पुण्यांतील १२।१३ हजार मतदारांपैकीं सभेस कर्मांत कमी हजार दोन हजार मतदार तरी हजर राहतील; व त्यांच्या बहुमतानें अखेर कांहीं तरी निर्णय होईल. पण तसें न होतां सभेच्या नाटकगृहांत जमलेल्या मंडळींत दोन तीनशे तरी मतदार हजर होते किंवा नाहीं याची वानवाच आहे. सभा मतदारांची नसून त्यांत पुष्कळ रिकामे लोकच भरलेले आहेत ही गोष्ट जेव्हां नजरेला आली तेव्हां रा. रा. वामनराव पोतदार यांनीं सरतेशेवटीं या सभेपुढें अशी पांचवी उपसूचना आणली कीं, या प्रश्नाचा निकाल पुण्यांतील म्युनिसिपल मतदार-संघाला विचारून करावा. लोकसत्तात्मक स्वराज्य झालें तरी ज्या लोकांना मत देण्याचा अधिकार असतो त्यांची संख्या नियमितच असावयाची हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. आणि हा

मतदार-संघ आपल्या बहुमताने जो निकाल देईल तोच अखेरचा निर्णय होय. सक्तीचे शिक्षण पाहिजे की नाही हा सध्याचा प्रश्न नव्हे. तें पाहिजे हें गृहीत धरून लोकांकडून कशाचे रूपाने किती पैसे वसूल करावयाचे हा मुख्य प्रश्न आहे, आणि त्याचा अखेर निकाल मतदारसंघानेच केला पाहिजे हें या उपसूचनेतले बीज आहे. कोणी म्हणतील की, मतदार अशिक्षित आहेत तेव्हां त्यांस विचारा कशाला ? पण असा आक्षेप घेणे म्हणजे लोकसत्तात्मक स्वराज्याच्या मुळावरच कुऱ्हाड घालणें होय. ज्याप्रमाणें नोकरशाहीचा जुलूम आम्हांस नको त्याप्रमाणेंच स्वयंशहाण्यांचीही नको आहे. मतदार लोक अशिक्षित असले तर त्यांना सुशिक्षित करणें; आणि त्यांची समजूत घालून यथाशक्ति व यथासंभव त्यांना ताळ्यावर आणणें हें हल्लींच्या युगांतील शहाण्यांचे एक काम आहे. किंबहुना स्वराज्या-पासून लोकांस जो कांहीं मोठा फायदा व्हावयाचा आहे तो हाच होय. हल्लींची सत्ता नोकरशाहीच्या हातांत नाही, स्वयंशहाण्यांच्या हातांत नाही, आणि सर्व सामान्य स्त्रीपुरुषांच्या हातांत नाही. ही सत्ता मतदार-संघाची आहे. म्हणून आज-पर्यंत नोकरशाहीस जसे आपण आळावीत होतो, तसेच आतां या मतदार-संघास राजे समजून आपण आळाविलें पाहिजे. सुतार, कुंभारांनीं याप्रमाणें राजे होऊन आम्ही सुशिक्षितांनीं त्यांची मते विचारण्यास जावें हें कित्येक शहाण्यास गैर वाटेल. पण आमच्या मते गैर आहे. नोकरशाही नको असेल तर अशा प्रकारची लोकशाहीच पत्करली पाहिजे; आणि अशा दृष्टीने विचार केला म्हणजे या चतुःश्रृंगी वादाचा निकाल लागण्यास आमच्या मते या पांचव्या उपसूचनेत सुचविलेला मार्गच रीतसर कायदेशीर होता. ज्यांच्या खिशाला चट्टा लागणार व ज्यांस मत देण्याचा अधिकार आहे तेच या बाबतीतलें अखेरचें कोर्ट होय. वास्तविक म्हटलें म्हणजे या मतदार-संघाचे जे प्रतिनिधी म्युनिसिपालिटींत आहेत त्यांनींच आपापसांत भवति-न भवति करून या गोष्टीचा केवळ आपल्याच शहाणपणाने किंवा हट्टाने नव्हे तर मतदार-संघाच्या दृष्टीने बहुमताने योग्य निकाल केला पाहिजे. कारण त्यांस मतदार-संघाने जें निवडले तें येवढ्याचकरितां होय. पण शहाणपणाच्या, कळकळीच्या अगर आग्रहाच्या भरांत जर ही गोष्ट सदर लोकनियुक्त प्रतिनिधी विसरतील तर “त्वमेव शरणं मम” या न्यायाने मतदार-संघाकडे जाऊनच या गोष्टीचा अखेर निकाल करून घेतला पाहिजे. अशा तऱ्हेने मतदार-संघाकडे जाणें यासच इंग्रजीत ‘Referendum’ असें म्हणतात, आणि रा. रा. पोतदार यांच्या पांचव्या उपसूचनेचा मतलबही हाच होता. पण सभेत जी गर्दी जमली होती त्यांपैकी कांहीं थोड्या दंगेखोरांना ही गोष्ट कशी रुचणार ? या बे-मतदारांना, म्हणजे एका अर्थी बेजबाबदार लोकांना किंवा कर कितीही वाढला तरी ज्यांच्या खिशाला खार लागणार नाही अशी खात्री वाटत असल्यामुळे बेफिकीर वृत्तीच्या या लोकांना आपलें स्वतःचें मत मतदार-संघाचें मत म्हणून जगापुढें मांडावयाचें होतें. म्हणून सभेचे अध्यक्ष

यांनीं अखेरीस लो. टिळक यांस उपसंहारात्मक भाषण करण्यास जेव्हां सूचना केली तेव्हां या बेजबाबदारांनीं बराच पोरवडा सुरू केला. टिळक बोलण्यासाठीं म्हणून सभेस गेले नव्हते, पण आग्रहामुळे ते शेवटीं बोलण्यास उभे राहिले. परंतु वरीलप्रमाणे बंडाळी चालू झाल्यामुळे अध्यक्ष प्रो. भागवत यास कोणत्याच ठरावावर मते न घेतां अखेर सभा बरखास्त करावी लागली. एतावता अखेर काय झालें ? तर ज्या मतदार-संघाकडे हा प्रश्न जाऊं नये अशी सभेतील कांहीं लोकांची इच्छा होती, त्याच मतदारसंघाकडे हा प्रश्न अखेर नेणें आतां भाग आहे कारण तेवढाच काय तो या बाबतीत शहर-म्युनिसिपालिटीला अखेरचा कायदेशीर मार्ग शिल्लक राहातो. टिळक सांगणार होते तें हेंच; आणि तेंच निराळ्या पर्यायानें घडून आलें. बारा तेरा हजारांचा मतदार-संघ फार मोठा आहे असें नाहीं; आणि रीतसर काडें पाठवूनही त्याच्याकडून मते मागविण्यास दोनतीनशें रुपयांपेक्षां म्युनिसिपालिटीस अधिक खर्च येणार नाहीं. येवढा खर्च किंवा मतदारांचीं मते घेण्याची व्यवस्था म्युनिसिपालिटी सहज करूं शकेल. स्वराज्याच्या नवीन युगांत जें कांहीं आम्हांस अजून शिकावयाचें आहे तें हेंच होय. मतदार-संघ हा या युगांतील राजा आहे. आणि तो आपल्याकडे वळवून घेणें हें पुढाऱ्यांचें कर्तव्य होय. मग त्याकरितां कधीं पडखावी लागल्यास खाल्ली पाहिजे, आणि कधीं 'त्वयार्थं मयार्थं' करण्याचा प्रसंग आल्यास तोही शहाण्या पुरुषानें पत्करला पाहिजे. कारण मध्यंतरीं किंचित् पीछेहाट दिसली तरी समुद्रांतील भरतीच्या लाटेप्रमाणें मतदार-संघ-सत्ताक-स्वराज्याची लाट अखेर नेहमीं पुढें पुढेंच जाईल याबद्दल आम्हांस बिलकूल शंका वाटत नाहीं. पण तसें घडण्यास पूर्वीच्या प्रयत्नांची दिशा आतां पालटायी लागेल आणि ती कोणत्या तऱ्हेनें पालटली पाहिजे याचें दिग्दर्शन करण्यासाठीं या स्थानिक विषयास आज या अग्रलेखांत जागा दिली आहे.

परिशिष्ट.

* डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीतील

पांचवा मृत्यु !—

प्रि. गोपाळ गणेश आगरकर.

सर्वे यस्य वशादगात्स्मृतिपथं कालाय तस्मै नमः ॥

प्रो. वासुदेवराव केळकर यांचा मृत्युलेख लिहून पुरे पांच आठवडेही झाले नाहीत तोंच प्रि. गोपाळ गणेश आगरकर यांच्या मृत्यूची बातमी आमच्या वाचकांस कळविण्याचें आमच्या कपाळीं आलें आहे याचें आम्हांस अत्यंत दुःख वाटतें ! हल्लीं चतुःश्रृंगीच्या मैदानावर जी भव्य इमारत उभारली आहे, व ज्या इमारतीच्या आवारांतच त्यांच्या फारा दिवसांच्या इच्छेनुरूप गोपाळरावजींचें देहावसान झालें, ती इमारत आपल्या आयुष्यांत केव्हां तरी उभी करण्याच्या उद्योगास लागारवें व त्याकरितां आपलें सर्व आयुष्य खर्च करावें असा ज्या थोड्या गृहस्थांनीं सन १८७९ सालीं पुष्कळ विचारांतां निश्चय केला होता त्यांपैकींच प्रि. आगरकर हे एक होते; व तेव्हांपासून त्यांचा व प्रस्तुतच्या केसरीच्या एडिटराचा जो निकट संबंध जडला होता त्यामुळें त्यांचा मृत्युलेख लिहिण्याचें दुर्घट काम आपल्या हातून कसें काय निभावेल याची केसरीस बरीच शंका वाटत आहे. गेल्या पांचसहा वर्षांत यांच्या व आमच्या दरम्यान असलेला मतभेद बराच लोकांपुढें आलेला आहे; पण मृत्यूचें स्वरूप इतकें उग्र व भयंकर आहे कीं, त्यामुळें बारिकसारिक गोष्टी विसरून जाऊन प्रथमतः दृढनिश्चयानें त्यांनीं व आम्हीं कांहीं विशिष्ट लोकोपयोगी कार्ये करण्याचें मनांत आणलें व त्यानंतर तीं कार्ये सिद्धीस नेण्याकरितां एकदिलानें घरीं, दारीं, किंवाहुना कारागृहीं जे बेत व उद्योग केले त्यांचें तीव्र स्मरण पुनःपुन्हा जागृत होऊन आमची बुद्धि व लेखणी गोंधळून जाते. एका विद्यालयांत एका प्रकारच्या विशिष्ट शिक्षणाचा संस्कार झाल्यामुळें पुढें आयुष्य कोणत्या तऱ्हेनें घालवावें याचा विचार करतां करतां एक विशिष्ट उद्योग करण्याचें व त्यांत आपलें सर्व आयुष्य घालण्याचें ठरवून ज्यांनीं आपल्या आयुष्यांतील उमेदीचीं पहिलीं दहा बारा वर्षे आपले इष्ट हेतु तडीस नेण्याकरितां केवळ आपण आरंभिलेले कार्यापासून होणारे परिणामावर नजर देऊन दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीकडे व संकटांकडे लक्ष न देतां खर्च केलीं, त्यांपैकीं एकास अकालीं मृत्यूनें ओढून नेल्यामुळें दुसऱ्याचें मन विषाद आणि दुःख यांनीं भरून अगदीं वेडावून जाणें हें स्वाभाविक आहे. पण त्याहून विशेष दुःखकारक गोष्ट ही होय कीं, ज्या महाराष्ट्रांतील लोकांची सेवा करण्याचा प्रि. आगरकर व आम्हीं निश्चय केला

होता त्यांच्यापुढें ही दुःखाची काहाणी सांगण्याचा आमच्यावर अकल्पित प्रसंग यावा ! 'स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते' असें जें कालिदासानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे त्याचा हल्लींच्या प्रसंगीं आम्हांस तर पूर्ण प्रत्यय येत आहे. असो; रा. गोपाळराव आगरकर यांच्या वियोगानें आम्हांस जो शोक होत आहे तो आंवरून त्यांच्यासंबंधानें शेवटच्या कर्तव्यापैकीं आजचा लेख हें एक दुःखकारक कर्तव्य आहे असें समजून तें केलें पाहिजे.

संस्कृत न्यायशास्त्रांत कांहीं पदार्थांचें लक्षण, त्यांच्या अभावीं काय स्थिति होते किंवा असते याजवरून सांगितलेलें असतें; व पुष्कळदा अशा रीतीनें एखाद्या गोष्टीचें स्वरूप जितकें चांगलें कळून येतें तितकें ती वस्तु दृष्टिमोचर असतांना येत नाहीं. कोणताही मनुष्य सर्वथैव निर्दोषी सांपडणें कठीण आहे; षण मनुष्याची किंमत करणें ती त्याच्या अंगीं जे चांगले गुण असतात त्यावरूनच होत असते. प्रि. आगरकर यांच्या अंगीं असे कोणते गुण होते हें चांगलें लक्षांत येण्यास डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीस यांच्यासारखा मनुष्य पुनः मिळण्यास किती दिवस लागतील याचा वाचकांनीं विचार करावा म्हणजे झालें. रा. रा. आगरकर हे कांहीं मूळचे सपन्न अगर सुखी नव्हते; आपला विद्याभ्यास यांस बहुतेक गरीब स्थितीतच करावा लागला; व विद्याभ्यास पूर्ण झाल्यावर यांच्या आसवर्गाची व जगरूढीप्रमाणें यांची स्वतःचीही इच्छा आपली स्थिति जेणेंकरून सुधारेल तो उद्योग हातीं घेण्याविषयीची असावी असें कोणासही सहज वाटेल. विद्याभ्यास परिपूर्ण होऊन कॉलेजांतून आपल्या गुरूचा निरोप घेऊन विद्यार्थी जेव्हां बाहेर पडतात तो काल त्यांच्या आयुष्यांत मोठ्या महत्त्वाचा, उत्साहाचा आणि उमेदीचा असतो. अशा वेळीं बहुतेक 'महाजनो येत गतः स पंथाः' या न्यायानें एखाद्या नवीन मार्गास लागण्यास सहसा धजावत नाहींत हें आम्हीं सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. सरकारी नोकरीत शिरून शंभराचे दोनशें, दोनशेंचें चारशें आणि चारशेंचे हजार रुपये होण्याची ज्यांनीं हांव धरिली, आणि ती हांव परिपूर्ण झाल्यावर खाविदचरणीं खर्ची घालून जी कांहीं थोडीशी शक्ति अगर उमेद अवशिष्ट राहिली असेल ती पेन्शन घेऊन 'हरि हरि' म्हणण्याचे कामीं खर्च करण्याचा संकल्प केलेले व हा स्वतःचा आयुष्यक्रम आटोपून स्वस्थ ब्रह्मण्याचा प्रसंग आपणावर येतो न येतो तोंच आपल्या चिरंजीवांसही त्याच मार्गांत ढकलून देऊन दोन पिढ्यांची काळजी दूर झाली म्हणून आपणास कृतकृत्य मानणारे युनिव्हर्सिटीचे पदवीधर किंवा सुशिक्षित गैरपदवीधर असे आजपर्यंत बरेच लोक निर्माण झाले आहेत व होतील; किंबहुना भर्तृहरिनें म्हटल्याप्रमाणें अशा किंवा ह्यासारख्याच दुसऱ्या रीतीनें स्वार्थसाधन करीत असतां त्यांतलेल्यांत सार्वजनिक उपयोगाचीं कामें करणारे गृहस्थही कांहीं सांपडतील, नाहीं असें नाहीं. पण विद्येनें आणि अंगच्या हुषारीनें आपण इतर लोकांचाच क्रम स्वीकारल्यास चांगलें यश संपादन करूं अशी बहुतेक खात्री वाटत असतां केवळ एक लोकोपयोगी हेतु

मनांत धरून त्याकरितां आजन्म दारिद्र्य, विपत्ति, उपेक्षा अगर निंदा सहन करण्यास तयार होण्याचें ज्यांनीं धैर्य दाखविलें आहे असे महाराष्ट्रांत किंबहुना आमच्या विपन्न देशांत सध्यां तरी थोडेच पुरुष निपजतात. न्यू इंग्लिश स्कूल आणि फर्ग्यूसन कॉलेज या दोन संस्था इतक्या लोकप्रिय का झाल्या आहेत याचा लक्षपूर्वक जो कोणी विचार करील त्यास आम्ही काय म्हणतो तें नीट कळून येईल. डेक्कन आणि एल्फिन्स्टन कॉलेजांतून बी. ए. अगर एम. ए. थोडे झाले आहेत असें नाहीं; पण गरिबीस न भितां अथवा सुखाची अगर संपत्तीची आशा न धरितां ज्या लोकांच्या पैशानें-सरकार विद्याखात्यावर जो पैसा खर्च करितें तो लोकांचाच आहे. आपणास पाश्चिमात्यविद्येचा संस्कार घडला आहे त्यांचें आपण हल्लींच्या देशकालानुरूप कोणत्या रीतीनें उतराई व्हावें याचा कोण-कोणी विचार केला व कोण करताहेत हें पाहिलें म्हणजे रा. आगरकर यांची योग्यता सहज कळून येईल. ज्या कोणत्याही राष्ट्रांत आपल्या विद्येचा, अकलेचा, हुषारीचा आणि कर्तबगारीचा म्हातारपणीं नव्हे तर भर उमेदीत लोकोपयोगी कामाकडे इमानानें आणि नेकीनें उपयोग करणारे शेंकडा नाहीं तरी हजारों तरी कांहीं गृहस्थ निघत नाहींत तें राष्ट्र जिवंत असून मेल्यासारखेंच आहे असें आम्हीं समजतो. आमचे हे विचार पुष्कळांस एककल्ली व कांहीं अंशां चमत्कारिक वाटतील; पण ज्या कारणांनीं सन १८७९ सालीं रा. रा. गोपाळ गणेश आगरकर यांनीं स्वतंत्र शाळा व कॉलेज काढण्याचें काम हातीं घेण्याचें ठरविलें, त्या पैकींच वरच्या तऱ्हेचे विचार हे मुख्य होत; व याचकरितां गोपाळरावजींच्या बरोबरीच्या किंवा मागील पुढील ग्रंथ्युपेक्षां त्यांची योग्यता आमच्यामते अधिक आहे. न्यू इंग्लिश स्कूल आणि फर्ग्यूसन कॉलेज काढण्याचा ज्यांनीं संकल्प केला होता, त्यापैकीं कांहीं गृहस्थांचा लवकरच कसा मतिभ्रंश झाला हें ज्यांस माहित आहे, त्यांस वर लिहिल्याप्रमाणें आयुष्य घालविण्याचा निश्चय करतेवेळीं मन किती घट्ट करावें लागतें याची कल्पना येईल. परीक्षा पास होऊन कॉलेजांतून बाहेर पडणाऱ्यांस दोन मार्ग दिसत असतात. दोन्हीही मार्ग प्रथमार्भां जरा सारखेच बिकट असतात पण आपल्या अंगीं कर्तबगारी असल्यास एका मार्गाचें अवलंबन केल्यानें लवकरच आपणास व आपल्या कुटुंबास सुखसाधनें प्राप्त होतील असें एकीकडे दिसत असतें, आणि इकडे दुसरा मार्ग स्वीकारला तर आमरण गरिबी आणि शारीरिक हाल हे निश्चित असतात. अशा वेळीं जाणून बुजून दुसऱ्या मार्गानें जाण्यास फारच थोडे विवाहित व कुटुंबवत्सल गृहस्थ तयार होतात याचा आम्हास पूर्ण अनुभव आहे; व एवढ्याकरितांच रा. रा. गोपाळराव आगरकर यांचा आयुष्यक्रम महत्वाचा व सुशिक्षित लोकांनीं किंता घेण्याजोगा आहे असें आम्ही म्हणतो. सर्वच मनुष्यांचीं सर्व मते नेहमीं जुळतात असें नाहीं; पण कोणत्याही लोकोपयोगी कार्याकरितां आपली सर्व विद्वत्ता केवळ

किंबहुना सगळें आयुष्य खर्च करण्याचा ज्यांनीं निश्चय केला आहे इतकेंच नव्हे तर ज्यांच्या हातून याप्रमाणें प्रत्यक्ष कृति झाली आहे त्यांच्या मृत्यूबद्दल देशांतील प्रत्येक मनुष्यास वाईट वाटेल यांत शंका नाही. पण आमची स्थिति याहून फारच भिन्न आहे. पहिल्यापासून एक उद्देश मनांत ठेवून तो सिद्धीस नेण्याच्या साधनांचा विचार करण्यांत व ती प्राप्त करून घेण्यांत कित्येक वर्षे एकमेकांस जीं सुखदुःखे अनुभवावीं लागलीं त्यांच्या पुनःपुन्हां स्मरणानें आमचें चित्त अगदीं उदास व अस्वस्थ होऊन आयुष्याची अशाश्वतता आमच्या डोळ्यांपुढें मूर्तिमंत उभी रहात आहे !

रा० रा० गोपाळ गणेश आगरकर यांचा जन्म सन १८५६ सालीं झाला व पुढें यांची गृहस्थिति अगदीं गरिबीची असल्यामुळें आपल्या आत्मांच्या आश्रयानेंच रत्नागिरीस व बऱ्हाडांत विद्याभ्यास करून सन १८७५ सालीं म्याट्रिक्युलेशन परीक्षा पास होऊन हे डेक्कन कॉलेजांत आले. तेथें त्यांच्या पुढील परीक्षा एकसारख्या उतरत गेल्या व सन १८७९ सालीं यांस दक्षिणाफेलोची जागा मिळाली. या सालच्या सप्टेंबर महिन्यांतच स्वतंत्र शाळा आणि कॉलेज काढण्याचा वर सांगितलेला विचार ठरविण्यांत आला. पण या सालीं यांची एम. ए. ची परीक्षा न उतरल्यामुळें आणखी एक वर्ष कॉलेजांत राहून सन १८८० सालीं एम. ए. ची परीक्षा पास झाल्यावर हे न्यू इंग्लिश स्कूलच्या मंडळींत येऊन काम करूं लागले. शाळेंत व कॉलेजांत असतांच यांस मराठी लिहिण्याचा नाद असे; व डेक्कन कॉलेज ग्यादरिंगकडून एका मराठी निबंधाबद्दल यांस बक्षीसही मिळालें होतें. यांच्या मनाची प्रवृत्ति कशी काय होती हें वर सांगितलेंच आहे, व त्या प्रवृत्तीस अनुकूल असें इतर समवृत्तीच्या स्नेह्यांचें प्रोत्साहन मिळाल्यावर त्यांनीं मोठ्या हौसेनें व आनंदासें विद्याप्रसाराच्या कामीं आपलें आयुष्य खर्च करण्याचा निश्चय केला; व तो त्यांचा निश्चय शेवटपर्यंत दळला नाही. कॉलेजांत असता यांचा आवडीचा विषय इतिहास हा होता; व त्याच्या अध्ययनानें ह्यांच्या मनाची स्वाभाविक प्रवृत्ति उत्तरोत्तर दृढ होत गेली. न्यू. इंग्लिश स्कूलमध्ये आल्यानंतर त्याच सालीं केसरी व मराठा दोन पत्रें काढण्याचें ठरून त्यांपैकीं केसरीच्या एडिटराचें काम यांजकडे देण्यांत आलें. हें काम त्यांनीं कसें बजाविलें, तें करीत असतांना काय काय संकटे आलीं व त्यांतून पार पडण्यास काय काय करावें लागलें इत्यादि गोष्टी सर्वश्रुत आहेत. त्यांचा उल्लेख येथे करण्याची जरूर नाही. गोपाळरावजींचा व त्यांच्या मित्रांचा मुख्य उद्दिष्ट कार्याखेरीज इतर बाबतींत पहिल्यापासूनच थोडा मतभेद होता; परंतु सन १८८८ सालापर्यंत तो विशेष रीतीनें व्यक्त करण्याची कोणासही आवश्यकता दिसली नाही. या सालच्या सुमारास डेक्कन एज्युकेशन सोसायटींत व अन्यत्र ज्या कांहीं गोष्टी घडून आल्या त्यामुळें केसरी आणि सुधारक अशीं दोन पत्रें करावीं लागली. कोणताही हातीं घेतलेला विषय मार्मिक आणि जोरदार रीतीनें प्रतिपादन करण्याची गोपाळ-

रावजींची शैली केसरीच्या वाचकांस पूर्णपणे माहीत आहेच. किंबहुना केसरीस सध्यांची स्थिति येण्यास गोपाळराव हे पुष्कळ अंशी कारणीभूत झाले होते इतकेंच नव्हे तर, केसरीचे एडिटर याच नात्याने त्यांचा व महाराष्ट्रांतील लोकांचा कांहीं वर्षे परीचय होऊन तो संबंध कोल्हापुर प्रकरणाने अधिक दृढ झालेला होता. अशा प्रकारचा संबंध तोडण्याचा कोणासही प्रसंग येणे ही मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट होय. असो; देशी वर्तमानपत्रांस हल्ली जर कांहीं महत्त्व आले असले तर ते बऱ्याच अंशी रा. रा. आगरकर यांच्या बुद्धिमत्तेचे व मार्मिक लेखांचे फल होय असे कोणीही कबूल करील. शाळा व कॉलेज यांचे काम करून राहिलेला वेळ आज १५ वर्षे त्यापासून म्हणण्यासारखी कांहीं कफायत नसतां त्यांनीं वर्तमानपत्रे चालविण्यांत घालविला, यावरून मराठी भाषेच्या द्वारे आपले विचार लोकांपुढे मांडून त्यांस एक प्रकारे शिक्षण देण्याची गोपाळरावजींची उत्कट इच्छा व हास पूर्णपणे व्यक्त होते हे कोणासही मान्य होईल. गोपाळरावजींस दम्याची विकृति पहिल्यापासूनच होती; त्यामुळे त्यांच्या शरीराची काठी मजबूत असतांही आज सतत १०।१२ वर्षे ते थोडेबहुत आजारी होते. त्यांनीं औषधोपचार पुष्कळ करून पाहिले; किंबहुना अतिशय केले असे म्हटले तरीही चालेल. पण त्यापासून कांहीं गुण आला नाही व गेलीं एकदोन वर्षे तर त्यांची प्रकृती पुष्कळ थकली होती. शेवटीं शेवटीं त्यांच्या प्रकृतीसही विकार होऊन त्यामुळे पायांस सूज आली व अखेरीस उदर होऊन त्यांस काल सकाळीं देवाज्ञा झाली ! त्यांच्या मृत्युमुळे एकंदर महाराष्ट्राचे, मराठी भाषेचे व विशेषतः डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे केवढे नुकसान झाले आहे हे सांगावयास नकोच. कै. चिपळूणकर, आपटे, केळकर, धारप आणि आगरकर हे पांचजण न्यू इंग्लिश स्कूल स्थापन झाल्यापासून आज १५ वर्षांत नाहीसे व्हावेत ही कोणत्याही संस्थेस कांहीं लहानसहान आपत्ती नव्हे. त्यांतून ज्या संस्थेत शिरण्यास स्वार्थत्याग करणे अवश्य असल्यामुळे जेथे चांगले व विद्वान् शिक्षक थोडेच असावयाचे अशा संस्थेस तर ही खरोखरच अपरिहार्य व दुर्धर आपत्ती आहे. तथापि अशा वेळीं न डगमगतां कॉलेजच्या चालकांनीं आपला उद्योग पूर्वीप्रमाणेच धैर्याने चालू ठेविल्यास या संस्थेचे उद्देश लक्षांत आणून त्याकरितां स्वार्थत्याग करून या संस्थेत शिरणारे विद्वान् गृहस्थ त्यांस कालांतराने मिळणार नाहीत असे आम्हांस वाटत नाही. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, आपटे, आगरकर, इत्यादिकांच्या चरित्रांचा व लेखांचा जर कांहीं महाराष्ट्रावर परिणाम घडला असला, तर तो आम्ही म्हणतो अशाच रितीचा असला पाहिजे; व तो तसा आहे अशी आम्हांस उमेद आहे. गोपाळरावजींच्या मृत्युने त्यांच्या कुटुंबावर व अल्पवयी मुलांवर तर मोठाच प्रसंग गुदरला आहे. तथापि कालाकडे नजर देऊन आणि महाराष्ट्रांतील सर्व लोक त्यांच्या दुःखाचे वांटेकरी आहेत हे लक्षांत आणून त्यांनीं आपले समाधान करून घेतले पाहिजे. ईश्वर ठेवील त्या स्थितीत राहणे भाग आहे !

*माधवराव बल्लाळ नामजोशी

यांचा मृत्यु.

मकरसंक्रमणानिमित्त कांहींतरी गोड सुवार्ता कळविण्याऐवजीं आज आमच्या एका जिवलग स्नेहाच्या आणि या शहरांतील एका प्रसिद्ध सार्वजनिक पुढाऱ्याच्या मृत्यूची वार्ता कळविण्याचें काम दुर्दैवानें आमचेकडे आहे. सन १८८० सालीं ज्या पांचसात गृहस्थांनीं नवी शाळा व नवी वर्तमानपत्रे काढून महाराष्ट्रांत एक प्रकारची नवी चळवळ उत्पन्न करण्याचा उपक्रम केला, त्यांपैकींच माधवराव नामजोशी हे एक होते. तेव्हांपासून त्यांच्याशीं प्रस्तुतच्या केसरीकारांचा जो संबंध जडला तो मध्ये कितीही वावटळें व संकटें येऊन गेलीं, तरी शेवटच्या दिवसापर्यंत अगदीं अबाधित चालला होता. यासंबंधाकडे आणि पूर्वीच्या दहा-पंधरा वर्षांच्या इतिहासाकडे नजर दिली म्हणजे आमचें मन अनेक प्रकारच्या विकारांनीं व्याकुळ होऊन जातें. न्यू इंग्लिश स्कूलचा सोळावा वाढ दिवस नुकताच साजरा करण्यांत आला. ह्या सोळा वर्षांत स्कूलचें कॉलेज होऊन दोन्ही संस्थांनीं बराच लौकिक संपादला आहे; पण याकरितां किती चांगलीं माणसें बळी पडलीं आहेत याचा महाराष्ट्रांतील लोकांनीं विचार केला आहे काय ? पेश-व्यांच्या तोफखान्यावरील एका कामगारास, श्रीमंताच्या सेवेत आपल्या घरच्या किती कर्त्या पुरुषांनीं प्राण खर्ची घातले हें मोठ्या हृदयाद्रावक तऱ्हेनें दाखवि-विण्याचा एकदां प्रसंग आला होता, असें सांगतात; व तशाच तऱ्हेचा प्रसंग आज आमच्यावर आलेला आहे. सन १८८० सालीं ज्या पांचसात लोकांनीं लोकसेवेत आपलें आयुष्य खर्चण्याचा आपला निश्चय केला, त्यांपैकीं आज हा मृत्युलेख लिहिणाऱ्याखेरीज दुसरा कोणीही शिल्पक राहिला नाही, हें त्यांचें व राष्ट्राचें केवढें दुर्दैव आहे याची कल्पना करणें अशक्य आहे. चिपळूणकर, आपटे, आगरकर, धारप, केळकर आणि आतां नामजोशी हे सर्व पंधरासोळा वर्षांत आणि चाळीस पन्नाशीच्या आंत काळाच्या मुखीं पडावे याचें कांहीं तरी गूढ कारण असलें पाहिजे अशी आमची दृढ समजूत होत चालली आहे. कॉलेजांतील अभ्यासामुळें विद्यार्थ्यांची शरीरप्रकृति बिघडून जाऊन ते अकालीं मृत्यूच्या मुखीं पडतात असें म्हणावें तर माधवराव नामजोशी यांची तशी स्थिति नव्हती. मूळचीच प्रकृति सशक्त अथवा रोगग्रस्त असें म्हटलें तर धारप यांचें चित्र डोळ्यापुढें उभें राहतें. यांच्याइतके सशक्त व मजबूत न्यू स्कूलच्या मंडळींतच काय, पण इतर विद्वान् मंडळींतही सांपडणें कठीण होतें. प्रकृतीची काळजी घेत नाही असें कोणी म्हणेल तर वामनरावजी आपटे यांचें उदाहरण त्याच्या विरुद्ध आहे. सारांश, गेल्या पंधरासोळा वर्षांतकांहीं सार्वजनिक कामें करण्यास पुढें आले-

ह्या सात आठ मंडळीपैकीं सहा असामी अकालीं मृत्यूच्या मुखी पडावे याचें वर सांगितलेल्या कारणांखेरीज कांहीं तरी निराळें कारण असावें असा विचार मनांत सहज उद्भवतो; आणि तो उद्भवल्याबरोबर अंतःकरण सद्बुद्धित होऊन लेखणीची गति कुंठित होते. संसाराची मजल ज्याप्रमाणें कांहीं आत्मांच्या साहाय्यानें कंठिली जाते, त्याचप्रमाणें सार्वजनिक कामांतही प्रत्येक मनुष्य आपल्या वेळच्या व बरोबरीच्या मित्रांच्या साहाय्यानें आपले कर्तव्य बजावीत असतो. व हे मित्र एकामागून एक पडत चाललेले पाहून शत्रूच्या गोळीबाराखालीं आपल्या डोळ्यादेखत शिपाई व सरदार पडत चालले असतां सेनेच्या नायकाची किंवा मागें राहिलेल्या दुसऱ्या सरदाराची ज्याप्रमाणें स्थिति होते त्याप्रमाणेच प्रस्तुतच्या लेखकाची झालेली आहे. माधवराव नामजोशी हे आपटे अथवा आगरकर याप्रमाणें एम्. ए. ची परीक्षा देऊन डेक्कन एज्युकेशन सोसायटींत आले नव्हते हें खरें आहे, पण ज्यास या संस्थांची खरी माहिती आहे त्यास नामजोशी यांचा या संस्था उभारण्यास किती उपयोग झाला हें सांगण्याची जरूर नाही. अलीकडच्या कित्येक मंडळीस ही पूर्वीची हकीगत माहीत नसेल; पण त्यामुळें माधवरावजींनीं केलेल्या कामगिरीचें महत्त्व कोणत्याही रीतीनें कमी होत नाही. यांस त्यांची मित्रमंडळी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे फॉरेन सेक्रेटरी म्हणत असत; व खरोखरच ह्यांच्यासारखा मेहनती पुरुष त्यावेळस मिळाला नसता तर फर्ग्युसन कॉलेजची संस्थापना होण्यास आणखी पांचसात वर्षे लागलीं असतीं. उद्योग, साहस, हुषारी, धैर्य आणि अभिमान हें गुण माधवरावजींच्या अंगांत जितक्याप्रमाणानेंच वास करीत होते, तितके आमच्या मंडळीपैकीं दुसऱ्या कोणाच्याही अंगांत नव्हतें असें म्हटलें तरी चालेल प्रसंग कितीही विकट असो, माधवराजिंचें धैर्य खचलें असें कधीही झालें नाही. न्यूस्कूल, मराठा आणि केसरी या पत्रांच्या चालकांवर अशा तऱ्हेचे प्रसंग गेल्या पंधरा वर्षांत बरेच येऊन गेले आहेत व त्या सर्वांत माधवरावजींच्या अंगच्या गुणांचा नेहमी मोठा उपयोग होत असे. एखादें मोठें काम अंगावर घेऊन स्वतःच्या हिताकडे अगर स्थितीकडे लक्ष न देतां तें छातीनें पार पाडण्याची उमेद धरणें हा कांहीं लहानसहान गुण नव्हे. पुण्यांत आजमितीस जा कांहीं औद्योगिक चळवळ आहे तिचें सर्व श्रेय नामजोशी यांस दिलें पाहिजे. त्यांच्या मनाची अशी खाली झाली होती की, आपल्या देशाची उन्नती व समाजाची सुधारणा उद्योगधंदे वाढल्याखेरीज कधीही व्हावयाची नाही; व त्यामुळें अलीकडे ते आपला सर्व वेळ याच कामी खर्च करीत असत. येथील म्युनिसिपालिटींत व्यापारी लोकांनीं मन घालावें म्हणून नामजोशी यांनींच प्रथमतः खटपट केली; व पुढें चार वर्षांनीं स्थानिक स्वराज्याचा कायदा पास झाला. किरण, डेक्कनस्टार आणि त्यानंतर मराठा आणि केसरी ह्या पत्रांचे उत्पादकत्वही बऱ्याच अंशीं माधवरावजाकडे आहे. याखेरीज शिल्पकला विज्ञान आणि इंडस्ट्रियल रिव्यू हीं पुस्तकेंही हेच काढीत होते. येथील म्युनिसिपालिटी-

तही यांनी चांगल्याप्रकारे काम करून लौकिक संपादला होता. रे म्यूसियम, इंडस्ट्रियल कान्फरन्स आणि एक्झिबिशन हीं तर सर्वांशीं त्यांच्या उद्योगामुळेच निर्माण झालीं होती व इतके उद्योग सभाळून एक मोठा मराठी कोश करण्याचें कामही त्यांनीं अंगावर घेऊन बेंच पार पाडलें आहे. नामजोश्याजवळ त्यांच्या अचाट वेताप्रमाणें जर द्रव्यसंचय असता तर त्यांनीं पुण्याचा राजकीय बाबतीत जो लौकिक आहे त्याचप्रमाणें औद्योगिक बाबतीतही त्यांनीं तो लौकरच पूर्णपणें स्थापित केला असता. यांचा हुरूप आणि उमेद हीं नेहमीं कायम असत; व तीं अमक्या एका विशिष्ट कामांतच नजरेस येत होती असें नाहीं. न्यूस्कूल फर्ग्युसन कॉलेज, म्युनिसिपालिटी, तांबेपितळची गिरणी, रे म्यूसियम, इंडस्ट्रियल एक्झिबिशन आणि कान्फरन्स वगैरे सर्व कामें ते सारख्याच उत्साहानें, हुषारीनें, बाणेदारपणानें आणि धैर्यानें चालवीत असत. हातीं घेतलेलें काम कोणत्या रीतीनें तडीस जाईल हें त्यांस ताबडतोब कळत असे; व कोणावरही आपली छाप ठेवून त्याजकडून आपलें काम करून घेण्याचा गुण यांच्या मध्यें अपूर्व होता. थोडक्यांत इतकेंच सांगतो कीं, सन १८८० सालीं ज्या पांचसात मंडळीनें लोकसेवा करण्याचें काम पत्करलें त्यांच्यांत नामजोशी नसते तर त्यांचीं कामें इतक्या लौकर खचित भरभराटीस आलीं नसती. स्वतःच्या उद्योगानें, हिमतीनें आणि हुषारीनें अगदीं गरीब मनुष्यही किती लोकोपयोगी होऊं शकतो याचे माधवराव नामजोशांचें चरित्र हें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे; त्याचा किता जर इतर लोक घेतील तर पुणें शहराची व महाराष्ट्राची सुधारणा होण्यास फारसा विलंब लागणार नाहीं.

पुण्यासारख्या शहरांत माधवरावजींसारख्या गरीब गृहस्थानें सार्वजनिक काम चालविणें हें किती कठीण आहे, त्यांत किती येतात वगैरे गोष्टींची कल्पना देखील परक्यास होणें कठीण आहे. सरकारी नौकरांत असलेल्या आमच्या कांहीं मंडळींस हा आयुष्यक्रम मोठ्या मौजेचा वाटत असेल, पण या कामास गेल्या पंधरा-वर्षांत जे बळी पडले आहेत त्यांच्या अनुभवावरून आम्ही खात्रीनें असें सांगूं शकतो कीं, हें काम अतिशय दगदगीचें आहे. आपण उभारलेलीं दहापांच कामें कशीं तडीस जातात, त्यांत अनेक लोकांनीं अनेक कारणासाठीं आणलेल्या अडचणी कशा निवाराव्या, त्यांच्याकरितां पैशाचा पुरवठा अगर कायमचा फंड गोळा करण्याची काय तजवीज करावी वगैरे गोष्टींच्या विचारांनीं मन व डोकें किती वेढावून जातें हें प्रत्यक्ष अनुभवावांचून समजणें कठीण आहे. माधवराव नामजोशी यांचें वय ४२ वर्षांपेक्षां जास्त नव्हतें; व ते पिंडानेंही चांगले खबरदार होते. तथापि वर सांगितलेले अनेक प्रकारचे उद्योग व काळज्या यांचा अखेरीस त्यांच्या शरीरावर परिणाम होऊन येथवर मजल येऊन ठेपली. गेल्या तीनचार वर्षे त्यांची प्रकृति नीट नव्हती; तथापि त्यांनीं आपलीं सर्व कामें तशींच नेटानें चालविलीं होती. पण ही दांडगाई कोठवर चालणार ? कामाचें प्रकृतीचें समीकरण जें एकदां बिघडलें तें पुनः कांहीं ताळ्यावर आलें नाहीं. आक्टोबर महिन्यांत रेमार्केटांत जी

जंगी सभा भरली होती त्यांत नामजोशी यांनीं भाषण केलें होतें; पण पुढें लवकरच त्यास ताप येऊन फुफ्फुस बिघडलें व क्षयाची भावना होऊं लागली. ह्या रोगानें हे दोन अडीच महिने शरपंजरी पडले होते; पण महाभारतांतील प्रसिद्ध योद्ध्याप्रमाणें हे मकर संक्रमणाचीच वाट बघत बसले होते असें कोणासही वाटलें नाहीं. इतक्या आजारांतही काँग्रेसचे मंडपांत एकदा तरी जाऊन यावें असा त्यांचा आग्रह होता; पण वीरराघवाचार्य वगैरे कांहीं प्रसिद्ध मुक्त्यारांच्या भिडेंने तो त्यांनींच मोठ्या कष्टानें सोडून दिला. प्रॉव्हिन्शियल कान्फरन्सचेही याच-प्रमाणें अभिमानी होते. यांच्या मागें ह्यांचें कुटुंब, दोन मुलगे व तीन मुली आहेत. त्या सर्वांवर हा दुःखाचा डोंगर कोसळल्यासारखा आहे. माधवराव येथें किंवा संस्थानांत नौकरी धरून असते तर आज ते दोन पैसे बाळगून राहिले असतें; पण सार्वजनिक कामांत आपली सर्व बुद्धि आणि हिम्मत खर्च करण्याचा त्यांचा निश्चय असल्यामुळें त्यांच्या हातून एवढ्या मोठ्या उलाढाली झाल्या तरी स्वतः करितां किंवा स्वतःच्या कुटुंबाकरितां त्यांनीं अखेरपर्यंत कोणत्याही प्रकारची तजवीज केलेली नाहीं. अशा रितीनें सर्वस्वी लोककल्याणाकरितां वाहिलेल्या माणसाची योग्यता कित्येकांच्या लक्षांत येऊं नये, हें आमच्या देशाचें मोठें दुर्दैव आहे. परंतु आमची अशी आशा आहे कीं, हा काल लवकरच निघून जाईल आणि नामजोशी आणि त्यांचे इतर स्नेही यांनीं जें बीज रुजत घातलें आहे त्याचा मोठा वृक्ष होऊन त्याच्या फलाचा आस्वाद महाराष्ट्रांतील लोकांस लौकरच घेण्यास सांपडेल. आपलें कर्तव्य आपण करित आहों हेंच मोठें सामाधान आहे, व हें समाधान मानून घेऊनच माधवराव नामजोशी यांनीं आपल्या इहलोकींचा आयुष्यक्रम पुरा केला. ह्याचें फल त्यांस पुढील लोकीं तरी प्राप्त होवो असें इच्छून हा दुःखवट्याचा लेख संपवितों.

*प्रो. मॅक्सम्यूलर यांचा मृत्यु.

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥

श्रीऋग्वेदभाष्याचे प्रकाशक प्रसिद्ध प्रो. मॅक्सम्यूलर अथवा त्यांच्या संस्कृत ग्रंथांत लिहिल्याप्रमाणें भट्ट मोक्षमूलर यांच्या मृत्युचें वर्तमान ऐकून हिंदु-स्थानांतील नव्याजुन्या सर्व विद्वान्मंडळीस वाईट वाटल्याखेरीज राहावयाचें नाहीं. यांचा जन्म सन १८२३ सालीं डिसेंबर महिन्याच्या ६ वे तारखेस झाला होता तेव्हांपासून तो आतांपर्यंत सतत ७७ वर्षे यांचा सर्व काळ अध्ययन, अध्यापन व ग्रंथलेखन यांत गेला, व यांच्या मृत्यूनें जगामधील एक

अमूल्य विद्वद्भ्यः हरपलें असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. ' स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ' असें जें आम्हीं या लेखाच्या आरंभी लिहिलें आहे त्याची सत्यता नजरेस येण्यास प्रो. मॅक्सम्यूलर यांचें चरित्र हें एक उत्तम साधन होय. हें जात्या जर्मन असून यांचा जन्म व पूर्वाभ्यास जर्मनीत झाला व पुढें कांहीं दिवस प्रसिद्ध विद्वान् बर्नाफ यांच्या हाताखाली अभ्यास करण्याकरीतां हे पारीस शहरांत गेले. हे ज्या वेळीं पारीस शहरांत अभ्यासाकरितां गेले तो काल असा कांहीं चमत्कारिक होता कीं, तेव्हां युरोपांतील विद्यापीठांतून आशिया खंडा-तील व विशेषकरून संस्कृत, शेंड, पाली वगैरे भाषांतून जो धर्मग्रंथांचा संग्रह आहे त्याचा नव्या पद्धतीनें आस्थापूर्वक अभ्यास करण्याइतका तो महत्त्वाचा आहे, व त्याकामीं कांहीं बुद्धिवान् पुरुषांनीं आजन्म परिश्रम केले असतां त्या-पासून पाश्चात्य राष्ट्रांचें पुष्कळ हित होण्याचा संभव आहे अशी तिकडील विद्वानांची खात्री होत चालली होती. जर्मनी, फ्रान्स, इंग्लंड वगैरे देशांतील युनिव्हर्सिटींतून या कालापूर्वीं जें शिक्षण मिळत असे तें प्रायः ग्रीक व रोमन लोकां-तील प्रसिद्ध विद्वान्, तत्त्वज्ञानी किंवा मुत्सद्दी यांच्या ग्रंथांच्या अभ्यासानेंच प्राप्त होई. सारांश, संस्कृत आणि इतर प्राच्य भाषा यांतील ग्रंथभांडाराची अथवा तत्त्वविचारांची किल्ली जेव्हां पहिल्यानें पाश्चात्य विद्वानांस सांपडली तेव्हां तिचा परिणाम पुष्कळ अंशीं ग्रीक व रोमन लोकांचें विद्याभांडार जेव्हां पहिल्यानें लुटलें गेलें त्या वेळच्याप्रमाणेंच झाला, ही गोष्ट आतां निर्विवाद सिद्ध झालेली आहे. प्राच्य भाषांत, प्राच्य धर्मांत अथवा प्राच्य ग्रंथसमूहांत पाश्चात्य विद्वानांच्या तीव्र बुद्धीस योग्य असे विचार, माहिती किंवा तत्त्वज्ञान सापडणे अशक्य अशी पुष्कळांची पहिल्यानें समजूत होती, व पहिल्या पहिल्यानें कित्येक पंडितांनीं तर ग्रीक व रोमन लोकांचे ग्रंथ चोरून नेऊन हिंदुस्थानातील पंडितांनीं आपल्या स्वतःच्या नांवावर खोटेच बनावट ग्रंथ रचलेले आहेत व त्यांत जर कांहीं ग्राह्यांश असला तर तो ग्रीक लोकांपासून चोरलेला आहे असा आक्षेप घेऊन प्राच्य भाषेचा अभ्यास करणारांची थट्टाही करण्यास मागेपुढें पाहिलें नव्हतें. आलेक्झांड्रिया येथील लायब्ररी खलिपानें जाळली, तेव्हां त्यानें अशाच प्रकारचे उद्गार काढल्याचें प्रसिद्ध आहे. लायब्ररींतील ग्रंथांत जर कांहीं ज्ञान असेल तर तें मुसलमानी धर्मांतून घेतलेलें आहे, सबब द्विरुक्त म्हणून निरुपयोगी आहे; आणि ज्ञान नसेल तर ते ग्रंथच ठेवण्यालायक नाहीत, अशी कोटी लढवून खलिपानें हा मोठा ग्रंथसमूह जाळण्यास परवानगी दिली अशी गोष्ट इतिहासांत नमूद आहे. ही गोष्ट खरी असो व खोटी असो, प्राच्य भाषेंतील ग्रंथसमूहास हा न्याय लावण्याचा कित्येक पाश्चात्य पंडितांनीं प्रयत्न केला असताही त्यांस यश न येतां शेवटीं पुष्कळ विद्वान्, बुद्धिवान्, शोधक आणि विद्याव्यासंगी फ्रेंच व जर्मन पंडितांच्या लेखांनीं, शोधानां आणि उद्योगानें प्राच्य ग्रंथांची योग्यता व महत्त्व युरोपांतील सर्व विद्यापीठांतल्या विद्वानांस कबूल होऊन अखेरीस आज-

मितीस जर्मनी व फ्रान्स यांतील मोठमोठ्या युनिव्हर्सिटींतून प्राच्यभाषांचे अध्यापकांच्या कायमच्या जागा स्थापन झालेल्या आहेत. प्राच्य भाषांतील ग्रंथ-समूहापैकी युरोपांतील विद्वानांवर ज्यांचा विशेष परिणाम झाला ते ग्रंथ भाषा-विषयक आणि धर्मविषयक होत; व भाषाविषयक ग्रंथांतही पाणिनीचें व्याकरण हा पहिला किंवा श्रेष्ठ ग्रंथ होय. सर्व जगाच्या प्राचीन किंवा अर्वाचीन इतिहासांतील पांच मोठ्या विद्वानांचीं नांवां ध्यावयास सांगितलीं तर त्यांत पाणिनीच्या नांवाचा समावेश करावा लागेल असें पांचसहा वर्षांपूर्वी अमेरिकेंतील एका विद्वान् गृहस्थानें उद्गार काढलेले आहेत. संस्कृत भाषेचें प्राचीनत्व व विशेषेकरून प्रकृति, प्रत्यय वगैरे मूळ शब्दांमसून किंवा धातूगमून भिन्न करून त्यांच्यापासून साधित शब्द कसे बनवावे याबद्दल भाषेतील सर्व शब्दांस लागू पडणारे व्यापक नियम व अस्वाद यांचा पाणिनीच्या अपूर्व ग्रंथांत जो समावेश केलेला आहे त्यानें तर पाश्चात्य भाषा-विद्वानांच्या उद्योगास एक प्रकारचें नवें वळण लागलें आणि गेल्या ३०।४० वर्षांत निरनिराळ्या भाषांचें तुळनादर्शक भाषाशास्त्र म्हणून जर्मन पंडितांनीं एक नवीनच शास्त्र निर्माण केलें आहे. हें शास्त्र पूर्णतः आणण्यास बॉप वगैरे पंडितांनीं पुष्कळ परिश्रम केले आहेत ही गोष्ट खरी आहे; पण पाणिनीचा ग्रंथ याचें मूळ आहे हें विसरतां कामा नये. भाषाशास्त्रावर प्राच्य ग्रंथसमूहाचा व प्राच्य भाषांच्या अभ्यासाचा हा परिणाम झाला. प्राच्य भाषांच्या अध्ययनाचा दुसरा परिणाम धर्मविषयक होय. बर्नाफ, बॉप, कोलरिज, जोन्स वगैरे प्राच्य भाषाभिज्ञ पाश्चात्य विद्वान् निपजण्यापूर्वी युरोपांतील लोकांस आशिया खंडांतील पॅलेस्टाईन प्रांतांत निघालेला एकच काय तो धर्म माहीत होता. मुसलमानी धर्मग्रंथांची ओळख त्यांस झालेली होती खरी, पण मुसलमानी धर्मही बायबलांतूनच निघाला असल्यामुळे ख्रिस्तीधर्माहून भिन्न तत्त्वांच्या धर्मकल्पना, धर्मविचार, धर्मतत्त्वे किंवा धर्मग्रंथ त्यांच्या अवलोकनांत येत नसत. रोमन आणि ग्रीकलोक यांचे पूर्वीचे धर्म किंवा इजिप्तमधील पूर्वीच्या लोकांचा धर्म यांचीच काय ती ख्रिस्ती धर्माशीं तुलना होत असे व कित्येक विद्वानांनीं तर ख्रिस्तधर्माचीच तत्त्वे रोमन लोकांच्या जुन्या धर्मांत आहेत असें प्रतिपादन केलेलें होतें. पाश्चात्य पंडितांच्या विचाराचा हा ओघ वेद, ब्रह्मवेदा-वेस्ता, बौद्धधर्माचीं धर्मसूत्रे किंवा लिपिटिका यांच्या अध्ययनानें पालटला आणि त्या योगानें त्यांच्या विचारसरणींतही पुष्कळ फेर पडून अखेरीस निरनिराळ्या धर्मांचें तुलनादर्शक नवीन शास्त्र निघालें. त्याचप्रमाणें रोमन आणि ग्रीक लोकांच्या जुन्या धर्मांतून देवतांच्या वगैरे ज्या कथा आहेत त्यांची आणि ऋग्वेदा-तील कथांची, व ग्रीक, रोमन, संस्कृत वगैरे भाषांची तुलना करण्यांत आली. तेव्हां देवता-विषयक या सर्व कथांचें बीज प्राच्य ग्रंथांत आहे व युरोपांतील नव्याजुन्या भाषा व जुन्या धर्मांतील कथा यांचें सादृश्य मनांत आणलें असतां

युरोप आणि आशिया या दोन खंडांत सुधारलेले म्हणून जे लोक आहेत किंवा होते ते सर्व मूळ एका मानवी शाखेचे व एक भाषा बोलणारे असावे असा विचार जागृत होऊन तो उत्तरोत्तर दृढावत गेला, आणि अखेरीस आर्यधर्माची व आर्यभाषेची मूलतत्वे प्राच्य ग्रंथांत आणि प्राच्य भाषांत आहेत ही गोष्ट सर्व मान्य झाली. किंबहुना आर्यलोकांचा प्राचीन धर्म, रीतिभाति, आचारविचार किंवा कल्पना यांचे प्राच्य भाषांतील ग्रंथ हें एक भांडारच आहे, व युरोप आणि आशिया खंडांत ज्या आर्य शाखेच्या लोकांनी आपलें वर्चस्व स्थापित केलें होतें किंवा आहे ते मूळचे एके ठिकाणी राहणारे होते ही कल्पना प्राच्य भाषेच्या अभ्यासानेंच उदयास येऊन दृढ झाली आहे. प्रो. मॅक्सम्यूलर यांच्या उद्योगाचें विद्वत्तेचें आणि ग्रंथांचें खरें महत्त्व लक्षांत येण्यास वर सांगितलेली हकीकत पूर्णपणें ध्यानांत ठेविली पाहिजे. प्रो. मॅक्सम्यूलर यांचा जन्म सन १८२३ सालीं झाला व आपल्या वयाच्या २२ व्या वर्षीं म्हणजे सन १८४५ सालीं ते बर्नाफनामक प्रसिद्ध व बुद्धिमान् गुरुंची व्याख्यानं ऐकण्यास पॅरीसमध्ये गेले. एखाद्या ठिकाणीं एखादा प्रसिद्ध विद्वान् गुरू असल्यास बुद्धिवान् विद्यार्थ्यांची तिकडे कशी ओढ लागते याचा परिचय दुर्दैवानें अलिकडे आपणास मिळत नाहीसा झाला आहे. पण युरोपांतील युनिव्हर्सिटींतून अशीं उदाहरणें पुष्कळ पाहण्यांत येतात. प्राच्य भाषा व प्राच्य ग्रंथ यांचा त्या वेळीं नुकतांच युरोपांत प्रवेश होत होता. अर्थात् तेव्हांपासून १९ व्या शतकाच्या अखेपर्यंत प्राच्य भाषेच्या व प्राच्य धर्माच्या ज्ञानाचा युरोपांत जो प्रसार झाला, जी महती वाढली ती सर्व प्रो. मॅक्सम्यूलर यांच्या डोळ्यादेखत वाढली, इतकेंच नव्हे तर ती वाढविण्याच्या कामीं ज्यांनीं अश्रांत मेहनत घेतली त्यांपैकीं प्रो. मॅक्सम्यूलर हे एक प्रमुख विद्वान् होते एवढें म्हटलें म्हणजे यांच्या उद्योगाचें आणि विद्याव्यासंगाचें खरें स्वरूप वाचकांच्या नजरेस येईल. मॅक्सम्यूलरसाहेबांनीं युरोपांतील विद्यापीठांतल्या विद्वानांच्या विचारसरणींत झालेला हा फरक आपल्या डोळ्यांनीं पाहिलेला आहे, किंबहुना त्यांच्या हयातींत तो झालेला आहे, आणि या विचारक्रांतीचा इतिहास जेव्हां लिहिण्यांत येईल, तेव्हां त्याचबरोबर प्रो. मॅक्सम्यूलर यांचें नांवही नेहमीं जोडलेलें राहील यांत शंका नाहीं.

परंतु प्रो. मॅक्सम्यूलरसाहेबांची आज जी सर्वत्र प्रसिद्धि झाली आहे व त्यांच्याबद्दल पृथ्वींतील सर्व देशांतील विद्यापीठांतून जी पूज्यबुद्धि आहे तिचें वर सांगितलेल्या हकीकतीपेक्षाही दुसरे एक कारण आहे. प्राच्य भाषा, प्राच्य ग्रंथ, प्राच्य धर्मतत्वे, प्राच्य विचार यांची जी लाट युरोपांत उसळली, व त्यामुळें जी

विचारक्रांति झाली तिचें शोधकबुद्धीनें व मार्मिकपणानें परीक्षण करणारे विद्वान् जर्मनी, फ्रान्स वगैरे देशांतून पुष्कळ झाले व अद्यापही ह्यात आहेत. रॉथ, बोथलिंग, बॉप, बॅर्नाफ्, डार्मेस्टेटर, वेबर, बुल्हर व अगदीं अलिकडील लडविग, ग्रासमन, व्हिटने वगैरे विद्वानांची परंपरा जर्मनी व फ्रान्स या देशांमध्ये बरीच झालेली आहे व त्यांनीं प्राच्य भाषा, प्राच्य धर्म, सर्व धर्मांची व भाषांची तुलना वगैरे विषयांवर अनेक ग्रंथ लिहून ठेविलेले आहेत; इतके कीं प्राच्य भाषांचा किंवा धर्मग्रंथांचा इतउत्तर जर कोणास सूक्ष्म व नव्या पद्धतीनें अभ्यास करावयाचा असेल तर या पाश्चात्य विद्वानांचे ग्रंथ वाचल्याखेरीज त्याच्या अध्ययनाची परिपूर्ति कधीही व्हावयाची नाही. पण हे ग्रंथ प्रायः जर्मन आणि फ्रेंच या भाषेतच असल्यामुळे पृथ्वीतील नाना देशांतून त्यांचा जितका प्रसार किंवा प्रसिद्धि व्हावयास पाहिजे तितकी झालेली नाही. मॅक्सम्यूलर यांनीं आपल्या ग्रंथांतून घातलेले विचार सर्वच त्यांचे आहेत असें नाही. जर्मन व फ्रेंच पंडितांच्या विचारसरणीचेच प्रायः त्यांनीं अवलंबन केलेलें असून सदर पंडितांचेच विचार आपल्या मोहक व गोड भाषेत त्यांनीं व्यक्त करून दाखविले आहेत. पण मॅक्सम्यूलर-साहेबांची विशेष प्रसिद्धि होण्यास मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे ते इंग्लंडांत येऊन राहिले व इंग्रजी भाषेचा पुरा अभ्यास करून तद्द्वारा त्यांनीं आपले विचार जगापुढें मांडले हें होय. इंग्रजांचें राज्य व इंग्रजी भाषा हल्लीं जगावर चोहोंकडे पसरलेली आहे. करितां जर्मन किंवा फ्रेंच भाषेत लिहिलेल्या ग्रंथांपेक्षां इंग्रजी भाषेत लिहिलेल्या ग्रंथांचा स्वभावतःच अधिक प्रसार होतो व कोणतीही नवी गोष्ट किंवा तत्त्व या भाषेच्या द्वारे जगांत अधिक प्रसिद्धीस येतें; त्यांतूनही प्रो. मॅक्सम्यूलरसारखा मोहक आणि गोड भाषा लिहिणारा जर्मन कवीचाच मुलगा लेखक मिळाल्यावर मग तर विचारावयासच नको. बॅर्नाफ्, बॉप वगैरे फ्रेंच किंवा जर्मन महापंडितांच्या नवीन विचारांचीं सणगें त्यावर इंग्रजी 'पॉलिश' चढवून मॅक्सम्यूलरसाहेबांनीं जगापुढें जेव्हां पहिल्यानें विक्रीस मांडलीं तेव्हां या वस्त्रांच्या सौंदर्यानें ग्राहकांचे डोळे दिपून जाऊन भाषासौदागरांत प्रो. मॅक्सम्यूलर यांस त्यांनीं अग्रस्थान दिलें यांत कांहीं आश्चर्य नाही. विचारांची अपूर्वता, भाषेचें सौंदर्य, मार्मिक आणि सप्रमाण नवीन शोध आणि इंग्रजी भाषेचा सार्वत्रिक असलेला प्रचार या गोष्टी एकत्र झाल्यावर कोणती विचारक्रांति व्हावयाची नाही ! जर्मन किंवा फ्रेंच पंडितांनीं प्राच्य भाषा, प्राच्य ग्रंथ आणि प्राच्य विचार यांस तावून सुलाखून व पूर्ण कसोटीस लावून तयार केल्यावर त्या विचारांची योग्यता व महत्त्व सोप्या, मोहक आणि सर्वत्र प्रचलित असलेल्या भाषेत लोकां-

पुढें मांडण्याचें काम भट्ट मोक्षमूलर यांनीं सतत पंचावन्न वर्षे केलेलें आहे, व त्यांनीं ही जी मोठी कामगिरी बजाविली आहे त्याबद्दल प्राच्य देशांतील लोकांनीं त्यांचे किती ऋणी असले पाहिजे याची कल्पना त्यांचे ग्रंथ वाचल्याखेरीज कोणासही यावयाची नाही. संस्कृतांत हे प्रविण होते हें तर सांगावयास नकोच, पण त्याखेरीज, झेंद, पेहलवी, पार्शी, पाली किंबहुना जगांतील बहुतेक प्रमुख भाषा यांचा त्यांनीं थोडाबहुत अभ्यास केलेला होता व आपल्या आयुष्याची ५०।६० वर्षे सतत या अभ्यासांत घालविली होती. विद्यादेवीची इतक्या एकनिष्ठपणाने सेवा करणारे पंडित आमच्या देशांत प्राचीनकालीं पुष्कळ होत असत व सायणाचार्यासारखे तेराव्या शतकापर्यंत झालेले आहेत. पण मध्यंतरी ही परंपरा जी कमी झाली ती अद्यापही पूर्ववत जिवंत झाली नाही ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे. जर्मनीत जन्मून, पारिस येथें अभ्यास करून, व इंग्लंडांत राहून आपल्या अपूर्व बुद्धिवैभवाने, उद्योगाने, शोधाने आणि ग्रथलेखनाने सर्व जगास चकित करण्याची प्रो. मॅक्सम्यूलर यांस जी सवलत मिळाली ती दुसऱ्या कोणा विद्वानास मिळाली नसती असें नाही. पण यांच्यासारखा विद्याभिरुचि असणारा व एकनिष्ठपणाने विद्याव्यासंग करणारा आमच्यामध्ये इल्लींच्या काळांत तरी कोणी नजरेस येत नाही ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे. हिंदुस्थानांतील आधुनिक विद्वानांनीं प्रो. मॅक्सम्यूलरांच्या चरित्रापासून जर काहीं बोध घ्यावयाचा असेल तर हाच होय. राजकीय बाबतींत आम्हांस आमच्या अंगीं कितीही गुण असले तरी पुढाकार घेण्यास या राज्यांत संधि सांपडणें कठिण आहे; पण सर रिचर्ड-टेंपल यांनीं सांगितल्याप्रमाणें विद्याव्यासंग, तत्त्वज्ञान, धर्मविचार किंवा शास्त्रीय शोध या बाबतींत आमच्या बुद्धीचा बराच उपयोग आम्हांस अद्याप करून घेतां येण्यासारखा आहे, व तेवढा जी आमच्या विद्वानांनीं करून घेतला तरी त्यापासून देशाचें पुष्कळ कल्याण झाल्याखेरीज राहावयाचें नाही.

असो; प्रो. मॅक्सम्यूलर यांची सर्वत्र प्रसिद्धि होण्यास वर जीं कारणे दिली आहेत, त्याखेरीज त्यांचा सात्त्विक स्वभाव आणि विचारौदार्य हेंही एक आणखी कारण होय. नाना देश, नाना भाषा, नाना धर्म यांच्या इतिहासाचें सतत परिशीलन केल्यामुळे मॅक्सम्यूलरसाहेबांच्या स्वभावतः उदात्त बुद्धीचें 'वसुधैव कुटुंबकम्' या सिद्धान्तांत पर्यवसान झालेले होतें. परधर्माची महती किंवा परभाषेचे सौंदर्य पूर्णपणें समजल्यानें स्वधर्मावरील किंवा स्वभाषेवरील श्रद्धा कमी होते असें नाही, हें प्रो. मॅक्सम्यूलर यांच्या चरित्रावरून विशेष शिकण्यासारखें आहे. प्रो. मॅक्सम्यूलर हे शेवटपर्यंत ख्रिस्तीच होते. पण त्यांचा ख्रिस्तीधर्म अथवा विचार मिशनरी डबक्यांतील विचाराप्रमाणें स्थिति झालेला नसून नाना भाषा व धर्म यांच्या परिशीलनाचा जो काहीं त्यांच्यावर योग्य परिणाम व्हावयास पाहिजे होता तो झालेला होता. हे त्यांचे धर्मविचार विलायतेतील कोत्या धर्मसमजुतीच्या मिशनरी लोकांस अप्रिय झालेले असून एकदां त्यांनीं ऑक्सफोर्ड

विद्यालयांतील संस्कृत प्रोफेसरची जागाही मॅक्सम्यूलरसाहेबांस मिळू दिली नाही ! पण दीर्घोद्योग व सत्यनिष्ठा यांचा अखेरीस जय होऊन मॅक्सम्यूलरसाहेबांचे विचारच सर्वमान्य ठरले. असो, सांगावयाची गोष्ट एवढीच की, 'वसुधैव कुटुंबकम्' या न्यायाने पृथ्वीवरील सर्व देशांतील लोकांबद्दल, त्यांच्या धर्म-विचाराबद्दल अथवा आचाराबद्दल समताबुद्धि कायम ठेवून त्यांचे कल्याण व्हावे अगर त्यांनीं ऊर्जित दशेस यावे अशी मनापासून इच्छा बाळगून त्याकरितां आपल्या हातून होईल तेवढा उद्योग करणें हें खरें सत्वशील विद्वानांचे लक्षण होय व तें लक्षण प्रो. मॅक्सम्यूलर यांच्या अंगां पूर्णपणें आढळून येत असल्यामुळे पत्रव्यवहारानें, समक्ष भेटीनें किंवा त्यांच्या ग्रंथांच्या परिशीलनानें त्यांच्याशीं ज्यांचा प्रत्यक्ष किंवा परोक्ष संबंध झालेला होता त्या लोकांची मग ते कोणत्याही धर्माचे असोत त्यांच्याबद्दल पूज्यबुद्धि झालेली होती. 'शुनि चैव श्रमाके च पंडिताः समदर्शिनः' असें जे भगवद्गीतेतील वाक्य आहे तें बऱ्याच अंशीं मॅक्सम्यूलर साहेबांस लागू पडत होतें, याची त्यांच्या ग्रंथांतून, विचारसरणीतून व किरकोळ लेखांतूनही जागोजाग प्रतीति येते. जगांतील निरनिराळ्या धर्मांचीं पुस्तके इंग्रजीत भाषांतर होऊन 'सेक्रेड बुक्स ऑफ धी ईस्ट' या नांवाची जी एक ग्रंथमाला प्रसिद्ध झाली आहे, तिचे पुरस्कृतत्व मॅक्सम्यूलरसाहेबांनींच घेतलें होतें व याखेरीज याच विषयावर त्यांनीं ग्रंथ लिहिलेले आहेत. त्या सर्वांवरून त्यांची विद्वत्ता, समताबुद्धि व विचारौदार्य चांगल्या रीतीनें व्यक्त होतात.

परंतु आमच्या हिंदुस्तान देशाच्या दृष्टीनें विचार करतां संस्कृत भाषा, संस्कृत धर्मग्रंथ वगैरे विषयांसंबंधानें पाश्चात्य देशांतून पूज्यबुद्धि उत्पन्न करून आर्य-लोकांचे प्राचीन ग्रंथ, धर्मविचार किंवा बुद्धिवैभव यांस युरोपांतील राष्ट्रांत आपल्या ग्रंथलेखनानें यानीं जें अग्रस्थान मिळवून दिलें आहे, त्याबद्दल आम्हीं त्यांचे उपकार मानावे तितके थोडेच आहेत. वेद किंवा इतर संस्कृत धर्मग्रंथ यांच्या सतत अभ्यासानें हे अंतःकरणानें व विचरानें हिंदूच बनून गेले होते; व ताःख्यांत असतां हिंदुस्थानांत जाऊन गंगेच्या पवित्र उदकात मी एकदां केव्हां स्नान करीन असें यांस झालेले होतें. पण दैवगति अशी कांहीं विचित्र आहे की, हा त्यांचा हेतु आमरणांत त्यास कांहींना कांहीं तरी कारणानें तडीस नेतां आला नाही. शांकर अद्वैतसिद्धान्ताचे मर्म कळून त्यांचें मंडण करणारे जर्मन प्रोफेसर ड्यूसन जेव्हां इकडे आले होते तेव्हां ते पूर्वजन्मी गी हिंदू होतो असें म्हणत असत. प्रो. मॅक्सम्यूलर यांची हिंदुस्थानबद्दलची कळकळ मनात आणतां तेही पूर्वजन्मी हिंदूच होते कीं काय असा विचार सहज मनांत येतो. प्रो. मॅक्सम्यूलर साहेब हे हिंदुस्थानांत आले नाहीत ही एक चांगलीच गोष्ट झाली; कारण ते इकडे आले असते तर इल्लींची हिंदुस्थानची स्थिति पाहून प्राचीन ग्रंथाध्ययनानें हिंदू लोकांबद्दल जो त्यांचा अनुकूल ग्रह झालेला होता तो फिरला असतां असें मुंबईच्या टाईम्सकाराचें म्हणणें आहे. पण हें म्हणणें अगदीं चुकीचें आहे. हिंदु-

स्थानावर किंवा हिंदुलोकांवर राज्य करण्याकरितां किंवा येथें पैसे मिळविण्याकरितां आलेल्या अंमलदारांस किंवा व्यापाऱ्यांस हिंदूंची हल्लींची स्थिति पाहून त्यांच्याबद्दल कळकळ न बाळगण्यास ही एक नवीन सवय होते किंवा होईल हें खरें आहे; कारण उदार बुद्धीचा यांच्या हृदयांत बहुतेक नष्टांशच झालेला असतो. पण जुन्या संस्कृत ग्रंथांच्या अध्ययनानें या देशांतील लोकांच्या बुद्धिमत्तेचें खरें स्वरूप ज्यानें ओळखलें आहे, त्यास आज सतत हजार अकराशें वर्षे परराज्या-खालीं राहिल्यानें ज्यांच्या अंगच्या शौर्यादि गुणांचा थोडाबहुत न्हास झालेला आहे त्यांची सद्यःस्थिति पाहून कीवच येईल यांत शंका नाही. सारांश, प्रो. मॅक्सम्यूलर हिंदुस्थानांत आले असते तर हल्लींच्या निकृष्ट स्थितीबद्दल सर्व दोष आमच्या माथीं न मारतां त्यांनीं तो बऱ्याच दिवस चालत आलेल्या आमच्या परवशतेचें फल आहे असें मत दिलें असतें, असें म्हणण्यास त्यांच्या ग्रंथाचा पूर्ण आधार आहे. जगांतील राजकीय घडामोडी कशा चालल्या आहेत हें त्यास अवगत नव्हतें असें नाही, तसेंच मनुष्याचा स्वभाव व धर्म यांचेही त्यांस पूर्ण ज्ञान होतें. तेव्हां हल्लींची हिंदु लोकांची स्थिति निकृष्ट असल्यास प्राचीन ग्रंथा-ध्यायनानें हिंदुलोकांबद्दल उत्पन्न झालेली त्यांची आस्था व कळकळ गेली असती असें म्हणणें अगदीं असमंजस होय. सारांश, त्यांच्या अंतःकरणाचा ओढा जात्याच हिंदु लोकांकडे होता. तशाच प्रकारची हिंदु लोकांबद्दल आस्था व कळकळ येथें राज्य करण्याकरितां येणाऱ्या लोकांनीं ठेविली पाहिजे असें सिव्हिल सर्व्हिसच्या विद्यार्थ्यांस त्यांनीं जीं व्याख्यानं दिलीं त्यांत स्पष्ट म्हटलेलें आहे. हिंदुस्थानाबद्दलची त्यांची कळकळ खऱ्या निष्काम बुद्धीची होती आणि असला सहजस्नेह 'मनो हि जन्मांतर संगतिश्च' किंवा 'व्यतिषजति पदार्थान्त्रान्तरः कोऽपि हेतुः' या न्यायानेंच उत्पन्न होत असतो. त्यांची कळकळ आणि येथें आमच्यावर राज्य करण्याकरितां येणाऱ्या व आमच्या पैशानें श्रीमंत होऊन पुन्हा स्वदेशी जाऊन आम्हांस हलके समजणाऱ्या किंवा शिव्या देणाऱ्या लोकांची बेगडी कळकळ यांच्यामध्ये पुष्कळ अंतर आहे. एक खरें बावन्नकशी सोनें होय, आणि दुसरी नुसती पितळ होय; व यांपैकीं पहिल्यास दुसऱ्याचे मापानें मोजण्याचा किंवा पारखण्याचा प्रयत्न करणें वेडेपणाचें लक्षण होय. असो. हिंदुस्थान देशासंबंधानें खरी निष्काम कळकळ बाळगणारा व ज्या आर्यावर्ताच्या प्राचीन विद्वानांच्या ग्रंथांचें अध्ययन करण्यांत आपलें अयुष्य सुखानें गेलें त्यांतील हल्लींच्या पिढीचें मनापासून कल्याण व्हावें असें इच्छिणारा एक विद्वान व आजन्म विद्या-व्यासंगी गृहस्थ जगांतून नाहीसा झाला याबद्दल सर्व हिंदुस्थानवासीयांस वाईट

घाटल्यास त्यांत कांहीं नवल नाही. केसरीकारास तर हा न्याय विशेषे करून लागू पडतो हें येथें सांगितलें पाहिजे असें नाही.

अशा तऱ्हेच्या समदृष्टीच्या विद्वानास सर्व देशांतील राजांनीं, राजपुरुषांनीं आणि विद्यापीठांनीं सन्मान देण्यास नेहमीं उत्सुक असावे हें साहजिकच आहे. 'विद्वान् सर्वत्र पूज्यते' असें आम्हीं वर म्हटलेंच आहे व त्याप्रमाणें ग्रीस, रोम, टर्की, फ्रान्स, जर्मनी, अमेरिका, स्वीडन, इंग्लंड वगैरे सर्व राष्ट्रांतील लोकांनीं मॅक्सम्यूलरसाहेबांची विद्वत्ता, बुद्धिमत्ता व जबर विद्याव्यासंग आणि सात्त्विक स्वभाव ओळखून त्यांस डॉक्टर, नाईट, प्रिन्सी कौन्सिलर इ. अनेक सन्मानाच्या पदव्या दिल्या होत्या व निरनिराळ्या देशांत विद्यावृद्धयर्थ किंवा शास्त्रीय शोध करण्याकरितां ज्या मंडळ्या निघाल्या आहेत त्या सर्वांनीं आपलें सदस्यपद यांस प्रेमानें अर्पण केलें होतें. तथापि हा सर्व मान विद्यामूलकच असल्यानें प्रौ. मॅक्सम्यूलर या विद्यामूलक उपपदानेंच त्यांचें आम्हीं वर्णन केलें आहे. या सर्व मानांस ते पात्र होते हें त्यांच्या अचरणावरून व लेखावरून आज सर्वत्र जाहिर झालेलें आहे, त्याबद्दल सविस्तर माहिती देत बसल्यास पुष्कळ विस्तार होईल. सबब त्यांच्या सत्कर्माप्रमाणें त्यांस सद्गति मिळो व अशीं विद्वद्रत्नें पुष्कळ निपजोत अशी ईश्वराची प्रार्थना करून आम्ही हा लेख संपवितों.

लो. टिळकांचे केसरींतील संकीर्ण लेख.

भाग ४ था.

नांवांची सूचि.

श्रीकृष्ण ३२४, ३२५, ३२६, ३६७,
४४७, ४४८, ४५५, ४५७, ४५८,
४५९, ४७०, ४७१, ५०७,
५१८, ५१९.

श्रीहर्ष ४७३, ४७४, ४७५, ४७६,
४७७, ४७८, ४७९, ४८०,
श्रीउर्वी दत्त. (गढवालचे पंडित)
४७८.

अ

अमेरिका ७४, १९०, २०६, २०९,
२२९.

अॅनिव्हर्सट १८९, ३५५, ३६८,
३७२, ३७३, ३७५, ३८२, ३८४,
३८५, ३८६, ३८८, ४३५.

अकबर २१५.

अक्कलकोट स्वामीमहाराज ३२९.

अॅडिसन ४१७.

अलेक्झांडर ४४१, ४४२, ४५४,
४६७.

अय्यर (मद्रासचे जोतिर्विद) ४५६,
४६०, ४६७, ४६८.

अगम्य गुरु (महात्मा) ४८३, ४८५,
४८७.

अळतेकर ५३१.

प्रो. अबदुल करीमखा ५४९.

आ

आयर्लंड ९.

आडाम ५०.

कै. डॉक्टर आनंदीबाई ८०.

आपटे राम दीक्षित ९७.

आपटे हरी नारायण ९८.

आपटे महादेवराव १६८.

आठल्ये (डॉ.) १७२,

आगरकर गोपाळ गणेश २३९, ५३१,

५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६,

५६५, ५६६, ५६७, ५६८,

५६९, ५७०.

आर्यभट्ट २६९, ४२२, ४६२, ४६३.

आपटे श्रीधरपंत ३४०.

आगाखान (नामदार) ३७५.

आलकॉट (कर्नल) ३८६.

ऑरिस्टॉटल ४४३.

आर्नोल्ड ४४३, ४४४, ४४५, ४४६.

आपटे गोविंद सदाशिव ५४९.

आपटे ग्धुनाथ नारायण ५४९.

इ

इव्ह ५०.

इंडियापत्र ८८.

इटसिंग ४७७.

ऋ

ऋग्वेद १२, २५२, ४७२.

ए

एडिसन १९२.

एकनाथ १९९, ३१६, ३७९, ४९३,
४९५.

एलफिन्स्टन २२४.

एडवर्ड बादशहा ४३५.

क

कणाद १९२, ३५९.

कपिल २४६, २४७, २४८, ३५९.

कल्लुक ४६, ४८, ५२, ५६.

कऱ्हाडकर महामहोपाध्याय गोपाळाचार्य
२५६.

कर्शन ३३४, ४२७.

कंडीसाहेब (कोशकार) ३४९, ३५०,
४०४, ४०५.

कलहण ४६१.

कृष्णमूर्ति (दिवाण बहादुर) ३७६, ३७८.

कॉलविहिन सर ऑकलंड ३२.

कानिटकर वासुदेव गोविंद ९८.

डॉ. काणे २०४.

कालिदास ३२१, ४१९, ४२५, ४३१,
४७८.

कॉनरेंड ४२४, ४२५.

काळे त्रियक गुरुनाथ ४५२.

काळे अंताजी दामोदर ५०९, ५१०,
५१२.

कामत (बाबासाहेब) ५४४.

कांट ५३५.

कीर्तिकर (डॉक्टर) ६६.

डॉ. कुंटे १६७, १६८, १९९, २०१,
२८५, २९०.

कुसुंदवाडकर श्रीमंत बापुसाहेब २७७,
२८०.

कुमारिल ४८०, ४९२.

केसरी ४४, ३९१.

केतकर व्यंकटश बापुजी २७०, २७९,
४२९, ५४९.

केळकर (प्रो.) वासुदेवराव ५६५, ५६९,
५७०.

कोलसकर ४१५.

कोलरिज ज्युनियस ४१७.

कोलंबस ५०३.

कोलरिज ५७५.

ख.

खरे वासुदेवशास्त्री २७७.

खरे दाजी आबाजी ५०९.

खासगीवाले काशिनाथ नीळकंठ ९७.

खानापूरकर विनायकशास्त्री २७१,
५४९.

ना. खारडें ५५१.

लाडिलकर ५६०.

ग.

ग्लेडस्टनसाहेब १५२, ३४६.

ग्रॅटडफ २५३.

गर्गाचार्य २६९, ४२१, ४६०, ४६१,
४६२, ४६३.

गज्जर (प्रोफेसर) ३५१.

गांधी वीरचंद २२९, २३१.

गायकवाडकर श्री. मल्हारराव २८५.

गायकवाडकर श्री. सयाजीराव ३१२,
३१३, ३१४, ३१६, ३३५, ३३६,
३५०.

गागाभट्ट ३१७, ३१८.

गाग्य ४५२.

ग्रासमन ५७६.

गिबन १७९.

गिता १४१, १४२, २४२, २४३,
२४४, २४५, २४६, २४८, २४९,
२५१, ३२३, ३२४, ३२६, ३५७,
३६०, ३६६, ४३३, ५१५, ५१६,
५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२३,
५२४, ५२५, ५२६.

ग्रोट ३०.

गोखले ना. गोराळराव १९८, २००,
५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५४२.

गोळे महादेव शिवराम २०५, २०६,
२०७, २०८, २१०, २११, २१३,
२११, २१८, २१९, २२०, २२१,
२२२, २२३, २२४, २२९, २३०,
२३४, २३५, २३६, २३७, २३८.

गोरा कुंभार ३१६.

गोडबोले हरी गणेश ३५५.

[७३]

गोडबोले ३९४, ३९५, ४०३, ४०७.

गौतम ४५९.

गौहरजान ५१३.

च.

चंदावरकर (न्यायमूर्ति) ३६८, ३६९,
३७०, ३७४, ५१३, ५१४, ५३२

चंद्रगुप्त ४४१, ४५४, ४५५, ४५६,
४५७, ४६७, ४७५.

चार्वाक ३६२, ३६५.

चिपळूणकर विनायक लिंक्क ९९.

चिपळूणकर विष्णुशास्त्री १६७, २५२,
२७५, २८८, २९१, २९४, २९५,
२९६, २९७, २९८, २९९, ३००,
३०१, ३०२, ३०३, ४१७, ४७४,
४७९, ५८०, ५३४, ५६९, ५७०.

चित्रगुप्त २५८, २६१.

चितणीस महाराराव रामराव २५८,
२५९, २६४, २६७.

चितामणी धुनाथाचार्य २६९, २७०,
२७१.

चिपळूणकर कृष्णशास्त्री २८१, २९०,
२९१.

चिपळूणकर सितारामपंत २८५.

चीन ३०.

चोखामेळा ३१६.

छ.

छत्रे केरुना २६८, २६९, २७०,
२८०, २९०, ४२६, ४२७, ५४७.

छत्रे निळकंठ विनायक ५४९.

ज.

जनमेजय ४३४, ४५०, ४५१, ४५२,
४५४, ४६०.

जगन्नाथ शंकरशेट १६६.

जगन्नाथ पंडित ३७९.

जावाल १३९.

जार्जिन १९३, १९४.

जॉनसन ३००, ३४९, ४१७.

जाम्भेकर बाळशास्त्री ४०४, ४०५, ४१७.

जिजीभाई सरजेमशेटजी १७.

जिवबादादा बक्षी ३६.

जिनसिवाले (प्रो.) ९५, ११८, ३४०,
३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५,
३४६.

जिजाबाई २५८, २६७.

ज्युलियस सीसर २७८, ४२७.

जैमिनी ४३७, ४३८.

जोगळेकर नागायण भिमाजी ९७.

जोशी रामचंद्र भिकाजी ९८, ९९.

जोशी वासुदेव गणेश ९८, ९९.

जोशी महादेव दिनकर ९८.

जोशी गोपाळ विनायक ९९.

जोशी १६५.

झ.

झांशीची राणी १७८, १८०, १८१,
१८२.

ट

टार्न्स ऑफ इंडिया १९८.

टागोर रविद्रनथ ४१८.

टिळक बाळ गंगाधर ९९, १००, १०१,
१०३, १०४, २३८, २८८,
२९४, ३२३, ३४२, ५१५,
५३५, ५४३, ५४६, ५४९,
५५०, ५६४.

टिंडालसाहेब १५५, ३५२, ३५९.

टिल्लू १६५, १७२.

टेंभे अनंत दामोदर ९८.

टेंपल सर रिचर्ड २८६.

टोपे तात्या १७९.

ड

डफरिन (लॉर्ड) १२.
डलहौसी १७९, १८२.
डार्विन २४८, ३५९, ३६३.
डायॉसन खायसोस्तोम ४४२
डार्मेस्टेटर ५७६.
डीन ४१७.
ड्यूक ऑफ आर्गाईल २५५.
ड्यूसन (प्रोफेसर) ३८६.

त

तलवळकर (डॉक्टर) ३४३.
तानाजी २०१.
तुळशीदास ५०४.
तुकारामबुवा १४, १७, ८७, १८५,
१९९, २४३, २९८, ३००, ३१६,
३७९, ४९३, ४९६, ५००, ५३६.
तेलंग काशिनाथ त्रिविक ३२, ३३, ३५,
३९, ४५, ६७, १४९, १६७, १९९,
५३८.

द

दस्तूर १६८.
दरभगात्रे महाराज २७७, २७८, २८०.
दादाभाई १५४, २२४, २२५, २८३.
५३८.
दामोदरराव १८१.
दामोळकर २३८, २४१, ३०४,
३५७.
दादोबा (व्याकरणकार) ३९८.
दिवाणबहादुर ग्युनाराव १०६.
दिक्षित शंकर बाळकृष्ण २६२, २६८,
३६९, २७२, ४२५, ४६४,
४६८.
देवधर सितागम गणेश ९८, ९९.
देशमुख मोरेश्वर गोपाळ १४६, २०१,

२०२, २०४, ३४४, ३५१,
५११.

देशमुख गोपाळ हरी २९०, ४१७.
देव चिंचवडकर (मोरयागोसावी) ३१८.

ध

धनाजी २११.
धारप ५६९, ५७०.

न

नरवणे प्रभाकर गोविंद ९८.
नंदगीरकर गोपाळ ग्युनाथ ९९.
नानाफडणवीस १७, २११.
नागद ४९, ६०, ६४.
ना. बुईल्सन ९५.
नार्हक भाऊ मनसाराम ९७.
नातू बळवंतराव रामचंद्र ९८.
नामजोशी (रावसाहेब) १०३.
नायगमवाला १६८.
नानासाहेब (बंडवाले) १८३.
नामदेव ३७९.

नार्हक ५३१.

ना नार्हक ५४४.

नामजोशी माधवराव बल्लाळ ५७०,
५७१, ५७२, ५७३.

नार्हक विश्वनाथ बळवत ५४९.

निंबार्क ५१६.

निंशे ५५३.

नूतकर (रावबहादुर) २८५.

न्यूटन २४८.

नेटिव्ह प्रेस ३२.

नेपोलियन २६७.

प.

पटवर्धन परशुरामभाऊ ३६, २७७.

पटवर्धन विष्णु अनंत ९९.

पंडित विष्णुशास्त्री १०५.

पंडित शंकर पाडुरंग १६०.

पंडित बसंतराव १८१.
 परांजपे नरहर बाळकृष्ण ९७.
 प्रभुराव जीवनराम २०४.
 पंडितराव (बखरकार) २६०.
 पटवर्धन आबासाहेब २८०.
 पदे भिषग्वर्य शंकरशास्त्री ३८७.
 परांजपे पुरुषोत्तम रघुनाथ ३८९, ३९०,
 ३९१, ३९२, ३९३, ५३२, ५६०.
 पंडित हरी ४१७.
 पराशर ४२१.
 पटवर्धन रघुनाथशास्त्री ५४९.
 पटेल (नामदार) ५५१, ५५२, ५५३,
 ५५६, ५५७.
 पानसे नागायण सखाराम ९८.
 पारसनिस १८०, १८१, १८२.
 पास्चूर १९२.
 पाणिनी ३९७, ४००, ४१३, ४८६
 पारखी पांडुरंग गोविंदशास्त्री ४७३,
 ४७४, ४७५, ४७८, ४८०.
 पांगारकर ४९३.
 पारख नामदार गोकुळदास ५१३, ५१४.
 पिन्हे ४२.
 पील २२५.
 प्रीचर्ड २२५.
 पुलकेशी ३४.
 पुरंधरे रंगराव विनायक ९७.
 पुराणिक कृष्णशास्त्री २०४.
 पुराणोत्तम कवि २५९,
 प्रयूयार्क ४४२.
 पेशवे सदाशिवराव भाऊ २७६.
 पेशवे नारायणराव २७६.
 पेशवे थोरले माधवराव ३१५.
 प्रेस्कॉट ५०५
 पैल ४३७.
 पोपटराम प्रभुराव (वैद्य) २०४.

पोप ग्रेगरी २७९.
 पोलन (डॉक्टर) ४१५, ४१६, ४१७.
 पोतदार वामनराव ५६१, ५६३.

फ

फडणीस मोरोबादादा २२५.
 फडके नारायण लक्ष्मण २३८, २३९,
 २४०, २४१, ३०४, ३०६, ३०८.
 फॉरेस्ट (प्रोफेसर) २५९.
 फीमेल हायस्कूल ६९, ७०, ७१, ७२,
 ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१,
 ८२.
 फ्रेजर (डॉक्टर) २४१, २४६.

ब

बृहस्पती ४६.
 बर्वे महादेव वासुदेव ९७.
 बज्रौंजी १६८.
 बसू (नामदार) ५५१.
 ब्रह्मगुप्त २६९, २७९, ४२२.
 बटवुड (माजी कॉन्सिलर) ४१५, ४१६,
 ४१७, ४१८.
 बांकमचंद्र ४१८.
 बर्नाफ ५७५, ५७८.
 बाजीराव १७.
 (थोरले) बाजीराव ३४, ३६, २२१.
 बाळाजी बाजीराव ३६.
 बानर्जी १५४.
 बाळ १६५.
 बाजी देशपांडे २११.
 ब्राडला २३२.
 बाबू बिपिन पाल ५५१.
 बापुदेवशास्त्री २६९, २७०, २७१,
 २७८, ४२६, ४२८, ५४७.
 बाणभट्ट ४७३, ४७४, ४७७, ४७८,
 ४७९, ४८०.
 बापट शंकर दामोदर ५०९.

बोप ५७५, ५७६, ५७७.

बुल्हर ५७६.

बूथसाहेब १८९, २३२.

ब्लूमफील्ड ४१३.

बैथम ३२५.

बैथम जी. के. ४१५.

बोथलिंग ५७६.

भ.

भवभूति १७५, २७९.

भर्तृहरि ३०२, ३८९, ५३१.

भांडारकर (डॉक्टर) १४९, १५०,

१५२, १५३, १५४, १५५, १६१,

१६२, १६३, १६४, १६५, १६७,

१६९, १७०, १७६, १७७, १८५,

१८६, १८७, १८९, १९२, १९८,

१९९, ३८७, ३८९, ३९०, ५१४

भांडारकर बी. सी. १७२, ५७३, १७४.

भास्कराचार्य १९२, २६९, २७८, ४२२.

भालचंद्र (डॉक्टर) २०१, २०४.

भाजकर बापूसाहेब ३९९.

भागवत प्रो. शंकरराव ५५७.

भाऊदाजी (डॉक्टर) १४९, २८३.

भिडे आंधर दामोदर ५४९.

भूषण कवि २५८, २६०.

म.

मनु ४, १२, १३, १४, १६, ४३,

४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५३, ५४,

५८, ५९, ६०, ६१, ६४, ६५, ६६,

१२०, १३९, १४०, १४१, १४३,

४८८, ५५३.

मंडलीक (रावसाहेब) १२, ३९, १४९,

१९८, २१७, ५३८.

मलबारी शेट ३२, ४१, ६८, ८६, ८७,

८८, ८९, ९०, ९१, ९३, ९४, ९७,

१०६, १०८.

मराठे वामनशास्त्री ९७.

मंडनमिश्र १३८.

मध्वाचार्य ०४२, २४३.

महाजन भाऊ ४१७.

मैकडोनल्ड (प्रोफेसर) ४१२, ४१३,

४१४, ४३४.

मंत्री पांडुरंग गोपाळ ३५१.

महाजनी (रावबहादूर) ३५१.

महाभारत २१, ५०, ११६, २४२, ४३१,

४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६,

४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१,

४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६,

४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५३,

४५४, ४५८, ४५९, ४६१, ४६३,

४६४, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१,

४७२, ४७३, ५०६, ५०८, ५१७,

५२०, ५२७,

मैक्रिडल ४५४.

डॉ. मैकिन्नेन १९८.

माधवराव थोरले ३६.

मालकम २२४.

माँटेग्यू ५४१, ५४६.

मिल्ल २८, ३५, १४५, १९२, ३२५,

३५२, ३५८, ५३४, ५३५.

मिस सिव्हिले ८४.

मिरजकर १६५, १७२.

मिलटन ४४६.

मुघोऱकर १२१.

मुक्तेवर १५३.

मेधातिथि ५२.

मेकॉले ३५, १५१, १५६, १७९, २५३,

३००, ४१७.

मि. मेथा १५४, १९९, ५१३, ५३६,

५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१.

मेग्यास्थेनिस ४४१, ४४२, ४५४,

४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९,
४६०, ४६३, ४६४.

मोगेयंत १७, १९९.

मोक्षमुल्लर ४२, १२४, १२५, १२६,
१४५, ३२८, ३६५, ३८६, ४३४,
४७२, ५७३, ५७४, ५७६, ५७७,
५७८, ५७९, ५८०.

मोहक वामनगावजी ४४, ४५, ४६४.

मोलस्वर्थ ३९८.

य

यजुर्वेद १२, १६.

याज्ञवल्क्य ४, १२, ४६, ४९, ५२,
५५, ५६, ५९, ६४, ६५, ३१६,
४५३.

यास्काचार्य ४८६.

र

पं. रमाचारी १८९, ३७६, ३७५, ३७७,
३७८, ३८४.

रंगाचार्य (प्रोफेसर) ३६८, ३७०,
३७२, ३७३, ३७४, ३७९, ३८२,
४६०, ४६८.

रघुनाथाचार्य ४२६, ५४७.

रणजितसिंग ४३५.

रामशास्त्री ७, २११, ३१५.

रानड महादेव गोविंद ३८, ४३, ४४, ४५,
४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२,
५३, ५४. ५५, ५६, ५७, ५९, ६०,
६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ७०२,
१०३, १११, ११२, ११३, १६०,
१६१, १६२, १६४, १६५, १६७,
१६८, १६९, १७०, १७२, १७३,
१७४, १७६, १७७, १८३, १८४,
१८७, १८८, १८९, १९८, १९९,
२४१, २४४, २४६, २४८, २५१,
२७२, २७३, २७५, २७६, २७७,

२८१, २८२, २८३, २८४, २८५,
२८६, २८७, २९०, ३६८, ३७७,
३९०, ३९१, ४१५, ५१३, ५३३,
५३८.

रास्ते खंडेराव विश्वनाथ ९७.

राजवाडे कृष्णशास्त्री ९७.

राजवाडे वैजनाथ काशिनाथ ९८.

रानडे काशिनाथ बळवंत ९८.

राजाराममहाराज २५४.

रामदास १४३, १५३, १८५, २५०,
३०८, ४९२, ४९४.

लॉर्ड रॉबर्ट्स २२४, २२५

रामानुजाचार्य २४२, २४३, २४५,
५१६.

राजवाडे विश्वनाथ काशिनाथ २५७,
२५८, २५९, २६२, २६३.

राजा सर टी माधवराव ३३५.

रानडे एन्. बी. ३४७, ३४९, ३५०,
३५१, ३५२.

रामायण ४३१, ४३२, ४३३, ४३७,
४४२, ४४३, ४४४, ४४७, ४७१,
४७२, ५०२, ५०४, ५०५, ५०६,
५०८.

रॉथ ५७६.

लॉर्ड रिपन ९२.

ल

लंड लीग ९.

लगध ४२१.

लवाटे शंकर गणेश ५१०.

लडविग ५७६.

प्रो. ल्यासन ४३४.

लार्ड जॉर्ज ५६०.

लिवार्नर २२५.

लूथर २८५, ३७४.

लल गंगाधर वामन ९८.

लेले वामन विष्णु ९८.

लॉर्ड लेक २२४.

लेले विसाजी गधुनाथ ४६४, ४६७.

डॉ. लोहोकरे ५६०.

व

वडस्वर्थ ३२, ३४१.

वराहमियर २६९, २७८, ४२२

वल्लभ ५१६

वामनपंडित १४, १९९, ५१६

वांगीकर अण्णाजी गणेश ९८

वाडिया १६८

व्हायकाऊट हॉलिंग्स २५५

व्यास, ३५९, ४३३, ४६७, ४४५,

४४९.

वालमीक ४३१

विश्वामित्र १२, ४२१

विज्ञानेश्वर ४६, ५२, ५६, ६०, ६२.

विह्वटोरिया ९१, ४६७.

विश्यामागर ईश्वरचंद्र १०५

विश्वामसु ३२०

विह्वटेने ५७६

बुःलियम मोनियर ४२

वेस्टाप १२

वेडरबर्न ९७

वेल्ली २२४

वेलिंगटन २६७

वेलणकर वे. शा. सं. रघुनाथशास्त्री

५४९

वेधर ५७६

वैद्य चिंतामणराव विनायक १०४, १०५,

१०६, १०७, १०८, १०९, ११०,

१११, ११४, ११६, ११७, ११८,

११९, १२०, १२१, १२३, ४३२.

४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९,

४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४,

४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९,

४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४,

४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९,

४६०, ४६३, ४६४, ४६६, ४६८,

४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ५०४,

५०५, ५०६, ५०७, ५०८.

वंशांगायन ४३७, ४३८, ४४०.

वैद्य (हिंदु मिशनरी सोसायटी) ५५६

श

शंकराचार्य १०५, १०६, ११५, १२७,

१३९, १९२, २४२, २४३, २४५,

२५०, २५५, ३००, ३५९, ३७२,

४८०, ५१६, ५२०.

शहाजी २५८

शाहुमहाराज (थोरले) २५४

शाल्तीग्राम त्रिविक्रशास्त्री २९०

शिवाजीमहाराज १७, ३४, १९४, १९५,

२११, २१७, २५४, २५७, २५८,

२५९, २६०, २६१, २६३, २६६,

२६७, २७३, २७४, ३१७, ३१८,

३१९, ३२१, ४३३, ४९१, ४९३,

४९४, ४९५, ४९६.

शिंदे महादजी ३४, २११, २१२, २१८

शिवदिग्विजय १९४, १९५, १९६,

२५९, २६१, २६४, २६६.

शिंदे जयाजीरावमहाराज २२४

शिंदे जनकोजीराव २११

शिंदे श्री. माधवराव ५४९

शुक्राचार्य ४३७

श्रीति सुंदरेश्वर २६९, ४२६.

शौनक ४३८

स

संभाजीमहाराज १७, २५४

सवाई माधवराव ३६

सरंजामे नारायण बळवंत ९८

सखारापन्नापू २११

संत जी २११

प्रो. सहस्रबुद्धे ५६०

सभासद २५८, २६१, २६६.

मिनेस स्टैन्डर्ड ४८३, ४८४, ४८५.

साने १०३

साठे (रा. सा. साठे रिपोर्टर) १५८

स्वामी विवेकानंद २३०, २५०, ३२७,

३२८, ३२९, ३३०, ४८५

साने काशिनाथ नारायण २६०, ३९४,

३९५, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६

साठे शिवगम हरी २८५

साठे मोरशास्त्री २९०

स्वामी रामकृष्ण परमहंस ३२७, ३२९

सायणाचार्य ४८६

स्ट्राबो ४४२

ना. साठे ५८४

सामळदास (ना. लल्लुभाई) ५४४

स्विफ्ट ४१७

सिडनहॅम ५३९

स्विथ ४७४, ४७८.

स्टील ४१७

सीलीसाहेब १२३, ३२१.

भीधर १५३

सुधाकरशास्त्री (महामहोपाध्याय)

४२६

सुमंतु ४३७.

सोन्सर १४५, १९२, २३९, २४०,

३०४, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९,

३१०, ३११, ३१७, ३५८, ३५९,

३६०, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६,

३६७, ३६८, ५३४.

प्रि. सेलबी १९८, ३८९.

सौति ४३८, ४३९, ४४०, ४४६, ४४९.

ह

हर्षवर्धन ३४.

डॉ. हंटर १०९.

हॉरेमन (अकौंटेंट जनरल) ५३९.

हंसस्वरूपस्वामी ३१२, ३१४, ३१५.

हकले ३५२, ३५९.

लॉर्ड हारिस १४९.

हातवळणे ३९४, ३९५, ४०३, ४०६.

हॉल ४७९.

हुएनसग ११५, १२३, ४७४, ४७६,

४७९, ४८०.

हथूमसाहेब १४४, १५४, २३२.

होमर ४३९, ४४३.

क्ष

क्षीरसागर १६५.

ज्ञ

ज्ञानेश्वर ३१६, ३७९, ४९२, ४९५

४९५.

लो० टिळकांचे केसरीतील संकीर्ण लेख.

भाग ४ था.

महत्वाच्या विषयांची सूचि.

अ.

अधिकारमंडळांत नेटिवांचा प्रवेश २२६।२२७।२२९

अधिवेदन ५९।६०।६१।६४

आ.

आर्य धर्म १२४।१२५

आर्य वैद्यकाचे महत्त्व २०२।२०३

क

कपिल व न्यायमूर्ति २४६।२४७।२४८

ग.

ग्रामण्य १२७।१२८।१२९।१३०।१३१

गांतेचे तात्पर्य ३२४।३२५

ज.

जातीजातींतील विवाह २।३।४

जातिभेद ३१६।३२०

द.

दत्तकसंस्कार १२

दत्तकाची आवश्यकता १७।१८।२०।२७

द्रव्यसंचय २२।२३।२४

दत्तकाची प्राचीन परंपरा २९।३०।३१

देशाचार व देशस्त्रिज ४६।४७

देशी भाषेचा उत्कर्ष १५५।१५६।१५७।१५८।१५९

प.

प्रि. पसंजपे यांची धार्मिक मते ३९०।३९१।३९२

पेशवाईतील राज्यकारभार २७२।२७३।२७४

पेशवाई व सामाजिक सुधारणा २७५।२७६

ध.

वग्वरी-नव्या व जुन्या. १९५१. १९५२. १९५३. १९५४. १९५५.
 वडोद्यांतील समाजसुधारणा ३३६।३३७।३३८।३३९.
 बहिष्कार ६।९
 ब्राह्मण ब्राह्मणेतर वाद ५४१।५४२।५४३।५४५
 बालविवाहाचे परिणाम ११४।११६।११७।११९।१२३
 ब्रह्मचर्य १४२।१४३।१४४।१४५।१४६।१४७।१४८।१७७
 ब्राह्मणवर्गाचा व्हास २०७।२०८।२०९।२११।२१३।२१७।२२२
 ब्राह्मणवर्ग व धंदे २३६।२३७
 बुक्कमिटी ३९४।३९५।४०३।४०४।४०६।४०७।४१०।४१४

म.

मतपरिवर्तन १०५।१०७।१११
 महाराष्ट्र-१८३७ पासून १८७४ चा २९०।२९१।२९५
 महाभारतकालनिर्णय. ४६०।४६१।४६२।४६३।४६५।४६६।
 ४६७।४६८
 मराठी भाषा व इंग्रजी राज्य ४९८।४९९।५००।५०१

य.

युनिव्हर्सिट्या ३३१।३३२।३३३।३३४

र.

रानडे व सच्चिदानंदस्वरूप २४६।२४९।२५०
 राजवाडे व इतिहासार्ची साधने २५८
 राजकारण कां समाजसुधारण ३२।३३।१८७
 रामदासी २३२।२३३।२३५

व.

विवेकानंद व धर्मपरिपद ३२८
 विवेकानंद व धर्मप्रसार ३२९।३३०
 विष्णुशास्त्री व सुधारक २९७।२९८
 विष्णुशास्त्री व भाषा २९९।३००
 विवाहसंस्कार व गर्भादानसंस्कार ४२
 व्यभिचार व शिक्षा ५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०

विवाहमर्यादा १२०।१२१

विद्वान् अल्पायुषी कां ? १५३।१६१।१६२।१६३।१६४।
१६५।१६७।१७१।१७२

विद्वानांच्या बुद्धीचा व्हास १९८।१९९।२००

श.

शिवछत्रपतींची एक कुंडली २६०।२६२।२६३।२६४।२६५।२६६।
२६७

स.

सायन व निरयणवाद २६८।२६९।२७०।२७१।२७२

स्पेन्सर साहेबांचें तत्त्वज्ञान ३६२।३६३।३६५।३६६

स्त्रियांचे हक्क ४१

स्त्रिया आणि स्वातंत्र्य ४५।४६।४९।५०।५१।५२

स्त्रीशिक्षणक्रम ६९।७०।७१।७३।७५।७६।७७

स्त्रीशिक्षण—पाश्चात्य व पौराणिक ७४।७८।८०।८१।८२।८३।८४।८५

सामाजिक सुधारणा ८८।१०४।१८४।१८५।१८६।२५५।३७३

३७४।३८१।३८२

स्मृतींची एकत्राक्यता ४७

संभोगमर्यादा ९४।९५

सुधारक वर्ग व पुनर्विवाह १३३।१३४।१३५।१३७।१३८।२५५

संन्यास १४१

ह.

हिंदूधर्म व सरकार ६८।९०।९१।९३।९७।९८।११३

क्ष.

क्षेत्रिय आणि वेदाधिकार ३१७।३१८।३१९।३२१।३२३

